Augerius Gislenius Busbequius. Leven en werk van de keizerlijke gezant aan het hof van Süleyman de Grote

Zweder von Martels

bron

Zweder Rudolf Willem Maria von Martels, *Augerius Gislenius Busbequius. Leven en werk van de keizerlijke gezant aan het hof van Süleyman de Grote*. Z.n. [eigen beheer], z.p. 1989

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/mart073auge01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

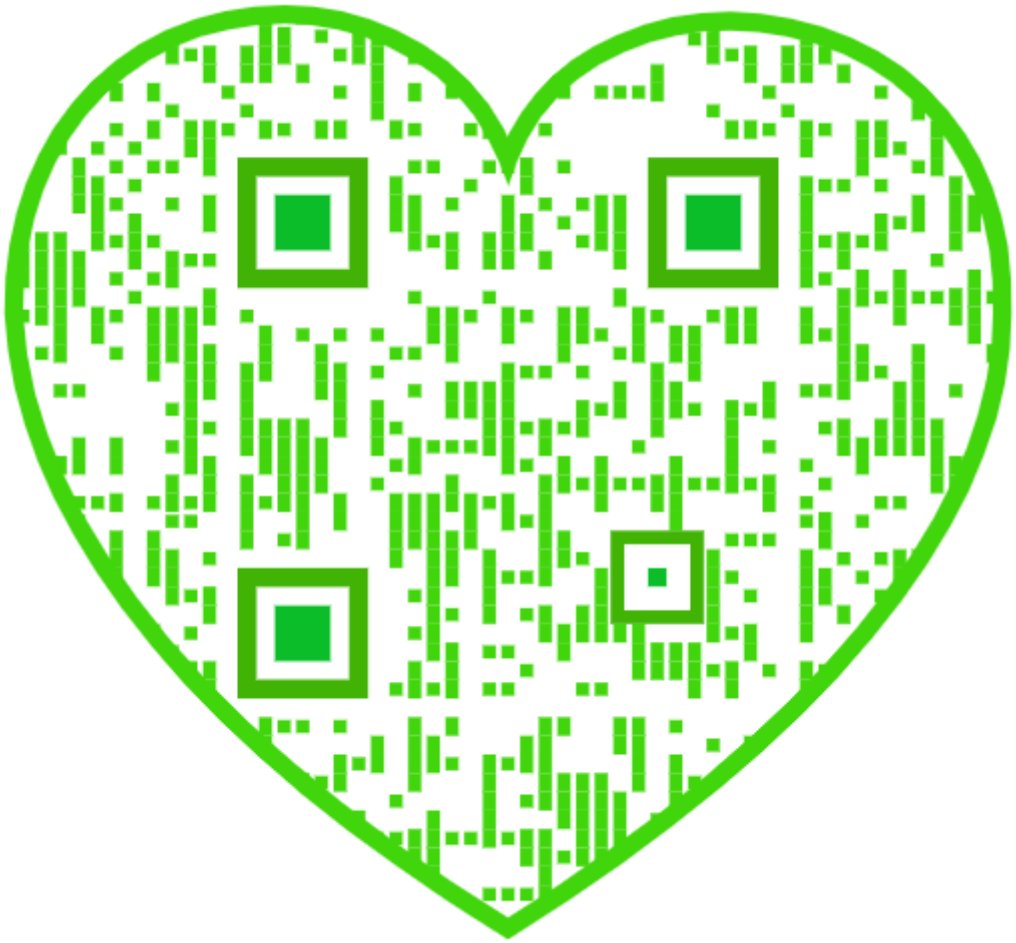

Woord vooraf.

Dit woord vooraf is in feite een woord achteraf, bestemd voor degenen die bijdroegen aan de voltooiing van dit proefschrift. Allereerst ben ik veel dank verschuldigd aan mijn ouders die in zovele opzichten de grondslag voor dit werk hebben gelegd.

Verschillende leermeesters uit mijn gymnasiumjaren op het college Katwijk de Breul te Zeist en later tijdens mijn studie Klassieke Taal- en Letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Groningen hebben mijn belangstelling gevormd en mij de weg gewezen in de richting van dit onderzoek. Dr. Fokke Akkerman leerde me voor het eerst de geschriften van de Neolatijnse auteurs - onder wie ook Busbequius - kennen en waarderen. Hij steunde dit onderzoek van meet af aan met de grootste toewijding en leek nooit de strekking van Busbequius' citaat aan het eind van de eerste Turkse brief uit het oog te verliezen: ‘Wie de noot wil eten, moet hem eerst kraken’. Zijn toewijding en zijn kritische aandacht bij het doorlezen van de schier eindeloze stroom hoofdstukken hebben veel voor mij betekend. Ook mijn promotor Prof. Dr. Heinz Hofmann ben ik erkentelijk voor het vertrouwen dat hij bij voortduring in dit onderzoek heeft gesteld.

Sinds de zomer van 1982 is er door mij - met enkele onderbrekingen - aan dit onderzoek gewerkt. Velen hebben mij daarin gesteund. Om te beginnen wil ik hier Margreet bedanken voor haar betrokkenheid en ook voor haar geduld en zorgvuldige aandacht bij het doorlezen van het manuscript. In vaste herinnering houd ik de vriendschappelijke gesprekken met Dr. Arjo Vanderjagt, van wiens adviezen ik rijkelijk heb geprofiteerd. Van de zijde van Dr. Victor Schmidt en Drs. Frits Zeiler ondervond ik belangstelling en eveneens daadwerkelijke hulp. Verder dank ik Dr. A.H. de Groot te Leiden die zich verdiepte in het manuscript en me liet delen in zijn kennis van de Turkse taal en van het Ottomaanse rijk in het algemeen.

Van de velen die verder op enigerlei wijze een bijdrage leverden aan de totstandkoming van dit proefschrift wil ik hier met name noemen: Prof. dr. J.A.M.K. IJsewijn, Dr. Pier Horensma, de heer A.H. Huussen sr., Prof. dr. A.H. Huussen jr., Dr. G.A.A. Kortekaas en Drs. J.A. van Os. Ook ontving ik veel, vaak anonieme hulp van medewerkers van bibliotheken en archieven in en buiten Europa. In het bijzonder dank ik de Heer A. Polman en zijn medewerkers van de Universiteitsbibliotheek te Groningen. Veel baat had ik ook bij de raadgevingen van Dr. E.D. Petritsch, van het ‘Haus-, Hof- und Staatsarchiv’ te Wenen.

Dit onderzoek is financieel mede mogelijk gemaakt door de steun van verschillende fondsen: reisbeurzen van de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO), van de Faculteit der Letteren van de Rijksuniversiteit Groningen, van de Stichting Groninger Universiteitsfonds en van het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen stelden me in staat enige tijd onderzoek te verrichten in bibliotheken en archieven te Oostenrijk (Wenen), België, Spanje, Hongarije, Duitsland en Italië.

Tijdens deze reizen ontstond er een samenwerking en vriendschap met andere onderzoekers die zich bezighielden met soortgelijke onderwerpen: Dr. Friedrich Edelmayer, Dr. Marija Wakoenig en Dr. Robert Lindell uit Wenen en ook Drs. Dirk Jansen maakten mij attent op verschillende handschriften van en over Busbequius, zij hielpen soms bij de interpretatie en toonden een hartelijke belangstelling.

De Faculteit der Letteren van de Rijksuniversiteit Groningen verleende mij vanaf september 1984 tot en met december 1986 een promotieplaats. Daarna stelde de Subfaculteit Scheikunde me - naast het onderzoek op het gebied van de geschiedenis van de alchemie en de organisatie van een internationaal congres over ditzelfde onderwerp - in de gelegenheid mijn promotieonderzoek af te ronden; leerrijk en stimulerend was de omgang met Prof. dr. Jan Kommandeur.

De heer Tj. de Vries van de computerafdeling van de Letterenfaculteit van de Rijksuniversiteit Groningen heeft veel tijd en zorg besteed aan de vormgeving van het proefschrift.

Tenslotte ben ik dank verschuldigd aan het bestuur van de Stichting Het Groningsch Rechtshistorisch Fonds, dat een financiële bijdrage leverde voor de druk.

Dit proefschrift, waaraan ik deze jaren met zoveel plezier heb gewerkt, draag ik op aan mijn ouders, Margreet en onze zoons Arthur en Julius.

Zweder von Martels

Groningen, augustus 1989

Afkortingen en tekens. Verantwoording van de verwijzingen en spelling. De behandeling van teksten. Verklaring van veel voorkomende vreemde begrippen en namen.

Afkortingen.

A^1.	eerste druk van Busbequius' geschriften, Antwerpen 1581 (cf. p. xvii)
A^2.	tweede druk van Busbequius' geschriften, Antwerpen 1582 (cf. p. xvii)
A^{2*}.	tweede druk van Busbequius' geschriften (Antwerpen 1582), maar met daarin opgenomen de verbeteringen die door Busbequius waren aangebracht in een exemplaar van de editie uit 1581 (= A^1.). Dit exemplaar uit het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen (signatuur R19.6) is als drukkerskopij gebruikt voor de tweede druk uit 1582 (cf. p. xvii en H. IV, p. 87)
ADB	Allgemeine deutsche Biographie, I-LVII, Leipzig / München 1875-1912
Am	Amasya
AMP	Antwerpen, Museum Plantin-Moretus
An	Antwerpen
AÖG	Archiv für österreichische Geschichte
AOSH	Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
Ap	appendix (in dit boek)
ArchFD	‘G 140 Archiv der Familie Dietrichstein, Kart. 421, Inv. Nr. 1898/40’
Au	Augsburg
B.	editie van Busbequius' geschriften, Bazel 1740 (reprint: Graz 1968) (cf. p. xvi) (= BUSBEQUIUS (1740 en 1968))
BBM	Besançon, ‘Bibliothèque Municipale’
BCDN	Bulletin de la Commission Historique du Département du Nord
BEGO	Augerius Gislenius Busbequius, Vlaams humanist en keizerlijk gezant, Hulde bij het vierde eeuwfeest van het begin van zijn gezantschap in het oosten (1554-1954), (Uitgave van de Koninklijke

	Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België), Brussel 1954
Bg.D232	'Belgien D232' ('Registratur Maximilians II')
BKB	Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I
bl	bijlage
BLGS	Biographisches Lexicon zur Geschichte Südosteuropas, I-IV, München 1974-1981.
Blot.	Hugo Blotius
BNB	Biographie nationale de Belgique, I-XLIII, Brussel 1866-1984
BOL	Boedapest, 'Magyar Országos Levéltár' ('Hongaars Nationaal Archief')
BOS	Boedapest, 'Országos Széchényi Könyvtár' ('Nationale Széchényi Bibliotheek')
Br	Brussel

Br.	editie van Busbequius' geschriften, Brussel 1632 (= BUSBEQUIUS (Brussel, 1632))
BRA	Brussel, Rijksarchief
BSB	Berlijn, ‘Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz’
BSBB	Bulletin de la Société Royale de Botanique de Belgique
BSG	Brno, ‘Staatliches Gebietsarchiv’
DSL	Dresden, ‘Sächsische Landesbibliothek’
Bu.	Augerius Busbequius
BUB	Boedapest, ‘Universitätsbibliothek’
bv.	bijvoorbeeld
C	Constantinopel
Cc	(La Celle) St. Cloud (‘Fanum St. Clothoaldi’ of ‘St. Clothoaldi’)
Cd.	Codex
cf.	vergelijk (‘confer’)
Clus.	Carolus Clusius
CP.XXX	‘Collectio Prayana Tomus XXX’
Cqsv.	‘Celluy que scauez vous’
d	druk
d.d.	‘de dato’
D.	Duits
DBI	Dizionario biografico degli Italiani, I-, Rome 1960 -
DBF	Dictionnaire de biographie Française, I-, Parijs 1933 -
Dietr.	Adam von Dietrichstein
DSL	Dresden, ‘Sächsische Landesbibliothek’
E.	Engels
Ecl.	‘Exclamatio sive de re militari contra Turcam instituenda consilium’
Ed	Edirne
Elis.	Elisabeth (Isabella), koningin-weduwe van Frankrijk
EUB	Erlangen, ‘Universitätsbibliothek’
f.	folio

F	Freiburg
FD.	Engelse vertaling van Busbequius' geschriften, Londen 1881 (= FORSTER / DANIELL (1881))
Fe.	Ferdinand
Ff.	editie van Busbequius' geschriften, Frankfurt 1595 (= BUSBEQUIUS (Frankfurt, 1595))
Fi.	Filips II
F.L.	‘Fol. Lat.’
Fm	Frankfurt am Main
fr	fragment
Fr.	Frans
FrBW.	‘Frankreich, Berichte und Weisungen’
g	geheimschrift, maar met de ontcijfering erbij geschreven
g*	niet ontcijferd geheimschrift
Gazt.	Domenigo Gaztelu
Gb.	‘Gedenkbuch’
GÖN	Geschichte der österreichischen Nationalbibliothek. I: Die Hofbibliothek (1368-1922), (ed. J. Stumvoll), Wien 1968

Granv.	Antoine Perrenot de Granvelle
GUB	Groningen, Universiteitsbibliotheek
H.	hoofdstuk
HKB	Den Haag, Koninklijke Bibliotheek
Hn.	editie van Busbequius' geschriften, Hanau (1605) (= BUSBEQUIUS (1605))
Hu.	Nederlandse vertaling van de Turkse brieven, Leiden 1949 (= HUUSSEN (1949))
I	Innsbruck
Id.	idem
It.	Italiaans
ITL	Innsbruck, ‘Tiroler Landesarchiv’
JKSK	Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses
k	kopie
K	Komorn
Ka.	Aartshertog Karel
Ko	Konstanz
L	Lintz
Le.	editie van Busbequius' geschriften, Leiden 1633 (= BUSBEQUIUS (1633))
LAN	Lille (Rijssel), ‘Archives du Nord’
LBM	Lille (Rijssel), ‘Bibliothèque Municipale’
Lt.	Latijn
Lips.	Justus Lipsius
LUB	Leiden, Universiteitsbibliotheek
m	minuut
M	Madrid
Ma.	Maximiliaan
MAH	Madrid, ‘Real Academia de la Historia’
Malv.	Johannes Maria Malvezzi
Mas.	Andreas Masius
Me	Mechelen
MIÖG	Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung

MIÖS	Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs
Mont.	Graaf De Monteagudo
ms.	manuscript
MSB	München, ‘Bayerische Staats Bibliothek’
Mü	München
n.	noot (in dit boek, tenzij anders aangegeven)
NBG	Nouvelle biographie générale depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours (..) sous la direction de M. le Dr. Hoeffer, 1-46, Parijs 1854-1866
NBW	Nationaal biografisch woordenboek, I -, Brussel 1964 -
NDB	Neue deutsche Biographie, I -, Berlijn 1953 -
Nl.	Nederlands
NPL	New York, ‘Carl H. Pforzheimer Library’
o	origineel
ÖZGS	Österreichische Zeitschrift für Geschichte und Staatskunde
p.	pagina / kolom
P.	editie van Busbequius' geschriften, Parijs 1589 (= BUSBEQUIUS (Parijs, 1589))

Pa	Parijs
PBN	Parijs, ‘Bibliothèque Nationale’
Pr	Praag
ps	‘postscriptum’
r	‘recto’
Ra.	‘Reichsakten’
RBV	Rome, ‘Biblioteca Vaticana’
Re	Regensburg
Ru.	Rudolf II
RUB	Rostock, ‘Universitätsbibliothek’
S	Spiers
SAG	Simancas, ‘Archivo General’
s.a.	‘sine anno’
sc.	namelijk (‘scilicet’)
s.d.	‘sine dato’
Sp.	Spaans
SpDK.	‘Spanische Diplomatische Korrespondenz’
s.v.	‘sub voce’
sv	samenvatting van een brief (‘extractus literarum’)
T.	Turks
TG	Tijdschrift voor Geschiedenis
Tk.	‘Türkei’
Tsj.	Tsjechisch
v	‘verso’
VAS	Venetië, ‘Archivio di Stato’
Ve.	Antonius Verantius
VeZBu.	Verantius, Zay, Busbequius
VeZ.	Verantius, Zay
VKNÖ	Veröffentlichung der Kommission für neuere Geschichte Österreichs
vlg.	en (de) volgende bladzijde(n)
w.	handschrift van de ‘Exclamatio’ uit 1576 (= WNB Cd. 8658) (cf. p. xvii)
W	Wenen

Wijs	Albert de Wijs
WHA	Wenen, ‘Hofkammerarchiv’
WNB	Wenen, ‘Österreichische Nationalbibliothek’
WSA	Wenen, ‘Haus-, Hof- und Staatsarchiv’
WVA	Wenen, ‘Verwaltungsarchiv’
Zay.	Gabriel Zayas
Ze.	Michael Zernovitz
ZZB	Zürich, ‘Zentralbibliothek Kantons-, und Stadt- und Universitätsbibliothek’

Tekens.

*	Zie boven: A2*. en g*
+	Zie appendix III: ‘Overzicht van de uitgaven van Busbequius' geschriften’, p. 525 vlg..
{..}	Hetgeen tussen accolades staat, is een toevoeging of interpretatie van de schrijver van dit boek. Accolades komen verder ook voor bij verwijzingen naar de correspondentie, en wel met de volgende betekenissen: 1) dat het document is verloren gegaan, maar het bestaan ervan is uit de literatuur of uit documenten bekend; in zo'n geval staat de verwijzing in zijn geheel tussen accolades. 2) Indien echter de datering, de auteur en de geadresseerde tussen

	accolades staan, betekent dit dat deze gegevens niet uitdrukkelijk in het document staan vermeld maar afgeleid zijn uit de inhoud ervan. 3) Staan de afkortingen o, k, m tussen accolades, dan wil dit zeggen dat een typering van het handschrift als origineel, kopie, minuut onzeker is.
<...>	zie behandeling van teksten, p. xviii.
[...]	zie behandeling van teksten, p. xviii.
[[...]]	zie behandeling van teksten, p. xviii.

De beschrijving van publicaties en handschriften.

In de voetnoten wordt in de regel slechts de (verkorte) naam van de auteur (in hoofdletters) en het jaartal van de gebruikte publicaties aangegeven; de volledige titel treft men aan in de bibliografie, achterin dit boek.

Verwijzingen naar ongepubliceerde teksten worden in de voetnoten in de regel slechts kort aangegeven. Een volledige beschrijving vindt men in Appendix IV ‘Overzicht van de correspondentie van Busbequius (..)’, p. 523-548.

Zie voor een verdere toelichting: 1. Appendix III: ‘Overzicht van de uitgaven (..). Inleiding’, p. 515-522; 2. Appendix IV: ‘Overzicht van de correspondentie van Busbequius (..). Verant woording van de verwijzingen’, p. 523-548

Referentietekst van Busbequius' geschriften. Verwijzingen naar Busbequius' geschriften.

Als referentietekst van Busbequius' geschriften is gebruik gemaakt van de editie van de Opera Omnia uit 1740 (Bazel, = B. = BUSBEQUIUS (1740 en 1968)). Behalve de ‘Legationis Turcicae epistolae quatuor’ en de ‘Exclamatio, sive de re militari contra Turcam instituenda consilium’ zijn 53 brieven van Busbequius aan Rudolf II in deze editie afgedrukt.

Deze editie biedt als voordeel een gemakkelijke toegankelijkheid dankzij een fotografische herdruk in 1968 (Graz). De nadelen van deze editie zijn echter de onbetrouwbaarheid van de tekst en de talrijke afwijkingen van de edities van 1581 (Antwerpen, = A^1.), 1582 (Antwerpen, = A^2.) en 1589 (Parijs, = P.), alsmede van het handschrift van de ‘Exclamatio’ uit 1576 (WNB cd. 8658 = w.). Alleen in deze vroege edities namelijk heeft Busbequius zelf de hand gehad (cf. hoofdstuk IV).

Ook ontbreken in deze referentietekst 37 brieven van Busbequius aan keizer Maximiliaan II, en vijf brieven van Busbequius aan keizer Rudolf II; deze brieven komen slechts voor in twee edities uit 1632 (Brussel) (zie appendix III, p. 519).

De tekstverschillen tussen de edities van 1740, die van 1581, 1582, 1589, en het handschrift uit 1576 zijn slechts aangegeven, indien ze voor het begrip van de tekst of voor de interpretatie van de tekst in relatie tot het betoog in de hoofdstukken

belangrijk zijn. Een volledig overzicht van de varianten is in mijn bezit; het beslaat meer dan vijftien pagina's.

Bij de verwijzingen naar plaatsen in de verschillende tekstuitgaven (B., w., A^1., A^2., A^2*., P. etc.) wordt behalve het paginanummer ook het regelnummer aangegeven, bv. B.9, (2-3) (= de editie uit 1740 (of de reprint uit 1968), pagina 9, regel 2 tot en met 3).

De spelling van persoonsnamen en aardrijkskundige aanduidingen.

Personen behouden hun historische naam, tenzij een Nederlands equivalent algemeen geaccepteerd is. We spreken dus van Mustafa,

Süleyman, Karel V, Filips II, de hertog van Lotharingen enz., maar ook van Jean Ghiselin.

Ook bij aardrijkskundige aanduidingen wordt in het algemeen het Nederlandse equivalent gebruikt indien dit beschikbaar is, dus Boedapest, Wenen, Zevenburgen etc.. Veel plaatsen in Hongarije behouden in dit boek hun oude Duitse naam omdat deze dichter bij het Nederlands staat dan de Hongaarse naam. De moderne Hongaarse naam wordt echter zoveel mogelijk bij een eerste vermelding tussen ronde haakjes bijgevoegd. In enkele gevallen wordt ook aangegeven hoe Busbequius en zijn tijdgenoten de plaats plachten te noemen. In het algemeen stond de spelling van zowel persoonsnamen als geografische namen in de zestiende eeuw niet vast. Men leze bijvoorbeeld wat in hoofdstuk V, p. 108-109 gezegd wordt over de namen die voor Busbequius zelf in omloop waren.

Behandeling van gepubliceerde en ongepubliceerde teksten.

a. Gepubliceerde teksten.

Bij aanhalingen uit gepubliceerde teksten is in de regel niet van deze teksten afgeweken. Hierop gelden de volgende uitzonderingen: de verschillende variaties van ae (e, e-caudata en ae) zijn steeds als ae geschreven; accenten op Latijnse woorden zijn niet overgenomen en de interpunctie is aangepast aan modern gebruik. Weinig gebruikelijke afkortingen zijn opgelost.

b. Ongepubliceerde teksten.

-Bij teksten in de volkstaal is de spelling van het handschrift gehandhaafd; eigennamen en titels zijn consequent met een hoofdletter geschreven; accenten en interpunctie zijn lichtelijk aangepast aan modern gebruik.

-Bij Latijnse teksten is de tekst van het handschrift gevolgd; hierop zijn de volgende uitzonderingen van toepassing:

1. de interpunctie is aangepast aan modern gebruik;
2. hoofdletters blijven gehandhaafd; titels en namen zijn echter met hoofdletters geschreven;
3. de ‘j’ is in principe steeds omgezet in i; de verschillende variaties van ‘ae’ (‘e’, ‘e-caudata’, ‘ae’) zijn steeds als ‘ae’ geschreven; de ‘u’ en ‘v’ zijn altijd als ‘u’ geschreven, ‘U’ en ‘V’ zijn echter steeds geschreven als ‘V’ (bv. uti, uox, Vniuersa, Victor); indien de spelling in andere dan de beschreven gevallen verwarring oplevert, is zij aangepast en is de wijziging aangegeven in de voetnoten.
4. afkortingen zijn opgelost en slechts in bijzondere gevallen aangegeven (bijvoorbeeld: D<ivus> naast D<ominus>). Enkele veel voorkomende afkortingen zijn niet opgelost: Caes. M.^{tas} V. (= Caesarea Maiestas Vestra), Reg. Cel.^{do} V. (= Regia Celsitudo Vestra), Sacr. (= Sacra), Ser.^{mus} (= Serenissimus) en combinaties of afgeleide vormen van deze afkortingen.

c. Tekens in teksten van ongepubliceerde geschriften.

<ivus>	opgeloste letters in geval van afkortingen (zie echter b (4))
[tamen]	onleesbare of verminkte tekst, maar zoveel mogelijk hersteld of aangevuld
[../--]	id.; aantal punten (c.q. strepen) geeft het aantal letters (c.q. woorden) weer
[[sed]]	door de schrijver of kopiïst van de tekst doorgehaald woord

[[../--]]	id.; aantal punten (c.q. strepen) geeft het aantal letters (c.q. woorden) weer
{..}	zie: Afkortingen en tekens, p. xvi.

Verklaring van veel voorkomende vreemde begrippen en namen.

Aga	titel van een (hoge) officier binnen het Ottomaanse leger, maar ook van hofdignitarissen.
Ajem-oglans	(Lt. 'agiamoglani') recruten die worden opgeleid tot janitsaren en andere betrekkingen in dienst van de sultan.
Akindji / alcangi	(Lt. 'Achengior') de vrijwillige cavalerie.
Aleppo	stad en provincie in Noord-Syrië.
Anatolië	(T. 'Anadolu') 1. het gehele Ottomaanse gebied in Klein-Azië; 2. de provincie van die naam.
Asper(s)	(T. 'Akça') Ottomaanse zilvermunt van geringe waarde.
Bailo	de permanente Venetiaanse ambassadeur in Constantinopel, tevens hoofd van de Venetiaanse gemeenschap in het Ottomaanse rijk.
Bairam	benaming van de twee grote religieuze feesten: 1. de kleine bairam wordt gevierd aan het einde van de vastenmaand ramadan; 2. de grote bairam vindt 70 dagen later plaats aan het begin van de pelgrimage naar Mekka.
Beg	1. sandjakbeg (zie daar); 2. (voornaam) heer, edele.
Beglerbeg	bestuurder van een provincie of groep provincies en opperbevelhebber van de cavalerie.
Bölük-basji	(It. 'Bolluckbassi') kapitein van de janitsaren.
Cavassa	zie tsjausj(en).
Dadiaan	titel van de Ottomaanse vazalvorsten van Mingrelië (Kaukasië).

Danishmend	(Lt. ‘Talismanus’) afgestudeerde aan de Medrese, Islamitische theologische en rechtsgeleerde hogeschool, met bevoegdheid om onderwijs te geven en geestelijke ambten uit te oefenen.
Deli	(Lt. ‘dellii’ cf. B.18 3,(4)) letterlijk ‘dwazen’, maar in positieve zin van ‘moedigen’; de deli vormden de lichte ruiterij die door vizieren, beglerbegs en sandjakbegs als lijfgarde werd gebruikt.
Deli-basji	bevelhebber van de deli.
Derwisj	lid van een Moslimse mystieke broederschap.
Divan	de Ottomaanse staatsraad onder voorzitterschap van de grootvizier (cf. grootvizier), ook raad op lager niveau.
Djebedji-basji	commandant van de harnasmakers, van het wapen makers corps.
Dragoman(s)	(Lt. ‘dragomanus’, T. ‘terdjüman’) tolk, vertaler.
Emirahur	(Lt. ‘imbrehor’ (Lt.), T. ‘Imrahor’) opperstalmeester.
Goerebas	zie Sipahi(s).
Grootvizier	hoogste ambtsdrager van de sultan met civiele en militaire bevoegdheid; voorzitter van de divan.
Hazine	(Lt. ‘hasna’) schatkamer, thesaurie.
Heidukken	(Lt. ‘heydones’) rovers in de Hongaarse gebiedsdelen, ongeregelde soldaten (cf. martoloten).
Hodja	(Lt. ‘hoggia’) hoogste geestelijke godsdienstleraar en tevens vertrouwelijk adviseur van de sultan (cf. imam).

Imam	moslimvoorganger in moskee; imams en hodja's behoren tot de ulema's.
Imaret	armenkeuken.
Janitsaren	infanteriesoldaten, elitekorps van het Ottomaanse leger.
Kahya	(Lt. ‘Chiahia’) majordomus, rentmeester, intendant van de pasja.
Kadi	(Lt. Caddy) rechter.
Martoloten	(Lt. ‘Martolossi’) ongeregelde, licht bewapende christelijke hulptroepen in de Ottomaanse grensgebieden.
Moefti	moslims wetgeleerde, officieel aangesteld tot het beantwoorden van vragen over Islamitisch recht; de uitspraken van de moefti heten fatwa's.
Nassade	Habsburgs oorlogsschip op de Donau.
Oeloefedjis	zie Sipahi(s).
Pera	thans Beyoglu.
Rumelië	Ottomaanse provincie in Zuidoost-Europa met als centrum Sofia.
Sandjak	regeringsdistrict, onderdeel van provincie (zie beglerbeg).
Sandjak(beg)	militair en bestuurlijk bevelhebber van een Sandjak.
Serail	paleis van de sultan.
Sipahi(s)	(Lt. ‘Spahi’) de vaste cavalerie van het Ottomaanse leger, onderverdeeld in vier groepen (in volgorde van belangrijkheid): I/1. sipahi-oglans (sipahi in engere zin); 2. silihdars; 3. oeloefedjis (Lt. ‘Ulufagi’); 4. goerebas (Lt. ‘Garipigi’); II. de zogenaamde feodale cavalerie van het Ottomaanse rijk, gevormd uit de timarioten klasse.
Tsjausj(en)	(Lt. ‘chiaus(si)’) hoge overheidsambtenaar binnen het Ottomaanse rijk (Forster en Daniell, en ook Huussen spreken telkens over ‘cavassa('s)’ (T. ‘kavas(s)’ = een lage dienaar), terwijl tsjausj(en) bedoeld is/zijn.
Tsjausj-basji	hoofd van de tsjausjen.

Uskoken	(Lt. ‘Uskokii’) (letterlijk: vluchtelingen) (zee)rovers uit Servië en Kroatië die overvallen pleegden op de Ottomaanse gebieden, veelal vanuit de basis te Senj.
Woiwode	(Lt. ‘Weyvoda’) officier, gouverneur.

Inleiding.

De bekende ‘Nederlandse Flora’ van Jacques P. Thijsse noemt Augerius Busbequius als de man die de tulp naar Europa heeft gebracht[1]. Toen ik lang geleden me verdiepte in bijzondere planten, kon deze vermelding me natuurlijk niet ontgaan. Ik was geïntrigeerd door de spelling van de naam Busbequius en ik had moeite hem met Vlaanderen te verbinden. Pas later raakte ik vertrouwd met de vreemde gewoonte van humanisten om namen te verlatijnsen.

Busbequius' ‘Vier brieven over het gezantschap naar Turkije’ (‘Legationis Turcicae epistolae quatuor’) - de zogenaamde ‘Turkse brieven’ zoals ze in het vervolg genoemd zullen worden - kreeg ik pas jaren later in handen. In deze even uitvoerig als plezierig geschreven epistels gaf de schrijver zijn belevenissen, ervaringen en observaties weer gedurende zijn achtjarig verblijf in Constantinopel als gezant van koning (later keizer) Ferdinand. In die tijd (het midden van de zestiende eeuw) kende het Ottomaanse rijk zijn grootste omvang en bloei. De naam van sultan Süleyman de Grote bracht niet minder angst in het westen teweeg dan de roep van keizer Karel V bij de Ottomanen.

Geen ander boek uit de periode van 1600 tot 1800 dat handelt over het Ottomaanse rijk, kreeg een grotere verspreiding dan Busbequius' Turkse brieven. Dit feit heeft tot nu toe onvoldoende nadruk gekregen. Ook een tweede geschrift van zijn hand, getiteld: ‘Exclamatio, sive de re militari contra Turcam instituenda consilium’ (‘Uitroep, ofwel een advies voor de organisatie van een oorlog tegen de Turken’), werd zeer veel gelezen. Nadrukkelijker dan in de Turkse brieven werd hier gewaarschuwd tegen de militaire dreiging vanuit het Ottomaanse rijk. Na het verval van deze heerschappij in de achttiende eeuw verloor de ‘Exclamatio’ weldra aan betekenis en raakte in vergetelheid. Maar toen in de twintigste eeuw gewezen werd op de noodzaak van een evenwicht tussen de supermachten voor de handhaving van de vrede, bleken Busbequius' gedachten daarover, zoals die geformuleerd waren in de Turkse brieven, opnieuw actueel. Hetzelfde gold voor zijn kritiek op het gebrek aan oefening en tucht van de Europese legers, die niet opgewassen waren tegen de efficiënt opgeleide, gedisciplineerde en oorlogszuchtige troepen van gene zijde.

1. HEIMANS / HEINSIUS / THIJSSE (1965), 297 (onder ‘Tulp’); zie ook ID., 582/3 onder ‘Paardekastanje’ en ID., 915 onder ‘Sering’.

Bij mij wekten de vier Turkse brieven - zowel door de Latijnse uitgave als door de Engelse vertaling van Busbequius' werk door Charles Thornton Forster en F.H. Blackburne Daniell (1881) en de Nederlandse vertaling door A.H. Huussen sr. (1949) - een verlangen om meer te weten te komen over Busbequius' leven en werk. Ik was nieuwsgierig naar de aard en de betekenis van zijn verblijf in Constantinopel. Ook zocht ik naar nieuw materiaal over de rol die Busbequius had gespeeld bij verschillende wetenschappelijke ontdekkingen. Maar de bestaande biografieën boden weinig nieuws. Zij waren voor een belangrijk deel van elkaar overgeschreven en de schrijvers ervan hadden doorgaans niet gezocht naar nieuwe bronnen. Het leek de moeite waard te bestuderen of en hoeveel ongebruikt materiaal nog beschikbaar was voor een nieuwe levensbeschrijving.

Voor het samenstellen van dit boek over Busbequius viel natuurlijk in de eerste plaats te denken aan de uitgebreide correspondentie van Busbequius die ik geleidelijk had ontdekt. Maar dit was niet voldoende. Reeds Pierre Bayle had de meeste biografen van Busbequius als kritiekloze overschrijvers gediskwalificeerd. Daarom was het nodig nu eindelijk de relatieve betrouwbaarheid van de verschillende biografen vast te stellen en moest er een antwoord gezocht worden op de vraag welke biografen naast Miraeus, de eerste in druk verschenen biograaf van Busbequius, het werk van latere schrijvers over de gezant hadden beïnvloed (zie hoofdstuk I).

Voor de beantwoording van die vraag was het nodig alle geschriften die gedurende vier eeuwen over Busbequius waren gepubliceerd, door te nemen. Dit was niet zelden een teleurstellend karwei. De meeste biografen van Busbequius hadden het oog gericht gehad op bestendiging van zijn faam en het in herinnering brengen van zijn werken en gedachten. Zij waren er minder op uit geweest - konden dat soms ook niet - om nieuwe ontdekkingen te doen over zijn levensloop.

Toch had het speuren op dit soms eentonige veld van eer wel zijn nut. Tastbaar werd nu hoezeer Busbequius' nalatenschap de volgende generaties had geïnspireerd (zie hoofdstuk II). Bovendien kwam ik enkele bronnen tegen die voorheen onopgemerkt waren gebleven. Van belang was vooral een studie van Kurt Holter over Busbequius (1935). Dit werk bleek een belangrijke bron omdat delen van het door hem gebruikte materiaal en met name correspondentie van Busbequius en Michael Zernovitz in latere jaren verloren zijn gegaan.

De diplomatieke correspondentie van Busbequius in de Weense archieven week dikwijls af van hetgeen de gezant in zijn vier Turkse brieven over zijn verblijf in het Ottomaanse rijk had verteld. Omdat deze Turkse brieven voorheen zo een belangrijke plaats hadden vervuld in de biografieën van Busbequius en ook in de geschiedschrijving over het Ottomaanse rijk in het algemeen, begon ik een onderzoek naar de oorsprong van deze teksten. Dit leidde tot de ontstaansgeschiedenis van de Turkse brieven (zie hoofdstuk III). De in de zomer van 1984 gedane ontdekking van de drukkerskopij voor de editie van 1582 in het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen gaf bovendien meer zicht op de uitgebreide bemoeienissen van de auteur zelf met de tweede en derde uitgave van zijn werk (zie hoofdstuk IV).

De volgende hoofdstukken behandelen het leven van Busbequius (zie de hoofdstukken V tot en met XIII) en gaan in op de resultaten van zijn intellectuele belangstelling (zie hoofdstuk XIV tot en met XIX).

Ware het zo dat Busbequius in november 1554 het dringende verzoek van koning Ferdinand om zich als diens gezant naar het hof van sultan Süleyman te haasten, naast zich neer had gelegd, dan zou zijn historische betekenis zeker niet veel groter zijn geweest dan die van zijn vrienden die ook hoge ambten aan de hoven van Habsburgse vorsten hadden bekleed; hun doen en laten was immers tot op grote hoogte voorspelbaar. Constantinopel en Klein-Azië echter waren voor de Europeaan een goeddeels onbekende wereld, een wereld met tal van geheimen voor de onderzoekende en nieuwsgierige reiziger. En zo'n man was Busbequius nu juist. Bovendien was hij door zijn innemende stijl en grondige beheersing van het Latijn in staat geweest een onvergankelijk werk te schrijven. Vanuit dit besef zocht ik naar nieuw materiaal en begon het te ordenen.

In de eerste tijd had ik het voornemen in te gaan op de gepubliceerde brieven die Busbequius zijn grootste roem hadden bezorgd. Verder wilde ik ook zijn - naar ik dacht - weinige ongepubliceerde geschriften uitgeven. Maar weldra bleek het eerste oogmerk te beperkt, het laatste niet haalbaar. Niets heeft de loop van dit onderzoek meer bepaald dan de verrassende ontdekking van een grote, nagenoeg onbekende correspondentie. Dit geschiedde in januari 1984. De briefwisseling lag verscholen in het Weense ‘Haus, Hof- und Staatsarchiv’. Bezoeken aan nog andere bibliotheken en archieven in Wenen, Brussel, Antwerpen, Parijs, München, Simancas, Leiden en Den Haag gaven kleinere, niet oninteressante aanvullingen op de vondsten in Wenen. Ook een uitgebreide briefwisseling met medewerkers van bibliotheken en archieven binnen en buiten Europa leverde in enkele gevallen resultaat op.

De korte duur van het verblijf in Wenen, de omvang van het nog onbekende materiaal en de moeilijkheden bij de tracering hadden me reeds spoedig gedwongen me tijdens mijn opspo-

ringen in het ‘Haus-, Hof- und Staatsarchiv’, in het ‘Hofkammerarchiv’ en elders in eerste instantie te beperken tot de correspondentie van Busbequius, al kon niets verhinderen dat ik nu eens bij toeval, dan weer gedreven door nieuwsgierigheid nog andere waardevolle documenten opdiepte. In totaal werden rond 470 brieven van en aan Busbequius gevonden. Ongeveer 90 daarvan behoren tot de correspondentie van Antonius Verantius, Frans Zay en Busbequius gezamenlijk. Een 300 brieven zijn nog niet gepubliceerd, maar bovendien waren de overige wel gepubliceerde brieven in de meeste gevallen nooit grondig gelezen of gebruikt voor een beschrijving van het leven van Busbequius.

De onoverzichtelijke hoeveelheid brieven die op zeer verschillende plaatsen in de archieven bewaard lag, maakte het wenselijk een chronologisch overzicht van Busbequius' correspondentie en de andere geraadpleegde handschriften samen te stellen. Mijn eerste aantekeningen voor deze lijst dateerden uit 1984. Zij waren, althans voor zover het de handschriften van de ‘Turcica’ uit het ‘Haus-, Hof-, und Staatsarchiv’ betrof, op een ongelukkig tijdstip gemaakt. Want niet lang daarna werd binnen het archief een wijziging doorgevoerd in de slordige foliëring van de brieven en akten uit het rijke fonds der ‘Turcica’: zoveel mogelijk werden nu opnieuw de stukken die ten onrechte gescheiden waren, bijeen geplaatst en in de juiste (chronologische) volgorde gelegd. Voor mijn onderzoek vloeide uit deze zeker nuttige ordening veel extra werk en onzekerheid voort. Een nieuw verblijf in de zomer van 1987 was noodzakelijk om de oude nummering aan de nieuwe aan te passen. Maar de vele microfilms die ik gebruikte, waren nog gemaakt in de tijd vóór de nieuwe ordening. Zo kan de lezer begrijpen waarom in de voetnoten de verwijzing naar het folionummer ontbreekt. Een groot nadeel kan dit evenwel in het algemeen niet worden genoemd: het overzicht van de gebruikte correspondentie en handschriften biedt elke toekomstige onderzoeker voldoende houvast (zie appendix IV).

Het voornemen om me bij de levensbeschrijving van Busbequius in dit boek te beperken tot de bewaarde correspondentie kon - het is welhaast een stelregel bij dergelijke ondernemingen - natuurlijk niet met een ijzeren consequentie worden gevolgd. Slechts met behulp van ander materiaal konden lacunes in Busbequius' correspondentie worden opgevuld.

Voor de jeugdjaren van Busbequius en voor de perioden waarin hij zich in Spanje (1563-1565 en 1570-1571), Wenen (1566-1570 en 1571-1574) en tenslotte Parijs (1574-1591) bevond, boden de handschriften slechts weinig biografische gegevens. In zijn vele brieven aan de keizers Maximiliaan en Rudolf schilderde Busbequius bijvoorbeeld kleurrijk de gewelddadige politieke gebeurtenissen in Frankrijk in de laatste decennia van de zestiende eeuw. Het persoonlijke in deze brieven beperkt zich echter in het algemeen tot de stijl en tot de keuze van de onderwerpen. Het leek weinig zinvol

om lang en zonder veel resultaat te zoeken naar documenten die op enigerlei wijze aanvullingen konden geven op dergelijke brieven.

Anders lag het echter met de liassen van de ‘Turcica’ uit het Weense ‘Haus-, Hof-, und Staatsarchiv’. Zij puilden uit van een bonte verzameling van documenten die voor het hof van belang waren geweest voor de politieke betrekkingen met het Ottomaanse rijk. Om Busbequius' situatie, bedoelingen en gedachten gedurende de tijd waarin hij zich in Constantinopel bevond, beter te leren kennen, was lezing van zijn eigen correspondentie en van de brieven die hij samen met Antonius Verantius en Franciscus Zay had ondertekend, verhelderend, maar belangrijke vragen bleven onbeantwoord. Daarom bestudeerde ik ook de brieven die keizer Ferdinand met zijn zoon Maximiliaan had gewisseld over het Ottomaanse rijk; daarnaast las ik ook de adviezen van de raadgevers van de keizer en deed ik mijn voordeel met enkele verspreide stukken, zoals het interessante onkostenoverzicht dat Busbequius in november 1560 in opdracht van de keizer had opgesteld, het verslag van de bode Ladislaus Zabo, en vooral de correspondentie tussen de koopman-meesterspion Michael Zernovitz en keizer Ferdinand. Het belang van deze laatstgenoemde correspondentie had ook Holter reeds ingezien, maar de opsporingen van Zontar (1971, 1973) gaven haar een bredere bekendheid. Terwijl Busbequius als keizerlijke gezant in Constantinopel bijna voortdurend streng bewaakt werd en slechts met veel moeite zijn informatie kon inwinnen, gingen voor Zernovitz dankzij zijn kennis van het Turks en zijn persoonlijke charme vele deuren in Constantinopel open. Aldus bieden zijn brieven niet alleen een rijkgeschakeerd beeld van de gebeurtenissen in Constantinopel, ook vullen ze dikwijls de onvolledige briefwisseling van Busbequius aan. Dit is des te meer van belang omdat Zernovitz in het voorjaar van 1558 in nauw contact kwam met Busbequius. De weergave van de inhoud van deze brieven bij Zontar is echter dikwijls slechts zeer summier.

Een uitgave van alle bewaarde brieven van Busbequius zal vanwege de omvang van zulk een onderneming vermoedelijk nog lang op zich laten wachten. Dit is de reden, waarom in dit boek de inhoud van de correspondentie van Busbequius wat uitvoeriger wordt weergegeven, voor zover zij niet reeds - zoals met de Turkse brieven en met de correspondentie met Maximiliaan en Rudolf het geval is - in vertaling voorhanden is.

Dit boek biedt echter wel een kleine selectie van onuitgegeven geschriften. De keuze viel op enkele brieven die een beeld geven van de contacten die Busbequius onderhield met vrienden, mannen van wetenschap, en personen rond het hof van de keizer. Uit de gezantschapsbrieven die Busbequius uit Constantinopel schreef, werd bovendien een reeks fragmenten gelicht die handelt over de opstand van prins Bayazid tegen zijn vader Süleyman. Deze geschiedenis wordt

breed uitgemeten in de Turkse brieven. De gekozen gedeelten uit de correspondentie met de keizer laten goed de parallellen en de verschillen zien met de passages over ditzelfde onderwerp in de Turkse brieven (zie appendix II).

Het beeld dat de lezer hier krijgt van de acht jaren die Busbequius in Constantinopel doorbracht, is gekleurd door mijn keuze van het materiaal. Met de documenten uit de Weense archieven is het mogelijk Busbequius' gezantschap van geheel andere zijden te bekijken. Interessant zou ook kunnen zijn een onderzoek naar het materiaal in de archieven van bijvoorbeeld Dubrovnik (het vroegere Ragusa), Parijs en zeker ook die van Venetië; hier zou onze kennis over deze periode en wellicht ook over het persoonlijk leven van Busbequius mogelijke aanvullingen en verbeteringen kunnen vinden. Ook Turkse archieven moeten in de toekomst in het onderzoek worden opgenomen, al is hier kennis van het Turks een voorwaarde. Het is mij verder gebleken dat veel archiefstukken slechts in geheimschrift zijn gesteld. Dit geldt onder andere voor grote delen van de correspondentie tussen de bailo's en de senaat van Venetië; dit geheimschrift maakt het lezen van deze stukken tot een tijdrovend karwei.

Er is bovendien nog weinig onderzoek gedaan op de zo uiteenlopende terreinen waarop Busbequius zich actief heeft betoond. Een volledige biografie of een uitputtende monografie over een van de onderwerpen die hier aan de orde komen, zal men dan ook in dit boek niet vinden. Wat de lezer wel kan verwachten, is een levensbeschrijving en een nieuwe taxatie van Busbequius' betekenis op diverse gebieden van wetenschap en cultuur.

Vóór alles echter wil dit werk een prikkel zijn tot het lezen van de Turkse brieven zelf. Een register achterin dit werk geeft alle in dit boek voorkomende verwijzingen naar de vier Turkse brieven en de ‘Exclamatio’ uit de Latijnse edities van 1740 en 1968; tevens verwijst het naar de parallelplaatsen in de Engelse vertaling van Forster en Daniell (1881) en de Nederlandse vertaling van Huussen (1949). Dit stelt elke lezer in staat dit boek te gebruiken als een uitvoerig commentaar bij het lezen van Busbequius' werk. Deze opzet is er de reden van dat in dit boek menig detail is besproken dat anders wellicht zou zijn weggelaten.

In de volgende hoofdstukken is dikwijls gebruik gemaakt van kleine lettertjes voor een gedetailleerde bespreking van de onderwerpen, terwijl de hoofdlijnen van, of een korte aanzet tot het onderwerp in grotere letters worden gegeven. In kleine letters vindt men bovendien soms korte inleidingen of uitweidingen die in een strikt wetenschappelijk boek zouden mogen ontbreken. Dit heeft als bedoeling het boek ook voor een breder publiek toegankelijk te maken.

Portret van Augerius Busbequius door Melchior Lock.
Kopergravure, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Kopenhagen
Cf. H. V, p. 120 (n. 93).

I
De vroegste biografische traditie en de geschiedenis van Busbequius' faam over de laatste vier eeuwen

Hoofdstuk I: De oudste biografieën

Inleiding.

Ook nu bibliotheken en archieven een vracht aan onbekende documenten over het leven van Busbequius hebben prijsgegeven, blijft een vergelijking van de verschillende oudere biografieën om meer redenen interessant. De vroegste levensbeschrijvingen bieden ons nog altijd belangrijke informatie over bepaalde gebeurtenissen uit Busbequius' leven. In het algemeen zijn verder de vele levensbeschrijvingen van Busbequius en de talloze referenties aan hem van cultuurhistorische waarde. Zij maken duidelijk dat hij telkens nieuwe generaties wist te boeien: nu eens als voorstander van een krachtig militair verzet tegen een actuele oppermachtige vijand, dan weer als boeiend beschrijver van het fascinerende Ottomaanse rijk ten tijde van sultan Süleyman de Grote, of ook bijvoorbeeld als brenger van belangrijke cultuurgoederen en als typisch Noord-Europees voorbeeld van een ‘uomo universale’. Bovendien hadden velen gedurende een lange periode en in verschillende situaties plezier in en ook profijt van het lezen van zijn geschriften. Dit houdt misschien ook een garantie in voor het voortduren van Busbequius' naam in de toekomst. Voorbeelden van de uiteenlopende belangstelling voor de persoon van Busbequius en zijn werk komen in het volgende hoofdstuk aan de orde.

Pierre Bayles beoordeling van de vroege biografieën. De eerste biografen.

Elke moderne biografie is in menig opzicht het resultaat van een lange literaire traditie. Sinds de oudheid volgden de biografen de regels die de retorische traditie aan de levensbeschrijving had gesteld.

> De retorische theorie leert dat de biograaf de lezer moet trachten te overtuigen van de voortreffelijkheid van de persoon, hetzij door een chronologische behandeling van de gebeurtenissen uit het leven van de persoon, hetzij door een opsomming van diens goede eigenschappen, of tenslotte in een uiteenzetting van diens daden. Een bespreking van de afkomst van de persoon en van het lot van de nabestaanden kan de levensbeschrijving meer glans en betekenis verlenen. Ook kunnen de aanleg in de jeugd en het genoten onderricht als voorboden van latere daden een belangrijke plaats innemen[1].

1. LAUSBERG (1960), I, 132-134 (§ 245).

Pierre Bayle was de eerste die een scherp oog heeft laten gaan over de oudste levensbeschrijvingen van Busbequius. Zijn biografie van Busbequius, opgenomen in zijn 'Dictionaire Historique et Critique' (1697), vormde een nieuw hoofdstuk in de geschiedenis van de Busbequius-biografie[2.]. Bayle had de talrijke geschriften van en over Busbequius aan een kritische lezing onderworpen. Zijn oordeel over de eerdere biografen was in het algemeen verre van gunstig: nog geen zes van de honderd auteurs die over de grote Vlaming hadden geschreven, zouden bij hun werk zijn teruggegaan tot de bron. Kwalijker nog, vele biografen hadden de gedrukte werken van Busbequius niet of nauwelijks gelezen[3.].

Een antwoord op de vraag welke biografieën ten grondslag hadden gelegen aan die van zijn onmiddellijke voorgangers ontbreekt echter bij Bayle. Dit bracht hem tot vele geïrriteerde uitbarstingen tegen zijn tijdgenoot Louis Moréri. Deze steunde namelijk volledig op de oudere biografische traditie en had voor zijn Busbequius-biografie uit 1674 geen eigen onderzoek verricht, evenmin had hij enige ontdekking toegevoegd[4.].

> Bayles kleingeestige en nodeloze aanvallen op Moréri wekten wrevel op, maar dit was niet omdat Bayle zich geen rekenschap had gegeven van de biografische traditie. Zijn eerste criticus was Johannes Eccius in een algemene beschouwing over het leven en werk van Busbequius, waarmee deze in 1778 als hoogleraar aan de universiteit van Leipzig zijn colleges begon[5.].

Aan lovende woorden heeft het in de talrijke biografieën van Busbequius nooit ontbroken. Traag waren tegelijkertijd de vorderingen in de kennis van het leven van de grote Vlaming. De biografen hebben soms pijnlijk geworsteld met de tegenstrijdige historische gegevens die ze op hun speurtochten tegenkwamen.

> Zo meende een niet bij name bekend biograaf uit 1733 dat de frequentie waarmee een gegeven in eerdere biografieën voorkwam, beslissend kon zijn voor het al of niet aanvaarden ervan. Hij schreef namelijk: '(..) Zijne geboorteplaats wordt doorgaans genaamd Commines (..). Doch La Croix du Maine getuigt in zijn "Bibliotheque Françoise", dat Busbequius te Brugge geboren is. Doch wij houden het met het meerder getal'[6.].
> Ook Charles Thornton Forster en F.H. Blackburne Daniell die aan hun vertaling van Busbequius' brieven (1881) een levensbeschrijving van Busbequius vooraf lieten gaan, maakten nog dikwijls gebruik van oudere levens. Al lieten zij hun Busbequius-biografie hoopgevend beginnen met een hoofdstuk getiteld 'Removal of the rubbish', en al trokken zij van leer tegen de romantische fantasieën van de biograaf Rouzière en van de histo-

2. BAYLE (1740), 711-714. De Busbequius-biografie kwam reeds voor in de eerste editie van Bayles 'Dictionaire Historique et Critique' (1697) (deel I, p. 701-706).
3. BAYLE (1740), 712, 714.
4. MORÉRI (1740), II, 527/8.
5. Over Eccius' kritiek op Bayle: H. II, p. 40.
6. ANONIEM (1733), 329-330.

rieschilder Jan Baptist Huysmans[7], toch vraagt de lezer zich vergeefs af volgens welke criteria zij de historische gegevens uit andere levens beoordeelden.

Busbequius werd reeds tijdens zijn leven en kort na zijn dood dikwijls in de literatuur vermeld[8]. Een van de eersten die wat uitvoeriger op zijn persoonlijkheid in is gegaan, was Lodovico Guicciardini. Hij deed dit naar aanleiding van de plaats Komen (Comines)[9]. Een continue biografische traditie met betrekking tot Busbequius begint echter pas na diens dood.

De eerste werkelijke biografen van Busbequius stonden voor een niet geringe taak. Er heerste onzekerheid over het verloop van het lange leven dat Busbequius meestentijds ver van zijn vaderland had doorgebracht. Maar toen het door de tachtigjarige oorlog geteisterde Vlaanderen in de eerste decennia van de zeventiende eeuw onder aartshertog Albert (tot 1621) en zijn gemalin Isabella (tot 1633) een periode van cultureel herstel doormaakte, groeide binnen Busbequius' vaderland het verlangen om de grote gezant en man van wetenschap in de herinnering levend te houden. Tenminste zes Vlamingen schreven in deze tijd een Latijns leven van Busbequius. Zij behoorden tot de kring van Vlaamse humanisten die de grote mannen uit het ‘nationale’ verleden verheerlijkte. Deze auteurs waren Aubertus Miraeus (1602), Valerius Andreas (1623), Antonius Sanderus (1624), Johannes Buzelinus (1625) en Franciscus Sweertius (1628); de naam van de zesde biograaf echter is onbekend (1630). Er is bovendien een zevende eveneens in het Latijn geschreven leven bewaard gebleven. Het staat op naam van de Duitse biograaf Melchior Adam (1620) en sluit zich aan bij de traditie van Vlaamse auteurs.

Maar afgezien van deze gedrukte biografieën bezitten we een tamelijk uitvoerige, in het Frans geschreven biografie van Busbequius, en daarnaast een kort en in het Latijn gesteld fragment van een levensbeschrijving. Beide zijn slechts in handschrift bewaard en bevinden zich in de ‘Bibliothèque Nationale’ te Parijs. Zij zullen nu vóór de gedrukte biografieën besproken worden.

Een anonieme Franse biografie en een onafgemaakte Latijnse biografie uit de ‘Bibliothèque Nationale’.

De anonieme auteur van de Franse biografie uit de ‘Bibliothèque Nationale’ gaf in drie pagina's een beschrijving van de

7. FD., I, 5-9.
8. Namelijk door bijvoorbeeld Matthioli, Pantaleon, Becanus, Clusius, Lipsius, Carrio, Marchantius en Thuanus.
9. GUICCIARDINI (1567), 238A. Zie H. II, p. 23/4.

belangrijkste feiten uit het leven van Busbequius[10]. Het geschrift kenmerkt zich door een nauwkeurigheid zoals die vóór Bayle niet weer wordt aangetroffen. Hieruit rijst het vermoeden dat de samensteller uit de omgeving van Busbequius afkomstig was en het is derhalve niet uitgesloten dat ook hij een Vlaming was. Deze levensbeschrijving vermeldt in de laatste regels de bijzetting van Busbequius' hart in het familiegraf te Boesbeke. Deze gebeurtenis zou in 1598 hebben plaatsgevonden. Het werk zal in dat jaar of vermoedelijk kort daarna zijn geschreven[11].

De levensbeschrijving gaat vooral in op Busbequius' optreden als dienaar van de keizer en de functies die hij achtereenvolgens bekleedde, maar zij besteedt in tegenstelling tot de latere biografieën weinig aandacht aan Busbequius' grote geleerdheid en zijn betekenis voor de wetenschap.

> Een nu volgend fragment over Busbequius' verblijf in het Ottomaanse rijk moge een indruk geven van de stijl van dit werk; de woorden ervan herinneren stilistisch en inhoudelijk soms onmiskenbaar aan Busbequius' eigen Turkse brieven: '(f. 1:) (..) Toutes ces virtuz l'auoient rendu si fameux, qu'il en estoit honnoré des gens doctes, qui bien souuent par leurs escritz ont tesmoingné son sçauoir. Il en estoit admiré par ses amys et tellement fauorisé des personnaiges d'auct[orité], suyvantz la Court de l'empereur Charles le quint, qu'il fut iugé capable d'une belle et grande charge. Et a laquelle l'empereur Ferdinand frere dudit seigneur empereur Charles et son successeur a l'empire l'appella le premier.
> Lequel ayant fait eslection de luy pour son Ambassadeur ordin[aire] deuers Solyman grand Seigneur des Turcqz faisant la guerre en Hongrie et Transiluanye, le depescha a Constantinople pour traicter la paix.
> Et estant appellé a ceste legation il y feit deux voyages: au premier il arresta vne trefue de six mois, au second il feit et conclud la paix en laquelle se p[rese]nterent plusieurs difficultés qui rendirent sa legation longue et ennuyeuse; a cause de la rigueur qui luy fut tenue l'espace de sept ans que dura sa charge, se trouuant presque la pluspart de ce tamps enfermé dans son logis estroictement gardé plustost come prisonnier que recogneu et respecté pour Ambassadeur. Mais il supporta ceste indignité auecq tant de pacience et de constance que les Turcqz admirantz l'integrité et rondeur de ses actions le traictaient depuis plus doulcement et auecq plus d'humanité, le tenant en reputacion d'homme de bien[12] qui est ung honneur tres grand au prix de peu de compte qu'ilz tiennent des [Chrest]iens. Aprés ceste paix son ambassade estant acheuee il s'en retourna en Allemaigne et feit entendre a l'empereur le succès de sa negociation, luy rep[orta]nt l'estat des affaires du grand Seigneur. Et ayant satisfait a ce qui dependoit de sa charge, il demanda congé de se retirer en sa maison deliberé de s'y reposer aprés tant de tra-

10. 'Augerius (..) Busbequius' {Vita, 1598 of later} (PBN Coll. Dupuy 348 f. 178/9r). Bovenaan op f. 178r staat het jaartal 1591, het jaar van Busbequius' overlijden.
11. Hierop wijst ook het watermerk op f. 178, dat overeenkomt met een watermerk uit 1598 (Macon) bij BRIQUET (1968), II, p. 655 (nr. 13204). Over de bijzetting van Busbequius' hart in 1598: H. XIII, p. 364.
12. Cf. GUICCIARDINI (1567), 238A: "(..) n'acquistò anche appresso de Barbari, il cognome d'huomo da bene".

> uaulx soustenuz pour le publicq, mais il ne peult impetrer aultre promission fors que d'aller visiter ses amys et pourueoir a ses affaires domesticques a la charge de retourner dans certain tamps a la Court (..)'[13].

Deze biografie uit de 'Bibliothèque Nationale' heeft op de gepubliceerde levensbeschrijvingen geen enkele naspeurbare invloed gehad. Hetzelfde geldt voor het elfregelige fragment van de Latijnse levensbeschrijving dat vastgeplakt is aan de achterzijde van het laatste vel van de zojuist genoemde anonieme Franse biografie[14].

> Het fragment begint met de zin: 'Augerii Ghislini hominis omni virtute excellentis elogium scribebo, praeclaraque eius facta breuiter commemorare in animo mihi est'. Genoemd worden daarna Busbequius' geboorte in Komen en - wellicht naar het voorbeeld van Guicciardini[15] - het feit dat ook de eerder levende Philippus van Komen uit die plaats afkomstig was. Vervolgens is er sprake van zijn opvoeding op het landgoed van zijn vader, van zijn onderricht in de vrije kunsten aan 'gymnasia' en ook van zijn vertrek 'naar het naburige en naar het aan gene zijde liggende Frankrijk en Italië' waar hij, niet tevreden met de letteren, er ook nog inzicht in het burgerlijk recht en in de medicijnen aan toevoegde[16].

Aubertus Miraeus.

Aubertus Miraeus, een kanunnik en actief historicus, heeft een lange lijst van werken op zijn naam staan[17]. In 1602 verscheen zijn boek getiteld 'Elogia illustrium Belgii scriptorum, qui vel ecclesiam Dei propugnarunt, vel disciplinas illustrarunt'. Een tweede druk uit 1609 droeg als titel 'Elogia Belgica, sive illustrium Belgii scriptorum vitae'. In deze bundel met biografieën van beroemde Zuid-Nederlandse schrijvers bevindt zich een uitvoerige beschrijving van het leven en werk van Busbequius. Miraeus bood de lezer enkele waardevolle gegevens, maar was tegelijkertijd niet altijd even nauwkeurig. Hij publiceerde in 1604 ook een portret van Busbequius dat later door anderen opnieuw werd afgedrukt[18]. De biografie van Miraeus werd nadien ook in enkele uitgaven

13. Dr. A.J. Vanderjagt en Drs. J. van Os waren behulpzaam bij de transcriptie van enkele moeilijke passages.
14. 'Augerius (..) Busbequius' {Vita, 1598 of later} (PBN Coll. Dupuy 348 f. 179v).
15. GUICCIARDINI (1567), 238A. Zie p. 12, 23 en 28.
16. Zie over Busbequius' opvoeding H. V, p. 111 vlg..
17. CLERCQ (1981), 535-537; over de waarde van Miraeus' historisch onderzoek wordt slechts in algemene zin gesproken door RIDDER (1863), 39, en WAUTERS (1897), 885.
18. MIRAEUS 'Elogia Belgica' (1609), 183-187; de identieke tekst van het 'elogium' vindt men op p. 179-181 van de editie uit 1602. Voor het portret van Busbequius: MIRAEUS (1604), plaat 44. Cf. ook H. II, p. 47, H. V, p. 119 vlg., H. XIII, p. 367 (n. 33) en de afbeelding op p. 370.

van Busbequius' werk afgedrukt[19.] maar zij leefde vooral voort in het werk van latere biografen.

De publicatie van Miraeus' 'Elogia' viel ongeveer in de tijd waarin de Bruggenaar Lucas Wijngaerd zich inspande voor de oprichting van een grafmonument voor Busbequius[20.]. Op 9 september 1601 schreef de historicus Franciscus Sweertius aan Wijngaerd[21.] dat Aubertus Miraeus voor zijn lofrede ('elogium') op Busbequius gegevens had ontleend aan een brief van Wijngaerd. Intussen had Miraeus echter ook een lofrede ('elogium') ontvangen van de heer Micault[22.], die geschreven was door - 'als ik me niet vergis' voegde Sweertius hieraan toe - Renatus de Vos, Busbequius' vroegere secretaris. Maar de versie van De Vos verschilde in veel opzichten van die van Wijngaerd. Sweertius vroeg Wijngaerd bij de eerste de beste gelegenheid aan te geven welke lezing het meest waarheidsgetrouw was. Bovendien verzocht hij het grafschrift mee te delen dat Lipsius voor Busbequius had geschreven. In uitstel lag risico, want Miraeus had haast met de toevoeging.
Sweertius nam in deze brief ook een citaat op uit het verslag van De Vos. Het handelde over de terugkeer van Busbequius naar zijn vaderland in september 1591 en over zijn overlijden kort nadien. Het fragment is bondig en bevat weinig bijzondere details. Toch biedt De Vos op enkele punten meer dan Miraeus: namelijk het feit dat Busbequius in september 1591 vanuit Mantes was vertrokken naar Dieppe en ook het feit dat Busbequius op 28 oktober was gestorven na een ziekbed van ongeveer een maand[23.].
Al deze mededelingen ontbreken bij Miraeus. Daarentegen vinden we aan het einde van de levensbeschrijving het grafschrift dat Lipsius op verzoek van Wijngaerd had geschreven. Dit doet vermoeden dat Miraeus' werk vooral berust op de versie van Lucas Wijngaerd[24.].
Miraeus sprak in het begin van zijn levensbeschrijving over de grote naam die Busbequius door zijn kennis had verworven: dit was slechts aan weinigen die zich met de behandeling van staatszaken hadden beziggehouden, overkomen. Nu vervolgde Miraeus met de feiten uit het leven van Busbequius. Hij had de gepubliceerde brieven van Busbequius niet of nauwelijks gelezen. Zoals gezegd was dit niet veel anders met de latere Vlaamse biografen die bovendien ook met het werk van hun voorgangers slordig omgingen. Als gevolg hiervan was Miraeus niet op de hoogte van Busbequius' reis naar Londen in 1554, kort vóór het Turkse gezantschap. Verder maakte hij tal van fouten in de chronologie en de aard van de functies die Busbequius in dienst van de Habsburgse keizers had bekleed. Ook komen we bij hem slordigheden tegen in de opsomming van Busbequius' wetenschappelijke verdiensten: de

19. Namelijk in de editie van 1620 (München) die door de Vlaming Raphaël Sadeler was samengesteld en in de editie van 1664 (Neurenberg); cf. VAN DER HAEGHEN (1964), I, 397 (nr. B 51) en 398/9 (nr. B 55).
20. Zie H. XIII, p. 365 vlg..
21. Sweertius aan Wijngaerd d.d 9-9-1601. Hij vroeg ook inlichtingen over Iacobus Raevardus en Iudocus Damhonderus.
22. Deze Micault was niet de reeds overleden Nicolaus Micault, Busbequius' vriend, maar ongetwijfeld één van diens zonen. Zie over Micault H. IV, p. 94/5 en s.v. 'Micault'.
23. Over Busbequius' overlijden: H. XIII, p. 363.
24. Over Lipsius' grafschrift voor Busbequius: H. XIII, p. 366.

> gezant zou niet alleen Griekse maar ook Latijnse handschriften voor de keizerlijke bibliotheek hebben meegebracht uit Constantinopel.

Andreas Schottus was Miraeus' voorbeeld bij de opsomming van Busbequius' wetenschappelijke verdiensten. Het ‘Elogium’ vertoont namelijk inhoudelijke overeenkomst met een dedicatiebrief die Schottus in 1579 aan Busbequius had gericht ter gelegenheid van zijn uitgave van Sextus Aurelius Victor; in dit werk was voor het eerst ook een afschrift van het ‘Monumentum Ancyranum’ gepubliceerd[25.]. Tegelijkertijd waren het woorden uit een brief van Lipsius die Miraeus hadden geïnspireerd aan het slot van zijn biografie, waar hij Busbequius' ongelukkige dood stelde tegenover de goede naam die hem tijdens zijn leven ten deel was gevallen[26.]. Lipsius' grafschrift voor Busbequius vormde voor Miraeus een waardige afsluiting van zijn lofrede op Busbequius.

> Een afzonderlijke karakterbeschrijving van Busbequius ontbrak bij Miraeus. Iets van een oordeel verstopte Miraeus echter tussen de feiten. Hiervan moge het volgende een klein voorbeeld zijn: ‘En naar Wenen geroepen heeft Busbequius bij Ferdinand en zijn zoon Maximiliaan zijn kwaliteiten in het behartigen van staatszaken zo goed bewezen dat de keizers op het advies en de verstandigheid van bijna geen ander dan op die van Busbequius steunden’.
> Dat Miraeus Busbequius vooral ook herdacht als een voorbeeldig vaderlander in dienst van de keizer wordt duidelijk uit zijn twee levensbeschrijvinkjes van Cornelis Duplicius de Schepper en Karel Rijm die onmiddellijk volgden op die van Busbequius. Deze twee Vlamingen waren respectievelijk vóór en na Busbequius gezant in Constantinopel geweest[27.].

Melchior Adam.

Melchior Adam (? - 1622, Heidelberg) publiceerde in 1620 zijn levensbeschrijving van Busbequius in zijn ‘Vitae Germanorum Jure-consultorum et Politicorum (..)’ dat verscheen tussen 1615 en 1620 in vijf delen[28.]. Deze biografie van Busbequius bood nieuwe informatie maar liet de overige vroege Vlaamse levens van Busbequius onbeïnvloed. Bayle maakte echter wel gebruik van Adams levensbeschrijving.

> Adam volgde voor zijn biografie van 1620 in grote lijnen het voorbeeld van Miraeus maar hij voegde bovendien opmerkingen toe die hij ondermeer had ontleend aan Busbequius' Turkse brieven, aan de correspondentie tussen Quackelbeen en Matthioli - zonder overigens Quackelbeen te vermelden -, aan verschillende werken van Lipsius en aan de ‘Historiarum sui temporis libri CXXV’ van

25. MIRAEUS ‘Elogia Belgica’ (1609), 184; SCHOTTUS (1579), II, 5-6.
26. Zie H. XIII, p. 366/7.
27. Zie over De Schepper SMET (1876); zie ook s.v. ‘Rijm’.
28. ADAM (1620), 315-318. Adams bundel met biografieën be leefde veel herdrukken, zij het niet steeds onder dezelfde titel. De kwaliteit van de biografieën - ook die van Busbequius - werd minder; cf. KELCHNER (1875).

J. Thuanus (De Thou). Ook had Adam zelf inlichtingen ingewonnen bij bibliotheken en was zo als enige in zijn tijd op de hoogte van het bestaan van de 'Oratio de bello Turcis inferendo' die in 1576 was geschreven. Hiernaast noemde hij een 'Consilium de re militari contra Turcam instituenda' dat postuum zou zijn verschenen. Dat deze beide geschriften in feite niets anders waren dan de 'Exclamatio', was hem ontgaan en ook had hij zich in verwarring laten brengen door de uiteenlopende titels van de edities van de Turkse brieven uit 1581, 1582 en 1589[29]. Adam toonde zich niet zeker van het juiste sterfjaar van Busbequius en schreef (zonder zijn bron te noemen) dat hiervoor naast 1592 ook het jaar 1591 werd genoemd[30].

Valerius Andreas.

Een vriend van Miraeus, Valerius Andreas (1588-1655), die hoogleraar Hebreeuws was te Leuven en bekendheid genoot als schrijver van geschiedkundige en juridische werken, publiceerde in 1623 een tweede Vlaamse levensbeschrijving van Busbequius in zijn bekendste werk, de 'Bibliotheca Belgica'[31]. Andreas deed nieuwe mededelingen over de jeugd van Busbequius[32]: hij sprak van diens onwettige geboorte, latere legitimatie en opvoeding in het huis van zijn vader. Verder ontleende hij aan Thuanus' 'Historiarum sui temporis libri CXXV' de onjuiste gegevens over het moment van overlijden[33]. Anders dan Miraeus ging hij wat dieper in op het belang van Busbequius' Turkse gezantschap. Maar omdat de Turkse brieven slechts vluchtig door hem waren gelezen, is hij niet altijd betrouwbaar.

Het is de moeite waard een korte proeve van Andreas' stijl te geven: '(..) Nadat zijn vader uit de wereld van de levenden was weggenomen, werd de jonge man in zijn drie en twintigste levensjaar door de gezant van keizer Ferdinand naar Engeland geroepen: en nadat hij gedurende een aantal maanden in diens gezelschap had verkeerd, keerde hij terug naar zijn vaderland en vertoefde daar totdat hij, door Ferdinand zelf naar Wenen ontboden, tot diens hof is toegetreden, bovenal in de gunst van de keizer vanwege zijn deugd en verstandigheid. Er was toen tussen keizer Ferdinand en Süleyman, de koning van de Turken, een heftige strijd over Transsylvanië, omdat Ferdinand op grond van een ruilovereenkomst dit gebied voor zich opeiste en Süleyman staande hield dat hij door de vorst van dat gebied was aangesteld als verdediger en beschermer van dit koninkrijk. Aan beide zijden waren de geesten verbitterd. De Turkse tiran uitte briesend bedreigingen en oorlogszuchtige taal. Er was behoefte aan een gezantschap om zijn toorn tot bedaren te brengen of voor het doen

29. Zie voor de titels de verwijzingen in App. III, p. 517-518.
30. Over het sterfjaar van Busbequius: H. XIII, p. 363 (n. 13).
31. MICHIELS (1977).
32. ANDREAS (1623), 170-171 en (1643), 92/3. Alleen Andreas' Busbequius-biografie van 1623 vermeldt (op p. 170/1) het bestaan van ongepubliceerde geschriften van Busbequius. De biografie uit 1643 werd overgenomen door FOPPENS (1739), 111-112.
33. Cf. H. XIII, p. 362 (n. 3).

neerleggen van de wapenen. Johan Malvezzi werd naar Constantinopel gestuurd. Hij werd in de kerker geworpen; eenmaal bevrijd keerde hij onverrichterzake terug. In zijn plaats gekozen[34.] keerde Busbequius naar Duitsland terug, nadat hij met de bescheidenheid en standvastigheid die hem eigen waren het gemoed van Süleyman tot bedaren had gebracht en nadat hij een achtjarige vrede verkregen had. Dit was zijn eerste gezantschap naar Azië, het tweede was dat naar Amasya. Beide heeft hij met zijn pen samengevat en aan het nageslacht overgeleverd (..)'[35.]. Andreas onderging ondermeer Miraeus' invloed bij zijn onjuiste vermelding dat Busbequius in 1570 aartshertogin Elisabeth naar Frankrijk had gebracht. Hij maakte geen gebruik van een aantal ongepubliceerde brieven over allerlei onderwerpen, en vooral daterend van de tijd dat Busbequius in Parijs leefde. De brieven werden in Brussel en elders bewaard. Ze zijn wellicht de in wat latere tijd gepubliceerde brieven aan de keizers Maximiliaan en Rudolf. Een ander door Andreas in 1623 vermeld geschrift getiteld 'De vera nobilitate' werd reeds spoedig als verloren beschouwd[36.]. Het is verder niet zonder belang dat Andreas de bewerker was van de brieven die Busbequius aan keizer Rudolf had geschreven en die in 1631 te Leuven werden uitgebracht[37.].

Antonius Sanderus.

De levensbeschrijving die Antonius Sanderus (1586-1664) heeft nagelaten in zijn 'De scriptoribus Flandriae' (1624), is minder bekend[38.]. Toch is zij interessanter dan de voorgaande omdat deze auteur beschikte over bijzondere details uit het leven van Busbequius[39.]. De biograaf heeft ze vermoedelijk van Busbequius' verwanten vernomen.

Sanderus was sinds 1625 als kanunnik in Ieper werkzaam, niet ver van Busbequius' geboortestreek. Hij schreef naast poëzie veel theologische en historische werken. Bij zijn historische werk steunde hij evenals zijn voorgangers op zeer verschillende bronnen, onder andere op het werk van Guicciardini, Miraeus en Andreas[40.].

Behalve in zijn boek 'De scriptoribus Flandriae' (1624)[41.] noemde Sanderus Busbequius nog eens minder uitvoerig in zijn 'Flandria Illustrata'. Hij deed dit naar aanleiding van het Krimgotisch. Toenmalige geleerden beschouwden het voorkomen van deze taal wel als een bewijs voor de

34. Cf. B.7,(3-4).
35. ANDREAS (1643), 93.
36. ANDREAS (1623), 171 (niet vermeld in ANDREAS (1643)). SWEERTIUS (1628), 148: 'Liber De vera Nobilitate perijt'. Zie over adeldom H. XI, p. 306 vlg..
37. VAN DER HAEGHEN (1964), I, 401; de aard van deze verbeteringen is echter nooit bestudeerd.
38. Deze biografie wordt alleen vermeld door MESSIAEN (1892), III, 406-435 en VOCHT (1954), III, 492/3.
39. Cf. H. V, p. 107 (n. 14), 110 (n. 33), 112 vlg., H. XI, p. 310/1 (67), H. XIII, p. 362 vlg. en ook s.v. 'Sanderus'.
40. FRIS (1911-1913), 318/9; SEYN (1931), II, 1590-1595.
41. SANDERUS (1624), 24-28.

grote verspreiding van het Vlaams[42]. Sanderus beschikte over contacten met personen uit de naaste fami-

42. SANDERUS (1641), I, 8.

lie van Busbequius. In zijn ‘De Scriptoribus Flandriae’ komt een lofdicht voor dat was opgedragen aan Karel van Yedeghem, Busbequius' neef en de erfgenaam van de heerlijkheid Boesbeke[43.]. Een onderdeel van de ‘Flandria Illustrata’ droeg Sanderus bovendien op aan Johannes van Yedeghem, graaf van Watou, baron van Boesbeke[44.].
Ook het leven van Busbequius door Sanderus kende een aantal onvolkomenheden: er was een verwisseling van ‘Johannes Vanderanus’ (een vriend van Busbequius, vermeld in de eerste Turkse brief[45.]) met Nicolaus Vanderanus; deze vergissing ging terug tot Miraeus. Bij Sanderus vinden we ook de opmerking dat Busbequius reeds vóór zijn Turkse gezantschap belast zou zijn geweest met het toezicht op de kinderen van keizer Maximiliaan II. Miraeus was hier wederom zijn voorbeeld evenals ook bij de behandeling van Busbequius' noodlottige reis naar zijn vaderland in 1591. Naast een verslag van de gebeurtenissen uit Busbequius' leven beschreef Sanderus Busbequius' uiterlijk en noemde enkele bloedverwanten; ook ging hij in op zijn talenten, zin voor studie en talenkennis. Daarnaast gaf hij een opsomming van de edities van de Turkse brieven. Hij herinnerde aan Busbequius' veelvuldige omgang met wetenschappers en gaf tenslotte de resultaten van Busbequius' wetenschappelijke onderzoekingen. Ook bij hem vinden we tot slot het grafschrift dat Lipsius schreef.

Johannes Buzelinus.

Johannes Buzelinus was in 1570 geboren in Kamerijk (Cambrai) en stierf in 1626 als Jezuïet te Rijssel (Lille). Zijn bekendheid berustte op twee geschriften over Frans-Vlaanderen: de ‘Annales Gallo-Flandriae’ (1624) en de ‘Gallo-Flandriae Sacra et Profana’ (1625)[46.]. Beide werken geven een levensbeschrijving van Busbequius[47.], maar Buzelinus' laatste biografie is het belangrijkst.

In de ‘Gallo-Flandriae Sacra et Profana’ nam de schrijver de ‘vita’ van Miraeus letterlijk over. In een korte inleiding bracht hij verder ondermeer Busbequius' onwettige geboorte ter sprake en de wettiging door Karel V. Miraeus had hierover gezwegen. Verder voegde Buzelinus de volledige tekst toe van de akte waarmee keizer Ferdinand I aan Busbequius het Gulden Ridderschap had verleend[48.].

In de eerder verschenen ‘Annales Gallo-Flandriae’ had Buzelinus

43. SANDERUS (1624), 6-10: ‘Flandriae Encomium ad perillustrem Virum Carolum Ideghemium, Baronem Busbequium, Iprensem Praetorem’.
44. SANDERUS (1641), I, 333: ‘Illustrissimo domino D. Joanni de Yedeghem, Comiti de Watow, Baroni de Busbecque, etc. summo Ipriensium praetori (..) hanc quantam colligere potuit Ipriensium rerum seriem (..) Antonius Sanderus (..)’.
45. B.5,(4-5).
46. SEYN (1930), I, 176.
47. BUZELINUS (1624), 608 en BUZELINUS (1625), I, 64-67. Cf. ook Buzelinus' vermelding van Busbequius' contacten met de Latijnse dichter Hieronymus du Mortier: H. XI, p. 300/1.
48. BUZELINUS (1625), I, 64. Vóór Buzelinus liet enkel Sanderus zich uit over Busbequius' opvoeding in Komen.

reeds een levensbeschrijving van Busbequius gegeven. Ook hier vindt men een echo van woorden uit Miraeus' biografie. Het verslag van Busbequius' laatste reis in 1591 is niettemin dramatischer en in fellere tinten geschilderd: ‘Nadat hij later daar {in Parijs} heel wat jaren als gezant van keizer Rudolf bij de koning {van Frankrijk} had doorgebracht, kreeg hij, daar hij reeds bejaard was, een verlof van zes maanden om zijn vaderland, vrienden en voorvaderlijk erfgoed te bezoeken. Maar deze reis heeft zijn dood versneld naderbij gebracht. Hij had het besluit genomen door Normandië naar de Nederlanden te reizen, ook al was dit gebied verwikkeld in burgeroorlogen. Zodra hij het gehucht Cailly had bereikt en daar zeer op zijn gemak een gastverblijf had uitgezocht, snelde in het holst van de nacht uit een naburig legerkamp een troep soldaten daarheen en riep met luide stem, na het verbreken van de sloten van de herberg, dat men volgens order van de bevelhebber van Rouen binnendrong. De troep plaatste alle koffers van de oude man op lastdieren en voerde hemzelf snel op een paard weg. Daar viel Gislenius de rovers met geweldige moed aan; openlijk beet hij hun toe dat hem als gezant een groot geweld en onrecht werd aangedaan in strijd met het volkerenrecht; dat deze dingen eerder uit een verlangen om te roven werden gedaan dan uit ijver om te gehoorzamen aan de opdrachten van de bevelhebber. De majesteit van zijn onverschrokken gelaat en de felheid van zijn stem joegen de vijand schrik aan. Immers, zij lieten hem in de vroegte van de ochtend, met al zijn kisten en archief intact, gaan waarheen hij wilde en ze stonden toe dat hij zijn bezittingen meenam. En zelf zochten ze in een snelle vlucht een goed heenkomen. Nadat derhalve Busbequius zich had teruggetrokken in zijn gastverblijf, werd kort daarna een brief van de bevelhebber gebracht om hem met vriendelijke woorden te bedaren en straf {voor de daders} te beloven. Toch toonde Busbequius zich in zijn antwoord waardig: gemoedsrust was voor hem aangenamer dan dat zijn vijanden werden gedood om het onrecht te wreken. En toen heeft hij gevoeld dat een dodelijke ziekte zijn leven bedreigde en daarom wilde hij naar de vesting St. Germain, niet ver van deze plaats, in het huis van een zeer edele dame gebracht worden. En daar is hij na enige dagen weggenomen ten gevolge van de kwaal’[49].

Franciscus Sweertius.

Franciscus Sweertius (1567-1629) kwam reeds ter sprake als schrijver van een brief aan Lucas Wijngaerd, kort voordat Miraeus zijn biografie publiceerde[50]. In 1628 schreef hij een kleine notitie over Busbequius' leven in zijn ‘Athenae Belgicae’(1628).

Hij liet zich inspireren door Miraeus, Buzelinus en Valerius Andreas. Nieuw in zijn leven is enkel de mededeling dat een geschrift van Busbequius in het bezit was van Christophorus van Etten. Hij omschreef het werk als ‘Historia Belgica III fere annorum, quibus Dux Alenconius in Belgio est versatus’[51].

49. BUZELINUS (1624), 608.
50. Zie p. 15.
51. SWEERTIUS (1628), 147/8. Zie over Sweertius FRIS (1921-1924), 362-370.

Een Christophorus van Etten is echter niet bekend; vermoedelijk

wordt hier de Zuid-Nederlandse dichter Christophorus van Essen bedoeld (eerste helft van de zeventiende eeuw).[52.]

De anonieme biografie in de editie van 1630.

De laatste biografie van Busbequius die hier moet worden besproken, verscheen in de eerste editie van Busbequius' brieven aan keizer Rudolf II. Deze uitgave verscheen in 1630 te Leuven. Deze invloedrijke biografie was van een geringe kwaliteit.

De anonieme auteur steunde op het werk van Miraeus en Andreas en haspelde zonder historisch inzicht waar en onwaar dooreen tot een vreemd mengelmoes. Deze biografie is dikwijls herdrukt in de edities van Busbequius' werk[53.] en veelvuldig aangehaald door latere biografen. Zij verdrong de buiten Vlaanderen minder bekende biografieën van Miraeus, Andreas, Sanderus, Buzelinus en Sweertius.

52. FREDERIKS / VAN DEN BRANDEN (1888-1891), 239; VAN DER HAEGHEN (1964), II, 1051/2.
53. De ‘vita’ is ook opgenomen in de edities van 1631 (Leuven), 1631 (Brussel), 1633 (Leiden), 1660 (Amsterdam), 1660 (Oxford), 1660 (Londen), 1689 (Leipzig), 1740 (Bazel) en 1968 (Graz); cf. VAN DER HAEGHEN (1964), I, 394-407.

Hoofdstuk II: Busbequius' faam.

Inleiding.

Voor de Franse geleerde Pierre Belon, een tijdgenoot van Busbequius, was het verlangen naar blijvende roem de drijfveer tot het ondernemen van een lange en niet ongevaarlijke ontdekkingsreis naar verschillende delen van het Ottomaanse rijk. Dat vertelde hij tenminste in de voorrede van zijn beroemde boek, getiteld 'Les observations de plusieurs singularitez et choses memorables (..) en Grece, Asie' (1553)[1].

Busbequius leek nuchterder. Uit plichtbesef jegens zijn vorst, zijn vaderland en alle christelijke landen en ook uit verantwoordelijkheidsgevoel volbracht hij zijn uitputtende gezantschap naar het hof van de sultan. Dat kenmerkte zich door taaie onderhandelingen, verveling en gevaren. Maar als schrijver van de vier brieven die de geschiedenis van die acht jaar behelsden, was Busbequius toch ook de humanist met een sterk ontwikkeld gevoel voor de uitzonderlijkheid van zijn ervaringen in het verre en nog zo onbekende Ottomaanse rijk: het is aannemelijk dat hij - niet minder dan Belon - door het op schrift stellen van zijn belevenissen streefde naar een vaste plaats in de herinnering.

Enkele standbeelden, een groot aantal studies en levensbeschrijvingen en veel referenties in uiteenlopende geschriften vormen het bewijs dat Busbequius dankzij zijn geschriften en zijn wetenschappelijke ontdekkingen bijna doorlopend op een of andere wijze in de belangstelling is gebleven en een vaste plaats binnen de Europese culturele traditie innam. Zijn bekendheid was in de zeventiende eeuw zelfs groot te noemen.

De levensbeschrijvingen, edities van zijn teksten en de studies over Busbequius' werk kenden aanvankelijk alle hun eigen ontwikkeling. Geleidelijk - maar vooral nadat in de negentiende eeuw meer wetenschappelijk geïnteresseerde lezers zich bekommerden om Busbequius' nalatenschap - vermengden deze genres zich met elkaar zoals rivieren die aanvankelijk gescheiden hebben voortgestroomd binnen hun eigen bedding. Een lange anonieme biografie, uitgegeven in 1733 te Amsterdam, is een vroeg voorbeeld van een werk waar in één levensbeschrijving citaten uit Busbequius' werk en uitweidingen over verschillende aspecten van zijn leven en werk voorkomen[2].

1. BELON (1605), 'Praefatio' p. 5-6.
2. ANONIEM (1733). Cf. p. 32.

Ook in de negentiende eeuw genoot Busbequius nog een zekere bekendheid dankzij de vele uitgebreide levensbeschrijvingen. Volledige edities van zijn werk verschenen er niet in deze eeuw, afgezien van de Engelse vertaling van Forster en Daniell in 1881.

Het gros van de biografieën over Busbequius bezit slechts een geringe wetenschappelijke kwaliteit. De grote slordigheid van de auteurs, hun gebrekkige talenkennis en geringe ervaring in de omgang met historische gegevens zijn hiervan de redenen. Een antwoord op de vraag hoe het leven van Busbequius zich werkelijk had afgespeeld, was ook niet hun grootste zorg. Hun hoofddoel was het doen voortleven in de herinnering van een man die voor land, gewest of streek tot voorbeeld kon strekken door zijn moedige werk, eruditie en veelzijdigheid. De levensbeschrijvingen zijn dan ook bijna zonder uitzondering in lovende woorden gevat.

Busbequius' roem is verdeeld over zijn verdiensten als gezant, man van wetenschap en auteur. En vanuit deze driedeling kan de geschiedenis van zijn faam het best worden besproken.

De dienaar van de Habsburgse keizers.

Toen Augerius Busbequius in december 1562 uit Constantinopel terugkeerde, begeleid door het bonte en exotische gezantschap van de Ottomaanse gezant Ibrahim Beg, was hij op slag een bekend man in de Duitse gebiedsdelen. Na acht moeizame jaren van onderhandelen had hij een wapenstilstand van acht jaren verkregen. Pantaleon en Guicciardini behoorden tot de eersten die Busbequius vanwege zijn gezantschap vermeldden.

> Henricus Pantaleon nam een anoniem leven van de gezant op in zijn ‘Prosopographiae heroum atque illustrium virorum totius Germaniae’ (1565). De aanleiding was Busbequius' terugkeer en aanwezigheid in Frankfurt bij de kroning van Maximiliaan tot rooms-koning De ‘vita’ bevat echter niet meer dan enige onbeduidende algemeenheden zoals men die ook in vele andere levens van Pantaleons bundel aantreft. Zij was zo goed als onbekend bij latere biografen[3].
>
> De beschrijving die Ludovico Guicciardini aan Busbequius wijdde, was van groter belang. Zij komt voor in de ‘Descrittione di tutti i paesi Bassi, altrimenti detti Germania Inferiore’ (1567)[4]. Guicciardini had de gewoonte met grote nauwgezetheid zijn informatie in te winnen[5]. Hij ging in op Busbequius' diensten aan zijn vorsten en in het bijzonder op zijn taak als gezant in Turkije voor keizer Ferdinand[6]. Zijn veelvuldig herdrukte werk heeft op latere auteurs grote invloed uitgeoefend. Justus Lipsius was een van

3. PANTALEON (1565), 487.
4. GUICCIARDINI (1567), 238A.
5. TOUWAIDE (1975), 77-85.
6. GUICCIARDINI (1567), 238A.

> de eersten die hem navolgde, toen hij er in de dedicatiebrief van zijn 'Saturnalia' aan herinnerde dat Busbequius bij de Turken de naam had verworven een goed mens te zijn[7].
> Jacobus Marchantius (1537-1609) noemde Busbequius in zijn 'Flandria commentariorum libris III descripta' (1596) naar aanleiding van de plaats Komen. Hij gaf uitdrukking aan de roem die Busbequius in zijn vaderland genoot en stelde vast dat de keizers Ferdinand I en Maximiliaan II door aanstelling van achtereenvolgens Cornelis Duplicius de Schepper, Augerius Busbequius en Karel Rijm als gezanten bij het toornige, argwanende en listige hof van de sultan tot drie of vier keer de voorkeur hadden gegeven aan de kennis, welsprekendheid en ervaring van een Vlaming boven zovele Duitsers. Dezelfde trotse gedachte zien we binnen kringen van patriottische Belgen in de 19de en 20ste eeuw herleven[8].

Busbequius had als keizerlijk gezant bij Süleyman bekendheid verworven. Reeds tijdens zijn leven bestond er verwarring over de duur en de aard van zijn overige functies, zoals het gouverneurschap over de kinderen van Maximiliaan en het beheer over de goederen van Elisabeth, koningin-weduwe van Frankrijk. Pas historisch onderzoek uit de negentiende eeuw en daarna bracht meer inzicht in zijn verschillende activiteiten.

Busbequius had niet alleen als diplomaat en bestuurder grote naam, ook zijn liefde voor de wetenschap bleef in de herinnering. En vooral dit samengaan van het actieve en beschouwende leven in één persoon werd een voorbeeld geacht.

> Zo spoorde de Franse geleerde Jean Chapelain zijn Nederlandse vriend Nicolaas Heinsius in een brief van 20 januari 1656 aan tot een actief leven: geleerden zijn er alleen maar meer waard om wanneer zij zich een beetje met openbare aangelegenheden inlaten. Zij verfijnen er hun verstand mee en geven de kennis een eervollere plaats dan degenen die haar alleen in de school opsluiten. Als voorbeelden hiervan gelden Busbequius, Janninus, Budaeus, om maar niet te spreken van mannen als Xenophon, Polybius en Cicero[9].

De man van wetenschap en mecenas.

Busbequius werd reeds tijdens zijn leven unaniem geprezen om zijn grote kennis, zijn liefde voor de wetenschap en ook

7. GUICCIARDINI (1567), 238A; LIPSIUS (1978), 325: Lipsius aan Busbequius, d.d. 1582-1-?
8. MARCHANTIUS (1596), 167. Eenzelfde opmerking bij onder anderen MIRAEUS 'Elogia Belgica' (1609), 186 (cf. H. I, p. 16), REIFFENBERG (1833), 257, ANONIEM (1844), 203, en GACHARD (1872), 188.
9. BLOK (1949), 120 (n. 3). Met deze 'Janninus' kan zijn bedoeld de Franse geleerde jezuïet Ludovicus Janninus (Jeannin) die in 1672 te Lyon overleed (cf. JÖCHER (1750), II, 1838/9), er moet echter wellicht eerder gedacht worden aan de Franse diplomaat en schrijver 'Petrus Janninius' {sic} die leefde van 1539 tot 1622 (cf. JÖCHER (1750), II, 1853/4. Antoine Teissier (1632-1715) vergeleek Busbequius met de diplomaat baron Ezechiel Spanheim (1642-1710): beiden hadden zowel hun vorst als de wetenschap glansrijk gediend (TEISSIER (1715), 161). Cf. het oordeel van Miraeus: H. I, p. 15.

als mecenas[10]. Hoewel hij de wetenschap met bijzondere ontdekkingen op uiteenlopend terrein heeft verrijkt, ontbreken uitvoerige beschouwingen over de betekenis en de aard van zijn wetenschappelijke belangstelling en mecenaat[11].

Lipsius noemde Busbequius na hun kennismaking in 1572 een 'Held' en in het grafschrift dat hij voor hem dichtte een 'Nestor'[12]. Andreas Schottus stelde hem vanwege zijn schenking van Griekse handschriften aan de keizerlijke bibliotheek gelijk aan mecenassen als Fugger, Mendoza en Sambucus[13].
Aan Busbequius werd niet alleen de ontdekking van de inscriptie over de daden van keizer Augustus - het zogenaamde 'Monumentum Ancyranum' - toegeschreven, maar ook een unieke beschrijving van de taal der Krimgoten, de schenking aan de Weense hofbibliotheek van meer dan 260 uit Constantinopel meegebrachte Griekse handschriften[14], en tenslotte ook de invoer van een aantal belangrijke tot dan toe onbekende cultuurplanten als de kalmoes, de sering en de tulp[15]. Dit alles maakte zijn naam onsterfelijk.
De talrijke wetenschappelijke studies die over deze verschillende ontdekkingen verschenen, hebben op de levensbeschrijvingen echter nauwelijks invloed uitgeoefend. Die geven juist van Busbequius' wetenschappelijke activiteiten een onvolledig beeld. Zo maakte Eccius (1768) pas als eerste melding van Busbequius' numismatische belangstelling[16]. Het Krimgotisch werd wel door Vlaamse schrijvers als Marchantius en Sanderus in de zestiende en zeventiende eeuw genoemd in hun lijvige geschiedwerken over

10. PANTALEON (1565), 487; GUICCIARDINI (1567), 238A; THUANUS (1609-1614), V, 179 (Libr. CIV), en bijna alle latere biografen.
11. Cf. H. XIV - H. XVIII.
12. LIPSIUS (1978), 74: Lipsius aan Pighius, d.d. 13-6-1572: '(..) heroem nostrum (non enim virum dixerim) Busbequium'. Cf. ook LIPSIUS 'Auctarium' (1588), 22: Clusius aan Lipsius d.d. ?-?-{vóór 1588}: 'Cum illustris Heros Augerius Bousbequius Viennae ageret (..)'. Zie voor Busbequius' grafschrift LIPSIUS (1675), II, 921/2: Lipsius aan Wijngaerd d.d. 31-1-1601.
13. SCHOTTUS (1579), II, 6/7. Over Mendoza H. XVI, p. 408; over Sambucus' bibliotheek H. XVI, p. 418/9.
14. Zie LAMBECIUS (1665), I, 34/5; ID., II, 1007 en passim; MOSEL (1835), passim; BURSIAN (1883), 257.
15. Reeds Bohuslav Balbin schrijft dat Busbequius voor Ferdinand tulpen mee had gebracht naar Praag en vandaar zouden ze over geheel Europa zijn verspreid: BALBIN (1679), I/i, 100; cf. de BECKMANN (1786), I, 223-241, en ID. (1788), II, 548-553 (Beckmann weerlegde op p. 550 van zijn verhandeling over de tulp dat Busbequius als eerste de tulp zou hebben ingevoerd). Een foutieve voorstelling analoog aan die bij Balbin komt voor bij DIEZ (1815), 2 vlg., HEHN (1870), 382 vlg., KRELAGE (1942), 16 vlg., en bij KRCALOVA (1982), 154. Cf. over de tulp H. VII, p. 152 en H. XVIII, p. 449 vlg.. Zie H. XVIII, p. 449 vlg. over de sering, en id., p. 447 over de kalmoes.
Zie voor korte studies over Busbequius' belangstelling voor de natuurhistorie KICKX (1838), HEFFENER (1853/4), DUMON (1954); zie ook de vermelding door HALLER (1771), I, 360. Voor een kritische biografie van Busbequius, met het accent op zijn belang voor de geschiedenis van de natuurhistorie: VERDOORN (1944).
16. ECCIUS (1768), p. xviiii.

Vlaanderen als bewijs voor de grote verspreiding van het Vlaams[17.], maar het bleef onbesproken in alle levensbeschrijvingen tot het einde van de achttiende eeuw.
Het Krimgotisch viel overigens van al Busbequius' ontdekkingen wel de meeste aandacht ten deel, vooral in verband met de algemene belangstelling voor het Gotisch. Nederlandse geleerden speelden in de discussies over het Krimgotisch in de tweede helft van de zestiende en in de zeventiende eeuw een hoofdrol. Goropius Becanus, Bonaventura Vulcanius, Justus Lipsius, Josephus Justus Scaliger, Hugo de Groot en Abraham Milius kunnen onder anderen genoemd worden. In de negentiende en twintigste eeuw werd de studie van het Krimgotisch in belangrijke mate een aangelegenheid van Duitse geleerden[18.].

Er was ook belangstelling voor de soms wonderlijke wetenswaardigheden en observaties in de Turkse brieven: Pietro Castelli ging nader in op Busbequius' opvattingen over de hyena[19.]. Op initiatief van de 'Royal Society' in Londen werd in de zeventiende eeuw een groot aantal opvattingen en beweringen op hun waarheidsgehalte onderzocht, zo ook Busbequius' opmerking dat er vissen rondzwommen in een hete bron bij Gran[20.]. Eind achttiende eeuw gaf J. Beckmann in zijn 'Beiträge zur Geschichte der Erfindungen' een verklaring voor Busbequius' vertelling over een Turkse monnik die een gloeiend ijzer met de handen had aangeraakt en in zijn mond had gestoken zonder zich daarbij te branden: zulks was mogelijk door het harden van de eeltlaag op de huid zodat die ongevoelig werd[21.].

De auteur.

Vóór 1581 had Busbequius als letterkundige geen bekendheid in wijde kring. Dit betekent niet dat zijn talent volledig onopgemerkt was gebleven. De Franse literatuurcriticus François Grudé, sieur de La Croix du Maine schreef in zijn

17. Marchantius ontleende zijn kennis aan Goropius Becanus: MARCHANTIUS (1596), 24; Sanderus gebruikte dezelfde woorden als Marchantius: SANDERUS (1641), I, 8. Zie over Becanus p. XVII, p. 432 vlg..
18. VAN DE VELDE (1965), passim; ID. (1966), passim; in de literatuur over de receptie van het Krimgotisch blijft het gesprek dat Becanus in 1570 met Busbequius had onvermeld. Hetzelfde geldt voor de passage over het Krimgotisch door Hugo de Groot in zijn 'Parallelon Rerumpublicarum Liber III'. De Groot wees op de grote verspreiding van de Nederlandse taal: GROTIUS (1803), III, 61 (Latijnse tekst), 500. Zie over het Krimgotisch ook H. III, p. 65, en H. XVII.
19. B.71,(22)-72,(10). CASTELLI (1638); dit werk kon niet worden geraadpleegd, cf. THORNDIKE (1958), VIII, 13/4.
20. B.17,(7-13). THORNDIKE (1958), VIII, 258; Thorndike verwijst naar Philosophical Transactions, II, 1667, 467-469. Deze vroege uitgave was niet raadpleegbaar. Voor een beschrijving van 'Baths in Austria and Hungary' door Dr. E. Brown in: The Philosophical transactions (..), (1731^4), 339-344.
21. B.313,(7)-314,(2) en B.314,(16-25). BECKMANN (1799), IV, 69. Zie voor andere voorbeelden p. 32 vlg..

‘Les bibliothèques françoises’ (1584) dat Busbequius als gezant van de keizer ook voor de Franse koning enkele geleerde Franse toespraken had gehouden.

> Dezelfde auteur toonde zich enthousiast over de uitgaven (in 1581 en 1582) van Busbequius' geschriften bij Plantijn. Dat hij hem niet persoonlijk heeft gekend, mag onder andere worden geconcludeerd uit een te lage schatting van diens leeftijd; in plaats van 63 of 64 jaren gaf hij hem er 50[22.].

Tussen 1581 en 1589 werden de vier Turkse brieven en de ‘Exclamatio’ uitgegeven. Tussen 1630 en 1632 verschenen bovendien nog 58 brieven van Busbequius gericht aan keizer Rudolf en 37 beduidend minder bekende brieven gericht aan keizer Maximiliaan[23.].

> De uitgevers Claude de Marne en Jean Aubri gaven in 1606 een beoordeling van de Turkse brieven. Dit gebeurde in de voorrede op een brievenuitgave van Clenardus. Zij prezen het werk van deze Latijnse auteur en tegelijk ook dat van Busbequius als zeldzame voorbeelden van hoe een bereisd man zijn lezers waarheidsgetrouw en intelligent en in een heldere eenvoudige stijl over zijn ervaringen en ontdekkingen wist te informeren[24.].

De Antwerpse uitgever Christoffel Plantijn gaf in 1581 en 1582 de eerste en tweede Turkse brief uit. Gilles Beys te Parijs voegde in een editie uit 1589 de derde en vierde Turkse brief toe. De ‘Exclamatio’ maakte vanaf het begin deel uit van de edities. Naast Plantijn zorgden toonaangevende uitgevershuizen als Wéchel in Frankfurt en Elzevier in Leiden en Amsterdam in de zestiende en zeventiende eeuw voor de grote verspreiding van Busbequius' geschriften.

> De uitgave van Beys uit 1589 was stellig ook financieel een succes geweest, want in 1595 verzorgde hij ondanks zijn benarde financiële positie een herdruk[25.].
> Inmiddels was ook bij de befaamde uitgeverij Wéchel in het zestiende-eeuwse drukkerscentrum Frankfurt de interesse gewekt voor Busbequius' geschriften. De reeds genoemde compagnons Claude de Marne en Jean Aubri werkten samen onder de naam van de oprichter van de drukkersfirma, hun beider schoonvader Andreas Wéchel. Zij onderhielden vanwege hun uitgaven over ver weg gelegen gebieden als het Ottomaanse rijk en Rusland goede contacten met de intellectuele kringen in Midden-Europa. In 1595 kwam bij hen ook een Latijnse editie uit van Busbequius' werk. Een jaar later volgde een Duitse vertaling en in 1605 en 1629 verschenen wederom nieuwe Latijnse uitgaven. Ten tijde van deze laatste druk was de uitgeverij echter reeds sterk in aanzien gedaald[26.].

22. LA CROIX DU MAINE (1772), 63/3; cf. over deze redevoeringen ook SANDERUS (1624), 28.
23. Zie voor de verschillende edities App. III.
24. ROERSCH (1940), I, 255/6.
25. Zie H. IV over de drukgeschiedenis.
26. EVANS (1975), 20-27. Cf. EVANS (1979), 427 over de groeiende belangstelling aan het Habsburgse hof voor het Ottomaanse rijk en zijn cultuur.

Elzevier in Leiden nam in zijn editie van 1633 naast de Turkse brieven en de ‘Exclamatio’ ook de eerste 53 brieven van Busbequius aan keizer Rudolf II op. De uitgever gaf als reden het telkens wederkerend verzoek om een nieuwe uitgave van Busbequius'

werk, alsmede het nut en plezier dat het werk bij het lezen verschafte[27.]. De wijdverbreide Elzevieruitgave werd het voorbeeld voor de volgende van 1660 (Amsterdam) en van de latere 'Opera omnia' edities van Londen (1660), Oxford (1660), Leipzig / Dresden (1689), Bazel (1740), Parijs (1748) en Pest (1758 en 1761); ook latere vertalingen als die van Forster en Daniell (1881) gaan vooral op deze editie terug. Behalve deze uitgaven zullen in het vervolg nog andere ter sprake worden gebracht omdat ze de onverminderde populariteit van Busbequius als auteur aantonen.

De 'Exclamatio sive de re militari contra Turcam instituenda'[28.].

De 'Exclamatio' genoot aanvankelijk van al Busbequius' geschriften de grootste verspreiding. Tot het einde van de achttiende eeuw kennen we een kleine 40, dikwijls afzonderlijke drukken van dit werk, daarna nog slechts twee. De vele herdrukken waren een onmiddellijk gevolg van de bedreiging van Europa door het Ottomaanse rijk. De grote betekenis die de 'Exclamatio' heeft gehad als propaganda-middel tegenover de Ottomaanse dreiging is tot nu toe nooit erkend[29.].

> Het is opmerkelijk hoezeer de oorlog tussen Oostenrijk en het Ottomaanse rijk aan het einde van de zestiende eeuw de verspreiding van de 'Exclamatio' in de hand werkte. Tussen 1591 en 1600 verschenen meer dan 615 geschriften over het Ottomaanse rijk. De 'Exclamatio' beleefde in deze tijd tenminste twaalf herdrukken, al dan niet samen met de Turkse brieven[30.].

Veel afzonderlijke uitgaven van de 'Exclamatio' kwamen tot stand door toedoen van bekende humanisten als de historicus en rechtsgeleerde Nicolaus Reusner, de Tsjechische vertaler Jan Kocin z Kocinétu[31.], Henricus Camerarius en Herman Conring. De uitgaven kwamen op een moment waarop de door Busbequius gepropageerde klassieke oorlogvoering niet alleen sterk tot de verbeelding sprak maar ook daadwerkelijk door de prinsen van Oranje werd nagevolgd[32.]. Enkele voorbeelden van de receptie van de 'Exclamatio' in de Europese cultuur zullen hieronder worden behandeld.

27. BUSBEQUIUS (1633), 'Typographi benevolo Lectori S.'. In de Elzevier-editie van 1660 komt eenzelfde aankondiging voor.
28. Cf. over deze titel H. IV, p. 91, en App. III, 517.
29. Zie voor de inhoud van de 'Exclamatio' H. XIX, p. 463 vlg.. De 'Exclamatio' blijft onvermeld in de werken van JÄHNS (1889), DELBRÜCK (1920), OMAN (1937), en andere door mij geraadpleegde werken over de oorlogsgeschiedenis.
30. GÖLLNER (1961-1968), nr. 1874-2462. De 'Exclamatio'-edities van 1584 (Praag), 1594 (Praag), 1596 (Leipzig) en al de latere edities werden door Göllner niet genoemd.
31. Zie over Nicolaus Reusner EISENHART (1889) en ook App. III, n. 46, 49. Over Johannes Kocín en zijn Tsjechische vertaling van de 'Exclamatio' en de eerste twee Turkse brieven: App. III, p. 515 vlg. (n. 41).
32. Zie H. XIX, p. 468.

Henricus Camerarius, hoogleraar in de rechten en burgemeester van Rostock, droeg in 1594 een Latijnse uitgave van de 'Exclamatio' op aan hertog Filips II van Stein, Pommeren enz., wiens raadgever hij was. In zijn dedicatiebrief schreef Camerarius hoe eens aan tafel het werk van Uberto Foglietta en Busbequius ter sprake was gekomen. Hij had de vorst de 'Exclamatio' ter lezing overhandigd en deze had het werk zo goed gelezen dat hij er nadien nog de belangrijkste zaken van kon voordragen. Nu David Chytraeus, hoogleraar in de theologie datzelfde jaar in Rostock geschriften van Foglietta en anderen had uitgegeven, wilde hij het werk van Busbequius eraan toevoegen, dat niet minder 'elegant' was geschreven dan dat van Foglietta[33.]. Het is veelzeggend dat Chytraeus in de volgende edities van Foglietta die in 1594, 1595 en 1599 verschenen, ook de 'Exclamatio' opnam[34.].

Michael Schweicker, een schoolmeester uit Frankfurt, was de vertaler van de Duitse uitgave van de brieven en de 'Exclamatio', die in 1596 bij Wéchel verscheen. Hij prees de 'Exclamatio' niet enkel vanwege de stijl maar ook om de inhoud: generaal Karel van Mansfelt zou bij de verovering van Gran (in 1595) zich de verhandeling in het Nederlands hebben laten voorlezen en er zijn voordeel mee hebben gedaan[35.].

In Zuid-Europa is Busbequius, naar het voorkomt, minder gelezen. Er verscheen daar één uitgave met alleen de eerste twee Turkse brieven en de 'Exclamatio'. Dit geschiedde in 1610 in de Spaanse stad Pamplona. De vertaler Estebán Lopez de Reta stelde dat het Ottomaanse rijk voor het gehele christendom het grootste gevaar vormde. Enkel Spanje was in staat dit gevaar te keren[36.].

De invloed van Busbequius' 'Exclamatio' vinden we terug in de 'Opera horarum, subsicivarum sive meditationes historicae' (1591) van de rechtsgeleerde en historicus Philippus Camerarius[37.] en in de werken van Jean Aimé de Chavigny[38.]. De Hongaarse graaf Miklós Zrínyi (1620-1664), de veroveraar van Fünfkirchen (Pécs) en de auteur van een populair epos over zijn grootvader graaf Miklós Zrínyi die in 1566 bij Szigetvár was gesneuveld, had zich door de retorische opbouw en de inhoud van de 'Exclamatio' laten inspireren tot zijn werk 'Ne bántsd a magyart, Az Török áfium ellen való orvosság' (ofwel 'Raak de Hongaar niet aan. Het ware medi-

33. BUSBEQUIUS (Barth, 1594) f. A2-A3. Zie over het begrip 'elegantia' H. V, p. 116. Plantijn had Chytraeus op 20 juni 1582 een exemplaar van de tweede editie gestuurd van Busbequius' geschriften: VOET (1986), 44; cf. H. IV, p. 86.
34. Chytraeus handhaafde in de herdrukken van Foglietta de oorspronkelijke dedicatie brief aan Filips II, hertog van Stein, Pommeren enz. uit de uitgave van 1594 (Rostock). Maar hij sprak met geen woord over Busbequius' 'Exclamatio': FOGLIETTA (1599), f. A3-A4.
35. BUSBEQUIUS (1596), 'Vorrede'. De bron voor Schweickers uitspraken over Van Mansfelt is niet nader bekend. Over diens overwinning bij Gran handelen verschillende brieven bij REUSNER (1599), XIV, 138-149.
36. MAS (1967), II, 156.
37. Zie p. 34.
38. CHAVIGNY (1603), 146, 627; een samenvatting van Busbequius' 'Exclamatio' bij CHAVIGNY (1606), boek drie; cf. ROUILLARD (1938), 360, 363, 382, 405/6.

cijn tegen het Turkse gif'). Dit meesterwerk verscheen eerst in 1705 ten tijde van de vrijheidsoorlog[39].

Ook in Groningen werd Busbequius' werk reeds in het begin van de zeventiende eeuw met vrucht gelezen. In 1619 hield de jeugdige Johannes Sickinge (iunior) een 'declamatio' voor een groot gehoor op de Latijnse school. Zijn rede handelde over de betekenis van een goede opvoeding en gedegen onderricht, verder ook over de dank die verschuldigd is aan de 'bouwmeesters' van goede gewoonten en studies. Met instemming citeerde Sickinge uit de 'Exclamatio'. Daar werd gesproken over de grote toewijding waarmee de Turken talentvolle jonge mensen plachten op te leiden. Dit, zo meende Busbequius, ligt bij ons wel heel anders. Bij een goede hond, havik of paard hebben we er plezier in en sparen we kosten noch moeite om het dier tot zijn hoogste volmaaktheid te brengen. Maar als wij een persoon met een schitterende aanleg krijgen, laten we dit na. Aan een hond, paard en havik die op een aardige manier aan iets gewend gemaakt zijn, ontlenen we veel plezier en we profiteren ervan op verschillende manieren. Maar de Turken doen dit des te meer bij mensen die gevormd zijn met goede zeden, naarmate de aard ('natura') van de mens voortreffelijker en verhevener is dan die van de overige levende wezens[40].

Ook vraagt het werk van de Duitse arts, staatsman en rechtsgeleerde Herman Conring onze aandacht. In het jaar 1664 bracht Conring de 'Exclamatio' uit in een verzameling van negen reeds

39. Over leven, werk en opvattingen van Miklós Zrínyi: KLANICZAY (1981), 89-95; STOY (1981), 504/5; CZIGANY (1984), 55-60. Over de relatie tussen 'Ne bántsd (..)' en de 'Exclamatio': KLANICZAY (1964), 648-656; Magyar Irodalmi Lexikon (1965), III, 597-606 (in het bijzonder p. 604). De bibliotheek van de Hongaarse Akademie van Wetenschappen ('Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára', Boedapest) bewaart vijf pagina's van de literatuurhistoricus László Négyesy (1861-1933). Zij bevatten aantekeningen over de invloed van Busbequius op Zrínyi: NÉGYESY (s.a.): op p. 1 bevindt zich een uittreksel uit een verhandeling over de Hongaarse militaire literatuur; deze verhandeling van de Hongaarse historicus Ferenc Salamon (1825-1892) was getiteld 'A Magyar Katonai Irodalomról' (in Budapesti Közlöny, 1867, nr. 130, p. 1442); op p. 2-3 staan uittreksels uit Nagy Képes Világtörtéet (Boedapest, 1899) (een geïllustreerde wereldgeschiedenis) van de historicus Henrik Marczali, die concludeerde dat Zrínyi dikwijls woordelijk uit zijn lektuur had overgenomen; op p. 4-6 komen uittreksels voor uit het werk van Zrínyi en Busbequius, waarbij er sprake is van parallelle gedachtengangen. Deze notities maakte Négyesi zeer waarschijnlijk voor zijn uitgave van het werk van Miklós Zrínyi (Boedapest 1914). Mijn dank voor bovenstaande inlichtingen gaat uit naar Mevr. Dr. D.F. Csanak, Mevr. J. Jastrzebska, Mag. Fil., en Dr. R.W.M. van Schaik.

40. Het citaat uit Busbequius bij SICKINGE (1619), 36-38. Cf. B.418,(26)-419,(11). Op 12 maart 1619 liet 'Ioannes Sickinge, Vmlandus' zich inschrijven aan de Groningse universiteit, zie Album Studiosorum (..) (1915), 8. Dr. A.J. Vanderjagt wees mij op deze plaats.

> eerder verschenen traktaten over de oorlogvoering tegen het Ottomaanse rijk. Deze en nog twee andere edities van de ‘Exclamatio’ uit dezelfde tijd hingen samen met de oorlog die in Hongarije werd gevoerd tegen de Ottomaanse legers. Conring droeg zijn werk op aan Robert Gravell, ambassadeur van Lodewijk XIV in het Duitse gebied. Hij legde uit dat er sinds Rudolf II geen oorlogen meer gevoerd waren, maar nu bijna 60 jaren later voerde Turkije opnieuw met groot succes oorlog in Hongarije. Duitsland was na de rampen van de dertigjarige oorlog niet in staat zich te verdedigen. Hij (Conring) kon Lodewijk XIV echter slechts prijzen: de Franse koning was niet tevreden geweest met het zenden van zijn beste soldaten naar Hongarije, maar had ook zijn vloot naar Afrika gestuurd, waar Turkse piraten zich hadden genesteld. Ook de oude kruistochtgedachte ter bevrijding van het heilige land komt bij Conring tot leven[41]. Wat Busbequius betreft, hij (Conring) prees hem niet zozeer vanwege zijn smaak en brede kennis, maar vanwege zijn lange ervaringen met de Turken. Zijn adviezen hadden hun waarde niet verloren[42].
> Uit ongeveer dezelfde tijd dateert een Italiaans handschrift met aforismen die betrekking hebben op de oorlog die in de zestiger jaren van de zeventiende eeuw in Hongarije werd gevoerd. Het manuscript dat bewaard wordt in de ‘Bayerische Staatsbibliothek’ (München), geeft in de marge citaten uit geschriften van Busbequius en andere, voornamelijk klassieke auteurs[43].
> In het jaar 1683 trokken de Ottomaanse legers voor het laatst tot voor de muren van Wenen. Na een verpletterende nederlaag in datzelfde jaar brokkelde de macht van het Ottomaanse rijk in de achttiende eeuw geleidelijk af. In 1689 kwam nog eens een volledige editie van Busbequius' geschriften uit. Maar de ‘Exclamatio’ verloor nu weldra aan betekenis. Er moet ook zeker geen al te grote betekenis gehecht worden aan de enkele losse uitgave in 1730 bij de herdruk van het volledige werk van Conring.

De Turkse brieven verschenen in de achttiende eeuw veelal zonder de ‘Exclamatio’. Dit werk was door de veranderde omstandigheden verouderd, zoals Eccius terecht vaststelde in zijn biografie van Busbequius (1768).

> Eccius' raad dat het niemand zal spijten haar toch gelezen te hebben[44], schijnen slechts weinigen te hebben opgevolgd. Wel merkte de Duitse archeoloog Hirschfeld in 1884 nog op: ‘Für die Idealität des Verfassers legt es jedenfalls ein glänzendes Zeugnis ab,

41. CONRINGIUS, (1730), V, 914. Over de Hongaarse oorlog in 1664: VAUGHAN (1954), 252.
42. CONRINGIUS, (1730), V, 916. Conring gaf ook in zijn overige werk blijk van sterke beïnvloeding door Busbequius, zie CONRINGIUS, (1730), III, 76, 96, 828, 923, 1071; ID., IV, 342, 414, 431, 435, 456/7, 459, 461, 463/4, 466, 502, 553.
43. ANONIEM (na 1670); ‘Libro I’ komt in dit handschrift niet voor.
44. ECCIUS (1768), p. xviii. Ook Wachler was nog vol lof over Busbequius, ondermeer voor zijn inzicht in de oorlogvoering en de taktiek van de Turken: WACHLER (1812), 233. Later noemde hij Busbequius nogmaals prijzend en gaf een korte schets van zijn leven: WACHLER, (1833), 165.

> dass er damals in Deutschland eine militärische Organisation für durchfürbar hielt, welche an nicht wenige Hauptpunkten mit den modernen preussischen Grundsätzen sich berührt'[45].

In de levensbeschrijvingen werd in het algemeen geen aandacht besteed aan de 'Exclamatio'. Een uitzondering vormt de samenvatting in de anonieme 'vita' van 1733[46]. Het ontbreken van vertalingen en het onvermeld blijven van de 'Exclamatio' in levensbeschrijvingen zijn belangrijke redenen voor de onbekendheid van dit cultuurhistorisch niet onbelangrijke werk.

De waarschuwingen in de 'Exclamatio' dat Europa onvoldoende voorbereid was om de Turkse legers het hoofd te bieden en slechts gespaard bleef zolang een grotere vijand het Ottomaanse rijk in de rug bedreigde, treft men in minder uitgewerkte vorm ook aan in de Turkse brieven. Dit inspireerde recentelijk nog tot een vergelijking van de Turkse bedreiging van Europa met die door de Sovjetunie: Ruslands vrees voor China liep parallel met de oude angst van het Ottomaanse rijk voor Perzië; deze angst weerhield beide grootmachten van een aanval op Europa[47].

De 'Legationis Turcicae epistolae quatuor'

Busbequius' vier brieven over zijn gezantschap naar Turkije kenden in de eerste honderd jaar na hun verschijning ruim twintig herdrukken. In de hierop volgende tijd verdubbelde dit aantal. De herdrukken in negen verschillende talen verschenen vooral in Duitsland, Frankrijk, Engeland en Nederland.

Vergeleken met het succes van een schrijver als Bartholomeus Georgiewitz - zijn 'De Turcarum moribus epitome' beleefde tussen 1553 en 1560 maar liefst dertien herdrukken[48] - kwam het succes van Busbequius' brieven slechts langzaam op gang. Toch heeft geen enkel ander zestiende-eeuws werk over het Ottomaanse rijk een zo diepe en langdurige indruk gemaakt in Europa.

De populariteit van Busbequius' geschriften droeg bij tot een geleidelijke wijziging van het beeld dat men zich sedert het midden van de vijftiende eeuw had gevormd van het Ottomaanse rijk. In de Turkse brieven kwam de lezer een heel wat genuanceerder en gunstiger oordeel tegen over deze vijand van het christendom[49].

> De Turkse brieven werden in de zeventiende eeuw herhaaldelijk geprezen vanwege hun inhoud. Nicolas de Vassan, een van de leerlingen van de kritische en strenge Josephus Scaliger aan de

45. HIRSCHFELD (1897), 75. Zie voor een vergelijkbare opmerking ZIMMERER (1899), 4.
46. ANONIEM (1733), 401-404.
47. WAELE, 'O.G. van Busbeke' (1954), 11; DÉTREZ (1954), 285; TERLINDEN (1964), 1; LEWIS (1976); HELDRING (1977).
48. ROUILLARD (1938), 189 (n. 4).
49. Een vergelijking van zestiende-eeuwse opvattingen over de Turken bij ROUILLARD (1938), 289-354.

Leidse universiteit, tekende ondermeer de volgende woorden op uit de mond van de meester: 'Augerius Busbequius a fait sa legation, c'est un beau livre, il y a de bonnes choses, il y a bien escrit des Turcs (..)'[50.]. Dit oordeel was niet zonder betekenis gezien ook een andere uitspraak van Scaliger: 'Il y a plus de 100 auteurs qui ont escrit des Turcs, comme Leunclavius qui scripsit Musulmannica. J'en ay plus de 50 (..)'[51.].
Ook elders werden telkens Busbequius' grote ervaring in de omgang met de Turken en zijn 'elegante' taalgebruik genoemd[52.]. Aan het einde van de zeventiende eeuw begonnen geleerden de opinies over Busbequius en ook allerlei bibliografische gegevens te verzamelen[53.].
De Turkse brieven golden als gezaghebbend en vele werken uit latere tijd vertonen sporen van hun invloed. Zo droeg Lipsius in 1605 zijn 'Monita et Exempla politica, quae ad virtutes et vitia principum spectant' op aan Busbequius' voormalige pupil aartshertog Albert. Zonder bronvermelding gaf hij een samenvatting van enkele verhalen van Busbequius over het droevig lot van de zonen van Süleyman[54.]. Johannes Leunclavius noemde in zijn 'Annales Sultanorum Othmanidarum' (1588) Busbequius onder de door hem geraadpleegde auteurs, ook al steunde hij toch vooral op andere bronnen[55.]. De Franse historicus J. Thuanus erkende in zijn 'Historiarum sui temporis libri CXXV' dat hij veel stof had ontleend aan Busbequius[56.]. Later hebben bijna alle geschiedschrijvers over de Ottomaanse en Hongaarse geschiedenis van de zestiende eeuw in meer of mindere mate hetzelfde gedaan[57.].

50. Scaligerana (..) (1740), II, 248 (tussen 1603 en 1606). Over Nicolas de Vassan en de 'Scaligerana Secunda': BERNAYS (1855), 232-237.
51. Scaligerana (..) (1740), II, 603. Bedoeld is Leunclavius 'Historiae Musulmanae Turcorum de monumentis ipsorum exscriptae libri XVIII' (Frankfurt 1591). Zie s.v. 'Leunclavius'.
52. COLERUS (1602), 115; WHEAR (1684), 116-118 (1623[1]); NAUDAEUS (1712), 48 (1633[1]); MORHOF (1740), I, 309 (in het hoofdstuk 'De epistolarum scriptoribus'; 1688-1692[1]). Een taai leven leidde Bullarts verwijzing naar het werk van François Hotmans 'Traité de l'office d'un ambassadeur', waarin Busbequius' Turkse brieven ten voorbeeld zouden zijn gesteld aan anderen in een dergelijke functie: BULLART (1695), I, 80; VAN DER HAEGHEN (1964), I, 396; ik vond in HOTMAN (1613), 244 (nr. 31) Busbequius alleen genoemd in een lijst van auteurs die voor de schrijver van belang waren geweest; deze lijst komt niet voor in Hotmans uitgave van 1603.
53. MAGIRUS (1687), 157; BLOUNT (1710), 786/7 (1690[1]); TEISSIER (1715), 157-162; KLOTZIUS (1768), V, 105/6; SAXIUS (1780), III, 331; DUPUIS (1870), 40-47; VAN DER HAEGHEN (1964, 1880-1899[1]), I, 395; WAELE, 'Bibliogr. Busbeq.' (1954), 105-116 (lijst van 123 boeken en artikelen).
54. LIPSIUS (1675), IV, 224/5.
55. LEUNCLAVIUS (1596), 3.
56. THUANUS (1609-1614), V, 179 (Libr. CIV). Over Thuanus' invloed op de biografen van Busbequius: H. I, p. 17.
57. Cf. voor hun namen HAMMER-PURGSTALL (1828), III, 266. Hieraan kunnen nog worden toegevoegd het door Samuel Johnson geprezen 'History of the Turks' van Knolles (1603): KNOLLES (1603) (cf. JOHNSON (1903), III, 67/8; HALLAM (1876), 371/2; CHEW (1937), 114), en verder het werk van ISTHUANFUS (1622), PRAY (1770), KATONA (1798/9), ZINKEISEN (1854/5), JORGA (1910), MERRIMAN (1966) en BRAUDEL (1981/2).

Dat de Turkse brieven in de zeventiende eeuw door geletterde personen bekend verondersteld werden, blijkt ook uit de talrijke citaten en toespelingen in Robert Burtons 'Anatomy of Melancholy' (1621)[58.], in Francis Bacons 'Essays' (1612)[59.] in de populaire 'Meditationes historicae' (1591) van Philippus Camerarius[60.], in de 'Diary' van John Evelyn[61.], in de 'Histoires admirables et memorables de nostre temps' (1600) van Simon Goulart[62.] en tenslotte ook in de briefwisseling van Cyrano de Bergerac[63.]. Filologen maakten gebruik van deze bekendheid van de Turkse brieven: Burmannus vermeldde in zijn uitgave van Lotichius' gedichten bij het gedicht 'In funere Delphini' Busbequius' waarneming van springende dolfijnen bij Selimbria[64.]; bij zijn bespreking van Valerius Flaccus prees Caspar Barth Busbequius voor zijn verbetering van Belons beschrijving van de hyena[65.]. Het staat wel vast dat deze opsomming nog met tal van voorbeelden kan worden aangevuld[66.].

58. BURTON (1920), I, 266, ID., II, 36, 58, 93, 167, ID., III, 49, 56, 417, 428, 432 (cf. FD., I, 207 (n. 3), CHEW (1937), 430, en DALLE (1975), 195-198).
59. BACON (1921), 49 (xiii), 51 (xiv), 68/9 (xix) 134 (xliv) (cf. FD., I, 227 (n.). De eerste editie uit 1597 bevatte de toespelingen op de Turkse brieven nog niet, cf. BACON (1921), 12/3.
60. STEFFENHAGEN (1876). Cf. CAMERARIUS (1918), II/ii f. 42 vlg. (over de discipline in het leger); V/xi f. 177r (over paarden) enz..
61. EVELYN (1955), IV, 398/9: Evelyn merkte op 17 december 1684 op dat hij in het St. James' park drie Turkse of Aziatische paarden had gezien die in het vorige jaar bij het beleg van Wenen waren veroverd op de Turken. De dieren waren '(..) so gentle and tractable as called to mind what I remember Busbequius speaks of them to the reproach of our groomes in Europe, who bring up their horses so churlishly as makes most of them retain their ill habits'. Cf. FD., I, 216 (n. 1), 156 (n. 1).
62. Een overzicht van de citaten bij: ROUILLARD (1938), 221, 531-533 (zonder verwijzing overgenomen door DALLE (1975), 192-194).
63. BERGERAC (1858), 157/8. Voor meer details ROUILLARD (1938), 299, 404/5 (zonder verwijzing overgenomen door DALLE (1975), 194/5).
64. BURMANNUS (1754), I, 126. Cf. B.38,(1/2).
65. BARTHUS (1624), XIV/vi, 763, 765. B.71,(22)-72,(10). Cf. echter H. XIV, p. 379.
66. Rouillard maakte nog melding van 'Les voyages et observations' (Parijs 1653, 1657^2) van François de la Boullage-le-Gouz, die Busbequius vermeldde onder de door hem geraadpleegde auteurs: ROUILLARD (1938), 261-263. Zie voor Ottomaanse invloeden op de Spaanse literatuur MAS (1967), s.v. 'Busbeq'. Busbequius bleef onbesproken bij MARTINO (1970), 173-178, 180; ATKINSON (1927) en (1935).
Onbewezen is de door Dalle gesuggereerde invloed van Busbequius' verhalen op het zestiende- en zeventiende-eeuwse Franse theater en ook op Montaigne, cf. DALLE (1975), 148-198). Zie voor Frans toneel over gebeurtenissen uit de Ottomaanse geschiedenis ROUILLARD (1938), 421-515, en voor de invloed van boeken over het Ottomaanse rijk op het werk van essayisten en moralisten (onder wie Montaigne) ROUILLARD (1938), 355-420. Dalle ontleende aan Rouillards studie zonder zijn bron te vermelden; daarbij was hij slordig en inconsequent en liet bovendien relevante gegevens weg, zoals de invloed van Moffan op het theaterstuk 'La Soltane' (Parijs 1561) van G. Bounin (cf. DALLE (1975), 180/1, en ROUILLARD (1938), 426-430).

Een bijzondere navolging van Busbequius' Turkse brieven is wel het werk van baron Wenceslaus Wratislaw von Mitrowitz die in 1591 als page naar Turkije reisde met de gezant Friedrich von Kreckwitz. Hij bracht evenals Busbequius zijn reisavonturen bijeen in vier lange brieven, en schroomde niet gehele passages uit de Turkse brieven nagenoeg letterlijk over te nemen. Hij deed dit bij de beschrijving van Boeda, van de gasthuizen langs de route naar Constantinopel en van de stad Constantinopel en zijn omgeving[67]. Georgius Dousa, een laat-zestiende-eeuwse Nederlandse humanist, nam op meer verhulde wijze Busbequius' brieven tot voorbeeld voor zijn reisbeschrijving. Zijn boekje is eveneens in briefvorm gesteld. Dousa maakte een lange reis naar Polen en vervolgens naar Constantinopel en Klein-Azië. In zijn werk noemde hij zowel Leunclavius als Busbequius[68].

Reinhold Lubenau, een jeugdige apotheker uit Königsberg die in 1587 een gezantschap naar Constantinopel meemaakte, stelde eerst vele jaren later zijn belevenissen te boek en ontleende daarbij menig verhaal aan Busbequius. Zo schreef hij naar aanleiding van de plechtige binnenkomst van het keizerlijk gezantschap in Constantinopel over de Turken die hen begeleidden: '(..) auch liffen etliche Deli nebenher, so sich auf mancherlei Weise verstellet, etlich Federn durch die blose Haut fur der Stirn gesteckt, etliche blose Messer durch die Arme, etliche als Rimen durchs Leib und Sablen daran gehengkt. Es fraget mich ein Turck auf sclavonisch, so neben mihr her ritt, welcher von unsern Geleitsleutten wahr und von Ofen mittgereiset, wie mihr dis Spectakel gefil. Ich gab im zur Antwort, ich wolte solches meinen Schuen nicht thun, was sie an ihrem Leibe theten. Der Turcke lachte darzu'. Deze passage roept in herinnering de woorden die Busbequius heeft gewijd aan eenzelfde schouwspel en aan een gelijkluidende geestigheid zijnerzijds, toen hij in 1562

67. Cf. HOLTER (1935), 74. WRATISLAW (1787), 31/2: beschrijving van Boeda; ID., 54/5: over de gevolgen van de val van Belgrado; ID., 63-66: over de gasthuizen; ID., 82: over Philippopolis; ID., 92/3: over de tulp en andere bloemen bij Edirne (cf. H. VII, p. 152); ID., 107-111: over de natuurlijke ligging van Constantinopel; ID., 192-194: over een reisje op de Bosporus, etc.. Het werk van Wratislaw verscheen voor het eerst in het Tsjechisch (Praag, 1777); cf. Holter (1935), 16. Over Wratislaw: HARRASSOWITZ (1958), 443 (s.v. 'z Mitrovic'). Daar leest men ook dat Wratislaw gebruik maakte van de 'Kronyka Nowá' dat op Leunclavius' naam staat (1594). In dit boek stonden echter ook vertalingen van de hand van Jan Kocín z Kocinétu, onder andere ook uit het werk van Busbequius (cf. App. III, n. 41). Het Biographisches Lexikon (..) (1979-) stelt een artikel over Wratislaw in het vooruitzicht (s.v. 'Wratislaw').

68. DOUSA (1599), 27. Cf. HOLTER (1935), 73. Een minder verhulde Latijnse navolging van de brieven van Busbequius, 'die heerlijkste schrijver', treft men aan in de *Notabilium libri II* (1765) van de Groninger Gerard Nicolaas Heerkens. In de beschrijving van zijn reis door Italië bekritiseerde hij de uniformiteit waarmee Misson en anderen hun onderwerpen behandelden: 'Zo is het leven niet op reis, zo schrijft men geen reisverslag. Ik zou willen dat onze aantekeningen op die van Busbequius over zijn Turkse gezantschap lijken: hij zegt op een pagina nu eens iets over Rustan, dan weer over de gebeurtenissen in Hongarije. Verstandig zijn en weten uit te kiezen wat vooral prettig is voor de lezer is een heel ander talent dan kil op de volgorde te letten in een geschrift. (..)' (HEERKENS (1765-1770), 138).

op terugreis naar Wenen Boeda aandeed[69].

Tegen het einde van de achttiende eeuw kwam er allengs een eind aan de brede bekendheid met de Turkse brieven. Naar aanleiding van de Turkse brieven erkende Eccius (1768) dat er zowel binnen het Ottomaanse rijk als ook in de betrekkingen met deze grootmacht veel was veranderd. Wie naar zijn mening de brieven opnam, zou ze echter in één adem uitlezen. Het was niettemin tekenend voor zijn tijd dat dezelfde Eccius Busbequius' wetenschappelijke bijdragen hoger schatte dan zijn literaire werk[70]. De Turkse brieven werden sedertdien vooral in kringen van meer wetenschappelijk geïnteresseerde lieden gelezen.

De negentiende eeuw kende slechts de uitgave van de Turkse brieven in de Engelse vertaling van Forster en Daniell in 1881. Een Duitse vertaling van Ernst Gustav Vogel, tussen 1840 en 1870 secretaris van de Koninklijke Bibliotheek te Dresden, bleef onuitgegeven. Eerst in de twintigste eeuw verschenen er nieuwe uitgaven, maar meer dan ooit kwamen deze voort uit de individuele interesse van de vertaler of uitgever.

De ‘Epistolae ad Maximilianum’ en de ‘Epistolae ad Rudolphum’.

De brieven aan de keizers Maximiliaan en Rudolf verschenen ongeveer veertig jaar na Busbequius' dood. Misschien heeft Valerius Andreas ze tevoren reeds gekend, want hij maakte als enige vóór de publicatie melding van het bestaan van brieven die Busbequius vooral vanuit Frankrijk geschreven zou hebben[71].

> Wellicht zag Andreas ze in de bibliotheek van de patriciër Johan Baptist Houwaert, de kleinzoon van de zestiende-eeuwse Nederlandse dichter van die naam[72]. Houwaert maakte een eerste selectie uit de brieven en droeg die in 1630 op aan Ferdinand Boisschot, baron van Saventhem, die hij op gezantschapsreizen had gediend. Het werk was een succes en in het volgende jaar verscheen een tweede editie, dit keer gecorrigeerd door Andreas[73]. In 1631 kwam in Brussel nog een derde editie uit. Toegevoegd waren nu ook drie brieven van Lipsius en één van Johannes Stadius aan Busbequius. In de laatste druk uit 1632 schreef Houwaert dat hij, aangemoedigd door het succes van de voorafgaande uitgaven, had besloten zoveel

69. LUBENAU (1914), 131. Cf. B.349,(26)-350,(30) en in het bijzonder B.350,(22-30): ‘Constiterat intra limen atrii egregia illa contemptrix doloris juventus, in quam cum oculos forte conjecissem, quaerit ex me Bassa {Budensis} quid mihi videatur? Recte inquam, nisi quod illi de sua cute faciunt, quod ego de mea veste nollem; nam malim mihi servari integram. Risit Bassa nosque dimisit’. Elders in dit boek komen andere overeenkomsten tussen Busbequius en Lubenau ter sprake, zie s.v. ‘Lubenau’.
70. ECCIUS (1768), p. xvii-xviii.
71. ANDREAS (1623), 171. Cf. H. I, p. 18.
72. Cf. VAN DER HAEGHEN (1964), I, 401 (nr B 1).
73. VAN DER HAEGHEN (1964), I, 401.

mogelijk brieven van Busbequius uit te geven[74]. De nieuwe uitgave telde vijf nieuwe brieven aan keizer Rudolf II en 37 aan keizer Maximiliaan II. Deze aanvulling kreeg echter geen grote verspreiding. Pas door de Engelse vertaling van Forster en Daniell raakten ze bij een breder publiek bekend.
De 53 brieven aan Rudolf behandelen de tragische geschiedenis van de oorlogen en de politieke gebeurtenissen in de laatste helft van de zestiende eeuw in Vlaanderen en Frankrijk. De belangstelling voor deze brieven was dan ook juist in deze landen het grootst. Van de brieven aan keizer Rudolf kwamen er Franse vertalingen uit in 1716 (Utrecht), 1718 (Amsterdam) 1749 (Parijs) en 1836 (Parijs). Volgens Nicolaas Chevalier, uitgever van de brieven in 1716, werden ze door het publiek verslonden[75].

In de levensbeschrijvingen van Busbequius komt men herhaaldelijk de lovende woorden van de criticus Vigneul-Marville tegen. Deze schreef ondermeer: ‘Il raconte les choses avec une naïveté si grande, qu'elles semblent se passer à nos yeux. On ne trouve point ailleurs de faits historiques en si peu de discours. (..) En un mot les lettres de Busbeque sont un modèle de bien écrire, pour les ambassadeurs qui rendent compte à leurs Maîtres, de ce qui se passe dans les cours où ils se résident’[76]. Later sloten biografen als L.P. Gachard zich bij dit oordeel aan[77].
De Franse brieven van Busbequius aan keizer Rudolf zijn ook van enige invloed geweest op het werk van latere historici. Met name in de ‘History of the united Netherlands’ van Motley en ‘Französische Geschichte’ van Leopold von Ranke werd een aantal keren naar Busbequius' brieven verwezen[78].
Dat Busbequius' brieven aan Rudolf veel lezers trokken, blijkt ook wel uit het volgende opmerkelijk incident in de literatuurgeschiedenis van de zeventiende eeuw[79]. Busbequius had in zijn 42ste brief aan Rudolf II (van 4 oktober 1584) geschreven dat de Franse koning trachtte de corruptie onder de machtigen in zijn land te bestrijden; ook de leden van het ‘Parlement’ van Parijs zouden naar de algemene overtuiging worden aangepakt en de koning zou

74. BUSBEQUIUS (1632), f. *3.
75. BUSBEQUIUS (1716), ‘Dédicace au Léopold-Jean Victorin, Comte de Windischgraetz’.
76. VIGNEUL-MARVILLE (1700), 52-54.
77. GACHARD (1872), 190. Ook lovende woorden bij: REIFFENBERG (1833), 258, CIMBER / DANJOU (1836), 54, JONES/ WEBER (1953), 96. Abbé Raynal bekritiseerde in zijn ‘Nouvelles littéraires’ Busbequius' brieven aan Rudolf en de Franse vertaling door Abbé de Foy uit 1748: ‘Ses lettres qui roulent sur la France sont moins que rien; je ne connais guère d'ouvrage plus superficiel ni moins exact que celui-là sur une partie si intéressante de notre histoire. La traduction est faite avec la dernière négligence, et les notes sont d'un homme qui ne fait que consulter un mauvais dictionnaire sur les endroits qu'il croit avoir besoin d'éclarissement’ (uit TOURNEUX (1877), 190/1).
78. MOTLEY (1888), I, 39, 40, 84, 148; RANKE (1868), 270, 282; over de historische waarde van Busbequius' brieven aan Maximiliaan en Rudolf: FD., I, 65-70.
79. Er werd opnieuw herinnerd aan dit incident door REIFFENBERG (1827).

van hen rekenschap eisen over hun rechtspraak en vonnissen: ‘Men meent dat dit slag erg corrupt is en een medicijn nodig heeft. Zij heersen in Frankrijk bijna niet minder dan de koning zelf en ze oefenen het recht uit tot eigen gewin of geven het weg als een gunstbewijs’[80].
In 1633, kort nadat de brieven in verschillende uitgaven waren gepubliceerd, verscheen een schotschrift, getiteld ‘Nemesis in maledicos calumniatoris Busbequii manes, ob convicia ab eo temere, maligne, falso et contra jus gentium Epistolae XLII inserta adversus augusta Galliae Parlamenta’[81]. Het ‘boekje’ was in welluidend Latijn gesteld en telde amper meer dan één pagina. De auteur was Petrus Monmaurus (1576-1650)[82], hoogleraar Grieks aan het ‘Collège Royale’ te Parijs. Zijn leerstoel had Monmaurus tegen betaling verworven[83], maar er hoeft volgens zijn biograaf niet aan zijn geleerdheid en kennis te worden getwijfeld, ook al zijn er afgezien van enkele gelegenheidswerkjes in het Grieks, Latijn en Frans geen geleerde studies van zijn hand verschenen[84]. Monmaurus was beroemd en berucht om zijn geestige uitspraken; zijn sprankelende conversatie maakte hem een geziene gast aan de tafels der welgestelde en invloedrijke Parijzenaars[85]. Bij zijn vijanden had hij de naam van tafelschuimer en parasiet[86].
Om zijn vrienden in het Parijse ‘Parlement’ tegen de aantijgingen in Busbequius' brief in bescherming te nemen had Monmaurus de pen ter hand genomen. ‘Zwijg, dronken Duitser’ waren zijn eerste woorden en vervolgens dreigde hij de schim van Busbequius indien hij nogmaals de goede naam van het ‘Parlement’ zou bekladden. Dan zou de rechtbank van Radamanthus, in aanwezigheid van zijn beroemde plaatsgenoot, de historieschrijver Philippus van Komen, hem veroordelen tot het voortdurend drinken van water, een straf die tegengesteld was aan die van Tantalus[87].
Monmaurus kreeg zijn trekken thuis. Vele dichters scherpten hun pen, niet zozeer om Busbequius' goede naam te redden als wel om zich te wreken op Monmaurus, zoals zijn biograaf terecht stelde: want velen van deze dichters waren in het verleden door Monmaurus bekritiseerd[88]; nu viel hij zelf ten offer aan de kritiek van zowel goede, als slechte dichters. Meer dan 25 jaar plaagden de literatoren Monmaurus met satiren. Zelfs toen zijn levensdraad was doorgesneden, bleven spotverzen verschijnen. De gedichten waren gesteld in het Grieks, Latijn en Frans; zonder mededogen werd de

80. Zie ook BERNARDIN (1895), 79.
81. BERNARDIN (1895), 79-80. De oorspronkelijke tekst van dit boekje is niet bewaard gebleven. Hadrianus Valesius gaf onder pseudoniem in 1643 de ‘Nemesis’ uit en voegde geestige voetnoten toe: MONMAURUS (1643), BERNARDIN (1895), 14.
82. BERNARDIN (1895), 53, 89-90.
83. BERNARDIN (1895), 56/7. Betaling voor een leerstoel was in die tijd niet ongebruikelijk.
84. BERNARDIN (1895), 58/9, 62-73.
85. BERNARDIN (1895), 58, 77/8.
86. BERNARDIN (1895), 41/2. Zie voor Monmaurus' bijnamen ID., 2.
87. MONMAURUS (1643), I, 5/6.
88. BERNARDIN (1895), 79.

waarheid verdraaid[89.]. Onder de schrijvers van de gedichten waren bekende schrijvers uit Parijs en van daarbuiten, zoals Jean Louis Balzac, Aegidius Menagius, Hadrianus Valesius, Abbé La Mothe le Vayer, Johannes Sirmondes en Nicolaus Heinsius. Meestal gingen de satiren anoniem of onder pseudoniem van hand tot hand; aanvankelijk in handschrift, al spoedig in druk[90.]. Het aantal was zo groot dat Balzac in 1643 zijn verveling uitdrukte tegenover een vriend en blijk gaf van medelijden met Monmaurus[91.].
Het ging in deze satiren slechts nog in uitzonderlijke gevallen om Busbequius. Nicolaas Heinsius had zijn satire de titel gegeven: 'Dirae in Macrinum Busbequiani nominis obtrectatorem' en hij had geschreven:

'Busbequium vocavit, at virum quantum!
Indignor, horreo. Alpha sycophantarum
Tam non ferenda probra dixerit gratis?'[92.]

Verstandigheid of trots, Monmaurus gaf geen krimp. Uit minachting voor de verdraaiingen in de satiren droeg hij ze zelfs voor in de huizen van anderen waar hij een welkome gast bleef[93.].

De biografieën tussen 1630 en het begin van de negentiende eeuw[94.].

Nadat in de eerste drie decennia van de zeventiende eeuw tenminste één Duitse en zes Vlaamse auteurs een levensbeschrijving van Busbequius hadden uitgegeven, verschenen er na 1630 in Vlaanderen gedurende lange tijd geen nieuwe 'vitae' van hem meer.

In 1739 kwam in Vlaanderen slechts een herdruk uit van Andreas' 'Bibliotheca Belgica' door Foppens en in hetzelfde jaar een herdruk van Sweertius' 'Athenae Belgicae'[95.]. De bibliotheek te Rijssel bezit bovendien een leven van Busbequius dat gebaseerd is op Miraeus, Andreas, Buzelinus en Sweertius[96.].

De grote belangstelling die elders in Europa bestond nam na de zeventiende eeuw geleidelijk af[97.]. Pierre Bayle schreef in

89. BERNARDIN (1895), 80-86.
90. Zie over de veelal anonieme geschriften van deze auteurs BERNARDIN (1895), 1-31, 93-116.
91. BERNARDIN (1895), 13 (n. 3). Balzac had als enige Monmaurus reeds fel bekritiseerd vóórdat deze in 1632 zijn 'Nemesis' had geschreven: BERNARDIN (1895), 12/3.
92. BERNARDIN (1895), 126-128. Heinsius gaf het gedicht uit in zijn 'Elegiarum liber' (Parijs, 1646) met daarin ook twee schimpdichten van Menagius op Monmaurus: ID., 7, 25.
93. BERNARDIN (1895), 86/7.
94. Zie H. I over de vroegste biografen.
95. FOPPENS (1739), 111/2; SWEEERTIUS (1628), 147/8.
96. ANONIEM (18de eeuw) (LBM ms. 381, p. 451/2).
97. Levensbeschrijvingen van Busbequius bij MORÉRI (1740), II, 527 (1674[1]), BULLART (1695), I, 79-81 (1682[1]), FREHER (1688), 531, BLOUNT (1710) 786/7 (1690[1]), QUENSTEDT (1691)

1697 zeker de meest kritische en nauwgezette levensbeschrijving tot dan toe[98.]. Zijn invloed vinden we onder meer terug bij Nicéron (1727-1738)[99.], Eccius (1768)[100.] en in een zeer uitvoerige anonieme biografie die in 1733 te Amsterdam verscheen[101.].

> Eccius voerde evenwel als kritiek op Bayle aan dat deze zich te veel had toegelegd op tal van details uit Busbequius' leven (zoals de vaststelling van de belangrijke jaren, maanden en dagen) en dat hij daarbij ook waar hij maar kon - soms 'bepaald kwaadwillend' - afbreuk had gedaan aan zijn voorgangers en vooral aan Moréri. Hijzelf (Eccius) zou daarom in zijn beschouwing over Busbequius' leven minder aandacht besteden aan de 'naakte historie van de man', maar uitgebreider spreken over zijn kennis ('doctrinam') en leefwijze ('mores')[102.].

De belangstelling in België, Nederland en in Busbequius' geboortestreek gedurende de negentiende en twintigste eeuw.

Het is reeds vaker gezegd: het verval van het Ottomaanse rijk als politieke en militaire macht rond het midden van de achttiende eeuw deed de kring van lezers van Busbequius' werk snel slinken. De negentiende-eeuwse biografieën gaven uitgebreide beschouwingen over zijn leven en werk en vervingen in zekere zin de edities.

In België en in Busbequius' geboortestreek in Noord-Frankrijk vormden oplevende nationale gevoelens de aanzet tot wetenschappelijke bestudering van het vaderlandse verleden en ook tot verheerlijking van nationale helden als Busbequius door veelal bekende persoonlijkheden. Aan het einde van de negentiende eeuw nam deze belangstelling sterk af, maar in de jaren veertig van deze eeuw begon men in België opnieuw over Busbequius te schrijven. In deze periode werd veel onbekend materiaal verzameld en beschreven.

> Een reeks even uitvoerige als lovende artikelen over Busbequius verscheen in de dertiger en veertiger jaren van de negentiende eeuw in het nog jonge België[103.]. Tekenend voor de patriottische sfeer in

(1654[1]), 109, PAPADOPOLUS (1726), 92, ZEDLER (1733), JÖCHER (1750), I, 1509, SAXIUS (1780), III, 331. Bovendien vindt men ook notities over het leven van Busbequius in de Franse edities van 1646, 1716, 1718 en 1748 en in de Engelse edities van 1660, 1744 en 1771; cf. H. I, n. 52. Zie voor een handschrift met een verzameling van verschillende gedachten van Busbequius en andere auteurs over de Turken: EVREUX (1774), 295-297.

98. BAYLE (1740), 711-714. Cf. H. I, p. 10 vlg..
99. NICÉRON (1971), 711-714.
100. ECCIUS (1768), (33 pagina's).
101. ANONIEM (1733), 329-404. In dit werk vindt men de levens van mannen als Poggio Bracciolini, Sannazzaro, Bembo, Erasmus, Luther, Viglius, Lipsius, enz..
102. ECCIUS (1768), p. v-vi.
103. KICKX (1838); BLOMMAERT (1841); ANONIEM (1844); AINT-GENOIS (1847), I, 1-34; HEFFENER (1853/4); ALT-MEYER (1886), II, 20-36, en wel in een hoofdstuk met biografieën van zestiende-eeuwse pedagogen (zoals Clenardus) en rechtskundigen. De auteur van het bovengenoemde ANONIEM (1844) is volgens WAELE 'Bibl. Busb.' (1954), 110 (nr. 91) 'Charrière'. Enige artikelen over Busbequius in biografische woordenboeken: DELVENNE (1829), 155-156; REIFFENBERG (1833); ANONIEM (1848); VAN DER PUTTE (1843) GACHARD (1872).

dit land was het initiatief van Ch. van Hulthem, burgemeester van Gent en tevens een groot boekenverzamelaar, om in 1825 een standbeeld voor Busbequius op te richten naast dat van Dodonaeus en andere Vlaamse botanici, omringd door de planten die hij had ingevoerd. Dit (nu niet meer bestaande) beeld was gemaakt door de beeldhouwer Philippe Parmentier en stond in de botanische tuin van Gent[104.]. Het idee is wellicht ontleend aan Bernardin de Saint-Pierre die in zijn 'Études de la nature' (1804) standbeelden had opgericht op een Seine-eilandje voor degenen die de mensheid nuttige planten hadden leren kennen. Wat betreft Busbequius stelde hij zich een klein monument voor in de schaduw van een sering[105.]. Bij een andere gelegenheid werd door de Brusselaar Jean Henri Simon een penning van Busbequius geslagen. De penning was er één uit een serie van honderd, die bekend staat als de 'Gallerie métallique des hommes qui ont illustré les Pays-Bas'[106.]
Gachards biografie van Busbequius in de 'Biographie nationale de Belgique' (1872) en Van der Haeghens beschrijving van de uitgaven van Busbequius' geschriften en ook zijn korte levensbeschrijving in de 'Bibliotheca Belgica' (1880-1890) vormen de belangrijkste Belgische bijdragen aan het negentiende-eeuwse Busbequius-onderzoek[107.].
Rond het midden van de negentiende eeuw bloeide de belangstelling voor Busbequius op in zijn geboortestreek. Plaatselijke historici legden enige ijver aan de dag bij het zoeken naar nieuwe documenten en gegevens in oudere publicaties[108.]. Het 'Bulletin de la Commission Historique du Département du Nord' en het 'Bulletin du Comité Flamand de France' besteedden herhaaldelijk aandacht aan de gezant[109.]. De 'Société des Sciences, de l'Agriculture

Busbequius kwam ook nog ter sprake bij REIFFENBERG (1821), 14, 52, 106. Zie voor mannen als Gachard, Van Hulthem, Kickx, De Reiffenberg en De Saint-Genois de biografische artikelen in BNB en NBW.

104. HULTHEM (1825), 210; REIFFENBERG (1827), 109, en ID. (1833), 258; ANONIEM (1825), 151/2; VAN DER HAEGHEN (1964), I, 404. Over Parmentier: Allgemeines Lexikon Künstler (1932), XII, 250.
105. SAINT-PIERRE (1804), I, 383, 584; cf. REIFFENBERG (1833), 258. Ook Messiaens onjuiste opmerking dat Montesquieu een standbeeld voor Busbequius wenste in de schaduw van een sering, gaat wellicht terug op De Saint-Pierre: MESSIAEN (1892), III, 435. Busbequius' invloed op Montesquieu is niet onderzocht, cf. DODDS (1929).
106. FORRER (1912). Dr. J.P.A. van der Vin (Koninklijk Penningkabinet, Leiden) stuurde me een kopie van de prospectus van de eerste 14 penningen (d.d. 1-11-1822). De penning met de afbeelding van Busbequius was toen nog niet vervaardigd.
107. GACHARD (1872); VAN DER HAEGHEN (1964), 394-407.
108. ROUZIÈRE (1860); DUPUIS (1862) (ook s.a. in een afdruk van 45 p.), en ID. (1870); DERVEAUX (1856) en ID. (1877); DALLE (1880); MESSIAEN (1892), III, 406-435.
109. Er bestond voor de geschiedenis van deze streek in de tweede helft van de 19de eeuw een grote belangstelling. Dit blijkt wanneer men de verschillende afleveringen van het 'Bulletin de la Commission Historique du Département du Nord' doorbladert. Voor wat betreft Busbequius' geboorteplaats Boesbeke werd er voor het eerst in 1857 een poging gedaan om de tekst van het grafmonument te lezen dat voor George Ghiselin was opgericht: DERVEAUX, (1857); PHALECQUE / VERLY (1862); cf. H. V, p. 106. De belangstelling voor de geschiedenis van Boesbeke lijkt te verminderen na een (anoniem) verslag van een excursie naar die plaats in 1900, onder leiding van de burgemeester M.J. Dalle: BCDN, 12 (1900), 188.

et des Arts' te Rijssel schreef een prijsvraag uit voor biografieën over Busbequius. Het niveau van de inzendingen stelde echter teleur[110]. De schilder Jan Baptist Huysmans nam tot twee keer toe verhalen uit Busbequius' brieven tot onderwerp voor zijn werk. Een schilderij met als titel 'Süleyman fait arrêter Busbecq, Diplomate Flamand' hing in het stadhuis van het Belgische Komen. Een tweede schilderij, dat laat zien hoe Busbequius een door de Turken buitgemaakt Spaans vaandel loskocht, hangt nog altijd in het stadhuis van Boesbeke[111].
Messiaen publiceerde in 1892 een schat aan gegevens in zijn - overigens niet altijd zeer nauwkeurige - levensbeschrijving van Busbequius. Uit 1903 dateert een biografie geschreven door de kanunnik De Schrevel. Zij komt voor in een zeer lange 'discours' waarin vele voorbeelden werden gegeven van beroemde Vlamingen. De redevoering was (vermoedelijk in een kortere vorm) gehouden tijdens een viering van het vijftigjarig bestaan van het 'Comité Flamand de France'. Zij vond plaats op 14 september 1903 te Hazebrouck. Daarna werd het, zowel in België als in Frans-Vlaanderen, lange tijd stil rond Busbequius[112]. Enige opwinding veroorzaakte de ontdekking van een kistje met Busbequius' hart. Dit geschiedde tijdens graafwerkzaamheden in de kerk van Boesbeke[113].
Het boek 'Vlaanderen zendt zijn zonen uit' (1942) van Frans Olbrechts heeft er misschien toe bijgedragen dat de aandacht voor het leven en werk van Busbequius na de oorlog enigszins opleefde[114]. In 1949 werd bovendien - bijna driehonderd jaren na de twee Dordtse uitgaven in de vertaling van Mr. Adriaan van Nispen (1652 en 1660)[115] - door A.H. Huussen een nieuwe, levendige Nederlandse vertaling van de vier Turkse brieven gepubliceerd. De vertaling was gebaseerd op de Engelse vertaling van Forster en Daniell en had in de lage landen tot gevolg dat de belangstelling voor de keizerlijke gezant aan het hof van de sultan opbloeide[116].

110. DUPUIS (1862), 2; DALLE (1880), 51. Ik kon niet achterhalen wanneer en onder welke voorwaarden deze prijs werd uitgeschreven.
111. Over Huysmans: BÉNÉZIT (1976). Het eerstgenoemde schilderij staat afgebeeld bij DALLE (1880), tussen p. 55 en p. 56. Over de aankoop van het schilderij in Komen: MESSIAEN (1892), II, 438. Mondeling is mij door personen uit de omgeving van Komen verzekerd dat dit schilderij in de oorlog verloren is gegaan.
112. MESSIAEN (1892), III, 406-435. SCHREVEL (1904), 210-220 (over Busbequius). Later verscheen nog VAN DEN DRIESSCHE (1929).
113. OLBRECHTS (1942), 144.
114. OLBRECHTS (1942) (een herdruk na de oorlog, s.a.).
115. Over Van Nispens werk: DALEN (1905).
116. HUUSSEN (1949). Als reactie op deze vertaling verschenen GELDER (1950) en DHONDT (1950).

Het vierde eeuwfeest van Busbequius' vertrek van Wenen naar Constantinopel (1554-1954) werd aangegrepen voor een reeks festiviteiten in België en Noord-Frankrijk[117.]. In Boesbeke werd een tentoonstelling geopend, er waren een optocht en grote feestelijkheden en ter plaatse werd ook een monument opgericht met de beeltenis van Busbequius[118.]. De Koninklijke Vlaamse Akademie van Wetenschappen gaf in hetzelfde herdenkingsjaar een bundel algemene beschouwingen uit over aspecten van Busbequius' werk. De belangrijkste bijdrage hierin vormt de 'Bibliographia Busbequiana' van F.J. de Waele[119.].
De belangstelling voor Busbequius werd ook na 1954 in zijn geboortestreek zoveel mogelijk bevorderd[120.]. In België verschenen er nadien bij verschillende gelegenheden korte artikelen over Busbequius. Hendrik de Vocht bracht een schat aan gegevens bijeen over Busbequius in een korte biografie in het derde deel van de 'History of the foundation and the rise of the Collegium Trilingue' (1954). Een erkenning voor Busbequius uit wetenschappelijke hoek was ook de levensbeschrijving in het eerste deel van het 'Nationaal Biografisch Woordenboek' (1964) van België[121.].
In 1975 verscheen een studie over Busbequius door R.A. Dalle. Het boek is getiteld 'Auger Ghislain de Busbecq, Humaniste et Homme de la Renaissance'. Dalle doet echter niet geheel recht aan vroegere auteurs die over dezelfde onderwerpen hebben geschreven en is in het algemeen onzorgvuldig. Voor zijn onderzoek had de auteur gebruik gemaakt van de verouderde Franse vertaling van Abbé de Foy uit 1748[122.].

117. Over de organisatoren van het eeuwfeest: DÉTREZ (1954), 281, en TOURNEUR (1954), 411.
118. Zie in verband met deze feestelijkheden: Commémoration du quatrième centenaire (..). (1954); Grande fête historique (..) (1954); TOURNEUR (1954), 411-416; WAELE 'O.G. van Busbeke' (1954), 199. De Heer G. Desmedt uit Boesbeke deelde me mede dat de heer Fauchille de architect was van het monument; de voorstelling van Busbequius in brons was van de heer Jacques Vyle. Zie voor de tekst van het monument n. 127.
119. DUMON (1954); FERRANT-DALLE (1954); GROOTAERS (1954); LAMBRECHTS (1954); WAELE, 'O.G. van Busbeke, de Nederlander' (1954); ID., 'Bibl. Busb.' (1954); WAEYENBERGH (1954).
120. HOCQUETTE (1957); FERRANT-DALLE, 'Ogier Ghiselin de Busbecq' (1967); ID., 'Discours' (1967); RUYSSCHAERT (1984); VOET (1986); zie ook s.v. 'Duvosquel'.
121. VOCHT (1954), III, 492-504, 508; NAUWELAERTS (1964). Er verschenen verder de volgende artikelen: GRUART (1959); ID. (1966); LAMBRECHTS (1963); TERLINDEN (1964); WAELE, 'O. van Busbeke', (1954); ID. (1955); ID. (1976); ANONIEM (1955) (de auteur van dit artikel is vermoedelijk F.J. de Waele); DEMAN (1968). De tekst van een lezing die graaf G. d' Aspremont Lynden, Belgisch diplomaat, op 30 oktober 1967 heeft gehouden in het Belgisch Instituut te Rome kon niet worden achterhaald. Deze lezing droeg als titel 'Un diplomate belge de la renaissance': DALLE (1975), 232.
122. Dalle onderhield familiebanden met Boesbeke: DALLE (1975), p. iv. Zie ook de noten 62/3, 66.

De belangstelling elders in Europa gedurende de laatste tweehonderd jaren. De afbeeldingen van Busbequius.

Ook elders Europa spande men zich in de herinnering aan Busbequius levend te houden[123.]. De geschriften die verschenen, waren soms nationalistisch van aard maar kwamen toch vooral uit kringen van wetenschappelijk geïnteresseerden. Een stimulans voor het onderzoek naar het leven en werk van Busbequius vormden Duitslands goede betrekkingen met het sterk verzwakte Ottomaanse rijk in de tweede helft van de negentiende eeuw. Er verschenen enkele opmerkelijke, maar slechts in kleine kring gelezen studies over de Turkse brieven.

> Zowel in Duitsland, waar Busbequius werd opgenomen in de 'Allgemeine deutsche Biographie', als in Frankrijk bestond een neiging Busbequius min of meer als nationaal 'persoon' op te eisen[124.]. In het begin van de twintigste eeuw werd Busbequius wel gezien als een vertegenwoordiger van de Europese beschaving temidden van de Aziatische barbarij[125.]. Later, in de vijftiger jaren, zag men Busbequius meer als de voorvechter en vertegenwoordiger van de gedachte van een verenigd Europa[126.] of als de man die Europa had behoed voor het Ottomaanse juk[127.]. De commercie, op zoek naar historisch cachet, maakte dankbaar gebruik van de mythen

123. De volgende artikelen zijn voorbeelden van de algemene belangstelling die voor Busbequius werd opgevat, in Oostenrijk: PIERER (1841), REGENSBURGER (na 1958), ANONIEM (1813), MOSEL (1835), 27 vlg., FISCHER (1837), BERGMANN (1844), II, 92-98, ASCHBACH (1888), 335-341, MAYER (1911), IV, 349, BIBL (1918), 114/5, HASSINGER (1949), 42/3, NECK, (1968), HANSEN-LÖVE (1985); in Frankrijk: JOURDAIN (1812), ANONIEM (1855); in de Engelstalige landen: CHALMERS (1813), WEBER (1953); in Nederland: FELLER (1830), V, 601/2, HASPELS (1980). In de Nederlandstalige, Duitse, Franse en Engelse naslagwerken van de twintigste eeuw komt Busbequius algemeen voor. Het 'Haus-, Hof-, und Staatsarchiv' in Wenen bewaart nog aantekeningen over Busbequius van BIRK (s.a.). In het Turks geschreven beschouwingen over Busbequius' leven en werken door KURUTLUO?LU (1974) en ZEKI (1986). Zie ook HAMANN (1962). De Oostenrijkse botanicus Endlicher noemde een plant uit de familie van de 'Capparidaceeën' 'Busbeckea nobilis' ten einde Busbequius te eren voor zijn verdiensten, ondermeer op het gebied van de plantkunde: ENDLICHER (1833), 64/5. De botanist De Martins vernoemde de plant 'Atropa rhomboïdea' naar Busbequius: VOCHT (1954), III, 500 (n. 1). Zie voor naar Busbequius vernoemde planten ook: VERDOORN (1944), 442. Zie voor verdere verwijzingen het vervolg!
124. KRAUS (1876); HIRSCHFELD (1884); ID. (1897); ZIMMERER (1899). Blijken van Frans nationaal gevoel vindt men bijvoorbeeld in de levensbeschrijvingen van DERVEAUX (1877), 222, en DALLE (1975), 10.
125. VIERTEL (1902), 41.
126. DÉTREZ (1954), 288; WAELE, 'In het voetspoor van (..) van Busbeke' (1954), 79-80; TERLINDEN (1964), 7.
127. Zie de tekst van het monument dat in 1954 te Boesbeke is opgericht: 'AUGER GHISELIN DE BUSBECQ 1522 * 1592 // Humaniste * Écrivain * Naturaliste Flamand // Ambassadeur à Constantinople sauva l' Europe du joug Ottoman // Il ramena de Turquie la tulipe et le lilas'. Cf. de opmerking op p. 32.

rond Busbequius: ter gelegenheid van de Floriade van 1959 te Leiden brachten twee heren verkleed als Clusius en Busbequius en reizend in een postkoets tulpen van Constantinopel naar Leiden[128]. Tenslotte wekte ook de verontwaardiging over het lot van de Koerden in Turkije interesse voor de Turkse brieven[129].
Toch kwam Busbequius, zoals Hirschfeld aan het einde van de negentiende eeuw reeds opmerkte, vooral ter sprake naar aanleiding van wetenschappelijk onderzoek[130]. Dit onderzoek had niet zozeer betrekking op de bestudering van zijn leven maar veeleer op verschillende aspecten van zijn wetenschappelijke belangstelling. Voorbeelden zijn het 'Monumentum Ancyranum', het Krimgotisch, de Griekse handschriften, de door Busbequius ingevoerde planten, of de geschiedenis van het Ottomaanse rijk en Hongarije. Het Duitse vriendschapsverdrag met Turkije gaf een extra impuls aan het wetenschappelijke onderzoek in de tweede helft van de 19de eeuw. Dit was het geval bij de bestudering van het 'Monumentum Ancyranum', een onderdeel van het veel omvangrijkere project onder leiding van Th. Mommsen om alle Latijnse inscripties in één groot 'corpus' uit te geven[131]. Duitse verkenningen in het binnenland van Turkije deden bovendien de vraag rijzen naar de route die Busbequius tijdens zijn reis door Klein-Azië had genomen. Het dagboek van Hans Dernschwam zou hier overigens meer uitkomst bieden dan de Turkse brieven[132]. De goede verstandhouding tussen Duitsland en Turkije kwam ook tot uiting in verschillende artikelen over Busbequius' leven en zijn Turkse gezantschap[133]. De Duitse archeoloog Gustav Hirschfeld, die welbekend was met het leven in Klein-Azië na lange reizen door dat land, schreef over Busbequius' brieven: 'Etwas charackteristischeres für die Türken (und nicht bloss jener Zeit), meinte ich nie gelesen zu haben'[134].

Het zoeken naar nieuwe documenten uit het leven van Busbequius, zoals dat in Noord-Frankrijk in de tweede helft van de negentiende eeuw geschiedde, zien we ook elders op beperkte schaal gebeuren. In de achttiende eeuw had slechts Papadopolus in zijn geschiedenis van de universiteit van Padua naar aanleiding van enkele (thans verloren) documenten Busbequius in herinnering gebracht. Uit latere tijd was vooral het archiefonderzoek van Von Hammer-Purgstall, Von Aschbach, Hartl en Schrauf, Hirn en Holter belangrijk voor onze kennis van het leven van Busbequius. Het omvangrijke werk van Von Hammer is echter niet in alle opzichten betrouwbaar voor de periode van Busbequius' gezantschap. Historici van de negentiende en twintigste eeuw hebben veelvuldig de Turkse brieven als bron voor hun werk gebruikt. Zij toonden zich

128. ANONIEM (1959); over de ontvangst van de Floriade-koets in Salzburg (eind april 1960): ANONIEM (1960). Zie ook de tekst op het monument te Boesbeke, n. 127.
129. ANONIEM (1976).
130. HIRSCHFELD (1897), 53.
131. Zie HXV, 389 vlg..
132. RITTER (1858/9), I-II; KIEPERT (1864); ID. (1887); TAESCHNER (1924), I, 49-50 (n. 1); zie ook H. VII, p. 169 vlg..
133. ZIMMERER (1899); ID. (1902/3); VIERTEL (1902).
134. HIRSCHFELD (1897), 53.

onder de indruk van Busbequius' vertelkunst en observatievermogen. Charrière, Dupuis en Peytraud vergeleken als eersten de Turkse brieven met de Franse gezantschapsbrieven uit de tijd van Busbequius' verblijf in Constantinopel[135.]. Von Hammer-Purgstall maakte enige kritische opmerkingen naar aanleiding van Busbequius' geschiedenis van de moord op Mustafa en diens zoontje[136.]. Zinkeisen verdacht Busbequius van een romaneske verfraaiing van de gebeurtenissen tijdens de opstand van Pseudo-Mustafa[137.]. Holter en Kural-Shaw gingen nog verder in hun afwijzing van de Turkse brieven als historische bron. Zij en ook Marcks en Schröder die de Turkse brieven zelf aan een nauwkeuriger onderzoek hebben onderworpen, komen nog ter sprake[138.].
We zien in de negentiende eeuw een sterke neiging tot romantiseren. Rouzière, een biograaf met een wonderlijke fantasie, ensceneerde bijvoorbeeld een ontmoeting tussen Karel V en de jonge Augerius waarbij de keizer uitroept: ‘Oh, le bel enfant’[139.]. Forster en Daniell, die overigens kritiek hadden op dergelijke verzonnen taferelen[140.], fingeerden een gesprek in Erasmiaanse geest tussen Haloinus, heer van Komen en de jonge Augerius[141.]. In een geromantiseerd leven van Elisabeth, koningin-weduwe van Frankrijk, liet Darlem Busbequius zijn intrek nemen in het ‘Hôtel de Cluny’ waar deze zich wijdde aan archeologische opgravingen; ook werd Busbequius bij verschillende gelegenheden sprekend, lachend en wenend ten tonele gevoerd[142.].
Ook in latere portretten van Busbequius spelen de fantasie en de romantiek een rol. Van de bewaarde afbeeldingen van Busbequius is een kopergravure uit 1557 door Melchior Lorck (Lorichs) de oudste[143.]. Zijn tekening was echter aan Busbequius' vroegere biografen nog niet bekend. Dit was wel het geval met de gravure die Miraeus in 1604 had laten drukken bij Philippus Galle in Antwerpen. Dit portret toont ons Busbequius op oudere leeftijd, met een wat mager en langwerpig gezicht, met een baardje en een snor. Hij draagt een mantel, afgezet met bont, daaronder een hemd met een grote gesteven pijpjeskraag en een reeks knoopjes. Boven het portret staat de tekst: ‘Vita decessit V Kal. Nouemb. MDXCI’. Drie disticha van de Latijnse dichter Ianus Lernutius staan aan de voet van de gravure[144.]. Aegidius Sadeler nam dit portret over in zijn

135. CHARRIERE (1850), II; DUPUIS (1862); PEYTRAUD (1897).
136. HAMMER (1828), III, 316/7; cf. H. VI, p. 135/6.
137. ZINKEISEN (1855), III, 40/1. Zie ook beneden p. 181 (n. 203).
138. MARCKS (1909); SCHRÖDER (1910); HOLTER (1935); KURAL-SHAW (1972); cf. H. III en H. IV.
139. ROUZIÈRE (1860), 10.
140. FD., II, 5-9.
141. FD., I, 44-48.
142. DARLEM (1847), 203, 242/3
143. HARBECK (1911), 39-40. Cf. H. V, p. 119 vlg..
144. MIRAEUS (1604), plaat 44. Cf. ook H. I, p. 13, H. V, p. 119 vlg., H. XIII, p. 367 en de afbeelding op p. 370. Zie voor een afbeeldingen van deze tekening zonder sterfjaar of met de vermelding van het sterfjaar ‘MDXCII’ WAELE (1955), 41-42. Over Ph. Galle (1537-1612: Allgemeines Lexikon (..) Künstler (1920), XIII, 105/6.

Busbequius-editie uit 1620 (München) en ook bij Foppens komen we het tegen. Bij Bullart echter vinden we een vrije bewerking van de gravure, uitgevoerd door Bullarts graveur E. de Boulonois[145]. Latere afbeeldingen weken soms nog verder af van het oorspronkelijke voorbeeld: bij Rouzière vinden we een portret getekend in de trant van De Boulonois, maar nu met de ketting van het gulden vlies. Deze weergave berustte op een foutieve interpretatie van Busbequius' titel ‘eques aureus’[146]. Hoe het schilderij van Busbequius in de portrettengallerij van de ‘alumni’ van de Leuvense universiteit eruit heeft gezien, is niet bekend; het portret is verloren gegaan in een grote brand tijdens de eerste wereldoorlog[147].

De roep om wetenschappelijke bestudering. Aandacht voor Busbequius' taal en stijl.

Het ontbreken van een grondige wetenschappelijke bestudering van Busbequius' activiteiten werd in de laatste eeuw steeds uitdrukkelijker als een belangrijk gemis ervaren. Sarton pleitte zonder veel succes voor een grotere belangstelling van de kant van wetenschapshistorici[148]. En ook bij filologen en historici klonk nadien steeds vaker de roep naar een -

145. Voor Sadeler: VAN DER HAEGHEN (1964), 367; de afbeelding komt voor op p. 5 in de genoemde editie. BULLART (1695), I, 79. FOPPENS (1739), 110. Over E. de Boulonois: Allgemeines Lexikon (..) Künstler (1910), IV, 451.
146. ROUZIÈRE (1860), titelblad; DUPUIS (1870), 40/1; WAELE ‘O.G. van Busbeke de Nederlander’ (1954), 93 (n. 16).
DÉTREZ (1954), 288: ‘Auger de Bousbecque, auquel Véronèse, dans sa fameuse toile des “Noces de Cana” voulut réserver une place de l'honneur, a gravi le ciel d'histoire’; inderdaad is een klein aantal historische personen op Veroneses schilderij geïdentificeerd, Busbequius hoort daar echter niet onder, cf. ZANETTI (1771), 170-173.

Het was niet mogelijk om de herkomst en ouderdom vast te stellen van een ivoren portret van Busbequius, afgebeeld bij DÉTREZ (1954), en op de voorpagina van *Commémoration du quatrième centenaire* (..) (1954). Als eigenaar van dit portret wordt genoemd de heer Geesen (DÉTREZ (1954), 283; WAELE ‘O.G. van Busbeke de Nederlander’ (1954), 93 (n. 16)), of Gheysen (*Commémoration du quatrième centenaire* (..) (1954), 5) uit Rijssel.
De avonturen van Busbequius werden behalve door Huysmans (zie p. 111) ook uitgebeeld door J. van Noten in OLBRECHTS (1942), 157 (Busbequius met zijn gevolg in verhoor ontvangen door Süleyman de prachtlievende). Verschillende latere afbeeldingen van Busbequius, maar in veel gevallen zonder vermelding van herkomst, worden bewaard in: WNB Sign. 141.001: I 1-4; id. in PBN.
147. WILS (1924), 41. Deze informatie dank ik aan de heer M. Derez (Archief van de Katholieke Universiteit Leuven). Cf. ook MESSIAEN (1892), III, 423.
148. SARTON (1942), 574. Cf. ook VERDOORN (1944), 442. Sindsdien verscheen nog een kleine biografie in ‘World who's who in science’: ANONIEM (1968).

grondige wetenschappelijke bestudering van Busbequius' leven en werk[149].

> Voor de schoonheid van Busbequius' Latijnse taal en stijl heeft er in de laatste twee eeuwen van de zijde van de Latinisten geen grote belangstelling bestaan[150]. De Duitse classicus Anton Viertel (1902) uitte als een van de weinigen zijn bewondering voor Busbequius' stijl en taalgebruik: 'Unzweifelhaft ist die lateinische Form diesen Briefen im Laufe der Zeit abträglich geworden, obgleich gerade in ihr ein besonderer Reiz liegt; denn Busbeek handhabt die lateinische Sprache mit einer Meisterschaft, die selbst dem Gelehrten von Fach Ehre machen würde, für jede Sache, für jede Stimmung findet er den natürlichsten und völlig entsprechenden Ausdruck, so dass, wenn der Gegenstand nicht den modernen Autor verriete, man meinen könnte, er habe in seiner Muttersprache geschrieben. Aber den Reiz der anmutigen Form überwiegt bei weitem das Interesse an dem, was der Autor von der neuen Welt, in die er versetzt ist, zu erzählen weiss (..)'[151].

149. Zie DHONDT (1950), 253; LAMBRECHTS (1954), 43/4; TOURNEUR (1954), 416; WAELE, 'O. van Busbeke, de Nederlander' (1954), 16; TERLINDEN (1964), 7.
150. Wel zijn enkele korte fragmenten uit Busbequius' werk opgenomen in bloemlezingen van Neolatijnse literatuur uit de jaren 1904 (Utrecht) en 1984 (Groningen); de vroegste opname in een 'Neolatijnse bloemlezing' is die in de 'Neulateinische Chrestomathie' van Ernst KLlose (1795); cf. App. III, p. 523 e.v.
151. VIERTEL (1902), 3/4; cf. ook STEINEN (1926), 8-9 (inleiding bij de Duitse vertaling).

II
De ontstaans- en drukgeschiedenis van de ‘Legationis Turcicae epistolae quatuor’

Hoofdstuk III: De wording van de 'Legationis Turcicae epistolae quatuor'.

Waarheid en fictie in de Turkse brieven[1].

De Turkse brieven van Busbequius waren door hun elegante en levendige stijl eeuwenlang de geliefde lectuur van een groot publiek. Het gezonde oordeel van de schrijver, zijn grote vertrouwdheid met de inwoners van het Ottomaanse rijk en zijn belezenheid waren voldoende garantie voor de kwaliteit van het werk. Maar naarmate de brieven vaker in handen kwamen van een meer wetenschappelijk geïnteresseerd lezerspubliek en men bij de bestudering van de Ottomaanse geschiedenis dit 'uitverkoren' boek met andere bronnen vergeleek, wekten de verzorgde taal en het literaire karakter van de brieven meer en meer argwaan: het was de gebruikers nu niet meer zozeer om de vorm en de algehele indruk van het werk te doen als wel louter om de feiten.

> In 1972 hield Ezel Kural-Shaw een pleidooi voor een behoedzamer gebruik van literaire reisverslagen bij de geschiedschrijving van het Ottomaanse rijk. Tegenover het genre van het literaire reisverslag plaatste zij de documenten uit Turkse archieven en niet specifiek-Turkse archivalia als koopmans- en gezantschapsbrieven. Zij gaf toe dat reisverslagen soms zeldzame informatie boden over de Ottomaanse geschiedenis en samenleving, maar de auteurs ervan waren als westerlingen bevooroordeeld door hun eigen cultuur, hun taal en hun persoonlijke voorkeur en vanuit die achtergrond waren zij niet goed in staat de ingewikkelde Ottomaanse maatschappij te beschrijven en naar waarde te schatten[2].
> Kural-Shaw gaf twee voorbeelden uit Busbequius' Turkse brieven om haar standpunt kracht bij te zetten. Busbequius zou volgens deze bron als gezant gevangen zijn gehouden in Constantinopel. Maar zijn verslag toonde overduidelijk aan dat hij zich als gezant vrij door de stad kon bewegen, ook al werd hij daarbij vergezeld door enkele bewakers[3]. Elders besprak de historica de geschiedenis van de strijd tussen Bayazid en Selim, twee zonen van Süleyman: het beeld dat Busbequius van deze complexe geschiedenis had gegeven, schoot te kort. Immers, zijn analyse was niet diepgegaan en had zich beperkt tot de hoofdpersonen uit deze binnenlandse oorlog[4].
> Brengt zulk een scheiding tussen historische en literaire bronnen

1. Cf. MARTELS (1988). Zie over het gebruik van het begrip 'Turkse brieven' de inleiding op p. 1.
2. KURAL-SHAW (1972), 3-4, 25/6.
3. KURAL-SHAW (1972), 5.
4. KURAL-SHAW (1972), 6-9.

> de geschiedschrijving van deze periode verder, of leidt zij tot misvattingen? Kural-Shaw had haar oordeel in ieder geval niet gebaseerd op gedegen onderzoek van de Turkse brieven van Busbequius. Zij zou dan andere voorbeelden bij haar stelling hebben gezocht. De Turkse brieven waren trouwens nooit meer dan oppervlakkig bestudeerd. Kural-Shaw wist evenmin van het bestaan van de gezantschapsbrieven die Busbequius vanuit Constantinopel aan de keizer had gestuurd. Ook waren de Turkse brieven nooit grondig met de diplomatieke brieven vergeleken.

Niet het genre waarin een geschrift is gesteld, maar veeleer de auteur is bepalend voor de historische waarde die aan een geschrift kan worden toegemeten. Elk genre - literaire reisbrieven niet minder dan gezantschapsbrieven en koopmansbrieven - heeft daarnaast zijn kenmerkende eigenschappen en beperkingen die de interpretatie van een werk soms kunnen bemoeilijken. Maar tegelijk kent ook elke bron afzonderlijk zijn bijzondere kenmerken; zonder die te kennen kan geen werk volledig worden begrepen.

De schrijvers uit de zestiende eeuw waren doordrongen van de mogelijkheden en beperkingen van elk genre. Het briefgenre leende zich bijzonder goed voor reisbeschrijvingen[5.] en Busbequius gaf bij herhaling te kennen dat het briefgenre hem grote vrijheid bood. Deze vrijheid was voor hem gelegen in de mogelijkheid tot het aanbrengen van afwisseling in de onderwerpen die hij behandelde, in een zekere vrijheid ten opzichte van de chronologische opbouw van het werk en in de uitvoerigheid waarmee hij de verschillende onderwerpen besprak. Busbequius hechtte echter ook aan het waarheidsgehalte van zijn brieven, conform de eisen die in zijn tijd aan historisch werk werden gesteld. Hij zei dit met zoveel woorden aan het einde van de eerste Turkse brief: van een leugen in het voorafgaande was hij zich niet bewust: ‘Daarop moet in dergelijke verhalen ook scherp worden toegezien’[6.].

Niettemin treedt, zoals in dit hoofdstuk zal blijken, in Busbequius' brieven ook het fictieve element sterk naar voren, al sprak de schrijver zelf hier met geen woord over, evenmin als de meeste andere auteurs van dergelijk werk. Men wist heel goed dat het ware zich soms als onwaar of fictief voordoet en het onware of fictieve als waar, en de goede schrijvers houden daarmee ook altijd wel rekening. Busbequius schreef zijn zojuist geciteerde woorden dan ook

5. Voorbeelden van lange reisbrieven zijn: twee brieven van Petrarca aan Johannes Colonna uit 1333 (PETRARCA (1933), I, 24-35 (Fam. Rer. I, 4 en 5); een brief van Cyriacus van Ancona aan paus Eugenius IV: CYRIACUS ANCONITANUS (1742), 155; een brief van Erasmus aan Beatus Rhenanus d.d. {circa 15-10}-1518: ERASMUS (1913), III, 392-401; een brief van Georgius Dousa: DOUSA (1599) (cf. H. II, p. 35); de brieven van Wratislaw: WRATISLAW (1787) (cf. H. II, p. 35).
6. B.107,(16-19); cf. ook B.367,(23/4): ‘Putas me laudare {sc. “Ferdinandum”}, ad historiae fidem epistolam scribo’.

zonder enige twijfel met een lichte knipoog naar de lezer.

Von Hammer-Purgstall, een groot kenner van de Turkse geschiedenis, sprak als eerste zijn twijfel uit over de historische juistheid van Busbequius' versie van de geschiedenis van de moord op sultan Mustafa en diens zoontje, zonder evenwel hierin een aanleiding te zien om de brieven ongebruikt terzijde te leggen.

Toch rijst nu opnieuw de vraag welke afstand waarheid en fictie scheidt in Busbequius' brieven. Een antwoord hierop is pas mogelijk zodra we een helder inzicht hebben gekregen in twee problemen waarmee reeds lang is geworsteld. Allereerst, waren de Turkse brieven oorspronkelijk, zoals is beweerd, werkelijk bestemd voor Busbequius' oude vriend Nicolaus Micault? En vervolgens, in welke periode van Busbequius' leven zijn de brieven ontstaan? Een éénduidig antwoord op deze vragen zal hier niet mogelijk blijken, maar de traditionele opvattingen, zoals die nog bij Forster en Daniell en bij Huussen worden gevonden, maken plaats voor een genuanceerder inzicht.

Een intermezzo: de opbouw en het verhaal van de Turkse brieven.

Inhoudelijk vormen Busbequius' vier Turkse brieven een eenheid: ze behandelen Busbequius' gezantschap naar het hof van de sultan. Elke brief bespreekt een periode van de acht lange jaren die hij in totaal in het Ottomaanse rijk doorbracht. In de derde en vierde brief komen enkele passages van wisselende lengte voor die buiten de chronologische opzet vallen; bij één gelegenheid wordt zelfs uitdrukkelijk afgeweken van de chronologische opbouw[7].

Het zal echter elke lezer van de brieven die niet zeer vertrouwd is met de Turkse geschiedenis, ontgaan dat de schrijver niet uitsluitend vasthield aan een chronologische indeling van de stof maar haar afwisselde met een thematische rangschikking van de verhalen. De veelal vage tijdsaan-

7. Het betreft het verhaal over schermutselingen in Kroatië en over een grote nederlaag van een Turkse legermacht, toegebracht door een kleine eenheid keizerlijke musketiers. Busbequius leidde dit verhaal aldus in: ‘In Croacia quoque finitimisque regionibus variae ultro citroque excursiones factae (..). E quibus exemplum unum referam (..), quanquam istud aliquando prius fuit, quam ea quae de Sigheto modo recitavi; sed ego ut in epistola non magnopere temporum ordinem mihi attendendum putavi’ (B.182,(2-13)).

duidingen[8.] stelden de schrijver in de gelegenheid gelijksoortige onderwerpen bijeen te plaatsen, ook wanneer deze chronologisch gezien niet bij elkaar pasten.

> De eerste brief die gedateerd was te Wenen op 1 september {1555}, behandelt de heenreis naar Constantinopel en Amasya en ook de terugreis naar Wenen. Deze gebeurtenissen die zich afspeelden in het eerste jaar van het gezantschap, vormden een afgesloten geheel binnen het gehele gezantschap. De tweede brief was geschreven op 14 juli {1556}[9.], een half jaar na Busbequius' terugkeer in Constantinopel, toen de vooruitzichten op een vredesverdrag met de Turken klein waren en Busbequius zelf en zijn collega's Verantius en Zay zich ernstig bedreigd voelden. In de derde brief van 1 juni 1560 staat beschreven hoe de gezant na het vertrek van zijn collega's was achtergebleven met nog altijd weinig hoop op een spoedige oplossing. De vierde brief, tenslotte, handelt over de succesvolle vredesonderhandelingen met Ali Pasja en de terugkeer naar huis. Deze laatste brief was opgesteld in Frankfurt op 16 december 1562.

De politieke ontwikkelingen binnen het Ottomaanse rijk - met name de bittere strijd tussen de zonen van Süleyman - bepaalden de verdeling van de stof over de vier brieven, niet het verloop van de onderhandelingen die Busbequius in Constantinopel moest voeren.

> Zo wordt er in de eerste brief verteld hoe sultan Süleyman in zijn tent zijn zoon Mustafa liet doden. Rüstem Pasja, de eerste vizier, werd afgezet, toen opstandige janitsaren hem beschuldigden van de moord op Mustafa. Dit alles had zich afgespeeld vóórdat Busbequius naar Constantinopel was gekomen. In de tweede brief gaf de opstand door een ‘Pseudo-Mustafa’ nieuwe stof aan Busbequius' pen. Dit geschiedde juist in die dagen waarin Busbequius terugreisde van Constantinopel naar Wenen (augustus 1555). Na dit verhaal vertelde de schrijver over de van hogerhand gelaste zelfmoord van de nieuwe eerste vizier Ahmed Pasja en over het herstel in de oude waardigheid van Rüstem Pasja. In de derde en vierde brief domineert de geschiedenis van Bayazid. Deze opstandige zoon van Süleyman verzamelde troepen tegen zijn broer Selim, maar leed weldra een nederlaag in een grote veldslag; zijn vlucht naar Perzië liep uit op gevangenschap in de kerkers van de sjah. In de vierde brief leest men hoe langdurige onderhandelingen tussen de sultan en de sjah over Bayazid en zijn vier zonen resulteerden in de terechtstelling van de gevangenen in ruil voor een grote som geld.
> Afgezien van de geschiedenis van de burgeroorlog komt in de eerste, de derde en de vierde Turkse brief een keur van observaties en belevenissen aan de orde. Ze zijn min of meer thematisch gerangschikt. In de eerste brief worden bijvoorbeeld de ervaringen gedurende de reis naar en van

8. Uitdrukkingen als ‘postridie’, ‘die tertio’, ‘post haec’ en ‘sequenti die’, komen veel voor. Een precieze datering van de voorvallen is vaak moeilijk. Sprekender tijdsaanduidingen - als ‘3. Novembris’, ‘in summis Junij caloribus’, etc. - treft men in de eerste brief vaker aan dan in de drie overige: Ep. I: B.2,(15), B.17,(14), B.40,(13/4), B.63,(26), B.74,(13), B.83,(15/6), B.94,(15/6), B.95,(10), B.101,(26/7), B.107,(20/1); Ep. II: B.109,(27), B.110,(5/6), B.112,(10), B.127,(4); Ep. III: B.128,(15), B.132,(7-11), B.226,(15/6), B.261,(30); Ep. IV: B.324,(9/10), B.352,(26-29), B.373,(21/2).
9. Over de fout in de datering van de eerste en de tweede Turkse brief: H. IV, p. 91/2.

Constantinopel besproken. Ook gaf Busbequius een uitvoerige beschrijving van de Turkse hoofdstad en

de Bosporus. In de derde brief krijgt de lezer een beeld van de vele dieren die de gezant en zijn personeel gezelschap hielden in de lange eenzame jaren. Daarnaast wordt ook de inrichting en effectiviteit van het Turkse leger besproken. In de vierde brief zijn de val van Djerba en de gevolgen van de pest in Constantinopel de belangrijke onderwerpen.
De onderhandelingen die in het voorjaar van 1555 in Amasya plaatsvonden tussen de gezanten, de pasja's en de sultan nemen in de eerste Turkse brief geen grote plaats in. Wel wordt in het kort het onverzettelijke standpunt van koning Ferdinand met betrekking tot Zevenburgen genoemd. Dit standpunt was vele jaren het struikelblok voor de vrede tussen Oostenrijk en het Ottomaanse rijk. Van de onderhandelingen zelf wordt het resultaat summier medegedeeld: Busbequius moest terug naar Wenen om nieuwe instructies van Ferdinand te halen, Verantius en Zay zouden in Constantinopel achterblijven. De onderhandelingen na 1555 worden hierna al evenmin uitvoerig beschreven. Busbequius liet onvermeld dat in 1559 bijna een vrede tot stand was gekomen. Pas in de vierde brief ging hij naar aanleiding van zijn goede verhouding met Ali Pasja nader in op de vrede die tenslotte tot stand kwam[10].

De dedicatiebrief van Ludovicus Carrio aan Nicolaus Micault.

De eerste Turkse brief en de ‘Exclamatio’ verschenen in 1581 in druk. De uitgave was het werk van Ludovicus Carrio, een jonge geleerde uit Busbequius' vriendenkring in Parijs. Carrio droeg de editie op aan Busbequius' vriend Nicolaus Micault.

In de dedicatiebrief die op 1 februari in Bourges was opgesteld, condoleerde Carrio Micault met het overlijden van diens zoon Maximiliaan die ook hemzelf ontroostbaar had achtergelaten. Carrio stuurde Micault nu deze uitgave: ‘(..) opdat je tijdens het lezen tot rust komend bij de herinnering aan een oude vriendschap geleidelijk wordt afgeleid van de herinnering aan het zeer droevige dat je is overkomen; en opdat jij nu, lange tijd later deze stukken lezend, niet zonder genoegen opnieuw verneemt wat je vroeger toen het gebeurde, als actueel vernam. Het is namelijk een brief van Augerius Busbequius, eens (als ik me niet vergis) aan jou geschreven over zijn Byzantijnse en Aziatische reis. En ik kom tot dit vermoeden omdat ik me herinner dat ik dikwijls over jullie beiden heb gehoord dat jullie, toen Busbequius in opdracht van de keizers Ferdinand en Maximiliaan bij de Turken de rol van gezant vervulde en jij zelf bij de Portugezen gezant van de koninginnen was, voor elkaar over en weer datgene hebt beschreven wat op deze plaatsen vermeldenswaard was en dat als het ware tot verslagen aaneen hebt geregen. Ik heb er van dezelfde Busbequius het “advies voor het opstellen van een strategie tegen de Turken” aan toegevoegd, daar de tijd het meebracht, want ik verbeeld me dat ook dit werk niet alleen aangenaam is voor degenen die het zullen lezen, maar dat het ook heilzaam kan zijn voor de

10. Voor een uitgebreidere samenvatting van de Turkse brieven: App. I, p. 471-476.

staat. Deze dingen zijn evenwel - en je weet dit heel goed - niet door hem geschreven met de bedoeling om in de openbaarheid te worden gebracht. Volstrekt andere dingen moeten worden verwacht van deze man, wiens faam niet kan toenemen door een aanbeveling van iemand anders, niet kan afnemen door kritiek. Maar toch vond ik het de moeite waard ze in de staat waarin ze zich bevinden aan de drukpersen van Plantijn toe te vertrouwen nadat ze in mijn handen waren gevallen, ook omdat ik stellig wist dat hij het goed zou vinden dat zij ook aan anderen bekend gemaakt zouden worden, als enig profijt daardoor het algemeen belang (dat Busbequius zeer ter harte gaat) ten goede zou kunnen komen. En ik hoop dat ook Busbequius mij dit niet al te zeer kwalijk zal nemen wanneer jij het risico van deze editie op je zou nemen. En ik smeek je meer dan eens dat je dit doet. Vaarwel'[11].

De vriendschap van Busbequius met Micault.

Busbequius had al in zijn studietijd met Micault een vriendschap gesloten die, voor zover wij weten, onafgebroken tot Micaults overlijden op 16 augustus 1589 zou voortbestaan[12]. Er waren genoeg overeenkomsten tussen beide mannen in leeftijd, afkomst, opleiding, karakter, belangstelling en ook qua loopbaan.

> Nicolaus Micault[13] was op 17 september 1518 in Brussel geboren uit een aanzienlijke familie. Zijn vader, Jan Micault, had als ontvanger-generaal in de Raad van Financiën onder Karel V een hoge functie bekleed. Na een studie in Leuven trok Nicolaus Micault volgens de gewoonte van zijn tijd reeds op jeugdige leeftijd naar Italië waar hij aan verschillende universiteiten zijn studie voort zou zetten. Hij liet zich in 1542 te Bologna inschrijven voor de rechtenstudie[14]. Volgens Miraeus zou Busbequius in deze Italiaanse jaren vriendschap met hem hebben gesloten[15]. Het is evenwel niet uitgesloten dat dit reeds was gebeurd gedurende de studietijd in

11. B., folio)(2 verso - folio): (3 verso: Carrio (Bourges) aan Micault d.d 1-2-1581. Voor een behandeling van deze brief en over de geschiedenis ervan: VAN DEN ABEELE (1953/4), 169-175, 304-307.
12. Zie voor Micaults sterfdatum HOYNCK VAN PAPENDRECHT (1743), I/2, 747.
13. Over het leven van Micault bestaat nog veel onduidelijkheid. Zie voor zijn intellectuele belangstelling en zijn contacten met Busbequius vooral VOCHT (1954), III, 505-509; voor zijn bestuurlijke capaciteiten met name BAELDE (1965), 284/5; voor een samenvattende levensbeschrijving SCHEPPER (1974).
14. KNOD (1899), 347; WAL (s.a.), 113 (nr. 325); FRIEDLAENDER / MALAGOLA (1887), 325.
15. MIRAEUS 'Elogia Belgica' (1609), 184.

Leuven[16]. In elk geval hebben we in een brief van Busbequius aan Andreas Masius van 28 mei 1556 een bevestiging dat de vriendschap tussen Busbequius, Micault en ook Masius reeds lang bestond[17]. Er bestaan voldoende aanwijzingen om een voortdurend contact tussen Busbequius en Micault te veronderstellen[18]. Behalve de zojuist genoemde Carrio waren ook Pighius en Clusius op de hoogte van hun beider vriendschap[19].
Guicciardini noemde Micault in 1567 een geletterd en onderlegd man, die verschillende talen machtig was[20]. Micault nam volop deel aan de intellectuele genoegens van zijn tijd. Dit moet men afleiden uit een inscriptie op zijn naam die in Italië was opgetekend en die vele jaren later aan Gruterus ter hand is gesteld[21], maar ook uit de liefde waarmee bijzondere bloemen in zijn tuin werden gekweekt[22]. Micault onderhield verder vriendschappelijke contacten met de ontwikkelde en geleerde mannen uit zijn tijd: behalve met Busbequius namelijk ook met Masius, Stephanus Pighius, Viglius van Aytta[23] en in zijn studiejaren zeer waarschijnlijk ook met de Leuvense hoogleraar Nannius[24]. Lipsius wijdde in een latere tijd een van zijn 'Symbola' aan Micault en zijn vrouw Maria Boisot[25]. Enkele brieven van Micaults zoon - deze heette eveneens Nicolaus - werden later door Lipsius gepubliceerd[26].

Nicolaus Micault drong snel tot de hoogste ambten door. Hij trad in 1554 in dienst als gewoon raadsheer in de Geheime Raad van Karel V en (na diens abdicatie) van Filips II. Op 8 februari 1555 werd hij tevens benoemd in de Raad van Financiën. 'Later ook' ('Mox et'), zo is in zijn grafschrift vermeld, 'werd hij aangesteld als persoonlijk en particulier raadgever van de zeer geprezen koningin Maria van Hongarije, de zuster van Karel V. Zowel voor haar als voor koningin Eleonora, weduwe van de koningen van Frankrijk en Portu-

16. VOCHT (1954), III, 505; SCHEPPER (1974).
17. App. II, p. 477 vlg.: Busbequius aan Masius d.d. 28-5-1556. Busbequius noemde Micault ook in zijn brief aan Masius d.d. 23-6-1570.
18. Ziens.v. 'Micault'.
19. Zie H. XV, p. 399; H. XVIII, p. 446.
20. GUICCIARDINI (1567), 59E: hier is sprake van Micault als een 'gentilhuomo molto litterato, e intendente, e che ha piu lingue'.
21. Zie voor een inscriptie van Micault uit Perugia GRUTERUS (1707), p. LV; voor de vermelding dat Micault behoorde tot degenen die inscripties aan Gruterus beschikbaar stelden ID., 10.
22. CLUSIUS (1583), 242/3.
23. BAELDE (1965), 285.
24. Polet vermelt dat Micault en zijn afstammelingen een aantal geschriften van Nannius uit piëteit bewaarden. Hieruit leidt men een vriendschap tussen Micault en Nannius af. Micault was zeer waarschijnlijk een leerling van Nannius: POLET (1936), 139; VOCHT (1954), III, 504/5.
25. VOCHT (1954), III, 509. De Vocht gaf nog andere bewijzen van Micaults steun aan geleerden.
26. Er is sprake van brieven, gewisseld tussen Lipsius en Nicolaus Micault jr. en van een brief van Lipsius aan een zekere Jacques Micault; cf. GERLO / VERVLIET (1968), s.v. 'Micault'.

gal[27.], heeft hij goed en vruchtbaar werk in Portugal verricht'[28.].

Micaults gezantschap in Portugal - hierop zinspeelde Carrio in zijn brief aan Micault! - wordt zo nadrukkelijk vermeld in zijn grafschrift dat we er wel uit kunnen afleiden dat het hier ging om een zeer belangrijke periode in zijn lange leven. Dit gezantschap viel vermoedelijk in, of kort vóór september 1556, want op de zeventiende van die maand scheepten koningin Eleonora, die sinds 1547 weduwe was van koning Frans I van Frankrijk, en koningin Maria, die sinds 1526 weduwe was van koning Lodewijk II van Hongarije, zich in op een Vlaams schip dat Karel V begeleidde op zijn laatste reis naar Spanje. Beide vrouwen bleven tot hun dood in Spanje en Portugal. Eleonora stierf op 18 februari 1558 in Talaveruelo, Maria overleed kort daarna op 21 september in Cigalés. Toen moet er ook een einde gekomen zijn aan Micaults gezantschap[29.].

> In gelukkiger tijden zou Micault misschien een sterkere indruk als bestuurder hebben achtergelaten. In de eerste moeilijke jaren van de opstand van de Nederlanden tegen Spanje wekte zijn weifelend optreden enige wrevel. Een rapport uit 1565 spreekt over Micault als een: '(..) homme de bien et bon catholicque, point de grande entreprinse ny cerveau'. Zijn optreden in de beginjaren van de Nederlandse opstand was eerder voorzichtig dan heroïsch, maar hij was niet steeds even meegaand: onder het voorwendsel van een slechte gezondheid deed hij uit protest tegen de beperkte bevoegdheden van de Geheime Raad in 1581 afstand van zijn ambt. In 1585 verzoende hij zich echter met de situatie, zwoer opnieuw trouw aan Filips II en hernam zijn plaats in de Raad[30.]. Al met al is het beeld dat we van Micault krijgen wat tweeslachtig, opgebouwd als het is uit enkele verspreide gegevens.

27. Veel later toen Busbequius in opdracht van Maximiliaan de belangen van diens dochter Elisabeth, koningin-weduwe van Frankrijk, moest beschermen, refereerde hij in brieven aan de keizer aan de moeilijkheden die koningin Eleonora als koningin-weduwe van Frankrijk voorheen had gehad bij het veiligstellen van haar bruidsschat. Hij deed dit ondermeer na een bezoek aan Brussel waar hij wellicht door Micault aan deze geschiedenis was herinnerd: Busbequius aan Maximiliaan d.d. 7-3-1575; nogmaals in een brief d.d. ?-7-1575.
28. De tekst van Micaults grafschrift bij HOYNCK VAN PAPENDRECHT (1743), I/2, 746/7, en KNOD (1899), 347. Busbequius maakte een toespeling op de opeenstapeling van taken op Micaults schouders in zijn brief aan Masius d.d. 28-5-1556, zie App. II, p. 478. Baelde schreef dat Micault op 28 januari 1555 benoemd werd tot gewoon raadsheer in de Geheime Raad en dat hij de eed aflegde ten overstaan van Viglius op 11 april 1555: BAELDE (1965), 285.
29. Zie over Eleonora van Frankrijk JUSTE (1876); over Maria van Oostenrijk BORCHGRAVE (1894/5).
30. BAELDE (1965), 285. De woorden 'bon catholique' moeten zeker niet te eng worden geïnterpreteerd. Dit zal enkele jaren later ook van Busbequius worden gezegd, zie H. XI, p. 320 vlg..

De Turkse brieven: brieven aan een vriend. Mogelijke verwijzingen naar Micault.

Dalle beschouwde de vier Turkse brieven terecht als een literaire schepping van de auteur[31]. Toch heeft hij onvoldoende aandacht gegeven aan enkele belangrijke elementen uit de ontstaansgeschiedenis van de brieven. Een voorbeeld daarvan is de dedicatiebrief van Carrio aan Micault die hij slechts kende uit het weinige dat Forster en Daniell erover hadden vermeld[32]. Dalle achtte het aannemelijk dat Busbequius van meet af aan met een breder publiek rekening had gehouden[33].

> Bepaalde verklaringen van Busbequius in zijn Turkse brieven stijfden Dalle in zijn opvatting, maar gegevens die daarmee in strijd waren en die hem dus minder van pas kwamen, ging hij uit de weg en aldus voer hij schijnbaar heelhuids tussen Scylla en Charybdis door. De Turkse brieven werden door hem gezien als een éénheid[34] en hij herhaalde de voordelen van het briefgenre zoals die door Busbequius zelf waren geschetst: op ongedwongen en afwisselende wijze kon hij er een keur van onderwerpen behandelen zonder dat het genre vroeg om een strikte beperking tot één onderwerp of zonder dat een onderwerp even uitputtend behandeld diende te worden als in wetenschappelijke boeken[35].

Eeuwenlang zijn de Turkse brieven als gevolg van Carrio's suggestie beschouwd als het resultaat van een briefwisseling tussen Busbequius en zijn vriend Micault[36]. In de loop van de geschiedenis echter zijn vele gevallen bekend geworden waarin een zogenaamd authentiek document werd ontmaskerd als vervalsing of - indien men recht wil doen aan de artistieke bedoelingen van de schrijver - als fictionele geschriften.

> Om een enkel voorbeeld te noemen: Petrarca misleidde in zijn beroemde beschrijving van de klim naar de top van de Mont Ventoux zijn lezers met de bewering dat de gehele brief geschreven was in de krappe tijdspanne die lag tussen de terugkeer van de beklimming en het avondmaal. De brief zelf biedt echter genoeg bewijzen voor de bewering dat hij in ieder geval voor het belangrijkste deel pas later is samengesteld[37], ook al is er geen directe reden om aan te nemen dat Petrarca de Mont Ventoux nooit heeft beklommen.
> Zo vijlden deze schrijvers moeitevol aan hun brieven. Hun ideaal was een brief die voor de vuist weg geschreven leek. Het beeld van de vijl, werktuig uit de smidse, was ook Busbequius wel vertrouwd, al wilde hij de indruk wekken dat brieven als de Turkse brieven,

31. DALLE (1975), 200.
32. FD., I, 58; DALLE (1975), 203.
33. DALLE (1975), 205.
34. DALLE (1975), 217.
35. DALLE (1975), 211; zie voor Busbequius' uitspraken over het briefgenre p. 53 (n. 6).
36. Maiansius is wellicht als een uitzondering hierop te beschouwen: ‘Augerius Gislenius Busbequius historicus est potius quam epistolicus scriptor’ (MAIANSIUS (1737), p. xvi).
37. BILLANOVICH (1966); voor andere voorbeelden van fictionele brieven door Petrarca HAUSMANN (1983).

> vergelijkbaar met het dagelijkse gesprek, niet die uiterste bewerking met de vijl vereisten[38].

Carrio's brief attendeert ons op het persoonlijke karakter van Busbequius' brieven en doet ons afvragen of er niet nog ergens verwijzingen naar Nicolaus Micault te vinden zijn en onopgemerkte verklaringen voor de oorsprong van deze Turkse brieven.

> Busbequius vergeleek zijn berichten aan zijn vriend met de vriendenbrief - de 'epistola familiaris' -, een genre dat onder humanisten een grote populariteit genoot. Zoals in vertrouwelijke gesprekken tussen vrienden, zo bood de 'epistola familiaris' de schrijver alle gelegenheid zich vrij en ongedwongen met zijn vriend te onderhouden[39]. De schrijver hield het vriendschapskarakter van de brieven tot het uiterste vol. Veel hiervan en ook van de opbouw der brieven zal men als fictioneel beschouwen wanneer men rekening houdt met het feit dat de brieven pas na het gezantschap - en wellicht pas in de laatste decennia van Busbequius' leven - werden samengesteld.
> Uit de samenvatting van de inhoud van de Turkse brieven in appendix I van dit boek blijkt reeds dat Busbequius dikwijls en zeer nadrukkelijk zijn vriend toesprak zonder hem echter ooit bij name te noemen[40]. Deze volgde nieuwsgierig de gebeurtenissen in het Ottomaanse rijk en was op de hoogte van de veranderingen in Busbequius' leven. De gezant zelf ging er bij het schrijven van uit dat de verre ontvanger en lezer van de brieven bepaalde gebeurtenissen en feiten niet waren ontgaan[41]. Vragen in brieven die zijn vriend hem stuurde, waren in hoge mate bepalend voor de inhoud en opbouw van zijn Turkse brieven, zodat die nog meer het karakter kregen van een correspondentie tussen twee vrienden[42]. Soms her-

38. B.261,(1-5): 'Eadem semper epistolae licentia fuit, quae sermonis: ut nemo in quotidiano sermone judicii severitatem aut anxietatem linguae requisivit, sic ab epistolis censurae morositas abesse debet'; de eerste Parijse editie uit 1589 heeft echter 'limae' ('vijl') in plaats van 'linguae' (P.116r,(26))!
39. B.260,(24)-261,(15).
40. App. I, p. 471-475.
41. B.2,(6/7): 'Non te fugit (..)'; B.108,(5/6): '(..) scribis te audivisse (..)'; B.127,(9): 'Nimirum audisti recte (..)'; B.262,(5): 'Quod mihi de reditu gratularis (..)'; B.367,(26-28): '(..) tibi fortasse non inauditi, Johannes a Trautzen, et Rudolphus ab Harrach (..)'.
42. Busbequius' vriend wilde van alles op de hoogte gehouden worden (B.187,(16)), maar hij wenste in het bijzonder te horen over het verloop van Busbequius' terugkeer naar Constantinopel in het voorjaar van 1556, het verblijf in die stad en of er hoop was op een spoedige terugkeer (B.108,(10-15), B.126,(25)), maar ook over zijn studie en wijze van leven (B.194,(30)-196,(2)). Reikhalzend werd naar nieuws over Bayazid uitgezien (B.112,(15), B.127,(24)-128,(2), B.209,(5-7), B.258,(13/4), B.325,(13-15)) en hetzelfde gold voor nieuws over de Spaanse legeraanvoerders, want over hun vrijlating deden veel geruchten de ronde (B.319,(8/9)). Tenslotte vroeg Busbequius' vriend ook informatie over wat er waar was van verhalen dat de gezant veel Griekse boeken, zeldzame voorwerpen en bepaalde uitzonderlijke diersoorten mee had teruggebracht (B.370,(26-29)). Zie verder de samenvatting van de inhoud App. I, p. 471-475.

innerde de schrijver aan wat hij in een eerdere brief had geschreven[43]. Bij tal van andere gelegenheden wendde hij zich ook rechtstreeks tot zijn vriend, in scherts of in verwondering, dan wel in levendige dialoogvorm; grappige en lachwekkende gebeurtenissen wilde hij met hem delen. Dikwijls ook was de aanspreekvorm slechts een onbeklemtoond 'je'[44]. Busbequius had - zo blijkt uit de inleidingen van de eerste, derde en vierde Turkse brief - een belofte gedaan dat hij zijn vriend op de hoogte zou houden. Of die omgekeerd hetzelfde deed, zoals Carrio beweerde gehoord te hebben over Busbequius en Micault, wordt niet duidelijk uit de Turkse brieven, al was er, zoals we zagen, sprake van brieven met vragen die Busbequius van de kant van zijn vriend bereikten. De derde brief refereert met een bijna studentikoos gebruik van woordspelingen uit het juridisch jargon aan de oude belofte: 'Je herinnert aan de belofte en dreigt dat je me zult aanklagen en overweegt al een procedure om tegen mij een proces aan te spannen bij de rechter indien ik mijn belofte niet nakom. Op vriendelijker wijze raad ik je: zij die beheerst te keer gaan, zijn verstandiger (volgens de woorden van die beroemde {sc. Plautus}). Maar ontvang liever met rente het verschuldigde, dan dat ik - een man die als geen ander afkerig ben van twisten - naar het gerecht wandel'[45]. Enkel in de tweede brief ontbreekt deze herinnering aan

43. B.128,(13-15): '(..) mei collegae, tibi ex superioribus litteris non incogniti (..)'; B.136,(25-27): 'Caravassarai (quam vocem ex {B.136,(26) geeft: "et"; id. in P.61v } superioribus literis puto tibi adhuc notam) (..)'; B.209,(7-9): 'Meministi haud dubie, quemadmodum fuerit ante annos aliquot Bayazides a patre dimissus (..)'; B.136,(1-3): '(..) ago cum meo Chiauso (genus id est, ut tibi scripsi alias, multiplicis apud Turcas officii (..)'; dit slaat terug op B.11,(9-12): '(..) Turcae ex eo genere, quos Chiausos vocant (..). Hi vicem accensorum apparitorumque implent (..)'. Ten onrechte is opgemerkt dat Busbequius nog niet eerder over cavassa's had gesproken: HUUSSEN (1949), 118 (n.). B.217,(6-8) slaat namelijk terug op B.45,(11).

44. Schertsend schreef Busbequius: '(..) quae ubi narravero, te absolvam (..)' (B.251,(12/3)); 'Dimitto te, si pauca (..) addidero' (B.367,(29/30)).
Vaak wees de schrijver op grappige gebeurtenissen of maakte hij zijn vriend deelgenoot van wonderlijke verhalen of gebeurtenissen: 'Hic, credo, vix temperabis risu' (B.58,(11)); 'Nihil dum hic habes, quod mirere; sed audi reliqua' (B.150,(19/20)); zie ook B.172,(25/6), B.194,(28-30), B.203,(2/3), B.292,(28/9), B.314,(14-16), B.315,(5-9), B.326,(17) en B.370,(20-22).
Een levendige dialoogvorm gebruikt hij in: 'Si de natalibus {sc. "Rustani"} quaeres, subulcus' (B.42,(13)); 'Hic tu mihi: "Bis ad eundem", pro quo ego tibi, "Bis quae pulchra". Et ita est profecto' (B.109,(22-24); zie ook B.274,(9/10).
Een zwakke aanspreekvorm vindt men in voorbeelden als: '(..) accipe aliud (..)' (B.96,(26)); 'Ecce hic aliud ex alio malum' (B.97,(11/2)); 'Diceres (..)' (B.153,(19); zie ook B.79,(23), B.171,(6); B.182,(26/7), B.344,(3), B.356,(14/5) en B.357,(4).

45. B.128,(2-9): '(..) promissum repetis, teque mihi dicam scripturum grandem minaris, et jam formulam meditaris, qua mecum ad judicem agas, nisi fidem exsolvero. Mitius suadeo, "leniter qui saeviunt" (inquit ille {sc. "Plautus"}) "sapiunt magis". Sed tamen accipe potius cum usura debitum, quam ego in jus ambulem, homo a litibus (si quisquam) alienus'. Zie ook B.274,(9/10). Cf. Plautus, *Bacchides*, 408 (ed. Loeb).

de gedane belofte, wel verwees de schrijver evenals in de andere brieven nadrukkelijk naar de oude vriendschap die hen beiden verbonden hield[46.].

Beseffend dat het nakomen van zijn gedane belofte qua omvang en inhoud geen 'brief', maar veeleer (zoals hij het op verschillende plaatsen in zijn brieven noemde) een 'boek', 'dagboek', 'commentaar' of 'natuurlijke historie' had opgeleverd[47.], excuseerde Busbequius zich door te herinneren aan de dringende wens van zijn vriend al het vermeldenswaardige te berichten[48.]. Omdat hij begreep dat zulke uitvoerige brieven veel van de lezer vergden, maakte hij daarover enkele keren verontschuldigende opmerkingen. Zo schreef hij bijvoorbeeld enkele maanden na terugkeer in Constantinopel - aan het begin van zijn tweede brief - dat hij het geduld van zijn vriend niet op de proef wilde stellen door hem nogmaals het verhaal te doen van de reis vanuit Wenen naar Constantinopel[49.]. Overigens beschouwde de gezant het schrijven en het lezen van boeken als middelen om de zorgen te vergeten die het verblijf in Constantinopel met zich mee bracht, als middelen ook om zijn bewakers te ontvluchten en om zich als het ware persoonlijk met zijn vriend te onderhouden[50.]. Enkele nu volgende passages uit de Turkse brieven verdienen een afzonderlijke bespreking omdat ze de vertrouwdheid tussen beide vrienden demonstreren. Busbequius ging er bij het schrijven van uit dat de geadresseerde zijn belangstelling kende. We vinden namelijk met betrekking tot zijn speurtocht naar munten op de weg naar Constantinopel de opmerking: 'Want dit is een belangstelling waaraan ik - zoals je weet - gewoonlijk veel plezier beleef'[51.]. Ook het slot van de vierde brief is kenmerkend voor de relatie die Busbequius met zijn vriend onderhield: 'Maar voor wat de brief be-

46. B.1,(16-18): '(..) quod pro veteri necessitudine nostra nihil habeam quod mihi non sit commune tecum'. Zie ook B.108,(16), B.260,(20-22) en B.260,(28)-261,(1).
47. B.127,(22-24): 'Non literas, video, sed commentarios seu mavis diaria a me flagitas (..)'; B.167,(27-29): 'Sed quiesco ne me Plinium aut Aelianum imitari et historiam animalium componere velle censeas'; B.260,(17): 'Habes librum non epistolam (..)'; B.370,(17/8): '(..) voluminis ista sunt, non epistolae'.
48. B.127,(15-22): 'Simul exigis reddam quidquid hic interea viderim aut audierim commemoratione dignum; cujusmodi tibi sine ulla exceptione visum iri spondes, quicquid scripsero. Studia item mea et occupationes et solitudinis solatia quae sint, requiris: prodeam nonnunquam, an semper domi sedeam'; zie ook B.260,(17-20).
49. B.95,(3-5): 'Hic non puto mihi faciendum, ut narrando reditu pluribus te morer (..)'; zie ook B.109,(29)-110,(5), B.251,(12-15), B.367,(29-30).
50. Zie B.107,(7-10), B.226,(19-22) en vooral B.260,(24-28): 'Me quidem juvit, ut semel ad scribendum ingressus sum, quam diutissime custodiam meam fallere, animo peregrinari, et tecum tanquam praesentem versari'.
51. B.20,(30)-21,(3): 'Hic primum nobis oblata sunt antiqua numismata, e quibus (ut scis) magnam soleo capere voluptatem'.

treft is het nu meer dan genoeg; verwacht mijzelf eerstdaags; als er iets overblijft, zal het bewaard worden voor onze ontmoeting. Nodig jij nu voortreffelijke en geleerde mannen uit zodat ik door hun aangename gesprekken en gezelschap alles uitwis wat er in mijn hoofd over is van de verveling en ellende door dat zo langdurig huizen met de Turken'[52].
In de eerste brief komen verder drie plaatsen voor waar Busbequius met enige voorzichtigheid uitdrukking gaf aan zijn kritiek op de maatschappij van zijn tijd. Hij richtte zich bij deze gelegenheden uitdrukkelijk tot zijn vriend en vroeg hem zijn uitspraak voor zich te houden of als een grap te beschouwen. Zo was de schrijver verontwaardigd over de onmacht van de christenen om zich in een kruistocht tegen de Turken te organiseren. Hij noemde hiervan als reden de hebzucht die de mensen eerder naar gebieden bracht waar ze het goud zonder gevaren konden roven dan naar de Turken in wie zij geduchte tegenstanders zouden vinden: 'Onze voorouders waren wel heel anders. Zij meenden volstrekt niet dat ze (alsof zij kooplieden waren) die plaatsen waar het meeste goud was, moesten zoeken, maar die waar een grotere mogelijkheid werd geboden om dapperheid en plicht te betrachten. Niet enig belang maar eer was de beloning voor hun inspanning, gevaren en verre expeditie. En niemand keerde van die oorlogen rijker naar huis terug, maar wel met groter roem beladen. Maar dit zeg ik tegen jou alleen, opdat er niet iemand komt die het ongeoorloofd acht dat er een tekort wordt aangewezen in de zeden van onze tijd'[53].
Elders in de eerste brief sprak Busbequius over de hoge waardering bij de Turken voor mensen van verdiensten, terwijl ze mensen zonder verdiensten niets waard achten: 'Bij ons wordt volgens andere zeden geleefd. Voor de deugd is geen plaats meer. Alles wordt aan afkomst toegeschreven. Elke toegang tot eervolle ambten is afhankelijk van de naam van de familie. Maar over deze dingen elders misschien meer. En deze woorden moet je beschouwen als alleen tot jou gericht'[54].
Evenmin zonder risico waren de volgende woorden: 'Ik weet dat de slavernij verschillende nadelen kent, maar deze worden door het gewicht van de voordelen opgeheven'. Na sommige voordelen van het Turkse slavensysteem te hebben genoemd, besloot Busbequius met de volgende woorden: 'Maar jij, beschouw deze woorden als door mij gezegd om aan mijn gedachten de vrije loop te laten ("animi causa")'[55].

Het persoonlijke karakter van de Turkse brieven lijkt boven elke twijfel verheven. De schrijver stelde de ontvanger voor

52. B.373,(13-21): 'Sed literarum abunde est, ipsum me propediem expecta: in nostrum congressum, si quid restat, reservabitur. Tu modo viros bonos et eruditos para, quorum sermonis et convictus suavitate quicquid in animo reliquum est taedii et miseriae, ex illo tam diuturno Turcarum contubernio, abstergam. Vale'.
53. Vanaf B.60,(4); voor het citaat B.60,(27)-61,(8).
54. Vanaf B.87,(2); voor het citaat B.88,(11-17).
55. B.147,(11)-148,(16). Beschouwingen over de voor- en nadelen van slavernij waren in de zestiende eeuw niet uitzonderlijk, zie bv. BODINUS (1586), I, Cap. V: 'De imperio herili, et an seruitia ferenda sint in republica bene constituta'.

als een goed geïnformeerd persoon, een man met brede belangstelling, met wie hij bovendien ook goed vertrouwd en nauw bevriend was.

Carrio had horen spreken van een wederzijdse belofte van Busbequius en Micault tot schrijven. En verder las hij in de eerste Turkse brief over een belofte tot schrijven die Busbequius had gedaan aan zijn vriend bij hun afscheid. Weliswaar was hier dan geen sprake van een wéderzijdse belofte, toch lag Carrio's gevolgtrekking voor de hand na wat hij gehoord had. Zonder twijfel zou hij ook de drie andere Turkse brieven, indien hij ze in 1581 had gekend, gerekend hebben tot de correspondentie die Busbequius en Micault hadden gewisseld.

Trouwens één passage in de vierde brief zou Carrio - zeker als Vlaming! - nog meer overtuigd hebben van de juistheid van zijn conclusie en hij zou, zo stel ik mij voor, een glimlach van herkenning en van goedkeuring niet hebben kunnen onderdrukken. Toen Busbequius namelijk over de taal der Krimgoten sprak, zinspeelde hij aldus op Micaults Brusselse (ofwel Brabantse) oorsprong: '(..) Op verzoek telde hij {namelijk één van beide Krimgoten} aldus: 'Ita, tua, tria, fyder, fyuf, seis, sevene', precies zoals wij Vlamingen. Want jullie Brabanders, die stellen dat jullie 'echt Germaans ("Germanice") spreken, zijn gewoon je hierop snoevend te verheffen en ons uit te lachen alsof wij dat woord minder welluidend uitspreken dan zoals jullie "seven" zeggen'[56].

De gedachte aan Micault kan na dit alles moeilijk worden uitgebannen. Toch missen de Turkse brieven de gebruikelijke aanhef en groet en het is onmiskenbaar dat de schrijver behalve aan zijn dierbare vriend (Micault) aan een breder, in de eerste plaats Zuid-Nederlands lezerspubliek heeft gedacht.

> Aan het einde van de derde Turkse brief leest men de regels die reeds Dalle beschouwde als bewijs dat Busbequius bij het schrijven van de Turkse brieven een grotere lezerskring voor ogen heeft gehad: 'Deze dingen zijn geschreven voor jou en enkele vrienden aan wie je het zult willen mededelen, zonder dat ik lof zoek voor mijn geleerdheid of talent'[57].
>
> Opvallend in Busbequius' leven is de nauwe band die hij bleef on-

56. B.308,(1-7): 'Jussus ita numerabat: "Ita, tua, tria, fyder, fyuf, seis, sevene", prorsus, ut nos Flandri. Nam vos Brabanti, qui vos Germanice loqui facitis, hic magnifice vos efferre, et nos soletis habere derisui, ac si istam vocem pronunciemus rancidius, quam vos "seven" effertis'. Deze toespeling werd ook reeds in verband gebracht met Micault door MASSMANN (1841), 346/7; GROOTAERS (1954), 22. Zie voor de context van deze passage H. XVII, p. 430.
57. DALLE (1975), 203-206; B.261,(15-18): 'Haec tibi et paucis amicis, cum quibus communicare voles, scripta sunt, nulla vel eruditionis vel ingenii quaesita laude'.

derhouden met zijn oude vrienden en met zijn vaderland[58]. Dat hij bij het schrijven van zijn Turkse brieven vooral ook aan de toekomstige lezers in zijn vaderland dacht, blijkt uit een passage als die over zijn ontmoeting met enkele vertegenwoordigers van de Krimgoten[59], in het bijzonder ook uit de zojuist vermelde toespeling op de verwantschap van het Krimgotisch met het Vlaams, een taal die Busbequius 'de onze' noemde[60]. Het lijkt ook niet toevallig dat de schrijver enkele landgenoten met name noemde: allereerst Johan van de Aa[61] en Gerard van Veltwyck[62], twee mannen - de eerste was in de tijd van het Turkse gezantschap nog in leven, de tweede overleed reeds in 1555 - die in kringen van bestuurders aan het Habsburgse hof van Karel V in Brussel zeer goed bekend waren. Maar niet minder ook Willem Quackelbeen uit Kortrijk, Busbequius' dierbaarste vriend in die lange eenzame jaren van het gezantschap naar Constantinopel. Daarentegen blijven bijvoorbeeld de Hongaren Verantius en Zay[63] en ook Albertus de Wijs, die volgens Busbequius 'als hij zich niet vergiste' uit Amersfoort afkomstig was[64], voor de lezer niet meer dan vage figuren. Toch had de gezant met elk van hen bijna drie jaren in het Ottomaanse rijk doorgebracht.

Overigens kreeg ook de Vlaamse geschiedenis extra aandacht in de Turkse brieven: de schrijver herinnerde aan de geschiedenis van graaf Boudewijn[65] en ook aan Godfried van Bouillon[66]. Hij refereerde aan de vaderlandse keuken bij de woorden: 'Want de kapoen is een dier dat nog onbekend is bij de Turken {nl. als voedsel}'[67]. Ook zou zijn belangstelling voor de wolverwerking in Ankara verklaard kunnen worden uit de bloei van deze tak van nijverheid in Vlaanderen[68]. Omgekeerd zou men verwachten dat Busbequius, indien hij de Turkse brieven geschreven had voor lezers in Oostenrijk en Hongarije, het niet nodig gevonden had om een begrip als heidukken ('Heydones', de rovers die Hongarije onveilig maakten) uit te leggen[69].

De gedachte dat een of meer Turkse brieven vóór hun publicatie in zogenaamde 'literaire kringen' van hand tot hand zijn gegaan en veelvuldig werden gelezen, is meermalen

58. Zie bv. H. XI, p. 300, 324/5, H. XII, p. 338, 345, 351, 355 en H. XIII, p. 362 vlg..
59. B.303,(12)-309,(8).
60. B.305,(9-13).
61. B.3,(4/5). Over Van der Aa H. XI, p. 310.
62. B.4,(4); B.207,(26-28). Over van Veltwyck: H. VI, p. 132.
63. B.6,(3-8); B.40,(15/6). Over Verantius en Zay: H. VII, p. 154/5.
64. B.244,(22-25). Over De Wijs H. IX, p. 231 en s.v. 'Wijs'.
65. B.33,(27-30). Boudewijn IX van Vlaanderen (1171-1205), keizer van Constantinopel, verdween in een slag met de Bulgaren.
66. B.192,(21/2). Godfried van Bouillon (ca. 1060-1100) was de veroveraar van Jeruzalem tijdens de eerste kruistocht en werd benoemd tot beschermer van het Heilig Graf.
67. B.79,(7/8).
68. B.75,(6-23). Cf. H. V, p. 106, en H. VII, p. 173.
69. B.19,(3/4).

geopperd[70]. Misschien heeft Carrio op deze manier de eerste brief en de ‘Exclamatio’ leren kennen. Maar het is te riskant om aan deze nog altijd onbewezen stelling andere, verder reikende thesen te verbinden.

Twee gevallen waarin zulks is geschied, verdienen een korte bespreking. Allereerst, in 1597 had Bonaventura Vulcanius (1538-1614), hoogleraar Latijn en Grieks te Leiden, in zijn boek ‘De literis et lingua Getarum sive Gothorum’ Busbequius' verslag van het Krimgotisch overgenomen. Vulcanius' tekst week echter af van die in de editie van de vierde Turkse brief uit 1589 en later. Het verschil betreft afgezien van een verkorting van de episode over de ontmoeting met de Krimgoten enige veranderingen in de woordenlijst van het Krimgotisch. R. van de Velde vatte deze veranderingen op als verbeteringen. Immers, er bestond reeds overeenstemming dat de editie van 1589 - en in het bijzonder de tekst over de Krimgoten en hun taal - niet foutloos was. Van de Velde vond een verklaring voor de verbeteringen bij Vulcanius door de trouvaille dat de hoogleraar de beschikking zou hebben gehad over een betere versie van de tekst. Dit was gebaseerd op de veronderstelling dat de Turkse brieven of uittreksels daarvan voorhanden waren in kringen van humanisten in Parijs[71]. Dit zou betekenen dat de tekst van het Krimgotisch zoals die door Vulcanius was gepubliceerd, van grote waarde was en misschien zelfs belangrijker was dan de oorspronkelijke uitgave in 1589! Maar dit alles is niet aannemelijk. Het geknoei met uitgegeven teksten door buitenstaanders was in die tijd schering en inslag. Een goed voorbeeld hiervan is juist de geschiedenis van de edities van Busbequius' brieven[72].
In de ‘Epistolarum Turcicarum libri XIV’, een verzameling brieven of in briefvorm gegoten verhandelingen over de Turken,

70. SCHRÖDER (1910), 4, 6; DALLE (1975), 205; MAS (1967), I, 170, 350 (n. 30). Zie ook n. 106, en H. IV, p. 99.
71. VAN DE VELDE (1966), 97-104.
72. Zie H. IV, p. 98 vlg.. Dat Vulcanius en Busbequius elkaar persoonlijk hebben gekend, is niet erg waarschijnlijk, ook al waren er tussen het verre Parijs en Leiden velen die met Vulcanius bevriend waren en die tegelijk ook Busbequius bewonderden of persoonlijk kenden. Ik doel op mannen als Federicus Jamotius, Victor Giselinus, Janus Lernutius, Dominicus Baudius, Hubertus Goltzius, Johannes Vivianus en Justus Lipsius die ook elders in dit boek ter sprake komen. Zie voor Vulcanius' kennisenkring: VRIES VAN HEEKELINGEN (1923), 495-498.
Overigens hadden Vulcanius en Busbequius elkaar in 1576 in Bazel kunnen ontmoeten: Busbequius begeleidde toen aartshertogin Elisabeth van Oostenrijk van Frankrijk naar Oostenrijk. In een brief schreef Vulcanius dat hij in Bazel zijn vriend Casparus Creuger onder het reisgezelschap van Elisabeth had aangetroffen (VRIES VAN HEEKELINGEN (1923), 129: Vulcanius aan H. Sudermann d.d. ?-2-1576). Vulcanius zweeg echter in alle talen over Busbequius en het Krimgotisch. Zie over veranderingen die Vulcanius naar eigen inzicht wel placht aan te brengen in teksten TILMANS (1988), 121 (n. 2). Vulcanius leerde overigens Busbequius' werk reeds kennen in 1581, nadat Plantijn hem op 16 september de eerste druk (waarin de vierde Turkse brief nog niet voorkwam) had toegestuurd: VOET (1986), 42.

> uitgegeven door Nicolaus Reusner in het jaar 1599, komen twee brieven voor van Busbequius aan Carrio[73]. Beide zijn evenals de vierde Turkse brief gedateerd op 16 december 1562 en ze zijn opgebouwd uit korte en letterlijk overgenomen fragmenten van die vierde Turkse brief. De inleidende regels van de tweede brief vormen echter een uitzondering daarop, want ze zijn opgesteld ten einde een verband tussen de eerste en de tweede brief te suggereren[74]. Holter achtte het niet uitgesloten dat echte brieven aan deze twee (literaire) brieven bij Reusner ten grondslag hadden gelegen en dat ze om zo te zeggen een fase vormden in het ontstaansproces van de Turkse brieven. Deze laatste beschouwde hij evenals Marcks als achteraf geschreven epistels[75]. Dat deze fictieve brieven echter geheel voor rekening van Reusner zelf komen, blijkt niet alleen uit de woordelijke overeenkomst tussen de fragmenten bij Reusner en de vierde Turkse brief - dit was ook Holter niet ontgaan -, maar ook uit de slordigheid van de uitgever om Carrio in de aanhef als 'raadgever van de koning' ('consiliarius regius') te betitelen. Dit herinnert aan de dedicatiebrief van Carrio waar deze Micault aansprak als 'Raadgever in de Geheime Raad' ('in Consilio Secretiori Consiliarius')[76].

Een mogelijke aanwijzing dat de Turkse brieven vóór hun publicatie op enigerlei wijze in kringen van belangstellenden circuleerden, zijn de talrijke fouten in de eerste editie van Busbequius' werk. Immers, deze fouten zouden kunnen worden gezien als een gevolg van het herhaaldelijk overschrijven van de ongedrukte tekst[77]. Niettemin is het opmerkelijk dat na de verschijning van de eerste Turkse brief in 1581 en de andere drie brieven in de jaren daarna, niemand van Busbequius' vrienden enig blijk heeft gegeven van herkenning. Wel spoorde Lipsius die Busbequius goed kende, de schrijver in 1584 aan tot een aanvulling van zijn twee reeds verschenen Turkse brieven[78].

De datering van de Turkse brieven.

Het is niet mogelijk precies vast te stellen wanneer de Turkse brieven zijn ontstaan. Wel is thans duidelijk dat Busbequius er in verschillende perioden aan heeft gewerkt. Toch wekken de brieven, overeenkomstig de bedoeling van de auteur, bij de lezer de indruk dat ze in de tijd van het gezantschap zijn geschreven.

> Er komen in de Turkse brieven vele passages voor die de lezer confronteren met Busbequius' zorgen en moeilijkheden op bepaalde momenten tijdens het gezantschap. De schrijver liet de lezer in onzekerheid over het toekomstig verloop van de gebeurtenissen zodat deze geneigd is aan te nemen dat de brieven inderdaad uit de periode van het gezantschap stammen. Zo schreef hij aan het einde van zijn eerste Turkse brief dat hij moest wachten op de terugkeer van koning Ferdinand voordat hij meer kon vertellen over hetgeen

73. REUSNER (1599), Liber X, 98-101 en 101-104.
74. Zie voor de opbouw van beide brieven HOLTER (1935), 28/9.
75. HOLTER (1935), 28/9.
76. Cf. B., folio)(2 verso: Carrio aan Micault d.d. 1-2-1581.
77. Zie H. IV, p. 87 vlg..
78. Zie H. III, p. 77.

hem in de toekomst te wachten stond[79.]. Een ander voorbeeld vindt men in de eerste Turkse brief: Busbequius schreef hier dat het hem niet mogelijk was om de binnenzijde van het paleis van de sultan te beschrijven: 'Want', zei hij, 'zelf ben ik het nog niet binnengegaan'[80.]. Op gelijksoortige wijze wendde hij aan het slot van de vierde brief voor dat hij het resultaat van een expeditie van Albacar naar Lemnos nog niet kon mededelen. Deze arts deed op Lemnos een onderzoek naar het delven van de Lemnische aarde. Zijn verslag bereikte Wenen pas na de (gefingeerde) datering van de vierde Turkse brief[81.]. Elders in de vierde Turkse brief schreef Busbequius dat het ongeveer 40 jaren geleden was sinds Süleyman Belgrado had ingenomen. Deze inname vond plaats in 1521[82.].

Maar in 1909 bewees Fr. Marcks dat de eerste Turkse brief 'zeker' en de andere drie brieven 'zeer waarschijnlijk' later waren geschreven dan de datering van de brieven[83.]. Daarna kon een aantal overtuigende bewijzen worden toegevoegd zodat er in ieder geval geen twijfel meer bestaat dat de Turkse brieven na 1562 hun uiteindelijke vorm hebben gekregen. Voorbeelden van deze bewijzen volgen hieronder.

Busbequius noemde zijn collega Anton Verantius in de eerste, op 1 september {1555} gedateerde Turkse brief de 'bisschop van Erlau'. Verantius' promotie tot bisschop van Erlau vond echter pas plaats in het najaar van 1557, nadat hij was teruggekeerd uit Constantinopel[84.].
In de eerste Turkse brief gaf Busbequius een lange beschrijving van Constantinopel en aansluitend schilderde hij een bezoek aan tuinen ('vireta') van de sultan en tevens aan de Bosporus en de Zwarte Zee[85.].
Het ging hier in feite om twee verschillende uitstapjes buiten Constantinopel. Bij hoge uitzondering was hiervoor toestemming gegeven in het najaar van 1557 en nog eens in het voorjaar van 1559. De Ottomaanse autoriteiten gunden de bijkans voortdurend bewaakte gezant deze uitstapjes omdat de onderhande-

79. B.106,(28-30).
80. B.55,(4/5).
81. Zie H. XVIII, p. 441 en 452 vlg.. Twee andere voorbeelden waarin Busbequius de onzekerheid van het moment schilderde, zijn B.112,(9-11) (ten aanzien van de afloop van de onderhandelingen vlak na Busbequius' terugkeer in Constantinopel in het voorjaar van 1556), en B.126,(25)-127,(2) (Busbequius kan geen zekerheid geven over het tijdstip waarop hij naar huis zal terugkeren).
82. B.364,(28-30). Zie ook de passage waar Busbequius in het vooruitzicht stelde dat hij bij de keizer zou aandringen op de aanschaf van het Dioscorides-handschrift (B.372,(28)-373,(13)); cf. daarover H. XVIII, p. 409.
83. MARCKS (1909), 10/1.
84. B.6,(4/5): 'Antonius Wrantzius Dalmata Episcopus Agriensis'; cf. MARCKS (1909), 10/1. Zie over Verantius GAMS (1873), 368 en STOY (1981), en voor de foutieve datering van de eerste Turkse brief H. IV, p. 92.
85. De beschrijving van Constantinopel: B.52,(9)-61,(12); over de tuinen van de sultan en over de Bosporus en de Zwarte Zee: B.61,(12)-63,(19).

lingen voorspoedig waren verlopen[86].
Zijn beschouwing over de Bosporus bracht de schrijver op de Kyanische eilanden ofwel de Symplegaden. Hij vermeed een antwoord op de vraag of ze werkelijk bestonden, maar verwees naar het werk van Petrus Gillius over de Bosporus en Constantinopel. Het bedoelde boek draagt als titel 'De Bosphoro Thracio libri tres' en verscheen pas in 1561, dus zes jaren nadat de eerste Turkse brief zou zijn geschreven[87].
Een nog latere ontstaansdatum voor de Turkse brieven vinden we dankzij een opmerking in de derde Turkse brief. Hier stelde Busbequius dat Ali, de pasja van Boeda, Sforzia Pallavicini en de 'bisschop van Fünfkirchen', twee bevelhebbers van koning Ferdinand, had verslagen en dat de laatstgenoemde daarbij was gesneuveld[88]. Het ging hier om een veldslag die in 1553 bij Fülek was gevoerd. Busbequius had echter Sbardellatus Dudich, de bisschop van Waitzen[89], verwisseld met de humanist Andreas (Sbardellatus) Dudich die tussen 1563 en 1567 bisschop was van Fünfkirchen en die uit dezelfde familie was geboren[90].
Uitgebreid gaf Busbequius in de eerste, op 1 september {1555} gedateerde Turkse brief een indruk van de zogenaamde Arcadiuszuil tegenover zijn huis. Hij schreef zelf een tekening van deze zuil te bezitten. Het ligt voor de hand om aan Melchior Lorck (Lorichs) te denken als de maker van deze tekening. Deze tekenaar en schilder uit Flensburg kwam echter pas aan het einde van het jaar 1555 naar Constantinopel. Aan het einde van de negentiende eeuw is een tekening van de Arcadiuszuil teruggevonden. Deze kon vervolgens

86. Zie over beide reisjes H. IX, p. 208 en 232.
87. B.62,(18-27). Zie over de Symplegaden GYLLIUS (1561), 191-199: 'De Pyrgo Medeae et de insulis Cyaneis Asiae'. Cf. HOLTER (1935), 31.
88. B.177,(15-19).
89. FD., II, 274. Zie voor de veldslag bij Fülek BUCHOLTZ (1831-1838), VII, 311.
90. Zie over Andreas Dudich GAMS (1873), 377; GERSTINGER (1968), 59-60, en NEHRING (1974). Dudich behoorde van moederszijde tot de familie der Sbardellati. Hij stond inderdaad voluit bekend als 'Andreas Dudith {sic} Sbardellatus': Catalogus (..) Budapestinensis, (1889) II/1, 203 en (1910), II/4 s.v. 'Sbardellatus'. Evenals Busbequius was Dudich in 1553/4 in Londen, waar hij deel uitmaakte van het gezelschap van kardinaal Reginald Pole. Het blijkt echter uit Busbequius' brief aan Von Dietrichstein d.d. 12-7-1567 dat hij Dudich slechts kende van horen zeggen (cf. App. II, p. 505 (n. 160).
Een andere vergissing van Busbequius in zijn Turkse brieven komt voor bij zijn vermelding van Johannes Trautson en Rudolf von Harrach als de belangrijkste raadgevers van keizer Ferdinand I (B.367,(24-29)): een persoon met de naam Rudolf von Harrach is niet bekend maar Busbequius moet Leonhard IV von Harrach hebben bedoeld die sinds 1557 zitting had in Ferdinands Geheime Raad en sinds 1559 Johannes Trautson was opgevolgd als hofmaarschalk. In 1566 trad Von Harrach terug na een ruzie met Trautson, die vanaf 1545 hofmaarschalk van Ferdinand was geweest en in 1559 opperhofmeester was geworden: GOETZ (1963), 477-483, 483, 486-488.

aan Lorichs worden toegeschreven[91.].
Het wemelt tenslotte in de Turkse brieven van toespelingen op en verwijzingen naar de klassieke en de eigentijdse literatuur. Veel voorbeelden hiervan komen juist voor in passages die slechts na enig overleg tot stand zijn gekomen: in de beschrijving van Constantinopel en de Bosporus, in het bericht over de ontdekking van het 'Monumentum Ancyranum' en in het verslag van de ontmoeting met de Krimbewoners[92.].

In dit verband kan men niet nalaten erop te wijzen dat onder de namen van klassieke en eigentijdse schrijvers vooral die van Tacitus opvalt. Tacitus was eerst door toedoen van Marcus Antonius Muretus (1526-1578) en vooral van Justus Lipsius een meer geliefd auteur geworden. Tacitus was in de tijd van Busbequius' Turkse gezantschap zeker nog niet algemeen gewaardeerd[93.].

De rol van het geheugen en van schriftelijke getuigenissen bij de samenstelling van de Turkse brieven.

De schrijver van de Turkse brieven steunde bij het schrijven ervan in belangrijke mate op zijn geheugen. Op een twintigtal plaatsen komen uitdrukkingen voor als 'als ik me goed herinner', 'als ik me niet vergis', 'het schiet me te binnen' en aan het begin van de vierde brief staan de woorden: 'Verneem dus wat er sinds die tijd gevolgd is: nietigheden, grappen, serieuze dingen, al wat me in de herinnering komt'[94.].

Kunnen deze korte wendingen in bepaalde gevallen bedoeld zijn als literaire frasen, toch beslist niet in alle. Er zijn vele voorbeelden te vinden in de Turkse brieven, waar de schrijver zich niet meer nauwkeurig de loop van de gebeurtenissen herinnerde. Het gaat niet alleen om onjuiste dateringen en getalsmatige overdrijvingen maar ook in enkele gevallen om een onjuiste weergave van de gebeurtenissen.

In de vierde Turkse brief staan bijvoorbeeld de ongelukkige avonturen vermeld van een dertiental pelgrims. Hun geschiedenis is

91. GEOFFROY (1895), 103/4; WAELE 'In het voetspoor van O.G. van Busbeke' (1954), 99 (n. 15), 101 (n. 31); B.56,(19-22). Over Lorck en zijn komst naar Constantinopel H. VII, p. 159 vlg..
92. Zie voor opeenhopingen van referenties aan auteurs uit de klassieke en latere tijd H. XIV, p. 377 vlg., H. XV, p. 393, H. XVII, p. 431 en H. XIX, p. 464.
93. B.55,(9-12): Tacitus, *Annales*, XII, 63 en Herodotus IV, 144; B.106,(18-20): Tacitus, *Annales*, XXII, 67; B.241,(11-13): Tacitus, *Annales*, I, 23. Over de bestudering van Tacitus door Lipsius en andere humanisten in de tweede helft van de zestiende eeuw: RUYSSCHAERT (1949), 36-52, passim.
94. Op de volgende plaatsen gaf Busbequius aan dat hij uit zijn geheugen werkte bij het schrijven: B.2,(6) ('recordanti'); B.34,(14) en B.40,(28) ('ni fallor'); B.33,(2/3) ('hic mihi in mentem venit'); B.34,(23), B.39,(26), B.43,(1), B.61,(23), B.77,(23), B.84,(16), B.135,(10), B.146,(30/1), B.275,(1), B.291,(16), B.314,(22) en B.325,(25) ('memini'); B.326,(15) ('reducit in memoriam'); B.262,(14-16) ('Accipe ergo quae ab eo tempore sequuta sunt, nugas, joca, seria, quicquid in memoriam, ut alias (..)').

beter bekend uit een reisverslag getiteld ‘Beschreibung der Wallfahrt zum h. Grab’ (1584) door Melchior von Sendlitz, een edelman uit Breslau[95.]. Busbequius had zijn versie van het verhaal ingeleid aan de hand van de voorspoedige onderhandelingen met Ali Pasja: nadat Rüstem Pasja in de zomer van 1561 was overleden[96.], had hij bij de nieuwe pasja een beter gehoor gevonden voor zijn standpunt: ‘Terwijl we hier het meest achteraan zaten, ben ik getroffen (zo vat ik het namelijk op) door een niet onbetekenende weldaad van de gezant van de christelijkste koning {van Frankrijk}’[97.]. Maar de schrijver vergiste zich hier deerlijk: De la Vigne had reeds in september 1559 Constantinopel verlaten en de pelgrims hadden enige maanden eerder hun vrijheid herkregen. Het verhaal over de pelgrims hoorde gezien de chronologische opbouw van de Turkse brieven veeleer thuis in de derde brief[98.].

De op 1 juni 1560 gedateerde derde Turkse brief beschrijft het grote maar kortstondige genoegen dat Rüstem Pasja beleefde aan een wrede overval van één zijner bloedverwanten tijdens een bruiloftsfeest van Hongaarse christenen. Want onder het motto ‘wie het laatst lacht, lacht het best’ vertelde Busbequius hierna de geschiedenis hoe ‘die Achilles’ (zoals hij Rüstems verwant betitelde) samen met meer dan 2.500 krijgers vernietigend was verslagen, terwijl ze niet meer dan 500 met vuurwapens voorziene soldaten van de keizer tegenover zich hadden gehad[99.]. Busbequius onthield zijn lezers de naam van deze aanvoerder, maar uit brieven van Zernovitz leren we hem kennen als de zoon van de Bosnische sandjakbeg Malkotsj, een neef van Rüstem Pasja. Hans Lenkowitsj, bevelhebber van Kroatië, had hem verslagen tijdens een plundertocht op Turks gebied in de herfst van 1560 - dus na het schrijven van de derde brief[100.].

Ook in het beeld dat Busbequius ten beste gaf van bepaalde personen en ideeën, kan een argument worden gevonden voor de opvatting dat de brieven zijn samengesteld na afloop van het gezantschap naar Constantinopel. We zien dit bij de karakterisering van Ali Pasja. Dankzij diens opstelling bereikte Busbequius na acht lange jaren een vredesakkoord. De gezant had Ali Pasja in Amasya (1555) voor het eerst leren kennen. Op dat tijdstip was Ali Pasja tweede vizier en speelde geen opmerkelijke rol en men leerde hem

95. SENDLITZ (1584), 250-274. In dit boek staat Busbequius' steun aan de gevangen pelgrims uitvoerig beschreven. Enkele citaten daaruit staan bij HIRSCHFELD (1897), 71/2; VIERTEL (1902), 38/9. Meer over Busbequius' hulp aan de gevangenen in H. IX, p. 239 vlg.. Cf. ook HOLTER (1935), 34/5.
96. ALBRECHT (1981), 65-67.
97. B.299,(17)-301,(19); B.299,(17)-299,(19) (citaat).
98. Al de genoemde voorbeelden wijzen er ondubbelzinnig op dat Busbequius de Turkse brieven eerst na zijn gezantschap hun uiteindelijke vorm had gegeven. Plaatsen die in dit opzicht voor tweeërlei uitleg vatbaar zijn, komen elders ter sprake, zie in het bijzonder H. IV, p. 92 (n. 59), H. VII, p. 173 (n. 136) en H. XV, p. 393 (n. 53).
99. B.182,(2)-184,(23). Dit verhaal is voor Busbequius aanleiding om te spreken over de afschuw die de Turken koesterden voor vuurwapens: B.184,(23)-185,(27); cf. daarover INALCIK (1978), 198 vlg..
100. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 29-8-1560 en 21-9-1560; cf. HOLTER (1935), 32/3 en ŽONTAR (1971), 201.

> veeleer als oorlogszuchtig dan vredelievend kennen, als we de gezantschapsberichten mogen geloven[101]. In de eerste Turkse brief sprak Busbequius echter met de volgende woorden over hem: 'Ali Pasja komt uit het Dalmatische volk, hij is een man met een elegant talent en, wat in een Turk verwonderlijk is, van dien aard dat je in hem niets van menselijkheid mist'. In de andere brieven komt een identiek beeld van Ali Pasja voor, dikwijls zelfs in min of meer gelijkluidende bewoordingen[102]. Op een dergelijke wijze treffen we in de brieven steeds weer dezelfde karikaturale 'portretten' aan van Rüstem Pasja als een gierig, nors en onwelwillend man met wie het moeilijk zaken doen was, van Quackelbeen als een zeer trouwe en kundige arts, van de Franse ambassadeur De la Vigne als een onhandig, zelfs ondiplomatiek diplomaat, als een ware querulant.

Dat Busbequius in een latere periode van zijn leven aan de Turkse brieven werkte, lijken niet enkel deze voorbeelden te bewijzen, maar ook zijn woorden dat hij de Griekse handschriften die hij had meegebracht uit Constantinopel, bestemd had voor de keizerlijke bibliotheek. Deze uitspraak geeft waarschijnlijk niet zijn opvattingen van 1562 weer maar die van 1576 en daarna[103].

Dit is des te aannemelijker wanneer men de vele veranderingen en verbeteringen in ogenschouw neemt die Busbequius heeft aangebracht in de edities van zijn geschriften uit 1582 en 1589[104]. Hiervan zullen nu enkele markante voorbeelden volgen.

> In december 1554 reisde het gezantschap per schip over de Donau van Boeda naar Belgrado. Busbequius berichtte dat hun schip in een maanloze nacht rakelings langs obstakels langs de oevers scheerde als gevolg van de onvoorzichtigheid van de Turkse bootslui. De editie van 1581 sprak in dit verband ook over de in hun vaarweg liggende 'watermolens'. Voor de tweede editie veranderde de schrijver dit echter in 'graanmolens'[105].

101. Zie H. IX, p. 247, 250 en H. X, p. 273. Cf. ook VERANTIUS (1859), 336 vlg.: Verantius / Zay / Busbequius d.d. ?-8-1557.
102. HOLTER (1935), 31. Holter schonk geen aandacht aan het woordgebruik. Cf. B.91,(8-11): 'Est vero Halli Bassa natione Dalmata, vir eleganti ingenio, et (quod in Turca mirandum) in quo nihil desideres humanitatis'; B.174,(17/8): '(..) Hally Bassa, tametsi alias vir minime insulsus (..)'; B.280,(16-19): 'Cui suffectus est Hally Visiriorum Bassarum tum secundus, vir (si Turcarum quisquam) humanus et prudens'; B.290,(17-23): 'Est natione Dalmata {sc. "Halli Bassa"}, quem quidem solum vidi in illa barbarie meo judicio minimum barbarum, natura miti et sedata, comem, acriter intelligentem, ingenio quantumvis magnarum rerum capaci, multi usus cum domi, tum militiae'; B.294,(8-10): 'Hally dabat operam, ut in plures horas extenderet {sc. "colloquia"} et multa humanitate condiret'.
103. Zie H. XVI, p. 421.
104. Zie over Busbequius' bemoeienissen met de edities van 1582 en 1589 H. IV, p. 86 vlg..
105. B.19,(18/9): 'molae frumentariae' = A^{2}*.17,(5); A^{1}.25,(6): 'molae aquatiles'; ook Hans Dernschwam die dezelfde tocht in juli 1553 maakte, sprak van: 'vjl scheffmulen auff der Thuna', in de buurt van Pétervárád; het gaat hier volgens Babinger om watermolens die op platte schepen waren gebouwd: DERNSCHWAM (1923), 4, 278 (n. 40).

In Constantinopel had Busbequius volgens de editie van 1581 gedurende de eerste maanden van zijn verblijf een olifant gezien 'die vrij aardig met een bal wist te spelen'. Daarbij verwees de schrijver naar Terentius, omdat deze klassieke auteur gesproken zou hebben over een olifant die de kunst van het touwwandelen onder de knie had. Maar voor de uitgave van 1582 herstelde hij deze fout; hij haalde 'Terentius' door en verving dit door 'Seneca'.[106.].

Bij het bezoek aan de Bosporus had de gezant in de monding van de Bosporus bij de Zwarte Zee een rots met een zuil waargenomen met daarop een Latijnse inscriptie. Andere reizigers als Petrus Gillius hebben ook melding gemaakt van dit opschrift. In de eerste uitgave (1581) omschreef Busbequius de tekst ervan als volgt: '(..) op de voet van de zuil staat een zekere oude Latijnse inscriptie'. In de drukkerskopij voor de editie van 1582 streepte Busbequius deze regel door en veranderde hem in: '(..) op de voet staat in het Latijn de naam van een zekere Romein'. In 1589 werd de tekst tenslotte andermaal ingrijpend gewijzigd: '(..) op de voet staat in het Latijn de naam van (als ik me goed herinner) een zekere Romein Octavianus gegrift'[107.].

Vele inhoudelijke en woordelijke overeenkomsten tussen de Turkse brieven en de gezantschapsbrieven verschaffen ons de zekerheid dat Busbequius bij het schrijven behalve op zijn geheugen ook op zijn meegebrachte aantekeningen en brieven

106. B.58,(13): 'funambulum {sc. "Elephantum"} Senecae' = A^{2}*.42,(16); A^{1}.63,(25): 'funambulum {sc. "Elephantum"} Terentii'. Zie Seneca, *Epistulae morales ad Lucilium*, 85,41: 'ambulare per funem'.
De verwijzing naar de 'Graecarum literarum peritum' {sc. 'Elephantum'} (B.58,(13-15)) vindt men bij Plinius, *Nat. Hist*., VIII, 6 (ed. Loeb). Daar leest men overigens ook: '(..) Mirum et {sc. "Elephantum"} adversis quidem funibus subire, sed maxime regredi, utique pronis'. Deze opmerking heeft Busbequius misschien ook vaag door het hoofd gespeeld, maar wellicht nog eerder het specifieke woordgebruik van Suetonius, *Galba*, VI, 1 (ed. Budé): 'elephantos funambulos'.
Hans Dernschwam en ook Jakob von Betzek (in de jaren 1564-1565) maakten melding van in Constantinopel gehouden olifanten die met een bal hadden leren spelen: DERNSCHWAM (1923), 53; BETZEK (1979), 31.
Mas, slecht bekend met de geschiedenis van de Turkse brieven en ervan uitgaand dat Busbequius' eerste brief reeds sinds 1555 van hand tot hand ging, beschouwde de genoemde passage ten onrechte als de inspiratiebron voor een passage in de 'Floresta' van Melchor de Santa Cruz uit 1574: MAS (1967), I, 170, 350 (n. 30).

107. B.61,(22-24): '(..) in cujus basi nomen Romani cujusdam Octaviani (si memini) Latine inscriptum extat' = P.28v,(31)-29r,(2); A^{1}.67,(3/4): '(..) in cujus basi uetus quaedam exstat inscriptio'; A^{2}*.44,(30): '(..) in cujus basi nomen Romani cuiusdam Latine inscriptum extat'. De genoemde inscriptie is vaak door reizigers beschreven. Jacobus Bongars omschreef (omstreeks 1585) de plaats als volgt: 'Pres de l'embouchure de la mer noire en un colonne de marbre blanc, plantée sur un rocher au milieu de la mer'. W. Lazius gaf als tekst van deze inscriptie: 'C. CAESARI. AVGVSTO // F. CIANNIDVS // E.F. CLA. FRONTO'. Cf. MOMMSEN (1873), III/1, 135 (nr. 732) en ID., III/2990 (Ad nr. 732). Een vermelding van deze zuil ook bij: BETZEK (1979), 29 en LUBENAU (1915), 6.

steunde. Nergens werden volledige passages uit de gezantschapsbrieven overgenomen, zoals de Latijnse teksten over de lotgevallen van Bayazid in appendix II laten zien, maar dikwijls zijn slechts de hoofdgedachte en niet zelden ook enkele kernwoorden uit de gezantschapsbrieven terug te vinden in de Turkse brieven[108].

> Busbequius gaf bijvoorbeeld enkele keren in zijn Turkse brieven het standpunt van de keizer weer inzake diens annexatie van Zevenburgen: Ferdinand had dit land ‘noch door geweld, noch door list’ (‘nec vi, nec dolo’) aan zijn rijk toegevoegd en was daarom niet verplicht dit gebied op te geven. Het was dezelfde gedachte en formulering die de gezant bij herhaling had aangetroffen in de instructies van de keizer aan hemzelf en zijn collega's[109].

Een vergelijking tussen de gezantschapsbrieven en de Turkse brieven leert verder dat de uiteenzettingen in de Turkse brieven met een grotere zorg zijn gestileerd; ze zijn veelal ook meer uitgesponnen, levendiger van taal en rijker aan details. Voorbeelden hiervan geven de reisbeschrijvingen van en naar Constantinopel en Amasya en het verhaal over de komst van de dadiaan uit Mingrelië[110].

Deze verschillen tonen dat Busbequius niet (alleen) de gezantschapsbrieven heeft gebruikt voor de compositie van zijn Turkse brieven, maar veeleer andere correspondentie - mogelijk ook vriendschappelijke brieven aan Micault en andere goede vrienden of persoonlijke notities. Dat bepaalde verhalen uit de Turkse brieven behoorden tot het min of meer vaste repertoire van de schrijver over zijn belevenissen tijdens zijn gezantschap, toont ons de gelijkenis van het eerder beschreven verslag van het gesprek met de Krimgoten zoals we dat lezen in de vierde Turkse brief, met Becanus' versie daarvan uit 1570; deze Antwerpse geleerde had de voormalige gezant namelijk horen vertellen dat de Krimgoten in zijn bijzijn hadden geteld en dat hem daarbij de overeenkomst was opgevallen van het Krimgotische woord ‘sevene’ met het Vlaamse equivalent[111].

> Dat vaste uitdrukkingen en verhalen uit Busbequius' conversatie terecht zijn gekomen in de Turkse brieven, is op zich niet zo verbazingwekkend. Wel is het bijzonder dat we hiervan één of zelfs twee concrete voorbeelden aan kunnen wijzen. Een tweede voorbeeld is namelijk wellicht de opmerkelijke overeenkomst tussen het woordgebruik van Carrio in zijn brief aan Micault en dat van Busbequius in de derde Turkse brief uit 1589: Busbequius schreef namelijk: ‘Tegelijk eis je dat ik alles weergeef wat ik hier

108. Zie App. II, p. 480-501 en in het bijzonder de opmerking op p. 480 (n. 32).
109. Zie H. VII, p. 175 (n. 152).
110. Zie over de dadiaan van Mingrelië H. XVII, p. 434.
111. Zie p. 65 van dit hoofdstuk en H. XVII, p. 433.

intussen heb gezien of aan vermeldenswaardigs heb gehoord', kort daarna gevolgd door de woorden dat de ontvanger 'geen brief maar commentaren of liever dagboeken' van hem had geëist. Carrio wekt in zijn brief aan Micault uit 1581 de indruk dat hij deze gedachte reeds ergens had gehoord, omdat hij schreef: '(..) dat jullie {sc. Busbequius en Micault} voor elkaar over en weer datgene hebben beschreven wat op deze plaatsen vermeldenswaard was en dat als het ware tot verslagen aaneen hebt geregen'[112].

Conclusie.

Marcks, Holter en Dalle hadden weinig oog voor het lange slijpen, vijlen en polijsten, waardoor de Turkse brieven langzaam hun vorm hebben gekregen. Marcks en Holter wisten de woorden van Carrio niet naar hun juiste waarde te schatten. Marcks hield in het algemeen geen rekening met de inhoud van Carrio's brief. Holter beschouwde de uitgave uit 1581 als het werk van Busbequius zelf: Carrio's dedicatiebrief aan Micault zou in opdracht van Busbequius door Carrio geschreven zijn met de bedoeling de publicatie buiten de schrijver om te laten plaatsvinden[113]. Dat dit niet de ware toedracht is geweest zal de drukgeschiedenis leren.

De geschiedenis van het ontstaan van de Turkse brieven is complex en er blijven vele vragen, terwijl slechts enkele zekerheden daartegenover staan. De vier Turkse brieven vormen onderling een éénheid: de herhaalde belofte tot schrijven, het regelmatig antwoorden op vragen die Busbequius waren gesteld, het tot het eind volgehouden verhaal over de strijd van de zonen van Süleyman zijn voldoende bewijs voor het algehele concept dat aan de brieven ten grondslag ligt. Met zorg ook waakte Busbequius bij de verdeling van de stof over de brieven dat geen onderwerp meer dan één keer werd behandeld. Onderwerpen met eenzelfde thematiek of logisch verband werden zoveel mogelijk bijeen geplaatst[114]. Maar onderwerpen die minder goed pasten binnen de chronologische opbouw werden over de brieven verspreid, vermoedelijk vanuit het streven een zeker evenwicht tussen de brieven tot stand te brengen. Dik-

112. B.127,(15-17): 'Simul exigis reddam quidquid hic interea viderim aut audierim commemoratione dignum' en B.127,(22-24): 'Non literas video, sed commentarios seu mavis diaria a me flagitas'. Carrio schreef aan Micault in zijn brief d.d. 1-2-1581: 'Cuius rei ex eo conjecturam facio, quod de utroque vestrum saepe meminerim audire (..) vos ultro citroque res, ut quaeque illarum iis in locis erant memorabiles, perscripsisse et quasi libros commentarios contexisse' (zie B., folio):(3,(16-25)). Cf. ook de wijze waarop Becanus een verhaal van Busbequius over het Krimgotisch aanhaalde: H. XVII, p. 432 vlg..
113. HOLTER (1935), 52.
114. HOLTER (1935), 36, 44.

wijls werden gebeurtenissen niet, soms ook onjuist gedateerd. Dit gaf Busbequius de gelegenheid zijn ervaringen te bundelen, wat hij onder andere deed met de uitstapjes in Constantinopel en naar de Bosporus. Van de andere kant vergiste hij zich toen hij de lotgevallen van de pelgrims en de aanwezigheid van de Franse gezant De la Vigne in Constantinopel in de verkeerde periode van het gezantschap plaatste. Busbequius schreef de brieven op grond van zijn geheugen en op basis van aantekeningen en brieven die hij uit Constantinopel had meegenomen[115]. Er is reden om aan te nemen dat hij dit deed lang na het gezantschap, op een moment waarop zijn geheugen was afgenomen, maar tegelijk ook op een tijdstip, waarop hij als oude man graag terugblikte naar de dingen die ver achter hem lagen.

In deze richting wijst ook het onderzoek naar de drukgeschiedenis van de Turkse brieven. Het is twijfelachtig of de schrijver reeds vanaf het begin een vast plan voor de vier brieven voor ogen heeft gestaan en de vier brieven aan één stuk heeft geschreven. Het is aannemelijk dat de tweede, derde en vierde brief of delen daarvan nog na de publicatie van de eerste brief zijn geschreven. Hiervoor zijn verschillende argumenten.

In de eerste plaats boden de verschillende drukken telkens een toevoeging in de vorm van één of twee telkens chronologisch op elkaar volgende brieven. De tweede druk vermeldt de tweede brief niet op de titelpagina en de tweede brief is naar het schijnt op het laatste moment als een afzonderlijk katern aan het boek toegevoegd[116]. Verder is er het lange tijdsverschil tussen de tweede druk (1582) en de derde druk (1589). Bovendien schreef Lipsius op 23 augustus 1584 in een brief aan Busbequius ondermeer: ‘Als Plantijn jouw reisbeschrijvingen (“Itineraria”) ontvangt, zal hij ze uitgeven: wij wachten begerig op welke aanvulling dan ook’[117]. In mei 1587 richtte Plantijn zich tot Busbequius over de mogelijkheden van een nieuwe uitgave van zijn Turkse brieven. Hij had een derde Turkse brief van Busbequius ont-

115. Het is niet altijd eenvoudig om Busbequius' opmerkingen te plaatsen in hun historische context. Zo is me nog niet duidelijk wie hij in de eerste Turkse brief (d.d. 1-9-{1555}) bedoelde met ‘Lazarus, ductor Epirota’ die samen met de Spanjaarden bij Castelnuovo (‘Castrum novum’) gevangen was genomen en ‘onlangs’ uit Turkse gevangenschap was ontsnapt maar daarna door de Turken met een lans vanaf zijn anus tot aan zijn schouders was doorboord: B.62,(13-18). (De slag om Castelnuovo, tussen Ragusa en Cattaro, vond plaats in 1539: HAMMER (1828), III, 215; PITCHER (1972), kaart xxviii). Evenmin kon met de beschikbare gegevens het verhaal worden getraceerd dat Busbequius vertelde over de confrontatie tussen enkele van zijn personeelsleden met een kadi: B.315,(9)-319,(8).

116. Zie H. IV, p. 91 (n. 57).

117. LIPSIUS (1983), 140/1: Lipsius aan Busbequius d.d. 23-8-1584. Lipsius was in Leiden hoogleraar. Plantijn had daar in deze periode een drukkerij: VOET (1969), I, 105-113.

vangen en vond hem waard gedrukt te worden maar het liefst samen met de vierde. Want Busbequius had geschreven dat hij ook deze had ‘teruggevonden’ (‘retrouvee’). Plantijn vroeg toestemming om de brieven gezamenlijk te mogen afdrukken, hetgeen voor de lezers aangenamer zou zijn dan de druk van de brieven afzonderlijk[118].

Afgezien van deze feiten is er - ondanks het genoemde streven van de schrijver naar éénheid en evenwichtigheid in de brieven - het verschil tussen de eerste brief, die in zekere zin een afgerond reisverslag vormt en ook soms sterk doet denken aan een dagboek[119], de tweede brief, die opvalt door zijn kortheid en beperking van onderwerpen en tenslotte de derde en de vierde brief, die beide erg lang zijn en zeer vele en verscheidene onderwerpen behandelen. Deze ongelijkvormigheid van de brieven zou goed uit een geleidelijk ontstaan van de vier Turkse brieven kunnen worden verklaard[120]. En ook de vergissingen van de auteur inzake de chronologie en het onderlinge verband tussen verschillende gebeurtenissen wijzen eerder op een latere datum van ontstaan dan op een moment kort na zijn terugkeer in 1562.

Bij het schrijven van de brieven lijkt Busbequius in de eerste plaats gedacht te hebben aan zijn vrienden in zijn vaderland als lezers. Ook een rol van Nicolaus Micault bij de totstandkoming van de brieven is hoogst aannemelijk: niet alleen de brief van Carrio wijst nadrukkelijk in zijn richting,

118. PLANTIJN (1918), VIII-IX, 211 (nr. 1248): Plantijn aan Busbequius d.d. ?-5-1587 (cf. voor deze brief VOET (1986), 32/3). Een probleem blijft de interpretatie van Busbequius' opmerking tegenover Plantijn dat hij de vierde brief had ‘teruggevonden’. Trachtte hij hier Plantijn op een dwaalspoor te brengen? Voor het vervolg van de drukgeschiedenis: H. IV, p. 94 vlg..

119. Ter vergelijking leze men de dagboekachtige reisnotities die Verantius maakte gedurende zijn reis naar Constantinopel in juli en augustus 1567 (VERANTIUS (1860), 78-84), of zijn notities over de onderhandelingen tussen augustus 1567 en maart 1568 (ID., 235-238).

120. Holter schreef dat hij geen zekerheid kon geven over een ontstaansdatum van de vier Turkse brieven maar hij merkte op dat de lofprijzing op Ferdinand aan het einde van de vierde brief stellig voor de openbaarheid was geschreven. Hij achtte het niet waarschijnlijk dat Busbequius de passage tijdens Ferdinands leven had geschreven. Het stuk herinnerde hem aan een herdenkingsrede voor Ferdinand in de Stefansdom te Wenen op 7 augustus 1565 door Frans Forgacz, de bisschop van Waradin (cf. BUCHOLTZ (1831-1838), VIII, 769). Holter stelde ook dat de brieven vermoedelijk waren ontstaan in dezelfde periode als de ‘Exclamatio’, rond 1570. De onderlinge verschillen tussen de vier Turkse brieven deden hem twijfelen aan het bestaan van een vooropgezet plan voor de vier Turkse brieven. Vanuit zijn gezichtspunt zou de brief van Carrio slechts betrekking hebben op de eerste Turkse brief. Holter was ál te stellig toen hij schreef: ‘Im zweiten Brief ist mit Sicherheit ein wirklicher Brief mit verwendet worden, was ihm seinen besonderen Charakter verleiht’ (HOLTER (1935), 36/7).

ook de Turkse brieven zelf doen dat. Toch kan worden vastgesteld dat de brieven in de huidige vorm in iedere geval niet tijdens het gezantschap zelf aan Micault zijn geschreven, misschien wel delen van een of meer brieven.

Elk al te geprononceerd of al te nadrukkelijk ingevuld beeld dat men zich tracht te vormen van de totstandkoming van de brieven zal echter bij de huidige stand van onderzoek bezwaren oproepen.

De vraag over de waarheidsgetrouwheid van de Turkse brieven kan nu nader worden beantwoord. Busbequius' gewoonte veel op zijn geheugen te vertrouwen levert hinderlijke fouten op in de chronologie en de aard van de gebeurtenissen. Toch overdrijft Holter door de brieven te typeren als een onbetrouwbare bron voor de geschiedenis van die jaren[121.]. Zijn harde oordeel werd gedeeltelijk ingegeven door zijn misprijzen over het onbenut blijven van andere waardevolle gegevens uit het dagboek van Hans Dernschwam en uit de vele andere handschriften, die onder andere in het ‘Haus-, Hof- und Staatsarchiv’ in Wenen worden bewaard.

Inderdaad kan men niet om de vaststelling heen dat soms teveel alleen op de Turkse brieven als bron voor de Turkse geschiedenis is vertrouwd. Maar in de volgende hoofdstukken zal inderdaad blijken dat de Turkse brieven - naast andere bronnen - dikwijls hun waarde blijven behouden. Bovendien zijn ook de andere bronnen niet altijd eensgezind in hun lezing van hetgeen zich heeft afgespeeld en ook daar kunnen om verschillende redenen gegevens zijn weggelaten of zelfs verdraaid.

121. HOLTER (1935), 37-49: ‘Busbecks Briefe als Quelle’, zie vooral p. 41/2; op p. 42/3 deed Holter Busbequius' brieven meer recht, toen hij wees op het goede oordeel van de gezant. Inderdaad, hier ligt een blijvende betekenis van de Turkse brieven, afgezien nog van hun stilistische kwaliteiten.

Hoofdstuk IV: De drukgeschiedenis van de ‘Legationis Turcicae epistolae quatuor’.

De contacten tussen Ludovicus Carrio en Augerius Busbequius. De eerste druk van Busbequius' geschriften (Antwerpen 1581).

Vanaf 1576 leefde Busbequius in de buurt van Parijs. Zijn huis was een ontmoetingsplaats voor veelal jonge Vlaamse studenten en geleerden die vanwege de oorlog hun vaderland hadden verlaten of een zwervend bestaan leidden in de hoop de beroemde geleerden van hun tijd te leren kennen. Hiervoor was in Parijs volop gelegenheid[1]. Ludovicus Carrio was een van deze jonge Vlamingen.

> Ludovicus Carrio, geboren in 1547 te Brugge, was reeds de dertig gepasseerd toen hij in Parijs arriveerde. Na een rechtenstudie in Leuven, had hij zich tijdens het verblijf aan andere universiteiten met vuur geworpen op het uitgeven van de werken van Latijnse auteurs. Tenslotte bereikte hij na lange omzwervingen in het najaar van 1579 de Franse hoofdstad[2], waar hij zich aan zijn oude hartstocht bleef wijden[3]. Nadat echter in 1580 een pestepidemie in Parijs was uitgebroken, verliet Carrio de stad en sinds september 1580 bevond hij zich onder het gehoor van Jacques Cujas (Cuiacius), een befaamd rechtsgeleerde aan de universiteit van Bourges. Tot 1586 leefde Carrio afwisselend in Bourges, Orléans en Parijs. Daarna werd hij benoemd tot hoogleraar in het recht aan de universiteit van Leuven en leidde hij, voor zover we weten, een rustiger bestaan[4].
>
> Carrio gaf in een brief van 26 oktober 1583 een opsomming van de vele geleerden die hij gedurende vier jaren in Frankrijk had leren kennen. Als eerste werd Busbequius genoemd. Dit gebeurde in de volgende woorden: ‘{Busbequius}, dat enige en buitengewone sieraad van onze eeuw, held door zijn wijsheid en geleerdheid, kortom in elk soort deugd gelijk aan de grootste mannen en hoger in menselijkheid’[5].

1. Zie H. XII, p. 355 vlg..
2. LIPSIUS (1978), 215/6: Lipsius aan Th. Canter d.d. 1-9-1579; VAN DEN ABEELE (1953/4), 47-49.
3. VAN DEN ABEELE (1953/4), 50. In 1573 had Carrio de ‘Historiae’ van Sallustius uitgegeven; in 1579 volgde zijn uitgave van Cassiodorus, in 1583 die van Censorinus. In hetzelfde jaar schreef Carrio zijn ‘Emendationum et observationum libri duo’. In 1585 kwam zijn editie van Aulus Gellius uit.
4. VAN DEN ABEELE (1953/4), 51-64; LIPSIUS (1978), 222 (n. 11 bij Lipsius' brief aan Lernutius d.d. 31-12-1579). Zie ook LIPSIUS (1983), s.v. ‘Carrio’.
5. CARRIO, ‘Censorinus (..)’ (1583), folio aij vlg. dedicatiebrief van Carrio aan G. Fornerius d.d. 26-10-1582. Zie ook VAN DEN ABEELE (1953/4), 200-209.

Het eerste contact tussen Ludovicus Carrio en Busbequius ging terug tot 1579. In dat jaar sloot Carrio kort na zijn aankomst in Parijs vriendschap met Andreas Schottus, die in Busbequius' huis leefde[6.]. Tot 1581 horen we niets over de betrekkingen tussen Busbequius en Carrio. Toen, in het voorjaar van 1581, bracht Carrio vanuit Bourges een bezoek aan Antwerpen waar hij zijn oude uitgever Christoffel Plantijn opzocht. Bij deze gelegenheid werd ook Busbequius' eerste Turkse brief en de 'Exclamatio sive de re militari contra Turcam instituenda consilium' voor de druk klaar gemaakt. Op 1 februari 1581 nog had hij in Bourges de dedicatiebrief aan Micault geschreven. Het Museum Plantin-Moretus bewaart nog de overheidsvergunning die vereist was voor de druk van het boek. Zij is gedateerd 22 april 1581[7.]. Carrio verliet Antwerpen niet vóór 15 mei[8.]. De editie werd gezet en gedrukt door drie werknemers van de drukkerij tussen 13 mei en 2 juni[9.].

> Reeds op 14 juli horen we voor het eerst over de uitgave van Busbequius' werk: Justus Lipsius zond op die dag twee exemplaren naar Theodorus Leeuwius. In een kort begeleidend schrijven herinnerde hij eraan hoe de vorige avond nogal vrolijk was verlopen; toch was hij zijn belofte niet vergeten en stuurde hij Busbequius' reisbeschrijving ('Itinera') op, een boekje dat in zijn ogen als geen ander in zijn tijd kundig en geleerd was geschreven[10.].
>
> Het is niet bekend wie de kosten van de eerste druk op zich heeft genomen. Deze werden doorgaans door de auteur gedragen. Dat lijkt echter hier niet het geval geweest te zijn. Vermoedelijk onderkende Plantijn de waarde van het boekje en droeg hij, zoals hij vaker deed, zelf het risico van de uitgave[11.].

6. CARRIO, 'Censorinus (..)' (1583), p. 1-9: dedicatiebrief bestemd voor Schottus d.d. 9-12-1582 (voorafgaand aan het 'Fragmentum nescio cuiusdam scriptoris' dat Carrio met zijn Censorinus-uitgave publiceerde); cf. VAN DEN ABEELE (1953/4), 210-223.
7. VOET (1986), 30, 46 (tekst), (AMP, Arch. 1179, nr. 206). Voet merkt nog op dat in de editie van 1581 en 1582 geen toespeling werd gemaakt op deze vergunning, hoewel dit in het algemeen wel gebruikelijk was. Misschien wilde men Busbequius, die in dienst was van de keizer, niet in verlegenheid brengen door het vermelden van deze vergunning die verleend was in een opstandige stad en door een opstandige bewind in plaats van door het wettige gezag onder Filips II, cf. ID., 30.
8. LIPSIUS (1978), 279/80: Carrio (Antwerpen) aan Lipsius d.d. 15 mei 1581. Zie ook VAN DEN ABEELE (1953/4), 51-54. Op 28 april 1581 schreef Lipsius aan Petrus Egmondus dat hij door Plantijn en ook door Egmondus was ingelicht over Carrio's verblijf in Antwerpen: LIPSIUS (1978), 278/9.
9. VOET (1986), 40.
10. LIPSIUS (1978), 291: Lipsius aan Leeuwius d.d. 14-7-1581.
11. VOET (1972), II, 283-290. Cf. p. 86 over de tweede druk.

De titel van de editie uit 1581 luidde als volgt:
'ITINERA // CONSTANTINOPOLITANVM // ET // AMASIA-NVM // AB // Augerio Gislenio Busbequij, &c. D<omino>. // ad Solimannum Turcarum Impe-//ratorem C.M. Oratore confecta. // Eiusdem Busbequij De Acie Contra // TVRCAM INSTRVENDA // CONSILIVM'[12].

De vroegste reactie op de publicatie van Busbequius' werk kwam van Lipsius. De grote Latinist formuleerde zijn waardering voor Busbequius nergens duidelijker dan in zijn opdracht van de 'Saturnalia' aan Busbequius. In deze dedicatiebrief kwam Lipsius - een groot bewonderaar van de stijl van Tacitus en Seneca! - terug op het onlangs gepubliceerde werk van Busbequius: 'Wij zagen onlangs jouw dubbele boekje van de reisbeschrijving ("Iter") en het advies ("Consilium"). Een boekje, maar een dat naar mijn mening verhandelingen en uiteenzettingen van vele wijze lieden overtreft. Ik geef toe, alles is kort en daardoor behaagt het meer omdat het inzicht erin besloten ligt en niet openlijk wordt getoond. Ja zelfs, juist de stijl is - ook al is die allerminst een van je zorgen - ernstig ("priscum"), gedrongen ("adstrictum") en verhuld door de verborgen gedachten ("sententiis occultum"). En wat ik waarlijk benijd: een fijnzinnige kortheid ("subtilis brevitas") is jou aangeboren, bij ons is zij op gekunstelde wijze aangeleerd'[13].

Uit het antwoord dat een dankbare Busbequius aan Lipsius stuurde, leiden we af dat hij verguld was met de uitgave van zijn eigen werk Lipsius' complimenten wees hij evenwel bescheiden af: zijn eigen kortheid noemde hij gebrek en armoede aan taal[14].

12. A^1, 7. In deze titel ontbreekt het woord 'Exclamatio' dat echter wel voorkomt op de plaats waar de tekst van de 'Exclamatio' staat afgedrukt, cf. n. 54. Van der Haeghen gaf in de titelbeschrijving van deze en latere edities van Busbequius' geschriften niet het verschil aan tussen de veelsoortige hoofd- en kleine letters, maar hij drukte de hoofdletters (afgezien van de eerste letters van de woorden) als kleine letters af; elke 'V' werd echter ten onrechte weergegeven door 'v': VAN DER HAEGHEN (1964), I, 394 vlg.. Cf. 'Verwijzingen, spelling, behandeling van teksten', p. xviii (b3). Cf. voor de titel VOET (1980), I, nr. 851. Een foto van de titelpagina op p. 424, en bij ID. (1986), 34 en SARTON (1942), 561.
De titel van de eerste editie heeft voor verwarring gezorgd (cf. MIRAEUS 'Elogia Belgica' (1609), 184) omdat er twee reisbeschrijven ('itinera') worden aangekondigd - namelijk een reis naar Constantinopel en een reis naar Amasya. In feite gaat het om één reis, onderbroken door een verblijf van enkele maanden in Constantinopel. De schrijver legt de titel uit aan het begin van de eerste Turkse brief: B.1,(5-14).
13. LIPSIUS (1978), 325/6: Lipsius aan Busbequius d.d. ?-1-1582. Zie over de 'Saturnalia' H. XII, p. 358/9
14. LIPSIUS (1978), 332/3: Busbequius aan Lipsius d.d. 28-1-1582. Zie over deze eerste editie ook VOET (1980), I, 508 vlg. (nr. 851).

Carrio's rol bij de eerste uitgave.

In de dedicatiebrief aan Micault had Carrio geschreven dat de brieven hem ‘in handen waren gevallen’ en dat de druk tot stand kwam ‘buiten medeweten van Busbequius’. Het kan evenwel op grond van deze woorden en onze verdere kennis van Carrio niet zonder meer worden bewezen dat deze man die onder humanisten voor onbetrouwbaar doorging, de handschriften voor de uitgave op onrechtmatige wijze had verkregen. We tasten in het duister over de precieze toedracht bij de totstandkoming van de eerste editie.

Men kan van de andere kant de dedicatiebrief van Carrio aan Micault moeilijk beschouwen als doorgestoken kaart van Carrio en Busbequius gezamenlijk[15]. Deze brief bevat namelijk een aantal ongelukkige passages die erop duiden dat Carrio Busbequius' werk achter zijn rug om had uitgegeven. Er kleven bovendien enige onvolkomenheden aan de tekst van de editie van 1581. Dit was weldra bekend bij ingewijden, want Egmondus schreef Lipsius op 11 april 1582 dat er een ‘verbeterde editie’ bij Plantijn zou worden uitgegeven. Inderdaad werkten tussen 17 maart en 28 april van dat jaar twee drukkers van Plantijn aan deze nieuwe editie, waarvan reeds op 23 april een exemplaar werd verkocht[16].

> Carrio had zich vergist toen hij, slecht ingelicht als hij was, in de dedicatiebrief aan Micault schreef dat het gezantschap van Busbequius had plaats gevonden tijdens de regering van de keizers Ferdinand én Maximiliaan. Hij wist niet wie de beide koninginnen waren in wier opdracht Micault zich naar Portugal had begeven. Evenmin kende hij de aard van Micaults opdracht en was het hem ontgaan dat er enkele jaren lagen tussen de tijdstippen van aanvang van het gezantschap van Busbequius en dat van Micault[17].
>
> E. Schröder suggereerde als eerste dat Carrio op oneerlijke wijze Busbequius' handschriften in handen had gekregen[18]. Inderdaad, het stelen van handschriften, brieven en boeken kwam in de Renaissance veelvuldig voor. De letteren stonden in een hoog aanzien. Benadeelden als Petrarca, Erasmus, maar ook minder befaamde schrijvers konden zich nauwelijks verweren, zelfs al waren de daders bekend. Weinigen evenwel hadden hun slechte reputatie als dief van handschriften en boeken zo verdiend als Ludovicus Carrio[19].
>
> Carrio's onbetrouwbaarheid was vermoedelijk de reden voor de breuk die rond 1578 ontstond in de vriendschap tussen Carrio en

15. Zie echter HOLTER (1935), 52; cf. H. III, p. 76 vlg..
16. VOET (1986), 40.
17. Zie H. III, p. 56/7.
18. Schröder deed dit onder aanhaling van een uitspraak van Scaliger over Carrio (zie p. 84): SCHRÖDER (1910), 5.
19. Voor een opsomming van Carrio's diefstallen: VAN DEN ABEELE (1953/4), 360-370. Cf. CROMBRUGGEN (1955), 26.

Lipsius. Een groeiende ergernis en afkeer bij Lipsius werd gedeeld door diens vrienden. Zij stelden in hun brieven aan Lipsius telkens weer Carrio's onbetrouwbaarheid, schurkachtigheid, ijdelheid, praatzucht en neiging tot profiteren aan de kaak[20.]. Niettemin komt Carrio's naam zeer vaak voor in de correspondentie van Lipsius. Daaruit blijkt dat hij erin was geslaagd zich naar voren te dringen in kringen van toonaangevende geleerden uit zijn tijd. Niet geheel ten onrechte stelde Pierre de Nolhac in zijn biografie van de dichter Paulus Melissus vast dat Carrio 'schitterde in de kring rond Busbequius'[21.].

Er werd dus veel geroddeld over Carrio, maar er was dan ook stof genoeg: zo had Carrio van Victor Giselinus een kistje met 300 brieven gestolen[22.]. Andreas Schottus beschouwde hem als de dief van een brief die aan Ortelius was gericht[23.]. Van Franciscus Modius had Carrio tijdens een gezamenlijk verblijf in Duitsland een handschrift van Arnobius ontvreemd[24.]. Ook zou Carrio een Vegetius-handschrift hebben gestolen dat had toebehoord aan de latere Leidse hoogleraar Paullus Merula. Deze had als rondreizend student enige tijd met Carrio in hetzelfde huis geleefd en hij had zich beziggehouden met het onderling vergelijken van Vegetius-handschriften; daarvan waren er maar liefst dertien onder zijn ogen geweest. Het is begrijpelijk dat Merula zich na deze onaangename ervaring nooit meer wijdde aan het collationeren van handschriften[25.]. Josephus Scaliger schreef op 1 november 1584 aan Lipsius dat Carrio een katern uit een Aulus Gellius-editie van Cujas had weggenomen en hij voegde eraan toe dat Carrio's naam met de dag meer aanzien verloor in Parijs, Orléans en Bourges[26.]. Scaliger nam tijdens zijn colleges geen blad voor de mond; een brave student tekende zijn volgende uitspraak op: 'Carrio estoit bien docte, mais meschant (..) Est doctus, sed summus fur librorum'[27.].

20. Lipsius' kritiek op Carrio gaat terug tot 1578; deze werd steeds heftiger. Zie bijvoorbeeld de volgende brieven van Lipsius: LIPSIUS (1978), 208: d.d. 3-9-1578; ID., 209: d.d. 27-10-1578; ID., 224: d.d. ?-2-1580; ID., 231: d.d. 15-5-1580; ID., 254: d.d. 31-12-1580; ID., 312/3: d.d. 3-11-1581; ID., 343: d.d. 11-4-1582; ID., 346: d.d. ?-5-1582; ID., 347/8: d.d. 14-5-1582; ID., 361: d.d. 5-8-1582; ID., 421: 23-1-1583; ID., 462: d.d. 11-12-1583; LIPSIUS (1983), 69: d.d. 7-3-1584; ID., 166: d.d. 1-11-1584; etc..
21. NOLHAC (1923), 55 (n. 2).
22. VAN DEN ABEELE (1953/4), 360; GRUTERUS (1614), 465: een gedicht van Giselinus: 'De epistolis perditis parodie'.
23. VAN DEN ABEELE (1953/4), 367; HESSELS (1887), 270.
24. VAN DEN ABEELE (1953/4), 368/9; BURMANNUS (1727), I, 205: Lipsius aan Modius d.d. 1-8-1596.
25. VAN DEN ABEELE (1953/4), 368; HAAK (1901), 27/8.
26. VAN DEN ABEELE (1953/4), 369; LIPSIUS (1983), 166: Scaliger aan Lipsius d.d. 1-11-1584. Zie ook de volgende noot.
27. VAN DEN ABEELE (1953/4), 369. Scaligerana (..) (1740), II, 257; hier wordt nog opgemerkt dat Carrio Cujas en Cl. Puteanus voor 30 kronen had bedrogen en dat hij een blad uit Gellius had genomen waarin Scaliger een vers van Menander had verbeterd.

Mag men op grond van Carrio's woorden dat de handschriften hem ‘in handen waren gevallen’ concluderen dat hij ze had ontvreemd? Dat er binnen de kleine kring van roddelzieke humanisten in dit geval geen ophef over zulk een wandaad werd gemaakt, is verrassend. Het valt echter niet uit te maken of dit Carrio vrijpleit: er is natuurlijk een reële kans dat belastende documenten verloren zijn gegaan, maar misschien ook beschouwden de vrienden van Busbequius de heimelijke publicatie van de ‘Itinera’ als een van Carrio's betere streken en bedekten zij dit geval om die reden met de mantel der liefde. Er is echter één uitzondering hierop. De enige die ons namelijk ondubbelzinnig wijst op fouten in de eerste editie en tevens suggereert dat Carrio een twijfelachtige rol heeft gespeeld, is Petrus Egmondus. Deze hield zich in 1581 op in de omgeving van Busbequius en was zozeer met hem vertrouwd dat hij hem zijn ‘beschermheer’ placht te noemen[28].

Toen Egmondus namelijk enige tijd later in Bourges studeerde, vertelde hij Lipsius in een brief van 11 april 1582 dat Carrio voor zijn Aulus Gellius-editie een handschrift had gestolen van Cujas. Verderop in de brief kwam Egmondus nogmaals terug op deze Aulus Gellius met de woorden: ‘Ik hoor dat Carrio zijn editie van Aulus Gellius, die wij liever van jou hadden gehad, in Parijs aan de drukpers heeft toevertrouwd. En men voegt eraan toe dat hij het boek aan Busbequius zal opdragen. Ik zou dit niet willen want hij heeft zich zojuist even verdienstelijk gemaakt jegens mijn beschermheer {sc. Busbequius}, zoals Plantijn weet die opnieuw een verbeterde editie van de reizen (“itinera”) uitgeeft’[29]. Deze woorden ‘even verdienstelijk heeft gemaakt jegens mijn beschermheer’ kunnen in de context van Egmondus brief en van wat wij weten van Carrio niet anders dan ironisch worden opgevat. Er viel nauwelijks één goed woord over Carrio in deze jaren. Nu kwam daarbij ook nog de mededeling dat Plantijn een ‘verbeterde editie’ van het werk van Busbequius maakte.

28. LIPSIUS (1978), 278/9: Lipsius aan Egmondus (Parijs) d.d. 28 april 1581. Busbequius ging door voor Egmondus' ‘beschermheer’ (‘patronus’), zelfs lang nadat laatstgenoemde Parijs had verlaten: ID., 315: Lipsius aan Egmondus d.d. 11-11-1581; ID., 342-344: Egmondus aan Lipsius d.d. 11-4-1582 (cf. p. 83; ID., 383: Lipsius aan Egmondus d.d. 5-10-1582). Busbequius wordt niet meer als ‘patronus’ genoemd in Lipsius' brief aan Egmondus d.d. 7-10-1583: LIPSIUS (1978), 446/7. Brieven van Lipsius aan Egmondus werden via Busbequius verstuurd. Dit blijkt uit een brief van Lipsius aan Egmondus in het najaar van 1583: Lipsius had een brief voor Busbequius ingesloten maar deze werd niet opgemerkt omdat de brief ongeopend aan de in Italië reizende Egmondus was doorgestuurd: LIPSIUS (1983), 38/9: Lipsius aan Gulielmius d.d. 7-1-1584; ID., 62-64: Gulielmius aan Lipsius d.d. 5-3-1584; ID., 134/5: Busbequius aan Lipsius d.d. 12-7-1584; cf. H. XII, p. 357 vlg..

29. Egmondus aan Lipsius d.d. 11-4-1582 (LUB BPL. 885): ‘(..) Audio Carrionem iam mandasse praelo Lutetiae Agellium, quem a te potius exspectabamus, et addunt etiam dedicaturum Busbequio, quod nolim, cum et iam non minus bene de patrono meo {sc. “Busbequio”} meruerit, ut novit Plantinus, qui iterat emendatam itinerum editionem’. Cf. voor deze brief LIPSIUS (1978), 344.

Dat het manuscript voor de eerste editie van Busbequius' werk niet feilloos was, moet Carrio zelf als kundig filoloog[30.] hebben begrepen. Hij had immers in zijn brief aan Micault geschreven dat hij de teksten die hem in handen waren gevallen, uitgaf in de staat waarin ze verkeerden ('qualia qualia sunt') en dat ze niet geschreven waren door Busbequius met het doel om te worden uitgegeven ('non in hoc ab eo scripta ut in publicum emitterentur')[31.].

De verbeterde tweede druk van de geschriften van Busbequius (Antwerpen 1582).

Zowel Lipsius als Busbequius zwegen in alle opzichten over de feilen van de eerste Plantijn-editie. Het is niet aannemelijk dat Plantijn enkel en alleen vanwege wat fouten in de eerste editie tot een tweede, door Busbequius verbeterde uitgave van het werk heeft besloten. Hij zal daartoe pas zijn overgegaan na de vlotte verkoop van de vrij beperkte oplage van de eerste druk. Toen het jaar 1581 was verstreken, waren er al een 470 kopieën van de eerste editie verkocht[32.]. De tweede oplage werd aanzienlijk kleiner.

Uit verkooplijsten die bewaard worden in het Museum Plantin-Moretus is gebleken dat tussen 31 mei 1581 en 10 april 1582 van de eerste editie tenminste 491 exemplaren of waren verkocht (450 stuks) of geschonken (41 stuks). Aan boekhandels in de Nederlanden werden 62 exemplaren gestuurd, in het Duitse rijk 257 (waarvan 220 naar de boekenmarkt in Frankfurt), in Engeland 14 en tenslotte in Frankrijk (Parijs) 106. Ook zal een onbepaald, maar vermoedelijk niet erg groot aantal boeken zijn verkocht over de toonbank van de winkel die Plantijn had bij zijn drukkerij[33.]. De oplage van de tweede editie is kleiner geweest. Er zijn 275 verkochte exemplaren geregistreerd in de periode van 23 april tot 3 december 1582. Slechts één exemplaar werd weggegeven, vijf exemplaren gingen naar particulieren en de overige werden gestuurd naar boekhandels in de Nederlanden (29 stuks), het Duitse rijk (220 stuks, waarvan 200 naar Frankfurt), Engeland (10 stuks), Frankrijk (6 stuks) en Italië (4 stuks)[34.].

30. Voor een oordeel over Carrio als filoloog: LIPSIUS (1978), 459: Lipsius aan Th. Canter d.d. 28-11-1583.
31. B., folio):(3 verso: Carrio aan Micault d.d 1-2-1581. Zie H. III, p. 68 voor een mogelijke verklaring voor de slechte staat waarin de tekst van de eerste editie zich bevond.
32. Cf. de verkooplijst bij VOET (1986), 41/2.
33. VOET (1986), 40-44.
34. VOET (1986), 44/5. Voet vermoedde dat Busbequius van deze tweede editie geen exemplaren ontving, omdat noch zijn, noch Micaults, noch Carrio's naam voorkwam in de lijsten van verkochte boeken. Wat de eerste editie betreft, daar ontbreken deze namen ook, maar Plantijn stuurde op 1 juni 1581 25 (gratis) exemplaren aan zijn Parijse vriend Pierre Porret (cf. H. XII, p. 359 n. 120). Voet gaat ervan uit dat deze exemplaren bestemd waren voor Carrio om te verdelen onder zijn 'patroni', in Frankrijk, onder wie Busbequius en Micault: ID, 42/3, 45. Het vervolg van dit hoofdstuk doet echter vermoeden dat Plantijn wel degelijk ook de tweede editie op de een of andere wijze aan Busbequius heeft doen toekomen.

> Er bestaat weinig zekerheid over de gedachten die de drukker intussen jegens Carrio koesterde. Misschien is er een verband tussen enerzijds de middelmatige kwaliteit van de eerste druk van Busbequius' werk en de voorgeschiedenis van de druk, en anderzijds de mededeling van Lipsius in een brief aan Theodorus Canter dat Plantijn terughoudend was geworden bij het uitgeven van Carrio's Aulus Gellius. Voorheen had nu juist Plantijn bij herhaling werk van Carrio uitgegeven[35.].
> Plantijn dankte zijn bekendheid in belangrijke mate aan de zorg voor de kwaliteit en de afwerking van de door hem gedrukte boeken[36.]. Deze aandacht zal hij ook hebben gehad voor deze uitgave van het werk van Busbequius, een man die aan het keizerlijk hof enige invloed had en bovendien in aanzien stond onder geleerden in Vlaanderen en ook daarbuiten. Plantijns correspondentie laat zien dat de drukker de voormalige gezant met het grootste respect bejegende[37.].

Er bevindt zich in het Museum Plantin-Moretus onder de signatuur R19.6 een opmerkelijk exemplaar van de eerste editie van Busbequius' werk. De tekst van dit boek geeft op vele plaatsen ingrijpende verbeteringen die gezien hun aard alleen aan Busbequius kunnen worden toegeschreven. Ook komt het handschrift met het zijne overeen. (Voor afbeeldingen zie p. 90 en p. 424/5). Deze gecorrigeerde tekst diende als drukkerskopij voor de herdruk van 1582.

> Tot nu toe echter heeft men deze verbeteringen beschouwd als het werk van correctoren. Deze opvatting kwam in de eerste plaats voort uit de onbekendheid met het handschrift van Busbequius en uit het gebrekkig inzicht in de aard van de correcties[38.].
> Slechts in zeldzame gevallen stond Plantijn toe dat de auteur de drukkerskopij corrigeerde; meestal voerden correctoren dit werk uit. Niettemin bewaart het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen door de auteur verbeterde teksten van geleerden als Justus Lipsius, Cornelius Kilianus, Andreas Schottus en nog anderen[39.].
> De verbeteringen in de Busbequius-editie staan geschreven in de marge, vaak ook boven de tekst. Viel de auteur een betere gedachte in, dan streepte hij een eerdere verbetering door. Sommige van deze

35. LIPSIUS (1978), 357: Lipsius aan Canter d.d. 25-7-1582: ‘De Agellio meo obieci cogitationem. Ecce enim tibi ex transverso Carrio, qui Lutetiae illum edit apud Somnium. Atqui nec ego in illum, nec Plantinus in istum incurrere volumus’.
36. VOET (1972), II, 297/8.
37. Plantijn vermeldde Busbequius voor het eerst in een brief d.d. 20-3-1580 aan de geleerde Bartholomeus Valverdius: PLANTIJN (1916), VI, 149/50 (nr. 869). Of Plantijn Busbequius persoonlijk gekend heeft, is echter niet bekend.
38. De wijzigingen zijn voorheen wel aan een corrector toegeschreven, maar niet (expliciet) aan Busbequius zelf: WAELE, ‘Ogier Giselijn van Busbeke, de Nederlander’ (1954), 95 (n. 21); VOET (1972), II, 279 (n. 2); cf. ook VOET (1980), I, 508-511 (nr. 852); VOET (1986), 33-87. Van der Haeghen gaf geen oordeel over deze verbeteringen: VAN DER HAEGHEN (1964), I, 395.
39. VOET (1972), II, 279 (n. 2).

meer dan 140 verbeteringen zijn ingrijpend en enkele daarvan staan in rechtstreeks verband met Busbequius' persoonlijke belevenissen. Allereerst verbeterde Busbequius de spelling van een aantal woorden en begrippen waarvoor een specifieke kennis vereist was. Zo veranderde hij de naam van de gids De Palyna - deze had hem bijgestaan tijdens zijn eerste onderhandelingen met de pasja van Boeda - van 'Palimai' in 'Palinai'[40.]. Verder wijzigde hij 'Caranasarai' in 'Caravasaraj' (= 'karavanserai')[41.], 'Derius' in 'Deruis' (= 'Derwisj')[42.] en 'Chiansos' in 'Chiausos' (= 'tsjausj')[43.]. 'Hugacias' werd 'Fugacias', de benaming van koeken die onder de as werden gebakken en door de plaatselijke bevolking in Bulgarije te koop werden aangeboden[44.]. 'Capi Dornent' werd 'Capi Dervent', een bergpas in Bulgarije, thans 'Klisura' genaamd[45.]. Ook het foute 'Endrem' voor Edirne veranderde Busbequius, en wel in 'Endrene', een meer gangbare naam[46.]. Waar in de editie van 1581 'Vscada et Oresta' stond geschreven, liet Busbequius in 1582 alleen nog 'Oresta' staan: het ging in feite om twee oude benamingen voor 'Edirne', zodat niet ten onrechte een van beide namen (sc. 'Vscada') door hem werd geschrapt[47.]. De Griekse auteur Dioscorides die door Busbequius en Quackelbeen gedurende de reis door Klein-Azië bij de hand werd gehouden[48.], had hun geleerd naar 'Amomum' uit te zien, een geneeskrachtige plant die in Pontus zou groeien; in de eerste editie van de eerste Turkse brief heette deze plant abusievelijk 'Amonium'[49.]. Andere wijzigingen waren van inhoudelijke aard. Voorbeelden hiervan zijn reeds in het voorafgaand hoofdstuk ter sprake gebracht: de vervanging van het woord 'watermolens' door 'graanmolens', de correctie van Terentius in Seneca, en de wat raadselachtige wijziging van de inscriptie op de voet van een zuil bij de Bosporus[50.].

40. B.8,(7): 'Palinai' = A^{2}*.9,(22); A^{1}.13,(25): 'Palimai'. Zie voor de juiste naam bijvoorbeeld Busbequius aan Ferdinand d.d. {30-11}--1554; cf. H. VII, p. 147.
41. B.24,(18/9): 'Caravasaraj' = A^{2}*.20,(10); A^{1}.29,(28): 'Caranasarai'.
42. B.81,(8): 'Deruis' = A^{2}*.57,(17/8); A^{1}.86,(6): 'Derius'.
43. B.11,(10): 'Chiausos' = A.^{2}*.11,(24); A^{1}.16,(27): 'Chiansos'.
44. B.31,(15): 'Fugacias' = A^{2}*.24,(24); A1.36,(20): 'Hugacias' (cf. T. 'Pogatja'; Dernschwam spreekt van 'Pagatzschen': DERNSCHWAM (1923), 8, 13, 19, 279 (n. 87: Babingers uitleg)).
45. B.34,(7): 'Capi Dervent' = A^{2}*.26,(15); A^{1}.39,(12): 'Capi Dornent'. Cf. HYNKOVÁ (1973), 50, KAKUK (1978), 339, 442, en NEHRING (1979), 22.
46. B.35,(19): 'Endrene' = A^{2}*.27,(17); A^{1}.40,(25): 'Endrem'. Cf. NEHRING (1979), 12.
47. B.35,(22): 'Oresta' = A^{2}*.27,(18); A^{1}.40,(28): 'Vscada et Oresta'. Cf. JIREČEK (1877), 47,99, HYNKOVÁ (1973), 82, en NEHRING (1979), 12.
48. MATTHIOLI (1561), 171: Quackelbeen aan Matthioli d.d. 26-7-1556.
49. B.74,(8/9): 'Amomum' = A^{2}*.53,(2); A^{1}.79,(15): 'Amonium'; MATTHIOLI (1554), 21/2, 28, 35.
50. Zie H. III, p. 74.

Een subtiele correctie vinden we ook in het volgende, wat langere voorbeeld van de bijna klassiek-dramatische vertelling over de moord op het zoontje van sultan Mustafa. Nadat Mustafa, de zoon van Süleyman, op last van zijn eigen vader was vermoord, werd door de sultan een eunuch naar Bursa gezonden waar het zoontje van Mustafa door zijn moeder werd grootgebracht. Zijn opdracht was het jongetje te doden. Hiertoe beraamde de eunuch een list. Eerst won hij het vertrouwen van de moeder met de verklaring dat de sultan bij de moord op Mustafa door slechte adviezen was misleid geweest en onjuist had gehandeld; vervolgens stelde hij voor om voor de verandering de stad uit te gaan. De moeder stemde toe. In gezelschap van het kind reed de eunuch vooruit, de moeder volgde op een wagen, begeleid door haar vrouwen. De wagen was echter niet tegen de slechte weg bestand; tevoren waren de assen zo behandeld dat ze snel zouden breken. Toen dit ook werkelijk geschiedde, drong het op slag tot de arme vrouw door dat haar zoon in levensgevaar was. In grote haast volgde zij nu te voet de weg die haar zoon en de eunuch hadden genomen. Dezen waren inmiddels aangekomen bij het huis van bestemming. Na binnenkomst maakte de eunuch de opdracht van de sultan bekend. Overeenkomstig de wetten van het land en gehoorzaam aan de wil van de sultan stak het jongetje zijn nek in de strop die hem weldra alle adem benam. De eunuch verliet nu snel het huis. Korte tijd later vond de moeder het nog warme lichaam van haar zoon. Met loshangende haren, aan stukken gescheurd kleed en onder luid geweeklaag keerde zij naar Bursa terug. De moeders, meisjes en vrouwen in de stad snelden uit alle richtingen toe en gingen, nadat ze het gebeurde hadden gehoord, als Bacchanten te keer en zochten de eunuch. Maar vergeefs, want deze had zich al uit de voeten gemaakt, bang dat hij als een tweede Orpheus door die razenden aan stukken zou worden gereten.
Met die laatste regels viel definitief het doek voor deze tragedie. De verandering die Busbequius in 1582 in de tekst aanbracht komt voor in de laatste regels van het verhaal. Daar werd immers gerefereerd aan de Bacchanten (ofwel Maenaden) en Orpheus. Volgens de oude mythen reten razende Bacchanten Orpheus uiteen. Busbequius had echter in een onbewaakt ogenblik in zijn oorspronkelijke tekst van de eerste Turkse brief geschreven: '(..) de eunuch had zich al uit de voeten gemaakt uit vrees dat hij evenals Orpheus door Bacchanten in zeer kleine stukken zou worden gesneden'. Zo was het in 1581 gedrukt. Maar de schrijver moet hebben ingezien dat deze opmerking in strijd was met de mythe: nergens was overgeleverd dat Orpheus in zeer kleine stukken was gesneden. Om die reden veranderde hij de tekst in 1582 dan ook terecht in: '(..) de eunuch was bang dat hij als een tweede Orpheus door die razende vrouwen in stukken uiteen zou worden getrokken'[51].

51. B.48,(17)-52,(7). B.52,(4-6): '(..) veritusque {sc. "eunuchus"}, ne alter Orpheus frustatim a furentibus illis concerperetur' = A^{2}*.38,(18-20); A^{1}.57,(16-19): '(..) veritusque {sc. "eunuchus"}, ne veluti Orpheus in frusta minima a Bacchantibus concideretur'. Over Mustafa's zoontje: H. VI, p. 135/6.

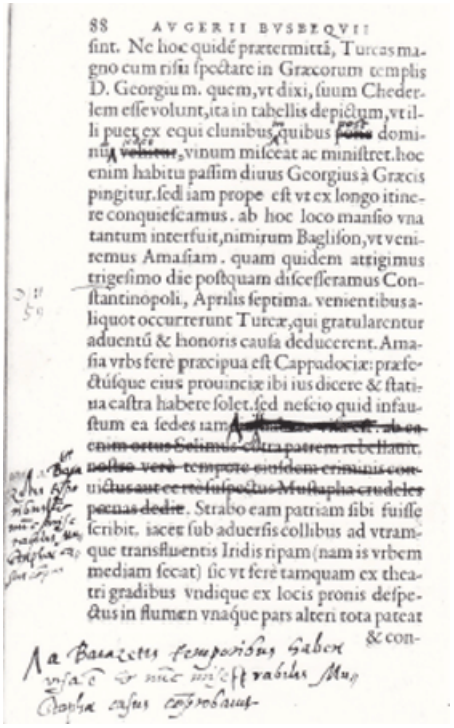

88 AVGERII BVSBEQVII

sint. Ne hoc quidé prætermittã, Turcas magno cum risu spectare in Græcorum templis D. Georgium. quem, vt dixi, suum Chederlem esse volunt, ita in tabellis depictum, vt illi puer ex equi clunibus, quibus ~~pedes~~ domini ~~volentem~~, vinum misceat ac ministret. hoc enim habitu passim diuus Georgius à Græcis pingitur. sed iam prope est vt ex longo itinere conquiescamus. ab hoc loco mansio vna tantum interfuit, nimirum Baglison, vt veniremus Amasiam. quam quidem attigimus trigesimo die postquam discesseramus Constantinopoli, Aprilis septima. venientibus aliquot occurrerunt Turcæ, qui gratularentur aduentũ & honoris causa deducerent. Amasia vrbs ferè præcipua est Cappadociæ: præfectúsque eius prouinciæ ibi ius dicere & statiua castra habere solet. sed nescio quid infaustum ea sedes iam ~~habet. vbi est. ab ea enim ortus Selimus cũtra patrem rebellauit. nostro verò tempore eiusdem ciuium~~ ~~ciuis aut certe suspectus Mustapha crudeles pœnas dedit~~. Strabo eam patriam sibi fuisse scribit. iacet sub aduersis collibus ad vtramque transfluentis Iridis ripam (nam is vrbem mediam secat) sic vt fere tamquam ex theatri gradibus vndique ex locis pronis despectus in flumen vnaque pars alteri tota pateat & con-

Pagina 88 uit de eerste editie van Busbequius' geschriften (Antwerpen 1581).
Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, R19.6.
De verbeteringen (van Busbequius) zijn overgenomen in de tweede druk.
Zie voor de titelpagina p. 424. Cf. ook H. IV, p. 86 vlg..
Cf. voor Busbequius' handschrift ook p. 436.

De verbeterde teksten van de ‘Exclamatio’ in de uitgaven van 1581 en 1582.

De geschiedenis van de ‘Exclamatio’ gaat terug tot 1576[52]. Busbequius zette vermoedelijk in dat jaar zijn gedachten op papier over de wijze waarop de oorlog met de Turken gevoerd moest worden. Het geschrift draagt als titel: ‘Oratio Augerii a Busbeke de bello Turcis inferendo’[53]. Dit was pas de eerste versie van de ‘Exclamatio, sive de re militari contra Turcam instituenda consilium’, zoals het werk sinds 1582 door vele edities bekend zou worden[54]. In de edities van 1581 en in mindere mate ook in die van 1582 zijn behalve de titel ook de tekst van de ‘Exclamatio’ stilistisch bijgewerkt, zodat we zowel hier als in de Turkse brieven een bewijs vinden dat de schrijver voortdurend bleef schaven aan zijn reeds gepubliceerde werk. Met name het begin en het einde van de tekst waren ingrijpend veranderd. De strekking van het betoog bleef in grote lijnen dezelfde[55].

Over de toevoeging van de tweede Turkse brief in 1582 en over de handhaving van Carrio's dedicatiebrief in de edities van 1582 en 1589.

De tweede Turkse brief kwam naast de eerste Turkse brief en de ‘Exclamatio’ voor in de editie van 1582, maar hij volgde niet onmiddellijk op de eerste brief zoals men zou verwachten: de ‘Exclamatio’ namelijk was gedrukt tussen de eerste en tweede brief. E. Schröder zag in deze onlogische volgorde een bewijs dat de tweede brief de drukker pas bereikt had ná de voltooiing van het zetten van de eerste brief en de ‘Exclamatio’. Dit leek nog bevestigd doordat de titelpagina deze tweede brief niet aankondigde[56].

> Een nieuw argument voor Schröders opvatting kan worden gevonden in de indeling van de katernen. De nummering van de katernen leert namelijk dat een invoeging van de tweede Turkse brief tussen de eerste brief en de ‘Exclamatio’ niet meer mogelijk was op het moment dat het zetten van die tweede brief was begonnen en dat de brief dus later is toegevoegd[57].

52. Zie over de ‘Exclamatio’ H. XIX.
53. WNB ms. 8658, voorin het handschrift (ongenummerd folio; niet in Busbequius' handschrift). Cf. App. II, p. 517.
54. A^1.113,(1-5): ‘Augerio Busbequii // Exclamatio, // Siue // De acie contra Turcam instruen-//da consilium’; A^2*.75,(1-5): ‘Augerii Busbequii // Exclamatio: // Siue // De re militari contra Turcam instituenda // Consilium’ = P.163,(1-5). Cf. VAN DER HAEGHEN (1964), I, 394-396. Voor foto's van de openingspagina's van A^1.113 en A^2*.75: VOET (1986), 36/7.
55. Zie H. XIX, p. 463 vlg..
56. SCHRÖDER (1910), 4. Zie voor de titel van de editie uit 1582 de foto op p. 425 en ook VOET (1986), 35. Cf. p. 82 (n. 12).
57. Het boekje bestaat uit 8 katernen van elk 16 pagina's. Elk folio draagt doorgaans een letter en een nummer; het nummer geeft de plaats binnen het katern aan; de letter geeft aan tot welk katern elk folio behoort. De titelpagina is de eerste pagina van het eerste katern (= A1); de eerste Turkse brief begint op p. 5 (= A3); de ‘Exclamatio’ begint op p. 75, in het midden van katern E; en de aankondiging van de tweede Turkse brief staat op p. 113, de eerste pagina van katern H dat de tweede brief bevat.

Langs die weg hebben we misschien ook een verklaring voor een opmerking van Plantijn, die in 1589 aan Busbequius schreef dat hij tot drie keer toe werk van hem had gedrukt. Op dat moment waren echter alleen nog maar de drukken van 1581 en 1582 verschenen. Het is niet uitgesloten dat Plantijn de uitgave van de tweede brief als derde druk had geregistreerd: die was immers op het laatste moment en onaangekondigd toegevoegd aan de tweede druk[58].

Schröder zocht in het voorkomen van Carrio's dedicatiebrief in de tweede en derde editie een argument voor de gedachte dat Busbequius zich niet met deze tweede en derde uitgave van zijn werk had bemoeid. Immers, Carrio's slechte naam in humanistenkringen en de verdachte omstandigheden waaronder de geschriften in zijn handen waren gekomen, moesten voor Busbequius reden genoeg zijn geweest om de dedicatiebrief van Carrio aan Micault niet nogmaals op te nemen. Ook had de schrijver van de Turkse brieven de foute datering uit de eerste brief in de editie van 1582 en 1589 stellig verbeterd, indien hij daartoe de gelegenheid had gekregen[59]. Ook Holter, onbekend met het werk van Schröder, schreef de fouten in de datering van de brieven toe aan Carrio die door zijn dedicatiebrief al voldoende had bewezen dat hij de chronologie van de gebeurtenissen rondom het gezantschap slecht kende[60].

Maar op welk een glad ijs Schröder en Holter zich bevonden met hun interpretaties, laat een vergelijking met de beoordeling van Marcks zien. Deze laatste had, één jaar voor Schröders publicatie, de foute datering van de eerste twee Turkse brieven aan Busbequius zèlf toegeschreven. Hij vatte de vergissing op als het zoveelste bewijs voor de (op zich niet onjuiste) veronderstelling dat Busbequius de brieven achteraf had geschreven, en wel op een moment waarop hij zich de ware toedracht niet meer precies herinnerde en dus gemakkelijk fouten kon maken[61].

Het onveranderlijk overnemen van voorwoorden en dedicatiebrieven (zoals die van Carrio aan Micault) in opeenvolgende drukken is in de drukgeschiedenis altijd met grote regelmaat voorgekomen. Uitgevers tonen zich in dit opzicht conservatief, zelfs in gevallen wanneer de omstandigheden volledig zijn gewijzigd.

Busbequius had bij de correctie van de eerste druk geen wijzigingen aangebracht in de brief van Carrio en hij gaf daarmee te kennen dat de brief van Carrio onveranderd kon worden opgenomen

58. VOET (1980), I, 508-511 (nr. 852). Zie p. 95.
59. SCHRÖDER (1910), 4-6; ID., 5. Het was Schröder ontgaan dat ook de tweede brief onjuist was gedateerd. Bayle zag wel dat de eerste brief ten onrechte gedateerd was in 1554 (in plaats van 1555) en de tweede in 1555 (in plaats van 1556), maar hij verbond hier geen conclusies aan: BAYLE (1740), 712 (noot B). Evenals in dit boek wordt in recente vertalingen dikwijls de verbeterde datering aangehouden, bv. FD., I, 173 en 191; HUUSSEN (1949), 28 en 98.
60. HOLTER (1935), 30.
61. MARCKS (1909), 9-10.

in de nieuwe druk. De dedicatiebrief deed niet onmiddellijk afbreuk aan de uitgave, ook al kon het voorkomen ervan misschien vragen oproepen, maar mystificatie had Busbequius ook reeds gezocht in de vorm waarin hij de eerste en de tweede Turkse brief had geschreven.

De verhouding tussen Busbequius en Carrio na de eerste druk (Voorjaar 1581).

Carrio speelde ook na de druk van 1581 een belangrijke rol in Busbequius' omgeving, al is het niet zeker of de vriendschap tussen hem en Busbequius lang hartelijk bleef.

Carrio's achting voor Busbequius was onverminderd groot gebleven. Als bewijs hiervoor geldt een passage uit een brief van 9 december 1582 waarin Carrio aan Andreas Schottus schreef dat hij het vorige jaar zijn Aulus Gellius aan de drukker had gegeven; deze uitgave was hij verschuldigd aan het algemeen nut, aan de jeugd vol studiezin voor het burgerlijk recht en tenslotte aan de zeer grote weldaden van Augerius Busbequius. Carrio noemde Busbequius bij deze gelegenheid de 'in ieder opzicht grootste man van allen die hij had leren kennen, een man die het algemeen belang liefhad en grote kennis had van zaken, nodig voor het bestuur'[62]. In 1583 zwaaide Carrio Busbequius nogmaals lof toe. Hij deed dit in zijn 'Emendationum et observationum liber secundus' waarin hij een passage uit de tekst van het 'Monumentum Ancyranum' besprak[63]. Dit was de laatste keer dat we Carrio over Busbequius horen spreken. Niets in zijn woorden wijst echter op een breuk tussen beiden.
In de Aulus Gellius-editie van Carrio die - veel later dan aangekondigd - in 1585 verscheen, ontbreekt echter een opdrachtbrief aan Busbequius. De vraagt rijst waarom Carrio, die voorheen elke kans had aangegrepen om Busbequius te loven, nu verstek liet gaan. Was er soms toch enige verkoeling in de vriendschap tussen Carrio en Busbequius opgetreden en kwam het Carrio daarom passender voor de opdrachtbrief te vervangen door een eenvoudige en niet verder geëxpliceerde opdracht aan Busbequius[64]?

62. Carrio droeg in een brief van 9 december 1582 een werk aan Schottus op met als titel: 'Fragmentum nescio cuius scriptoris, antea Censorino tributum, et cum eius de Die Natali libro continenter impressum, nunc ab eodem separatum correctiusque et aliquot capitibus ex veteri libro additis auctius editum'; dit werk was een onderdeel van CARRIO, 'Censorinus (..)' (1583). Zie VAN DEN ABEELE (1953/4), 215-217.
63. CARRIO, 'Emendationum (..)' (1583), f. 50v; cf. H. XV, p. 393 (n. 54).
64. Er was lang naar Carrio's editie van Aulus Gellius uitgezien (cf. LIPSIUS (1983), s.v. 'Carrio', 'Aulus Gellius'). Op 1 augustus 1585 schreef Lipsius dat hij het boek nog niet had ingezien: LIPSIUS (1983), 221/2. Het tweede deel van de Aulus Gellius-editie was aan Busbequius opgedragen; het had als volledige titel: 'Lud. Carrionis in A. Gellii Noctium Atticarum libros commentarios qui exstant Castigationes et Notae ad Ampliss. Virum Augerium Busbequium'. De eerste woorden op p. 3 luiden: 'De nomine scriptoris Noctium Atticarum, Amplissime Busbequi, Aulusne Gellius an Agellius sit (..)'. Verder zijn er geen verwijzingen naar Busbequius; wel is het commentaar in de tweede persoon gesteld.

> Carrio bleef al die jaren het mikpunt van spot en kritiek bij Lipsius' correspondenten. In een brief die Janus Gulielmius op 5 maart 1584 aan Lipsius schreef, is er sprake van enige spanning tussen Busbequius en Carrio. Gulielmius, een veelbelovende student van Lipsius die in Parijs zijn studies voortzette, had contact gezocht met Busbequius. Nadat hij zich eerder aan Carrio had geërgerd, klaagde hij in maart 1584 veel uitvoeriger over hem. Allereerst vroeg hij Lipsius een goed woordje voor hem te doen bij Busbequius. Want hij vreesde dat Carrio die hij 'mijn nieuwe vijand' noemde, de welwillende houding van Busbequius jegens hem aan het wankelen zou brengen. Carrio is, zo merkte Gulielmius met wrevel op, bijna Busbequius' dagelijkse gast: '(..) of deze wil of niet, want toen hij {nl. Carrio} vroeg om in zijn huis te worden opgenomen, is hij afgewezen, maar van de ruif kan hij niet worden geweerd'[65].

Afgezien van Gulielmius' verwijten uit 1584 zwijgen de bronnen over de verstandhouding tussen Carrio en Busbequius. Het is te gemakkelijk om spanningen tussen Carrio en Busbequius terug te voeren op de druk van Busbequius' Turkse brief en 'Exclamatio' in 1581. Juist met deze uitgave had Carrio de basis gelegd voor de verbeterde en uitgebreidere edities van 1582 en 1589 waaraan Busbequius zelf van harte heeft meegewerkt. De brief van Egmondus aan Lipsius gaf weliswaar blijk van enige geprikkeldheid ten aanzien van Carrio, maar het is nog de vraag bij wie deze ergernis voorkwam. En in hoeverre praatte Egmondus hier niet ook een beetje zijn oude leermeester naar de mond? Lipsius bazuinde zijn afkeer voor Carrio immers overal in het rond!

In 1586 vertrok Carrio naar Leuven en verdween daarmee waarschijnlijk ook uit de gezichtskring van Busbequius.

De derde druk van de geschriften van Busbequius (Parijs 1589).

Nadat Lipsius Busbequius in 1584 had aangespoord tot een uitbreiding van zijn reisbrieven en Plantijn Busbequius in mei 1587 had gevraagd ook de vierde Turkse brief op te sturen[66], gaf deze hieraan waarschijnlijk gehoor. Toch verscheen de derde uitgave van Busbequius' brieven niet bij Plantijn, maar bij Gilles Beys, Plantijns schoonzoon, die in Parijs een uitgeverij had.

> Op 10 februari 1589 schreef Plantijn een brief aan Leonard Micault, een zoon van Nicolaus Micault[67]. De brief was een antwoord op

65. LIPSIUS (1983), 62/3: Gulielmius aan Lipsius d.d. 5-3-1584. Gulielmius roddelde ook reeds over Carrio in een brief d.d. 3-1-1584: ID., 34.
66. Zie H. III, p. 68, 77.
67. PLANTIJN (1918), VIII-IX, 492/3 (nr. 1440): Plantijn aan L. Micault d.d. 10-2-1589 (cf. voor de tekst van de brief ook VOET (1986), 38 (n. 17)). Ten onrechte wordt in de briefuitgave van Plantijn gesproken van 'Lienard Micault'. Het handschrift spreekt van 'Leonard Micault'. Leonard Micault, heer van Huijssinghen etc., wordt genoemd als één der zonen van Micault bij RAADT / MUNCK (1889), 34/5.
De Vocht meende dat Plantijn met 'Lienard Micault' Nicolaus Micault, de vriend van Busbequius, bedoelde. Verwarrend is in elk geval de titel 'raadgever van de koning' waarmee Plantijn Leonard Micault aansprak. Deze titel kwam Nicolaus Micault toe. Cf. VOCHT (1954), III, 509 (n. 1); zie ook H. III, p. 68.

een schrijven van Micault en een uittreksel van een brief van Busbequius. Plantijn schreef dat zijn leeftijd, de ziekten en het verlies van zijn middelen hem niet meer toelieten zich de zaken zo goed te herinneren als vroeger. Hij achtte Busbequius hoog en al wilde hij diens mening niet betwisten, hij verzekerde met nadruk dat hij overal tussen zijn papieren had gezocht, maar niets anders van hem gevonden had voor de druk dan hetgeen hij al teruggestuurd had. Uiteindelijk had hij driemaal werk van hem gedrukt en er was hem geen ander werk van hem bekend. Hierna besteedde Plantijn nog even zoveel woorden aan excuses[68].

Was de economische neergang van Plantijns uitgeverij sinds de val van Antwerpen en de afsluiting van de Schelde (1586) de reden dat Plantijn de brieven van Busbequius niet had gedrukt, maar teruggestuurd[69]? Hoe het ook zij, nog in 1589 verscheen bij Gilles Beys de derde editie van Busbequius' werk. Voor het eerst stonden de vier Turkse brieven bijeen afgedrukt samen met de ‘Exclamatio’. De titelpagina van het werk gaf dit keer nauwkeurig de inhoud van het boek weer[70].

Beys bezat reeds langer een drukkerij. Ook Busbequius moet deze firma hebben gekend. Bovendien had Beys lange tijd voor Plantijn in Parijs een boekwinkel gedreven[71] waar ook exemplaren van de eerste edities van Busbequius' werk waren verkocht[72]. Auteurs die bij Plantijn boeken hadden laten uitgeven, wendden zich ook wel tot deze uitgever; Carrio behoorde tot hen[73] en in 1583 had Janus Gulielmius zijn ‘Plautinarum quaestionum commentarius’, die hij aan Busbequius had opgedragen, bij Beys laten drukken[74]. We we-

68. Er raakten wel vaker geschriften zoek in de drukkerij van Plantijn. Jan Moretus schreef in juni 1589 aan John Sanderson dat de index van diens dialectica onvindbaar was. Indien de auteur wilde dat de index werd gedrukt, moest hij een nieuwe kopie sturen: VOET (1972), II, 281/2. Busbequius werd ontegenzeggelijk op wellevender wijze behandeld!
69. VOET (1969), I, 113-120.
70. De volledige titel luidde: ‘AVGERII // GISLENII // BVSBEQUII D. // LEGATIONIS TVRCICAE // Epistolae quatuor. // QUARVM PRIORES DVAE // ante aliquot annos in lucem prodierunt // sub nomine Itinerum Constanti-//nopolitani & Amasiani. // ADIECTAE SVNT DVAE ALTERAE. // Eiusdem de re militari contra Turcam // instituenda consilium’; cf. n. 12).
Schröder schreef nogal stellig over deze titel: ‘Der sehr ungeschickte Titel erweckt von vorn herein den Eindruck eines rein buchhändlerischen Unternehmens’ (SCHRÖDER (1910), 5-6). Over de procedure bij de firma Plantijn met betrekking tot het geven van titels aan boeken is weinig bekend: VOET (1972), II, 166.
71. VOET (1969), I, 157-161.
72. Beys ontving van de eerste editie zes exemplaren: VOET (1986), 41-44.
73. RENOUARD (1973), 319.
74. RENOUARD (1973), 349, en GULIELMIUS (1583). Cf. ook H. XII, p. 357.

ten niet of Beys door Busbequius zelf was benaderd en of deze Plantijn had verzocht om zijn manuscripten terug te sturen met de bedoeling de geschriften in Parijs te laten drukken.

Vele grote en kleine veranderingen in de tekst van de editie uit 1589 bevestigen de voorgeschiedenis: nieuwe, al dan niet inhoudelijke verbeteringen in de Turkse brieven en de 'Exclamatio' bewijzen dat Busbequius zich opnieuw met de totstandkoming van de gedrukte tekst had bemoeid. Desalniettemin telde deze nieuwe uitgave ook veel drukfouten.

Wat betreft de drukfouten vindt men er afgezien van een regelmatige verwisseling van de sterk op elkaar gelijkende letters 't' en 'r' fouten als 'affuturus' voor 'afuturus'[75.], 'mosto' voor 'modo'[76.], 'percere' voor 'parcere'[77.], 'Giusel, Giusel' voor 'Guisel, Guisel'[78.], 'dessitum' voor 'dissitum'[79.], 'Albertus de Ubiis' voor 'Albertus de Wijs'[80.] en daar, waar oorspronkelijk twee keer dicht bij elkaar het woord 'Philippopoli' voorkomt, zijn enkele tussenliggende regels weggevallen[81.].
Al deze fouten vinden een mogelijke verklaring in de haast waarmee het werk zal zijn gedrukt. Beys verkeerde in hopeloze financiële omstandigheden als gevolg van de oorlog in Frankrijk: zó groot was de armoede in zijn huis geworden, dat zijn vrouw in 1589 gedwongen was haar vader te smeken om brood voor haar gezin van acht kinderen, terwijl zij in verwachting was van een negende. Spoedig na de dood van Plantijn op 1 juli 1589 sloot Beys zijn zaak in Parijs en zette met de pas verworven erfenis een nieuwe uitgeverij in Antwerpen op[82.].
Wat betreft de 'verbeteringen' in deze editie speelt de vraag of een wijziging bewust is aangebracht, dan wel het gevolg is van een drukfout. Dit laat zich dikwijls wel vaststellen: het regelmatig voorkomen van bepaalde veranderingen kan immers nauwelijks toevallig zijn. Hiervan uitgaand kunnen we de volgende veranderingen als verbeteringen beschouwen. In de eerste plaats was de titel van de 'Exclamatio: // Siue // De acie contra Turcam instituenda // consilium' uit 1582 nu gewijzigd in 'Exclamatio: // Siue de re militari contra Turcam instituenda // Consilium'; deze verandering kan zijn geïnspireerd door de titel van Vegetius' 'Epitoma rei militaris' waaruit in de 'Exclamatio' negen pagina's

75. B.45,(17): 'abfuturus'; A^1.50,(25) = A^2.34,(5): 'afuturus'; P.21v,(31): 'affuturus'.
76. B.47,(21): 'modo' = A^1.53,(4) = A^2.35,(21); P.22v,(29): 'mosto'.
77. B.64,(16): 'parcere' = A^1.69,(27) = A^2.46,(24); P.30r,(12): 'percere'.
78. B.86,(26) = P.39v,(19): 'Giusel, Giusel'; A^1.91,(22): 'Guisel, Guisel' = A^2.61,(6). Bedoeld is hier het Turkse woord 'Güzel' (= mooi). Cf. voor de passage H. VII, p. 175.
79. B.91,(4): 'dissitum' = A^1.95,(26) = A^2.63,(31); P.41v,(8): 'dessitum'.
80. B.244,(22/3): 'Albertus de Ubiis' = P.108v,(25/6).
81. B.35,(6): 'Philippopoli vidimus' = P.17r,(31)-17v,(1); A^1.40,(9-12): 'Philippopoli, apud Graecum sacerdotem hominem antiquae probitatis, qui gentis suae seruitutem miseriasque ualde deplorabat. Digressi Philippopoli uidimus' = A^2.27,(5-8).
82. VOET (1969), I, 121, 160/1, 180.

lang zonder onderbreken is geciteerd[83.].
In de editie van 1582 had Busbequius reeds de 'y' in vreemde woorden en namen als 'Caravasciaray' en 'Hally Bassa' vervangen door 'i'. In de gevallen waar dit in 1582 was nagelaten, werd de verandering in 1589 alsnog uitgevoerd[84.].
Op andere plaatsen streefde de auteur naar meer afwisseling in het woordgebruik. Zo werd het woord 'diligentia' vervangen door het woord 'labore' omdat reeds kort tevoren 'diligentia' was voorgekomen[85.]. Woordjes als 'iam', 'saepe' en 'ergo' die eventueel in de context gemist konden worden, werden geschrapt[86.]. Er zijn

83. Zie voor de titelbeschrijving VAN DER HAEGHEN (1964), I, 395/6. Zie voor een foto van de titelpagina SARTON (1944), 565; voor de verwijzingen naar Vegetius H. XIX, p. 465 (n. 49).

84. Bv. in B.78,(16): 'Caravasciarai' = P.36r,(11/2); A^1.83,15: 'Carauasciaray' = A^2.55,(24)// B.81,(5): 'Aitoczu'; P.37r,(20): 'Aitoszu'; A^1.86,(3): 'aytoszu'; A^2.57,(15): 'Aytoszu'// B.90,(30)-91,(1): 'Halli Bassa' = P.41v,(5/6); A^1.95,(23): 'Hally Bassa' = A^2.63,(29). In de editie van 1582 was dit soort omzettingen juist groot, bv. in B.4,(29): 'Suleimanni' = A^2*.7,(16) = P.4v,(17); A^1.10,(17): 'Suleymanni' (en zo steeds met dit woord!)// B.20,(12): 'Tibiscus' = A^2*.17,(21) = P.11r,(22); A^1.25,(28): 'Tybiscus'// B.37,(8): 'Selimi' = A^2*.28,(19) = P.18r,(24); A^1.24,(16): 'Selymi'.

85. Bv. als afwisseling op B.41,(11): 'indignius' vinden we in B.41,(10) = P.20r,(10): 'intoleranda' in plaats van: A^1.46,(18) = A^2.31,(10): 'indigna'. Als variatie op B.43,(9): 'diligentia' vinden we in B.43,(6) = P.20v,(29): 'labore' in plaats van A^1.48,(14) = A^2.32,(17): 'diligentia'. Als variatie op B.46,(3): 'Mustapha' vinden we in B.46,(10) = P.22r,(23): 'ejus' in plaats van: A^1.51,(21) = A^2.34,(23): 'Mustaphae'. Maar tegenovergesteld aan deze voorbeelden vinden we na B.93,(1): 'salutatum' in: B.93,(2/3) = P.42r,(30): 'salutatis' in plaats van A^1.97,(24/5) = A^2. 65,(30): 'ualere iussis'. V. Enderlein wees onlangs op enkele verschillen tussen de edities van 1581 en 1589 in de passage waarin Busbequius het Turkse bijgeloof ten aanzien van papier ter sprake bracht (B.38,(17)-40,(3); cf. H. XIV, p. 380 (n. 48)) en concludeerde dat de verschillen tussen de edities het gevolg waren van de stilistische bewerking door de auteur: ENDERLEIN, (1985), 126. De stijl- en spellingsverschillen in deze passage zijn: B.38,(27): 'indicare' = P.19r,(7/8); A^1.44,(6): 'aperire' = A^2.29,(22/3)// B.38,(30): 'aperiri nollent' = P.19r,(10); A^1.44,(28): 'aperiri nollent, incertum' = A^2.29,(25)// B.39,(15): 'createm'; A^1.44,(22): 'cratem' = A^2.30,(3) = P.19r,(23)// B.39,(19): 'subsultim currentem' = P.19r,(26/7); A^1.44,(26): 'gradatim subsilientem' = A^2.29,(25)// B.39,(23): 'soleis'; A^1.45,(2): 'pedibus' = A^2.30,(9); P.19,(3): 'solis'; sc. als variatie op 'pedibus' in B.39,(7) en nogmaals in B.39,(16/7)// B.39,(24): 'cadentis'; A^1.45,(3): 'candentis' = A^2.30,(10) = P.19r.(31)// B.39,(30): 'idque' = P.19v,(5); A^1.45,(8): 'id' = A^2.30,(13)// B.40,(1): 'deferrent'; A^1.45,(9): 'deferri' = A^2.30,(14); P.19v,(6): 'deferre'// B.40,(2): 'in meis' = P.19v,(7); A^1.45,(10): 'meis in' = A^2.30,(15)// B.40,(3): 'consuevissent' = A^2*.30,(16) = P.19v,(8); A^1.45,(11): 'consueuerint'.

86. Bv. A^1.18,(12): 'iam sanitate' = A^2.12,(22); B.12,(24): 'sanitate' = P.8r,(8)// A^1.33,(1): 'prato aliquo' = A^2.22,(10/1); B.27,(23): 'prato' = P.14r,(24)// A^1.34,(6/7): 'saepe ut' = A^2.23,(4); B.28,(30): 'ut' = P.14v,(25)// A^1.35,(1): 'ergo propere' = A^2.23,(21); B.29,(25): 'propere' = P.15r,(16)// A^1.38,(18/9): 'Dionysius olim Corinthi agebat'; A^2*.26,(1): 'uixit olim Dionysius Corinthi'; B.33,(14/5): 'vixit Dionysius Corinthi' = P.16v,(18).

ook voorbeelden waar een andere formulering werd gezocht: een woordgebruik, dat meer in overeenstemming was met de klassieke traditie - bijvoorbeeld een vervanging van het woord ‘chronologiae’ door ‘temporum neque aetatum {sc. “rationem”}’ en de term ‘paroxysmus’ door het begrip ‘febris accessio’[87.] - en een behoefte aan een scherpere omschrijving - bijvoorbeeld waar hij spreekt van een bouwvallig huis dat door ‘een stut wordt geschraagd’ (‘tibicine suffultae’) in plaats van ‘geschraagd door balken’ (‘trabibus suffultae’)[88.] - kunnen beweegredenen geweest zijn. Maar er zijn ook gevallen waar de ingreep minder gemakkelijk verklaarbaar is, zoals bij de eerdergenoemde wijziging in de tekst van de inscriptie op de voet van de zuil in de Bosporus[89.].

De edities na 1589.

De drukfouten in de edities van 1589 en daarna zijn in het verleden reeds punt van discussie geweest. Bij een vergelijking van de passage over het Krimgotisch was het opgevallen dat de edities varianten gaven[90.].

87. B.82,(7): ‘temporum neque aetatum’ = P.37v,(18/9); A^1.87,(4/5): ‘chronologiae’ = A^2.58,(5)// B.103,(25): ‘me febris accessio’ = P.47r,(10/1); A^1.108,(15/6): ‘paroxysmus me’ = A^2.72,(11). De beweegreden achter de vervanging van het woord ‘oeconomus’, dat onder andere voorkomt in de Codex Justinianus, door het klassieke ‘dispensator’ is niet zo gemakkelijk verklaarbaar: B.28,(14): ‘dispensator’ = P.14v,(12); A^1.33,(20): ‘oeconomus’ = A^2.22,(25)// B.54,(11): ‘dispensatore’ = P.25v,(24); A^1.59,(24/5): ‘dispensatore siue oeconomo’ = A^2.40,(5).
88. B.15,(30): ‘tibicine suffultae’ = P.9r,(31)-9v,(1); A^1.21,(18): ‘trabibus suffultae’ = A^2.14,26// B.47,(24): ‘aqua gustata’ = P.23r,(1); A^1.53,(7): ‘aqua sumpta’ = A^2.35,(23).
89. B.23,(17): ‘palos aut longurios’ = P.12v,(10/1); A^1.29,(1): ‘palos’ = A^2.19,(22)// cf. voor B.61,(22-4): H. III, p. 107 (n. 107) // B.76,(21-26): ‘Halys, terminus olim regnorum Medi et Lydorum, de quo vetus fuit oraculum, fore ut eum transgressus Croesus bellum Persis moturus maximum imperium everteret, sed (quod eum fefellit) suum’ = P.35r,(25-29); let wel: P.35r,(25) heeft ‘Medui’ in plaats van ‘Medi’! A^1.81,(26/7): ‘Halys de quo exstat vetus illud: “perdet Croesus Halym”’ = A^2.54,(21/2)// B.99,(27): ‘triticumque’ = P.45r,(28/9); A^1.104,(18): ‘segetem’ = A^2.69,(24).
90. Afgezien van deze tekstkritische opmerkingen over het Krimgotisch gaf ook Nicéron in het verleden kritiek op de tekstuitgave, en wel naar aanleiding van de volgende regel in Le.390,(10-12): ‘Nihil pene stirpium neque herbarum retuli, nisi depictarum; quas Mathiolo servo mandaram, et alia pleraque multi sunt anni cum ad eum misi’; na ‘servo’ diende een punt geplaatst te worden: NICÉRON (1971), III, 353. Deze regel luidde in P.161v,(28-31): ‘Nihil poene stirpium neque herbarum retuli nisi depictarum, quas Mathiolo servo. nam {sic} acorum et alia pleraque multi sunt anni cum ad eum misi’. Deze fout in de editie van 1633 leidde tenslotte in B.371,(8-12) tot: ‘Nihil paene stirpium neque herbarum retuli, nisi depictarum; quas Mathiolo servo mandaram: nam acorum et alia pleraque multi sunt anni, cum ad eum misi’.

R. Loewe had op grond daarvan vergaande conclusies getrokken.

> In 1589 komen in de verhandeling over het Krimgotisch woorden voor als 'kor' (= 'koorn'), 'stein' (= 'ster'), 'eriten' (= 'krijten'), 'fyuf' (= 'vijf'), 'hoef' (= 'hoofd'). In latere edities vinden we verbeteringen hiervan in 'korn', 'stern', 'criten' of 'kriten', 'fynf' en 'hoeft'.
> De discussie ontbrandde toen Loewe in zijn boek 'Die Reste der Germanen am Schwarzen Meere' op deze verschillen inging. Hij sloot niet uit dat Busbequius ook in deze latere wijzigingen de hand had gehad. Op deze veronderstelling bouwde hij zijn argumentatie[91.].
> Hierop reageerde Schröder in 1910 met de stelling dat Busbequius zich noch met de eerste drie, noch met de latere drukken had bemoeid. De druk van 1589 was zonder veel zorg tot stand gekomen: een boekverkoper die alleen het streven gericht hield op een zo hoog mogelijke winst, had deze uitgave verzorgd. Deze had zonder medewerking en waarschijnlijk ook zonder medeweten van de betrokkenen (Busbequius en Micault) de brieven gedrukt nadat ze volgens het gebruik van die tijd in handschrift waren rondgegaan in bepaalde Parijse kringen[92.]. Schröder had deze ferme conclusies geformuleerd op grond van het weinige dat hem bekend was van de geschiedenis van de drukken uit 1581 en 1582 en - wat zijn oordeel meer gewicht geeft - op basis van een vergelijking van de passage van het Krimgotisch in de editie van 1589 en daarna.

De opmerkingen van Schröder over de drukfouten zijn, voor zover zij betrekking hebben op de edities na 1589, niet zonder belang. Hij schreef de varianten die zonder enige regelmaat in de latere edities voorkwamen terecht toe aan de bemoeienissen van scherpzinnige drukkers en geleerden die moeite hadden om sommige Krimgotische woorden in de editie van 1589 als Vlaams te herkennen[93.]. Schröder gaf bovendien aan hoe de opeenvolgende edities elkaar hadden beïnvloed. In dit hoofdstuk past een korte herhaling van zijn bevindingen, aangevuld met gegevens uit een vergelijking van andere passages dan de uiteenzetting over het Krimgotisch.

> Slechts een tweede editie bij Beys in 1595 uit Parijs en die uitgaven waarin de 'Exclamatio' alléén voorkomt, zijn niet opgenomen in Schröders beschouwing[94.]. De edities waarin de 'Exclamatio' afzonderlijk voorkomt, zijn als gevolg van de zeldzaamheid van vele van deze edities ook nu niet in de vergelijking opgenomen. Dat zij van de edities van 1581, 1582 of 1589 afstammen en niet van een handschrift van Busbequius, is wel waarschijnlijk. Afgezien van de Tsjechische editie van 1584 zijn alle na 1589 tot stand gekomen. Bovendien kwamen alle edities uit op grote afstand van de land-

91. LOEWE (1896), 132/3; zie ook LOEWE (1902/3), 34, en SCHRÖDER (1910), 1, 6, 12.
92. SCHRÖDER (1910), 6. Zie over deze zogenaamde 'literaire kringen' H. III, p. 66 vlg. en n. 106.
93. Men vindt een overzicht van de opvattingen over elk afzonderlijk Krimgotisch woord bij STEARNS (1978), 42-44, 127-164.
94. Cf. SCHRÖDER (1910).

streken waar Busbequius de laatste decennia van zijn leven heeft doorgebracht[95].

Bij een vergelijking van de edities van de Turkse brieven en de 'Exclamatio' kan men met Schröder de volgende onderlinge beïnvloeding constateren: twee edities waren gebaseerd op die van 1589: de ene is een herdruk uit Parijs bij Beys in 1595, die aan Schröder onbekend was en die woord voor woord en regel voor regel identiek is aan die van Beys uit 1589; de andere kwam uit in Frankfurt in hetzelfde jaar 1595 en vertoont grote gelijkenis met die van 1589; wel zijn enkele drukfouten verbeterd. Van deze uitgave uit Frankfurt werd in 1605 bij de firma Wéchel (Hanau) een nieuwe editie gemaakt die vervolgens de basis werd voor die van Sadeler in 1620 (München), voor een identieke herdruk in 1629 (Hanau), en tenslotte ook voor de Opera Omnia-editie uit Leiden in 1633. Deze uitgave was tenslotte de tekst waarop alle latere Opera Omnia-edities zijn terug te voeren.

Neemt men de varianten zelf tot voorwerp van de beschouwing, dan ontstaat het volgende beeld. In de edities na 1589 werden in enkele gevallen verbeteringen van de tekst van 1589 aangebracht. Soms gaat het hier om verbeteringen van fouten uit 1589 die in de edities vóór 1589 niet voorkwamen[96]. Soms zijn het echter verbeteringen van fouten die in de vorige edities aan het oog van de corrigerende auteur waren ontsnapt[97]. Vaker worden daarentegen foutieve wijzigingen aangebracht, zoals de verandering van 'Zwarte zee' in 'Rode zee'; dergelijke fouten bleven nadien meestal gehandhaafd[98]. Wanneer ze echter als fout werden herkend, gaven ze soms aanleiding tot conjecturen die nog verder van de oorspronkelijke tekst afstonden, zoals bijvoorbeeld het woord 'sagittarium' dat eerst tot 'sagittarum', daarna al spoedig tot 'sagittarum arte' werd[99]. In veel gevallen laat de zin van een nieuwe lezing zich minder gemakkelijk verklaren[100].

95. Zie voor de verschillende edities App. III, p. 515-522.

96. B.27,(18/9): 'lectuloque' = A^1.32,(25) = A^2.22,(7); P.14r,(21): 'luctuloque'// B.45,(17): 'afuturus' = A^1.50,(25) = A^2.34,(5) = Ff.57,(14); P.21v,(31): 'affuturus'// B.47,(21): 'modo' = A^1.53,(4) = A^2.35,(21) = Ff.43,(12); P.22v.(29): 'mosto'// B.64,(16): 'parcere' = A^1.(69,(27) = A^2.46,(24) = Ff.57,(14); P.30r,(12): 'percere'.

97. Bv. in B.16,(3): 'tegendisve' = Le.27,(8); A^1.21,(22): 'tegendis' = A^2.14,(28) = P.9v,(4)// B.117,(17): 'pellicebatur' = A^2.121,(8) = Hn.95,(21); P.53r,(13): 'pollicebatur'// B.372,(14): 'per' = Ff.313,(3); P.162r,(28): 'prae'.

98. Bv. in B.20,(14): 'Savii' = Hn.20,(2); A^1.26,(1): 'Savi' = A^2.17,(22) = P.11r,(24)// B.61,(24): 'Eutropaeo' = Ff.55,(7); A^1.67,(4/5): 'Europaeo' = A^2.44,(31) = P.29r,(3)// B.270,(24): 'maris rubri' = Le.287,(17/8); P.120v.(24/5): 'maris nigri'// B.308,(8): 'Athenyne' = Hn.245,(15); P.136v,(15): 'Athe, Nyne'.

99. Bv. in B.116,(23): 'usus veneficiis novercae' = Le.126,(3); A^2.120,(23): 'suis ueneficiis nouerca'; P.52v,(22/3): 'suis veneficiis novercae'// B.308,(15): 'Galizu' = H,245,(23); P.136v,(22): 'Galtzou'// B.403,(29/30): 'sagittarum arte' = Le.423,(18); Hn. 19,(28): 'sagittarum'; w.30,(7): 'sagittarium' = A^1.143,(3) = A^2,95,(22) = P.176r,(19).

100. Bv. in B.7,(14): 'in' = Le.18,(15); A^1.13,(3): 'inde' = A^2.9,(6) = P.5v,(21)// B.10,(10): 'praemittitur' = Hn.12,(7); A^1.15,(28): 'permittitur' = A^2.11,(2/3) = P.7r,(5)// B.42,(13): 'quaeres' = Hn.36,(29); A^1.47,(21): 'quaeras' = A^2.32,(1) = P.20v,(9)// B.80,(15): 'mollito' = Hn.66,(31); A^1.85,(13): 'molito' = A^2.57,(1) = P.37r,(3)// B.130,(15): 'intulisset' = Ff.112,(11); P.59r,(1): 'instituisset'// B.238,(1): 'alta' = Hn.190,(22); P.105v,(31): 'assa'//

Met name in de zo invloedrijke editie van 1633 komen enkele varianten voor, die aandacht verdienen. Een eerste voorbeeld getuigt er reeds van dat de uitgever de tekst zonder veel inzicht en kennis van zaken had bewerkt. Het gaat om de verandering in 'Karel de Grote' waar 'Karel V' is bedoeld[101]. Ook ontging het de uitgever dat Busbequius door Horatius was geïnspireerd toen hij over zijn onderkomen ergens gedurende de reis naar Constantinopel schreef: 'Persarum vigebam rege beatior'. Daarentegen geeft de editie van 1633: 'Persarum vivebam rege beatior'[102]. Slechts in enkele gevallen zijn wijzigingen aangebracht, die als verbeteringen opgevat kunnen worden[103]. De oorsprong van enkele vlak op elkaar volgende inkortingen in de vierde brief is raadselachtig. Maar in het licht van het voorafgaande, moeten ze wellicht aan de uitgever worden toegeschreven[104]. De edities na 1633 hebben behalve andere

B.361,(7/8): 'genitum' = Hn.286,(18/9); P.159v,(5): 'gentium'// B.366,(30): 'multorum' = Hn.291,(1); P.160r,(6): 'mutorum'. Let wel, de editie van 1589 (= P) begint na p. 160v opnieuw te tellen met p. 159r!

101. B.4,(3): 'magnus' (sc. 'Carolus') = Le.14,(32); A^1.9,(22): 'magnis' (sc. 'de caussis') = A^2.6,(30) = P.4r,(24)// B.4,(22) = Le.15,(21): 'filia' {sc. 'Jo. Veyvodae'}; A^1.10,(11): 'filio' {sc. 'Jo. Veyvodae'} = A^2.7,(12) = P.4v,(10).

102. B.27,(19-20); cf. Horatius, *Carm.*, III, 9, 4 (ed. R. Heinze, 1968): 'Persarum vigui rege beatior'. Andere voorbeelden waar Elzevier verbeteringen aanbracht, die tonen dat de uitgever de oorspronkelijke tekst niet altijd begrepen heeft, of in ieder geval onnodig veranderingen heeft aangebracht, zijn: B.160,(28): 'fracti' = Le.174,(14); P.72r,(12): 'infracti'// B.261,(4): 'linguae' = Le.277,(19); P.116r,(26): 'limae'// B.262,(9): 'illustrissime' = Le.278,(22); P.117r,(10): 'literis'.

103. B.16,(3): 'tegendisve' = Le.27,(8); A^1.21,(22): 'tegendis' = A^2.14,(28) = P.9v,(4)// B.337,(16): 'scripto' = Le.355,(15); P.149r,(15): 'scirpo'.

104. B.255,(22): 'gratiam'; P.113v,(14): 'gratiam. Quod obtineri posse non desperet'// B.255,(22): 'congreditur'; P.113v,(15-16): 'nec auspicato nec litato congreditur'// B.255,(24): 'vultus'; P.113v,(17): 'vultus, frontes serenae'// B.256,(7): 'fidem'; P.113v,(29/30): 'fidem, quo se recipiat'// B.256,(10): 'An'; P.114r,(2-7): 'Qui quidem de voluntate Thamae tam sibi certus videbatur, vt mittente illo ad Suleimannum oratorem de reconciliatione vt credebatur Baiazetis Constantinopolim, nunciari iuberet se vnum illic patrem amisisse, alterum reperisse in Persiam. An'// B.256,(13-16): 'Neque enim interea, quae ad ejus perniciem pertinebant, segniter instruebantur. Magno timore Sagthamas afficiebatur'; P.114v,(10-22): 'Mihi quidem fit verisimilius plus in eo fictae sedulitatis, et vt animus Suleimanni tentaretur, quam veri officij fuisse. Neque enim interea, quae ad eius perniciem pertinebant, segniter instruebantur. Quae vbi satis provisa fuerunt, ex composito sermo iniicitur, minus anguste tantam multitudinem hospitari, non suppeditare annonam. Magis e re futurum, si per loca circumiacentia distribuantur: fore hoc cum ad copiam commeatus, tum ad alias res multas magis accomodatum. Magno timore Sagthamas animo patri dispar afficiebatur'// B.256,(17-19): 'qui Persam eo compulsum quorundam scelere, qui beneficiorum parum'; P.114 r,(23-27): 'qui non eam ab initio Persae mentem fuisse contendant, vt Baiazetem perderet, eo compulsum quorundam eius familiarum scelere atque improbitate, qui beneficiorum et iuris hospitalis parum'// B.257,(1): 'viri'; P.114v,(8): 'multi viri'// B.257,(6): 'subditos'; P.114v,(12/3): 'imperio subditos'// B.257,(15): 'bestiam vinculis'; P.114v,(20/1): 'formidolosam bestiam vinculis et custodia'.

wijzigingen ook deze ingekorte passages overgenomen. Verder komen ook in deze latere edities regelmatig nieuwe lezingen voor[105].

Conclusie.

Busbequius was zelf na de eerste, door Carrio verzorgde editie uit 1581 een drijvende kracht bij de twee volgende uitgaven. Veel verbeteringen in deze uitgaven van 1582 en 1589 zijn van zijn hand. Dit kan worden afgeleid uit de aard van de verbeteringen en ook uit het handschrift waarin de verbeteringen voor de drukproef van de editie van 1582 zijn aangebracht. Ook een brief van Egmondus aan Lipsius en de correspondentie tussen Plantijn, Busbequius en Leonard Micault wijzen in deze richting.

De editie van 1589 is de enige waarin de vier brieven samen met de ‘Exclamatio’ nog tijdens Busbequius' leven werden uitgebracht. Zij is het resultaat van een lang proces van verfraaiing en stilering van de tekst, ook al bevat dezelfde editie veel drukfouten en slordigheden. De edities na 1589 zijn van belang omdat zij de lezer in enkele gevallen attent kunnen maken op dergelijke drukfouten. Tevens zijn zij het bewijs dat elke tekst onderhevig is aan een proces van verval. In dit geval begon de aftakeling reeds in een vroeg stadium; zij was in de eerste plaats te wijten aan de slordigheid van de drukker van de editie uit 1589.

105. B.12,(2): ‘quom’ in plaats van ‘quem’: P.7v,(20)// B.10,(21): ‘prandi’ in plaats van ‘prandii’: P.7r,(14)// B.39,(24): ‘cadentis’ in plaats van ‘candentis’: P.19r,(31).

III
De levensgeschiedenis van Augerius Gislenius Busbequius

Hoofdstuk V: De jeugdjaren van Augerius Busbequius.

Boesbeke en Komen. De familie Ghiselin. De vroegste jeugdjaren.

Wie vanuit het dorpje Boesbeke (Bousbecque) een klein uurtje in westelijke richting langs de Leie loopt, bereikt Komen (Comines), de geboorteplaats van Ogier van Boesbeke. Oorlogen en industrialisatie hebben slechts weinig van de historische bebouwing en van het oude, afwisselende landschap gespaard. Dit land maakte eens deel uit van het grote rijk van keizer Karel V. Na diens abdicatie (1555) behoorde het toe aan zijn zoon koning Filips II. Sinds de vrede van Aken (1668) vormt de Leie ter hoogte van Boesbeke en Komen de grens tussen België en Frankrijk.

George Ghiselin II, de vader van Ogier, had bezittingen in het kleine Boesbeke[1]. Ogiers overgrootvader, Gilles Ghiselin I, had door huwelijk de heerlijkheid Boesbeke verworven. Toen hij in 1476 overleed, liet hij zes kinderen achter. Twee van hen, George Ghiselin I, kamerheer en raadgever van Maximiliaan I, en Gilles Ghiselin II, tafelmeester van de kinderen van Filips de Schone, zullen door hun voorname posities de jonge Ogier tot voorbeeld hebben gestrekt.

> George Ghiselin I, heer van Boesbeke en van Wattines, Ogiers oudoom, had op 7 augustus 1479 voor Maximiliaan I te Guinegate gevochten tegen de Fransen en was vanwege zijn dapperheid op het slagveld geridderd. Hij werd kamerheer en raadgever van Maximiliaan en was in 1482 bij de ondertekening van het huwelijksverdrag tussen de Franse kroonprins (de latere koning Karel VIII) en Margaretha van Oostenrijk aanwezig. Maar zijn leven had een tragisch slot: op 28 februari 1488 werd hij in Brugge tijdens een opstand tegen de keizer gevangengezet, wreed gefolterd en onthoofd[2].
> Gilles Ghiselin II, die zijn broer opvolgde als heer van Boesbeke, droeg dezelfde naam als zijn vader. Hij had gestreden bij Nancy (1477) aan de zijde van Karel de Stoute en genoot veel vertrouwen aan het Bourgondische hof: nadat Filips de Schone met zijn vrouw Johanna de Waanzinnige in 1506 naar Spanje was vertrokken, bleef

1. Over de bezittingen van de Ghiselins rond Boesbeke: LEURIDAN (1886), 25-33. Zie voor de ligging van de plaatsen Boesbeke, Komen, Halewijn enz. en de geografische situatie in de zestiende eeuw DUVOSQUEL / LEMOINE-ISABEAU (1980), 13, 74-79, 82/3, 87.
2. DALLE (1880), 35-39; FD., I, 13-21; MESSIAEN (1892), III, 406/7.

hij in Brussel als Tafelmeester ('Escuier trenchant')[3] van hun nog jonge kinderen Karel, Leonora en Elisabeth. Zijn echtgenote Agnes Gommer leefde sinds zijn dood op 18 april 1514 in Rijssel (Lille). Zij overleed op 2 juli 1541. Een statig grafmonument in renaissancestijl in de kerk van Boesbeke herinnert (in weerwil van de vele beschadigingen) aan hun voorname levensstijl[4].

Over George Ghiselin II, de zoon van Gilles Ghiselin II en Ogiers vader, zijn we slecht ingelicht. Vermoedelijk heeft hij zijn leven lang in Boesbeke doorgebracht met zijn vrouw Madeleine de Croix. Samen hadden zij een zoon Jean en twee dochters, Marguerite Jacqueline en Agnes. Hoewel Ogier een buitenechtelijke zoon was, werd ook hij in ditzelfde huis grootgebracht.

Een oude boerderij aan de rand van Boesbeke wordt soms aangewezen als de woonplaats van George Ghiselin II maar het werkelijke kasteel van de heer van Boesbeke is reeds lang verdwenen[5].
Een akte herinnert aan de aanwezigheid van George Ghiselin II bij een duel dat plaatsvond na een valkenjacht bij George Haloinus, de heer van Komen en Halewijn (Halluin): Daniel de Croix, verwant aan de echtgenote van George Ghiselin II, was na de dood van zijn tegenstander, een minstreel die hem in een kroeg had getart, gevlucht en ontliep tenslotte dankzij zijn invloedrijke vrienden een zware bestraffing[6]. Ook komt de naam van George Ghiselin II voor in een document uit 1531. In dat jaar bekrachtigde Karel V het privilege voor de lakenindustrie in Boesbeke; deze tak van nijverheid had er voorheen lange tijd voor welvaart gezorgd[7].

Messiaen (1892) kenschetste George Ghiselin II als een 'levensgenieter die graag Komen bezocht'[8] en zinspeelde hiermee op diens buitenechtelijke relatie met een jong ongehuwd meisje in Komen. Uit deze verhouding werd Ogier geboren. De wettigingsakte van Ogier uit 1540 spreekt over

3. Over de functie van 'escuier trenchant': FD., I, 59-60; cf. ook H. XI, p. 309 (n. 59).
4. DALLE (1880), 40-45; FD., I, 22-27; MESSIAEN (1892), III, 407. Het grafschift van Gilles Ghiselin geeft informatie over zijn leven: DALLE (1880), 42-43; FD., I, 22-27. Het verzonnen verhaal dat Busbequius vanuit Constantinopel opdracht zou hebben gegeven voor de oprichting van het praalgraf, vindt men bij ROUZIÈRE (1860), 24, FD., I, 27.
5. Over het kasteel: DALLE (1880), 40/1 (geeft een citaat uit Buzelinus).
6. DALLE (1880), 46-52; FD., I, 37-43; MESSIAEN (1892), III, 407/8.
7. DALLE (1880), 46. Het voorkomen van de lakenindustrie in Boesbeke verklaart wellicht ook Busbequius' belangstelling voor de Angorawol: B.75,(6-18); cf. FD., I, 38. Er zijn mij geen documenten bekend waardoor bevestigd wordt dat George Ghiselin II in 1559 overleed, zoals we lezen bij GACHARD (1872), 183.
8. MESSIAEN (1881), III, 407: 'Georges Ghiselin (..) était un viveur qui fréquentait beaucoup Comines'.

de moeder als Catherine Hespiel[9]. De geboorte vond vermoedelijk plaats in 1520 of 1521.

> Valerius Andreas sprak over Ogiers moeder als 'van onaanzienlijke afkomst' maar 'vrij, dat wil zeggen niet in de echt verbonden'[10]. Het is niet aannemelijk dat deze biograaf de wettigingsakte kende die dezelfde vrouw bij name vermeldt en omschrijft als 'een jong meisje, destijds niet gehuwd'[11]. Bij negentiende-eeuwse biografen vinden we dikwijls een combinatie van deze beide bronnen. Zij spreken dan over Ogiers moeder als 'Catherine Hespiel, een jong en ongehuwd meisje van lage afkomst'. Een neiging tot romantiseren bracht het verhaal in omloop dat zij als dienstmeisje zou hebben gewerkt op het kasteel van George Ghiselin II. Daar werd zij zwanger van haar meester, waarop Madeleine de Croix, de wettige vrouw van George Ghiselin, de geboorte op het kasteel zou hebben verhinderd. Zo zou dan Ogier in Komen ter wereld zijn gekomen[12].
>
> Busbequius' geboortedatum kan worden berekend op grond van een oude mededeling dat hij als 'zeventiger' tijdens een reis naar zijn geboorteplaats was overleden[13]. Busbequius stierf echter niet in het najaar van 1592 zoals men lang heeft geloofd, maar op 27 of 28 oktober 1591[14]. Dit zou betekenen dat de geboorte van Ogier plaats vond in de laatste maanden van het jaar 1520, of tenminste vóór eind oktober van het jaar 1521[15].

9. 'Wettigingsakte (..)' d.d. 24-11-1540 / 15-4-1549.
10. ANDREAS (1643), 93: '(..) matre obscuro loco nata, libera tamen, id est nulla toro juncta (..)'.
11. FD., II, 292 ('Wettigingsakte (..)' d.d. 24-11-1540 / 15-4-1549).
12. FD., I, 55. Over de familienaam Hespiel: WAELE (1954), 90 (n. 3).
13. MIRAEUS 'Elogia Belgica' (1609), 184: 'iam septuagenarius'; ook bij: ANDREAS (1643), 93; SANDERUS (1624), 26; 'septuagenarius' heeft als ruimere betekenis 'in de zeventig' maar in de context schijnt het woord 'iam' erop te duiden dat Busbequius de zeventig pas had bereikt.
14. Het juiste sterfjaar 1591 komt alleen voor in: 'Augerius (..) Busbequius' {Vita, 1598 of later} (PBN Coll. Dupuy 348, f. 178r; MIRAEUS (1604), plaat 44; ADAM (1620), 315-318; SANDERUS (1624), 27. Thuanus, Andreas en bijna alle biografen na hen gaven 1592 als sterfjaar, cf. H. XIII, p. 363/4 (n. 13).
15. Als geboortejaar van Busbequius was aanvankelijk het jaar 1522 berekend: MORÉRI (1740), 257; FREHER (1688), 531; BAYLE (1740), 711. De Waele stelde opnieuw vast dat Busbequius niet in 1592 maar in 1591 was overleden, maar hij gaf zich geen rekenschap van de consequenties hiervan voor de berekening van het geboortejaar: WAELE (1955), 41-42. Deze interpretatie brengt ons met een klein verschil bij het eerder berekende geboortejaar, eind 1520 of 1521!
    ANDREAS (1623), 170 en (1643), 93: 'aetatis anno tertio ac vicesimo, in Angliam a Ferdinandi Imp. Oratore evocatur' {sc. 'Busbequius'}(dit gebeurde in het jaar 1554); is het denkbaar dat er in een vroege versie van Andreas' biografie een verwisseling van cijfers is opgetreden, waarbij een getal '32' werd gelezen als '23'?
    Sanderus noemde Busbequius eerst 'reeds een zeventigjarige' ('iam septuagenarius') maar kort daarna '76 jaren oud' ('anno aetatis suae 76'): SANDERUS (1624), 26/7. Dit '76' is, dunkt me, een drukfout.

Busbequius signeerde zijn Franse brieven met ‘Ogier de Bousbeque’, zijn Latijnse brieven en Duitse stukken met ‘Augerius de Busbecke’ of ‘Augerius a Busbecke’ en zijn Italiaanse brieven met‘Augerio da Busbecke’. Bevriende humanisten hadden het in zijn latere leven liever over ‘Augerius (Gislenius) Busbequius’. Zelf gebruikte Busbequius deze namen in de tweede en derde editie van zijn geschriften.

> Er heeft altijd veel verwarring bestaan over de juiste schrijfwijze van de namen van de beroemde gezant. Stearns verzamelde in een voetnoot maar liefst 40 mogelijkheden[16]. Zoveel radeloosheid vraagt om enige precisering. Busbequius' naam verschijnt voor het eerst in de inschrijvingsformulieren van de universiteit van Leuven in 1536 als ‘Ogerus Ghyselinck Comminiensis’[17]. De vormen ‘Oger’ en ‘Ghyselinck’ verschijnen niet opnieuw in officiële documenten. De wettigingsakte (1540/9) spreekt van ‘Ogier, filz illegittisme {sic} de George Ghiselin’[18]. ‘Oger’ en ‘Ogier’ zijn varianten van een populaire middeleeuwse naam die gedragen zou zijn door een der paladijnen van Karel de Grote[19].
> In zijn latere leven ondertekende Busbequius Franse brieven en documenten - bijvoorbeeld de brieven aan Clusius en Granvelle - met ‘Ogier de Bousbeque’, Latijnse brieven daarentegen en ambtelijke stukken in het Duits voluit met ‘Augerius de Busbecke’ ofwel met ‘Augerius a Busbecke’. De Italiaanse brieven aan Adam von Dietrichstein zijn ondertekend met ‘Augerio da Busbecke’.
> Naast deze vormen komt ook de naam ‘Augerius Busbequius’ voor. Deze naam moet zijn afgeleid van ‘Busbeque’, een equivalent van het Vlaamse ‘Boesbeke’ of van het Franse ‘Bousbecque’[20]. Lipsius gebruikte, voor zover we weten, als eerste in 1572 de naam ‘Busbequius’[21]. Daarna werd deze naamgeving populair onder humanisten, soms in zijn meest uitgebreide vorm: ‘Augerius

16. STEARNS (1978), 64 (n. 2). Andere (onjuiste) opvattingen over Busbequius' naamgeving ook bij: ASCHBACH (1888), 335; WAELE (1954), 89 (n. 2), 90 (n. 4).
17. SCHILLINGS (1961), 135 (f. 17, nr 115/6); De Vocht sprak ten onrechte van ‘Augerius Cominiensis’: VOCHT (1954), III, 493.
18. FD., 292: ‘Wettigingsakte (..)’ d.d. 24-11-1540 / 15-4-1549.
19. SCHAAR (1964), 190.
20. J. Dalle somde in een overzicht van de spellingsvormen van de naam ‘Boesbeke’ maar liefst veertien varianten op uit de zestiende eeuw. De vormen ‘Bousbeke’ en ‘Busbecke’ was hij tegengekomen in documenten uit zowel vóór als na de zestiende eeuw: DALLE (1880), 413-415. Beide vormen komen echter ook in de zestiende eeuw voor. Lambecius - ongetwijfeld zijn eigen naam indachtig - oefende kritiek uit op de spelling van de Latijnse naam ‘Busbequius’. Hij beschouwde het achtervoegsel ‘-bequius’ als een gelatiniseerde vorm van het woord ‘beke’ (= ‘beek’): LAMBECIUS (1665), I, 37. Zo ook draagt Dominicus Baudius, van oorsprong een Rijsselaar, aan zijn streekgenoot een gedicht op met als aanhef: ‘Ad Augerium Gislenium Busbecium’: BAUDIUS (1640), 19. Stephanus Pighius sprak van ‘Augerius Busbecanus’: PIGHIUS (1587), 202. De voornaam ‘Augerius’ vindt men onder andere ook bij Augerius Clutius (Cluyt) (1578-1636), de bekende plantkundige van de Leidse Hortus.
21. LIPSIUS (1978), 75: Lipsius aan Pighius d.d. 13-6-1572.

Gislen(i)us Busbequius'. Busbequius zelf maakte slechts bij hoge uitzondering van al deze namen tegelijk gebruik[22.]. Maar juist op de titelpagina van de editie van 1581 veranderde hij eigenhandig 'Augerius Gislenius a Busbequio &c. D<ominus>' (ofwel 'Augerius Gislenius Heer van Boesbeke &c.') in 'Augerius Gislenius Busbequius', dat dezelfde betekenis heeft; onder deze namen is hij vooral ook bekend geworden[23.]. Naast 'Gislenius' vinden we 'Giselinus' alleen in de anonieme biografie uit de 'Bibliothèque Nationale' te Parijs[24.].

De familienaam 'Ghiselin' alléén werd dus door Busbequius zelf minder vaak gebruikt. Buiten zijn correspondentie komen we de naam echter juist in officiële documenten veel tegen: in de al eerder vermelde inschrijving aan de universiteit kwam de Vlaamse variant 'Ghyselinck' voor; de wettigingsakte had het over 'Ghiselin', Guicciardini (1567) sprak van 'Augerio Ghislenio, signor' de Boesbeecke'[25.]; de vergunning die Plantijn kreeg voor de druk van de eerste editie sprak van 'Augier Gislain, seigneur de Busbecq'[26.]; de koopakte van de heerlijkheid Boesbeke in 1586 - Busbequius liet zich bij het passeren van deze akte door anderen vertegenwoordigen - vermeldde hem als 'Ogier Ghiselin'[27.]; in kringen van humanisten tenslotte sprak men, zoals we zagen, soms van 'Augerius Gislen(i)us Busbequius'. Zij die Busbequius van nabij kenden - bijvoorbeeld Verantius en Zay, Hans Dernschwam en de jonge

22. SCHOTTUS (1579), II, p.A2; GULIELMIUS (1583), f. áij; MELISSUS (1586), 141, 503; COLVIUS (1588), f. *2r. In de briefwisseling van Lipsius vindt men 'Augerius Busbequius' (LIPSIUS (1983), 134/5: Busbequius aan Lipsius d.d.12-7-1584 en ID., 204/5: Busbequius aan Lipsius d.d. 15-3-1585). Maar men vindt 'Augerius Gislenus Busbequius', in LIPSIUS (1978), 332: Busbequius aan Lipsius d.d. 28-1-1582. Deze laatste brief is slechts bekend in de vorm waarin hij door Lipsius is uitgegeven zodat niet vaststaat of de naamgeving door Lipsius zelf is aangepast aan de wijze waarop hij Busbequius gewoonlijk aansprak, namelijk 'Augerius Gislen(i)us Busbequius' (LIPSIUS (1978), 228: Lipsius aan Busbequius d.d. 7-3-1580 en ID., 325/6: Lipsius aan Busbequius d.d. ?-1-1582). Dat Lipsius verbeteringen aanbracht in brieven van anderen en ze vervolgens samen met zijn eigen brieven uitgaf, blijkt uit Clusius' brief aan Lipsius d.d. 1-4-1587: LIPSIUS (1983), 343.
23. Zie voor de titel van de editie uit 1581 p. 424, voor die van de editie uit 1582 p. 425. De woorden 'Heer van Boesbeke' komen weer terug in de titel van de editie uit 1589: H. IV, p. 95 (n. 70). Zie voor Busbequius' ingrijpen in de tweede druk van zijn werk H. IV, p. 87 vlg..
Carrio, verantwoordelijk voor de eerste druk van de eerste Turkse brief, sprak elders slechts van 'Augerius Busbequius': CARRIO, 'Censorinus (..)' (1583), f. áij vlg.; CARRIO (1585), II, titelpagina. Bovenstaande namen gebruikte Busbequius ook in het 'Album amicorum' van Colinus: H. XII, p. 357/8.
24. 'Augerius (..) Busbequius' {Vita, 1598 of later} (PBN Coll. Dupuy 348, f. 178r).
25. GUICCIARDINI (1567), 238A.
26. VOET (1986), 30, 46. Cf. H. IV, p. 81 (n. 7).
27. FD., II, 300: 'Koopakte (..) Boesbeke' d.d. 18 / 31-12-1887.

> prinsen Rudolf en Ernst - hadden het kortweg over hem als 'Augerius'[28].
>
> Het is na dit alles geen wonder dat zowel bij landgenoten als bij buitenlanders grote verwarring bestond over de juiste spelling van zijn naam. Vlamingen hadden het wel over de 'heer(e) van Bousbe(e)ke' of van 'Buesbeke'[29]. In de Duitstalige landen sprak men van 'Augerius de Busbeck', 'Augerius a Busbeck' of 'Augerius de Bousbeck'[30].

Valerius Andreas schreef in 1623 dat de kleine Ogier werd opgevoed in het huis van zijn vader. Het stemde zijn vader gunstig toen hij zag dat de jongen uitblonk boven zijn leeftijdgenoten. Daarom droeg hij zorg voor zijn wettiging door Karel V en voor een opleiding aan verschillende universiteiten in binnen- en buitenland[31].

De band die Ogier de Bousbeque had met zijn geboortestreek Vlaanderen en ook met zijn familie was zo hecht dat hij telkens daarheen terugkeerde. In de jaren na zijn gezantschap naar Constantinopel koesterde hij de hoop zich er te vestigen maar de in de zuidelijke Nederlanden gevoerde oorlog weerhield hem. Tenslotte kocht hij in 1587 de heerlijkheid Boesbeke van zijn neef Karel van Yedeghem, ongetwijfeld met de bedoeling de laatste levensjaren door te brengen in het land waar eens zijn wieg had gestaan[32].

Sanderus deelde mee dat de jonge Ogier op school ging in Wervik en Komen, waar 'beroemde grammatici' hem zijn eerste onderricht gaven[33]. Misschien waren Giles van Beek, die in Wervik een school hield, en Petrus Megang[34] die behalve in Ninove en Rijssel ook in Komen les had gegeven, zijn leermeesters. De gegevens over hun levens zijn dun gezaaid en laten geen zekere uitspraken toe.

> De gedachte dat een rechtstreekse bestudering van de oude auteurs de mens moest instrueren, had ook in Vlaanderen wortel geschoten. Niet alleen bij George Haloinus, heer van Komen, maar ook bij anderen leefde de wens de invloeden uit Italië in het eigen land te verbreiden. Giles van Beek liet zich inspireren door het werk van

28. DERNSCHWAM (1923), 227/8; Rudolf aan Maximiliaan d.d. 1-4-1566; Ernst aan Maximiliaan d.d. 4-4-1566. Zie tenslotte ook de brieven van Verantius, Zay (en Busbequius) aan Ferdinand. Zie voor Pighius H. XV, p. 399 (84).
29. VRIENDT (1971), 150; HESSELS (1887), 899 (45/35): Goltzius aan Ortelius, d.d. 21-2-1574 (cf. H. XII, p. 338). Clusius droeg een exemplaar van zijn 'Rariorum aliquot Stirpium per Hispanias obseruatarum Historia' (Antwerpen 1576) op aan 'Augerius à Bousbeke' (cf. H. XVI, p. 423).
30. FALCKENBURGK (1567): 'Augerius de Bousbeck'; Fabricius aan Busbequius d.d. ?-?-?: 'Augerius de Busbeck'; FD., II, 295-299: Ferdinand aan Busbequius ('Militia pro Augerio a Busbeek') d.d. 3-4-1564: 'Augerius a Busbeck'; IUNIUS (1572), 3: Sambucus aan Busbequius: 'Augerius a Busbekh'.
31. ANDREAS (1643), 93.
32. Zie bv. H. III, p. 65, H. XI, p. 300, H. XII, p. 338, 345, 351, 355 en H. XIII, p. 362 vlg..
33. SANDERUS (1624), 25.
34. Megang werd genoemd als Busbequius' leermeester door MESSIAEN (1892), III, 408.

Erasmus en wijdde aan de geleerde schrijver een epitaaf bij diens overlijden[35]. Petrus Megang, die als meester van de school in Komen de befaamde Despauterius (1480-1520) was opgevolgd, was de auteur van een Latijnse grammatica en een syntaxis (1549)[36].

Forster en Daniell hebben reeds het licht op George Haloinus (1470-1536/7) laten schijnen en in hem een pedagoog van de kleine Ogier willen zien[37]. Haloinus bezat een groot kasteel in Komen en uitgestrekte landerijen in de omgeving van die plaats en ook bij Halewijn. Zijn vorst stelde enkele gezantschappen onder zijn leiding. Haloinus had een grote liefde opgevat voor de studie van de oude auteurs. De bibliotheek in zijn kasteel was befaamd[38]. Ook correspondeerde hij met Erasmus. Een bewijs voor de bewondering die hij deze grote humanist toedroeg, is zijn vertaling van de 'Lof der Zotheid'. Zijn boek 'Herstel van de Latijnse taal' ('Restauratio linguae latinae', 1533) gaf de grammaticale regels voor het Latijn[39].

Er bestonden oude banden tussen de familie Halluin en Ghiselin[40] en ook de valkenjacht bij de heer van Komen suggereert een regelmatig contact tussen de beide families. Er zijn echter geen aanwijzingen dat Haloinus een directe invloed had op de vorming van de jonge Ogier. Forster en Daniell hebben dit nog met enige voorzichtigheid geopperd, spoedig evenwel begon de gedachte een eigen leven te leiden[41] en belemmerde het uitzicht op de tekenen die erop wezen dat het humanisme in deze periode in West-Vlaanderen reeds veel verder verspreid was dan men in de negentiende eeuw nog kon vermoeden[42].

Studie aan de universiteiten van Leuven, Bologna, Padua en Venetië. Jeugdvrienden. Eruditie en talenkennis.

Op 12 juli 1536 werd Ogier, vijf- of zestien jaar oud, ingeschreven aan de universiteit van Leuven[43]. Hij zal hier de

35. VOCHT (1954), III, 441, 445, 448: het epitaaf werd gepubliceerd in de 'Hymni aliquot' van J. de Meyere (1537).
36. ROERSCH (1894/5), 232/3; VOCHT (1954), III, 438/9, 441, 515. Over Despauterius: ID., 208-212.
37. FD., I, 27-51.
38. GUICCIARDINI (1567), 238A.
39. MATHEEUSSEN (1977); HALOINUS (1978).
40. De grootmoeder van George Ghiselin I was een Halluin. En George Ghiselin I was ook zelf gehuwd met een Halluin: FD., I, 13; DALLE (1880), 38; LEURIDAN (1886), 29.
41. Zoals bij SARTON (1942), 557, WAELE (1954), 8/9 en 91 (n. 8), DALLE (1975), 25-27. Dr. C. Matheeussen schreef me geen bewijzen te kennen voor contacten tussen Haloinus en Ogier.
42. Over de verbreiding van het humanisme in Vlaanderen: DESMET-GOETHALS (1973), 199-200; IJSEWIJN (1975). De belangstelling voor de oudheid uitte zich onder andere door de ontdekking van antieke munten bij Wervik en het aanbieden ervan aan Haloinus in 1514: H. XV, p. 386.
43. SCHILLINGS (1961), 136 (f. 17, nr. 115/6); zie n. 17.

colleges aan het ‘Collegium trilingue’ hebben gevolgd.

> Dit befaamde instituut ontleende zijn naam aan de drie talen die er werden gedoceerd: het Hebreeuws, Grieks en Latijn. Hieronymus Busleyden en Erasmus waren de oprichters ervan. En onder Erasmus' dierbare vriend Conrad Goclenius, die de leerstoel Latijn bezette, kwam het tot aanzien. Petrus Nannius volgde hem in 1539 op[44].

In Leuven, of misschien kort daarna in Italië, sloot Ogier vriendschap met zijn leeftijdgenoot Nicolaus Micault die later zitting zou krijgen in de Geheime Raad van Filips II[45], én met de wat oudere Andreas Masius die als diplomaat en kenner van het Syrisch naam zou maken; deze beide mannen waren ook onderling weer bevriend.

> Andreas Masius (1514/5(?)-1573), geboren in Lennik bij Brussel, studeerde sinds 1533 te Leuven. Vooral het Grieks en het Hebreeuws hadden zijn liefde. Na een voortreffelijke studie promoveerde hij in 1533 tot ‘magister artium’. Hij doceerde tot 1537 grammatica aan diezelfde universiteit. Maar in de zomer van 1538 leek een diplomatieke carrière een aantrekkelijker vooruitzicht te bieden. In 1545 en 1546 was Masius in Bologna om zijn pupil en vriend Hendrik van Weze te helpen bij diens studies voor zijn promotie tot doctor in de beide rechten. Als gezant maakte Masius lange reizen door Europa totdat hij zich in 1558, kort na zijn huwelijk, in de liefelijke tuinen bij Zevenaar terugtrok. Daar wijdde hij zich verder aan de studie van het Syrisch[46].

Busbequius' Latijnse brieven aan Masius vertonen hetzelfde karakter als de Turkse brieven aan Micault: eenzelfde levendigheid en stijl, dezelfde gevarieerde uitingen van vriendschap en dezelfde quasi studentikoze, haast schertsende schrijftrant. In de correspondentie met Masius keert evenals in de Turkse brieven telkens weer de vraag terug of het leven in dienst gesteld moet worden van het algemeen belang, dan wel gewijd moet zijn aan studie[47].

De jonge Busbequius zette zijn studie voort aan verschillende universiteiten van Italië. Het is niet bekend wanneer hij naar Italië vertrok. Sanderus vertelt dat hij er zes jaar doorbracht; zijn grootmoeder - ongetwijfeld Agnes Gommer, de weduwe van Gilles Ghiselin - betaalde de kosten[48].

44. VOCHT (1954), III, 493: over Busbequius; ID., 538-572: over Goclenius; ID., 365: over Nannius' opvolging. Zie over Nannius ook POLET (1936). Cf. ook VOCHT (1957), 86, 402/3.
45. Over Micault: H. III, p. 57 vlg..
46. MASIUS (1886); VOCHT (1954), III, 282-288; GIJSEN (1970); ROEY (1978). Cf. MASIUS (1572), dedicatiebrief aan A. Montanus d.d. 1-7-1570: ‘Ex amoenissimis hortis meis Zeuenerianis’.
47. App. II, p. 477 vlg.: Busbequius aan Masius d.d. 5-28-1556; B.354,(22-26); cf. H. XI, p. 307.
48. SANDERUS (1624), 25. Andreas - in het algemeen minder goed ingelicht over Busbequius' leven - schreef dat Ogiers vader zorg droeg voor een opleiding van de jongen in Leuven, Parijs, Venetië, Bologna en Padua: ANDREAS (1643), 93.

Bologna, Padua en Venetië worden genoemd als de plaatsen, waar Busbequius als student verbleef[49]. Andreas voegde nog de universiteit van Parijs aan deze opsomming toe[50]. Dit is misschien niet geheel ongegrond want ook de anonieme biografie uit de 'Bibliothèque Nationale' vermeldt dat Busbequius studeerde aan de 'bloeiendste universiteiten van zijn tijd in de Nederlanden, Frankrijk en Italië'[51].

In de wettigingsakte uit 1540/9 staat dat Busbequius 'in Leuven en elders' heeft gestudeerd[52]; het is onzeker of dit 'elders' duidt op de studie aan andere universiteitssteden dan Leuven of dat het onderwijs bedoeld is dat aan het verblijf in Leuven voorafging. Dat Busbequius zich reeds in 1540 naar Italië had begeven is niet uitgesloten. Maar Sanderus schreef dat zijn verblijf in Italië zes jaren had geduurd en elders lezen we dat hij in 1547 in Padua werd 'gelauwerd'.
In zijn vierde Turkse brief herinnerde Busbequius zelf aan een ervaring uit Italië: hij had op de markt van Venetië een rondreizend artiest gezien die gesmolten lood aanraakte en zonder enig letsel hierin zijn handen waste[53].
De Italiaanse universiteiten waren in de zestiende eeuw ook bij buitenlanders in trek. Talrijk waren vooral de Duitstalige studenten: de Duitse Natie, de corporatie waarin zij zich hadden verenigd, telde in Padua in 1563 200 en in 1597 zelfs 300 leden[54]. Er zijn echter geen aanwijzingen dat Busbequius zich bij de Duitse Natie van een der universiteiten aan heeft gesloten, in tegenstelling tot Micault die zich liet inschrijven als lid van de Duitse Natie in Bologna. Voorwaarde voor de toegang tot deze vereniging was dat men afkomstig was uit een Duits sprekend gebied of uit een streek waar een taal werd gesproken die verwant was aan het Duits. Misschien heeft het ontbreken van Busbequius' naam in de ledenlijsten van de Duitse Natie niets te betekenen, omdat veel bewijsstukken uit deze tijd verloren zijn gegaan, maar het is ook mogelijk dat hij als Vlaming zich weinig thuis voelde in deze vereniging of zelfs geweerd werd[55]. Vele Vlamingen traden trouwens toe tot de

49. MIRAEUS 'Elogia Belgica' (1609), 183/4; SANDERUS (1624), 25. De inschrijvingen van de studenten en aantekeningen over behaalde examens en promoties aan de genoemde Italiaanse universiteiten zijn slecht bewaard gebleven. Voor Bologna o.a.: FRIEDLAENDER / MALAGOLA (1887), KNOD (1899), CENCETTI (1938), SIMEONI / SORBELLI (1940), MAGLIOGLIO (1955/6), BRONZINO (1962), COLLIVA (1975); voor Padua: TEX (1959), ID. (1963), POELHEKKE (1961), KESSEL (1963), MARTELLOZZO FORIN (1971); voor Venetië: PALMER (1983); voor de Nederlandse studenten in Italië in het algemeen: WAL (s.a.).
50. ANDREAS (1643), 93.
51. 'Augerius (..) Busbequius' {Vita, 1598 of later} (PBN Coll. Dupuy 348, f. 178r).
52. FD., II, 292: 'Wettigingsakte (..)' d.d. 24-11-1540 / 15-4-1549.
53. B.314,(22-25).
54. BRUGI (1915), 139.
55. Zuidnederlanders kregen toegang tot de 'Natio Germanica' in Bologna, mits zij aan de volgende voorwaarden voldeden: 'Sub inferiori Germania comprehensi intelligantur etiam Belgae, maxime illi qui dialecto tantum a veris Germanis nonnihil differunt, aut alioqui nonnulla ex parte imperio Romanorum obnoxii sunt': COLLIVA (1975), 167. Zie voor de ruime interpretatie van de voorwaarden voor het lidmaatschap van de 'Natio Germanica' in Padua: POELHEKKE (1961), 272-274; niettemin wordt op p. 273 van dit boek gerept van spanningen tussen de 'homines Germaniae inferioris' en de 'homines Germaniae superioris' en van het feit dat niet alle studenten uit de Nederlanden het lidmaatschap van deze vereniging gezocht schijnen te hebben. Zie ook de volgende noot.

'Bourgondische natie'.
Busbequius maakte in de vierde Turkse brief naar aanleiding van zijn verhaal over de Krimgoten een toespeling op het superioriteitsgevoel dat bij Brabanders bestond ten opzichte van Vlamingen wat betreft hun taal: de Brabanders meenden dat hun taal beter 'Germaans' ('germanice') was dan die van de Vlamingen[56]. Hoewel Micault in de passage niet met name wordt genoemd, moet de opmerking voor hem bestemd zijn geweest[57] en wordt er wellicht gerefereerd aan gemeenschappelijke ervaringen tijdens de studietijd aan de Italiaanse universiteiten.
In Italië leerde Busbequius ook Hendrik van Weze, ofwel Hendrik Rudolf up ten Haitzhofel, kennen. Deze was een neef - later een adoptiefzoon - van Johannes van Weze, aartsbisschop van Lund, bisschop van Konstanz en raadsheer van Karel V. Hendrik van Weze was vanaf de zomer 1542, na zijn studie in Leuven, in Bologna[58]. Masius, in dienst van Johannes van Weze, stond hem, zoals vermeld, in de jaren 1545 en 1546 bij in zijn rechtenstudies. Van Weze werd bestuurder van de abdij Waldsassen. Uit een brief van Busbequius aan Masius van 28 mei 1556 blijkt dat Busbequius vanuit Constantinopel correspondeerde met deze 'Henricus Walsaxiensis'[59].

Miraeus vertelde dat Busbequius gedurende deze jaren het onderricht had gevolgd van Giovanni Battista Egnazio Cipelli[60], hoogleraar Latijn in Venetië.

Battista Egnazio (1478-1553), een vooraanstaand humanist in zijn tijd, doceerde Latijn in zijn geboorteplaats Venetië voor een grote schare studenten. Geen genoegen nemend met het lezen alléén van de auteurs trachtte hij door vergelijking van teksten en studie tot betere uitgaven te komen. Een lange reeks tekstuitgaven van voornamelijk Latijnse auteurs staat op zijn naam. Een werk van hem over de oorsprong der Turken ('De origine Turcarum', Venetië 1539) toont dat hij ook op ander gebied actief was[61].
Papadopolus, een achttiende-eeuwse geschiedschrijver van de universiteit van Padua, vertelt dat Lazzaro Buonamico, beroemd als pedagoog en hoogleraar in het Latijn en het Grieks, volgens - thans verloren gegane - brieven Busbequius onder zijn leerlingen had. Uit een niet meer bestaand dagboek van Sansonus zou zijn gebleken

56. Over dit superioriteitsgevoel van de Brabanders wordt ook gesproken door VOOYS (1975), 38, 70/1. In Brabant was in sommige kringen het Duits een deftige taal: ID, 34. In de vijftiende eeuw sloten Zuidnederlanders zich nu eens aan bij de 'Natio Germanica', dan weer bij de 'Natio Burgunda': SOTTILI (1988), 94/5.
57. Zie H. III, p. 65.
58. Micault schreef zich in 1542 in Bologna in: H. III, p. 57.
59. VOCHT (1954), III, 285-288. App. II, p. 477 vlg.: Busbequius aan Masius d.d. 28-5-1556.
60. MIRAEUS 'Elogia Belgica' (1609), 183/4.
61. MIONI (1981).

dat Busbequius in 1547 in Padua was ‘gelauwerd’[62].

Lazzaro Buonamico (1477-1552) gaf sinds 1530 onderricht in het Latijn en het Grieks aan de universiteit van Padua. Vorsten hadden geprobeerd hem door aanlokkelijke voorstellen uit Padua weg te lokken, maar de universiteit weerhield hem hiervan door een verhoging van zijn salaris. Zijn pedagogisch talent verschafte Buonamico grote faam. Van de andere kant verschenen er van hem geen werken in druk tijdens zijn leven. Hij legde niet alleen nadruk op vaardigheid in het spreken, ook op het juiste handelen[63]. Misschien was zijn aanwezigheid de reden dat juist in die dagen de letterenfaculteit in Padua veel studenten trok: in 1547 waren er daar 300 rechtenstudenten (‘legisti’) en 700 letterenstudenten (‘artisti’), terwijl de verhouding doorgaans eerder omgekeerd was[64].

Alleen de anonieme biografie uit de ‘Bibliothèque Nationale’ licht ons wat nauwkeuriger in over de vakken waarop de jonge Ogier zich toelegde: ‘Il y auoit acquise non seullement la science des artz liberaulx, mais aussy la jurisprudence, la médicine en laquelle il n'estoit pas médiocrement versé. Il excelloit en la cognoissance des histoires’[65].

In de lage landen bestond in de zestiende eeuw reeds een traditie om vreemde talen te leren. Dit werd als nuttig ervaren. Busbequius maakte zich naast het Vlaams en Frans, ook het Latijn, het Italiaans, het Duits en het Spaans eigen. Krachtens de gewoonte van die tijd kreeg de oefening in het Latijn zeer veel aandacht. De studenten werden in deze taal als het ware ondergedompeld door het lezen van vele Latijnse auteurs over verscheidene disciplines, zowel door oefening in het schrijven als door het houden van redevoeringen (‘declamationes’)[66]. Moeilijker werken werden tijdens colleges behandeld. Een vloeiende vaardigheid in het Latijn was in veel gevallen het resultaat van deze jarenlange training. Correctheid van taal, helderheid in het uitdrukken en sierlijkheid en precisie van stijl waren belangrijk.

62. PAPADOPOLUS (1726), 92; Van het ‘Diarium Sansoni’ zei Papadopolus op p. 3 dat hij het in zijn bezit had (‘quod habemus’), maar een dergelijk werk is in Padua thans onbekend; evenmin bestaat er zekerheid over de identiteit van de auteur.
63. AVESANI (1969).
64. BRUGI (1915), 141.
65. ‘Augerius (..) Busbequius’ {Vita, 1598 of later} (PBN Coll. Dupuy 348, f. 178r). Cf. ook: MIRAEUS ‘Elogia Belgica’ (1609), 184: ‘(..) in eloquentiae studiis operam dedit’; ANDREAS (1643), 93: ‘Lovanii, Lutetiae, Venetiis, Bononiae, Patavii bonis imbui litteris curaret’; SANDERUS (1624), 25: ‘(..) inde Louanium celeberrimum optimarum artium domicilium, ad iura Romana perdiscenda missus, tanta contentione in Disputationibus et Lectione sese exercuit (..) et Venetiis, Ioanni Baptistae Egnatio, Bononiae et Pataui aliis doctis hominibus in eloquentiae studiis operam dedit (..)’. Cf. ook H. I, p. 14.
66. Cf. H. XIX, p. 463.

Juist deze eigenschappen en ook een natuurlijke levendigheid en afwisseling zijn kenmerken van Busbequius' schrijftrant. Dit geldt niet alleen voor de Turkse brieven, waaraan de schrijver eindeloos heeft gevijld, maar ook voor bijvoorbeeld de gezantschapsbrieven aan de keizer die soms in een hoog tempo moesten worden geschreven; en trouwens ook voor de Franse en Italiaanse brieven aan vrienden. Toch noemde Busbequius zich ‘niet welbespraakt’ (in het Latijn); zijn stijl schoot aan ‘elegantia’ tekort[67.]. Dit is als valse bescheidenheid van hem opgevat: juist om de ‘elegante’ stijl zijn de Turkse brieven keer op keer geprezen[68.]. Maar onder ‘elegantia’ verstaat men in de vijftiende en zestiende eeuw een strenge keuze van taalmiddelen. En hoewel Busbequius zich had geoefend in de stijl van Cicero, was hij niet een purist in het navolgen van deze Romeinse redenaar. Hij was praktisch en veroorloofde zich enige vrijheid in het hanteren van het Latijn. Lipsius onderkende dit en prees zijn beknoptheid - temeer daar het een van de stijlkenmerken was van de door Lipsius zo gewaardeerde Tacitus -, maar tegelijk ook stelde hij vast dat de stijl (‘genus dictionis’) niet de eerste zorg van Busbequius was[69.].

> Busbequius' zin voor het doelmatige[70.] ligt ook besloten in zijn oordeel over keizer Ferdinand: ‘Hij {keizer Ferdinand} beheerst verscheidene talen. In de eerste plaats het Spaans aangezien het zijn moedertaal is, dan volgen het Frans, het Duits, het Latijn en Italiaans. Ook al kan hij in het Latijn alle gedachten uitdrukken, toch is hij niet zo geleerd in finesses dat hij niet soms zondigt tegen Priscianus. Dit moet als een fout worden aangemerkt bij een taalgeleerde maar kan, zo meen ik, bij een keizer worden getolereerd’[71.].

Men doet er verkeerd aan Busbequius enkel te beschouwen vanuit zijn geschriften in het Latijn. Hij maakte veel gebruik van de volkstalen[72.]. En prees men zijn kennis en eruditie, dan gold dit reeds tijdens zijn leven toch in het bijzonder ook zijn grote talenkennis[73.]. Een opmerking van Monteagudo, de Spaanse gezant in Wenen, doet hier niets aan af. Deze schreef in een geheim rapport dat aan Busbequius' uitspraak wel wat

67. B.107,(7-19).
68. Cf. H. II, p. 29, 33, 48.
69. LIPSIUS (1978), 325/6: Lipsius aan Busbequius d.d. {vóór 28}-1-1582; cf. H. IV, p. 82.
70. Cf. H. XIV, p. 374 (n. 15).
71. B.359,(23)-360,(1).
72. Vooral de onderzoekers van het Krimgotisch waren geïnteresseerd in de talen die Busbequius beheerste. Cf. STEINEN (1926), 2; HUUSSEN (1949), 17; LAMBRECHTS (1954), 40/1; STEARNS (1978), 67/8.
73. Vooral GUICCIARDINI (1567), 238A: ‘ha sette lingue tanto familiari, che tutti paiono in lui naturali (..)’. Cf. ook ‘Augerius (..) Busbequius’ {Vita, 1598 of later} (PBN Coll. Dupuy 348 f. 178r); SANDERUS (1624), 27.

ontbrak[74.]; Monteagudo zal daarbij in de eerste plaats aan het Spaans hebben gedacht.

Busbequius' oudoom en grootvader vervulden hoge functies aan de hoven van de Franse koningen en de hertogen van Bourgondië waar het Frans voertaal was. Deze taal hanteerde Busbequius zelf in zijn omgang met Vlaamse vrienden en met Franssprekende hoge ambtenaren: met Carolus Clusius, Johannes van der Aa en Granvelle; ook bezitten we een Franse brief van Micault aan hem[75.].

> Het is moeilijk zich een juist beeld te vormen van de verhouding tussen de volkstalen en het Latijn in de zestiende eeuw. Zeker, enkelen beschouwden het Latijn als de enige taal die het recht had om gesproken en geschreven te worden. Maar algemener was toch wellicht de opvatting dat ook de volkstalen geen verachting verdienden: ‘Er is geen taal zo barbaars of zij heeft haar eigen keurigheid en vermogen van uitdrukking indien ze behoorlijk gekuist wordt’, luidt Erasmus' bekende uitspraak die aan de Florentijn Leonardo Bruni (1370/74-1444) moet zijn ontleend. Erasmus noemde het verder een schande dat iemand niet op de hoogte zou zijn van zijn moedertaal[76.]. Maar algemeen was tegelijk het besef dat alleen het Latijn internationaal werd gesproken en dat praktisch elk onderwerp erin kon worden behandeld[77.].

De correspondentie van Busbequius biedt slechts één voorbeeld van zijn omgang met zijn moedertaal, het ‘Vlaams’, namelijk de woordenlijsten van het zogenaamde Krimgotisch en het commentaar daarbij. Er is tegelijk geen beter bewijs dat Busbequius zich bovenal Vlaming voelde en zich emotioneel verbonden voelde met het Vlaams[78.].

> Italië - en Busbequius zal ook op dit vlak hier iets hebben geleerd - was de andere landen voorgegaan in de emancipatie van de eigen taal. In de eerste decennia van de zestiende eeuw werd de grote wedijver tussen voorstanders van de volkstaal en het Latijn min of meer beslist ten gunste van het Italiaans: dankzij Dante, Petrarca en Boccaccio bezat het Italiaans literaire voorbeelden, vergelijkbaar met Cicero voor het Latijn[79.].

In het algemeen was het ‘Nederlands’ in deze tijd, vergeleken met het Italiaans en het Frans, nog weinig ontwikkeld als algemeen beschaafde omgangstaal. Een noodzakelijke zuivering had deze taal, evenmin als het ‘Duits’, nog niet ondergaan. Een eenheid scheppende grammatica voor het mengelmoes van ‘Nederlandse’ dialecten ontbrak nog. In

74. Monteagudo aan Zayas d.d. 1576-4-13.
75. Busbequius aan Van der Aa d.d. 21-3-1564; Busbequius aan Granvelle d.d. 10-9-{1564}; Micault aan Busbequius d.d. ?-2-1569; Busbequius aan Clusius d.d. 29-10-1576 en de latere brieven aan Clusius.
76. BRANDEN (1967), 10; KOOIMAN (1922), 165; BRUNI ARETINO (1969), 61.
77. Cf. H. XVII, p. 426 vlg..
78. Over het Krimgotisch H. XVII, p. 427 vlg..
79. BRANDEN (1967), 218-220.

Komen - en naar we mogen aannemen ook in Boesbeke - werd het Vlaams naast het Frans als voertaal gesproken[80].

Busbequius' brieven aan Adam von Dietrichstein geven een indruk van zijn vaardige beheersing van het Italiaans[81].
Dat hij Spaans en Duits heeft gekend, kan niet worden betwijfeld, al zijn er geen Duitse of Spaanse documenten van zijn hand gevonden. Wel keert zijn naam dikwijls terug onder ambtelijke documenten in het Duits[82].
Er zijn wel aanwijzingen dat Busbequius zich minder graag van het Spaans en Duits bediende, tenminste op schrift. Hij schreef namelijk aan Von Dietrichstein aanvankelijk in het Latijn, na zijn driejarig verblijf in Spanje nog slechts in het Italiaans. Dit is opmerkelijk omdat Dietrichstein goed het Spaans beheerste, want hij was met een Spaanse edelvrouw gehuwd en had lange tijd in Spanje geleefd en was er sterk onder Spaanse invloed geraakt[83]. Verder hebben we een in het Frans gesteld verzoekschrift uit 1564 aan de Spaanse koning. Het is in de derde persoon geschreven maar zonder twijfel door Busbequius zelf opgesteld, want het handelt over de grote financiële schade die hij had geleden door niet terugbetaalde losgelden door verscheidene Spaanse gevangenen in het Ottomaanse rijk[84].
Er bestaat onenigheid over de andere talen, die Busbequius zou hebben gekend; het Grieks, Kroatisch Engels en Turks worden genoemd. Waarschijnlijk leerde Busbequius aan het 'Collegium trilingue' slechts weinig Grieks. Aan Masius schreef hij dat hij de vele Griekse handschriften die hij uit Constantinopel had meegebracht niet zelf kon lezen, want in deze taal was hij 'onbekwaam' ('imperitus')[85]. Volgens Guicciardini' sprak Busbequius ook 'Schiavon', volgens Sanderus 'Illyrica lingua'; hiermee lijkt het Kroatisch bedoeld te zijn[86]. Het was natuurlijk onvermijdelijk dat Busbequius met zijn sterk ontwikkeld gevoel voor talen tijdens zijn gezantschap het een en ander opstak van het Hongaars, Kroatisch en Boheems, talen die door leden van zijn gezantschap en dat van Verantius en Zay zeker werden gesproken. Trouwens ook aan het hof van de Ferdinand I sprak men deze talen algemeen naast het Latijn, Italiaans, Spaans en Frans[87]. Ook van het Engels en Turks had Busbequius gedurende zijn reizen enige kennis opgepikt. Maar tot echt spreken en schrijven in deze talen is het zeker nooit gekomen[88].

80. Afwisselend was er een overheersing van het Frans en het Vlaams in Komen: DUVOSQUEL (1973), 17-30. Busbequius' inschrijving aan de Leuvense universiteit als 'Ogerus Ghyselinck' (zie n. 17) kan nauwelijks gelden als een bewijs voor Busbequius' sympathie voor het Vlaams. Rond Leuven was het Nederlands immers de voertaal.
81. Cf. de Italiaanse begrippen in B.55,(17/8), B.187,(24/5).
82. B.201,(29): 'Juppenbier'; B.208,(15): 'Wasserplutzer'. En woorden als 'Bruder' en 'Schwester' in het Krimgotisch vocabulaire: H. XVII, p. 430.
83. Over Von Dietrichstein H. XI, p. 309 (n. 57).
84. {Busbequius} aan Filips II, d.d. ?-?-1563/4.
85. App. II, p. 507 vlg.: Busbequius aan Masius d.d. 13-8-1569.
86. GUICCIARDINI (1567), 238A; SANDERUS (1624), 27. Soms wordt met deze aanduidingen echter ook het 'Sloveens' bedoeld.
87. ALBERI (1853), 147, 153, 156.
88. Het Engels wordt als één van Busbequius' talen genoemd in 'Augerius (..) Busbequius' {Vita, 1598 of later} (PBN Coll. Dupuy 348, f. 178r). In de 'Descriptio nuptiarum inter (..) Philippum et Mariam Reginam (..)' komen enkele korte frasen in het Engels voor, cf. p. 126. Zie voor Busbequius' omgang met het Turks H. XVII, p. 426.

Wettiging.

Karel V gaf in de maand april van het jaar 1540 zijn toestemming voor de officiële wettiging van Busbequius als zoon van George Ghiselin II. Er is wellicht een relatie met het feit dat keizer Karel enkele weken eerder gedurende een reis langs naburige steden Gent had aangedaan[89]. Voorwaarde voor deze wettiging was dat Busbequius eenmalig een geldsom naar vermogen en de aard van zijn goederen diende te betalen. Over de hoogte ervan zouden de president en de leden van de rekenkamer ('Chambre des Comptes') te Rijssel te zijner tijd een beschikking doen. De akte kwam op 24 november 1540 binnen in de rekenkamer van die stad. De akte werd echter pas officieel bekrachtigd op 15 april 1549 nadat Busbequius de vrij aanzienlijke som van 190 ponden van elf groten Vlaams ('neuf vings dix livres de xi gros monnoye de Flandres la livre') had betaald. Dit bevrijdde hem tenslotte van de smet van onwettigheid en verleende hem het recht om als wettig erfgenaam van zijn ouders en anderen op te treden. Verder mocht hij ambten en beroepen uitoefenen evenals elk ander wettig persoon[90].

De betaling geschiedde dus pas na Busbequius' studiejaren in het buitenland. Het is aannemelijk dat een eerdere betaling door de vader van Busbequius niet opportuun werd geacht. Er zijn geen bewijzen dat zijn onwettige geboorte nadien een punt van discussie is geweest. Het is zelfs de vraag in hoeverre dit feit bekend was, voordat Andreas er in 1623 algemene bekendheid aan gaf. Het valt op dat Busbequius' naam niet voorkomt in de lijst van beroemde bastaarden die was opgesteld door Pontus Heuterus[91].

Voorkomen.

Welke voorstelling moet men zich maken van Busbequius in de kracht van zijn leven? Sanderus beschreef hem als een man van middelmatige lengte, met een donker gelaat, een adelaarsneus en een langwerpig gezicht met ernstige en eerbiedwaardige trekken[92]. Dit beeld stemt ongeveer overeen met de bewaard gebleven portretten. Het meest getrouw is vermoedelijk een kopergravure van Melchior Lorck (Lorichs)

89. FD., I, 48 (n. 1). Wettiging was geen uitzondering. Dodonaeus werd in 1538 door Karel V gewettigd: LOUIS (1954), 241.
90. 'Wettigingsakte (..)' d.d. 24-11-1540 / 15-4-1549.
91. HEUTERUS (1643). De uitgever N. Chevalier meende dat Busbequius door Heuterus wel was genoemd: BUSBEQUIUS (1716), 'Préface'.
92. SANDERUS (1624), 27.

die, nadat hij reeds eerder in 1556 een portret van Verantius en in het volgende jaar ook een portret van Zay had gemaakt, op 25 september 1557 ook Busbequius uittekende. Lorck (Lorichs) beeldde hem 'en profil' af, met zijn korte baardje en snor; om zijn schouders droeg hij een pels[93.]. De tekenaar van het portret dat Miraeus publiceerde in 1604, is onbekend

93. Zie voor een beschrijving van Lorcks kopergravures van Verantius, Zay en Busbequius HARBECK (1911), 37-39. Van deze portretten komt dat van Busbequius het meeste voor. De heer E. Fischer ('Det kongelige Kobberstiksamling, Statens Museum for Kunst', Kopenhagen) die mij veel van onderstaande inlichtingen over de herkomst en de verschillen tussen de exemplaren verschafte, kent slechts één exemplaar van het portret van Verantius (Wenen, 'Albertina') en één van dat van Zay ('Kort- og Billedafdelingen, Det Kongelige Bibliotek', Inv. Nr. M.P.24, pl.7^{1a}, 8^{0}); beide portretten zijn voor het eerst in dit boek gereproduceerd op p. 127 en p. 146. De drie portretten zijn slechts bekend als afzonderlijke gravures. Het is niet uitgesloten dat Lorck het plan had ze (met ander werk van hem) te publiceren.
Van het Busbequius-portret bestaan twee typen. Het eerste type, met een afmeting van 124 bij 89 millimeter, vindt men afgedrukt in dit boek op p. 7. Het tweede type onderscheidt zich doordat een teken dat eruit ziet als een G boven de C in TVRC en bovendien een kruisvormig symbool onder de N van CALEND. zijn toegevoegd. Het staat afgedrukt bij STEINEN (1926), VERDOORN (1944), 443, en HUUSSEN (1949), tussen p. 112 en 113. Fischer kent exemplaren hiervan in München ('Staatl. Graph. Sammlung', Inv. Nr. 141957), Neurenberg ('Germ. Nat. Mus.', Inv. Nr. 17793), West-Berlijn ('Kupferstichkabinett', Inv. Nr. 5065-1877), Amsterdam (Rijksprentenkabinet). Exemplaren van Lorcks Busbequius-portret zonder de genoemde toevoegingen bevinden zich in Wenen ('Albertina', volgens Fischer de mooiste afdruk van dit type), Flensburg ('Städt. Mus.'), Kopenhagen ('Den Kongelige Kobberstiksamling, Statens Museum for Kunst') en wellicht ook in Hamburg ('Kunsthalle', Inv. Nr. 12.488). Er zijn tenslotte ook nog niet nader geïdentificeerde kopieën in Londen ('Brit. Mus.') en Brussel ('Cab. des Estampes'). Een afdruk van het Busbequius-portret bevindt zich ook bij OBERHUMMER (1902). Fischer vermoedt op grond van het papier en de slijtage van de plaat dat de Busbequius-gravure in de achttiende eeuw is herdrukt.
In de linkerbovenhoek van Busbequius' portret staat het motto 'Deo conseruatore et duce'. Vergelijking van het portret met die van Verantius en Zay maakt duidelijk dat deze woorden Busbequius' lijfspreuk vormden, zoals reeds vermoed werd door De Waele, die daarbij verwees naar B.126,(25-28): 'De reditu quod scire vis, notum illud: Facilis descensus Averni {cf. Vergilius, *Aeneis* VI, 126}. Qui mihi venienti dux fuit, reducet faciet, cum ei visum erit' (WAELE (1954), 93 (n. 4)). Men bedenke echter dat Lorcks lijfspreuk hier sterk op leek. Deze luidde namelijk: 'Et iuuante deo, et conseruatore deo': HARBECK (1911), 60 (Lorck schreef zijn lijfspreuk in 1574 in Chr. Plantins 'Liber amicorum' (Cambridge, 'Univ. Libr., Pembroke Coll.', ms. L.C.11.113)). Cf. over Lorck H. V, p. 159-160. Zie ook de volgende noot.

zodat ook de waarde van het portret niet vast staat[94].

Busbequius noemde zich mager ('macilentus'), zodat hij gemakkelijk een zwaarlijvig militair als Alvaro de Sande de baas kon tijdens een wedstrijd te voet: beide mannen waren op terugreis uit Constantinopel uit hun koetsen gestapt[95].

> Een liefde voor sport en beweging was Busbequius kennelijk aangeboren. Er zijn meer dergelijke verhalen in de Turkse brieven. Eens liet hij de poorten sluiten van zijn huis in Constantinopel om zonder de Turken te ergeren een plaag buizerds te bestrijden[96]. In de nazomer van 1559 liet hij in de karavanserai een zaal verbouwen voor het balspel teneinde zijn conditie op peil te houden[97].

Hoveling aan het hof van koning Ferdinand I van Habsburg (1552/3-1554). Het gezantschap van Don Pedro Lasso naar Londen. Busbequius' beschrijving van het huwelijk van Filips II en Maria Tudor.

In zekere zin volgde Augerius Busbequius het voorbeeld van zijn grootvader en oudoom omdat hij door indiensttreding bij een vorst een ambtelijke of diplomatieke loopbaan nastreefde. Hij verkoos het hof van koning Ferdinand I van Oostenrijk. Dit was weliswaar bescheiden en eenvoudig en had altijd in de schaduw gestaan van dat van zijn oudere broer Karel V in Brussel, maar het was tevens toleranter en veelbelovend: Ferdinand slaagde er gedurende de loop van zijn lange regering (1521-1564) in om, in tegenstelling tot Karel, steeds grotere macht te verwerven en na de dood van de keizer zou hij, en niet Filips II (Karels zoon), de keizerskroon verwerven.

> Als jongere broer was Ferdinand lang afhankelijk geweest van de gunsten van Karel V maar in 1521 was hem de heerschappij over de Habsburgse bezittingen in Oostenrijk gegeven. De moeilijkheden gedurende zijn regering stapelden zich op. Naast de onenigheid op godsdienstig terrein was er bovenal de voortdurende oorlog tegen de Turken waardoor zijn rijk spoedig in grote financiële moeilijkheden kwam. Met volharding en takt lukte het de koning om in de loop van zijn lange regering zijn aanvankelijk zwakke positie te versterken. Een defensieve politiek ten opzichte van de Turkse aanvallen op de grenzen, en bereidheid om met de Duitse vorsten compromissen te sluiten droegen aan zijn succes bij. Sinds 1526 was Ferdinand tevens koning van Bohemen en Hongarije, nadat zijn zwager koning Lodewijk II van Hongarije bij Mohács was gesneuveld. Feitelijke uitoefening van zijn macht over

94. MIRAEUS (1604), plaat 144. Cf. voor de Busbequius-portretten door Lorck en Miraeus ook H. I, p. 14, H. II, p. 46, en H. XIII, p. 367. Zie ook p. 363 (n. 13).
95. B.343,(14-18).
96. B.149,(9)-150,(4).
97. 'Conto (..) de cinque anni' d.d. ?-11-1560: A l'altro Baioran del 1559 a di 13 di settemb.: 'Per una stanza fatta nel Carauansaray da exercitarci con la balla: 16 ducati'; B.195,(27-29): 'Ipse mihi valetudinis caussa sphaeristerium struxi, in quo me minore pila ante prandium exerceo'. Busbequius oefende zich in Constantinopel ook in het boogschieten, cf. B.195,(29).

> Hongarije werd hem echter door tegenwerking van de Hongaarse edelen en de Turken onmogelijk gemaakt. In 1531 werd Ferdinand nog tot rooms-koning gekroond en na Karels dood in het najaar van 1558 droeg hij ook de keizerskroon. Het rijke Spanje onder leiding van Filips II zou echter nog lang nadien de politiek in Europa bepalen. Toch hebben Ferdinand en zijn zoon Maximiliaan de basis verstevigd waarop het latere Oostenrijkse keizerrijk gegrondvest zou zijn[98].

Busbequius kwam aan Ferdinands hof in 1552 of 1553[99], - het was juist in de tijd waarin de compromisloze politiek van Karel V tegenover de Duitse protestanten schipbreuk leed en hij voor het behoud van de keizerskroon binnen de Habsburgse dynastie moest omzien naar Ferdinand. Vanaf 1553 staat Busbequius in de hofhouding vermeld als een der dienaren zonder speciale rang ('Extraordinari Diener') voor 20 gulden per maand[100]. Misschien had Masius hem de weg naar dit hof gewezen.

> Wat Busbequius in de voorafgaande jaren gedaan heeft, weten we niet. Dat hij na zijn vertrek uit Italië nog jaren zou hebben doorgebracht in zijn geboorteplaats met het lezen van boeken, het zoeken naar munten en het verzamelen van planten, zoals Forster en Daniell willen doen geloven[101], vinden we in geen enkele bron vermeld.
> In de adelsbrief van Busbequius uit 1564 liet Ferdinand schrijven dat Busbequius vanwege zijn bijzondere karakter, aanleg en brede ontwikkeling en vanwege zeer veel uitstekende geestesgaven was opgevallen. Hij was daarom aan het hof opgenomen teneinde hem, indien de gelegenheid zich zou voordoen, met belangrijke taken te belasten[102].
>
> De Habsburgse vorsten maakte dikwijls gebruik van degelijke en praktisch opgeleide lieden uit niet-adellijke kringen. Onder hen waren veel Nederlanders: Cornelis de Schepper en Gerard Veltwyck die beiden als gezant in Constantinopel hadden gediend, maar ook Viglius van Aytta, Andreas Masius, Joachim Hopper en Nicolaus Micault die allen hoge ambten bekleedden; hun goede opleiding en vooral ook hun grote talenkennis hadden hen tot bruikbare mensen gemaakt[103].
> Een opmerking van Masius in zijn dedicatiebrief van zijn 'Moses Bar Kepha' (1569) is misschien niet ten onrechte in verband gebracht met Busbequius' indiensttreding bij Ferdinand: 'Aan jou mijn Augerius', schreef Masius: 'heb ik dit werk opgedragen

98. BUCHOLTZ (1831-1838); FICHTNER (1982).
99. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 7-6-{1568}; zie H. XI, p. 330.
100. FIRNHABER (1861), 28. Het laagst betaalde bedrag aan dienaren van het hof was één gulden en twintig kronen; leden van de Hofraad ontvingen doorgaans 40 gulden per maand. Aan Rüstem Pasja vertelde Busbequius dat hij al heel wat jaren als hoveling ('aulae familiaris') aan het hof verbonden was: Busbequius aan Ferdinand, d.d. 23-1-1555.
101. FD., I, 50/1.
102. Ferdinand aan Busbequius d.d. 3-4-1564 ('Militia pro Augerio a Busbeek').
103. Over de bekwaamheid van de Nederlandse bestuurders in de zestiende eeuw: PIRENNE (1907), III, 201.

> omdat wij reeds vroeger gaarne met elkaar wedijverden in onderlinge diensten nadat jij (zoals je gewoonlijk openlijk verkondigt) door mijn advies het meest in waardigheid was begonnen te groeien'[104].
> Busbequius toonde zich in de vierde Turkse brief onder de indruk van de kwaliteiten van Ferdinand als bestuurder. Hij wilde niet besluiten voordat hij een betrouwbaar beeld van het hof van de keizer en van de keizer zelf had gegeven[105]. Hij beschreef de koning als een streng, rechtvaardig en plichtsgetrouw vorst, wars van vleierij en begiftigd met een grote kennis en ervaring, en prees diens houding tegenover de Turken. Deze was in de eerste plaats gericht op instandhouding van de grenzen en op de bescherming van de eigen bevolking[106].

Een gezantschap onder leiding van Don Pedro Lasso, ambassadeur van Ferdinand I bij het huwelijk tussen Filips II en Maria Tudor in de zomer van 1554 te Londen, voerde Busbequius voor het eerst op als figurant op het diplomatieke toneel[107].

> Een korte inleiding moge de betekenis van dit gezantschap en van hetgeen verder volgt, verduidelijken. Maria Tudor was op 3 juli 1553 haar overleden halfbroer Edward VI opgevolgd als koningin van Engeland. Haar troonsbestijging leek een versterking van de katholieke partij in haar land. Karel V zette reeds dadelijk zijn zinnen op een huwelijk tussen de koningin en zijn zoon Filips II. Hiertoe werd in november 1553 besloten. Voor Karel was dit een belangrijk diplomatiek succes, niet alleen vanwege de versterking van de Habsburgse macht in Vlaanderen maar ook omdat de protestantse vorsten in Duitsland en de Franse koning de wind uit de zeilen werd genomen[108]. Filips II was minder verguld met het initiatief van zijn vader. Hoewel hij koning van Engeland zou worden, was er geen politieke macht aan de nieuwe titel verbonden en ook verder bood het huwelijk hem weinig direct voordeel[109].
> Anti-Spaanse en antikatholieke gevoelens in Engeland leidden bovendien in de eerste maanden van 1554 tot een bloedig onderdrukte opstand van een groot aantal edelen[110]. Een propagandacampagne binnen en buiten Engeland moest het succes van

104. MASIUS (1569), 229: Masius aan Busbequius d.d. 9-8-1567. Een verwijzing naar deze brief bij: PAQUOT (1767), IX, 201; MASIUS (1886), 401. Over een mogelijkheid dat Masius, via zijn vriend J. Van der Aa, Busbequius aan een functie geholpen had bij koning Ferdinand: VOCHT (1954), III, 494. Dat Busbequius' capaciteiten waren opgevallen, vinden we ook bevestigd in 'Augerius (..) Busbequius' {Vita, 1598 of later} (PBN Coll. Dupuy 348, f. 178r). Daar vindt men ook het feit vermeld dat de vrienden van Busbequius en andere lieden hem tot zijn stap hadden aangezet.
105. B.367,(23/4): 'Putas me laudare {sc. "Ferdinandum"}, ad historiae fidem epistolam scribo'.
106. B,355.(19)-370,(25). Cf. BUCHOLTZ (1831-1838), VIII, 766/7..
107. B.2,(6-14).
108. LOADES (1979), 112-114.
109. LOADES (1979), 121-123.
110. LOADES (1979), 124-130.

het huwelijk bij het publiek bepleiten[111].
Het tijdstip van de voltrekking van het huwelijk was lange tijd onzeker. Door de politieke onrust in Engeland aarzelde Filips lang eer hij in Spanje scheepging[112]. Koning Ferdinand had zijn opperstalmeester Don Pedro Lasso de Castilla tot zijn gezant voor het huwelijk benoemd[113]. In april hielden Don Pedro en Don Hernando de Gamboa, de afgezant van Ferdinands zoon Maximiliaan II, met 70 mannen in hun gevolg zich in Vlaanderen gereed voor de overtocht[114]. Op 11 juni werd in Engeland bericht dat Don Pedro zou oversteken, zodra het bericht van Filips landing in Engeland bekend was[115]. De paarden (in april noemde men een aantal van 50) en een deel van het gevolg werden intussen reeds overgebracht. Het gezantschap kwam op 26 juni te Londen aan. Ter verwelkoming werd vanaf de 'Tower' een kanonschot afgevuurd[116]. Eind mei waren reeds alle voorbereidingen voor het huwelijk in Engeland voltooid. De zestiende juni had de koningin Londen verlaten om in Farnham de komst van Filips af te wachten. Weken gingen voorbij. Eindelijk op 20 juli kwam Filips in Southampton aan[117]. De huwelijksinzegening vond plaats op 25 juli[118].

Busbequius heeft een beschrijving van het huwelijk tussen Filips en Maria gemaakt[119]. De aankomst van Filips II in Portsmouth waar de koning aan land ging, zijn huwelijk met Maria en beider intocht in Londen zijn het onderwerp van het verslag. Aan een weergave van de teksten op triomfbogen en langs de route is meer dan de helft van de tekst gewijd. De lezer krijgt een treffend beeld van de pracht en praal waarmee het koninklijk paar werd ontvangen en ook van de stemming van de bevolking. Aan het optreden van het gezantschap onder leiding van Pedro Lasso en ook aan zijn eigen rol besteedde Busbequius geen aandacht.

De beschrijving lijkt bestemd voor aanhangers van het Habsburgse kamp. De rivaliteit tussen de gezanten van de koning van Frankrijk en de 'koning van de Romeinen' wordt in het bijzonder vermeld: 'Bij deze maaltijd was de gezant van de koning van Frankrijk niet aanwezig, omdat hij niet wenste dat men aan de gezant van de "koning van de Romeinen" voorrang gaf, en hetzelfde gold voor de gezant van de hertog van Ferrara, die niet wilde dat de gezant van de hertog van Florence hoger werd gesteld. Zo had immers het Engelse

111. LOADES (1979), 212-222.
112. LOADES (1979), 131-139; PRESCOTT (1952), 268-272.
113. ATIENZA (1954), 476.
114. Zie Calendar (..) of the reign of Mary, etc., (1861), 75: de bisschop van Norwich aan de Raad d.d. 21-4-1554; ID., 90: Sir John Massone aan de Raad d.d. 4-6-1554.
115. Zie Calendar (..) of the reign of Mary, etc., (1861), 94: Sir John Massone aan Maria Tudor d.d. 11-6-1554.
116. FD., I, 53.
117. LOADES (1979), 138/9.
118. PRESCOTT (1952), 275/6.
119. 'Descriptio Nuptiarum Inter Regem Angliae Philippum et Mariam Reginam a<nn>o <15>54 per d<omi>n<um> Auger<ium> a Busbeck'.

parlement besloten dat, als de gezant van de Franse koning aanwezig wilde zijn, hij dan geplaatst zou worden achter de gezant van de “koning van de Romeinen”’[120].

> Uitvoerig wordt de indruk belicht die Filips II op het publiek maakte. De schrijver drukte zich behoedzaam uit: hij prees de pogingen van de nieuwe vorst in Windsor om zich bij de bevolking geliefd te maken. Ook werd er niet voorbijgegaan aan de oppositie van de Engelsen tegen de Spanjaarden: ‘Maar zich dikwijls wendend naar elk van beide kanten van de weg richtte hij {Filips} zijn blik welwillend naar het volk. Het volk verraadde goed zichtbaar dat het zich verblijdde bij het zien van hem en herhaaldelijk werden de volgende geluiden gehoord: “God save iour grace”. De vorst is immers behept met een buitengewone menselijkheid, een bekoorlijk lichaam en goed geproportioneerde ledematen in verhouding met zijn grootte. In bewondering voor zo'n man overlaadde het volk diegenen met scheldwoorden, die getracht hadden hem in alle toonaarden met onwaarheden te belasteren en die hadden getracht na het verspreiden van geruchten over Engeland, de zuiverheid van zijn naam te bevlekken’.
> Ook schilderde de schrijver aan het einde van zijn beschrijving het verzet tegen Filips: ‘Dit - opdat ik niet op alle kleinigheden inga - waren de manieren, waarop het volk van Londen zijn sympathie en welwillendheid jegens de koning heeft willen bewijzen. Dat volk zag hem met genoegen en als een volstrekt andere persoon dan zoals bepaalde verdorven en afgunstige lieden hem hadden afgeschilderd, die minder gunstige verhalen over hem in Engeland hebben verspreid, en net zoals wij zeiden dat dat ook in Windsor is gebeurd. De volgende uitspraken werden alom gehoord: men vervloekte niet alleen de misdaad en schaamteloosheid van die mensen, maar men prees ook het uiterlijk van de koning, zijn schoonheid en menselijkheid, die wordt uitgedrukt door alle lijnen van zijn gelaat. Zo werd de goede wil en de buitengewone sympathie van allen duidelijk. Nadat de koning met deze praal en gunst van het volk bij zijn paleis was gebracht, heeft hij gerust’[121].

120. Zie Calendar (..) negociations between England and Spain, (1949), 270/1: Karel V aan zijn gezanten in Engeland: opdracht om te verhinderen dat de Franse gezant precedeerde boven die van Ferdinand; nog beter ware het als de Franse gezant geheel afwezig zou zijn. Over dezelfde kwestie Calendar (..) of the reign of Mary (..), (1861), 107: de Raad (Winchester) aan Dr. Wotton d.d. 25-7-1554.
121. ‘Descriptio (..)’ d.d. 1554, f. 15v: ‘Haec fuerunt quibus potissime, ne minuta quaeque persequar, populus Londinensis studium et benuolentiam suam erga Regem testatam esse uoluit, quem libenter longe alium uidit, atque eum improbitas et maleuolentia quorundam depinxerat, qui minus commodos sermones de eo per Angliam dissiparant ac proinde {ms.: dissiparan ac proindet}, ut etiam factum diximus Wyntoniae. Audiebantur haec ex omnibus partibus uoces, cum illorum scelus et impudentiam exsecrantium, tum econtra Regis speciem atque formam omnibusque oris eius liniamentis expressam humanitatem collaudantium, ut non obscure singularis omnium Voluntas et eximium studium significaretur; hoc apparatu atque hoc fauore populi perductus ad palatium suum Rex conquieuit’.

> Dat de beschrijving meer is dan een voorspelbare neerslag van indrukken, blijkt ook uit de volgende passage waarin de huwelijksplechtigheid wordt beschreven: 'Nadat ze ongeveer tot het midden van de kerk waren gekomen, hadden de verloofden hun loop afgebogen naar verschillende altaren die met veel goud doorstikte kleden waren bedekt. Wij gissen dat zij op deze plaatsen hebben gebiecht. Want bij de vorst was degene die gewend was hem de biecht te horen, een broeder uit de orde der Franciscanen, een man die bovenal geleerd was. Bij de koningin werd de bisschop gezien'.
> Busbequius heeft echter zeker andere beschrijvingen van de feestelijkheden en gebeurtenissen geraadpleegd. De woorden 'Good night my Lordes all', die Maria aan Filips leerde zodat hij in de avond, wanneer hij zich naar bed wilde begeven, de hovelingen kon heenzenden, komen ook in andere stukken voor[122.]. Hetzelfde geldt voor vele nauwgezet weergegeven teksten op de triomfbogen[123.].

Er is van dit Oostenrijks gezantschap, dat voornamelijk een representatief karakter had, weinig meer bekend dan dat het de huwelijksplechtigheid en feesten bijwoonde in Londen[124.]. Don Pedro aanvaardde met zijn gevolg begin oktober 1554 de terugreis. Omdat vijandelijke Franse schepen voor de Engelse kust een veilige overtocht in gevaar brachten, vroeg de gezant op 6 oktober vanuit Dover om bescherming door Engelse schepen[125.].

Niet lang na zijn terugkeer in Vlaanderen ontving Busbequius een opdracht die de koers van zijn leven ingrijpend zou wijzigen.

122. PRESCOTT (1952), 275.
123. Zie over de bestaande beschrijvingen ANGLO (1969), 325-338 (met name over de intocht in Londen); HUME (1892), 253-280 (met name over de aankomst van Filips en het huwelijk); en PRESCOTT (1952), 270-278 (meer algemeen).
124. Zie Calendar (..) of the reign of Mary, etc., (1861), 107: de Raad (Winchester) aan Dr. Wotton d.d. 25-7-1554.
125. Zie Calendar (..) of the reign of Mary, etc., (1861), 125/6: Don Pedro Lasso (Dover) aan Maria d.d. 6-10-1554; cf. FD., I, 54.

Portret van Antonius Verantius door Melchior Lorck.
Kopergravure, 'Albertina' Wenen, signatuur Kupferstich 1556 Alt. Inv. 1937, 31.
Cf. H. V, p. 120 (n. 93).

Hoofdstuk VI: Het gezantschap naar het hof van sultan Süleyman.

Een brief van de koning.

Amper terug uit Engeland ontving Busbequius op 3 noember 1554 in Rijssel een brief waarin koning Ferdinand hem opdroeg zich dadelijk naar Wenen te begeven. Na een haastig bezoek aan zijn vader en vrienden in Boesbeke reed hij spoorslags via Doornik naar Brussel. Daar toonde Don Pedro Lasso een tweede brief waarin de koning Lasso gelastte Busbequius' vertrek te bespoedigen. Dientengevolge reisde deze op postpaarden bij nacht en ontij door. Na aankomst in Wenen leidde Johannes Van der Aa, secretaris voor de Bourgondische correspondentie, hem binnen bij de koning die de reiziger welwillend ontving[1].

Ferdinand legde uit hoe belangrijk het was dat Busbequius als ambassadeur naar Constantinopel zou vertrekken. De pasja van Boeda was beloofd dat een gezant, bestemd voor Constantinopel, op de eerste december in Boeda aanwezig zou zijn. De koning wilde de Turken geen reden geven om hem van woordbreuk te kunnen betichten.

> Wie Busbequius voor zijn nieuwe ambt had voorgesteld aan de koning, weten we niet. Misschien was het Johannes van der Aa die, zoals Busbequius schreef, hem had binnengeleid bij Ferdinand. Maar het is denkbaar dat andere invloedrijke personen die Busbequius in voorafgaande jaren aan het hof moeten hebben leren kennen, hem tot voorspraak waren geweest.

Er waren nog slechts twaalf dagen over ter voorbereiding van de zware reis. Op aansporing van Ferdinand bezocht Busbequius Johan Maria Malvezzi, de voormalig ambassadeur in het Ottomaanse rijk. Deze hield zich op in Komorn, een vesting op de grens met het Ottomaanse deel van Hongarije. In twee dagen leerde Malvezzi Busbequius de knepen van zijn nieuwe vak kennen[2].

> Op 19 november maakte Malvezzi in een brief aan Ferdinand melding van dit bezoek: al het personeel en de andere voorzieningen zoals paarden, wagens, keukengerei en de benodigdheden voor de ambassadeur en zijn dienaren die door hem in gereedheid waren gehouden voor de reis, stonden nu ter beschikking van Busbequius. Hij had hem ook zijn kleding getoond zodat hij ervan kon nemen, wat hij wenste. Tijd om nieuwe te laten maken was er niet. Uit de

1. B.2,(12)-3,(9). Over Johannes van der Aa: H. XI, p. 310.
2. B.3,(9)-3,(31); B.7,(4-14).

schare van dienaren, die goed en eerzaam gekleed waren en toegerust tot de reis, kon de nieuwe gezant naar believen zijn keuze doen. Alleen voor een kok moest Busbequius zelf zorgen in Wenen; zijn kok wilde de reis naar Constantinopel niet meemaken[3].

Ferdinands politiek tegenover de Turkse dreiging. Een korte voorgeschiedenis van Busbequius' gezantschap naar Constantinopel.

Busbequius was niet vertrouwd met aangelegenheden die het Ottomaanse rijk betroffen[4], al waren berichten over schermutselingen, afgesproken gevechten ('duella') en plunderingen in het uitgestrekte grensgebied met de vijand de dagelijkse werkelijkheid. Bijna elk jaar heerste onzekerheid over de vraag of de sultan zijn dreiging om aan het hoofd van zijn leger naar Wenen op te trekken ten uitvoer zou brengen.

De belangstelling van de Turken voor de landen aan weerszijden van de Donau kende een lange geschiedenis. Na de inname van Constantinopel in 1453 door Mehmed de Veroveraar drong het besef van het grote gevaar dat de christelijke landen bedreigde weliswaar overal door, maar onderlinge verdeeldheid maakte elke grote veldtocht of kruistocht onmogelijk. De vijand breidde zijn gebied zelfs nog verder uit. Het eerst waren de kleine vorstendommen in Zuidoost-Europa aan de beurt[5].
Niet alle staten in Europa stonden even vijandig tegenover deze nieuwe vijand. Handelssteden als Venetië en Ragusa leerden het voordeel van een neutrale politiek kennen, Venetië eerst na een lange oorlog in de tweede helft van de vijftiende eeuw. Frans I, koning van Frankrijk, sloot kort na zijn nederlaag tegen Karel V bij Pavia (1525) een bondgenootschap met sultan Süleyman. Dit leek een uitweg te bieden tegen de Habsburgse suprematie onder Karel V. Ook ambassadeurs uit Polen en Zevenburgen bezochten regelmatig Constantinopel met verzoeken om bijstand tegen keizer Karel of koning Ferdinand[6].

De politiek van het Habsburgse vorstenhuis diende in de eerste plaats rekening te houden met de macht van de halve maan[7]. Karel V en Ferdinand I waren feitelijk niet in staat de uitgestrekte grenzen van hun rijk doeltreffend te verdedigen tegen deze vijand. Hun bondgenoten - vooral die binnen het Duitse rijk - stuurden onvoldoende geld en manschappen uit

3. Malvezzi aan Ferdinand d.d. 19-11-1554.
4. B.3,(25-28); B.7,(4-8).
5. BABINGER (1953): over Mehmed de Veroveraar, de val van Constantinopel, de kruistochtplannen van paus Pius II en over latere vijftiende-eeuwse pogingen om het Ottomaanse rijk te bestrijden. Zie voor de kruistochtplannen uit de zestiende en zeventiende eeuw: VAUGHAN (1954), 52/3, 87, 92, 105-107, 124, 213, 225; SCHULZE (1978), 46 vlg.. Voor Busbequius' kritiek op het gebrek aan eensgezind optreden van de christenen tegenover de Turken: B.59,(20)-61,(12), cf. H. III, p. 64, en H. XIX, p. 463 vlg..
6. VAUGHAN (1954), 104-186.
7. CHUDOBA (1952), 268; BRAUDEL (1982), 905 vlg..

angst voor een te sterk leger onder Habsburgse leiding. Maar de economische en interne moeilijkheden van het Ottomaanse rijk en de telkens weerkerende oorlogen met Perzië wendden op cruciale momenten een definitieve nederlaag af. Toch kon vanuit Wenen en Brussel hierop weinig invloed worden uitgeoefend. Pogingen om met Perzië contacten te leggen liepen in de vijftiende en in de zestiende eeuw nog op niets uit[8].

> Het Ottomaanse rijk strekte zich aan het begin van de zestiende eeuw uit over grote delen van Noord-Afrika, Egypte en de oostelijke landen van de Middellandse Zee; daarnaast waren grote delen van Klein-Azië en de Balkan veroverd. Met de troonsbestijging van Süleyman in september 1520 brak opnieuw een tijdperk aan van grote expansie. Nu werden delen in Armenië, Mesopotamië en Hongarije veroverd en voegde sultan Süleyman in veldtochten die dikwijls verscheidene jaren duurden, de sterke steden Bagdad, Basra, Kars en Van aan zijn rijk toe. In een verlangen eerdere sultans te overtreffen rustte Süleyman ogenblikkelijk na zijn troonsbestijging zijn legers uit voor een veldtocht op de Balkan. Nog tenminste zeven keren zou hij gedurende zijn lange regering noordwaarts trekken. De Ottomaanse vloot werd gedurende zijn regering de grootste op de Middellandse Zee[9]. De Hongaarse koning Matthias Corvinus (1440-1490) had van zijn land weliswaar een stevig bolwerk gemaakt tegen de vijandige invallen van de Turken maar zijn opvolgers waren minder krachtig[10].

Na de verovering van Belgrado in 1521 stond de deur van Hongarije voor de Turkse legers open[11]. Het land was verdeeld door strijd tussen aanhangers van Lodewijk II, de jonge koning van Hongarije, en de hoge adel. In 1526 leidde Süleyman zijn legers opnieuw tegen de Hongaren: bij Mohács sneuvelden 24.000 Hongaarse soldaten; koning Lodewijk verdronk op de vlucht in de nabijgelegen beek Csele[12].

Niet alleen de verdediging van Wenen maar in feite van het gehele Donau-stroomgebied, rustte sedertdien geheel op de

8. PALOMBINI (1968), 118/9; cf. H. X, p. 276.
9. Voor een overzicht van de machtsuitbreiding van het Ottomaanse rijk na 1520: PITCHER (1972), 110-123, kaart XXI. Over Süleyman: MERRIMAN (1966), BARBER (1973).
10. Over Corvinus: NEHRING (1979), 117-119, RAZLÓ (1986).
11. B.21,(11)-22,(7). Deze visie werd gedeeld door: BRAUDEL (1982), II, 666 en VAUGHAN (1954), 109. Zie ook het oordeel van de Hongaarse raad d.d. 1-12-1557: H. IX, p. 209 vlg.. B.21,(17/8): hier staat niet 1521, maar 1520 genoemd als het jaar van de val van Belgrado!
12. HEISS (1979). Busbequius bezocht Mohács op terugreis van Constantinopel in de zomer van 1555 en herinnerde aan de slag en de verdrinkingsdood van de koning: B.101,(11-22). Hij was hier wellicht geïnspireerd door het boek 'De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohacz verissima historia' (Krakau 1527) van de humanistische geleerde en bisschop István Brodarics. Deze had als één van de weinigen van Lodewijks getrouwen de slag overleefd: Magyar Irodalmi Lexikon, (1963), I, 186 en NEHRING (1974), 260/1. Cf. over Lodewijks dood: BRODARICUS (1985), 55/6.

schouders van koning Ferdinand[13.]. Deze gaf zich van meet af aan rekenschap van deze verantwoordelijkheid en spaarde kosten nog moeite[14.]. In de eerste jaren van zijn regering (vanaf 1521) probeerde hij het verloren gegane gebied te heroveren. Allengs groeide bij hem de overtuiging dat slechts de handhaving van de grenzen het uiterst bereikbare was. Tegenover getrainde en goed georganiseerde Ottomaanse legers stond een verdeeld christelijk Europa. Busbequius toonde zich in zijn vierde Turkse brief pleitbezorger van een behoedzame, defensieve politiek tegen het Ottomaanse rijk en keerde zich tegen de kritiek van hen die een agressieve oorlog voorstonden[15.].

Keizer Karel V bood zijn broer Ferdinand geen noemenswaardige hulp, zodat deze gedwongen was om zijn politiek tegen de sultan zelfstandig vorm te geven[16.]. Hij bediende zich in toenemende mate van gezanten die lange perioden in Constantinopel verbleven.

Süleyman beschouwde Hongarije na de slag bij Mohács als zijn gebied, want het was ‘door de hoeven van zijn paarden betreden’. Hij liet geen bezettingsleger in Hongarije achter maar kwam met de Hongaarse edelen overeen dat Johan Zapolya de nieuwe koning zou worden van Hongarije[17.].

Ook Ferdinand deed aanspraken gelden op de troon van Hongarije: zelf was hij gehuwd met Anna, de zuster van koning Lodewijk; zijn zuster Maria van Hongarije was de weduwe van koning Lodewijk. Ferdinands troepen verdreven aanvankelijk Zapolya uit Hongarije, maar deze riep de hulp in van Süleyman die weigerde om Ferdinands rechten op de Stephanuskroon te erkennen: immers, koning Lodewijk was geen natuurlijke dood gestorven maar op het slagveld omgekomen. Dit leidde tot het rampzalige beleg van Wenen (1529).

> Met een leger dat bestond uit 250.000 soldaten en 300 kanonnen sloeg de sultan op 21 september 1529 zijn tenten op voor Wenen. Het beleg liep uit op een fiasco: herfstregens en ziekten teisterden het leger van de sultan dat niet opgewassen was tegen het handjevol vastberaden verdedigers. Omdat de winter naderde, trok Süleyman zich op 14 oktober terug met grote verliezen. Maar in 1532 trok hij andermaal aan het hoofd van zijn legers naar Oostenrijk. Weliswaar wachtte keizer Karel V hem dit keer op maar beide vorsten vermeden angstvallig een beslissende veldslag. Opstanden in de oostelijke Anatolische provincies dwongen Süleyman in 1533 zijn oorlog in Europa te beëindigen. Hij erkende Ferdinand als heerser van een deel van Hongarije, maar de koning kon niet verhinderen

13. Over Ferdinands politiek tegenover het Ottomaanse rijk: SUTTER (1971), 71*-88*.
14. Over Ferdinands schulden vanwege zijn oorlogen tegen het Ottomaanse rijk: OBERLEITNER (1864) en HUBER (1893).
15. B.360,(1)-367,(24); cf. ook de inhoud van de ‘Exclamatio’: H. XIX, p. 463 vlg..
16. PETRITSCH (1977), 8.
17. PETRITSCH (1979), 222/3.

> dat de sultan hem in zijn schrijven ‘zijn zoon’ noemde en hem zo op gelijke voet stelde met zijn eerste vizier Ibrahim[18].

Oorlogen tussen de Turken en de Perzen brachten tot 1540 rust op de Balkan. Na de dood van Johan Zapolya in juli 1540 kwam zijn echtgenote Isabella, dochter van Sigismund, koning van Polen, op voor de rechten van haar pasgeboren zoon Johannes Sigismundus. Zij vroeg Süleyman om hulp tegen Ferdinand die op grond van een verdrag uit 1534 met de toentertijd kinderloze Zapolya geheel Hongarije voor zich had opgeëist.

> In 1541, 1543 en 1544 zwermden de legers van de sultan opnieuw over Hongarije uit. Boeda werd in 1541 definitief bezet door een Turks garnizoen. Hongarije werd evenals andere provincies in het Ottomaanse rijk verdeeld in districten (sandjaks). De pasja van Boeda bestuurde het Turkse deel van dit land. In deze jaren werden ook Gran (1543), Stuhlweissenburg (1543) en een reeks andere steden ingelijfd. Süleyman verklaarde dat hij Boeda in handen zou houden tot de meerderjarigheid van Isabella's zoon. In afwachting hiervan benoemde hij hem tot sandjakbeg van Transsylvanië onder het regentschap van George Martinuzzi en Petrus Petrovitsj.

Ferdinand begon inmiddels in te zien dat herovering van de verloren gegane gebieden en vooral ook van Boeda onmogelijk was. Eind 1544 zond hij de Italiaan Hieronymus Adorno als ambassadeur naar Constantinopel, maar de gezant stierf voordat een audiëntie bij de sultan had plaatsgevonden[19]. Zijn landgenoot Nicolaus Secco werd als opvolger aangewezen[20].

Nu voelde ook Karel V zich genoodzaakt een ambassadeur naar de Ottomaanse hoofdstad te sturen[21]. Reeds langer werd de keizer in Hongarije verweten dat hij zijn eens gedane belofte om een veldtocht tegen de Turken aan te voeren, niet was nagekomen. Maar nauwelijks had zijn ambassadeur Gerard van Veltwyck samen met Secco een eenjarige wapenstilstand gesloten met de sultan, of de keizer richtte het leger dat hij in Hongarije bijeengebracht had om de Turken schrik in te boezemen, tegen de protestantse opstandelingen in Duitsland. Bij Muhlberg versloeg hij hun leger in april van het jaar 1547[22].

In november 1545 was een eerste korte wapenstilstand tussen Süleyman, Karel en Ferdinand van kracht geworden. Ferdinand zond in 1546 een nieuw gezantschap naar Constantinopel onder leiding van Van Veltwyck die voor dit doel door Karel V aan zijn broer was uitgeleend. Nadat de Turken

18. PETRITSCH (1985), 51.
19. Over Adorno: PETRITSCH (1977), 51-57.
20. Over Secco: PETRITSCH (1977), 77-87.
21. Over Van Veltwyck: VAN DER LINDEN (1930-1932), 570-575; BAELDE (1965), 322; DOPSCH (1976), 355, en PETRITSCH (1977), 88-104.
22. PETRITSCH (1977), 18/9.

hem langdurig en streng hadden opgesloten in zijn verblijfplaats[23.] slaagde de gezant er in 1547 in het oude bestand om te zetten in een vijfjarige vrede. Karel V en Ferdinand I, maar ook de paus, de koning van Frankrijk en Venetië waren in dit verdrag betrokken[24.]. Elke partij behield bij dit verdrag wat hij bezat. Ferdinand verplichtte zich daarbij ook jaarlijks 30.000 dukaten aan de sultan te betalen als vergoeding voor de gebieden van Hongaarse edelen die naar Ferdinand waren overgelopen en ook voor het Hongaarse gebied dat Ferdinand nog altijd in handen hield. De sultan stond juist op het punt een nieuwe oorlog tegen Perzië aan te voeren zodat rust in Hongarije en het aanzienlijke tribuut gelegen kwamen. Ferdinand had zich door dit verdrag verzekerd van een brede strook land in Hongarije, een noodzakelijke afweer tegen Turkse aanvallen. Ook behield hij zo zijn aanspraken op de kroon van Hongarije. Terwijl men in Constantinopel placht te spreken van ‘schatting’ (tribuut), noemde Ferdinand deze verplichting altijd bewust een ‘eregeschenk’[25.].

Johan Maria Malvezzi een telg uit een aanzienlijke familie uit Brescia bleef na Van Veltwycks vertrek in Constantinopel achter. Hij was de man die zeven jaren later Bubequius zou onderrichten over zijn nieuwe taak als gezant[26.].

> Malvezzi was reeds eerder met Adorno, Secco en Van Veltwyck naar Constantinopel gekomen[27.]. Eenmaal zelf gezant geworden huurde hij in Constantinopel een huis. Hij werd door voortdurende geldzorgen geplaagd, want er waren grote bedragen nodig voor steekpenningen. In 1548 werd hem opgedragen om de sultan persoonlijk te overtuigen van de vredesgezindheid van de koning. Op 24 januari 1549 verliet Malvezzi Constantinopel en reisde naar Aleppo waar de sultan met zijn leger verbleef[28.]

23. Busbequius schreef dat Van Veltwyck gedurende 18 maanden zwaar was bewaakt: B.207,(26-30). Hij vergiste zich echter in de duur van de opsluiting. Van Veltwyck kwam pas in het najaar van 1546 in Constantinopel aan en keerde in de zomer van 1547 terug: VAN DER LINDEN (1930-1932), 572-573; PETRITSCH (1977), 96-98.
24. HAMMER (1828), III, 273; ZINKEISEN (1854), II, 864; PETRITSCH (1977), 100. Busbequius vergiste zich en schreef dat Van Veltwyck een wapenstilstand van acht jaren had gesloten: B.4,(2-7). Zie over de vrede van 1547 ook de brief van Süleyman aan Ferdinand d.d. 6/14-10-1547: FEKETE (1926), 5-6.
25. Over het vredesverdrag van 1547: PETRITSCH (1977), 95-100 en ID. (1985), 53-55. Over het relatief hoge tribuut en Ferdinands grote belang bij een buffer tegen het Ottomaanse rijk: ID. (1985), 57/8.
26. PETRITSCH (1977), 62-76.
27. PETRITSCH (1977), 62-65.
28. PETRITSCH (1977), 68-70. Voor meer details over het leven van Malvezzi: ID. (1977), 58-76 en ID. (1985), 55 (n. 30). Zie over een zekere ‘Ioh. Franciscus Maluetius Veronensis’, correspondent van Gesner: GESNER (1555), 38. Busbequius gaf naar aanleiding van zijn vermelding van zijn bezoek aan Malvezzi een samenvatting van de jongste politieke geschiedenis van de verhouding tussen Oostenrijk en het Ottomaanse rijk: B.3,(31)-7,(4).

In juli 1551 deed Isabella ten gunste van Ferdinand afstand van Transsylvanië en van Hongarije. In ruil ontving zij voor deze gebieden de steden Ratibor en Oppeln in Silesië. Oostenrijkse troepen namen weldra bezit van haar voormalige gebieden. Geruchten over dit gebeuren bereikten de pasja's en de sultan bij verrassing. Rüstem Pasja, de eerste vizier, vroeg Malvezzi wat er waar was van een regeling tussen Ferdinand en Isabella. Malvezzi ontkende het bestaan van zulk een verdrag en stelde zich persoonlijk garant. Toen de ware toedracht bekend werd, ontstak Süleyman in woede: Malvezzi werd vastgezet in de gevangenis van de Zwarte Toren en zijn bezittingen werden verbeurdverklaard[29].

> In april 1552 verzocht Ferdinand in een brief aan Rüstem Pasja om Malvezzi in vrijheid te stellen. Malvezzi werd vervolgens overgebracht naar de gevangenis van de Zeven Torens waar hij onder wat betere omstandigheden leefde. Intussen waren de Turken als vergelding voor Ferdinands geheime verdrag met Isabella een nieuwe oorlog begonnen in Hongarije. Ali, pasja van Boeda, versloeg te Fülek, ten noorden van Boeda, het Oostenrijkse leger. Hierbij werd Sforzia Pallavicini gevangengenomen en Sbardellatus Dudich, de bisschop van Waitzen[30] gedood.

Ook dit keer slaagde de sultan er niet in om Ferdinand zijn wil op te leggen, niet in de laatste plaats vanwege een nieuwe oorlog met de Perzen en binnenlandse moeilijkheden. Tijdens deze veldtocht tegen de Perzen liet Süleyman zijn zoon Mustafa ombrengen. Deze moord is door Busbequius op dramatische wijze beschreven.

> Mustafa, de oudste zoon van Süleyman en eerste troonopvolger, was naar oude Ottomaanse traditie aangesteld als stadhouder van

29. HUBER (1889), PETRITSCH (1977), 71/2, PETRITSCH (1985), 59. Busbequius gaf natuurlijk Ferdinands versie van de gebeurtenissen in Zevenburgen: vanaf B.4,(15). Zie voor Malvezzi's gevangenschap ook DERNSCHWAM (1923), 51. Verantius / Zay schreven aan Ferdinand in een brief d.d. 26-7-1555 dat een schat aan geld, zilveren vazen en zekere kostbare stenen van (naar men zei) 15.000 dukaten nog altijd in verzegelde bewaring werd gehouden sinds Malvezzi's gevangenneming; de beide gezanten adviseerden de koning hierover te schrijven aan Ahmed Pasja; de overige bezittingen van Malvezzi waren door de Turken geroofd.
De gevangenis van de Zwarte Toren was de zuidelijke toren van de drie torens van de vesting 'Rumeli Hissari' die gebouwd was door Mehmed II op de Europese oever van de Bosporus. De vesting bevond zich tegenover de vesting 'Anadolu Hissari'. De officiële naam van de Zwarte Toren was 'Zaganos Kulesi' = 'Kara Kule'. 'Rumeli Hissari' heette ook wel 'Bogaz-kesen' in het Turks ('Laimokopia' in het Grieks, ofwel 'Keelsnijdend'): BABINGER (1978), 77 vlg.; hiervan zijn ook afgeleid de namen 'Gollette' en 'Golazio' (cf. H. VII, p. 208 en De Sande aan Maximiliaan d.d. 28-4-1562). Zie over deze vesting: LUBENAU (1915), 3 vlg., en B.270,(23/4), waar de zwarte toren ten onrechte 'Caradenis' in plaats van 'Kara Kule' wordt genoemd.
De gevangenis van de 'Zeven Torens' waar Malvezzi ook enige tijd doorbracht, heette 'Jedi Kule' en bevond zich aan de Europese zijde van de Zee van Marmara.
30. Over Sbardellatus Dudich: H. III, p. 70.

Amasya, dat vóór Süleymans veroveringen in Oost-Anatolië de hoofdstad was van de aan het Perzische rijk grenzende provincie. De jonge prins genoot grote populariteit onder de plaatselijke bevolking, die vol bitterheid het Turkse juk droeg[31.]. Van een werkelijke opstand van Mustafa was evenwel nog geen sprake geweest. Er waren daartoe onvoldoende voorbereidingen getroffen en Mustafa beschikte over te weinig troepen, ook al waren deze goed geoefend. Busbequius en andere Europese getuigen zagen Roxelane, Süleymans wettige echtgenote, als de aanstichtster van de moord. Zij werd geholpen door Rüstem Pasja, de eerste vizier en tevens haar schoonzoon[32.].
Na de moord die op 6 oktober 1553 te Eregli had plaatsgevonden, dreigden de met Mustafa sympathiserende janitsaren in opstand te komen. Omdat de soldaten Rüstem Pasja van de moord verdachten, verving Süleyman hem door de tweede vizier Ahmed Pasja. Pas daarna waren de janitsaren opnieuw bereid om hun heer te gehoorzamen[33.].
Korte tijd later liet Süleyman ook Mustafa's zoontje doden dat door zijn moeder in Bursa werd grootgebracht[34.]. Op 27 november

31. KÁLDY NAGY (1978). Cf. H. VII, p. 173.
32. KAPPERT (1976), 95-103: over de moord op Mustafa. B.40,(24)-48,(17): over het complot tegen Mustafa. Vergelijk ook de rol die Roxelane speelde bij de bescherming van Bayazid: vanaf B.120,(9). Over Roxelane als aanstichtster van het complot tegen Mustafa: DERNSCHWAM (1923), 136/7; cf. KAPPERT (1976), 97.
33. Von Hammer constateerde dat de moord op Mustafa niet in Amasya plaatsvond, zoals Busbequius schreef, en dat het verhaal dat Süleyman achter een tentdoek de stommen aanmoedigde om korte metten te maken met de zich heftig verzettende Mustafa alleen bij Busbequius voorkwam. Op grond hiervan wantrouwde hij Busbequius' versie: HAMMER (1828), III, 316/7; cf. ZINKEISEN (1855), III, 26-30.
Een recente weergave van de Mustafa-tragedie bij KAPPERT (1976), 100/1; hier wordt Busbequius' versie nog altijd als bron gebruikt.
Ook Dernschwam berichtte over de moord op Mustafa: DERNSCHWAM (1923), 55/6, 136/7. Opvallend zijn de voortdurende wijzigingen van de berichten - gebaseerd op geruchten - in de brieven van Verantius en Zay aan Ferdinand d.d. 18-10-1553, 23-10-1553, 8-11-1553, 15-11-1553 en in hun brief aan Nicolaus Zrínyi d.d. 19-10-1553 (VERANTIUS (1858), 115-137).
34. B.48,(17)-52,(7). Cf. voor dit verhaal: H. IV, p. 89. Busbequius' verhaal vertoont opvallende gelijkenis met Dernschwams versie. Deze vertelde dat een door Süleyman gestuurde eunuch in Bursa eerst vriendschap had gezocht met moeder en zoon, hen daarna mee uitnam buiten de stad en de zoon de brief van de sultan toonde terwijl de moeder afwezig was; vervolgens wurgde hij het kind: DERNSCHWAM (1923), 56. Ditzelfde verhaal vindt men veel minder uitvoerig bij: ID., 137 (maar alleen deze laatstgenoemde plaats wordt vermeld door KAPPERT (1976), 102). Verantius en Zay berichtten op 29 mei 1554 aan Ferdinand dat Ibrahim Pasja op 23 mei in Constantinopel was aangekomen met volledige bestuursbevoegdheid. Om te beginnen wurgde hij (‘suffocavit’) in opdracht van zijn meester de zoon van Mustafa in Bursa. Deze gebeurtenis had in Constantinopel grote angst gewekt voor andere represailles: VERANTIUS (1858), 267/8.

1553 was Djihangir, een andere zoon van Süleyman, gestorven. Er lijkt een grond van waarheid te liggen in Busbequius' opmerking dat Djihangir was gestorven uit angst voor de tijd wanneer zijn vader zou komen te overlijden, zijn oudste broer zou opvolgen en hijzelf volgens Ottomaans gebruik zou moeten sterven. Bernardo Navagero, de Venetiaanse bailo in Constantinopel van 1550 tot 1552, berichtte dat Djihangir dikwijls aan Süleyman zou hebben gezegd dat geen enkele troonopvolger hem hoefde te vrezen[35]. Van de zonen van Süleyman waren nu alleen Selim en Bayazid nog over. Beiden waren zonen van Roxelane en streefden bewust naar de troon. Selim, de oudste van de twee prinsen, was door Süleyman aangewezen als opvolger. Daarmee waren Bayazids kansen echter niet verkeken; hij putte hoop uit de steun van zijn moeder en haar partij.

Süleyman sloot in de zomer van 1555 in Amasya een nieuw vredesverdrag met de Perzen. Busbequius en zijn collega's Verantius en Zay waren bij de sluiting van dit verdrag aanwezig[36].

Verantius en Zay waren al in de zomer van 1553 naar Constantinopel afgevaardigd en werden kort voor Süleymans veldtocht naar Perzië in audiëntie ontvangen. Zij boden tijdens de onderhandelingen 150.000 dukaten aan als tribuut voor heel Hongarije, of 40.000 dukaten voor alleen Opper-Hongarije. Süleyman stelde echter als voorwaarde dat Ferdinand afstand zou doen van Transsylvanië. Maar onder de druk der omstandigheden liet hij Malvezzi vrij en gaf hem gelegenheid om in september 1553 naar Wenen te reizen en een gunstig antwoord van de koning te halen. Verantius en Zay werden verplicht in Constantinopel af te wachten. Tot Malvezzi's terugkeer was een wapenstilstand van kracht[37].

Malvezzi kwam in de herfst van 1553 in Wenen aan. Hij keerde niet ogenblikkelijk weer terug naar Constantinopel als gevolg van Ferdinands lange afwezigheid buiten Wenen. Maar ook Malvezzi's slechte gezondheid werd als excuus

35. B.112,(21)-113,(14). Het bericht van Navagero bij: KAPPERT (1976), 186 (n. 4). Ook Dernschwam repte van een onnatuurlijke doodsoorzaak van de prins: DERNSCHWAM (1923), 56. Verantius en Zay legden in een brief aan de koning d.d. 16-12-1553 een relatie tussen de dood van Mustafa en die van Djihangir: '(..) ubi post vulnus, quod sibi intulerat {sc. "Jehangir"} ob Muztaphae mortis indignationem, paucorum dierum infirmitate correptus occubuit, tametsi natura debilis erat': VERANTIUS (1858), 165/6.
36. HAMMER (1828), III, 322-327; cf. H. VII, p. 175 vlg..
37. DERNSCHWAM (1923), 51; PETRITSCH (1977), 72; HAMMER (1828), III, 328-330.

voor het uitstel aangevoerd[38]. Toen Malvezzi tenslotte op 20 mei 1554 het bevel kreeg opnieuw te vertrekken naar Constantinopel, onderbrak hij bij Komorn zijn reis en weigerde gedurende vele maanden om zich op weg te begeven. Als reden voerde hij zijn slechte gezondheid aan[39].

> Een grote angst om nogmaals Turkse bodem te betreden spreekt uit Malvezzi's brieven aan de koning: er was hem medegedeeld dat de sultan gelast had hem zijn instructies door marteling afhandig te maken[40]. Ferdinand, aanvankelijk geneigd tot de opvatting dat Malvezzi zijn ziekte voorwendde, wilde hem toch niet dwingen tot het gezantschap. Toen Malvezzi op 6 januari 1555, kort na het vertrek van Busbequius uit Wenen, stierf, liet ook de koning zich overtuigen. Hij schreef zijn ambassadeurs in Constantinopel dat zij de pasja's de dood van Malvezzi moesten meedelen als bewijs dat de koning voorheen naar waarheid handelde, toen hij vanwege de gezondheid van de gezant uitstel voor het gezantschap had gevraagd[41].

De sultan en zijn pasja's toonden minder en minder bereidheid om te vertrouwen op Ferdinands herhaalde beloften dat er weldra een ambassadeur zou worden gestuurd. Verantius en Zay drongen bij Ferdinand dikwijls aan op het sturen van Malvezzi of een vervanger. Zij vreesden dat anders hun positie onmogelijk zou worden[42].

In het najaar van 1554 zocht Ferdinand naar een oplossing voor het probleem. Malvezzi schreef op 9 november aan de pasja van Boeda dat hij op bevel van de koning zelf, of indien zijn gezondheidstoestand het niet toeliet, een ander in zijn plaats, uiterlijk voor 1 december in Boeda zou zijn[43]. Diezelfde dag herinnerde Malvezzi in antwoord op Ferdinands brief van 6 november en diens postscriptum van 7 november eraan dat de koning beloofd had hem niet tegen zijn zin naar het hof van de sultan te zenden. Zijn ziekte verhinderde deze reis. Volgens opdracht van de koning zou hij

38. GEVAY (1843), geen paginering; HOLTZMANN (1903), 228. FEKETE (1926), 12-16: Süleyman (Aleppo) aan Ferdinand d.d. 3-3-1554: Süleyman accepteert het uitstel voor het gezantschap van de zieke Malvezzi en biedt Ferdinands gezant vrije toegang aan. Cf. ook ID., 16-18: Toejgoen (pasja van Boeda) aan Ferdinand d.d. 27-4-1554.
39. HAMMER (1828), III, 330.
40. Malvezzi aan Ferdinand d.d. 10-10-1554.
41. Ferdinand aan Verantius / Zay / Busbequius d.d. 8-2-1555: f. 43v: ‘Postremo significandum uobis esse duximus Ioannem Mariam Maluezium Viennae ad diem sextam proxime praeteriti mensis Ianuarii mortem obiisse. Unde Passis facile apparebit aegritudinem eius qua se ab obeunda legatione excusauit non fictam aut simulatam fuisse. Quod et ipsis et aliis quibuscunque uidebitur opponere poteritis’. Cf. hiermee Busbequius' woorden: ‘(..) satis docuit eum morbo neque ficto neque ad tempus simulato laborasse’: B.7,(1-3).
42. Bv. VERANTIUS (1858), 168: Verantius / Zay aan Ferdinand d.d. 16-12-1553; ID., 180/1: id. d.d. 17-1-1554; ID., 215: id. d.d. 16-3-1554; ID., 263: id. d.d. 10-5-1554; ID., 250: id. d.d. 9-10-1554.
43. Malvezzi aan de pasja van Boeda d.d. 9-11-1554. Cf. ook Malvezzi aan Verantius / Zay d.d. 9-11-1554.

in Komorn blijven en voorwenden dat hij binnenkort zou vertrekken. Intussen hield hij ook zijn personeel bijeen en alle huisraad en spullen voor de reis ten einde ze beschikbaar te stellen aan een gezant die van de koning zou komen[44]. Uit Malvezzi's woorden treedt nog Ferdinands grote onzekerheid aan de dag over een geschikte plaatsvervanger voor de zieke gezant in Komorn. Het is begrijpelijk dat de koning grote aandrang uitoefende op Busbequius om de opdracht voor het gezantschap naar Constantinopel niet naast zich neer te leggen. Tien dagen later zocht Busbequius Malvezzi in Komorn op[45].

Ferdinands gezantschappen naar het hof van de sultan. De kosten en baten van het Turkse gezantschap.

Er bestond in Wenen nog niet zo'n lange ervaring met het sturen van ambassadeurs naar het hof van Süleyman. De gezanten dienden zich op vele ongemakken en onverwachte verrassingen voor te bereiden. Adorno bijvoorbeeld was weggestuurd met onvolledige instructies. Toen hij vervolgens verzocht om nieuwe instructies, was de secretaris van de koning niet in staat hem de juiste inlichtingen te geven omdat de betreffende stukken zoek waren[46]. Ook hadden de gezanten dikwijls met geldgebrek te kampen. Er waren immers zoveel onvoorziene uitgaven voor beloningen aan helpers en informanten, voor het steunen en loskopen van gevangenen en vooral ook voor steekpenningen.

De kosten van het gezantschap, voor zover die ten laste van de koning kwamen, werden door Busbequius op een 5.000 dukaten (6.000 kronen) per jaar geschat[47]. Hij legde in november 1560 verantwoording af van de uitgaven die hij sinds november 1555 had gedaan. In zijn lange opsomming vinden we vooral bedragen voor beloningen en steekpenningen voor dragomans, janitsaren, en allerlei bevriende personen in Constantinopel die voor het gezantschap onontbeerlijk waren. In totaal ging het om een 13.000 dukaten over vijf jaren. Daarenboven gaf Busbequius in dezelfde periode zeker nog eens 15.000 dukaten uit, die hij niet nader specificeerde[48]. Waarschijnlijk ging dit laatstgenoemde

44. Malvezzi aan Ferdinand d.d. 9-11-1555.
45. Zie p. 128.
46. PETRITSCH (1977), 107.
47. B.292,(5-8) en B.293,(1-4); Busbequius aan {Ferdinand} d.d. 3-6-1563: advies met betrekking tot het geld dat Albertus de Wijs nodig had in Constantinopel.
48. ‘Conto (..) de cinque anni’ d.d. ?-11-1560. De ‘Hofzahlmeister’ Manndorfer maakte eind februari 1560 in opdracht van Ferdinand een overzicht van de onkosten van Busbequius' gezantschap sinds november 1554. Hij kwam tot een totale som van 155.981 Rijnse guldens en 29 ‘Kreuzer’ voor Verantius, Zay en Busbequius samen. Holter rekende voor dat hiervan ongeveer 51.000 Rijnse guldens door Busbequius waren uitgegeven vanaf eind november 1555 tot einde februari 1560. Verantius en Zay hadden ongeveer 36.000 Rijnse guldens uitgegeven vanaf eind november 1555 tot eind augustus 1557. Neemt men Busbequius' boekhouding als uitgangspunt, dan komt men tot ongeveer dezelfde uitkomst. Busbequius gaf als totaal van zijn uitgaven tussen november 1555 en november 1560 een bedrag van 28.255 dukaten en 40 ‘Kreuzer’, ofwel een kleine 51.000 Rijnse gulden als men, zoals Dernschwam wel deed, rekent dat de dukaat een waarde had van 108 ‘Kreuzer’, de gulden daarentegen van 60 ‘Kreuzer’ (Manndorfer hield echter in veel gevallen een koers aan van 100 ‘kreuzer’ voor één dukaat). Noch Manndorfer, noch Busbequius maakten duidelijk welke bedragen de bankiers rekenden voor hun diensten aan het gezantschap. Zie voor de koers van de dukaat en de Rijnse gulden: DERNSCHWAM (1923), 275. Zie verder ‘Auszug der Wechsel so der Kay. Mt. Botschaffter zu Constantinopel 54. Jahr an bis zu end Februarij des 1560 Jars richtig gemacht sein worden’ d.d. 1560; zie tenslotte voor een bespreking van het

bedrag voor een belangrijk deel op aan de salarissen van hemzelf en de leden van zijn gezantschap en tenslotte ook aan steekpenningen voor de pasja's[49]. De huur van de karavanserai - volgens Busbequius 400 goudstukken (dukaten) per jaar - en de onkosten van het gewone levensonderhoud van de gezant en zijn gevolg kwamen voor rekening van de sultan. Deze voorzieningen door de sultan kenden echter hun grenzen. Zo schreef Dernschwam dat het lagere personeel in de winter niet van brandhout werd voorzien; ieder die geen koude wilde lijden, moest voor eigen rekening hout aanschaffen[50].

> Busbequius schreef dat hij die met de Turken wilde verkeren, als regel zijn beurs open diende te houden zodra hij de grens was gepasseerd en hij moest haar niet weer sluiten eer hij het Ottomaanse rijk had verlaten: alleen geld maakte de Turken meegaand[51]. Malvezzi en zijn opvolgers stuurden dan ook brief op brief naar de koning om de noodzaak aan te tonen van hun uitgaven en zij verzochten dringend tijdig nieuwe sommen geld te hunner beschikking te stellen[52]. Niets kon verhinderen dat in deze situatie een deel van de uitgaven geschiedde op het risico van de ambassadeurs zelf en dat deze dikwijls met schulden Constantinopel verlieten. Dit laat ook de levensgeschiedenis van Busbequius zien[53].

Het belang van al deze bovengenoemde bedragen is vooral - Holter toonde dit voorheen reeds aan, maar het is de moeite het hier te herhalen - gelegen in het economisch voordeel dat de koning had bij het handhaven van een gezantschap in Constantinopel. Het onderhoud van een leger aan de grenzen met het Ottomaanse rijk kostte de koning jaarlijks 800.365 Rijnse guldens. Het eregeschenk van 30.000 dukaten (ofwel

overzicht van Manndorfer en Busbequius: HOLTER (1935), 106-112; een uittreksel van de twee overzichten bij: ID., 122-128.

49. Cf. HOLTER (1935), 109/110.
50. Een beeld van deze uitgaven door de sultan krijgt men bij DERNSCHWAM (1923), 45-50; cf. ook: B.136,(9-15).
51. B.36,(19)-37,(5).
52. PETRITSCH (1977), 68/9, 107.
53. Zie H. XI, p. 300.

54.000 Rijnse guldens bij een koers van 108 ‘Kreuzer’ voor één dukaat en van 60 ‘Kreuzer’ voor één gulden) was sinds 1550 niet meer betaald en werd de gehele periode van Busbequius' gezantschap ook niet betaald. Het relatief goedkope gezantschap hielp Ferdinand dus aan een aanzienlijke besparing, zij het dat een vrede nog voordeliger was voor Ferdinand, omdat hij dan op de enorme uitgaven voor zijn defensie kon besparen[54].

De instandhouding van de communicatie tussen Wenen en Constantinopel.

De berichtgeving tussen Wenen en Constantinopel verliep met grote vertragingen. Om de brieven in en uit de ambassade te smokkelen was dikwijls de hulp van vrienden van buiten de ambassade nodig[55].

De brieven van de koning aan de gezant handelden in de regel over Turkse aangelegenheden en over zaken die het gezantschap zelf betroffen. Privé-aangelegenheden werden doorgaans in afzonderlijke, niet in het archief bewaarde, brieven behandeld. Over de politieke ontwikkelingen elders werden de gezanten langs andere weg ingelicht. Hoe dit laatste in het geval van Busbequius verliep is onbekend, maar er moet hier toch in de eerste plaats gedacht worden aan de secretarissen van de koning en aan diens ambassadeurs in Venetië en elders[56]. Ook de gezant was opgedragen om geen zakelijke onderwerpen in privé-brieven te behandelen.

> Singkhmoser, Ferdinands secretaris van de Latijnse correspondentie, schreef op 25 mei 1562 aan Maximiliaan dat hij, nadat er verscheidene brieven van Busbequius waren aangekomen, eerst snel de brieven van de gezant aan keizer Ferdinand had ontcijferd en opgestuurd. Er was immers haast geboden. Toen hij later de brief ontcijferde die Busbequius aan hemzelf had gericht, bleek ook deze over de vredesonderhandelingen te gaan. Bijgevolg stuurde hij nu deze brief na. Hij had Busbequius geschreven geen staatszaken in privé-brieven te behandelen[57].

Brieven van Ferdinand aan de gezanten in Constantinopel kenden veelal twee uitvoeringen. Een eerste brief in cijferschrift was bestemd voor het persoonlijk gebruik van de ambassadeur en mocht in geen geval in Turkse handen vallen. Een tweede brief was zodanig opgesteld dat hij zonder gevaar

54. HOLTER (1935), 110-112; zie voor de defensie-uitgaven: BUCHOLTZ (1838), IX, 616/7.
55. Cf. ook: DERNSCHWAM (1923), 43.
56. Zie de opmerkingen over het gezantschap van Karel Rijm: H. XI, p. 316 vlg.; in het voorjaar van 1558 ontving Busbequius een brief in cijferschrift van de secretaris van de Bourgondische correspondentie, zie H. IX, p. 216. Verantius informeerde Busbequius in een brief d.d. 1-9-1558 over ondermeer de politieke ontwikkelingen in de Nederlanden.
57. Singkhmoser aan Maximiliaan d.d. 25-5-1562.

aan de sultan en de pasja's kon worden getoond[58]. Zo was het voor de Turken - zelfs al koesterden zij argwaan - moeilijk om de ware gedachten van de koning en zijn ambassadeur te raden. De correspondentie tussen de koning en zijn gezant ging ofwel over land via Boeda, ofwel over zee via Venetië. Deze laatste route had de voorkeur.

> Domenigo Gaztelu, zaakgelastigde van Ferdinand in Venetië verzorgde aanvankelijk de verzending van de brieven over land tussen Ferdinands hof en Venetië. Na zijn dood in de winter van 1557 werd deze taak door de postmeester Rogiero de Taxis overgenomen. Verantius en Zay vroegen de koning in een brief van 5 oktober 1553 alle correspondentie met hen ook in de toekomst over Venetië te laten lopen. Indien de medewerking van personen uit Ragusa zou worden benut, was deze manier naar hun mening verkieslijker dan om de brieven mee te geven aan boden die over Ottomaans gebied moesten reizen en die daarbij dikwijls werden vastgehouden. De twee gezanten meenden dat met de hulp van kooplui 'de brieven als het ware vlogen'[59].
> Niettemin bleef de koning herhaaldelijk gebruik maken van officiële boden om via Boeda voor Busbequius en ook voor de pasja's en de sultan brieven over te brengen. Bij hoge uitzondering duurde hun tocht korter dan de gebruikelijke 35 à 50 dagen die nodig waren voor een brief van Wenen naar Constantinopel via Boeda of via Venetië[60].

De gezant beschikte bij het schrijven van zijn brieven over verschillende geheimschriften. Waarschijnlijk waren de brieven van de gezant(en) aan Ferdinand aanvankelijk zo gecodeerd dat zijn zoon Maximiliaan ze niet kon lezen. Pas in de winter van 1558 stuurde de koning zijn zoon een kopie van de code die hij gebruikte in zijn correspondentie met zijn gezant[61]. In de acht jaren van zijn gezantschap gebruikte Busbequius tenminste drie verschillende geheimschriften voor zijn brieven aan Ferdinand.

> De eerste code was die welke Verantius en Zay al sedert hun komst naar Constantinopel hadden gebruikt en bleven hanteren tot in mei

58. De dubbele uitvoering van brieven ging terug tot de tijd van Malvezzi. Toen Marcus Singkhmoser in 1550 uit Constantinopel terugkeerde, berichtte hij dat Malvezzi het zo wenste: HOLTER (1935), 101 en PETRITSCH (1977), 68.
59. VERANTIUS (1858), 109: Verantius / Zay aan Ferdinand d.d. 5-10-1553. Dat Gaztelu gestorven is lezen we in de brief van Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 2-3-1557 en Verantius / Zay aan de 'Hofkamer' ('dominis camerariis') d.d. 2-3-1557 (VERANTIUS (1859), 258). Ragusa en Venetië speelden een belangrijke rol in de berichtgeving over de gebeurtenissen in het Ottomaanse rijk: ŽONTAR (1973), 191-194.
60. Vergelijk de snelheid waarmee Zabo reisde in december 1557: H. IX, p. 213.
61. Zie H. IX, p. 214. Busbequius' brief aan Francisco della Torre, Ferdinands gezant in Venetië, d.d. 22-9-1560 is in een cijferschrift (en niet in een symbolenschrift) waarvan we de oplossing niet kennen. Dit is dus een bewijs dat de gezant - afhankelijk van de geaddresseerde - verschillende codes naast elkaar gebruikte. De brieven aan De Gaztelu staan in dezelfde code als die aan Ferdinand. Overigens schreef Busbequius ook aan Maximiliaan gecodeerde brieven, waarvan Ferdinand de sleutel niet kende; cf. Ferdinand aan Maximiliaaan d.d. 4-5-1556. Zie over geheimschriften in het algemeen GEHRLICH (1948).

1557[62]. Deze code was gemakkelijker dan de codes die later in gebruik waren: elke letter van het alfabet had één symbool. Daarnaast waren er afzonderlijke symbolen, of cijfers voor dubbelklanken als 'ff', 'gg', 'll', etc.. Ook strooide men als het ware tussen de reeksen van symbolen en cijfers tekens zonder enige betekenis. Er waren allerlei korte lettergrepen die stonden voor een vaste geografische aanduiding of voor andere meestal veel voorkomende begrippen. De geheime agent Michael Zernovitz die jarenlang belangrijke brieven schreef aan de keizer vanuit Constantinopel en de andere plaatsen waar het Turkse hof zich ophield, gebruikte eenzelfde eenvoudige, gemakkelijk uit het hoofd te leren code. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de Venetianen, nadat zij Zernovitz van verraad waren gaan verdenken, er gemakkelijk in slaagden deze code te breken[63]. Dit was eenvoudigweg mogelijk door een berekening van de frequentie van elk geheimteken in het document. De uitkomst van deze berekening moest dan vervolgens worden vergeleken met het gemiddelde voorkomen van de verschillende letters in elke taal.
Vanaf 26 mei 1557 schreven de gezanten hun brieven in de code die Busbequius had meegebracht uit Wenen[64]. Deze code was aanmerkelijk ingewikkelder omdat de codeerder nu de keuze had uit twee, of drie symbolen voor elke letter van het alfabet. Om de ontcijfering door buitenstaanders moeilijk te maken waren er voor klinkers tenminste drie tekens. Dit betekent niet dat de secretaris die de brieven in geheimschrift opstelde ook altijd daadwerkelijk van al deze mogelijkheden gebruik maakte. Meestal werden steeds dezelfde symbolen gebruikt, hetzij vanwege de haast die geboden was bij het schrijven, hetzij uit een zekere luiheid. Verwarrend voor de ontcijferaar was ook dat er voor een veelvoorkomend woord als 'M.^{tas} V.^{ra}' voor elke naamval een afzonderlijk woord was: 'Ego' voor 'M.^{tas} V.^{ra}', 'Sibi' voor 'M.^{tis} V.^{rae}', enzovoort. Uit de latere jaren van Busbequius gezantschap zijn nauwelijks brieven in cijferschrift bewaard gebleven. We weten in elk geval dat hij de genoemde code tot september 1559 gebruikte, maar voor alle latere

62. Een voorbeeld van deze code heb ik niet kunnen terugvinden, maar ze is gemakkelijk te reconstrueren, aangezien er talloze brieven zijn met de code en daarboven de oplossing; zie ook het vervolg.
63. Dit geschiedde in jaar 1563: ŽONTAR (1971), 208. Over Zernovich: H. VII, p. 162, 164.
64. {'Geheimschrift'} d.d. {1557-1559}. In de universiteitsbibliotheek van Boedapest wordt een tweede voorbeeld van dit geheimschrift bewaard met de volgende titel: 'Cifra in litteris ad legatos Constantinopolim missos directis' d.d. 1553-1557. Hieruit zou men moeten afleiden dat de brieven die vanuit Wenen naar de gezanten werden gestuurd, al vanaf 1553 in deze code werden geschreven. Op 3 maart 1557 had Ferdinand zijn gezanten opdracht gegeven voortaan de code te gebruiken die Busbequius had meegebracht. De tot dan toe gebruikte code was in handen gekomen van een dienaar van Gaztelu, aan wie het geheimschrift ook bekend was geweest, en kon dus niet meer veilig gebruikt worden. Ferdinands brief bereikte de gezanten op 4 mei: VERANTIUS (1859), 259-260.

gecodeerde brieven werd het cijferschrift gebruikt, waarvan een voorbeeld bewaard wordt in het 'Haus-, Hof- und Staatsarchiv' te Wenen[65].

De gezanten.

Slechts zeer weinigen waren geschikt om de leiding van een gezantschap naar Constantinopel op zich te nemen. Vóór Busbequius waren de gezanten meestal Italianen (Adorno, Secco, Malvezzi); later ook dikwijls Nederlanders: Van Veltwyck was de eerste, Busbequius de tweede en na hem volgden nog Albert de Wijs en Karel Rijm[66]. Hongaren waren voor de leiding van dit gezantschap minder gewenst. De ambassadeurs waren in het algemeen breed opgeleide mannen. Zij hadden een goede talenkennis en een groot gemak van omgang. Ook wilde de koning als gezant slechts ongehuwde mannen, ongetwijfeld vanwege de vaak hachelijke situaties waarin de gezant kon komen te verkeren. Tenslotte werd er bij de keuze van een gezant ook hoge eisen gesteld aan zijn aanpassingsvermogen.

Adorno was doctor in de medicijnen. Secco was gepromoveerd in de rechten en de filosofie en schrijver van poëzie en toneelwerk[67], Van Veltwyck was doctor in de Hebreeuwse studiën[68], Verantius jurist en theoloog[69] en Rijm was wederom een jurist[70]. Maar ook Malvezzi, Zay en De Wijs hadden een goede opleiding genoten zoals blijkt uit hun in het Latijn geschreven brieven[71].
Enkele keren zien we bevestigd dat Ferdinand en zijn opvolger Maximiliaan hun ambassadeurs voor Constantinopel bij voorkeur niet uit hun Hongaarse onderdanen kozen. Verantius en Zay ondervonden dat de Turken, aangemoedigd door de gezanten van koningin Isabella van Transsylvanië, invloedrijke Hongaren niet graag weer uit Constantinopel lieten vertrekken. Ook waren de Hongaren zó onmiddellijk bij de conflicten met het Ottomaanse rijk betrokken dat hun rol bij de onderhandelingen met de sultan voor de koning zelf niet zonder risico was.
In de praktijk was het dus moeilijk een geschikte persoon te vinden, moeilijker nog om hem te overtuigen dat hij moest gaan. De koning beloofde dan dat het gezantschap slechts kort, in ieder geval niet langer dan een bepaalde tijd zou duren. Deze en andere schone

65. 'Chiffrenschlüssel' d.d. 1559-1562. Een tweede kopie hiervan: {'Geheimschrift'} d.d. {1559-1562}. In augustus 1559 gebruikte Busbequius nog steeds het oude geheimschrift.
66. Cf. over Maximiliaans voorkeur voor een Nederlander: BABINGER (1966), 17 vlg.. Cf. EDELMAYER (1989) over het gezantschapswezen tussen Oostenrijk en Spanje. Er zijn veel overeenkomsten met de gezantschappen die vanuit Wenen naar Constantinopel werden gestuurd: de moeilijkheid voor de keizer om geschikte personen te vinden vanwege de vereiste talenkennis, de geldproblemen van de gezanten, enz..
67. PETRITSCH (1977), 105/6.
68. Zie n. 23.
69. Over Verantius: H. VII, p. 154 vlg..
70. BAELDE (1965), 303, CHRISTIAENS (1983).
71. Zie over Malvezzi p. 133, over Zay H. VII, p. 155.

schone beloften verloren, zoals menig gezant in het Ottomaanse rijk ervoer, weldra hun glans.

De Turken beschouwden de gezanten niet als onschendbaar. Zij stelden hen onder strenge bewaking en behandelden hen soms wreed. Terwijl de Europese gezanten zich telkens beriepen op de regels van het volkerenrecht dat de gezanten een vrije komst en een onbelemmerd vertrek garandeerde, hielden de Turken zich alleen daaraan wanneer het hun uitkwam. Het onberekenbare optreden van de Turken laat zich op tenminste vijf manieren verklaren.

1. In de ogen van de Turken was de ambassadeur verantwoordelijk voor de daden van zijn meester en kon daarvoor ook worden gestraft. Malvezzi ondervond dit enkele jaren voor Busbequius' komst aan den lijve toen Zevenburgen door troepen van Ferdinand was geannexeerd[72.].
2. De Turken wantrouwden de ambassadeurs bij voortduring. Zij meenden dat de ambassadeurs alleen de voor hen ongunstige voorwaarden kenbaar maakten en dat hun instructies hun veel ruimere bevoegdheden gaven dan zij voorwendden. Daarom traden zij in Amasya hard op tegen Busbequius, Verantius en Zay. Busbequius vertelde in zijn Turkse brieven dat de Turken achterdochtig waren geworden tegenover gezanten nadat een Venetiaan eens geprobeerd had hen om de tuin te leiden in de hoop een voordelige vrede te sluiten[73.].
3. Langdurige opsluiting en intimidatie waren volgens de pasja's een geëigend middel om gezanten die niet konden voldoen aan hun eisen, daartoe te dwingen. De ambassadeurs werden zo tot gijzelaar ten einde de wil van de sultan op te leggen. Hierbij pasten - zoals Verantius, Zay en Busbequius in 1556 ervoeren - ook dreigementen dat hun de neus en oren zouden worden afgesneden indien ze niet aan de wensen van de sultan toegaven[74.].
4. Maar de strenge bewaking van gezanten had ook ten doel spionage en ongewenste contacten binnen het Ottomaanse rijk te verhinderen. Het lot van Friedrich von Kreckwitz, Oostenrijks gezant vanaf 1591, is hiervan het bekendste voorbeeld: toen de Turken bij hem geheime berichten ontdekten, namen zij hem gevangen. Hij stierf in 1593 in Turkse gevangenschap en de leden van zijn gevolg waren voor lange tijd veroordeeld tot een leven op de galeien[75.].
5. De Turken vreesden, tenslotte, in sommige gevallen dat de ambassadeur tegen hun wil zou vertrekken en zij lieten hem daarom zorgvuldig bewaken. Hiervan maakte Busbequius melding. De verklaring van de sultan dat zijn hof open stond voor elke ambassadeur, gold niet vanzelfsprekend ook voor degenen die Constantinopel weer wilden verlaten[76.].

Busbequius, verontwaardigd over deze behandeling van gezanten in strijd met het traditionele volkerenrecht, doet het voorkomen alsof alleen Oostenrijkse gezanten een dergelijke strenge bewaking

72. Zie p. 134. Vergelijk de moeilijkheden betreffende Babócsa: H. I X, p. 215.
73. B.205,(29)-208,(2). Zie ook H. IX, p. 216.
74. Zie H. VIII, p. 187.
75. TEPLY (1968), 36-41.
76. Zie H. IX, p. 236 vlg..

ten deel viel. Maar in feite werden ook de gezanten van Zevenburgen en Polen en de dadiaan van Colchis op dergelijke wijze behandeld, zij het dat deze staten er geen permanent gezantschap in Constantinopel op na hielden. De vaste ambassadeurs (bailo's) van Frankrijk, Venetië en Genua konden zich vrijer bewegen. Zij hadden toestemming om een eigen huis uit te kiezen.
Het Ottomaanse rijk was in de zestiende eeuw overigens geenszins het enige land dat gezanten onvriendelijk tegemoet trad. Dit gebeurde bijvoorbeeld ook reeds vroeg in Polen. Aan het einde van de zestiende eeuw ontstond in de West-Europese landen een groeiend wantrouwen tegen de diplomatie in het algemeen. Dit wantrouwen manifesteerde zich zowel tegen de diplomaten die men uitzond als die men ontving. Dit is ook een reden dat de gezanten dikwijls onvoldoende financiële middelen ontvingen en zij zich bijgevolg met dubieuze praktijken in moesten laten en soms zelfs failliet gingen[77].

De vier perioden van Busbequius' Turkse gezantschap.

De acht jaren die Busbequius in het Ottomaanse rijk doorbracht laten zich aan de hand van de onderhandelingen in vier perioden indelen[78].

1. Het eerste jaar van het gezantschap werd voor een belangrijk deel reizend doorgebracht. In het voorjaar van 1555 vielen de onderhandelingen van Busbequius, Verantius en Zay in Amasya met de sultan. Dit resulteerde in de terugkeer van Busbequius naar Wenen voor nieuwe instructies en een nieuw gedwongen verblijf van Verantius en Zay in Constantinopel.
2. In november 1555 vertrok Busbequius opnieuw naar Constantinopel. De Turken gingen niet in op de (onveranderde) voorstellen die Busbequius had teruggebracht. De drie ambassadeurs werden streng van de buitenwereld afgezonderd. Tenslotte, in augustus 1557, kregen Verantius en Zay toestemming om naar Wenen terug te keren. Een wapenstilstand van zes maanden gaf de koning de gelegenheid nieuwe voorstellen te sturen.
3. Met de hoop op voorspoedige vredesonderhandelingen bleef Busbequius in Constantinopel achter. Maar in het voorjaar van 1558 kwam hij opnieuw onder strenge bewaking in zijn karavanserai. Het vooruitzicht van een oorlog tussen Süleymans zonen Bayazid en Selim dwong de Turken tot nieuwe onderhandelingen. Maar nadat Bayazid in mei 1559 was verslagen bij Konya en Busbequius had geweigerd het geheime vredesvoorstel van de sultan op te sturen, eindigden ook deze vredesonderhandelingen zonder uitkomst.
4. Er kwam pas verandering in de uitzichtloze situatie nadat Rüstem Pasja in de zomer van 1561 was gestorven. De nieuwe eerste vizier Ali Pasja bleek vredesgezind en er volgden vruchtbare besprekingen. In augustus van het jaar 1562 verliet Busbequius Constantinopel. Zijn gezantschap

77. RILL (1972), 565-568. Zie over de diplomatie in de Renaissance MATTINGLY (1955).
78. De indeling van de Turkse brieven loopt hiermee niet parallel, zie: H. III, p. 54 vlg..

eindigde in december 1562 te Frankfurt tijdens de kroning van Maximiliaan tot rooms-koning.

Portret van Franciscus Zay door Melchior Lorck.

Kopergravure, koninklijke Bibliotheek Kopenhagen, signatuur M.P.24, pl. 7^{1a},8^{0}.
Cf. H. V, p. 120 (n. 93).

Hoofdstuk VII: Van Wenen naar Amasya en terug (1554-1555).

De reis naar Boeda en het onderhoud met Toejgoen Pasja.

Volgens zijn instructies reisde Busbequius allereerst via Komorn ('Komárom') en Gran ('Esztergom') naar Boeda ('Buda'). Hier diende met Toejgoen ('Tuigon') Pasja onderhandeld te worden over drie punten: 1. de veelvuldige schendingen van de wapenstilstand en de teruggave van dorpen en vestingen die tijdens de wapenstilstand waren veroverd; 2. de vrijlating van gevangengenomen burgers en soldaten tijdens de wapenstilstand; 3. een regeling voor de belastingen en de herendiensten van de bewoners der grensdorpen[1].

Het overhaaste bezoek aan Malvezzi was de reden dat Busbequius op de dag van vertrek nog onvoldoende voorbereid was en reeds om zes uur 's ochtends in de weer was met pakken en regelen. Al had de koning vóórdat hij die dag op jacht was gegaan, aangedrongen op een spoedig vertrek, toch vertrok het gezantschap niet vóór de avond en moesten de reeds gesloten poorten van de stad voor het vertrekkende gezantschap worden heropend. Een uitgestelde maaltijd werd tegen elven 's avonds in Fischamend genuttigd. Nu ging het richting Komorn, het vestingstadje op de grens met Turks-Hongarije, waar Donau en Waag samenvloeien, hemelsbreed een kleine honderd kilometer van Wenen[2].
In Komorn stuurde Busbequius op 30 november aan de koning bericht van de afwezigheid van Paulus de Palyna, een kenner van de Hongaarse kwesties, die zich bij hem had moeten voegen: samen met Malvezzi en Johannes Paxi, de bevelhebber van Komorn, was besloten dat er enkel die vrijdag nog op De Palyna, diens plaatsvervanger, of een bericht van de koning zou worden gewacht. Immers, Paxi had reeds twee dagen eerder de koning op de hoogte gebracht. Busbequius schreef tenslotte dat hij de onderhandelingen met de pasja zou rekken en De Palyna zou verontschuldigen vanwege ziekte of een andere reden[3].
Op zaterdag 1 december vertrok Busbequius, de rivier de Waag

1. Ferdinand aan Verantius / Zay / Busbequius d.d. 23-11-1554.
2. B.7,(16)-8,(6).
3. Busbequius aan Ferdinand d.d. {11-30}-1554; deze brief werd abusievelijk gedateerd op 31-12-1555! Ook in de eerste Turkse brief sprak Busbequius over de problemen in Komorn, maar de rol van Malvezzi en Paxi bleef onvermeld: B.8,(6-21).

> overstekend, richting Gran dat de Turken toebehoorde. Met zestien huzaren van Paxi reed hij ongeveer drie uur ongehinderd door het uitgestrekte Hongaarse land, uitziend naar het escorte dat de Turken hem zouden zenden. Toen vier Turkse ruiters in de verte zichtbaar werden, gaf Busbequius, die bevreesd was voor schermutselingen, zijn begeleiders een teken zich terug te trekken. Door middel van een jongen die als tolk fungeerde, onderhield hij zich met de Turkse ruiters. Rijdend op een lage plaats ontwaarde hij tot zijn grote verrassing plotseling ongeveer 150 Turkse ruiters die hem omringden en naar Gran brachten. De kleurrijke uitdossing van de ruiters maakte grote indruk op de nog onervaren gezant[4].

Enkele tsjausjen ontvingen Busbequius, toen hij op 2 december in Boeda aankwam. Hij werd ondergebracht bij een Hongaars burger. De Palyna was nog altijd niet gekomen en daarom kwam het bericht goed van pas dat Toejgoen Pasja vanwege een levensgevaarlijke ziekte de audiëntie uitstelde.

> De eerste Turkse brief behandelt het twee weken durende verblijf in Boeda uitvoerig. Er zijn uitweidingen over de eerste ontmoetingen met de janitsaren, over de gewoonten van deze Turkse keursoldaten, over de verzotheid van de Turken op wijn en over hun bijgelovigheid ten aanzien van alcohol; ook de stad Boeda zelf komt ter sprake: de ligging en de bezienswaardigheden, de huizenbouw en enkele typische gewoonten aan het hof van de pasja[5]. Ook vertelt de schrijver dat volgens sommigen het verlies van een grote schat de oorzaak was van de ziekte van de gierige pasja. Op aandringen van de Turken had hij Willem Quackelbeen toestemming gegeven de zieke pasja te behandelen, maar achteraf had hij doodsangsten uitgestaan, want indien de pasja zou zijn gestorven, dan had dit zijn arts in de schoenen kunnen worden geschoven[6]. Uit onervarenheid had hij toegestemd zijn arts uit te lenen, maar koning Ferdinand zou hierover niets van hem horen, zo blijkt uit de diplomatieke correspondentie!

Voor de gang van zaken tijdens de audiënties bij de pasja zijn we aangewezen op de brief van 12 december aan Ferdinand; de eerste Turkse brief geeft slechts de hoofdzaken weer.

> Busbequius berichtte dat de tsjausj-basji op de tweede avond na aankomst in Boeda onrust veroorzaakte met berichten dat soldaten in de grensvesting Tata werden samengetrokken en dat men er ondanks de vrede niet de poorten openzette maar nieuwe versterkingen aanlegde; dit zou de Turken alleen maar prikkelen tot het breken van de wapenstilstand. Hij drong er bij Busbequius op aan naar Tata te schrijven en de bewoners van hun onderneming af houden. ‘Ik antwoordde hun’, schreef Busbequius de koning: ‘dat een brief van mij niet nodig was: ik wist niet wat er te Tata gebeurde.

4. B.8,(21)-9,(24): over de reis van Komorn naar Esztergom. B.9,(24)-11,(8): over het onthaal te Esztergom en de reis naar Boeda.
5. B.11,(8)-18,(22). Cf. H. XV, p. 385 over de gewoonten aan het hof van de pasja van Boeda.
6. B.11,(24)-12,(25).

Maar ik was van mening dat als zij rondom een gracht wilden aanleggen, dit niet van meer betekenis was dan wanneer de pasja zelf iets bij de muren van Boeda zou bouwen. Dit wist ik alleen dat zijne Majesteit niet zou dulden dat er iets zou geschieden in strijd met de voorwaarden van de wapenstilstand. Ik stelde daarop alleen volkomen mijn vertrouwen en zij moesten ook daarop vertrouwen'. Hierna hielden de Turken op de gezant hiermee lastig te vallen.
Op woensdag 5 december kwam Paulus de Palyna voor negen uur 's avonds aan in Boeda. Hij had een brief met nieuwe instructies voor Busbequius[7]. Ondanks Busbequius' aandringen op een gesprek liet de pasja telkens zeggen niet in staat te zijn hen te ontvangen, aanvankelijk vanwege zijn ziekte, daarna vanwege de late aankomst van de sandjak van Stuhlweissenburg of van weer een andere sandjak. Nadat Busbequius eraan had herinnerd dat de sultan Ferdinands eisen snel wilde horen, werd hem op zaterdag 8 december aangekondigd dat de pasja hen de volgende dag 'ongetwijfeld' zou toelaten[8].
Omdat de gezondheid van de pasja nog zwak was, kreeg Busbequius tijdens de audiëntie slechts toestemming om kort de eisen van de koning toe te lichten. Hierna beval de pasja alle anderen behalve De Palyna en een tolk de zaal te verlaten en hij vroeg Busbequius naar de inhoud van de voorstellen aan de sultan. De gezant was door de instructies van de keizer voorbereid op deze vraag en hij antwoordde dat hij niet eerder aan hem dan aan 'zijn meester' het bericht mocht meedelen; ook de Turkse gezanten waren niet gewoon om raadgevers van de koning eerder in te lichten dan de koning zelf. Nadat Busbequius en Paulus de Palyna enkele andere kwesties hadden aangeroerd, beëindigde de pasja het gesprek met de woorden dat zijn krachten hem niet toelieten zich langer met de gezanten bezig te houden.
Busbequius oordeelde dat de pasja in dit gesprek niet onwelwillend was geweest. Weliswaar was de invrijheidstelling van de gevangenen van de hand gewezen, maar met betrekking tot de teruggave van de dorpen had hij na lang aandringen toegestemd. Op het voorstel van de instelling van commissarissen had hij geantwoord dat het hem niet mishaagde maar moeilijk scheen. De gezant liet de voorstellen kort samengevat op schrift aan de pasja overbrengen.

Het tweede, afsluitende gesprek met de pasja vond twee dagen later {11 december} plaats na het middagmaal. Dit onderhoud is beschreven in de eerste Turkse brief maar het vond niet plaats op 7 december zoals daar vermeld wordt, en ook de suggestie dat er slechts één gesprek had plaatsgevonden, is onjuist.

De gezant vroeg de pasja allereerst hoe deze dacht over de voorstellen die hem twee dagen eerder mondeling en daarna

7. Deze instructies zijn verloren gegaan.
8. Op diezelfde dag, 8 december, stelde Busbequius een brief samen voor de keizer met een verslag over de gebeurtenissen tot op dat moment. Deze brief werd niet verzonden, maar door Busbequius in december omgewerkt tot een veel uitgebreider verslag aan Ferdinand d.d. 12-12-1554. Onderaan de brief staan twee - wellicht door de ondertekenaar (Busbequius) gemaakte - tekeningetjes. Ze staan afgebeeld op p. 456 van dit boek.

schriftelijk waren medegedeeld. Toen de pasja vroeg, welke toch die voorstellen waren, herhaalde Busbequius de punten nog eens één voor één. De pasja beloofde daarop dat hij allen zou opdragen zich aan de wapenstilstand te houden, mits de koning hetzelfde zou doen. Bij het tweede punt, de teruggave van de onlangs bezette dorpen overeenkomstig de gedane belofte, wilde de pasja dit keer niet verder gaan dan dat hij zou schrijven dat deze dorpen geen schade of onrecht zouden ondervinden. Daartoe gaf hij ook één van de zijnen opdracht. Maar (zo ging de pasja voort) over teruggave van de dorpen moest de gezant in Constantinopel onderhandelen.

Toen Busbequius en De Palyna de pasja met wisselende argumenten herinnerden aan de belofte die hij op schrift en met zijn zegel bekrachtigd aan De Palyna had gedaan en twee dagen daarvoor in aanwezigheid van de gehele raad had herhaald, zocht de pasja een excuus in dingen die niets met het voorgestelde onderwerp te maken hadden. Terloops klaagde hij over de versterkingen bij Tata. Hij zei dat hij de onlangs bezette dorpen zou teruggeven wanneer de koning alle schade uit de tijd van de wapenstilstand zou vergoeden; in die zin had hij zijn belofte om de dorpen terug te geven, bedoeld. Na verdere aandrang antwoordde de pasja: ‘Jullie kunnen gemakkelijk inzien dat ik dit niet kan doen. Wij hebben burchten in ons bezit die zonder die dorpen niet kunnen bestaan; daarom kan ik ze niet teruggeven. Het volgende kan ik wel doen: vóór uw terugkeer zullen ze geen schade ondervinden en er zullen geen andere dorpen bezet worden. Intussen moeten al deze dorpen blijven, zoals ze zijn. Bovendien kan ik aan het gezag van mijn meester wél iets toevoegen, maar ik kan er niets afhalen of ervan vervreemden’[9].

Busbequius en De Palyna zeiden dat een naleving van de vrede niet verwacht kon worden van iemand die zich niet aan een wapenstilstand hield. De pasja wees op het zware onrecht dat zij zelf tijdens de wapenstilstand te lijden hadden gehad. Daarom kon hij die dorpen met recht vasthouden. Bovendien zei hij dat hij zelfs Wenen of Praag niet zou teruggeven, als hij die steden in handen had gekregen. Heel Hongarije zelfs was van zijn heer; die had dat land met zijn speer verworven.

Busbequius wees de pasja erop dat de discussie niet hierover ging, maar over het houden van een gedane belofte. Ferdinand had zijn belofte gehouden, wat al voldoende hieruit bleek dat

9. Busbequius aan Ferdinand d.d. 12-12-1554: ‘Vos ipsi facile perspicitis me praestare non posse. Sunt arces in manibus nostris, quae sine uillis illis esse non possunt; propterea eas restituere non possum. Hoc bene praestabo: ante reditum tuum nihil omnino passuras incommodi, neque alias uillas occupatum iri, interea has oportet manere omnes. Praeterea ego Domini mei ditioni aliquid adicere, sed nihil aufferre aut alienari possum’. Cf. een identieke strekking in: B.17,(21)-18,(5).

De Palyna en Busbequius zelf door hem waren gestuurd. De pasja gaf ten antwoord dat teruggave niet in zijn macht lag: het was van weinig belang of hij het had beloofd of niet. Kortom, hij kon noch durfde iets anders te doen. Zij moesten ophouden hem hierover lastig te vallen[10].

Toen Busbequius ten langen leste verklaarde dat hij de koning op de hoogte zou brengen en de pasja's zou inlichten, repliceerde de pasja: de gezant moest maar doen zoals hem goed toescheen. In Constantinopel waren voldoende mensen die zijn mening deelden. Hijzelf kon niet anders handelen. Deze dingen lagen niet in zijn macht maar moesten door de gezant in Constantinopel worden voorgesteld en behandeld.

Na een herhaalde klacht van de pasja dat Busbequius hem zijn instructies niet wilde mededelen, werden in korte tijd de overige punten afgehandeld. Met betrekking tot de invrijheidstelling van de krijgsgevangenen werd nu even weinig bereikt als tijdens het vorige gesprek. Nadat de pasja in het vorige gesprek reeds de 'afgesproken gevechten' ('duella') had afgekeurd, liet men dit punt nu rusten, omdat de pasja al beloofd had zich aan het bewaren van de wapenstilstand te houden. Wat betreft de bovenmatige belasting voor de gemeenschappelijke dorpen, die belasting betaalden en diensten leverden aan zowel de sultan als de keizer[11], beloofde de pasja dat hij daarmee rekening zou houden zolang de wapenstilstand van kracht zou zijn. Hij meende dat vaste grenzen tussen de boeren van de koning en van de sultan noodzakelijk waren. Over de instelling van commissarissen voor de inning van de belastingen en diensten van de gemeenschappelijke dorpen moest in Constantinopel worden gesproken[12].

Hiermee was er aan de onderhandelingen met de pasja een eind gekomen. Hiermee ook had Busbequius voor het eerst kennis gemaakt met de in zijn ogen weinig redelijke omgangsvormen bij het onderhandelen, sterk verschillend van de academische disputen zoals hij die aan de Italiaanse universiteiten had leren voeren.

Van Boeda naar Constantinopel.

Op donderdag 13 december ging het gezantschap aan boord van het schip dat het naar Belgrado zou brengen. De Palyna keerde terug naar Wenen[13].

De reis naar Constantinopel is vol afwisseling beschreven in de eerste Turkse brief. Er is aandacht voor toeristische

10. Busbequius aan Ferdinand d.d. 12-12-1554: '{"Ille":} hac de re moleste ei esse desineremus'; cf. hiermee: B.18,(5-8).
11. Zie over het probleem van deze 'gemeenschappelijke dorpen' ook H. X. p. 278, 285/6, 299 en H. XI, p. 315.
12. Busbequius aan Ferdinand d.d. 12-12-1554.
13. B.18,(22)-40,(13): de reis van Boeda naar Constantinopel.

bezienswaardigheden, grappige voorvallen, klassieke reminiscenties, de folklore van de verschillende streken, kortom voor het vele dat een wakker mens niet kan ontgaan. Het reisverslag is - maar de schrijver tracht dit te verhullen - een samenvatting van de verschillende reizen die Busbequius tussen de beide hoofdsteden heeft afgelegd. Twee passages echter verraden hem. Bij Plovdiv ('Philippopolis') nam hij waar dat er - nota bene midden december - rijst groeide[14.]. Evenzo zag hij voorbij Edirne vele bloeiende tulpen, narcissen en hyacinten 'niet zonder grote verwondering van onze zijde vanwege het allerminst bloemenvriendelijke jaargetijde, namelijk midden in de winter'[15.].

Op de rijstbouw bij Plovdiv wordt gewezen in het dagboek van Hans Dernschwam, wanneer deze spreekt over de terugreis naar Wenen in de zomer van 1555[16.]. Busbequius was bij die reis aanwezig.
De tulpen en andere voorjaarsbloemen zag Busbequius misschien tijdens een tocht van Edirne naar Constantinopel begin maart 1558[17.]. Maar ook elders kan hij deze planten hebben zien bloeien want de Turken waren grote liefhebbers van planten[18.] en in hun tuinen kwamen tulpen algemeen voor[19.]. Busbequius zelf vertelde over de janitsaren dat dezen hem gewoonlijk met twee tegelijk bezochten en een bosje hyacinten of narcissen plachten op te dringen voor een geldelijke beloning. Niettemin moet ook deze passage een mengeling van verschillende gebeurtenissen zijn en niet de weergave van één bepaalde ervaring: de auteur plaatste het voorval met de bloemen immers tijdens zijn bezoek aan Boeda, begin december 1554[20.]!
Toch verhinderde niets dat Busbequius' opmerking over de bloeiende tulpen beroemd werd[21.]. Johannes Camerarius nam haar als eerste over[22.]. Wratislaw von Mitrowitz, de Turkse brieven als model gebruikend voor zijn eigen reisbrieven, schreef dat hij dezelfde planten zag bloeien toen hij jaren later rond 20 december - dus nog ongeveer drie weken vroeger in het jaargetijde dan bij Busbequius - in de buurt van Edirne rondreisde en hij voegde eraan toe: 'In allen Gegenden, die wir von Adrianopel aus zuruckgelegt

14. B.35,(6-8). De rijstbouw bij Plovdiv genoot een zekere faam: FAROQHI (1977), 170.
15. B.36,(3-14).
16. DERNSCHWAM (1923), 248.
17. Zie H. IX, p. 215.
18. B.36,(15-19); BELON (1605), 201 en CLUSIUS (1576), 124-126.
19. Lubenau vertelde dat elke zondag op de Vrouwenmarkt (T. 'Avret Pazari') in Constantinopel een grote plantenmarkt werd gehouden waar in het bijzonder bollen van tulpen en allerlei andere vreemde Turkse gewassen en bloemen werden verkocht: LUBENAU (1912), 155. Over bloeiende tulpen in de paleistuinen aan de Bosporus: LUBENAU (1915), 3, 8; zie ook ID., 77.
20. B.13,(15)-14,(2).
21. Zie H. II, p. 25 (15), en XVIII, p. 449 vlg..
22. CAMERARIUS (1588), 173. Cf. ook DODONAEUS (1616), 231/2.

> hatten, sahen wir eine Menge von allerley Blumen, welches uns sehr wunderbar vorkam, weil der Winter bereits heranbrach'[23].

Het winterse weer zorgde voor een ongerieflijke reis over de Donau. Belgrado werd in zeven dagen bereikt[24]. Een landweg die voor een deel terugging tot de Romeinse tijd, bracht het gezantschap van Belgrado via Nisj, Sofia, Plovdiv en Edirne naar Constantinopel[25]. Negen en dertig dagen duurde de reis van Boeda naar Constantinopel. Busbequius stelde vast dat de tocht veel sneller was verlopen dan velen vanwege het winterse weer hadden verwacht[26].

> Al op 6 januari konden Verantius en Zay Ferdinand berichten dat hun collega het Haemus-gebergte was overgestoken en ze wisten reeds dat hij niet Malvezzi was. Dit laatste hadden zij na zoveel verhalen over diens hardnekkige ziekte ook niet verwacht maar zij verzekerden dat 'hun vriend' een goed dienaar van de koning was geweest en dat zijn vaardigheid hun nog van grote dienst had kunnen zijn[27].

Op 19 januari wensten Verantius en Zay hun nieuwe collega die Constantinopel inmiddels dicht was genaderd, in een brief geluk met zijn komst.

> Zij waarschuwden hem tegelijkertijd dat hij niet uit een gebrek aan ervaring de Turken moest toestaan dat zij hem gescheiden van zijn collega's zouden onderbrengen. Ook moest hij niets aan de Turken toevertrouwen voordat hij zijn collega's zou hebben ontmoet. Aan deze woorden werden de volgende dag nog deze toegevoegd: '(..)

23. WRATISLAW (1787), 92/3. Het was niet mogelijk de oorspronkelijke tekst van Wratislaw onder ogen te krijgen. Nota bene: Busbequius sprak van het: 'midden van de winter', Von Mitrowitz van het: 'aanbreken van de winter'.
24. B.18,(22)-20,(13); over Belgrado: B.20,(13)-22,(16).
25. B.22,(16)-40,(14). De reconstructie van de route bij: JIREČEK (1877); cf. SPULER (1935), 175-179; moderne literatuur over de geografie bij: PITCHER (1972), 11. De uiteenlopende benamingen door de reizigers worden besproken door: NEHRING (1984); over het traject in Bulgarije: HYNKOVÁ (1973). Nehring besprak niet de plaatsen die Busbequius op de terugreis naar Wenen in de zomer van 1555 aandeed. Zij kunnen als volgt worden gedetermineerd: B.100,(8): 'Esseck' = Osijeck; B.100,(16): 'Lasqueu' = Lug; B.101,(11): 'Mohacz' en B.362,(16): 'Mohacium' = Mohács; B.101,(23): 'Felduar' = Dunaföldvár; B.105,(3): 'Giaurinum' = Györ; 'Cophin' (het eilandje in de Donau): B.101,(25) = Csepel (cf.: DERNSCHWAM (1923), 270); de varianten 'Vscada' et 'Oresta' (A^1.40,(28), in plaats van 'Oresta' (B.35,(22)), oude benamingen voor Edirne (cf. H. IV, p. 88).
26. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 23-11-1555; Busbequius aan Ferdinand d.d. 23-1-1555: 'Cum ad diem 13 Decembris Buda profectus essem, usus nauigatione non satis commoda propter uaria hiberni temporis incommoda, die septima ueni Belgradum, inde terrestre iter ingressus omni celeritate adhibita 20^a die Ianuarii ueni Constantinopolim, 39 die, quam eram Buda profectus, tardius quidem propter itineris hiberni grauitatem, sed tamen celerius quam multi opinabantur'; zie ook Busbequius' brief aan Ferdinand d.d. 14-8-1555. Cf. HAMMER (1828), III, 333.
27. VERANTIUS (1859), 1: Verantius / Zay aan Ferdinand d.d. 6-1-1555.

> wij waren van plan je deze brief gisteren te sturen, toen wij hoorden dat je reeds bijna bij de poorten van deze stad was aangekomen. Zonder derhalve iets aan het voorgaande te veranderen, antwoorden wij met enkele woorden op jouw brief: lang is er door ons op jou gewacht en het is voor ons niet alleen een groot genoegen maar ook een troost dat je nu gekomen bent. Wij danken God dat je ongedeerd bent aangekomen. De pasja heeft zonder moeite toegestaan wat wij met betrekking tot jouw onderdak eensgezind en volgens één plan hadden verlangd. In het andere geval had hij niets slechter kunnen opdragen dan wanneer hij ons had gescheiden. Voor Verantius is het werkelijk een erg groot genoegen dat jouw persoonlijke vertrouwdheid met hem nu uitgelopen is op een gemeenschappelijke taak voor het algemeen belang. En daarom, in de mate waarin hij zich nu met jou verbonden weet, hoopt hij dat de vriendschap in de toekomst nog groter en krachtiger zal zijn'[28].

Op 23 januari schreven Verantius en Zay aan Ferdinand dat hij er goed aan gedaan had Busbequius in plaats van Malvezzi te sturen want naarmate de Turken meer wanhoopten aan de komst van Malvezzi, des te toeschietelijker zouden ze nu zijn in het onderhandelen over de vrede, tenminste als de oorlog met de Perzen door zou gaan en zij niet bedrogen werden door geruchten die de ronde deden en door wat hun vrienden vertelden[29].

De leden van het gezantschap. Het leven in het Duitse Huis. Contacten in Constantinopel.

Bijna drie jaren zou Busbequius in Constantinopel doorbrengen met Antonius Verantius en Franciscus Zay, de eerste bisschop, de tweede een hoge militair. Beide mannen waren goed geschoold maar vooral Verantius was een man met een brede belangstelling en met vele internationale contacten. Veel historisch werk en poëzie van zijn hand is bewaard. Twee andere belangrijke personen uit hun gevolg waren Johannes Belsius, secretaris van Verantius en Zay en een kundig en veelzijdig man, en ook Hans Dernschwam, die uit eigen beweging naar Constantinopel was gereisd en daar een dagboek heeft bijgehouden, dat een belangrijke bron voor dit boek is.

> Antonius ('Antal') Verantius was geboren in Sebenico in Dalmatië in 1504. Hij ontving een brede humanistische opvoeding. Reizen in Frankrijk, Italië, Engeland en Polen maakten hem bekend met vele politici en wetenschappers van zijn tijd. In zijn bewaarde correspondentie - meer dan 4.000 brieven - bevinden zich ook brieven die hij wisselde met Erasmus. In 1553 werd hij benoemd tot bisschop van Fünfkirchen en in datzelfde jaar reisde hij met Zay naar het hof van de sultan. Als beloning voor zijn verdiensten als gezant werd hij bij terugkeer in 1557 benoemd tot bisschop van Erlau en hij speelde ook hierna een grote rol in het bestuur van de

28. VERANTIUS (1859), 5/6: Verantius / Zay aan Busbequius d.d. 20-1-1555.
29. Verantius / Zay aan Ferdinand d.d. 23-1-1555.

Hongaarse gebieden in handen van Ferdinand en later Maximiliaan. Hij was een trouw dienaar van de Habsburgse keizers tot zijn dood in 1573[30].

Over Franciscus ('Ferenc') Zay is minder bekend. Busbequius noemde hem het hoofd van de 'Nassaden', de schepen die de Habsburgse Donau-vloot vormden[31]. Zay werd in 1503 geboren. Hij studeerde waarschijnlijk in Padua. Als hoveling van koning Lodewijk II van Hongarije streed hij bij Mohács. Hierna koos hij partij voor koning Ferdinand. Zijn huwelijk, enige tijd na terugkeer uit Constantinopel, gaf hem de beschikking over een vermogen. In 1560 verleende Ferdinand hem de titel van rijksbaron en volgde zijn benoeming tot hoofdkapitein van Kosice. Men kent Zay ook als auteur. Zijn biografen Lajos Szalay en Lajos Thallóczy schreven hem een werk toe, dat is getiteld: 'Az Landor fejirwar el wezessenek oka e voth es 'Igy esewth' (ofwel 'De oorzaak van het verlies van de burcht Landor, zoals het gebeurde'). Dit geschrift herinnerde qua opbouw aan het werk van Brodarics over de slag bij Mohács. Het manuscript bevond zich in de nalatenschap van Verantius en werd uitgegeven door Szalay die ook de brieven van Verantius publiceerde[32].

Johannes Belsius was rond 1530 geboren in Eperjes in Hongarije. Hij studeerde aan de universiteit van Wittenberg. Zijn kennis van het Hongaars, het Duits, Grieks, Latijn en nog andere talen maakte hem zeer geschikt voor de taak van secretaris. Hij nam actief deel aan het zoeken naar inscripties en ongetwijfeld ook naar munten, handschriften en andere overblijfselen uit de oudheid. Na terugkeer van het gezantschap in 1557 werd Belsius in de Hongaarse adelstand verheven. In 1562 volgde zijn aanstelling als Ferdinands permanente gezant bij Jacob Heraklides, heerser van Moldavië. Later voerde hij nog andere diplomatieke diensten uit. Hij stierf begin 1594 in zijn geboortestad[33].
Hans Dernschwam (1494-1568) kwam van oorsprong uit Duitsland maar hij had zijn leven doorgebracht in Hongarije als koopman in dienst van de Fuggers. Hij was op latere leeftijd uit louter interesse en weetgierigheid met zijn koetsier en twee paarden en een wagen naar Constantinopel gereisd in het gevolg van Verantius (1553). Tot Busbequius' komst had hij lief en leed gedeeld met beide gezanten. Intussen deed hij geestdriftig onderzoek naar uiteenlopende aspecten van het leven in de Ottomaanse hoofdstad. Zijn verlangen om de dingen zelf met eigen ogen te aanschouwen en zijn hunkering naar het onbekende en nieuwe vinden we ook bij anderen uit dit tijdperk van grote ontdekkingsreizen. In Dernschwams 'Tagebuch' vinden we zijn observaties beschreven tot in de kleinste details en met grote intelligentie samengevat. Vergeleken met Busbequius ontbreekt bij hem een zekere distantie tot het onderwerp en

30. STOY (1981), 442-444.
31. B.6,(5-7). Cf. Zabo's mededeling: H. IX, p. 214. Over de Donau-vloot: BAELDE (1982), 849.
32. Zie Magyar Életrajzi Lexikon, II, 1982, 1066; Mevr. J. Jastrzebska, Mag. Fil. (Instituut Finoegristiek, Rijksuniversiteit Groningen) hielp mij aan de vertaling. Een summiere biografie van Zay bij WURZBACH (1890). Een Hongaarse biografie geschreven door Lajos Thallóczy kon niet worden geraadpleegd: THALLÓCSZY (1885). Over Broderic: NEHRING (1974); cf. H. VI, p. 130 (n. 12).
33. Over Belsius: DERNSCHWAM (1923), 43, 284 (n. 203) en TARDY / MOSKOVSZKY (1973), 390/1 en passim.

een vermogen tot compositie en tot een gebeeldhouwde stijl, eigenschappen die Busbequius gedurende zijn lange

> universitaire opleiding en actieve omgang met de klassieke auteurs had verworven. Dernschwam is naïever en sterker betrokken bij zijn onderwerp. In zijn dagboek vinden we een wat ruwe en ongepolitoerde stijl van schrijven, gekenmerkt door herhalingen, afgebroken zinnen en onafgemaakte gedachten; een aantal passages werd achteraf toegevoegd[34.]. Dernschwam was erg belezen in de geschriften vanaf de oudheid tot de eigen tijd. Dit blijkt bijvoorbeeld uit zijn meer dan indrukwekkende bibliotheek. Hoewel hij het Latijn met groot gemak gelezen moet hebben, schreef hij in zijn landstaal. Naar zijn opvatting stelde de wetenschap van zijn tijd zonder de wijsheid van de Latijnse en Griekse auteurs weinig voor. Hiermee waren in zijn ogen de Turken gediskwalificeerd, want bij hen werden deze schrijvers niet gelezen[35.].

Elk der drie gezanten had zijn eigen gevolg, al leefde men samen onder één dak. De kosten voor Busbequius' gezantschap werden gescheiden gehouden van die van zijn beide collega's. Hoewel de omvang van Busbequius' gezantschap niet precies bekend is, overtrof het waarschijnlijk niet dat van Verantius en Zay die beiden met 31 personen uit Wenen waren vertrokken.

> Busbequius reisde in de zomer van 1555 met 40 personen van Constantinopel naar Wenen terug: verschillende mannen uit het gevolg van Verantius en Zay hadden zich uit heimwee bij hem gevoegd[36.]. Ook de 40 mannen die de gezant hielpen bij de bedwinging van een wild geworden hert uit de ‘ark van Noach’, zoals hij zijn dierenverzameling schertsend noemde[37.], maakten niet allen deel uit van het gezelschap waarmee hij uit Wenen was vertrokken.
> Dernschwam somde met naam en functie de leden op van Verantius' en Zays gezantschap. Het gevolg van Verantius en Zay telde bij hun vertrek uit Wenen respectievelijk 33 personen en 27 paarden en 31 personen en 25 paarden. Een gezelschap van 27 personen begeleidde Verantius van Constantinopel naar Amasya. Verantius en Zay hadden dus in Constantinopel elk 31 mannen onder zich, want Dernschwam had zichzelf en zijn koetsier tot het gevolg van de bisschop gerekend[38.].
> Een personeelslijst van een gezantschap dat in 1567 naar Constantinopel werd afgevaardigd, komt ongeveer op ditzelfde aantal. Het zijn een arts, kapelaan, secretaris, hofmeester en tolk, verder tien personen van oudere leeftijd en eenzelfde aantal jongere personen voor kamer- en tafeldiensten en gelijksoortige taken binnen het huis van de gezant; daarnaast twee koks, voor het geval er één ziek werd of stierf, één provisiemeester (‘dispensator edulium’), twee keukenknechten, één smid en een niet nader genoemd aantal

34. Bv. DERNSCHWAM (1923), 95, 288 (n. 298). Zie over Dernschwam in het algemeen: DERNSCHWAM (1923), p. xiii-xxvi; OBERDORFFER (1952); ID. (1974).
35. DERNSCHWAM (1923), 113. Zie over de lotgevallen van zijn bibliotheek: H. XVI, p. 417 vlg..
36. B.96,(26-29); B.99,(13/4): de Donau verschafte voldoende vis om de 40 man van Busbequius' gevolg te voeden. Op de heenreis naar Constantinopel moet Busbequius' gezantschap voornamelijk uit leden van Malvezzi's gezantschap hebben bestaan (cf. H. VI, p. 128). Malvezzi had in een brief d.d. 31-10-1554 aan Ferdinand geklaagd over de hoge onkosten die het onderhoud van zijn gevolg van 22 mannen en 24 paarden met zich meebracht.
37. B.145,(18-20).
38. DERNSCHWAM (1923), 43/4 en 220/1.

> ezeldrijvers en koetsiers. Het personeel was gestoken in violette, scharlaken, groene en rode kleding; de gezant zelf droeg violette en zwarte kleren[39].

Het hogere aantal - 40 deelnemers in zijn gevolg - dat Busbequius noemde, vindt zijn verklaring in de uitbreiding die het gezantschap in Constantinopel kreeg. Er leefden doorgaans drie janitsaren, één of meer tsjausjen en ook tolken gedurende een groot deel van de dag en ook wel 's nachts in het huis van de gezant. Busbequius nam bovendien in Constantinopel nog anderen in dienst: een Griekse jongen was zijn huismeester ('dispensator')[40]. Het aantal deelnemers van zijn gezantschap schommelde enigszins door het sterven van mensen als gevolg van ontberingen en ziekte[41].

Voor deelneming aan een gezantschap naar de hoofdstad van het Ottomaanse rijk was een avontuurlijke geest vereist. Busbequius schreef dat velen in Wenen hem na terugkeer uit Amasya benijdden, ook al waren ze aanvankelijk uit angst of om andere redenen voor de reis naar Constantinopel teruggeschrokken[42].

Busbequius gaf enkele landgenoten belangrijke posities binnen het gezantschap. Zijn lijfarts en trouwe vriend Willem Quackelbeen deelde zijn grote belangstelling voor wetenschappelijke onderwerpen. Slechts van Quackelbeen weten we zeker dat hij vanaf het begin deel uitmaakte van Busbequius' gevolg. De Antwerpenaar Jasper de Haze was zijn secretaris, hofmeester was Henricus de Piermont. Behalve deze personen waren er nog andere Vlamingen in het gezantschap opgenomen.

> Willem Quackelbeen, geboren in 1526 of 1527 te Kortrijk[43], liet zich in 1543 aan de Leuvense universiteit inschrijven en werd vijf jaar later met zijn medestudenten Andreas Dadius en Johannes Ramus naar de Weense universiteit gehaald. Daar nam Quackelbeen ook de naam 'Coturnossius' aan die hij tot zijn dood gebruikte[44]. Quackelbeen doceerde aan de Weense universiteit filosofie en talen,

39. 'Ratio familiae et apparatus oratoris, nunc in Turciam profiscentis' d.d. 1567.
40. B.54,(9-11).
41. Eén man stierf tijdens de reis naar Constantinopel in de winter van 1555/6: B.110,(5-8); in 1561 stierven Quackelbeen en anderen van het gezantschap door de pest: B.276,(18-22), B.281,(21-25) (cf. H. VII, p. 158). Busbequius betreurde het verlies van paarden die vers gras hadden gegeten en koud water hadden gedronken op de terugreis naar Wenen in 1555: B.101,(25-30). In de laatste jaren waren enkele leden van het gezantschap gestorven aan de pest (cf. H. VII, p. 159, H. X, p. 272); Busbequius had bij zijn terugkeer in 1562 40 personen in zijn gevolg: H. X, p. 295.
42. B.107,(1-3).
43. OPSOMER (1961), 114. Voor literatuur over Quackelbeen: VAN LAERE / DELVA (1987), 604.
44. De tekst van het grafschrift (cf. n. 51) spreekt van: 'Wilhelmus Quackelbeen alias Coturnossius' en ook Matthioli's brief aan Busbequius d.d. 24-6-1563 heeft het over: 'Cothornosio'. Ten onrechte meende men dat Quackelbeen zijn bijnaam later had afgelegd: HARTL / SCHRAUF (1898), 362; WAELE 'O.G. van Busbeke, de Nederlander' (1954), 91/2 (n. 10); OPSOMER (1961), 116, 126 (n. 4) en ook VAN LAERE / DELVA (1987), 603.

maar vanaf 1550 tot zijn vertrek in november 1554 volgde hij een medische studie. Het baccalaureaatsexamen in de medicijnen werd afgelegd na terugkeer uit Amasya op 22 oktober 1555. Reeds op 29 oktober vond zijn promotie plaats, nadat hij daartoe speciale toestemming had verkregen vanwege zijn terugkeer naar Constantinopel als lijfarts van de gezant[45].

Quackelbeen was Busbequius' grote vriend en helper gedurende deze jaren. De gezant beschouwde hem als een mogelijk opvolger. Alleen aan hem, als enige van het gehele gezantschap, besteedde hij uitvoerig aandacht in de Turkse brieven. Beide mannen waren enthousiaste onderzoekers op het gebied van de medicijnen en de natuurlijke historie en hartstochtelijke verzamelaars van inscripties, munten en handschriften[46]. Van Quackelbeens geschriften is enkel een brief aan Andrea Matthioli bewaard gebleven, maar Matthioli heeft zijn aantekeningen gekend en gebruikt[47]. Busbequius beschreef hoe Quackelbeen een worteltje proefde dat een bezoeker uit China had meegebracht. De arts oordeelde dat het ging om ‘echte napellum’[48]. Quackelbeen behandelde ook lijders aan de pest maar raakte door grote onvoorzichtigheid uiteindelijk ook zelf besmet: als arts was hij van oordeel dat waar de pest rondwaarde meer vrees was dan werkelijk gevaar[49]. Zijn sterfbed werd door Busbequius op roerende wijze beschreven[50]. Quackelbeen overleed op 8 mei 1561. Busbequius liet voor zijn vriend een grafsteen plaatsen[51].
Jasper (Gaspar) de Haze trad op als secretaris van het gezantschap. De Haze was rond 1527 in Antwerpen geboren, waar zijn vader van handel leefde. Hij keerde in 1562 met Busbequius uit Constantinopel terug[52]. Ferdinand kende hem een pensioen van 100 rijksguldens toe voor bewezen diensten. Later leefde De Haze in Antwerpen, vermoedelijk als textielhandelaar. Na zijn huwelijk in 1564 kreeg hij tenminste zeven kinderen en hij stierf tussen 12 januari 1588 en 16 augustus 1591[53].

45. Over Quackelbeens jeugd en studie: OPSOMER (1961), 114-116, HARTL / SCHRAUF (1898), 332-346, 362, KINK (1854), 164 en VAN LAERE / DELVA (1987), 602.
46. B.12,(7-14); zie H. XVIII, p. 437 vlg.. en s.v. ‘Quackelbeen’.
47. MATTHIOLI (1561), 171-176: Quackelbeen aan Matthioli d.d. 26-7-1557 (een Nederlandse vertaling door ELAUT (1955), 53-62). Zie over Matthioli H. XVIII, p. 437 vlg..
48. B.312,(19-22).
49. B.97,(27)-98,(26); B.281,(21)-283,(23).
50. B.281,(21)-283,(23).
51. Zie voor de tekst van het grafschrift in de eerste plaats WAELE (1955), 43/4 (tekst en afbeelding), maar verder ook: BELIN (1894), 524, MORDTMANN (1895), 22, LAMBRECHTS (1954), 51, WAELE ‘O.G. van Busbeke, de Nederlander’ (1954), 92 (n. 10), OPSOMER (1961), 114; VAN LAERE / DELVA (1987), 604. Bij De Waele vindt men ook de andere op Quackelbeens grafschrift vermelde personen die in dezelfde tijd aan de pest waren gestorven. Zie verderop p. 159.
52. Van Roey meende dat De Haze eerder terugkeerde, en wel op grond van het feit dat deze op 29 mei 1561 een rente van 17 Karolus guldens trok op de stad Antwerpen: ROEY (1968), 14.
53. Meer details bij ROEY (1968).

Henricus Piermont, eveneens afkomstig uit de Nederlanden (‘Belga’), diende Busbequius gedurende zeven jaren als hofmeester. Later zou hij aan het Weense hof verbonden blijven. Rond 1570 was hij in dienst van het hof van Maximiliaans zonen, van wie Busbequius de opperhofmeester was. In het daaraan voorafgaande jaar was Piermont met Caspar von Minkwiz (‘a Mincquiz’) nogmaals naar Constantinopel gereisd om er het tribuut te brengen. Hoewel hij gehuwd was en kinderen had, werd hij opnieuw aangewezen als ‘leidsman en helper’ (‘director ac adiutor’) van Karel Rijm die in 1570 als gezant naar Constantinopel vertrok. Piermont stierf enkele jaren later op de terugreis in Hongarije[54.].
Frederik Coenders van Helpen (nabij Groningen), die Wenen bezocht van 1567 tot 1569, noemde in zijn dagboek ene Bartholdus Gent als één der leden van Busbequius' gezantschap[55.]. Uit latere brieven aan de koning is ook nog een zekere Julius bekend, die bodediensten vervulde; ook hij was vermoedelijk een Vlaming[56.].

De andere dienaren van Busbequius hadden uiteenlopende nationaliteiten. Op Quackelbeens grafsteen staan nog zeven andere namen gegraveerd, waarschijnlijk leden van Busbequius' gezantschap. Het zijn Bartholomeus Scablos, Wolfius Doltsch, Michael Caut, Stephanus Zancowits, Christophorus Ivretus, Stephanus Schreth en Denis Wengiger[57.].

Op zijn tweede reis naar Constantinopel nam Busbequius bovendien een tekenaar mee, die door zijn werk van zich heeft doen spreken: Melchior Lorck[58.]. Bij de Turken in Constantinopel kwamen weliswaar kundige tekenaars voor[59.], maar Dernschwam merkte op: ‘Ich het vngeuarlich die figuren mugen abmalen ader verzaichnen. Aber fwr den turckhen darff sich khainer nicht ruren, also ein barbarisch volkh ist es, das alles zw laufft, wan es nur einen sicht, ein wenig in zwai wortter schreiben in ein tafell, auch das man einen bald prugeln soldt. So hat es auch in Constantinapol khain maler, der das wenigste kundt contterfehn. Es durfft

54. ‘Capita respicientia (..)’ d.d. 1570, f. 64v-65r. VRIENDT (1971), 150. Tijdens Busbequius' reis naar Wenen in 1562 ontstonden in Tolna moeilijkheden tussen een razende janitsaar en mensen uit Busbequius' gevolg, onder wie een ‘Henricus’ (B.347,(14)), misschien wel Henricus Piermont. De Turkse gezant Ibrahim hielp Busbequius de ruzie in de kiem te smoren: B.344,(30)-349,(22). Over Minkwiz: HAMMER (1828), III, 526, 610.
55. FEITH / FEITH (1893), 147.
56. Zie H. IX, p. 234.
57. Cf. n. 51.
58. Lorcks biografie bij: HARBECK (1911), 14-19 (met een beschrijving van zijn werken). Zie verder ook GEOFFROY (1895), OBERHUMMER (1902), WULZINGER (1932), FUGLSANG (1950), (1952), (1960), FISCHER (1962), (1974) en (1982).
59. LEVEY (1975), 67, passim. Cf. echter ook ‘Conto (...) de cinque anni’ d.d. ?-11-1560: Al Nadal {sic} a di 25 di decembrio 1556: ‘Ad un Pictore del S.^{or}: 3 ducati’.

sich auch khaier vnderstehn, wurd in bald fwr ein kuntschaffter haltten, schlagen und schatzen'[60].

> Lorck werd in 1526/7 in Flensburg geboren. Hij staat bekend als één van de laatste kopergraveurs en houtsnijders in de traditie van Albrecht Dürer. In het najaar van 1555 trad hij in dienst van Busbequius die een tekenaar zocht[61]. Lorck zou volgens eigen zeggen drie en een half jaar in Constantinopel zijn gebleven[62], waar hij behalve planten, bloemen en dieren, ook taferelen uit het dagelijkse leven en verschillende portretten tekende. Op een schitterende overzichtstekening van Constantinopel en de Bosporus - de tekening is bijna elf en halve meter lang en 45 centimeter hoog - schreef Lorck ter hoogte van de Verbrande Zuil dat ook hij daar in de 'herberg' van het keizerlijk gezantschap 'gevangen had gezeten'[63]. In zijn latere leven onderhield Lorck contacten met Hubertus Goltzius en Ortelius. Carrio schreef een lofdicht op hem[64].

Busbequius hield, ondermeer als afleiding voor zijn dienaren, in de grote karavanserai vele grote en kleine dieren. Uit de derde Turkse brief maakt men op dat het houden van dieren vooral het werk van Busbequius is geweest, en wel in de periode na het vertrek van Verantius en Zay uit Constantinopel (augustus 1557). Toch gaf ook Dernschwam in zijn dagboek enkele voorbeelden waaruit blijkt dat er voorheen reeds huisdieren werden gehouden, al was het zeker niet in zo groten getale.

> Er is weinig bekend over het leven in de karavanserai tijdens de jaren waarin Busbequius er leefde. Het kost echter weinig moeite om zich voor te stellen dat het isolement en de gevangenschap waarin de leden van het gezantschap tegen hun zin lange perioden moesten doorbrengen, en bovendien ook de intimidatie en de jarenlange onderhandelingen niet alleen grote saamhorigheid veroorzaakten, maar ook verveling, heimwee en soms hoog oplaaiende emoties. Dat zijn dienaren zich niet altijd even gemakkelijk voegden naar de Turkse wetten begrijpt men uit de verhalen die Busbequius vertelde. Eén daarvan betrof een avontuur van zijn apotheker en wijnmeester. Het speelde zich af niet lang vóór de dood van Rüstem Pasja. Zij waren zonder begeleiding in een bootje naar Pera overgestoken en raakten verwikkeld in een gevecht met een slaaf van een Turkse kadi, die hun bootje opeiste voor zijn meester; de kadi viel hierbij bijna in zee. De mannen kwamen in groot gevaar, Rüstem vroeg een genoegdoening voor de rechter, Busbequius weigerde en wist hen dankzij bemiddeling van Ali Pasja tenslotte vrij te krijgen zonder ook maar één asper voor voor hen neer te tellen[65].

60. DERNSCHWAM (1923), 99-100.
61. MATTHIOLI (1561), 172: Quackelbeen aan Matthioli d.d. 26-7-1557. In deze brief wordt Lorck overigens niet met name genoemd. Deze brief van Quackelbeen brengt zekerheid over de vraag of Lorck behoorde tot het gezelschap dat Busbequius volgde. Cf. HARBECK (1911), 14 en TAESCHNER (1926), 2005-2007.
62. FISCHER (1982), 176; BABINGER (1959), 6 vlg.. FISCHER (1962), 23: Lorck zou vóór 12 augustus 1560 zijn teruggekeerd.
63. OBERHUMMER (1902), Tafel viii; HARBECK (1911), 95/6.
64. HARBECK (1911), 22, FISCHER (1962), 23 vlg..
65. B.314,(25)-319,(8); Zie over een 'straatruzie' tussen Busbequius' dienaren en de janitsaren in het kamp van de sultan H. IX, p. 243 (n. 147). Zie ook n. 54.

> Dernschwam vertelde ondermeer dat een huzaar oesters ('ostreas') had gehouden in zijn kamer. Op 25 februari 1554 was een muis in de open oester gekomen, die zich had gesloten rond de kop van de muis en hem vervolgens had gewurgd. Zay had dit de anderen laten zien[66].

Busbequius kreeg onderdak in de 'Nemçe Han', het Duitse Huis, de grote karavanserai waar tot het midden van de zeventiende eeuw de Oostenrijkse gezanten waren ondergebracht. Het gebouw stond tegenover de zogenaamde Verbrande Zuil, thans Çemberlitas[67]. Süleyman had de han ter beschikking gesteld aan de Oostenrijkse gezanten en betaalde daarvoor ook de onkosten. Busbequius schatte die op 400 goudstukken (dukaten) per jaar[68]. De vrijheid om zoals andere gezanten in Pera of elders in de stad een huis te huren op eigen kosten - de Franse gezant huurde in 1553 een huis voor maar liefst 800 dukaten[69] - was de Oostenrijkse gezanten ontzegd en zij werden zoveel mogelijk afgezonderd gehouden van andere gezanten en van de bevolking, ook al eiste de keizer als voorwaarde bij de vredesonderhandelingen het recht op dat zijn gezanten in vrijheid een woning mochten uitkiezen in Constantinopel of Galata[70].

Niettemin onderhield men betrekkingen met allerlei Italianen, Grieken en personen van andere nationaliteiten. Deze personen leefden in Constantinopel of deden deze metropool op reis aan. Zo waren er in de eerste plaats contacten met verschillende kloosters en met afzonderlijke monniken en priesters in Constantinopel. Binnen het gezantschap werd er, voor zover de omstandigheden het toelieten, vastgehouden aan de eigen godsdienstige gebruiken.

Zonder deze contacten met de buitenwereld zouden de gezanten in hun gevangenschap zich nauwelijks raad hebben geweten. Zij waren voor de informatie over de politieke ontwikkelingen en de gang van zaken in het Ottomaanse rijk volledig afhankelijk van de hulp van hun dragomans en andere omgekochte personen die bereid waren om grote risico's te nemen. In het algemeen is weinig over deze helpers bekend. Maar de gezanten waren verplicht om deze mannen dikwijls

66. DERNSCHWAM (1923), 143; cf. een soortgelijk verhaal bij Busbequius over een slang, die een pad of kikker trachtte te verslinden: B.140,(1-23).
67. B.56,(9-10) en B.56,(19)-57,(7). Beschrijvingen van het Duitse Huis en over het leven daarbinnen: TEPLY (1968), 208 vlg.; ID. (1973), 130/1; EYICE (1970) (niet geraadpleegd!). Over Lorcks tekeningen van de Theodosius-zuil (ofwel de Verbrande Zuil) en van het Duitse Huis: FUGLSANG (1952), 52-62.
68. B.136,(8-15).
69. VERANTIUS (1858), 218/9: Verantius / Zay aan Ferdinand d.d. 30-3-1554.
70. Zie H. IX, p. 215. Cf. ook Maximiliaans vredesvoorwaarden d.d. 21-2-1568: VERANTIUS (1860), 231.

te belonen voor hun diensten; de bewijzen hiervan vinden we terug in het onkostenoverzicht dat Busbequius in het najaar van 1560 heeft opgesteld voor de keizer. Ook vinden we daar regelmatig uitgaven voor geschenken in geld of in andere vorm, bestemd voor hoja's, kadi's, chiaia's, boluk-basji's, tsjausj-basji's en tsjausjen, janitsaren-aga's, janitsaren en andere Ottomaanse soldaten, voor bedienden van Rüstem Pasja of voor dienaren van lagere ambtenaren, en tenslotte ook voor personen in het huis van de Franse gezant en de Venetiaanse bailo[71.]. Ook de naam van Michael Zernovitz, Italiaans koopman, geheim spion van Ferdinand en tevens belangrijk helper en adviseur van Busbequius, komt in het onkostenoverzicht terug.

We weten niet of Busbequius een geestelijke had meegenomen voor zijn gezantschap. Zay had in ieder geval geen geestelijke in zijn gevolg. Verantius, die zelf bisschop was, had een kapelaan meegenomen[72.]. Het is mogelijk dat deze kapelaan onder leiding van Verantius tot de zomer van 1557 zorgde voor de godsdienstige taken binnen het gezantschap. Dit zou kunnen verklaren dat er vóór het vertrek van Verantius en Zay eigenlijk nauwelijks uitgaven werden gedaan voor diensten van priesters in Constantinopel en daarna wel.

Er was vanuit het gezantschap contact met de kloosters St. Franciscus (Franciscanen), St. Petrus (Dominicanen) en St. Benedictus (Benedictijnen), al waren er nauwelijks nog Benedictijnen in het laatstgenoemde klooster: het klooster St. Benedictus had sedert 1557 een Dominicaan als beheerder[73.]. Deze kloosters bevonden zich vooral in Galata. Busbequius vertelde zelf in zijn vierde Turkse brief hoe hij op de Prinseneilanden grote wandelingen maakte met een Franciscaan uit Pera. Deze was echter niet voor dergelijke sportieve inspanningen geschapen[74.]. Uit het onkostenoverzicht, dat Busbequius in november 1560 opstelde, blijkt dat er dikwijls geld werd uitgegeven voor zowel diensten als noden van verschillende geestelijken in Constantinopel. Zo zegenden monniken de karavanserai rond Pasen 1559 en brachten ze een andere maal gewijde kaarsen, of wijwater. Ook gaf Busbequius reisgeld voor broeders die naar Italië reisden en hij kocht gevangengenomen geestelijken vrij. Eens gaf hij een kleine

71. Afgezien van de voorbeelden die hier verder nog ter sprake komen, zijn hier vermeldenswaard de volgende uitgaven: ‘Conto (..) de cinque anni’ d.d. ?-11-1560: A l'altro Baioran del 1557 a di 25 d'ottobrio: ‘Al Chiaia di Rustan una Veste di seda Cremes.: 15 ducati’.
72. DERNSCHWAM (1923), 43.
73. Over de Conventuelen en het belangrijke klooster St. Franciscus in Galata: BELIN (1894), 187-212. Over de orde van de Dominicanen en het klooster St. Benedictus: ID., 213-231. Over de geschiedenis van het klooster St. Benedictus: ID., 232-270.
74. B.288,(2-24).

som geld aan een priester ter gelegenheid van zijn eerste heilige mis. Met Pasen betaalde men vanaf 1558 jaarlijks een klein bedrag van vier tot zes dukaten aan een priester voor een preek. Het kerstfeest was een goede gelegenheid om personen die nauw verbonden waren met het wel en wee van het gezantschap geschenken te geven[75]. Een persoon die voortdurend terugkeert in het onkostenoverzicht is 'Padre Commissario'. Deze titel werd gedragen door de overste van het klooster der Franciscanen die zich noemden 'Custodia della Terra Santa'; dit klooster had ook een 'hospitium' in Pera. 'Padre Commissario' was een broer van Domenico Zeffo, die ook zelf een Franciscaan was[76].
Bij het vertrek van Verantius en Zay uit Constantinopel (augustus 1557) vroeg Busbequius de koning een beloning voor Lucianus Cabogus, een burger van Ragusa (Dubrovnik). Deze man had hen enorm geholpen[77]. En ook in de jaren hierna beloonde Busbequius

75. Uitgaven aan geestelijken: 'Conto (..) de cinque anni' d.d. ?-11-1560: A Pasca del 1557 a di 28 di Marzo: 'Al padre commissario in contanti: 25 ducati'; Al Baioran a di XXVII di luglio 1557: 'Al padre commissario: 15 ducati'; 'Ad un Vescouo Armeno et un altro frate: 5 ducati, 6 aspri'; Al Natal del 1557 in Adrianopoli: 'Al fratel del padre commissario m[.] Domico {sic} Ceffo: 10 ducati'; Alla pasca del 1558 a di 10 d'Aprile: 'Al padre commissario: 25 ducati'; 'A vicario di S. Pietro: 6 ducati'; 'Ad un frate alla sua prima messa: 3 ducati'; 'Al padre predicator: 4 ducati'; 'A fra Ventura: 3 ducati'; 'A 2 frati di S. Benedetto: 4 ducati'; A l'altro Baioran del 1558 a di 14 di Settemb.: 'Ad un frate per suo riscatto: 6 ducati'; Al Natal del 1558: 'Al padre commissario: 30 ducati'; 'Per la scala d'una Abbadessa di Minorica: 3 ducati'; 'Per offertoria a diuerse chiese di confraternita secondo l'usanza: 7 ducati'; 'Ad un frate di S. Francisco partendosi per Italia: 5 ducati'; 'Ad un calloigero tornato di Gierusalem: 3 ducati'; 'Al Caddi di Pera per diffendere il Commissario di S. Franc. contra l'ambassador di Franza: 25 ducati'; A Pasca del 1559 a di 26 di marzo: 'A frate Ventura: 7 ducati'; 'A monachi che hanno benedetto la casa: 4 ducati'; 'Ad altri duoi frati. Item a frati di S. Pietro: 6 ducati'; 'Al predicator: 6 ducati'; 'A frate Antonio da Suriento {?} partendosi: 6 ducati'; Al Baioran del 1559 a di 6 di luglio: 'Al padre commissario: 15 ducati'; 'Per riscatto et scala d'un prete da Minorca: 20 ducati'; A l'altro Baioran del 1559 a di 13 di settemb.: 'A fratri di S. Piero {sic} et S. Francisco: 6 ducati'; Al Natal del 1559: 'Per riscatto d un prete Minorchino: 15 ducati'; 'A 2 frati alla partita lor per Italia: 8 ducati'; 'A preti e fratri. Item alle confraternita di Pera portando candelle benedette: 12 ducati'; Al Pasca del 1560 a di 9 d'Aprile: 'Al padre predicator: 6 ducati'; 'A piu frati che hanno portato aqua benedetta in casa: 7 ducati, 36 aspri'; Al Baioran del 1560 a di 24 di Giugno: 'Ad alcuni frati: 3 ducati, 45 aspri'; 'Ad un frate Venetiano: 3 ducati'; A l'altro Baioran del 1556 a di 1 di Settemb.: 'A 2 frati: 3 ducati'.
76. Dr. A.H. de Groot verschafte mij deze informatie. Zie ook de voorafgaande noot. Voorbeelden van het gebruik van de titel van 'Commissaris' vanaf het einde van de zestiende eeuw bij: BELIN (1894), 198, 282.
77. Busbequius aan Ferdinand d.d. 17-8-1557.

deze Cabogus verschillende keren met geschenken[78].
Op 15 juli 1556 kwam in Constantinopel de Venetiaanse koopman Michael Zernovitz aan[79]. Hij kende Constantinopel reeds. Maar zijn handelsactiviteit in kringen van Venetiaanse kooplieden in Pera was niet zijn enige bezigheid. Hij bracht veel tijd door in kringen rond het hof van de sultan en hij berichtte hierover in het diepste geheim aan koning Ferdinand. Niet lang voor zijn komst in Constantinopel, in het voorjaar van het jaar 1556, had hij namelijk het hof van de koning bezocht en hem zijn diensten aangeboden. Er werd bij die gelegenheid ook afgesproken dat zijn contacten met de koning geheim zouden blijven voor de drie gezanten, zodat hij gemakkelijk toegang kreeg tot de Franse gezant en de Venetiaanse bailo en tot de pasja's en hun omgeving. Al na zeer korte tijd beschikte Zernovitz in Constantinopel over de beste contacten. Hij werd daarbij geholpen door zijn grote talenkennis, ondermeer van het Turks. De Venetiaanse bailo en de Franse gezant dongen weldra naar zijn diensten en hoewel hij aanvankelijk een vaste betrekking in dienst van een van hen had geweigerd, gaf Rüstem hem in 1558 opdracht om de bailo te dienen als tolk. Ongeveer elke twee weken schreef Zernovitz zijn gecodeerde brieven met waardevolle informatie naar Wenen[80].

De voorbereidingen voor de reis naar Amasya.

Na aankomst van Busbequius besloten de drie gezanten dat zij de volgende dag Ibrahim Pasja zouden bezoeken, Süleymans plaatsvervanger in Constantinopel. Zij vroegen hem verlof voor een reis naar de sultan die met zijn leger in Amasya bivakkeerde. De pasja, gewaarschuwd door gefluister van de raadgevers om hem heen, slikte een overhaaste toestemming in en besloot tenslotte dat de gezanten het antwoord moesten afwachten dat een bode in Amasya zou gaan halen[81]. Op de tweede dag na Busbequius' aankomst vond een beleefdheidsbezoek plaats aan Rüstem Pasja die naar verwachting spoedig weer een rol zou gaan spelen op het politieke toneel.

In de instructies aan de gezanten was nadrukkelijk opdracht gegeven voor dit bezoek aan Rüstem Pasja en ook aan zijn broer

78. ‘Conto (...) de cinque anni’ d.d. ?-11-1560: Al Baioran (..) a di 11 d'Agosto 1556: ‘A Luciano Caboga: 25 ducati’; A Pasca del 1557 a di 28 di Marzo: ‘A s.^{or} Luc. Caboga una Veste di seda: 12 ducati’; ‘A medesimo una Veste di panno: 10 ducati, 50 aspri’; ‘A medesimo in contanti: 25 ducati’; A l'altro Baioran del 1557 a di 25 d'ottobrio: ‘Al seruitor del Sor Caboga: 2 ducati’, enz. Voor het laatst: Al Pasca del 1559 a di 26 di Marzo: ‘Al Sor Caboga quando si partij: 100 ducati’.
79. HOLTER (1935), 90-96; ŽONTAR (1971); ID. (1973), 216-230; LESURE (1983).
80. ŽONTAR (1971), 169-171, passim; LESURE (1983).
81. Verantius / Zay aan Ferdinand d.d. 23-1-1555 en id. aan Ahmed Pasja d.d. 25-1-1555: een verzoek om een bode naar de sultan te sturen die toestemming moest vragen voor de reis van de gezanten naar het hof in Amasya.

Sinan Pasja; er waren daartoe in Wenen geschenken meegegeven[82.]. Want reeds in het voorjaar hadden Verantius en Zay geschreven dat er geruchten waren dat de macht van Rüstem weer toenam en dat zijn broer Sinan weer in de oude waardigheid zou worden hersteld[83.]. Korte tijd later berichtten zij dat de gesprekken met Ibrahim Pasja plezieriger verliepen dan die met Rüstem 'bij wie wij hebben gezucht en gezweet'[84.]. Begrijpelijk is dan ook hun bezorgdheid dat Rüstem met steun van zijn schoonmoeder en zijn vrouw in zijn oude waardigheid zou worden hersteld[85.].
Rond kerstmis van het afgelopen jaar hadden velen Rüstem gefeliciteerd, nadat het gerucht was verspreid van zijn herbenoeming als eerste vizier. Süleyman zou namelijk vanwege de grote rivaliteit tussen Ahmed Pasja en Ali Pasja binnenskamers hebben gezegd dat de wedijver van zijn pasja's Rüstem tot het pasja-ambt terugriep[86.].
Op 12 januari had Rüstem verschillende soorten lekkernijen ('bellaria diuersi generis') aan Verantius en Zay gestuurd. Zij gisten naar de reden van deze onverwachte geste van de 'onrustwekkende man' ('hominis turbulenti'): óf Rüstem wilde hen tot zijn standpunt overhalen en afhouden van een andere stellingname, óf hij wenste niet de geschenken van de koning voor de pasja's mis te lopen; óf, een andere mogelijkheid, hij verlangde vóór de sultan Ferdinands standpunt te vernemen in zake Zevenburgen; óf, tenslotte, Rüstem probeerde hen te bewegen tot de vrede waartoe hij, in verwachting op herstel van zijn oude positie, het initiatief had genomen. Het bezoek dat Verantius en Zay daarop aan Rüstem hadden gebracht, bleef beperkt tot het uitwisselen van beleefdheden. De Pasja zei dat als de koning echt vertrouwen in hem had, hij gevolg moest geven aan Süleymans eisen. Omdat de beide gezanten vermoedden dat Rüstem hen op verkeerde woorden wilde betrappen, prezen zij uit voorzichtigheid bijna al zijn woorden[87.].
Na Busbequius' aankomst in Constantinopel werd dus een tweede bezoek aan Rüstem gebracht. Nu brachten zij als geschenken twee vazen en duizend goudstukken mee. Het geschenk voor Rüstem bedroeg echter 1.000 goudstukken minder dan aanvankelijk was bedoeld, daarvoor in plaats echter gaven zij twee vazen; Ibrahim gaven ze 100 goudstukken meer, maar dit woog niet op tegen het bedrag dat met het kleinere geschenk voor Rüstem werd bespaard.

82. B.40,(16-24). Busbequius spreekt nergens over het bezoek aan Rüstems broer Sinan Pasja, waartoe opdracht was gegeven: VERANTIUS (1858), 436/7: Ferdinand aan Verantius / Zay / Busbequius d.d. 23-11-1554. Verantius / Zay aan Ferdinand d.d. 23-1-1555: over het bezoek aan Ibrahim Pasja. Ook Busbequius schreef op 23 januari 1555 aan Ferdinand over het bezoek aan Rüstem Pasja en zijn gesprek met de pasja.
83. VERANTIUS (1858), 269: Verantius / Zay aan Ferdinand d.d. 29-5-1554.
84. VERANTIUS (1858), 290/1: Verantius / Zay aan Ferdinand d.d. 21-7-1554: '(..) apud quem et laboravimus et sudavimus'.
85. VERANTIUS (1858), 338: Verantius / Zay aan Ferdinand d.d. 25-9-1554; ID., 350: id. aan Ferdinand d.d. 9-10-1554.
86. VERANTIUS (1858), 396-402: Verantius / Zay aan Ferdinand d.d. 29-12-1554; id. aan Ferdinand d.d. 1-1-1555.
87. Verantius / Zay aan Ferdinand d.d. 23-1-1555.

Zodoende bewaarde men geschenken voor latere gelegenheden[88]. Op hun vraag of hij 'overeenkomstig zijn gewoonte' de belangen van koning Ferdinand wilde begunstigen, antwoordde Rüstem dat hij dit zou doen, mits de koning van plan was gehoor te geven aan de brief die de sultan hem geschreven had. Busbequius zei dat hij niets over de inhoud van het antwoord mocht zeggen.
Op Rüstems vraag wie Busbequius eigenlijk was, antwoordden Verantius en Zay dat hij een Vlaams edelman was die reeds heel wat jaren in dienst van Ferdinand was. Daarna vroeg Rüstem naar de oorlog tussen de Spanjaarden en de Fransen[89] en hij wilde vervolgens weten wie bij de dood van Karel V hem als keizer zou opvolgen, Filips II of Ferdinand en of beide vorsten goed met elkaar overweg konden. Toen het gesprek op Hamza Beg kwam die de koning een slechte dienst had bewezen, brak Rüstem het gesprek af met de woorden dat het tijd was voor het gebed[90].

Verantius en Zay noemden Rüstem 'tegen verwachting meegaand'; ze hadden zijn gewone temperament ('animum') en hardnekkige pogingen ('pertinaciam') om het besluit van de koning over Zevenburgen te leren kennen, gevreesd[91].

Op 25 februari kwam een bode uit Amasya met het bevel dat de drie gezanten zich naar het hof van de sultan moesten haasten[92]. Nu was ook hun vrees weggenomen dat slechts één van hen hiertoe verlof zou krijgen[93]. Er heerste inmiddels bij de gezanten een groeiende onzekerheid over het welslagen van de onderhandelingen die in het verschiet lagen. Er waren geruchten over een vrede van de sultan met de sjah en de activiteiten van gezanten uit Frankrijk en Zevenburgen werden met argusogen gadegeslagen.

Verantius en Zay concludeerden op 23 januari dat een gerucht van de komst van een Perzische gezant naar Süleyman waarschijnlijk samenhing met Busbequius' komst ten einde hun volharding bij de onderhandelingen te breken. Immers, in Constantinopel gingen de oorlogsvoorbereidingen dagelijks door en men vertelde rond dat de Turken van plan waren gedurende verscheidene jaren Aleppo te versterken, totdat zij de Perzen hadden ingelijfd ofwel hadden vernietigd. Ook waren er in Constantinopel en Galata branden gesticht door de Perzen: in de afgelopen nacht waren tien brandstichters door de nachtwacht aangehouden. De branden zouden zijn veroorzaakt om bij de bevolking de gedachte aan oorlog te wekken[94].
Op 6 februari meldden de gezanten dat paardenstaarten

88. Verantius / Zay aan Ferdinand d.d. 23-1-1555.
89. Zie over de zich vele jaren voortslepende oorlog tussen de Franse koning en Karel V: BRAUDEL (1982), II, 923-931.
90. Busbequius aan Ferdinand d.d. 23-1-1555.
91. Verantius / Zay aan Ferdinand d.d. 23-1-1555.
92. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 2-3-1555.
93. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 6-2-1555.
94. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 23-1-1555. Busbequius schreef dat de branden in Constantinopel en Amasya waren aangestoken; na onderzoek was gebleken dat zeelieden en niet de Perzen de branden in Constantinopel hadden aangestoken: B.84,(5-24). Cf. DERNSCHWAM (1923), 214: over een brand in Amasya in de nacht van 14 april; B.84,(5-6): over een brand in Amasya in de nacht na aankomst van het gezantschap. Over de oorlog tussen Perzië en het Ottomaanse rijk: KORTEPETER (1973), 39 vlg..

waren opgehangen als teken van een naderende veldtocht[95].
Er waren berichten over invallen van de Perzen in de gebieden van de Georgiërs. Koninkjes die de Turkse partij aanhingen waren gestraft en gedood[96].
Op 2 maart was de komst van de Perzische gezant nog onzeker. De sjah zou de sultan hebben geschreven vrede te wensen, als de sterke vestingen Van en Erzurum zouden worden ontmanteld. Maar de sultan zou dit niet willen. Een gevangen slaaf van de sjah had onder tortuur bekend dat de sjah geen vrede wilde, niet de godsdienst van de sultan over wenste te nemen en ook niet zijn zoon als gijzelaar wilde geven[97].
Volgens geruchten wilde Süleyman naar het voorbeeld van zijn vader nog voordat de oorlog met Perzië zou beginnen naar Jeruzalem reizen[98].
Pas in Amasya hoorden de gezanten dat Süleyman toch niet van plan was naar Jeruzalem te reizen, maar dat hij na het vertrek van de Perzische gezant naar Constantinopel zou terugkeren[99]. Op 6 februari wisten de gezanten dat de sultan dat jaar geen grote oorlog zou voeren: de gebieden waar hij zich met zijn leger ophield, hadden al lang geen oogsten opgeleverd[100].
Vooral het optreden van de Franse gezanten baarde Verantius en Zay zorgen. Begin januari schreven Verantius en Zay dat een Franse gezant die aangeduid werd als ‘Baro’, met zes mannen was aangekomen. Michel de Codignac, die reeds een jaar als Frans ambassadeur in Constantinopel was gevestigd, zou naar de sultan reizen, ten einde schepen en 15.000 soldaten te vragen. Met een oorlog in Apulië wilden de Fransen het koninkrijk Napels verhinderen dat het de hertog van Florence en de Spaanse troepen zou helpen bij het beleg van Siena. Naar men zei, hadden de Franse gezanten als opdracht een vrede van Ferdinand en de sultan te voorkomen. Zij hadden een volmacht om de zoon van koningin Isabella van Zevenburgen namens de koning een huwelijk voor te stellen met een meisje van hoge afkomst en nauw verwant met de koning. Een Franse gezant met de naam De Cambrai (‘Cambray’) zou naar Polen zijn gereisd[101]. Verantius en Zay waarschuwden

95. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 6-2-1555 (= 2). Over de oorlogsvoorbereidingen ook: Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 2-3-1555.
96. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 6-2-1555 (= 2) en 2-3-1555.
97. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 2-3-1555.
98. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 6-2-1555 (= 2).
99. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 26/9-4-1555.
100. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 6-2-1555 (= 2).
101. Bedoeld is hier Jean-Jacques de Cambrai die van juni 1546 tot januari 1550, tijdens de lange afwezigheid van Gabriel d'Aramon, als Franse gezant in Constantinopel optrad. Aramon volgde in deze periode ondermeer de sultan tijdens diens veldtocht tegen Perzië en maakte een reis door de Levant. Toen Aramon eind 1553 Constantinopel verliet, kwam De Cambrai onder de nieuwe gezant Michel de Codignac. Na terugkeer van De Cambrai uit Hongarije ontstond er een twist tussen hem en De Codignac. Deze laatste wist gedaan te krijgen dat De Cambrai door de Turken gevangen werd gezet in de gevangenis van de Zeven Torens (juni 1556). De Cambrai kwam vrij door interventie van de Franse koning, en werd teruggeroepen. De Codignac werd ontslagen als gezant en vervangen door De la Vigne: AMAT (1939); ID. (1956); ID. (1961).

Ferdinand geen gelegenheid te geven tot het verstoren van de vrede in Italië en langs de grenzen: de Turken zouden een inbreuk op de wapenstilstand kunnen aangrijpen om de vrede te weigeren, geheel overeenkomstig de wens van de Fransen[102].

Ook op 6 februari merkten Ferdinands gezanten op dat De Codignac en de man die naar Constantinopel was gekomen, rond 24 januari waren vertrokken naar Amasya. Zij wilden Turkse hulp voor hun strijd op zee en streefden ernaar een vrede van Süleyman met Ferdinand te verhinderen, omdat die de koning de gelegenheid zou geven zich met Karel V tegen Frankrijk te verenigen[103].

Op 8 maart was bekend dat 100 galeien aan de Fransen waren toegezegd en daarenboven alle piraten van Afrika en Griekenland. Piyale Aga, de onlangs aangestelde opperbevelhebber van de Turkse vloot, zou ook uitvaren[104]. Dragut, de voormalige bevelhebber van de Turkse vloot, zou hem vergezellen. Hun vloot zou zich aansluiten bij de 40 Franse schepen. De Fransen wilden zo snel mogelijk Siena te hulp komen. Elba, Piombino en Porto Ercole zouden de belangrijkste standplaatsen van de Turkse vloot zijn. Behalve deze kuststreken zouden ze het gebied van Genua bedreigen. Een toegevoegde notitie bewees nog eens de kortstondige waarde van veel van deze geruchten: niet 100 maar 60 schepen én de schepen van de piraten (over het juiste aantal werd nog getwist) zouden uitvaren, maar niet onder de te jonge en te onervaren Piyale, maar, tot tevredenheid van de Fransen, onder Dragut. Het zou voor de Turken moeilijk zijn de schepen met soldaten en roeiers uit te rusten[105].

Intussen volgden de gezanten nauwlettend de plannen die in Zevenburgen tegen de koning werden gesmeed. Zo berichtten zij ondermeer dat terwijl De Codignac zich naar Amasya had begeven[106], de eerdergenoemde Franse gezant De Cambrai op weg was met berichten uit Polen. Op 2 maart 1555 kenden de gezanten ook het voorstel van deze Franse gezant die in Polen bij Isabella was geweest. De Cambrai wilde Transsylvanië heroveren met behulp van 50.000 gewapende mannen, die de Franse koning zou sturen,

102. Verantius / Zay aan Ferdinand d.d. 5-1-1555.
103. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 6-2-1555 (= 2).
104. Piyale Pasja wordt het eerst genoemd in de gezantenbrieven aan Ferdinand d.d. 6-2-1555 (= 2) en 8-2-1555 (= 2). Zij vertelden over hem dat hij nog maar een jongeman was; hij was van oorsprong een Hongaar uit Tolna ('Tulna'). Zij berichten ook dat de Turkse vloot ondanks verzoeken van de Fransen niet zal uitvaren.
105. Uiteindelijk zou Piyale Pasja toch uitvaren, zonder echter die zomer veel uit te richten, cf. BRAUDEL (1982), II, 932/3.
106. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 6-2-1555 (= 2).

> en die door Bosnië en Servië naar Transsylvanië zouden marcheren. Maar de pasja's hadden na het vertrek van de gezant hartelijk gelachen om dit voorstel: de sultan kon niet zo waanzinnig zijn dat hij zo een grote christelijke legermacht midden in zijn gebied zou toelaten[107.].
> Isabella had De Cambrai een bisschopszetel in Transsylvanië beloofd, als een vrede tussen Ferdinand en de Turken zou worden verhinderd[108.].

Aldus bestond er weinig twijfel dat de gezanten van Frankrijk en Zevenburgen samenspanden tegen Ferdinand[109.]. Het optimisme over de vredeskansen, waarvan de gezanten blijk gaven tegenover Nicolaus Olahus, aartsbisschop van Gran[110.], had dan ook zeker geen andere bedoeling dan de achterban in Hongarije moed in te spreken.

De reis van Constantinopel naar Amasya.

De voorbereidingen van de drie gezanten voor de reis naar Amasya werden pas op 7 maart afgesloten met het overbrengen van de paarden, wagens, dienaren en bagage naar Skutari (Üsküdar)[111.]. Daar, aan de overzijde van de Bosporus, was het vertrekpunt van menige karavaan naar Ankara, Aleppo, Tokat en de andere handelssteden binnen en buiten de grenzen van het Ottomaanse rijk. Twee dagen later staken de drie gezanten zelf de Bosporus over. De eerste nacht brachten zij door in Skutari[112.].

> Op 14 maart werd het oude Nicea (Iznik) bereikt[113.], twee dagen later de plaats Jenisehir[114.], die in deze tijd slechts aan weinig buitenlanders bekend was. Reizend langs Bozüyük boog men ten noorden van Eskisehir naar het oosten af. Via nu veelal niet meer bestaande plaatsen kwam men in Ankara aan; het staat niet vast waar de rivier de Sakarya werd overgestoken[115.].

Op 28 maart werd Ankara bereikt[116.]. Twee dagen later werd de reis voortgezet in noordoostelijke richting. Enige tijd

107. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 6-2-1555 (= 2), 2-3-1555.
108. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 8-3-1555.
109. VERANTIUS (1859), 20/1: Verantius aan Thomas a Nadasd d.d. 6-2-1555.
110. VERANTIUS (1859), 20: Verantius / Zay / Busbequius aan Olahus d.d. 6-2-1555.
111. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 8-3-1555.
112. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 8-3-1555. Dernschwam stak eveneens op de 9 maart over: DERNSCHWAM (1923), 151. Busbequius deed het in zijn Turkse brief voorkomen, alsof paarden, wagens, bagage en dienaren op dezelfde dag waren overgestoken: B.63,(19)-64,(10).
113. DERNSCHWAM (1923), 157.
114. DERNSCHWAM (1923), 160.
115. KIEPERT (1887), 216 (n. 2) en TAESCHNER (1924), I, 226.
116. DERNSCHWAM (1923), 187.

begeleidde de rivier de Kizil Irmak (‘Halys’) de reizigers, daarna staken zij deze over en reisden in de richting van Corum. Amasya kwam na een reis van 30 dagen op palmzondag (7 april) in zicht[117].

Busbequius merkte zelfbewust op dat vóór hem niemand de route naar Amasya had beschreven: derhalve gaf hij alle namen van de halteplaatsen[118]. Ook nu plaatste hij de vermeldenswaardigheden van de reis van Constantinopel naar Amasya en die van de terugreis naar Constantinopel bijeen in één enkel verslag van de heenreis. De belangrijkste bron voor de kennis van deze reis is het dagboek van Hans Dernschwam.

Waarover sprak men zoal tijdens deze lange reis? Natuurlijk in de eerste plaats over de route zelf: de reizigers spanden zich in om steden, dorpen, rivieren, bergketens en historische

117. B.83,(14-17); Busbequius aan Ferdinand d.d. 14-8-1555; DERNSCHWAM (1923), 207; Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 26-4-1555: de aankomst viel op 8 april.

118. B.64,(29)-65,(1). Het gebied voorbij Jenisehir was aan buitenlanders onbekend: KIEPERT (1887), 216 (n. 2). Tot Busbequius' tijd trokken reizigers in de regel niet landinwaarts: VIN (1980), 464 (n. 1). Niettemin zijn er juist uit deze tijd verschillende voorbeelden bekend van reizigers naar de binnenlanden van Klein-Azië. Enige jaren eerder waren behalve de Franse gezant Aramon, die de sultan gevolgd was op zijn veldtocht tegen Perzië, ook Petrus Gillius en Pierre Belon in het diepste binnenland van Klein-Azië geweest: CHESNEAU (1887), 59-75, ROUILLARD (1938), AMAT (1939), PASCAL (1857), TÉTRY (1985), AMAT (1951). Zie over Malvezzi's reis landinwaarts: H. VI, p. 133.
Verantius en Zay stuurden in het najaar van 1555 een van hun mensen (‘hominem nostrum’) met een bevriende Turk naar Ankara met de bedoeling privé-zaken te regelen: VERANTIUS (1859): 128/9: Verantius / Zay aan Ferdinand d.d. 1-11-1556 (let wel, deze passage wordt letterlijk aangehaald door Tardy en Moskovszky die veronderstelden dat deze missie iets te maken had met Verantius' belangstelling voor het ‘Monumentum Ancyranum’; maar beide auteurs vertaalden deze passage die in de irrealis is gesteld ten onrechte alsof deze reis naar Ankara in het najaar van 1555 niet had plaatsgevonden; bovendien gingen ze er zonder bewijs vanuit dat met ‘hominem nostrum’ Belsius bedoeld was, die geïnteresseerd was in de beroemde inscriptie: TARDY / MOSKOVSZKY (1973), 392 (n. 50); cf. H. XV, p. 389 vlg.). In Klein-Azië werkten ook veel christenen, die tot slaaf waren gemaakt. Soms slaagden zij erin om terug te keren. Uit de atlas van Ortelius (1572) blijkt dat vrij veel plaatsen in het binnenland van Klein-Azië bekend waren: ORTELIUS (1572), kaart 50. Zie over de interpretatieproblemen bij de namen langs de route: KIEPERT (1864) en (1887), DERNSCHWAM (1923) en KAKUK (1978), bovendien ook: TAESCHNER (1924), I, 105-117 en II, 64-66: voor het traject van Skutari tot Iznik (Nicea); ID., I, 118-121: voor het gedeelte van Jenisehir tot Bozüyük; ID., I, 223-227: voor de route die zich boven Eskishehir oostwaarts afbuigt naar Ankara; ID., I, 231-236: voor de weg van Ankara naar Amasya. Zie voor de geografische literatuur over dit gebied: PITCHER (1972), 10/1; FAROQHI (1984), 49-75: over de karavaanroutes en de landroutes in het algemeen.

gebouwen te verbinden met de kennis die uit de oudheid was overgeleverd. Er was verder veel aandacht voor de dieren die zich onderweg lieten zien, of voor planten die op grond van Dioscorides in deze streken konden worden verwacht. Ook werd ijverig gespeurd naar oude munten en Latijnse en Griekse inscripties. Daarnaast werd de interesse gewekt door de levenswijze der plaatselijke bevolking, de typische huizenbouw, de wijze van landbewerking, en ook door onderwerpen als maten, gewichten en prijzen.

Er waren ontmoetingen met de plaatselijke bevolking[119.], dikwijls ook met Hongaren, Duitsers en andere christenen die als slaven in het binnenland leefden. Aan de hand van enkele voorbeelden uit het werk van Busbequius en Dernschwam zullen we hun weg naar Amasya wat preciezer volgen. Enkele inhoudelijke parallellen en verschillen tussen hun geschriften treden daarbij aan het licht.

> Bij Skutari, aan het begin van de reis, merkten Busbequius en Dernschwam op dat hier eens het oude 'Chalcedon' (Kadiköy) gelegen moest hebben[120.]. De tocht leidde aanvankelijk door een nogal dicht bevolkte streek met druk verkeer. Het maakte indruk, toen op 11 maart, in de buurt van Gebze, de Franse gezant te paard (en met verscheidene paarden bij zich) hun tegemoetkwam[121.]. Vele Bulgaarse boeren trokken te paard naar het leger van de sultan; Dernschwam schreef dat zij gelijk de marketenters ('lixe') bij de Romeinen allerlei diensten in het leger vervulden en dat zij werden betaald[122.]. Niet veel verder, bij Gebze, wist men dat daar eertijds het oude Libyssa had gelegen, bekend door Hannibals graf. Dernschwam verwees naar het werk van de historicus-geograaf Gaius Julius Solinus[123.].
> In Nicomedia (Izmid), een volgende halteplaats, zag men de arbeiders druk bezig met het afbreken van antieke bouwwerken; de stenen waren bestemd voor de bouw van de grote Süleyman-moskee in de hoofdstad. Dernschwam, die dit vermeldt, schrijft: 'Alda das schon schlos vnd palatium vor gestanden, seind jetz nur hundtz vnd schwalben nester vmb den berg herumb. Scheindt trefflich gros vnd vil gewaldig altt stainen gepew vnd palatia alda gewesen, die nur gewaldige khonige haben mussen bawen zw eim wunder, dan so grosse schene aussgehawen stuk von marmelstain an dem gepew gestanden, die man jetz nicht handeln, heben, noch vil hundert man ruren mochten. Hot man gleich zerschlagen, wy wyr alda gewesen sein'[124.].

119. B.67,(5-15): over werklui die een standbeeld stuksloegen. B.73,(20)-74,(4): over een smid, die munten had omgesmolten tot schenkkannen. B.77,(1-13): over een gesprek met een boer aan de Halys.
120. B.63,(29)-64,(3); DERNSCHWAM (1923), 152.
121. DERNSCHWAM (1923), 152. Het huidige Gebze heet bij Dernscham 'Gevise', bij Busbequius 'Gebise'.
122. DERNSCHWAM (1923), 152/3.
123. B.65,(4-7); DERNSCHWAM (1923), 153.
124. DERNSCHWAM (1923), 156. Busbequius zag, niet ver van Nicomedia, een opgegraven stuk muur van wit marmer dat hij beschouwde als restant van een paleis van de koningen van het oude Bithynië: B.65,(7-21).

Misschien dacht Busbequius aan dit voorval, toen hij vertelde dat de resten van thermen in Nicea, dat zij na Nicomedia aandeden, door de Turken werden afgebroken voor de bouw van openbare gebouwen en dat tijdens hun aanwezigheid een bijna gaaf beeld van een Romeinse soldaat werd opgegraven, dat door de Turken spoedig met mokerslagen werd verminkt. Toen de reizigers er blijk van gaven dit erg te vinden, werden zij door de werklui uitgelachen, die vroegen of zij het naar hun gewoonte wilden aanbidden[125]. Dernschwam maakte voor wat betreft Nicea geen melding van het verzamelen van stenen, wel vertelde hij dat in Nicea kerkjes en gebouwen door de Turken waren neergehaald. Over goed geplaveide en brede wegen was het gezantschap naar Nicea gereisd[126]. Hier rustte Busbequius in het paleis, waar, naar hij dacht, ooit het concilie (van 325 na Chr.) was gehouden[127]. Zowel op de heen- als de terugweg werd er hier één dag gerust. Tot de bezienswaardigheden van de stad behoorden de vier oude poorten en de indrukwekkende muren[128]. Tijdens de terugreis werden hier volgens Dernschwam veel inscripties gevonden en 'doctor Wachtelbain' (Quackelbeen) tekende een Griekse inscriptie op, die zich bevond in de ingang van een Griekse kerk[129]. Busbequius' geheugen lijkt betrouwbaar, wanneer hij het heeft over de ontdekking van oude Latijnse inscripties op de poorten van de stad en eraan toevoegt dat ze herinneren aan de hernieuwing van de stad 'door een zekere Antoninus, welke herinnerde hij zich niet, maar zeker door een keizer Antoninus'[130]. Dernschwam immers schreef: '(..) Vnd wie man die epitaphia an mer ortten gefunden darbej, haben ainer vnd ander khaiser, auch andere grosse hern, ein jeder sunderlich ein thurn gepawt (..). Hot 4 thor gehapt, daruntter zway thor gewaldig gewesen im einzug vnd auszug, die andern zway thor seind zerschlaifft. Hot sunst in 10 klaine pfortten gehapt, auch aine gefunden von dem kayser Marco Aurelio; er gepawth hot mit seiner vberschrifft gegen dem See'[131].
In de plaats Czaus Sadan bezocht Busbequius een onderaardse woning; het was in feite één van de vele in de grond gebouwde woningen en karavanserais onderweg[132]. Veilig was dit land met verspreide dorpjes en nederzettingen van nomaden allerminst. 's Nachts werd het gezelschap volgens gebruik bewaakt door de tsjausjen, janitsaren en bewoners[133]. De gezanten leefden waar de omstandigheden dit toelieten in comfortabeler omstandigheden dan

125. B.67,(5-15).
126. DERNSCHWAM (1923), 154, 238. Over Nicea: WAELE 'In het voetspoor van O. van Busbeke' (1954), 100 (n. 25).
127. B.66,(26-28). Deze vermelding van het concilie ook bij: DERNSCHWAM (1923), 160.
128. B.66,(25)-67,(5); DERNSCHWAM (1923), 142, 158-160, 235-238.
129. DERNSCHWAM (1923), 235/6.
130. B.66,(30)-67,(5). MOMMSEN (1873), III/1, 59 (nr. 324): Busbequius zou zich hier hebben vergist met een Griekse inscriptie uit Nicomedia.
131. DERNSCHWAM (1923), 237.
132. B.68,(10-13); DERNSCHWAM (1923), 167, 170, 175, 218/9, 223.
133. DERNSCHWAM (1923), 177.

de leden van hun gevolg[134.]; in de plaats Bozüyük kregen zij tsjorba (soep), rijst en vlees aangeboden[135.].
Bij de opsomming van de halteplaatsen beging Busbequius vervolgens een fout toen hij Chilancyck en Jalachich - in feite twee namen voor éénzelfde plaats - als twee halteplaatsen telde tussen Zugli en Potughin[136.].

De schrijver gaf als redenen voor het lage tempo dat het gezelschap aanhield tijdens de reis naar Amasya het feit dat de Perzische gezant nog niet in die plaats was aangekomen en verder ook de hitte. Dernschwam maakt van dit laatste geen melding en het is de vraag of Busbequius zich hier niet vergiste met de hitte die in juni op de terugreis heerste, toen velen van het gezantschap ziek werden[137.]. In Ankara werd opnieuw een dag gerust. Onderweg waren reeds de vele schapen en geiten opgevallen[138.], nu was er gelegenheid voor de bezichtiging van de verwerking en het verven van de Angorawol[139.].
Vóór Ankara hadden de reizigers zich afgevraagd welke van de rivieren die zij overstaken de Sakarya was, nu, voorbij die stad rees dezelfde vraag bij de Kizil Irmak ('Halys'). Bij Busbequius vinden we verwisseling van de rivier Adschi Su met de Kizil Irmak[140.]. Aan de oevers van deze rivier vond men bossen zoethout[141.]. Deze plant kon met behulp van Dioscorides worden gedetermineerd. Busbequius vertelde ook dat Frans Zay in de rivier de Halys visnetten uitwierp; Dernschwam kwam met hetzelfde verhaal, maar pas op de terugreis uit Amasya en niet alleen bij de Halys, maar ook bij de Sakarya[142.]. In het dorp Theke, niet ver van Corum, verwonderden de reizigers zich over het Derwisj-klooster, de verering door de Derwisjen van de held Hidrellez ('Chederle'), die dezelfde was als St. Joris en over de wonderlijke verhalen die over Chederle verteld werden[143.]. Bij Amasya merkten zij op dat die streken sinds de moord op Mustafa de Turken vijandig gezind waren: de bewoners heulden heimelijk met de Perzen en de sultan liet velen van hen ombrengen[144.].
De gezanten stuurden twee dagreizen van Amasya verwijderd een tsjausj vooruit om een onderkomen te regelen. Over diens ontvangst schreef Dernschwam: 'In 2 tagrais von Amasya haben die bothschaffter ein czaus vor an gesant, herbrige zubestellen. Sol der

134. DERNSCHWAM (1923), 178; hier is sprake van een herberg.
135. DERNSCHWAM (1923), 165. Busbequius vertelde slechts dat zij hier in een karavanserai overnachtten: B.67,(17-22).
136. KIEPERT (1887), 219 (n. 2). Cf. DERNSCHWAM (1923), 184: 'Jalanschy Aly'. Busbequius' vergissing in de opsomming van plaatsen was een argument voor de stelling dat de eerste Turkse brief was geschreven na 1555: MARCKS (1909), 4 (n. 3). De genoemde plaatsen zijn op de kaart niet terug te vinden.
137. B.70,(18-23); zie ook noot 184.
138. B.63,(13)-69,(12); DERNSCHWAM (1923), 171/2, 175, 180.
139. B.75,(6-23); DERNSCHWAM (1923), 186/7.
140. B.81,(5): Aitoczu; DERNSCHWAM (1923), 196/7.
141. B.76,(26-30); DERNSCHWAM (1923), 198.
142. B.77,(13-15); DERNSCHWAM (1923), 224, 228.
143. B.81,(6)-83,(11); DERNSCHWAM (1923), 201-206.
144. DERNSCHWAM (1923), 207, 210; B.95,(20)-96,(6).

Achmut b<asch>a gefragt, wie das sy solang aussen gewest, wieuil tag noch dem anzaigen sy verhart zw Constantinapol vnd in wieuil tagen sy herein khommen. Als er geanth<wortet>, in 15 tagen sich gerust, in 1 monat herein gefarn, wegen vnd reder zerprochen hetten, darauff der b<asch>a, worum sy nicht zw ros khomen, ab sy auch hendtschuch hetten, das sy die sunne nicht verprente, dormit sy vnser verspotten vnd wol billich. Man sicht khain hendtstschuch bey inen, dorumb sy hende haben wie die moren'[145].

Op palmzondag, 7 april, kwam het reisgezelschap in Amasya aan[146], de stad, waar - zo merkte zowel Busbequius als Dernschwam op - Strabo was geboren[147]. Zij werden in het midden van de stad geherbergd[148]. De ontvangst van de gezanten was eervol en overeenkomstig hun waardigheid[149].

De onderhandelingen aan het hof van sultan Süleyman[150].

Op 10 april werden de gezanten ontvangen door Ahmed Pasja, de eerste vizier. Het geschenk voor hem bestond uit vier (zilveren) bekers[151]. De pasja, niet onwelwillend, vroeg naar het verloop van de reis en naar de koning. Daarna stelde hij ook het verdrag van Ferdinand en Isabella aan de orde. De gezanten antwoordden volgens hun instructies dat de koning erop vertrouwde dat de sultan dit beschouwde als een verdrag dat noch door list noch door geweld[152] tot stand was gekomen en dat de sultan niet zou willen dat dit verdrag verbroken werd, want dit zou voor de koning een groot gezichtsverlies betekenen.

Ahmed Pasja gaf ten antwoord dat de sultan niet zou toestaan dat de jonge Johannes Sigismundus (Zapolya) volledig werd buitengesloten. Beide partijen moesten een deel opgeven. Ferdinand diende een van zijn dochters aan de jonge Johannes Sigismundus uit te huwelijken. Maar bij de sultan

145. DERNSCHWAM (1923), 213.
146. B.83,(15-19); DERNSCHWAM (1923), 207.
147. B.83,(25/6); DERNSCHWAM (1923), 208.
148. DERNSCHWAM (1923), 209.
149. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 26-4-1555.
150. Over de onderhandelingen in Amasya lichtten de drie gezanten de koning uitvoerig in. De hoofdpunten vindt men bijeen in het verslag dat Busbequius in opdracht van koning Maximiliaan schreef na terugkeer in Wenen: Busbequius aan Ferdinand d.d. 14-8-1555 (bl); cf. B.106,(25-28) en noot 220. Zie voor de data van de bezoeken aan de sultan en de pasja's DERNSCHWAM (1923). Vanuit Amasya stuurden de gezanten slechts drie brieven, vanwege het gebrek aan betrouwbare boden; om dezelfde reden waren zij in deze brieven voorzichtig met mededelingen.
151. DERNSCHWAM (1923), 209.
152. De woorden 'nec vi nec dolo', waarop Busbequius en zijn collega's zich telkens beriepen in verband met de inlijving van Zevenburgen, komen voor in de instructies van Ferdinand aan de gezanten d.d. 23-11-1554, en keren telkens terug in de brieven van de gezanten aan Ferdinand, bv. in hun brieven d.d. 26-4, en 14-8-1555. Cf. ook B.5,(31)-6,(1).

zou de uiteindelijke beslissing liggen. De gezanten bezorgden de pasja de volgende dag op zijn verzoek een schriftelijke uiteenzetting van Ferdinands standpunt[153].

> Diezelfde dag vereerden de gezanten ook de tweede vizier Ali Pasja, en de derde vizier Mehmed Pasja met geschenken; elk van hen kreeg 2 (zilveren) bekers[154].

Na ontvangst van de brief van de gezanten werd de houding van Ahmed Pasja en zijn collega's allengs grimmiger. Busbequius schreef na afloop dat zij er vanaf het begin van uit schenen te gaan dat de Oostenrijkse gezanten informatie achter de hand hielden. Zij waren erop uit de verdere instructies van de gezanten te leren kennen[155].

> Op 18 april werden de gezanten nogmaals bij Ahmed Pasja toegelaten[156]. e In een uitvoerige rede gaven de gezanten een uiteenzetting van het standpunt van de koning. In een lange discussie hield de pasja vol dat de gezanten vergeefs met de sultan over Zevenburgen zouden onderhandelen. Overeenkomstig het gebruik wilde hij een kopie van het geschrift dat zij de sultan gingen aanbieden[157]. Op 21 april[158] vond de ontvangst in de divan plaats. Een onderhoud met de pasja's ging aan de audiëntie van de sultan vooraf. In grovere bewoordingen eisten dezen dat Zevenburgen aan de sultan werd overgelaten.
> Terwijl de gezanten zich inspanden nog eens het standpunt van hun koning toe te lichten, werden zij bij de sultan geroepen. Busbequius beschrijft in zijn eerste Turkse brief hoe zij een voor een voor de sultan werden gevoerd, terwijl kamerheren hen bij hun armen vasthielden[159]. De sultan hield zijn handen bedekt door een doek zodat ze niet gekust konden worden. Daarna werden de gezanten teruggeleid naar de tegenovergelegen muur zonder dat zij de sultan de rug toe mochten keren. Toen eerst kreeg Busbequius gelegenheid om te spreken. Maar omdat de eisen van de koning vol waardigheid waren en de sultan meende dat hem niets geweigerd mocht worden, werden ze met onredelijkheid ontvangen en ‘vol afkeer’ (‘veluti fastidiens’) antwoordde de sultan slechts met de woorden ‘Guisel, Guisel’, dat betekent letterlijk ‘Mooi, mooi’[160]. Busbequius' verslag aan de koning is minder uitvoerig: na het gebruikelijke ceremonieel, het geven van de geschenken - een voorwaarde voor toelating tot de sultan[161] -, de overhandiging van het tribuut en tenslotte na enkele woorden van de gezanten, hadden

153. Busbequius aan Ferdinand d.d. 14-8-1555 (bl).
154. DERNSCHWAM (1923), 209.
155. Busbequius aan Ferdinand d.d. 14-8-1555 (bl).
156. DERNSCHWAM (1923), 212/5; Busbequius aan Ferdinand d.d. 14/6-8-1555 spreekt van 19 april.
157. Busbequius aan Ferdinand d.d. 14-8-1555 (bl).
158. DERNSCHWAM (1923), 212/5.
159. B.86,(11-15). Zie voor de mogelijke oorsprong van deze ongebruikelijke wijze van binnenleiden DILGER (1967), 52-60.
160. B.85,(28)-86,(28). Busbequius' verslag is verrassend omdat de sultan tijdens audiënties niet placht te spreken; het was juist een goed teken dat hij enkele woorden tot Busbequius richtte. Cf. Busbequius' afscheidsaudiëntie in 1562: H. X, p. 290.
161. DILGER (1967), 101.

de pasja's bevel gegeven heen te gaan. Zij zeiden dat het niet nodig was de woorden van de vorige dag te herhalen die ook reeds op schrift was gegeven[162.]. Dezelfde dag nog kwam het bericht van de pasja's dat de sultan Zevenburgen niet afstond aan de koning.
Enkele dagen later - Dernschwam spreekt van 25 april[163.] - werden de gezanten opnieuw door Ahmed Pasja ontboden. Hij herinnerde eraan dat hij de gezindheid van de sultan goed had voorspeld: de gezanten moesten goed overwegen, wat ze deden. Toen de drie zagen dat ze weinig te verwachten hadden, waagden ze het de pasja's grote sommen geld aan te bieden, als de sultan Zevenburgen aan de koning zou overlaten. De een boden ze 10.000, de ander 14.000 en de laatste 4.000 dukaten. De pasja's luisterden niet tegen hun zin, maar boden geen vooruitzichten[164.].

Hierna bleven de gezanten vele dagen thuis. Nieuwe bezoeken aan de pasja's - op 11 mei bij de drie pasja's afzonderlijk en op 14 mei bij de pasja's gezamenlijk[165.] - brachten slechts een verharding van de standpunten. Een aanbod van een huwelijk tussen een dochter van Ferdinand en de jonge Johannes Sigismundus werd nu door de pasja's afgewezen.
De gezanten hadden hun hoop gevestigd op beloften van de emirahur, de opperstalmeester van de sultan, die over grote invloed bij de sultan zou beschikken[166.]. Zij beloofden de man 20.000 dukaten, wanneer door zijn toedoen de onderhandelingen een gunstige wending zouden nemen. Toen de stalmeester hen lange tijd met ijdele hoop had vastgehouden, gaf hij toe niets te kunnen bereiken.
Dagelijks kwamen nu boden namens de pasja's zeggen dat de gezanten met andere voorstellen moesten komen, of anders toestemming moesten vragen voor hun vertrek. Eén bode toonde een brief, waarin de sultan de oorlog afkondigde tegen de koning en hij voegde eraan toe dat dit stuk reeds verzonden was.
Een verzoek van de gezanten om uitstel wezen de pasja's als belachelijk van de hand: reeds lang genoeg was er over deze zaak gepraat. Het was volstrekt duidelijk dat de koning had opgedragen

162. Busbequius aan Ferdinand d.d. 14-8-1555: (f. 37v.:) ‘Die uigesima prima eiusdem mensis in diuanum introducti multum negotium habuimus cum bassis: cum illi paene asperioribus uerbis, ut Transijlvaniam Imperatoris arbitrio relinqueremus, contenderent, nos omnibus uiribus contra niteremur, tandem multis ultro citroque iactatis, uocati sumus ad Imperatorem, qui nos ore habituque ad seueritatem et iram composito, parum benigne accepisse uisus est. Quin manus quoque quas alioquin ueluti osculo contingendas exponere solet, ueste contexerat. Quumque nos post consuetum honorem muneraque et tributum ei exhibitum pauca admodum dixissemus, a Bassis sumus abire iussi, nam quum pridie ea, quae dicturi eramus in praesentia Imperatoris, scripta ei exhibita fuissent, ea sermone iterari Bassae negebant opportere’.
163. DERNSCHWAM (1923), 212.
164. Busbequius aan Ferdinand d.d. 14-8-1555 (bl).
165. DERNSCHWAM (1923), 216.
166. Reeds in Wenen was rekening gehouden met de emirahur. Voor hem was zilverwerk als geschenk meegegeven: ‘Vertzaichnus der Trinckhgeschier (..)’ d.d. 23-11-1554.

wat zij moesten doen. Malvezzi was teruggestuurd om een duidelijk antwoord te brengen. De gezanten antwoordden dat de sultan evenveel vertrouwen moest hebben in de koning als deze in de sultan had gesteld. Eindelijk, nadat zij hadden gezworen geen andere opdracht van de koning te hebben gekregen, begonnen de pasja's enig geloof te hechten aan hun woorden. Op dat moment werden de feesten gevierd ter ere van de vrede die gesloten was met de Perzische gezant.
Verantius, Zay en Busbequius hadden de koning op 26 april geschreven dat de Perzische gezant reeds de grens van het Ottomaanse rijk was gepasseerd. Turkse soldaten waren hem tegemoet gegaan ten einde hem eer te bewijzen. Op 3 mei schreven zij andermaal aan de koning dat de Pers binnen 12 dagen zou aankomen. Op 17 mei[167.] kwam de Perzische gezant dan eindelijk in Amasya aan, begeleid door 18 mannen[168.]. De pasja's en de sultan ontvingen hem met grote eer. De geschenken die de Perzische gezant had meegebracht maakten grote indruk op de Europeanen: het waren ondermeer een tent bestaande uit 12 vertrekken, tapijten, bogen met pijlenkokers, Indische stenen en met goud geweven stoffen. Busbequius' herinnerde zich vooral een kostbare Koran[169.].
Op 22 mei werd de Perzische gezant door de sultan ontvangen en op 23, 26 en 29 mei was hij met zijn gehele gezelschap achtereenvolgens te gast bij Ahmed Pasja, Ali Pasja en Mehmed Pasja; Ali Pasja, de tweede vizier, hield bij deze gelegenheid een groot feest in een tuin. Dit indrukwekkende festijn werd gadegeslagen door de leden van het Oostenrijkse gezantschap, die in een huis op enige afstand waren ondergebracht[170.]. De bepalingen van het nieuwe vredesverdrag met de Perzen bleven geheim. Men kreeg slechts te horen dat de voorwaarden zeer eenvoudig waren[171.].

De sultan en zijn pasja's hadden geen definitief antwoord aan de gezanten van Ferdinand gegeven, zolang er nog niets bekend was over een vrede met de Perzen[172.]. Toen deze gesloten was, kwamen de gezanten in nog grotere verlegenheid.

Daarop kwam de dragoman Ibrahim, die bekend stond als een begunstiger van koningin Isabella, naar de gezanten. De gezant van Zevenburgen had hem gewaarschuwd voor

167. DERNSCHWAM (1923), 216; B.90,(10): hier is sprake van 10 mei.
168. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 19-5-1555; Dernschwam beschreef de Perzische gezant als een oude grijze man, die meer dan honderd man bij zich had; hij werd ondergebracht in de verbrande huizen die in allerijl waren hersteld: DERNSCHWAM (1923), 216.
169. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 19-5-1555. Een niet geheel gelijke opsomming van de geschenken is te vinden in B.90,(10-21) en DERNSCHWAM (1923), 18.
170. DERNSCHWAM (1923), 216/7; B.90,(30)-92,(10); in beide bronnen een beschrijving van het feest bij Ali Pasja.
171. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 19-5-1555.
172. Busbequius aan Ferdinand d.d. 14-8-1555: ‘Ita enim offendimus affectos pace Persica Turcarum animos, ut sibi nihil negari, se vero nihil cuiquam concedere aequum existimarent’.

Isabella's angst dat de Turken Transsylvanië niet meer zouden teruggeven, wanneer zij het met hun legers zouden zijn binnengevallen. Dit was voorheen ook met Hongarije geschied. Ibrahim klaagde over het geringe vertrouwen van de gezanten in hem. Hij gaf hun het advies een wapenstilstand van enkele maanden te vragen. In die tijd zou Busbequius naar Ferdinand moeten reizen ten einde zekerheid te vragen over Zevenburgen en over de mogelijkheid van een huwelijk tussen een dochter van Ferdinand en Johannes Sigismundus Zapolya. Verantius en Zay zouden echter in Constantinopel moeten wachten. Dit voorstel werd spoedig daarna door de pasja's geaccepteerd. En aldus kwam een nieuwe wapenstilstand van zes maanden tot stand.

Toen de gezanten overeenkomstig hun instructies verlangden dat Busbequius in Constantinopel zou mogen blijven en dat Verantius en Zay mochten terugkeren, weigerden de pasja's dit, want ‘wie een slecht bericht had gebracht, diende het ook terug te brengen’[173].

> De drie gezanten gaven als achterliggende reden voor deze eisen van de pasja's dat de terugkeer van Verantius koningin Isabella niet wenselijk voorkwam. Ook Zay zouden de Turken, indien het tot een oorlog zou komen, vanwege zijn militaire bekwaamheid niet gemakkelijk laten gaan[174]. Hiermee dan waren de onderhandelingen beëindigd[175].
> Naar Turks gebruik nam Busbequius als vertrekkend gezant op 27 mei de geschenken van de sultan in ontvangst: ‘ein Kafftan von Samat und gold mit samat under futtert, und ein ober gulden samaten rok mit grienem tuche gefuttert und aff zerung 10.000 asper’ voor Busbequius, en daarenboven nog kledingstukken voor zijn dienaren. Dernschwam sprak met afkeuring over de kwaliteit van deze geschenken[176].
> De afscheidsaudiëntie van Busbequius bij de sultan vond plaats op 28 mei[177]. Omdat een goede naleving van de wapenstilstand voor de koning van het grootste belang was, verklaarde Busbequius na onderling overleg met zijn collega's dat hij verwachtte met een aangenaam antwoord terug te keren. De sultan antwoordde hierop slechts dat hij hetzelfde hoopte, maar keek dit keer welwillend en hield zijn handen overeenkomstig de gewoonte vrij voor de handkus. De sultan had die dag een geneesmiddel gebruikt, zodat men meende dat hij met moeite een audiëntie zou geven. Nadien werd Süleyman zwaar ziek, want een heviger hitte placht de zweer op zijn been te verergeren[178].

173. Busbequius aan Ferdinand d.d. 14-8-1555 (bl).
174. Busbequius aan Ferdinand d.d. 14-8-1555 (bl).
175. Zie over de onderhandelingen ook HAMMER (1828), III, 333/4.
176. DERNSCHWAM (1923), 218. Cf. DILGER (1967), 96-100: over de geschenken van de sultan die bestemd waren voor de gezanten. Busbequius en zijn collega's waren aanzienlijke bedragen kwijt aan kleine geschenken en fooien voor leden van het hof van de sultan en de janitsaren die hen in drommen volgden: DERNSCHWAM (1923), 30. Cf. ‘Conto (..) de cinque anni’ d.d. ?-11-1560: passim.
177. DERNSCHWAM (1923), 218.
178. Over het verloop van de audiëntie en Süleymans ziekte: Busbequius aan Ferdinand d.d. 14-8-1555 (f. 38v.:): ‘Ita coactus sum cum huiusmodi responso et literis ad M.V. reuerti. Caeterum Imperator ipse me satis benigne demisit, cumque ego dixissem (quemadmodum inter nos conuenerat, quo firmius interim induciae obseruarentur) sperare me futurum, ut rediens gratius ad ipsum responsum referrem, ille respondit se quoque hoc idem sperare. Praeterea nihil. Benignum tamen prae se ferebat aspectum et manus habebat de more expositas ad osculum. Vsus erat eo die pharmaco et propterea uix mihi daturus audientiam existimabatur. Atque ab eo tempore in

grauissimam ualetudinem incidit, nam aestus uehementior ulceri, quod habet in crure, magnopere solet esse infestus'. Cf. B.92,(21)-93,(2) (audiëntie) en B.93,(30)-94,(15) (ziekte).

De terugkeer uit Amasya naar Wenen.

Toen de gezanten Ahmed Pasja op 1 juni om toestemming vroegen voor hun vertrek naar Constantinopel, ontving Busbequius een vergulde zak met een lange brief en de opdracht om binnen zes maanden een antwoord terug te brengen. Hierna bezochten zij ook de twee andere pasja's met eenzelfde verzoek om verlof voor de terugreis[179.].

De volgende ochtend vroeg, op pinksterdag, vertrokken zowel de Perzische gezant, als de Oostenrijkse gezanten[180.]. Beide gezantschappen volgden - op enige afstand - dezelfde weg, totdat de weg zich splitste in oostelijke en westelijke richting. Zij zagen de vlakte rond Amasya vol met tenten van het Turkse legerkamp[181.].

> In Busbequius' Turkse brieven is de terugreis, die grotendeels langs hetzelfde traject als de heenreis voerde, in enkele regels samengevat. Dernschwam verhaalde de gebeurtenissen tijdens de terugreis in detail[182.].
>
> Het tempo lag nu hoger, de dagmarsen waren langer, want de wapenstilstand was slechts kort. Ook anderszins was de reis zwaarder. De hitte, de stank en de kwaliteit van het water, de wijn, het vlees en het brood in Amasya hadden vele leden van het reisgezelschap verzwakt[183.]. Busbequius, niet opgewassen tegen de hitte die er heerste, voelde zich een groot deel van de reis ziek en verzwakt bereikte hij Constantinopel[184.]. Op 23 juni werd Skutari bereikt. Diezelfde avond nog vond de oversteek naar Constantinopel plaats[185.]. In de Turkse hoofdstad liet men de wagens herstellen. Quackelbeen drong er bij Busbequius op aan enige rust te nemen en de heilzame werking van koudwaterbaden te beproeven, hetgeen hij deed[186.].
> Amper twee weken later, op 3 juli, verliet Busbequius de Turkse hoofdstad[187.]. Hij was volgens zijn collega's nog niet geheel hersteld, maar wilde vanwege de consequenties van de zaak niet langer

179. DERNSCHWAM (1923), 218.
180. DERNSCHWAM (1923), 218, 221; Busbequius aan Ferdinand d.d. 14-8-1555 (bl).
181. B.94,(20)-95,(3).
182. B.95,(3-9); DERNSCHWAM (1923), 221-275.
183. DERNSCHWAM (1923), 244.
184. B.94,(15-21) en 95,(13); cf. Quackelbeens opmerkingen over de terugreis: H. XVIII, p. 448; over de hitte tijdens de reis: DERNSCHWAM (1923), 222.
185. DERNSCHWAM (1923), 239; Verantius / Zay aan Ferdinand d.d. 1-7-1555 (= 2); B. 95,(9-10): aankomst in Constantinopel 24 juni.
186. B.95,(13-20).
187. Verantius / Zay aan Ferdinand d.d. 7-7-1555; Busbequius aan Ferdinand d.d. 14-8-1555 (bl); DERNSCHWAM (1923), 241.

wachten om Ferdinand op de hoogte te brengen[188]. Hans Dernschwam had besloten eveneens terug te keren[189].
Op 7 juli werd Edirne bereikt, waar één dag rust werd genomen[190]. Op 16 juli bereikte men Sofia[191], op 25 juli Belgrado[192]. Een reis stroomopwaarts over de Donau zou te veel tijd vergen. Daarom werd dit keer over land gereisd langs Esseck (29 juli)[193], Lug (30 juli)[194], Mohács, Tolna, Dunaföldvár (2 augustus)[195] en tenslotte over het Donau-eiland Csepel naar Boeda, dat op 4 augustus werd bereikt[196]. De pasja van Boeda stelde een ontvangst enige dagen uit. Pas op 7 augustus kon de reis worden vervolgd in de richting van Gran[197]. De volgende dag kwam Komorn in zicht[198]. Vanhier was het nog slechts twee dagen tot Wenen.

Busbequius beschreef in zijn eerste Turkse brief vooral de reis vanaf Belgrado, want dit traject, dat over land werd afgelegd, was door hem nog niet beschreven. Dernschwam gaf in zijn dagboek een verslag van de reis in zijn geheel. Als derde bron voor de reis hebben we enkele opmerkingen in het verslag dat Busbequius na afloop van de reis voor Ferdinand opstelde.
Dat Busbequius zijn ervaringen samenvatte, is duidelijk. Dernschwam noemde elke keer weer de gevangengenomen christenen, die van de grensgebieden op weg waren naar de slavenmarkten in de grote Turkse steden. Het ging hier om groepen van tien en meer gevangenen. Maar Busbequius vermeldde dit droeve schouwspel slechts één enkele maal[199].

In Edirne stierf de huzaar Georg Diakowit. Hij was een van degenen die door Verantius en Zay was meegestuurd, omdat hij naar huis verlangde. Hij was bovendien de eerste die overleed sinds Verantius en Zay zich naar het hof van de sultan hadden begeven[200]. Busbequius prees in zijn eerste Turkse brief zijn arts Quackelbeen, die met het naar knoflook ruikende 'Scordion' en Lemnische aarde een besmetting voorkwam onder de mannen die de kleding van de overleden huzaar hadden aangetrokken[201].

188. Verantius / Zay d.d. 7-7-1555; B.96,(7-8): wekt de indruk dat Busbequius hersteld is bij zijn vertrek uit Constantinopel.
189. DERNSCHWAM (1923), 241-275.
190. DERNSCHWAM (1923), 243/4.
191. DERNSCHWAM (1923), 252.
192. DERNSCHWAM (1923), 264.
193. DERNSCHWAM (1923), 265.
194. DERNSCHWAM (1923), 266: spreekt van 'Lasschko'.
195. DERNSCHWAM (1923), 267/8.
196. DERNSCHWAM (1923), 270; B.101,(25): sprekt van 'Cophin'.
197. DERNSCHWAM (1923), 273.
198. DERNSCHWAM (1923), 275.
199. B.96,(9-24); DERNSCHWAM (1923), 241, 247, 249, 252, 254, 256, 258.
200. DERNSCHWAM (1923), 244. Diakowit behoorde oorspronkelijk tot het gevolg van Zay: DERNSCHWAM (1923), 44.
201. B.96,(24)-98,(26). Het genoemde 'scordion' is de in Nederland uiterst zeldzame watergamander ('Scordium Teucrium'). Cf. HEIMANS / HEINSIUS / THIJSSE (1965), 898; FD., I, 164 (n. 1); HUUSSEN (1949), 292 (n. 49). Johannes Camerarius verwees bij zijn bespreking van 'Scordium' naar Busbequius' eerste Turkse brief ('Hodoeporicon'): CAMERARIUS (I588), 156. Zie ook SAINT-PIERRE (1804), I, 72-74 (naar aanleiding van de genezende kracht van knoflook).

Nog vóór aankomst in Edirne kwam Busbequius mannen tegen, die zeiden dat zij in opdracht van Kasim Pasja de sultan gingen

vragen om toestemming voor de inname van drie burchten, want met deze burchten - zij noemden de naam ervan niet - in handen van de koning zou er geen vrede kunnen heersen[202.].
In Edirne vielen de militaire toerustingen op, die Bayazid als gouverneur van deze plaats tijdens Süleymans afwezigheid had gemaakt met het oog op een mogelijk overlijden van zijn vader[203.]. Ook in Edirne: 'Adì 9 July haben 4 luctatores naket vor dem bothschaffter gerungen und ir parat getrieben, wie vor zeitten bey den romern der prauch gewest'[204.].
Dernschwam beschreef het gebied langs de route door Bulgarije als een vruchtbaar land, maar leeg en dikwijls onbebouwd[205.]. Onderweg nam hij veel bijzonderheden waar, die Busbequius reeds in zijn verslag van de heenreis naar Constantinopel had opgemerkt: zo bijvoorbeeld oude grafheuvels bij Philippopolis, die Dernschwam toedicht aan een 'slag van Caesar, Pompeius of anderen'[206.]; Busbequius evenwel meende in zijn Turkse brief dat het ging 'om heuvels die waren opgeworpen door de Turken als herinneringen aan oorlogen (die naar zij willen doen geloven vroeger veel op deze velden gestreden zijn) en als graven van mannen die de oorlog heeft opgeslokt'[207.].
Beide schrijvers noemen de opvallende klederdracht van de vrouwen in de buurt van Sofia - met name hun optorenende en breed uitlopende hoeden[208.] - en verder ook de opmerkelijke uit hout gesneden beelden van herten en reebokken en andere dieren op begraafplaatsen in Servië[209.].

In Sofia hoorde Busbequius van 8.000 ruiters die werden verzameld om naar Temesvár te worden gezonden. Tussen Lasco, Mohács en Tolna kwamen hem veel klachten ter ore over Ferdinands bevelhebbers van Szigetvár en Kaposvár, die heidukken steunden bij hun invallen in het omliggende gebied[210.].

202. Busbequius aan Ferdinand d.d. 14-8-1555 (bl).
203. Busbequius aan Ferdinand d.d. 14-8-1555 (bl). De militaire toerustingen van Bayazid kunnen moeilijk los worden gezien van de opstand door Pseudo-Mustafa in diezelfde tijd. Cf. over deze opstand HAMMER (1928), III, 336-341, KÁLDY NAGY (1978), 288/9, KAPPERT (1976), 115, 187. Verantius en Zay schreven in hun brief d.d. 2-9-1555 (en ook in latere brieven) aan Ferdinand over de rol die Roxelane (en andere vrouwen) hadden gespeeld bij het doen bedaren van Süleymans woede jegens Bayazid. Cf. ook H. II, p. 46 (n. 137) en H. IX, p. 222.
204. DERNSCHWAM (1923), 247.
205. DERNSCHWAM (1923), 248.
206. DERNSCHWAM (1923), 251.
207. B.35,(8-14).
208. B.31,(27)-33,(2); DERNSCHWAM (1923), 254.
209. B.23,(16-24); DERNSCHWAM (1923), 258.
210. Busbequius aan Ferdinand d.d. 14-8-1555. Dernschwam schreef uitvoeriger over de roofpartijen van de heidukken en martoloten; hij merkte verder op: 'Von Lasschko an hot sich der turken forcht angefangen von allen seytten, das die heydokhen vnd ander martaloczen ader haramia {ofwel "rovers"} hin und wider straiffen, was sy ankhomen erschlagen ader wegfuren': DERNSCHWAM (1923), 266.

Deze mededeling in de brief aan Ferdinand staat vermoedelijk in verband met de passage in de Turkse brief, waarin Busbequius schrijft dat de bevolking in Lasko - volgens Dernschwam was het Mohács[211.]! - de gezant voor de maaltijd uitnodigde. Busbequius, op dat tijdstip door de hitte bevangen, leed aan de driedaagse koorts, maar Quackelbeen stond toe om 'te proeven van de hoorn des overvloeds die voor hem was uitgestald, zij het ook niets méér dan dat'. De volgende dag brachten de Hongaren van het dorp hem eer en gaven uiting aan hun klachten over de onrechtvaardige invallen en plunderingen van de heidukken[212.].
In deze streken ontkwam ook Busbequius zelf ternauwernood aan een hinderlaag, die voor hem was gelegd bij een brug[213.]. Na aankomst in Boeda op 4 augustus wachtte hij twee dagen eer hij werd toegelaten tot de pasja, die in Pest krijgsraad hield. In een grote loofhut vóór zijn tent ondervroeg de pasja de gezant[214.]. Busbequius drong aan op naleving van de wapenstilstand. De pasja zei dat hij Busbequius zou hebben vastgehouden, als niet zijn vrees voor de brief van de sultan hem had weerhouden. Hij eiste ondermeer de vrijlating van gevangengenomen janitsaren bij Szigetvár en Kaposvár. Busbequius beantwoordde zijn verwijten met verwijten. Dit was mogelijk omdat hij vóór zijn vertrek uit Constantinopel van de koning een lijst had ontvangen met klachten over schendingen van de wapenstilstand door de vijand. De gezant hoopte te bereiken dat de Turken zouden beseffen dat hun roofpartijen goed bekend waren. Want als gevolg van de rooftochten door de soldaten van de pasja aan gene zijde van Fülek had de pasja hem pas op de derde dag willen ontvangen; de pasja was namelijk bang geweest dat er tijdens de audiëntie te weinig soldaten van hem aanwezig zouden zijn[215.].
De volgende dag (7 augustus) werd de reis voortgezet naar Gran. Een Turkse soldaat werd vooruit gezonden om schepen naar deze zijde van de Donau te halen. Tijdens een overval door vier als Turken verklede personen uit Raab werd hem zijn neus bijna geheel afgeslagen, terwijl de rovers er met het paard van zijn makker vandoor gingen[216.]. In een onderhoud eiste de sandjak van Gran dat het paard werd teruggegeven. Busbequius zegde toe dat hij hiervoor zorg zou dragen[217.].

Op 8 augustus kwam Busbequius aan in Komorn. Daar vonden, zoals hij schreef, na de onbeschaamde en brutale

211. DERNSCHWAM (1923), 267.
212. B.100,(11)-101,(11).
213. B.101,(30)-102,(27).
214. B.102,(27)-103,(7); DERNSCHWAM (1923), 273.
215. Busbequius aan Ferdinand d.d. 14-8-1555 (bl); deze brief die handelde over het onderhoud met de pasja vertoont weinig overeenkomst met: B.103,(7-25).
216. B.103,(27)-105,(7); DERNSCHWAM (1923), 274.
217. B.105,(7-25); Busbequius aan Ferdinand d.d. 14-8-1555: 'Septima itaque die Augusti cum Buda iter haberem Strigonium et duos ex equitibus Turcicis, qui me comitabantur, praemisissem ad traducendum nauem in ripam citeriorem, quo celerius transmitterem, illi inciderunt in aliquot equites Hungaros, quos ipsi ex Tata esse aiebant, atque alter eorum uehementer uulneratus aduentu nostro uix elapsus est in manibus eorum amisso equo. Quam rem sequenti die cum me ad se uocasset, uehementer exaggerauit Singiaccus Strigoniensis, et petiit, ut ille equus restitueretur, alioquin ipsos habituros occasionem, ut se ulciscantur. Ego dixi, siquidem equus ille exstaret, et reperiri posse me libenter curaturum, ut remitteretur'.

stemmen van de Turken zijn óren rust en na de vele lichamelijke en geestelijke inspanningen hij zélf[218]. Twee dagen later was hij in Wenen[219]. Maximiliaan, Ferdinands zoon en koning van Bohemen, ontving hem[220] en droeg hem op zijn ervaringen samen te vatten, zodat de koning kennis kon nemen van het gebeurde. Op 14 augustus was dit verslag voltooid.

> In een brief van 13 september vroeg de koning naar de precieze termijn van de wapenstilstand[221]. Op 3 oktober berichtte Ferdinand aan Busbequius dat hij zijn brief van 22 september had ontvangen en zijn advies waardeerde. Deze verloren brief van 22 september was ongetwijfeld het antwoord op Ferdinands brief van 13 september.

Het vooruitzicht om nogmaals naar de hoofdstad van het Ottomaanse rijk te reizen was voor Busbequius niet aantrekkelijk. Maar een plaatsvervanger kon niet worden gevonden. Busbequius besloot dus dat hij zou terugkeren, omdat hij zijn belofte aan de koning niet wilde breken dat hij voor een aantal jaren als vaste gezant in Constantinopel zou blijven[222].

> Busbequius' houding tegenover de taak die hem was opgedragen, kennen we uit een brief aan Masius, die hij vijf maanden na terugkeer in Constantinopel schreef: door tussenkomst van de gemeenschappelijke vriend ‘Hieronymus’[223] had een brief van Masius hem bereikt. Terwijl Hieronymus had gemeend een nieuwe vriendschap tot stand te brengen, haalde deze in feite de herinnering op aan een oude vriendschap. Als hijzelf (Busbequius) had geweten waar Masius was, zou hij ook aan hem een brief hebben gericht tegelijk met de brief aan Hendrik van Weze. Busbequius betuigde dat zijn liefde en vriendschap voor Masius nog even groot zijn: ‘Wat nu de vergelijking betreft die je in je brief maakt tussen jouw situatie en het soort leven van Micault en mij, heb ik stellig lange tijd

218. Busbequius aan Ferdinand d.d. 14-8-1555: ‘Tandem ueni Comaronium, ubi aures meae ab importunis et improbis Turcarum uocibus, ipse item a multis et corporis et animi molestiis conquieui’; cf.: B.105,(25)-106,(3).
219. Ferdinand aan Verantius / Zay d.d. 19-8-1555; DERNSCHWAM (1923), 275: geeft als datum van aankomst 11 augustus.
220. B.106,(6/7): ‘Rex Bohemiae Maximilianus’. Maximiliaan werd koning van Bohemen op 20 september 1562 te Praag, maar hij was reeds sinds 14 februari 1549 officieus als zodanig erkend, mits hij zich tijdens Ferdinands leven niet met de regering van Bohemen zou bemoeien: HOLTZMANN (1903), 73/4, 413/4. Cf. ook bv. VERANTIUS (1859), 56 en 146.
221. SCHAENDLINGER (1983), 50-54: Süleyman aan Ferdinand d.d. 22/31-5-1555: hierin geen vermelding van de duur van de wapenstilstand.
222. B.108,(17)-109,(12).
223. ‘Hieronymus’ is ongetwijfeld Hieronymus de Cock (‘Kockhe / Kocke / Kock’). Deze was secretaris van Ferdinands Bourgondische correspondentie, aanvankelijk onder leiding van Johannes van der Aa, cf. FELLNER / KRETSCHMAYR (1907), II, 175, 179, 182, 186, 191. Zijn naam verschijnt vaker in Busbequius' correspondentie; zie s.v. ‘Cock’. Pighius doet de groeten van ‘Cockius’ aan Masius: MASIUS (1886), 494: Pighius aan Masius d.d. 18-10-1572; zie verder ook ID., s.v. ‘Coccus’, ‘Cockius’, ‘Cock’. Cf. ook FIRNHABER (1861), 16 (‘Jheronimus de Kokhl’).

> geaarzeld in welke zin ik dit moest opvatten, namelijk of het punt voor jou een werkelijke onzekerheid leek te bevatten, of dat jij veeleer de spot met ons dreef. Micault (zeg je) heeft in zijn eentje een last op de schouders genomen, die twee voortreffelijke mannen plachten te dragen. Jij - zeg je - verkeert temidden van de Turken en je naam is op ieders lip. Ik geniet van de vrije tijd die ik voor de studie heb (..). Ik zal slechts voor mezelf spreken. Want het komt mij voor dat je als volgt spreekt: “jullie worden op volle zee midden in de golven van een zeer woeste storm heen en weer geslingerd, ik heb me teruggetrokken in de haven, waar ik geniet van alle aangenaamheden, en ik beklaag jullie lot”. Welnu, dan is het zeker niet zo dat ik deze manier van leven van jou veracht of afkeur, maar veeleer zo dat jij mij gelukkig toeschijnt, wij daarentegen zo lang ongelukkig lijken te zijn, totdat beter weer ons in dezelfde haven en tot dezelfde rust heeft teruggebracht, waarin jij zegt te verkeren. Ik heb dus niets in te brengen tegen jouw redenering, noch ben ik (zoals je me ook vraagt niet te doen) jaloers op jouw rust. Want dit is wel geheel tegen mijn gewoonte. Ik verlang zeker dat het mij eens ten deel zal vallen op gelijke wijze te leven. Want ik betuig graag mijn bijval aan die man - jou niet onbekend -, die op een soortgelijke wijze, nadat hij vele jaren geleefd had, verklaarde dat hij maar zeven jaren had geleefd, omdat hij slechts zolang voor zichzelf en de muzen geleefd had. En meen niet dat het door een of andere fout van het oordeel is dat we dit soort leven omarmen en de literaire rust lijken te versmaden, maar schrijf het toe aan de noodzaak, die niet gemakkelijk toelaat een eenmaal in de staatsdienst aangenomen functie weer neer te leggen. Trouwens als ik jou goed ken, zul jij het iemand ook niet euvel duiden, dat men zich enige moeite getroost voor het staatsleven, waarop jij je altijd hebt toegelegd en waaraan je je, als het nodig was, ook niet onttrokken hebt. En ook ik zal er geen berouw van hebben, als het me maar vergund is tijdig de zeilen te reven en, zoals je schreef, tot mezelf terug te keren’[224].

Koning Ferdinand keerde pas op 25 oktober in Wenen terug[225]. Kort daarna kon Busbequius terugkeren naar Constantinopel met Ferdinands antwoord. De koning had zijn standpunt niet ingrijpend gewijzigd.

224. App. II, p. 477 vlg.: Busbequius aan Masius d.d. 28-5-1556.
225. GEVAY (1843), (geen paginering).

Overzichtskaart van de Hongaars-Oostenrijkse gebieden (zie ook de opmerking over Palota op p. 203 (n. 62).

Hoofdstuk VIII: Terugkeer naar Constantinopel (1556). De onderhandelingen van Verantius, Zay en Busbequius over een wapenstilstand.

Audiëntie bij de pasja van Boeda (december 1555).

Op 23 november kwam Busbequius opnieuw aan in Boeda. Volgens opdracht vroeg hij een onderhoud aan met de pasja, dat hem echter pas twee dagen later werd toegestaan. De reden hiervan was, meende hij, dat er te weinig mannen in Boeda aanwezig waren om bij de ontvangst aanwezig te zijn. De Turken antwoordden op zijn bezwaren tegen dit oponthoud dat zij voor zijn rust zorgden. Deze nieuwe ontmoeting met de pasja en de Turkse onderbevelhebbers was weinig verschillend van eerdere bezoeken.

> Ook nu klaagde Busbequius namens Ferdinand over de burchten die veroverd waren en over de gewelddadigheden die de Turken bij Szigetvár ('Zigeth') hadden gepleegd. De Turken daarentegen, geërgerd door het feit dat deze burcht in handen was van de koning, antwoordden dat rovers hiervan de schuld waren en zij uitten kritiek op de bisschop van Grosswardein ('Waradinensis') die een burcht aan de Tisza (Theiss, 'Tibiscus') had veroverd, en tevens op de koning die niet had gereageerd op hun klachten. Toen Busbequius aandrong op een verlenging van de wapenstilstand voor de periode waarin er over de vrede werd onderhandeld, antwoordde de pasja dat hij zijn onderbevelhebbers zou schrijven zich daaraan te houden totdat de gezant was teruggekeerd. Hij stelde wel als voorwaarde dat ook de koning de wapenstilstand in acht moest nemen.
> Terwijl Busbequius zijn reis naar Constantinopel voorbereidde, kwam een kamerdienaar van de pasja met een klacht over het te kleine geschenk dat de gezant had meegebracht voor de pasja: gewoonlijk kreeg de pasja een beker gevuld met goudstukken, niet een lege beker zoals nu. Busbequius zei dat hij niet wist wat hiervan de reden was maar dat sommigen vanwege de veroveringen van de burchten misschien hadden gemeend dat het minder in het belang was van de koning om hem meer te geven. Hijzelf zou de zaak ter harte nemen en hij hoopte dat de koning de pasja met een geschenk zou eren wanneer de vrede was gesloten. De pasja moest intussen als een goede buurman zorgen voor de rust in het gebied[1].

Op 4 januari 1556 - 40 dagen na zijn vertrek uit Boeda - arriveerde Busbequius in Constantinopel en trof zijn collega's in gespannen afwachting aan[2].

In Constantinopel had intussen een machtswisseling plaatsgevonden. Na intriges van Roxelane, Süleymans wettige echtgenote, had de sultan bevel gegeven de eerste vizier Ahmed Pasja te wurgen. Rüstem Pasja nam diens plaats

1. Busbequius aan Ferdinand d.d. 26-11-1555.
2. B.110,(5). Over de gebeurtenissen na Busbequius' terugkeer: HAMMER (1828), III, 361 vlg..

in[3]. De gezanten besloten een bezoek aan Rüstem nog enige dagen uit te stellen in de hoop dat er weldra brieven uit Polen zouden komen over de verwikkelingen met koningin Isabella. Intussen bejegenden de Turken hen met allerlei bedreigingen voor het geval zij een ander antwoord hadden gebracht dan de sultan wenste[4].

Op 9 januari werden zij ontvangen door de pasja's. Rüstem hoorde hun korte uiteenzetting aan. Tegen verwachting viel hij hen daarbij niet in de rede, maar toen zij nadien hetzelfde uitgebreider en in het Turks op schrift aan hem overhandigden, wierp hij het document na lezing van zich af op de grond met de woorden dat er niets instond dat in overeenstemming was met verwachting van de sultan. Hij beval hun terstond weg te gaan.

De karavanserai kwam opnieuw onder strenge bewaking. Berichten van vrienden beloofden weinig goeds. Enige hoop gaf alleen nog de algemene situatie: het nijpende gebrek aan koren, de geringe legervoorraden en de zekerheid dat de sultan zijn leger dit jaar niet zou kunnen aanvoeren op een veldtocht tegen Hongarije. Ook hoopten zij dat goede resultaten van de onderhandelingen tussen Ferdinand en Isabella de sultan tot andere gedachten zouden brengen[5].

> Op de derde dag na het bezoek aan Rüstem Pasja legden de gezanten in een geschrift nog eens vast dat de koning niet zonder advies van de christelijke vorsten afstand kon doen van Zevenburgen omdat hij door verdragen daartoe verplicht was. Afstand doen van Zevenburgen betekende voor de koning een groot verlies van eer en waardigheid. Ferdinand beloofde zo spoedig mogelijk Isabella en haar zoon tevreden te stellen, hetgeen zij zelf door boden zou getuigen, zodat er geen belemmering meer was voor de vrede.
> De volgende dag werden de gezanten ontboden bij de tweede vizier, Ali Pasja. Dit had, zoals Ali Pasja te kennen gaf, de instemming van Rüstem Pasja. De gezanten konden geen reden verzinnen voor dit gesprek, dat een uur duurde. Ali Pasja spoorde hen aan hun andere voorstellen inzake Zevenburgen te berde te brengen zodat hij daarmee een vrede kon beloven want de sultan nam veel aanstoot aan Zevenburgen. De gezanten herhaalden daarop hun standpunt.
> Intussen bleven zij hopen dat ze bij de sultan zouden worden ontboden, maar dit gebeurde niet. Ze vernamen indirect dat de sultan en de pasja's zo'n absoluut antwoord van de koning niet hadden verwacht en omdat zij vreesden dat Ferdinand een leger klaar had, stuurden zij boden naar de pasja's van Boeda en Temesvár die binnen twintig dagen moesten zorgen voor inlichtingen.

3. HAMMER (1828), III, 339-340; B.125,(3)-126,(25).
4. Over de bedreigingen aan het adres van de gezanten B.110,(29)-111,(3).
5. Busbequius aan Ferdinand d.d. 12-1-1556. Hiermee stemt overeen een brief van Verantius / Zay aan Ferdinand d.d. 12-1-1556, die bovendien handelt over nieuwe ontwikkelingen.

> De gezanten hoorden dat Rüstem Pasja meermalen liet vragen wat zij dachten of deden, maar dat hij geen wijze vond om hen voor de sultan te voeren aangezien Ferdinand geen afstand wilde doen van Zevenburgen en er ook geen tribuut was gebracht. Hierop stuurden zij naar Rüstem Pasja een betrouwbare tolk, gekozen uit de openbare tolken ('interpretes publici'), en zij lieten hem 5.000 dukaten beloven wanneer deze hun zaak bij de sultan zou bepleiten. Dit geschenk zou evenwel niet in geld worden gegeven - daarover beschikten zij zelf en bevriende kooplieden niet - maar in de vorm van zijden en wollen stoffen, waarvan zij - daar hadden ze reeds lang voorheen voor gezorgd - goed voorzien waren. De tolk kwam terug met het bericht dat Rüstem Pasja zich niet afkerig had getoond tijdens twee met hem gevoerde gesprekken.

Kort daarna bereikte hen het gerucht dat heel Zevenburgen was afgevallen van de koning. De leiding van de opstand had Melchior Balassa. De tolk die namens de gezanten bij Rüstem Pasja was geweest, kwam met dit bericht en hij voegde eraan toe dat Rüstem Pasja nu nog minder bereid was tot hulp en eerst het verdere nieuws af wilde wachten. Er waren nu ook geruchten dat gezanten van Polen en van koningin Isabella onderweg waren en reeds de Donau over waren gestoken met de bedoeling te melden dat Ferdinand en Isabella een verdrag hadden gesloten.

De gezanten wisten niet wat de waarde was van al deze berichten. Overal vreesden ze listen en hinderlagen van de Turken. Ook trachten de Turken hen te intimideren door hun dienaren die buiten de karavanserai waren gegaan, te vragen of zij nog andere voorstellen hadden. En ze kondigen aan dat de pasja's besloten hadden om de gezanten gescheiden van elkaar in een kerker te gooien en hun dienaren te verkopen als slaaf of te veroordelen tot de galeien; hun huisraad zou worden buitgemaakt indien er niet snel een gunstig antwoord over Zevenburgen zou volgen.

In deze situatie spoorden de gezanten de koning aan zo snel mogelijk een akkoord te sluiten met Isabella en haar zoon en brieven en boden naar de sultan te sturen met het bericht dat de kwestie tot tevredenheid was geregeld[6].

Dit is ook wat koning Ferdinand het gehele jaar 1556 vergeefs probeerde via zijn contacten in Polen. Maar reeds lang was Isabella vastbesloten om terug te keren naar haar land. En de afval van Zevenburgen onder leiding van Melchior Balassa stelde haar daartoe ook in staat. Op 12 maart 1556 werd haar zoon Johannes Sigismundus als heer van Zevenburgen erkend. Maar het duurde tot de tweede helft van oktober eer Isabella met haar minderjarige zoon naar Zevenburgen terugkeerde[7].

6. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 20-1-1556.
7. HUBER (1892), 38/9; NEHRING (1976), 240/1.

Voor Verantius, Zay en Busbequius begon nu een lange periode van angst en onzekerheid. Het hele jaar 1556 bleven zij hopen op onderhandelingen met Rüstem. Maar deze liet Busbequius die met het antwoord van de koning was gekomen, niet toe tot de divan. Er kwam geen duidelijk antwoord op Ferdinands voorstellen al bleek spoedig dat de Turken de koning noch Zevenburgen noch de overige bezittingen in Hongarije toe wilden staan. Ook kwam er geen toestemming voor ook maar een van de gezanten om naar huis terug te keren. Daarentegen hielden de Turken hen onder zeer strenge bewaking. Alleen met hulp van vrienden vernamen de gezanten wat er zich buiten de muren van de karavanserai afspeelde.

De talrijke brieven aan de koning uit deze periode staan vol van hun gedachten over de vele mogelijkheden die zich zouden kunnen voordoen maar zich in de regel niet voordeden; en er zijn ook de steeds wederkerende teleurstellingen wanneer een nieuw verzoek aan Rüstem om toelating tot de divan of om een antwoord op niets was uitgelopen. Intussen groeide het onbehagen en de bezorgdheid bij de gezanten vanwege een nieuwe dreigende oorlog in Hongarije. Het was duidelijk dat de Turken liever de uitkomst van een nieuwe oorlog in dit land wilden afwachten alvorens vrede te sluiten. Hun belangrijkste doel was daarbij de verovering van de strategische vesting Szigetvár[8].

Verantius, Zay en Busbequius ondertekenden gezamenlijk hun brieven aan de koning en ze deden dit in de genoemde volgorde. Het is wel zeker dat deze brieven niet of zelden door Busbequius zijn geschreven maar dat ze door één van de beide Hongaarse gezanten werden opgesteld. Men moet dan waarschijnlijk in de eerste plaats denken aan Verantius. De schrijver van de brieven was sterk geïnteresseerd in de ontwikkelingen in Hongarije en de belangen van dit land. Hij schreef ook aanmerkelijk meer brieven dan Busbequius alleen in latere jaren. Bovendien toonde hij zich goed op de hoogte van de voorgeschiedenis van de Hongaarse aangelegenheden, voor zover dit althans mogelijk was, want de langdurige en strenge opsluiting bracht de gezanten in grote onzekerheid over de werkelijke gebeurtenissen. Daarentegen geven Busbequius' brieven aan Ferdinand, die bijna alle dateren uit de periode na augustus 1557, blijk van een minder grote vertrouwdheid met de gebeurtenissen in Hongarije. Busbequius vereenzelvigde zich als Nederlander natuurlijk ook veel meer met de belangen van zijn vorst dan met die van Hongarije. Ook was zijn blik wat meer westwaarts gericht, naar Italië, Spanje en natuurlijk de Nederlanden zelf, zijn geboorteland. In al die landen domineerden de Habsburgse vorsten en stonden grote belangen op het spel.

De trage vooruitgang in de onderhandelingen is er de reden dat de gebeurtenissen uit het jaar 1556 hier in vogelvlucht

8. Cf. H. IX, p. 209.

worden besproken. Pas in het voorjaar van 1557 ontstond er een gunstiger klimaat voor vruchtbare besprekingen die uitmondden in de wapenstilstand van augustus 1557. Deze besprekingen zullen gedetailleerder worden weergegeven.

Nieuwe instructies van Ferdinand.

Op 15 mei ontvingen de gezanten in Constantinopel een belangrijke brief van Ferdinand. De brief was op 19 maart geschreven en handelde over de moeilijkheden met Isabella.

Sinds 1551 eiste de koningin van Zevenburgen, nadat zij haar land had verlaten en Oppeln en Ratibor daarvoor in ruil had gekregen, ook de betaling van de 100.000 gulden die haar door Ferdinand waren beloofd. De koning stelde de betaling van deze som en de snel oplopende rente voortdurend uit. Hij had zijn gezanten in Constantinopel in 1554 geschreven dat de Poolse koningin Bona voor hem een nieuwe bemiddelingspoging bij Isabella zou ondernemen. Maar Isabella liet zich niet langer paaien met mooie beloften en zij maakte aanstalten om vanuit haar ballingsoord naar Zevenburgen terug te keren[9].

In maart berichtte Ferdinand dat Bona's inspanningen vergeefs waren geweest. Ook stelde hij hen officieel op de hoogte van de opstand in Zevenburgen. In verband met de gewijzigde omstandigheden in Zevenburgen kregen de gezanten nieuwe instructies. De koning stelde vast dat de bezetting van Zevenburgen door zijn troepen nu niet langer een reden kon zijn voor de sultan om de vrede en een wapenstilstand te weigeren. Er waren nu twee mogelijkheden. De gezanten moesten in de eerste plaats proberen Süleyman over te halen Zevenburgen alsnog aan de koning toe te wijzen, eventueel tegen betaling van een jaargeld (‘pensio’). Konden zij hierin niet slagen, dan moesten ze een vrede of wapenstilstand nastreven voor de overige delen van Hongarije en het rijk van Ferdinand, maar zó dat zij de schijn wekten dat zij het voorstel daartoe uit eigen beweging deden zonder speciale opdracht van de koning. Ten aanzien van het eerste voorstel konden Verantius en zijn collega's aanvoeren dat de koning Zevenburgen uit de handen van koningin Isabella, haar zoon, wijlen broeder George Martinuzzi en ook van Petrus Petrovitsj had ontvangen; het zou de sultan tot lof strekken als hij vrijgevig afstand zou doen van dit gebied. Verder konden de gezanten benadrukken dat Isabella en haar zoon Zevenburgen niet binnen durfden gaan omdat een aantal van de grootste bolwerken in dit gebied in handen van Ferdinand was. Bovendien: Petrus Petrovitsj zocht slechts eigen voordeel en was noch uit op vermeerdering van de roem van

9. HUBER (1892), 32 vlg.. Zie over de kwestie met Isabella ook H. VI, p. 132-134, 174, 178.

de sultan, noch op die van Isabella en haar zoon[10].

Ook deze nieuwe instructies brachten besprekingen met de Turken niet naderbij. Reeds lang voor de ontvangst van de brief van de koning had Rüstem via de dragoman Ibrahim de gezanten duidelijk te verstaan gegeven dat de gewijzigde situatie in Zevenburgen de sultan niet milder stemde jegens Ferdinand: de sultan had de koning eerst via Malvezzi en later via Busbequius laten weten dat hij Zevenburgen nooit zou toestaan, maar hij had geëist dat de koning dit land aan Isabella teruggaf. Nu de koning dit niet had gedaan en de sultan Zevenburgen langs andere weg had teruggekregen als vazalstaat, wilde de sultan het overige deel van Hongarije dat de koning tot nu toe bezeten had, niet meer prijsgeven. Hij beval de koning dit gebied te verlaten. Indien de koning vrede wilde in de toekomst moest hij een schatting betalen over Oostenrijk, Moravië en over de andere rijken buiten Hongarije en binnen Duitsland. Zo niet, dan zou er een oorlog worden voorbereid.

Alle pogingen van de gezanten om een wapenstilstand te bereiken of een ander middel tegen de steeds grotere vijandigheid te vinden, mislukten. De dragoman antwoordde dat het te laat was om over een wapenstilstand te spreken. De oorlog was lang geleden verklaard. En de schenkingsoorkonde van Zevenburgen was reeds verstuurd naar Johannes Sigismundus, de zoon van Johannes Zapolya. De sultan was niet gewoon zijn besluiten te herroepen[11].

De oorlog in Hongarije.

In het late voorjaar ontbrandde de strijd in Hongarije. Voor de koning verliep de oorlog gunstiger dan was verwacht. Ali Pasja, die in het voorjaar was aangesteld als de nieuwe pasja van Boeda[12], verloor een groot deel van zijn troepen bij de slag aan de Rinya nabij Babócsa en hij slaagde er niet in Szigetvár in te nemen. Aartshertog Ferdinand speelde een belangrijke rol in deze oorlog die vooral ging tegen Ali Pasja[13].

> In enkele brieven lichtte Ferdinand de gezanten in over zijn successen. Hier volgt een kort verslag van deze oorlog waarvan enkele hoogtepunten ook in de derde Turkse brieven beschreven staan[14]. Aanvankelijk had men gehoopt dat Ali, de nieuwe pasja van Boeda, vredesbesprekingen zou beginnen omdat zijn plaatsvervanger beweerde dat hij daartoe opdracht had. Maar weldra bleek het tegendeel. Van 11 juni tot 22 juli deed Ali Pasja pogingen om Szigetvár te veroveren. De bezetting moest de stad opgeven,

10. Ferdinand aan Verantius / Zay / Busbequius d.d. 19-3-1556.
11. Ferdinand aan Verantius / Zay / Busbequius d.d. 11-3-1556.
12. Over Ali Pasja: MATUZ (1974), 57/8.
13. Zie voor een korte beschrijving van deze verwoestende oorlog in de Hongaarse grensgebieden: BUCHOLTZ (1831-1838), VII, 336-342; HAMMER (1928), III, 354-358.
14. B.176,(26)-182,(2).

wel hield zij stand in de burcht. Toen bekend werd dat de pasja van Bosnië met enkele sandjaks Ali Pasja te hulp kwam, trokken Thomas de Nadasd, de palatijn van het koninkrijk Hongarije, graaf Miklós Zrínyi, ban van Dalmatië, Kroatië en Slavonië, Johannes Lenkovitsj, generaal van Kroatië en Slavonië, en nog andere bevelhebbers met in totaal ongeveer 10.000 mannen naar Babócsa en belegerden die plaats. Dit geschiedde op 19 juli. Het was hun bedoeling Ali Pasja van het nabije Szigetvár weg te lokken. Deze opzet slaagde want op 22 juli kwam de Turkse generaal met 15.000 ruiters naar Babócsa. Hij stak de rivier de Rinya over en voerde twee vergeefse aanvallen uit. De volgende dag werd er heftig gestreden bij de rivier. Ondanks de veertien kanonnen, die de Turken hadden meegebracht en de ongunstige positie van de troepen van de koning, wonnen de laatste. De Turken hadden twee tot drie keer zoveel troepen verloren. Ali Pasja zag zich gedwongen terug te keren naar Szigetvár maar hij liet een bescherming achter bij Babócsa. Op 30 juli deden de burgers van Szigetvár een geslaagde uitval naar de Turkse belegeraars en doodden velen van hen. De volgende dag trok Ali Pasja zich terug bij Fünfkirchen. Ondanks zijn grote verliezen was hij niet tot vredesonderhandelingen bereid. En hetzelfde gold voor onder andere de pasja van Bosnië die met wisselend succes oorlog had gevoerd in Kroatië[15.].

In de zomer stuurde koning Ferdinand zijn zoon, aartshertog Ferdinand, op veldtocht. Ferdinand belegerde ‘Korotna’ en veroverde deze plaats in een onverwachte aanval. De Turkse bezetters van het nabije Babócsa verlieten uit angst deze plaats, nadat hij hem in brand had gestoken. Kort daarna veroverden de troepen van de koning ook nog vier kleinere burchten zodat de weg naar Szigetvár vrij toegankelijk was geworden. Aartshertog Ferdinand bleef in de nabijheid van Szigetvár om oorlogspogingen te verijdelen van de pasja's van Boeda, Bosnië en Temesvár die niet ver van deze plaats gelegerd waren. Aan de andere zijde van de Donau werd intussen ook een niet altijd succesvolle oorlog gevoerd om verschillende burchten. Bekendheid kreeg vooral de aanval van kapitein Adamus Gallus die met een sterke troep mannen op 27 september Gran binnendrong. Hij doodde ongeveer 300 Turken en 200 huurlingen van de Turken. Naast geld en andere bezittingen maakten de invallers 700 koeien en 2.000 stuks kleinvee buit, bovendien ook vrouwen en kinderen. Wat zij niet mee konden voeren, staken ze tegelijk met de vesting in brand. Ze keerden daarna ongedeerd terug[16.].

Deze successen brachten echter een vrede niet onmiddellijk naderbij. De voor de Turken ongelukkig verlopen oorlog vormde een uitdaging voor de sultan om in het nieuwe seizoen de overwinning te behalen in Hongarije. Maar voor het zover was, dwong de situatie de sultan uit te kijken naar een nieuwe wapenstilstand met Ferdinand.

15. Ferdinand aan Verantius / Zay / Busbequius d.d. 15-8-1556.
16. Ferdinand aan Verantius / Zay / Busbequius d.d. 9-10-1556.

Het lange wachten op de onderhandelingen in de zomer van 1557.

Op 4 oktober schreven de gezanten dat het nog niet zeker was of de sultan naar Edirne zou reizen. Er heerste bij de Turken bezorgdheid over de oorlogsgezindheid van de Perzen. Niettemin troffen de gezanten voorbereidingen voor hun spoedig vertrek uit Constantinopel. Er gingen geruchten dat één of meer van hen naar de koning zou worden gestuurd. Bij eventuele vredesbesprekingen zouden zij een vrede eisen in overeenstemming met de wensen van de koning, of anders zouden zij gezamenlijk ontslag vragen. In elk geval waren ze van plan voet bij stuk te houden omdat het duidelijk was dat de Turken hen niet wilden laten vertrekken zonder een regeling. Immers, de Turken gingen niet in op hun verzoek om toestemming voor vertrek naar Wenen, maar zij kondigden ook niet aan of zij een vrede, dan wel een oorlog wensten[17].

Op 22 oktober vertrok de sultan naar Edirne maar dit geschiedde zonder een leger en zonder de militaire tekens, zoals gebruikelijk bij een oorlog. In zijn gevolg waren zijn echtgenote, eunuchen, zijn paleiswacht, janitsaren en andere soldaten en hofpersoneel. Weldra kwam het bericht dat de sultan op jacht was in Thracië[18]. De gezanten, onzeker of zij zelf naar Edirne zouden worden geroepen, vroegen de sultan schriftelijk om een beslissing te nemen over hen. Maar in aanwezigheid van de andere pasja's gaf Rüstem Pasja hun via de dragoman Ibrahim het volgende te verstaan: ‘Wat, geven we hun dan niet genoeg te eten! Wat willen ze nog meer!’ En terwijl Ibrahim wachtte op een wat aangenamer en eervoller antwoord, voegde hij eraan toe: ‘Wat verwacht je nog meer? Alleen dit moet je hun doorgeven’. Toen de gezanten dit aan Ferdinand schreven, voegden zij er als commentaar de volgende woorden aan toe: ‘En we schrijven iets dergelijks met geen andere reden dan dat uwe majesteit zich verwaardigt te begrijpen hoe moeilijk en onwaardig voor vrijgeboren mensen het onderhandelen is met dit volk’[19].

17. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 4-10-1556.
18. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 23-10-1556, 15-11-1556.
19. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 23-10-1556: ‘Quae cum Rustano Passae interpres Ibrainus exposuisset (nec enim una tunc omnes Passae erant): “Quid”, inquit: “an eis non damus satis edere! Quid praeterea uelint”! Operiente tum interprete gratius quodpiam atque honestius responsum addidit: “Quid est, quod aliud expectes? Id tantum eis renucies”. Nec eiusmodi scribimus alia causa, quam ut M.tas V. dignetur intelligere, quam et difficilis, et indigna viris ingenuis cum hac gente est rerum tractatio’. Tijdens een onderhoud met hen op 3 juli 1557, schoffeerde Rüstem de gezanten nogmaals op een dergelijke manier. Toen kwam namelijk onverwachts de beglerbeg van Rumelië de vergaderzaal binnen; Rüstem veranderde plotseling van onderwerp en uitte gelijksoortige opmerkingen als in oktober tegenover Ibrahim. De gezanten waren echter nu in de gelegenheid zelf een antwoord te geven. Ze zeiden dat ze niet waren gekomen om te eten, of te drinken; thuis hadden ze genoeg te eten en te drinken. Maar zij waren gekomen om over de vrede te onderhandelen. Rüstem redde zich slechts met moeite uit deze pijnlijke situatie. Zie Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. ?-8-1557.

De gezanten bleven aanvankelijk vertrouwen op geruchten over een vrede in Hongarije en ze verwachtten dat tenminste één van hen toestemming zou krijgen om terug te gaan naar de koning[20.]. Maar al in hun brief van 22 november gaven zij blijk van hun vrees dat er tegen hen een list werd beraamd en dat er in het geheim een oorlog in Hongarije werd voorbereid. Ook verloren zij gaandeweg de hoop dat de sultan hen naar Edirne zou roepen[21.].

Nieuwe oorlogsbereidheid bij de Turken bleek uit verschillende gebeurtenissen. Süleyman had direct na aankomst in Edirne de djebedji basji, de prefect van de uitrusting, en zijn secretaris ontboden. Kort daarna beval hij onder andere dat alle kanonniers in Constantinopel en Galata werden opgeroepen en dat hun aantal op het gebruikelijke niveau werd gebracht. De gezanten beschouwden dit niet als een regelrecht bewijs dat de sultan een oorlog in de zin had. Maar men verdacht de sultan er in het algemeen van dat hij met zijn jachtpartijen vrede voorwendde, terwijl hij in het geheim alles in gereedheid bracht voor een oorlog, zodat hij, zoals destijds bij zijn veldtocht tegen Corfu, op het laatste moment van de jacht naar de hoofdstad kon terugkeren en de leiding van de veldtocht op zich kon nemen[22.].

De gezanten waren aldus gedwongen om werkeloos af te wachten totdat de koning of de sultan iets zou ondernemen. Zij brachten de nieuwe oorlogsvoorbereidingen, begin 1557, in verband met de grote verliezen in Hongarije in het voorafgaande jaar. Het bleef onzeker of de sultan zelf de leiding van een nieuwe campagne zou hebben. Sommigen zeiden dat elk jaar in de winter de oorlog werd aangekondigd, maar dikwijls zonder enig gevolg. Volgens de gezanten waren er vier grote gevaren die de Turken dwongen om thuis in elk geval een grote bescherming achter te laten: de expeditie op zee, de spanningen in de verhouding met Perzië, de onrust in het gebied van de Zwarte Zee (‘Sarmatici motus’), en de bezorgdheid dat er in het binnenland onrust kon ontstaan vanwege de zonen van de sultan. De Tataren konden door hun

20. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 15-11-1556: de sultan zou de pasja van Boeda hebben geschreven dat hij vrede, geen oorlog wilde, enz.; Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 8-1-1557: geruchten over ontslag van één, of meer gezanten bleken verzonnen.
21. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 22-11-1556. Id. aan Gaztelu d.d. 15-11-1556.
22. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 22-11-1556.

vijandschap met de Russen de Turken niet bijstaan in Hongarije. Ook zou men bij een nieuwe oorlog last ondervinden van het grote tekort aan graan, de desertie vanwege de reeds zeven jaren durende strijd in Zevenburgen en ook vanwege de nog immer drukkende schulden van de voorbije oorlog met Perzië. Er werd openlijk om vrede gebeden en er werd op de sultan gescholden dat deze in tegenstelling tot de gewoonte van zijn voorvaderen niet zorgde voor een demobilisatie van de soldaten en alsmaar aanzette tot oorlogen die ongelegen kwamen. Juist de echtgenoten en dochters pleitten het sterkst voor de vrede[23.].

> In maart 1557 kwam George Bebek naar het hof van de sultan. De komst van deze rebel tegen de koning wekte grote ongerustheid en men vreesde dat hij de sultan wilde overhalen naar Hongarije op te trekken. Begin april schreven de gezanten dat Bebek aan de sultan had gezegd dat de Hongaren door geheime verdragen met elkaar waren verbonden en dat zij zich allen aan de sultan zouden overgeven, zodra de sultan daarheen was gekomen[24.].
> De gehele winter door werd de enorme activiteit bij de scheepswerven in Constantinopel met argusogen gevolgd. Men meende dat ten hoogste 100 of 110 galeien zouden uitvaren. Er werd zelfs 's nachts aan de vloot doorgewerkt, maar waarheen de schepen gestuurd zouden worden, was nog onbekend, hoogstwaarschijnlijk echter naar de kusten van Italië, ten einde de Fransen een genoegen te doen[25.]. Begin maart berichtten de gezanten dat de Franse gezant De la Vigne, opvolger van De Codignac, naar Edirne was gekomen en galeien had gevraagd voor de oorlog tegen de Habsburgers[26.]. De la Vigne kreeg echter niet wat hij wenste[27.].
> Op 4 oktober schreven de gezanten dat er voortdurend berichten kwamen over een slechte naleving van de vrede door de Perzen. Het komen en gaan van boden en de oorlogsvoorbereidingen lieten er bij hen weinig twijfel over bestaan dat er een oorlog ophanden was zowel tegen Hongarije als tegen Perzië. Nadat bekend was geworden dat Ferdinand een groot leger bijeen had gebracht, volgde een snelle benoeming van de derde vizier Mehmed Pasja tot bevelhebber. Deze zou samen met de beglerbeg van Rumelië en verscheidene sandjaks naar Hongarije gaan en, naar men zei, de vestingen die in het vorige jaar waren ingenomen, versterken. Ook

23. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 8-1-1557. In dezelfde brief berichtten de gezanten over voedselrellen in Edirne vanwege de hongersnood. Ook in Constantinopel verwachtte men schaarste aan voedsel.
24. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 9-4-1557. Over de onderhandelingen van Bebek aan het hof van de sultan: ŽONTAR (1971), 186/7.
25. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 16-2-1557.
26. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 1-3-1557.
27. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 9-4-1557.

zou Mehmed Pasja daarna Fünfkirchen en Stuhlweissenburg belegeren[28.]. Op 12 oktober zagen de gezanten vanuit het venster, hoe Mehmed Pasja met veel pracht en praal vertrok. Ieder was het erover eens dat hij tegen Hongarije zou optrekken. De pasja nam 3.000 ruiters mee, zijn krijgsgevangenen, en verder oeloefedjis en goerebas. Men had ook 1.500 janitsaren gelicht en hen voor het grootste deel betaald. Ook werd rondverteld dat dit alles tot doel had om de gezanten schrik aan te jagen maar de gezanten wisten niet in hoeverre dit waar was[29.]. In januari kwamen de gezanten met het bericht dat om onduidelijke redenen de kanonskogels, het kruit en het andere verdedigingsmateriaal dat met zeven galeien naar Boeda was gestuurd, al bij de stad Varna aan de Zwarte Zee was uitgeladen om vandaar met karren en per schip verder te worden vervoerd[30.]. Op 16 februari waarschuwden de gezanten dat de troepen van Mehmed Pasja en van de beglerbeg van Rumelië met het verschijnen van het eerste groen in Hongarije zouden zijn en konden aanvallen. De Turken waren van plan Szigetvár, Erlau en de overige grensplaatsen te bestoken en zouden proberen om Marcus Horvath, bevelhebber van Szigetvár, in een hinderlaag te lokken. Men wist dat deze ogenblikkelijk zou reageren op gesimuleerde aanvallen. Zo waren voorheen Matthias Ally, Gregorius Literatus en anderen op ongelukkige wijze te gronde gegaan[31.].

Het gebeuren in Perzië en ook het mislukte beleg van Szigetvár in 1556 bedreigden de plannen van de sultan om in Hongarije oorlog te voeren. Eind oktober (1556) was het de gezanten ter ore gekomen dat de sultan Ali, de pasja van Boeda, verweet dat hij zonder bevel de koning had uitgedaagd door zijn beleg van Szigetvár. Maar volgens verschillende personen had de sultan zelf opdracht gegeven tot zulk een beleg omdat hij van plan was in het komende jaar tegen Wenen op te trekken. Het was ongetwijfeld zijn bedoeling geweest om na Szigetvár ook nog Komorn te veroveren: beide vestingen waren de grootste hindernissen bij een veldtocht naar Wenen[32.].

Ook de berichten ten aanzien van Perzië wezen op oorlog. Begin oktober wisten de gezanten dat Ali Pasja, de tweede vizier, zou zijn aangewezen als bevelhebber voor een veldtocht tegen Perzië; hij zou samen met de beglerbeg van de Aziatische provinciën tegen de Perzen ten strijde trekken[33.].

Er kwamen in de nu volgende tijd verschillende berichten over vijandelijkheden in Anatolië (‘Armenia minor’) en in het gebied van de Georgiërs[34.]. Op 6 november kwam een vooraanstaande Koerd

28. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 4-10-1556. Het is niet duidelijk waarom de gezanten hier spreken over een Turkse belegering (‘obsidionem’) van Fünfkirchen en Stuhlweissenburg; beide plaatsen waren reeds sinds 1543 in Turkse handen.
29. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 23-10-1556.
30. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 16-1-1557.
31. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 16-2-1557.
32. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 23-10-1556.
33. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 4-10-1556.
34. Geruchten over onrust die werd veroorzaakt door de sjah, komen ter sprake in de brief van Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 23-10-1556.

naar Constantinopel; men vermoedde dat dit in verband stond met een dringend verzoek van de Koerden om hulp tegen de Perzen[35]. In januari meldden de gezanten aan Ferdinand dat een pseudo-Mustafa, gesteund door de Perzen, in opstand was gekomen bij de Circassiërs. Een gezant uit Babylonië had dit bericht. Omdat de moeder van Mustafa van Circassische afkomst was, vermoedde men dat deze Mustafa met dit volk verwant was[36]. Half februari 1557 was bekend bij de Oostenrijkse gezanten dat koningen van bepaalde kleine rijkjes en gezanten uit Azië waren gekomen ten einde steun te zoeken tegen Mustafa. Naast Georgiërs, Koerden en Ottomanen uit het gebied van Bagdad ('Babyloniërs') was ook de dadiaan, de koning van de Mingreliërs met een gezelschap van ongeveer 300 personen op weg naar Constantinopel, omdat de Circassiërs en degenen die met Mustafa samenzwoeren, hem bedreigden[37]. Kort daarna vernam men dat de dadiaan kwam vragen om galeien[38]. In maart kwamen er alarmerende berichten dat de sjah en diens zonen zich voorbereidden op een oorlog tegen Turcomanië en Koerdistan ('Armenia maior'), de Georgiërs en dat zij vijf naburige gebieden, die nu aan de sultan toebehoorden, terugeisten. Het grote aantal boden dat uit Azië naar Constantinopel was gekomen, had de gezanten ervan overtuigd dat deze berichten juist waren en dat zij niet waren verzonnen door de partij die de sultan thuis wilde houden. En anders zou er naar de mening van de drie gezanten ook al lang een oorlog tegen Hongarije zijn aangekondigd. De oorlog in Perzië joeg, naar men zei, de sultan meer schrik aan dan die in Hongarije waar hij zich gesteund voelde door veel rebellen. Toch zou de sultan verscheurd worden tussen tegenstrijdige gevoelens naar aanleiding van enerzijds de dagelijkse berichten over de oorlogsvoorbereidingen van koning Ferdinand en het optreden van Bebek dat hem aanmoedigde daarheen op te trekken, en anderzijds de steeds grotere opstandigheid die dreigde van de zijde van zijn beide zonen. Deze was niet zozeer gericht tegen de sultan zelf, maar zij kwam veeleer voort uit de bezorgdheid bij beide zonen om de macht in het rijk na het overlijden van de sultan[39].

Door dikke muren van de buitenwereld afgesloten, trachtten de drie gezanten zich op grond van de vele tegenstrijdige verhalen een beeld van de werkelijkheid buiten te vormen. Zij wezen er zelf dikwijls op dat ze slechts konden melden wat hun bij geruchte ter ore was gekomen. En pas na grote aarzeling durfden ze bepaalde berichten op schrift te stellen want ze vreesden achter alle geruchten de listen van de Turken. Tegelijk constateerden de gezanten dat een eventuele Turkse veldtocht in Hongarije dankzij de diensten van trouwe

35. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 15-11-1556.
36. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 16-1-1557.
37. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 16-2-1557.
38. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 1-3-1557. Zie over de dadiaan ook: H. XVII, p. 434.
39. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 9-4-1557.

en bevriende personen nauwelijks langer dan één maand verborgen kon blijven[40].

> Omdat zij zich niet in Edirne bevonden bij het hof van de sultan, waarschuwden de gezanten Ferdinand dat hij, alvorens een bode te sturen, hen daarvan via Venetië in kennis zou stellen; anders bestond het gevaar dat de bode 'uitgeschud' werd zodat de brief van de koning hen niet bereikte en ze in gevaar kwamen[41].
> Begin maart schreven de gezanten de koning over hun financiën. Zij vroegen de koning de gebroeders Scaramelli in Venetië opdracht te geven tot betaling van onkosten die in verband stonden met de hulp die zij zelf ontvingen van vrienden en helpers. Deze uitgaven waren voor allerlei diensten maar vooral voor het bezorgen van brieven ván en aán de koning. Dit moest in het grootste geheim geschieden en daarbij moest er zowel op de veiligheid van deze helpers als op die van de gezanten gelet worden. Zonder de steun van deze mensen konden zij zelf weinig beginnen en de politieke situatie maakte het noodzakelijk dat zij juist in deze periode hun vrienden niet zouden afschrikken door geldgebrek. Zij deden hun uiterste best de onkosten zo laag mogelijk te houden voor de koning en tevens om te besparen op uitgaven voor grotere dingen. Ook bespaarden zij op de uitgaven voor bepaalde kleinere dingen die wel noodzakelijk waren, maar alleen neerkwamen op de zorg en de rekening van Busbequius[42].

Het werd de eerste maanden van het jaar 1557 duidelijk dat de sultan niet naar Hongarije zou optrekken. De onzekerheid over een nieuwe oorlog in Hongarije duurde echter voort tot in het late voorjaar. De gezanten begrepen reeds begin maart dat de veranderingen die waren aangebracht in het opperbevel over de gebieden die grensden aan Zevenburgen en Hongarije, duidden op een verlangen naar vrede van Süleyman met Ferdinand.

> Ali, de pasja van Boeda, die bekend stond als een razend ('furiosus') en onrustwekkend ('turbulentus') man en Chazzetum, de pasja van Temesvár en Lippa, die doorging voor listig ('astutus') en op zijn hoede voor gevaar ('cavens periculum') waren vervangen door respectievelijk Mehmed Pasja uit het sandjakaat Bosnië en door Arslan Beg, die was weggeroepen van de Pontus. Beiden waren zeer verschillende personen: Mehmed was 'zachtaardig' ('mitis') en zeer geschikt om een goede nabuurschap met de koning voor te wenden; Arslan Beg daarentegen was heftig ('acer') en greep gewoonlijk snel naar de wapens; hij was overgeplaatst naar de drempel van Zevenburgen en de poorten van Gyula en Grosswardein ('Varadinum')[43].
> De gezanten waren er door hun vriend, een tafeldienaar van de sultan, op gewezen dat Ali Pasja voorheen {in 1553} met opzet was vervangen door Toejgoen Pasja, omdat de pasja's bang waren dat de koning geen gezant zou sturen vanwege de onrust die Ali Pasja

40. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 8-1-1557, 16-1-1557, 16-2-1557, 1-3-1557.
41. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 16-1-1557.
42. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 2-3-1557.
43. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 1-3-1557.

in dat gebied had veroorzaakt. En Rüstem Pasja had de gematigde Toejgoen Pasja een beloning in het vooruitzicht gesteld wanneer hij de koning tot een gezantschap zou weten over te halen; indien het gezantschap van Verantius en Zay in 1553 namelijk achterwege was gebleven, was Süleymans plan om zijn zoon Mustafa te vermoorden in gevaar gekomen en kon ook de noodzakelijke veldtocht tegen Perzië niet worden uitgevoerd[44].
Half januari werd bekend dat Süleyman naar Constantinopel zou terugkeren, maar dat dit vanwege de strenge winter was uitgesteld tot maart[45]. Echter pas op 16 februari schreven de gezanten onder andere over de sultan dat deze in elk geval niet zelf naar Hongarije zou optrekken. Er was daartoe geen bevel gegeven toen de janitsaren in januari hun soldij kregen uitbetaald. Ook waren er geen opdrachten verstrekt voor schattingen ('census') en voor zoetelaars voor de diensten in het legerkamp in de provincies Thracië en Rumelië. Dit was gebruikelijk wanneer de sultan te velde trok[46]. Maar begin maart schreven de gezanten na een waarschuwing door vrienden dat de vijand niettemin invallen kon voorbereiden. De koning diende waakzaam te blijven, ook als er bericht werd dat de sultan zijn troepen slechts naar Hongarije zou sturen als reactie op het nieuws dat Ferdinand zijn troepen nog onder de wapenen had en een nieuw, groot leger in Duitsland vormde. De sultan zou zijn onderdanen in de grensstreken hebben bevolen dat zij geen vijandelijkheden mochten plegen maar alleen dapper moesten terugvechten wanneer de troepen van de koning hen lastigvielen[47]. Op 10 maart was het vertrek aangekondigd van 600 ruiters van de oeloefedjis naar Boeda en van een gelijk aantal goerebas naar Fünfkirchen[48].
Begin april schreven de gezanten dat de sultan na een grote brand in zijn stallen, die als een slecht voorteken werd beschouwd, dadelijk van de jacht in Jambolu was teruggekeerd. De sultan zou pas 1 mei in de hoofdstad terugkeren nadat hij eerst aan Bebek aandacht had besteed. Zijn verlangen om naar Hongarije op te trekken werd beteugeld door de pasja's en Roxelane. De pasja's hadden Bebek openlijk gezegd niet aan te dringen op de komst van Süleyman naar Hongarije. De sultan was verhinderd vanwege zijn hoge ouderdom, zijn slechte gezondheid en de moeilijkheden in Azië[49].

Reeds op 9 oktober had Ferdinand geschreven dat hij de uitzichtloze positie van zijn gezanten inzag. Hij stond hun toe om te proberen uit deze bewaking te geraken en naar huis terug te keren. Deze brief kwam op 5 december in Constantinopel aan[50]. Kort daarna toonden de gezanten zich verheugd vanwege Ferdinands toestemming voor de terugkeer

44. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 1-3-1557. Zie over de moord op Mustafa H. VI, p. 135.
45. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 16-1-1557.
46. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 16-2-1557; cf. id. aan Ferdinand d.d. 8-1-1557.
47. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 1-3-1557.
48. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 1-3-1557.
49. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 9-4-1557.
50. Ferdinand aan Verantius / Zay / Busbequius d.d. 9-10-1556.

naar huis, maar zij schreven dat zij niet zozeer vanwege zichzelf bleven als wel voor de koning. Want de koning had wellicht veel minder bij de onderhandelingen bereikt als zij zelf niet ‘om zo te zeggen in deze fuik’ waren terecht gekomen of wanneer zij zich er sneller uit hadden bevrijd[51].

Op 16 februari drongen de gezanten bij de koning aan op nieuwe instructies. En zij herhaalden dit op 9 april. Want sinds het vertrek van de sultan naar Edirne waren zij niets verder gekomen. Zonder nieuwe instructies zouden zij zich aan de oude houden. Zij vreesden echter voor de woede van de Turken en wilden daarom graag tijdig van veranderingen op de hoogte worden gebracht. Onlangs was uit Edirne bericht dat de pasja's niet eerder met hen wilden onderhandelen dan na de komst van Isabella's gezanten[52].

> Boden van Isabella kwamen naar Edirne met klachten over Stefan Dobo die de burchten in zijn macht nog niet had verlaten. Zolang in Fogaras, de sterkste van deze vestingen, een grote bezetting van koning Ferdinand was, werd Zevenburgen bedreigd. Isabella vroeg de sultan om hulp bij het herkrijgen van deze burcht. De sultan zou dit bericht welgevallig geweest zijn; hij wachtte af, totdat de nood in Zevenburgen zo hoog was dat zijn hulp werd ingeroepen. Maar hij zou hulp hebben beloofd en Mehmed Pasja en de beglerbeg van Rumelië te hulp hebben gestuurd. Dit alles was de gezanten ter ore gekomen maar ze wisten niet of het waar was[53]. Eén van de tafeldienaren van de sultan, een beproefd vriend die dikwijls uit Edirne terugkeerde ten einde hen in te lichten, had in het grootste geheim oudere geruchten bevestigd dat de sultan vrede verlangde met Ferdinand ten einde zich meester te maken van Zevenburgen. Maar het ontbrak de sultan aan een eervol voorwendsel om de vrede te vragen en hij wilde dat de koning iemand zou sturen[54].

Er kwam pas een definitieve verandering in de zich voortslepende kwestie toen Michael Molnar uit Komorn als een bode van Ferdinand op 29 april naar Constantinopel kwam. Hij bracht brieven voor de gezanten, en ook voor de sultan en de pasja's aan wie de koning op 1 april had geschreven. Deze brieven zijn niet bewaard maar het is uit het vervolg wel duidelijk dat de koning hierin de sultan vroeg om zijn gezanten met een al dan niet gunstig antwoord terug te zenden. Ook gaf de koning in deze brieven opnieuw blijk van

51. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 16-1-1557.
52. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 16-2-1557, 9-4-1557. Op 3 maart schreef Ferdinand in antwoord op brieven die de gezanten van september tot half november hadden geschreven dat hij niet eerder had geantwoord omdat het twijfelachtig was of de brieven de streng bewaakte gevangenen zouden bereiken; bovendien ontbrak elke gelegenheid om te onderhandelen: VERANTIUS (1859), 259-260.
53. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 16-2-1557.
54. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 1-3-1557.

zijn verlangen naar vrede op grond van de oude voorwaarden. De gezanten waren blij met deze brieven van de koning. Zij konden nu meer invloed uitoefenen op de onderhandelingen. Bovendien meenden zij dat ook voor de Turken deze brieven zeer gelegen moesten komen. Maar ze konden niet zeker zeggen of de Turken er niet in de eerste plaats op uit waren om de zaak met de koning op de lange baan te schuiven[55]. Er zouden echter nog maanden verstrijken, voordat Verantius en Zay met nieuwe eisen van de sultan naar de koning konden terugkeren.

Op 3 juni keerde de sultan terug uit Edirne naar Constantinopel, bijna gebroken door de pijn aan zijn voeten[56]. De gezanten richtten dadelijk een verzoek tot Rüstem om hem met zijn eigen terugkeer en die van de sultan te mogen komen feliciteren. Zij wilden hem dan tevens hun zaak in herinnering brengen. Op 9 juni liet Rüstem de twee dragomans Ibrahim en Ferhad aan de gezanten vragen, of zij iets nieuws hadden, zo niet, dan zouden zij vergeefs bij hem komen. Het antwoord van de gezanten luidde dat zij persoonlijk met Rüstem wilden onderhandelen en niet door tussenpersonen[57].

Op 10 juni ontving Rüstem de drie gezanten. Zij kregen bij hun binnenkomst opdracht kort te spreken, want de pasja hield zich bezig met een moeilijke zaak. In het kort zetten ze hun standpunt uiteen. Dit omvatte drie punten. In de eerste plaats wenste de koning onverminderd vrede met de sultan. Ten tweede, zij bleven bij hun oude voorwaarden omdat dit de koning welgevallig was. En tenslotte, het voorstel van de koning was eervol en passend voor beide partijen; de inhoud ervan was ook voldoende vaak uitgelegd en omdat er tot nu toe geen antwoord was gekomen, had de koning hun bevolen thans voor een antwoord te zorgen. Rüstem antwoordde met een zeer vriendelijk, en allerminst onrustwekkend gezicht (‘uultu satis placido, minimeque turbulento’) dat de sultan niets van het Hongaarse gebied dat vanouds behoorde tot Boeda aan de koning zou afstaan. Daarom moesten de gezanten het niet hebben over Hongarije maar over Oostenrijk, Moravië en de andere aan Hongarije grenzende provincies. Hij verbaasde zich er niet over dat Augerius als ‘Duitser’ (‘Alemanum’) de belangen van de koning steunde, maar Verantius en Zay handelden onwaardig omdat zij Hongaren waren en niet erkenden dat zij slaven waren van de sultan. De gezanten gaven hierop als antwoord dat zij goed wisten wie zij waren en dat zij slechts onderhandelden over wat de koning had opgedragen. Rüstem antwoordde dat hij hieruit de conclusie trok dat zij vroegen om gelegenheid om naar huis terug te keren. Nadat hij hierover had gesproken, gebaarde hij hen met de hand weg te gaan[58].

Wekenlang werden de gezanten opnieuw in grote onzekerheid

55. Cf. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 26-5-1559 (= 1).
56. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 8-6-1557.
57. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. ?-8-1557.
58. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 1-7-1557, ?-8-1557.

gelaten. Zernovitz schreef dat een nieuw onderhoud met de gezanten door Rüstem was uitgesteld, omdat Peter Erdödy de vesting Gradiska aan de Save had ingenomen en verwoest, maar ook vanwege een ongelukkig voorval, dat op 18 juni had plaatsgevonden. Op die dag namelijk was de dragoman Aloysio[59.], die in dienst was van de drie gezanten, erop uitgegaan om voor hen een dienst te vervullen. Hij kwam bij een drukbezochte fruitwinkel. Toen hij niet uitkeek, stapte hij op de voeten van een imam van de Agia Sofia ('zapo sul pie d'uno delle sacerdoti grandi de Santa Sofia'). Deze imam draaide zich om en gaf de dragoman een oorvijg ('un schiaffo'). Naar men zei had de dragoman hem een klap in de zij ('un pugno al fiancho') gegeven, al bleef de dragoman dit ontkennen en zei hij dat een janitsaar die bij hem was, dit gedaan had. De klap was van dien aard dat de imam binnen een uur stierf. Dadelijk zocht de dragoman zijn toevlucht in het huis van de gezanten. Rüstem eiste hoe dan ook de uitlevering van de man. De gezanten echter stelden 1.000 dukaten ter beschikking als schadeloosstelling voor de zonen van de imam. De zonen van de imam stemden ermee in dat de dragoman zou worden vrijgelaten, maar de priesters van de Agia Sofia protesteerden en Süleyman liet de dragoman ophangen. De Turken, daarmee niet tevreden, stenigden en verbrandden het lijk en wierpen de as in zee. Vervolgens vroegen de gezanten de 1.000 dukaten terug die zij in bewaring hadden gegeven voor de bevrijding van de dragoman. Rüstem antwoordde hun dat het geld aan de zonen van de imam was gegeven voor de dood van hun vader; en hij voegde eraan toe dat de sultan de dragoman niet had laten ophangen als straf voor de dood van de imam, aangezien diens zonen waren tevredengesteld, maar omdat de dragoman, terwijl hij de slaaf was van de sultan, zonder diens toestemming de gezanten, 'hun vijanden', had gediend[60.].

Op 20 juni besloten de Oostenrijkse gezanten een brief aan de pasja's te sturen waarin zij vroegen om spoedige voortzetting van de onderhandelingen. Pas op 28 juni kregen zij bevel om met een geschenk naar de vergaderzaal ('curia') te komen. Dit was het geschenk dat Busbequius mee had gebracht. Tegenover de pasja's eisten de gezanten een antwoord op de voorstellen van de koning: deze wilde niet in blijvende onzekerheid verkeren over de vriendschap met de sultan. Ook vroegen zij opnieuw toestemming om te vertrekken, al dan niet met een gunstig antwoord. De koning had daartoe onlangs een bode gestuurd met een brief.

59. Zijn naam is bekend uit: 'Conto (..) de cinque anni' d.d. ?-11-1560: (aan het begin van de lijst) 'A di 7 di luglio {1557} del detto hauendo leuato (..) per lo negocio di Aluigi Dragoman d.^{ti} 894 (..)'; LESURE (1983), 136 (n. 35).

60. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 26-6-1557; cf. ŽONTAR (1971), 176. Deze kwestie komt slechts kort aan de orde in de brief van Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 1-7-1557; daarin benadrukken zij dat het voorval buiten hun schuld lag en dat zij alles in het werk hadden gesteld om de dragoman te redden, maar vergeefs. Verantius / Zay / Busbequius aan R. de Tassis d.d. 8-7-1557: een verzoek om 2.000 dukaten voor Verantius en Zay en van nog eens 894 dukaten voor alle drie gezanten als losgeld voor de bevrijding van de dragoman.

Rüstem antwoordde dat het nog nooit was voorgekomen dat een vorst een overwonnen rijk in het bezit van zijn vijanden liet. Hij vroeg hun hoe zij de vriendschap met de sultan durfden zoeken terwijl zij beweerden met het volste recht het gebied te bezitten dat de sultan door zijn zwaard had veroverd. In de loop van dit onderhoud ontkende Rüstem het recht van de koning op vriendschap met de sultan, omdat de koning zich niet had willen richten naar de wil van de sultan.
De gezanten herhaalden Ferdinands oude standpunt inzake Hongarije: de koning had toen en ook nu nog dat deel van Hongarije bezeten; dit was niet tegen de zin van de sultan geweest en in ruil voor eregeschenken. Ook had hij Zevenburgen aan Johannes Zapolya gegeven overeenkomstig de wens van de sultan. Hij had daarbij geen andere reden gehad dan de sultan een genoegen te doen. De gezanten vroegen zich af waarom Hongarije niet ook in de toekomst met recht in het bezit van de koning kon blijven.
Het was Busbequius' taak om het geschenk aan de sultan te tonen, aangezien hij dit had gebracht met het nieuwe antwoord. Daarom moest hij ook antwoorden aan de sultan. De gezant sprak zo kort mogelijk en hij vroeg de sultan de rest van Hongarije aan de koning af te staan tegen betaling van een jaarlijks eregeschenk. Als dit niet verkregen kon worden, vroegen zij behouden en ongedeerd naar huis te mogen terugkeren, aangezien er over niets anders kon worden onderhandeld. Tegen alle verwachtingen in, gezien de moeilijkheden in het recente verleden, antwoordde de sultan welwillend dat hij de zaak verder zou overwegen en dan zou antwoorden.
Omdat zij zich de strenge audiëntie in Amasya herinnerden, had Busbequius in onderling overleg met zijn collega's de sultan zo kort mogelijk toegesproken. De gezanten hadden dit keer echter de indruk dat men hem zou hebben toegestaan om langer te spreken, wanneer hij dat gewild had. Maar indien zij meer hadden toegevoegd, zou dit zijn neergekomen op smeken en dat stond bij hen niet in aanzien[61.].
Rüstem Pasja eiste tijdens een volgend bezoek op 3 juli dat de koning Erlau, Palota en Szigetvár zou afstaan aan de sultan: deze vestingen lagen in het gebied van de sultan. Daarna zouden belangrijke en rechtvaardige mannen aan beide zijden de grenzen vaststellen en zou er vrede worden gesloten tegen betaling van een tribuut. De gezanten beschouwden dit voorstel als een poging om in het geheim een oorlog tegen hen voor te bereiden in de nabije toekomst en ze weigerden[62.].
Zij hoopten nu dat ze bij de eerstvolgende divan zouden worden vrijgelaten en geruchten leken dit te bevestigen. Maar er gebeurde wekenlang niets. Ook niet alles werkte in hun voordeel. Uit Hongarije kwamen verhalen over een krachtig leger van de koning dat zou zijn uitgetrokken, over Szolnok dat was weggeroofd, en over Gran dat werd belegerd. Op 2 juli was een bode naar Boeda gestuurd om te informeren naar wat de koning ondernam. De gezanten meenden dat de Turken hun geen antwoord wilden geven voordat deze bode was teruggekeerd. Ook werd er gezegd dat men

61. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 1-7-1557, ?-8-1557.
62. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 8-7-1557, ?-8-1557. Uit deze brief blijkt dat Palota op de kaart op p. 185 en ook bij PITCHER (1972), kaart xxix ten onrechte staat ingetekend als een vesting die in handen was van de Turken.

> eerst de komst van een Perzische gezant wilde afwachten en de bairam, omdat in die periode een gezant, met wie een verdrag was gesloten, niet op een afscheidsmaal kon worden onthaald. Intussen kwamen er ook boden van Zapolya. Dezen eisten Temesvár en Lippa op als de grenzen die tevoren aan hen waren gegeven. De Oostenrijkse gezanten begonnen te wanhopen; zij vreesden dat de Turken hen ook nu weer wilden misleiden: reeds de gehele winter en het voorjaar waren ze aan het lijntje gehouden met beloften dat men vrede wilde in Hongarije. De dragoman Ibrahim zei hun dat hij dit uitstel niet had verwacht, maar hij geloofde dat de pasja het antwoord van de gezanten afwachtte op zijn eerdergenoemde eis van de drie vestingen die de koning moest ontmantelen. Op Ibrahims advies drongen de gezanten in een brief van 12 juli opnieuw bij Rüstem aan op een welwillend antwoord voor de koning, of anders op toestemming voor hun terugkeer; aan hun standpunt konden ze niets toevoegen. Op deze brief kwam geen antwoord. Maar de tsjausj-basji, de hoogste beambte in de divan, kwam persoonlijk vertellen dat de pasja's zich weldra om hun zaak zouden bekommeren[63].

Pas op 1 augustus, de dag waarop de Perzische gezant in Skutari aankwam[64], werden Verantius, Zay en Busbequius opnieuw door Rüstem ontvangen, nadat zij daartoe opnieuw hadden laten aandringen door Ibrahim. Rüstem stelde drie eisen namens de sultan: het slechten van Szigetvár, de betaling door de koning van het eertijds vastgestelde tribuut en bovendien ook de betaling van het tribuut over de twee jaren waarover het tribuut vanwege de oorlog in Hongarije niet was betaald. Eerst dan zou de sultan, na vaststelling van de grenzen, aan de koning dat deel van Hongarije afstaan dat hij op het ogenblik in zijn bezit had en ook pas dan zou hij een duurzame vrede (‘perpetua pax’) sluiten op de voorwaarden van de vorige vrede. De sultan wilde dat Verantius en Zay zijn eisen aan de koning zouden gaan voorleggen, Busbequius echter moest achterblijven en de onderhandelingen voeren in de toekomst[65].

In hun antwoord zeiden de gezanten dat de koning nooit erin zou toestemmen dat Szigetvár, Kaschau, Gyula, Grosswardein, Huszt, Munkácz en andere belangrijke plaatsen, die tijdens de wapenstilstand bedreigd, belegerd, of bezet waren, in vijandelijke handen zouden zijn of komen. Verantius en Zay weigerden de voorwaarden van de sultan over te brengen naar de koning tenzij zij daartoe werden gedwongen. Ook Busbequius meende dat de Turken de

63. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 8-7-1557, ?-8-1557.
64. Er bestaat een tekening door Lorck van een Perzische gezant Ismaël (ten halven lijve) die in 1557 naar Constantinopel was gestuurd met geschenken. Er is nog een tweede tekening van Ismaël in volle gestalte; de tekening is uit het jaar 1559: HARBECK (1911), 41-43.
65. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 4-8-1557, ?-8-1557.

gezanten niet moest verdelen terwijl de vrede nog onzeker was. Zoiets was tegen de uitdrukkelijke wens van de koning. Indien zijn collega's niet met acceptabele voorwaarden werden teruggestuurd, vroeg ook hij zijn ontslag. Wanneer hij daartoe geen verlof kreeg, zou hij officieel protesteren in de divan dat hij niet anders dan gedwongen en tegen zijn zin achterbleef.

Rüstem sprak Busbequius vervolgens uiterst minzaam en vertrouwelijk toe: hij moest het niet zo erg vinden om bij de sultan achter te blijven. Hij zou vrij zijn en veilig. En Rüstem beloofde zijn vriendschap en spoorde Busbequius keer op keer aan zich niet te verzetten tegen dit plan dat hijzelf buiten medeweten van de andere pasja's maar door vrouwen van de sultan had weten te bewerkstelligen. En hij voegde eraan toe dat er niet reeds een aanleiding voor een oorlog gegeven moest worden, vóórdat Verantius en Zay de voorwaarden naar de koning hadden overgebracht.

Nadat de gezanten nogmaals op billijker voorwaarden hadden aangedrongen en hun standpunt hadden herhaald dat zij niet ogenblikkelijk konden instemmen, zond Rüstem hen heen. Dit was de gezanten niet onwelgevallig, want zij hadden tijdens dit onderhoud geen Latijnse tolk bij zich gehad: Rüstem had achter de rug van de Poolse dragoman {sc. Ibrahim} een Hongaar als tolk besteld {vermoedelijk Ferhad}. Deze tolk kende geen Latijn. Busbequius was hierdoor zeer benadeeld, omdat hij de tolk niet had verstaan en juist hij een tolk hard nodig had gehad.

De gezanten hadden inmiddels besloten dat zij met behulp van de gebruikelijke Latijnse tolk {vermoedelijk Ibrahim} bij de pasja's zouden aandringen op duidelijke informatie over Szigetvár en de overige plaatsen. Ook wilden Verantius en Zay zich deze kans om terug te keren niet laten ontnemen. Intussen ging het gerucht dat de Turken Verantius en Zay pas zouden laten gaan na het vertrek van de Perzische gezant[66].

Op 8 augustus vond een nieuw onderhoud met Rüstem plaats. Het gesprek ging over de voorwaarden van de toekomstige vrede. Rüstem zei onder andere dat de tijdens de wapenstilstand veroverde plaatsen niet zouden worden teruggegeven. De koning moest zich tevredenstellen met het deel dat de sultan hem had toegestaan. Dit gold ook voor zijn aanspraken in Zevenburgen die de sultan niet wilde erkennen. Ook over de teruggave van de burchten Huszt, Munkácz en Grosswardein (‘Varadinum’), die voorheen aan de koning hadden toebehoord maar door bedrog en oorlogshandelingen tijdens de wapenstilstand in handen van de vijand waren geraakt, wilde Rüstem niets beloven.

Toen de gezanten op deze punten niets konden bereiken, maakten ze duidelijk dat de koning de eis van de sultan inzake het eregeld niet zou accepteren. Het was onbillijk om van de

66. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 4-8-1557, ?-8-1557.

koning voor een kleiner gebied in Hongarije een groter bedrag aan eregeld te vragen en hetzelfde gold voor de eis van de sultan dat het achterstallige eregeld van twee jaren werd gebracht, voordat een vrede tot stand was gekomen. De koning was niet tot het betalen van dit eregeld verplicht maar was hiertoe alleen uit welwillendheid jegens de sultan bereid. Rüstem wilde van dit alles niets horen: ook de vrede die de koning was beloofd, had hij met moeite verkregen; het was nodig dat het achterstallige eregeld tijdig werd gebracht, zodat dit hielp om de sultan verder over te halen tot onderhandeling over de vrede.

Zij spraken ook over de duur van de vrede. Rüstem zei dat deze zou voortduren zolang de koning en de sultan leefden en zolang er door de koning geen aanleiding gegeven werd tot een oorlog. Indien de koning een vrede voor een kortere periode wenste, dan liet de sultan hem hierin vrij om zelf te beslissen.

De Hongaar Ferhad, die als tolk fungeerde, weerhield de gezanten toen zij het gesprek wilden brengen op Gyula en Kaschau. Immers, deze vestingen waren nog in handen van de koning en er was beloofd dat de koning zou behouden wat hij bezat. Wel spanden de gezanten zich in dat Gyula, dat midden in vijandelijk gebied lag, in het vervolg niet werd lastiggevallen en dat de koning het recht kreeg de gebieden op de rebellen te heroveren. Rüstem zei dat hiervan geen sprake kon zijn[67].

Op 17 augustus konden Verantius en Zay de koning schrijven dat zij eindelijk toestemming hadden gekregen om te vertrekken. Op aandrang van Rüstem stuurden zij nu een bode vooruit zodat de wapens zo snel mogelijk werden neergelegd. Zij hadden dit niet willen weigeren maar waren het oneens met Rüstems standpunt dat de koning zijn grensgebieden moest ontwapenen; men diende te zorgen dat plunderingen werden voorkomen. Ook vroegen zij de koning de naburen op de hoogte te brengen van hun terugkeer, zodat zij niet, evenals Malvezzi destijds, onderweg moeilijkheden zouden krijgen[68].

Naar aanleiding van het vertrek van Verantius en Zay schreef ook Busbequius een brief aan de koning. Hij vroeg de koning er in de toekomst rekening mee te houden dat hij eigenlijk te zwak was om alleen de zware last van het gezantschap te dragen. Toch beloofde hij een volledige inzet. Verder herhaalde Busbequius dat hij en zijn collega's tijdens de onderhandelingen hadden duidelijk gemaakt dat als de vrede niet werd verleend op de voorwaarden die de koning wenste, hij zou vragen om met zijn collega's te mogen vertrekken. Ook had hij met zijn collega's een zeer fel geschrift opgesteld voor de pasja's. Daarin verklaarde hij dat

67. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. ?-8-1557.
68. Verantius / Zay aan Ferdinand d.d. 17-8-1557; de brief geeft ook een samenvatting van de onderhandelingen.

hij niet kon achterblijven, zoals de pasja's wensten. Maar Rüstem liet tijdens een privé-onderhoud blijken dat hij vreesde dat de oorlog onvermijdelijk zou zijn en ook dat hijzelf moeite deed om zulk een oorlog af te wenden door het winnen van tijd. Om die reden had hijzelf (Busbequius) besloten zich te beheersen en rekening te houden met de omstandigheden. Hij begreep dat de sultan door zijn leeftijd, stroeve karakter ('praefracto animo'), en gevoel voor waardigheid een oorlog niet uit de weg zou gaan, maar dat Rüstem daarentegen uit bezorgdheid voor de zwakke gezondheid van de sultan, maar ook voor zichzelf en zijn partij ('factio') op vrede probeerde aan te sturen. Daarom besloot hij (Busbequius) meer ingehouden op zijn ontslag aan te dringen, temeer ook omdat hij bang was voor de listen van Rüstem die hen allen langer zou kunnen vasthouden. In dat geval zou hijzelf er de reden van worden dat aan zijn collega's het verlof om te vertrekken zou worden geweigerd. Dit zou voor hen persoonlijk erg zijn en tevens voor de koning ongunstig zijn vanwege de hoge onkosten van hun verblijf in Constantinopel. Bovendien konden deze twee trouwe dienaren de koning elders beter van dienst zijn. Om deze redenen meende Busbequius dat hij moest blijven, ook al kwam er niet dadelijk iets definitiefs tot stand. Nadat hij nogal vaak persoonlijk en door tolken zijn mening kenbaar had gemaakt, liet hij tenslotte een korte brief in de divan zien en niet het eerder opgestelde geschrift[69]. De inhoud van deze nieuwe brief kennen we alleen uit de derde Turkse brief want de kopie die hij tegelijk met bovenstaande brief naar de koning stuurde, is verloren gegaan. In de brief stond dat hijzelf bereid was in Constantinopel te blijven, maar dat hij geheel onkundig was van de bedoelingen van de koning en dat hij daarom niets kon beloven ten aanzien van de afloop van de onderhandelingen. Van deze brief zou hij nadien veel baat hebben[70]. Intussen schreef Busbequius nog aan de koning dat deze indien hij het oneens was met een langer verblijf van hem als gezant in Constantinopel, moest schrijven dat hij buiten medeweten van de koning in Constantinopel was achtergebleven en dat daarom niet twee, maar alle drie gezanten hadden moeten terugkeren en dat het billijk was dat ook hijzelf toestemming kreeg om te vertrekken; de gewoonten van het volkerenrecht mochten niet worden geschonden. Deze brief stuurde Busbequius mee met de bode die Verantius en Zay vooruitstuurden bij hun vertrek en om de koning tijdig te informeren, voegde hij een Latijnse vertaling van de brief van de sultan aan Ferdinand toe[71].

69. Busbequius aan Ferdinand d.d. 17-8-1557.
70. B.131,(35)-132,(6): de geschiedenis van de onderhandelingen met Rüstem in de zomer van 1557; hier wordt de onenigheid tussen Bayazid en Selim als de belangrijkste reden gezien voor Rüstems bezorgdheid voor een oorlog in Hongarije en vooral voor een oorlog onder leiding van Süleyman.
71. Busbequius aan Ferdinand d.d. 17-8-1557.

Hoofdstuk IX: De onderhandelingen van Busbequius tot de dood van Rüstem Pasja (1557-1561).

Het vertrek van Verantius en Zay uit Constantinopel (augustus 1557).

Antonius Verantius en Franciscus Zay verlieten Busbequius op 17 augustus 1557[1]. Zij reisden zonder veel haast naar Wenen, maar Ferdinand maande hen tenslotte tot spoed[2]. Het duurde maanden eer de koning de sultan antwoord gaf op diens eisen. Maar Busbequius genoot deze periode een ongekende bewegingsvrijheid; de karavanserai stond voor iedereen open[3].

> Busbequius mocht nu evenals de andere gezanten een huis zoeken in Pera of Constantinopel[4] maar hij maakte hiervan pas in het voorjaar van 1558 gebruik. Rüstem gaf toestemming een tolk uit de christelijke gemeenschap in dienst te nemen in plaats van de veroordeelde dragoman[5]. Busbequius maakte in de herfst een reisje naar 'Golazio' en naar de vestingen aan de Zwarte Zee[6].

De politieke situatie binnen het Ottomaanse rijk verklaart de nieuwe houding van de pasja's ten opzichte van Busbequius en tevens het optimisme over de aanstaande vredesonderhandelingen over Hongarije. De verwachting bestond dat Busbequius naar Edirne zou worden ontboden zodra de sultan naar dit winterverblijf zou reizen. Rüstem en Roxelane beijverden zich éénsgezind voor de vrede en beteugelden Süleymans verlangen naar een veldtocht in Hongarije[7].

> Süleyman vertrok half oktober naar Edirne[8]. Omdat hij niet daarheen was ontboden, richtte Busbequius een verzoekschrift aan Rüstem om zich ook naar het hof van de sultan te mogen begeven. De pasja antwoordde daartoe opdracht te verlenen na zijn eigen aankomst in Edirne: de gezant kon zich dan met groter gemak daarheen

1. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 19-8-1557.
2. VERANTIUS (1859), 298-300: Ferdinand aan Verantius / Zay d.d. 28-9-1557, 16-10-1557.
3. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 2-9-1557, 21-9-1557 en 6-10-1557.
4. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 4-8-1557.
5. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 2-9-1557.
6. 'Conto (..) de cinque anni' d.d. ?-11-1560: A l'altro Baioran del 1557 a di 25 d'ottobrio: 'Quando andai a Golazio, a li Castelli del mar negro: 6 d.^{ti},; cf. B.61,(12)-63,(19) en H. III, p. 69. Zie voor een verklaring van de naam 'Golazio' H. VI, p. 134 (n. 29).
7. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 19-8-1557, 21-9-1557, 6-10-1557, 18-10-1557.
8. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 18-10-1557.

begeven[9]. Op 22 november kwam een bode uit Boeda met brieven van Ferdinand voor de sultan en voor Busbequius. De bode berichtte de sultan dat de koning na een beraad van drie dagen een antwoord zou sturen. De volgende dag werd Busbequius bevolen naar Edirne te komen[10]. Op 5 december verliet de gezant de hoofdstad. Hij stuurde Jasper de Haze, zijn secretaris, vooruit[11]. Zestien janitsaren begeleidden de gezant op zijn tocht. Omdat Busbequius opdracht had gekregen zich te haasten, volgde hij het advies om zijn kok 's ochtends, voor het vertrek, de janitsaren hun lievelingskostje te laten voorzetten dat bestond uit een brij van wijn en eieren met veel suiker en kruiden. Daarna waren ze bereid tot de langst mogelijke dagmarsen[12].

De adviezen aan Ferdinand.

Intussen hadden op 1 december 1557 de leden van de Hongaarse raad vergaderd over de drie belangrijkste eisen van de sultan. Deze eisen waren dat de versterking Szigetvár moest worden ontmanteld, dat een achterstallig tribuut voor twee jaren moest worden betaald en dat Ferdinand het gebied in het bezit van de rebellen en van de zoon van Johannes Zapolya met rust diende te laten.

Het strategisch belang van Szigetvár voor Stiermarken, maar ook voor het overige deel van Oostenrijk tot aan Wenen toe, stond voor de leden van de Hongaarse Raad buiten kijf: '(..) zozeer dat de burcht Szigetvár in de toestand waarin het verkeerde geheel gelijk gesteld kon worden aan Belgrado: in de handhaving van deze stad alleen lag het hele behoud van Hongarije'. Volgens de Raad belemmerde de ligging van de vesting de bewegingen van de Turken over land en over water. De geoefende soldaten van

9. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 27-10-1557.
10. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 2-12-1557; 'Conto (..) de cinque anni' d.d. ?-11-1560: A l'altro Baioran del 1557 a di 25 d'ottobrio: 'Al turco che me uenne a chiamar per Adrianopoli: 6 d.^{ti}'.
11. 'Conto (..) de cinque anni' d.d. ?-11-1560: Nel uiaggio d'Adrianopoli incommenciato a di 5 di Decemb. 1557: drie dukaten en 50 aspers voor De Haze en voor de huur van vier paarden.
12. B.133,(8)-134,(7); wellicht houden de volgende uitgaven verband met dit verhaal: 'Conto (..) de cinque anni' d.d. ?-11-1560: A l'altro Baioran del 1557 a di 25 d'ottobrio: 'Ad un coquo {sic} del S. or Juan Maria: 4 d.^{ti} en 'Ad un cuogo {sic} di questo S.^{re}: 3 d.^{ti}'; verdere onkosten voor de reis: Nel uiaggio d'Adrianopoli incommenciato a di 5 di Decemb. 1557: voor de huur van muilezels: 49 duk.; voor de huur van twee karren: 17 duk. en 14 aspers; 'per le spese di bocca di 16 Gianizari che me dette il Gianizar Aga. Item del lor Bolluckbassi con suo caualcature et seruitori: 20 ducati', etc..

> Szigetvár konden elke veldtocht in Stiermarken of richting Wenen van achteren belemmeren. Na afbraak van Szigetvár zouden de Turken op die plek zeker meteen een nieuwe versterking bouwen. Geen enkele andere burcht in Hongarije lag door zijn vruchtbare gronden zo gunstig voor de fouragering van paarden en manschappen. Geen enkele plaats ook bezat zulke geoefende soldaten: zij waren voor het merendeel daarheen gevlucht voor de Turken en verdienden met de krijgsdienst hun brood. Als Szigetvár afgebroken zou worden, zouden zij niet ergens anders heen gaan maar zich gedwongen voelen om het Ottomaanse juk te dulden en het gebied van de koning te verwoesten. Ook zou de ontmanteling van Szigetvár geen duurzame vrede opleveren want de Turken zouden, indien dit hun uitkwam, redenen voor een nieuwe oorlog vinden en zich dan over andere vestingen beklagen. Na een weigering om Szigetvár af te breken zouden de Turken met een oorlog dreigen, vooral als zij konden vertrouwen op de Fransen. Indien binnenlandse problemen hen zouden weerhouden, dan stonden nog altijd vele rovers in deze gebieden tot hun beschikking.

De Hongaarse Raad raadde de koning aan zijn weigering om Szigetvár te ontmantelen met redenen te omkleden. Hij zou kunnen aanwenden dat hij Szigetvár altijd vreedzaam had bezeten en de afbraak ervan hem gezichtsverlies zou opleveren omdat zoiets voorheen nooit door enig christelijk vorst of door een van zijn voorgangers was gedaan. Bovendien hadden de naburige gebieden van de koning de bewaking en instandhouding van de burcht op zich genomen. De Raad van Bohemen en de overige Provincies en die van Neder-Oostenrijk - zij kwamen omstreeks diezelfde tijd in vergadering bijeen - sloten zich bij dit standpunt aan.

De Neder-Oostenrijkse Raad betrok ook de verdeeldheid van de christenvorsten in de discussie en het feit dat tot nu toe geen hulp van buitenaf was ontvangen in de strijd tegen de Turken. Zij adviseerden daarom de koning bij Rüstem of de sultan aan te dringen op een verlenging van de wapenstilstand met een half jaar; daarna moest de koning dadelijk openlijk zijn mening aan de sultan kenbaar maken.

> Voorts meenden zij dat vijandelijkheden door de Turken tijdens de wapenstilstand voorkomen moesten worden. Zij zelf moesten al het tijdens de wapenstilstand geroofde teruggeven; en de rovers verdienden straf, voor zover ook de Turken zich hieraan zouden houden. Intussen moest de koning zich tot de andere christelijke vorsten wenden om raad en bijstand.
> Elk der drie raden meende dat geld een bijdrage kon leveren bij de afwending van de oorlog. Toch achtte men de koning niet verplicht tot de betaling van het achterstallige tribuut van twee jaren: de Turken hadden immers veel schade toegebracht aan het gebied van de koning en met name aan die gebieden waarover schatting moest worden betaald.

De drie raden adviseerden de koning de sultan te schrijven dat het geldbedrag bijeen werd gebracht. De Raad van Neder-Oostenrijk waarschuwde het geld niet naar Constantinopel te sturen eer de vrede was verzekerd.

> De Hongaarse Raad pleitte voor een groter geschenk voor Rüstem wanneer een vrede werd gesloten. Men stelde een verhoging voor van 20.000 goudstukken tot 24.000 of 25.000. Ferdinands gezant in Constantinopel zou aan Rüstem moeten mededelen dat de helft van dit bedrag of een derde deel aan hem zou worden gegeven als bewijs van de goede gezindheid van de koning, mits hij erin toestemde de sultan over te halen niet langer de afbraak van Szigetvár te eisen. Men moest in een officiële brief aan Rüstem schrijven dat Rüstem alles van de gezant zou vernemen. Wanneer de Turkse tolken afwezig zouden zijn, moest Rüstem een tweede brief in het Turks worden overhandigd. Daarin moest geschreven staan dat de koning het geschenk voor hem had vergroot; en bovendien dat de koning een deel daarvan nu had gestuurd en de rest zou sturen na het sluiten van de vrede.

Wat betreft de rebellen en de zoon van Johannes Zapolya meende de Hongaarse Raad dat zij hun gebied niet uit eigen beweging aan de koning zouden teruggeven. De koning moest trachten vóór het sluiten van een vrede de burchten Huszt, Munkács en Grosswardein onder zijn gezag terug te brengen. Ook de onderwerping van de rebellen aan de overzijde van de Tibiscus was nodig om de verovering van Kaschau door de Turken te voorkomen.

> De Hongaarse Raad herinnerde eraan dat Rüstem volgens de gezanten had gezegd dat wanneer iets in handen van de Turken zou vallen, dit niet zou worden teruggegeven en dat de koning daarom zijn gebied zorgvuldig diende te bewaken. Tenslotte meende deze Raad dat de koning en de andere belanghebbende vorsten goed moesten bedenken dat een vrede en een langere wapenstilstand niet door de sultan zouden worden aangegaan tot profijt en het duurzaam voortbestaan van het christendom. De koning moest daarom met vrienden en andere vorsten in overleg treden zodat de Turken hem niet onvoorbereid zouden aantreffen[13].

De onderhandelingen in Edirne.

Busbequius arriveerde op 13 december in Edirne. Een escorte van ruiters kwam hem op Rüstems bevel tegemoet. Deze eer was ook de Franse gezant te beurt gevallen[14]. Algemeen koesterde men de verwachting dat de Turken een vrede met Ferdinand zouden sluiten[15]. Desalniettemin ontving Rüstem Busbequius met verwijten over invallen en rooftochten van de

13. De mening van de Hongaarse Raad vindt men in de ‘Opinio consiliariorum Hungaricorum etc.’ d.d. {1-12}-1557 en in verkorte vorm in het ‘Summarium consilii etc.’ d.d. {?-12}-1557; in dit laatste geschrift vindt men ook de opinie van de Raad van Bohemen en die van Neder-Oostenrijk.
14. In de eerste Turkse brief schreef Busbequius dat hem - afgezien van de janitsaren - enige ruiters voor de reis naar Edirne waren toegevoegd; op grond van de brief van Zernovitz moeten we concluderen dat deze ruiters enkel aanwezig waren bij het onthaal in Edirne. Busbequius beschouwde deze ruiters als eerbewijs (‘honos’), of liever als bewaking (‘custodia’): B.133,(9-12); cf. ook de onkosten voor de reis in n. 12.
15. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 15-12-1557.

Hongaren. De pasja dreigde de gezant naar Constantinopel te sturen maar werd daarna weer rustig. Maar Busbequius had een antwoord klaar, want juist op tijd was een bode van Ferdinand gekomen met informatie over wandaden die in strijd met de wapenstilstand door de vijand waren gepleegd[16].

De la Vigne, de Franse gezant, had de opdracht om een vrede tussen het Ottomaanse rijk en Oostenrijk te verhinderen[17]. Hij keerde op 6 december in Edirne terug van een reis naar Frankrijk[18]; Ibrahim Beg had hem op de hoogte gehouden van de besprekingen tussen Busbequius en Rüstem[19]. Spoedig liet De la Vigne aan Zernovitz weten dat de sultan meer dan Ferdinand de vrede wenste[20]. De la Vignes oordeel was vervuld van bittere teleurstelling. Zelf had hij de sultan een reeks gunsten gevraagd. Bijna niets daarvan was ingewilligd.

> De sultan weigerde Frankrijk een lening van twee miljoen goudstukken onder het voorwendsel dat het Turken verboden was christenen geld te lenen, ook het Franse verzoek aan de sultan om in Hongarije een oorlog te voeren werd afgewimpeld: er zou vrede komen met Ferdinand zodra aan de voorwaarden - een tribuut van vier jaren en de ontmanteling van enkele vestingen - was voldaan. De belofte van Süleyman om een vloot te sturen ter ondersteuning van de Franse vloot had weinig waarde omdat de Ottomaanse vloot niet in de Franse havens mocht overwinteren; grote expedities waren daarom uitgesloten[21].

Berichten over vredesbesprekingen tussen Spanje en Frankrijk hadden Rüstems wantrouwen tegen Frankrijk versterkt[22]. De la Vigne ontkende dat er zo'n verdrag tussen de genoemde landen zou komen. Busbequius poogde, wijzend op deze vredesbesprekingen, zijn tegenstanders over te halen tot onderhandelingen met de Spaanse koning Filips II[23].

Begin december had Ferdinand, overeenkomstig het advies van zijn raadgevers, aan Süleyman geschreven dat een definitief antwoord over Szigetvár en de andere eisen van de sultan af zou hangen van het overleg met raadgevers en vorsten binnen zijn rijk. Hij vroeg daarom een verlenging van de wapenstilstand[24]. In een brief van 21 januari 1558 aan

16. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 23 en 24-12-1557; B.134,(7-24). De bode, over wie Busbequius sprak, moet de man zijn geweest die in november naar Edirne was gekomen.
17. CHARRIERE (1850), II, 413-416 (n. 1): De la Vigne aan koning Hendrik II van Frankrijk d.d. 28-12-1557.
18. CHARRIERE (1850), II, 413: De la Vigne aan de bisschop van Acqs d.d. 15-12-1557.
19. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 30-12-1557.
20. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 5-1-1558.
21. CHARRIERE (1850), II, 413-416 (n. 1): De la Vigne aan Hendrik d.d. 28-12-1557; Zernovitz aan Ferdinand d.d. 5-1-1558.
22. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 24-12-1558.
23. CHARRIERE (1850), II, 426-428 (n. 1): De la Vigne aan Hendrik d.d. 23-1-1558.
24. Ferdinand aan Busbequius d.d. 25-2-1558, 27-6-1558; in Zernovitz aan Ferdinand d.d. 5-1-1558 is voor het eerst sprake van de nieuwe wapenstilstand.

Ferdinand verlengde Süleyman de wapenstilstand met zeven maanden. Beide partijen behielden hun bezittingen en moesten zich van vijandigheden aan de grenzen onthouden. De sultan eiste dat Ferdinand zijn troepen uit Zevenburgen, dat de sultan als zijn bezit beschouwde, terugtrok[25].

De Kroatische bode Ladislaus Zabo die Ferdinands brieven naar Edirne had gebracht, legde na terugkeer in Wenen een ooggetuigenverslag af waarin wat nieuwe gegevens staan over de onderhandelingen van Busbequius in Edirne. Zabo vertelde dat hij met de tsjausj Behram in zeer korte tijd naar Edirne was gereisd. Hij zei niet wanneer hij uit Wenen was vertrokken, maar vanuit Boeda waren zij in vijf dagen over de Donau naar Belgrado gevaren. Daar hadden zij paarden gekocht en ze waren op de zeventiende dag in Edirne aangekomen; dat was de verjaardag van Christus' geboorte.
Vijf dagen na het vertrek uit Belgrado waren Zabo en zijn begeleider in een nachtverblijf de tsjausj Hüzrew tegengekomen. Deze was eertijds met Zay vanuit Boeda naar Wenen gestuurd[26]. Hüzrew klaagde dat de koning vrede zocht met de sultan maar tegelijkertijd een groot leger van 17.000 man naar Transsylvanië had gezonden waarmee Isabella uit haar land zou zijn verdreven. De Hongaar Frans Kendy zou aan het hoofd gesteld zijn van haar gebied. Van Behram leerde Zabo dat Bebek aan Hüzrew 40 goudstukken had gegeven voor de verspreiding van deze valse berichten.
In Edirne voerde Behram Zabo dadelijk naar de vergaderplaats. Rüstem liet Zabo naar Busbequius' gastenverblijf brengen en gaf het hoofd van de bewakers de volgende dag opdracht hen beiden zorgvuldig in het oog te houden. De bewaking duurde twaalf dagen. Zij wisten niet wat er geschiedde en waren bang voor de gevolgen van de leugens die door Hüzrew en anderen werden verspreid. Zabo wachtte in een huis dat buiten lag, toen Busbequius tenslotte de brief van de koning mocht overhandigen. Rüstem beval Busbequius onverwijld uit zijn aangezicht te verdwijnen. Nadat zij (nog eens) een week lang opgesloten hadden gezeten, kreeg Busbequius een lang onderhoud met Rüstem.
Zabo zelf werd niet eerder bij Rüstem ontboden dan nadat de gezant nog twee keer met Rüstem had gesproken. Rüstem zat op een soort bankje zonder stenen zetel (‘sedentem in scamno quodam sine sedili lapideo’); over het bankje was een rood kleed uitgespreid. Busbequius zat gescheiden van Rüstem op een houten zetel met daaroverheen een tapijt. Ook de dragoman Ibrahim en een

25. SCHAENDLINGER (1983), 57-59: Süleyman aan Ferdinand d.d. 21-1-1558; zie voor de duur van de wapenstilstand ook: B.135,(28/9).
26. Vermoedelijk staat deze opmerking over Zay in verband met de terugreis van Verantius en Zay in september en oktober 1557. Zabo's verwijzingen naar Zay staan ongetwijfeld in verband met het feit dat beiden in dienst stonden van de Donauvloot. Zabo is ongetwijfeld ‘Sabo Lasslo, ein weyda’, die door Dernschwam wordt genoemd onder degenen die Frans Zay naar Constantinopel begeleidden: DERNSCHWAM (1923), 44.

begunstiger (‘fautor’) van de pasja van Boeda waren in het vertrek aanwezig. Ibrahim (die Latijn sprak) en de man van de pasja van Boeda waren niet in staat Zabo's Kroatisch te vertalen. Rüstem verwijderde hen met de woorden dat hij zelf goed Kroatisch kende. Hij beval Zabo voor hem te treden en knielend voorover te liggen. Desgevraagd antwoordde de bode dat hij als dienaar van de koning maandelijks acht goudstukken verdiende. Hij was aangesteld als bevelhebber van één nassade van de Donau-vloot. Ook gaf hij passende antwoorden op vragen over de leeftijd en de gezondheid van de koning en zijn zonen en op de vraag of laatstgenoemden gehuwd waren. Op Rüstems vraag of de koning vrede wenste, sprak Zabo dat de koning gezanten en een bode had gestuurd die door de Turken langdurig werden vastgehouden: het lot van Zay was daarvan een voorbeeld geweest. Daaruit bleek dat de Turken geen vrede wilden.

Rüstem zei hierop dat de sultan vrede wilde als de koning dit ook wilde. Alle bevelhebbers en begs zouden het bevel krijgen zich aan de wapenstilstand te houden. Hierna kreeg Zabo opdracht zich op te richten en niet langer te talmen. Rüstem gaf vervolgens de brieven aan de begunstiger van de pasja van Boeda. Deze gaf ze aan Behram die Zabo opnieuw naar Wenen zou begeleiden. Terug in het gastenverblijf drongen talrijke Turken erop aan dat Zabo onverwijld zou vertrekken. Maar Busbequius zei dat hij tijd nodig had om te schrijven[27.].

Maximiliaan stuurde de gecodeerde brieven die met Zabo naar Wenen waren gekomen naar Ferdinand die in Frankfurt verbleef. Op 25 februari zond Ferdinand zijn zoon een uittreksel van de brieven en ook de code die onlangs aan Busbequius was toegezonden, zodat Maximiliaan voortaan zelf Busbequius' brieven kon lezen. Maximiliaan kreeg opdracht een bode naar Busbequius te sturen opdat deze bij de pasja aan zou dringen op naleving van de wapenstilstand. Deze was voorheen verscheidene keren geschonden, onder anderen door Isabella en haar zoon. Een kasteel van de koning bij Munkácz was onlangs in handen geraakt van Melchior Balassa. Maximiliaan kreeg tenslotte bevel zijn troepen te verminderen en de wapenstilstand na te leven[28.].

Busbequius was in Edirne ondergebracht bij burgers[29.]. Hij schilderde in de derde Turkse brief de jachtpartijen van de sultan. Of hij zelf daarbij aanwezig is geweest, weten we niet. Zijn verhalen over de getemde valken van de sultan zijn in elk geval uit de tweede hand[30.].

27. ‘Relatio Ladislai Zabo (..)’ d.d. 11-2-1558; ‘Conto (..) de cinque anni’ d.d. ?-11-1560: Al Natal del 1557 in Adrianopoli: ‘A Ladislao Weyuoda corrier di sua Caes. M.^{ta} una uesta di sete scarlatto: 13 ducati, 13 aspri’ en nog andere uitgaven voor geschenken en onkosten van ‘Ladislao Veyvoda’ en ‘Beram Chiaus’.
28. Ferdinand aan Maximiliaan d.d. 25-2-1558; Ferdinand aan Busbequius d.d. 25-2-1558.
29. ‘Conto (..) de cinque anni’ d.d. ?-11-1560: Nel uiaggio d'Adrianopoli incommenciato a di 5 di Decemb. 1557: ‘A acconsciar le case doue siamo stati allogiati et per far una cusina etc.: 25 ducati, 7 aspri’; Al Natal del 1557 in Adrianopoli: ‘Alli patroni delle case doue allogai in Adrianopoli et a lor figluoli: 35 ducati’.
30. B.132,(25)-133,(4).

In de tweede helft van februari gaf Rüstem Busbequius verlof naar Constantinopel te reizen; hij mocht in de stad wonen waar hij wilde[31].

Het einde van de wapenstilstand. De ontwikkelingen van maart tot december 1558.

Busbequius keerde op 5 maart naar Constantinopel terug[32], waar hij op eigen kosten een huis huurde - of liever een heel huizenblok ('insula') - voor zichzelf en zijn gevolg. De ruimte rond het huis dacht hij zich als tuin in te richten[33]. Maar omstreeks april veranderde de nieuwe situatie drastisch. Op 27 maart waren de sultan en de pasja's teruggekeerd[34]. Kort daarna kwam er een bericht van de pasja van Boeda dat Maximiliaan tijdens afwezigheid van koning Ferdinand troepen had verzameld en dat hij de vesting Babócsa aan de Rinya, noordwestelijk van Szigetvár, versterkte. Opnieuw werd de gezant onder strenge bewaking vastgezet in de karavanserai[35], totdat een bode uit Boeda een brief bracht die de gemoederen deed bedaren[36]. Toch bleef Busbequius van nu af in de karavanserai.

De trage berichtgeving tussen Constantinopel en Wenen had voedsel gegeven aan het wederzijdse wantrouwen. Ferdinand schreef Busbequius op 9 april dat Babócsa jaren geleden in strijd met de wapenstilstand door de Turken was veroverd maar aartshertog Ferdinand had de plaats in 1556 heroverd toen hij Szigetvár ontzette. Sedertdien had Maximiliaan de plaats laten herstellen. De pasja van Boeda had echter niet alleen gedreigd tegen Babócsa op te trekken, maar ook tegen andere plaatsen. Maximiliaan had vervolgens het werk bij de vesting laten stilleggen en Ferdinand had naar Constantinopel geschreven om het gebied tegen invallen van de Turken te behoeden en niet de wapenstilstand in gevaar te brengen. Vervolgens had de pasja van Boeda de bode die met de

31. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 20-2-1558.
32. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 6-3-1558. Cf. ook: B.135,(27-30). Cf. H. VII, p. 152 (over tulpen). 'Conto (..) de cinque anni' d.d. ?-11-1560: Nel uiaggio d'Adrianopoli incommenciato a di 5 di Decemb. 1557: 3 dukaten en 20 aspers voor De Haze die vooruit is gestuurd naar Constantinopel; 5 dukaten aan verschillende janitsaren die uitgeleide deden uit Edirne; 49 dukaten en 21 aspers voor de huur van 30 muilezels voor de terugkeer; 2 dukaten bij het binnengaan van Constantinopel; etc..
33. B.135,(30)-136,(21): Busbequius huurde het huis op eigen verzoek.
34. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 1-4-1558.
35. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 11-4-1558.
36. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 15-4-1558, 22-4-1558: over Busbequius' opsluiting en ook over de brief uit Boeda. Busbequius aan Ferdinand d.d. 11-5-1558: slechts enkele woorden over de beroering die Babócsa teweeg had gebracht. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 26-4-1558: 'L'ambas.^{r} delo M.^{ta} sta al solito'. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 28-5-1558: Busbequius is gezond en ontvangt dagelijks christenen en Turken.

brieven op weg was naar Constantinopel, vastgehouden[37].
Ferdinand informeerde Busbequius verder over het feit dat de pasja van Boeda zich niet alleen op het standpunt stelde dat de opbouw van Babócsa strijdig was met het wapenstilstandsverdrag; bovendien greep deze pasja bij zijn beschuldigingen aan de koning het feit aan dat bij Szigetvár en Erlau heel wat Turken waren gevangengenomen. De pasja van Boeda had de pasja van Bosnië en verscheidene sandjaks, begs en aga's gemobiliseerd tegen de stad Erlau en ook had hij een tsjausj naar Constantinopel gestuurd om toestemming te krijgen voor een aanval op Babócsa en andere plaatsen van de koning.
Maar de gevangenneming van de Turken bij Erlau en Szigetvár was het gevolg geweest van vele vijandelijke invallen. In Kroatië hadden dikwijls 4.000 - één keer zelfs 8.000 - Turken het gebied verwoest. Op 17 maart waren zij het land bij Szigetvár binnengevallen en waren tot de omheiningen van de tuinen doorgedrongen. Zij hadden heel wat mensen gedood en krijgsgevangen gemaakt. Reizigers van en naar Szigetvár werden regelmatig door hen gedood: alleen al 100 infanteriesoldaten uit deze vesting, die om verschillende redenen her en derwaarts reisden, werden vermist. In dezelfde brief somde Ferdinand nog een reeks soortgelijke klachten op over geweldplegingen door de vijand in Hongarije[38].
Kasim, pasja van Boeda, stuurde nadat hij de bode van Ferdinand had vastgezet, de brieven van Ferdinand en Maximiliaan met de geschenken die de bode bij zich droeg[39] naar Constantinopel. Een bode van de pasja bracht dit alles op 16 april in de hoofdstad. Rüstem opende alle brieven, ook een brief in geheimschrift bestemd voor Busbequius. De pasja probeerde drie dagen lang deze brief te lezen, maar vergeefs. Tenslotte gaf hij de brief aan Busbequius[40]. Zelf schrijft Busbequius in zijn derde Turkse brief dat het ging om een brief in cijferschrift van Ferdinands secretaris van de Bourgondische correspondentie en dat Rüstem geleerde mannen in Constantinopel had gevraagd om de brief voor hem te lezen; toen dit niet mogelijk bleek, liet hij de brief door Ibrahim aan Busbequius bezorgen[41].
Tijdens een onderhoud met Rüstem werd het Busbequius duidelijk dat de brief van Ferdinand Rüstem had overtuigd dat er geen oorlog

37. Ferdinand aan Busbequius d.d. 9-4-1558. Ferdinand aan Busbequius d.d. 30-4-1558: Ferdinand draagt Busbequius op om er in Constantinopel op aan te dringen dat de pasja van Boeda de bode, die nog altijd werd vastgehouden, zou laten gaan. Ferdinand aan Busbequius d.d. 1-5-1558: de mededeling dat de brief van 30-4-1558 zowel over Venetië als Boeda naar Busbequius werd gestuurd; de reden daarvan was de onzekerheid of de pasja van Boeda de brief wel zou doorsturen. De naam van de bode die door de pasja van Boeda was vastgezet, luidde Martinus Zenthgotharty. Cf. ook: Zenthgotharty (Boeda) aan Ferdinand d.d. 20-4-1558.
38. Ferdinand aan Busbequius d.d. 9-4-1558.
39. Ferdinand aan Busbequius d.d. 25-2-1558: het ging om enkele klokken voor Rüstem.
40. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 22-4-1558. Cf. ŽONTAR (1971), 178; HOLTER (1935), 104.
41. B.172,(23)-175,(13).

werd voorbereid. Bij diezelfde gelegenheid overhandigde Rüstem hem ook een brief die afkomstig was van de koning, maar omdat de gezant wel vermoedde dat die brief betrekking had op Babócsa en hij de inhoud nog niet had gelezen, hield hij zich tijdens het gesprek met Rüstem op de vlakte. Rüstem zei tenslotte dat er een bode of een brief naar de koning zou worden gestuurd om te onderzoeken of de bouw bij Babócsa met medeweten van de koning was geschied, hetgeen in strijd zou zijn met de wapenstilstand. Indien dit niet het geval zou zijn, dan moesten de schuldigen worden gestraft. Korte tijd later was de kahya van de pasja van Boeda uit Constantinopel gestuurd. Men vertelde dat deze kahya moest nagaan wie van de plaatselijke bevelhebbers het verdrag met de koning in gevaar bracht en naar willekeur de dorpen plunderde. Busbequius voegde toe dat hijzelf de kahya een brief voor de koning had meegegeven, omdat hij vermoedde dat hij daarheen zou worden gestuurd. Ook had hij de klachten van de koning over de Turkse schendingen van de wapenstilstand, over de steun van Isabella aan de opstandelingen tegen de koning en ook die over het standpunt betreffende de vesting Munkácz in een geschrift samengevat. Dit was in de divan voorgelezen[42.]. Busbequius berichtte ook dat Isabella vergeefs had verzocht om hulp tegen de edelen die tegen haar samenzwoeren. Haar beschuldigingen van Ferdinand vonden bij de sultan weinig geloof[43.].
Vanuit Frankrijk was in het voorjaar De Boistaillé als bode naar Constantinopel gekomen met een verzoek om bijstand in de oorlog tegen de Habsburgers en tevens om de Turken af te houden van een vrede met Ferdinand[44.].

Maar een nieuw incident in Hongarije bracht Busbequius opnieuw onder strenge bewaking; dit gebeurde vermoedelijk eind mei. Bijna gelijktijdig verloor de gezant door toedoen van De la Vigne de steun van zijn dragoman Ibrahim.

Arslan, de sandjakbeg van Fünfkirchen, was (waarschijnlijk omstreeks mei) in opdracht van de sultan met drie kadi's naar Stuhlweissenburg gereisd. Niet ver van deze plaats werden de kadi's bij een nachtelijke overval door Ferdinands soldaten gedood. Arslan zelf raakte zwaargewond. Een onderzoek naar de toedracht toonde aan dat Veli Beg, de voormalige sandjak van Stuhlweissenburg, de hand in de overval had gehad. Velibeg was vervolgens met twintig van zijn volgelingen naar Constantinopel ontboden en met twee van hen vastgezet. Zelf werd hij in de gevangenis van de Zeven Torens gebracht. Zijn plaatsvervanger werd gefolterd. Wat er met twee anderen van zijn volgelingen was geschied, was niet bekend. Zernovitz die hierover berichtte, beschouwde Busbequius' hernieuwde bewaking als een onmiddellijk gevolg van deze overval op Arslan Beg[45.].

42. Busbequius aan Ferdinand d.d. 11-5-1558.
43. Busbequius aan Ferdinand d.d. 11-5-1558; Zernovitz aan Ferdinand d.d. 4-2-1558, 13-2-1558, 20-2-1558, 6-3-1558, 10-5-1558; cf. ŽONTAR (1971), 188.
44. CHARRIERE (1850), II, II, 449.
45. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 12-6-1558, 22-6-1558; Busbequius vermeldde dit voorval als één van de zeldzame voorbeelden van een tweegevecht (‘monomachia’) tussen onderdanen van de sultan; hij schreef dat hij niet zeker wist of de aanslag op Arslan de reden was dat Veli Beg naar Constantinopel werd ontboden: B.185,(27)-187,(5); Zernovitz schrijft dat dit het geval was.

Eind mei kondigde de pasja van Boeda aan dat Maximiliaan troepen samentrok langs de grens. Dit werd echter spoedig door gevangen genomen Hongaarse soldaten ontkend[46]. Niettemin stelde de Franse gezant op 28 mei met tevredenheid vast dat de wapenstilstand met de koning sinds zes weken was verbroken en dat Ferdinands gezant gevangen was gezet in de karavanserai. Ook schreef hij dat twee dagen geleden een bode van Ferdinand naar Constantinopel was gekomen om mede te delen dat de wapenstilstand niet door soldaten van Ferdinand was gebroken en dat de koning niet had toegestaan dat een fort werd herbouwd en versterkt dat op grond van een verdrag was ontmanteld. Ferdinand had de sultan gevraagd de wapenstilstand te handhaven. De sultan wilde oorlog, hoewel Rüstem hem hiervan af wilde houden[47].
In de derde Turkse brief weet Busbequius zijn opsluiting aan het optreden van de tsjausj die hem bewaakte. Want nadat deze had ingezien dat de gezant in zijn nieuwe huis moeilijk kon worden bewaakt, was vervolgens in overleg met de pasja besloten de gezant opnieuw in de karavanserai onder te brengen. Enkele pasja's meenden dat de oude karavanserai een te ruime en te kostbare behuizing voor Busbequius alléén was. Toch wees Rüstem hem ‘tot zijn geluk’ de oude verblijfplaats toe[48].
De la Vigne had in de tweede helft van mei zijn eigen tolk Ibrahim bij Rüstem ervan beschuldigd dat hij jaarlijks 300 dukaten van Ferdinand ontving als beloning voor zijn steun aan hem. De Franse gezant had de pasja gevraagd om Ibrahim uit zijn functie te ontheffen[49].
Ibrahims naam komt in gezantschapsberichten uit de voorafgaande jaren sporadisch voor[50]. In Amasya had Ibrahim de gezanten de

46. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 28-5-1558; cf. ŽONTAR (1971), 178.
47. CHARRIERE (1850), II, 467/8: De la Vigne aan Hendrik II d.d. 28-5-1558: ‘(..) et son ambassadeur {est} en prison en ung carvassera, c'est à dire ung lieu publicq où les hommes logent avec les chevaulx’ en: ‘(..) à la frontière ils se battent bien et beau de iour en iour’.
48. B.136,(22)-137,(9). Deze passage was voor Busbequius aanleiding om de oude karavanserai en zijn ‘menagerie’ te beschrijven: B.137,(9) vlgg. (cf. H. XVIII, p. 440 (n. 13)). Zernovitz aan Ferdinand d.d. 20-3-1558, 1-4-1558: Busbequius is vrij gehuisvest in Constantinopel. ‘Conto (..) de cinque anni’ d.d. ?-11-1560: Alla Pasca del 1558 a di 10 d'Aprile: ‘A portar le mie robbe da Carauansaray a la casa et poi riportarlo nel detto Carauansaray: 6 ducati, 28 aspri’; ‘Spese fatte nel edificar stanze e consciar nella casa, quando tornai di Adrianopoli da: 35 ducati’; ‘per fitto di detta casa: 10 ducati’.
49. CHARRIERE (1850), II, 469-472: De la Vigne aan de bisschop van Acqs d.d. 28-5-1558; Zernovitz aan Ferdinand d.d. 12-6-1558 en 22-6-1558; B.320,(3-22); zie ook de volgende noot. Busbequius schrijft dat Ibrahim gehaat was bij De la Vigne, omdat hij Codignac had gesteund, De la Vignes aartsvijand.
50. Gegevens over Ibrahim bij: HOLTER (1935), 97-99; MATUZ (1975), 46-48.

helpende hand geboden, zij het met oog op het belang van Isabella. Een vast vertrouwen hadden de gezanten toen nog niet in zijn hulp[51]. Er groeide daarna een betere verstandhouding tussen de Oostenrijkse gezanten en Ibrahim. Vooral Busbequius schijnt in Edirne van zijn hulp te hebben geprofiteerd. Dit blijkt uit de reeks schenkingen aan Ibrahim. Evenals de andere dragomans ontving Ibrahim namelijk vóór Kerstmis 1557 al regelmatig kleine geschenken in de vorm van kledingstukken en geld. In Edirne echter ontving Ibrahim tijdens de onderhandelingen méér dan de andere dragomans en méér ook dan voorheen. Nadat Ibrahim uit zijn functie was ontheven, kreeg hij rond Kerstmis van het jaar 1559 tegelijk met de andere dragomans nog eens een geschenk[52]. Ibrahims hulp aan de gezanten van Zevenburgen en Frankrijk moet Busbequius de indruk hebben gegeven dat de dragoman in deze jaren niet geheel betrouwbaar was. Pas nadat Ibrahim in het najaar van 1559 opnieuw was aangesteld als eerste dragoman van het Turkse hof, ontstond er weer een nuttige samenwerking tussen hen beiden[53].

Omdat De la Vigne geen vervanger had voor Ibrahim als dragoman, bleek de Franse gezant vooral zichzelf te schaden door zijn verzoek om diens ontslag. Ferdinands gezant had een aantal trouwe vrienden die hem bleven steunen. Tot hen behoorde ook Michael Zernovitz, met wie Busbequius al

51. Zie H. VII, p. 178.
52. Een overzicht van de verschillende geschenken voor Ibrahim: ‘Conto (..) de cinque anni’ d.d. ?-11-1560: Al Baioran (..) a di 11 Dagosto 1556: ‘A Ebrahimo Dragoman una Veste di Seda Cremesino’: vervolgens opnieuw een geschenk in de zomer en herfst van 1557 (27 juli, 25 oktober) en met kerstmis 1557: 3 zijden kledingstukken ter waarde van 36 dukaten, een scharlaken kledingstuk van 13 dukaten, en 30 aspers, en 2 dukaten contant, en ook nog ‘Al medesimo 2 mei horologij di valuta di: 12 ducati’); Alla Pasca del 1558 a di 10 d'Aprile: wederom kledingstukken ter waarde van samen 38 dukaten; Al Baioran del 1558 a di 17 di luglio: wederom kledingstukken ter waarde van samen 27 dukaten en 12 dukaten in contanten; Al Baioran del 1559 a di 6 di luglio: ‘Ad Ebrahim beg per tanto ueloto cremes.: 5 ducati, 13 aspri’; Al Natal del 1559: voor ‘Ebrahim beg Dragoman’ kledingstukken ter waarde van 26 dukaten en voor zijn tsjausj 5 dukaten en 25 aspers; Alla Pasca del 1560 a di 9 d'Aprile: voor Ibrahim kledingstukken ter waarde van 30 dukaten; Al Baioran del 1560 a di 24 di Giugno: voor Ibrahim kledingstukken ter waarde van 31 dukaten en 55 aspers; en tenslotte: A l'altro Baioran del 1556 {sic, bedoeld moet zijn 1560} a di 1 di Settemb.: voor Ibrahim kledingstukken ter waarde van 23 dukaten en 30 aspers.
53. Busbequius zei in de vierde Turkse brief dat hij aanvankelijk geen goede verstandhouding had met Ibrahim, maar dat deze hem onder Ali Pasja zeer goede diensten bewees: B.320,(22-25). Rüstem Pasja plaatste Ibrahim terug in zijn oude positie in het najaar van 1559 (zie p. 255), maar Ibrahim had onder Rüstem weinig gelegenheid de gezant van dienst te zijn. Busbequius zelf schreef dat Ali Pasja de dragoman in zijn oude positie terugplaatste: B.320,(26)-321,(10), maar informatie daarover ontbreekt.

langer in contact stond[54.] en die steeds onmisbaarder voor hem werd.

> Al op 22 april, kort na Busbequius' insluiting vanwege Babócsa, stelde Zernovitz de koning voor om de brieven uit Wenen die voor Busbequius waren bestemd via hem te laten lopen: dit was ongevaarlijk omdat hij altijd toegang had tot Busbequius, ook wanneer dit aan anderen was verboden[55.]. De koning maakte geen gebruik van dit aanbod maar omzeilde het probleem doordat hij slechts schreef aan zijn gezant wanneer dit werkelijk noodzakelijk was: na de komst van Baldus in augustus 1558 gingen er acht maanden voorbij zonder dat er een brief van Ferdinand uitging naar Busbequius[56.]!
> Zernovitz was sinds de zomer van 1558 een regelmatig terugkerende gast van Busbequius. Door zijn medewerking verlieten vele brieven ongemerkt de ambassade en hij zond Busbequius' brieven met de zijne naar Venetië. Vandaar verstuurde Rogiero de Taxis die verantwoordelijk was voor de koninklijke post, ze naar Wenen[57.]. Niet minder belangrijk was dat Zernovitz Busbequius inlichtte over de ontwikkelingen buiten de karavanserai. Vooral in de zomer van 1559 was Busbequius sterk op zijn raad en hulp aangewezen.

Al in de eerste weken van mei had Busbequius de koning gewaarschuwd dat er tijdig een bode moest worden gestuurd met een antwoord aan de sultan over de vrede: het zou niet gemakkelijk zijn bij de pasja's uitstel voor dit antwoord te verkrijgen[58.]. In augustus bracht Philippus Baldus Ferdinands antwoord naar Constantinopel. Dit kwam in grote lijnen overeen met de eerdergenoemde voorstellen van zijn raadgevers[59.].

> Op 13 augustus[60.] arriveerde Baldus in Constantinopel. In de instructies voor Busbequius stond dat Szigetvár niet moest worden opgegeven. Tata dat tijdens de jongste wapenstilstand (in mei) door Hamza Beg was ingenomen[61.], moest worden teruggeëist, mits dit de totstandkoming van een vrede niet zou belemmeren. Als er een vrede tot stand kwam, mocht de gezant beloven dat het achterstallige tribuut van twee jaren binnen een half jaar zou worden gebracht. Overigens meende de koning dat deze som niet werkelijk verschuldigd was omdat de burchten Fülek, Salgo, Babócsa, Zabatha, Kaposvár, 'Korothna', 'Paczod', 'Mezlegnew', 'Mere', 'Kozthanicza', 'Novigrad' en het laatst Tata tijden de wapenstilstand door list en bedrog van de bevelhebbers van de sultan

54. 'Conto (..) de cinque anni' d.d. ?-11-1560: Al Natal del 1558: 'Al S.^{or} M[.]. Scernowith: 50 ducati'.
55. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 22-4-1558: '(..) perche si ben fusse prohibito che nissuno entri dal detto Ambasciador, a me basta l'animo intrar da lui'. Over Zernovitz: H. VII, p. 162, 164.
56. Ferdinand aan Busbequius d.d. 8-3-1559.
57. Zernovitz aan de koning d.d. 22-6-1558, 28-9-1558, 7-11-1558, 21-11-1558, 29-11-1558; op 29-7-1558 schreef Zernovitz dat hij Busbequius altijd waarschuwde als hij zelf ging schrijven. Hieruit is te verklaren dat er een zekere overeenkomst is in de datering van zijn brieven en die van Busbequius (cf. App. IV).
58. Busbequius aan Ferdinand d.d. 11-5-1558.
59. Zie p. 209 vlg..
60. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 17-8-1558.
61. Over de inname van Tata: HAMMER (1828), III, 359-360.

waren ingenomen. Grosswardein, Huszt en nog andere plaatsen waren door bevelhebbers van Isabella veroverd. Busbequius mocht, indien nodig, het jaarlijks tribuut met 10.000 dukaten verhogen. Rüstem kon hij 5.000 dukaten aanbieden boven de 20.000 dukaten die hem reeds waren beloofd bij een vrede[62]. De gezant kreeg toestemming om vijf- tot zesduizend dukaten op te nemen bij de gebroeders Scaramelli ten einde Rüstem voor zich te winnen. Tenslotte kreeg Busbequius opdracht zich in te spannen ook de koning van Spanje in een vredesverdrag op te nemen[63].

Zoals men in Wenen verwacht had, viel de weigering Szigetvár te ontmantelen in Constantinopel in slechte aarde. De pasja's gaven hiervan echter niet openlijk blijk maar weigerden ondanks Busbequius' aandringen de brief van Ferdinand te beantwoorden. Opnieuw lieten zij de karavanserai streng van de buitenwereld afgrendelen. Op 19 november schreef Busbequius dat de dragoman Murad hem uitdrukkelijk had gezegd dat zonder de afbraak van Szigetvár een vrede niet mogelijk zou zijn[64].

Busbequius vertelt in de derde Turkse brief dat Baldus doodziek in Constantinopel was aangekomen. Waarom juist Philippus Baldus als bode was aangewezen, is niet duidelijk; in ieder geval was Martinus Zenthgothardy vanwege de zwakke gezondheid van Baldus meegestuurd. De tsjausj die de karavanserai bewaakte, stond niet toe dat de poort werd geopend om medicijnen te halen voor de zieke. Hierop gaf Busbequius opdracht de tsjausj niet meer in de karavanserai toe te laten. Weldra wisten ook de pasja's dat de tsjausj was buitengesloten. Het was hun niet ontgaan dat de man buiten de karavanserai zat af te wachten en nu zelf het hooi voor zijn paard moest kopen. Busbequius schrijft dat zij hartelijk om het geval hadden moeten lachen en dat kort daarna de bewaking was versoepeld[65].

In de zomer van 1558 namen de spanningen tussen Süleymans zonen verder toe. Deze ontwikkeling en ook de berichten over een vrede tussen Frankrijk en Spanje maakten

62. Cf. de eerdere voorstellen van de raadgevers op p. 209 vlg..
63. Ferdinand aan Busbequius d.d. 23-6-1558: in cijferschrift geschreven instructies voor Busbequius. Ferdinand aan Busbequius d.d. 27-6-1558: deze brief die Busbequius aan Rüstem en de sultan mocht tonen, bevatte vooral klachten over wapenschendingen door de Turken gedurende de wapenstilstand.
Op 27 juni 1558 stuurde Ferdinand zowel via Baldus als ook via Rogier de Taxis brieven met instructies aan Busbequius; de koning deed dit omdat het onzeker was of Baldus op tijd zou aankomen: Ferdinand aan Rogier de Taxis d.d. 27-6-1558. Over het opnemen van Spanje in de vredesbesprekingen: BRAUDEL (1982), II, 967-970; zie ook H. IX, p. 227 en 230.
64. Busbequius aan Ferdinand d.d. 19-11-1558.
65. B.203,(3)-205,(1). 'Conto (..) de cinque anni' d.d. ?-11-1560: Al Baioran del 1558 a di 17 di Luglio: 'Ad un q<ual>ch<e> detta [[agiuto]] aduiso della uenuta del Sor Baldo: 4 ducati'; 'Al Weyuoda che uenne con detto Sor Baldo: 8 ducati'; Al' altro Baioran del 1558 a di 14 di Settemb.: 'Alli medici che fecero collegio del Sor Baldo: 2 ducati'.

het de sultan onmogelijk zijn harde optreden tegen Ferdinands gezant door te zetten. Het was uitgesloten dat Süleyman in deze omstandigheden een veldtocht naar Hongarije zou aanvoeren, iets waarmee hij de hele zomer van 1558 dreigde. Busbequius nam zich voor af te wachten alvorens een antwoord op de vredesvoorstellen te eisen ofwel toestemming te vragen om te vertrekken[66].

Roxelane, Süleymans wettige echtgenote, was in april 1558 overleden[67]. Er bestond na haar dood enige onrust omdat niet zeker was of Rüstem zijn invloedrijke positie zonder haar steun kon handhaven. Voor Bayazid, Süleymans jongste zoon, zag de toekomst er nu slecht uit. Tot nu toe had zijn moeder hem beschermd. Süleyman echter had zijn zoon Selim aangewezen als troonopvolger. Het was traditie binnen het huis van de sultan dat na het overlijden van de sultan de troonopvolger de overige prinsen en hun kinderen ombracht ten einde zijn macht zeker te stellen. Bayazid, met de dood voor ogen, was echter vastbesloten zijn noodlot niet af te wachten.

Reeds in de zomer van 1555 was Bayazid dankzij tussenkomst van zijn moeder een zware bestraffing door Süleyman bespaard gebleven. Hij werd namelijk verdacht van steun aan de opstand door de pseudo-Mustafa[68]. Sindsdien was Bayazid niet openlijk meer in verzet gekomen. Maar het was waarnemers van de politieke ontwikkelingen wel duidelijk dat Süleyman zich niet buiten de hoofdstad kon begeven zolang beide zonen nog leefden[69]. Zernovitz berichtte in augustus 1557 dat in opdracht van Roxelane een poging zou zijn ondernomen om Selim te vergiftigen[70]. In de zomer van 1558 deden geruchten de ronde dat Bayazid een sterk leger om zich heen verzamelde[71].

Busbequius beschreef op 5 oktober dat het voor Bayazid voordelig zou kunnen zijn om door Syrië naar Egypte te vluchten. Hij voegde eraan toe dat Süleyman lachte om de jeugdige opwellingen en de waanzin van de jonge prins, al vormde deze een ernstige bedreiging: ‘Maar ik denk dat er in zijn hart een geweldig verdriet leeft omdat hij ziet dat hij vanuit dit begin tot de allerbitterste noodzaak gedwongen zou kunnen worden, namelijk om de dood van zijn ene zoon met de moord op de andere te wreken of althans tegen een rebelse zoon oorlog te voeren’[72].

Op 19 november schreef Busbequius dat Süleyman pasja's had gestuurd om zijn beide zonen naar hun nieuwe provincies te begeleiden: Selim naar Konya, Bayazid naar Amasya. De pasja die met deze opdracht naar Bayazid was afgevaardigd, had, naar men zei, zijn testament geschreven en alles thuis op zijn dood voorbereid uit vrees dat Bayazid hem zou doden ten einde zich te verzekeren van de trouw van zijn soldaten. Busbequius achtte het onwaarschijnlijk

66. Busbequius aan Ferdinand d.d. 5-10-1558.
67. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 22-4-1558. Over Roxelane (Hurrem Sultan): H. VI, p. 135.
68. Zie voor de opstand van Pseudo-Mustafa H. VII, p. 181 (n. 203).
69. Cf. H. VIII, p. 195.
70. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 4-8-1557.
71. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 17-8-1558, 11-9-1558, 28-9-1558, 6-10-1558, 23-10-1558, 7-11-1558.
72. App. II, p. 480 vlg.: Busbequius aan Ferdinand d.d. 5-10-1558.

> dat deze gezanten van Süleyman veel zouden bereiken, want: '(..) dergelijke haatgevoelens die ook dikwijls voorkomen in de tragedies worden bijna nooit bijgelegd. Vooral niet zodra de dood met het verlies van macht daartoe de voorwaarde is. Bovendien kent Bayazid de aanleg van zijn vader als toornig en begerig naar wraak. De moord op zijn broer kan hem voldoende leren welk vertrouwen hij kan stellen in een toornige. Het is dus aannemelijk', besluit Busbequius, 'dat zij elkaar in de toekomst altijd zullen verdenken'.
> Ook berichtte Busbequius dat er geruchten waren over contacten tussen de sjah van Perzië en Bayazid. Bayazid zou de sjah herhaaldelijk het gebied in het vooruitzicht hebben gesteld dat Süleyman aan Perzië had ontnomen. Terwijl hij dit opschreef, bereikte hem het bericht dat Bayazid in de richting van Ankara was getrokken en in een dorp Akköpru ('Acchiupri') afwachtte wat zijn broer zou ondernemen. Want Selim was omgekeerd nadat Bayazid had geweigerd naar Amasya te gaan en hij was van plan om dicht bij Constantinopel te overwinteren. Selims legerkamp lag nu niet ver van Bursa, tussen Constantinopel en Bayazids positie. Door in de richting van Ankara te trekken stelde Bayazid zijn broer in de gelegenheid om zonder vrees voor een nederlaag naar zijn provincie te reizen: indien Selim dit naliet, dan gaf hij Bayazid daardoor een argument in handen om zich bij zijn vader te beklagen over zijn broer[73].

In de laatste maanden van 1558 stond Busbequius scherp voor ogen in welke moeilijke situatie de Turken verkeerden door zowel de opstand van Bayazid als de toenadering tussen Frankrijk en Spanje. Tevens begreep hij, zoals blijkt uit zijn brief van 19 november, dat men in Constantinopel nog altijd geen vrede wilde op de voorwaarden die Ferdinand had gesteld, maar ook dat de pasja's hemzelf niet wilden laten gaan. Ze vreesden namelijk een oorlog van Ferdinand in Hongarije, terwijl zij met handen en voeten waren gebonden en zij, zolang de vrede niet was gesloten, een gezant van Ferdinand in hun nabijheid juist goed konden gebruiken. Dit verklaarde waarom zij liever een vredesgezinde houding aannamen in Hongarije tegenover Oostenrijk, zolang Szigetvár niet ontmanteld was[74]. In januari 1559 schreef Busbequius dat de wedijver tussen de twee jonge prinsen meer vooruitzicht bood op een vrede van enkele jaren in Hongarije dan een 'onbetrouwbaar vredesverdrag'[75].

> Op 19 november 1558 berichtte de gezant dat de gehate, onredelijke en oorlogszuchtige Kasim, de pasja van Boeda, door Toejgoen Pasja was vervangen. Toejgoen Pasja was een gematigder en rustiger man die beter tot veinzen in staat was[76]. Busbequius

73. Appp. II, p. 482: Busbequius aan Ferdinand d.d. 19-11-1558.
74. Busbequius aan Ferdinand d.d. 19-11-1558.
75. App. II, p. 484: Busbequius aan Ferdinand d.d. 10-1-1559. Ook Zernovitz was overtuigd dat de sultan door Bayazid met handen en voeten was gebonden, bv. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 20-12-1558.
76. 'Relatio Ladislai Zabo etc.' d.d. 11-2-1558: Busbequius stelde Ferdinand via Zabo de vraag hoe men stond tegenover Kasim Pasja. Op 19 november 1558 berichtte Busbequius ook dat Rüstem na een nederlaag van enkele sandjaks bij Gyula Kasim Pasja uit zijn nieuwe positie als pasja van Temesvár zette en hem dwong als ambteloos burger te leven.

verwachtte dat Toejgoen de kwestie Szigetvár zou bagatelliseren en zich als bemiddelaar tussen de koning en de sultan zou aanbieden. Hij adviseerde de keizer om eventuele vredesvoorstellen van deze nieuwe pasja van Boeda niet te accepteren of anders duidelijk te maken dat men begreep welke bedoelingen erachter staken. Als de koning het verstandiger achtte om toch op de voorstellen van Toejgoen te antwoorden, dan was het misschien nuttig om bij hem in herinnering te brengen dat aan Busbequius nog steeds geen antwoord was gegeven op de vredesvoorstellen van de koning en evenmin op diens verzoek om te mogen vertrekken. Desalniettemin was het in alle christenlanden bekend dat de gezant reeds dikwijls op deze toestemming had aangedrongen en tenslotte een geschrift aan de sultan had gestuurd over de onrechtvaardige behandeling die indruiste tegen de gewoonten van alle volkeren en vorsten en tegen de verwachtingen van de koning. Zonder veel gevaar kon de Turken nu hun onfatsoenlijkheid en onbeschaamdheid voor de voeten worden geworpen.

In dezelfde brief merkte Busbequius ook op dat de pasja's zijn eigen verzoeken om toestemming voor de terugkeer naar Wenen trachtten te verheimelijken. Immers, zij achtten het slecht voor hun goede naam wanneer het algemeen bekend werd dat een gezant vergeefs om toestemming voor zijn vertrek had gevraagd. Daarentegen deden zij het voorkomen alsof er nederig om vrede werd gevraagd en alsof gezanten liever ergere dingen verdroegen dan dat ze, zolang er hoop bestond op vrede, vergeefs uit Constantinopel naar huis terugkeerden[77].

Eveneens op 19 november kwam Busbequius met het bericht dat de Fransen aan de Turken hadden toegezegd dat zij betrokken zouden worden in een vredesakkoord met de Spanjaarden. Daarom wilden de Turken nu geen vrede sluiten met Ferdinand. Overigens zou, naar Busbequius' mening, een dergelijke vrede slechts standhouden zolang dit de Fransen uitkwam. Rüstem had hem - waarschijnlijk omdat hij de Fransen vertrouwde - geen antwoord gegeven toen hij een vrede van Süleyman had voorgesteld met Ferdinand en Filips II[78].

Busbequius achtte een veldtocht naar Hongarije, waarmee Süleyman had gedreigd, uitgesloten[79]. Hij drong daarentegen enkele keren aan op de verspreiding van geruchten dat in Duitsland een

77. Busbequius aan Ferdinand d.d. 19-11-1558; op deze speculaties van Busbequius kwam Ferdinand terug in een brief aan Maximiliaan d.d. 6-3-1559: er was nog niets van Toejgoen Pasja ontvangen, ook niet in de zin van wat Busbequius had geschreven. Indien er toch iets zou komen van de zijde van Toejgoen, dan herinnerde hij (de koning) eraan dat er niet met de pasja mocht worden onderhandeld buiten medeweten van de gezant in Constantinopel. Maximiliaan had wel de vrijheid met zijn raadgevers brieven van Toejgoen te bespreken en het oordeel naar de koning te sturen.
78. Busbequius aan Ferdinand d.d. 19-11-1558.
79. Busbequius aan Ferdinand d.d. 19-11-1558. Na de komst van Philippus Baldus hadden de Turken enige oorlogsvoorbereidingen getroffen in Hongarije; de dreigementen dat de sultan ondermeer tegen Zevenburgen ten strijde zou trekken, werden evenwel niet uitgevoerd: Zernovitz aan Ferdinand d.d. 17-8-1558, 3-9-1558, 23-10-1558; cf. ŽONTAR (1971), 175.

oorlog tegen de Turken werd voorbereid[80]. Er zijn geen aanwijzingen dat er in Wenen aan dit verzoek gehoor is gegeven[81].
Terwijl de situatie binnen het Ottomaanse rijk zich nu snel toespitste, liep men in Wenen voortdurend enkele maanden achter bij de veranderingen. Eind november droeg Ferdinand aan Maximiliaan op om met zijn raadgevers te bespreken of de gezant moest aandringen op een definitief antwoord op het vredesvoorstel en op de terugkeer van Baldus[82].
Gedurende de wintermaanden kwamen de Hongaarse en de Duitse Raad in overleg met Maximiliaan tot de conclusie dat Busbequius moest worden teruggeroepen. Maar in reactie hierop schreef Ferdinand op 6 maart 1559 dat hij het niet raadzaam achtte de sultan te schrijven dat hij Busbequius moest heenzenden ('dimittere'). Bij zo'n plotselinge terugroeping van de gezant moest men een krachtig leger achter de hand hebben om de Turken te weerstaan als zij geërgerd naar de wapens zouden grijpen. Er kon niet worden vertrouwd op hulp van het Heilige Roomse Rijk. Verder was het nog onduidelijk hoe de vredesbesprekingen van de Spaanse koning verder zouden verlopen en hoe de strijd van de jonge prinsen zich zou ontwikkelen. Ferdinand besloot dat hij Busbequius via Venetië zou schrijven in antwoord op de brieven die hij van hem had ontvangen en ook zou hij hem zijn goedkeuring voor zijn optreden mededelen. Indien er zich een gunstige gelegenheid zou voordoen om de gezant terug te roepen, zou die worden aangegrepen[83].

In de herfst van 1558 overleed Karel V in het klooster San Jerónimo de Yuste in Spanje. De keizertitel was inmiddels kort daarvoor officieel overgedragen aan Ferdinand. Dit betekende een versterking van zijn positie tegenover de sultan. De werkelijke macht bleef echter afhankelijk van de militaire en economische krachtsverschillen[84]. We zullen in het vervolg spreken van keizer Ferdinand.

Nieuwe vredesonderhandelingen (december 1558 - september 1559).

Het nieuws dat er een verdrag tussen Frankrijk en Spanje zou worden gesloten, noodzaakte Rüstem in de tweede helft van

80. Busbequius aan Ferdinand d.d. 19-11-1558, 10-2-1559, 21-6-1559. Cf. voor de Latijnse tekst App. II, p. 482-485.
81. Cf. ŽONTAR (1971), 180.
82. Ferdinand aan Maximiliaan d.d. 29-11-1558.
83. Ferdinand aan Maximiliaan d.d. 6-3-1559. Ferdinand aan Busbequius d.d. 8-3-1559: Ferdinand schreef dat hij sinds de aankomst van Baldus in Constantinopel (augustus 1558) niet had geantwoord vanwege het grote risico dat de brieven liepen bij de bestelling, maar ook omdat er zich geen veranderingen hadden voorgedaan.
84. BRAUDEL (1982), II, 931-937. Reeds in een brief van 1 mei 1558 bracht Ferdinand de sultan ervan op de hoogte dat hij de keizertitel had verkregen.

december 1558 de vredesbesprekingen met Busbequius te hervatten[85].

> Busbequius schreef dat Rüstem hem op 19 en 20 december bij zich had geroepen[86]. Tijdens het onderhoud op de laatstgenoemde datum was Rüstem 'tegen zijn gewoonte in vriendelijk en menselijk' geweest en het onderhoud had langer geduurd dan enig ander in het verleden. Rüstem had echter niets willen weten van de teruggave van de vestingen die tijdens de wapenstilstand waren veroverd, ook niet van Tata. Evenmin wilde de pasja praten over de kwijtschelding van het achterstallige tribuut over twee jaren en hij had Busbequius weggestuurd. Maar over Szigetvár had hij niet meer gesproken en daaruit concludeerde Busbequius dat men deze eis reeds had laten vallen.
> De gezant besloot nu tot het uiterste te gaan. Hij begreep dat de strijd tussen Bayazid en Selim Süleyman verhinderde naar Hongarije te gaan. Bovendien was er het nieuws van het vredesverdrag tussen Spanje en Frankrijk waardoor de sultan en de pasja's vreesden dat zij geïsoleerd zouden raken. Toch was hij niet van plan een vredesverdrag geheel afhankelijk te maken van het al dan niet herkrijgen van de vesting Tata[87].

Op 14 januari liet Rüstem Busbequius in de avond bij zich roepen. De beide mannen werden het eens over de belangrijkste voorwaarden[88]. Op 26 januari hechtten zij hun goedkeuring aan de ontwerptekst van het verdrag[89]. Busbequius schreef Ferdinand dat de Turken de eis van de ontruiming van Szigetvár hadden laten vallen, maar Tata hadden zij niet op willen geven. De vrede zou niet aan een termijn zijn gebonden. De hoogte van het tribuut was gelijk

85. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 21-11-1558, 20-12-1558; cf. ŽONTAR (1971), 180.
86. Busbequius aan Ferdinand d.d. 10-1-1559. Zernovitz schrijft echter in een brief aan Ferdinand d.d. 20 december 1558 dat Rüstem Busbequius op 17 december bij zich had geroepen en hem de invrijheidstelling van Dobo had aangeboden in ruil voor een Turk. Busbequius had daarop geantwoord dat hij hierom niet had gevraagd, maar dat hij wenste dat er iets besloten werd, of dat hij zijn ontslag kreeg. Dobo was vrijgelaten en bevond zich nu in het huis van de gezant.
87. Busbequius aan Ferdinand d.d. 10-1-1559.
88. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 25-1-1559, 11-2-1559; cf. ŽONTAR (1971), 180; Zernovitz aan Ferdinand d.d. 25-1-1559: Busbequius sprak ook op 17 januari met Rüstem, die de gezant eervol had ontvangen; op 15 januari had de gezant zijn bewegingsvrijheid herkregen.
89. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 11-2-1559. Op 31 januari werd Busbequius samen met Baldus en de jonge man die met hem mee was gekomen naar Constantinopel door de pasja's ontvangen: 'Fu donato una uesta di panno d'oro per uno a modo Turchescho'. Op 4 februari was Busbequius andermaal bij Rüstem. Op die dag werden ook brieven van de Franse gezant aan Rüstem overhandigd. 'Conto (..) de cinque anni' d.d. ?-11-1560: Al Natal del 1558: 'Essendo conclusa la pace alli Chiaussi che m'accompaignarono al Diuan et altri officiali parte in contanti, parte per spese del desinar et altri signi d'allegreza da: 70 ducati'.

gebleven maar het bedrag van het achterstallige tribuut (60.000 dukaten) werd gehalveerd. Ook aan Ferdinands wensen inzake de plaatsen in Transsylvanië en inzake Komorn was gehoor gegeven. Rüstem vroeg de vrijlating van drie gevangenen in ruil voor drie of vier christenen. De bestaande grenzen zouden worden gerespecteerd.

Maar, vervolgde Busbequius, de Turken hadden ook de koningen van Frankrijk en Spanje in het verdrag willen opnemen. Zij wensten hun vriendschap met Frankrijk niet in gevaar te brengen zolang de vrede tussen Frankrijk en Spanje nog niet vaststond. Daarom hadden zij in strijd met de waarheid aan het verdrag toegevoegd dat Busbequius had gezegd dat er iemand van de Spaanse koning zou komen[90.].

Tenslotte vroeg Busbequius aan Ferdinand een opvolger te sturen: vijf jaren reeds leefde hij in deze barbarij en wentelde hij naar zijn vermogen deze steen voort. Hij had tot nu toe geen ontslag uit zijn ambt gevraagd omdat hij niet de indruk wilde wekken dat hij een afkeer van zijn taak had en dat hij haar onafgemaakt wilde ontvluchten[91.].

De Franse gezant had vergeefs geprobeerd de totstandkoming van deze afspraken tussen Süleyman en Ferdinand te verhinderen. In strijd met alle geruchten hield hij vol dat een vrede tussen de Franse en Spaanse koning was uitgesloten. Hij zei ook dat een nieuwe Franse gezant op weg was naar Constantinopel[92.]. Maar volgens Zernovitz had De la Vigne zich een slechte naam bij de Turken verworven en zou hij daarom de belangen van de keizer weinig schade kunnen toebrengen. Rüstem hechtte weinig geloof aan zijn ontkenning van een vrede tussen Frankrijk en Spanje. De Venetiaanse bailo in wie Rüstem veel vertrouwen stelde, had gezegd dat een dergelijke vrede zou worden gesloten[93.].
Süleyman had de Franse gezant 30 tot 40 dagen gegeven om te komen met een verweerschrift van de Franse koning. En hoewel De la Vigne de vredesvoorwaarde: '(..) bien peu honorable pour un empereur chrestien' noemde[94.], moest hij knarsetandend toezien hoe een vrede in de volgende maanden steeds zekerder leek. Het geschrift dat De la Vigne opstelde in een poging de vrede nog te verhinderen, kwam te laat[95.].
Busbequius stuurde {op of na 10 februari} zijn secretaris Jasper de

90. Busbequius aan Ferdinand d.d. 10-2-1559; de bijlagen bij deze brief d.d. 31 januari bevatten de uitgewerkte voorwaarden van het vredesvoorstel. De toegevoegde brief van Busbequius aan de pasja's d.d. 4-2-1559 behelsde een verklaring van de gezant dat hij alleen verantwoordelijkheid wilde dragen voor de voorwaarden zoals hij die op 31 januari in de divan had getoond.
91. Busbequius aan Ferdinand d.d. 10-2-1559.
92. Busbequius aan Ferdinand d.d. 10-1-1559.
93. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 10-1-1559
94. CHARRIERE (1850), II, 544/5: De la Vigne aan Hendrik II d.d. 7-2-1559.
95. Busbequius aan Ferdinand d.d. 21-2-1558.

Haze met brieven van hemzelf en een kopie van de vredesvoorwaarden naar de keizer[96]. Baldus zou spoedig met het officiële verdrag volgen. Op 19 februari bezocht Busbequius met Baldus de pasja's. Hij merkte naar aanleiding van deze audiëntie op dat de pasja's hem nog nooit zo welwillend hadden ontvangen; zij hadden ook zijn verzoek om vrij te mogen vertrekken goedgekeurd[97].

Omdat de politieke ontwikkelingen aan snelle veranderingen onderhevig waren, drong de gezant bij de keizer aan op grote spoed[98]. Maar hij had de loop van de gebeurtenissen niet in de hand en pas op 29 april stuurde de keizer zijn antwoord aan de sultan.

Ferdinands antwoord aan Süleyman (eind april 1559).

Op 1 april 1559 stuurde Maximiliaan in opdracht van keizer Ferdinand[99] een bode naar Busbequius met het bericht dat een antwoord niet binnen de gestelde termijn van 90 dagen kon worden gebracht. Maximiliaan schreef dat Jasper de Haze in Wenen was aangekomen maar Baldus nog niet en deze moest zelfs nog naar de keizer in Augsburg[100]. Soldaten van de keizer hadden De Haze enige tijd vastgehouden[101].

96. 'Conto (..) de cinque anni' d.d. ?-11-1560: Al Natal del 1558: 'Al chiaus che andò con Gaspar: 12 ducati'; 'A Crafft che andò col medesimo Gaspar: 10 ducati'; 'A Gaspar 3 caualli: 30 ducati'; 'Al medesimo Gaspar per suo spesi {sic}: 30 ducati'; 'De piu fatto bono al medesimo Gaspar si per lauanze di spese fatte nel uiaggio come per le spese fatte in Vienna: 53 ducati, 20 aspri'.
97. Busbequius aan Ferdinand d.d. 21-2-1559; Zernovitz aan Ferdinand d.d. 1-3-1559: Baldus vertrok op 17 {sic} februari. Lorck had op 15 februari 1559 de gelegenheid om Süleyman te zien: een levensechte afbeelding van de sultan ('imago viva expressa') draagt die datum: HARBECK (1911), 41.
98. Busbequius aan Ferdinand d.d. 10-2-1559.
99. Ferdinand aan Maximiliaan d.d. 29-3-1559, 11-4-1559: Ferdinand droeg Maximiliaan op brieven te sturen aan Busbequius, de sultan, Rüstem en ook aan de pasja van Boeda.
100. Maximiliaan aan Busbequius d.d. 1-4-1559.
101. Maximiliaan aan Busbequius d.d. 12-4-1559. Kort daarna berispte Maximiliaan de bevelhebbers en soldaten van Gyula ernstig en sommeerde hen de Turken die zij samen met de secretaris van Busbequius hadden vastgezet, vrij te laten. Ferdinand prees Maximiliaan in een brief d.d. 14-4-1559 voor diens optreden en schreef dat indien de gevangen genomen Turken een brief bij zich hadden, die dadelijk moest worden teruggegeven, want het was mogelijk dat de sultan daarin opdracht gaf aan de onderbevelhebbers in de omgeving tot het naleven van de wapenstilstand. Ook merkte de keizer op dat: '(..) onze soldaten, omdat ze meer genoegen putten uit oorlog dan uit vrede, zonder twijfel deze opdrachten zullen negeren omwille van plunderingen. Maar als zij niet willen gehoorzamen aan uwe Hoogheid menen we dat er een grote noodzaak bestaat (om niet aan de Turken een zo rechtvaardige reden voor klachten en plagerijen te geven) dat de schuldigen als voorbeeld voor de anderen (voor zover althans dat ooit mogelijk zal zijn) streng zullen worden gestraft. Want die windbuilen - welk voorwendsel zij ook voor hun onwetendheid hebben gegeven - kunnen geen verontschuldiging aanvoeren voor hun vergrijp. Wie weet namelijk niet dat gezanten en boden met de beschermende dienaren, gidsen en metgezellen juist door het volkenrecht overal ongeschonden en veilig moeten zijn'!

Het was ook Rüstem Pasja ter ore gekomen dat De Haze gevangen was genomen. Hij liet daarom op 28 maart Busbequius een van zijn mannen naar Venetië sturen om kopieën van de brieven die De Haze mee had genomen, naar de keizer te brengen[102].
Vanuit Augsburg deelde Ferdinand op 29 maart aan Maximiliaan mede dat hij vijf dagen eerder de brief en het vredesvoorstel had ontvangen die De Haze naar Wenen had gebracht. Hij prees Maximiliaans initiatief om enkele invloedrijke raadgevers zeven dagen voor Pasen bijeen te roepen en hoopte eerstdaags hun oordeel te vernemen. Maximiliaan moest in ieder geval Georgius Gienger en Ehrenreich von Koenigsberg, voorzitter van de Oorlogsraad, bij de besprekingen betrekken[103]. Verder schreef Ferdinand aan zijn zoon dat hij de kapiteins en onderbevelhebbers aan de grenzen moest bevelen zich aan de wapenstilstand te houden en dat zij zich niet met de heidukken moesten inlaten of hun steun en onderdak verlenen. Uit brieven van de sultan was gebleken dat aan Turkse zijde hetzelfde was bevolen. Ook moest Maximiliaan overwegen hoe in geval van een vrede de oorlogsuitgaven konden worden teruggebracht zonder dat dit voor de inwoners gevaar zou opleveren[104].
Kort daarna wilde Ferdinand dat Maximiliaan met de Hongaarse Raad zou overleggen over de aanstelling van commissarissen in de sterkere grensplaatsen om te verhinderen dat in vredestijd vandaar uitvallen plaats zouden vinden. In Szigetvár moest men eraan worden herinnerd waakzaam te zijn want Busbequius had gewaarschuwd dat de Turken deze vesting door verraad in wilden nemen. Ferdinand droeg ook op om in de grensgebieden met zorg te werken aan de opsporing van de gevangenen van wie Rüstem de vrijlating had gevraagd[105].

Baldus, gehinderd door zijn zwakke gezondheid, kwam op 7

102. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 4-4-1559. ‘Conto (..) de cinque anni’ d.d. ?-11-1560: Al Natal del 1558: ‘A Giulio mio seruitor mandato a Venetia con lettere a S. Caes. M.ta per 2 caualli: 18 ducati’; ‘Per spese sue et d'un Gianizaro per l'andar et tornar: 77 ducati, 30 aspri’; ‘Al medesimo hauendo usato diligensa per 1 par di calze et un giappone: 12 ducati’; ‘Al Gianizaro: 4 ducati’.
103. Ferdinand aan Maximiliaan d.d. 29-3-1559. Toen de bijeengeroepen raadgevers op de achtste april nog altijd niet waren samengekomen, drong Ferdinand, geërgerd, er in een brief d.d. 14-4-1559 bij Maximiliaan op aan dat hij zo spoedig mogelijk het overleg begon en binnen enkele dagen de besluiten zou toezenden. Over Ehrenreich von Koenigsberg (‘Honorius Kunigsperg’): REGELE (1959), 73.
104. Ferdinand aan Maximiliaan d.d. 29-3-1559. In deze brief kondigde Ferdinand ook aan dat de tolk Johannes Spiegel was opgedragen zich zo snel mogelijk naar Wenen te begeven.
105. Ferdinand aan Maximiliaan d.d. 14-4-1559.

april aan in Wenen en op 28 april in Augsburg[106]. De keizer, tevoren ingelicht door de brieven die De Haze in maart naar Wenen had gebracht, dateerde één dag na de ontvangst van het officiële vredesvoorstel zijn antwoord aan de sultan. Diezelfde dag zette de keizer aan Busbequius zijn bedoelingen uiteen. Hij stuurde vier verschillende verdragsteksten. Twee teksten boden een vredesvoorstel met een looptijd van acht jaren, twee andere gaven een vredesvoorstel zonder vaste termijn. Naast deze onderverdeling was er een tweede: twee teksten bevatten de voorwaarden die Busbequius op 31 januari in de divan had voorgesteld, twee andere waren zonder deze voorwaarden. De keizer voegde hieraan toe dat hij de voorkeur gaf aan een verdrag van acht jaren met de voorwaarden die Busbequius had gedaan en pas in de laatste plaats aan een verdrag zonder vaststelling van de duur van de vrede en ook zonder voorwaarden. Busbequius moest, afhankelijk van de situatie, de sultan de gunstigste verdragstekst aanbieden.

Ferdinand wenste echter een reeks veranderingen in de voorwaarden en in het optreden van Busbequius. Het artikel waarin de bestraffing van Hamza Beg werd geëist, moest worden geschrapt want de keizer zou hiervan meer schade ondervinden dan Hamza Beg zelf: de sultan zou de klachten over hem veeleer als een compliment beschouwen dan als een vergrijp. Verder was het niet mogelijk om, zoals de sultan wenste, tegelijk met de bevestiging van het vredesvoorstel ook het achterstallig tribuut van 60.000 dukaten te sturen. Daarvoor was te weinig tijd beschikbaar en het was bovendien niet zonder risico. Dit geld zou worden gebracht samen met het tribuut voor het eerste jaar van de vrede en niet voordat de vrede door de sultan zou zijn getekend.

De koning meende dat Busbequius met betrekking tot de Spaanse koning weliswaar juist had gehandeld maar hij mocht in het vervolg geen melding meer maken van de opneming van Spanje in een vredesverdrag tussen de keizer en de sultan[107]. Ook moest hij gezien de gunstige politieke

106. Ferdinand aan Busbequius d.d. 29-4-1559 (= 1); Ferdinand schreef Maximiliaan op 11 april dat hij uit de laatste brief van Zernovitz wist dat Baldus op 17 februari Constantinopel had verlaten; toch had hij nog niets over Baldus' aankomst in Wenen gehoord. Maximiliaan moest daarom, indien ook hem niets over Baldus bekend was, bij de bevelhebber van Komorn navraag doen. Deze kon gemakkelijk in Boeda informeren. Ook aan de bevelhebbers van Szigetvár, Erlau en Gyula moest worden gevraagd, of Baldus ergens ziek lag, of in handen van rovers was gevallen. Deze brief van Ferdinand kruiste een brief, die Maximiliaan op 8 april aan zijn vader had geschreven en waarin hij over Baldus' komst berichtte; cf. ook: Ferdinand aan Maximiliaan d.d. 14-4-1559.

107. In maart 1559 was er nog sprake van mogelijke onderhandelingen tussen de Spaanse koning en de sultan: Nicolaus Secco zou samen met Francisco de Franchis (Tortorino) als gezant daarheen vertrekken. Een maand later zag Filips II onverwachts af van verdere vredesonderhandelingen met Süleyman; Ferdinand kreeg opdracht niet meer namens Spanje te onderhandelen met de Turken: BRAUDEL (1981), II, 967-970; cf. Siccus aan Ferdinand d.d. 20-5-1559, en Ferdinand aan Siccus d.d. 24-5-1559. Oorlogsvoorbereidingen door Spanje liepen uit op de slag bij Djerba in mei 1560, zie H. X, p. 266.

situatie blijven aandringen op de restitutie van Tata, Fülek en van de andere plaatsen, of anders bewerkstelligen dat deze vestingen zouden worden afgebroken en dat er een verlichting kwam van de belastingen en diensten die de Turken oplegden aan de plaatsen bij Komorn. De gezant diende hier echter naar eigen inzicht te handelen. Maar het zou in ieder geval terecht zijn wanneer hij aandrong op de afbraak van de vijandelijke vestingen bij Gyula en Vilagosvár.

Ferdinand beloofde dat er een opvolger voor Busbequius zou worden gezocht; de gezant hoefde niet nog lang in deze tredmolen te werken. Op het moment was er echter geen geschikte persoon voor een dergelijk gezantschap maar de keizer beloofde dat hij iemand zou vinden die in zijn plaats in Constantinopel zou achterblijven, nadat hij door Busbequius zou zijn ingewerkt[108.].

Op diezelfde 29 april droeg Ferdinand Maximiliaan op om een man van een tenminste behoorlijk gezag (‘saltem mediocris authoritatis’) met de vier vredesvoorstellen naar Busbequius te sturen. Hij wilde bij voorkeur een man die Busbequius zou kunnen opvolgen en uit de ‘vijandige barbarij’ zou kunnen verlossen zodat deze hem elders kon dienen; zelf kende hij geen geschikte persoon. De keizer voegde hieraan toe dat de expeditie die door De Haze naar Constantinopel zou worden geleid, niet mocht worden uitgesteld. Hij gaf evenals Maximiliaan zelf de voorkeur aan bijvoorbeeld een Italiaan of Duitser maar liever geen Hongaar als opvolger voor Busbequius[109.].

Maximiliaan wees Albert de Wijs aan om met Jasper de Haze het officiële vredesvoorstel en de geschenken bij de sultan te brengen. Hoewel De Wijs Busbequius na zijn vertrek uit Constantinopel in 1562 opvolgde als gezant, betekent dit, zoals het vervolg zal leren, geenszins dat dit van meet af aan de bedoeling was van Maximiliaan.

Over Albert de Wijs is nog slechts weinig bekend. De grote hoeveelheid gezantschapsbrieven van hem uit Constantinopel vanaf augustus 1562 tot zijn dood in 1569 zijn nooit grondig bestudeerd. Holter schrijft dat De Wijs Constantinopel reeds in 1547 had bezocht in het gezelschap van Veltwyck[110.].

108. Ferdinand aan Busbequius d.d. 29-4-1559 (= 2).
109. Ferdinand aan Maximiliaan d.d. 29-4-1559. Op 25-4-1559 had Maximiliaan zijn vader er per brief aan herinnerd dat er een opvolger voor Busbequius nodig was.
110. HOLTER (1935), 81. Busbequius sprak in zijn Turkse brieven over Albertus de Wijs als een ‘eervol man, grondig onderwezen in de goede letteren en, wanneer ik mij niet vergis, oorspronkelijk afkomstig uit Amersfoort’ en hij noemde het feit dat De Wijs geschenken en geld bracht, dat de keizer voor de sultan en de pasja's had bestemd: B.244,(22-30). Maar merkwaardigerwijs liet de schrijver van de Turkse brieven onvermeld dat De Wijs zijn opvolger werd en dat hij maar liefst drie jaren met hem in de karavanserai had doorgebracht! De Wijs gebruikt in keizerlijke dienst nooit de Latijnse namen waarmee hij zich in 1540 aan de universiteit van Wittenberg inschreef: Albertus Sapidus (FOERSTEMANN (1841), 182).

De voorspoedige onderhandelingen met Rüstem hadden tot gevolg dat de zware bewaking van de karavanserai werd opgeheven. Busbequius kon nu weer ieder die hij wilde, ontvangen. Zelfs maakte hij vijftien dagen lang een toeristische tocht buiten Constantinopel naar 'verscheidene tuinen van de sultan'[111]. Intussen steeg de spanning omdat het vast stond dat Bayazid en Selim met elkaar zouden slaags raken zodra de winter was geweken.

> Busbequius berichtte geregeld dat Bayazid troepen wierf, ondermeer ook onder de Koerden[112]. Hij had een gesprek met een janitsaar die hem vroeger had gediend en die nu in het gezelschap van een bode van Bayazid naar de sultan was gekomen. Deze man vertelde dat Bayazid ongeveer 10.000 mannen onder de wapenen had gebracht en dat hij zo nodig naar Egypte zou vluchten[113].
> De oorlog die al in het begin van het jaar als onvermijdelijk werd gezien[114], werd pas op 8 mei officieel aangekondigd: mannen, paarden en al het overige moesten in gereedheid worden gehouden; het doel van de oorlog werd niet bekend gemaakt. Busbequius, die dit alles berichtte, vulde aan dat het nog onzeker was of Süleyman zelf aan het hoofd van zijn leger naar Azië zou oversteken en of hij het wel zou aandurven een ander zijn troepen toe te vertrouwen. De beglerbeg van Rumelië had opdracht gekregen om zijn troepen naar Azië over te zetten. Bayazid was minder populair dan zijn vermoorde broer Mustafa maar volgelingen uit de families van Mustafa, Ahmed Pasja, en ook voortvluchtige, opstandige en op omwenteling beluste lieden hadden zich bij hem aangesloten; vele anderen sympathiseerden met hem. Intussen had Bayazid nadat hij zijn dierbare bezittingen en zijn harem in de burcht van Amasya had achtergelaten, zijn legerkamp vandaar opgebroken[115].

111. 'Conto (..) de cinque anni' d.d. ?-11-1560: Al Natal del 1558: 'Quando fui fora alla Villa per 15 di in piu giardini di questo S.^{or} et a piu persone presentate. Item in barche da: 25 ducati'; zie voor de vermelding in de eerste Turkse brief H. III, p. 69. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 25-1-1559 (zie p. 226 (n. 88)). Zernovitz aan Ferdinand d.d. 1-3-1559: '(..) L'amb.^{or} dela Caes.^{a} Ma.^{ta} sta libero come li altri amb.^{ri} et certo l'è amato molto da tutta la corte, et di continuo lo uisitano molti'. Id. d.d. 20-4-1559: Busbequius is vrij en '(..) ua a spasso doue uole e è uisitato e honorato da tutti como porta il douere'.
112. App. II, p. 485: Busbequius aan Ferdinand d.d. 21-2-1559.
113. Busbequius aan Ferdinand d.d. 20-3-1559. Busbequius vertelde in een latere brief aan Ferdinand, d.d. 13-5-1559 dat Bayazids leger 25.000 soldaten telde. Cf. voor de beide brieven App. II, p. 486-487.
114. Busbequius aan Ferdinand d.d. 10-1-1559. Cf. App. II, p. 484-485.
115. Busbequius aan Ferdinand d.d. 13-5-1559; cf. App. II, p. 486-487. Het dramatische karakter van de gebeurtenissen in deze tijd blijkt ook uit de brief die Süleyman schreef aan zijn zoon Bayazid. Deze brief nam Zernovitz op in zijn brief aan de keizer d.d. 1-6-1559. Daarin lezen we dat Süleyman aan Bayazid beval om terug te gaan naar Amasya en zijn leger te ontbinden; hij beloofde hem in vrede te kunnen leven tot zijn eigen dood, die nabij was, gezien zijn hoge leeftijd; daarna zou God beschikken over wat er zou gebeuren; indien Bayazid niet zou gehoorzamen, zou hij hem achtervolgen, ook als het moest tot in Indië, Perzië en de christelijke landen toe; ditzelfde lot zou ook Bayazids zonen beschoren zijn. Zernovitz schreef in dezelfde brief dat op 27 mei een antwoord was gekomen van Bayazid dat de sultan dit na lezing had verbrand. Het was bekend dat Bayazid had geschreven dat of hij, of Selim moest sterven.

> Toen Bayazid vernam dat zijn vader zich vanwege zijn slechte gezondheid ‘heel wat dagen’ niet in het openbaar had vertoond, aarzelde hij niet en trok naar Ankara waar hij de kooplieden van die stad geld afperste met de belofte dat dit zou worden teruggegeven na een voorspoedige afloop van de oorlog. Daarna leidde de jonge prins zijn troepen in de richting van Konya. Süleyman vaardigde, nadat hij dit had vernomen, een reeks bevelen uit: zijn leger moest zich in gereedheid houden, de sandjaks en begs in Azië dienden zich bij Selim aan te sluiten, de beglerbeg van Rumelië moest zijn troepen naar Klein-Azië overzetten en Mehmed Pasja en de ruiterij kregen opdracht om hemzelf in Klein-Azië op te wachten. De pasja's evenwel waren beducht voor de geringe oorlogsbereidheid bij de soldaten en zij beijverden zich om Süleyman ervan te weerhouden zich aan het hoofd van zijn troepen te begeven. De overtocht van de sultan naar Klein-Azië werd elke drie dagen weer uitgesteld. De door Süleyman geraadpleegde Moefti had geschreven dat al degenen die aan een man als Bayazid hulp boden, een zware straf verdienden en hij veroordeelde hen als ketters en overlopers. Dit vonnis werd verspreid onder de soldaten en aan Bayazid overgebracht[116].

Op 5 juni kwam het nieuws dat Bayazid en Selim bij Konya een veldslag hadden geleverd. Busbequius meldde de keizer dat Bayazid een nederlaag had geleden en zich naar Amasya had teruggetrokken. Maar Bayazids dapperheid tijdens het gevecht had alom bewondering gewekt want hij had niet geaarzeld om met een handjevol soldaten af te gaan op zijn broer die behalve een groot leger ook veel kanonnen had. De soldaten in het leger van Süleyman koesterden sympathie voor Bayazid. Dit benauwde de oude sultan zeer[117].

116. Busbequius aan Ferdinand d.d. 31-5-1559; cf. App. II, p. 487-490.
117. Busbequius aan Ferdinand d.d. 21-6-1559; cf. App. II, p. 490-491. Meer details in de brief van Zernovitz aan Ferdinand d.d. 9-6-1559: op 6 juni werd bekend dat op de eerste en de tweede juni een veldslag had plaatsgevonden tussen 50.000 soldaten van Selim en 30.000 soldaten van Bayazid. Er waren 25.000 mannen gesneuveld. Bayazid (hoewel gewond) had samen met een zoon kunnen vluchten; de sultan had opgewekt (‘alegro’) gereageerd bij het horen van dit bericht en had geschenken uitgedeeld aan de leden van zijn hof. Zernovitz geeft een uitgebreid verslag van het verloop van de veldslag bij Konya en al de maatregelen van de sultan. Süleyman gaf de bevelhebbers in Anatolië bevel Bayazid gevangen te nemen. Men was verdeeld over de vraag of dit zou lukken.
Op 22 juni schrijft Zernovitz aan Ferdinand dat Selim had geschreven dat er 8.000 mannen waren gesneuveld. Selim wilde daarmee de indruk wegnemen dat Bayazid erg krachtig zou zijn. Maar, voegde Zernovitz toe, het was algemeen bekend dat er een 20.000 soldaten aan beide zijden waren gesneuveld.

Inmiddels was op 27 mei Busbequius' dienaar Julius teruggekeerd die op aandringen van Rüstem in maart naar Venetië was gezonden met een kopie van Süleymans vredesvoorstellen[118]. Busbequius koos uit de vier vredesvoorstellen die de keizer had opgesteld, het stuk waarin een vrede voor acht jaren naast andere voorwaarden werd bedongen. Onverwijld gaf hij dit aan Rüstem Pasja zonder met de pasja over de afzonderlijke voorwaarden van het vredesvoorstel te onderhandelen. Hij liet het aan de dragoman Murad over om zijn standpunt bij Rüstem uiteen te zetten[119].

Op 20 mei, kort voor de terugkeer van Julius, was ook de bode Petrus Woiwode in Constantinopel aangekomen. Hij was door Maximiliaan begin april gezonden om aan te kondigen dat de keizer niet in staat was om binnen 90 dagen aan de sultan een antwoord te geven op diens vredesvoorwaarden. De pasja van Boeda had hem echter gedurende 21 dagen vastgehouden[120]. Zijn komst en die van de tsjausj die hem begeleidde, kwam Busbequius gelegen. Immers, op 14 mei was een man namens Isabella komen vertellen dat het leger van de koningin slaags was geraakt met dat van Ferdinand. Hij berichtte bovendien dat Maximiliaan een groot leger verzamelde rondom Zevenburgen dat hij zou laten oprukken zodra de sultan tegen Bayazid ten strijde trok. Isabella riep daarom de hulp in van de pasja's van Boeda en Temesvár om de vijand te weerstaan.
Rüstem was aanvankelijk geneigd dit te geloven en ondervroeg ook Busbequius op 21 mei over deze kwestie. Maar door de komst van Petrus Woiwode leerde Rüstem Pasja dat Maximiliaan zijn bevelhebbers had bevolen de wapenstilstand te respecteren en een bode die uit Boeda was gekomen vertelde dat spionnen van de pasja van Boeda die geregeld naar Wenen gingen geen melding hadden gemaakt van troepenwervingen door Maximiliaan. De bode van Isabella verklaarde vervolgens dat Isabella de vrede wenste met Ferdinand maar Balassa niet. Toen Rüstem dit hoorde, vervloekte hij Balassa en bracht hij de dood van Bebek in herinnering.
De volgende dag stuurde Rüstem de bode van Isabella weg met een brief dat de sultan vrede wenste met Ferdinand en dat hij van haar verwachtte dat zij goed op het gebied zou letten dat zij onder zich had; er zou aan de pasja's van Boeda en Temesvár worden opgedragen om haar bij te staan indien dat nodig was. Een bode die op 23 mei met grote snelheid naar Boeda reisde, bracht daar het

118. Busbequius aan Ferdinand d.d. 31-5-1559, 21-6-1559, 30-11-1559.
119. Busbequius aan Ferdinand d.d. 31-5-1559, 21-6-1559, 30-11-1559.
120. Busbequius aan Ferdinand d.d. 31-5-1559; Zernovitz aan Ferdinand d.d. 1-6-1559.

bevel dat er geen aanleiding gegeven mocht worden tot oorlog[121.]. Busbequius schreef Ferdinand dat hij Petrus Woiwode nog bij zich hield want hij verwachtte dat hij de hulp van deze bode weldra nodig zou hebben voor het overbrengen van belangrijke zaken. Maar voor zover we weten, heeft Petrus Woiwode Constantinopel niet meer verlaten. Hij stierf er in het najaar van 1560 aan de pest[122.].

De ontvangst van Ferdinands antwoord waarop Rüstem zo had aangedrongen, baatte Busbequius weinig. De pasja's lieten hem zeggen dat zij zich nu niet met het vredesvoorstel konden bezighouden omdat de sultan eerstdaags naar Klein-Azië zou oversteken. Murad Beg kwam namens hen zeggen dat ook Busbequius zich moest voorbereiden op de overtocht.

Busbequius vertelt in zijn derde Turkse brief dat hij, toen bekend was geworden dat de sultan zou uitrijden naar zijn legerkamp, zijn tolken en janitsaren had bevolen een bovenverdieping te huren in een huis langs de route. Op de bewuste dag was hij vóór de dageraad opgestaan maar wachtte vergeefs op de tsjausj die dagelijks de poort van de karavanserai opende. Omdat hij begreep dat de tsjausj willens en wetens niet kwam opdagen, liet hij zijn janitsaren de poort openbreken. Daarna verschafte de handigheid van deze mannen hem toegang tot het huis waarin hij een uitkijkplaats had gehuurd, want ook de poort van dit huis bleek gesloten te zijn. Het huis was vol joden. Eenmaal binnen kreeg hij een plaats bij het raam vanwaar hij de indrukwekkende uittocht van de sultan gadesloeg. De dame des huizes die hem bij zijn entree kwaad had aangesproken in het Spaans, kalmeerde, zoals Busbequius schreef, toen hij haar tien dukaten gaf in plaats van de zeven die hij had beloofd[123.].

121. Busbequius aan Ferdinand d.d. 31-5-1559. Dergelijke geruchten over oorlogsvoorbereidingen kwamen meer voor in deze periode. Zernovitz vermeldt in zijn brief van 22 juni 1559 aan Ferdinand dat Mircea, woiwode van Transsylvanië, naar Constantinopel had geschreven dat Maximiliaan 40.000 mannen naar Temesvár had gestuurd. Maar een bode, die was gekomen om te berichten dat Toejgoen pasja van Boeda, was gestorven, ontkende op 20 juni deze aantijgingen van Mircea.
122. Busbequius aan Ferdinand d.d. 31-5-1559, 21-6-1559, 30-11-1559. Holter geeft 29 november als sterfdatum van Petrus Woiwode, maar vermeldde niet zijn bron voor deze mededeling: HOLTER (1935), 105. Zie: ‘Conto (..) de cinque anni’ d.d. ?-11-1560: a l'altro Baioran del 1559 a di 13 di Settemb.: ‘A Peter Weyuoda similmente una ueste di panno: 5 ducati, 50 aspri’; ‘A medesimo Petro Wayvoda {sic} in contanti: 6 ducati’; a l'altro Baioran del 1556 {bedoeld moet zijn 1560} a di 1 del Settemb.: ‘Per la sepultura del Petro Weyuoda: 7 ducati’; ‘Item per le spese di Petro Weyuoda uenuto da Comaronio alli 21 di maggio nel 1559 fin a 14 di Settembrio del 1560 et del suo seruitor. Item del Chiaus uenuto con luy et il suo seruitor con lor caualli da detti 12 di Maggio fin a 12 d'Augosto del 1559: {een deel van:} 1500 ducati’, etc..
123. B.226,(15)-233,(22). Dit verhaal in de Turkse brieven zien we enigszins bevestigd door de: ‘Conto (..) de cinque anni’ d.d. ?-11-1560: ‘Ad un Iudaeo in cui casa uidi partirsi il S.^{or} per lo campo: 5 ducati’.

De sultan trok op 5 juni, de dag waarop de nederlaag van Bayazid bekend werd, naar zijn legerkamp aan de overzijde van de Bosporus. De pasja's in Constantinopel volgden hem, met uitzondering van de vierde pasja die met 1.000 janitsaren in Constantinopel achterbleef ter bewaking van de stad. Busbequius nam nog diezelfde avond zijn intrek in een huis dat was gelegen in een gehucht nabij Chalcedon waar zich het legerkamp van de sultan bevond[124].

De onderhandelingen gedurende de zomer van 1559.

Op 6 juni ontving Süleyman de Franse gezant in een schitterend paviljoen temidden van zijn legerkamp. De la Vigne overhandigde een brief van de Franse koning. Deze schreef dat de vrede die gesloten was tussen Frankrijk en Spanje geen belemmering vormde voor het voortbestaan van de vriendschap van Frankrijk met het Ottomaanse rijk[125]. De sultan antwoordde de Franse gezant slechts dat als de koning van Frankrijk, zoals deze zei, zijn vriend wilde zijn, hij nog altijd aan diens kant stond[126].

De volgende dag {7 juni} werd Busbequius ontvangen in de divan. Zich verwerend tegen Rüstems verwijten over invallen van de heidukken die in dienst van Ferdinand zouden staan, repliceerde hij dat ook de keizer zelf veel last van hen ondervond en dat alleen een groot leger hen kon verslaan. Hij eiste dat de burchten tegenover Gyula en Vilagosvár die in strijd met de wapenstilstand waren ingenomen en in vredestijd nutteloos waren, met de grond zouden worden gelijkgemaakt. Maar weldra werd hem duidelijk dat de pasja's en de sultan brutaler waren geworden en dat de vrede hem niet zou worden toegestaan: de Turken verkeerden in de mening dat de oorlog met Bayazid snel in hun voordeel kon worden beslist. Busbequius vreesde dat zij door de influisteringen van de Franse gezant bezorgd waren dat alle christelijke landen tegen hen samenzwoeren. Het vredesvoorstel van de keizer waarin de vrede werd bedongen voor de duur van acht jaren droeg alleen maar bij tot deze angst. Immers, deze periode van acht jaren was voldoende om een oorlog voor te bereiden. Toen Busbequius, nadat hij bij Rüstem en de andere pasja's was geweest, voor de sultan werd geroepen, drong hij aan op een antwoord op het vredesvoorstel van de

124. Busbequius aan Ferdinand d.d. 21-6-1559, 30-11-1559; Zernovitz aan Ferdinand d.d. 9-6-1559. Maar in de derde Turkse brief schrijft Busbequius dat hij zelf enkele dagen na de sultan was overgestoken: B.233,(22-24). 'Conto (..) de cinque anni' d.d. ?-11-1560: In Natolia nel campo di questo S.re a di 5 di Giugno 1559: 'In 2 barche che ho tenuto la. Item per mio passaggio et del S.or Alberto quando uenne et di mei Dragomanni a piu uolte: 54 ducati'.
125. CHARRIERE (1850), II, 583-590: De la Vigne aan Hendrik II d.d. 21-6-1559; Busbequius aan Ferdinand d.d. 30-11-1559.
126. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 9-6-1559.

keizer. Rüstem zei dat dit antwoord werd geschreven[127].

Busbequius wachtte daarna vele dagen. Intussen werden de berichten over Bayazid dagelijks ongunstiger voor de Turken. Dit was echter niet van grote invloed op hun houding tegenover Busbequius. Zij bleven vastbesloten hem slechts een vrede toe te staan op grond van hun voorwaarden. Maandenlang hielden zij hun ware bedoelingen geheim en probeerden de gezant ertoe te bewegen de brief van de sultan naar de keizer te laten brengen, maar zij stonden hem niet toe de inhoud ervan te lezen. De gezant had goede redenen voor zijn vermoeden dat Süleymans antwoord niet overeenstemde met de afspraken die hij in januari had gemaakt met Rüstem Pasja. Hij doorzag de opzet die schuilging achter al die geheimzinnigheid van de pasja's: wanneer de brief van de sultan eenmaal naar Wenen was opgestuurd, konden de pasja's de keizer betichten van woordbreuk indien deze de opgestuurde vredesvoorwaarden niet nakwam. Busbequius weigerde derhalve consequent de brief op te sturen tenzij hij eerst zelf een betrouwbaar afschrift van het antwoord van de sultan ontving. Van de andere kant was hij wel bereid om zelf naar Wenen te reizen om welke brief van de sultan dan ook naar de keizer te brengen. Hij voorvoelde dat de Turken in dat geval billijker voorwaarden zouden meegeven, daartoe genoodzaakt door de politieke en economische moeilijkheden waarin het Ottomaanse rijk zich bevond. De pasja's stonden Busbequius niet toe te vertrekken met de brief van de sultan omdat dit betekende dat de gezant van de keizer niet meer had kunnen bereiken dan die voorwaarden waarvan iedereen tevoren wist dat de keizer ze zou afkeuren. Ook dreigde in dat geval een werkelijke oorlog, terwijl de Turken zelf dan niet konden profiteren van de Oostenrijkse gezant in Constantinopel die anders een eventuele oorlog kon helpen voorkomen met diplomatieke middelen. Wel deden de pasja's gedurende deze zomer vergeefse pogingen om de gezant te misleiden en zij toonden hem niet gelijkluidende kopieën van de brief die voor de keizer bestemd was.

Dat dit spel van kat en muis en van wederzijdse onverzettelijkheid op niets uitliep, bleek al in het najaar van

127. Busbequius aan Ferdinand d.d. 21-6-1559, 30-11-1559. Zernovitz berichtte de keizer op 9 juni 1559 dat Busbequius samen met de jongeman (‘gentilhuomo’) - ongetwijfeld de eerdergenoemde Julius - die de brief uit Venetië had gebracht bij de sultan was geweest. Rüstem Pasja had bezwaren aangevoerd dat de kolonisten (‘coloni’) die in ‘het boek’ van de sultan voorkwamen ook belastingen betaalden aan de keizer; Mehmed Pasja had gesproken in het voordeel van de keizer; Rüstem wilde dezelfde hoofdstukken (‘capitoli’) in het verdrag als vijf jaar tevoren, maar Busbequius had niet willen afwijken van wat op schrift was vastgelegd; dezelfde week zou naar men zei de brief voor de keizer worden geschreven; voor het overige verwees Zernovitz naar de brief die Busbequius aan de keizer zou schrijven.

1559 toen de pasja's de brief voor de keizer bij Busbequius lieten wegnemen en hem opnieuw lieten vastzetten in de karavanserai. Toch bleef Busbequius erop vertrouwen dat de politieke omstandigheden de sultan en zijn pasja's weldra zouden dwingen op zijn eisen in te gaan. Hij had echter onvoldoende rekening gehouden met het koppige karakter van Rüstem Pasja die elk toegeven scheen te beschouwen als een grond voor een beschuldiging van de kant van de sultan. De geschiedenis van deze voor de gezant zo spannende zomermaanden volgt hieronder.

Bayazids optreden bepaalde de gehele zomer in hoge mate de verwachtingen bij de verschillende partijen.

> Zernovitz schreef dat op 15 juni zes mannen van Bayazid in Constantinopel waren gearriveerd. Zij hadden de sultan gevraagd zijn zoon in vrede te laten leven. Süleyman eiste dat Bayazid de overgelopen sandjaks uitleverde en dat hij de 10.000 soldaten in zijn dienst ontsloeg. Hij mocht 1.000 soldaten houden. Alleen op die voorwaarden werd het verzoek ingewilligd[128.].
> Zernovitz gaf ook de algemene opvatting: men geloofde dat de sultan nooit vrede zou sluiten met Bayazid want met twee van zijn zonen in leven zou hij onmogelijk kunnen regeren. Zijn beloften aan Bayazid dat hij hem zou vergeven, waren verzonnen. In werkelijkheid dacht Süleyman er slechts aan hoe hij zijn zoon kon laten sterven en volgens sommigen zou hij niet eerder naar Constantinopel terugkeren voordat Bayazid was gepakt. Anderen verwachtten dat Bayazid met zijn 10.000 mannen in het onherbergzame Anatolië een te moeilijke prooi was[129.].

De la Vigne had al langer het vertrouwen van de sultan verloren. Toch was de herinnering aan het langdurige bondgenootschap met Frankrijk bij Rüstem nog zo sterk dat zij nog niet wilden toestemmen in een bondgenootschap met Ferdinand zolang niet ook de Fransen daarbij werden betrokken. Naar Busbequius' opvatting zouden de Fransen in zo'n geval de vrije hand krijgen wanneer zij onrust wilden stoken in de Duitse landen[130.]. Hij bleef daarom bij zijn standpunt dat er slechts een vredesverdrag tussen Ferdinand en Süleyman gesloten kon worden.

> Busbequius schreef de keizer dat De la Vigne in deze periode een grote welwillendheid jegens hem aan de dag legde[131.]. Deze

128. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 15-6-1559.
129. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 22-6-1559.
130. Busbequius aan Ferdinand d.d. 21-6-1559, 30-11-1559.
131. Busbequius aan Ferdinand d.d. 30-11-1559. In de vierde Turkse brief (B.301,(8)-302,(3)) vertelde Busbequius dat De la Vigne zich vriendelijker jegens hem opstelde nadat de Franse gezant hem voortdurend had dwars gezeten. Het beeld dat Busbequius in de Turkse brieven van hem gaf is een neerslag van zijn slechte ervaringen met De la Vigne zelf. Daar doorheen lijken echter ook slechte ervaringen met eerdere Franse gezanten te spelen. In de Turkse brieven komt de geschiedenis van de gebeurtenissen in de zomer van 1559 slechts terloops ter sprake. Enkele keren vergiste de schrijver zich. Het lijkt niet terecht om op grond van de genoemde passage in de Turkse brieven te veronderstellen dat Busbequius de politiek van de Franse gezant tegenover hemzelf niet heeft doorzien: PEYTRAUD (1897), 53. Zie over De la Vignes querulanterig optreden tegenover de Turken zijn briefwisseling bij RIBIER (1666), II, 685-821 en vooral CHARRIERE (1850), II, 385 en passim.

verrassende houding van de Franse gezant moet in verband gebracht worden met Frankrijks wens om deel uit te maken van een verdrag tussen Süleyman en Ferdinand. Dat Ferdinands gezant het opportunisme van De la Vigne doorzag, blijkt uit zijn brief van 13 augustus waarin hij de keizer schreef veel hinder te ondervinden van de Fransen. Want die zeiden dat de Turken ook in het verdrag tussen de Franse koning en Filips II waren opgenomen. De Turken durfden naar Busbequius' opvatting zich niet te verzetten tegen de eis van de Fransen om hen in een verdrag met Ferdinand op te nemen[132.].

Busbequius noemde in zijn brieven aan de keizer geen voorbeelden van deze ‘welwillendheid’ van De la Vigne. In de vierde Turkse brief geeft hij echter als voorbeeld De la Vignes hulp bij de bevrijding van een groep gevangengenomen pelgrims. Deze pelgrims - zij waren voor het merendeel afkomstig uit de Spaanse Nederlanden, een klein aantal kwam uit Silezië - waren tijdens een reis naar het heilige land in 1556 in Syrië gevangengenomen. Eén van hen, Melchior von Sendlitz, schreef lang na het gebeuren een uitgebreid verslag van zijn avonturen tijdens de rampzalige pelgrimstocht en bracht ook de gunstige rol van Busbequius in herinnering[133.].

De gevangenneming van de pelgrims was een vergelding voor een plundertocht die zeerovers in Syrië hadden ondernomen[134.]. De arme reizigers herhaalden vergeefs dat zij met deze plundertocht niets van doen hadden. Zonder succes ook beriepen zij zich op hun Venetiaanse vrijgeleidebrieven. Nadat zij tenslotte naar Constantinopel waren overgebracht, leidden zij daar als slaven van de sultan een ellendig bestaan. Onder dwang moesten zware werkzaamheden worden verrichten. Het voedsel dat zij ontvingen was vaak niet meer dan bedorven of aangevreten brood. Ook waren zij niet gewend aan het slechte water. Honger was hun deel en bijna geheel naakt liepen zij rond. Met wat achtergehouden geld kon aanvankelijk het lijden nog enigszins worden verlicht, maar spoedig moest naar hulp van elders worden omgezien. Deze pelgrims beheersten de kunst van het stelen en de andere listen waarmee andere gevangenen zich doorgaans in leven hielden, in onvoldoende mate. Zij schreven derhalve aan Busbequius - Von Sendlitz sprak voortdurend van ‘George von Bussbeck’[135.]! - en vertelden wie zij waren en wat hun was overkomen. Op hun verzoek stuurde Busbequius onmiddellijk wat geld en schreef vol medeleven ‘dat hij hen wel kende’ en dat hij hen zou steunen totdat zij uit hun lijden

132. Busbequius aan Ferdinand d.d. 13-8-1559 (= 1).
133. SENDLITZ (1584), 250-274; cf. VIERTEL (1902), 38/9 en EVANS (1970), 92.
134. Over kaperij door christenen: BRAUDEL (1982), II, 873-880.
135. Busbequius' vader heette George. Het is mogelijk dat één of meer van de gevangen zuid-Nederlanders de vader van Busbequius hebben gekend en dat zij onderling over hem hadden gesproken. Deze gedachte is nog aantrekkelijker, wanneer men bedenkt dat een aantal van deze gevangenen Franstalig geweest moet zijn. Immers al die jaren slaagden zij erin de Turken wijs te maken dat zij ‘Fransen’ waren; opmerkelijk is ook Busbequius' uitspraak ‘dat hij hen wel kende’ (zie het vervolg).

zouden zijn verlost. Busbequius bemiddelde bij het schrijven van nieuwe brieven aan hun verwanten. Ook de Venetiaanse bailo deed pogingen de gevangenen los te kopen.
Zo kwam het dat Busbequius hun dikwijls in het geheim geld stuurde. Soms slaagden een of twee van de gevangenen erin hem te bezoeken en bij hem over hun gebrek te klagen. Bij zulke gelegenheden trakteerde de gezant hen en de Turken die hen begeleidden. Toen het gevaar dreigde dat zij samen met andere gevangenen als galeislaven naar Rhodos werden gestuurd, kocht hij hen vrij. Hij deed dit ook een tweede keer nadat zij reeds acht dagen op een galei hadden gezwoegd[136].
De gevangenen riepen ook de hulp in van De la Vigne. Omdat de goede betrekkingen tussen Frankrijk en het Ottomaanse rijk de meeste hoop op bevrijding boden, hadden zij de Turken verteld dat zij Fransen waren. De la Vigne zei dat zij onschuldig in gevangenschap waren geraakt en beloofde te zijner tijd hulp. Andere Fransen in Turkse gevangenschap vertelden Von Sendlitz en zijn lotgenoten dat zij De la Vigne vruchteloos om hulp hadden gevraagd. Deze uitkomst leek ook hun voorbestemd: een jaar wachtten zij zonder iets te horen van de Franse gezant. Maar toen Süleyman De la Vigne in audiëntie ontving in zijn legerkamp bij Chalcedon, overhandigde de Franse gezant hem een brief van de koning van Frankrijk waarin werd gevraagd om de invrijheidstelling van de ‘Franse’ pelgrims. Süleyman verleende zijn toestemming[137].
Nog diezelfde dag {5 juni} kwam een Fransman die zelf een gevangene was geweest, ongeketend bij de Silezische pelgrims die juist bij een berg bezig waren stenen te hakken. De man vertelde hen dat zij allen vrij waren; wel waren er in de tijd van hun gevangenschap drie van hen gestorven. Samen met zijn landgenoot Oppersdorff bracht Von Sendlitz een bezoek aan Busbequius die zich op dat moment in het Turkse kamp bevond. Busbequius liet dadelijk drie stoelen brengen en - tussen hen beiden inzittend - on-

136. Het relaas van Von Sendlitz stemt overeen met de bewaarde diplomatieke correspondentie. In een brief van 16 maart 1559 droeg Ferdinand Busbequius op om zich te bekommeren om Wolfgang von Opperstorff, Melchior Seidlitz (= Von Senlitz) en Moritz von Altmannshausen, allen uit Silezië. Hun verwanten hadden voor hun invrijheidstelling 1.000 dukaten geboden. Op 13 mei antwoordde Busbequius dat hij zich het lot van deze gevangenen had aangetrokken vanaf het moment dat zij naar Constantinopel waren gekomen. Hij voegde eraan toe dat het lot van de gevangenen, die in handen waren van de sultan, erger was dan dat van de slaven, die in het bezit waren van particulieren. Laatstgenoemden konden gemakkelijk door voorspraak, of ruil worden bevrijd. De gevangenen van de sultan, daarentegen, konden in het algemeen alleen door de dood hun vrijheid terugkrijgen. Er bestond voor de genoemde personen weinig hoop op vrijheid. Hij had hen twee keer voor de galeien behoed. Ook de bailo had zich voor hen ingezet, echter vergeefs.
137. TESTA (1864), 87-88: Süleyman aan Hendrik d.d. 17-6-1559.

derhield hij zich met hen. Hij was verheugd dat zij vrij waren. Kort daarna schoot hij hun honderd dukaten voor, voldoende om naar Venetië te reizen[138.]. Hij was tevreden met hun belofte dat zij het geld zouden terugsturen en wees een schuldbekentenis van de hand: als zij zich niet aan hun woorden zouden houden, zouden zij ook niet trouw zijn aan wat zij schriftelijk hadden beloofd. Busbequius nodigde hen uit als gasten van zijn tafel. Zij verlieten Constantinopel op 12 juli. In Venetië voorzag, dankzij Busbequius' aanbevelingsbrief, graaf Frans von Thurm (Francesco della Torre) hen van verdere middelen voor de reis. Zo bereikten zij tenslotte op 7 september 1559 Breslau.
Busbequius kon slechts moeilijk verdragen dat De la Vigne de eer van deze bevrijding voor zich opeiste. Hij schreef Ferdinand dat de bailo Marino de Cavalli (die eens door de keizer was geridderd) veel moeite voor de gevangenen had gedaan[139.]. De Franse gezant had de laatste hand aan het werk gelegd: ‘Zo triomfeert deze Franse gezant en staat niet toe dat de bailo een deel van de eer krijgt’. Maar het belangrijkste was naar zijn mening dat de pelgrims uit hun verschrikkelijke gevangenis waren bevrijd[140.].

Pas op de dertiende dag na de audiëntie bij de sultan[141.] kreeg

138. ‘Conto (..) de cinque anni’ d.d. ?-11-1560: a l'altro Baioran del 1559 a di 13 di Settemb.: ‘Per spese fatte in adgiuto et per sostentation di 14 pellegrini parte Allemani alti parte bassi, con duoi frati del monte Syon in spatio di 2 anni: 100 ducati’.
139. Zernovitz berichtte op 12 mei aan Ferdinand dat de bailo met Rüstem had gesproken over de vrede van Cateau-Cambrésis. De Venetiaan had hierover inlichtingen verschaft. Hij had bovendien gevraagd om de invrijheidstelling van de gevangen pelgrims. Rüstem had beloofd dit ‘redelijke verzoek’ (‘buona supplica’) aan de sultan voor te leggen. Zernovitz had daarna van de bailo opdracht gekregen een verzoekschrift in het Turks te schrijven. Op 1 juni schreef Zernovitz aan Ferdinand dat hij dit verzoekschrift aan Rüstem had overhandigd. Deze laatste had echter nog niet met de sultan over de gevangenen gesproken vanwege de politieke ontwikkelingen. Zernovitz meldde op 9 juni 1559 aan Ferdinand dat Rüstem hem op de vorige dag had opgedragen de bailo van Venetië te zeggen dat hij voor de tweede keer met de sultan over de gevangen pelgrims had gesproken. De sultan had toegestemd in hun invrijheidstelling. Zernovitz meende echter dat Rüstem nu pas voor het eerst met de sultan over dit onderwerp had overlegd.
140. Busbequius aan Ferdinand d.d. 21-6-1559. Toen Busbequius in zijn vierde Turkse brief het verhaal vertelde van de bevrijding van de gevangen pelgrims (B.299,(17)-301,(19)), week dit af van de andere bronnen in de beoordeling van De la Vigne. In de vierde Turkse brief schreef hij niet dat De la Vigne alle eer naar zich toe trok, maar hij beschouwde diens inspanning als een daad van goede wil tegenover hemzelf.
141. Busbequius heeft het in zijn brief d.d. 21-6-1559 aan Ferdinand over de ‘dertiende dag’, maar in zijn brief d.d. 30-11-1559 aan Ferdinand over de ‘veertiende dag’. Ook Zernovitz geeft in zijn brief d.d. 22-6-1559 aan Ferdinand afwijkende inlichtingen over de gang van zaken: vier keer waren de ‘capitoli’ herschreven voor de keizer. Op 19 juni had Rüstem de brief van de sultan naar Busbequius laten brengen, verzegeld in een zak van gouddraad (‘panno d'oro’). De gezant had een kopie gevraagd, die naar Zernovitz verwachtte, ook zou worden gegeven. Zernovitz had begrepen dat de Turken de Fransen en Venetianen wilden opnemen in het verdrag. Dit geschiedde op verzoek van de Fransen en de Venetiaanse bailo. Maar Busbequius wilde hiervan niets weten. Zernovitz dacht dat de Turken Busbequius niets konden weigeren vanwege Bayazid.

Busbequius de brief met het Turkse vredesvoorstel. Maar niet Rüstem persoonlijk gaf hem de brief zoals gebruikelijk, maar een tsjausj. Deze voegde er namens de sultan aan toe dat zowel Ferdinand als de sultan ‘vriend en vijand zouden zijn voor vrienden en vijanden’. Busbequius weigerde echter een brief te verzenden waarvan hij geen afschrift had ontvangen. Wel was hij bereid welke brief dan ook persoonlijk naar de keizer te brengen. Op 19 juni brachten Busbequius' dragoman en zijn arts een brief met zijn standpunt aan Rüstem. Deze brief werd voorgelezen in de divan. Vertoornd stuurde Rüstem de dragoman weg met de boodschap dat een antwoord zou volgen. De gezant vermoedde dat de Turken heimelijk ook de Franse koning en Venetië in het verdrag wilden opnemen. De dragoman Murad Beg had hem in het grootste vertrouwen een vertaling van de brief laten lezen: de Turkse vredesvoorstellen weken af van die van de keizer maar hij vreesde dat het origineel op nog veel belangrijkere punten verschilde[142.].

De tsjausj bracht de volgende dag nogmaals de brief van de sultan en beloofde een afschrift. Hij spoorde Busbequius ‘bijna met geweld’ aan om naar Constantinopel terug te keren. Busbequius weigerde zolang de zaak niet was afgehandeld. Hij stuurde iemand naar Rüstem om aan te dringen op een antwoord. Toen uiteindelijk een Turks afschrift was gebracht, las hij dit door met Murad Beg: het bleek hetzelfde als de kopie die de dragoman hem eerder had laten lezen. Er kwamen enkele ‘duistere en ongewenste passages’ in voor[143.].

Busbequius protesteerde door middel van een brief in de divan tegen de opneming van anderen in het vredesverdrag. Zijn argument was het geschil van de keizer en de koning van Frankrijk om enkele steden. Hij had Murad Beg een document laten opstellen waarin hij zijn standpunt uiteenzette en dat was toegevoegd aan zijn brief. De dragoman had hem hoop gegeven op voorspoedige onderhandelingen. Nadat de brief in de divan was gebracht, probeerde Murad Beg hem over te halen alsnog de Fransen in het verdrag op te nemen. Busbequius begreep dat de dragoman met deze bedoeling naar hem toe was gestuurd.[144]

> Het volgende voorval sterkte de gezant nog in zijn overtuiging. De secretaris van de Franse gezant was bijna slaags geraakt met de bailo van Florence die het bericht had verspreid dat in Frankrijk opdracht was gegeven om steden in andere {Habsburgse} handen terug te

142. Busbequius aan Ferdinand d.d. 21-6-1559, 30-11-1559.
143. Busbequius aan Ferdinand d.d. 30-11-1559.
144 Busbequius aan Ferdinand d.d. 30-11-1559; Ferdinand aan Busbequius d.d. 3-10-1559.

eisen. De Franse secretaris was bang dat het bericht zou verhinderen dat Frankrijk in het verdrag van Ferdinand en de sultan werd opgenomen[145].

Intussen leren we de onzekerheid waarin de pasja's verkeerden beter kennen uit een episode in een brief van Zernovitz: Rüstem vroeg aan Zernovitz om aan de hand van Ptolemaeus de omvang van Duitsland aan te geven. Zernovitz vertelde de pasja dat Duitsland zes keer zo groot was als Frankrijk. Rüstem had zich hierover verwonderd. Zernovitz verklaarde onder andere dat Duitsland veel dichter bevolkt was dan Klein-Azië en heel Griekenland samen, met inbegrip van Bosnië en Hongarije. Desgevraagd vertelde de wakkere Macedoniër dat Duitsland vele, zeer rijke en machtige hertogen en vorsten telde en dat zij allen verplicht waren om de keizer te helpen. Spanje was volgens Zernovitz twee keer zo groot als Frankrijk[146].

Omdat Busbequius zijn doel langs deze weg niet bereikte, zond hij een tsjausj naar Rüstem en vroeg toestemming voor zijn terugkeer naar Constantinopel: hij wilde zelf de brief van de sultan naar de keizer brengen; ook hoopte hij zó een confrontatie te vermijden met een menigte dronken Turkse soldaten die als gevolg van de bairam zijn dienaren lastigvielen[147]. Rüstem prees dit voornemen om naar Constantinopel te gaan maar wilde niets horen van Busbequius' plan om naar Wenen te gaan: er zou weldra een nieuwe gezant in zijn plaats komen. Eerst dan zou hij worden ontslagen; hij moest niet ‘somber’ zijn maar de brief opsturen die hij had

145. Busbequius aan Ferdinand d.d. 30-11-1559; Ferdinand aan Busbequius d.d. 3-10-1559: Ferdinand hechtte zijn goedkeuring aan Busbequius' wens om Frankrijk en Venetië niet op te nemen in een verdrag met de sultan.
146. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 30-6-1559.
147. Busbequius doelde hier op een gevaarlijk incident. Er had in het kamp van de sultan een scheldpartij plaatsgevonden tussen een aantal janitsaren en dienaren van hemzelf die in gezelschap waren van enkele Italiaanse renegaten. Dit was ontaard in een vechtpartij waarbij één van de janitsaren zijn linnen hoofdbedekking was kwijtgeraakt. Busbequius beëindigde daarna de twist door zijn tsjausj, ‘een afgeleefde, oude man’, heel wat goudstukken toe te stoppen om het verloren voorwerp te vergoeden. Aan dit verhaal knoopte Busbequius de opmerking vast dat Rüstem iemand naar hem had gestuurd met de waarschuwing dat dergelijke incidenten voorkomen moesten worden. Immers, nu het oorlog was, heersten de janitsaren en zelfs Süleyman had geen volledige macht over hen en was beducht voor hen: B.241,(27)-244,(13) (hier is echter geen sprake van ‘dronken’ janitsaren). Zie ook ‘Conto (..) de cinque anni’ d.d. ?-11-1560: In Natolia nel campo di questo S.re a di 5 di Giugno 1559: ‘Reso al Chiaus per la differenza consciata con Gianizari: 17 ducati’. Zie over de macht van de janitsaren binnen de Ottomaanse staat LYBYER (1913), 91-97.

gekregen. Busbequius weigerde dit laatste. Wel keerde hij terug naar Constantinopel[148].

Intussen putte hij moed uit het nieuws over Bayazid. Hij meende dat ook het bericht over de bouw van een vloot in Spanje de Turken er weldra van moest overtuigen dat een vrede met de keizer waarin naar de wil van de Fransen ook de koning van Spanje moest worden opgenomen, niet lang stand zou houden[149].

Bovendien zouden, naar hij verwachtte, ook de fraaie geschenken die De Haze en De Wijs op 9 juli[150] - acht dagen na zijn terugkeer in Constantinopel - hadden meegebracht tegelijk met het officiële vredesvoorstel van Ferdinand hun uitwerking niet missen. Zij hadden namelijk 6.500 dukaten meegebracht die bestemd waren voor Busbequius en bovendien 31 bokalen (‘sciphos’), drie kleinere en twee wat grotere klokken.

> De klokken waren voor de sultan, maar omdat het Turkse leger de aanbieding van de geschenken zou bijwonen en het gerucht rondging dat het geschenk groot zou zijn, besloot Busbequius er enige bokalen aan toe te voegen. Omdat de derde vizier en de beglerbeg van Rumelië afwezig waren en de pasja van Boeda overleden was[151], gebruikte hij hun geschenken om de andere groter te doen lijken. Rüstem wenste ook nog enige zijden gewaden als geschenk voor de sultan en wilde dat de indruk werd gewekt dat de extra bokalen werden gegeven in Ferdinands opdracht om zoals Busbequius het uitdrukte ‘de kwaadwillende massa meer tevreden te stellen’. Maar de gezant vond het geschenk groot genoeg en om onnodige kosten te vermijden liet hij de gewaden achterwege[152]. Busbequius liet Rüstem bovendien weten dat er geschenken voor hem en de overige pasja's waren: het was de bedoeling om Rüstem 2.000 dukaten in zilveren bokalen aan te bieden; drie- of vierduizend dukaten zou hij hem heimelijk doen toekomen. De gezant besefte dat wanneer Rüstem dit aanbod zou accepteren, hij het geld moest lenen. Maar in eerdere gevallen had de pasja altijd

148. In de derde Turkse brief schreef Busbequius ten onrechte dat hij drie maanden in het Turkse kamp had doorgebracht: B.233,(30)-234,(1). Dit verblijf duurde al met al echter amper een maand.
In dezelfde Turkse brief vertelde Busbequius dat hij van plan was om op de dag voor de bairam, het Turkse paasfeest, naar Constantinopel terug te keren, maar een verlangen om de bairam mee te maken had hem weerhouden. Hij gaf een uitgebreide beschrijving van de bairam onder leiding van de sultan: B.249,(20)-251,(12). Volgens het rekeningoverzicht viel de bairam op 6 juli, maar in zijn brief aan de keizer d.d. 30-11-1559 sprak Busbequius over de eerste juli als de dag van de bairam (zie het vervolg).
149. Busbequius aan Ferdinand d.d. 30-11-1559 en id. 13-8-1559 (= 1).
150. Deze datum vinden we niet alleen in Busbequius' brief aan Ferdinand d.d. 30-11-1559, maar ook in de brief van Zernovitz aan Ferdinand d.d. 19-7-1559.
151. Zernovitz maakte in zijn brief aan Ferdinand d.d. 22-6-1559 melding van de dood van Toejgoen Pasja. Deze werd opgevolgd door Rüstem Pasja.
152. Busbequius aan Ferdinand d.d. 30-11-1559.

> geweigerd één ‘obool’ aan te raken zolang niet een verdrag tot stand was gebracht. Dit was ook nu het geval. Niettemin besloot de gezant Rüstem vier grote bokalen maar zonder geld en tevens een klok aan te bieden[153.].

> Tezelfdertijd {medio juli} wekte het bericht dat de inwoners van Szigetvár zich niet aan de wapenstilstand hielden, de woede van Rüstem. Busbequius reageerde hierop met een (niet bewaard gebleven) brief aan de pasja's[154.]. Deze gebeurtenis bij Szigetvár kan in verband worden gebracht met een bericht bij Zernovitz. Deze schreef dat een sandjak, een zekere Dervisj Beg, 70 hoofden van heidukken naar de sultan had gezonden en dezelfde sandjak rapporteerde tegelijkertijd dat 200 heidukken een kasteel van de sultan hadden overvallen en plaatsen in brand hadden gestoken. Rüstem, in woede ontstoken, had Ferdinands gezant gevraagd hoe hij het moest rijmen dat de keizer dit alles toestond en op hetzelfde moment geschenken aanbood voor de vrede. De gezant had geantwoord dat dit niet de wil was van de keizer; de heidukken hadden kwaad gedaan en daarvoor geboet[155.].

Op 17 juli stak Busbequius nogmaals over naar Klein-Azië. Tijdens een onderhoud met Rüstem trok hij het gebeuren in Szigetvár in twijfel en hij zei dat hij spoedig een brief van de keizer hierover verwachtte. Hij benadrukte bij die gelegenheid dat geen anderen in het verdrag konden worden opgenomen.

> Nu bezocht hij ook Ali Pasja met geschenken en gaf hem twee bokalen en 1.000 dukaten; een van deze bekers, gemaakt van sierlijk handwerk, was bestemd geweest voor de pasja van Boeda. De in Constantinopel verblijvende Pertau Pasja en Ferhad Pasja zouden elk 400 dukaten ontvangen en twee bokalen[156.].

De volgende dag - het was inmiddels 18 juli - kuste Busbequius in gezelschap van Albertus de Wijs en zijn eigen secretaris de hand van de sultan. Voor zijn aanzien had hij zijn gevolg nog uitgebreid met zijn arts en een jonge edelman. In het legerkamp werd veel gepraat over de geschenken, vooral over de klok in de vorm van een olifant[157.]. De pasja's hadden te kennen gegeven dat zij dit geschenk wilden zien alvorens het bij de sultan zou worden binnengebracht. In een rede groette de gezant de sultan uit naam van de keizer en hij noemde de geschenken en de brief waarin de keizer zijn goedkeuring had gehecht aan de vredesvoorwaarden. Hij vroeg een heldere en duidelijke brief met een bevestiging van de vredesvoorstellen, zodat de keizer zich erin kon vinden.

153. Busbequius aan Ferdinand d.d. 30-11-1559; zie over Rüstems onomkoopbaarheid p. 263.
154. Busbequius aan Ferdinand d.d. 30-11-1559. Busbequius' niet bewaarde brief aan de pasja's was toegevoegd als bijlage ‘B’.
155. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 19-7-1559; cf. ŽONTAR (1971), 181.
156. Busbequius aan Ferdinand d.d. 30-11-1559.
157. Over deze bijzondere klok: B.244,(27/8).

Het was ook billijk dat hijzelf, nadat hij reeds vijf jaar als gezant had gediend, deze brief naar de keizer mocht brengen. De sultan gaf ten antwoord dat de zaak in overweging zou worden genomen. Busbequius keerde hierna naar Constantinopel terug.

De volgende dag bracht Murad Beg de beslissing van de sultan: Albertus de Wijs moest met de brief van de sultan naar de keizer gaan. De gezant zelf mocht Constantinopel niet verlaten maar zou na aankomst van het eregeschenk zijn ontslag krijgen. Busbequius wees dit besluit van de hand: wel was hijzelf bereid om samen met al zijn mensen de brief naar de keizer te brengen. Dan was het namelijk ook voor zijn meester duidelijk dat hij niet anders kon handelen[158].

> Murad Beg hielp hem vervolgens een nieuwe brief voor de pasja's op te stellen: in zijn brief van 3 februari had hij slechts de verantwoordelijkheid op zich genomen voor de voorwaarden zoals hij die op 31 januari in de divan had laten zien. Daarna had hij de keizer geschreven dat de naar Wenen opgestuurde voorwaarden identiek waren aan de Turkse. Wanneer nu het nieuwe vredesvoorstel op veel punten van het oude zou verschillen, zou hem dit als gezant 'zijn hoofd kunnen kosten en zou hij zijn eer verliezen'. Reeds hadden zijn vrienden hem verwijten gemaakt over zijn toegevendheid inzake Tata en andere punten. De grens was hiermee bereikt. Hij voegde hier nog aan toe dat hij niet verwachtte dat de sultan tegen hem geweld zou gebruiken en hem tegen zijn wil zou vasthouden wanneer hijzelf de brief van de sultan naar de keizer zou brengen[159].
> Tegen verwachting keerde Murad Beg diezelfde dag (22 juli) van de pasja's terug met erekleding en reisgeld voor De Wijs. Busbequius verbood De Wijs het geld aan te nemen totdat de gewenste brief was ontvangen. Hij antwoordde Murad Beg dat hij de Turkse tactiek wel kende om na het wekken van grote verwachtingen de zaak tot een punt te brengen waarop een weg terug niet meer mogelijk was en zij hun zin konden doorzetten. Eventueel zou hijzelf met de beschikbare brief naar Wenen reizen. De dragoman beloofde hem dat de gewenste brief klaar zou liggen.
> Onderwijl - het was ongeveer eind juli - stak Albertus nogmaals de Bosporus over om de hand van de sultan ten afscheid te kussen. Omdat Busbequius een gesprek met Rüstem wilde vermijden die 'altijd iets te zeggen of te vragen had dat nadelig kon zijn', liet hij zich door Murad Beg verontschuldigen omdat hij een brief aan de keizer opstelde[160].
> In Constantinopel bestond thans de verwachting dat er weldra een vrede tussen de keizer en de sultan zou worden gesloten. Zernovitz schreef dat 'de man van Maximiliaan' - hij doelde kennelijk op Albertus - van de sultan 200 dukaten en twee kleden van gouddoek ('due ueste de panno d'oro') had ontvangen. De 'jonge Hongaar' - ongetwijfeld was Petrus Woiwode bedoeld - zou vóór De Wijs uit met de vredesvoorwaarden ('capitoli') én de brief van de sultan naar Wenen reizen[161].

158. Busbequius aan Ferdinand d.d. 30-11-1559 en id. 13-8-1559 (= 1).
159. Busbequius aan pasja's d.d. 22-7-1559. De vele poging van de Turken over een lange periode om Busbequius een door hem ongeziene brief van de sultan aan de keizer te laten opsturen beschreef hij samenvattend in B.259(15)-260(17).
160. Busbequius aan Ferdinand d.d. 30-11-1559.
161. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 1-8-1559.

Busbequius berichtte de keizer dat de pasja's tegen De Wijs hadden gezegd dat de rust en veiligheid van de bewoners voor de vrede onontbeerlijk waren en dat de keizer daarom de heidukken moest beteugelen. Rüstem had tijdens dit onderhoud voor zichzelf een sierlijke klok gevraagd[162].

Enkele dagen later - ongeveer eind juli - kwam een jongen van Murad Beg een Latijns en een Turks afschrift brengen van Süleymans brief en bovendien een brief van zijn meester. Hij vroeg de zak terug met de eerder gegeven brief van de sultan ten behoeve van een nieuw exemplaar[163].

Terwijl die nacht de Turkse versie van de brief voor hem werd vertaald, stelde Busbequius zelf een brief op voor de pasja's om duidelijk te maken hoe hij het verdrag wenste. Hij deed dit voor het geval dat de inhoud van de brief van de sultan niet zou overeenstemmen met hetgeen de Turken voorwendden. Uit de vertaling van het Turkse afschrift bleek dat de nieuwe brief beter was dan de voorafgaande maar de gezant koesterde argwaan tegen bepaalde minder strikt geformuleerde wendingen. De bedoeling hiervan was ongetwijfeld dat de Turken na ontvangst van het eregeld een middel hadden om onder hun beloften vandaan te komen. Hij wist dat dit de Perzen voorheen was overkomen nadat zij op grond van beloften waren overgehaald tot het nakomen van verplichtingen. Ook koningin Isabella was reeds twee jaren lang misleid met beloften dat zij de plaatsen die vroeger aan haar hadden toebehoord, zou terugkrijgen. En op deze manier hadden ze van haar 'Socol' en 'Radoul'[164] en wat zij verder maar wilden, gekregen zonder dat zij er iets voor terug deden. Op grond van deze overwegingen besloot Busbequius de brief naar de pasja's te sturen die hij in de nacht had samengesteld[165]. In een brief beschuldigde hij Murad Beg ervan dat hij zijn vertrouwen had geschonden en hij toonde hem de passages die afweken van zijn bedoeling.

In de divan werd slechts om de brief gelachen en Ali Pasja zei dat hij tevreden moest zijn met de brief die hem was getoond. Toen hij dit merkte, vroeg de gezant opnieuw toestemming voor zijn vertrek[166]. Dit geschiedde vermoedelijk op 1 augustus. Busbequius verwachtte dat de pasja's hem met een gunstiger antwoord naar Wenen zouden sturen dan wanneer een ander zou gaan en hijzelf in Constantinopel zou achterblijven. Het was immers thans in het voordeel van de keizer om geen gezant in Constantinopel te hebben.

162. Busbequius aan Ferdinand d.d. 30-11-1559.
163. Men krijgt uit het vervolg van Busbequius' weergave van de gebeurtenissen de indruk dat hij de zak nog niet teruggaf.
164. Sokol ('Socol') was door de bevolking van Walachije gekozen als hun vorst, maar toen Rüstem Mircea, de voormalige vorst van dit land, in zijn plaats aanstelde, vluchtte Sokol naar Zevenburgen; daar bevond zich ook reeds Radul ('Radoul'), die eens door Mircea was verdreven. Rüstem dwong Isabella beide mannen uit te leveren samen met een bedrag van 400.000 dukaten. In strijd met hetgeen hun was beloofd, werden beide mannen niet ver van Constantinopel verdronken. Dit speelde zich af in de winter en het voorjaar van 1558: ŽONTAR (1971), 187/8.
165. Busbequius aan Ferdinand d.d. 30-11-1559; Busbequius aan pasja's d.d. 25-7-1559.
166. Busbequius aan Ferdinand d.d. 30-11-1559; Busbequius aan Süleyman d.d. 1-8-1559.

De Turken hadden baat bij een voortduren van de vrede met de keizer. De gezanten, die zij bij wijze van gijzelaar in Constantinopel vasthielden, maakten hen zorgeloos[167].
Zernovitz deelde de keizer begin augustus mede dat hij kortgeleden voor de keizerlijke gezant voorwaarden uit het Turks in het Italiaans had vertaald. Ook had Busbequius hem onder het doen van veel beloften verzocht om in zijn dienst te treden. Zonder iets van zijn geheime contacten met de keizer te laten blijken had hij verteld dat hij aan het hof van Ferdinand was geweest en dat hij als hij duizend levens had, ze alle in dienst van de keizer zou stellen. Ook had hij de gezant zijn hulp beloofd tot het moment waarop hij voor ten hoogste vier maanden zou vertrekken naar Italië. En hij zou hem weer helpen na terugkeer van deze reis. Busbequius had aangedrongen op uitstel van deze reis omdat er grote belangen op het spel stonden. Zernovitz schreef dat hij vervolgens beloofd had te helpen op voorwaarde dat de sultan zijn toestemming zou geven voor indiensttreding bij de gezant van Ferdinand[168].
Omstreeks het midden van augustus kwam Zernovitz nogmaals hierop terug: hij zou, zonder argwaan te wekken bij de vijand, Busbequius helpen. Hij zou, indien de gezant uit Constantinopel zou vertrekken zonder een vrede, in Constantinopel blijven om de keizer van de ontwikkelingen op de hoogte te houden. Zodra de rust was weergekeerd, was hij van plan om voor drie maanden naar Italië te reizen[169].

Rond eind juli, of begin augustus 1559, kwam het verrassende bericht dat Bayazid was gevlucht uit Amasya en dat hij zich in een hoog tempo in de richting van de Perzische grens bewoog. Heimelijk was de in het nauw gedreven zoon van Süleyman enkele dagen - volgens Zernovitz zeven dagen - voor zijn vijanden uitgereisd[170]. Busbequius putte uit deze berichten en uit de verdere ontwikkelingen binnen en buiten het Ottomaanse rijk nieuwe hoop. Het wachten op de gewenste brief van de sultan viel hem nu lichter.

Er waren geruchten dat Bayazid zou zijn omsingeld en dat hij weldra in handen van de sultan zou vallen maar Busbequius geloofde hier niet erg in[171]. En mochten de geruchten toch op

167. Busbequius aan Ferdinand d.d. 30-11-1559. Busbequius' standpunt dat hij een brief met afwijkende vredesvoorwaarden alleen persoonlijk naar Wenen wilde sturen, vindt men ook in de brief van Zernovitz aan Ferdinand d.d. 13-8-1559.
168. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 1-8-1559; 'Conto (..) de cinque anni' d.d. ?-11-1560: A Pasca del 1559 a di 26 di marzo: 'Al Cavallier del bailo di Venet. aduisandomi della pace conclusa fra sa Ma.ta Catho. el {sic} Re di Franza: 10 ducati'.
169. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 13-8-1559; cf. ŽONTAR (1971), 181/2.
170. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 1-8-1559; cf. ook Busbequius aan Ferdinand d.d. 13-8-1559.
171. Busbequius aan Ferdinand d.d. 30-11-1559. Zie de brief van Busbequius aan Ferdinand d.d. 13-8-1559 (= 1), waarin hij optimistische verwachtingen koesterde over de vlucht van Bayazid; cf. App. II, p. 491-495. Zie eveneens de brief van Zernovitz aan Ferdinand d.d. 13-8-1559, waarin bericht werd dat Bayazid de Perzische grens had bereikt. Zernovitz hield Busbequius voortdurend op de hoogte van de nieuwste ontwikkelingen!

waarheid berusten dan meende hij dat het leger van de sultan wel tien jaren nodig had om te herstellen van het groot tekort op allerlei gebied. Bovendien kwamen de ruitertroepen uit Rumelië binnen die tijd zeker in opstand, indien ze op veldtocht werden gestuurd. Daarom stuurde Busbequius zijn dragoman met een brief naar Rüstem. Maar deze vroeg de dragoman nog voordat hij de brief had geopend, wanneer De Wijs zou vertrekken. De dragoman, die Busbequius' plannen niet kende, antwoordde dat dit weldra zou geschieden. Rüstem gaf hem toen opdracht om de zak met de oude brief van de sultan te halen zodat ook een tweede brief aan de eerste kon worden toegevoegd. Gehoorzaam aan dit bevel keerde de dragoman terug in de ambassade. Busbequius verweet hem dat hij zonder zijn opdracht antwoord had gegeven op vragen en hij stuurde de dragoman terug met het antwoord dat de gezant niet toestond dat een dergelijke brief naar Wenen werd gebracht, tenzij door hemzelf[172.].

Onderwijl kwam Murad Beg opgewonden bij Ferdinands gezant en vroeg wat de voorgestelde vrede waard was: boden van Isabella hadden melding gemaakt van grote troepen van infanteristen en ruiterij. Daaronder waren ook Duitse ruiters, die ‘zwarten’ werden genoemd vanwege de kleur van hun wapens. Deze boden beweerden ook dat als Isabella niet zou worden opgenomen in een vrede tussen Ferdinand en Süleyman, de keizer Transsylvanië zou binnenvallen zodra de sultan Anatolië zou binnentrekken. De Turken beschouwden evenwel het land van Isabella als het hunne en wat van Isabella werd afgenomen werd in feite de sultan ontnomen. De discussie tussen Busbequius en Murad Beg eindigde met Busbequius' antwoord dat hij aan de opdrachten van de keizer moest voldoen en dat hij zijn oude standpunten nogmaals herhaalde. Murad Beg zei dat een brief zoals Busbequius die wenste, niet verkregen kon worden[173.].

172. Busbequius aan Ferdinand d.d. 30-11-1559.

173. Busbequius aan Ferdinand d.d. 30-11-1559. Zie ook Busbequius aan Ferdinand d.d. 13-8-1559 (= 1 en 2); bij deze brief voegde Busbequius een voorbeeld van het vredesvoorstel dat de Turken hem reeds lang geleden hadden gegeven; daarnaast ook een brief die de Turken er naderhand bij hadden gedaan ten einde hem tevreden te stellen.
Ferdinand antwoordde Busbequius op 3 oktober 1559 in reactie op Busbequius' brieven d.d. 13-8-1559 (= 1 en 2). De keizer wilde dat Busbequius vasthield aan de teneur van de gestelde voorwaarden ten aanzien van de plaatsen die buiten Transsylvanië lagen en ook wilde hij geen afstand doen van burchten en steden. Busbequius had geschreven dat wat de gemeenschappelijke dorpen betrof de pasja's bereid waren toe te geven aan de eis van de keizer.
Zernovitz schreef aan Ferdinand in een brief d.d. 13-8-1559 uit goede bron te hebben vernomen dat de sultan ermee instemde dat de gemeenschappelijke plaatsen gemeenschappelijk zouden blijven en dat Frankrijk en Venetië niet in het vredesverdrag werden opgenomen. Maar de sultan weigerde zijn toestemming te geven aan de eis van de keizer dat de vrede ook zou blijven voortduren als het tussen Ferdinand en Isabella tot oorlog zou komen over de plaatsen buiten Zevenburgen. Zernovitz schreef dat hij hetzelfde aan Busbequius had medegedeeld. Hij toonde zich optimistisch over de totstandkoming van een vrede en noemde in zijn brief ook Busbequius' vasthoudendheid bij de onderhandelingen.

> Enkele dagen later herhaalde dit gesprek zich nu in aanwezigheid van Ferhad Beg, de tolk van de Zevenburgers. Deze zei dat een regeling met Isabella mogelijk was als de keizer een dochter zou uithuwelijken aan de zoon van Isabella. Busbequius antwoordde hierop dat daarover niet met hem onderhandeld moest worden maar met de keizer zelf.

De pasja's besloten Busbequius strenger aan te pakken. Men liet hem zeggen dat hij vergeefs vroeg te vertrekken naar Wenen: De Wijs had de hand van de sultan ten afscheid gekust en moest daarom vertrekken. Het Turkse vredesvoorstel en dat van de keizer verschilden niet in die mate als de gezant beweerde. Zijn doel was het slechts om uitstel van de vrede te bewerkstelligen. Hij wilde alleen naar Wenen omdat hij iets verwachtte of iets wist. Of hij moest de brief van de sultan weg laten brengen, of hij moest hem teruggeven!

Beducht voor de woede waarmee deze mededelingen aan hem werden gedaan, besloot Busbequius de zak terug te sturen. Hij voegde een brief toe om te reageren op de verwijten die tot hem waren gericht[174.].

> Op deze brief kwam niet direct antwoord. Maar het kwam de gezant ter ore dat in de divan naar aanleiding van zijn antwoord een geweldige ruzie was ontstaan tussen Rüstem en Ali Pasja. Maar degenen die naar binnen hadden kunnen kijken, wisten niet waarover de ruzie ging. Daarna was de zak met de brief van de sultan in de hazine geplaatst, waar de pasja's waardevolle voorwerpen bewaarden.

Enkele dagen later kreeg Busbequius in het geheim van zijn tsjausj te horen dat men hem had aangekondigd dat de gewenste brief klaarlag. De Wijs moest hem naar Wenen brengen. De volgende dag, 16 augustus[175.], toonde Murad Beg een kopie van de brief die aan de oude brief van de sultan zou worden toegevoegd. Nu keurde de sultan de voorwaarden van de keizer goed. De eis dat het eregeschenk binnen een bepaalde termijn moest worden gebracht, ontbrak. Murad Beg zei dat hij daarvoor had gezorgd zodat de keizer vrij was in zijn beslissing. Busbequius liet de Turkse tekst ook nu door een ‘vertrouwd vriend’ vertalen. Het resultaat bleek overeen te stemmen met de woorden van Murad Beg. Maar toen de tsjausj (op 19 augustus[176.]) de zak met de nieuwe brief van de sultan bracht en de gezant hem om een officieel afschrift vroeg, antwoordde de man dat dit de volgende dag zou worden gebracht. Hij spoorde de gezant aan de brief in de zak te vertrouwen en naar de keizer te sturen.

174. Busbequius aan Ferdinand d.d. 30-11-1559 en Busbequius aan pasja's d.d. 6-8-1559.
175. Busbequius aan Ferdinand d.d. 24-8-1559.
176. Zie voor de datum Zernovitz aan Ferdinand d.d. 24-8-1559.

Maar de tsjausj, die door Busbequius een beloning in het vooruitzicht was gesteld, was ongewoon somber en ook Murad Beg was veel minder vrolijk dan bij zo'n belangrijke gebeurtenis verwacht mocht worden. Dit wekte Busbequius' argwaan. Hij wist dat de Turken soms teksten opstuurden die niet overeenstemden met hetgeen was afgesproken. Ook was hij erachter gekomen dat de Venetiaanse bailo wel de gewoonte had om de zak met zulk een brief te openen. Dit voorbeeld navolgend opende hij de zak van onderen en las de brief. Maar in plaats van een ‘schat’ vond hij ‘zwarte kolen’: de brief week af van het exemplaar dat Murad Beg hem had laten lezen. Vervolgens werd de zak weer dichtgenaaid zodat het niet zichtbaar was dat hij ooit was geopend[177].

Zernovitz had Busbequius in deze moeilijke uren met raad en daad bijgestaan. Hij vertelde in een brief aan de keizer dat de dragoman Busbequius in het geheim een kopie van de brief van de sultan had laten lezen. De gezant (zo ging Zernovitz verder) had hem de kopie ter vertaling aangeboden en hij had geconcludeerd dat deze kopie goed was, mits hij ook waar was. Vervolgens had Busbequius hem gevraagd hoe zij hierachter konden komen. Hijzelf was toen met het plan gekomen om de zak van onderen te openen zodat het origineel (in het Turks) kon worden gelezen[178].

Busbequius voelde zich nu voor een zware beslissing gesteld. Toch deed een combinatie van factoren hem uiteindelijk in zijn standpunt volharden. Weliswaar had hij het angstige vermoeden dat de Turken indien Bayazid gevangen werd genomen, ook in de toekomst zouden weigeren te onderhandelen over de vrede en dat zij de keizer een nadelige oorlog zouden aandoen. Maar daartegenover stond in de eerste plaats het recente, voor de Turken ongunstige bericht dat de Franse koning was gestorven[179]. De vlootbouw in Spanje waarover berichten binnenkwamen, beloofde het Ottomaanse rijk nieuwe zorgen te bereiden[180]. En dan waren er vooral de tijdingen over Bayazid die met de dag gunstiger voor hem werden. Ook de slechte gezondheid van de oude sultan en de hoge kosten van de jongste oorlog vormde een belemmering voor een nieuwe oorlog. Busbequius vreesde dat hij, als hij de brief van de sultan zou versturen, de kans op

177. Busbequius aan Ferdinand d.d. 24-8-1559. Ferdinand keurde dit optreden van Busbequius goed in het postscriptum van zijn brief d.d. 3-10-1559 aan Busbequius. Zie ook noot 159.
178. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 24-8-1559; cf. ŻONTAR (1971), 182.
179. Busbequius aan Ferdinand d.d. 30-11-1559. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 13-8-1559: op 13 augustus werd de dood van de Franse koning in Constantinopel bekend.
180. Busbequius aan Ferdinand d.d. 30-11-1559. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 11-9-1559: hier is sprake van legervoorbereidingen door de Turken, omdat dezen ervan uitgingen dat de vriendschap tussen Spanje en Frankrijk niet lang zou duren.

gunstiger voorwaarden voorbij liet gaan en ook dat koningin Isabella zich onbeschaamder zou opstellen indien een vrede tussen Süleyman en Ferdinand tot stand kwam.

In een korte brief bracht de gezant de keizer op de hoogte van zijn onzekerheid. Hij voegde een samenvatting toe van de jongste berichten over Bayazid die zich in Perzië in veiligheid had weten te brengen[181]. De volgende dag stuurde hij ten einde tijd te winnen zijn dragoman naar Rüstems tent met het verzoek dat deze hem een afschrift zou geven van Süleymans brief voor Ferdinand. De pasja antwoordde tijdens de openbare divan dat het niet de gewoonte was gezanten inzage te geven in brieven van de sultan: de keizer zelf zou wel reageren als de brief niet aan zijn wensen voldeed. In een afzonderlijk gesprek hoorde Rüstem de tsjausj uit over de geschenken die Busbequius aan de andere pasja's had gegeven. De pasja zelf bleef bij zijn standpunt dat hij zijn deel van de geschenken pas wilde na afsluiting van de vrede[182].

Op 13 augustus 1559 had Zernovitz aan Ferdinand geschreven dat hij uit goede bron had vernomen dat de sultan ermee instemde dat de gemeenschappelijke plaatsen niet werden verdeeld maar gemeenschappelijk zouden blijven; verder, dat Frankrijk en Venetië niet in de vrede werden opgenomen. De sultan stond echter niet toe dat een vrede met Ferdinand zou voortduren indien er tussen de keizer en de koningin van Zevenburgen een oorlog zou uitbreken over de plaatsen buiten Zevenburgen. Zernovitz voegde hieraan toe dat hij dit aan Busbequius had medegedeeld[183]. In Busbequius' eigen correspondentie uit deze tijd vinden we het nieuwe Turkse standpunt nog niet zo helder omschreven. Voor zover we kunnen nagaan, formuleerde hij eerst later dat de Turken hun opstelling hadden veranderd. Toch moet Zernovitz' optimisme, dat gebaseerd was op goede argumenten, de

181. Zie Busbequius aan Ferdinand d.d. 24-8-1559 (cf. App. II, p. 495-497); tegelijk met deze brief stuurde de gezant aan Ferdinand het antwoord van Süleyman, cf. SCHAENDLINGER (1983), 59-67: Süleyman aan Ferdinand d.d. 16-6-1559 en id. s.a..

182. Busbequius aan Ferdinand d.d. 30-11-1559. Zernovitz schreef aan Ferdinand in een brief d.d. 24-8-1559 dat Busbequius zijn dragoman naar Rüstem had gestuurd en een kopie van de brief aan Ferdinand had geëist. Op 22 augustus was er in de divan beraadslaagd over de vraag of de juiste kopie aan Busbequius gegeven moest worden. Dit was tenslotte geschied. De volgende dag had Busbequius een brief gestuurd aan de eunuch die de groot kamerheer was van de sultan, met het verzoek om zelf de brief naar de keizer te mogen brengen. Hijzelf (Zernovitz) had dit verzoek in het Turks vertaald. Een antwoord was echter nog uitgebleven. Hij (Zernovitz) verwachtte dat de Turken de vrede zouden sluiten, want zij waren nog nooit in zo grote moeilijkheden geweest, ook al toonden zij zich koppig (‘ostinati’).

183. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 13-8-1559.

gezant moed hebben gegeven bij zijn standvastig optreden tegenover de pasja's.

Bayazid was uit Amasya gevlucht op de dag van bairam (6 juli). Op 19 augustus stak hij de rivier de 'Araxes' (Aras) over die de grens met Perzië vormde[184]. Weldra was in Constantinopel bekend dat Bayazid, zijn zonen en hun grote leger in veiligheid waren en ook goed door de Perzen waren ontvangen. Süleyman vaardigde meteen een gezant af naar de sjah. Selim en de derde vizier overwinterden in Aleppo, de beglerbeg van Rumelië in Erzurum[185]. Het kostte Busbequius weinig moeite zich de problemen voor te stellen waarin de oude sultan verzeild was geraakt. Hij hechtte niet veel geloof aan geruchten dat de sultan met zijn zoon tot overeenstemming wilde komen[186].

Nadat Albert de Wijs de hand van de sultan had gekust, bleven de Turken aandringen dat De Wijs met Süleymans brief naar de keizer zou vertrekken. Busbequius echter weerhield hem daarvan.

> Omdat de tsjausjen en anderen bleven aandringen dat De Wijs zou weggaan, besloot Busbequius een nieuwe brief te richten tot de divan. Opnieuw bleef het gewenste antwoord uit. Maar de gezant hield vol dat hij niet begreep waarom hem een officieel afschrift van de brief werd geweigerd. En hij keurde de brief af waarmee Murad Beg tenslotte kwam aanzetten. Tsjausjen kwamen nu dagelijks op bevel van de sultan informeren naar het vertrek van De Wijs. Toen Busbequius zich ook hierdoor niet liet imponeren, verscheen zijn tsjausj in gezelschap van de bevelhebber van de akindji. Deze had de opdracht om De Wijs die hij eerder uit Boeda naar Constantinopel had gebracht, zo snel mogelijk terug te brengen. De Wijs zei dat hij zonder toestemming van de gezant niet wilde vertrekken. Vervolgens schreef Busbequius aan Rüstem dat hij bereid was om samen met De Wijs naar Wenen te gaan. Dit verzoek werd echter afgewezen. Later hoorde hij dat Rüstem zich tegen zijn vertrek had verzet uit angst dat hij, nu de Franse koning was gestorven, de keizer zou aansporen tot een oorlog tegen de Turken[187].
> Omstreeks deze tijd probeerde ook een bode van Isabella Busbequius over te halen om de brief van de sultan op te sturen. De bode was bang dat er een oorlog zou komen om de plaatsen die weliswaar buiten Zevenburgen lagen, maar in handen waren van Isabella. Busbequius drong er vergeefs bij de bode op aan dat Isabella deze plaatsen afstond aan Ferdinand. Langs andere weg vernam hij dat Süleyman zich verzette tegen de overdracht van deze plaatsen aan Ferdinand.

184. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 24-8-1559. Zie voor de datum van de bairam 'Conto (..) de cinque anni' d.d. ?-11-1560. Zie ook noot 148.
185. ŽONTAR (1971), 184/5.
186. Busbequius aan Ferdinand d.d. 13-8-1559, 24-8-1559; zie ook App. II, p. 491-497.
187. Cf. ook Zernovitz aan Ferdinand d.d. 12-9-1559: een geheime vriend had verteld dat de Turken Busbequius wel wilden laten gaan, maar zij waren bezorgd dat de gezant de keizer van de vrede af zou houden, aangezien hij hun benarde positie goed kende.

Op 11 september kwam er voorlopig een eind aan deze moeizame touwtrekkerij. Murad Beg bezocht de karavanserai en vroeg Busbequius of hij de brief van Süleyman naar Ferdinand op wilde sturen. Toen deze ontkende, wilde de dragoman de brief terug. Zonder aarzeling voldeed de gezant hieraan. Bij het verlaten van de karavanserai droeg Murad Beg de janitsaren op de poort te sluiten en verder niemand toe te laten. Daarna ging hij, naar Busbequius later had vernomen, rechtstreeks naar de Franse gezant[188].

Deze onverwachte afloop gaf Busbequius weinig zorgen. Hij besefte dat men hem probeerde af te schrikken en dat de opsluiting ook in verband stond met de uit Constantinopel vertrekkende Franse gezant[189]: de sultan en de pasja's wilden, meende hij, de Fransen duidelijk maken dat hun trouw jegens de Franse koning onveranderd was gebleven en dat hun houding ongewijzigd was tegenover de weigering van de keizer om de Fransen in een vrede op te nemen. Maar Busbequius was vanwege de interne problemen van het Ottomaanse rijk vol goede hoop dat de Turken hem de gewenste brief spoedig zouden geven, als zij zichzelf tenminste geen schade wilden berokkenen[190].

> Intussen beval de gezant een van zijn mensen de poort van de karavanserai van binnenuit gesloten te houden. Hij verwachtte dat op die wijze spoedig algemeen bekend zou worden dat hij opnieuw was opgesloten. Dit zou voor zijn tegenstanders nadelig zijn. Hij deelde de keizer mede dat de Turken niet geloofden dat hijzelf enige hinder ondervond van deze opsluiting: opzettelijk had hij zich tot dan toe zelden buiten de karavanserai begeven, ook niet wanneer hij daartoe de vrijheid had. Hij wilde namelijk niet de indruk wekken dat hij dit graag deed.

188. Busbequius aan Ferdinand d.d. 30-11-1559. Ferdinand aan Busbequius d.d. 23-10-1559: Busbequius' brief van 10 september is door de keizer ontvangen; in die brief kwam de mededeling voor dat de brief van de sultan was afgenomen {sic: dit geschiedde op 11 september}; Busbequius' optreden werd goedgekeurd.
Zernovitz aan Ferdinand d.d. 11-9-1559 (in een bijgevoegde opmerking): de brief van de sultan die voor Ferdinand was bestemd was Busbequius afgenomen; de tsjausj, die de karavanserai bewaakte, had opdracht gekregen niemand toe te laten, maar de gezant bekommerde zich hierom weinig.

189. Busbequius aan Ferdinand d.d. 30-11-1559. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 3-11-1559 en 11-9-1559: een bericht over het afscheid van De la Vigne; de Franse ambassadeur had zijn secretaris naar Busbequius gezonden om hem op de hoogte te brengen van zijn vertrek en hem te groeten; cf. ook ŽONTAR (1971), 194.

190. Busbequius aan Ferdinand d.d. 30-11-1559. Cf. ook Zernovitz aan Ferdinand d.d. 30-9-1559: Rüstem en Süleyman zien uit naar een vrede met de keizer vanwege hun moelijkheden met Perzië; Rüstem had de gezant van Isabella opgedragen de koningin op de hoogte te brengen van het geschil tussen de keizer en de sultan (namelijk over de plaatsen die buiten Zevenburgen lagen) en hij verwachtte spoedig een antwoord van haar over de kwestie.

Kort nadien werden in plaats van de zes janitsaren en de tsjausj die Busbequius tot nu toe hadden bewaakt, vier andere janitsaren en een nieuwe tsjausj aangesteld. De tsjausj zei tegen de gezant dat hij door Rüstem was gezonden om hem in alles bij te staan. Busbequius schreef dat, hoewel deze man een 'slecht en verdraaid karakter' bezat, hij buiten verwachting niemand lastigviel die naar binnen of naar buiten wilde[191].

In deze tijd ontsloeg Busbequius ook Murad Beg. Hij voelde zich door hem bedrogen en benadeeld. Kort daarna stelde Rüstem Ibrahim Beg aan in zijn oude functie.

> Murad Beg overlaadde Busbequius met beschuldigingen dat hij de brief niet opstuurde: zelf had hij de gezant in alle opzichten tevredengesteld maar deze was onrechtvaardig, omdat hij wilde dat de bezittingen van degenen die door de sultan werden beschermd, of van degenen die in dienst van de sultan stonden, werden afgenomen tot voordeel van de keizer. Ook klaagde de dragoman dat hij door de gezant op geen enkele wijze was beloond voor zijn inspanningen. Hij bedreigde de mensen die de karavanserai plachten te bezoeken en hij toonde zich, zoals Busbequius vaststelde, in alle opzichten beledigd. De gezant meende genoeg redenen te hebben om zich gekwetst te voelen door Murads optreden. Murad was door hem met 100 dukaten beloond maar waarschijnlijk vond Murad Beg het moment gunstig om hem meer geld af te persen; ook steunde de dragoman sinds kort de nieuwe Franse gezant en de belangen van Zevenburgen.
> Derhalve besloot de gezant dat hij Murad Beg beter openlijk als vijand kon beschouwen dan in het verborgene. Hij had hem altijd leren kennen als een persoon met een 'verdorven' ('improba') en 'slecht karakter' ('peruersa natura'). Hij kon hem in het verleden echter niet missen, daarom had hij voortdurend geprobeerd - zij het met grote afkeer - om hem met geschenken en beloften aan zich te binden. Nu maakte hij hem zijn grieven kenbaar en wees ook op de verschillen die voorkwamen in de brieven van de sultan die voor Ferdinand waren bestemd. De gezant herinnerde de dragoman aan

191. Busbequius aan Ferdinand d.d. 30-11-1559. Cf. ook Zernovitz aan Ferdinand d.d. 30-9-1559: toen de Turken onderkenden dat Busbequius zich weinig aantrok van zijn nieuwe gevangenschap (cf. p. 259 (n. 207)), gaven zij de tsjausj opdracht iedereen weer toe te laten. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 19-10-1559: Busbequius is vrij, ieder, die wil, komt en gaat; al heel wat dagen is de tsjausj die bij de poort van de karavanserai stond, afwezig. Zernovitz herhaalde ook in zijn brieven d.d. 15-11-1559, 30-11-1559 en 4-1-1560 dat Busbequius zich vrij kon bewegen en dat hij ieder kon ontvangen, die hij wilde. Op 30 november schreef Zernovitz dat zijn geheime vriend hem had verteld dat Rüstem de tsjausj die de wacht hield bij de poort van de karavanserai, bevolen had om iedereen toe te laten, maar met uitzondering van degenen die de indruk maakten dat ze gezonden waren door de gezant van Zevenburgen; de tsjausj moest die mensen voor Rüstem leiden.

> de 100 dukaten die hij ontvangen had. Busbequius gaf hem er nog eens even zoveel èn een zijden kleed[192.], maar hij voegde eraan toe dat hij dit ook gekregen zou hebben als hij geduldiger was geweest, nu ontving hij dit op voorwaarde dat hij hem niet langer lastigviel. Murad Beg trachtte zich vrij te pleiten maar Busbequius stuurde hem weg[193.].

Ongeveer in die tijd keerde ook de sultan terug van zijn legerkamp naar de hoofdstad en kwam het bericht dat koningin Isabella was overleden[194.].

Vrijwel onmiddellijk na het ontslag van Murad Beg, en volgens Busbequius in nauw verband daarmee, werd Ibrahim Beg door Rüstem aangesteld als dragoman in plaats van Murad Beg. Busbequius geloofde dat Rüstem hem in de gelegenheid wilde stellen om de onderhandelingen voort te zetten. De pasja wist al te goed dat Ibrahim Beg eertijds door toedoen van De la Vigne zijn functie had verloren omdat hij Ferdinands belangen zou hebben gesteund. De nieuwe dragoman bezocht spoedig de karavanserai en bood de gezant zijn hulp aan[195.].

De impasse in de onderhandelingen. Busbequius' moedeloosheid.

In de periode die volgde namen de pasja's geen nieuwe initiatieven. Zij hoopten kennelijk dat Busbequius na ontvangst van een brief van de keizer zijn plannen zou wijzigen en alsnog bereid zou zijn de brief van de sultan naar Wenen te sturen.

> Een gebeurtenis op 27 oktober leek een verandering in te luiden. Süleyman reed op die dag naar de moskee en passeerde daarbij de karavanserai. Hij zag daar heel wat van Busbequius' dienaren buiten staan. Met luide stem vroeg de sultan aan Rüstem naast hem - maar zó dat allen en ook Busbequius' dragomans het konden horen -, wat hij toch met die lui had onderhandeld? Deze uitspraak werd opgevat als een voorteken voor nieuwe onderhandelingen[196.].

192. ‘Conto (..) de cinque anni’ d.d. ?-11-1560: a l'altro Baioran del 1559 a di 13 di Settemb.: ‘A Murathbe una ueste di seda: 12 ducati’; een vermelding van de 100 dukaten, waarover Busbequius spreekt ontbreekt!
193. Later geeft Busbequius hem nog tenminste één maal een geschenk: ‘Conto (..) de cinque anni’ d.d. ?-11-1560: Al Baioran del 1560 a di 24 di Giugno: ‘A Mourathbeg Dragoman una ueste: 13 ducati, 55 aspri’.
194. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 19-10-1559: Süleyman keerde op 1 oktober terug in Constantinopel; Isabella was in september gestorven; ŽONTAR (1971), 183.
195. In de vierde Turkse brief schreef Busbequius het herstel van Ibrahim in zijn oude functie toe aan de welwillendheid van Ali Pasja na de dood van Rüstem: B.320,(3)-321,(16). Cf. H. III, p. 72 en H. X, p. 275, 286, 288 en s.v. ‘Ibrahim Beg’.
196. Cf. ook Zernovitz aan Ferdinand d.d. 15-11-1559: op weg naar zijn nieuwe moskee voor het gebed was Süleyman langs de karavanserai van Ferdinands gezant gekomen; hij had de dienaren van Busbequius gegroet; Rüstems antwoord op de vraag van de sultan was zo zachtjes geweest dat niemand het kon verstaan.

Maar op 30 november schreef Busbequius dat er sedertdien niets was geschied. Hij verwachtte dat de Turken het initiatief aan hem lieten, of het moest zijn dat de omstandigheden hen tot een andere koers zouden dwingen[197].

Omstreeks deze tijd vond er een opzienbarend gesprek plaats tussen Rüstem Pasja en de bevelhebber van de Turkse vloot ('il capo del mar'). Zernovitz berichtte hierover aan de keizer, maar het verhaal wordt door Busbequius aangehaald in zijn derde Turkse brief als een bewijs voor het succes van zijn opstelling tegen de Turken. Het gesprek vond plaats in de kamer ('camera') van Rüstem en ging aanvankelijk over de omvang en kwaliteit van de Spaanse vloot en ook over de vraag of de Fransen de Spanjaarden zouden steunen. De marinebevelhebber meende dat de Fransen de Spanjaarden niet zouden helpen en hun leger niet in handen zouden geven van de Spaanse koning en evenmin dat de Franse koning zijn vriendschap met de sultan zou opgeven. Rüstem Pasja daarentegen oordeelde dat Fransen en Spanjaarden hetzelfde geloof hadden en verwant waren en dat zij zelf niet op de vriendschap van de Fransen moesten vertrouwen. Hij voegde hieraan toe dat zij zelf zoveel problemen hadden dat het hem verdriet deed als hij eraan dacht. Op zee waren ze geconfronteerd met Spanje en Frankrijk, te land met Perzië en met de keizer. De marinebevelhebber vroeg vervolgens, waarom er dan nog geen vrede gesloten was met de keizer. Rüstem antwoordde: 'De keizer stuurde een brief waarin hij de vredesvoorstellen bevestigde en de sultan gaf zijn brief aan de keizerlijke gezant. Maar vanwege enkele kleine verschillen over Zevenburgen wil de gezant de brief niet naar zijn keizer zenden. En wij hebben onze brief weggenomen maar de genoemde gezant trekt zich er niets van aan ("non si cura ponto" {sic}), wacht af en slaat onze moeilijkheden ("trauagli") gade. En ik weet niet hoe deze zaak zal aflopen'. Rüstem Pasja voegde hier nog aan toe dat de pasja van Boeda had geschreven dat ze {bedoeld schijnt hier: de soldaten van de keizer} in zijn gebied de vrede bewaarden en niemand lastigvielen[198].

Intussen had zich een grote moedeloosheid van Busbequius meester gemaakt. Op 10 december 1559 stelde hij de keizer voor zijn gezantschap zo veel mogelijk te bekorten en hem uit deze 'barbarij' terug te roepen. Hij zag niet de noodzaak van de voortdurende aanwezigheid van een opvolger in Constantinopel. Het was toereikend wanneer bij gelegenheid een gezant het eregeschenk zou brengen en zich na de onderhandelingen weer naar Wenen zou spoeden. De Polen, Zevenburgers en Perzen stuurden gewoonlijk alleen een bode als er zich iets dringends had voorgedaan. Deze boden onderhandelden vervolgens met veel autoriteit. De keizerlijke

197. Busbequius aan Ferdinand d.d. 30-11-1559.
198. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 30-11-1559. Busbequius vertelde dit verhaal in de derde Turkse brief, en verbond het met zijn relaas over moeilijkheden met de tsjausj die toezicht hield op hem; deze tsjausj stelde zich namelijk zeer onverdraagzaam op kort na aankomst van de zieke Baldus (zie p. 221); Busbequius' verhaal is bloemrijker en wijkt op enkele punten af van dat van Zernovitz: B.204,(30)-205,(29).

gezant daarentegen maakte de sultan en pasja's vooral vrijpostiger, want zij beschouwden zich veilig met de permanente gezant als een zeker onderpand en gijzelaar. Wanneer de ontwikkelingen de aanstelling van een permanente gezant raadzaam maakten, kon dit eenvoudig worden verwezenlijkt. Maar indien de permanente aanwezigheid van de gezant vanaf het begin gebruikelijk was, kon deze niet zonder grote verdenking en zonder belediging van de Turken terug worden geroepen[199].

Ook Albert de Wijs die zich door Busbequius had laten weerhouden van de terugkeer naar Wenen, was het verblijf in Constantinopel moe. Op 8 november 1559 schreef hij Maximiliaan dat de mogelijkheid dat de vredesvoorstellen zouden worden geaccepteerd, gering was; hij vroeg toestemming om na het verkrijgen van zijn ontslag naar huis te mogen terugkeren. Een antwoord op deze brief is niet bewaard. Op 12 september 1560 herhaalde De Wijs zijn verzoek met meer nadruk: hij zat ledig zonder iemand tot voordeel te zijn en joeg zijn meester op kosten. Hij vroeg bij de eerste de beste gelegenheid te mogen vertrekken. Op 25 november 1560 schreef Ferdinand aan Busbequius dat De Wijs overeenkomstig het verzoek van Maximiliaan in geen geval langer vastgehouden moest worden[200]. De reden dat De Wijs ook nu niet terugkeerde, kan nauwelijks een andere geweest zijn dan dat dit door de Ottomaanse autoriteiten werd verhinderd. Verder leefden ook de boden Petrus Woiwode en - sinds het voorjaar van 1560 - Ladislaus Zabo zeer lange tijd en wellicht tegen hun zin in de karavanserai[201].

De onderhandelingen tot Rüstems dood (8 juli 1561).

De moeilijkheden rond Bayazid wierpen ook na 1559 een zware schaduw op de Ottomaanse politiek en ontnamen de sultan de mogelijkheid tot een veldtocht tegen zijn vijanden in Hongarije.

Bayazid was gastvrij onthaald in Perzië en in januari 1560 kwam het bericht dat de sjah de soldaten van Bayazid een salaris voor zes maanden had betaald. De prins en zijn zonen hadden rijke geschenken ontvangen[202]. Onderhandelingen van de sultan met de sjah van Perzië leverden lange tijd niets op. In mei 1560 kwam echter het bericht dat Bayazid en zijn zonen gevangen waren gezet en zijn soldaten waren vermoord[203]. Daarna werd lange tijd niets meer uit Perzië vernomen[204]. In Constantinopel was men ervan

199. Busbequius aan Ferdinand d.d. 10-12-1559 (deze brief is niet van 14 december, zoals vermeld staat bij HOLTER (1935), 81 (n. 1)).
200. De Wijs aan Maximiliaan d.d. 8-11-1559, 12-9-1560; Ferdinand aan Busbequius d.d. 25-11-1560; cf. HOLTER (1935) 81/2.
201. Zie over Petrus Woiwode p. 234; over Zabo p. 213 vlg..
202. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 26-1-1560; KAPPERT (1976), 131/2.
203. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 23-5-1560; KAPPERT (1976), 134/4.
204. ŽONTAR (1971), 185, 206/7.

overtuigd dat Süleyman de hoofdstad niet kon verlaten zolang Bayazid levend in Perzië was[205].

Busbequius was na een korte opsluiting in september 1559 opnieuw vrij om zich buiten de karavanserai te bewegen[206]. Maar hij maakte hiervan zelf weinig gebruik. Hij beschouwde het als een groot voordeel dat zijn dienaren niet opgesloten zaten maar zich vrij in de stad konden bewegen, al gaf dit soms aanleiding tot ongeregeldheden met dronken janitsaren[207]. Velen zochten de gezant in zijn huis op. Dikwijls kon dit slechts gebeuren met toestemming van de tsjausj. Onder de bezoekers waren vrienden, burgers van Pera, al dan niet afkomstig uit Genua, verder ook reizigers uit Ragusa, Florence, Venetië, Grieken en zelfs handelslui uit Noord-Europa[208].

De pasja's bleven eisen dat de gezant de brief waarin de sultan de vredesvoorstellen bevestigde, accepteerde, maar hij van zijn kant 'piekerde daar niet over' zoals Zernovitz schreef. Hij bleef bij zijn oude standpunt dat hij een brief wilde, gelijk aan die van de keizer. Kreeg hij die niet, dan wilde hij zijn ontslag[209].

Op 17 maart 1560 berichtte Zernovitz dat Rüstem de tsjausj die de gezant bewaakte, dreigend had gewaarschuwd dat Busbequius niet 'per ongeluk' mocht ontvluchten, want dit zou hem (de tsjausj) zijn hoofd kosten. Ook meldde Zernovitz dat Busbequius hoopte binnenkort de vrede te sluiten die de keizer voor ogen stond[210]. Süleyman gaf in mei zijn eerste vizier opdracht de besprekingen met Busbequius weer op te nemen[211].

Van de briefwisseling tussen Busbequius en de keizer uit de jaren 1560 en 1561 is nauwelijks iets bewaard. Wat er over is, zou de lezer die niet vertrouwd is met de afspraken tussen de keizer en zijn gezant in Constantinopel, op een dwaalspoor kunnen brengen. In

205. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 26-1-1560.
206. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 4-1-1560, 13-2-1560, 25-2-1560, 17-3-1560, 23-5-1560, 12-7-1560, 14-11-1560, {29-9-1561} en {20-9-1561}. Cf. HOLTER (1935), 79 (n. 3), 81; ŽONTAR (1971), 200; CHARRIERE (1850), II, 610-614: De Dolu aan koning Frans II d.d. 26-5-1560.
207. B.202,(9)-203,(1); over Busbequius' vrijwillig thuiszitten p. 255. Om de lezer duidelijker zijn situatie voor ogen te stellen leidde Busbequius na een beschrijving van het leven op straat zijn opmerkingen over zijn vrijwillig thuiszitten in met de woorden: 'Tempus est ut me in diversorium recipiam, ne custos meus mihi succenseat' (B.201,(2-4)).
208. B.201,(2)-202,(9); Zernovitz merkte dikwijls op dat Busbequius druk bezocht werd, zie n. 191.
209. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 13-2-1560: 'Costoro desiderano che lui acette le lettere confermatorie, ma lui non se ne pensa d'accetare con quella condition. Per quello che si ve..... ha di restar il negozio a questo modo. Credo che è un avantaggio de la Caes.^{a} M.^{ta,}. Cf. ook: CHARRIERE (1850), II, 612/3: De Dolu aan koning Frans II d.d. 26-5-1560. Zie voor Busbequius' voortdurende weigering ongeziene brieven van de sultan op te sturen ook noot 159.
210. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 17-3-1560.
211. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 9-5-1560; cf. ŽONTAR (1971), 200/1.

brieven van 20 februari en van 13 november 1560 klaagde Ferdinand namelijk dat hij na het vertrek van Albert de Wijs uit Wenen - dit geschiedde begin mei 1559! - niets meer van Busbequius had ontvangen over het verloop van de onderhandelingen met de sultan. Ook klaagde de keizer in diezelfde brieven over de grensschendingen in Hongarije en Zevenburgen door de pasja van Boeda en de pasja van Bosnië. Hij wees bovendien de valse aantijgingen van Zapolya inzake de vestingen Huszt, Munkácz en Tokaj van de hand en drong aan op de totstandkoming van een verdrag[212.].

De inhoud van deze brieven is grotendeels geveinsd. In de brief van 14 november schreef de keizer dan ook dat die van 13 november aan de pasja kon worden getoond[213.]. En in een brief van 27 februari gaf hij aan Johannes Paxi opdracht om volgens de bekende procedure een loper twee brieven naar zijn gezant in Constantinopel te laten brengen. De in de grotere bundel ('fasciculum') gebonden brief moest openlijk aan de gezant worden overhandigd, de brief van kleiner formaat moest zorgvuldig en in het geheim aan de gezant worden gegeven. Deze brief mocht niet in handen van de Turken vallen[214.].

De bode die Paxi uitkoos voor deze opdracht, was naar aller waarschijnlijkheid Ladislaus Zabo die het traject tussen Wenen en Constantinopel reeds vaker had afgelegd. Immers, Zabo kwam in het voorjaar van 1560 in de Ottomaanse hoofdstad aan en bleef - hetzij gedwongen, hetzij om andere redenen - daarna nog lange tijd in Constantinopel[215.].

Zernovitz schreef begin mei dat Busbequius op 27 april in de divan was ontboden en twee uren lang met Rüstem en de andere pasja's had gesproken. De volgende ochtend waren het vredesvoorstel van de keizer en het antwoord van de sultan in de divan gebracht. De brief van de sultan was voorgelezen, die van de keizer was opnieuw vertaald. Het resultaat daarvan was de sultan toegestuurd. Ook was het besluit gevallen dat een tsjausj naar Zevenburgen zou worden gezonden met een brief van de sultan. Daarin vroeg de sultan aan Zapolya om de burchten Munkácz, Tokaj en Huszt aan Ferdinand af te staan en ook werd informatie gevraagd over deze vestingen. De tsjausj had bevel gekregen om binnen 40 dagen terug te zijn met een antwoord. Zernovitz meende dat zowel Rüstem als Süleyman vrede wilden met Ferdinand[216.].

212. Ferdinand aan Busbequius d.d. 26-2-1560, en id. 13-11-1560 (= 2).
213. Ferdinand aan Busbequius d.d. 14-11-1560.
214. Ferdinand aan Paxi d.d. 27-2-1560.
215. 'Conto (..) de cinque anni' d.d. ?-11-1560: A l'altro Baioran del 1556 {bedoeld is 1560} a di 1 di Settemb.: voor de onkosten van 'Laslo Veyuoda' die op 9 april is gekomen verschillende bedragen tot 14 november {dit was ongeveer de dag waarop het onkostenoverzicht was samengesteld}.
216. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 9-5-1560; tegelijk met deze brief stuurde Zernovitz kopieën op van drie brieven die de tsjausj naar Zevenburgen moest brengen; hij had hiervan ook afschriften aan Busbequius gegeven.

Het duurde langer dan was afgesproken eer de tsjausj terugkeerde uit Zevenburgen. Op 12 juli berichtte Zernovitz dat Busbequius reeds enkele keren aan Rüstem had gevraagd om de sultan een geschrift in handen te geven waarin de zaak ('negocio') uit de doeken werd gedaan. Rüstem had de gezant tot geduld aangespoord totdat de tsjausj was teruggekeerd. Hijzelf (Zernovitz) had Busbequius verteld dat er aan het hof twee opvattingen circuleerden: of de tsjausj werd door Zapolya vastgehouden, omdat deze niet wilde beslissen zolang hij niet ook de mening van de koning van Polen kende, of de tsjausj had bevel gekregen om niet terug te keren voordat er nieuws over Bayazid was gekomen[217].

Later in juli keerde de tsjausj uit Zevenburgen terug in gezelschap van Zapolya's gezant Michael Giulay. Deze gezant bracht het tribuut van de koning van Zevenburgen en een brief waarmee Zapolya alle angst bij de sultan over een verdrag tussen hem en Ferdinand weg wilde nemen; Zapolya weigerde Huszt, Munkácz en Tokaj aan Ferdinand af te staan: deze vestingen kwamen hem rechtens toe en bovendien was hem door de sultan verboden iets af te staan aan Ferdinand[218].
Hiermee verdween de hoop op een spoedig verdrag. Busbequius nam weldra opnieuw zijn toevlucht tot het schrijven van brieven naar de divan en de sultan en drong aan op toestemming voor zijn vertrek. Omdat dit zonder resultaat bleef, liet hij in de laatste dagen van augustus zijn secretaris de sultan een brief overhandigen op het moment waarop Süleyman te paard de karavanserai passeerde. Hij vroeg hierin wederom toestemming om te vertrekken. Rüstem stuurde Ibrahim naar de gezant met een antwoord: de keizer moest wanneer hij vrede wilde, het jaarlijks tribuut opsturen. Wat betreft het verzoek van de gezant om te mogen vertrekken: de keizer had hem gestuurd en zó was hij de slaaf ('mancipium') van de sultan geworden en het was aan de sultan om te beslissen of deze hem liet gaan of niet. Wat de reden was dat de sultan hem nu nog niet wilde laten gaan, wist hij zelf (Rüstem) ook niet. Indien de keizer door middel van een brief aan de sultan zijn gezant zou terugroepen, dan zou dit niet worden geweigerd. De gezant had bovendien geen onrecht te lijden en hij moest het niet kwalijk nemen dat hij in de karavanserai leefde, want hij was vrij en kon naar buiten gaan zo vaak als hij wilde. Ook zei Ibrahim in opdracht van Rüstem dat Busbequius door zijn brief aan de sultan de pasja's beschuldigde; maar hij vergiste zich wanneer hij dacht dat de pasja's iets deden zonder medeweten en buiten de wil van de sultan.
Busbequius repliceerde dat hij geen genoegen nam met dit antwoord. Wanneer hem geen ontslag werd gegeven, zou hij de sultan nogmaals een geschrift overhandigen en wel in het Turks zodat deze het kon lezen. Hij zou daarin protesteren dat hij in strijd met alle voorbeelden uit de oudheid en tevens met geweld werd vastgehouden en hij zou God als getuige aanroepen, in de hoop dat de sultan door die woorden zou worden bewogen. Ook klaagde de

217. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 12-7-1560.
218. Busbequius aan Ferdinand d.d. 30-8-1560; CHARRIERE (1850), II, 618-621: De Dolu aan de bisschop van Acqs d.d. 17 en 27-7-1560.

> gezant bij Ibrahim over de waarde van een vrijgeleide die hij betitelde als een bedrieglijke ‘valstrik’ voor gezanten wanneer ze na zoveel jaren naar huis wilden terugkeren. Hij droeg Ibrahim op dit antwoord aan de pasja's over te brengen[219].

Interessant zijn Busbequius' opvattingen over het geschil met Zevenburgen, zoals we die aantreffen in zijn brief van 30 augustus 1560 aan de keizer. De sultan wilde volgens hem Zevenburgen niet afvallen en was evenmin in staat om Zapolya in het belang van een vrede te dwingen tot concessies aan de keizer. Ook waren de Turkse autoriteiten bang dat Zapolya een verdrag met de keizer zou sluiten. Zapolya's dienaren hadden alles gedaan om bij hen die vrees te wekken: ze hadden gezegd dat Ferdinand Zapolya een dochter ten huwelijk had aangeboden en dat een van de dienaren van de koning bij Ferdinand verbleef. Van de andere kant hadden zij ook gezegd dat er geen beslissing genomen zou worden zonder toestemming van de sultan. Dit alles en ook de eerdere afloop van het gezantschap deden Busbequius geloven dat er geïntrigeerd werd ten einde de sultan en de pasja's af te schrikken. En inderdaad, de Zevenburgse boden wisten een zeer geschikt antwoord in Constantinopel te verkrijgen. De sultan had geschreven dat, zolang hij leefde, het zijn wil was dat Zapolya de vestingen en plaatsen buiten Hongarije verdedigde tegen de aanspraken van de keizer en dat hij nooit iets aan de keizer mocht afstaan.

Indien - zo vervolgde Busbequius in zijn brief aan de keizer - de keizer zijn recht op de grensplaatsen in Hongarije met de wapenen wilde behalen, kon alles zo blijven als het was. Het was namelijk niet onmogelijk dat er een moment zou komen waarop men in Constantinopel desondanks een vrede met de keizer niet zou afwijzen. Wilde de keizer daarentegen toch Süleymans bevestiging van de vrede, dan zou hijzelf (Busbequius) zich daarvoor inzetten. Ibrahim had gezegd dat niets verhinderde dat deze wapenstilstand tot twee of drie jaren beperkt bleef. Maar in dat geval wilde hijzelf dat de keizer hem zou bevelen terug te keren met een brief waarin de vrede werd bevestigd. Want de Turken zouden achterdochtig worden als hijzelf iets dergelijks zou voorstellen en hij was bang dat zij onverwacht iets zouden toevoegen inzake de gemeenschappelijke plaatsen. Dit hadden zij ook eerder gedaan. Murad Beg had uitgelegd dat men in Constantinopel ervan overtuigd was dat zolang zij de gezant als ‘contactman’ (‘internuntius’) hadden, zij konden doen wat zij wilden. Wanneer hijzelf echter zou worden teruggeroepen, waren de Turken gedwongen na te denken over een geschikte brief.

Busbequius legde ook elders in deze brief zijn kwetsbare positie uit: zolang hij in Constantinopel verbleef, konden de Turken altijd tot billijker voorwaarden overgaan. Zou hijzelf weigeren die voorwaarden naar de keizer te brengen, dan

219. Busbequius aan Ferdinand d.d. 30-8-1560.

zouden zij hem verwijten dat hij niet tevreden gesteld kon worden; dit was in feite op hen zelf van toepassing. De Turken wilden een oorlog met de keizer voorkomen en Busbequius meende dat zij in de nabije toekomst veeleer schrik konden aanjagen dan dat zij in staat waren om werkelijk oorlog te voeren. Dat zij in zo'n situatie met de keizer een oorlog zouden beginnen om de goede naam of om het profijt, achtte hij niet waarschijnlijk. Het was normaal dat hij na zoveel jaren werd teruggeroepen. De keizer zou kunnen schrijven dat hij dezelfde gezant of een andere wederom naar Constantinopel zou zenden met het tribuut, zodra een brief van de sultan was ontvangen. De Turken lieten zich niet door billijkheid en goede redenen overtuigen, maar alleen door noodzaak en dwang. Busbequius gaf toe dat hij verlangde naar huis terug te gaan. Toch was zijn verlangen om de keizer te dienen nog groter en als de keizer dat wilde, was hij bereid zo nodig naar Constantinopel terug te gaan en er zelfs te sterven. Indien echter de keizer hem terug wilde roepen, was het verstandig wanneer hij schreef dat Busbequius werd beschuldigd van nalatigheid[220].

In zijn antwoord van 14 november drong de keizer er bij Busbequius op aan de verveling en ellende van het inspannende gezantschap te dragen in het belang van het rijk en de gehele christenheid. Hij moest proberen een vrede te verkrijgen ook al weigerden de Turken dit op dat moment. Tevens kreeg Busbequius opdracht bij zijn eis te blijven dat de brief van de sultan gelijk was aan die van de keizer. Hij moest echter voorzichtig zijn met zijn aandringen op ontslag want de Turken zouden hierop in kunnen gaan als hun zaken een gunstige wending zouden nemen[221].

Ook in het najaar van 1560 en in het volgende jaar gaf de sultan niet toe aan de noodzaak om een vredesverdrag met Ferdinand te sluiten. Tot Rüstems dood volgden geen werkelijke onderhandelingen meer.

> Dit betekent nog niet dat Busbequius geen pogingen meer ondernam tot nieuwe onderhandelingen met Rüstem. In zijn brief aan Von Dietrichstein van 5 maart 1561 sprak hij over een onderhoud met Rüstem waarvan de betekenis ons verder niet bekend is[222]. In de vierde Turkse brief staat een uitgebreide beschrijving van een kenmerkende confrontatie met Rüstem enkele maanden vóór de dood van Rüstem Pasja[223]. Busbequius leidde dit verhaal in met de opmerking dat Rüstem altijd somber en grimmig was en dat hij wilde dat zijn woorden als onherroepelijk werden beschouwd. Hij was ook bang om voor toegevend door te gaan of voor de beschuldiging van omkoopbaarheid omdat hij daarvan door zijn meester

220. Busbequius aan Ferdinand d.d. 30-8-1560.
221. Ferdinand aan Busbequius d.d. 14-11-1560.
222. Busbequius aan Von Dietrichstein d.d. 5-3-1561.
223. Busbequius sprak over zijn aanbod van 5.000 dukaten aan Rüstem Pasja (begin 1561) in {Busbequius aan Ferdinand d.d. 11-6-1561}; cf. HOLTER (1935), 34. Zie verder de volgende noot.

verdacht werd. Daarom was Rüstem bij audiënties altijd bars. En als voorbeeld daarvan gaf Busbequius een gesprek weer dat enkele maanden vóór Rüstems dood had plaats gevonden. Rüstem had toen voorstellen die Busbequius gedaan had, als onwaardig van de hand gewezen en hij had gezegd dat wanneer de gezant niets anders had, hij weg moest gaan. In alle haast stond Busbequius vervolgens op en ging, maar hij zei nog wel dat hij onderhandelde overeenkomstig de instructies van zijn meester. Het scheen Rüstem toe dat de gezant dit tegen zijn gewoonte in nogal geëmotioneerd had gedaan en hij riep daarom diens tolk terug en vroeg of Busbequius kwaad was. Toen de tolk dit ontkende, vroeg Rüstem of Busbequius hem werkelijk het hem beloofde geschenk zou geven als hij van de sultan gedaan zou krijgen waarover hij eens met de gezant had onderhandeld. Toen de tolk zei dat hij hieraan niet twijfelde, zei Rüstem: 'Ga naar huis en vraag het hem'. Busbequius zond Rüstem zijn tolk onmiddellijk met 5.000 dukaten (ofwel 6.000 kronen) die hij voor eventualiteiten had achter gehouden; hij droeg op aan de pasja te zeggen dat hij dit moest beschouwen als een bewijs van zijn betrouwbaarheid en het begin van een betaling, de rest zou later volgen. Busbequius schreef dat Rüstem verheugd naar het geld had gekeken en het met zijn handen had aangeraakt. Daarna had hij het teruggegeven aan de tolk en hij had gezegd dat hij niet twijfelde aan de betrouwbaarheid van de gezant maar de kwestie van de vrede was vol moeilijkheden. Hij kon daarom niets beloven en ook kende hij niet de gezindheid van zijn meester. Busbequius moest deze kist met geld voor hem bewaren totdat de vrede gesloten was[224].

Op 22 juni 1561 berichtte Zernovitz dat Albert de Wijs de sultan twee verzoekschriften had aangeboden[225]. Er is weinig twijfel dat De Wijs opnieuw probeerde toestemming te verkrijgen voor zijn terugkeer. Zijn poging kan in verband gebracht worden met een grotere bereidheid in Constantinopel om met de keizer een vrede te sluiten. Busbequius zelf vertelde in zijn vierde Turkse brief dat zijn strenge bewaking kort voor de dood van Rüstem Pasja werd opgeheven. Ook uit andere bronnen blijkt dat de Turken reeds langer in grote moeilijkheden verkeerden en een vrede goed konden gebruiken. Maar het was niet mogelijk geweest om met Rüstem een verdrag te sluiten. Toen in de zomer van 1561 Ali Pasja de overleden Rüstem Pasja opvolgde, zagen de kansen er direct geheel anders uit.

Onopgelost was tot nu toe het probleem van Busbequius' opvolging. Op 11 juni 1561 bracht Ferdinand in een brief aan Busbequius diens terugkeer naar Wenen nogmaals ter sprake[226]. Wellicht in antwoord op Ferdinands schrijven richtte de gezant op 27 augustus een 'roerend' verzoek tot de keizer om te mogen terugkeren[227]. Ferdinand kon deze brief nog niet hebben ontvangen

224. B.291,(3)-292,(28); over de verdere geschiedenis van de 5.000 dukaten H. X, p. 271 en H. XI, p. 303.
225. {Zernovitz aan Ferdinand d.d. 22-6-1561}; cf. HOLTER (1935), 82 (n. 1).
226. {Ferdinand aan Busbequius d.d. 11-6-1561)}; cf. HOLTER (1935), 81.
227. {Busbequius aan Ferdinand d.d. 27-8-1561}; cf. HOLTER (1935), 81.

toen hij op 9 september aan Busbequius de vraag stelde of Albert de Wijs een geschikte opvolger zou zijn[228]. Een maand later noemde Ferdinand in een brief aan Maximiliaan een reeks kandidaten als opvolger voor Busbequius: Albert de Wijs, Dr. Odoricus Costeda uit Trente, Octavius Landus, Orpheus de Zara en ook Andreas Masius[229]. In antwoord op een brief van Maximiliaan van 11 december 1561 stuurde Ferdinand zeven dagen later een nieuw bericht aan Busbequius en hij voegde daaraan de opdracht toe om met de Hongaarse raad te beraadslagen over de vraag of Busbequius nog langer in Constantinopel gehouden moest worden[230].

228. {Ferdinand aan Busbequius d.d. 9-9-1561}; cf. HOLTER (1935), 81.
229. {Ferdinand aan Maximiliaan d.d. 9-10-1561}; cf. HOLTZMANN (1903), 397 en HOLTER (1935), 81 (n. 4).
230. {Maximiliaan aan Ferdinand d.d. 11-12-1561} en {Ferdinand aan Maximiliaan d.d. 18-12-1561}; cf. HOLTZMANN (1903), 402 (n. 3).

Hoofdstuk X: De laatste jaren van het gezantschap.

De slag bij Djerba (Gerba). De gevangenen.

Busbequius beschouwde het als zijn taak in krijgsgevangenschap geraakte landgenoten te helpen. Hij trok zich vanaf het begin van zijn verblijf in Turkije het lot aan van hen die daar als slaaf werkten of in de gevangenissen een ellendig bestaan hadden.

> Busbequius en Dernschwam betaalden op 11 juni 1555 elk 20 gulden in Ankara om de Duitser Hans Schwaben vrij te kopen[1]. In Constantinopel kocht Busbequius een Duitse steenhouwer Erhart vrij. Maar vanwege diens naam lieten de Turken in Boeda hem niet doorreizen naar Oostenrijk. Zij verstonden 'Verhat' (ofwel 'Ferhad'), hetgeen een Turkse naam was en besneden Turken konden niet worden vrijgekocht[2]. Dat de godsdienst een belemmering vormde voor de overschrijding van de grens met het Ottomaanse rijk, gold aan beide zijden. De vijfde vizier Ferhad Pasja had gevraagd om toestemming voor zijn moeder en zuster om vanuit het Hongaarse gebied dat zich in Ferdinands handen bevond naar Constantinopel te komen. Busbequius had geantwoord dat niets gemakkelijker was, ware het niet dat de godsdienst het verhinderde[3].

Van grote betekenis was de inspanning die praktisch de gehele christelijke gemeenschap in Constantinopel leverde om het lijden van vele, voornamelijk Spaanse gevangenen te verlichten. Het waren soldaten die tijdens de zeeslag bij Djerba (mei 1560) en tijdens het daaropvolgend beleg van de vesting op het eiland in groten getale krijgsgevangen waren gemaakt. In de jaren die volgden, werden velen van hen vrijgekocht. Dit geschiedde veelal door tussenkomst van (Italiaanse) renegaten[4]. Busbequius zelf nam niet zelden staan

1. DERNSCHWAM (1923), 227/8.
2. DERNSCHWAM (1923), 274; HOLTER (1935), 84.
3. Busbequius aan Ferdinand d.d. 21-2-1559. Zie verder bv. 'Conto (..) de cinque anni' d.d. ?-11-1560: een betrekkelijk groot aantal uitgaven was bestemd voor gevangen genomen Duitsers, Hongaren, Italianen, Spanjaarden en Nederlanders die ofwel werden vrijgekocht, ofwel anderszins geholpen; de omschrijvingen voor de uitgaven zijn summier en gegevens over de lotgevallen van de verschillende gevangenen zijn meestal niet voorhanden. Zo is er sprake van een losgeld van 22 dukaten voor een Friese kanonnier ('un bombardier di Frisia', voorjaar 1558) en van losgeld voor gevangenen uit Minorca; talloze keren zijn de uitgaven voor gevangenen niet nader gespecificeerd; een aantal uitgaven staat vermeld bij HOLTER (1935), 89. Zie voor Busbequius' inspanningen ten bate van Melchior von Sendlitz p. 72, 239-240.
4. B.242,(1-13).

risico's door voor de betaling van het hoge losgeld borg te staan. Tengevolge daarvan keerde hij in 1562 met grote schulden naar huis terug.

In maart 1560 had een grote Spaans-Italiaanse vloot het eiland Djerba veroverd. In Constantinopel volgde een snelle reactie. Piyale Pasja, de admiraal van de Ottomaanse vloot, leidde zijn schepen in slechts twintig dagen naar het eiland, zodat hij zijn tegenstanders volkomen verraste. Op 11 mei vernietigde hij in een zeeslag een groot deel van de vijandelijke vloot. Vele schepen vielen bovendien in zijn handen. Vervolgens belegerden de Turken het fort op het eiland. Dit werd door enkele duizenden soldaten verdedigd. Er heerste in de vesting spoedig een groot gebrek aan vers water. Alvaro de Sande, een der bevelhebbers, waagde met een aantal soldaten een vergeefse uitval om met schepen te ontvluchten. Hij werd echter gevangengenomen. Twee dagen later veroverden de Turken het fort (31 juli)[5]. Djerba bracht de Turken op het hoogtepunt van hun macht in de Middellandse Zee[6].
In september[7] voer Piyale Pasja met de buitgemaakte schepen de haven van Constantinopel binnen. De belangrijkste gevangenen werden voor de sultan geleid. Dit spektakel leidde tot grote verslagenheid onder de christenen in Constantinopel en tot saamhorigheid. Busbequius trok zich het lot van de arme gevangenen aan. Samen met de leden van de christelijke gemeenschap in Constantinopel stelde hij alles in het werk om hen van voedsel, kleding en zo mogelijk ook geld te voorzien. Ook verkreeg de gezant in ruil voor twee paar zijden gewaden het Spaanse vaandel van de Napolitaanse vloot. Dit was in handen gevallen van een Turk die het aan de sultan wilde aanbieden. Dit alles is in de vierde Turkse brief uitvoerig beschreven[8].
De keizer gaf Busbequius slechts in bepaalde gevallen opdracht om een gevangene op te sporen en te bemiddelen bij zijn vrijlating. Juan de Cardona was een van degenen voor wie Ferdinand zich inzette. De Cardona was een Spaanse edelman die reeds tijdens de zeeslag met de Turken gevangen was genomen. Zijn moeder had belangrijke diensten vervuld bij de koningin van Bohemen, de zuster van keizer Ferdinand. De verwanten van De Cardona hadden

5. Over de slag bij Djerba: MONCHICOURT (1913); BOMBACI (1941) en ook BRAUDEL (1982), II, 973-987. Zie voor de expeditie van Piyale Pasja naar Djerba, zijn overwinning op zee en het beleg van Djerba: B.262,(18)-266.(24).
6. BRAUDEL (1982), II, 987.
7. B.266,(24): 'Mense septembri'; CHARRIERE (1850), II, 628: De Dolu aan kardinaal de Lorraine d.d. 9-10-1560. BRAUDEL (1982), II, 985: 1 oktober. Holzheimer in WNB Cd.8911 f. 151^{r}: aankomst in Constantinopel op 27 september; cf. n. 18.
8. Over de terugkeer van Piyale Pasja in Constantinopel, de ontvangst van de gevangenen en het optreden van Busbequius: B.266,(24)-276,(18). Over het Spaanse vaandel: B.268,(7-21); cf. ook H. II, p. 42; het valt op dat Busbequius hier spreekt over het vaandel van Karel V ('clarissima Caroli quinti insignia', B.268,(18-21)), terwijl men in deze periode veeleer de naam Filips II zou verwachten.

toegezegd een losgeld te betalen[9]. Korte tijd later informeerde Ferdinand bij Busbequius naar de mogelijkheid van de bevrijding van Alvaro de Sande. De Sande had als aanvoerder van Spaanse infanterietroepen goede diensten verleend in Hongarije en zijn grootvader was in Spanje hoogste kamerheer geweest in de tijd dat Ferdinand in Spanje zijn jeugd doorbracht[10].

De bevrijding van Juan de Cardona verliep tamelijk probleemloos. Ook Adam von Dietrichstein, stalmeester van de koningin van Bohemen, had bij Busbequius op bemiddeling voor De Cardona aangedrongen. Zijn vrouw was een zuster van de krijgsgevangene. Op 4 februari 1561 schreef Busbequius aan Von Dietrichstein dat hij nog niet op zijn eerdere brieven had kunnen antwoorden. Er was nog geen nieuws en hij werd erg in beslag genomen. Er was aan Don Juan geschreven dat Von Dietrichstein zich om hem bekommerde. Deze brief was echter naar Chios gestuurd, terwijl men Don Juan naar Lesbos had gebracht. Bij zijn aankomst in Chios zou hij de brief ontvangen. De burgers van Chios hadden echter de poorten gesloten vanwege de pest in Constantinopel. Don Juan was overgedragen aan Kara Mustafa, de bevelhebber van Lesbos. Men behandelde hem niet slecht en hij had zich volgens geruchten hersteld van de ziekte waarmee hij uit Constantinopel was vertrokken. Busbequius voegde toe dat hij een brief die hem door Don Juan vanuit Mitilene was toegezonden, doorstuurde aan Von Dietrichstein. Hij zou alles voor de gevangene in het werk stellen, eventueel zelfs voor hem borg staan. Omdat er bij de kooplieden in Constantinopel een groot geldgebrek heerste, was dit kostbaar[11].

Een maand later schreef Busbequius aan Von Dietrichstein dat hij diens bedankbrief had ontvangen en ook een tweede brief met de mededeling dat een bedrag van 400 dukaten voor het losgeld van Don Juan klaarlag in Venetië. Geld was duur in Constantinopel: Scaramelli die om uitbetaling van het geld was gevraagd, had gezegd dat het slechts tegen een hoge rente bij joden kon worden geleend. Verscheidene van deze joden waren bankroet gegaan. De sultan had de handel in wijn verboden en dagelijks werd wel een of andere krijgsgevangene losgekocht. Door dit alles kon er moeilijk aan geld worden gekomen. Zelf had hij in de laatste van de vier brieven die hij aan Don Juan had geschreven, medegedeeld dat deze zich zo snel mogelijk tegen welke kosten ook diende vrij te kopen. Een gesprek met Rüstem had namelijk bij hem de indruk gewekt dat de kansen anders weleens konden keren[12].

In zijn laatste brief aan Von Dietrichstein berichtte Busbequius dat Don Juan zich had losgekocht; deze toonde zijn grote dankbaarheid jegens hem door uit alle plaatsten die hij op zijn terugreis aandeed,

9. Ferdinand aan Busbequius d.d. 25-9-1560, 12-11-1560. Ferdinand aan Zacharias en Leonardo Scaramelli d.d. 13-11-1560: opdracht om Busbequius van geld te voorzien inzake Juan de Cardona; Scaramelli (Venetië) aan Ferdinand d.d. 6-12-1560: bevestiging dat er voor geld gezorgd zal worden.
10. Ferdinand aan Busbequius d.d. 13-11-1560 (= 1), 29-11-1560; op 11-11-1560 droeg Ferdinand ook Zernovitz op naar De Sande om te zien; HOLTER (1935), 85.
11. Busbequius aan Von Dietrichstein d.d. 4-2-1561.
12. Busbequius aan Von Dietrichstein d.d. 5-3-1561.

brieven te sturen: vanuit Chios, Messina en Napels. Busbequius beloofde dat hij voor de verdere financiële afwikkeling zorg zou dragen[13.].
Don Alvaro de Sande en ook Don Sancho de Leyva en Don Berenguer de Requesens, drie aanvoerders van de expeditie bij Djerba, hadden minder geluk; men liet hen niet voor zomaar wat dukaten gaan. Hun vrijlating hing samen met de politieke ontwikkelingen en was tenslotte te danken aan de voorspoedige vredesbesprekingen van Busbequius in 1562[14.].
Afgezien van deze belangrijke Spaanse edellieden die bij Djerba krijgsgevangen waren gemaakt, kennen we nog een lange rij namen van andere gevangenen die door Busbequius in deze laatste jaren van zijn verblijf in Constantinopel zijn geholpen. In de zomer van 1561 berichtte Busbequius bijvoorbeeld dat Johannes de Torres die bij Temesvár gevangen was genomen, niet bevrijd kon worden daar hij op de vloot was vertrokken[15.]. Hetzelfde gold voor Laurentius Maurer, de zoon van de burgermeester van Neurenberg; deze was reeds negen jaar galeislaaf[16.]. De gezant berichtte dat hij het losgeld voor een zekere Christophorus Otterstede, onderdaan van de keurvorst van Brandenburg, gereed had liggen. Kort daarna schreef hij dat deze man met geweld was besneden en nu in dienst was van de sandjakbeg in Hongarije[17.]. Wel slaagde Busbequius erin om Thomas Holzheimer te bevrijden. Hij is de auteur van een geschrift over de slag bij Djerba, waar hij gevangen was genomen. Holzheimer betaalde naar eigen zeggen later in Praag met grote moeite het losgeld aan Busbequius terug[18.].

13. Busbequius aan Von Dietrichstein d.d. 19-9-1561; cf. B.270,(2-8): de bevrijding wordt toegeschreven aan de zorg en hulp van Von Dietrichstein.
14. {Zernovitz aan Ferdinand d.d. 6-2-1561}: Zernovitz ziet geen mogelijkheid om De Sande te helpen. {Zernovitz aan Ferdinand d.d. 5-3-1561}: de van oorsprong Spaanse Jood Juan Miques had Rüstem voor de drie Spaanse legeraanvoerders 50.000 dukaten geboden; over deze Miques: GRUNEBAUM-BALLIN (1968), cf. ook SLOT (1982), I, 88 vlg.. {Zernovitz aan Ferdinand s.d. {1561}: de gevangenen verging het slecht, als Busbequius zich niet om hen zou bekommeren; {Zernovitz aan Ferdinand d.d. 22-5-1561}: Don Sancho de Leyva ondernam een mislukte poging tot vluchten; hij werd vervolgens met zware kettingen in een andere toren vastgelegd. {Zernovitz aan Ferdinand d.d. 25-11-1561}: over de bevrijding van de gevangenen wordt in Constantinopel niet gesproken. Zie voor de informatie uit deze brieven van Zernovitz en tevens over het lot van de drie Spaanse gevangenen: HOLTER (1935), 85-87; over hun bevrijding p. 281 vlg..
15. {Busbequius aan Ferdinand d.d. 25-8-1561}; cf. HOLTER (1935), 88.
16. {Busbequius aan Ferdinand d.d. 5-7-1561}; cf. HOLTER (1935), 88.
17. {Ferdinand aan Busbequius d.d. 26-7-1561}; {Busbequius aan Ferdinand d.d. 19-9-1561}; cf. HOLTER (1935), 88/9.
18. Thomas Holzheimer (holtzhaymer) aan Ferdinand d.d. 12-3-1562. Het handschrift over de Slag bij Djerba (zonder titel): WNB Cd.8911. Nadien gaf Holzheimer opdracht tot het vervaardigen van een beroemde, geheel uit ijzer bestaande stoel, die door Rudolf II werd gekocht: HAYWARD / RIDDER (1976). De informatie over Holzheimer dank ik aan Dr. E.D. Petritsch.

Op 24 maart 1562 schreef Busbequius dat het hem gelukt was om Bartholomeus Dargotte los te kopen. Deze was bij Temesvár gevangengenomen. Ferdinand had Busbequius op 21 mei 1561 opdracht gegeven zich voor hem in te spannen. Dargotte zou zelf voor zijn makkers zorgen. Het losgeld van 600 dukaten had de gezant geleend op voorwaarde dat de som twee maanden na het tonen van de wisselbrief in Venetië zou worden betaald[19.]. Op 21 juli 1562 beloofde Busbequius dat hij zich zou inspannen voor Laurentius de Cervignero, maar deze was op dat tijdstip vertrokken met de galeien (als galeislaaf)[20.]. Ferdinand gaf op 6 maart 1562 opdracht kapitein Johannes Crusitz los te kopen, de leider van Korpona; hij was in datzelfde jaar gevangengenomen. Nog tijdens zijn laatste bezoek aan de divan, op 17 augustus 1562, vroeg de gezant zijn invrijheidstelling, maar de pasja's gaven ten antwoord dat hij met de vrijheid van De Sande, Don Sancho en Don Berenguer tevreden moest zijn. Na het sluiten van de vrede zou de keizer hun vrijheid met slechts geringe moeite gedaan kunnen krijgen. Crusitz zou echter nog tot 1565 in Turkse gevangenschap blijven[21.]. Bij zijn terugkeer in Wenen bracht Busbequius brieven mee van deze gevangene en ook van kapitein Cicala, een oudgediende van Karel V; beiden vroegen de keizer voor hen te bemiddelen bij de Turken[22.].

Busbequius hielp vele gevangenen zich vrij te kopen door voor hen borg te staan. Maar dikwijls was er onvoldoende zekerheid op terugbetaling. Dit kwam de gezant na terugkeer uit Constantinopel duur te staan, zoals we nog zullen zien[23.]. Het hoeft om diezelfde reden niet te verbazen dat hij in brieven van maart en april 1562 aandrong op een snelle uitbetaling van zijn halfjaarlijkse onkostenvergoeding aan Hieronymus de Cock, secretaris van de

19. Busbequius aan Ferdinand d.d. 24-3-1562; cf. HOLTER (1935), 89.
20. Busbequius aan Ferdinand d.d. 21-7-1562.
21. Ferdinand aan Busbequius d.d. 6-3-1562; Busbequius aan Ferdinand d.d. 2-12-1562; BETZEK (1979), 69.
22. Hans Crusitz aan Maximiliaan d.d. 22-8-1562 en Cicala aan Ferdinand d.d. 23-8-1562; HOLTER (1935), 89. In zijn adviezen aan de keizer raadde Busbequius aan wegen te zoeken voor de bevrijding van beide gevangenen en hun lot te verlichten door het sturen van geld: ‘Opinio Busbequii et Marci Singkhmoser (..)’ d.d. 6-12-1562; ‘Busbequius pro liberatione Cicalae’ d.d. 16-12-1562. Over Cicala: BRAUDEL (1982), II, s.v. ‘Cigala’ (‘Christian privateer’); STEINHERZ (1903), 135. Cicala stierf in Turkse gevangenschap in december 1564: De Wijs aan Ferdinand d.d. 29-12-1564. Omdat de bevrijding van De Sande in augustus 1562 op verzoek van keizer Ferdinand I zeer pijnlijk was voor Frankrijk, vroeg de Franse zaakgelastigde Ali Pasja om de invrijheidstelling van kapitein ‘Cigalla’ en ‘le chevalier de Condat’ als een tegemoetkoming aan de Franse koning: CHARRIERE (1850), II, 706: De Petremol aan De Boistaillé d.d. 30-8-1562. De bevrijding van de Spaanse gevangenen bleef nog jaren een groot probleem; zie daarover de bewaarde documenten in WSA.
23. Zie H. XI, p. 300 vlg..

Bourgondische correspondentie, maar tevens vroeg hij om betaling van de 5.000 dukaten die de keizer Busbequius 'had kwijtgescholden' ('quorum mihi gratiam facere dignata est'), zodat hij ze kon gebruiken voor 'die dingen die hij in het begin had aangegeven'[24]. Wat 'die dingen' precies waren, blijkt niet uit de bewaarde brieven, maar het is duidelijk dat Busbequius op dat moment reeds in aanzienlijke geldnood verkeerde: vele losgekochte gevangenen waren hun verplichtingen jegens hem niet nagekomen. Ook had hij in deze periode van zijn gezantschap nog andere hoge privé-uitgaven, zoals voor de aanschaf van tenminste 263 Griekse handschriften die hij uiteindelijk via Venetië naar Wenen liet verschepen[25].

Over de herkomst van de 5.000 dukaten licht de vierde Turkse brief ons nader in. Dit bedrag had de gezant jaren in reserve gehouden voor noodgevallen. Hij had het enkele maanden voor het overlijden van Rüstem Pasja aan hem willen geven in ruil voor zijn medewerking, maar de pasja had geweigerd[26]. Omdat het bewaren van het geld daarna geen nut leek te hebben, wendde hij de som aan voor de bestrijding van de onkosten die hij gedurende een jaar maakte. Immers, zulk een bedrag was daarvoor nodig. Maar weldra bedacht hij dat hij na de jarenlange inspanningen en gevaren van het gezantschap een beloning had verdiend, temeer ook omdat anderen aan het hof voor kleinere verdiensten grotere beloningen ontvingen. Daarom besloot hij de keizer zijn vergissing te bekennen en te vragen dat hem het geld in zijn geheel werd teruggegeven[27]. De keizer beloofde dit spoedig daarna[28], maar de werkelijke uitbetaling geschiedde pas na terugkeer van de gezant uit Turkije, in tegenstelling tot hetgeen men uit de vierde Turkse brief opmaakt[29]. Busbequius' aanzienlijke financiële nood - waarover hij in de vierde Turkse brief alleen schrijft in verband met het loskopen van de gevangenen - verklaart zowel zijn verzoek aan de keizer als ook zijn grote dankbaarheid jegens hem voor het genereuze geschenk[30].

De pest in Constantinopel. Rüstems dood. Het verblijf op de Prinseneilanden.

De pest, die bijna onophoudelijk in Constantinopel slachtoffers eiste[31], brak in 1560 in grote hevigheid uit. De plaag

24. Busbequius aan Ferdinand d.d. 4-3-1562, 24-3-1562, 29-4-1562 (= 1).
25. Zie over de geschiedenis van deze handschriften H. XVI, p. 406 vlg..
26. Zie H. IX, p. 263.
27. Dit geschiedde in augustus 1561: {Busbequius aan Ferdinand d.d. 27-8-1561}; HOLTER (1935), 34.
28. Namelijk begin oktober: {Ferdinand aan Busbequius d.d. 11-10-1561}; HOLTER (1935), 34.
29. B.292,(28)-293,(28). Zie over Busbequius' schulden en de som van 5.000 dukaten: H. XI, p. 300.
30. Zie over Busbequius' opvatting over zijn opgelopen schulden: H. XI, p. 324.
31. BRAUDEL (1981), I, 332.

hield jaren aan[32]. Ook het Oostenrijks gezantschap bleef niet gespaard. Op 2 november 1560 berichtte de Franse zaakgelastigde De Dolu in een brief dat Ferdinands gezant in grote moeilijkheden verkeerde omdat twee van zijn belangrijkste dienaren waren gestorven aan de pest. En toen Busbequius bij Rüstem Pasja toestemming liet vragen om van lucht en verblijfplaats te veranderen, werd hem dit van de zijde van de sultan geweigerd met de woorden dat zelfs de sultan het aan God overliet of zijn serail al dan niet door een dergelijke ziekte werd getroffen[33].

Het besmettingsgevaar voor de Europeanen werd nog groter toen de sultan begin 1561 verbood nog langer wijn te gebruiken. Dit verbod gold ook voor christenen en joden[34].

> Het aantal slachtoffers van de pest varieerde licht in de eerste maanden van 1561. De bailo Hieronymus Ferro sprak in een brief van 20 maart van 120 doden in drie dagen in Pera en nog enige honderden in Constantinopel[35]. Maar op 25 juli 1561 berichtte hij dat de plaag in hevigheid toenam in Constantinopel en Pera. In de drie afgelopen dagen waren er 791 personen gestorven en men geloofde dat buiten die steden nog veel meer slachtoffers vielen. De wijngaarden in de omgeving waren vol mensen die daar hun toevlucht hadden gezocht[36]. Nadat ook de Franse zaakgelastigde De Dolu, 33 jaren oud, in het voorjaar aan de pest was gestorven, sprak

32. De pest had vanaf augustus 1560 tot augustus 1561 80.000 slachtoffers geëist in Pera en Constantinopel, een gemiddelde van 219 doden per dag: BELIN (1894), 509 (n. 1). De Wijs aan Ferdinand d.d. 14-11-1563: hier is nog sprake van gemiddeld 300 doden per dag door de pest.
33. CHARRIERE (1850), II, 635: De Dolu aan François de Noailles d.d. 28-11-1560: '(..) et ne veulx oublier à vous compter que l'amb.r se trouvant en peine pour luy estre mort de peste deux de ses principaulx serviteurs dedans la carvasera où il est logé, feit demander licence au bassa de pouvoir changer d'air et de logis, lequel finablement luy feit dire, de la part du G.S., qu'il n'eust à se partir dudit carvasara. et que S.H. mesme prenoit en patience, quant Dieu voulloit que son serrrail fust touché de semblable maladie'. Dezelfde teneur in: B.279,(20)-280,(14).
34. HOLTER (1935), 34. Er was echter ook reeds een jaar eerder sprake van een streng verbod op het drinken van wijn als gevolg van godsdienstijver van Süleyman. De Venetiaanse bailo schrijft onder andere dat de uitvoering van het verbod elke dag strenger werd. Mensen buiten de stad die van de wijnbouw leefden, hadden zich voor de voeten geworpen van de sultan met de smeekbede dat hij niet de oorzaak zou worden van hun ondergang en dat hij hun toe zou staan hun wijnen te verkopen: Ferro aan de Senaat van Venetië d.d. 16-2-1560. Er is nog steeds sprake van een verbod op het gebruik van wijn in Busbequius' brief aan Von Dietrichstein d.d. 19-9-1561.
35. Ferro aan de Senaat van Venetië d.d. 20-3-1561, 19-4-1561, 6-5-1561.
36. Ferro aan de Senaat van Venetië d.d. 25-7-1561. De bailo Hieronymus Ferro stierf op 20 november 1561 zelf aan de pest.

zijn opvolger De Boistailé in een brief van 5 augustus 1561 over tenminste 200 doden per dag[37].

Süleyman leed op oudere leeftijd in toenemende mate aan een religieus fanatisme. Zernovitz beschreef op 26 januari 1560 de gevolgen van een droom van de sultan. In deze droom kwam een zwarte kast ('una cassa negra') voor, die na opening twee zeer schone jongelingen bleek te bevatten. Zij schreeuwden: 'O sultan ("Imperator") bevrijd ons, want wij zijn slaven van de ongelovigen'. De volgende ochtend vaardigde de sultan het decreet uit dat geen enkele jood of christen nog slaven mocht houden en dat zij hun slaven binnen een maand op straffe van de dood moesten vrijlaten, of aan Turken moesten verkopen. De joden hadden Rüstem 4.000 dukaten beloofd wanneer hij de sultan van dit plan kon afbrengen. Maar Rüstem was hierin niet geslaagd[38].

Busbequius vertelde in zijn vierde Turkse brief hoe rampzalig Süleymans verbod op wijn voor hen was. Zij waren niet gewend aan het water dat, zoals Dernschwam bevestigt, van slechte kwaliteit was. Bovendien was de wijn een middel tegen heimwee en de onzekerheid van de afloop van het gezantschap. Busbequius gaf zijn drogmannen opdracht op te komen voor hun oude recht op wijn. Tenslotte kregen zij toestemming om in één nacht zo onopvallend mogelijk een grote hoeveelheid wijn de karavanserai binnen te brengen[39].

Op 8 juli 1561 stierf Rüstem Pasja aan waterzucht ('aqua extinctus intercute'); de tweede vizier Ali Pasja volgde hem in zijn functie op[40]. Er zijn geen bewijzen dat Ali Pasja vóór het overlijden van Rüstem Pasja een bijzondere band met Busbequius had ontwikkeld. Het was de gezant wel bekend dat er tussen Rüstem en Ali Pasja een zekere wedijver had bestaan die soms ontaardde in grote woordenstrijd. Ali Pasja was daarbij zeker niet altijd voorstander geweest van een vredelievende politiek maar tijdens de onderhandelingen met Busbequius die spoedig na zijn aanstelling begonnen, ontpopte hij zich als een redelijk en vredesgezind bestuurder.

37. CHARRIERE (1850), II, 663: De Boistaillé aan Caterina dei Medici d.d. 5-8-1561; BELIN (1894), 192. Busbequius schreef dat een vriend uit Pera die hem op de Prinseneilanden bezocht, op zijn vraag of de pest afnam, bevestigend had geantwoord. Vervolgens vertelde de man dat er nog slechts een aantal van 500 doden per dag was. Toen Busbequius zich hierover verbaasde, antwoordde de man dat er 1.000 tot 1.200 slachtoffers per dag vielen op het hoogtepunt van de pest: B.288,(24)-289,(3). Holter noemde deze passage ten onrechte als voorbeeld voor Busbequius' onnauwkeurigheid als historische bron: HOLTER (1935), 34, 42; Busbequius gaf namelijk aan dat hij zijn gegevens uit de tweede hand had!
38. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 26-1-1560.
39. B.277,(11)-279,(21). Hier vertelt Busbequius ook hoe Griekse druivenverbouwers hun waardeloos geworden wijnranken uitrukten om de sultan tot andere gedachten te bewegen. De sultan wees hen erop erop dat niet druiven verboden waren, maar wijn. Een ander voorbeeld van Süleymans streven naar orthodoxie: B.276,(26)-277,(11). Cf. p. 272 (n. 34).
40. B.280,(14-19). Over Rüstem: ALBRECHT (1981).

Ali Pasja ontving Busbequius op 23 juli welwillend. De gezant bood hem een groot geschenk aan van zijden gewaden, klokken en andere zaken. Busbequius vroeg niet alleen toestemming voor het vertrek van een ‘edelman’, die twee jaar geleden was gezonden - het ging hier vermoedelijk om Albertus de Wijs - maar hij wenste ook een minder strenge bewaking dan tot dan toe gebruikelijk was[41]. Omdat de pest ook onder zijn personeel huis bleef houden en ook hijzelf van zwakke gezondheid was, vroeg hij Ali Pasja verlof om naar een gezondere plaats uit te wijken[42]. Dit verzoek leidde tot een drie maanden durend verblijf van Busbequius op de Prinseneilanden.

Busbequius vertrok begin augustus[43] naar zijn nieuwe onderkomen op ‘Prinkipo’, het lieflijkste eiland van een grote groep kleine eilandjes, vier uren varen van Constantinopel[44]. Weliswaar gaf de Franse zaakgelastigde, die zelf aan een grote bewegingsvrijheid gewend was, uiting aan zijn medelijden, omdat Busbequius werd bewaakt door 20 Janitsaren en een tsjausj: ‘(..) de sorte que le pauvre gentilhomme ne peut faire un pas hors de sa maison pour prendre l'air sans estre accompagné de sa garde, ce qu'il trouve beaucoup plus doux que d'estre enfermé dans la prison de son carvassara, tout infecté de peste’[45], maar Busbequius was aan strenge bewakers gewend en oordeelde in de vierde Turkse brief mild over deze wachters: zij legden hem geen strobreed in de weg en hij mocht gaan, waarheen hij wilde[46]. Hij bracht zijn tijd door met het vangen van vissen in gezelschap van plaatselijke vissers en bij slecht weer wandelde hij op het eiland en zocht planten. Ali Pasja en diens

41. CHARRIERE (1850), II, 666: De Petremol aan De Boistaillé d.d. 24-7-1561: ‘(..) quelque relaschement de l'estroicte servitude et prison où il esté détenu jusques à aujourd'huy’. Busbequius schreef in zijn vierde Turkse brief dat hij een groot geschenk van zijden stoffen aan Ali Pasja had gegeven kort na diens ambstaanvaarding; hij vermeldde de welwillendheid van de pasja maar schreef niets over een bezoek aan hem: B.280,(14-24).
42. {Busbequius aan Ferdinand d.d. 25-8-1561}; HARTL / SCHRAUF (1898), 344. B.280,(25)-281,(14): ondermeer de mededeling dat de pest in alle hevigheid was opgelaaid, en dat Ali Pasja had beloofd bij de sultan te bemiddelen voor toestemming om tijdelijk te verhuizen naar een veilige en afgelegen plaats naar eigen keus.
43 Holter tekent bij Busbequius' verhuizing aan: ‘6 augustus’; het is onduidelijk of hiermee de datum van een brief is bedoeld, of de datum van het vertrek naar de Prinseneilanden: HOLTER (1935), 34. Want De Petremol schreef reeds op 2 augustus aan De Boistaillé: ‘{Busbequius} s'est retiré, avec sa famille, en un village de Grecs en Asie, sur le bord de la mér, distant environ de huict à dix mil de Constantinople’ (CHARRIERE (1850), II, 668). Zie ook de volgende voetnoot.
44. B.281,(14-19).
45. CHARRIERE (1850), II, 668/9: De Petremol aan De Boistaillé d.d. 7-8-1561.
46. Zie over Busbequius' bewegingsvrijheid ook: {Zernovitz aan Ferdinand d.d. 29-8-1561}.

hofmeester kregen een deel van de buit die hij aan land bracht[47]. Busbequius vertelde ook hoe, toen de pasja's na twee maanden bang waren geworden dat hij zou kunnen vluchten, Ali Pasja hun zorgen had weggenomen. Desalniettemin stuurde de pasja een tsjausj naar de gezant. Deze stuurde de man terug met een geschenkje en de mededeling dat Ali Pasja hem volkomen kon vertrouwen. Zo keerde hij tenslotte na drie maanden uit vrije wil terug naar zijn karavanserai[48].

De vredesonderhandelingen met Ali Pasja in 1561 en 1562.

Dat er tenslotte een vrede tot stand kwam tussen de sultan en de keizer, schreef Busbequius in de eerste plaats toe aan de vredelievende houding van Ali Pasja. Onder Rüstem was zoiets niet mogelijk geweest, ook al was de politieke en economische situatie van het Ottomaanse rijk onder de twee viziers vergelijkbaar: de bejaarde sultan kampte reeds lang met een slechte gezondheid[49]; Bayazid, die deze jaren in Perzische gevangenschap doorbracht, vormde voor zijn broer Selim een grote bedreiging; ook de hoge kosten die een nieuwe oorlog met zich mee zouden brengen, vormden zeker nog een belemmering[50]. Rüstem had in de tijd waarin Busbequius als gezant in Constantinopel verbleef, zijn beste krachten gegeven om de onverminderd oorlogszuchtige sultan af te houden van een Hongaarse veldtocht. Maar tegelijk had hij zich tijdens besprekingen met de gezanten van Ferdinand dwars en onverzoenlijk getoond. Zowel Verantius en Zay als Busbequius dachten doorgaans met weinig plezier terug aan de gesprekken met hem.

Busbequius voelde zich sterk tijdens de onderhandelingen met Ali Pasja, omdat Bayazids gevangenschap de sultan dwong om in Constantinopel te blijven, als hij tenminste de éénheid van het rijk niet in gevaar wilde brengen. Süleyman hoopte aanvankelijk dat hij de sjah door dreigementen tot uitlevering van zijn zoon en kleinzonen zou kunnen bewegen. Toen hij daarin niet slaagde, werd er onderhandeld over de prijs die de sultan zou moeten betalen voor het vermoorden van Bayazid en diens zonen. Intussen was het voor de Turken een bittere noodzaak dat elders de rust en de orde gehandhaafd bleven, zodat de Perzen niet tot vijandelijkheden konden worden verleid. Tenslotte stemden de sultan en Selim erin toe een hoge prijs voor Bayazid en zijn zonen te betalen. Daarvoor kwam in maart 1562 een groot Perzisch gezantschap naar Constantinopel. Er werd toegestemd dat de sultan

47. B.283,(28)-288,(24). B.288,(2-24): over een wandeling met een Franciscaner monnik uit Pera; cf. H. VII, p. 162 vlg.. B.334,(2)-336,(22): over een discussie over Bayazid; cf. H. XI, p. 323.
48. B.289,(26)-290,(15).
49. Cf. Busbequius aan Ferdinand d.d. 24-3-1562: over Süleymans slechte gezondheid; hij zal vermoedelijk niet lang meer leven.
50. Zie H. IX, p. 252.

200.000 scudi aan de sjah zou betalen. Kort daarna vertrok een Turks gezantschap met deze som naar Perzië. Op 13 augustus hoorde Busbequius dat Bayazid en zijn zonen waren gewurgd door een afgezant van Süleyman[51.]. Tot dan toe had hij weinig geloof gehecht aan alle optimistische voorspellingen van de Turken dat de problemen met Bayazid weldra tot het verleden zouden behoren.

> Busbequius schreef op 21 januari 1562 dat men algemeen verwachtte dat de sjah er nooit toe gebracht kon worden om Bayazid uit te leveren. Dit hadden contacten met een geheime Perzische spion hem nog eens duidelijk gemaakt. Een 'verstandig en vertrouwenswaardig man' - deze was niemand anders dan Zernovitz - had namelijk met een Perzische koopman gesproken. Die had zich na een lang gesprek bekend gemaakt als een vertrouwensman van de sjah en ook had hij verteld dat hij door de sjah was gestuurd om te berichten over de gezant die de sjah naar Constantinopel had gezonden. Op de vraag waarom de sjah een gezant had gestuurd, had de spion geantwoord dat zijn meester een man was van groot beleid. Hij vertelde van deze gezant ondermeer dat hij van lage rang was en dat hij voor zijn vertrek zijn testament had opgemaakt, zodat de titels en de geschenken die hem waren gegeven op zijn erfgenamen zouden overgaan. Tenslotte werd ook de mogelijkheid van een verdrag tussen de keizer en de sjah besproken. De Pers toonde zich daarover enthousiast, maar hijzelf (Busbequius) kon de man geen zekerheid geven over de intenties van de keizer. Met de Perzische gezant werd tenslotte afgesproken dat als de sjah een gezant naar de keizer zou sturen, hijzelf verwachtte dat de sjah iets dergelijks gedaan zou kunnen krijgen. Nadat dit door de vertrouwensman (Zernovitz) aan de spion was overgebracht, was deze tevreden op 12 januari vertrokken met de belofte dat hij uiterlijk over vier maanden zou terugkeren. Busbequius meende tenslotte dat zelfs indien de komst van deze man alleen maar meer zekerheid over de plannen van de sjah opleverde, dit een aanzienlijk voordeel betekende in een tijd waarin beslissingen geheel van de Perzische aangelegenheden schenen af te hangen[52.].
>
> Op 24 maart schreef Busbequius dat er tsjausjen teruggekomen waren van de sjah. Zij waren gastvrij ontvangen. De sjah was bereid Bayazid uit te leveren indien er een man van gezag werd gestuurd. De pasja's wendden in het openbaar vreugde voor, maar feitelijk was er, zo meende Busbequius, minder hoop dan ooit op het terugkrijgen van Bayazid. Er zou spoedig meer zekerheid komen omdat de sjah een gezant naar Süleyman en Selim zou sturen[53.].

We kennen niet de details van de onderhandelingen tussen Busbequius en Ali Pasja in de zomer en het najaar van 1561. De gezant had in december 1561 twee gesprekken met Ali Pasja[54.]. Maar spanningen in Moldavië waren er de reden van

51. ŽONTAR (1971), 207/8; KAPPERT (1976), 131-150.
52. Busbequius aan Ferdinand d.d. 21-1-1562; cf App. II, p. 497-500.
53. Busbequius aan Ferdinand d.d. 24-3-1562; cf App. II, p. 500.
54. Ferdinand aan Busbequius d.d. 15-2-1562 (er wordt verwezen naar een rond Kerstmis geschreven brief van Busbequius).

dat de eerste vizier de onderhandelingen gedurende korte tijd afbrak[55].

De ‘despoot’ Johan Basilikos Heraklides had met Ferdinands steun de vorst Alexander van de Donau verdreven[56]. Hierop werd in Constantinopel gealarmeerd gereageerd. Het werd weer rustig toen de nieuwe heerser de sultan een jaarlijks tribuut aanbood dat groter was dan zijn voorganger placht te brengen. Zo werd duidelijk dat hij er enkel op uit was geweest om de tiran van Moldavië te verdrijven en dat hij zich wilde schikken als Süleymans vazal[57]. Busbequius schreef in zijn vierde Turkse brief dat de militaire actie in Moldavië de ver gevorderde onderhandelingen met Ali Pasja in gevaar bracht. Zijn diplomatieke optreden was de reden dat de onderhandelingen niet waren vastgelopen[58]. Het is mogelijk dat latere gebeurtenissen in zijn verhaal zijn meeverteld[59].

Evenals voorheen trachtte Zapolya de vredesbesprekingen te dwarsbomen. In Zevenburgen bleef het onrustig. De door Ferdinand opgeëiste plaatsen buiten Zevenburgen bleven het twistpunt vormen. In Constantinopel heerste onzekerheid over de interpretatie van de beschuldigingen die door beide kampen werden geuit, maar men neigde ertoe minder geloof te hechten aan de beschuldigingen van Zapolya.

Ferdinand bleef klagen over Zapolya's pogingen om de vrede te verstoren[60]. Begin februari bereikte een bericht de hoofdstad dat Ferdinand met een groot leger enkele plaatsen bij de grens met Zevenburgen belegerde, nadat zijn hulp was ingeroepen[61]. Kort daarna volgde het bericht dat Melchior Balassa en Nicolaus Bathory waren overgelopen van Zapolya naar Ferdinand[62]. Aan het Turkse hof groeide het wantrouwen tegen Zapolya. Deze werd ervan verdacht dat hij berichten achterhield en de belangen van de sultan in Zevenburgen slecht behartigde[63].

Door de afval van Melchior Balassa en Nicolaus Bathory kwam een groot deel van de betwiste bezittingen buiten Zevenburgen opnieuw in de macht van de keizer. Hiermee tevreden gaf Ferdinand zijn gezant in Constantinopel opdracht een vredesregeling met de sultan niet meer afhankelijk te stellen

55. Ferdinand aan Busbequius d.d. 14-3-1562. Deze brief was een reactie op Busbequius' brief aan Ferdinand d.d. 21-1-1562.
56. Zie over deze kwestie HAMMER (1828), III, 397/8, ŽONTAR (1971), 203.
57. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 15-1-1562; ŽONTAR (1971), 203; CHARRIERE (1850), II, 685-687: De Petremol aan De Boistaillé d.d. 15-1-1562; HAMMER (1928), III, 397/8.
58. B.296,(13)-299,(17). Hierna volgt ten onrechte het verhaal over De la Vignes rol tijdens de onderhandelingen, zie H. III, p. 72 en H. IX, p. 239 vlg..
59. Zie p. 279.
60. Ferdinand aan Busbequius d.d. 3-2-1562, 15-2-1562. Over Johannes Sigismundus Zapolya: TORJAI-SZABO (1976).
61. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 13-2-1562; cf. ŽONTAR (1971), 203.
62. Ferdinand aan Busbequius d.d. 14-3-1562.
63. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 5-3-1562; ŽONTAR (1971), 203; CHARRIERE (1850), II, 687/8: De Petremol aan De Boistaillé d.d. 12-2-1562: Busbequius mocht vanwege berichten over Ferdinands manoeuvres in Zevenburgen niet vertrekken.

van de plaatsen die buiten Zevenburgen waren gelegen[64]. Deze nieuwe instructie bereikte Busbequius op 26 maart 1562[65], toen de besprekingen met Ali Pasja weer enige tijd waren hervat. Overeenstemming was op dat moment evenwel nog niet bereikt en het was Busbequius niet ontgaan dat Ali Pasja begon te wanhopen aan de vrede.

> Op 4 maart schreef Busbequius aan Ferdinand dat hij door de pasja was ontboden vanwege de onrust in Zevenburgen. Ali drong er bij hem op aan dat Albertus de Wijs of een van Busbequius' mannen naar Wenen gestuurd zou worden om het Turkse standpunt toe te lichten: de keizer moest zijn troepen uit Zevenburgen terugtrekken of in ieder geval niet verder laten oprukken. De gemeenschappelijke dorpen zouden vervolgens onder de keizer en de sultan verdeeld moeten worden als garantie voor een blijvende vrede. Busbequius wilde niets weten van het sturen van een van zijn mensen. Hij zei dat hij een brief van de keizer af wilde wachten[66]. Maar meer dan drie weken gingen voorbij zonder dat een brief van de keizer aankwam. Dit wekte grote wrevel bij de Turken[67].

Busbequius voelde zich in grote verlegenheid gebracht door de nieuwe instructie van de keizer, die neerkwam op de bereidheid een wapenstilstand in Zevenburgen te respecteren, als tenminste de edelen die zich opnieuw aan de keizer hadden onderworpen, ook onder zijn gezag gehandhaafd zouden blijven. De gezant meende dat een plotselinge verandering van zijn standpunt de sultan en de pasja's argwanend zou kunnen stemmen. Nadat hijzelf altijd zoveel had geëist, zouden zij hem wellicht ‘dit weinige’ niet meer toestaan. Hij besloot daarom een middenweg in te slaan tussen de oude en de nieuwe voorwaarden van de keizer. Zijn nieuwe voorstel behelsde een wapenstilstand tussen Ferdinand en koning Zapolya gedurende drie of vier maanden. Het was zijn bedoeling om een uitbreiding van de oorlog in Zevenburgen te voorkomen. Commissarissen moesten in die periode onderhandelen over de plaatsen die de keizer terug wilde hebben. Busbequius beloofde ervoor te zorgen dat hijzelf als één van deze commissarissen werd gekozen. Hij meende dat dit voorstel de Turken meer vertrouwen zou geven, aangezien hijzelf bekend stond als ijveraar voor de vrede én omdat de Turken geloofden dat hij bij de keizer een groot gezag genoot[68].

> Om zich te weren tegen valse aantijgingen van boden uit Zevenburgen deed Busbequius nog een ander voorstel: hij zou zich samen

64. Ferdinand aan Busbequius d.d. 3-2-1562.
65. Busbequius aan Ferdinand d.d. 29-4-1562 (= 1) en ook reeds id. d.d. 14-4-1562.
66. Busbequius aan Ferdinand d.d. 4-3-1562.
67. Busbequius aan Ferdinand d.d. 24-3-1562. Zie ook CHARRIERE (1850), II, 692: De Petremol aan De Boistaillé d.d. 24-3-1562: Ali Pasja was vanwege een vier dagen oud bericht over een treffen tussen het keizerlijk leger en de vijand in Zevenburgen minder geneigd om Busbequius naar Wenen te laten gaan.
68. Busbequius aan Ferdinand d.d. 14-4-1562, 29-4-1562 (= 2).

> met een tsjausj persoonlijk ter plaatse op de hoogte gaan stellen van de inspanningen die de keizer leverde om tot een vrede te komen. Daarna zou hijzelf of een andere gezant in zijn plaats met de tsjausj terugkeren en verslag uitbrengen[69]. Ali Pasja leek hierop in te willen gaan maar stelde drie voorwaarden: de gezant moest zijn meester onverwijld schrijven dat deze zijn troepen halt deed houden; de pasja's en sandjaks kregen in dat geval hetzelfde bevel. Verder eiste Ali dat de secretaris van de gezant en ook Albertus de Wijs in Constantinopel achter bleven; de gezant moest bovendien zelf twee kooplui meenemen die plechtig moesten beloven dat zij hem of een andere gezant terug zouden brengen. Deze twee laatste punten deden het plan mislukken. In de eerste plaats kon De Wijs slechts met grote moeite worden overgehaald om in het belang van de keizer nog langer in Constantinopel te blijven. Hij wilde pas zijn toestemming daartoe geven indien de sultan schriftelijk zou bevestigen voor hem borg te staan. Maar het verzoekschrift van De Wijs mishaagde Ali Pasja. Ook de tweede eis riep bezwaren op. Wel toonden een Turks koopman uit Galata en een Venetiaans koopman uit diezelfde plaats zich bereid om borg te staan voor de terugkeer van de gezant, maar toen Ali Pasja van deze kooplui eiste dat zij op hun beurt borggevers zouden aanwijzen die zouden beloven te allen tijde voor hen borg te staan, bleek dit risico te groot. De kooplui vreesden vals beschuldigd te worden[70].

Berichten over een inval door graaf Miklos Zrínyi in Kroatië en over een zegevierende veldtocht van Zrínyi tegen enkele sandjaks brachten de onderhandelingen tussen Busbequius en Ali Pasja in een nieuwe impasse.

> Ali Pasja zei tegen Busbequius dat hij tot nu toe had geloofd dat de keizer niet tegen de sultan maar tegen Zapolya oorlog voerde. Daarom had hij een oogje dicht gedaan. De gebeurtenissen in Kroatië echter overtuigden hem dat de keizer oorlog zocht met de sultan. Dreigend voegde de pasja eraan toe dat hij hieruit zijn conclusies zou trekken, zodra Bayazid een provincie binnen het Ottomaanse rijk was toegewezen[71].

Ali Pasja nam dadelijk maatregelen: zeven sandjaks in Griekenland kregen bevel tegen graaf Zrínyi op te trekken. De beglerbeg van Rumelië moest zich gereedhouden om Zevenburgen te hulp te schieten. Toch werd aan deze oorlogsvoorbereidingen zo weinig mogelijk ruchtbaarheid gegeven. Busbequius begreep dat het grote gezantschap van de Perzen dat zich in de Turkse hoofdstad bevond, hiervan de reden was: de Perzen mochten niet de indruk krijgen dat er een oorlog met de keizer dreigde[72]. Hij maakte uit Ali Pasja's jongste oorlogsbevelen op dat de pasja wanhoopte aan het succes van zijn eigen voorstel tot onderhandelingen tussen Ferdinand en Zapolya. Toen Ali Pasja op 19 april vroeg wat er moest ge beuren als er na drie of vier maanden van overleg niets was

69. Busbequius aan Ferdinand d.d. 14-4-1562. Een brief van Busbequius aan Ali Pasja met dit voorstel is verloren gegaan.
70. Busbequius aan Ferdinand d.d. 14-4-1562.
71. Busbequius aan Ferdinand d.d. 14-4-1562.
72. Busbequius aan Ferdinand d.d. 14-4-1562, 29-4-1562 (= 2); Zernovitz aan Ferdinand d.d. 15-4-1562; cf. ŽONTAR (1971), 203.

bereikt, had hijzelf geantwoord dat dan alles bij het oude zou blijven. Busbequius schreef verder dat hij er bij dit antwoord van uit was gegaan dat de sultan Zapolya zou dwingen om aan de eisen van de keizer tegemoet te komen[73].

Busbequius wijzigde vervolgens zijn tactiek en besloot de instructies van de keizer via een omweg uit te voeren. Hij hield geheim dat hij in opdracht van de keizer handelde maar bood aan zelf naar de keizer te reizen en zelf te gaan onderhandelen over de vrede op voorwaarde dat elk der partijen behield wat zij bezat. Zapolya zou worden beschouwd als een der sandjaks van de sultan, zodat een afzonderlijk verdrag tussen hem en de keizer niet nodig was[74]. Dit voorstel werd de basis voor het nieuwe vredesverdrag.

> Nog deed het bericht op 24 april van een nederlaag van de keizerlijke troepen bij Szecsény Busbequius vrezen dat de Turken hun eisen hoger zouden stellen. Dit gebeurde echter niet. Tijdens deze slag waren Georg Bebek en kapitein Hans Crusitz gevangengenomen[75].

Op 24 april vatte Busbequius met hulp van Ibrahim Beg in een document samen wat hij met Ali Pasja was overeengekomen. Aan beide zijden zou een wapenstilstand van kracht zijn. Daardoor konden nieuwe aanspraken op gebieden geen verwarring stichten zolang de besprekingen voortduurden. Ali Pasja zou een tsjausj sturen om de pasja van Boeda en die van Temesvár en de overige sandjaks tot naleving van de wapenstilstand te manen. Ook in Zevenburgen zou elke inbreuk op het bestand moeten worden gestraft. De goederen van Melchior Balassa en Nicolaus Bathory in en buiten Zevenburgen zouden tot het gebied van de keizer worden gerekend. Als tegemoetkoming aan de keizer, die zijn eis tot teruggave van plaatsen buiten Zevenburgen had opgegeven in het belang van deze vrede, werd de invrijheidstelling van enkele Spaanse gevangenen, onder wie Alvaro de Sande, gevraagd. Voor het overige waren de voorstellen van de keizer dezelfde als die van drie jaren geleden. De keizer verwachtte volgens het vredesvoorstel van de sultan gelijkluidende voorwaarden. Busbequius stelde tenslotte uitdrukkelijk dat dit vredesvoorstel door hem was samengesteld buiten medeweten van de keizer en dat ten aanzien van de afloop nog niets kon worden beloofd[76].

> Op 15 februari 1562 was in Constantinopel de Franse gezant Francesco Salviati gearriveerd. Hij was op Spaans verzoek door de

73. Busbequius aan Ferdinand d.d. 29-4-1562 (= 2).
74. Busbequius aan Ferdinand d.d. 29-4-1562 (= 2).
75. Busbequius aan Ferdinand d.d. 29-4-1562 (= 2); Zernovitz aan Ferdinand d.d. 28-4-1562 (ŽONTAR (1971), 203). Over de gevangenneming van Bebek: HAMMER (1828), III, 395/6.
76. Busbequius aan Ferdinand d.d. 29-4-1562 (= 2). De gezant had een groot deel van de brief d.d. 29-4-1562 aan de keizer reeds geschreven vóór of op 24 april; hij voorzag de noodzaak van een snelle verzending van de brief. Zie p. 282/3 over het vertrek van De Haze.

Franse koning Karel IX gestuurd om de bevrijding van De Sande te bewerkstelligen. Het geloof bestond dat alleen de Franse koning hiertoe in staat was, omdat alle eerdere pogingen tot dan toe waren mislukt. De oude vriendschap tussen Frankrijk en het Ottomaanse rijk was nog niet vergeten. Salviati werd op 2 maart door de sultan ontvangen[77]. Kort daarna volgde de teleurstellende weigering op zijn verzoek tot vrijlating van De Sande[78].

Maar toen Busbequius op 19 april met Ali Pasja zijn belangrijkste onderhoud had, stelde de pasja hem de invrijheidstelling van De Sande in het vooruitzicht, maar voegde eraan toe dat de bevrijding nog niet dadelijk kon geschieden omdat zij zojuist aan de Fransen was geweigerd. De dragoman Ibrahim raadde Busbequius de keizer te adviseren om een officieel verzoek voor de bevrijding van De Sande bij de sultan in te dienen. Dit gebeurde op 29 april. De gezant schreef dat De Sande de hoop op vrijlating door toedoen van de Fransen had opgegeven. Ook een brief van De Sande met eenzelfde verzoek werd aan Maximiliaan meegestuurd[79]. Het was thans duidelijk dat De Sande alleen bij een vrede tussen de keizer en de sultan op zijn bevrijding mocht hopen[80]. In brieven van 28 april en 5 mei deed De Sande aan koning Maximiliaan het verzoek Busbequius op te dragen om zijn invrijheidstelling te vragen.

Op 24 april ontving Busbequius het vredesvoorstel van de sultan op schrift. De gezant stelde vast dat het in ‘Turkse stijl’ was geschreven; daarmee doelde hij op verschillende duistere en dubbelzinnige passages, vooral met betrekking tot Balassa en Bathory[81]. Busbequius vroeg Ali Pasja in een schrijven of hij de keizer mocht berichten dat die voorwaarden die hijzelf in zijn brief van de vorige dag had vastgelegd, geldig waren[82]. Ali Pasja gaf hiervoor tenslotte toestemming nadat hierop nog eens uitvoerig was aangedrongen door Busbequius tijdens een gesprek op de volgende zondag (eind april). Bij die gelegenheid kwam ook de hoogte van het tribuut ter sprake. Dit onderwerp had Busbequius tot dan toe met zorg vermeden. Maar op een teken van Ibrahim gaf de gezant als zijn mening te kennen dat hij van het geld geen geschil wilde maken en dat de keizer over de voorafgaande jaren niets verschuldigd was. Ali Pasja verzette zich aanvankelijk niet tegen -

77. Busbequius aan Ferdinand d.d. 4-3-1562 (= 2). CHARRIERE (1850), II, 688 (n. 1), 689. ŽONTAR (1971), 205.
78. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 15-4-1562; CHARRIERE (1850), II, 692/3: De Petremol aan Karel IX d.d. 15-4-1562; HOLTER (1935), 86. Over Salviatis komst: B.321,(12-29).
79. Busbequius aan Ferdinand d.d. 29-4-1562 (= 1 en 2); De Sande aan Maximiliaan d.d. 28-4-1562, 5-5-1562; HOLTER (1935), 86. B.321,(30)-324,(6): De Sande riep Busbequius' hulp in na de mislukte onderhandelingen van Salviati. Busbequius had hierop aanvankelijk niet durven ingaan, maar Ibrahim haalde hem over om de keizer te schrijven ten einde de sultan te verzoeken om de invrijheidstelling van De Sande.
80. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 15-4-1562; HOLTER (1935), 86.
81. Busbequius aan Ferdinand d.d. 29-4-1562 (= 2).
82. Busbequius aan Ferdinand d.d. 29-4-1562 (= 2).

deze uitspraak. Na afloop van het onderhoud met de gezant zei hij echter tegen Ibrahim dat slechts weinig van het in totaal verschuldigde bedrag kon worden afgetrokken aangezien deze som de onderhandelingen kon bespoedigen. De dragoman moest overbrengen dat het niet aan de pasja lag dat de gezant geen toestemming kreeg voor een reis naar de keizer. Omdat er geen andere mogelijkheden waren, moest de gezant vol overgave de keizer aansporen tot de vrede. Ali Pasja zei ook dat zijzelf niets liever wilden dan gelegenheid voor een oorlog in Hongarije, maar de onzekerheid rond Bayazid weerhield hen: '(..) want, zei de pasja, een Turk werd niet gemakkelijk een christen, maar door de overeenkomst in godsdienst gemakkelijk een Pers en omgekeerd'. Volgens Busbequius betekenden deze woorden dat een Turks leger wanneer het naar Perzië gezonden werd en het niet onder leiding stond van de sultan zelf - vanwege diens zwakke gezondheid - zich gemakkelijk aan Bayazid zou overgeven en hèm sultan zou noemen. Ali Pasja voegde er nog aan toe dat de bijna onoplosbare Perzische kwestie de keizer een grote kans gaf op het sluiten van een vrede en hij moest die met beide handen aangrijpen. Hij had dit alles niet willen zeggen in aanwezigheid van Busbequius' tolken, want hij wilde niet de indruk wekken dat hij minder trouw was jegens zijn eigen meester. Maar hij gaf Ibrahim opdracht om aan Busbequius over te brengen dat hij door een zekere lotsbestemming en door een gesternte hem toegenegen en goed gezind was[83].

Op 29 april 1562 voltooide Busbequius de brieven, waarin hij uitleg gaf aan de vredesvoorstellen. Onmiddellijk daarna werd Jasper de Haze met deze brieven en een kopie van de brief van de sultan naar de keizer gestuurd. De keizer reageerde goedgunstig op de vredesvoorwaarden.

> Op 18 mei kwam De Haze in Wenen aan. Maximiliaan stuurde de brieven door aan zijn vader in Praag. Ferdinand ontving ze twee dagen later en antwoordde Maximiliaan op 23 mei[84]. De keizer schreef zijn zoon dat hij niet wilde beslissen zonder hem te hebben gehoord. Daarom stuurde hij hem de ontcijferde brief van Busbequius en de andere belangrijke stukken. Bovendien wilde hij hem

83. Busbequius aan Ferdinand d.d. 29-4-1562 (= 2): '(..) haec noluisse dicere {sc. "Aly Passam"} coram meis Dragomannis, ne erga dominum suum minus fidelis uidetur, sed tamen mihi significatum uoluisse, quod fato quodam et sicut ipse dicebat Sydere in me esse animo propenso ac beneuolo'.
84. Ferdinand aan Maximiliaan d.d. 23-5-1562. Misschien stuurde Busbequius De Haze reeds vóór 29 april weg; in elk geval is De Haze zeer snel naar Wenen gereisd. De tsjausj Hasan ('Chassan') bracht enige tijd na De Hazes aankomst de officiële brief van de sultan naar de keizer: Ferdinand aan Busbequius d.d. 3-6-1562 (= 2).

zijn opvatting kenbaar maken: er deed zich nu een buitengewoon gunstige gelegenheid voor om een succesvolle oorlog tegen de vijand te voeren. De bejaarde en in slechte gezondheid verkerende sultan kon niet op veldtocht gaan, ook al omdat Bayazid de Turken bezighield. Toch neigde hijzelf tot vrede, omdat de situatie snel kon veranderen en gunstige omstandigheden spoedig in hun tegendeel konden verkeren. Want Busbequius had in zijn brief niet onverstandig opgemerkt dat het als het ware door een bepaald lot aan de Turken gegeven scheen dat zaken die voor hen slecht begonnen waren, gunstig afliepen. De keizer meende verder dat het nog onzeker was hoe het Bayazid zou vergaan. De sjah kon Bayazid belasten met een eervolle bestuursbaan in een van zijn provincies of ook kon hij zwichten voor de verlokking van een hoge som gelds voor de uitlevering van Bayazid aan zijn vader, want, zo meende de keizer, barbaarse volkeren hadden de gewoonte hun trouw ver achter te stellen bij winst en eigen voordeel. Het was duidelijk dat de sjah voor een oorlog met de sultan terugschrok. De Turken waren dan na een regeling van hun zaken in Perzië in staat al hun krachten te richten op Hongarije. De keizer liet ook de eigen financiële problemen niet onvermeld: een oorlog was een te zware belasting voor de reeds lege schatkist. Van de andere christelijke vorsten en van de organisaties binnen het rijk hoefden zij geen steun te verwachten. Een vrede in Hongarije kwam bovendien zeer gelegen in verband met de plannen die hij had om Maximiliaan tot koning van Hongarije te kronen. Hij meende bovendien dat de situatie, vergeleken met eerdere onderhandelingen gunstig was omdat het vredesverdrag de keizer een niet onaanzienlijke uitbreiding gaf van zijn macht aan de overzijde van de Tisza, vooral ook omdat zijn gezant eervolle en dragelijke voorwaarden had verkregen[85.].

Op 1 juni had Ferdinand zijn voorwaarden voor de vrede geformuleerd op grond van de afspraken die Busbequius had gemaakt[86.]. Kort tevoren was Busbequius' ontslag in Wenen opnieuw aan de orde gekomen.

Op 21 april 1562 had Ferdinand aan Maximiliaan geschreven dat hij Busbequius wilde terugroepen. Als zijn vervanger zou Albertus de Wijs kunnen optreden, hoewel deze had geschreven niet langer dan een jaar te willen blijven. In het andere geval zou een nieuwe gezant moeten worden gevonden[87.]. Op 28 april antwoordde Maximiliaan dat het niet nadelig zou zijn Busbequius, die goed van alles op de hoogte was, tot het einde van de onderhandelingen in Constantinopel te houden. Reden daarvoor was niet alleen de onrust in Hongarije, maar ook het gevaar op een oorlog wanneer Süleyman zou overlijden. Maar hijzelf zou zich in elk geval neerleggen bij het besluit van zijn vader. De Wijs zou dan in Constantinopel moeten blijven totdat er een geschikte opvolger was gevonden[88.]. Dit laatste berichtte Ferdinand op 10 mei 1562 ook aan Busbequius, maar

85. Ferdinand aan Maximiliaan d.d. 23-5-1562; ook gaf Ferdinand zijn zoon opdrachten in verband met de aanstaande vrede.
86. {Ferdinand aan Süleyman} d.d. 1-6-1562. Zie over de vredesvoorwaarden ook p. 298 vlg..
87. Ferdinand aan Maximiliaan d.d. 21-4-1562.
88. Maximiliaan aan Ferdinand d.d. 28-4-1562.

vanwege de jongste onrust in Hongarije deed de keizer de gezant het verzoek om nog een weinig geduld te hebben[89].
Busbequius moet dit bericht wel met grote vreugde hebben ontvangen. Op 29 april had hij de keizer nog verzocht om een vervanger. Zoveel jaren had hij reeds in deze arena gestreden[90]. Maar tegelijk met dit verzoek had Jasper de Haze een brief van Albertus de Wijs meegebracht naar Wenen. Daarin verklaarde De Wijs niet langer in Constantinopel te willen blijven[91].

Bij zijn terugkeer in Constantinopel bracht De Haze een brief mee voor De Wijs waarin Ferdinand opdroeg dat Busbequius moest terugkeren met het antwoord van de sultan. Ferdinand vroeg De Wijs nog enkele maanden te blijven totdat Busbequius of een andere permanente gezant weer was gekeerd[92]. Ook richtte de keizer een verzoek tot de sultan om Don Alvaro en de twee andere Spaanse legerleiders in vrijheid te stellen. Busbequius kreeg opdracht geen geld te sparen; de verwanten zouden het losgeld betalen. Hij moest zich ook inzetten voor de bevrijding van Don Sancho de Leyva en Don Berenguer de Requesens. Ook schreef Ferdinand met nadruk dat hijzelf niet aansprakelijk was voor de betaling van losgelden waartoe geen opdracht was verstrekt[93].

Gedurende de afwezigheid van De Haze was het Busbequius niet vergund op zijn lauweren te rusten. De ongeregeldheden in Zevenburgen dwongen hem nogmaals de vredesgezindheid van de keizer schriftelijk te bevestigen.

Op 31 mei schreef hij een brief aan de pasja's waarin hij stelde dat de keizer vrede wilde sluiten met Isabella en Zapolya. Maar dit was door hen beiden gedwarsboomd. Vanwege de onrust in dat gebied moesten de pasja's niet menen dat de keizer geen vrede wilde. Zapolya had de bemiddeling van de koningen van Bohemen en Polen altijd geweigerd. Busbequius schreef dat hij nooit geheimzinnig had gedaan over de voorwaarden van de keizer. De Turken konden nu wel Rüstem aanwijzen als de oorzaak van het feit dat hun vredesvoorstel afwijkend was geweest, maar was Rüstem niet een dienaar van de sultan? En moest soms in de gehele wereld bekend worden dat de sultan ontkende wat zijn dienaar had gedaan? Maar hoe dit ook zij, het stond vast dat de keizer zich aan zijn voorwaarden zou houden en dat hij niets tegen de vrede had ondernomen en ondernam, behalve wanneer hij hiertoe werd uitgedaagd. Busbequius bood aan om zelf naar de keizer te gaan en zich in te spannen voor een wapenstilstand van drie tot vier maan den. In die periode kon er over de vrede worden onderhandeld. Hij

89. Ferdinand aan Busbequius d.d. 10-5-1562; Ferdinand drong ook op 23 mei bij Maximiliaan aan op Busbequius' terugkeer.
90. Busbequius aan Ferdinand d.d. 29-4-1562 (= 2).
91. HOLTER (1935), 82.
92. Ferdinand aan De Wijs d.d. 3-6-1562; cf. ook Maximiliaan aan De Wijs d.d. 12-6-1562.
93. Ferdinand aan Busbequius d.d. 3-6-1562 (= 3). Maximiliaan aan Ferdinand d.d. 26-5-1562: de keizer moest Busbequius hiertoe opdracht geven. Maximiliaan aan Busbequius d.d. 10-6-1562: Busbequius moest zich voor Don Alvaro inspannen.

zou dan intussen zijn hofmeester (‘Magister curiae’) achterlaten[94].
Op 14 juli schreef Busbequius de pasja's met een verzoek om vrijlating van Bebek en de andere kapiteins die eind april gevangen waren genomen. Dit was geschied in strijd met de afspraken over de wapenstilstand[95]. Op dezelfde dag verweerde hij zich tegen een opmerking van Ali Pasja dat Zapolya een brief had onderschept die was geschreven door de despoot {van Moldavië} aan Ferdinand en Maximiliaan. Busbequius ging ervan uit dat deze brief vals was: Zapolya zou anders de persoon die deze brief moest overbrengen, als bewijs hebben meegestuurd naar Constantinopel. Zapolya had de brief verzonnen om de vorst Alexander een plezier te doen want deze had hem versterkingen in Zevenburgen beloofd[96].

De Haze keerde op 6 juli in Constantinopel terug met het antwoord van Ferdinand[97]. Zijn vertrek samen met een begeleidende tsjausj was enigszins vertraagd vanwege vijandigheden aan de grenzen door Turken die niet van de wapenstilstand op de hoogte waren geweest[98].

Busbequius drong nu bij Ali Pasja aan op een snel antwoord van de sultan op het vredesvoorstel. Hij had op 17 juli een lang onderhoud met de pasja. Aan het begin van het gesprek stelde de vizier wederom de vrijlating van de Spaanse edelen in het vooruitzicht. Tijdens het gesprek handhaafde Busbequius zijn oude standpunt ten aanzien van Szigetvár, de gemeenschappelijke dorpen en de hoogte van het tribuut.

Ali Pasja zei verder dat hij de sultan had overgehaald tot het verdrag, maar ook dat de andere pasja's zich nog daartegen verzetten. De sultan stelde nu nog als enige voorwaarde de ontmanteling van Szigetvár en bood in ruil daarvoor de vesting Tata aan. In wat Busbequius in zijn verslag aan de keizer een ‘lang en vervelend dispuut’ noemde, trachtte Ali Pasja hem ‘bijna met geweld over te halen tot zijn standpunt’. Maar Busbequius wees op de brief waarin de keizer hem had geboden een gelijkluidend vredesverdrag terug te brengen. Was dit niet mogelijk, dan moest hij elk ander antwoord van de sultan naar de keizer brengen, nadat hij een wapenstilstand van een aantal maanden had gesloten. Ali Pasja liet Szigetvár hierna verder rusten. Hij wilde vervolgens dat de Turken de mogelijkheid werd gegeven een burcht te bouwen in de nabijheid van Szigetvár zodat de heidukken konden worden bedwongen. Verder wilde hij een verdeling van de gemeenschappelijke dorpen. Maar Busbequius zei dat deze dingen onmogelijk waren. Hierop verweet Ali Pasja de gezant dat hij onbillijk was en dat hij geen zorg had voor een duurzame vrede.

Toen de gezant ook niet van standpunt wilde veranderen ten aanzien van de hoogte van het tribuut, zei Ali Pasja dat hij zo vanwege een klein geschil de gehele vrede in gevaar bracht en hij eiste een antwoord van de gezant vóór de divan op de

94. {Busbequius} aan de pasja's d.d. 31-5-1562.
95. {Busbequius} aan de pasja's d.d. 14-7-1562.
96. {Busbequius} aan Ali Pasja d.d. 14-7-1562.
97. Busbequius aan Ferdinand d.d. 21-7-1562.
98. De Haze aan Maximiliaan d.d. 14-6-1562, 17-6-1562; Paxy aan Maximiliaan d.d. 18-6-1562: zij waren ‘in het vierde uur sinds de ochtend’ (‘quarta hora a mane’) vertrokken uit Komorn.

volgende dag. Dit deed Busbequius en hij schreef dat hij uit eigen beweging en zonder toestemming van de keizer de pasja's een bedrag van 60.000 dukaten als geschenk aanbood[99]. Dit bedrag was het tribuut van twee jaren. De pasja's zeiden dat zij het gehele bedrag aan de sultan zouden schenken. Hierna kwam Ibrahim Beg bijna dagelijks naar de karavanserai met kleine problemen ten aanzien van het vredesverdrag[100].

Toen Busbequius op 3 augustus in de divan werd ontvangen, was hij ondanks zijn voortdurend aandringen nog altijd niet in het bezit van een gelijkluidende brief. Ali Pasja had Ibrahim geïnstrueerd dat Busbequius ook tegenover de andere pasja's dit keer vrijuit kon spreken. De gezant verwachtte een inspannende discussie en bereidde zich daarop voor. Maar tijdens het onderhoud bleek dat Ali Pasja zijn collega's reeds had overtuigd.

> Wel betwistte Mehmed Pasja het recht van de keizer op de gemeenschappelijke dorpen en hij vroeg de gezant waar deze plaatsen lagen. Busbequius antwoordde dat hij dit niet wist omdat hij ergens anders was grootgebracht. Maar het was zijns inziens duidelijk dat, waar deze plaatsen ook lagen, de inwoners altijd diensten hadden verricht voor, en betalingen hadden gedaan aan de keizer. Ook stelden de pasja's Busbequius vragen over enkele punten die in de voorafgaande weken voor moeilijkheden hadden gezorgd. De gezant legde uit dat de keizer de heidukken niet steunde bij hun plunderingen. Hij zei ook dat de vermelding van Bosnië in het vredesverdrag het gevolg was van een onjuiste vertaling van ‘Sclauonia’ door Ibrahim en dat de afzonderlijke vermelding van de sandjaks van Walachije en Moldavië in het verdrag slechts tot doel had hen te waarschuwen omdat zij in het verleden dikwijls invallen hebben gedaan in nabijgelegen keizerlijke gebieden. Ook zegde de gezant toe dat de keizer niets tegen Zapolya zou ondernemen tenzij deze zelf ongeoorloofde dingen deed. De keizer beloofde dat hij, voor zover de situatie dit toeliet, de sultan zou verwittigen als hij iets tegen Zapolya ondernam.

Toen de pasja's tevreden gesteld waren door Busbequius' woorden, vroeg deze om een overeenstemmende vredesbrief. Op aanraden van Ibrahim sprak de gezant nu ook enige lovende woorden tot Ali Pasja omdat dankzij diens goedheid en vriendelijkheid (‘bonitate et facilitate’) de onderhandelingen

99. Busbequius aan Ferdinand d.d. 2-12-1562; Busbequius' brief aan Ali Pasja d.d. 18-7-1562 is verloren gegaan. Op 17 augustus benadrukte Busbequius tijdens zijn bezoek aan de divan nog eens dat hij zonder toestemming van de keizer de belofte van de 30.000 {sic} dukaten op zich had genomen.
100. Busbequius aan Ferdinand d.d. 2-12-1562. Op 19 juli drong Busbequius bij de pasja's schriftelijk aan op een snel antwoord: de kahya, die de brief van de sultan naar de keizer had gebracht, had Praag al na twaalf dagen kunnen verlaten en het was reeds veertien dagen geleden dat hij was teruggekeerd.

tot dit punt waren gebracht. Er was geen hoop op vrede geweest wanneer Ali Pasja met dezelfde norsheid was behept als Rüstem Pasja, zelfs niet na nóg eens zeven jaren van vredesonderhandelingen[101].

De gezant vroeg ook om de invrijheidstelling van de drie Spaanse edelen, waar de keizer om had verzocht. Hij meende dat dit een passende tegemoetkoming was voor de keizer die wat betreft de plaatsen buiten Zevenburgen niet tevreden was gesteld. Busbequius voegde eraan toe dat hijzelf hun invrijheidstelling als verontschuldiging kon aanvoeren voor de burchten die hij niet had weten te verkrijgen, want bij het zien van die oude mannen ('senes') zou de keizer zeker aangenaam worden getroffen. De pasja's gaven ten antwoord dat zij deze zaak ter harte zouden nemen.

Op 16 juni had Salviati Constantinopel verlaten. Dit had de weg vrij gemaakt voor nieuwe onderhandelingen over het lot van Don Alvaro de Sande, Don Berenguer de Requesens en Don Sancho de Leyva. Niettemin was Busbequius nog lang vol twijfel over het succes, omdat hij wist dat de Turken zulke belangrijke mannen niet zomaar zouden laten gaan[102]. Ali Pasja had gezegd dat de bevrijding van de Spaanse edelen niet gratis kon zijn en hij herinnerde eraan dat zijzelf een bedrag van 60.000 dukaten en 100 gevangenen hadden beloofd. Er werd tenslotte voor Don Alvaro een losgeld van 9.000 kronen beloofd aan de pasja en de zijnen, plus 20 Turkse gevangenen voor de sultan. Don Sancho en Don Berenguer zouden 100.000 kronen aan Ali Pasja beloven en 150 gevangenen aan de sultan. De Florentijnse bailo zou borg voor hen staan. Afgesproken was verder dat ook de andere pasja's ongeveer 3.000 kronen als geschenk zouden ontvangen[103]. Op 9 augustus, de feestdag van de heilige Laurentius, herwonnen de drie gevangenen tenslotte hun vrijheid. Busbequius nam hen in de karavanserai op totdat zij met hem zouden vertrekken[104].

In de twee weken die volgden op Busbequius' audiëntie in de

101. Busbequius aan Ferdinand d.d. 2-12-1562: '(..) qua occasione usus dixi quaedam de laude ipsius Hally Passae, quod eius bonitate et facilitate res esset ad optimum statum perducta; quodsi ea asperitate fuisset, qua fuerat Rustanus, ne alteris quidem annis septem quicquid conficiendi spem futurum fuisse'. Deze woorden stellen ons reeds scherp de karikatuur voor ogen die Busbequius later in zijn Turkse brieven gaf van het uiteenlopende karakter van Rüstem en Ali Pasja, cf. H. III p. 73.
102. Busbequius aan Ferdinand d.d. 21-7-1562; cf. HOLTER (1935), 87.
103. Busbequius aan Ferdinand d.d. 2-12-1562. Daniel Barbarigo aan de Senaat van Venetië d.d. 1-9-1562: Don Alvaro was slechts dankzij het verzoek van de keizer in vrijheid gesteld; er moesten 150 Turkse gevangenen worden gegeven in ruil voor de vrijheid van Don Sancho en Don Berenguer. Zij hadden zich voor 150 dukaten borg moeten stellen voor elk van deze Turkse gevangenen.
104. B.324,(9-11); Zernovitz aan Ferdinand d.d. 17-8-1562: de invrijheidstelling viel samen met het sluiten van de vrede; HOLTER (1935), 87 (n. 4).

> divan, werkte Ibrahim Beg aan het opstellen van de vredesovereenkomst. Hij beloofde Busbequius een brief die gelijk was aan die van de keizer, maar hij klaagde dat de brief van de keizer te lang was en te veel herhalingen bevatte; dit was voor het Turks een ondeugd (‘uitium’). Toen Busbequius hem verzocht om de bewuste passages aan te wijzen, wees de dragoman op enkele ‘kleinigheden’ (‘friuola’), zoals de gezant het noemde in zijn verslag aan de keizer. Ook kondigde Ibrahim aan dat hij de volgorde van de punten zou wijzigen. Busbequius meende dat dit slechts tot doel kon hebben om sommige dingen weg te laten, andere dingen dubbelzinnig te maken, en tenslotte weer andere dingen een geheel andere strekking te geven dan in de brief van de keizer. Hij merkte verder op dat Ibrahim zich vol ijver aan deze taak kweet, want deze had hem verteld dat de brief van de sultan reeds veertien keer was herschreven.

Op 13 augustus kwam Ibrahim opnieuw met de brief van de sultan bij Busbequius. De gezant eiste opnieuw verandering van enkele passages. Maar toen vertelde Ibrahim dat volgens Ali Pasja het bericht was gekomen dat Bayazid en zijn vier zonen waren gedood. Ali Pasja had hieraan toegevoegd dat de gezant niet kleingeestig (‘morosus’) achter zijn eis moest blijven staan dat hem een gelijkluidende brief werd gegeven. Indien hij niet het gehele verdrag in de waagschaal wilde stellen, moest hij tevreden zijn met de brief zoals die was. Busbequius was aanvankelijk geneigd te twijfelen aan de juistheid van deze woorden. Maar hij wilde op dit punt vooral de vrede redden en tevens de krijgsgevangenen. Dezen waren sinds twee dagen uit hun kerkers bevrijd en leefden met hem in de karavanserai. Bovendien werden Ibrahims woorden weldra van verschillende zijden bevestigd.

Intussen brachten Busbequius, de losgekochte gevangenen en de Florentijnse bailo een bezoek aan Ali Pasja ten einde hem te bedanken. Na afloop nam Ali Pasja hem terzijde en vroeg of hij tevreden was met de brief van de sultan. De gezant verklaarde dat die brief op vele plaatsen verschilde met die van de keizer. Daarop waarschuwde de pasja hem in serieuze bewoordingen dat hij deze brief niet moest weigeren: zo'n lange brief kon niet geheel naar wens zijn; er moest ook voor de Turken iets overblijven. Daarop herhaalde Busbequius in volle ernst wat hij bij een vorige gelegenheid reeds aan Ibrahim had gezegd: hij had de keizer reeds moeten teleurstellen inzake Tata en de opname van Zevenburgen in de wapenstilstand. Indien hij nu ook nog zonder protest afwijkende vredesvoorstellen zou meebrengen, zou het voor iedereen duidelijk zijn dat hij dit deed met gevaar voor eigen leven. De pasja antwoorde dat hij dit in de divan ter sprake zou brengen. De volgende dag viel in de divan het besluit dat Ibrahim met de gezant en de brief van de sultan naar de keizer zou reizen[105].

> In de vierde Turkse brief schreef Busbequius dat hij Ali Pasja had duidelijk gemaakt dat hij erop vertrouwde dat de keizer de vredes voorstellen die niet geheel in overeenstemming waren met diens

105. Busbequius aan Ferdinand d.d. 21-9-1562, 2-12-1562.

> verwachting, toch zou aanvaarden, mits er iemand werd meegestuurd die de duistere en strijdige punten kon uitleggen[106].

Er werd nu de laatste hand gelegd aan de voorbereidingen voor de terugreis. Volgens de gewoonte werden er gewaden en reisgeld gebracht aan de dienaren van de gezant, maar het viel op dat de gewaden geen grote waarde hadden ('uiliores') en het reisgeld bedroeg slechts een 150 goudstukken: al met al was dit een geschenk dat aan gezanten werd gegeven wanneer een werkelijke vrede nog niet was gesloten. Om dezelfde reden kreeg de gezant van staatswege niet de maaltijd ('prandium') aangeboden zoals dat voor een vertrekkend gezant na het sluiten van een vrede gebruikelijk was[107].

> De lichtgeraaktheid van Rüstems weduwe werd als reden hiervoor gegeven. Zij had verboden dat er ook maar iemand van de koks werd weggeroepen van de voorbereidingen voor het huwelijk van een van haar nichtjes met Selim. Men zei de gezant dat indien hij de terugreis enkele dagen zou uitstellen, ook hij met een maaltijd geëerd zou worden. Maar Busbequius gaf, zoals hij schreef aan de keizer, de voorkeur aan een spoedig vertrek boven niet alleen alle maaltijden ('prandia') van de Turken, maar zelfs boven hun diners ('cenae')[108].

Ook bij de afscheidsontvangst in de divan op 17 augustus werd duidelijk dat men hem niet wilde eren als een gezant die vertrok na het sluiten van een vredesverdrag. De Wijs was hierbij aanwezig omdat hij als borg ('sponsor') voor de voorwaarden van de keizer zou achterblijven. Busbequius liet Ibrahim aan de sultan zeggen dat de keizer zich gebonden achtte aan de voorwaarden in de brief die hijzelf had opgesteld, maar niet aan de voorwaarden uit de brief van de sultan. De gezant kreeg bevel om buiten te wachten. Pas tamelijk lang daarna werd hij voor de sultan gevoerd. Diens gelaat straalde, naar Busbequius opmerkte, die dag louter onbekommerdheid ('mera serenitas') uit: de sultan was namelijk uitgelaten vanwege het bericht over de dood van zijn zoon en diens zonen en '(..) zoals andere vaders vrolijk plegen te zijn als hun zonen en kleinkinderen gered zijn, zo verheugde hij zich omdat zij gedood waren'.

Busbequius dankte de sultan dat de Spaanse edelen hun vrijheid hadden herkregen en voor de 'mildheid' waarmee hij zeven jaren lang was bejegend. Tenslotte sprak hij de wens uit dat God de deugd van de sultan waardig zou belonen. Hierop reageerde Süleyman met een vriendelijke gelaatsuitdrukking en hij zei in eveneens vriendelijke bewoordingen dat

106. B.339,(8-25).
107. Zie over dit gebruik DILGER (1967), 104-113; cf ook H. VII, p. 177
108. Busbequius aan Ferdinand d.d. 2-12-1562. B.339,(27)-340,(3): de reden voor het achterwege blijven van een maaltijd was het feit dat de vrede nog niet was gesloten: Cf. ook HAMMER (1828), III, 393 (n. 6): {Busbequius aan Ferdinand d.d. 17-8-1562}.

de keizer niet moest toestaan dat de heidukken nog langer plunderden. Deze rovers moesten niet met medeweten van de keizer iets uithalen waarvan de keizer dan later zei dat hij niet wist dat het was gebeurd. Na deze woorden gaven de pasja's Busbequius een teken want het was toch al ongebruikelijk dat de sultan zolang met een gezant had gesproken[109].

Tegenover het gebrek aan officiële eerbewijzen voor de vertrekkende gezant stonden de kostbare eerbewijzen die Ali Pasja Busbequius deed toekomen, en de lovende woorden die hij tegenover anderen uitte over de gezant van Ferdinand.

> Toen Ali Pasja hoorde dat Busbequius zijn dienaren opdracht had gegeven om op de markt uit te zien naar enkele schitterende paarden, liet hij in het geheim een edel en zeer goed paard van hemzelf naar de markt brengen. De dienaren van de gezant gingen tot het hoogste, hun toegestane, bod van 80 dukaten, maar moesten afzien van de koop, omdat er 120 dukaten werden gevraagd. Enkele dagen later gaf Ali Pasja Busbequius dit paard als geschenk met nog twee andere. In een gesprek gaf hij waardevolle adviezen over de verzorging van de paarden onderweg[110]. Behalve deze dieren gaf Ali Pasja als geschenken een met goud doorstikt gewaad, een doosje met theriak en tenslotte een glazen potje met een geelachtig balsem uit Egypte dat, volgens de uitleg van Ali Pasja, door zijn zeldzaamheid het meest kostbare was van al deze geschenken[111].
>
> Als tegengeschenken vroeg de pasja een harnas dat ruim en lang genoeg was voor zijn lichaam, een paard dat sterk genoeg was om niet te bezwijken onder de last van zijn lichaam en tenslotte esdoornhout of ander hout dat gebruikt werd voor inlegwerk[112]. Terug in Wenen zorgde Busbequius dat aan deze wensen werd voldaan.

De gezant kon tevreden huiswaarts keren. Alle partijen waren het erover eens dat hij zeer gunstige voorwaarden had verkregen[113].

> Daniel Barbarigo, de Venetiaanse bailo in Constantinopel, schreef over een gesprek dat op 4 augustus had plaatsgevonden tussen hem en Ali Pasja onder andere het volgende. Op zijn vraag of de vrede

109. Busbequius aan Ferdinand d.d. 2-12-1596. B.341,(29)-342,(9) geeft een ongunstiger beschrijving van de ontmoeting met Süleyman. Inderdaad, het was een grote eer en iets uitzonderlijks dat de sultan zo lang Busbequius had toegesproken. Cf. over de procedure tijdens de audiëntie bij de sultan DILGER (1967), 70-88. Cf. ook H. VII, p. 175/6.
110. B.340,(3)-341,(3). Cf. over dit geschenk p. 294.
111. B.341,(3-20). Over theriak, een middel tegen ondermeer giftige beten: HUUSSEN (1949), 297 (n. 93). De balsem zou zijn de Gileadbalsem (ofwel Mekkabalsum, of 'Opobalsamum verum'): ID., 297 (n. 94); cf. ook FD., I, 389 (n. 1).
112. B.341,(20-29). Busbequius bracht Ali Pasja's eerste twee wensen ter sprake in zijn brief aan {Ferdinand} d.d. 3-6-1563.
113. Een bespreking van het resultaat van het gezantschap op p. 297.

was gesloten met de keizer had de pasja bevestigend geantwoord, maar hij zei ook dat de voorwaarden nog niet waren ondertekend; men was die nog aan het schrijven. Niettemin kreeg de bailo toestemming om naar Venetië te schrijven dat de vrede zeker was. En hij voegde eraan toe dat de gezant van de keizer veel had gevraagd. Dit had de vrede echter niet kunnen verhinderen, aangezien op de belangrijkste punten reeds overeenstemming bestond. Immers, hijzelf had daaraan de grootste moeite besteed, zoals de gezant van Ferdinand wist. Ook prees Ali Pasja Ferdinands gezant en hij toonde dat hij van hem hield en hem hoogschatte ('mostrando di amarlo et stimarlo, che certo non si potria desiderar più da esso med.^{mo} Amb.^{re}). Toen de bailo vroeg of hij de gezant van Ferdinand een bezoek mocht brengen, stond Ali Pasja dit toe en hij zei dat hij dit in de toekomst zonder vragen kon doen. Barbarigo meende verder dat de vrijlating van De Sande het grootste struikelblok voor de totstandkoming van het vredesverdrag moest zijn geweest, aangezien kortgeleden speciaal voor deze gevangene de Franse gezant Salviati vergeefs naar Constantinopel was gekomen[114.].

Zeer tegen zijn zin bleef De Wijs eind augustus achter in de karavanserai. Het is niet duidelijk wie er op dat moment deel uitmaakten van zijn gevolg. In elk geval nam Busbequius het grootste deel van zijn dienaren mee terug naar Wenen[115.].

De Wijs was niet gemachtigd om als gezant op te treden, wel had hij de taak te berichten over de gebeurtenissen in Constantinopel[116.]. Hij werd bij de uitoefening van deze taak geholpen door een kleine kring vrienden. Daartoe behoorden in elk geval de twee dragomans Domenico Zeffi en Matthia del Faro, die hem in de volgende jaren zouden blijven dienen[117.]. Ook onderhield De Wijs contacten met de koopman Jacopo Drapper. Deze leende hem dadelijk 2.000 dukaten, wat noodzakelijk was aangezien hij zonder financiële middelen was achtergebleven. Reeds na korte tijd zorgde opnieuw Zernovitz ervoor dat De Wijs door middel van Drapper werd geïnformeerd over de politieke ontwikkelingen[118.]. Niet lang daarna kwam Zernovitz echter zelf in grote moeilijkheden nadat de Venetianen zijn contacten met de keizer hadden ontdekt; hij wendde zich ook tot De Wijs om hulp en verdween tenslotte met de noorderzon uit Constantinopel[119.].
De Wijs poogde vergeefs zijn eigen terugkeer naar Wenen te bespoedigen. In een brief aan Ali Pasja wees hij alle politieke verantwoordelijkheid voor zijn optreden in Constantinopel van de hand. Hij schreef dat hij niet als functionaris beschouwd of behandeld wilde worden en dat hij onmiddellijk na Busbequius'

114. Daniel Barbarigo aan de Senaat van Venetië d.d. 5-8-1562. ALBERI (1855), 202/3: Ali Pasja's oordeel over Busbequius' diplomatiek optreden, vastgelegd door Marcantonio Donini.
115. Zie n. 132.
116. Cf. de vele gezantschapsberichten van De Wijs in WSA.
117. LESURE (1983), 145. Del Faro diende het gezantschap sinds 1559: ID., 145 (n. 69). Over Zeffo ('Zeffy' of 'Zeffus') ook VERANTIUS (1860), 46/7, 165, 263.
118. LESURE (1983), 146: Zernovitz aan Ferdinand d.d. 1-12-1562.
119. Zie voor het vervolg H. XI, p. 309.

terugkeer of een andere gezant in diens plaats naar huis wilde gaan[120.]. Maar er was in Wenen geen geschikte opvolger voor Busbequius te vinden. De keizer en Maximiliaan stelden De Wijs wel voortdurend de komst van een vaste gezant in het vooruitzicht, maar gaven geen gevolg aan deze belofte. Op 28 mei 1563 benoemde Ferdinand hem officieel tot Busbequius' opvolger en gaf hem opdracht ook namens Filips II over de vrede te onderhandelen[121.].

De terugreis naar Wenen en Frankfurt. Het gezantschap van Ibrahim Beg naar de keizer.

Het vertrek uit Constantinopel vond plaats op 24 augustus. De drie bevrijde Spaanse gevangenen vertrokken samen met Busbequius[122.].

De Franse zaakgelastigde had nog geprobeerd hun bevrijding te verhinderen die werd ervaren als een belediging voor de Franse koning na de afwijzing van Salviati's verzoek[123.]. Vanuit Belgrado wilden Don Sancho en Don Berenguer via Ragusa naar hun vaderland reizen. De Sande zou Busbequius begeleiden naar Wenen. Don Berenguer, echter, stierf nog vóórdat hij Ragusa bereikte[124.].
Niet ver van Edirne werd Busbequius' reis vertraagd door het bericht dat George Bebek die in Turkse handen was gevallen en als gevangene op weg was naar Constantinopel, hem wilde spreken. Busbequius stuurde bericht dat hij op een afgesproken plek zou wachten, maar hij hoorde nadien nog slechts dat Bebek wilde dat Busbequius hem bij de sultan zou aanbevelen; de gevangene was bang voor zijn leven. Hij had bij zijn vertrek uit Constantinopel aan De Wijs opgedragen om Bebek moed in te spreken door te zeggen dat de keizer zijn vrijheid zou bepleiten. Hij had dit gedaan uit angst dat Bebek domme dingen zou doen, vooral ook omdat de gezant uit Zevenburgen probeerde hem naar hun zijde over te halen[125.].

Busbequius schreef de keizer pas op 21 september over het sluiten van de vrede. Hij was inmiddels in Belgrado aangekomen. Hij had onder andere daarom niet eerder geschreven

120. LESURE (1983), 145/6: De Wijs aan Ali Pasja d.d. augustus, of oktober 1562.
121. Ferdinand aan De Wijs d.d. 28-5-1563. Over de pogingen van De Wijs om van zijn taak verlost te worden: LESURE (1983), 144-146. We weten niet hoe Busbequius en De Wijs uiteen zijn gegaan in 1562; cf. H. III, p. 66 en H. IX, p. 231.
122. Daniel Barbarigo aan de Senaat van Venetië d.d. 1-9-1562. B.342,(9-11): hier is sprake van het vertrek aan het einde van augustus. Ferdinand aan Busbequius d.d. 7-10-1562: op 6 september was het gezantschap aangekomen voorbij Plovdiv. Hammer gaf ten onrechte 17 augustus als de vertrekdatum uit Constantinopel: HAMMER (1828), III, 389.
123. CHARRIERE (1850), II, 702-705: De Petremol aan De Boistaillé d.d. 30-8-1562. B.324,(16)-325,(1): de Fransen wilden niet geloven dat De Sande op voorspraak van de keizer was vrijgelaten.
124. Busbequius aan Ferdinand d.d. 21-9-1562; B.342,(15)-343,(6). Zie over de plannen van Don Sancho en Don Berenguer om via Ragusa terug te reizen ook: Daniel Barbarigo aan de Senaat van Venetië d.d. 1-9-1562.
125. Busbequius aan Ferdinand d.d. 21-9-1562.

omdat hij het resultaat had willen afwachten van de klachten waarmee een bode uit Zevenburgen op 17 augustus naar Constantinopel was gekomen. Hij vreesde dat de bode een verzoekschrift in zou dienen tegen de voorwaarden van het verdrag, vooral tegen die betreffende Balassa, omdat diens overgang naar het kamp van de keizer nog niet zeker zou zijn. Een andere reden voor zijn late schrijven was dat hij meende dat hijzelf sneller over land kon reizen dan de brief over zee[126].

Op 7 oktober bereikte het gezantschap Wenen. Drie dagen later kwam ook Ibrahim in de hoofdstad aan met zijn gevolg. Dit was in Boeda met 20 personen uitgebreid tot 53 personen en tot 76 of 77 paarden en 6 kamelen[127].

> In antwoord op Busbequius' brief van 21 september uit Belgrado droeg de keizer op 7 oktober aan de gezant op om met Ibrahim in Linz te wachten: de Turkse gezant kon er aartshertog Karel uitleggen wat hij met de keizer wilde bespreken. Slechts indien hij hiertoe niet bereid was, moest Busbequius hem naar Frankfurt brengen[128].
> Inmiddels had Busbequius vanuit Wenen aan de keizer de vraag voorgelegd of Ibrahim met een deel dan wel met zijn gehele gezantschap naar Frankfurt kon reizen, of dat hij in Wenen zou wachten. Hij was van plan om, zodra hem dit was opgedragen, zelf met postpaarden naar de keizer te reizen[129].
> De brief die de keizer op 7 oktober had verstuurd, bereikte Busbequius op 15 oktober. Op 17 oktober stuurde Busbequius een antwoord waarvan we hier een samenvatting geven. Busbequius schreef dat op zijn verzoek twaalf ruiters waren gegeven om hemzelf en Ibrahim naar Linz te begeleiden. Maar Ibrahim wilde de inhoud van de brief van de sultan slechts aan de keizer mededelen. In het uiterste geval zou hij in Linz wachten tot de terugkeer van de keizer. Maar Busbequius was bang dat de sultan of pasja's zich hierdoor beledigd zouden voelen omdat zijzelf Ferdinands gezant altijd ter wille waren geweest toen de vrede in zicht was. Ibrahim had in Wenen bevel gekregen om te wachten op een antwoord van de keizer. Niettemin nam hij het hoog op want zijn meester had ook bevolen snel terug te keren met het antwoord. Indien hij toch moest wachten, dan kon dit beter in Linz of elders dan in Wenen. Ibrahim klaagde dat hij daar als een gevangene werd behandeld. Het was nadelig voor toekomstige keizerlijke gezanten wanneer Ibrahim slecht werd behandeld. Het was voordeliger om de Turkse gezant naar de keizer te laten reizen. Allereerst verschafte dit de keizer grotere vrijheid van handelen. Ook zou zulk een reis de achting en het gezag van de keizer inzake het Ottomaanse rijk doen toenemen: want dikwijls waren niet zozeer de werkelijkheid en de waarheid

126. Busbequius aan Ferdinand d.d. 21-9-1562.
127. Busbequius sprak in brieven aan aartshertog Karel en aan Ferdinand d.d. 17-10-1562 van achtereenvolgens 76 en 77 paarden. Hij had het in een brief aan Ferdinand d.d. 11-10-1562 nog over een Turks gezantschap van 48 personen. Cf. over Ibrahims gezantschap: TEPLY (1976), 18.
128. Ferdinand aan Busbequius d.d. 7-10-1562.
129. Busbequius aan Ferdinand d.d. 11-10-1562.

bepalend voor het bestuur van de staat maar waren het de meningen van de mensen en de uiterlijke schijn die mensen al dan niet tot dingen aanzetten. Om die reden was vaak niet van belang waarover er onderhandeld werd maar waarover men geloofde dat er onderhandeld werd. Een reis van Ibrahim naar de keizer was daarom een geschikt middel om Transsylvanië dat na Bayazids dood minder betrouwbaar scheen, in het gareel te houden. Want de komst van Ibrahim die beschouwd werd als een ervaren onderhandelaar en als goed bevriend met hemzelf (Busbequius), zou grote indruk maken op de pasja's en de sandjaks die de gebieden aan de grenzen met Hongarije bestuurden. Ibrahim zou overal spreken over de sympathie die de sultan koesterde voor de keizer. De drie Spaanse gevangenen, die de sultan alleen had willen vrijlaten op verzoek van de keizer, waren hiervan het bewijs. Bovendien hadden Ali Pasja en zijn hovelingen aan hemzelf (Busbequius) paarden ten geschenke gegeven. Ibrahim vertelde deze dingen overal rond, juist met de bedoeling om de pasja's en sandjaks te waarschuwen. Busbequius meende dat het nog een bijzonder voordeel was dat Ibrahim later aan de pasja's kon vertellen over de rijkdom en de macht van de keizer, over het rijke Duitsland, de omvangrijke bevolking van dit land, de talrijke steden en over het grote aantal infanteristen en ruiters. Tegenover gezanten praalde de sultan gewoonlijk welbewust en op smakeloze wijze met de pompa van zijn hof. Nu deed zich de gelegenheid voor om hetzelfde te doen voor hun gezant, zij het dit keer ‘zonder dwaasheden’! Bovendien was de kroning van Maximiliaan tot rooms-koning een juiste gelegenheid om de Turken af te brengen van de gedachte dat Duitsland door meningsverschillen op religieus gebied werd verscheurd, temeer daar kwaadwillende personen hadden beweerd dat de macht van Ferdinand in Duitsland nog niet vaststond.
Busbequius ging ook in op de argumenten van tegenstanders van zulk een reis van Ibrahim door Duitsland. Dit zou de eerste keer zijn in zo'n grote omvang. Bovendien gaf de omvang het Turkse gezantschap te veel aanzien. De kosten voor het onderhoud en de bewaking van het gezantschap waren te hoog en er bestond een groter gevaar voor besmetting door de pest. Hij was daarom met Ibrahim in overleg dat deze slechts diegenen in zijn gevolg zou meenemen die hij uit Constantinopel had meegebracht, maar dat degenen die er in Boeda bij waren gekomen, zouden worden teruggestuurd. Al met al meende Busbequius dat de keizer Ibrahim bij zijn vredesbrief moeilijk kon weigeren. Hij zou de 1.000 florijnen die de keizer hem uit de oorlogsschatkist had laten betalen, aanwenden voor zijn eigen reiskosten en die van Ibrahim en zijn gevolg. Hij verwachtte niet dat hiervan veel zou overblijven[130].
Diezelfde zeventiende oktober schreef Busbequius een andere interessante brief aan aartshertog Karel. Hij wees erop dat het in overeenstemming was met het gezag en de waardigheid van de keizer dat het Turkse gezantschap her en der met enig vertoon werd ontvangen. Over hun onderhoud hoefde men zich geen grote zorgen te maken, aangezien de Turken zelf tot nu toe de keizerlijke gezanten niet op zó een manier hadden behandeld dat het moeilijk

130. Busbequius aan Ferdinand d.d. 17-10-1562. Cf. B.351,(17)-352,(14): een bespreking van deze correspondentie met de keizer.

> was om hen daarin te overtreffen; men moest hen behandelen in overeenstemming met de waardigheid van de keizer, maar men diende daarin toch enige maat te houden, opdat zij niet in hun brutaliteit zouden gaan denken dat zulk een behandeling hen terecht verschuldigd was[131].

Op 26 oktober verleende Ferdinand Busbequius verlof om met Ibrahim via Bohemen naar Frankfurt te reizen. Niet langs Linz waar de pest heerste, maar over Neuhausen trok de Turkse gezant met een kleiner gezelschap van 23 personen, 29 paarden en zes kamelen richting Praag waar het hof van aartshertog Ferdinand was. Vandaar ging het via Bamberg (11 november) en Würzburg naar Frankfurt. Aartshertog Karel schreef Ferdinand op 24 oktober dat hij zijn Turkse tolk Sigismundus meestuurde in het gevolg van De Sande die op 'snelle Pannonische' wagens naar Frankfurt reisde. Deze tolk zou van nut kunnen zijn. Busbequius verliet Ibrahim nadat hij de grens van Bohemen en het Duitse gebied was overgestoken en hij reisde met postpaarden enkele dagen voor de Turkse gezant uit. Hij kwam rond 20 november in Frankfurt aan. Daar werd hij door de keizer op welwillende wijze ontvangen[132].

De verkiezing van Maximiliaan tot rooms-koning vond plaats in Frankfurt op 24 november, de kroning zes dagen later. De feestelijkheden in de stad hielden dagenlang aan[133]. De intocht van de Turkse gezant moet groot opzien hebben gebaard. Ibrahim was laat in de avond vóór de kroningsdag aangekomen maar vond de poorten van de stad gesloten. Ferdinand liet de volgende dag de poort voor het Turkse gezantschap openen. Dit geschiedde in strijd met het gebruik bij een dergelijke kronings-ceremonie. Men wees Ibrahim een plaats toe langs de route opdat hij de plechtige kroningsstoet

131. Busbequius aan Karel d.d. 17-10-1562.
132. Over de komst van Ibrahim naar Frankfurt en de voorbereidingen daartoe handelen nog de volgende brieven: aartshertog Karel aan Ferdinand d.d. 14-10-1562, 16-10-1562, 19-10-1562, 23-10-1562, 24-10-1562; aartshertog Ferdinand aan aartshertog Karel d.d. 25-10-1562; Ferdinand aan aartshertog Karel d.d. 18-10-1562, 26-10-1562; Busbequius aan aartshertog Karel d.d. 21-10-1562; Busbequius aan Ferdinand d.d. 29-10-1562, 12-11-1562; Ferdinand aan Busbequius d.d. 26-10-1562, 4-11-1562; cf. HOLTZMANN (1903), 423 (n. 5). Reeds op 17-10-1562 schreef Busbequius aan de keizer dat hij voor Ibrahim uit naar de keizer zou reizen. Hij wilde zijn ongeveer 40 man tellend gezantschap niet daarheen meenemen vanwege de hoge onkosten. B.352,(12)-353,(13): '(..) ac veni Francofordiam pridie ejus diei, quo ante annos septem alterum iter Vienna Constantinopolim auspicatus fueram'; zie over het tijdstip van het vertrek uit Wenen in 1554 en 1555: H. VII, p. 147 en H. VIII, p. 186. Over het gezelschap dat Ibrahim begeleidde: B.441,(27)-442,(31); reeds in Wenen had Busbequius aan Ferdinand voorgesteld om Ibrahim met een kleiner gezelschap naar Frankfurt te laten reizen: Busbequius aan Ferdinand d.d. 17-10-1562.
133. HOLTZMANN (1903), 421-423.

goed kon zien[134]. Tijdens een plechtige audiëntie overhandigde Ibrahim Ferdinand op 27 november de vredesoorkonde van de sultan en de geschenken: een Turks paard waarvan de tuigage versierd was met goud en gemmen, vier kamelen en twee kostbare kristallen schalen of bekers, bewerkt met gemmen[135].

Ibrahim werd nog diezelfde maand november ontvangen door Maximiliaan. Hij overhandigde de koning op 2 december de Turkse geschenken. Op 8 december klaagde hij bij Maximiliaan dat de keizer zonder het geven van een antwoord was vertrokken uit Frankfurt[136]. Op 13 december stuurde Ferdinand vanuit Spiers een brief aan Ibrahim in Wenen. De keizer verbond zich hierin aan de vredesvoorwaarden, maar hij ontweek de punten waarover men het niet eens had kunnen worden. Een keizerlijk gezant zou de beslissing daarover in Constantinopel komen berichten.

> De keizer schreef dat zijn haastige vertrek had verhinderd om de Turkse gezant te antwoorden. Hij beloofde zich te zullen houden aan de voorwaarden van het verdrag. Eerstdaags zou een gezant naar Constantinopel worden afgevaardigd. Zijn persoonlijke afwezigheid uit Oostenrijk maakte het hem nu onmogelijk om deze zaak af te handelen. Maar bij monde van zijn gezant zou hij zijn besluit kenbaar maken ten aanzien van de verdeling van de dorpen en het overige dat betrekking had op de veiligheid van de grenzen. Ook beloofde de keizer dat hij inlichtingen zou inwinnen over de krijgsgevangenen die de Turken opeisten. Omdat er verschillen bestonden tussen de vredesvoorwaarden van de keizer en van de sultan, droeg de keizer Ibrahim op ervoor zorg te dragen dat de sultan zich tot hetzelfde verplichtte als de keizer. Dit gold ook voor de zeggenschap over de plaatsen bij Komorn en de voorwaarden betreffende Bebek, omdat de keizer vreesde dat diens gebieden aan zijn gehoorzaamheid werden onttrokken. De keizer schreef verder dat er geen geloof gehecht moest worden aan Zapolya's laster dat de keizer niet eerlijk handelde. Hij had bevolen de brieven voor de

134. B.353,(13-29). B.442: de namen van de leden van het Turkse gezantschap (deze namenlijst is voor het eerst gepubliceerd in *Historicum Opus* (..) (1574), 2086).
135. B.429,(19)-433,(6): ‘Relatio sive sermo legati Ebraimi Strotschenii Poloni a Solymanno (..) ad Ferdinandum apud Francofurtum Moeni (..) lingua Sclavonica recitatus anno MDLXII, die 27 Novembris’ (voor het eerst gedrukt in: *Historicum Opus* (..), 2086-2089). De datum waarop de audiëntie van Ibrahim bij de keizer plaatsvond, is niet in overeenstemming met Busbequius' woorden dat de audiëntie ‘enkele dagen na’ de kroningsplechtigheid geschiedde: B.353,(29)-354,(4). Men vindt een enigszins afwijkende opsomming van de geschenken bij: ISTHUANFUS PANNONUS (1622), 421 vlg.; BUCHOLTZ (1831-1838), VII, 358.
De Latijnse tekst van Süleymans brief aan Ferdinand in B.433-441 (voor het eerst gedrukt in *Historicum Opus* (..) (1574), 2089-2094).
136. HOLTZMANN (1903), 423 (n. 5). GEVAY (1843), {geen paginering}: Ferdinand bevond zich tussen 25 oktober en 6 december in Frankfurt; daarna reisde hij naar Spiers; vanaf 23 december was hij in Freiburg.

> sultan en voor Ali Pasja klaar te maken en deze zouden met postpaarden naar Ibrahim in Wenen worden gebracht. Ibrahim moest streven naar een duurzame vrede. Vooral de bevelhebbers in Bosnië moesten van hun plundertochten worden afgehouden. Op voorspraak van Busbequius verleende de keizer hem een jaarlijkse som van 500 kronen. Dit geld zou tegelijk met het geschenk voor de sultan worden gebracht[137].

In brieven aan de sultan en aan Ali Pasja drukte Ferdinand op diezelfde 13 december zijn wil tot vrede en vriendschap uit en beloofde de naleving van de vredesvoorwaarden. Hij schreef Ali dat zowel Busbequius als Ibrahim lovend hadden gesproken over zijn inspanningen voor de vrede[138]. Ook De Wijs in Constantinopel werd van de gebeurtenissen op de hoogte gebracht: Ibrahim was uit Frankfurt gestuurd op de dag van Ferdinands vertrek uit die stad. Hij was twee keer in audiëntie ontvangen en vertrok rechtstreeks naar Wenen en Boeda. De keizer beloofde dat binnen zes maanden een nieuwe gezant met het eregeschenk naar Constantinopel zou worden gezonden. Hij verontschuldigde zich dat niet meteen een opvolger voor hem naar Constantinopel kwam. Tot zolang moest De Wijs er voor zorg dragen dat Zapolya de vrede niet verstoorde[139].

Ibrahim was van plan om in Wenen te wachten op het tribuut en de geschenken voor de pasja's. Na overleg in Spiers waarbij ook Busbequius aanwezig was, wijzigde Ferdinand zijn aanvankelijke plannen ten aanzien van Ibrahim. Hij schreef Maximiliaan dat de geschenken voor de pasja's zouden worden gestuurd samen met een deel van het eregeld. Immers de pasja's zouden uit vrees voor loze beloften ten aanzien van het eregeschenk niets durven aannemen zolang niet ook het geschenk voor de sultan was gebracht. Een betrouwbaar en in aanzien staand man zou weldra met 30.000 dukaten en de geschenken daarheen gaan[140]. Ibrahim kreeg in verband met deze beslissing opdracht niet langer in Wenen te dralen maar te vertrekken. Een aantal van de gevraagde Turkse gevangenen zou hem worden gegeven, ondermeer die welke Don Alvaro had beloofd[141].

Pas in de tweede helft van juli 1563 vertrok Paulus de Palyna met 30.000 dukaten en de geschenken naar Constantinopel. Daar verbleef hij van midden september tot midden november[142]. Pas begin november 1564 werden de beloofde

137. Ferdinand aan Ibrahim d.d. 13-12-1562. ‘Responsum pro Ebrahimo’ d.d. 13-12-1562.
138. Ferdinand aan Ali Pasja d.d. 13-12-1562; Ferdinand aan Süleyman d.d. 13-12-1562.
139. Ferdinand aan De Wijs d.d. 13-12-1562.
140. Ferdinand aan Maximiliaan d.d. 14-1-1563.
141. Ferdinand aan Ibrahim d.d. 14-1-1563; Ferdinand aan Maximiliaan d.d. 17-1-1563.
142. LESURE (1983), 145.

60.000 dukaten naar Constantinopel gebracht. Dit gebeurde door Michael Zernovitz[143].

Het resultaat van Busbequius' gezantschap.

Acht jarenlang had Busbequius als gezant in Constantinopel de keizer gediend. In de laatste jaren van zijn verblijf, toen Rüstem Pasja nog leefde, had hij uiting gegeven aan de opvatting dat zijn aanwezigheid vooral de Turken in de kaart speelde[144]. Ali Pasja's grotere bereidheid tot serieuze onderhandelingen over de vrede in het belang van beide naties deden hem ongetwijfeld van mening veranderen. In de vier Turkse brieven spreekt Busbequius in elk geval nergens meer zijn twijfel uit over de zin van een vaste gezant in Constantinopel. Aan het einde van zijn gezantschap kon hij niet anders dan met voldoening op de bereikte resultaten terugkijken.

Terwijl Verantius en Zay in 1557 met niet meer dan een wapenstilstand en, zoals zij ook zelf beseften, met onvervulbare voorwaarden Constantinopel verlieten, nam Busbequius een vredesverdrag voor acht jaren mee terug naar huis[145]. Sinds Ferdinands annexatie van Transsylvanië (1551) werden er alleen enkele korte wapenstilstanden gesloten, maar in het algemeen was het onrustig geweest aan de grenzen met Oostenrijk en er werden geldverslindende oorlogen gevoerd in Hongarije. Hoewel ook na de vrede van 1562 nog dikwijls incidenten voorkwamen in de grensgebieden, kon men zich in deze streken toch enigszins herstellen dankzij de vrede.

Beschouwt men de voorwaarden van het vredesverdrag, dan springt in het oog dat Busbequius' hardnekkig vasthouden aan de eisen van de keizer en zijn standvastig weigeren om brieven van de sultan op te sturen zolang hijzelf de inhoud ervan niet kende, vruchten heeft afgeworpen. Terwijl in 1559 de vrede onmogelijk bleek vanwege de te grote verschillen in opvattingen, moest de sultan in 1562 op belangrijke punten toegeven. De kleine onenigheden die bleven bestaan, stonden een ratificatie van het vredesverdrag echter niet in de weg[146].

Het is opvallend hoe juist Busbequius en zijn collega's ondanks hun semi-gevangenschap van meet af aan de economische, militaire en politieke problemen van het Ottomaanse rijk onderkenden. Reeds in het najaar van 1558 doorzag Busbequius de gunstige kans die de strijd tussen Bayazid en Selim hem bood. In het voorjaar en in de zomer

143. ŽONTAR (1971), 216; FEKETE (1926), 25/6: Süleyman aan Maximiliaan d.d. 21-2-1565.
144. Zie H. IX, p. 223 vlg., 247, 257 vlg..
145. B.342,(9-14).
146. HAMMER (1828), III, 389 vlg.. Zie de brief van Süleyman aan Ferdinand d.d. 2-8-1562: SCHAENDLINGER (1983), 67vlg.; cf. p. 283 (n. 86).

van 1562 echter kon hij zich nauwelijks voorstellen dat de Bayazid-affaire spoedig werd opgelost. Het bericht van de moord op de prins en diens zonen kwam voor Busbequius als een volslagen verrassing. Dat de vrede hem op dat moment toch niet is ontglipt, was in belangrijke mate te danken aan Ali Pasja die zich sinds zijn ambtsaanvaarding voor een vrede had ingezet. Deze achtte dit van het grootste belang voor het Ottomaanse rijk. De goede verstandhouding tussen de gezant en de pasja en hun wederzijdse vertrouwen moeten op dat laatste moment van cruciale betekenis zijn geweest voor het slagen van het verdrag. Busbequius moest van zijn kant zijn onverzettelijkheid laten varen en enkele kleine concessies doen, wilde hij tenminste het bereikte behouden.

Nadat Ferdinand door de terugkeer van Isabella in Transsylvanië in 1556 zijn aanspraken op dit land had opgegeven, bleven er nog tenminste vijf grote belemmeringen voor het sluiten van een vrede over: 1) de plaatsen buiten Zevenburgen, die in handen waren van Isabella en haar zoon, maar die de keizer als de zijne opeiste; 2) het recht dat de keizer meende te hebben op de gebieden van de opstandige edelen; 3) de gemeenschappelijke dorpen waarvan de sultan een verdeling eiste; 4) de vesting Szigetvár waarvan de sultan sinds 1557 de ontmanteling wilde; 5) de Turkse eis dat de koningen van Frankrijk en Spanje en ook Venetië in een vredesverdrag tussen de sultan en de keizer zouden worden opgenomen. Ferdinand kreeg in 1562 op de laatste vier punten grotendeels zijn zin. Wat het eerste punt betreft, kreeg hij het recht om met Zapolya een vreedzame regeling te treffen; Zapolya werd verplicht zich aan de vredesvoorwaarden te houden. Bovendien vergrootte ook de bevrijding van de drie Spaanse gevangenen het prestige van de keizer omdat dit voorheen aan geen enkele vorst in Europa was toegestaan. Wat betreft het tribuut en het achterstallige tribuut had de keizer moeten toegeven, maar de gezant had de tien jaren waarin geen tribuut was betaald, buiten de discussie weten te houden.

Dat de vrede reeds na enkele jaren weer zou overgaan in een nieuwe oorlog tussen de keizer en de sultan, lag wel enigszins in de lijn der verwachting. Er waren te veel onopgeloste kwesties. De keizer verloor zijn aanspraken op de Hongaarse kroon niet uit het oog. En de sultan hield zijn oog gericht op de verovering van Szigetvár en uiteindelijk van Wenen zelf. Wel waren de voorwaarden die Busbequius was overeengekomen van dien aard dat de vrede, indien er geen belangrijke wijziging zou zijn ingetreden, na acht jaren eventueel verlengd kon worden[147].

147. B.342,(11-14).

Hoofdstuk XI: Het verblijf in Spanje en Wenen (1563-1574).

In Vlaanderen (voorjaar 1563). Schulden.

Busbequius verafschuwde het ijdele vertoon aan het hof en had de keizer gevraagd hem te laten gaan. Maar hij kreeg slechts verlof om familie en vrienden te bezoeken en zijn privézaken te regelen. Op een teken van de keizer diende hij terug te keren[1].

Busbequius bleef tot het vroege voorjaar van 1563 in zijn vaderland. Zijn brieven uit deze tijd komen uit Brussel, maar ook uit Wiese en Rijssel, plaatsen waar zijn familie leefde. Hier, in zijn vaderland, kon hij dan eindelijk zijn honger naar gesprekken met goede en ontwikkelde vrienden stillen en werden zijn gedachten aan de verveling en de ellende van het verblijf bij de Turken uitgewist[2]. Zijn vader George Ghiselin II was in 1561 overleden[3]. In Wiese leefde zijn zuster Agnes. Zij was gehuwd met Jacobus van Yedeghem, heer van Wiese. Van hun zoon Karel van Yedeghem kocht Busbequius in zijn latere leven de heerlijkheid Boesbeke[4].

> Hieronymus du Mortier, een Latijns dichter uit Rijssel, drukte in 32 verzen zijn blijdschap uit over de behouden terugkomst van de gezant uit het 'barbaarse' rijk van Süleyman. Hij prees Busbequius als deugdzaam en onverschrokken, maar roemde hem vooral, omdat hij zijn opdracht goed ten einde had gebracht[5].
> Busbequius ontving van dezelfde dichter een gedicht, dat vol vaderlandsliefde de overwinning bezong, die de Spaanse troepen in 1558 bij Grevelingen op de Fransen hadden behaald[6]. Dit was de

1. B.354,(4)-355,(11). Cf. p. 325, en H. XII, p. 354/5. Busbequius' afschuw van het hofleven was wellicht oprecht, ook al was het een 'topos' onder humanisten. Dezelfde afkeer vinden we bijvoorbeeld bij de vice-kanselier Georg Sigmund Seld, eveneens een geletterd man: VOGEL (1933), 74.
2. B.373,(13-20).
3. Cf. DALLE (1880), 47, en FD., I, 42.
4. Zie over de heren van Wiese SANDERUS (1624), 27, LINDANUS (1708), III/vii, DALLE (1880), 50 vlg.. In Rijssel had Busbequius naar het schijnt geen directe familie meer, maar de familie had in deze stad wellicht nog bezittingen. Busbequius' Turks gezantschap begon in feite in deze stad, cf. H. VI, p. 128.
5. MORTIER (1620), 52/3: '(..) Attamen hinc laus est, hinc est tua gloria maior // quod Spartam ornasti, quam bene nactus eras'. Deze zelfde uitdrukking gebruikt Busbequius later zelf, zie p. 325! Dankzij de datering van het gedicht in 1563 laat zich ook het briefje van Busbequius aan Du Mortier bij benadering dateren; cf. n. 7. Over Du Mortier (1520-1580): ROULEZ (1878).
6. MORTIER (1620), 43-46: 'Celebrat Diem pugnae cum Gallis in Flandria commissae, anno 1558 ad Grauelingam'.

eerste keer dat een Latijns literator zijn werk aan Busbequius opdroeg. Die reageerde met een kort bedankbriefje, waarin hij de dichter prees voor zijn beeldend vermogen bij het beschrijven van de oorlog, die door het vaderland was gevoerd[7].

Heel wat van de Spaanse gevangenen die door Busbequius' bemiddeling en borg uit Turkse gevangenschap waren vrijgekocht, vergaten spoedig na terugkeer in hun vaderland de belofte om het voorgeschoten bedrag terug te betalen. Dit was al duidelijk, toen Busbequius uit Constantinopel terugkeerde, want sommige schulden hadden al terugbetaald moeten zijn vóór oktober 1561. Aan het eind van zijn gezantschap was Busbequius een 5.000 scudi schuldig aan de kooplieden Pietro en Francesco Licini en Jacopo Drapper ('Jacomo de Draperiis'). In zijn laatste Turkse brief schreef hij dat het hem ter ore was gekomen dat veel van de vrijgekochten zich vrolijk maakten over zijn goedheid, die zij beschouwden als een bewijs van naïviteit[8]. Deze hoge schulden zouden Busbequius nog jaren parten spelen.

De oud-gezant maakte melding van zijn financiële moeilijkheden in enkele brieven aan Ferdinand en Maximiliaan vanuit Rijssel. Hij herinnerde aan het feit dat hij bij zijn vertrek uit Constantinopel in augustus van het voorafgaande jaar nog zoveel mogelijk Spaanse krijgsgevangenen had losgekocht, vooral centurio's, vaandeldragers en andere soldaten uit de hogere rangen. Hij had zich voor hen borg gesteld bij de kooplieden voor meer dan 3.000 kronen. Deze som was bij zijn terugkeer nog niet betaald en de termijn zou weldra vervallen[9].
Ferdinand en Maximiliaan reikten Busbequius de helpende hand. Het zou namelijk zowel voor henzelf als voor de positie van hun gezanten in Constantinopel schadelijk zijn, wanneer Busbequius in moeilijkheden zou geraken. Reeds op 26 december had Ferdinand op Busbequius' verzoek brieven aan Filips II gestuurd via Martin de Guzman, de gezant van Ferdinand in Brussel; hierin werd aandrang uitgeoefend om Busbequius te steunen bij het verkrijgen van zijn geld. Er was aan de brief voor De Guzman een overzicht van de schulden toegevoegd. Dit overzicht was door Busbequius opgesteld[10].
Deze schulden waren in grote lijnen de volgende:

7. Busbequius aan Hieronymus du Mortier d.d. ?-?-{1563}; MORTIER (1620), 46 en BUZELINUS (1625), I, 45. Busbequius' antwoord is ongedateerd. Zie n. 5 voor de vermoedelijke datering in 1563.
8. B.274,(23)-275,(8). Cf. ook p. 324.
9. Busbequius aan Ferdinand d.d. 15-2-1563; Busbequius aan Maximiliaan d.d. 15-2-1563.
10. Ferdinand aan Filips II d.d. 26-12-1562 en Ferdinand aan Martin de Guzman d.d. 26-12-1562; uit Busbequius' brief aan Maximiliaan d.d. 15-2-1563 blijkt dat Maximiliaan ook aan de hertog van Parma had geschreven met het verzoek Busbequius te helpen bij de opsporing van de personen die hem geld schuldig waren.

1. Een aantal wisselbrieven stond op naam van de Venetiaanse koopman Pietro Licini uit Constantinopel. Zij hadden een waarde van 2139 scudi. De namen van dertien schuldenaars staan op een afzonderlijke lijst. De borgsommen voor hen varieerden van 25 tot 288 en een halve dukaat en vormden samen een som van 1408 en een halve dukaat; omdat de betaling had moeten geschieden in oktober 1561, was de jaarlijkse rente van 18 procent erbij gevoegd. Deze 2139 scudi moesten onmiddellijk worden betaald, maar Busbequius was hiertoe niet in staat[11].
2. Een andere schuld van 720 scudi bij Francesco Licini betrof de borg voor Francesco Henriques. Bij zijn vertrek had Busbequius Jacopo Drapper opgedragen deze schuld te betalen. Dit zou geschieden, maar met stoffen, en met een groot verlies[12].
3. Een schuld van 316 scudi eveneens bij Licini was voor de broer van Kapitein Negrette.
4. Busbequius was 50 scudi schuldig namens een niet met naam bekend soldaat van Balthasar de Ocampo.
5. En tenslotte was de gezant nog eens 1.880 dukaten schuldig aan Licini voor de Siciliaanse ridder (‘Cavallier’) Balthasar de Mezauilla; Don Juan di Cardona had hem aanbevolen bij Busbequius.

Het verblijf in Vlaanderen bracht geen oplossing voor Busbequius' financiële problemen. Omdat Martin de Guzman niet in Brussel bleek te zijn, toen hij hem wilde opzoeken, en omdat hij aarzelde, of hij diens plaatsvervanger zijn problemen wel kon voorleggen, schreef hij op 15 februari brieven aan Ferdinand en aan Maximiliaan. Hij speelde daarin met de gedachte om zelf naar Spanje te reizen, waar hij Filips II zijn zaak zou kunnen voorleggen: zijn schulden werden dagelijks groter door de rente die erop drukte[13]. Op 4 april schreef Busbequius aan Ferdinand dat hij in Antwerpen 1.200 kronen - alles wat hij op dat moment had - aan schuldeisers had betaald. Hij verzocht de keizer de 5.000 florijnen, die hem reeds in Constantinopel waren toegezegd, uit te betalen aan Hieronymus de Cock, die met zijn problemen bekend was. Hij waarschuwde ook voor het gevaar dat in de toekomst de gevangenen in Constantinopel nauwelijks nog op hulp van kooplieden hoefden te rekenen, wanneer dezen hun geld niet zouden ontvangen en dat ook de keizer

11. Het is niet duidelijk waardoor het grote verschil tussen de 1.408 dukaten en de 2.139 scudi kan worden verklaard.
12. Zie voor de schuld van Henriques het vervolg.
13. Busbequius aan Ferdinand d.d. 15-2-1563 en Busbequius aan Maximiliaan d.d. 15-2-1563. Busbequius aan Martin de Guzman d.d. 20-3-1564: zie voor de inhoud van deze brief: *Reflets de la Bibliophilie (..)* (1976), 22. Granvelle aan Conçalo Perez d.d. 3-20-1563: hier schreef Granvelle dat Busbequius hem een lijst van zijn schuldenaren had overgelegd en dat hij Busbequius' zaken aanbeval bij de Spaanse koning; Don Alvaro en Don Sancho waren op de hoogte van Busbequius' voortreffelijke diensten. Tevens stuurde hij enkele berichten op, die Busbequius uit Constantinopel had ontvangen en hem had toegestuurd (zie voor deze berichten: Busbequius aan Granvelle d.d. 15-2-1563). Ook later onderhield Busbequius zakelijke contacten met Granvelle: Busbequius aan Granvelle d.d. 10-9-{1564}. Granvelle aan Perez d.d. 25-1-1564: nogmaals een aanbeveling voor Busbequius en een verzoek om hem te helpen. Over Granvelle: DURME (1953).

grote schade zou lijden als hij in de toekomst de steun van diezelfde kooplieden zou moeten ontberen[14].
Deze schulden vormden ongetwijfeld een aanleiding voor Busbequius' vertrek naar Spanje in november 1563. Op 19 januari 1564 richtte Ferdinand zich in een brief tot Filips en voegde eigenhandig een aanbeveling toe. In deze brief lezen we dat Busbequius nog ongeveer 3.000 dukaten aan schulden had, inclusief de rente. Deze schulden waren aangegaan op aanraden van graaf De Luna, ambassadeur van Filips bij Ferdinand en van andere dienaren van de Spaanse koning, met de belofte dat het geld zou worden terugbetaald. Busbequius' inspanningen voor Don Alvaro, Don Sancho en Don Berenguer werden in herinnering gebracht en ook het feit dat Von Dietrichstein was opgedragen zich voor Busbequius in te zetten[15].
Erg voortvarend reageerde de bureaucratie in Madrid niet. Een brief van Filips op 31 december 1564 spoorde de gouverneur van Milaan (de hertog van Albuquerque) aan een onderzoek te doen naar Franco Enriques de Texeda, kapitein van Trezzo - hij is de eerdergenoemde Francesco Henriques - vanwege diens schuld van 901 dukaten aan Busbequius[16].
Op 23 augustus 1569 wendde Maximiliaan zich nogmaals tot deze instantie met hetzelfde verzoek[17]. Wederom zonder resultaat[18].
Maximiliaan beval op 1 februari 1568 een brief van Busbequius aan bij de hertog van Medina Celi, vicekoning van Sicilië, en deed het verzoek om Busbequius, die gebukt ging onder de hoge rente van het losgeld dat hij had voorgeschoten, te helpen[19].

Filips II kwam Busbequius tenslotte zelf tegemoet. Hij schonk hem 2.000 scudi als tegemoetkoming in de onkosten (‘ayuda de costa’). Deze som zou betaald worden uit de inkomsten van de vicekoning van Napels (Don Garcia de Toledo). Maar het bleek ook niet eenvoudig dit bedrag in handen te krijgen en wederom was het nodig dat Maximiliaan namens Busbequius hierover schreef aan Don Garcia de Toledo[20].

Maximiliaan verleende Busbequius op 13 oktober 1567 bovendien voor zijn verdiensten en voor gederfd vermogen een schenking (‘Gnadegeld’) van 2.000 kronen in goud. Het eerste deel zou hij krijgen op 1 september 1568, het tweede

14. Busbequius aan Ferdinand d.d. 4-4-1562. Over de 5.000 florijnen: H. IX, p. 263 en H. X, p. 271.
15. FUENSANTA DEL VALLE / RAYON, (1891), CI, 63/4: Ferdinand aan Filips d.d. 19-1-1564; cf. ook Maximiliaan aan Filips d.d. 7-2-1564. In het archief van Simancas wordt met deze brief ook een Frans verzoekschrift aan de Spaanse koning bewaard. Dit handelt over Busbequius' moeilijkheden door zijn schulden. Het document is ongedateerd en zonder ondertekening, het is in de derde persoon gesteld. Het is ongetwijfeld door Busbequius zelf geschreven. Cf. H. V, p. 118 (84).
16. Filips aan de Gouverneur van Milaan d.d. 31-12-1564.
17. Maximiliaan aan Albuquerque d.d. 23-8-1569.
18. De hertog van Albuquerque aan Maximiliaan d.d. 23-11-1569.
19. Maximiliaan aan de hertog van Medina Celi d.d. 1-2-1568.
20. Maximiliaan aan Don Garcia de Toledo d.d. 31-5-1567 en 6-5-1568.

deel op 1 september van het volgende jaar. Over het geld zou een rente van zeven procent worden betaald, zolang het nog niet was uitgekeerd[21].

> Ook Don Alvaro de Sande en Don Sancho voldeden niet ten volle aan hun verplichtingen jegens de Turken. Dit speelde nog jarenlang een nadelige rol in de onderhandelingen met de Turken. Op 15 maart 1564 schreef Albert de Wijs aan Ferdinand een brief vol Turkse klachten over het niet nakomen van de afspraken bij de vrede: nog altijd was het eregeschenk niet gebracht. Ook de 45 Turkse slaven die Don Sancho de Leyva had beloofd, waren nog niet gegeven. Don Alvaro was nog vijf slaven verschuldigd en bovendien 4.000 dukaten aan Ali Pasja en 1.000 kronen, waarvoor Ibrahim borg stond; ook was nog altijd niet de belofte ingelost om een vrouw die afkomstig was uit Milete te bevrijden[22].

De Hofraad (1563).

In het voorjaar van 1563 keerde Busbequius uit Vlaanderen terug in Wenen[23]. Keizer Ferdinand had hem reeds na zijn komst uit Constantinopel een plaats in zijn Hofraad gegeven[24]. De taken van de hofraadgever waren niet nauwkeurig omschreven, maar in het algemeen bracht de functie grote verantwoordelijkheid met zich mee. Busbequius woonde de zittingen van de Hofraad in dit jaar echter slechts korte tijd bij[25].

> In de laatste regeringsjaren van Ferdinand telde de Hofraad een tiental leden[26]. Zij vergaderden bijna dagelijks onder leiding van de keizer of diens plaatsvervanger en namen besluiten over zowel binnen- als buitenlandse aangelegenheden, maar met name op het gebied van juridische aangelegenheden en partijzaken. In het algemeen beschouwde de keizer de leden van de Hofraad veeleer als persoonlijke raadgevers dan als afgevaardigden van de standen.

21. Maximiliaan aan Busbequius d.d. 13-10-1567; Maximiliaan beschouwde het geld als een beloning voor Busbequius' trouwe dienst en ook als compensatie voor het verlies van diens vermogen; dat dit laatste in verband stond met het vrijkopen van de krijgsgevangenen door Busbequius ligt voor de hand.
22. De Wijs aan Ferdinand d.d. 15-3-1564. Deze klachten van De Wijs werden in Wenen serieus genomen, zoals blijkt uit de volgende bronnen: FUENSANTA DEL VALLE / RAYON,(1891), CI, 73/4: Ferdinand aan Filips II d.d. 30-4-1564;Maximiliaan aan Alvaro de Sande d.d. 24-11-1563; Ibrahim aan Busbequius d.d. 22-11-1563; Seld aan Filips II d.d. 22-1-1564 (bl) (in deze brief werd ook herinnerd aan het geld dat de vrijgekochte gevangenen aan Busbequius waren verschuldigd); BRAUDEL (1972), II, 1048.
23. App. II, p. 502 vlg.: Busbequius aan Matthioli d.d. 24-6-1563: H. XVIII, p. 441 vlg.; WHA Gedenkbuch 83 f. 370v-371r: '(..) 150 gulden Rh. für das Postiergelt aus Niederland biss hieheer zuegestellen (..)' (d.d. 13-6-1563).
24. FELLNER / KRETSCHMAYER (1907), II, 183; GSCHLIESSER (1942), 106, 108.
25. Zie met betrekking tot Busbequius' taak als hofraadgever het vervolg en ook de opmerkingen op p. 314.
26. Voor een overzicht van de leden van de Hofraad in Ferdinands laatste regeringsjaren: GSCHLIESSER (1942), 111.

De Hofraad volgde de keizer dan ook zoveel mogelijk op diens reizen. De belangrijkste besluiten over buitenlandse aangelegenheden werden door de keizer zelf en zijn Geheime Raad behandeld. Een vaste scheiding van competentie bestond er evenwel niet[27.]. De Hofraad was voor bijna de helft samengesteld uit personen uit de Oostenrijkse erflanden. De overige leden waren afkomstig uit het Duitse rijk en de Italiaanse gebieden, die aan de Habsburgers toebehoorden. De leden kwamen behalve uit de adel ook uit de heren-, ridder- en geleerdenstand; vooral ook juristen waren erin opgenomen[28.]. Hoewel Busbequius als Vlaming een onderdaan was van Filips II, was er geen belemmering voor zijn toetreding tot de Hofraad van Ferdinand; later geschiedde hetzelfde met Karel Rijm nadat hij in maart 1573 was teruggekeerd uit Constantinopel[29.].
Busbequius had als hofraadgever recht op een aantal privileges[30.] en op het gemiddelde salaris van 50 gulden en 20 kronen per maand[31.]. De reden dat de keizer Busbequius opnam in de Hofraad zal gezocht moeten worden in zijn rijke ervaring met het Ottomaanse rijk. Wellicht speelden ook zijn contacten met de Nederlanden een rol. Vanaf 10 juli tot begin november 1563 woonde Busbequius de zittingen van de Hofraad bij, daarna vertrok hij naar Spanje[32.].

De verlening van het gulden- ridderschap. Opvattingen over adeldom.

Op 8 september 1563 werd Maximiliaan in Pressburg (Bratislava) tot koning van Hongarije gekroond[33.]. Dagenlang duurden de feestelijkheden en toernooien. Op de dag van de kroning trokken de verzamelde edelen na de kroningsmis in plechtige optocht naar de Franciscanerkerk, waar een aantal mannen de ridderslag zou ontvangen[34.]. Onder luid applaus van de vertegenwoordigers uit alle standen werd ook Busbequius met drie slagen tot ‘gulden ridder’ verheven. Dit was

27. GSCHLIESSER (1942), 3, 5, 52, 78.
28. GSCHLIESSER (1942), 65-68, 515.
29. GSCHLIESSER (1942), 132.
30. GSCHLIESSER (1942), 81.
31. FELLNER / KRETSCHMAYER (1907), II, 183; GSCHLIESSER (1942), 82.
32. GSCHLIESSER (1942), 108. Busbequius woonde in ieder geval op 24 en 30 juli, op 11 en 25 augustus en op 3 en 27 september de vergaderingen bij: WSA ‘Resolutions Protokolle des Reichshofrates’ XVI/13, f. 63-65. Maar ook op tussenliggende dagen vielen besluiten, en niet staat telkens met naam en toenaam vermeld, welke leden bij de vergaderingen aanwezig waren! HKA ‘Hofzahlamtsbuch’ 18/1, f. 449: Busbequius ontving van 1 november 1562 tot 1 november 1563 per maand 50 Rijnse guldens als hofraadgever. De 600 Rijnse guldens zouden hem worden uitbetaald door Hieronymus de Cock. Verder wordt hier medegedeeld dat Busbequius na 31 oktober naar Spanje reisde.
33. Voor de titels van zeven beschrijvingen van de kroning en tevens van de tekst van WNB cod. 7800: FIRNHABER (1860), 308, 313-338. Cf. over de kroning ook HOLTZMANN (1903), 486 en ALTFAHRT (1981), I, 307/8.
34. FIRNHABER (1860), 334.

een blijk van erkenning en een beloning voor zijn diensten aan het rijk[35].

> Keizer Ferdinand bevestigde op 3 april 1564 in een oorkonde de titelverlening door koning Maximiliaan[36]. De titel van gulden ridder werd door keizer en koningen verleend voor verdiensten in dapperheid, deugd of verstand[37]. Een gulden ridder was gerechtigd tot het dragen van ridderattributen als gulden sporen ('calcaria'), halsketens ('torques'), zwaarden ('gladii'), kleren ('vestes'), medailles ('phalerae') en een gouden of verguld tuigage voor de paarden[38]. Er waren geen andere bijzondere rechten aan de titel verbonden. De betekenis lag dus vooral in het eerbewijs en de uitverkiezing, zij het dat aan dit laatste afbreuk werd gedaan, omdat veel adellijke titels in die tijd voor geld te koop waren[39].

Busbequius verbond in zijn Turkse brieven adeldom ('nobilitas') nauw met persoonlijke dapperheid ('fortitudo') en deugdzaamheid ('virtus')[40], maar in een brief aan Masius beschouwde hij ook de inspanning voor het algemeen belang als een eervolle bestemming voor het leven[41].

Deze opvattingen over adeldom bestonden reeds in kringen van vroege Italiaanse humanisten, en zij hadden later ook in Bourgondische kringen ingang gevonden[42]. Busbequius merkte in zijn Turkse brieven met instemming op dat in het Ottomaanse rijk eenieder, met uitzondering van de leden van het huis van de sultan, beoordeeld werd naar zijn verdiensten, zodat binnen het Ottomaanse rijk een persoon van koninklijken bloede soms in lager aanzien stond dan een eenvoudige zwijnenhoeder, die (zoals Rüstem Pasja) tot de hoogste positie in het rijk was opgeklommen. Busbequius meende dat het accent op prestatie en verdienste en de afwijzing van adeldom en macht op grond van afkomst de oorzaken waren voor de voorspoed en het aanpassingsvermogen van het Ottomaanse rijk[43]; voortdurende oefening en inspanning lagen aan de basis van het succes van de Turken[44].

35. Ferdinand aan Busbequius ('Militia pro Augerio a Busbeek') d.d. 3-4-1564.
36. Ferdinand aan Busbequius ('Militia pro Augerio a Busbeek') d.d. 3-4-1564. In een (ongedateerd) schrijven verzocht Busbequius Ferdinand hem de riddertitel voor zijn bewezen diensten te verlenen en wel 'gratis en zonder heffing': Busbequius aan Ferdinand d.d. {vóór 3-4}-1564 (de datum op deze brief is in feite die van de dag waarop Ferdinand de ridderakte tekende, en is ongetwijfeld niet van Busbequius zelf).
37. SEYLER (1885-1889), 325, 327.
38. Ferdinand aan Busbequius ('Militia pro Augerio a Busbeek') d.d. 3-4-1564.
39. BRAUDEL (1982), II, 731-733.
40. B.87,(3-5).
41. App. II, p. 477 vlg.: Busbequius aan Masius d.d. 28-5-1556; cf. H. VII, 184.
42. VANDERJAGT (1981); NIEROP (1984), 39 vlg..
43. B.33,(2-18); B.87,(2)-88,(17).
44. B.381,(27)-382,(10).

De nadruk bij de Turken op deugd, persoonlijke inzet en beloning was ook eerdere reizigers als Belon en Postel opgevallen[45]. Toch had geen van hen hieruit afgeleid dat het Turkse rijk aan deze prestatiegerichte maatschappij zijn superioriteit te danken had. Busbequius werkte deze gedachte juist sterk uit in zijn Turkse brieven en zijn 'Exclamatio'. Het verloren geschrift 'De vera nobilitate' had ons misschien nog meer over zijn denkbeelden kunnen leren, al is het niet uitgesloten dat dit werkje niets anders was dan een uittreksel uit zijn bekende werk[46].
Ook Busbequius zelf behoorde niet tot de erfelijke adel, en was daarenboven als bastaard geboren[47]; hij had zich door eigen inspanningen een hoge positie verworven. In de ridderschapsakte worden zijn persoonlijke moed en de kwaliteiten en verdiensten die hij door studie en ijver had verworven, geprezen[48].
Uit zijn brief aan Masius van 28 mei 1556 blijkt dat Busbequius zich voor de keuze gesteld voelde van een leven in dienst van de muzen, of in dienst van de keizer en het algemeen belang. Hij had in eerste instantie gekozen voor het laatste. Het is des te opmerkelijker dat hij, met het beeld van de ideale hoveling voor ogen, het gangbare leven aan het hof afwees. Hij zag daar vooral valse schijn en weinig oprechtheid; er heerste jaloezie, vriendschapstrouw ontbrak en, zo meende hij, vorsten veranderden licht hun gezindheid, want 'zij zijn ook zelf mensen'[49]. Maar, zo voegde hij aan deze woorden in zijn vierde Turkse brief toe, keizer Ferdinand was een uitzondering en hij wilde zijn brief niet besluiten, eer hij een beminnelijk portret van deze hardwerkende en rechtvaardige vorst had geschreven[50].

Sommige vrienden noemden Busbequius' streven naar persoonlijke adeldom. Dominicus Baudius, die zelf een Rijsselaar was van oorsprong, schreef in een aan Busbequius opgedragen gedicht dat deze, weinig tevreden met de roem en adeldom van zijn afkomst, door eigen deugden beroemd wilde zijn. De dichter bezong zijn inspanningen en voortdurende oefening van zijn talent[51]. Lernutius noemde Busbequius in een epigram groot door zijn rijkdom en

45. ROUILLARD (1938), 309-315.
46. Cf. H. I, p. 18
47. Er is geopperd dat Busbequius' waardering van persoonlijke boven erfelijke adeldom verband hield met zijn onwettige geboorte en dat hij in feite zijn moeder wilde eren: WAELE (1954), 90 (n. 3). Deze psychologische benadering wordt niet door feiten bevestigd.
48. Ferdinand aan Busbequius ('Militia pro Augerio a Busbeek') d.d. 3-4-1564.
49. B.357,(7-15). Zie ook n. 41.
50. B.355,(19)-367,(29).
51. BAUDIUS (1640), 19-21; Baudius bezocht Frankrijk in maart 1591, gedreven door geldgebrek en miskenning. Hij verwachtte daar een beter klimaat voor de letteren en ontmoette er onder anderen De Thou en Scaliger. Hij publiceerde in 1591 een aantal gedichten, die hij had opgedragen aan bevriende of hoog in aanzien staande Fransen, maar ook aan Busbequius: GROOTENS (1942), 19-21, 36-38, 40. Het is waarschijnlijk dat Baudius Busbequius heeft opgezocht: hij was op de hoogte van Busbequius' precaire positie tijdens de burgeroorlog in Frankrijk (cf. H. XII, p. 354 vlg., H. XIII, p. 363) en kende zijn zorgen daarover. Trouwens, Baudius was geboren in Rijssel, dichtbij Boesbeke! In zijn gedicht voorspelt Baudius dat de naam en roem van Busbequius nooit verloren zullen gaan (r. 59-60).

voorvaderlijk bloed, maar groter door de adeldom van zijn eigen talent (‘nobilitate ingenii sui’)[52]. En ook Lipsius prees Busbequius' persoonlijke deugd (‘virtus’)[53].
Busbequius maakte in de regel geen gebruik van de titel van ‘Eques Aureus’. Stadius was een van de weinigen die hem als zodanig betitelde in een officiële brief[54].

Aan het Spaanse hof (1563-1566).

Drie jaren had het touwtrekken tussen Ferdinands zoon Maximiliaan en Filips II geduurd voordat Maximiliaan erin toestemde zijn oudste zonen Rudolf en Ernst naar het Spaanse hof te sturen voor hun verdere opvoeding. Dit beleid diende ter versterking van de band tussen de leden van het Habsburgse huis. Bovendien streefde Filips door een streng katholieke opvoeding naar éénheid in godsdienstig opzicht.

Filips' wens om de jonge Oostenrijkse aartshertogen een Spaanse opvoeding te geven steunde op een langere traditie. Ferdinand, die in Spanje was opgevoed, had zijn eigen zoon Maximiliaan ook daarheen gestuurd. Maar het verblijf in Spanje had bij Maximiliaan veeleer anti-Spaanse gevoelens achtergelaten. Hij stond afkerig tegen het compromisloos streven naar één (katholieke) kerk en zeer ongaarne stemde hij toe in het vertrek van zijn oudste zonen naar Spanje. Maar Filips II vond steun bij Maria, Maximiliaans Spaanse echtgenote[55]. Amper twee jaren na aankomst van Rudolf en Ernst in Spanje (1564) drong Maximiliaan aan op een spoedige terugkeer van zijn zonen. Pas in 1570 gaf Filips hieraan gevolg[56].

Adam Freiherr von Dietrichstein - met wie Busbequius in Constantinopel reeds had gecorrespondeerd over het lot van Juan de Cardona - werd begin november 1563 benoemd tot opperhofmeester (‘mayordomo mayor’) van de Spaanse

52. CROMBRUGGEN (1955), 143, 149; Het handschrift waar dit epigram (naast nog andere van Lernutius en Giselinus) voorkomt, is rond 1584 voltooid. Het heeft als titel: ‘Manes Catulli sive ad omnia eiusdem Catulli epigrammata parodiae’. De reden dat het niet gepubliceerd werd, zou zijn dat het gericht was tegen Carrio, die in latere jaren een te belangrijke positie had verworven: ID., 143. Giselinus prees Busbequius ondermeer om zijn liefde voor de wetenschap en zijn zorg voor het algemeen belang; hij deed dit in een zesregelig gedicht in eerder genoemd handschrift: ID., 152.
53. LIPSIUS (1978), 325/6: Lipsius aan Busbequius d.d. ?-1-11582; cf. ook Lipsius' epitaaf voor Busbequius: H. XIII, p. 367.
54. Stadius aan Busbequius d.d. 30-8-1570.
55. Zie over de voorbereidende besprekingen en Maximiliaans afkeer voor Spanje: MAYER-LÖWENSCHWERDT (1927), 5-13, CHUDOBA (1952), 103 vlg..
56. MAYER-LÖWENSCHWERDT (1927), 37-39.

hofhouding van Maximiliaans zonen en tevens als Ferdinands nieuwe gezant in Spanje[57].

Een gevolg van 370 mannen en 250 paarden vergezelde de aartshertogen op reis naar Spanje[58]. Busbequius was als tafelmeester aan hun hofhouding toegevoegd[59].

> Het vertrek uit Wiener-Neustadt vond plaats op 8 november 1563[60]. Feesten en ontvangsten aan de hoven in Noord-Italië hielden het reizende gezelschap op. Kerstmis werd in Milaan gevierd. Pas op 5 februari werd Zucarelli, aan de Adriatische zee, bereikt.
> Een kleine vloot van zeventien schepen bracht de twee aartshertogen langs de kust naar Barcelona. Daar verwelkomde Filips II op 17 maart 1564 zijn beide neven.
> Tijdens de reis door Noord-Italië had Busbequius in Milaan een verrassende ontmoeting met Michael Zernovitz. Zernovitz was begin februari 1564 met achterlating van vrouw en kinderen gevlucht uit Constantinopel, nadat zijn brieven in het voorafgaande jaar in Venetië waren onderschept en ontcijferd. Vanuit Venetië was opdracht gegeven aan de Venetiaanse bailo in Constantinopel om hem gevangen te nemen, of om te brengen vanwege zijn verraad aan de Venetiaanse zaak. Zernovitz schreef de keizer op 23 mei 1564 dat hij Busbequius in Italië had ontmoet en dat deze hem het eerst had herkend en hem had geadviseerd zich naar de keizer te begeven, die hem zeker zou helpen. Zernovitz volgde deze raad later in het jaar op. In volgende jaren diende hij de keizer opnieuw bij verschillende missies naar Constantinopel[61].

57. MAYER-LÖWENSCHWERDT (1927), 13-15. Over Von Dietrichstein: ZEISSBERG (1877); MOUT (1975), 28, en Biographisches Lexikon (..) (1979), I, 251/2.
58. KOCH (1857), I, 114; MAYER-LÖWENSCHWERDT (1927), 16/7.
59. Ferdinand aan Busbequius ('Militia pro Augerio a Busbeek') d.d. 3-4-1564: '(..) quem {sc. "Busbequium"} dapiferis (..) filiorum suorum Rudolfi et Ernesti (..) praeficeret {sc. "Maximilianus"}'. Forster en Daniell waren van mening dat Busbequius in Spanje de functie van 'sewer' ('voorsnijder') vervulde. Zij stelden deze waardigheid gelijk aan die van 'écuyer trenchant' (cf. H. V, p. 104: FD., I, 60 (n. 1). Dit stemt echter niet overeen met een gezantschapsbericht uit 1566 van de Venetiaanse gezant aan Maximiliaans hof. Daarin wordt gesproken over Busbequius als 'Maestro de sala': TURBA (1895), 538 (n. 3). Op grond hiervan menen wij dat Busbequius' positie aan het hof van de jonge prinsen veeleer overeenstemde met die van 'Marshal of the hall', cf. FD., I, 60 (n. 1).
60. Over de reis: KOCH (1857), I, 111, en MAYER-LÖWENSCHWERDT (1927), 15-19.
61. Zernovitz aan Ferdinand d.d. 23-5-1564. {Ferdinand} aan {Süleyman} d.d. ?-?-1564: in deze brief werd Zernovitz aanbevolen. Er is in deze brief ook sprake van een brief die Busbequius vanuit Milaan over Zernovitz had geschreven. Zie over de voorgeschiedenis van de vlucht van Zernovitz en de vlucht zelf: ŽONTAR (1971), 208-212 en voor meer details: LESURE (1983), 128/9, 146-152. Een ontmoeting tussen Zernovitz en Busbequius veronderstelt dat zij elkaar ergens in januari of tenminste in het begin van februari hadden ontmoet in Italië. Zernovitz was dus veel eerder in Italië dan Žontar meende: ŽONTAR (1971), 210/1; cf. ook: LESURE (1983), 151/2.

Na aankomst in Barcelona beantwoordde Busbequius op 21 maart 1564 brieven van zijn oude vriend Johannes van der Aa, tussen 1549 en 1555 secretaris van de Bourgondische correspondentie van Ferdinand en sinds 15 april 1555 secretaris van de Raad van State in de Nederlanden. Busbequius schreef dat zij na zes weken van slecht weer eindelijk in Barcelona waren aangekomen. De prinsen waren door Filips hartelijk ontvangen en de koning was met prins Rudolf aan zijn rechterzijde naar hun logies gereden. Het plan was om het Pasen in Monserrat door te brengen. Daarna zou de koning hen begeleiden van Valencia naar Madrid. Hij zelf had de voorafgaande dagen een bezoek gebracht aan de prins van Parma; deze was erg hoffelijk, goed sprekend ('bien parlant') en begiftigd met een goed oordeel. Dit bezoek had voor hem niet alleen belang, omdat de prins zelf een man was van kwaliteiten, maar ook vanwege zijn verplichting jegens diens ouders, de hertog en de hertogin, Margaretha van Parma[62.]. De hertog had in Piacenza de jonge prinsen en hun gezelschap vorstelijk ontvangen. Ook velen van de anderen die hen in Italië hadden onthaald, waren daar aanwezig geweest[63.].
Pas na aankomst in Madrid werd het leven van de aartshertogen weer regelmatig. In herfst en winter verbleven zij in Madrid, in voorjaar en zomer nu eens in Aranjuez, dan weer in Bosque de Segovia[64.]. De dagindeling was streng geordend. De studie richtte zich vooral op de beheersing van het Latijn; ook oefening in de wapenen, in de jacht en in de dans werd voor de jonge vorsten onontbeerlijk geacht. Bijzondere aandacht kreeg hun religieuze opvoeding[65.].

Over Busbequius' doen en laten in Spanje is niets bekend. Op 15 september 1565 herinnerde hij de keizer vanuit Segovia aan het verzoek dat hij in zijn laatste brief had gedaan, om terug te keren[66.]. Sanderus schreef later dat Busbequius na drie jaren de hitte niet meer kon verdragen[67.]. En inderdaad, Busbequius' gezondheid was in de daaropvolgende tijd minder goed[68.]. In het vroege voorjaar van 1566 gaf Maximiliaan Busbequius toestemming om terug te keren.

In de correspondentie van de jonge aartshertogen met hun vader over hun belevenissen en vorderingen op school kwam ook

62. Waarschijnlijk had de Landvoogdes Busbequius geholpen in verband met financiële moeilijkheden. Maximiliaan aan de hertogin van Parma d.d. 15-12-1563: een aanbevelingsbrief voor Busbequius.
63. Busbequius aan Van der Aa d.d. 21-3-1564. Over Van der Aa: FELLNER /KRETSCHMAYR (1907), II, 159, BAELDE (1965), 227.
64. MAYER-LÖWENSCHWERDT (1927), 26/7.
65. MAYER-LÖWENSCHWERDT (1927), 40-64.
66. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 15-9-1565.
67. SANDERUS (1624), 25; overigens meende Sanderus ten onrechte dat Busbequius samen met Matthias, Maximiliaan, Albertus en Wenceslaus naar Spanje was gegaan; hij kende evenmin het tijdstip waarop hij naar Spanje was gegaan.
68. Cf. H. XII, p. 360.

Busbequius' vertrek ter sprake[69]. Rudolf schreef op 1 april 1566: ‘Aangezien uwe majesteit Augerius de mogelijkheid heeft gegeven naar Duitsland te vertrekken, wilde hij niet weggaan zonder onze brief. Omdat dit mij betamelijk scheen, wilde ik hem deze niet weigeren, aangezien hij een man is van een ouderwetse deugdzaamheid (“homo antiqua uirtute”). Ook ik heb zeer veel gebruik gemaakt van hem. Bovendien ben ik hem verplicht door zijn grote attentie en grote verdienste en wat het meest waard is, hij is een verstandig man, hij is bescheiden, geleerd en begiftigd met een beschaafd talent, hij die ons zeer wel heeft gediend en die gezant is geweest bij de Turken voor mijn grootvader (..). Ik geloof dat uwe majesteit dit veel beter weet dan ik (..). Daarom bezweer ik uwe majesteit eens en nog eens zeer nederig, beschouw hem boven alles als aanbevolen, aangezien wij hem nu geen andere weldaden kunnen verlenen, tenzij op deze wijze. Daarom vraag ik uwe majesteit opnieuw, houdt mijn wil hem een genoegen te doen niet tegen, omdat hij ons eens in een of andere zaak nog een dienst kan bewijzen (..)’[70].

De brief van de jongere aartshertog Ernst is meer gekunsteld. Hij opende met een korte inleiding over een oud en gangbaar spreekwoord bij de Grieken: ‘de moeilijkste dingen zijn ook de mooiste’ (‘quae difficilia eadem esse pulchra’), waarvan het leven van Jason en Odysseus een voorbeeld was; daarna vervolgt hij: ‘(..) Augerius is tegelijk met ons (..) naar Spanje vertrokken en heeft ons zo ijverig en fatsoenlijk (“ingenue”) gediend. Daarom heeft hij mij geheel tevredengesteld. Hij heeft onder andere onlangs uiteengezet dat hem de gelegenheid is gegeven terug te keren naar de keizer, terwijl hij daarbij vroeg om hem een brief te geven voor uwe majesteit om hem voor zijn verdiensten bij uwe majesteit aan te bevelen. Omdat ik dit billijk vond, heb ik dit zonder bezwaar gedaan, het meest geleid door zowel zijn eerlijkheid, rechtschapenheid, geleerdheid, verstandigheid en ervaring, als ook omdat hij bij de Turken vele jaren een moeilijk en gevaarlijk gezantschap verricht heeft. Ik twijfel er niet aan dat al deze dingen bij uwe majesteit zoveel waarde hebben, dat hij ook zonder onze brief bij uwe majesteit in de gratie is. (..) Daarom - om hem bij mijn inspanning van het schrijven niet te kort te doen - wil ik het niet zover laten komen, dat hij me voor zo iemand houdt, die de moeilijkste en gevaarlijkste dingen niet de mooiste acht, en die denkt dat deugd niet beloond wordt. Ik beveel dus Augerius bij uwe majesteit aan in deze zeer korte brief, zeer goed wetend dat hij in grote dingen verdienstelijk is geweest jegens ons. Ik wil al die dingen niet stuk voor stuk vermelden (..), - daarbij smekend dat gij hem met uw dankbaarste armen omarmt, zodat hij duidelijk kan zien dat mijn aanbeveling niet gewoon (“vulgaris”) geweest is en dat de herinnering aan zijn verdiensten, die hij jegens het Oostenrijkse huis heeft gehad bij ons niet verloren gaat’[71].

De Turkse brieven geven tenminste twee verwijzingen, die misschien in verband gebracht kunnen worden met deze periode in Spanje, of op de tweede Spaanse reis in de jaren 1570 en 1571. In

69. MAYER-LÖWENSCHWERDT (1927), 48/9.
70. Rudolf aan Maximiliaan d.d. 1-4-1566.
71. Ernst aan Maximiliaan d.d. 4-4-1566.

de eerste plaats deden de typische huizen met platte, lemen daken in de binnenlanden van Klein-Azië Busbequius denken aan de woningen in Spanje[72.]. Verder vertelde hij naar aanleiding van het feit dat Ali Pasja hem als bewijs van vriendschap iets van zijn maaltijd liet brengen, dat deze gewoonte ook bij de Romeinen had bestaan en nog in zwang was bij de Spanjaarden[73.].

Terug in Wenen (1566-1570). Süleymans veldtocht naar Hongarije in 1566. Raadgever van de keizer.

Eind mei 1566 was Busbequius terug in Wenen[74.]. We weten niet in hoeverre deze snelle terugkeer naar Oostenrijk in verband stond met de nieuwe Turkse veldtocht naar Hongarije. Voor de laatste keer voerde Süleyman zelf zijn legers aan.

Na de dood van keizer Ferdinand op 25 juli 1564 was zijn zoon Maximiliaan pas tot voortzetting van de oude wapenstilstand met de Turken bereid, nadat de Turken hierom hadden gevraagd. Zernovitz bracht in december 1564 het eregeschenk van 60.000 dukaten voor twee jaren[75.].

Johannes Sigismundus Zapolya, koning van Zevenburgen, had echter na Ferdinands dood enkele plaatsen veroverd op keizer Maximiliaan. Deze wist hem echter in een oorlog te verslaan[76.]. Vredesonderhandelingen tussen beiden waren nadien zonder resultaat gebleven.
In Constantinopel was de vredelievende Ali Pasja op 28 juni 1565 gestorven. Nadien speelden de ontwikkelingen in Zevenburgen de oorlogspartij in Constantinopel, waartoe ook de nieuwe vizier Mehmed Pasja behoorde, in de kaart[77.]. In het najaar van 1565 kondigde Süleyman aan dat hij zelf de leiding van de veldtocht tegen Maximiliaan op zich zou nemen. Hoewel hij zwaar ziek was, vertrok de sultan op 1 mei 1566 met een leger van 300.000 soldaten naar Hongarije. Maximiliaan beschikte over slechts 30.000 ruiters en 50.000 infanteristen[78.]. Szigetvár werd door de Turken belegerd en heldhaftig verdedigd door de bevelhebber Nicolaus Zrínyi, maar deze sneuvelde en de vesting viel. De vesting Gyula onderging hetzelfde lot[79.].

72. B.85,(3-18).
73. B.326,(1-6).
74. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 29-5-1566. Deze brief kent geen afzender. Daaruit mag worden afgeleid dat Busbequius zich in de nabijheid van de keizer ophield. Ook de inhoud van de brief lijkt daarop te wijzen.
75. BETZEK (1979), inleiding.
76. WERTHEIMER (1875), 47-49.
77. WERTHEIMER (1875), 49-54.
78. WERTHEIMER (1875), 82; Volgens Braudel waren er slechts 40.000 mannen aan Maximiliaans zijde. Deze schrijver herinnerde daarbij aan het schrikbeeld dat Busbequius had opgeroepen met betrekking tot de verdediging van het rijk en zijn kritiek op de kwaliteit van het keizerlijke leger: BRAUDEL (1973), II, 1036.
79. WERTHEIMER (1875), 86/7.

Maximiliaan vermeed alle gevechten; met het verlies van twee zo belangrijke vestingen had de oorlog voor de keizer een rampzalig verloop gekregen. Hij volgde sedertdien de voorzichtige politiek

> die zijn vader had ontwikkeld: hij vermeed dus elke offensieve oorlog met de Turken[80].
> De oorlog nam onverwachts een gelukkige wending voor Maximiliaan, toen in de nacht van 5 op 6 september 1566 Süleyman in zijn legertent overleed. Twee grote wensen had de sultan in vervulling zien gaan: de bouw van de Sulimanye, de magnifieke moskee in Constantinopel (1557), en de aanleg van het grote aquaduct dat Constantinopel blijvend van water voorzag; maar Süleymans derde wens, de verovering van Wenen, was niet in vervulling gegaan[81].
> Selim, Süleymans zoon, snelde heimelijk terug naar Constantinopel om de troon veilig te stellen; de dood van de sultan werd voor de eigen soldaten en voor de vijand lang verborgen gehouden.

Maximiliaan schreef aartshertog Karel op 17 oktober 1566 vanuit het legerkamp bij Raab (Györ) dat de Turkse dragoman Ibrahim uit het kamp van de Turken enkele vredesvoorstellen had gezonden: Ibrahim kon niet geheel zonder medeweten en buiten de wil van zijn superieuren hebben gehandeld en derhalve had hij (Maximiliaan) Busbequius een brief laten schrijven, die door een landman of op andere geschikte wijze aan Ibrahim moest worden overgebracht[82].

De keizer had Busbequius een belangrijke rol toegedacht bij de verdere vredesonderhandelingen met de Turken: op 13 april 1567 vroeg hij Busbequius een gezantschap naar het hof van de sultan te leiden en Albert de Wijs af te lossen. Busbequius weigerde echter en uiteindelijk vertrokken Anton Verantius en Christof Teuffenbach naar Constantinopel. Aan Von Dietrichstein schreef Busbequius kort daarna dat zijn gevoelens om niet naar Constantinopel te gaan de overhand hadden gehad. Hij had weinig hoop op een succesvol verloop van de onderneming[83].

> De keizer schreef dat hij voor het Turkse gezantschap bij voorkeur een Duitser of iemand anders zocht, maar geen Hongaar. De gezant moest vreedzaam (‘placidus’), vriendelijk (‘mansuetus’) en bovendien ongehuwd zijn. Het hof had geen geschikte persoon. Graag wilde hij Busbequius sparen en hij wilde hem liever niet nogmaals op een gezantschap naar de Turken sturen, maar hij zag geen andere uitweg. De verwachting was dat het verblijf in Constantinopel niet lang zou duren, hoogstens enkele maanden. Busbequius moest alles in voorbereiding brengen voor de reis. Mochten een zwakke gezondheid of andere zeer ernstige moeilijkheden hem weerhouden, dan - zo besloot de keizer zijn brief - moest hij eventueel een ander noemen[84].

80. WERTHEIMER (1875), 100.
81. De drie wensen van Süleyman zijn een ‘topos’ in de reisverslagen: B.365,(18-26), BETZEK (1979), 25.
82. TURBA (1895), 373/4 (n. 3); BIBL (1921), 33/4: Maximiliaan aan Karel d.d. 17-10-1566.
83. App. II, p. 503 vlg.: Busbequius aan Von Dietrichstein d.d. 12-7-1567.
84. Maximiliaan aan Busbequius d.d. 13-4-1567. Uit plichtsbesef jegens zijn vorst en vaderland nam Verantius kort daarna het besluit naar het hof van de sultan te reizen, hoewel hem dit door een vriend was afgeraden: VERANTIUS (1860), 2-3.

> Busbequius antwoordde de keizer per kerende post. Hij meende dat zijn gezondheid niet was opgewassen tegen de inspanningen van het gezantschap. Bovendien vermoedde hij dat ieder ander de Turken aangenamer zou zijn dan hij; zij zouden het hem overeenkomstig hun gewoonte moeilijker maken dan een nieuweling. Binnen drie dagen was hij in staat ieder ander zodanig te instrueren voor deze taak dat de leerling de leermeester zou overtreffen. Hij geloofde ook niet dat enig bijzonder resultaat van zijn persoon afhankelijk was en vroeg de keizer tevreden te zijn met de acht jaren die hij bij de Turken was geweest, temeer daar: '(..) weinige jaren in het Ottomaanse rijk plegen uit te groeien tot vele jaren en degene die na zijn komst daarheen verwachtte dat hij in korte tijd zou terugkeren, nadien meent dat hij er goed is afgekomen, als hij ook maar ooit terugkeert'. Er waren voldoende geschikte hovelingen en Maximiliaan kende hen zelf ook wel; zelf kwam hem geen naam voor de geest[85.]. De keizer antwoordde vervolgens dat hij Busbequius' standpunt accepteerde; hij had zijn beslissing uitgesteld tot zijn terugkeer in Wenen. Intussen kon Busbequius overdenken of hij niet alsnog op het verzoek inging, of tenminste iemand kon noemen. Aan het hof was op het moment niemand beschikbaar[86.].

Na zijn terugkeer uit Spanje in het voorjaar van 1566 had Busbequius opnieuw zitting genomen in de keizerlijke Hofraad. Ook na zijn benoeming tot opperhofmeester en kamerheer van de vier jongste zonen van keizer Maximiliaan op 1 januari 1567 zou hij in ieder geval nog in de eerste helft van het jaar 1567 de zittingen van de Hofraad bezoeken. Daarna komt zijn naam niet meer voor in de 'Resolutions Protokolle des Reichshofrates'[87.]. Als raadgever van de keizer bevond Busbequius zich in het najaar van 1566 in het keizerlijke legerkamp te Raab (Györ)[88.].

> Niet alleen diegenen die zitting hadden in de Hofraad droegen de titel 'raadgever' ('consiliarius') van de keizer. De keizer noemde

85. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 18-4-1567. De vrees van Busbequius dat hij in Constantinopel harder zou worden aangepakt dan een gezant die daar nog onbekend was, was niet denkbeeldig. Op 7 oktober 1568 schreef Albert de Wijs aan Maximiliaan dat hij tegelijk met het eregeschenk een opvolger verwachtte. Immers, door zijn lange verblijf in Constantinopel was hij alom verdacht, zodat geen van de vrienden nog openlijk met hem durfde te spreken.
86. Maximiliaan aan Busbequius d.d. 24-4-1567.
87. GSCHLIESSER (1942), 108; WSA Resolutions Protokolle des Reichshofrates XVI/26a), f. 35v: Busbequius' aanwezigheid in de vergaderingen van de Hofraad wordt vermeld op 14 oktober en 19 oktober 1566 in het legerkamp bij Raab ('in castris ad Jaurinum'); na deze laatstgenoemde datum ontbreken voor lange tijd verdere opsommingen van de leden die bij de vergaderingen aanwezig waren; het is niet duidelijk waarop Gschliesser baseerde dat Busbequius in de eerste helft van 1567 nog de Hofraad bijwoonde.
88. Busbequius (Raab) aan Von Dietrichstein d.d. 18-10-1566. Zie voorafgaande noot.

Busbequius reeds tijdens het Turkse gezantschap zijn ‘raadgever’, zoals bijvoorbeeld later ook Albert de Wijs; tot zijn dood bleef Busbequius zich raadgever van de keizer noemen[89]. Er zijn verscheidene bewijzen dat de keizer Busbequius om raad vroeg. In Spanje ontving Busbequius het verzoek om inlichtingen over zijn ervaringen met Turturinus[90]. Terug in Wenen beantwoordde Busbequius vragen over Robertus Herr[91]. Hij gaf in opdracht van de keizer zijn mening over de omvang en de aard van de geschenken die het gezantschap van Verantius in 1567 mee moest nemen naar Constantinopel[92].

Een indruk van Busbequius' latere bemoeienissen met Turkse aangelegenheden geeft het advies dat Busbequius in 28 januari 1570 aan de keizer gaf in verband met het gezantschap van Karel Rijm. Hij begon te zeggen dat hij de precieze stand van zaken bij de onderhandelingen wel niet kende, maar hij vermoedde dat het ging over de gemeenschappelijke dorpen en de vaststelling van de grenzen. De vrees bestond dat het zwaard deze knoop ooit moest doorsnijden. Ibrahim zou naar Turkse gewoonte misbruik hebben gemaakt van een antwoord van de keizer dat vaste grenzen en de verdeling van de gemeenschappelijke dorpen hem niet zouden mishagen. Deze dragoman zou namelijk bij de sultan hebben aangekondigd dat Maximiliaan de dorpen die in ‘een of ander boek’ beschreven staan aan de sultan afstond. De nieuwe gezant moest allereerst duidelijk maken, aldus Busbequius, dat de keizer geen verdeling wilde op grond van ‘een of ander boek’, waarop de Turken zich beriepen, maar dat er in dit verband door de keizer altijd was gesproken over het aanstellen van onpartijdige commissarissen, die zonder inmenging van de vorsten bij beide partijen iets zouden wegnemen, of toevoegen; in het vervolg moesten bergen, valleien, rivieren en stromen tussen hen een vaste grens vormen. Hij vreesde dat de Turken niet aan deze voorwaarden van de keizer wilden voldoen, maar dat zij het ene dorp na het andere zouden wegroven en de keizer tenslotte tot maatregelen zouden dwingen[93]. Enkele dagen later nam Maximiliaan in zijn instructie voor Rijm op dat de nieuwe gezant de sultan duidelijk moest maken dat het nooit de opzet van de keizer was geweest een verdeling van de gemeenschappelijke dorpen tot stand te brengen overeenkomstig de wensen van de sultan[94].

Busbequius oefende in deze periode ook taken op algemeen bestuurlijk terrein uit, zoals blijkt uit een akte met zijn handtekening van 27 januari 1568. Daarin werden namens de Neder-Oostenrijkse regering in verband met de nijpende voedselvoorziening voor de

89. Cf. Ferdinand aan Busbequius (‘Militia pro Augerio a Busbeek’) d.d. 3-4-1564; ‘Vrijgeleide voor het dorp Bousbecque’ d.d. 15-10-1588; ‘Koopakte van de heerlijkheid Bousbecque’ d.d. 18/31-12-1587. BELIN (1894), 192: De Wijs wordt in zijn grafschrift ondermeer ‘Ferdinandi en Maximiliani Imperatorum Consiliarius’ genoemd.
90. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 15-9-1565. Zie over Turturinus BRAUDEL (1982), II, s.v. ‘Franchis Tortorino’.
91. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 29-5-1566.
92. Busbequius aan {Hofkammer} d.d. 30-6-1567.
93. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 28-1-1570.
94. Maximiliaan aan Rijm d.d. 1-2-1570 (f. 201-203).

kooplui van Wenen prijsverordeningen vastgesteld voor een aantal victualiën[95.]. Er is bovendien een serie brieven bewaard van een onbekende spion die Busbequius tussen 17 september 1572 en 29 januari 1576 met grote regelmaat inlichtte over de ontwikkelingen en verschrikkingen van de oorlog in de Nederlanden. Al deze in het Frans geschreven brieven zijn ondertekend met 'Celluy que scavez vous'; ze zijn voor het merendeel geschreven uit Brussel en Mechelen. Een deel is geadresseerd aan Johannes Weber, vice-kanselier van de keizer in Wenen, voor het geval dat Busbequius afwezig zou zijn[96.].

Op de avond van 19 januari 1570 werd Busbequius in Wenen opgezocht door Karel Rijm[97.], Maximiliaans nieuwe gezant in Constantinopel en de opvolger van Albertus de Wijs, die in oktober 1569 in de Ottomaanse hoofdstad was gestorven[98.]. Een uitgebreide briefwisseling was aan de benoeming van Rijm voorafgegaan. In de winter van 1569 had Busbequius de keizer een brief van Micault overhandigd met voorstellen voor geschikte kandidaten voor het gezantschap naar het hof van de sultan. Micault uitte daarin twijfel of de 35-jarige Karel Rijm, raadgever van Filips II in Luxemburg, bereid zou zijn zo'n gevaarlijke taak op zich te nemen, maar hij achtte hem daartoe wel geschikt[99.].

Busbequius deed vanuit Wenen wat hij kon om Rijm over te halen[100.]. In Brussel spanden Alva, Viglius en Micault zich in ten einde de tegenstribbelende Rijm te bewegen tot het gezantschap. Pas nadat deze de zekerheid had gekregen dat hij in zijn oude functie als raadgever van Filips II kon terugkeren, stemde hij toe[101.]. Rijm verliet Brussel op 16 december 1569 en bereikte Praag op 4 januari 1570. Vandaar vertrok hij korte tijd later met een brief van de keizer naar Busbequius in Wenen, die hem onderdak verleende bij de heer Saurer[102.]. Kort daarna schreef Busbequius aan de keizer dat hij

95. 'Verordening namens de Neder-Oostenrijkse regering, ondertekend door Busbequius' d.d. 27-1-1568.
96. Zie voor de data van deze brieven App. IV. Over Weber: GOETZ (1963), 487/8, 490.
97. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 28-1-1570.
98. BELIN (1894), 192 (n. 3).
99. Micault aan Busbequius d.d. ?-2-1569.
100. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 25-9-1569: een verslag van de inspanningen van Busbequius om Rijm over te halen; in een Italiaanse bijlage (kennelijk niet van Busbequius zelf) de vermelding dat Rijm 36 jaren oud is en hij is een: '(..) huomo prudente e modesto di buona cosa, dotto tanto nelle lettere di humanita come nella scientia, delle leggi della quale particularmente egli fa professione'.
101. Over Rijms benoeming werden (ondermeer) de volgende brieven uitgewisseld: Maximiliaan aan Filips d.d. 30-6-1569 (SAG E.661,(71,1^{0})); Viglius aan Maximiliaan d.d. 28-8-1569 (WSA Tk.I,25,(3) f. 115r); Rijm aan Maximiliaan d.d. 3-9-1569 (WSA Tk.I,25,(3) f. 142-145); Alva aan Maximiliaan d.d. 12-12-1569 (SAG E.661 (71,2^{0})); Filips aan Rijm d.d. 14-12-1569 (SAG E.661,(72) en (73)). Cf. ook BABINGER (1966).
102. VRIENDT (1971), 7, 150. De heer Saurer is vermoedelijk Lorenz Saurer, keizerlijke raad en 'landschrijver' in Oostenrijk onder de Enns. Enkele jaren eerder had hij verschillende kamers afgestaan voor de behuizing van de hofhouding van de jonge aartshertogen: NOFLATSCHER (1987), 46.

Rijm beschouwde als een goed, ijverig en verstandig man. Hij had hem naar zijn vermogen geïnstrueerd[103].
Als voorbereiding op Rijms gezantschap werd een agenda opgesteld, waarin ook Busbequius' naam enkele keren voorkomt. Naar aanleiding van de vraag of Rijm ook met anderen dan de keizer mocht corresponderen over de gebeurtenissen in het rijk, werden Busbequius en Hieronymus de Cock voorgesteld als correspondenten over de gebeurtenissen in Frankrijk, België en de aangrenzende gebieden. In de marge krabbelde de keizer: 'Sol<us> Aug.^{s}', ofwel 'Alleen Augerius {moet schrijven}'[104].
Toen Rijm op 18 april vertrok met zeven Hongaarse koetsen voor hemzelf, zijn personeel en de geschenken die hij meenam, bevond zich onder de schare van edelen die hem een eind buiten Wenen begeleidden, ook de 'heere van Boesbeke'[105].

Maximiliaan had in 1566 geen duidelijke plannen met Busbequius. Op 28 augustus 1566 vroeg hij de mening van aartshertog Karel over een eventuele benoeming van Busbequius als gezant in Venetië; de vroegere gezant Frans Freiherr von Thurm (Francisco della Torre) was onlangs overleden. Aartshertog Ferdinand had met dit voorstel ingestemd[106].

Op 9 september 1566 antwoordde Karel zijn broer dat hij liever zijn bestuurder in Görz voorstelde, omdat deze het land en met name de grenzen in Friuli precies kende en vertrouwd was met het eigen karakter van de Venetianen[107]. Het is onzeker of Busbequius zulk een post als gezant wel ambieerde. In december 1572 worden Busbequius, Dornberg

103. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 28-1-1570.
104. De vraag wie er moet schrijven over de ontwikkelingen in Duitsland, Hongarije en Italië, blijft in het stuk onbeantwoord: 'Capita respicientia (..)' d.d. 1570 (f. 67v-68r). In ditzelfde stuk ook de opmerking: 'Verum nomen et cognomen legati designati sic scribitur Carolus Rijm et non sic: Carolus de Rhijm, quod per omnia obseruandum uiderit'.
Maximiliaan schreef Rijm verder ook dat zijn 'raadgever' Busbequius aan De Wijs zeven 'balassos' - het is onduidelijk wat er met deze term werd bedoeld - met een geschatte waarde van 2.000 scudi ('scutatorum') had gestuurd, waarvan Busbequius in een brief erkende dat ze hem waren vergoed, maar dat ze door de overleden gezant voor 700 kronen waren verpand. Maximiliaan droeg Rijm op na te gaan, waar deze 'balassos' nu waren en hoe men ze kon terugkrijgen. Ook moest hij met de schuldeisers onderhandelen, zodat de vervaltermijn enkele maanden werd uitgesteld, of een andere oplossing voor de betaling van deze 'balassos' werd gevonden: Maximiliaan aan Rijm d.d. 1-2-1570 (f. 208).
105. VRIENDT (1971), 150.
106. BIBL (1921), 10: Maximiliaan aan Karel d.d. 28-8-1566. Zie over Von Thurm TURBA (1895), s.v. 'Torre'.
107. BIBL (1921), 22: Karel aan Maximiliaan d.d. 9-9-1566. De nieuwe gezant in Venetië werd Veit Dornberg, de gouverneur van het graafschap Görz (Gorizia): TURBA (1895), III, 523 (n. 1).

en Alfonso di Sala genoemd als mogelijke kandidaten voor het gezantschap in Rome[108].

Opperhofmeester en kamerheer aan het hof van de kinderen van keizer Maximiliaan. Godsdienstige en ethische opvattingen. Zorg voor de keizerlijke bibliotheek.

Maximiliaan bevorderde Busbequius op 1 januari 1567 tot opperhofmeester en kamerheer van zijn vier jongste zonen Matthias, Maximiliaan, Albert en Wenceslaus. Busbequius kreeg de ganse hofhouding van de vier aartshertogen onder zich, die bestond uit edelknapen, lakeien, kleermakers, deurwachters, stal- en keukenmeester, koksjongens, tafeldienaren, dienaren voor het zilver, een dwerg en zo meer. Ook had het hof zijn eigen kapelaan en er was een leraar aangesteld voor het schoolonderricht van de jongens. Hun opvoeding in de hofetiquette, maar ook hun onderricht in vaardigheden als rijden, jagen, vechten, schieten en dansen, vielen onder Busbequius' verantwoordelijkheid[109].

> Na het vertrek van de aartshertogen Rudolf en Ernst naar Spanje in november 1563 waren de twee dochters, Anna en Elisabeth, en de jongste vier zonen van de keizer, Matthias, Maximiliaan, Albert en Wenceslaus, in Wenen achtergebleven. Aartshertogin Anna was in 1549 geboren, haar zuster Elisabeth vijf jaren later. Van de vier achtergebleven jongens was Matthias de oudste; hij was geboren in 1557[110]. In juni 1564 besloot Maximiliaan zijn vier zoontjes ‘von und aus der Weiber Zucht zu nehmen’ en hij stelde Moritz Rumpf aan als opperhofmeester en opperkamerheer[111].
>
> Busbequius volgde Rumpf op 1 januari 1567 in zijn functies

108. GOETZ (198w), 23u (n. 1) (onder verwijzing naar: WSA Rom. Korr. Fasz. 42 f. 313v Avvisi da Vienna d.d. 4-12-1572; door mij geraadpleegd).
109. Zie voor de opvoeding van de vier aartshertogen in het algemeen en in het bijzonder die van de jonge Maximiliaan: NOFLATSCHER (1987), 32-66. Noflatscher geeft literatuur over de levens van de hieronder genoemde hofmeesters en leraren. Busbequius had geen invloed op de opvoeding van de dochters van Maximiliaan: STRAKOSCH (1965), 4/5. Onvermeld bij Noflatscher zijn: ‘Ordnung vnd Hofstatt Vnsere (..) Süne Matthias, Maximilian, Albrecht vnd Wentzeslaus’ d.d. 20-12-1566, en ‘Für Dür: etc. Hofstatt’ d.d. 1-1-1570 (= een gewijzigd overzicht van de hofhouding van Matthias, Maximiliaan, Albert en Wenceslaus). Uit deze overzichten blijkt dat Busbequius 70 Rijnse guldens per maand verdiende en dat hij en twee dienaren te eten kregen aan het hof. Ook worden in deze overzichten de namen en ambten genoemd van het grote hof van de aartshertogen. Over de taken van de opvoeders aan het hof schrijven kort: NOFLATSCHER (1987), 39 en MAYER-LÖWENSCHWERDT (1927), 40-64.
110. NOFLATSCHER (1987), 34/5. In 1567 en 1568 kwamen ook nog Margaretha en Eleonora ter wereld.
111. HOLTZMANN (1903), 513 (n. 4); NOFLATSCHER (1987), 39, 45 (n. 89). Over Rumpf is verder niets bekend.

op[112]. De latere Spaanse gezant Hans Khevenhüller nam vanaf 1 augustus 1570, bij Busbequius' vertrek naar Spanje met Albert en Wenceslaus, het toezicht over Matthias en Maximiliaan op zich[113]. Vanaf 1 augustus 1570 tot Busbequius' terugkeer uit Spanje op 23 augustus 1571 was baron Georg Pruskovsky, keizerlijk kamerheer, met deze functie belast[114]. Hierna, tot augustus 1574, wijdde Busbequius zich aan de opvoeding van de twee in Wenen achtergebleven zonen van de keizer. De adellijke humanist Rupert von Strotzingen volgde Busbequius in augustus 1574 op[115]. Nicolaus de Coret uit Trente, die sinds 1564 als leermeester van de aartshertogen in dienst was, gaf deze functie op toen hij in 1573 een benoeming aannam als opperhofkapelaan van aartshertog Karel[116]. De jurist en geestelijke Martin Gerstmann, die in 1569 Singkhmoser was opgevolgd als secretaris van de Latijnse correspondentie van de keizer, werd op 31 juli 1573 als nieuwe leraar van de aartshertogen aangewezen. Op 1 juli 1574 werd hij echter tot bisschop van Breslau gekozen[117]. Er was hierna kort sprake van Hugo Blotius als opvolger, maar deze wees vanwege zijn calvinistische overtuiging deze positie als te gevaarlijk af[118].

De vier aartshertogen waren met hun hofhouding sinds de herfst van 1565 in de Hofburg ondergebracht[119]. Busbequius was als opperhofmeester van de kinderen van Maximiliaan ook daar gehuisvest[120]. Hij volgde het hof van de aartshertogen naar zijn

112. ‘Für Dür: etc. Hofstatt’ d.d. 1-1-1570. Noflatscher geeft als datum van Busbequius' ambtsaanvaarding 26 december 1566 op grond van: TURBA (1895), 538 (n. 3); cf. NOFLATSCHER (1987), 40. Maar elders schrijft Noflatscher dat Rumpf tot 1 januari 1567 zijn ambt behield: ID., 39 (n. 45).
113. NOFLATSCHER (1987), 38, 43, 45 (n. 89).
114. NOFLATSCHER (1987), 43, 45 (n. 89). ‘Für Dür: etc. Hofstatt’ d.d. 1-1-1570: Busbequius hervatte zijn taak op 1 september 1571.
115. NOFLATSCHER (1987), 42 (n. 71), 44/5 en passim; ‘Für Dür: etc. Hofstatt’ d.d. 1-1-1571: Busbequius wordt genoemd als opperhofmeester en kamerheer tot 1 augustus 1574.
116. NOFLATSCHER (1987), 40/1, 42 (n. 89). Cf. ook MIRAEUS (1622), 16.
117. NOFLATSCHER (1987), 40-42, 44-46.
118. NOFLATSCHER (1987), 44-46; cf. H. XVI, p. 419 (n. 71).
119. NOFLATSCHER (1987), 46.
120. App. II, p. 507: Busbequius aan Masius d.d. 13-8-1569 (cf. H. XVI, p. 412, 419, 421). Dat Busbequius zou hebben gewoond in de ‘Burg oder wie sie jetzt hiess im Palatium’, lezen we bij: MAYER (1911), 349, die verwijst naar: BIRK (1866), 98/9; Von Birk spreekt hier evenwel (zonder Busbequius te vermelden) over ‘Gassen von der Kaiserlichenburgkh an gegen der Kohlmarckht uund S. Michaelskirch’. Ongegrond is het verhaal dat Busbequius een huis had op de hoek van de Himmelpfortgasse en Seilerstätte en dat hij daar een sering zou hebben geplant, die in 1589 tot bloei zou zijn gekomen; de bevolking zou uit bewondering deze plant sindsdien ‘Türkischer Holler’ hebben genoemd en het huis ‘Zur Hollerstaude’: KERNER VON MARILAUN (1893), 3-5; SCHIMMER (1904), I, 632; BIBL (1918), 114. Busbequius wordt namelijk niet genoemd als een bewoner van de ‘Seylergassel’ en ‘Gassel beim Himmelpforten’: BIRK (1866), 148/9. De benaming ‘Auf der Hollerstauden’ en ‘Der Hollerstaudenbastei’ kan slechts worden teruggevoerd tot de tweede helft van de zeventiende eeuw; het ontstaan van de naam is onverklaard: TEPLY (1980), 27. Zie over de sering H. XVIII, p. 449.

verblijf in Wiener Neustadt[121.] en vanzelfsprekend naar alle belangrijke hof gebeurtenissen, waarbij de kinderen aanwezig waren. Dit was onder andere het geval bij de rijksdag in Spiers in 1570 en bij de kroning van Rudolf II tot koning van Hongarije in september 1572[122.].

Voor de keizer was de aanstelling van een opperhofmeester van het hof van zijn zonen een gevoelige zaak. Godsdiensttwisten dreven in de zestiende eeuw vorsten en volkeren uiteen. Het hof in Wenen lag wel enigszins buiten de ergste woelingen, maar ook hier lieten extreme standpunten zich steeds vaker horen. Maar zolang Maximiliaan regeerde, bleef Wenen voor velen een veilige wijkplaats.

Busbequius voelde zich kennelijk thuis in dit klimaat. Zijn trouw aan de katholieke traditie stond niet ter discussie, maar niettemin achtte hij de mens hoger dan de leer; hij was geneigd tot verdraagzaamheid en tot het sluiten van compromissen op grond van verstandelijke overwegingen. Uit een wat latere brief aan Maximiliaan blijkt dat hij de politiek van Filips II afwees, die in de Nederlanden slechts katholieken duldde[123.]. Zo was de benoeming van Busbequius als opperhofmeester van de zonen van Maximiliaan zowel voor de keizer zelf, als ook voor de partij die aan bleef dringen op een streng katholieke opvoeding van de aartshertogen gewenst. Bovendien gold Busbequius als een man met een rijke ervaring en een grote eruditie.

De religieuze opvoeding van de aartshertogen werd van streng katholieke zijde met argusogen gevolgd, des te meer omdat Maximiliaan reeds in zijn jonge jaren blijk had gegeven van sympathie voor de protestanten en hun gedachten. De keizer gaf echter in belangrijke mate toe aan de wens van zijn Spaanse en katholieke echtgenote. Zij wilde een katholieke opvoeding voor haar zonen. En inderdaad, door Spaanse en pauselijke waarnemers aan het hof werden alle opperhofmeesters en leraren van de aartshertogen als goed katholiek beoordeeld; alleen de keuze van Hans Khevenhüller wekte enig wantrouwen[124.].
Toch is het opmerkelijk dat allen die een belangrijke taak hadden bij de opvoeding van de aartshertogen, beschouwd kunnen worden als verdraagzame personen op godsdienstig gebied. Busbequius is

121. Cf. Busbequius (Wiener Neustadt = ‘Neapoli, Austriae’) aan Maximiliaan d.d. 7-6-{1568}.
122. Cf. MASIUS (1886), 494 en LAMEY (1794), 391: Pighius aan Masius d.d. 18-40-1572. Zie ook KHEVENHÜLLER (1971), 73; NOFLATSCHER (1987), 47/8.
123. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 7-3-1575; cf. H. XII, p. 342.
124. NOFLATSCHER (1987), 45/6, passim. Zie over Busbequius: DENGEL, (1939), 38: Melchior Biglia (Nuntius in Wenen) aan Michele Bonelli (kardinaal van Alessandrino) d.d. 2-1-1567: over de hofmeester van de aartshertogen: ‘un grande huomo da bene Catholico et di essemplare vita’ (Busbequius wordt echter niet met name genoemd en dus is het niet geheel uitgesloten dat Rumpf is bedoeld).

een goed voorbeeld. Het is begrijpelijk dat Maximiliaan er grote waarde aan hechtte dat Busbequius zo lang mogelijk in dienst zou blijven van zijn zonen, ook toen Alva Busbequius enkele jaren later uitnodigde om in Spaanse dienst te treden[125.].

Overigens zullen ook de Spaanse waarnemers aan het hof van Maximiliaan hebben begrepen dat zij in die tijd geen verdere tegemoetkoming van Maximiliaan op godsdienstig gebied konden verwachten. Er was dan ook enige discrepantie tussen de werkelijkheid en de inhoud van de berichten die zij verstuurden[126.]. Zo schreef graaf Monteagudo in 1576 aan de secretaris van de Spaanse koning een geheim rapport over Busbequius' rol in de religieuze opvoeding van de prinsen Matthias en Maximiliaan: Busbequius had ervoor gezorgd dat de aartshertogen Matthias en Maximiliaan de weinige kerkdiensten, die er waren, bijwoonden, opdat de kinderen ter communie gingen. De prinsen ontvingen ook op het gebruikelijke tijdstip het sacrament van het heilig vormsel. Tijdens zijn gouverneurschap gebeurde er niets twijfelachtigs, ook al gaf hij soms uiting aan zijn bezorgdheid over de onderwerpen, waarover de prinsen spraken. Hij mengde zich in deze discussies, maar niet uit vrees voor zijn positie, veeleer ter wille van de prinsen, want hij wenste dat zij in staat zouden zijn hun eigen verantwoordelijkheid te nemen als zij volwassen zouden zijn. Monteagudo schreef verder dat hij ‘uit vriendschap’ Busbequius had ontraden de prinsen de bijbel in andere talen dan het Latijn en het Grieks te laten lezen. Immers, zij lazen de bijbel in de volkstaal, tegen de bepalingen van de kerk in. Als zij de verhalen in de bijbel in de volkstaal wilden lezen, hadden zij daarvoor toestemming kunnen vragen van de keizer. Maar dit was niet nodig, aangezien zij Latijn kenden. Monteagudo schreef niet te weten of Busbequius zijn raad had gevolgd. Desondanks beschouwde hij Busbequius nadrukkelijk als ‘goed katholiek en verstandig’ (‘buen catholico y cuerdo’) en, herhaalde Monteagudo nog eens, in religieuze zaken had hij zich bij de opvoeding van de prinsen met veel omzichtigheid gedragen[127.].

De werkelijkheid was in dit geval dat Maximiliaan, na lang aandringen van Maria, pas in de zomer van 1575 zijn toestemming had gegeven voor de eerste communie en het vormsel van Matthias en Maximiliaan, die toen respectievelijk achttien en zestien jaren oud waren. Bij Rudolf en Ernst was dit in Spanje op aanzienlijk jongere leeftijd gebeurd[128.].

Busbequius[129.] was in zijn jeugd weliswaar opgevoed in de katholieke traditie, maar was evenzeer beïnvloed door de lectuur van de klassieke en eigentijdse auteurs en door de

125. Zie p. 335 vlg..
126. NOFLATSCHER (1987), 45/6.
127. Monteagudo aan Zayas d.d. 13-4-1576. Cf. over Monteagudo's strenge geloofsopvattingen EDELMAYER (1989), 62 vlg..
128. NOFLATSCHER (1987), 53.
129. Over Busbequius' godsdienstige opvattingen vindt men korte opmerkingen bij: STEINEN (1926), 1; SARTON (1942), 563; HUUSSEN (1949), 24; DHONDT (1950), 255; WAELE (1954), 10, 14/5, 77/8, 93 (n. 14). Cf. ook H. V II, p. 162 vlg..

omgang met vrienden, die, evenals hij zelf, hadden gestudeerd aan de universiteit van Leuven. Erasmus had sterk zijn stempel gedrukt op het onderwijs uit de beginperiode (Goclenius) aan deze universiteit. Het is in dit opzicht dus niet verwonderlijk dat Busbequius trouw bleef aan de kerk van Rome, maar evenmin nam hij klakkeloos de oude tradities over. Hij keurde bepaalde hervormingen goed, al waren ze in strijd met de leer van de gevestigde kerk. Dit bleek al uit het rapport van Monteagudo. In de geschriften van Busbequius ontbreken scherpe uitspraken over godsdienstige problemen. Hij bewaarde een weloverwogen distantie, zich hierin onderscheidend van de bewogenheid, waarmee, bijvoorbeeld, een oud-reisgenoot als Hans Dernschwam afgaf op de katholieke clerus, de paus, maar evenzeer op de Islam[130].

> Uit enkele verhalen in de Turkse brieven leren we Busbequius' houding op godsdienstig gebied beter kennen. Met sympathie sprak hij in de vierde Turkse brief over bisschop Metrophanes, die hij op de Prinseneilanden had ontmoet. Metrophanes was abt van een klooster op Chalcis. Busbequius noemde hem een ‘menselijk (“humanus”) en niet ongeleerd’ man, die een hereniging wenste van de kerk van Rome en de Griekse kerk. Maar hij vond hierin geen steun bij het volk dat in het algemeen de katholieken als onzuiver en heidens de rug toekeerde. Busbequius besloot: ‘Zozeer schept ieder behagen in zijn eigen gewoonte’[131].
> Ondanks zijn grappen over de bijgelovigheid van de Turken kon Busbequius soms ook met waardering over hun religieuze opvattingen spreken. Zo vertelde hij dat Rüstem kort nadat deze vergeefs had geprobeerd een onderschepte brief in cijferschrift te lezen, bewondering voor hem had opgevat, toen bleek dat Busbequius de tekst van de brief wel kon lezen. Kort daarna had de pasja de gezant vertrouwelijker toegesproken. Dit op zich was iets uitzonderlijks. Hij nodigde Busbequius uit om toe te treden tot het Mohammedaanse geloof: Süleyman zou hem op een geweldige manier belonen. De gezant antwoordde dat hij het geloof, waarin hij was opgevoed en dat zijn meester beleed, niet wilde opgeven. ‘Goed dan’, zei Rüstem: ‘maar wat zal er dan met uw ziel gebeuren’? ‘Wat betreft mijn ziel koester ik goede hoop’, gaf Busbequius ten antwoord. Na even te hebben nagedacht zei Rüstem: ‘Zo is het inderdaad. Ik ben van mening dat degenen, die heilig en onschuldig hebben geleefd, de eeuwige zaligheid deelachtig zullen zijn, welk geloof ze ook hebben gevolgd’. Busbequius voegde hieraan toe dat deze opvatting bij de meeste Turken voor ketterij werd gehouden en dat Rüstem niet door iedereen als rechtzinnig in het geloof beschouwd werd[132].

Het thema dat de mens in zijn eigen leven mag en zelfs moet ingrijpen en zich niet geheel afhankelijk moet opstellen van zijn predestinatie, was een belangrijk element van Busbequius' levensfilosofie. In de ‘Exclamatio’ stelde hij dat de

130. DERNSCHWAM (1923), 77-82, passim.
131. B.289,(17-26).
132. B.175,(13)-176,(13).

mens niet moest afwachten en alles verder aan God overlaten; maar hij diende zijn eigen lot zoveel mogelijk in handen te nemen[133.]. In de eerste Turkse brief leest men hoe Turkse bootslui bij nacht en ontij met de gezant en zijn gevolg de Donau afvoeren, echter zonder op de gevaren te letten, zodat hij zich niet kon bedwingen hen hierover te onderhouden. Maar de Turken riepen dat Allah hen zou helpen; voor deze houding toonde Busbequius weinig begrip[134.].

> Dit is ook de teneur van Busbequius' discussie met een tsjausj over de predestinatie. Dit gesprek is ook vanwege zijn bijzondere afloop het memoreren waard. Omdat tegenwind Busbequius tijdens een boottocht verhinderde terug te keren naar de Prinseneilanden, richtte hij in het groene gras van een naburig eilandje een maaltijd aan. Op het eiland was om dezelfde reden een aantal Turken. Tijdens de maaltijd lagen ook een tsjausj en een tolk aan. Sprekend over Bayazid voer de tsjausj hard uit tegen deze zoon van Süleyman, omdat die zijn wapens had opgenomen tegen zijn broer. Volgens Busbequius verdiende Bayazid medelijden, omdat een onvermijdelijk lot hem had gedwongen naar de wapens te grijpen, of anders een zekere dood tegemoet te gaan. Toen de tsjausj Bayazid bleef vervloeken, wees Busbequius op de inconsequentie dat de Turken Bayazid schuldig oordeelden aan een ontzettende misdaad, maar dat zij Selim, de vader van Süleyman, die in opstand was gekomen tegen zijn vader (sultan Bayazid II), en hem zelfs ook had gedood, niet beschuldigden. ‘Juist’, zei de tsjausj: ‘want de afloop hiervan heeft duidelijk gemaakt, dat hij wat hij deed, door goddelijke ingeving heeft gedaan en dat hij vanuit de hemel was voorbestemd’. Busbequius wees er vervolgens op dat op die manier niet de intentie maar de afloop beslissend werd voor de beoordeling van het handelen en dat zij zo ‘God zullen maken tot bedrijver van het kwaad’ en dat zij het van de afloop af laten hangen of zij iets als goed of nutteloos zullen beoordelen. Zo verdedigden beiden enige tijd hartstochtelijk en met luide stem hun standpunt, daarbij plaatsen uit de heilige schrift aanhalend als: ‘Kan het vat aan de pottenbakker zeggen: waarom heb je mij zo gevormd? Ik zal het hart van de farao verharden. Ik heb Jakob uitverkoren, Esau gehaat’[135.]. Na afloop van de discussie ging de tsjausj naar de Turken in de buurt, die wilden weten waarover de discussie was gegaan. De tsjausj sprak hen lang toe en zij luisterden in grote ernst. Daarna baden zij allen, omdat het middag was en tijd voor hun traditionele gebed. Toen de tsjausj eindelijk was teruggekeerd, vroeg Busbequius, die met enige bezorgdheid het tafereel had gadegeslagen, wat er was voorgevallen. De tsjausj vertelde daarop aan Busbequius dat hij aan de andere Turken had verteld, waarover zij hadden gediscussieerd en over zijn bewondering voor de kennis van de heilige schrift bij de gezant en dat het de gezant aan niets anders ontbrak met betrekking tot al het geluk, dan dat hij was ingewijd in hun godsdienst. Daarom

133. B.379,(24)-383,(14); zie H. XIX, p. 465.
134. B.19,(14)-20,(5); zie over de betekenis van het woord ‘alaure’ H. XVII, p. 427 (n. 8).
135. Zie voor deze ontleningen aan de bijbel HUUSSEN (1949), 297 (n. 92).

> hadden zij elkaar aangespoord tot een gebed dat God hem dit inzicht zou schenken[136].
> Het medelijden waarvan Busbequius in zijn discussie over Bayazid had blijk gegeven, bepaalde ook in belangrijke mate zijn eigen handelen en deed hem bij herhaling zakelijke overwegingen vergeten. Vaak liet hij woorden vallen als 'ongelukkig' en 'meelijwekkend' wanneer hij sprak over de slachtoffers van het Turkse systeem: bij Mustafa en Bayazid en bij hun kinderen, bij de gevangen genomen christenen die op wagens naar Constantinopel werden gereden, bij de galeislaven die de boten voortroeiden op de Donau, en tenslotte ook bij de krijgsgevangenen van Djerba. Anders dan men van een juridisch geschoold man zou verwachten, sloeg hij de oude regel dat 'beloften niet te vertrouwen zijn' in de wind. Hij verdedigde zijn optreden door te wijzen op oudchristelijke waarden: 'Als iemand niet de wil, maar de mogelijkheid ontbreekt tot terugbetaling, moet dit geaccepteerd worden, zoals het is: wat aan de goeden wel geschiedt, is niet verloren'. Hij concludeerde naar aanleiding van geruchten dat sommigen na terugkeer uit hun gevangenschap lachten over zijn lichtzinnigheid, waaruit hij hun gezindheid kon opmaken: 'Er zal geschieden, wat God zal willen. Hoe het ook is uitgevallen, ik zie niet waarom het mij moet spijten dat ik aan velen wel heb gedaan: juist de deugd is zichzelf altijd de schoonste beloning ("Ipsa sibi virtus semper pulcherrima merces"). Ik verwacht geen bijzondere beloning voor mezelf, geen eerbetuigingen, ik wil niet dat mij een standbeeld wordt toegewezen. Ik wens slechts dat ze in zoverre dankbaar zijn, dat ze eerlijk terugbetalen wat voor hun lijfsbehoud is uitgegeven (..). Maar ik ben blij dat ik niet alleen heb betaald, maar ook dat ik tot voorbeeld ben geweest, waardoor de meesten {namelijk van de christelijke gemeenschap in Constantinopel} aangezet zijn om ook zelf een goed werk te verrichten'[137].

Naast zijn taken als opperhofmeester was Busbequius in de jaren van zijn verblijf in Wenen belast met het toezicht op de hof bibliotheek[138].

De vriendenkring in Wenen.

Anders dan Hans Khevenhüller, die tijdens Busbequius' afwezigheid met Albert en Wenceslaus in Spanje met tegenzin het gouverneurschap over Maximiliaan en Matthias op zich had genomen[139], verrichtte Busbequius zijn nieuwe taak met plezier. Hij had een zekere vrijheid, omdat hij zich niet met de dagelijkse zaken van het keizerlijk hof hoefde bezig te houden. Dat hij niet terugkeerde naar zijn vaderland, hing samen met de oorlog die daar woedde, en bovendien met de onwil van de keizer om hem te laten gaan. Voorlopig vond hij, opgenomen in de kring van geleerden aan het hof van Maximiliaan, daar nog 'een veilige haven' voor de wrede

136. B.334,(2)-336,(22).
137. B.274,(4)-275,(20). Over Busbequius' schulden: p. 300 vlg..
138. Zie H. XVI, p. 413 vlg..
139. KHEVENHÜLLER (1971), 55-65.

oorlogen die overal in Europa gevoerd werden en die de laatste decennia van de zestiende eeuw voor velen tot een hel maakten.

> Busbequius uitte tegenover Von Dietrichstein in 1567 zijn tevredenheid over de vrijheid die zijn nieuwe functie bood. Hij voegde hieraan toe dat hij zich weinig in de zaken van de wereld mengde en dat hij niet wist, wat er zich precies aan het hof afspeelde. Toch wilde hij zich het liefst in een veilige haven terugtrekken, al wist hij niet waar: 'Ik zie het vaderland verwikkeld in duizend ongelukken, onder een streng en hard juk gebracht en voor de toekomst onderworpen aan wisselend ongeluk. Dus moet er van nu af aan in ballingschap geleefd worden. Het is een grote vraag, waar het beter is in ballingschap te leven. Hier is behoefte aan uitwisseling van gedachten'. Hij verzocht Von Dietrichstein hem van nieuwe ontwikkelingen op de hoogte te houden[140.].
> Aan zijn oude vriend Masius, die al jaren eerder het onrustige leven van secretaris en gezant had opgegeven voor de wetenschap, schreef Busbequius: 'Jij, mijn Masius, werp je op die studies, zodat deze je de grootste roem, je vrienden het hoogste genot, de mensen het hoogste nut zullen brengen. Ik zet dit Sparta luister bij, dat ik heb verkregen, toegewijd aan dit hofleven, en benoemd voor de dienst van vier zeker niet erg strenge meesters, want niets is beter, niets beminnelijker dan deze jongens, Maar toch ontgaat het je niet, wat voor leiding en zorgen dit leven met zich meebrengt. Maar alleen de hoop op vrijheid troost me, die ik me, als ik ze eenmaal heb herwonnen, op geen enkele wijze zal laten ontrukken'[141.].
> Het hof van keizer Maximiliaan bood onderdak aan een groot aantal kunstenaars en geleerden. Velen vonden daar een wijkplaats voor de vervolgingen elders. Een aantal geleerden was zowel aan de Weense universiteit, als ook aan het hof verbonden[142.]. Niettemin was het keizerlijk mecenaat zuinig en er bestaat geen grote herinnering aan de kunstcollecties van het keizerlijk hof, zoals we die wel hebben aan de kostbare verzamelingen van aartshertog Ferdinand in Ambras en van keizer Rudolf in Praag. De decennialange oorlogen met de Turken hadden hoge schulden veroorzaakt, die spoedig na Busbequius' vertrek uit Wenen in 1574 grote bezuinigingen noodzakelijk maakten.
> Toch bevorderde Maximiliaan wel degelijk de bestudering van de natuurlijke historie, ook reorganiseerde hij de keizerlijke bibliotheek en vulde deze aan[143.]. Zijn uitgaven voor lustsloten, parken en menagerieën en dergelijke waren vergeleken bij die van de veel

140. App. II, p. 503 vlg.: Busbequius aan Von Dietrichstein d.d. 12-7-1567. Cf. p. 300 en H. XII, p. 354/5.
141. App. II, p. 507 vlg.: Busbequius aan Masius d.d. 13-8-1569.
142. ASCHBACH (1888); HARTL / SCHRAUF (1898); BIBL (1918); ID. (1929), 405 vlg.; EVANS (1973), 118 vlg., passim; NOFLATSCHER (1987), 38.
143. Lipsius prees Maximiliaan om zijn bibliotheek, zijn milde hand bij het regeren en als bevorderaar van de wetenschap: LIPSIUS (1978), 137-141: Lipsius aan Maximiliaan d.d. ?-7-1574.

vermogender en machtiger Filips II zeker gering[144.], maar ook Spanje kon in feite deze uitgaven én die van de kostbare oorlogscampagnes niet dragen.
In de kring van geleerde mannen rond het hof heeft Busbequius zich thuis gevoeld. Terwijl hij 'de zaken van de wereld meed' zocht hij van het begin af aan het gezelschap van geleerden. Zo had hij Verantius reeds ontmoet vóór diens vertrek in 1553 naar Constantinopel en Verantius had zich toen een goede indruk van Busbequius' talenten gevormd[145.]. Hetzelfde gold voor Ferdinands lijfarts Josephus Salandus, die Busbequius misschien zelfs al in Padua had leren kennen[146.]. Na het Turkse gezantschap genoot Busbequius prestige door zijn ervaring, zijn verzameling boeken, munten en andere zeldzaamheden, en tenslotte ook door zijn hoge positie aan het hof. Hij had veel contact met geleerde landgenoten, vooral nadat een toenemend aantal van hen zich na 1570 in Wenen vestigde. Het waren Carolus Clusius, Justus Lipsius, Hugo Blotius, Stephanus Pighius en Petrus a Rotis[147.], en vermoedelijk ook Nicolaus Biesius[148.], Andreas Dadius[149.] en Rembertus Dodonaeus[150.]; bovendien kende hij Johannes Sambucus[151.], Jacopo Strada[152.], Lazarus von Schwendi[153.], Baltasar

144. KALLBRUNNER (1927), 183/4; FITZINGER (1856), 436, 467-469; NEILREICH (1855), 27. Zie over de menagerie in Wenen ook FEITH / FEITH (1893), 147 vlg.. Over de aanleg van tuinen en lustsloten door Filips II: PARKER (1978), 38/9.
145. VERANTIUS (1859), 5/6: Verantius aan Busbequius d.d. 20-1-1555.
146. VERANTIUS (1859), 55-57: Verantius aan Salandus d.d. 17-7-1555. Giuseppe Salandus uit Bergamo was hoogleraar medicijnen te Padua en daarna lijfarts van Ferdinand en Maximiliaan. Hij verliet Wenen na de dood van Maximiliaan (1576) en overleed - méér dan 100 jaar oud - in 1630: HIRSCH (1932).
147. Zie voor Clusius H. XVIII, p. 444; voor Lipsius H. XII, p. 355; voor Blotius H. XVI, p. 413; voor Pighius H. XV, p. 399. Petrus a Rotis, afkomstig uit Kortrijk, woonde sinds 1550 in Wenen, verliet daarna deze stad voor enige jaren, maar keerde in 1557 terug. Hij vervulde onder andere het ambt van hoogleraar in de rechten aan de universiteit van Wenen. Busbequius laat Clusius de groeten aan hem overbrengen: Busbequius aan Clusius d.d. 28-7-1585. Maar Hartl en Schrauf beweren dat Rotis in 1580 gestorven zou zijn: HARTL / SCHRAUF (1898), 258 vlg.. Zie verder: OPSOMER 'Over Willem Quackelbeen (..)' (1970), 154/5.
148. Biesius (Gent, 1516) was geneesheer en hoogleraar te Leuven en sedert 1569 lijfarts van Maximiliaan. Hij schreef enige werken over retorica. Lipsius noemde Biesius in 1572 in één adem met Pighius, Sambucus, Crato en Sambucus. Biesius stierf op 15 april 1573 na een aanslag. Cf. BERGMANS (1889), 122/3; LIPSIUS (1978), 73. Cf. ook H. XVI, p. 412 (n. 37).
149. Zie H. XVI, p. 414.
150. LOUIS (1954), 253: Dodonaeus werkte van 1574 tot 1578 in keizerlijke dienst.
151. Zie H. XVI, p. 417 vlg..
152. Over Strada: BUSCH (1973), 193-219; JANSEN (1982), 58/9. Over contacten met Busbequius: H. XIV, p. 373 (n. 12).
153. KLUCKHOHN (1891); FRAUENHOLZ (1939). Busbequius moet Von Schwendi, generaal van het keizerlijke leger en tevens een ontwikkeld man, goed hebben gekend. Zie s.v. 'Schwendi'.

Batthyani[154.], de Franse zaakgelastigde Jean de Vulcob[155.] en vermoedelijk ook de jurist Johannes Schwartzenthaler[156.]. Zijn liefde voor planten deelde Busbequius onder anderen met Johannes Aicholz[157.], Johannes Crato von Crafftheim[158.] en Paulus Fabricius[159.].

154. Generaal Baltasar III Batthyani (1590) streed succesvol tegen de Turken bij Kanizsa. Hij was gehuwd met de dochter van Nicolaus Zrínyi, de held van Szigetvár. (Deze gegevens zijn van János Buzási, plaatsvervangend Directeur van 'Magyar Országos Levéltár' ('Hungarian National Archive'), Boedapest). Zie verder: 'Verzeichniss der in dem Stambaume der fürstlichen und gräflichen Familie von Batthyani vorkommende Familienmitglieder, samt biographischen Daten', Wenen 1896; EVANS (1973), 120; PIRNÁT (1973). In een brief d.d. 2-2-1570 schrijft Busbequius dat hij drie mandjes met vruchten heeft ontvangen van een dienaar van Batthyani en dat hij ze terstond daarheen had gezonden, waarheen de keizer had opgedragen. In de eerste brief die hij 'haar' (?) zou sturen, zou hij haar van de dienstvaardigheid van Batthyani op de hoogte brengen.
155. Jean de Vulcob, Frans zaakgelastigde aan het hof van Maximiliaan tot 1576, toonde belangstelling voor wetenschap, onder andere voor de botanie; cf. EVANS (1975), 24; CLUSIUS (1583), 172; ID. (1601), 153; CHARRIERE (1848-1860), III, 596; CHAMPION / FRANCOIS (1959-1972), I-III, passim; LANGUETUS (1646), 27, 60, 69, 74, 107, 187. Busbequius vroeg Maximiliaan herhaaldelijk om uitbetaling van zijn salaris via De Vulcob (zie zijn brieven d.d. 24-1-1575 (= 1), 13-10-1575 (= 1) en 9-11-1575 (= 1)).
156. Johannes Baptista Schwartzenthaler was hoogleraar in de rechten in Wenen: ASCHBACH (1888) 213/4. In hoeverre hij Busbequius zelf gekend heeft, is niet duidelijk. Toen Busbequius reeds gestorven was, herinnerde hij aartshertog Matthias in een dedicatiebrief aan de kennis waarvan hij door 'Busbequius en andere zeer goede mannen' was doordrongen: SCHWARTZENTHALER (1594), f. 4v.
157. Johannes Aicholz (1520-1588), een hooggeschat anatoom en hoogleraar in de medicijnen in Wenen, was bevriend met Tanner en met Clusius, die lang bij hem in huis leefde en met hem een plantentuin aanlegde: HARTL / SCHRAUF (1898), 1-25; SCHADELBAUER (1953). Busbequius vroeg Clusius Aicholz te groeten in brieven d.d. 17-7-1585 en 16-1-1588; in de laatste brief noemde hij Aicholz echter niet bij name, maar sprak van Clusius' 'zeer goede gastheer'. Cf. ook GILLET (1860).
158. Johannes Crato von Crafftheim (1519-1585), lijfarts van Maximiliaan II, was bevriend met Clusius, Lipsius, Blotius en Sambucus. Hij was protestant en verliet Wenen om godsdienstige redenen tijdens de regering van Rudolf II. GILLET (1860); BECKER (1877), 319-321; GERSTINGER (1968), 22/3; LIPSIUS (1978), 158. Zie H. XVIII, p. 454 (n. 101).
159. Paulus Fabricius (1519 of 1529-1589) muntte uit in poëtica, retorica, mathematica en astronomie. Hij was hoogleraar in de medicijnen in Wenen. Ook deed hij onderzoek naar planten. Keizer Ferdinand benoemde hem tot hofmathematicus. Met de geleerden Dadius en George Eder stelde hij de dichterskroning weer in ere. Vrienden van hem waren Dadius, Aicholz, Rotis en Clusius: HARTL / SCHRAUF (1898), 60, 63 en 187-194; GERSTINGER (1968), 213. Zie over Fabricius ook ELLINGER (1929), II, 264 en tenslotte ook H. XVI, p. 411.

> De dichter Paulus Melissus had Busbequius reeds in 1563 leren kennen aan tafel bij George Tanner, sinds 1557 hoogleraar Grieks aan de Weense universiteit[160.]. Een kleine passage uit een latere brief van Lipsius aan Pighius geeft een indruk van de tafelgesprekken bij dergelijke gelegenheden: 'Vandaag at ik bij onze held Busbequius (ik kan immers niet spreken van "man"). Na de maaltijd nogal lange verhalen, en over de letteren, zoals bij hem gebruikelijk. Dit gebeuren heeft mij de dag gekost en mijn afspraak met jou'[161.].

Busbequius was in deze jaren de meest invloedrijke Nederlander aan het hof, terwijl juist onder Maximiliaan velen uit de lage landen naar Wenen waren gekomen[162.]. Er zijn geen bewijzen voor dat hij misbruik maakte van zijn positie, maar evenmin onttrok hij zich aan de morele verplichtingen tegenover personen, die zich tot hem richtten om steun. Vooral geleerde mannen riepen zijn hulp in[163.].

> De nog jeugdige Neolatijnse dichter Jacobus von Falckenburg, bijgenaamd 'Milichius' droeg uit waardering een 'Idyllion' op aan Busbequius, zijn 'patronus'[164.]. In 1570 droeg de Vlaamse

160. MELISSUS (1586), 503. Paul Schede, alias Paulus Melissus (1539-1602) ontving in 1564 van Ferdinand I de dichterskroon. Hij vocht als soldaat in Hongarije, werkte als opvoeder en diplomaat aan het hof van Maximiliaan en maakte talloze reizen in Europa; hij leefde in Italië en in de Duitse gebiedsdelen en sinds 1584 ook in Parijs, waar hij Busbequius terugzag: H. XII, p. 354; cf. NOLHAC (1923); BALMAS (1969); LIPSIUS (1978), 271.
George Tanner (waarschijnlijk vóór 1519 tot ±1580) was een vriend van Aicholz: ASCHBACH (1888), 213/4 en HARTL / SCHRAUF (1898), 1-25 (over Aicholz) en 279-289; GERSTINGER (1968), 84.
161. LIPSIUS (1978), 74/5: Lipsius aan Pighius d.d. 13-6-1572. Zie het citaat in H. II, n. 12.
162. FEDERHOVER (1956), 111.
163. Over de politieke en godsdienstige denkbeelden van de Nederlanders in het algemeen en het onderlinge saamhorigheidsgevoel, met name aan het Praagse hof: MOUT (1975), 94-117.
164. MILICHIUS A FALCKENBURGK (1567); de titel van het 'Idyllion sacrum' luidt: 'Ecloga Leprosi. Samaritanus. Christus'; cf.: MAYER (1883), 103 (nr. 548). Over deze Jacobus von Falckenburgk is nog vrij weinig bekend. Hij werd geboren op 24 juli 1540 in 'Marchia Nova Brandenburgia'. Hij studeerde te Erfurt (1555-1558), Parijs (1570-1571) en Orléans (1571-1573). Hij vocht mee tijdens de oorlog van 1566 tegen Süleyman en hij zou tijdens deze veldtocht een handschrift van de 'Historia Apollonii' hebben gevonden. In de periode na 1566 moet hij enige jaren aan het Weense hof hebben doorgebracht en ook Busbequius hebben leren kennen. Daarna verbleef hij met de latere Franse koning Hendrik III te Krakau, die hij ook begeleidde op de weg terug naar Frankrijk na de dood van Karel IX (cf. H. XII, p. 338). In latere jaren zocht hij zijn toevlucht aan het hof van koningin Elisabeth van Engeland. Naast andere dichtwerken schreef hij 'Britannia, sive de Apollonica humilitatis, virtutis et honoris porta'. Deze informatie over het leven van Von Falckenburgk werd welwillend gegeven door Dr. G.A.A. Kortekaas die in verband met zijn onderzoek naar de 'Historia Apollonii' een artikel voorbereidt over deze Neolatijnse dichter.

wiskundige en astronoom, Johannes Stadius, zijn ‘Ephemerides’ aan Busbequius èn aan Lazarus Schwendi op. Hij sprak hen beiden aan als ‘Maecenas’[165]. Op 19 januari 1574 schreef Stadius Busbequius opnieuw en vroeg hem in de rol van mecenas de keizer te verzoeken Hubertus Goltzius te steunen. Deze boekdrukker en numismaticus had aan de keizer zijn ‘Augustus’ opgedragen[166]. Inderdaad overreedde Busbequius de keizer om 100 thalers voor Goltzius beschikbaar te stellen. Op 23 maart 1579 schreef Busbequius de keizer een kort overzicht van de gemaakte kosten. Behalve de 100 thalers had de keizer ook aan Johannes van der Aa 400 kronen en aan bepaalde verdienstelijke personen 150 kronen beloofd. Deze moesten worden betaald uit inkomsten van de goederen van Elisabeth[167].

Ook richtte hij tot de keizer een verzoek namens de Franse jongeman Johannes Planchon, opdat er een brief zou uitgaan naar de aartsbisschop van Kamerijk (Cambrai) met een verzoek om toestemming voor een inzameling in de abdij van hertog Andrea; want de jongen was sinds 1571 als zanger werkzaam geweest in de keizerlijke muziekkapel onder Philippe de Monte, maar was wegens het breken van zijn stem naar huis gezonden[168].

Of Busbequius met De Monte zelf op goede voet verkeerde, is niet bekend. Wel koos hij partij tegen hem in een twist tussen de kapelmeester en Gisbertus Leoninus. Het onderwerp van de twist was het ambt van schatmeester (‘Thesaurarius’) van de kathedraal van Kamerijk. Deze prebende was in juli 1572 door de keizer aan De Monte verleend. Gisbertus Leoninus, de zoon van Elbertus Leoninus, hoogleraar in Leuven en raadgever van de hertog van

165. Stadius aan Busbequius en Von Schwendi d.d. 30-8-1570.
166. Stadius aan Busbequius d.d. 19-1-1574. Stadius' verzoek aan Busbequius is een mogelijke verklaring voor de belangstelling die Goltzius had voor Busbequius' komst naar Vlaanderen in 1574: H. XII, p. 338. Stadius schreef ondermeer dat hij Busbequius in 1570, tijdens het verblijf in Antwerpen (cf. p. 332), verschillende keren van dienst was geweest. We weten niet waarom Stadius in augustus 1570 zijn derde uitgave van de ‘Ephemerides’ aan Busbequius en Von Schwendi opdroeg. Over Stadius' ‘Ephemerides’: ERNALSTEEN (1927), 17 vlg.. Een mogelijke verklaring voor de contacten tussen Stadius en Busbequius is de verwantschap tussen de familie ‘Van den Wyngaerde’ die te Loenhout en Brecht een kasteel bezat en de ‘Van Staeyens’: ID., 7; De met Busbequius verwante Lucas (van) Wijngaerd behoorde wellicht tot dezelfde familie ‘Van Wyngaerde’ en was zo wellicht ook met Stadius verwant.
In Brugge verscheen in 1573 een nieuw boek van Goltzius over munten. Dit droeg als titel ‘Caesar Augustus (..)’. Volgens het colophon was het boek in 1574 gedrukt. Over Goltzius: LE LOUP (1985).
167. Busbequius aan Rudolf d.d. 23-3-1579.
168. Busbequius aan Maximiliaan d.d. ?-?-{1572}; op 19 sept. 1572 zijn aan Johannes Planchon deze ‘preces primaria’ verleend: WSA Primae preces, Kart.23 Varia 5-6 (geen folionummering) (Busbequius' tussenkomst wordt hier vermeld); Planchon heette ook wel Johann Plonsen; zie over zijn indiensttreding: SMIJERS (1919), 146. Over De Monte: DOORSLAER (1921).

Aarschot, was echter kort tevoren als schatmeester door de bisschop van Kamerijk benoemd. In januari 1575 werd in Rome door de kerkelijke overheid ten gunste van Leoninus beslist. De Monte weigerde ook dit vonnis te erkennen en na eindeloze strijd werd de prebende in 1579 alsnog aan hem verleend. Busbequius' brief aan de keizer dateert vermoedelijk uit de periode vóór het Romeinse vonnis[169].
Op 7 juni {1568} beval Busbequius bij de keizer een jongeman aan die de keizer de brief kwam brengen: de jongen was met hem verwant en was vijf jaren eerder op aanbeveling van zijn ouders bij hem gekomen. Toen hijzelf na zijn terugkeer in dienst van de keizer, in 1566, een betrekking had gevraagd voor de jongen bij de jonge aartshertogen, had de keizer geantwoord dat ‘een betrekking niet zou ontbreken’. Bang onbeschaamd te zijn, had hij de kwestie niet aangeroerd, maar er deed zich een gelegenheid voor de jongen met Verantius en Christof Teuffenbach naar Constantinopel te sturen[170]. Nu zijn verwant vandaar was teruggekeerd {in het voorjaar van 1568} beval hij hem opnieuw bij de keizer aan. Hij voelde zich gesteund door het oordeel van de beide gezanten, maar vooral door dat van Verantius. De jongen, bescheiden van nature en ijverig, pakte omwille van de deugd en de lof elk karwei aan. Hij kende Latijn, Frans, neder-Duits en Spaans. ‘Geschikte bewijzen’ voor zijn adeldom zouden worden getoond. Onlangs was het gebrek aan geschikte dienaren voor de hofhouding van de zonen van de keizer opgevallen; daarom achtte hij het boven alles zijn plicht de keizer op deze jongeman te wijzen. Maar het was ook zijn persoonlijke wens dat de jongen in keizerlijke dienst zou komen. Het was van belang voor hem iemand van de zijnen bij zich te hebben: ‘Buiten hem had hij niemand’. Hij had in de zestien jaren van zijn dienst de keizer nooit lastiggevallen door iemand uit zijn omgeving naar voren te schuiven[171]. Een antwoord op deze brief is niet bewaard.

De tweede Spaanse reis (augustus 1570 - september 1571)

Al in maart 1566 was Maximiliaan onderhandelingen begonnen om de terugkeer van Rudolf en Ernst uit Spanje te bespoedigen[172].

Of en in hoeverre er enig verband is tussen Busbequius' terugkeer uit Spanje in het voorjaar van 1566 en Maximiliaans' gelijktijdige streven om zijn zonen niet te lang in Spanje te laten vertoeven, is niet duidelijk. Uit een brief van Busbequius aan Von Dietrichstein van 12 juli 1567 blijkt wel dat men in Wenen spoedig de terugkomst

169. Busbequius aan Maximiliaan d.d. {1572 (na juli)}. Dr. R. Lindell (Wenen) die een studie over De Monte en deze kwestie voorbereidt, gaf mij deze informatie over de twist tussen De Monte en Leoninus.
170. Over het vertrek van de jongen ook bij Busbequius aan Von Dietrichstein d.d. 12-7-1567. De instructie van de keizer voor Verantius en Teuffenbach is van 27 mei 1567; zij vertrokken uit Constantinopel omstreeks midden maart 1568: SPULER (1935), 325.
171. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 7-6-{1568}.
172. MAYER-LÖWENSCHWERDT (1927), 37.

van de twee aartshertogen verwachtte[173].

Toch gaf Filips II pas in december van het jaar 1569 zijn fiat voor het vertrek van Rudolf en Ernst. Maar in de daaropvolgende maand februari eiste hij dat twee jongere aartshertogen in hun plaats zouden worden gestuurd. Zij zouden met hun zuster Anna, die de nieuwe gemalin van Filips II zou worden, naar Spanje reizen[174]. Busbequius kreeg opdracht de aartshertogen Albert en Wenceslaus naar het hof van Filips te begeleiden. Hij keerde in augustus 1571 van deze tweede Spaanse reis in Wenen terug, dit keer in het gezelschap van de aartshertogen Rudolf en Ernst.

Anna en de jonge aartshertogen zouden vanuit Spiers (Speyer) vertrekken; vandaar zou ook hun zuster Elisabeth met haar hofhouding naar Frankrijk reizen, waar haar de Franse koning Karel IX als gemaal wachtte[175]. Zowel Anna als Elisabeth huwden vóór hun reis met de handschoen. Het vertrek van de Spaanse koningin was bepaald op 1 augustus vanuit Spiers, waar ook de rijksdag zou plaatsvinden[176]. Reeds op 18 juni kwamen keizer Maximiliaan en zijn gemalin Maria in Spiers aan samen met hun oudste dochters Anna en Elisabeth, de aartshertogen Matthias, Maximiliaan, Albertus en Wenceslaus en de twee jongste dochters Margaretha en Eleonora[177].
Het vertrek van de beide aartshertoginnen en de beide aartshertogen vereiste grote voorbereidingen. Uit de bestaande hofhoudingen en door nieuwe aanstellingen werden nieuwe hofhoudingen gevormd voor zowel de vertrekkende als de achterblijvende aartshertogen en voor de twee nieuwe koninginnen. Busbequius kreeg opdracht Albert en Wenceslaus naar Spanje te begeleiden. Hans Khevenhüller werd tijdelijk aangesteld als opperhofmeester van Matthias en Maximiliaan[178].
Kort voor zijn vertrek schreef Busbequius zijn oude vriend Masius vanuit Spiers dat de reis naar Spanje de mogelijkheid bood hem

173. Busbequius aan Von Dietrichstein d.d. 12-7-1567.
174. MAYER-LÖWENSCHWERDT (1927), 37-39; EDELMAYER (1982), 144; FUENSANTA DEL VALLE (1892), III, 433-435: Filips aan Maximiliaan d.d. 8-2-1570.
175. Miraeus en latere biografen meenden dat Busbequius Elisabeth naar Frankrijk had begeleid: cf. H. I, p. 18; Gachard toonde de onjuistheid hiervan aan: GACHARD (1872), 186; we komen Miraeus' gedachte echter opnieuw tegen bij: VOCELKA 'Habsburgische Hochzeiten (..)' (1976), 108, onder verwijzing naar: Hofzahlamtsbuch 24, f. 415r (WHA). De juiste lezing van deze bron houdt echter in dat aan 'Herr Aug. de Püspoek' 600 fl. waren uitgekeerd voor zijn reis naar Spanje {dus niet voor Frankrijk!}; 2.400 gulden zouden binnen zes weken aan Busbequius worden gegeven via Jobst Crögen, koopman aan het keizerlijke hof; de kwitantie is d.d. 1-7-1570.
176. Over de huwelijken van Anna en Elisabeth: VOCELKA 'Habsburgische Hochzeiten (..)' (1976), 103-111; over de gebeurtenissen op de rijksdag: AULINGER (1980).
177. KHEVENHÜLLER (1971), 54.
178. KHEVENHÜLLER (1971), 55. Een aantal leden van het hof van de vier aartshertogen begeleidde Albert en Wenceslaus naar Spanje, zoals blijkt uit de toevoegingen aan de 'Für Dür: etc. Hofstatt' d.d. 1-1-1570.

terug te zien. Hij vroeg Masius om te kijken naar enkele paarden van het ras met de naam 'Cortaus'(?); in Wenen kwam dit soort niet voor en zijn eigen grotere paarden, die niet geschikt waren voor een dergelijke reis, wilde hij niet meenemen. Voorwaarde tot de aankoop van de paarden was dat ze mooi en bont zouden zijn[179.].

Het afscheid was moeilijk, toen de jonge koningin Anna en haar twee nog jongere broers op 1 augustus vertrokken. Over land en water reisden zij naar Vlissingen; vandaar brachten schepen hen naar Noord-Spanje[180.].

In Keulen schreef Busbequius op 7 augustus een tweede brief aan Masius, nu in antwoord op een vraag van Masius over de wijze waarop de aartshertogen door hertog Willem {van Kleef} ontvangen moesten worden. Busbequius schreef dat de ontvangst zowel in het Duits als het Latijn kon plaatsvinden. Indien het in het Latijn gebeurde, kon hij gemakkelijk de twee kinderen instrueren zodat ze een weinig in het Latijn zouden antwoorden en het een plezierige indruk zou maken. Hij voegde eraan toe dat de aartshertogen op het schip voerden waarop ook de koningin reisde. Deze gehele reis verbleven zij in hetzelfde gastverblijf, of in ieder geval dichtbij elkaar; zij aten ook altijd gezamenlijk. Dit was besloten opdat ze zó minder heimwee zouden hebben[181.].

Op 22 augustus bereikte het gezelschap Bergen op Zoom. Omdat het weer de reis op zee niet toestond, besloot men de koningin en de aartshertogen van 25 augustus tot 1 september Antwerpen te laten zien. Deze stad bereidde hun een groot onthaal. De feestelijkheden duurden verscheidene dagen[182.]. Een ziekte van aartshertog Albert stelde het vertrek uit Antwerpen echter met negen of tien dagen uit. Begeleid door Don Frederic en 200 Spaanse ruiters verliet het hoge

179. Busbequius aan Masius d.d. 23-7-1570.
180. KHEVENHÜLLER (1971), 56/7; bij deze auteur komen ook mededelingen voor over zijn jongere broer 'Moriz', die als kamerheer van de aartshertogen de reis naar Spanje meemaakte. Over deze reis naar Spanje is het volgende materiaal bewaard: GACHARD / PIOT (1881), III (beschrijving van de reis van Anna); FUENSANTA DEL VALLE (1892), III, 540-548, 561; enkele brieven van Hopper aan Viglius: HOPPER (1802), 295/6, 303, 305, 308, 311, 313; zie voor de brieven van Viglius aan Hopper: n. 183. Van grotere betekenis is de 'Vogage de Lambert Wyts en Espagne 1570-1571' d.d. 1570-1571. Lambert Wyts, was afkomstig uit Mechelen, en maakte in dienst van Busbequius de reis naar Spanje en vervolgens naar Wenen mee. Zijn reisverslag in het Frans geeft een rijk overzicht van de gebeurtenissen, feestelijkheden en ontmoetingen onderweg. Na deze Spaanse reis sloot Wyts zich aan bij een nieuw gezantschap naar Constantinopel en deed ook hiervan verslag. Hij sloot op 18 juli 1573, na terugkeer uit Constantinopel, in Dinant zijn reisverslag af. Over Wyts: FISCHER (1974), 81, 89-90 (n. 9). Met Karel Rijm reisde een zekere Ioos Wyts naar Turkije; deze was misschien familie: VRIENDT (1971), 150.
181. Busbequius aan Masius d.d. 7-8-1570.
182. Zie voor dergelijke feesten SNOEP (1975).

gezelschap tenslotte Antwerpen weer[183]. Pas kort voor het vertrek uit Bergen op Zoom naar Middelburg kwam Matthias von Otthen, de leermeester van de twee aartshertogen, met instructies voor Busbequius aan[184].

Het vlaggeschip onder leiding van admiraal De Bossu verliet op 25 september onverwacht de haven van Vlissingen. Aan boord waren koningin Anna en een talrijk gevolg van hoge Spaanse edelen. De andere schepen haastten zich het voorbeeld van het vlaggeschip te volgen. Op het tweede schip van de grote vloot bevonden zich de beide aartshertogen en een belangrijk deel van hun hofhouding. Ook Busbequius reisde op dit schip[185]. Hij schreef over de reis dat zij met gunstige wind waren vertrokken en dat zij met aanwakkerende wind het Nauw van Calais naderden. Zij werden slechts tegengehouden door de vloot die achteropkwam en die hen verhinderde om alle zeilen te benutten. Aartshertog Albert had last van zeeziekte, hetgeen volgens Busbequius niet verwonderlijk was, omdat ook vele volwassenen, 'onder wie stevige personen', hierdoor geplaagd werden[186].

Na aankomst in Santander berichtte Busbequius dat de zeereis acht dagen in beslag had genomen. Zij had echter sneller gekund, wanneer niet een Engels gezantschap hen enkele dagen had opgehouden. De aanleiding van dit gezantschap was een beschuldiging van de Spaanse gezant aan de Engelse koningin, waarmee haar onderdanen tot rebellie werden aangezet. Niettemin zou, indien een geschikte dienaar door de Spaanse koning werd gestuurd, deze bij de Engelse koningin toegang worden verleend; de koningin was niet afkerig om de vriendschap met Spanje te hernieuwen. Ook erkende zij dat zij veel aan het Oostenrijkse huis verschuldigd was. Tenslotte bood het gezantschap onder leiding

183. 'Vogage de Lambert Wyts en Espagne 1570-1571' d.d. 1570-9 tot 1571-9; zie over de feestelijke ontvangst in Antwerpen en het ziekbed van Albert: BECANUS (1580), 'Francica' p. 24/5 (cf. H. XVII, p. 432 vlg.). Busbequius aan Maximiliaan d.d. 24-9-1570: Wenceslaus lijdt nog aan maagstoornissen; Busbequius aan Maximiliaan d.d. 26-9-1570, 4-10-1570: Wenceslaus doorstond de reis over zee goed; Albert leed aan misselijkheid. Zie over de medewerking van Stadius n. 166. VIGLIUS (1661), 273: Viglius ab Aytta (Antwerpen) aan Joachim Hopper d.d. 28-8-1570: de koningin is twee dagen geleden aangekomen in Antwerpen; in deze briefwisseling komen meer berichten voor over de reis van koningin Anna en nadien over de terugkeer van de aartshertogen Rudolf en Ernst. HOYNCK VAN PAPENDRECHT (1743), II, 592/3: Viglius aan Hopper d.d. 21-10-1570: Micault - Busbequius' vriend - bevond zich zwaar ziek in Zeeland. De Vocht verbond hieraan de conclusie dat Micault was belast met de supervisie over de vloot en de convooien: VOCHT (1954), III, 506.

184. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 24-9-1570; op 14 maart 1571 droeg Maximiliaan Busbequius op om Matthias von Otthen 100 florijnen te betalen als vergoeding voor zijn reiskosten uit Polen naar Spiers in de zomer van 1570; cf. ook Maximiliaan aan Matthias von Otthen d.d. 14-3-1571. Zie over Otthen en de andere leermeesters van aartshertog Albert MIRAEUS (1622), 14-16.

185. 'Vogage de Lambert Wyts en Espagne 1570-1571' d.d. 1570-1571; Busbequius aan Maximiliaan d.d. 26-9-1570.

186. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 26-9-1570.

van Lord Howard ('Hivartus'), de admiraal van de Engelse vloot, een ring met een fraaie steen als geschenk aan koningin Anna en een brief van de Engelse koningin waarin zij haar havens aan de Spaanse vloot ter beschikking stelde. Lord Howard vormde twee dagen met elf schepen de voorhoede van de vloot. Daarna werd hij met een geschenk en een brief weggestuurd[187].

Op 7 oktober landde de vloot in Santander. Busbequius schreef dat zeker een groot deel of de gehele vloot schipbreuk zou hebben geleden, als niet de veilige haven van Santander was opgezocht. Het vertrek uit deze plaats werd uitgesteld tot 16 oktober, omdat de voorzieningen voor de reis over het ongecultiveerde land nog ontbraken. Maar intussen maakte een groot aantal Spaanse edelen zijn opwachting[188]. Op 23 oktober werden de koningin en de aartshertogen plechtig onthaald in Burgos. Er waren triomfbogen opgesteld, rijkelijk met spreuken en verzen getooid, en men vierde de aankomst van de koningin met feestelijkheden, banketten en toernooien. Pas op 29 oktober aanvaardde men de reis van Burgos naar Valladolid. De aartshertogen Rudolf en Ernst kwamen hun broers en zuster in het plaatsje Advena tegemoet, niet ver van Valladolid, dat men op 3 november bereikte. Hier vonden wederom feestelijkheden plaats[189]. Op 12 november vond ook de intocht in Segovia plaats, waar koningin Anna haar gemaal voor het eerst ontmoette. Het huwelijk werd, zoals Busbequius schreef, op 14 november gevierd zonder grote feestelijkheden, maar in aanwezigheid van veel edelen. Busbequius schreef verder naar Wenen dat hij de volgende dag Albert en Wenceslaus over had gedragen aan Filips II. De koning had voorkomend geantwoord en was vol zorgzaamheid geweest. Hij had ook gezegd dat hij in Madrid voor hun hofhouding ('familia') zou zorgen. Hijzelf (Busbequius) had niet kunnen achterhalen, wie zij als kamerheren zouden krijgen en welke plannen men had met de jonge edelen die met de aartshertogen zouden worden opgevoed. Hijzelf zou alles in het werk stellen de keizer tot tevredenheid te dienen[190].

Aan de reis was echter in Segovia nog geen einde gekomen. Kort

187. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 4-10-1570. Zie over de aankomst in Santander ook: MAYER-LÖWENSCHWERDT (1927), 29. Over Lord Charles Howard en zijn taak bij het begeleiden van de vloot: LAUGHTON (1891), 1.
188. 'Vogage de Lambert Wyts en Espagne 1570-1571' d.d. 1570-1571; Busbequius aan Maximiliaan d.d. 15-10-1570.
189. 'Vogage de Lambert Wyts en Espagne 1570-1571' d.d. 1570-1571; MAYER-LÖWENSCHWERDT (1927), 30.
190. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 16-11-1570; 'Vogage de Lambert Wyts en Espagne 1570-1571' d.d. 9-1570 tot 9-1571. Als data van het huwelijk worden ook 12 en 13 november genoemd: MAYER-LÖWENSCHWERDT (1927), 30. Van Busbequius zijn na 16 november 1570 geen brieven uit Spanje meer bewaard gebleven, maar het is wel zeker dat hij ook nadien nog heeft geschreven; op 18 november 1570 schreef Maximiliaan hem zijn goedkeuring over de ontvangen brieven en spoorde Busbequius aan hem op de hoogte te houden van alles wat belangrijk kon zijn voor het Oostenrijkse huis.

daarna verliet het hof deze stad en arriveerde op 26 november in Madrid, waar wederom triomfbogen met opschriften waren opgesteld[191.].
Busbequius bleef die winter in Spanje en reisde later met de aartshertogen Rudolf en Ernst terug naar Oostenrijk. Over zijn doen en laten in Spanje is weinig bekend.
In het voorjaar van 1571 schonk Filips II Busbequius 800 florijnen per jaar voor zijn verdiensten in Constantinopel voor het gehele Habsburgse huis en later voor de kinderen van de keizer. De Nederlander Joachim Hopper, zegelbewaarder van Filips II, die in Madrid lid was van de koninklijke raad en de Nederlandse aangelegenheden behartigde, regelde deze zaak. Hopper noemde Busbequius in een brief een van de voornaamste mannen van de lage landen: '(..) veu mesmes qu'il est de gens bien principaulx dudict pays'. Filips tekende in de marge van deze brief aan dat hij 600 florijnen te weinig achtte voor Busbequius, maar hem 800 florijnen wilde schenken[192.].
De terugreis uit Spanje vond plaats in de zomer van 1571. In een rustig tempo trokken de aartshertogen Rudolf en Ernst met hun gevolg naar Barcelona, dat zij op 29 juni bereikten. Een vloot onder leiding van Don Juan vertrok op 18 juli naar Genua, waar men op 26 juli voet aan wal zette. Zij werden ontvangen door Andrea Doria en de Signoria van de stad. Op 1 augustus verliet men Genua. Met een honderdtal schepen voer men vanaf 4 augustus over de Po. In de Italiaanse steden langs de route werd het gezelschap, zoals ook op de heenreis, telkens opnieuw feestelijk onthaald aan de verschillende vorstenhoven. Pas op 23 augustus bereikte men Wenen[193.]. Busbequius keerde dadelijk terug in zijn oude functie als opperhofmeester en kamerheer van Matthias en Maximiliaan.

De vacatures in de Geheime Raad in Brussel.

Van Spaanse zijde werd tot twee keer toe een beroep gedaan op Busbequius om zitting te nemen in de Geheime Raad in Brussel[194.]. Dit bewijst nog eens dat het Oostenrijks-Habsburgse huis Busbequius niet wilde laten gaan, ook niet in de vroege jaren zeventig, toen Busbequius zich het liefst in zijn vaderland wilde terugtrekken.

De Geheime Raad was naast de Raad van State en de Raad van

191. 'Vogage de Lambert Wyts en Espagne 1570-1571' d.d. 1570-1571.
192. REIFFENBERG (1844), 209-210: Hopper aan Filips II d.d. 7-4-1571. Over Hopper: BRUGMANS (1927), BAELDE (1965), 269, POSTMA (1987). REIFFENBERG (1844), 230: Hopper aan Filips II d.d. 29-5-1571: er is overeenkomstig de bevelen van Filips met Busbequius gesproken over de paspoorten {voor de terugreis naar Wenen} van de dienaren en van de jonge prinsen.
193. MAYER-LÖWENSCHWERDT (1927), 39-40.
194. Messiaen noemde een brief van Viglius aan Hopper d.d. 4-4-1556 als het vroegste bewijs voor de belangstelling die men in Brussel aan de dag legde voor Busbequius als toekomstig lid van de Geheime Raad, en verwees naar 'Analecta Belgica Tom. I, Pars 2a, 385'; hij moet zich hebben vergist met een brief van Viglius aan Hopper d.d. 4-4-1575 (zie n. 200): MESSIAEN, III, 413). Toen Messiaen sprak over een brief van Hopper aan Filips II d.d. 7-4-1575, bedoelde hij de brief d.d. 7-4-1571 (zie n. 192).

Financiën door keizer Karel in 1531 opgericht om zijn zuster Maria van Hongarije als landvoogdes van de Nederlanden bij te staan. De Raad hield zich bezig met bestuurlijk werk en was samengesteld uit juristen. De drie genoemde raden hadden onder de hertog van Alva echter veel van hun macht verloren. Een belangrijke reden voor het verlies van aanzien waaronder de Geheime Raad gebukt ging, was de voortdurende onderbezetting. Het ambt van raadsheer was geen sinecure en bracht een rusteloos bestaan met zich mee[195].

Alva stelde op 13 juli 1571 aan Filips II voor om Busbequius in de Geheime Raad op te nemen ten einde hem met de Duitse aangelegenheden te belasten. In een korte notitie schreef de koning op de rand van een in Simancas bewaarde brief: 'Ik geloof dat het gaat om de man die met mijn neven kwam. Als hij het is, zie ik niet hoe de keizer het zal opvatten en of hij zelf tevreden zal zijn met het ambt in de Geheime Raad. Het zal goed zijn hiervan Alva op de hoogte te brengen, opdat hij zegt wat hij ervan denkt en of hij de bedoelingen van Busbequius kent en hoe de zaak moet worden aangelegd'[196]. Op 5 september 1571 antwoordde Alva dat een lid uit de Geheime Raad, die tevens een groot vriend was van Busbequius - zonder twijfel gaat het hier om Micault - naar Wenen zou schrijven[197]. Op 23 december schreef Alva opnieuw aan de koning en berichtte dat Busbequius had teruggeschreven dat hij vermoeid was en zich naar huis wilde terugtrekken. Maar Busbequius was echter door hem bewerkt nogmaals te schrijven; hij zou zich verheugen als Busbequius de taak op zich zou nemen[198].

Maar uit een brief van 14 januari 1572 van Alva aan Filips blijkt dat Busbequius vastbesloten aan Alva's raadgever had bericht dat hij naar zijn huis wilde terugkeren. Maar de keizer had hem bevolen te blijven en zijn zonen te dienen[199].

In het voorjaar van 1575 liet Viglius, de voorzitter van de Geheime

195. BAELDE (1965), 89, 116, 198-200, 203.
196. GACHARD / LEFEVRE (1848-1936), II, 198 (nr. 1037): Alva aan Filips d.d. 13-7-1571; het officiële antwoord van Filips aan Alva d.d. 5-8-1571 is in overeenstemming met Filips' aantekening: ID., II, 193 (nr. 1044). De originelen en minuten van de brieven tussen Filips en Alva over Busbequius die zich in SAG bevinden, zijn onder mijn ogen geweest; zie voor de nummers GACHARD / LEFEVRE (1848-1936) en DURME (1964).
197. GACHARD / LEFEVRE (1848-1936), II, 198 (nr. 1049) en ALBA (1952), II, nr.I 418: Alva aan Filips d.d. 5-9-1571.
198. ALBA (1952), II, nr. I 483: Alva aan Filips d.d. 23-12-1571.
199. GACHARD / LEFEVRE (1848-1936), II, 220: Alva aan Filips d.d. 14-1-1572; (het origineel in SAG Estado 551 (45) 2p.).

Raad, aan Joachim Hopper in Spanje weten dat hij van zijn zware taak ontheven wilde worden en dat hij geschikte nieuwe leden voor de Geheime Raad wenste. Al eerder had hij Pamelius en Busbequius voor de functie van raadsheer aanbevolen[200].
Pas in een brief van 8 oktober 1575 van Filips II aan de Groot Commandeur van Castilië vernemen we dat Hopper onder anderen Busbequius aan de koning had voorgesteld[201]. Het gerucht van Busbequius' kandidatuur werd spoedig in ruimere kring bekend: Maximiliaan Morillon, een hoge geestelijke in Vlaanderen met goede contacten in de hoogste kringen, schreef kardinaal de Granvelle op 6 februari 1576 over troepenbewegingen, waarover Busbequius, 'toekomstig lid van de Geheime Raad' hem had ingelicht[202]. Graaf Monteagudo, de Spaanse ambassadeur in Wenen, schreef kort daarna in een rapport over Busbequius dat Maximiliaan Busbequius niet zou laten gaan en dat hij derhalve geen verdere pogingen daartoe had ondernomen[203].
Ook is het vermoeden gerechtvaardigd dat Busbequius zeker in deze jaren ook zelf niet bereid was een dergelijke functie te aanvaarden. Hij kon zich moeilijk voegen in de Spaanse politiek in de Nederlanden en was nadien ook een voorstander van een rol van een van de Oostenrijkse aartshertogen als landvoogd van de Nederlanden[204].

200. HOYNCK VAN PAPENDRECHT (1743), I, 835: Viglius aan Hopper d.d. 4-4-1575. Het is niet precies bekend hoe nauw de betrekkingen tussen Busbequius en Viglius zijn geweest. Zie de index s.v. 'Viglius'; cf. over Viglius ook POSTMA (1983). Zie voor de theoloog en bestuurder Jacque de Joigny de Pamele (Pamelius): SCHREVEL (1901).
201. GACHARD / LEFEVRE (1884), III, 369 (nr. 1531): Filips aan de Groot Commandeur van Castilië d.d. 8-10-1575.
202. POULLET / PIOT (1877-1896), VI, 8: Morillon aan Granvelle d.d. 6-2-1576. Over Morillon: PIOT (1899).
203. Monteagudo aan Filips d.d. 14-3-1576; de brief van Monteagudo was een antwoord op een verzoek d.d. 9-2-1576 van Gabriel Zayas, secretaris van de Spaanse koning om de gedachten van de keizer te peilen met betrekking tot Busbequius' toekomst.
204. Zie H. XII, p. 341/2.

Hoofdstuk XII: Het verblijf in Parijs. ‘Maître de maison’ van Elisabeth, koningin-weduwe van Frankrijk (1574-1591).

Koning Hendrik III van Frankrijk in wenen.

In januari 1574 stond Busbequius op het punt voor onbepaalde tijd naar zijn vaderland te reizen, maar hij wachtte eerst een regeling met de keizer af voor zijn salaris[1]. Of hij ook werkelijk van plan was zich definitief van het hof los te maken, is onzeker. Maar alles wijst erop dat de keizer hem ook nu niet wilde laten gaan. Want reeds in de vroege zomer van hetzelfde jaar was Busbequius terug aan het hof.

> We lezen in een brief van 21 februari 1574 van Hubertus Goltzius aan Abraham Ortelius ‘Wij hadden oock verstaen dat de Heere van Buesbeke op weck was te comen ende daerom gheschreuen anden Secretaris van der Aa’[2].

In mei 1573 was Hendrik van Anjou (1551-1589), derde zoon van Hendrik II en Caterina dei Medici, gekozen tot koning van Polen. Na toestemming van Maximiliaan was hij in de maand december van 1573 en in de daaropvolgende maand over Duits gebied naar zijn nieuwe koninkrijk gereisd[3].

Op 12 juni 1574 werd in Wenen bericht dat koning Karel IX van Frankrijk was gestorven[4]. Dit nieuws kwam voor Maximiliaan als een tegenslag. In 1570 was zijn dochter Elisabeth met de Franse koning gehuwd. De troon werd nu aangeboden aan Karels broer, Hendrik III, de koning van Polen. Deze reisde onmiddellijk terug naar Frankrijk, maar deed intussen geen afstand van Polen[5]. Maximiliaan, begeleid door zijn zonen Matthias en Maximiliaan, haalde Hendrik III op 24 juni plechtig in Wenen binnen[6]. Busbequius was onder de hovelingen, die de koning tegemoet reden en in zijn omgeving

1. Busbequius aan Von Dietrichstein d.d. 17-1-1574.
2. HESSELS (1887), 899 (45, 35): Goltzius aan Ortelius d.d. 21-2-1574; cf. H. XI, p. 329.
3. BUEZ (1984), 157, 174-178.
4. TURBA (1895), 530 (n. 2).
5. Hendrik deed bij de aanvaarding van de Franse kroon niet onmiddellijk afstand van de Poolse troon. Niettemin was dit wel het gevolg van zijn aanvaarding van de Franse kroon. Polen ging een nieuw ‘interregnum’ tegemoet. Bij deze Poolse ‘interregna’ die met regelmaat terugkeerden, speelde de Oostenrijkse Habsburgers telkens een belangrijke rol. Hoewel referenties hieraan voorkomen in Busbequius' correspondentie met Maximiliaan en Elisabeth, bleef hijzelf een buitenstaaander in deze kwesties, zie bv. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 13-11-1574; Elisabeth aan Busbequius d.d. 9-4-1585.
6. TURBA (1895), 530 (n. 2).

verbleven tijdens het korte oponthoud in Wenen. De Franse koning beloonde hen vorstelijk: Busbequius ontving een kostbare ketting van 500 escudi[7]. Bij zijn vertrek op 29 juni hadden Maximiliaan en de zijnen een goede indruk van het karakter van Hendrik III gekregen[8].

Op 11 juli berichtte de Venetiaanse gezant in Wenen aan de Senaat van de Dogestad dat Busbequius door Maximiliaan was opgedragen om zich zo snel mogelijk naar zijn dochter Elisabeth, koningin-weduwe van Frankrijk, te begeven en haar bij te staan[9].

> De keizer gaf Busbequius in de instructies van 8 augustus een grote vrijheid van handelen. Omdat Elisabeth haar vader nog niet duidelijk te kennen had gegeven of zij wilde terugkeren naar het keizerlijke hof, was de beslissing daarover uitgesteld[10].

De brieven aan Maximiliaan en Rudolf.

Er zijn 37 brieven van Busbequius aan Maximiliaan bewaard gebleven uit de periode van na augustus 1574[11]. Zij berichten vanaf 22 augustus 1574 tot 8 februari 1576 over de onderhandelingen over het erfdeel voor koningin-weduwe Elisabeth, verder ook over de politieke onrust in Frankrijk en Vlaanderen. Uit latere jaren zijn nog eens een kleine 90 brieven van Busbequius aan keizer Rudolf bewaard gebleven. Zij handelen voornamelijk over de politieke ontwikkelingen in Frankrijk.

> Al de brieven van Busbequius aan Maximiliaan en bovendien 58 van de brieven die Busbequius schreef aan Rudolf, zijn gepubliceerd. Slechts van een klein aantal brieven bezitten we zowel de gedrukte versie, als ook de originelen. Er zijn zo nu en dan kleine, zowel inhoudelijke als stilistische verschillen tussen de originele en gedrukte versies. Zo leert de geschreven versie van de brief van 22 augustus 1574 dat Busbequius volgens opdracht van de keizer onderweg zelf een cijferschrift had opgesteld en naar de keizer had

7. ‘Lo que el Rey de françia mando (..) a los criados del Emperador (..)’ d.d. ?-?-1574: ‘Bousbeck. Vna Cadena de 500 escudos’. Busbequius' aanwezigheid tijdens de ontvangst van Hendrik III staat ook vermeld in: ‘Augerius (..) Busbequius’ {Vita, 1598 of later} (PBN Coll. Dupuy 348, f. 179r).
8. TURBA (1895), 538 (n. 3).
9. TURBA (1895), 538. Op 14 augustus berichtte dezelfde gezant dat Busbequius drie dagen eerder was vertrokken: ID., 538 (n. 4).
10. Maximiliaan aan Busbequius d.d. 8-8-1574.
11. Zie H. I, p. 18 en H. II, p. 36.

gestuurd, maar in de gedrukte tekst ontbreekt deze mededeling[12]. Slechts in de geschreven brief van 10 september lezen we, dat de graaf van Fiesco met ongeveer 25 ruiters Busbequius bij Parijs tegemoet was gereden en dat hij hem op een van zijn paarden naar de stad had begeleid[13].
Welke functie de gedrukte brieven oorspronkelijk hebben gehad, staat niet vast. De datering van deze gedrukte brieven is soms onbetrouwbaar, de plaats van verzending soms onjuist; dit laatste is bijvoorbeeld het geval in de eerste brief aan Maximiliaan, waar sprake is van 'Augustae' in plaats van 'Spirae'. Na de brief van Busbequius aan Maximiliaan van 27 december 1575 treffen we een korte opmerking aan over de inhoud van een verloren gegane brief. Dit zou erop kunnen duiden dat Busbequius deze brieven zelf had bewaard[14].
De correspondentie uit de tijd waarin aartshertog Matthias van Oostenrijk stadhouder was van de Nederlanden (september 1578 - oktober 1581), is op één ongedrukte brief na verloren gegaan. Juist in die periode had keizer Rudolf erop aangedrongen dat Busbequius hem volledig en voortdurend zou inlichten over al hetgeen voor het rijk belangrijk was, want het rijk verkeerde in groot gevaar[15]. Deze lacune in de (gedrukte) correspondentie was ook opgevallen aan Forster en Daniell. Maar nog ontbreekt elk bewijs voor hun verleidelijke suggestie dat de brieven uit deze jaren opzettelijk aan de lezer zouden zijn onthouden, omdat de informatie pijnlijk was voor het Weense hof. Daarbij kwam dat Busbequius zelf als oud-gouverneur van Matthias nauw bij deze gebeurtenissen betrokken was[16].
In het voorwoord van de druk van 1632 stelde Johannes Houwaert dat hij in die editie alle brieven uit zijn bezit had uitgegeven[17]. Een opmerking na de brief van 8 december 1585 lijkt dit weer tegen te spreken: 'Hier is een lacune en onderbreking van de brieven, die een tweede bezorging misschien zal aanvullen'[18].

Het verblijf in Frankrijk van september 1574 tot december 1575.

Busbequius werd kort na zijn vertrek uit Wenen ziek en gaf bloed op. Hij besloot daarom niet langs de Nederlanden naar Parijs te reizen zoals hij van plan was, maar in een lager tempo via Reims[19].

12. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 22-8-1574; in zijn brief d.d. 9-2-1575 (= 2) kwam Busbequius op dit cijferschrift terug; hij stuurde een ander, omdat hij niet wist of het vorige was aangekomen.
13. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 10-9-1574; zie voor deze brief App. IV, p. 533, onder de brief d.d. 1574-9-8.
14. BUSBEQUIUS (1632), 170: 'Hier mist een brief uit het gehucht Markirchen (..)'; daarna volgt een samenvatting van de inhoud van de verloren brief.
15. Rudolf aan Busbequius d.d. 9 juni 1578.
16. FD., I, 66/7.
17. BUSBEQUIUS (1632), f.*.3: 'Auctum ecce thesaurum profero: EPISTOLAS, inquam, omnes, quotquot haberi potuerunt: dignas omnes quae legantur'.
18. BUSBEQUIUS (1632), 276.
19. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 22-8-1574.

De Franse koning was tegen Busbequius' verwachting niet in Reims, maar was naar Lyon gereisd om de strijd tegen de rebellen in zijn land te leiden. Omdat alle postpaarden elders waren ingezet, reisde Busbequius noodgedwongen verder per schip en tenslotte met de twee wagens die Elisabeth hem tegemoet had gezonden; zo bereikte hij pas op 4 september Parijs[20].

De dag na aankomst in Parijs bracht Busbequius de koningin-weduwe de condoléances over namens haar vader en deelde haar mee dat een beslissing omtrent haar terugkeer nog niet was genomen. Haar antwoord luidde dat zij graag deed wat nuttig en aangenaam was voor haar vader; meer wilde zij niet vragen[21].

In Wenen had Hendrik III niet afwijzend gereageerd, toen Maximiliaan een mogelijk huwelijk van hem met Elisabeth ter sprake bracht[22]. Hoewel Busbequius' instructies op dit punt zwijgen, schijnt hij toch mondelinge opdrachten gekregen te hebben. Zelf schreef Busbequius dat hij bij een van de volgende bezoeken aan Elisabeth haar bereidheid tot een huwelijk met Hendrik III had gepolst. Er werd gesproken in Frankrijk over een dergelijk huwelijk. Hij had haar gezegd dat naar zijn mening dit geheel naar de wens van haar vader zou zijn. Uit haar antwoord was gebleken dat zij volstrekt geen huwelijk wenste, maar ook dat zij zich niet tegen de wil van haar vader zou verzetten[23].
Maar weldra werden de geruchten over een huwelijk met de Franse koning zwakker[24]. Nieuwe geruchten kwamen op, nu over een huwelijk van Elisabeth met de koning van Portugal[25]. Busbequius sprak hierover in bedekte termen met de Portugese gezant in de zomer van 1575; hij noemde haar gekantheid tegen elk nieuw huwelijk, maar achtte deze wel overkomelijk[26]. Toch wees hij kort daarna een aanzoek van de hertog van Brunswijk resoluut af met als argument dat de koningin-weduwe geen nieuw huwelijk wenste[27]. Deze hertog van Brunswijk vond tenslotte een geschikte huwelijks-partner in de zuster van de hertog van Lotharingen en het toeval wilde dat Elisabeth iets van dit huwelijk meemaakte, toen zij Nancy aandeed op doorreis naar Wenen[28].
De naam van Elisabeth viel weer in het voorjaar van 1575, toen in de Nederlanden te Breda vredesbesprekingen waren begonnen. Men dacht eraan haar als landvoogdes in de Nederlanden aan te stellen. Busbequius schreef Maximiliaan dat hij liever een van Maximiliaans zonen voor deze taak bestemd zag, als daar

20. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 10-9-1574; zie voor deze brief App. IV, p. 533, onder de brief d.d. 1574-9-8.
21. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 10-9-1574 (zie voor deze brief App. IV, p. 533, onder de brief d.d. 1574-9-8). De beschikbare studies over Elisabeth moeten met enige voorzichtigheid worden geraadpleegd: DARLEM (1847), MARTONNE (1848), STRAKOSCH (1965).
22. FD., II, 6/7 (n. 1) (zich baserend op uitspraken van Thuanus en Brantôme).
23. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 10-9-1574 (zie voor deze brief App. IV, p. 533, onder de brief d.d. 1574-9-8); Busbequius aan Maximiliaan d.d. 17-9-1574.
24. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 9-11-1574.
25. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 13-11-1574.
26. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 7-7-1575.
27. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 17-8-1575.
28. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 27-12-1575.

mogelijkheden toe waren[29]. Hij gaf geen reden, maar een dergelijk zware taak moet in zijn ogen niet geschikt zijn geweest voor de zachtmoedige vrouw, die in haar latere levensjaren kloosters oprichtte en andere goede werken deed. Bovendien had Busbequius in dezelfde brief aan Maximiliaan geschreven dat het hem uitgesloten leek dat er enige rust in de Nederlanden te verwachten was, gezien de eis van Filips II dat alleen katholieken in zijn gebieden mochten leven[30].
Uit verspreide opmerkingen moet men zich een beeld vormen van de indruk die Busbequius van Elisabeth had. De koningin-weduwe was geliefd bij zowel de Franse adel als het Franse volk; zij zagen haar met leedwezen vertrekken[31]. Elisabeth schikte zich naar de wensen van haar vader. De gezondheid van de koningin was niet sterk, zoals vooral in de eerste maanden van Busbequius' verblijf duidelijk werd. Elisabeth verdroeg het langdurige en noodzakelijke verblijf in Frankrijk na de dood van haar man met groot geduld[32].

Busbequius besefte al gauw dat er geen beslissing genomen zou worden over het erfdeel van Elisabeth, zolang Hendrik III in Lyon was vanwege de oorlog in het zuiden van Frankrijk. Hij beschouwde het als een groot nadeel voor de positie van Elisabeth dat zij al zo lang - langer zelfs dan elke koningin-weduwe vóór haar! - van de Franse koning afhankelijk was voor haar geld, terwijl van de andere kant de keizer opnieuw verantwoordelijk voor haar was. Hij stelde daarom eind september 1574 aan de keizer voor om zelf naar de koning te reizen of de koning over deze aangelegenheid te schrijven[33].

Intussen verzocht hij de keizer ook de kosten te dragen voor Elisabeth. Haar schulden bedroegen reeds méér dan 50.000 franken en haar ambtenaren maakten zich grote zorgen over de vraag hoe er in de toekomst zonder hulp van de keizer over geld beschikt kon worden. De Franse koning had wel beloofd de onkosten voor Elisabeth te dragen, maar hij had het geld niet. Zelfs inkrimping van de hofhouding hielp de kosten onvoldoende drukken[34].
Begin november 1574 voerde Busbequius een gesprek met Guy du Faur, heer van Pibrac, advocaat-generaal van het parlement van Parijs. Pibrac kwam van de koning. Busbequius had hem leren kennen in Wenen in het gezelschap van Hendrik III[35]. Pibrac bevestigde het gerucht dat het hertogdom Berry vanaf 1 januari aan

29. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 7-3-1575.
30. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 7-3-1575.
31. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 27-12-1575.
32. Zie ook het kleine geschreven portret van Elisabeth bij: FD., II, 136/7 (n. 1) (met citaten uit Brantôme).
33. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 28-9-1574.
34. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 13-11-1574, 16-11-1574, 29-11-1574.
35. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 9-11-1574, 13-11-1574; In zijn brief d.d. 9-11-1574 schreef Busbequius dat hij een bezoek had gebracht aan Pibrac; deze had hem een tegenbezoek gebracht. In zijn brief d.d. 13-11-1574 vermeldde hij dat Pibrac eergisteren (‘nudiustertius’) in Parijs was aangekomen. Als dit juist is, moet één van beide brieven verkeerd zijn gedateerd.

Elisabeth zou worden toegewezen. Hij adviseerde Busbequius zelf naar de koning te reizen[36].
Maar omdat zonder toestemming uit Wenen hieraan niet viel te denken, besloot Busbequius samen met de bisschop van Parijs, die de kanselier was van Elisabeth, de graaf van Fiesco, haar 'Chevallier d'honneur', en de heer De France, eerste kamerheer van Elisabeth in de tweede helft van november dat zij in brieven zouden pleiten bij de koning voor de belangen van de koningin-weduwe.

Pas eind november gaf een brief van de keizer, die op 31 oktober was opgesteld, Busbequius de vrijheid Elisabeths zaak persoonlijk bij Hendrik te bepleiten[37].

Eind november 1574 zette Busbequius in een brief aan de keizer de problemen rond het erfdeel van Elisabeth uiteen. Elisabeth had bij de dood van haar man recht op een toewijzing van kroondomeinen ('dominia') met inkomsten ter waarde van 60.000 franken. Juist de toewijzing van deze kroondomeinen vormde het probleem.

Domeinen beloofden de hoogste inkomsten. Die van het hertogdom Berry bedroegen jaarlijks 9.000 franken, maar daarbij kwam jaarlijks nog een bedrag aan extra inkomsten, die dikwijls de vaste inkomsten overstegen, maar niet als zodanig werden aangemerkt. Het was dus in het voordeel om zoveel mogelijk domeinen als erfdeel te ontvangen en bovendien juist die domeinen met veel extra inkomsten.

Maar omdat het merendeel der Franse domeinen reeds was verdeeld, of met hypotheken was belast en een aantal in handen was van de opstandelingen tegen de koning[38], wilde men Elisabeth amper de helft van haar erfdeel toewijzen in de vorm van domeinen en de rest in de vorm van tollen en belastingen. Van deze laatste was de winst gering en waren de inkomsten niet zeker.

Toch meende Busbequius dat het gezien Frankrijks grote moeilijkheden al gunstig zou zijn, als Elisabeth de helft van haar erfdeel in domeinen uitgekeerd zou krijgen. Hij wilde toezien dat het overige erfdeel (in de vorm van tollen en belastingen) binnen de toegewezen domeinen zou vallen. Omdat de bruidsschat voor Elisabeth nooit was betaald, neigde hij tot enige voorzichtigheid bij het stellen van eisen, ook al hadden de Fransen hiervan nog geen punt gemaakt. Ook moest hij bij zijn eisen rekening houden met het dochtertje van Elisabeth, opdat haar rechten niet zouden worden aangetast, als haar moeder onverhoopt zou overlijden[39].

Op 12 december kwam Busbequius aan in Lyon. De Spaanse gezant ontraadde hem de gevaarlijke reis naar Avignon, waar de koning verbleef. Maar enkele schippers overtuigden hem dat het risico van een aanval niet groot was. Dus ging hij op 15 december scheep en

36. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 13-11-1574.
37. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 29-11-1574.
38. Cf. ook Busbequius aan Maximiliaan d.d. 9-2-1575.
39. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 29-11-1574. De genoemde bedragen voor de bruidsschat in deze en de volgende brieven wijken soms van elkaar af.

> bereikte twee dagen later Avignon. Op advies van de bisschop Monluc, die eertijds de onderhandelingen in Polen had gevoerd voor Frankrijk en die hem in Valence aan boord kwam begroeten, nam hij zes musketiers als bescherming aan boord[40].

Tijdens de onderhandelingen met de Franse koning, de koningin-moeder Caterina dei Medici en de raadgevers van de Franse koning stelde Busbequius zich op als een afgevaardigde van de keizer die echter niet zelfstandig besluiten mocht nemen. Er werden hem tenslotte twee voorstellen gedaan die bepalend waren voor de latere onderhandelingen in Parijs. Het eerste hield in dat Elisabeth behalve het hertogdom Berry met een geschatte waarde aan inkomsten van 10.000 franken ook nog de belasting op zout van het hertogdom ter waarde van 45.000 franken en 25.000 franken aan belastingopbrengsten zou ontvangen. Busbequius protesteerde, omdat dit betekende dat zo slechts 10.000 franken van het erfdeel in de vorm van domeinen zouden worden toegewezen.

Nu kwam het tweede voorstel op tafel: naast het hertogdom Berry werd Elisabeth ook het graafschap Le Forez van de koning in het vooruitzicht gesteld. Ook werd in het vooruitzicht gesteld het kasteel Remorantin in Berry; Busbequius achtte dit een geschikte plaats als toekomstige residentie voor Elisabeth. Samen zouden de inkomsten van deze domeinen 20.000 franken bedragen.

Wel zou Elisabeth in dit geval slechts recht hebben op belastingen en tollen ter waarde van 30.000 franken, in plaats van de 70.000 franken uit het eerste voorstel. Busbequius protesteerde ook tegen dit voorstel bij de raadgevers van de koning, de bisschop van Orléans en de die van Limoges. Hij beriep zich op een belofte van de Franse koning dat hij na terugkeer een antwoord zou geven[41].

> Busbequius adviseerde de keizer op 9 februari 1575 vanuit Parijs om zich bij de Franse koning te beklagen dat het hertogdom Berry onvoldoende was voor de naleving van het huwelijksverdrag. Daarin waren domeinen met inkomsten ter waarde van 60.000 franken aan Elisabeth beloofd. De billijkheid en de onderlinge vriendschap vereisten dit. En de Franse koning was daartoe des te meer verplicht, daar hij gesproken had van zijn goede wil ten aanzien van Elisabeth en van zijn goede gezindheid tegenover de keizer. Busbequius raadde dat de keizer persoonlijk iets aan zijn brief zou toevoegen, zodat de brief meer indruk zou maken, wanneer hij die op het geschikte moment zou tonen. Hij verwachtte niet dat de Fransen een groter erfdeel in domeinen zouden toewijzen, daar zij hiertoe niet in staat waren; wel zouden zij eerder geneigd zijn de koningin te compenseren in haar verlies aan

40. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 24-1-1575 (= 1).
41. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 24-1-1575 (= 1) en 9-2-1575 (= 1).

domeinen. Hij dacht daarbij ook aan de koningin van Schotland en aan koningin Leonora, die als koningin-weduwe niet het deel hadden gekregen, waarop zij recht hadden, hoewel Frankrijk er in die tijd gunstiger voorstond[42].
De dienaren van Elisabeth beschouwden het als een grote winst dat de koning behalve Berry ook Remorantin had voorgesteld. Want Remorantin behoorde bij het graafschap Blois en grensde aan Le Forez dat twee à drie dagen van Berry afligt[43]. Busbequius schreef de keizer in diezelfde brief dat hij nu zijn lang uitgestelde reis naar zijn vaderland wilde maken. In Brussel zou hij Maximiliaans antwoord afwachten en niet eerder terugkeren naar Parijs, voordat hij dit had ontvangen[44].
Busbequius kwam op 4 maart in Brussel aan[45]; nadat hij wellicht eerst enkele weken in zijn geboortestreek had doorgebracht. Pas op 21 maart keerde hij met brieven van de keizer voor Elisabeth en de Franse koning in Parijs terug. Hij berichtte Maximiliaan dat het vooruitzicht op een spoedige terugkeer haar gelukkig stemde[46].
Maar vóór haar vertrek moesten de onderhandelingen worden afgesloten, vanwege het gevaar dat de Fransen later minder gemakkelijk tot onderhandelen bereid zouden zijn[47]. De Franse koning had tijdens een onderhoud, waarin Busbequius de brief van de keizer had getoond, beloofd dat hij zich na het voltooien van de vredesonderhandelingen tussen de strijdende partijen in Frankrijk zou wijden aan de belangen van Elisabeth[48].

Hendrik III had toegezegd de onkosten van Elisabeth te betalen, zolang zij niet over eigen inkomsten beschikte en de onderhandelingen over haar erfdeel nog voortduurden. Maar het beloofde geld bleef uit, al deed de koning, naar Busbequius' opvatting, het mogelijke om haar lot te verzachten. Busbequius schrijft dat op sommige dagen alleen aan de tafel van Elisabeth nog een maaltijd kon worden opgediend; wie niet wilde vasten, moest voor zichzelf zorgen. Al meer dan tien maanden was het salaris van het hofpersoneel niet betaald[49]. Ook de verzoeken om financiële ondersteuning vanuit Wenen bleven lang zonder resultaat[50].
De Franse koning kondigde in het voorjaar van 1575 aan niet langer Elisabeths onkosten te willen dragen dan het feest van de heilige Johannes (24 juni)[51]. Door gebrek aan fondsen kon Elisabeth ook

42. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 9-2-1575 (= 1 en 2).
43. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 9-2-1575 (= 1).
44. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 9-2-1575 (= 2); Busbequius had in augustus vanwege ziekte zijn reis naar de Nederlanden uitgesteld, aangezien dit tot verdere vertraging van zijn reis naar Parijs zou leiden, cf. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 22-8-1574.
45. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 7-3-1575.
46. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 1-4-1575. Busbequius sprak in zijn brieven aan Maximiliaan d.d. 7 en 16-7-1575 uitdrukkelijk over Elisabeths verlangen om naar huis terug te keren.
47. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 1-4-1575.
48. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 15-5-1575.
49. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 15-5-1575. Het lenen van geld was in het ontredderde Frankrijk in deze tijd schier onmogelijk: Busbequius aan Maximiliaan d.d. 17-8-1575 en ?-7-1575.
50. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 9-2-1575 (= 2).
51. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 15-5-1575.

> haar dochter in Blois niet bezoeken[52.], terwijl dit bezoek voor haar van grote betekenis was, want de kans was erg klein dat de Fransen haar zouden toestaan haar dochter mee te nemen[53.].

Op de tiende {mei} kwamen dezelfde raadgevers van de koning bij Busbequius die hij in Avignon en Lyon had gesproken en zij wilden van Busbequius een beslissing. Deze stemde in met het voorstel van 32.000 franken als inkomsten van domeinen en 28.000 franken aan belastingen en tollen (‘aedes et gabellos vocant’), maar hij eiste een taxatie van de domeinen op grond van de inkomsten over de laatste tien jaren en niet over het laatste jaar. Want zo zou het graafschap Le Forez niet 20.000, maar 11.000 franken opbrengen en Berry en Remorantin nauwelijks acht- of negenduizend franken, zodat er nog tien- of twaalfduizend ontbraken aan het totale bedrag dat was beloofd. De raadgevers beloofden dat als de waarde van de domeinen onvoldoende zou zijn, deze zou worden aangevuld met andere domeinen[54.].

Busbequius stuurde nu een bode naar Wenen met het bericht dat de Fransen niet meer konden geven. Voor het ontbrekende deel aan domeinen was hem ook La Marche in het vooruitzicht gesteld en de betaling in geld (‘pensio’) zou worden toegewezen, waar hij dat wilde[55.].

> Toen de zaak zover was gevorderd ging Busbequius naar de bisschop van Parijs, die ook de kanselier was van Elisabeth. Deze had niet verwacht dat zo'n groot gedeelte van de erfenis in de vorm van domeinen verkregen kon worden. Hij verzweeg Busbequius nu ook zijn mening niet langer: hij was er altijd van uitgegaan dat de koningin beter in geld dan in domeinen haar erfdeel kon ontvangen en hij had daarom aanvankelijk slechts Berry geëist.
> Twee kundige en betrouwbare raadgevers van de koningin bevestigden Busbequius echter nogmaals dat aanname van het voorstel van 32.000 franken in de vorm van domeinen het voordeligst was. Zij kozen aldus voor zekerheid, boven hoge inkomsten, wat vanwege de politieke onrust in Frankrijk de verstandigste regeling was voor Elisabeths belangen[56.].

Op 13 juni drong Busbequius namens Elisabeth bij de keizer aan op een regeling voor haar terugreis. Zij had altijd met geduld haar lot gedragen, maar het zou spoedig ondragelijk worden[57.].

> Op de drie en twintigste {juni} keerde een bode terug met een brief

52. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 1-4-1575; in verschillende brieven is er sprake van Elisabeths wens om naar haar dochter in Blois te reizen: Busbequius aan Maximiliaan d.d. 15-5-1575, 7-7-1575, 16-7-1575.
53. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 1-4-1575.
54. Busbequius aan Maximiliaan d.d. ?-6-1575 (= 1).
55. Busbequius aan Maximiliaan d.d. ?-6-1575 (= 2).
56. Busbequius aan Maximiliaan d.d. ?-6-1575 (= 2). Een korte herhaling van Busbequius' standpunt vindt men in zijn brief aan Maximiliaan d.d. ?-7-1575.
57. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 13-6-1575.

van de keizer[58]. Busbequius ging nu naar de koning en de koningin-moeder en bracht hen ervan op de hoogte dat de keizer instemde met de regeling zoals hij die tot stand had gebracht. De Franse koning beloofde nu ook voor de terugreis van Elisabeth zorg te dragen en gaf Busbequius opdracht zich voor de taxatie van de domeinen tot de kanselier te wenden. Tijdens een onderhoud met De Morvilliers, de kanselier van de koning, was het Busbequius opgevallen dat deze verbaasdheid had getoond over de keuze van de keizer. Dit had zijn argwaan gewekt, alsof er door hem iets over het hoofd was gezien waardoor de Franse koning erbij zou winnen en zij erbij zouden verliezen. Tot nu toe hadden de Fransen zich allerminst toeschietelijk getoond en zij waren de koningin in weinig tegemoetgekomen[59].

Nu konden dan eindelijk de nodige voorbereidingen worden getroffen voor de terugreis. Op 17 augustus zond Busbequius de keizer een lijst met namen van dames die bij het vertrek van de koningin een geschenk verdienden, wilde de koningin geen slechte indruk maken en wilde men zich ook in de toekomst verzekeren van hun hulp[60]. Ook drong Busbequius aan op het sturen van enkele klokken als geschenk voor enkele vrienden die goede verdiensten hadden verricht. Hij had reeds vanuit Lyon hierom gevraagd[61].

Op 18 augustus vertrok Elisabeth in gezelschap van Busbequius naar Amboise, dat zij op de 24ste augustus bereikten. Elisabeth zag nu voor het eerst sinds lange tijd haar drie jaar oude dochtertje terug. Busbequius omschreef haar als een ‘meisje van een dragelijke schoonheid (“tolerabili forma”), echter meer op de vader dan op de moeder lijkend, met een erg gezellig en vrolijk karakter’[62].

Busbequius had gehoopt dat zij spoedig na terugkeer in Parijs op 12 september de reis naar Wenen zouden kunnen aanvaarden[63], toen onverwachts de hertog van Anjou, de broer van de koning, op de avond van 15 september heimelijk Parijs verliet en zich bij de opstandelingen aansloot. De Franse koning vroeg Busbequius begrip te hebben voor zijn moeilijke omstandigheden. Dit betekende opnieuw uitstel voor het vertrek van Elisabeth. Busbequius kreeg geen antwoord op zijn verzoek om een uiterlijke vertrekdatum vast te stellen. Dit was, meende hij, omdat de koning het benodigde

58. Deze bode was klaarblijkelijk niet gekomen in antwoord op de bode die Busbequius begin juni (cf. Busbequius aan Maximiliaan d.d. ?-6-1575 (= 2)) had gestuurd, want Busbequius schreef in dezelfde brief, waarin hij de komst van de bode meldde, dat hij reeds zes weken op een antwoord wachtte (zie Busbequius aan Maximiliaan d.d. ?-7-1575); een onjuiste datering van de brieven ligt voor de hand.
59. Busbequius aan Maximiliaan d.d. ?-7-1575.
60. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 17-8-1575.
61. Busbequius aan Maximiliaan d.d. ?-7-1575, 17-8-1575. Deze klokken werden tenslotte geweigerd door Maximiliaan: Busbequius aan Maximiliaan d.d. 23-10-1575. In de bewaard gebleven brieven uit Lyon wordt niet over klokken gesproken.
62. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 25-8-1575.
63. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 25-8-1575.

geld voor de reis niet bijeen kon brengen[64].

Intussen was de waarde van de kroondomeinen getaxeerd en een contract opgesteld. Het hertogdom Berry, het graafschap Le Forez en de beide delen van La Marche en Remorantin hadden tezamen een waarde van 26.000 franken. Aanvankelijk had men de ontbrekende 6.000 franken niet willen vergoeden, omdat men zei dat de domeinen ondergewaardeerd waren. Maar Busbequius had geweigerd de nadelige gevolgen van hun eigen fout te dragen. Tenslotte werden de steden Murat en Cannat uit het hertogdom Bourbon aan het erfdeel toegevoegd[65].

Op 8 november kwamen eindelijk de 32.000 kronen die de Franse koning voor de salarissen van het hofpersoneel en voor de aanstaande reis ter beschikking had gesteld[66]. Tegelijk excuseerde de koningin-moeder zich dat zij vanwege de onderhandelingen over een nieuw bestand tussen de strijdende partijen niet naar Parijs kon komen om van Elisabeth afscheid te nemen. Het vertrek werd vastgesteld op 4 december. Wagens met meubilair en vier wagens met wijn, die Elisabeth geschikt achtte voor de gezondheid van haar vader, waren reeds acht dagen geleden vooruitgestuurd zodat deze zaken tenminste over het water vervoerd konden worden als de rivieren niet dichtgevroren zouden zijn[67].

Elisabeth nam op 5 december afscheid van Parijs. Haar vertrek wekte bij de bevolking verdriet. Een groot Frans gezelschap onder leiding van kardinaal d'Este deed haar uitgeleide tot aan Nancy. Ook Busbequius reisde mee in haar gevolg.

Te Nancy nam de graaf Von Schwartzenburg Elisabeth onder zijn hoede en voerde haar veilig door de Duitse landen[68]. Op 11 januari kwam het gezelschap in Bazel aan, op 27 januari in Augsburg en twee dagen later in München.

Het laatste traject van de reis naar Wenen ging per schip. In de loop van februari 1576 werd eindelijk Wenen bereikt[69].

De dood van keizer Maximiliaan. Een laatste kort verblijf in Wenen. De aanstelling als ‘maître de maison’ (hofmeester) van Elisabeth.

In juli 1576 had Busbequius zich met het hof naar Regensburg begeven ter gelegenheid van de rijksdag. Ook de keizer was daar aanwezig, maar zijn gezondheid was slecht en na de twee en twintigste augustus kwam hij niet meer van zijn bed. Op

64. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 14-10-1575. Het eerste deel van deze brief werd geschreven op een moment vóór de vlucht van de hertog van Anjou.
65. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 23-10-1575 (= 1).
66. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 9-11-1575 (= 2); zie ook Busbequius aan Maximiliaan d.d. 14-10-1575 en 23-10-1575 (= 1 en 2).
67. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 9-11-1575 (= 2).
68. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 27-12-1575: Lazarus von Schwendi kon wegens ziekte niet aanwezig zijn.
69. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 12-1-1576, 31-1-1576, {?-?-1575/6} en 8-2-1576. TURBA (1895), 538 (n. 14): Elisabeth bereikte Wenen op 16 februari 1576.

12 oktober overleed de gewaardeerde vorst en werd opgevolgd door zijn zoon Rudolf II[70].

Tijdens de herdenkingsplechtigheden droegen hovelingen, onder wie ook Busbequius, de baar met het lichaam van de keizer. Zij plaatsten de overledene in een schip dat hem naar Praag zou vervoeren. Ook de hofhouding verliet Regensburg per schip en wel op 10 november[71].

Vermoedelijk niet lang hierna vertrok Busbequius opnieuw naar Parijs. Reeds in de zomer van 1575 had hij de keizer gevraagd een beslissing over hem te nemen: het liefst zag hij dat de keizer hem beschouwde en behandelde als een nutteloos oudgediende die zijn ontslag had verdiend. Aansluitend schreef hij dat het verstandig zou zijn, wanneer iemand in Parijs zou blijven en zich om het beheer van Elisabeths goederen en belangen in Frankrijk zou bekommeren. Bij de vroegere koningin-weduwen was de noodzaak hiervan duidelijk gebleken[72].

Het lijkt hier toch niet Busbequius' bedoeling te zijn geweest om zichzelf aan te bieden als beheerder van Elisabeths goederen. Want rond die tijd ontving hij - al dan niet in antwoord op zijn brief - een schrijven van de keizer, waarin hem werd gevraagd in Parijs te blijven. Hij antwoordde dat hij het zijn plicht achtte om te gehoorzamen, maar ook dat hij zich bijna te oud voelde voor het werk[73].

Busbequius keerde pas na Maximiliaans overlijden terug naar Parijs, maar al op 17 juli 1576 had hij geschreven aan koning Rudolf en aartshertog Ernst dat hij het zijn taak achtte in korte tijd naar Frankrijk terug te keren om Elisabeths zaken in Frankrijk af te handelen. Zij moesten hem instructies geven, indien dit nodig zou zijn. Hij beklemtoonde zijn ijver om hen beiden te dienen[74]. Op 30 oktober 1576 schreef Busbequius de heren van de ‘Hofkammer’ en vroeg ondermeer een bedrag van 1.000 talers voor de kosten van de reis naar Frankrijk[75].
De vraag of Busbequius al dan niet als de ambassadeur van keizer Rudolf II naar Parijs werd gestuurd, is voorheen reeds afdoend door P. Gachard beantwoord. Deze verwees naar een bericht van 5 juni 1582, dat geschreven was door de Venetiaanse gezant Lorenzo Priuli. Daar leest men dat in Frankrijk weinig rekening werd gehouden met de keizer vanwege diens zwakke positie en dat Frankrijk ook niet erg gesteld was op nauwe betrekkingen, gezien de invloed van de Spaanse koning op de keizer. Frankrijk hield er

70. BECKER (1877), 316; VOCELKA ‘Die Begräbnisfeierlichkeiten (..)’, 106/7.
71. BECKER (1877), 316: Busbequius staat hier vermeld als ‘Augerius von Griesspegkh’; maar ook de namen van anderen zijn in dit artikel verbasterd.
72. Busbequius aan Maximiliaan d.d. ?-7-1575 (= 1).
73. Busbequius aan Maximiliaan d.d. ?-7-1575 (= 2).
74. Busbequius aan Rudolf / Ernst d.d. 17-7-1576.
75. Busbequius aan ‘Hofkammer’ d.d. 30-10-1576.

> slechts een agent op na aan het hof van de keizer, zelf had de keizer noch een gezant, noch een agent bij de Franse koning[76.]. Busbequius zelf verontschuldigde zich op 9 februari 1575 bij Maximiliaan voor het feit dat sommigen hem als ambassadeur hadden aangesproken. Hij had hiertegen geprotesteerd, maar kon het niet helpen. Maar, meende hij, het kon niet veel kwaad, omdat het volkomen duidelijk was dat hij niet de ambassadeur van de keizer was[77.].

Zijn taak in Parijs bestond uit het beheer van de goederen van Elisabeth. In een akte van 20 november werd vastgesteld dat als kanselier van Elisabeths aangelegenheden de bisschop van Parijs was aangesteld, als haar raadgevers zouden dienen de graaf van Fiesco, de opperstal- en keukenmeester de heer von Frose, de heer von Lambespina, Peter Brulart, de heer von Montmoren, von Monthelon en Bazin von Vincelles. Busbequius moest de handelingen van de genoemde heren controleren en Elisabeth op de hoogte houden[78.].

Berichtgeving naar Wenen.

Vanuit Parijs lichtte Busbequius keizer Rudolf uitvoerig in over de politieke ontwikkelingen in Frankrijk. In de eerste jaren van zijn verblijf in Parijs leefde hij met een zekere staatsie, maar kortingen op zijn salaris dwongen hem in 1579 tot matiging.

> Keizer Rudolf kondigde Busbequius in een brief van 20 december 1578 aan dat hij in het vervolg met minder dan de helft van zijn deputaat genoegen moest nemen, gezien de grote tekorten van de schatkist: dat betekende dat hij in vervolg met 2.000 in plaats van 4.500 Rijnse guldens moest rondkomen[79.]. Busbequius antwoordde de keizer dat hij het noodzakelijk had gevonden veel geld uit te geven om zich aanzien en achting te verwerven, want dit zou anderen aan de verschillende hoven helpen om de belangen van de

76. GACHARD (1872), 187 (ook voor het citaat uit het verslag van Girolamo Lippomano, 1579). In officiële documenten van deze periode staat Busbequius genoemd als raadgever (‘consiliarius’) van de keizer en tegelijk als hofmeester van koningin-weduwe Elisabeth.
77. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 9-2-1575. De geloofsbrieven, waarvan enkele keren sprake was in de correspondentie met Maximiliaan, hadden slechts betrekking op zijn functie als zaakgelastigde voor de belangen van Elisabeth. Op 29-11-1574 vroeg Busbequius voor het eerst bij Maximiliaan om geloofsbrieven. In een brief d.d. ?-7-1575 meende hij zich te herinneren dat hij deze in februari 1575 ook had ontvangen. Maar hij had ze niet gebruikt, omdat het in het voordeel van Elisabeth was om de indruk te wekken dat hij geen opdracht had eigenmachtig haar zaken te regelen. Immers, in het andere geval zouden de Fransen voorzichtiger zijn met hun voorstellen. Hij vroeg in dezelfde brief om nieuwe geloofsbrieven die hij nu nodig kon hebben.
78. STRAKOSCH (1965), 73-80. Bij Strakosch vindt men een reeks documenten vermeld over Elisabeth en over de onderhandelingen betreffende haar erfenis; deze en nog andere documenten over Elisabeth bevinden zich in WHA.
79. Rudolf aan Busbequius d.d. 20-12-1578.

keizer beter te behartigen. Daarom had hij er altijd een schitterend gevolg op nagehouden met al het andere dat daarbij hoorde. Boven het hem uitbetaalde bedrag had hij 1.000 florijnen uitgegeven; in plaats van minder zou hij dus eerder meer moeten ontvangen[80].

De keizer drong dikwijls bij Busbequius aan op een snelle en volledige berichtgeving over de nieuwste politieke ontwikkelingen[81]. Het verloop van de oorlog in de Nederlanden had zijn bijzondere aandacht, niet alleen omdat dit gebied zijn vaderland was, maar ook omdat in Praag al lang het oog op dit gebied was gevallen als een mogelijke gebiedsuitbreiding onder bestuur van een van de vele broers van keizer Rudolf. In 1577 kwam daar een nieuw aspect bij: de nog jeugdige aartshertog Matthias had, nadat hem in het geheim het bestuur van de Nederlanden was aangeboden, ongemerkt, in het holst van de nacht, zijn kamer, die hij deelde met Maximiliaan, verlaten en was spoorslags naar de Nederlanden gegaan[82].

Op 28 oktober 1577 reageerde Busbequius voor het eerst op de berichten over deze escapade van zijn oud-leerling. Hij toonde zich geschokt. De ware aard van Matthias' 'vlucht' was hem duidelijk geworden uit een brief van de keizer aan Don Juan van Oostenrijk, landvoogd in de Nederlanden. Matthias in bescherming nemend schreef hij als volgt aan de keizer: '(..) Toch troostte mij de goedheid van aanleg en natuur van deze prins, zodat ik hoopte dat hij niet minder gewillig zou zijn in het gehoorzamen aan het gezag van zijn keizerlijke majesteit dan hij geweest was in het luisteren naar hen die hem op dit dwaalspoor hadden gebracht, en dat hij zijn oren niet méér gesloten zou houden voor heilzame waarschuwingen dan hij ze dicht had gehouden voor de verkeerde adviezen van bepaalde lieden. Het zou beter geweest zijn als hij helemaal niets had ondernomen. Dat ontken ik niet. Maar van wie zullen we een dwaling geduldiger verdragen dan van onervaren jonge mannen. Trouwens, ik meen stellig dat dergelijke dwalingen vandaag de dag niet geheel fouten van mensen zijn, maar voor een deel ook van de tijd, omdat in het algemeen, waarheen we ons ook wenden, in onze tijd bijna uit alle delen van de wereld ons dergelijke voorbeelden tegemoetkomen. En ik geloof niet dat er enig tijdperk is geweest dat zijn loop meer buiten de orde en om zo te zeggen buiten zijn baan had (..). Hoe dit ook zij, dit staat wel voldoende vast dat velen die dergelijke dwalingen in hun jeugd hadden begaan en in zekere zin daarmee hun leven waren begonnen, niettemin zich hebben ontwikkeld tot voortreffelijke mannen. Deze dwalingen hebben hun tot lering gediend, zodat zij in het vervolg niet blindelings of onberaden iets probeerden; de dwalingen hebben hen voor hun hele leven voorzichtiger en verstandiger gemaakt. Maar voor mij is het allerminst twijfelachtig dat uwe majesteit gezag zal hebben over aartshertog Matthias en dat Matthias zal gehoorzamen aan een brief waarin hij tot de orde wordt geroepen'.

80. Busbequius aan Rudolf d.d. 9-3-1579.
81. Rudolf aan Busbequius d.d. 9-6-1578, 11-2-1579, 17-6-1579, 7-4-1580 en 25-6-1580. In de brieven d.d. 9-6-1578, 7-4-1580 en 12-2-1590 staan aansporingen om de brieven langs een kortere weg te bezorgen.
82. Over Matthias: LOUSSE (1974) (vooral belangrijk voor de literatuurverwijzingen), EVANS (1979), 59 (n. 44) en s.v. 'Matthias'; over Matthias 'vlucht': HIRN (1936), 22.

In geheimschrift vervolgde Busbequius dat er geen hoop was dat de vrede en rust in Frankrijk lang zou duren. Hij vreesde dat Frankrijk op alle mogelijke manieren de zuidelijke Nederlanden in hun geheel of althans ten dele aan zijn gebied probeerde toe te voegen[83].
In zijn functie als 'maître de maison' (opperhofmeester) van Elisabeth bemoeide Busbequius zich niet officieel met de politiek. Wel kreeg hij enkele keren opdracht om brieven aan de Franse koning te overhandigen en deze te manen zich niet met de oorlog in de Nederlanden te bemoeien. Maar toen hij in de eerste maanden van 1582 namens de keizer bij de Franse koning waarschuwde tegen ondersteuning van Anjou, die in deze periode optrad als heer van de Nederlanden, drong hij na een mondelinge ontkenning van de koning niet langer aan, omdat hij bezorgd was dat dit de belangen van Elisabeth in Frankrijk zou kunnen schaden[84].
Er is nog weinig bekend over het beheer dat werd gevoerd over de bezittingen van Elisabeth in Frankrijk. Slechts twee brieven van Elisabeth aan Busbequius zijn bewaard gebleven, terwijl Busbequius haar regelmatig op de hoogte hield. Elisabeth interesseerde zich in deze brieven niet alleen voor het wel en wee van haar dienaren in Frankrijk, maar ook voor de politiek van de keizer en haar (andere) broers, die pogingen deden zich ergens een troon te verwerven. Ook haar financiële aangelegenheden roerde zij aan in deze brieven. In het geheel genomen maakt zij een intelligente en evenwichtige indruk[85].
Het beheer van de goederen van koningin Elisabeth werd een zwaardere zorg naarmate de oorlogshandelingen dichterbij kwamen en de economische omstandigheden in Frankrijk verslechterden. Busbequius wantrouwde vanaf het begin de Franse bedoelingen met het erfdeel van Elisabeth. In een brief van 20 maart 1583 bevestigde hij opnieuw zijn grote bezorgdheid dat de koning door zijn voort-durende geldgebrek beslag zou kunnen leggen op de inkomsten van de koningin-weduwe en die van de koningin-weduwen Leonora en Maria[86].
Dit dreigde in het bijzonder gedurende de zomer van 1586. Nadat de koning reeds de ambten die met de rechtspraak van het land te maken hadden voor geld te koop had aangeboden, wilde de kanselier van de koning Elisabeth beroven van de opbrengsten die zij kreeg uit de verkoop van ambten. Busbequius ging vervolgens naar de koning en de koningin en gaf hun een verzoekschrift, waarin hij schreef dat de beslissing van de kanselier in strijd was met de overeenkomst die met Elisabeth was gesloten. Toen dit niet hielp,

83. Busbequius aan Rudolf d.d. 28-10-1577.
84. Busbequius aan Rudolf d.d. 25-3-1582. Rudolf aan Busbequius d.d. 7-4-1580: een verzoek om brieven van de keizer aan de Franse koning en de hertog van Anjou te overhandigen en mondeling of schriftelijk hun antwoord te vernemen en te rapporteren. De inhoud van Rudolfs brief aan de Franse koning leren we kennen uit de Busbequius' brief aan Rudolf d.d. 25-6-1580: de Franse koning diende zich, zoals de keizer Busbequius ook reeds in 1578 had geschreven, niet met de aangelegenheden in de Nederlanden te bemoeien.
85. Elisabeth aan Busbequius d.d. 13-2-1581, 9-4-1588.
86. Busbequius aan Rudolf d.d. 20-3-1583.

nam hij zijn toevlucht tot de mogelijkheden die de tijd met zich meebracht en hij spande zich in grote bezorgdheid te wekken: waar hij kon, zei hij dat hij een van de protesteerders ('protestantium') was geworden en dat hij God en de mensen als getuige aanriep dat de koningin-weduwe en de keizer die verantwoordelijk was voor de zorg en de bescherming van zijn zuster, een groot onrecht geschiedde, omdat haar datgene wat overeengekomen was werd ontnomen. En verder dat de koning van Frankrijk scheen te denken dat hij niet ver genoeg was gegaan, vóórdat hij de vorsten buiten zijn rijk, met wie hij door oude verdragen en lange vriendschap was verbonden, van zich had vervreemd. Ook bood Busbequius voor weinig geld zijn huis te koop aan dat hij in de nabijheid had gekocht. Hierdoor werd de bisschop van Parijs gewaarschuwd. Deze was het allerminst eens met de handelswijze van de kanselier en begaf zich naar de koning en vervolgens naar de kanselier zelf, die hij waarschuwde dat het niet de tijd was om een buitenlands vorst uit te dagen. Tenslotte werd er overleg gevoerd tussen de kanselier, enkele raadgevers van de koning, en de bisschop, die ook een gezaghebbend man meenam, die tevens goed op de hoogte was van de zaken van de koningin-weduwe. Zelf hield Busbequius zich buiten deze vergadering, want hij zei dat het hem door de keizer verboden was om zich met geschillen in te laten. Hij had als opdracht om problemen bij de koning aan de orde te stellen en de keizer op de hoogte te houden. Alleen wanneer er niets uit het overleg zou voortkomen, zou hij zich tot de koning wenden om zijn oordeel te vernemen. Na heftige besprekingen liet de kanselier zich overhalen om voor de koningin-weduwe een uitzondering te maken. Zo belandde de kwestie tenslotte weer bij de koning, die besliste dat de koningin-weduwe het recht van verkoop van oude ambten behield, maar zelf eigende hij zich het recht toe de ambten die hij dagelijks uit geldgebrek creëerde, te verkopen. Dit was in overeenstemming met hetgeen vroeger was overeengekomen, alleen met dit verschil dat de koning voorheen het verkooprecht van een ambt na de eerste verkoop afstond aan de koningin-weduwe, zodat zij na het overlijden van de ambtenaar kon profiteren van een volgende verkoop, terwijl in de nieuwe situatie een dergelijk ambt bij de dood van de koper van zulk een ambt, werd afgeschaft[87].
Op 14 december 1589 herhaalde Busbequius zijn waarschuwing. Een beknotting van de inkomsten van Elisabeth dreigde. De moeilijkheden in Frankrijk zouden Elisabeth verhinderen haar inkomsten te trekken uit land en rente. Deze inkomsten zouden in het gunstigste geval nauwelijks genoeg zijn om de helft van haar privé-uitgaven en die voor haar huishouden te betalen[88].

Het leven in Frankrijk.

In woorden die de herinnering oproepen aan de tijd van de Augustijnse dichters met hun hang naar stille afzondering, ver van de stad en de politiek, drukte Busbequius

87. Busbequius aan Rudolf d.d. 12-7-1586, 20-11-1586.
88. Busbequius aan Rudolf d.d. 14-12-1589.

aan het einde van zijn vierde Turkse brief zijn diepste verlangen uit: ‘Te wensen is het om voor zichzelf en de muzen te kunnen leven

en met weinige en betrouwbare vrienden oud te worden op een afgelegen stukje grond (“in agelli angulo”). Of er bestaat geen leven in deze aardse ballingschap of dit is pas het ware leven’[89].

Het leven dat hij in Parijs, maar vooral in (La Celle) Saint Cloud[90] heeft geleid, kwam het meest nabij aan dit ideaal: een huis in een landelijke omgeving, een rijke bibliotheek en verzamelingen van munten, inscripties en bijzondere herinneringen aan buitenlandse reizen; daarbij nog de omgang met een selecte vriendenkring. Maar ook deze plaatsen kwamen langzaam maar zeker in de greep van de verschrikkelijke burger- en godsdienstoorlog in Frankrijk. In een brief aan Clusius van 24 september 1582 liet Busbequius zich somber uit over een mogelijk einde van de burgeroorlog in Frankrijk[91]. Bovendien dook in deze jaren de pest op en heerste er soms hongersnood als gevolg van misoogsten en van de oorlog[92].

> Busbequius leefde dus aanvankelijk in Parijs. Vanaf 8 juni 1583 kwamen zijn brieven veelal uit (La Celle) Saint Cloud[93]. Paulus Melissus heeft in een aantal Latijnse oden het landschap in deze omgeving bezongen: de lieflijke heuvels, de wijnvelden, de grazige weiden voor groot- en kleinvee en de wildrijke bossen, met in de verte het nabijgelegen Parijs, de stadjes, huizen, burchten, kerken en de zich voortslingerende Seine[94].
> Toen de binnenlandse strijd ook Busbequius persoonlijk meer en meer bedreigde, herinnerde hij op 23 mei 1588 de keizer eraan dat hij graag een antwoord wilde op zijn vraag wat hij moest doen: ‘Deze tijd vraagt een ander leven, andere gewoonten. Als het oorlog wordt en de koning van oordeel is dat er met wapens gehandeld moet worden (zoals geloofwaardig is) verandert alles, zodat er nergens een plaats is waar iemand kan hopen dat hij veilig is voor het onbekende, behalve aan het hof. Maar zoals het niet eenieder vrijstaat naar Korinthe te gaan, zo zal het misschien ook niet mogelijk zijn voortdurend aan het hof te verblijven vanwege de hoge kosten. Het zal niet mogelijk zijn in Parijs te wonen, een stad die de koning vijandig gezind is en als het ware vogelvrij is. En het zal niet mogelijk zijn uit deze stad te gaan als het nodig is, noch opnieuw terug te gaan wanneer iemand dat zal willen en gesteld dat

89. B.354,(22-26). Cf. App. II, p. 477: Busbequius aan Masius d.d. 28-5-1556. Cf. H. XI, p. 300, p. 325.
90. Sanderus en latere biografen meenden dat Busbequius in Saint Cloud leefde: SANDERUS (1624), 26. Maar zelf ondertekende Busbequius zijn Latijnse brieven uit deze periode met ‘(Fanum) St. Clothoaldi’, dat mogelijk voor ‘(La Celle) St. Cloud’ staat. La Celle St. Cloud ligt niet ver van St. Cloud. In het vervolg zal echter slechts worden gesproken van St. Cloud.
91. Busbequius aan Clusius d.d. 24-9-1582.
92. Elisabeth aan Busbequius d.d. 13-2-1581. Zie over de oorlogen in de Nederlanden: PARKER (1977), ID. (1979).
93. SANDERUS (1624), 26.
94. MELISSUS (1586), I, 141/2; cf. NOLHAC (1923), 55-59. In Melissus' ‘Schediasmata Poetica’ uit 1582 (Frankfurt) kwamen nog geen gedichten voor die tot Busbequius waren gericht.

men volkomen vrij is, dan zal het zeker niet kunnen geschieden zonder belediging van elk van beide partijen, omdat het nooit tot lof heeft gestrekt op twee zetels te zitten. Maar er is veel minder gelegenheid om op deze plaats te blijven, want deze plaats zal vanwege zijn gunstige ligging voortdurend bloot staan aan de ergste ongelukken. Ik verzoek des te dringender om de wil van uwe majesteit te vernemen'[95].

Busbequius verliet St. Cloud niet onmiddellijk. Sinds 1589 of 1590 leefde hij in Mantes ten westen van Parijs, dat volgens Sanderus een gezonde lucht had en lieflijk was gelegen; het was er nog veilig, omdat de burgers nog niet duidelijk partij gekozen hadden[96].

Uit voorzorg, of misschien ook omdat het zijn vurige wens was eens als een ambteloos en vrij man te kunnen leven, had Busbequius eind 1587 de heerlijkheid Boesbeke gekocht. Deze hoorde toe aan zijn neef Karel van Yedeghem. Voorwaarde bij de aankoop was dat de heerlijkheid na Busbequius' overlijden weer aan zijn neef zou toekomen[97].

Busbequius' negentiende-eeuwse biograaf J. Dalle maakte er melding van dat Busbequius aan zijn nieuwe eigendom tal van reparaties liet uitvoeren met de bedoeling er mettertijd te gaan wonen[98]. Forster en Daniell verhaalden bovendien dat Busbequius hier een mooie tuin zou hebben aangelegd. Maar op werkelijke bronnen schijnt dit alles niet te berusten, veeleer op de romantische fantasie van deze negentiende-eeuwse auteurs[99].

Vrienden in Parijs. Justus Lipsius.

In Parijs en St. Cloud vormde Busbequius om zich een kring van veelal jeugdige, ontwikkelde en ambitieuze Vlamingen en Nederlanders. Sommigen van hen waren de burgeroorlog in hun vaderland ontvlucht, heel wat van hen zochten contact met de grote Franse dichters, schrijvers en mannen van wetenschap, zoals de vooraanstaande Latinist Pierre Pithou (1539-1596), en zijn broer Franciscus Pithou (1543-1621), de fameuze Parijse drukker en kenner van het Grieks Henricus Stephanus (ofwel Estienne, 1528-1598), de historicus, bibliothecaris en vicepresident van het Parijse Parlement Jacques-Auguste de Thou (Thuanus) (1553-1607), de geleerde Josephus Justus Scaliger, de beroemde Franse dichter en hoogleraar Johannes Dorat (1508-1588), de grote jurist en man van wetenschap Claude Dupuy (Puteanus) (1545-1594), Guillaume Postel (1510 (?) -1581), de geleerde diplomaat Jacobus Bongars (1554-1612) en nog anderen. Hun namen vindt men bij voortduring genoemd in de bewaarde correspondentie van Schottus, Carrio, Lipsius en andere vrienden

95. Busbequius aan Rudolf d.d. 23-5-1588.
96. SANDERUS (1624), 26.
97. 'Koopakte van de heerlijkheid Bousbecque' d.d. 18/31-12-1587. Er is mogelijk verband tussen deze aankoop en Busbequius' opmerking dat hij een maand in de Nederlanden was geweest, zie Busbequius aan Clusius d.d. 16-1-1588.
98. DALLE (1880), 69.
99. FD., I, 69-70. Hocquette gaf zelfs een beschrijving van de tuin die Busbequius zou hebben laten aanleggen, overigens zonder bronvermelding: HOCQUETTE (1951), 61.

van Busbequius, niet bij Busbequius zelf. Het is aannemelijk dat Busbequius met een aantal van hen goed bekend was[100].

> Andreas Schottus komen we als eerste tegen in Busbequius' omgeving. Hij kwam vóór 1578 naar Parijs, terwijl hij rondreisde voor zijn studie en vanwege de burgeroorlog in zijn vaderland. Hij stond op het punt om naar Italië te gaan, toen Busbequius hem, hoewel hij hem nog niet van gezicht kende, in zijn huis opnam en aanmoedigde zijn uitgave van geschriften van Aurelius Victor te voltooien. In 1579 verscheen de vrucht van dit werk in de vorm van twee afzonderlijke boekjes, het eerste opgedragen aan koningin-weduwe Elisabeth, het tweede aan Busbequius; beide boekjes zijn in de meeste gevallen tot één bundel samengebonden[101].

100. Cf. bijvoorbeeld CARRIO ‘Censorinus (..)’ 1583, f. áij vlg.: Carrio aan G. Fornerius d.d. 26-10-1582; VAN DEN ABEELE (1953/4), 49, 200-209.
Er is niets bekend over contacten tussen Guillaume Postel en Busbequius hoewel er raakvlakken zijn tussen deze twee mannen: hun vriendschap met Andreas Masius, hun liefde voor de letteren; hun belangstelling voor het Ottomaanse rijk: beiden brachten lange tijd door in Constantinopel. Eind 1553 was Postel voor een korte tijd in Wenen en in zijn latere leven verbleef hij in Frankrijk. Toch waren hun karakters zeer verschillend. Postels soms extreme standpunten riepen weerstand op. Zie over Postel KUNTZ (1981). Cf. voor een summiere vergelijking van Busbequius' en Postels oordeel over de Turken: WEILL (1892), 76-18, ROUILLARD (1938), passim.
Er is evenmin iets bekend over contacten tussen Busbequius en Jacobus Bongars die in 1585 een reis naar Constantinopel heeft gemaakt; cf. over Bongars: LIPSIUS (1978), 210. Zie voor zijn reisverslag HAGEN (1874), 62-72.

101. SCHOTTUS (1579), I, 4: Schottus aan Elisabeth d.d. 30-12-1578: ‘(..) quia me in familiam suam vocauit honoris mei gratia Augerius Busbequius'; ID., II, 5: Schottus (‘Lutetiae in aedibus tuis’) aan Busbequius d.d. 16-2-1579. Over deze uitgave van Schottus: VOET (1980), I, nr. 606/7. Cf. H. XV, p. 402.
Zie verder MAES (1906), 325-327: Lipsius aan Schottus d.d. 3-9-1578: Lipsius laat Busbequius groeten; de brief is geadresseerd aan het huis van Busbequius (cf. LIPSIUS (1978), 206-208). MAES (1910), 239-241: Schottus (St. Germain en Laye) aan P. Pithou d.d. 23-9-1578: ‘Jam ruris me satias cepit, doctissime Pithoee; libet propediem ad libros reverti, peracta vindemia atque adeo racematione urgente etiam frigore. Tamen, ut tempus fallerem, Plautum et Tacitum tamquam fidos comites assumpseram’. Wat verderop in deze brief gaf Schottus nieuws over recente politieke gebeurtenissen. Hij wist dit uit een brief aan Busbequius (‘ex litteris ad legatum nostrum’). Het is waarschijnlijk dat Busbquius het Franse hof naar St. Germain en Laye was gevolgd, waar de koning vaker vertoefde (cf. Busbequius aan Rudolf d.d. 12-2-1584). MAES (1906), 348/9: Schottus aan Petrus Puteanus (zoon van Claude Dupuy) d.d. 9-10-1621: Schottus herinnerde aan zijn verblijf bij Busbequius.
Schottus was naar Parijs gekomen in gezelschap van Petrus Pantin (1556-1611). Er is echter zonder grond verondersteld dat Pantin ook bij Busbequius was ondergebracht, cf. ROERSCH (1910), 104, ID. (1914-1920), 3-4, FABRI (1953), 191.

In de volgende jaren deden nog andere Nederlandse en Vlaamse humanisten Busbequius' huis aan: Ludovicus Carrio[102.], Petrus Egmondus en Paullus Merula, de latere opvolger van Lipsius als hoogleraar in de geschiedenis te Leiden[103.] en vermoedelijk ook Dominicus Baudius[104.]. In 1581 droeg een Vlaamse dichter, Alexander Van den Bussche, ook wel 'Alexandre Sylvain' zijn Franse 'Epitomes de cent histoires tragiques' aan Busbequius op. We weten van hem dat hij een avontuurlijk bestaan heeft geleid, en zich in hofkringen ophield, maar we zijn verder slecht over hem ingelicht[105.]. De jonge filoloog Janus Gulielmius droeg in 1583 zijn 'Plautinarum quaestionum commentarius' op aan Busbequius in de hoop bij hem in de gunst te komen[106.]. Petrus Colvius, een andere jeugdige Zuid-Nederlandse filoloog, die in 1584 zes maanden met Gulielmius in huis leefde en in die tijd ook Busbequius leerde waarderen, droeg enkele jaren later zijn editie van Apuleius aan Busbequius op[107.]. De Latijnse dichter Paulus Melissus toonde zich in zijn verzen dankbaar jegens Busbequius' mecenaat[108.]. Ook komen we

102. Cf. H. IV, p. 80.
103. MERULA (1595), 'Ad Lectorem': opsomming van de geleerden die hij in Frankrijk had leren kennen. Zie ook: HAAK (1901), 23-26; cf. H. IV, p. 84. Zie over Egmondus H. IV, p. 85.
104. Over Baudius H. XI, p. 307.
105. Van den Bussche aan Busbequius d.d. 1-4-1581; over hem: CHARLIER / HANSE (1958), 156/7.
106. GULIELMIUS (1583): Gulielmius aan Busbequius d.d. 30-9-1583. Janus Gulielmius (Johann Wilhelm) (1555-1584) was afkomstig uit Lübeck. Hij correspondeerde sinds 1580 met Lipsius en ging in Frankrijk om met de toonaangevende filologen: LIPSIUS (1978), 236/7. Lipsius schreef dat hij hem bij Busbequius had aanbevolen: LIPSIUS (1983), 38/9: Lipsius aan Gulielmius d.d. 7-1-1584. In een brief van 5 maart 1584 vertelde Gulielmius aan Lipsius dat hij Busbequius was tegengekomen en hem namens Lipsius had gegroet. Busbequius had Lipsius geprezen, maar had ontkend dat hij een brief van hem had ontvangen, want die was doorgestuurd naar Egmondus in Italië. Carrio had bij Busbequius kwaadgesproken over hemzelf: ID., 62-64; cf. ook H. IV, p. 94. Op 18 mei 1584 beloofde Lipsius aan Gulielmius dat hij voor hem naar Busbequius zou schrijven: ID., 119-121; en Lipsius deed dit dan ook in een brief d.d. 23-8-1584: ID., 140/1. Gulielmius stierf als hoogleraar in Bourges in september 1584. Zijn dood werd diep betreurd door Lipsius: ID., 176-179.
107. COLVIUS (1588), f.*2-*3 recto: Colvius aan Busbequius d.d. 13-8-1587. Over Colvius (Brugge 1567 - Granville 1594): LIPSIUS (1983), 78-81 en s.v. 'Colvius'; na een verblijf in Parijs studeerde Colvius in Bourges en Leiden. Colvius droeg een kort gedicht op aan Gulielmius, waarin hij ook Busbequius roemde: GULIELMIUS (1583), (achterin het boek).
108. Zie s.v. 'Melissus'. Een aantal van Melissus' gedichten her innerde aan zijn levendige omgang met Busbequius en diens vriendenkring. Nolhac sprak over Busbequius als 'le meilleur mécène que Melissus rencontra à Paris': NOLHAC (1923), 55; Melissus bevond zich in Parijs vanaf de zomer van 1584 tot de herfst van het jaar 1585, toen hij voor enige tijd naar Engeland reisde. Terugkerend uit Engeland in de winter van 1586 deed hij op doortocht Parijs aan en vestigde zich kort daarna in Heidelberg voor de rest van zijn leven: ID., passim. We bezitten een ongedateerd kattebelletje van Melissus aan Busbequius, waarin de dichter schreef dat hij Busbequius niet thuis had aangetroffen. Hij liet een ode achter voor Busbequius en wilde hem groeten in verband met zijn vertrek naar Duitsland. Cf. ook: LIPSIUS (1987), 245: Melissus aan Lipsius d.d. 5-4-1590: 'Busbequius ubi gentium nunc vivat, scire aveo'.

Busbequius' naam tegen in het vriendenboek van Marcus Valerius Colinus[109].

Stellig hebben nog andere Nederlanders Busbequius bezocht. In zijn vaderland had hij een grote naam in kringen van geleerden en geletterden. Dit bleek ook later uit de reacties bij zijn overlijden. Zijn jonge bezoekers hadden een grote liefde voor de Latijnse letteren gemeen. Zij wierpen zich op de tekstkritiek, het schrijven van commentaren op klassieke auteurs of op de historiografie.

Van al deze vriendschappen verdient die tussen Busbequius en Lipsius bijzondere aandacht. In juni 1572 was Lipsius naar Wenen gekomen en hij had daar aan het hof naast Sambucus, Crato, Pighius, Biesius en Verantius ook Busbequius leren kennen[110]. Lipsius beschouwde Busbequius vanaf het begin als een ‘held’ (‘heros’) - uiteraard niet op het slagveld, maar op intellectueel terrein, als diplomaat, kenner van de literatuur en als bevorderaar van wetenschappen; in zijn grafschrift voor Busbequius noemde Lipsius hem een ‘Nestor’[111].

Lipsius vertrok begin september 1572 met de noorderzon uit Wenen, maar hij liet nog wel een schriftelijke opdracht achter bij Pighius die hem bij Busbequius, Biesius en Sambucus moest verontschuldigen[112]. Het is mogelijk dat het contact tussen Busbequius en Lipsius hernieuwd werd door tussenkomst van Andreas Schottus die, zoals we zojuist zagen, in Busbequius' huis leefde. Maar misschien ook is er voortdurend contact tussen beide

109. ‘Album amicorum Valerii Colini {sic}’ f. 72r (d.d. ?-?-1586). Het titelblad van dit ‘Album amicorum’ luidt: (p. 1:) ‘Itineraire de Colin Valare {sic} en divarses langues {sic}’; op p. 72r de opdracht van ‘Augerius Gislenius Busbequius’ aan ‘M. Valerius Colinus’ uit 1586. Deze opdracht en het motto zijn geschreven in Busbequius' handschrift. Het motto luidt: ‘Heur ou cueur // Aut sors aut animus sorte potentior’. Uit opmerkingen op p. 2 en p. 3v blijkt dat Colinus als ‘praeceptor’ werkzaam is geweest en mogelijk in Orléans een graad heeft behaald. Het bovenstaande is een korte samenvatting van informatie die dr. H.H. Kubbinga (Filosofisch Instituut, Rijksuniversiteit Groningen) voor mij verzamelde. Voor een opsomming van namen in dit vriendenboek: KRISTELLER (1983), 250. Het is onduidelijk of Colinus een leerling, of een medestudent was van Lipsius: LIPSIUS (1983), 226/7: Lipsius aan Collinus {sic} d.d. 31-8-1585.

110. BERGMANS (1889), 150: Lipsius aan Johannes Woverius d.d. 1-10-1600, en MIRAEUS ‘Vita Justi Lipsi’ (1609), 13; LIPSIUS (1978), 73/4: Lipsius aan Biesius d.d. ?-6-1572. In een ongedateerde brief aan Pighius vertelde Lipsius het verhaal van de dood van Mustafa en de andere zonen van Süleyman. Verantius had hem daarover verteld: LIPSIUS (1675), I, 540 (= ‘Epist. quaest. libr. III’ uit 1577).

111. Cf. H. II, p. 25 (n. 12); zie ook Carrio's woorden op p. 80.

112. LIPSIUS (1978), 76: Pighius aan Lipsius d.d. 10-9-1572.

mannen geweest, want in 1577 nam Lipsius een (gefingeerde) brief van hemzelf aan Busbequius op in zijn ‘Epistolicarum quaestionum libri V’[113.]. In 1582 volgde de opdracht van zijn ‘Saturnalia’ aan Busbequius en in diezelfde periode nam Lipsius ook brieven uit zijn correspondentie met zijn oude vriend op in zijn brievenuitgaven. Elders in het werk van Lipsius komen we de invloed van gesprekken met en geschriften van Busbequius tegen[114.].

Busbequius dankte Lipsius dat hij zijn naam vermeld had in de brief van 12 februari 1580, de eerste van zes bewaarde brieven tussen beide mannen. Ook nodigde hij Lipsius uit om als zijn gast bij hem te verblijven[115.]. Nog vele jaren later wist Lipsius zich deze uitnodiging te herinneren, maar hij gaf hieraan geen gevolg[116.], waarschijnlijk vooral vanwege de grote afstand.

Na ontvangst van Lipsius' ‘De constantia’ prees Busbequius de geleerde voor zijn verdiensten voor de ‘res publica literaria’, want hij had de grenzen van de kennis van de oudheid verlegd[117.]. Van zijn kant loofde Lipsius Busbequius in de opdracht van zijn ‘Saturnalia’ om zijn deugd, zijn eruditie, verstandig inzicht en manier van schrijven[118.]. Op 7 maart 1580 bedankte Lipsius Busbequius voor het toezenden van afwijkende lezingen uit een Livius-handschrift van de Franse geleerde Claudius Puteanus[119.]. Lipsius zelf stuurde Busbequius behalve de edities van zijn ‘Saturnalia’, ook de ‘De Constantia’ toe[120.]. Verder kondigde hij op 23 augustus 1584 aan dat zijn Tacitus-commentaar door hem herzien was en dat Busbequius het boek via Plantijn zou worden

113. LIPSIUS (1577), I, 16; LIPSIUS (1675), I, 471/2; cf. H. XV, p. 388. Het boek was een verzameling brieven met tekstkritische aantekeningen over passages, vooral met betrekking tot Livius.
114. Zie H. II, p. 33
115. LIPSIUS (1978), 226: Busbequius aan Lipsius d.d. 12-2-1580.
116. LIPSIUS (1983), 267/8: Lipsius aan Peter l'Oyseleur de Villiers d.d. 1-4-1586.
117. LIPSIUS (1983), 134: Busbequius aan Lipsius, d.d. 12-7-1584; cf. ook: LIPSIUS (1983), 204-206: Busbequius aan Lipsius d.d. 15-3-1585.
118. LIPSIUS (1978), 325/6: Lipsius aan Busbequius d.d. ?-1-1582. Over de ‘Saturnalia’-editie: VOET (1981), III, nr. 1556.
119. LIPSIUS (1978), 228: Lipsius aan Busbequius d.d. 7-3-1580.
120. Zie voor de ‘Saturnalia’ LIPSIUS (1978), 332/3: Busbequius aan Lipsius d.d. 28-1-1582 (cf. H. IV, p. 82); voor de ‘De Constantia’: LIPSIUS (1983), 134/5: Busbequius aan Lipsius d.d. 12-7-1584. Over de herdrukte ‘Saturnalia’: ID., 204-206: Busbequius aan Lipsius d.d. 15-3-1585; Lipsius' leerling Franciscus Raphelengius en ook Johannes Esychius werden naar Busbequius gestuurd om de ‘Saturnalia’ en een (verloren gegane) brief bij Busbequius te bezorgen in ‘St. Clou’; cf. ID., 174-176: Lipsius aan Raphelengius d.d. 28-11-1584, en PLANTIJN (1883-1918), VII, 178-181 en VOET (1986), 39 (n. 36): Pierre Porret (Parijs) aan Plantijn d.d. 11-2-1585: ‘Jeudi j'envoyay François avec Eysichius porter le Saturnalia a mons^{r} de Busbeck a St. Clou lequel les a receu humainement. Demain je les doibtz presenter a mons^{r} le president Brisson qui est bien de differente humeur’.

toegestuurd[121].
Een ander die nog op enigerlei wijze met Busbequius in contact heeft gestaan, was Franciscus Hildesheim. Deze was sinds 1585 lijfarts van de keurvorst van Brandenburg, maar is tevens bekend als historicus en dichter. Hildesheim schreef Lipsius dat hij tijdens zijn omzwervingen door Europa gedurende bijna tien jaren zeer vriendschappelijk had geleefd met Engelsen, Italianen, Fransen en Nederlanders, maar hij had er bovenal spijt van dat hij vanwege de oorlogen in de Nederlanden alleen hem niet had leren kennen. Want een kennismaking met Lipsius zou volgens de mening van 'die grote Busbequius' gelijkwaardig geweest zijn met allen die hij had leren kennen[122].

Gezondheid en geestkracht.

Ook op oudere leeftijd schijnt Busbequius nog redelijk gezond geweest te zijn, ook al had zijn gezondheid tijdens het Turkse gezantschap en in de jaren die volgden geleden.

De hitte velde Busbequius tijdens de terugreis vanuit Amasya[123]. In de zomer van 1561 klaagde hij in een brief aan de keizer over een zwakke gezondheid[124]. Op terugreis naar Wenen in de zomer van 1562 leed de gezant wederom onder de hitte die zijn eetlust aantastte[125]. Ook in Spanje zou het de warmte geweest zijn die hem uiteindelijk had genoopt om terug te keren[126]. Toen Maximiliaan Busbequius in 1566 vroeg voor een nieuw gezantschap naar het hof van de sultan, opperde de keizer zelf reeds de mogelijkheid dat Busbequius vanwege zijn gezondheid liever afzag van deze opdracht. En dit geschiedde ook[127]. Reizend van Wenen naar Parijs, in de zomer van 1574, gaf Busbequius bloed op. Artsen in Salzburg en Augsburg adviseerden toen om enige dagen rust te nemen. Zelf beschouwde Busbequius hitte en beweging als de belangrijkste oorzaken van de ziekte en hij vervolgde de reis in een rustig tempo en langs een kortere weg[128].
Tot het eind van zijn leven beschikte Busbequius over een ongebroken geestkracht. Dit blijkt wel allereerst uit de brieven aan keizer Rudolf II en zijn optreden tegen de kanselier van de Franse koning dat we reeds hebben leren kennen. Interessant is ook de herinnering van Petrus Colvius uit 1587: drie jaar eerder, schreef Colvius, was hij regelmatig met Busbequius omgegaan en had hem leren kennen als een man die ondanks zijn netelige zorgen en de politieke beslommeringen zijn 'levendige en krasse ouderdom

121. LIPSIUS (1983), 140/1: Lipsius aan Busbequius d.d. 23-8-1584.
122. LIPSIUS (1987), 163-165: Franciscus Hildesheim aan Lipsius d.d. 15-3-1589.
123. Zie H. VII, p. 173, 179, 182. Cf. ook H. X, p. 274.
124. HARTL / SCHRAUF (1898), 344: {Busbequius aan Ferdinand d.d. 25-8-1561}.
125. Busbequius plaatste zijn ziekelijke gebrek aan eetlust tegenover het bijna groteske verlangen naar eten van de onverzadigbare De Sande: B.344,(3-30).
126. SANDERUS (1624), 25.
127. Zie H. XI, p. 313.
128. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 22-8-1574.

verkwikte in die lieflijke weiden van de muzen' en die zijn gesprekken kruidde met de woorden en gedachten uit de boeken van de betere schrijvers[129.]. Gulielmius herinnerde er in zijn dedicatiebrief aan dat Busbequius zich in zijn vrije tijd graag bezighield met de studie van politieke en historische onderwerpen[130.].

Een andere zijde van Busbequius treedt aan het licht in zijn brief van 15 maart 1585 aan Lipsius. In deze brief gaat Busbequius in op de zwaarmoedigheid, die Lipsius had getroffen. Ook zelf leed hij eens aan zwartgalligheid, maar in beperkte mate. Hij gebruikte veel medicijnen, maar waar hij het meeste baat bij had gehad, kon hij niet zeggen, of het moesten zijn de tijd en het niet voortdurend neerzitten en nadenken. Van de hulpmiddelen scheen hem het meest een drank geholpen te hebben die beschreven was door Marsilius Ficino in hoofdstuk 19 van zijn 'Liber de studiosorum valetudine tuenda'[131.].

Dat alcohol in het leven van Busbequius een niet onbelangrijke rol heeft gespeeld - misschien ook als middel tegen zwaarmoedigheid -, blijkt uit enkele passages in de Turkse brieven, maar ook uit een schertsende opmerking in een brief aan Lipsius. Daar sprak Busbequius over zichzelf als een 'dorstige en drankzuchtige oude man' ('senem siticulosum et bibulum')[132.].

129. COLVIUS (1588), f. *2 verso: Colvius aan Busbequius d.d. 13-8-1587. Sarton schetste een te negatief beeld van Busbequius op oudere leeftijd als: '(..) an elderly man, broken in the curial domesticity, a loyal servant, anxious to eschew adventures, guileless but colorless': SARTON (1942), 563 (Sarton ging ervan uit dat de Turkse brieven op jongere leeftijd (in Constantinopel) waren geschreven: ID., 560).

130. GULIELMIUS (1583), {p. 10}: Gulielmius aan Busbequius d.d. 30-9-1583: '(..) et tu secundum politica illa et historica studia, quibus honoratissimum otium honestissime oblectas (..)'. Zie s.v. 'Gulielmius'.

131. LIPSIUS (1983), 204-206: Busbequius aan Lipsius d.d. 15-3-1585. Zie voor dit ingewikkelde recept tegen melancholie: FICINO (1651), 493. Cf. over melancholie als veel voorkomend verschijnsel in de zestiende eeuw CHUDOBA (1952), 96 en BURTON (1920).

132. LIPSIUS (1978), 108: Busbequius aan Lipsius d.d. 12-2-1580. Wijn was in Constantinopel de dagelijkse drank. De wijn was ook het middel tegen de onaangenaamheden van de reis naar en het verblijf in Turkije. Busbequius' persoonlijke wijnvoorraad trok veel Turken aan: B.28,(11-26); cf. ook H. X, p. 268. B.201,(18)-302,(9): over 'Juppenbier', een geschenk van een handelsman uit Dantzig.

Hoofdstuk XIII: De laatste levensdagen van Busbequius. Zijn overlijden en begrafenis.

De overval.

Busbequius[1.] vroeg tenslotte verlof aan keizer Rudolf en koningin-weduwe Elisabeth om zich na zo lange trouwe dienst te mogen terugtrekken. De biografen Miraeus, Andreas en Sanderus spreken van een dienstverlof van een half jaar[2.]. Sanderus schrijft bovendien dat Busbequius in verband met de oorlogshandelingen in Frankrijk een catastrofe voorzag en dat hij zich ook in Mantes niet langer veilig waande. In Louvers, waar hij in de maand september van het jaar 1591 verbleef, wachtte hij de toestemming van de keizer en Elisabeth af[3.]. Of hij die gekregen heeft, weten we niet, maar nog in diezelfde maand 1591 vertrok hij vanuit Mantes[4.] met de bedoeling om zich in Dieppe in te schepen voor Calais, vanwaar de reis naar Boesbeke niet lang zou zijn en minder bedreigend dan over land.

Tegen de avond werd het dorp Cailly bereikt, even ten noorden van Rouen en een 40 kilometer van Dieppe[5.]. Hier hoopte Busbequius de nacht door te brengen.

Maar die nacht overvielen soldaten - volgens Sanderus waren het er zeven[6.] - hem in zijn onderkomen; Busbequius werd samen met zijn dienaren en bagage door soldaten van het naburige Préaux[7.] meegenomen. Maar toen deze soldaten,

1. De belangrijkste bron voor het nu volgende verhaal over Busbequius' sterven is: ‘Augerius (..) Busbequius’ {Vita, 1598 of later} (PBN Coll. Dupuy 348, f. 179). Zie over deze levensbeschrijving H. I, p. 12 vlg..
2. MIRAEUS ‘Elogia Belgica’ (1609), 184; ANDREAS (1643), 93; SANDERUS (1624), 26.
3. SANDERUS (1624), 26. Thuanus meende dat Busbequius pas naar Vlaanderen terugkeerde in het jaar 1592, na het overlijden van koningin-weduwe Elisabeth: THUANUS (1604-1614), V, 179 (Libr. CIV); cf. n. 13.
4. Dit is ook in overeenstemming met de mededeling van Busbequius' secretaris Renatus de Vos, cf. H. I, p. 15.
5. Sanderus heeft het niet geheel juist over een afstand van ‘9 milliaria’ van Dieppe: SANDERUS (1624), 26. Een ‘milliarium’, oorspronkelijk een ‘Romeinse mijl’ (1.000 passen, ofwel 1.480 meter), kreeg later verschillende waarden: een Duitse mijl was gelijk aan 12.000 passen of twee uren gaans, een Franse mijl was gelijk aan één uur gaans. Zie voor de geografische ligging van de genoemde plaatsen: LLOYD (1973), p. xvi.
6. SANDERUS (1624), 26.
7. ‘Augerius (..) Busbequius’ {Vita, 1598 of later} (PBN Coll. Dupuy 348, f. 179): ‘Chars des Preaux’; SANDERUS (1624), 26: ‘Arx de Preau’.

die onder gezag stonden van admiraal De Villard, gouverneur van Rouen, bij Busbequius paspoorten vonden van de Franse koning, van de hertog van Mayenne, van De Villard, en van nog anderen[8.], begrepen zij dat zij een ongelukkige vangst hadden gedaan: de volgende dag brachten zij de oude man samen met zijn dienaren en al zijn bagage terug naar de plaats waar zij hem gevangen hadden genomen. Maar Busbequius, beledigd en zwaar geschokt, kon niet onmiddellijk verder reizen[9.].

> Miraeus vertelt een anekdote over de moed die Busbequius zou hebben getoond: hij voer uit tegen de soldaten, die hem als gevangene te paard meevoerden[10.], dat zij in strijd met het gezanten- en volkenrecht hem geweld aandeden en dat zij zijn koffers niet, zoals zij zeiden, op het bevel van de gouverneur van Rouen hadden weggenomen, maar belust op buit. De rovers lieten, afgeschrikt door zijn moed, de koffers en het archief ('scrinia et tabulae') onaangeroerd en gaven de gevangene zonder hem een haar te krenken in alle vroegte zijn vrijheid terug. Zelf vluchtten de rovers heen met een slecht geweten. De bevelhebber van Rouen beloofde dat hij de misdaad zou wreken. Busbequius had geantwoord - 'edelmoedig als hij was', schrijft Miraeus - dat hij veeleer rust voor zijn geest dan straf voor zijn onrecht eiste[11.].

Busbequius' overlijden en begrafenis.

Busbequius, zich ziek voelend, wilde rust, alvorens hij verder zou reizen. Madame de Mallocy, Dame van Cailly, nam hem gastvrij op in het kasteel St. Germain[12.], een kwartier gaans van Cailly. Daar overleed Busbequius nog geen drie weken later, op 27 of 28 oktober van het jaar 1591[13.].

8. De genoemde personen waren centrale figuren in de Franse godsdienstoorlog. Over de hertog van Mayenne: ANONIEM (1860); over 'Andrè de Brancas, Sieur de Villars', gouverneur van Le Havre en Rouen: LLOYD (1973), 206 (s.v. 'Brancas').
9. MIRAEUS 'Elogia Belgica' (1609), 184/5; ANDREAS (1643), 93.
10. Deze mededeling ook bij: SANDERUS (1624), 26.
11. MIRAEUS 'Elogia Belgica' (1609), 184/5.
12. Beaurepaire noemt 'Madame de Maillocy' 'Dame de Mailloc' en spreekt over het kasteel van 'Saint-Germain-sur-Cailly': BEAUREPAIRE (1879-1881), 100.
13. De meest waarschijnlijke datum en plaats van overlijden in: WHA Reichsakten Fasz. 117, f. 569r en HESSELS (1887), 499: Clusius aan Ortelius d.d. 2-1-1592: te Cailly op 27 oktober 1591. Over het ziekbed en de datum van Busbequius' overlijden spreken de biografische bronnen, die echter onderling sterk afwijken: 'Augerius (..) Busbequius' {Vita, 1598 of later} (PBN Coll. Dupuy 348, f. 179): hij stierf na een ziekbed van ongeveer 3 weken in het jaar 1591; Sweertius aan Wijngaerd d.d. 9-9-1601: Busbequius stierf op 28 oktober (deze mededeling was afkomstig van Busbequius' secretaris Renatus De Vos, cf. H. I, p. 15); MIRAEUS 'Elogia Belgica' (1609), 185: hij overleed na een ziekbed van 21 dagen; MIRAEUS (1604), plaat 44: hij overleed op 28 oktober 1591 (cf. H. II, p. 46 (n. 144); THUANUS (1609-1604), V, 179 (Libr. CIV) en ANDREAS (1643), 93: het overlijden vond plaats na een ziekbed van weinig dagen op 28 oktober 1592; ADAM (1620), 371: hij overleed na een ziekbed van 21 dagen op 28 oktober 1592 (Adam voegt toe: 'volgens anderen 1591'); SANDERUS (1624), 27: hij overleed na een ziekbed van 19 dagen op 21 {sic} oktober 1591. Er zijn geen documenten bekend met betrekking tot het overlijden van Busbequius in de 'Archives de la Région de Haute-Normandie et du Département de la Seine-Maritime' te Rouen, zoals mij werd medegedeeld door de conservatrice mevrouw Vivienne Miguet. THUANUS (1609-1614), V, 179 (Libr. CIV): hier nog de vermelding dat Busbequius, terwijl er een brief werd afgewacht uit Mayenne ('Meduanio' {sic}), zich tengevolge van zijn verontwaardiging {over de onrechtvaardige behandeling} een neerslachtigheid op de hals haalde die op zijn ouderdom dodelijke gevolgen had ('moerorem in senio lethalem contraxit').

Sanderus vermeldde dat Busbequius tijdens zijn ziekte veel last had gehad van verstopping van de urinewegen door ‘steentjes en gruis’[14.]. Clusius schreef aan Ortelius dat Vossius, de secretaris van Elisabeth, aanwezig was geweest aan het sterfbed en dat Vossius hem had verteld dat op zijn bevel sectie was verricht en dat twee niet ruwe, maar gladde steentjes, elk ter grootte van een duivenei, waren gevonden[15.].
Busbequius werd begraven in de kerk van St. Germain. In 1598 is zijn hart in een loden kist overgebracht naar de plaats waar ook zijn voorouders begraven lagen en in grote plechtigheid bijgezet in de kerk van Boesbeke[16.]. In datzelfde jaar werd aartshertog Albert, eens grootgebracht onder Busbequius' toezicht, heer der zuidelijke Nederlanden.
Busbequius' grafsteen ligt thans in de kerk van St. Germain sur Cailly, het voormalige Cailly. In 1802 werden de parochies van Saint Germain en van Cailly samengevoegd. De kerk van Saint Germain, waar de steen oorspronkelijk lag, stortte in, maar de grafsteen van Busbequius werd vervoerd naar de kerk in Cailly en geplaatst voor de ingang, waar hij ook nu nog moet liggen. Er is geen leesbare inscriptie op de steen, maar er prijken nog wel de vage contouren van vier harten. Dalle, die dit alles vertelde, schreef ook

14. SANDERUS (1624), 27.
15. HESSELS (1887), 499: Clusius aan Ortelius, d.d. 2-1-1592.
16. Dalle schreef - en Forster en Daniell vermoedelijk in navolging van hem - dat in het archief van Boesbeke stukken bewaard werden met betrekking tot de begrafenis van Busbequius; uit deze stukken bleek dat er aanzienlijke kosten aan dit gebeuren verbonden waren: DALLE (1880), 72 en FD., I, 71/2. De vermelding van de bijzetting van Busbequius' hart in het familiegraf, maar zonder jaartal, bij: ‘Augerius (..) Busbequius’ {Vita, 1598 of later} (PBN Coll. Dupuy 348, f. 179); MIRAEUS ‘Elogia Belgica’ (1609), 185; ANDREAS (1643), 93 en SANDERUS (1624), 27.

dat het marmer of het metaal dat de steen bedekt hield, was weggenomen[17].

Miraeus schreef dat Busbequius bij zijn dood een leegte achterliet bij alle goede en geleerde mannen die hij had begunstigd[18]. Lucas Wijngaerd ijverde ervoor dat de herinnering aan Busbequius zou voortleven. Hij schreef geleerde mannen aan met het verzoek gedichten en grafschriften aan de overledene op te dragen. Het was waarschijnlijk zijn bedoeling om deze grafschriften uit te geven, zoals vaker gebeurde in deze tijd[19].

Lipsius, Gruterus en Pierre Pantin omschreven Lucas Wijngaerd in hun brieven als 'edelman' ('vir nobilis') en 'consul Franconiae'[20]. In een brief aan Andreas Hoius gaf Wijngaerd te kennen dat Busbequius een oom ('avunculus') van zijn vrouw was en dat hij voor hem een 'Maecenas' was geweest[21]. Uit aantekeningen in handschriften in de Vaticaanse bibliotheek weten we dat enkele manuscripten uit Busbequius' bibliotheek in het bezit van Wijngaerd zijn overgegaan[22].
Aan Hoius schreef Wijngaerd verder dat hij om niet ondankbaar te zijn er zich met ijver op had toegelegd het graf van Busbequius luister bij te zetten door de geschriften van geleerde mannen. Heel wat grafschriften, klaagzangen en voorbeelden van andere dichtvormen waren door hem verzameld en hij nodigde Hoius uit een Grieks gedicht te schrijven. Ook vroeg hij hem de arts Federicus Jamotius[23] over te halen tot zijn plannen. Hij had Jamotius twee jaar tevoren hierover benaderd maar had nog niets van hem gehoord[24].
Dit is opmerkelijk want Jamotius schreef op 28 november 1598 een briefje aan Jacobus Cruquius met een gedicht dat de

17. DALLE (1880), 71/2. Een brief van de burgemeester van Cailly aan de heer Gerard Desmedt uit Boesbeke d.d. 14 april 1985 bevestigt het oude verhaal dat we bij Dalle aantreffen; aan de hand van een foto heb ik de deplorabele staat van het 'zogenaamde' Busbequius-graf bij de kerk in Cailly kunnen constateren. De Waele stelde zich voor dat dit graf het grafschrift van Lipsius droeg. Uit het vervolg van dit hoofdstuk zal blijken dat dit grafschrift is geschreven voor een monument in Boesbeke. Cf. WAELE (1954), 94/5 (n. 19).
18. MIRAEUS 'Elogia Belgica' (1609), 185.
19. Zo waren er enkele jaren eerder pogingen gedaan om grafschriften te verzamelen ter ere van Johannes Sambucus: LIPSIUS (1983), 134.
20. Over Lucas Wijngaerd: RUYSSCHAERT (1984), 122; GRUTERUS (1629), 3, 17-20, 59-60, 128-130. Zie ook s.v. 'Wijngaerd'.
21. Wijngaerd aan Hoius d.d. 2-11-16{00}. Andreas Hoius (1551-1631) was hoogleraar Grieks in Douai sinds 1593. Hij onderscheidde zich ook als Latijns dichter en historicus en was bevriend met de arts Federicus Jamotius die hij in Béthune had leren kennen: ROERSCH (1886/7).
22. RUYSSCHAERT (1984), 128/9.
23. Federicus Jamotius was arts te Béthune. Hij is ook als dichter in het Grieks bekend gebleven. Hij stierf waarschijnlijk kort vóór 1600: VAN ARENBERGH (1888/9), ELLINGER (1933), III, 272.
24. Wijngaerd aan Hoius d.d. 2-11-16{00}.

> geadresseerde voorheen in het Latijn had opgesteld, en dat nu door Jamotius in het Grieks was vertaald: als Cruquius het gedicht geschikt vond, kon hij het doorsturen aan Wijngaerd[25].

Op initiatief van Lucas Wijngaerd kwam ook het door Lipsius geschreven grafschrift tot stand. De student en secretaris van Lipsius, de Bruggenaar Hubertus Audeiantius[26] had bij Wijngaerd de verwachting gewekt dat Lipsius bereid en vol ijver was om voor Busbequius iets te schrijven.

Lipsius publiceerde zijn grafdicht voor Busbequius samen met een brief aan Lucas Wijngaerd. Daarin schreef hij ondermeer: 'Ik verzeker krachtig dat {mijn gevoelens} jegens onze overleden en gezegende Busbequius van dien aard zijn, dat ik graag alles wat binnen mijn vermogen ligt, gedaan zou willen zien om zijn eer en de herinnering aan hem te dienen. Kan ik die trouwe genegenheid van hem jegens mij vergeten, die verstandigheid, die deugd en de geleerdheid die daar de juiste smaak aan verleende? Dat kon ik niet, dat zal ik niet kunnen. Ik heb hem lief. Ik sluit de man in mijn hart en ik spreek dikwijls over hem, die het tot waarachtige lof past te prijzen onder de eersten van onze tijd (..)'[27].

> Volgens Lipsius' grafschrift zou Busbequius door de hand van rovers zijn gedood. Deze mythe gaat terug tot de tijd onmiddellijk na Busbequius' dood. In een brief van 9 december 1591 had Johannes Vivianus aan Lipsius geschreven dat Ortelius in zijn laatste brief had gesproken over de dood van drie bevriende mannen, onder wie ook Busbequius; hij zou door rovers zijn overvallen en daardoor zo zijn aangegrepen, dat hij was gestorven[28]. Op 3 januari schreef Lipsius ontsteld aan zijn vriend Ortelius: 'Bij de dood van Busbequius, en zulk een dood, heb ik in mijn hart getreurd. Dat deze man onder zoveel gevaren bij die buitenlanders en barbaren bewaard is en ongeveer op de drempel van zijn vaderland door de handen van rovers (zo vernemen we) omkwam! Maar bij nader inzien: langs welke weg hij ook gekomen is: het is nu eenmaal de dood; aan weinig grote mannen is een vredige dood ("euthanasia") te beurt gevallen, zoals Augustus die wenste en heeft gekregen. Maar daarvoor in de plaats is Busbequius een goede naam

25. Jamotius aan Cruquius d.d. 28-11-1598. Cruquius (tweede helft zestiende eeuw) doceerde Grieks en Latijn te Brugge. Horatius had zijn voorkeur: ROULEZ (1876), 48-51.
26. Hubertus Audeiantius (1574-1615) geniet enige faam als Latijns dichter: SAINT-GENOIS (1860), 535; ELLINGER (1933), III, 154. Hij correspondeerde met Lipsius en wordt ook genoemd in een brief van Lipsius aan Lernutius d.d. Prid. Id. Sext. 1601: LIPSIUS (1675), II, 298. Zie ook een brief van Lipsius aan Audeiantius met als onderwerp de studie: LIPSIUS (1675), II, 257-261.
27. LIPSIUS (1675), II, 921/2: Lipsius aan Wijngaerd d.d. 31-1-1601. WAELE (1954), 107: Lipsius' grafschrift staat ook afgedrukt in zijn 'Musae errantes' (Antwerpen 1610) p. 76. Zie voor Nederlandse vertalingen van Lipsius' grafschrift: ANONIEM (1733), 403/4, WAELE (1954), 94 (n. 19); voor Franse vertalingen: DERVEAUX (1877), 223, MESSIAEN (1892), III, 422.
28. BURMANNUS (1727), I, 460: Vivianus aan Lipsius d.d. 9-12-1591.

> ("euphemia") ten deel gevallen en hij heeft een goede roep van zijn kennis, verstandigheid en rechtschapenheid achtergelaten (..)'[29].
> Janus Lernutius reageerde op Lipsius' verkeerde weergave van de gebeurtenissen rond Busbequius' dood in een brief van 13 september 1603. Busbequius was niet door de handen van soldaten of rovers, maar thuis onder zijn vrienden door zijn eigen noodlot gestorven: 'Bij ons zijn er in wier armen hij de laatste adem heeft uitgeblazen. Lucas Wijngaerd zelf getuigt dat dit waar is. Heeft hij jou daar nooit over geschreven? Ik heb hem (Wijngaerd) daartoe vaak aangespoord'. Vervolgens vermaande hij Lipsius een verbetering aan te brengen, want diens gezag kon de vergissing een grote verspreiding geven[30]. Lipsius antwoordde Lernutius dat hij gelijk had: hij zou de fout noteren, het ging hem erom een mondeling bericht in een brief op te nemen, niet geschiedenis te schrijven[31].

Aldus slaagde Wijngaerd erin verschillende humanisten en geleerde lieden over te halen een of meer verzen op Busbequius te schrijven. In een niet gedateerd briefje aan Audeiantius vroeg Wijngaerd of Audeiantius de gedichten die hij had opgestuurd, wilde nazien en verbeteren[32].

> Wie de schrijvers van deze gedichten waren, is niet precies bekend. Van Janus Lernutius bezitten we een gedicht in drie disticha. Het komt voor onder het portret van Busbequius dat Miraeus in 1604 publiceerde[33]. Een grafschrift dat door Lucas Wijngaerd in het Grieks was geschreven, is in de Latijnse vertaling van Justus Rycquius bewaard gebleven[34]. Hetzelfde Griekse gedicht was reeds eerder vertaald door Maximiliaan de Vriendt (Vrientius). Wijngaerd had ook aan hem gevraagd een grafschrift voor Busbequius te

29. LIPSIUS (1675), II, 212: Lipsius aan Ortelius d.d. 11-1-1592. Deze woordspeling van 'euthanasia' en 'euphemia' later bij: MIRAEUS 'Elogia Belgica' (1609), 185.
30. BURMANNUS (1727), I, 25/6: Lernutius (Brugge) aan Lipsius, 13-9-1603; cf. CROMBRUGGEN (1955), 78/9. Men treft Lipsius' versie van de gebeurtenissen rond Busbequius' dood ook aan bij CAMERARIUS (1610), 120 (zie het citaat bij DALLE (1975), 21).
31. LIPSIUS (1675), II, 410: Lipsius (Leuven) aan Lernutius, 21-9-1603. In een brief d.d. 22-3-1601 aan Audeiantius sprak Lipsius zijn sympathie voor Lucas Wijngaerd uit en hij gaf hem de volledige vrijheid om zijn grafschrift op Busbequius algemeen te verbreiden en in steen te beitelen: LIPSIUS (1675), II, 805/6. Op 13 oktober 1601 bedankte Lipsius Lucas Wijngaerd voor ontvangen bloemen: LIPSIUS (1675), II, 302.
32. Wijngaerd aan Audeiantius d.d. ?-?-{na 1600}
33. MIRAEUS (1604), plaat 44; zie de afbeelding op p. 370 en verder H. I, p. 14, H. II, p. 46 en H. V, p. 119 vlg.. Een vertaling van dit gedicht bij WAELE (1954), 93 (n. 16).
34. RYCQUIUS (1624), 96. Het gedicht staat ook bij BULLART (1695), I, 81, DALLE (1880), 43, en WAELE (1954), 114. Een Franse vertaling van het gedicht komt voor bij MESSIAEN (1892), III, 423 (n. 1). Justus Rycquius (1587-1627) was een zoon van Jacobus Rycquius en Catharina Stadius, dochter van Johannes Stadius: ERNALSTEEN (1927), 15, ELLINGER (1933), III, 272-275. Zie s.v. 'Stadius'.

schrijven, maar we weten niet of Vrientius werkelijk gevolg heeft gegeven aan zijn belofte dat Wijngaerd een 'apotheose voor de schim van Busbequius' kon verwachten[35.]. Het is evenmin zeker of er enig grafmonument voor Busbequius is opgericht, versierd met grafschriften van vrienden en bekende schrijvers, en of er een bundeling van deze grafschriften is uitgegeven[36.].
Tijdens werkzaamheden in de kerk van Boesbeke werd op 23 november 1932 een loden kistje in de vorm van een hart gevonden. Men stelde vast dat het kistje het hart van Busbequius bevatte. Op 17 januari van het volgende jaar werd dit kistje in de aanwezigheid van een groot aantal getuigen teruggeplaatst[37.].

Het laatste eerbewijs aan Busbequius was de verheffing van de heerlijkheid Boesbeke, in het bezit van zijn neef Karel van Yedeghem, tot de baronie Boesbeke. Dit geschiedde in 1600 door aartshertog Albert uit erkentelijkheid voor de verdiensten van de leden van de familie Ghiselin. Busbequius en in het bijzonder zijn hulp aan aartshertog Albert tijdens de reis naar Spanje in 1570 werden afzonderlijk in de akte vermeld[38.].

35. De Vriendt aan Wijngaerd d.d. 12-11-1600; cf. VRIENTIUS (1603).
36. Gedichten op Busbequius komen onder andere voor in de edities van werk van Busbequius uit 1630 (Leuven), en 1652 (Dordrecht); cf. VAN DER HAEGHEN (1964), I, 399, 401 en passim. Van de dichter Joseph Salembier is een gedicht opgenomen in de bibliografie van: WAELE, (1954), 114/5.
37. Een brief van 23 december 1932 van de hoofdconservator van de 'Musées du Palais des Beaux Arts' te Rijssel aan J.B. Dalle, burgemeester van Boesbeke en een akte van 17 januari 1933 - de dag van de terugplaatsing van het loden kistje met Busbequius' hart - ondertekend door een groot aantal getuigen worden in Boesbeke bewaard. Kopieën van deze stukken werden mij toegestuurd door de heer Gerard Desmedt uit de gemeente Boesbeke.
38. De akte staat afgedrukt bij DALLE (1880), 350-355. De akte vermeldt ten onrechte dat Busbequius aartshertog Albert 25 jaar eerder - in plaats van 30 jaren - naar Spanje had begeleid: ID., 351. Zie over de verheffing van Boesbeke, ondermeer als beloning voor Busbequius' verdiensten, tot baronie: MIRAEUS (1622), 14. De band tussen Busbequius en aartshertog Albert vinden we benadrukt door PIRENNE (1907), IV, 212. Over het wapen van de familie Ghiselin: ESPINOY (1631), 147; dit was niet het wapen van Busbequius zelf, cf. WAELE (1954), 90/1 (n. 6). Over Karel van Yedeghem en de geschiedenis van de heerlijkheid Boesbeke: DALLE (1880), 74 vlg..

Vixit decessit V Kal. Novemb. CIↃ. IↃXCI.
AVGERIVS GISLENVS BVSBEQVIVS.
Te voce, Augeri, mulcentem Cæsaris aures
Laudauit plausis Austrius Ister aquis.
Te Ducis Ismarij flectentem pectora verbis
Thrax rapido obstupuit Bosphorus e pelago.
Te gessisse domum pro nata Cæsaris, ingens
Sequana conspexit, Parisijq; lares
44.

Portret van Augerius Busbequius op oudere leeftijd (anoniem), uit: Aubertus Miraeus, *Illustrium Galliae Belgicae scriptorum icones et elogia*, Antwerpen 1604, plaat 44.
Zie ook H. I, p. 14.

IV
Busbequius' verdiensten op het gebied van de wetenschap

Hoofdstuk XIV: Busbequius als man van wetenschap en maecenas.

Inleiding.

De opsomming van boeken, ongewone dieren en kostbaarheden die Busbequius meebracht uit Constantinopel, is indrukwekkend. Zijn woorden dat 'niets van deze dingen erg de moeite van het vermelden waard is'[1], moeten dan ook niet geheel serieus worden opgevat.

> In zijn karavaan bevonden zich zes wijfjeskamelen[2] en 'verscheidene fiere en in schoonheid uitmuntende paarden, waarmee vóór hem nog niemand thuis was gekomen'[3]. Veel indruk maakte een tamme Faraorat ('ichneumon'), die Busbequius had bestemd als geschenk voor de keizer[4]. Johan Khevenhüller schreef veertien jaar later vanuit Madrid aan de keizer dat hij een kat had gekocht, bijna gelijk aan die welke Busbequius had meegebracht uit Constantinopel; hij zou hem bij de eerste de beste gelegenheid opsturen[5]. De tapijten, het in 'Babylonische' trant geborduurde linnengoed, de zwaarden, bogen, tuigages, en vele voornamelijk uit paardenleer bewerkte voorwerpen waren bestemd als geschenken voor de hoge heren in Frankfurt, of voor hen die erom vroegen[6]; één tapijt bevond zich later in de nalatenschap van keizer Maximiliaan[7]. Er was een kostbare verzameling Griekse munten[8], en ruim 260 Griekse handschriften kwamen per schip via Venetië naar Wenen[9]. Verder waren er nog de 'Egyptische balsem'[10], en de tekeningen van planten[11], monumenten en scènes uit het Turkse leven[12]. Een

1. B.370, 26-30).
2. B.371,(7-8), B.156,(10-12).
3. B.371,(5-7); cf. H. X, p. 290, 294.
4. B.370,(30)-371,(2) en B.143,(10-12).
5. Khevenhüller aan Maximiliaan d.d. 24-3-1576.
6. B.371,(12-23).
7. RIEGL (1892), 327.
8. B.372,(16-18); zie H. XVI, p. 386.
9. B.372,(18-28). Voor het aantal handschriften H. XVI, p. 410.
10. B.371,(24)-372,(4); cf. H. X, p. 290.
11. B.371,(8-10).
12. Busbequius bezat een tekening van de zuil van Arcadius: B.56,(9-19). Deze zal zijn vervaardigd door Lorck, die echter pas naar Constantinopel kwam aan het eind van het jaar 1555. Een tekening met een deel van de Arcadius-zuil is toegeschreven aan Lorck: GEOFFROY (1892), 105/6. De vermelding van het bestaan van de tekening met de zuil hoort dus waarschijnlijk niet thuis in de eerste Turkse brief.
    Strada schreef een tekening uit Busbequius' bezit te hebben nagetrokken; op deze tekening trekt de sultan ten oorlog. Hij vermeldde dat er meer mensen en ook andere dingen op voorkwamen dan op andere dergelijke tekeningen uit zijn bezit: Strada, 'Index sive catal. libr.' f. 2v, d.d. ?-?-?.

verslag over het delven van Lemnische aarde en ook monsters van dit poeder bereikten Wenen wat later. Vele planten, waaronder de kalmoes, waren reeds jaren voorheen naar Wenen gezonden; bij zijn terugkeer in 1562 nam Busbequius weinig planten mee[13.], wel echter de sering[14.]. Tussen zijn papieren bevonden zich onder andere de inscriptie van de 'Res Gestae' van keizer Augustus, het verslag van zijn ontmoeting met de Krimgoten en aantekeningen over zijn belevenissen en over het leven onder de Turken. De gezant zou ze later verwerken in de vier Turkse brieven en de 'Exclamatio'.
Busbequius slaagde waarschijnlijk niet in zijn voornemen een bedreven houder van tamme patrijzen uit Chios mee naar huis te nemen; enkele exemplaren van deze zeldzame dieren waren reeds tijdens het verblijf in de karavanserai gestorven[15.]. Dit was ook het geval met een lynx, die oorspronkelijk bestemd was als geschenk voor keizer Ferdinand[16.]. Een bijzondere wezel was 'onderweg' doodgegaan[17.].

De ontdekking door Busbequius van het 'Monumentum Ancyranum' en de beschrijving van het Krimgotisch, de invoer van planten als de kalmoes, de sering en de tulp en ook van de Griekse handschriften - vooral het Dioscorides-handschrift - zijn dikwijls afzonderlijk behandeld. Toch is Busbequius een onbekende voor de wetenschapsgeschiedenis, terwijl juist zijn vertrouwdheid met de eigentijdse geleerdencultuur hem tot een uitstekend voorbeeld maakt van de in de zestiende eeuw zo sterke samenhang tussen verschillende wetenschappelijke disciplines[18.]. Tegelijk ook is zijn werk en dat van geestverwante tijdgenoten kenmerkend voor het ontstane zelfbewustzijn en de groeiende ontvankelijkheid en waardering voor bijzondere levensvormen in ver afgelegen en vreemde culturen[19.].

13. B.371,(11/2).
14. MATTHIOLI (1565), 1236. Cf. H. XVIII.
15. B.150,(4)-151,(17). De patrijzen van Chios zijn in hun natuurlijke omgeving waargenomen door LUBENAU (1930), 259-260; toch is deze auteur ook hier beïnvloed door Busbequius' Turkse brieven, cf. H. II, p. 35. Zie verder ook THÉVENOT (1980), 158/9. Het was niet alleen bij deze patrijzen dat Busbequius dacht aan eventueel economisch gewin en aan praktisch nut. Om dezelfde reden wilde hij bijvoorbeeld kamelen meevoeren naar huis: B.156,(10-15).
16. B.142,(22)-143,(21).
17. B.371,(3-5): 'mustela' ('marta zibellina').
18. Cf. SARTON (1942), 574.
19. OLSCHKI (1937), 3.

De historische vertekening in de Turkse brieven.

De wetenschappelijke literatuur uit de zestiende eeuw vermeldt Busbequius dikwijls. Tijdgenoten prezen Busbequius als mecenas van de wetenschap, en niet zelden ook vanwege zijn eigen geleerde bijdragen. Matthioli, Clusius, Schottus, Lipsius en Gruterus erkenden volmondig dat zij profiteerden van het materiaal dat hij bijeen had gebracht. Daarnaast is er de rijke informatie uit de Turkse brieven die, zoals in hoofdstuk III reeds is uiteengezet, met enige voorzichtigheid moet worden geïnterpreteerd.

> In de eerste plaats zijn de brieven geen wetenschappelijk werk in engere zin, veeleer bellettrie. Ze geven vele levendige, afwisselende en onderhoudende verhalen, zonder al te veel details. Daarnaast treft men er een helder oordeel aan en pakkende uitspraken. Wijdlopige en diepgravende betogen ontbreken, evenals een pralerig vertoon van kennis. Wel worden de klassieke en eigentijdse auteurs zo nu en dan genoemd en nog vaker stilzwijgend gebruikt[20].
> De eerlijkheid gebood de auteur de inhoud van zijn (gedateerde) Turkse brieven zoveel mogelijk in overeenstemming te brengen met de werkelijke, chronologische gebeurtenissen. Toch overtrad hij dit gebod wel eens, soms, naar het schijnt, willens en wetens, soms ook omdat zijn geheugen tekort schoot: een verdraaid beeld van hetgeen zich had afgespeeld is het gevolg.
> Bovendien was Busbequius zich er niet altijd van bewust dat door de schifting van zijn overvloedige aantekeningen en herinneringen soms een onjuist beeld van de werkelijkheid ontstond. Dit zien we wanneer hij spreekt over zijn speurtocht naar inscripties. In de eerste Turkse brief lezen we namelijk naar aanleiding van de reis tussen Nicea en Ankara: ‘In zoveel dorpen als wij boven hebben genoemd, zagen we niets dat erg de verwondering waard was, behalve dat we tussen de graven van Turken vaak zuilen of oude stenen van uitstekend marmer tegenkwamen. Daarop stonden sporen van Romeinse of Griekse inscripties, maar zo verminkt dat ze niet gelezen konden worden. Want daarin lag al mijn genoegen, dat ik, wanneer ik een plaats voor de nacht had bereikt, oude inscripties, of Romeinse, of Griekse munten, of in elk geval zeldzame planten zocht’[21].
>
> En ook elders werden, als we de Turkse brieven mogen geloven, bij herhaling niets anders dan verminkte of gehavende inscripties waargenomen, zodat ze niet konden worden vastgelegd. In andere gevallen herinnerde de auteur zich de tekst van de inscriptie niet goed meer[22]. Ook de woorden op het ‘Monumentum Ancyranum’ waren nauwelijks nog leesbaar[23]. Tenslotte geven de eerder genoemde en zo frappante aanpassingen in de tekst van een inscriptie die voorkwam op de voet van een zuil in de Bosporus, een bewijs

20. Zie p. 377.
21. B.70,(23)-71,(5).
22. Er is sprake van een zeer gehavende inscriptie bij Nissa: B.24,(4-13). In Nicea bevonden zich oude inscripties op de vier poorten van de stad, ‘die er getuigenis van afleggen dat deze stad door een of andere Antoninus (welke, herinner ik me niet) maar stellig door Antoninus de keizer, hersteld was’: B.66,(30)-67,(5).
23. B.74,(18)-75,(6); zie H. XVI, p. 391 vlg

dat Busbequius zo nu en dan worstelde met zijn geheugen[24].
Het is na dit alles verrassend dat tenminste 45, veelal gave, Griekse en ook talrijke Latijnse opschriften uit Klein-Azië zijn overgeleverd op Busbequius' naam[25]. Ook de vele opmerkingen bij Hans Dernschwam over dit onderwerp[26] staan in groot contrast met het beeld dat de Turkse brieven bij de lezer achterlaten.

De verborgen schatten van Constantinopel en Klein-azië.

Busbequius nam niet alleen uit Constantinopel maar ook van latere reizen in Italië, Spanje, Vlaanderen, Duitsland en Frankrijk antiquiteiten, planten, en andere kostbaarheden mee. Deze waren echter van minder gehalte. Italië en de andere Europese landen waren al generaties lang doorzocht op het voorkomen van munten, inscripties, handschriften, bijzondere dieren en planten. Men moest derhalve wel over een uitzonderlijke opmerkingsgave, volharding, geluk en ook kapitaal beschikken, wilde men uit die landen met even waardevolle schatten naar huis terugkeren als Busbequius uit Constantinopel.

Er bestond weinig belangstelling voor de culturele erfenis van het Griekse en Byzantijnse verleden binnen het Ottomaanse rijk. Griekse en Italiaanse geleerden en kooplui hadden nog vóór de val van Constantinopel (1453) veel oude manuscripten en andere kostbaarheden naar het westen gebracht, omdat duidelijk was dat weinig van de oude antieke en christelijke beschaving gespaard zou worden door de ‘barbaarse’ vijand. Klein-Azië en Constantinopel werden na 1453 lange tijd gemeden door wetenschappelijk geïnteresseerde reizigers uit het westen. Guillaume Postel, André Thévet, Petrus Gillius en Pierre Belon behoorden tot de eersten die, kort vóór Busbequius' gezantschap, op grote schaal de archeologische, historische en natuurhistorische schatten uit dit boeiende gebied opnieuw onderzochten[27].

Wetenschappelijke nieuwsgierigheid. Omgang met geleerden.

Busbequius hield zich graag op in het gezelschap van ontwikkelde en geleerde personen. De literatuur in brede zin,

24. B.61,(20-24); cf. H. III, p. 74.
25. Cf. H. XVI, p. 389 vlg
26. Er is sprake van verschillende inscripties in Nicea bij DERNSCHWAM (1923), 158. Quackelbeen schreef in een Griekse kerk uit die plaats een Griekse inscriptie over: DERNSCHWAM (1923), 235/6. Ook tussen Iznik (‘Nicea’) en Ankara tekende Dernschwam Griekse inscripties op van stenen met reliëfs. Gedurende de gehele reis zette hij dit werk voort: DERNSCHWAM (1923), 124/5, 191, 193, 201, 204-206, 221, 226/7, 229-231, 236. Omdat Dernschwam geen Grieks beheerste, legde Johan Belsius voor hem de meeste langere Griekse inscripties vast: DERNSCHWAM (1923), p. xxxv.
27. EBERSOLT (1919); DELAUNEY (1926); ROUILLARD (1938), en KUNTZ (1981).

het recht en de natuurlijke historie hadden zijn grote belangstelling. Masius herinnerde aan het plezier van zijn vriend om tijdens verre buitenlandse reizen de cultuur van vreemde volkeren te leren kennen[28.]. Busbequius kon zich in vrijheid hieraan wijden. Hij was niet zoals Clusius, Blotius en Sambucus economisch afhankelijk van de gunst van een mecenas, maar werd veeleer zelf als mecenas beschouwd[29.]. De tijdrovende bestudering en publicatie van zijn ontdekkingen werden door hem graag aan bevriende geleerden overgelaten, terwijl hijzelf zich naar hartelust overgaf aan de luchtige maar toch erudiete vertelling van zijn Turkse belevenissen.

> Monteagudo, de Spaanse gezant in Wenen, schreef in een geheim rapport over Busbequius dat hij zeer belezen was[30.]. Dit blijkt ook uit Busbequius' vele verwijzingen naar en zinspelingen op de werken van toneelschrijvers als Aeschylus, Plautus, en Terentius, van dichters als Vergilius, Horatius en Ovidius, van geschiedschrijvers als Polybius, Livius, Caesar en Tacitus, en op de geschriften van redenaars, filosofen en wetenschappelijke auteurs als Cicero, Seneca, Cato de Oudere, Athenaeus, Varro, Plinius de Oudere en Strabo. Ook juridische boeken als de Pandecten en Digesten van Justinianus, de werken van natuurhistorici als Aelianus en Vopiscus en die van medici als Galenus en Dioscorides worden bij hem vermeld. Ook verzuimde hij niet de werken van eigentijdse auteurs te lezen, al vinden we slechts Belon en Gillius met name vermeld in de Turkse brieven. Het was dus niet zonder reden dat hij ‘doctus’, zelfs ‘doctissimus’ werd genoemd[31.].

In de zestiende eeuw groeide de tendens om de ervaring en de eigen waarneming een grotere rol toe te kennen in de beoordeling. Er was een toenemende wedijver met de traditionele autoriteiten die bekend waren uit de literatuur. Deze spanning trad vooral aan de dag aan de Italiaanse universiteiten, vooral in Padua. Andreas Vesalius had omstreeks 1540 in Padua - kort vóór Busbequius' komst naar die stad! - door zijn dissecties op menselijke lichamen een omwenteling veroorzaakt in de medische wetenschap. Rond 1544 werd aan diezelfde universiteit een botanische tuin geopend[32.].

> Busbequius' vriend Willem Quackelbeen onderkende goed de grote ontwikkelingen die plaats vonden. Dit maakt zijn enig bewaarde

28. MASIUS (1569), 234: Masius aan Busbequius d.d. 9-8-1567 (cf. App. II, p. 508).
29. Stadius sprak Busbequius en Schwendi aan als: ‘Maecenates clarissimi’ (Stadius aan Busbequius d.d. 30-8-1570). Cf. de teneur van de brief die Schottus schreef aan Busbequius d.d. 16-2-1579, en ook die van de dedicatiebrieven van veelal jonge geleerde mannen als Schottus, Carrio, Gulielmius en Colvius, aan Busbequius. Cf. H. XII, p. 355 vlg
30. Monteagudo aan Zayas d.d. 13-4-1576.
31. Schottus bijvoorbeeld noemde Busbequius ‘doctissimus’; Colvius sprak van Busbequius als ‘Belgicae nostrae clarissimum lumen’.
32. MEYER (1857), 256; SCHMITT (1976), 35, 41; zie ook GOLA (1947).

> brief aan Andreas Matthioli duidelijk. Quackelbeen zag voor de studie van de planten (in dienst van de medicijnen) een nieuwe tijd aanbreken. Hij meende dat de geleerden in niet geringe mate de mensen hadden bevrijd van de onwetendheid en dwaasheid waarmee in het verleden dit onderwerp werd besproken. Hij prees het Dioscorides-commentaar van Matthioli boven alles en hij vergeleek Matthioli's werk met dat van Vesalius, die in eerdere jaren op het gebied van de anatomie anderen ver achter zich had gelaten[33.].

Het was voor wetenschappers in de zestiende eeuw nog niet gemakkelijk om zich los te maken van het geschreven woord. Observaties uit de natuur en experimenten in het laboratorium werden dikwijls verkeerd geïnterpreteerd. Toch herinneren zestiende-eeuwse verzamelingen van planten, stenen, dieren en antiquiteiten aan de mateloze nieuwsgierigheid naar het zeldzame, bijzondere en het exotische. Men zag hier een tastbare bevestiging van hetgeen de boeken leerden, maar ook een uitbreiding en soms een ontkenning daarvan.

> Ook Busbequius' huis in Parijs bevatte een verzameling van allerhande van zijn reizen meegenomen voorwerpen[34.], wellicht in de zin van de bij vorsten en vermogende personen zo populaire ‘Wunderkammer’[35.], vroege voorlopers van de moderne musea.

De zestiende-eeuwse onderzoeker, geconfronteerd met de wonderen uit verre, voorheen onbekende landen, trachtte de nieuwe ontdekkingen te plaatsen binnen het traditionele wereldbeeld. Dit steunde nog altijd op de klassieke wetenschap. Ook de critici van deze traditionele wetenschap - onder wie Paracelsus in de zestiende eeuw en Descartes een eeuw later - waren, meer dan zij in overmoedige buien erkenden, schatplichtig aan de oudheid.

Ook Busbequius had op grond van zijn persoonlijke ervaringen soms kritiek op elementen uit de oude wetenschap, maar dit leidde bij hem niet tot een breuk met het traditionele wereldbeeld.

> In de eerste plaats beschouwde hij de erfenis van het klassieke verleden als onovertrefbaar, de klassieke auteurs als gezaghebbend[36.]. Evenals zijn geleerde tijdgenoten spande hij zich in om alle waarnemingen en ontdekkingen in het klassiek-wetenschappelijke kader een plaats te geven. Geografische namen werden aan de hand van de oude dichters, historieschrijvers of andere auteurs nader verklaard en toegelicht. Dit gebeurde bijvoorbeeld bij de rivier de Hebrus door het citeren van enkele verzen uit Ovidius[37.]. Op gelijksoortige wijze verwees hij bij de ‘zure melk’ die de Turken

33. MATTHIOLI (1561), 171/2: Quackelbeen aan Matthioli d.d. 26-7-1557.
34. SCHOTTUS (1579), II, 6/7: Schottus aan Busbequius d.d. 16-2-1579.
35. SCHLOSSER (1908), 34 vlg
36. B.59,(20)-60,(2); B.148,(9-11).
37. B.34,(15-23). Cf. Ovidius, *Heroides*, II, 113/4 (ed. Loeb) (deze passage is overgenomen door LUBENAU (1912), 109). Men vindt historische en geografische verklaringen aan de hand van klassieke auteurs, of gebeurtenissen uit het klassieke verleden in bv. B.35,(18-22), B.53,(9-10), B.55,(9-12), B.62,(1-4), B.62,(18-27), B.65,(4-7), B.65,(18-21), B.66,(26-28), B.74,(14-19), B.83,(20-26).

'Jugurtha' noemen, naar Galenus[38].
Busbequius' interesse was echter niet beperkt tot de antieke wereld. Uitgebreid bracht hij de organisatie van het Ottomaanse rijk en de karakteristieke eigenschappen van het Turkse volk onder de aandacht. De vreemde verschijning van de koning (dadiaan) van de Mingreliërs aan het hof van de sultan werd door Busbequius en zijn beide collega's met grote nieuwsgierigheid gevolgd[39]. Ook is er in de Turkse brieven plaats voor uitvoerige verhalen van reizigers die China hadden bezocht[40], en vooral ook voor het verslag over de ontmoeting met de Krimgoten[41].
Regelmatig toetste de schrijver de uitspraken van de oude auteurs aan hun werkelijkheidszin. Hij had bijvoorbeeld sceptisch gestaan tegenover verhalen van Aelianus en Vopiscus over dieren die zich hadden verliefd in personen uit hun omgeving. Maar tijdens zijn verblijf in de karavanserai had hij daarvan voorbeelden gezien: een Assyrische lynx was verliefd geraakt op een van zijn mensen en was tenslotte door liefdesverdriet en gebrek aan eetlust gestorven, nadat de man met Busbequius naar het Turkse legerkamp was vertrokken[42]. Elders corrigeerde Busbequius Polybius, die ten onrechte beweerd had dat de Zwarte Zee op den duur zou verzanden door het slib van de instromende rivieren[43]. Busbequius had ook op Belon kritiek, die geschreven had dat de hyena eenzelfde dier was als de civetkat[44].
Toch is hij zelf niet altijd een zorgvuldig en betrouwbaar waarnemer. Zo beweerde hij dat het hoofd van de eerder genoemde hyena zonder nekwervels vastzat aan de ruggegraat: het dier kon daardoor zijn hoofd niet omdraaien en moest zich dus in zijn geheel omwenden. Bovendien schreef hij dat ditzelfde beest geen tanden maar een doorlopend bot had, al voegde hij hieraan toe dat hij dit wist van horen zeggen[45].
Deze laatste opmerking is typerend. De wonderlijke verhalen die rondgingen over de tamme patrijzen van Chios wilde Busbequius pas geloven nadat hij ze van verschillende zijden had gehoord[46]; en

38. B.78,(4-17); cf. Galenus, 6, 689 (ed. C.G. Kühn).
39. Zie H. XVII, p. 434 vlg
40. B.309,(18)-312,(22).
41. Zie H. XVII over de Krimgoten. Busbequius schreef ook over de begrafenis- en huwelijksgewoonten van Servische stammen: B.22,(26)-24,(3).
42. Zie allereerst de inleiding op Busbequius' studie van verliefde dieren: B.142,(15-24); een passage over een verliefde lynx: B.142,(24)-143,(9); een verhaal over een verliefde kraanvogel van de Balearen: B.143,(21)-144,(22); over de ontembare razernij van een bronstig hert: B.144,(22)-145,(23).
43. B.62,(28)-63,(9), cf. Polybius, 4, 40, 4 (ed. Budé), WAELE 'In het voetspoor van O.G. van Busbeke ( )' (1954), 99 (n. 19).
44. B.72,(8-10). Cf. BELON (1605), 94/5: 'Hyaena ueteribus nuncupata, nunc autem Ciuetta'. Zie over de civetkat ook MATTHIOLI (1554), 43.
45. B.71,(22-30).
46. B.150,(4)-151,(20). Cf. n. 15.

> hetzelfde gold voor vertellingen dat eieren in Egypte in mest werden uitgebroed[47]. In zijn nuchter vertrouwen op de ervaring en de waarneming stelde de schrijver telkens weer het verbreide bijgeloof van de Turken aan de kaak en als summum vertelde hij hoe hij zijn brieven door middel van varkens de karavanserai liet binnensmokkelen, aldus profiterend van de afschuw die de Turken koesterden voor deze dieren die zij als onrein beschouwden[48].

In zijn relaas over het erwtekrabje trachtte Busbequius de autoriteit van de oude auteurs en zijn eigen kritiek daarop met elkaar te verzoenen. Zijn conclusies met betrekking tot het erwtekrabje komen in sterke mate overeen met die van Belon[49]. Hij noemde Belon echter alleen in verband met hetgeen deze had geschreven over de vorm van de steekmossel ('pinna') waarin het krabje leefde. Busbequius vertelde dat hij, toen hij op de Prinseneilanden placht te vissen met plaatselijke vissers, soms met een stok steekmossels van de bodem trok. Deze zeer grote mossels hechten zich door middel van een bundel draden ('byssus') vast aan de zeebodem. Daardoor blijven zij recht overeind staan. Binnen de

47. B.151,(20)-152,(16).
48. Zie met betrekking tot de bijgelovige opvattingen van de Moslims ten aanzien van alcohol: B.14,(18)-15,(16) (de passage is geparafraseerd door LUBENAU (1912), 260). Id. ten aanzien van papier: B.38,(17)-40,(1) (dit verhaal is geparafraseerd door Theobald Hock in 'Schönes Blumenfeld' (1601) (cf. ENDERLEIN (1985), 128/9), door LUBENAU (1912), 230/1 en ook door THÉVENOT (1980), 99; de arts Leonhardt Rauwolf gaf in zijn 'Aigentliche beschreibung der Raiss so er vor diser zeit gegen Auffgang inn die Morgenländer ( ) selbst volbracht ( )' (Lauingen, 1582, p. 92) eenzelfde verhaal, maar hij deed dit wellicht op grond van eigen waarneming (cf. ENDERLEIN (1985), 127/8); over de bijzondere betekenis van papier voor de Moslims schreef ook DERNSCHWAM (1923), 71).
Zie voor het Turkse bijgeloof ten aanzien van rozeblaadjes die ter aarde waren gevallen: B.40,(8-11) (geparafraseerd door LUBENAU (1912), 235). Over de Griekse opvattingen over de onreinheid van vis: B.53,(25)-54,(30). Over de afkeer die Moslims hebben van varkens: B.141,(12)-142,(10) en B.40,(1-3).
49. BELON 'La nature ( ) des poissons' (1554), 403/4: '*Nacre* nommée en Grec et Latin *Pinna.* ( ) Cest soye est une cheuelure ( ). La Nacre se tenant contre terre, attire a soy des bourbiers et menu sablon de la mer, iusques dedans son estomach. Elle se fiche debout en terre ( ). Lon trouue leans quelquesfois trois petits cancres, quelquesfois deux, le plus souuent un: mais tels cancres ne se trouuent pas en tous Nacres ( ). Le cancre, et ceste laine ou soye, nous mettent en consideration de penser que cest pour neant, a aucuns d'auoir dict que la Nacre se nourrist de poissons, disants que quand son petit cancre nommé Pinnophylax, uoit leans assez de menu poisson, qu'il aduertist la Nacre de fenner ses escorces; et alors qu'ils partissent le butin entre eux. Si cela estoit uray, il fauldroit qu'il y eust des cancres en toutes: et toutesfois cest aduenture d'en trouuer un entre dix Nacres, ioinct que leur soye monstre par la dissection d'icelles, qu'elles sont nourries a la maniere des moules. Cest pour cela, que quand on les a cuictes, il leur fault oster l'estomach, autrement on se gasteroit les dents de sablons qui est leans ( )'.

schelp van deze mossels leeft het erwtekrabje waarover Plinius en Athenaeus hadden geschreven. Busbequius was het echter (evenals Belon) oneens met hun opvatting dat deze erwtekrabjes de blinde steekmossel door een beet zouden waarschuwen zodra een prooi de schelp van de mossel binnen was gezwommen. Hij meende (wederom evenals Belon) dat de mossel zich door zijn 'byssus' voedt als een plant door zijn wortels: het bewijs hiervoor vond hij in de ervaring dat mossels die van de zeebodem zijn losgerukt, sterven. Het erwtekrabje zou volgens hem de mossel slechts als een toevluchtsoord gebruiken. Hij besloot met de woorden: 'En ik wil niet dat mijn woorden zo worden opgevat alsof ik iets aan het gezag van zo grote mannen wil afdoen, maar zó dat ik dit aan anderen overlaat om te onderzoeken'[50].

Busbequius bewees hiermee dat hij zich niet gebonden voelde aan het gezag van de ouden, maar daaraan ook niet zonder onderzoek afbreuk wilde doen. Dat zijn opmerkingen wel degelijk ook op eigen ervaringen en onderzoek berusten blijkt ook weer hieruit dat hij de klassieke auteurs die over het erwtekrabje hadden geschreven bij name noemde, terwijl Belon dit had nagelaten. Busbequius toonde in dit voorbeeld een juist gevoel voor oorspronkelijkheid en eigen observatie. Deze kwaliteiten keerden ook terug toen hij sprak over de Turken, hun land en organisatie[51].

Activiteiten in opdracht van de Habsburgse keizers.

Toch heeft men (voor het gemak) veel aan Busbequius alléén toegeschreven, terwijl ook Quackelbeen, Verantius, Belsius, Matthioli, Lipsius, Schottus en anderen een rol speelden bij 'zijn' ontdekkingen, of de publicatie daarvan. Ook mogen we niet vergeten dat Busbequius evenals de andere gezanten en agenten van het Habsburgse vorstenhuis dikwijls in opdracht handelde wanneer hij allerlei kostbaarheden opzocht en aankocht[52].

> Vóórdat Rudolf II zijn indrukwekkende kunstverzameling opbouwde, legden ook de keizers Ferdinand en Maximiliaan en aartshertog Ferdinand collecties aan, zij het op kleinere schaal. Ook andere verzamelaars aan en rond het hof maakten gebruik van de

50. B.286,(25)-287,(12). Er bestaat een aloude en rijke literatuur over de steekmossel en het erwtekrabje: LAUFER (1915) en SCHMITT / McCAIN / DAVIDSON (1973), 68-70. Busbequius kende de verhandelingen over het erwtekrabje en de steekmossel bij Plinius, *Nat. Hist.*, IX, 142 (ed. Teubner) en Athenaeus, en *Deipnosophistae*, III, 93/4 (ed. Loeb). Hij was niet op de hoogte van het gebruik van de 'byssus' als een soort textiel (cf. Tertullianus, 'Liber de pallio', Cap. III. (In: 'Patrologia Latina' (ed. Migne), II, 1093). Over het erwtekrabje: en *Lexikon der Biologie* (1986), 65 s.v. 'Muschelwächter'.
51. Cf. H. XIX, p. 459 vlg
52. Cf. LHOTSKY (1941-1945), 164, 176, 187, 273; en met betrekking tot planten: HUNGER (1927), 350, passim.

vooruitgeschoven diplomatieke posten[53].
Voor aartshertog Ferdinand had Busbequius vanuit Constantinopel voor een bedrag van 549 dukaten verschillende, niet bij name genoemde, bestelde kostbaarheden meegegeven aan Verantius en Zay, die in de zomer van 1557 terugreisden[54]; voor Maximiliaan zocht hij naar handschriften[55] en voor Matthioli zocht hij op keizerlijk bevel onbekende planten en dieren[56]. Evenals de aartshertogen Ernst en Rudolf nam Busbequius uit Spanje stoffen mee[57].
Later, toen aartshertog Ferdinand als bestuurder van Tirol in zijn kasteel te Ambras een grote verzameling van boeken, beeldhouwwerken en ook portretten en wapenrustingen van beroemde mannen opbouwde[58], werd Busbequius opnieuw ingeschakeld en moest hij in Frankrijk harnassen en schilderijen verzamelen. Op 18 juni 1577 kreeg hij opdracht het harnas van koning Frans I te kopen, twee jaar later ook om wapenuitrustingen en portretten bijeen te brengen. Aldus kwamen de harnassen van Karel IX, van de hertog van Montmorency, de hertog van Guise, de prins van Anjou en van nog andere Franse vorsten en ridders in het bezit van aartshertog Ferdinand[59].
Rudolf II prees Busbequius' ingrijpen, toen er moeilijkheden dreigden bij de invoer van paarden, die de keizer in Spanje had gekocht[60]. En later, kort na de dood van de Franse koning Hendrik III in 1589, droeg keizer Rudolf Busbequius op Lambert de Beaulieu, een beroemd bas die zichzelf op de lier begeleidde, naar hem toe te sturen voor de keizerlijke hofkapel[61].

53. Cf. de brieven van Verantius aan Martin de Guzman, Albertus Lucretius (zie H. XV, p. 407) en Josephus Salandus geschreven bij het vertrek van Busbequius uit Constantinopel naar Wenen in de zomer van 1555: VERANTIUS (1859), 51-66.
54. 'Conto ( ) de cinque anni' d.d. ?-11-1560: 'De sopra detti denari sono stati spesi in seruicio del Ser.^{mo} Archiduca Ferdinando d.^{ti} 549 per cose comprate qua per commission sua et mandate a sua Altezza quando sopradetti S.^{ri} Colleghi mei tornarono ( )'.
55. Zie H. XVI, p. 409.
56. Zie H. XVIII, p. 440.
57. BOEHEIM (1888), nr. 5272.
58. Zie over de collectie in Ambras: LUCHNER (1958).
59. Hirn baseerde zich ten aanzien van Busbequius' verzamelactiviteiten op een thans verloren gegaan verslag van Jac. Schrenk von Notzing. Deze had twee niet meer bestaande brieven van Busbequius aan aartshertog Ferdinand benut (nl. d.d. 14-2-1581 en d.d. 17-11-1582): HIRN (1887), II, 428; cf. ook KENNER (1893), 46/7, 183; ID., (1898), 27, 36, 223; SCHÖNHERR (1893), p. clxix (nr. 10692) en p. ccv (nr. 11123). Een uitgebreider verslag van Busbequius' betrekkingen met en verzamelactiviteiten voor aartshertog Ferdinand bij HIRN (1885), I, 343, 626, ID. (1887), II, p. 428, 433 (onder vermelding van een reeks documenten over Busbequius die zich bevinden in ITL).
60. Rudolf aan Busbequius d.d. 26-10-1580.
61. PACE (1771), 210: Rudolf II aan Busbequius d.d. ?-?-1590. Over Lambert de Beaulieu: DOBBINS (1980).

Overzichtskaart van Anatolië en omgeving.

Hoofdstuk XV: Antiquarische belangstelling. De ontdekking van het 'Monumentum Ancyranum'.

Een levendig zoeken naar resten van antieke monumenten, munten, oude inscripties en handschriften is een kenmerk van de zestiende-eeuwse wetenschap. Geleerden waren erop gespitst om traditionele volksgewoonten te leren kennen die aan de oude Romeinen of Grieken herinnerden. Niet enkel een reconstructie van de historische werkelijkheid was hun oogmerk maar ook, waar mogelijk, het opnieuw toepasbaar maken van de antieke praktijken of gebruiken. Het leven van Busbequius toont hiervan enkele sprekende voorbeelden.

Antieke monumenten. Reminiscenties aan Romeinse en Griekse gebruiken.

Uit de Turkse brieven kennen we Busbequius' belangstelling voor antieke monumenten en voor archeologie. Helaas zijn de talloze opmerkingen die hij aan deze onderwerpen wijdde, veelal niet meer dan vluchtige notities van een reiziger, die niet beschikte over de tijd voor diepgaande studie. Trouwens, een archeologische gids heeft Busbequius van zijn brieven ook duidelijk niet willen maken. De klassieke monumenten en plaatsen in Constantinopel en aan de Bosporus waren reeds zorgvuldig bestudeerd en beschreven in het aan Busbequius bekende werk van Petrus Gillius.

> Slechts een twaalftal pagina's in de Turkse brieven is gewijd aan de ligging van Constantinopel en zijn bebouwing[1]. Ook Boeda was voorheen kort beschreven en op weg naar Constantinopel en vervolgens naar Amasya noemde Busbequius dikwijls historische gebouwen[2]. Hij beperkte zich wat betreft de monumenten van Constantinopel tot de Agia Sofia[3], de bronzen slangenzuil[4], de

1. B.52,(9)-63,(19).
2. Bv. de verdedigingswal bij Silivri, het oude 'Selymbria': B.37,(13-29); aangelegd onder keizer Anastasias (507-512): cf. WAELE (1954), 64; de ruïnes van Nicomedia met onder andere een wit marmeren muur die Busbequius toeschreef aan het paleis van de koningen van Bithynië: B.65,(12-21); cf. WAELE (1954), 72; de muren en gebouwen van Iznik ('Nicea'): B.66,(25)-67,(15); cf. WAELE (1954), 72/3, 100 (n. 25); de monumenten in Ankara: B.74,(9)-75,(6); cf. WAELE (1954), 74.
3. B.52,(12-25); cf. WAELE (1954), 64/5; Busbequius' opmerking dat de Agia Sofia voorheen groter was door de verschillende bijgebouwen, treffen we ook aan bij: DERNSCHWAM (1923), 51/2.
4. B.56,(5-7): 'gemini serpentes aenei'; de slangenzuil had niet twee, maar drie slangenhoofden! Cf. FORSTER / DANIELL (1881), I, 125 (n. 2); HUUSSEN (1949), 289 (n. 24); WAELE (1954), 66, 98/9 (n. 12/3).

Egyptische obelisk op het oude Hippodroom[5.], de zuil van Arcadius op de Vrouwenmarkt ('Avret-Pazari')[6.] en de zogenaamde Verbrande Zuil (De Zuil met de Hoepels ofwel 'Tsjemberli Tasj') tegenover de karavanserai van het gezantschap[7.]. Tenslotte vertelde hij hoe de omgevallen obelisk op de Hippodroom veel vroeger met behulp van touwen was rechtgezet; toen echter de touwen iets te lang bleken tijdens het takelen, gebruikte men water om de touwen te doen krimpen, zodat de obelisk een weinig opgetild werd en op zijn oude plaats kon worden teruggezet[8.]. De houding van de Turken tegenover deze antieke overblijfselen keurde Busbequius hartgrondig af, zoals zijn heftige verontwaardiging laat zien, wanneer Turkse arbeiders voor zijn ogen een Romeins beeld in stukken slaan[9.].

Onderweg naar Turkije had Busbequius ook aandacht voor de karakteristieke gewoonten van de plaatselijke bevolking en zag hij soms een gelijkenis met gebruiken uit de oudheid. Zo was hem in Boeda opgevallen dat degenen die ergens binnenkwamen volgens oude Romeinse traditie met 'Feliciter' werden begroet en dat men hen met gelukbrengende woorden begeleidde. Ook vertelde hij van een beleefd gebruik in diezelfde stad om iemand aan zijn linkerzijde te laten lopen. Als reden gaven 'de Turken' dat degene die rechts liep zijn zwaard als het ware in handen gaf van de man links van hem, terwijl deze zijn zwaard vrij en onbelemmerd kon gebruiken[10.]. Deze gewoonte was nu juist tegengesteld aan die in de klassieke oudheid. Lipsius oordeelde dat de reden die de Turken hadden gegeven voor hun gebruik weinig met militaire zaken van doen had, het was een barbaarse reden, dat volk waardig[11.]. In Klein-Azië zag de gezant een satraap, die gelijk de ouden aanlag op een ligbed[12.].

5. B.56,(7) en B.57,(7)-58,(2); cf. WAELE (1954), 66/7, 99 (n. 14).
6. B.56,(8-19); cf. WAELE (1954), 67/8, 99 (n. 156), 101 (n. 31); cf. H. III, p. 70.
7. B.56,(19)-57,(7); WAELE (1954), 68/9, 99 (n. 16).
8. Eenzelfde verhaal over de oprichting van een obelisk bij het Vaticaan in 1586: WAELE (1954), 67, 99 (n. 14); DIBNER (1970), 32; idem bij Lubenau (1587/8): LUBENAU (1912), 148/9.
9. Zie H. VII, p. 117 (n. 119).
10. B.18,(11-22). Cf. over de begroeting met het woord 'feliciter': DILGER (1967), 67.
11. LIPSIUS (1675), I, 764 ('Elect. Lib.', II/2): met betrekking tot Busbequius' waarneming in Boeda.
12. B.85,(18-20); voor verwijzingen naar klassieke gewoonten bij Hongaren, Bulgaren en Turken in: B.17,(3), B.27,(2), B.72,(1) en B.326,(4-6).

Munten.

Giovanni Baptista Egnazio, Busbequius' leermeester, was de trotse eigenaar van een indrukwekkende muntenverzameling. Het collectioneren van munten vanuit een antiquarische belangstelling was in Italië een aangename maar kostbare tijdpassering van vorsten, edelen en vermogende personen. Het gaf hun ook aanzien. Dit Italiaanse voorbeeld vond ook elders navolging[13]. In Vlaanderen werd er al vroeg naar munten gezocht. Busbequius liet zien dat ook hij veel geld voor munten over had. Juist zijn reis naar Klein-Azië stelde hem in de gelegenheid zijn verzameling flink uit te breiden met - voor die tijd - zeldzame exemplaren uit die streken.

> Sanderus berichtte dat in 1514 bij Wervik, het oude Romeinse 'Virioviacum', munten van Julius {Caesar} waren gevonden en kort daarna andere munten van de Antonijnen. De 'Senaat' van Wervik had deze schatten aangeboden aan George Haloinus[14].
> Tussen 1556 en 1560 had de grote numismaticus Hubertus Goltzius naar eigen zeggen twee reizen gemaakt door de Nederlanden, Frankrijk, Italië en een aantal Duitse vorstendommen. Hij had maar liefst 978 muntenverzamelingen gezien. Hij somde deze collecties op in zijn 'Julius Caesar sive historiae imperatorum caesarumque Romanorum ex antiquis numismatibus restitutae' (1563). Ook Busbequius' muntenverzameling in Rijssel staat er vermeld[15].
> Het is gebleken dat Goltzius in werkelijkheid in die jaren niet al deze 978 collecties kan hebben bezocht. Hij zou namelijk de verzamelingen van enkele hoogleraren van de universiteit van Douai hebben gezien, terwijl deze universiteit pas in 1563 werd gesticht: de muntencollecties van de hoogleraren had hij dus vóór 1560 nog niet in Douai kunnen aantreffen. Goltzius streefde naar vergroting van zijn prestige door overdrijving[16].
> Toch hoeft er niet getwijfeld te worden aan het werkelijke bestaan van de muntenverzameling van Busbequius in Rijssel. In zijn eerste Turkse brief achtte Busbequius zijn hartstocht voor munten wel bekend bij de vriend {Micault} aan wie hij zijn brief richtte[17]. En natuurlijk, het zoeken door Busbequius naar munten, dat zich aan ons eerst in Turkije openbaart, is niet toen pas ontstaan.
> Op hun reis kregen Busbequius en Willem Quackelbeen in Belgrado de eerste munten aangeboden[18]. In Klein-Azië werden opnieuw vele munten van de late Romeinse keizers en van de Klein-Aziatische steden gevonden. De vage aanduidingen staan ons echter niet toe de munten te identificeren. Een Turkse smid wekte

13. WEISS (1973), 167-171; zie ook BUSCH (1973), 1 vlg..
14. SANDERUS (1644), II, 648.
15. GOLTZIUS (1563), op ongenummerde pagina's achterin; ook: SERRURE (1847), 391-431, op p. 392: 'III Non. Apr. anno MDLVI decessi Antuerpia' en p. 395: 'Insulis Flandriae Augerius a Busbecke Ferdinandi imperatoris apud Solimannum Turcarum Imperatoris orator'.
16. DEKESEL (1981), 124/5.
17. B.20,(30)-21,(3); cf. H. III, p. 63.
18. B.20,(30)-21,(11).

> Busbequius' woede toen hij vertelde dat hij een geweldige kruik met munten enkele dagen tevoren tot bronzen ketels had omgesmolten. De gezant repliceerde dat hij honderd goudstukken voor de munten zou hebben neergeteld[19]. Als reiziger ervoer Busbequius dat de Turken deze munten dikwijls als gewichten van één, of van een halve drachme gebruikten. Deze noemden ze 'Giaur Manguri'[20].

Toen Busbequius uit Constantinopel terugkeerde, koos hij met zorg zijn geschenken uit. Keizer Ferdinand, een verwoed verzamelaar van munten, ontving uit de 'grote mengelmoes van oude munten' de mooiste stukken[21].

> Ferdinand had vooral belangstelling voor munten. Beduidend minder voor andere antiquiteiten, kunstvoorwerpen of boeken. Wolfgang Lazius en Hans Lautensacker hielden zich tussen 1554 en 1558 bezig met de beschrijving van zijn muntenverzameling, maar onenigheid maakte een einde aan deze onderneming[22].

Al is het niet uitgesloten dat Busbequius ook in opdracht van de keizer naar munten had gezocht[23], toch was hij in de eerste plaats zelf een geïnteresseerde en er zijn aanwijzingen dat hij de opschriften van zijn munten nauwgezet bestudeerde.

> Busbequius' muntencollectie is evenals die van Ferdinand spoorloos verdwenen. Met betrekking tot zijn geschriften over de numismatiek schreef Jacopo Strada dat Busbequius hem (na 1562) liet profiteren van zijn muntenverzameling[24]. Ook in Parijs bezat de oude gezant nog altijd deze collectie[25].

Busbequius hield zich vanuit zijn historische en filologische belangstelling bezig met de interpretatie van opschriften en beeltenissen der munten. Dit blijkt uit enkele (overigens niet zeer nauwkeurige) opmerkingen in zijn eerste Turkse brief.

> Hubertus Goltzius heeft in het 'Voorwoord' ('Ad lectorem') van zijn 'Opera omnia' gewezen op het veelzijdige belang van de numismatiek: op het gebied van de spraakkunst en de orthografie van het Latijn bieden de opschriften van de munten houvast, de geschiedenisstudie profiteert van de gedetailleerde informatie over goden, helden, nimfen en historische figuren; maar ook levert de numismatiek bijdragen aan de studie van de rechtswetenschap, die

19. B.73,(20)-74,(4). DERNSCHWAM (1923), 237: in Iznik ('Nicea') vroeg Dernschwam een Turk naar munten.
20. B.73,(7-20). Zie voor het woord 'mangur': KAKUK (1978), 57/8 en voor het woord 'kavïr' of 'gavïr': ID., 153.
21. B.372,(16-18).
22. BUCHHOLZ (1831-1838), VIII, 694 en BUSCH (1973), 20, 199-201. Zie over twee bewaardgebleven inventarissen van Ferdinands muntencollectie uit de tijd vóór Busbequius' terugkeer in 1562: HOLZMAIR (1961), 82, 87 en passim.
23. Holzmair noemt (zonder verdere bronvermelding) een uitspraak van de keizer dat hij in Rome, Venetië, Hongarije, Zevenburgen en Constantinopel naar 'heidnischen Pfennigen' had laten zoeken: HOLZMAIR (1961), 79.
24. Iac. Strada, 'Index sive catalogus librorum' f. 2v (s.a., s.d.); deze informatie dank ik aan Drs. D. Jansen. Over Strada: JANSEN (1982).
25. SCHOTTUS (1579), II, 6: Schottus aan Busbequius d.d. 16-2-1579.

van de politiek, van de godsdienst, en van de krijgskunde, of het nu wetten, of ambtelijke waardigheden, offerdieren of kalenderdagen, of de vorm van schepen en belegeringswerktuigen betreft. Afgezien hiervan achtte Goltzius de bestudering van munten op zichzelf interessant vanwege hun gewicht, vorm, waarde en dergelijke meer[26].

Busbequius schreef dat de beeltenis van de munten die bij Belgrado waren gevonden, een Romeinse soldaat tussen een stier en een paard vertoonde met als opschrift 'Taurunum', de oude naam voor Belgrado. De Romeinen hadden in deze streken een legerkamp gehad. Munten met het opschrift 'Taurunum' zijn evenwel niet bekend. De munten die Busbequius kreeg aangeboden, moeten koperen munten zijn geweest uit de stad 'Viminacium' in 'Moesia'. Zij dateren uit de derde eeuw na Christus. De voorzijde van deze munten toont de kop van de regerende keizer, de keerzijde een personificatie van Moesia tussen een stier en een leeuw. Het is echter mogelijk dat Busbequius als gevolg van de slechte kwaliteit van de munten in zijn bezit, of door gebrek aan oefening bij het interpreteren de vrouwelijke figuur met het lange gewaad en de Phrygische muts voor een Romeinse soldaat en de staande leeuw naast haar voor een paard heeft aangezien. Maar in elk geval is wel duidelijk dat hij deze mededeling uit het hoofd heeft opgeschreven en daarbij enige zaken door elkaar haalde[27].

Uit munten maakte Busbequius verder op dat de naam van de stad Amasya eertijds gespeld was als 'Amazeia'. Ook hier schoot Busbequius' geheugen tekort. 'Amazeia' (met Zeta) komt op de bewaarde munten niet voor, wel daarentegen 'Amaseia' (met Sigma)[28].

Dat de munten onderwerp waren van geleerde discussies, laat een vermoedelijk gefingeerde brief van Lipsius aan Busbequius zien over een nog altijd niet met zekerheid opgelost probleem: Lipsius stemde in met Busbequius' opvatting dat het symbool van de halve maan, het krijgsteken voor de Turken vergelijkbaar met de adelaar bij de Romeinen, zijn oorsprong vond bij de Byzantijnen; hij had voor het eerst bij Busbequius en ook later weer verscheidene oudere bronzen munten gezien met in het midden een maan en met de inscriptie 'BYZANTIOON' en hij concludeerde daaruit dat de Byzantijnen de halve maan als teken hadden, zoals de Atheners de

26. GOLTZIUS (1645), 'Ad lectorem' ('tomus primus'); over het praktisch nut van de epigrafie voor de kunsten en de politiek: SAXL (1940). Cf. voor een soortgelijke opsomming van de voordelen van de studie der dieren: GESNER (1551), 'Epistola nuncupatoria'.
27. B.20,(30)-21,(11). Zie voor de munten uit Viminacium: PICK (1893), 31-60 en *Sylloge nummorum (..). Thrace (..)* (1942), plaat 3. De informatie dank ik aan Dr. J.A.P. van der Vin (Conservator van het Koninklijk Penningkabinet, Leiden) en Dr. G. Dembski (werkzaam bij de 'Sammlung von Medaillen, Münzen und Geldzeichen. Kunsthistorisches Museum', Wenen). Dat er in 'Taurunum' een legerkamp heeft bestaan, kon Busbequius opmaken uit: *Notitia dignitatum* (..) (1839), II, 22, 27, 90/1 en Index s.v. Taurunum en de afleidingen van dit woord.
28. B.63,(23/4) = P.29v,(25). Zie: *Sylloge (..) Sammlung Von Aulock*, (1981), Index (s.v. 'AMASEIA').

uil en andere volkeren weer andere tekens; de sultan had dit teken van de halve maan overgenomen van het overwonnen Byzantijnse keizerrijk[29].

Inscripties.

De aanleg van een muntencollectie vereiste ook in de zestiende eeuw al gauw een klein vermogen. Bij de opbouw van een verzameling inscripties kwam het vooral aan op doorzettingsvermogen, ijver en zorgvuldigheid.

Martin de Smedt en Stephanus Pighius, die evenals Busbequius in Leuven hadden gestudeerd, zijn de bekendste verzamelaars van inscripties uit de zestiende eeuw geweest. Hun werk vormt de basis voor Janus Gruterus' 'Corpus inscriptionum totius orbis Romani' (1602). Dit werk bevat ondermeer vele Latijnse en Griekse inscripties uit Italië, Spanje en Turkije op Busbequius' naam[30]. Busbequius had niet zelf al deze inscripties afgeschreven; vele kwamen uit andere collecties.

Een deel van deze inscripties bij Gruterus was reeds eerder in 1588 uitgegeven door Lipsius[31]; Schottus had in 1579 voor het eerst het zogenaamde 'Monumentum Ancyranum' gepubliceerd in een voetnoot van zijn uitgave van Aurelius Victor[32].

De Italiaanse inscripties op Busbequius' naam stammen mogelijk uit de tijd van zijn studie aan de Italiaanse universiteiten[33]. Zij waren gevonden op een plaats genoemd: 'Asfogo l'asino', buiten de 'Porta Portese' ('Porta Portuensis') te Rome; Pighius had deze inscripties in 1574 ten geschenke gekregen van Busbequius[34].

Zowel Pighius als Lipsius namen van Busbequius een groot aantal inscripties uit Spanje over[35]. Deze inscripties waren vooral verzameld rond Córdoba en Sevilla[36], door ene Johannes Fernandez Franco die in 1525 geboren was bij Eporo (ofwel Montoro) ten noordoosten van Córdoba. Pighius schreef dat Hopperus ze aan Busbequius had toegezonden[37].

29. LIPSIUS (1675), I, 471/2; het is de vraag of deze brief uit Lipsius' 'Epistolicarum Quaestionum Liber I' (1577) werkelijk verzonden is. Over de mogelijke ontlening van het symbool van de halve maan door Mehmed de Veroveraar aan de Byzantijnen: BABINGER (1953), 111/2.
30. GRUTERUS (1602), I-II. Ik gebruikte de editie van 1707. Zie voor Busbequius' beschrijving van inscripties ook H. XIV, p. 375/6.
31. LIPSIUS (1588), passim.
32. SCHOTTUS (1579), II, 72. Cf. over Schottus H. XII, p. 356.
33. Een inscriptie uit Perugia stond op naam van Micault: LIPSIUS (1588), p. Iv verso.
34. GRUTERUS (1707), I, p. cxxvii-cxxi.
35. LIPSIUS (1675), I, 672 ('Electorum liber', I/ix).
36. LIPSIUS (1588), 18, 19-21, 22/3, 25, 27, 30/1, 36, 38/9, 46; GRUTERUS (1707), I, p. ci, cv, cliii, clxii, clxviii, cxic, cvic, cci, ccxxxiv, ccxxxviii, cccxxxxv, ccccxxxv, cccciil, cccclxxvii, ccccic, dcxxc.
37. HÜBNER (1869), p. xvi (36), en p. xiii-xiv (27), p. xi-xii (21); zie voor handschriften van Pighius in de Pruisische Staatsbibliotheek te Berlijn: JONGKEES (1954), 181-183 (met literatuurverwijzingen). Over Joachim Hopper (1523-1576), een hoge functionaris in de regering van Filips II: BRUGMANS (1927). Zie s.v. 'Hopper'.

Ook de vele Latijnse inscripties uit Klein-Azië - en niet in de laatste plaats het 'Monumentum Ancyranum' - zal Busbequius niet alle zelf hebben opgetekend en ook zeker niet alle 45 Griekse inscripties; want in het Grieks was Busbequius niet kundig[38]. Dat Busbequius deze inscripties niet zelf had getranscribeerd, toont ook de geringe overeenkomst tussen de namen van de vindplaatsen van de bewuste inscripties en die van de halteplaatsen langs de weg naar Amasya in de Turkse brieven[39]. Misschien waren veel inscripties in Busbequius' bezit afkomstig van Quackelbeen; deze kende wel Grieks en was ook een verzamelaar van inscripties, munten en handschriften[40]. Tussen Busbequius en Dernschwam heeft naar het schijnt geen uitwisseling van inscripties plaats gevonden: de weergaven van hun inscripties verschillen sterk[41].

De ontdekking van het 'Monumentum Ancyranum'.

Op 29 maart 1555 ontdekten leden van het gezantschap van

38. Zie H. XVI, p. 406, 412.
39. In de enkele gevallen waar er een overeenkomst is tussen de plaatsnamen bij Gruterus en die van de halteplaatsen bij Busbequius, verschilt de spelling: GRUTERUS (1707), II, p. mlxxiii, mlxxviii, mxci, mxcvi, mcxv, mcxxvii, mcxxviii, mcxxvx, mcxxxvi, mcxxxvii, mcxlvi, mcxlvii, mcxlviii, mcli, mclx, mclxi, mccxii: Op deze pagina's vindt men de volgende Turkse plaatsen vermeld: 'Ocuus', 'Bucareler', 'Ancyra' en 'Anguria', 'Curaler', 'Tograii' en 'Togray', 'Nicaea', 'Masthetoii' en 'Masthetoy', 'Teche', 'Moutalub', 'Amasia', 'Techier', 'Caraler', 'Bozinck', 'Churoy', 'Chiruon' en 'Ackbiuck'. Afgezien van 'Nicaea', 'Ancyra', 'Amasia' en 'Ackbiuck' vertonen de plaatsnamen geen duidelijke overeenkomst met de halteplaatsen die Busbequius noemde (cf. H. VII, p. 170). 'Mutalat' of 'Mutalop' bij Dernschwam zou dezelfde plaats kunnen zijn als 'Moutalub': DERNSCHWAM (1923), 131.
Men vindt overigens niet al Busbequius' Klein-Aziatische inscripties bij Gruterus. Een aantal werd door Busbequius aan Pighius gegeven en deze vindt men bij MOMMSEN (1873), III/1, 48 (248), 49 (253), 51 (269), 52 (275), 53 (285), 53 (286), 59 (324), 59 (325). Griekse inscripties op Busbequius' naam vindt men ook in: *Corpus Inscriptionum Graecarum* (1843-1877), II, 957/8, 960; ID., III, 93, 100, 105-115, 121-123. De zogenaamde 'Busbequiani tituli' uit 'Moesia Superior' moeten in feite worden toegeschreven aan Verantius en andere leden van het gezantschap dat in de zomer van 1553 op weg ging naar Constantinopel: MOMMSEN (1873), III/1, 267 (1673-1682).
40. Zie H. VII, p. 172.
41. Busbequius' inscriptie bij GRUTERUS (1707), II, p. mcxlvi komt overeen met een van Dernschwam (DERNSCHWAM (1923), 191); hetzelfde geldt voor GRUTERUS (1707), II, p. mlxxiii en DERNSCHWAM (1923), 193, GRUTERUS (1707), II, p. mcxxxvi en DERNSCHWAM (1923), 231, GRUTERUS (1707), II, p. mcxlvi en DERNSCHWAM (1923), 214. Een belangrijk deel van de inscripties die Dernschwam optekende en bewaarde als een aanhangsel van zijn dagboek, werd niet door Babinger uitgegeven (cf. DERNSCHWAM (1923), p. xxxv). Deze inscripties konden niet door mij worden geraadpleegd.

koning Ferdinand I[42.] te Ankara een lange Latijnse inscriptie op de binnenmuren van de ingang van een groot vervallen gebouw[43.]. Dit opschrift werd later bekend onder de naam ‘Monumentum Ancyranum’. Uit de behandeling van de inscriptie door Mommsen bleek reeds dat de ontdekking ervan niet - zoals door de biografen sinds Miraeus algemeen werd gesuggereerd - uitsluitend aan Busbequius kan worden toegeschreven; ook Verantius, Dernschwam, Quackelbeen en Belsius moeten tot de ontdekkers worden gerekend[44.]. In het recente verleden hebben L. Tardy en É. Moskovszky getracht aan te tonen dat Busbequius aanvankelijk geen enkele rol gespeeld zou hebben bij de ontdekking van het ‘Monumentum Ancyranum’, ja dat hij zelfs niet bij het afschrijven van de inscriptie in Ankara aanwezig zou zijn geweest en bovendien later (in 1574) niet geweten zou hebben dat er verschillende afschriften van het ‘Monumentum Ancyranum’ in omloop waren. Tardy en Moskovszky vonden argumenten daarvoor in de brief die Pighius in 1574 aan Karel Rijm schreef. Niet vrij van nationalistische gevoelens benadrukten zij de rol van de beide Hongaren Verantius en Belsius bij de ontdekking van de inscriptie[45.]. Hun conclusies zijn echter niet stevig gefundeerd en komen voort uit een enigszins bevooroordeelde en weinig precieze interpretatie van de beschikbare feiten[46.]. Zij hadden ook weinig oog voor Busbequius' nieuwsgierigheid naar de historische betekenis van het ‘Monumentum Ancyranum’[47.]. Een poging tot reconstructie van de ontdekking van de beroemde inscriptie in Ankara volgt hieronder.

De goed leesbare beginregels van het ‘Monumentum Ancyranum’ moeten dadelijk de interesse bij de reizigers hebben gewekt. Men las (volgens het afschrift dat Busbequius had meegebracht van zijn gezantschap):

‘RERVM GESTARVM DIVI AVGVSTI QUIBVS ORBEM TERRARVM IMPERIO POPVLI ROMANI SVBIECIT ET IMPENSARVM QVAS IN REMPVBLICAM POPVLUMQ. ROMANVM. FECIT. INCISARVM. IN. DVABVS. AHAENEIS. PILIS. QVAE. SVNT. ROMAE. POSITAE. EXEMPLAR. SVBIECTVM’[48.].

42. Er is ten onrechte sprake van ‘keizer Ferdinand II’ bij: MOMMSEN (1883), p. xvi.
43. De literatuur over de tempel in Ankara bij: MOMMSEN (1883), p. xiii vlg.; KRENCKER / SCHEDE (1936), 8.
44. MOMMSEN (1883), p. xvi, xviii-xix.
45. TARDY / MOSKOVSZKY (1973), 378 (n. 2), 391 (n. 2): ‘Busbecq wusste es ja nicht einmal, dass der Text der Marmortafeln überhaupt abgeschrieben war!’. Zie voor Pighius' brief p. 400 (n. 87).
46. Zie p. 400 (n. 87).
47. Cf. TARDY / MOSKOVSZKY (1973), 384/5; zie echter p. 393, 403.
48. SCHOTTUS (1579), II, 70.

> ('Een kopie van de op twee bronzen zuilen gegraveerde daden van de vergoddelijkte Augustus, waardoor hij de wereld heeft onderworpen aan de macht van het Romeinse volk en van de uitgaven, die hij gedaan had voor de staat en het volk van Rome'.)

De inscriptie was gegraveerd in zes 'tafels' ('tabulas') of reeksen ('series') - beide woorden worden hier als synoniemen gebruikt! - op de linker en rechter binnenmuur van de voorhal ('pronaos') van de vroegere tempel van Rome en keizer Augustus.

> De inscriptie gaat eerst in op de uitzonderlijke positie van keizer Augustus binnen de staat, zijn respect voor de Romeinse vrijheid, en noemt tevens zijn ereambten, functies en triomftochten. Het tweede deel somt Augustus' persoonlijke uitgaven op ten bate van de staat. De inscriptie eindigt met een overzicht van Augustus' militaire campagnes en van de perioden waarin oorlog of vrede heersten[49].

In 1555 was de tekst van de inscriptie, afgezien van de genoemde eerste regels, nauwelijks begrijpelijk. Er was amper één dag (29 maart) beschikbaar geweest voor het transcriberen van de tekst. Het resultaat was weinig meer dan een reeks van dikwijls op zichzelf staande en veelal verkeerd gelezen woorden en letters. Een uitzondering daarop vormden enkele korte fragmenten in de derde en vierde 'tafel'.

> Busbequius beschreef de ontdekking als volgt: 'Hier zagen wij een zeer mooie inscriptie en een kopie van die tafels, waarop Augustus een lijst van zijn daden heeft samengevat. Wij lieten dit voor zover het gelezen kon worden door onze mensen overschrijven. De inscriptie staat gegraveerd op de marmeren muren van een ineengestort gebouw zonder dak, dat vroeger misschien een "praetorium" is geweest, zó dat men bij het binnengaan de ene helft aan zijn rechterzijde heeft, de andere helft aan zijn linkerzijde. De bovenste stukken zijn in het algemeen gaaf. De middelste beginnen lacunes te vertonen. Maar de onderste zijn zo verminkt door de slagen van knotsen en bijlen dat ze niet gelezen konden worden. En dit is zeker voor de letteren geen klein verlies en moet door de geleerden terecht worden betreurd. En dit des te meer omdat het vaststaat dat die stad door de gemeenschap van Klein-Azië gewijd is geweest aan keizer Augustus'[50].
> Dernschwam daarentegen noteerde onder andere: 'Daselbst sind schone romane antiquitates zwirch uber noch der lenge eingehawen gewesen die man zum thail legen mugen'. Dernschwam gaf ook een plattegrond van de tempel[51].
> Achter in het dagboek van Dernschwam vermeldde Belsius bij de door hemzelf gemaakte kopie van de inscriptie: 'Te Ankara in Galatië was een zeer groot paleis, waar in de ingang aan beide zijden de daden van Augustus zijn gegraveerd, en we werden vanwege de toeloop van barbaren gehinderd bij het lezen van de hele tekst'[52].

49. Voor de inhoud van de 'Res Gestae': MOMMSEN (1883), p. v-ix.
50. B.74,(19)-75,(5). KRENCKER / SCHEDE (1936), 2.
51. DERNSCHWAM (1923), 190. KRENCKER / SCHEDE (1936), 2-3.
52. MOMMSEN (1883), p. xviii. Cf. 'Dillingen' f. 24r; cf. p. 395.

De aantekeningen van Dernschwam en Belsius laten zien dat het belang van de vondst dadelijk werd ingezien. Maar bij hen ontbreken de verwijzingen naar de klassieke literatuur, zoals die in Busbequius' relaas voorkomen. Het zijn bewijzen van een grondiger verdieping in de tekst door Busbequius[53].

Flavius Josephus was de bron van Busbequius' mededeling dat de gemeenschap van 'Asia' Ankara aan keizer Augustus had gewijd[54]. Busbequius wees Plinius en Strabo aan als de zegslieden voor het feit dat de stad de woonplaats was geweest van de 'Galliërs' en 'Tectosagen'[55] en hij wist dat de stad in de 'Canones' als 'Anquira' vermeld stond[56]. Ook is er in de Turkse brief een toespeling op Suetonius, de Romeinse geschiedschrijver, die in zijn Leven van Augustus had overgeleverd dat de keizer voor zijn mausoleum onder andere een lijst van zijn daden, gegraveerd op bronzen tafels, had laten opstellen[57]. Men ontwaart Busbequius' verwijzing naar Suetonius wanneer men hun woorden naast elkaar plaatst.
Suetonius schreef: 'Tribus voluminibus, uno mandata de funere

53. Deze aanhaling van Suetonius' woorden in de eerste Turkse brief kan er eveneens op wijzen dat Busbequius deze brief niet in september 1555, maar later heeft geschreven: MARCKS (1909), 10/1; cf. H. III, p. 72 (n. 98).
54. B.75,(4-6); cf. Josephus, *Antiq. Judaeicae*, XVI, 6, 2 (ed. Loeb); er is een sterke overeenkomst tussen de woorden bij Josephus en Busbequius. Dat Busbequius zijn inzicht aan Josephus ontleend had, wordt bevestigd door CARRIO, 'Emendationum et observationum liber secundus' (1583), f. 51r, waar Carrio het 'Monumentum Ancyranum' vermeldde naar aanleiding van een plaats in geschriften van Arnobius).
Casaubon schreef in zijn commentaar op het 'Monumentum Ancyranum' dat Scaliger in zijn 'De emendatione temporum' (1583) het verband had gelegd tussen deze inscriptie en de passage bij Josephus: SCHOTTUS (1669), 17-19 (n.). Mommsen corrigeerde Scaliger en meende dat Josephus oorspronkelijk 'Pergamon' had bedoeld, niet 'Ankara': MOMMSEN (1883), p. x (n. 1). Uit het vervolg zal duidelijk worden dat niet Scaliger maar veeleer Lipsius als eerste de relatie had gelegd tussen de passage bij Josephus en de inscriptie, cf. p. 403 (n. 97).
55. Plinius, *Naturalis Historia*, 5, 146 (Teubner-editie); Strabo, *Geographia*, 12, 567 (Budé-editie).
56. *Canones apostolorum* (..) (1525), 'Canones XXVII' (geen paginering; het werk behandelt het 'Concilium Chalcedonense', 454 na Chr.): 'Eusebius (..) Anquiranus'. Dr. K.H. Kruse van de 'Thesaurus Linguae Latinae' te München stuurde me een reeks voorbeelden, waarin de woorden 'Anquira', 'Anquiritanus' en 'Anquiriensis' voorkwamen. Het betreft zowel de akten van de concilies, als andere Latijnse geschriften, bv. *Acta conciliorum oecumenicorum* (..) (1936), p. 93 <185> r.16 ('Ex collectione canonum Hispana': 'episcopus Galatiae Anquiriensis';.*Acta conciliorum oecumenicorum* (..) (1932), II/2/1, p. 56 (r.13): 'Eusebio Anquirano'; ID., p. 79 (r. 5): 'Eusebio Anquiritano'.
57. Suetonius, *De vita Caesarum*: *Divus Augustus*, CI, 4 (ed. Loeb).

> suo *omplexus est*, altero *indicem rerum a se gestarum*, quem vellet incidi in aeneis *tabulis*, quae ante Mausoleum statuerentur, tertio breviarium totius imperii (..)'.
> Busbequius stelde: 'Hic pulcherrimam vidimus inscriptionem et *tabularum illarum*, quibus *indicem rerum a se gestarum complexus est* Augustus exemplum (..)'[58].

Busbequius heeft de tekst niet zelf getranscribeerd: 'Wij lieten de tekst overschrijven (..)', heette het bij hem[59]. Minder gewicht heeft een opmerking van Leunclavius die schreef dat Verantius de opdracht tot het transcriberen had gegeven. Immers, Leunclavius was niet zelf in 1555 in Ankara aanwezig geweest en hij had niet rechtstreeks, maar via Clusius het afschrift van Verantius gekregen[60]. Hoe dit ook zij, er kwam een verdeling van het werk. Hiervan waren afwijkende afschriften zowel in lengte als in kwaliteit het gevolg[61].

> Belsius schreef aan het einde van de derde serie dat hij deze pagina (Belsius gebruikte hier het woord 'lineam') moeitevol had afgeschreven, omdat de een zich met dit deel, de andere met dat deel had beziggehouden. Hij noteerde dat hij de regeleinden van deze serie door verticale strepen had aangegeven. Hetzelfde had hij gedaan bij de vijfde serie, waarvan echter niet meer dan zeven woorden konden worden gelezen. Belsius voegde toe: 'Hic omnia in serie desyderabis et praeter me nemo notauit'[62]. Juist deze laatste woorden keren min of meer terug in twee onderling sterk gelijkende kopieën in Wenen en Rome. Daar lezen we, maar nu onder de zesde serie, waarvan slechts drie lacuneuze regels (VI, 1, 9 en 13) over waren: 'Ook hier was alles weggevaagd, en hebben wij de regels, noch zelfs de woorden kunnen vatten. En buiten mij heeft niemand die reeks opgetekend, omdat ik meende dat niet nagelaten moest worden dat ik liet zien dat ook hier drie reeksen zijn geweest, zoals ook op de tegenoverliggende zijde'[63].

58. Zowel Suetonius als Busbequius kunnen bij de woorden 'indicem rerum a se gestarum' beïnvloed zijn door de tekst zelf van de 'Res Gestae'.
59. B.74,(23/4): 'transcribendum curavimus'. De 'pluralis auctoris' is niet gebruikelijk in de Turkse brieven. Maar Schottus sprak van: 'describendum curavit {sc. 'Busbequius}', cf. n. 95.
60. In 1596 kwam als onderdeel van Leunclavius' *Annales sultanorum Othmanidarum (..)* diens 'Pandectes historiae Turcicae, liber singularis ad illustrandos annales' uit; daarin vinden we het afschrift van het 'Monumentum Ancyranum' dat afkomstig was van Verantius: LEUNCLAVIUS (1596), 108-110: '(..) quemadmodum (..) Verantius (..) per suos transcribi curauit (..)'. Clusius schreef in een brief aan Lipsius d.d. ?-?-{vóór 1588}: 'Antonij Verantij (..) exemplar (quod (..) descripsit) sequutus sum, vti ab eius nepote Fausto Verantio (..) accepi anno 1576' (LIPSIUS (1588), 22; zie over de tekst van deze brief p. 402). Tardy en Moskovszky interpreteerden deze woorden ten onrechte als: '(..) dass es sein Onkel {sc. Antonius Verantius, de oom van Faustus Verantius} in Ancyra kopieren liess'. Cf. TARDY / MOSKOVSZKY (1973), 383.
61. Zie ook de opmerking in H. VII, p. 170 (n. 118).
62. 'Dillingen' f. 26r, f. 28v. Cf. MOMMSEN (1883), p. xviii.
63. RBV Vat. Lat. 6217 f. 295v en WNB Cod. 8219 f. 98v: 'Hic quoque errosa omnia, nec enim uersus nedum uerba // assecuti sumus. Nec quis praeter me annotauit istam // seriem, quod praetereundum non putaui, ut tres series hic // quoque fuisse ostenderem, prout et in opposito latere'.

Er zijn uit de zestiende eeuw verschillende afschriften van de ‘Res gestae’ bewaard gebleven; ze zijn bij Mommsen niet, of slechts vluchtig behandeld. De kopieën worden hieronder nader beschouwd[64].
Een van de belangrijkste kopieën is het afschrift dat Belsius voor Hans Dernschwam opschreef achter in diens ‘Tagebuch’; dit bevindt zich in het ‘Fürstl. und Gräfl. Fuggersches Familien- und Stiftungs-Archiv’ te Dillingen (aan de Donau); deze kopie heeft geen signatuur, maar zal door ons in het vervolg als ‘Dillingen’ worden aangeduid. De kopie staat op folio 24 tot folio 29 recto. Belsius werkte nauwkeuriger dan de anderen, aangezien hij, zoals we zagen, de einden van de regels op de inscriptie door strepen aangaf. Van de andere kant nam Belsius niet de moeite om alle letters van de lange inscriptie in kapitalen uit te schrijven. Hij deed dit alleen met de beginregel op folio 24 recto en telkens met enkele beginwoorden op de volgende pagina's. Een kopie van dit afschrift die zich in Wolfenbüttel bevindt, is gebruikt door Mommsen[65]. In het vervolg zal nog blijken dat het afschrift van Verantius sterk geleek op Belsius' kopie.
Codex 8219 uit de ‘Österreichische Nationalbibliothek’ bevat op folio 94 tot en met 101 drie verschillende afschriften van het ‘Monumentum Ancyranum’[66]. De watermerken op de verschillende bladen laten meestal geen determinatie toe[67]. Maar dat op folio 100 komt overeen met een dubbele gekroonde adelaar met als initiaal een grote S in het midden (Salzburg, 1582/3)[68]. De dubbele adelaar met als initiaal een A in het wapen op f. 94 is minder duidelijk bewaard, maar is wellicht dezelfde als op een voorbeeld, dat bekend

64. MOMMSEN (1883), p. xviii-xix. Er zijn afgezien van de zestiende-eeuwse kopieën ook nog enkele andere (latere) afschriften van het ‘Monumentum Ancyranum’. Het zijn de volgende: 1) LUB Vulc.101, Burm. Q.6 f. 266r-268r: een slordige kopie uit de zeventiende, ofwel achttiende eeuw; deze kopie geeft op enkele plaatsen kleine aanvullingen (of conjecturen) op de tekst; misschien was deze inscriptie bestemd voor Heinsius, want op f. 265v lezen we ‘Monsieur // Monsieur Heinsius A la Haye’. 2) LUB Sign. 2837 Een met de handgeschreven kopie van Schottus' publicatie uit 1579 in: P. Divaeus, ‘De Galliae Belgicae antiquitatibus liber I (..). Accessit huic editioni H. Nuenari de eadem Gallia Belgica Commentariolus’ Antwerpen 1584. Deze kopie komt voor op negen ongenummerde pagina's achterin het boekje. Het handschrift is, volgens een toegevoegde opmerking van A.T. Grafton op een losbladig velletje, niet dat van Scaliger, zoals voorin het boekje wordt geopperd. Zie ook het vervolg.
65. MOMMSEN (1883), p. xix. Cod. Guelph. Aug., vol. 77. Een afbeelding van de eerste pagina van Belsius' inscriptie in Dernschwams ‘Tagebuch’ bij: TARDY / MOSKOVSZKY (1973), 395 (= ‘Dillingen’ f. 24r).
66. Deze afschriften worden slechts kort door Mommsen beschreven: MOMMSEN (1883), p. xviii-xix. Op p. xx-xxiii heeft Mommsen de tekst van WNB Cod. 8219 f. 96-99 en f. 94-100 weergegeven. Hierbij is niet aangegeven waar de regels in beide kopieën beginnen en eindigen en evenmin is aandacht besteed aan de punten tussen de woorden, de vorm van de letters, doorhalingen, aanvullingen en commentaren.
67. Watermerken op f. 94, f. 98, f. 99, f. 100.
68. BRIQUET (1968), I, 34 (nr. 297) en ID., III, nr. 297.

is uit Augsburg 1577[69]. Een watermerk op f. 99 benadert een watermerk waarop een gekroonde adelaar en een blanco wapen staan afgebeeld (Mons, 1572)[70].
1. Het volledigste afschrift uit Codex 8219 bevindt zich op folio 96 tot en met 99. Het is - op enkele kleinigheden na[71] - identiek aan de beneden onder nummer 4 uitvoerig beschreven kopie uit de Vaticaanse bibliotheek.

2. Het tweede afschrift op folio 94 en 101 van Codex 8219 loopt tot 'circiter' (tafel 4,42). De tekst is in een cursief handschrift geschreven en wijkt op enkele plaatsen af van de andere kopieën[72].
3. De derde Weense tekst bevindt zich op folio 95 en 100 van Codex 8219. Dit keer reikt de tekst, die in hoofdletters is geschreven, niet verder dan 'quadragiens' in de tweede tafel (2,4).
4. Het handschrift 'Vaticanum Latinum 6217' (gelijk aan de hierboven onder nummer 1 genoemde kopie) geeft een afschrift van het 'Monumentum Ancyranum', zoals dat in druk is uitgebracht. De codex is een verzameling van uiteenlopende handschriften. Het watermerk op folio 280 en 294 van het handschrift is een 'Fleur de lis' uit 1583 (Ferrara)[73]. De tafels 1 tot en met 3 van het 'Monumentum Ancyranum' komen voor op folio 293 en 294 van het 'Vaticanum Latinum 6217'; tafel 4 op folio 280 en tafel 5 en 6 op folio 295. De woorden in blokletters zijn door punten gescheiden. Lacunes binnen de tekst zijn door horizontale lijnen aangegeven, maar de omvang van de lacunes is, zoals in de andere afschriften uit

69. Informatie van het 'Wasserzeichen Kartei Piccard' (Hauptstaatsarchiv Stuttgart): enig ander hierop lijkend watermerk is niet bekend.
70. BRIQUET (1968), I, 33 (nr. 255) en ID., III, nr. 255.
71. Bv. MOMMSEN (1883), p. lxxxvi (3,2): 'magistratum' = 'Dillingen' f. 25r = WNB Cod. 8219 f. 99r = Id. f. 94v = SCHOTTUS (1579), II, 72 (4) = LIPSIUS, 'Auctarium' (1588), 20; RBV Vat. Lat. 6217 f. 294r: 'magistrum'.
MOMMSEN (1883), p. lxxxvi (3,24): 'ertium' = 'Dillingen' f. 25v = WNB Cod. 8219 f. 94v = f. 101r = SCHOTTUS (1579), II, 73 = LIPSIUS 'Auctarium' (1588), 20; RBV Vat. Lat. 6217 f. 294v: 'artium'.
In deze en de volgende noten zijn de voorbeelden uit de afschriften niet in de in veel gevallen gebruikte kapitalen weergegeven, maar louter in kleine letters. Ook wordt er geen onderscheid gemaakt tussen de hoge 'I' en de kleine 'o' die voorkomen in de kopie van Belsius en in de publicatie van Lipsius (cf. p. 398).
72. MOMMSEN (1883), p. lxxxii (2,6): '[C.] Asinio'; RBV Vat. Lat. 6217, f. 293v: '[[co]] sinio' = WNB 8219, f. 96v (in de marge in andere inkt 'C. Asin'; Id., f. 95r: 'C. ASINIO'; Id., f. 94r: 'simocos' of 'siniocos'(?); SCHOTTUS (1579), II, 71: 'Sinio' = 'Dillingen' f. 24v = LIPSIUS, 'Auctarium' (1588), 19.
MOMMSEN (1883), p. lxxxvi (3,11/2): 'coempto emensus'; Vat. Lat. 6217, f. 294r: 'golumpio emensus' = WNB Cod. 8219, f. 99r; Id., f. 94v: 'coempto dimensus'; 'Dillingen' f. 25r: 'Columpio emensus'; SCHOTTUS (1579), II, 72: 'columplo emensus'; LIPSIUS 'Auctarium' (1588), 20: 'columeio emensus' (Lipsius geeft als conjectuur voor 'columeio': 'coempto').
MOMMSEN (1883), p. lxxxvi (3,7): 'Plebei Romanae'; RBV Vat. Lat. 6217, f. 294r: 'libri Romani' = WNB cod. 8219, f. 99r = SCHOTTUS (1579), II, 72 = LIPSIUS 'Auctarium' (1588), 20; WNB cod. 8219, f. 94v: 'liberis Romanis'; 'Dillingen f. 25r 'Libri Romani'.
73. BRIQUET (1968), II, 393 (nr. 7106).

> de zestiende eeuw, niet duidelijk aangegeven. Dit gemis is niet zozeer te wijten aan de onleesbaarheid van het 'Monumentum Ancyranum', als wel aan de veelal gebrekkige wijze van transcriberen in het algemeen. Een gunstige uitzondering op deze vaststelling is de opmerking aan het einde van tafel drie (folio 294v): 'Hier worden vijf regels gemist' ('Desiderantur quinque lineae').
> Mommsen beschouwde al deze kopieën - zonder ze evenwel alle gezien te hebben - als afschriften uit 1555. Uit bovenstaande beschrijving blijkt echter dat ze, afgezien van het afschrift in Dernschwams 'Tagebuch', veeleer kopieën zijn van deze afschriften. Dat deze afschriften van het 'Monumentum Ancyranum' later dan 1555 door anderen zijn gemaakt, is minder waarschijnlijk. De teksten van de afschriften in Wenen en Rome komen op cruciale punten onderling én met de gedrukte versies van Schottus (1579) en Lipsius (1588) overeen.
> De samenhang tussen de verschillende afschriften blijkt reeds uit het eerder genoemde, maar wordt nog duidelijker door de overeenkomst in zulke begeleidende opmerkingen als: 'In een buitenwijk te Ankara' ('Ancyrae in suburbio'), die in alle kopieën voorkomt behalve in Belsius' afschrift in Dernschams 'Tagebuch' en in het derde Weense afschrift (nr. 3); de versie van Busbequius bij Schottus heeft: 'In buitenwijken te Ankara' ('Ancyrae in suburbiis'). Verder wordt in alle afschriften ook gesproken van 'Series' als equivalent van 'tabulae' en deze worden aangeduid door de Romeinse cijfers 'I' tot en met 'III' voor de linker- en 'I' tot en met 'III' voor de rechterzijde.

Busbequius en zijn reisgenoten gingen bij het afschrijven van inscripties minder nauwkeurig te werk dan bijvoorbeeld Maarten de Smet van Oostwinkel (Smetius) in diezelfde zestiende eeuw.

> Smetius was gewoon de tekst van de inscripties regel voor regel weer te geven; hij legde de grootte, vorm en schikking der letters, de afkortingstekens en symbolen zorgvuldig vast en gaf aan waar delen ontbraken en verminkingen waren; ook kregen bij hem de vorm van het monument, de vindplaats en andere gegevens die opheldering zouden kunnen verschaffen over de betekenis van de inscriptie de nodige aandacht[74].
> De weergave van de inscripties die op Busbequius' naam staan, is van zeer wisselend gehalte en het is dikwijls niet duidelijk wat nu precies zijn werk was.
> Maar van het 'Monumentum Ancyranum' vertelde Busbequius in zijn eerste Turkse brief, waar het zich bevond, hoe de tekst verdeeld was over de beide muren en hij beschreef grofweg in welke staat het was. In zijn afschrift, dat door Schottus werd gepubliceerd, loopt de tekst van de inscriptie achter elkaar door, zonder dat er rekening is gehouden met de einden der regels op het monument. Wel wordt onderscheid gemaakt tussen de zes verschillende kolommen ('Series')[75]. De woorden worden door punten van elkaar gescheiden, maar dit geschiedt niet consequent. De letters worden door hoofdletters weergegeven. Reeksen van punten geven telkens de lacunes in de tekst weer. Grotere lacunes, vooral aan

74. VOCHT (1946), 825, 833-835.
75. SCHOTTUS (1579), II, 70-77.

het einde van elke serie, worden samengevat door woorden als ‘Desunt quaedam’, ‘Et hic reliqua deleta’, etc..
Bij de andere Latijnse inscripties uit Italië en Turkije die op Busbequius' naam zijn overgeleverd zien we eenzelfde wisselende

> weergave. Slechts zelden vinden we aanwijzingen over de herkomst. De vorm van de steen is alleen bij hoge uitzondering aangegeven. Kortom, er is bij de inscripties die op Busbequius' naam staan, geen sprake van een consequent volgehouden methode. Ook dit lijkt een aanwijzing dat veel inscripties niet door hemzelf waren overgeschreven, maar dat ze hem in een aantal gevallen, zoals ongetwijfeld veel gebeurde, door anderen waren geschonken.

Omdat de tekst van het 'Monumentum Ancyranum' in zeer verschillende kopieën was overgeleverd, rezen er weldra vragen over de juiste lezing en zocht men naar de beste kopie. Belsius merkte aan het einde van de zesde serie op dat alle woorden in hoofdletters waren geschreven, maar dat de 'o' overal klein was en de 'I' overal groot[76]. Ook Clusius en Lipsius waren zich van deze bijzondere weergave van de 'o' en de 'I' goed bewust. Dit blijkt allereerst uit een brief van Clusius aan Lipsius, maar ook uit Lipsius' afdruk van het 'Monumentum Ancyranum' in zijn 'Auctarium' (1588)[77]. Busbequius' kopie van de inscriptie, zoals we die kennen uit de publicatie door Andreas Schottus in 1579, maakte geen onderscheid tussen de grootte van de letters. Daaruit volgt dat Verantius' kopie dit onderscheid tussen letters wel had. Want dit afschrift was via Clusius in Lipsius' bezit gekomen. Het afschrift van Verantius gaf bovendien ook het aantal regels in elke serie aan[78]. Tenslotte had Verantius' kopie ook de lezing 'COLVMPIO' die we verder ook kennen uit het afschrift van Belsius in Dernschwams 'Tagebuch'[79]. Er bestond dus een grote gelijkenis tussen de exemplaren van Verantius en Belsius. Verwonderlijk is dit niet; Belsius was immers de secretaris van de bisschop. Toch hoede men zich voor de gedachte dat beide exemplaren identiek waren. In de derde

76. 'Dillingen' f. 29r; Mommsen spreekt in het laatste geval ten onrechte van 'T': MOMMSEN (1883), p. xix.
77. LIPSIUS (1983), 344: Clusius aan Lipsius d.d. 22-3 / 1-4-1587; LIPSIUS 'Auctarium' (1588), 19-22. Clusius kondigde in dit epistel aan Lipsius aan dat hij een kopie meestuurde van een afschrift van het 'Monumentum Ancyranum', maar vermeldde niet de herkomst van het afschrift. De kopie wordt thans niet meer bewaard bij Clusius' brief (LUB ms. Lips. 4). De informatie over de brief in LIPSIUS (1983), 342-344 is echter onvolledig. Raadpleging van het handschrift stijft ons in de gedachte dat Clusius enkel de kopie van Verantius' afschrift heeft meegestuurd aan Lipsius. En derhalve waren de kopie van Verantius' afschrift, die Lipsus heeft gebruikt voor de publicatie van het 'Monumentum Ancyranum' in zijn 'Auctarium', én de op p. 22 van het 'Auctarium' opgenomen opmerkingen van Clusius over de herkomst van de kopie oorspronkelijk als bijlagen meegestuurd met de genoemde Clusius' brief (d.d. 22-3 / 1-4-1587). Dit was ook de opvatting van een anoniem commentator van deze brief in LUB; er wordt in LIPSIUS (1983), 342-344 geen melding gemaakt van diens marginalia! Clusius' brief is daar bovendien niet geheel correct weergegeven; zie b.v. ID., p. 344 (regel 51) 'QUADRAGENS' moet zijn 'QVADRAGIENS'.
78. Zie de ongedateerde opmerkingen van Clusius over de kopie in LIPSIUS 'Auctarium' (1588), 22. Zie ook p. 402 (n. 93).
79. LIPSIUS (1983), 344: Clusius aan Lipsius d.d. 22-3 / 1-4-1587; zie verder noot 72.

serie hebben het afschrift van Belsius, dat uit de Vaticaanse bibliotheek en het daarop lijkende afschrift uit Wenen de woorden ‘MESSALLA CONSVLIBUS’. In de overige afschriften, en ook bij Lipsius, komen deze woorden niet voor[80.].

De publicatie van het ‘Monumentum Ancyranum’.

Busbequius vertelde rond 1574 aan Stephanus Pighius over het bestaan van de inscriptie met de ‘Res gestae’ van Augustus. Later, in 1579, stelde hij Andreas Schottus in de gelegenheid zijn afschrift te publiceren als onderdeel van zijn uitgave van Aurelius Victor.

> De Kampenaar Stephanus Pighius (1520-1604)[81.] kwam op 22 november 1571 naar Wenen als leermeester van de zoon van de hertog van Kleef. Hij hield zich met zijn leerling langere tijd op aan het hof van keizer Maximiliaan, waar hij Sambucus, Strada, Phaedrus, Biesius, Clusius, Lipsius, Ellebodius en niet in de laatste plaats ook Busbequius leerde kennen[82.]. Begin september 1574 begon hij met zijn leerling aan een lange studiereis door Italië[83.]. Kort daarvóór was Busbequius vertrokken naar Parijs en hiermee werd, zoals blijkt uit een brief, waarin Pighius Micault vroeg naar de verblijfplaats van Busbequius, het contact tussen beide mannen voor lange tijd, of misschien ook voor altijd verbroken[84.].
> In Wenen hoorde Pighius voor het eerst van het bestaan van het ‘Monumentum Ancyranum’. Hij wilde aanstonds meer over deze inscriptie weten, omdat hij bezig was met het verzamelen van materiaal voor een boek getiteld ‘Annales Magistratuum Romanorum’. Deze studie was bedoeld als een commentaar op de ‘Fasti Capitolini’; oude historici, maar ook munten en inscripties, vormden de bron voor deze uitvoerige chronologie van de Romeinse geschiedenis[85.].
> Op 6 augustus 1574[86.] schreef Pighius vanuit Wenen aan Karel Rijm in Constantinopel dat door Suetonius het bestaan bekend was van de ‘Res gestae’ van keizer Augustus en van het feit dat Augustus kopieën hiervan verspreid over zijn rijk had laten

80. ‘Dillingen’ f. 25v = MOMMSEN (1883), p. xix = RBV Vat. Lat 6217 f. 294v = WNB Cod. 8219 f. 99v.
81. Voor Pighius' correspondentie: PIGHIUS (1959); cf. de kritische opmerkingen hierbij in: JONGKEES (1961); zie over Pighius ook: FEHRMANN (1975-1976).
82. PIGHIUS (1587), 202; cf. ook: JONGKEES (1954), 160-162; Jongkees verwarde de chronologie van Pighius' leven, met name: JONGKEES (1954), 164/5. Pighius zinspeelde vermoedelijk op de arts Magnus George Phaedrus, auteur van geschriften over chirurgie en medicijnen, cf. PIGHIUS (1959), 309 (n. 351), 314. De Zuid-Nederlandse arts, filosoof en dichter Nicaise van Ellebaudt (Ellebodius, geboren te Cassel) leefde in Pressburg, cf. het artikel van E. Varenbergh in *BNB*, 6 (1878), 553/4; PIGHIUS (1959), s.v. ‘Ellebode’.
83. Jongkees meende ten onrechte dat Pighius al in 1573 uit Wenen is vertrokken: JONGKEES (1954), 164; cf. PIGHIUS (1959), 348/9.
84. PIGHIUS (1959), 418/9: Pighius aan Micault d.d. 11-9-1575: ‘(..) ubinam degat nunc temporis Augerius noster’?
85. Deze ‘Annales’ zijn slechts voor een deel tijdens het leven van Pighius uitgegeven. Schottus gaf de overige twee delen uit: JONGKEES (1954), 178-180.
86. Niet in mei 1574, zoals volgens: JONGKEES (1954), 161.

opstellen. Busbequius had hem ervan overtuigd dat grote delen van het uittreksel van de ‘Res gestae’ nog in Ankara bestonden, dat hij ze zelf had gezien en dat het met Rijms hulp niet moeilijk zou zijn om iemand die Latijn kende de inscriptie tegen beloning te laten afschrijven. Busbequius had de kosten geschat op 20 tot 30 dukaten. Pighius had dit bedrag hiervoor over[87].

87. PIGHIUS (1959), 339-341: Pighius aan Rijm d.d. 6-8-1574; ‘(..) cuius {sc. “Monarchiae”} cum prima et certa fundamenta iecerit Augustus Imperator, et rerum a se gestarum indicem ipse duobus libris conscripserit, et testamento, ut Suetonius affirmat, publicari iusserit, eiusdem acta ex his libris in breviarium et tabulam redacta senatus per provincias imperii Tiberio auctore publicarit. (..) Cum (..) D. Augerius a Busbecke mihi persuaserit Ancyrae, - in Galatia, - adhuc temporis extare et se vidisse magnas breviarii rerum gestarum D. Augusti reliquias antiquissimis marmoris parietibus insculptas; spemque fecerit eas descriptas haberi inde posse, quandoquidem Christiani mercatores ad illud celebre emporium saepius profiscantur, si quis inter eos reperiri poterit Latinae linguae non ignarus, qui exscribendi negotium spe mercedis accipiat; vel si quis alius peritior eo mittatur, qui ordine et forma qua in parietibus extant literas recte describat. Atque hoc existimat tua auctoritate et auspiciis facile curari posse (..). Sumptus, si quid omnino mitti debeat, et nec alia via haberi poterit, faciendos existimat XX. aut XXX. circiter Ducatorum. (..) Equidem hoc ingenue polliceor, me publice gratias acturum omnibus qui diligentiae quid impenderint, ut tantopere desideratum Romanae historiae monumentum in Europam nostram translatum studiosis saeculi nostri communicetur: unde non minus solidae gloriae sunt nacturi, quam si vel triumphum ex Gallo-graecis, vel opima spolia inde retulissent. (..)’. Dezelfde brief bij: MOMMSEN (1883), p. XVI (n. 1).
Op grond van deze mededelingen door Pighius concludeerde Mommsen in 1865: ‘Die Briefe zeigen dass Busbeck selbst keine Abschrift besass und auch, wie es scheint, nicht wusste, dass seine Begleiter eine genommen hatten’ (zie voor het citaat: TARDY / MOSKOVSZKY (1973), 381 (n. 14) met een verwijzing naar Th. Mommsen, ‘Acta minora Acad. Berol.’ (1866), 421). Mommsen heeft dit standpunt later niet herhaald, veeleer afgezwakt (cf. p. 391). Tardy en Moskovszky volgden in 1973 opnieuw Mommsens oude standpunt. Hun conclusie kan op grond van deze brief van Pighius echter niet zonder meer worden gehandhaafd, vooral niet als men Clusius' eerder genoemde brief aan Lipsius over Busbequius' afschrift serieus neemt - Tardy en Moskovszky deden dit niet: cf. p. 394 en 402! (Trouwens het is niet onmogelijk dat Pighius een afschrift van Busbequius heeft gezien; misschien wilde hij alleen maar een beter exemplaar. Maar voorzichtigheid is geboden, want noch over het een, noch over het andere leest men iets in zijn brief).
Ook kan men op basis van Pighius' brief moeilijk beweren dat Busbequius niet wist dat Dernschwam en Verantius een exemplaar bezaten. Juist het feit dat zowel Pighius als Clusius nadien op zoek gingen naar andere afschriften lijkt er op te wijzen dat Busbequius dit wél wist. Maar de zaak lag ook toen niet zo eenvoudig als Tardy en Moskovszky doen voorkomen, want Dernschwam en Verantius waren reeds overleden en geen van beide mannen had voorheen in Wenen gewoond. Men mag aannemen dat Busbequius de inscriptie voor het eerst weer ter sprake heeft gebracht na bijna twintig jaren (zie eenzelfde veronderstelling bij: TARDY / MOSKOVSZKY (1973), 379-380, 384; hun biografische gegevens over Busbequius betreffende de periode 1570-1574 zijn niet geheel juist).
De volgende conclusie komt voort uit het onzorgvuldige lezen van Pighius' brief aan Rijm: ‘Eine unverständliche naive Annahme seitens Busbecq war es, dass eine so anspruchsvolle Arbeit von zwei {sic} beliebigen Kaufleuten {sic} vollbracht werden könnte (..)’ TARDY / MOSKOVSZKY (1973), 391 (n. 47).
Ook gingen Mommsen, Tardy en Moskovszky volledig voorbij aan de verwijzingen naar Suetonius en andere klassieke auteurs in Pighius' brief (zie voor ‘Gallograeci’ en ‘Gallograecia’: Caesar, *Bellum civile*, 3,4; Livius, 37, 40 en 38,12, enz.; zie voor ‘Galatia’ n. 55). De woorden van Pighius laten bijzonder goed zien dat er reeds een grondige verdieping had plaatsgevonden in de aard en het belang van het ‘Monumentum Ancyranum’.

Ook via Sambucus heeft Pighius geprobeerd een betere kopie van de inscriptie te verkrijgen, want in een brief van 30 augustus 1574 schreef Sambucus dat zij binnen vier dagen de Ankara-inscriptie zouden hebben[88.]. Verheugd door dit bericht antwoordde Pighius dat hij er dan over dacht Sambucus binnen vier dagen te bezoeken[89.]. Dat Pighius toen een exemplaar van het 'Monumentum Ancyranum' heeft ontvangen - vermoedelijk het exemplaar dat Clusius later bij Sambucus zou zien - valt wellicht af te leiden uit een latere brief van Sambucus aan de Romein Fulvius Ursinus, waar Sambucus in antwoord op een niet nader bekende opmerking van Ursinus schreef: '(..) La copia haveva dato al Signor Pigghio, non so si l'habbiate havuto o visto'[90.].
Pighius ontving op 25 februari 1575 in Rome een teleurstellend antwoord van Karel Rijm uit Constantinopel. In diens brief van 1 november 1574 las Pighius namelijk dat Rijm vanwege zijn aanstaande vertrek uit Constantinopel zich niet persoonlijk met Pighius' zaak kon bezighouden. Ook Busbequius had hem geschreven over deze zaak. Vanwege zijn vertrek kon hij zijn eigen schilders niet sturen, maar niettegenstaande de tijdnood had hij twee bevriende kooplui met de opdracht belast en deze ook bij zijn opvolger baron Ungnad warm aanbevolen[91.]. Het initiatief van Pighius om een goed afschrift van de 'Res gestae' van Augustus te bemachtigen, is, voor zover we weten, uiteindelijk toch op niets uitgelopen.

Ook Carolus Clusius verdiepte zich, zoals we reeds kort hebben

88. GERSTINGER (1968), 160: Sambucus aan Pighius d.d 30-8-1574: 'Ancyranam omnino intra 4 dies habebimus'; cf. MOMMSEN (1883), p. xviii (n. 1). Jongkees beschouwt deze woorden van Sambucus als het bewijs dat Pighius wel degelijk een (beter) afschrift van de inscriptie uit Constantinopel had ontvangen; dit is echter onmogelijk, daar Pighius zijn brief aan Rijm nog maar net verstuurd had. Jongkees neemt (zonder bewijs) aan dat dit afschrift hetzelfde is als dat wat Carrio in 1581 te Antwerpen zag: JONGKEES (1954), 161 (n. 5).
89. GERSTINGER (1968), 161: Pighius aan Sambucus d.d. ?-{9}-1574.
90. GERSTINGER (1968), 182/3: Sambucus aan Fulvius Ursinus d.d. 17-9-1575; deze relatie werd gelegd door: TARDY / MOSKOVSZKY (1973), 382.
91. PIGHIUS (1959), 360-362: Rijm aan Pighius d.d. 1-11-1574; JONGKEES (1954), 164/5.

aangegeven, in het ‘Monumentum Ancyranum’ en raadpleegde beschikbare afschriften. Zijn opmerkingen over de verschillende kopieën leidden tot enkele bijzondere conclusies. In de reeds eerder genoemde brief aan Lipsius, die in ieder geval vóór 1588 geschreven moet zijn, lezen we dat Busbequius, toen die zich nog in Wenen bevond, op zijn verzoek tevergeefs gezocht had tussen zijn papieren naar de kopie van het ‘Monumentum Ancyranum’ dat door hemzelf was afgeschreven (‘Ancyranarum tabularum’ exemplar ab ipso (..) exceptum’)[92.], maar later had Busbequius zich herinnerd dat hij het had uitgeleend en niet meer had teruggekregen. In 1576 had hijzelf (Clusius) het exemplaar van Antonius Verantius gekregen van diens neef Faustus Verantius. Bestudering van het aantal versregels op elke pagina, van de vorm van de letters, van de scheiding van de woorden en van de herhalingen, zoals die soms in dat exemplaar voorkwamen, leerden hem (Clusius) dat dit alles een weergave was van de tafels in Ankara, maar in een exemplaar bij Sambucus trof hij niet een indeling in regels en niets van de andere kenmerken van Verantius' exemplaar; hij had bovendien in 1584 Leunclavius (Lewenklauw), die in het gezelschap van de gezant Henricus de Liechtenstain naar Turkije was gereisd, het exemplaar van Verantius meegegeven om het zo mogelijk te vergelijken met het exemplaar in Ankara; dit was vanwege de ziekte van de gezant niet gelukt; wel had Leunclavius twee Duitse edellieden getroffen, die de voorafgaande winter in Ankara een afschrift hadden gemaakt; deze kopie had in serie II vers 3 ‘CONLEGA’ in de plaats van ‘COLLEGA’ en in de ‘voortzetting’ van de eerste serie, vers 10 ‘QUOTESCUMQUE’ in de plaats van ‘QUOCESCUNQUE’; verder was hun exemplaar minder zuiver dan dat van Verantius; dagelijks werden de letters immers door de onbeschaamdheid van de Turkse soldaten meer stuk gemaakt, vooral wanneer die zagen dat christenen deze inscripties overnamen; dit was ook de twee Duitse edellieden tijdens het overschrijven overkomen. Aldus Clusius[93.].

Mommsen heeft weinig waarde gehecht aan het verhaal van deze twee Duitse edellieden: het verhaal van Clusius bevatte zijns inziens voldoende aanwijzingen voor de stelling dat zij de steen zelf niet hadden afgeschreven, maar de oude kopie van Busbequius aan Leunclavius hadden aangeboden. Het verhaal over de hinder die zij van de Turken zouden hebben ondervonden, vertoont ook opmerkelijke overeenkomsten met Belsius' woorden en de regels in het afschrift in het Vaticaan en het daarmee gelijke afschrift in Wenen.

In de zestiende eeuw waren het dus vooral Nederlandse geleerden die zich voor de inscriptie hebben geïnteresseerd[94.]. Van hen zou Andreas Schottus uiteindelijk de eerste publicatie op zich nemen. Schottus werkte rond 1579 aan de uitgave van het ‘Historiae Romanae Breviarium’ en de ‘De vita et moribus Imperatorum

92. Tardy en Moskovszky gingen voorbij aan deze opmerking in Clusius' brief. Er is geen enkele reden om Busbequius' woorden aan Clusius niet serieus te nemen. Cf. TARDY / MOSKOVSZKY (1973), 383 en 380.
93. Zie de ongedateerde opmerkingen van Clusius over de kopie in LIPSIUS ‘Auctarium’ (1588), 22; cf. p. 398 (n. 77/8).
94. Cf. JONGKEES (1954), 161.

Romanorum' van Aurelius Victor. Busbequius had hem het gebruik van zijn bibliotheek, munten- en inscriptieverzameling toegestaan en onderhield zich in zijn schaarse vrije tijd graag met Schottus over studie en wetenschap[95].

De publicatie van het 'Monumentum Ancyranum' wekte van meet af aan een verlangen naar een betere tekst. Vooral Lipsius toonde meermalen zijn genoegen over Busbequius' initiatief[96]. Opmerkelijk is in dit verband een moeilijke passage in een brief die Carrio op 15 mei 1581 vanuit Antwerpen aan Lipsius schreef; hij zegt dat hij door de vriendelijkheid van de ambassadeur Redenaeus een kopie kreeg van het 'Monumentum Ancyranum'. Deze kopie was veel nauwkeuriger en preciezer afgeschreven. Dit zou Busbequius een groot plezier doen: '(..) omdat je hem nu een plaats aangewezen hebt bij een oude schrijver, waar de gemeenschap van "Asia" die plaats aan Augustus heeft gewijd, evenals de originele tekst van Augustus zelf {aangeeft}'[97]. Deze opmerking van Carrio doet

95. Schottus schreef in de 'Scholia' naar aanleiding van het leven van Augustus: 'Nunc pretium operae fore credidi, si fragmentum Breuiarii imperii Augusti, a nemine, quod sciam, editum, publici vsus facerem, quod Augerius Busbequius, V.C. in Byzantina legatione Ancyrae in lapides incisum, quantum a Turcica vastatione reliquum factum est, describendum curauit et nobiscum humaniter communicauit'; hierna gaf Schottus een reeks verwijzingen naar de inscriptie bij Suetonius, Tacitus en Velleius Paterculus: SCHOTTUS (1579), II, 69.
96. Lipsius maakte dadelijk gebruik van het 'Monumentum Ancyranum', en wel in een hoofdstuk 'De frumentatione, accurata conlectanea' in zijn 'Electorum Lib.', I, 8 uit 1580): LIPSIUS (1675), I, 661; id. in 'De magnitudine Romana, II': LIPSIUS (1675), III, 734/5 en 757. Lipsius vermeldde Schottus' publicatie van het 'Monumentum Ancyranum': '(..) suggerente Busbequio': LIPSIUS (1675), I, 740 ('Electorum Lib.', I, 27 uit 1580). Lipsius noemde Busbequius ook reeds in zijn Tacitus-commentaar ('Liber commentarius' uit 1581); hij deed dit uit erkentelijkheid voor het overleveren van het 'Monumentum Ancyranum', vgl: LIPSIUS (1978), 278: Lipsius aan Egmondus d.d. 28-4-1581. Naar aanleiding van de woorden '(..) cum proferri libellum recitarique iussit' bij Tacitus, *Annales*, I, 11, 5 schreef Lipsius in zijn Tacitus-commentaar dat de inscriptie die dankzij Busbequius bij Ankara was gevonden en afgeschreven, de tekst was waarover Suetonius had gesproken (cf. p. 393/4); ook corrigeerde Lipsius Suetonius, want bij deze schrijver las hij de woorden 'duabus aheneis tabulis' terwijl het 'Monumentum Ancyranum sprak van 'duabus aheneis pilis': LIPSIUS (1589), 10. We vinden ook nog een enthousiast oordeel van Lipsius over de uitgave van het werk van Aurelius Victor door Schottus bij: LIPSIUS (1978), 247: Lipsius aan Leeuwius d.d. 1-12-1580.
97. Carrio aan Lipsius d.d. 15-5-1581 (MSB Cod. Lat. 10365 f. 105): 'Dum hic Antverpiae sum, beneficio oratoris Redenaei nanciscor exemplar indicis illius Ancyrani multo diligentius et exactius descriptum. Quod Busbequio gratissimum futurum certe scio, eo magis quod iam locum veteris scriptoris illi indicas ubi co<mmun>itas Asiae Augusto eum locum D<e>D<icauit>, i<dem> q<uod> exemplar ipsius Augusti. Vale mi Lipsi'. In het verleden leverde dit fragment vanaf de woorden 'ubi co<mmun>itas' moeilijkheden op bij de interpretatie, cf. VAN DEN ABEELE (1953/4), 177-182; LIPSIUS (1978), 279-282.

vermoeden dat Lipsius Busbequius had gewezen op de plaats bij Josephus, die een toespeling op Ankara zou bevatten[98.]. Wij vernemen hierna niets meer over dit afschrift dat Carrio heeft gezien.
Schottus had Lipsius in 1583 reeds aangemoedigd tot correcties van de tekst van de 'Res gestae'[99.]. Jaren later richtte, zoals we zagen, ook Clusius zich tot Lipsius met vragen over deze tekst[100.]. Inderdaad gaf Lipsius in 1588 een verbeterde tekst van het 'Monumentum Ancyranum' uit in zijn 'Auctarium', op grond van Busbequius' afschrift én dat van Verantius, waarvoor Clusius had gezorgd[101.].
Schottus verwees in zijn uitgave niet alleen naar de genoemde plaats van Suetonius' leven van Augustus, maar ook naar andere plaatsen bij Suetonius, Tacitus en Velleius Paterculus[102.]. De gebrekkige tekstoverlevering van het 'Monumentum Ancyranum' liet weinig anders toe dan het zoeken naar verwijsplaatsen bij klassieke auteurs, en het aanbrengen van talloze conjecturen. Lipsius, Scaliger en Casaubonus hebben zich hieraan met wisselend succes gewaagd[103.].

Pas in de tweede helft van de zeventiende en ook in de achttiende eeuw werden weer enige pogingen ondernomen om een betere transcriptie van het 'Monumentum Ancyranum' te maken. Toen ook bleek dat het met het beschadigen van de inscriptie door de Turken niet zo erg gesteld was, als men oorspronkelijk zei. Aan het eind van de achttiende eeuw was de tekst goeddeels gereconstrueerd. Zonder de herontdekking van de Griekse versie van het 'Monumentum Ancyranum' zou dit echter niet mogelijk geweest zijn. Die inscriptie, op de buitenmuur van hetzelfde gebouw, was in 1555 nog aan het oog onttrokken door het gebouw dat er tegenaan was geplaatst. Door de ontdekking van een fragment van een tweede Griekse tekst te Apollonia in Pisidia, het 'Monumentum Apolloniense', en in 1914 van een derde kopie in Antiochië bij hetzelfde Pisidia, het 'Monumentum Antiochenum', kon het werk dat door Busbequius, Verantius, Belsius en Dernschwam was begonnen, worden voltooid[104.].

98. Zie n. 54.
99. LIPSIUS (1978), 421-423: Schottus aan Lipsius d.d. 31-3-1583.
100. LIPSIUS (1983), 342-344: Clusius aan Lipsius d.d. 22-3 / 1-4-1587.
101. LIPSIUS, 'Auctarium' (1588), 19-22. Cf.
102. SCHOTTUS (1579), II, 69.
103. SCHOTTUS (1669), 17-32. Cf. n. 95.
104. Over de ontdekkingsgeschiedenis: MOMMSEN (1883), xiii-xxxviii; KRENCKER / SCHEDE (1936), 1-9.

Hoofdstuk XVI: Busbequius' aandacht voor boeken en handschriften. De lotgevallen van zijn bibliotheek.

Busbequius bracht de vele eenzame en ongerieflijke uren van zijn verblijf in het verre Constantinopel door met het lezen van boeken. Hij vond troost bij deze 'oude vrienden'[1]. Zijn tijdgenoten getuigden van zijn belezenheid en passie voor literatuur. Hij investeerde veel geld in de aankoop van oude Griekse handschriften die door hem werden beschouwd als een onvervangbaar erfgoed van het verleden dat in handen van de barbaren verloren dreigde te gaan. Toch betekent dit niet dat hij de handschriften aanschafte om ze zelf te bestuderen, want hij was de Griekse taal niet meester[2]. Beschouwt men de ongetwijfeld hoge uitgaven van deze aankopen - en juist in een periode waarin grote financiële offers van hem werden gevraagd voor het loskopen van de Spaanse krijgsgevangenen -, dan blijkt welk een grote betekenis de veiligstelling van deze oude literaire en wetenschappelijke geschriften in zijn leven heeft gehad. De grondslag van deze buitengewone liefde voor de letteren moet zijn gelegd tijdens zijn studiejaren in Leuven of in Italië.

Griekse manuscripten uit Constantinopel.

Het grootste deel van de bewaard gebleven Griekse handschriften is in de vijftiende eeuw en het begin van de zestiende eeuw naar Europa gekomen. De val van Constantinopel (1453) versnelde dit proces. Mannen als Giovanni Aurispa, kardinaal Bessarion, Janus Lascaris verwierven bekendheid

1. B.126,(28)-127,(3) ('librorum veterum amicorum') en B.195,(24-26) ('libris veteribus amicis'); een dergelijke stereotype woordkeus is overigens een meer voorkomend element in de Turkse brieven, cf. H. III, p. 73.
2. De Griekse handschriften bevatten geen aantekeningen van Busbequius. Dit werd mij medegedeeld door Prof. Dr. H. Hunger in Wenen, die zich lang met de beschrijving van deze Griekse handschriften heeft beziggehouden, en het werd me nog eens bevestigd door Prof. Dr. O. Mazal, ('Handschriftensammlung', 'Österreichische Nationalbibliothek', Wenen).

doordat zij grote aantallen Griekse handschriften bijeenbrachten. Venetië was het belangrijkste centrum voor de moeizame handel van deze kostbaarheden[3].

In de loop van de zestiende eeuw lijkt de vloed van handschriften uit de Griekse gebiedsdelen wat af te nemen. Maar toch zijn er nog vele incidentele gevallen bekend van kooplui, gezanten en geleerde onderzoekers die daarheen reisden en met Griekse handschriften naar huis terugkeerden.

> Don Diego Hurtado de Mendoza, de vermogende keizerlijke gezant in Venetië, liet rond 1543 meer dan 300 Griekse handschriften bijeenbrengen van Athos en andere Griekse gebieden[4]. Guilelmus Pélicier, die tussen 1539 en 1542 Frans gezant was in Constantinopel, kocht talrijke Griekse handschriften in de Turkse hoofdstad[5]. Petrus Gillius was door Frans I naar het Ottomaanse rijk gestuurd onder andere om Griekse handschriften te verzamelen. Guillaume Postel werd door de Franse gezant Aramon in staat gesteld om handschriften aan te schaffen. Maar ook de erudiete De Schepper, Van Veltwyck en Rijm, die voor de Habsburgse vorsten naar Constantinopel waren gekomen, en een geleerde reiziger als Belon zullen in meer of mindere mate handschriften hebben opgespoord en meegenomen naar huis. Hans Dernschwam voerde naast andere koopwaar ook Griekse boeken in zijn wagen mee terug; een codex van Johannes Zonaras had hem maar liefst 180 dukaten gekost[6].
> Ook Verantius zocht naar handschriften. Johann Albrecht von Widmanstetter had hem gevraagd uit te zien naar bepaalde oude Syrische handschriften. Met Masius en Postel behoorde Von Widmanstetter tot de belangrijkste zestiende-eeuwse geleerden van het Syrisch. Het verlangen naar toenadering tussen de Oosterse Kerk en

3. GEANAKOPLOS (1973); IRIGOIN (1977).
4. GEANAKOPLOS (1973), 255 (n. 120), 295.
5. GEANAKOPLOS (1973), 295.
6. Zie s.v. ‘Gillius’, ‘Belon’, ‘Veltwyck’ en ‘Schepper’. Zie over Postel: KUNTZ (1981), 94 vlg.. Over Dernschwam: DERNSCHWAM (1923), p. xxix en 275. Over het Zonaras-handschrift: HUSNER (1949), 147-154. De bankier Johann Jacob Fugger wenste een kopie van een Grieks handschrift over de Ethiopische geschiedenis van Ioannes Monachus, dat Quackelbeen in Galata had gekocht en aan Caspar von Niedbruck had gezonden: HARTL / SCHRAUF (1898), 344. Over Dernschwams activiteiten als boekenverzamelaar voor de Fuggers: COSTIL (1939), 38-40. Een bewijs voor de belangstelling voor oude Griekse handschriften is ook de inventarisatie, opgemaakt tussen 1565 en 1575 van een grote bibliotheek in Rhaedesto bij Constantinopel: BICK (1912), 153/4. Er bevindt zich een door Rijm aangekocht Grieks handschrift in WNB: HUNGER (1957), 116/7.

de Kerk van Rome speelde bij hun studie een rol[7].
Verantius antwoordde Von Widmanstetter op 1 juli 1555 dat alle verwaarloosde en vermolmde boekenkisten van Grieken, Armeniërs en Joden door hem ondersteboven waren gekeerd, maar er was niets gevonden, afgezien van twee Hebreeuwse boeken met teksten die Von Widmanstetter wenste. Busbequius zou deze boeken voor hem meebrengen[8].
Een brief die Busbequius op 28 mei 1556 aan zijn oude vriend Masius schreef, leert ons het vervolg van deze geschiedenis: Masius had Busbequius gevraagd om Syrische boeken en teksten van Ephrem[9].
Busbequius beloofde in zijn brief dat hij hiervoor zorg zou dragen, al waren Syrische boeken in Constantinopel schaars: hij zelf had samen met Verantius enkele dagen geleden aan de gardiaan ('Guardianus') van de berg Sion nabij Jeruzalem[10] opdracht gegeven om naar dergelijke boeken voor Von Widmanstetter te zoeken. Want die boeken zou men daar kunnen vinden. Hij beloofde bij de eerste de beste gelegenheid aan de gardiaan te schrijven om ook voor Masius te zoeken naar handschriften. Tevens zou hij zijn best doen Masius op een andere manier tevreden te stellen[11].
Maar toen Masius in 1569 zijn Latijnse vertaling van werk van Moses Bar-Kepha publiceerde, onder de titel 'De paradiso commentarius', schreef hij in de dedicatiebrief (die gedateerd was op 9 augustus 1567) aan Busbequius dat zijn verzoek om Syrische handschriften geen vruchten had opgeleverd. Hij meende dat het aanstaande vertrek van de gezant uit Constantinopel hiervan de oorzaak was geweest en ook het feit dat Busbequius zich tot taak had gesteld om met de grootste zorg een schat aan Griekse handschriften te verzamelen[12].
Masius gaf hier - het is onzeker of dit al dan niet bewust gebeurde - een verkeerde voorstelling van zaken: er is namelijk geen reden om te veronderstellen dat Busbequius na 1556 nogmaals met

7. ROEY (1978), 141, 143-145. Over Von Widmanstetter en zijn grote Syrische bibliotheek: MÜLLER (1907), 66-70, 78-82.
8. VERANTIUS (1859), 54: Verantius aan Johannes Albertus Lucretius d.d. 1-7-1555. Johannes Albertus Lucretius is een andere naam voor Von Widmanstetter.
9. Ephrem (vierde eeuw) was de beroemdste Syrische dichter, exegeet en kerkleraar uit de oudheid.
10. Ook Bertrandon de la Broquière, die in de vijftiende eeuw door de Oriënt reisde, maakte in *Le voyage d'Outremer* melding van de gardiaan van de berg Sion: 'Et aussi le gardien de mont Syon {sc. "Frater Giovanni de Beloro"} ne voult consentir que je feisse ledict pellerinage (..)': BROQUIERE (1892), 26. Over de verdrijving van de Franciscanen van de berg Sion kort vóór Busbequius' gezantschap: COHEN (1986).
11. App. II, p. 477 vlg.: Busbequius aan Masius d.d. 28 mei 1556. Masius had Busbequius geschreven op zijn verjaardag (30 november 1555); cf. App. II, p. 480 (n. 30). Cf. 'Conto (..) de cinque anni' d.d. ?-11-1560: tussen november 1555 en Pasen (5 april) 1556: 'A padre Bonifacio Guardian del Monte Syon in Gierusalem: 10 ducati' (s.d., s.a.).
12. MASIUS (1569), 229: Masius aan Busbequius d.d. 9-8-1567. Over Masius' uitgave: VOET (1980), I, 244-246 (nr. 621).

> Masius over Griekse handschriften heeft gecorrespondeerd[13].

Maximiliaan liet in 1559 Busbequius via Albertus de Wijs opdragen Griekse handschriften voor hem te zoeken. De Wijs schreef in november 1559 dat Busbequius de zaak ter harte zou nemen[14]. Het is echter zeker dat dit verzoek niet in verband staat met de grote collectie Griekse handschriften, die Busbequius op eigen initiatief en op eigen kosten bijeenbracht[15].

> Busbequius zelf schreef dat hij niet veel minder dan 240 Griekse handschriften uit alle hoeken bijeen had geveegd, met de bedoeling om al wat er nog aan dergelijke koopwaar restte als het ware met een laatste 'arenlezing' bijeen te garen; ze waren bestemd voor de keizerlijke bibliotheek[16].
> Hij noemde ook het beroemde, zeer oude Dioscorides-handschrift, dat hij vanwege de hoge prijs van honderd dukaten niet had gekocht; maar hij zou er bij de keizer op aandringen de beroemde auteur uit zijn slavernij los te kopen; het handschrift was van buiten zo door wormen opgegeten, dat iemand, als hij het langs de weg zou vinden, het nauwelijks zou oprapen[17].
> Al toonde de keizer tijdens zijn leven meer belangstelling voor de hofbibliotheek dan zijn vader, toch liet hij zich niet tot aankoop van het kostbare Dioscorides-manuscript overhalen. Het aankoopbeleid van de keizers in Wenen was niet erg kwistig: de bodem van de schatkist was reeds lang bereikt[18]. Toch kwam dit waardevolle handschrift in 1569 naar Wenen, weliswaar op kosten van Busbequius[19]. Johannes Crato schreef Clusius op 24 september 1569 dat 'Heer Augerius' het handschrift onlangs in Constantinopel had gekocht voor 100 Hongaarse dukaten en dat de afbeeldingen voor het grootste deel meer verzonnen dan nagetekend schenen ('{picturis} quae magna ex parte magis fictae quam pictae videntur'). Clusius antwoordde hierop vanuit Antwerpen dat hij de betaalde prijs te hoog vond. Want dergelijke afbeeldingen droegen weinig bij tot de kennis der planten. In 1582 verklaarde Clusius nog eens dat hij niet (zoals Dodonaeus) bij zijn uitgaven zou willen

13. Van Roey gaat niet in op deze ongerijmdheid tussen Busbequius' brief d.d. 28-5-1556 en die van Masius d.d. 9-8-1567: ROEY (1978), 148/9, 152/3.
14. Albert de Wijs aan Maximiliaan d.d. 8-11-1559; cf. HOLTZMANN (1903), 340. Zie over Maximiliaans belangstelling voor boeken en de bibliotheek: UNTERKIRCHER (1968), 72; TRENKLER (1970), 9.
15. Dit meende ook Bick, die overigens geen weet had van Maximiliaans opdracht: BICK (1912), 146.
16. B.372,(18-28).
17. B.372,(28)-373,(13). Zie voor de literatuur over dit handschrift GERSTINGER (1970), 61-63; zie ook het vervolg.
18. Cf. UNTERKIRCHER (1968), 116. Gerstinger lijkt ervan uit te gaan dat het handschrift door Busbequius' bemiddeling was gekocht, niet voor zichzelf: GERSTINGER (1970), 4.
19. Over de aankoop van dit handschrift: PREMERSTEIN (1906), 15-20.

vertrouwen op dergelijke ‘verzonnen’ of ‘verdachte’ afbeeldingen van planten, als die in het Dioscorides-handschrift[20].
Na aanschaf werd het Dioscorides-manuscript dadelijk druk geraadpleegd. Sambucus bijvoorbeeld vatte ongeveer in de periode waarin het handschrift naar Wenen kwam, het plan op voor een Dioscorides-uitgave[21]. In 1575 was het manuscript zelfs enige tijd uit de bibliotheek ‘ontvreemd’[22]. Dodonaeus verwees in zijn ‘Stirpium Historiae Pemptades Sex’ op verschillende plaatsen naar het Dioscorides-handschrift[23]. Toen Hugo Blotius Antonius Muretus per brief verzocht om zijn portret voor een portrettenverzameling in boekvorm, voegde hij toe dat hij de hoop koesterde dat dit boek met portretten van beroemde tijdgenoten tot in eeuwigheid in de keizerlijke bibliotheek zou rusten; tot deze verwachting was hij aangezet, nadat de keizerlijke gezant in Constantinopel een Griekse codex van Dioscorides van 1.300 jaren {sic} oud had gekocht en in de keizerlijke bibliotheek had gebracht[24].
Het werkelijke aantal Griekse handschriften dat Busbequius had meegenomen is veel groter dan 240; tenminste 264 manuscripten dragen aan de binnenzijde eenzelfde signatuur: ‘Augerius de Busbecke comparavit Constantinopoli’ (‘Gekocht door Augerius de Busbecke te Constantinopel’)[25]. Het verschil tussen de genoemde aantallen is niet noodzakelijk te wijten aan een foute telling van Busbequius zelf; misschien zijn door hem na zijn vertrek uit Constantinopel behalve het Dioscorides-handschrift nog andere handschriften uit Constantinopel gehaald, of werd een aantal handschriften ten onrechte aan hem toegeschreven. De ‘ex libris’ in de codices zijn immers niet in Busbequius' handschrift, maar zijn wellicht van iemand uit zijn omgeving, of van een beheerder van de bibliotheek[26].
Busbequius gaat niet in op de samenstelling van de collectie. Zij is een mengeling van theologische, juridische, medische, filosofische

20. TREVIRANUS (1830), 48, PREMERSTEIN (1906), 15-20, en HUNGER (1927), 110: Clusius aan Crato d.d. 3-12-1569, en HUNGER (1943), 394: Clusius aan Camerarius d.d. 26-12-1582. Zie voor Crato's brief aan Clusius d.d. 24-9-1569: PREMERSTEIN (1906), 15-20. Zie voor de prijs van 100 dukaten ook: MOSEL (1835), 302: Blotius, ‘Oratio pro bibliotheca imperatoria’ d.d. 24-4-1574. Zie over de grote betekenis van plantenafbeeldingen, herbaria en botanische tuinen voor de ontwikkeling van de zestiende-eeuwse plantkunde: MEYER (1857), 273 vlg..
21. GERSTINGER (1968), 297-302.
22. MOSEL (1835), 302: Blotius, ‘Oratio pro bibliotheca imperatoria’ d.d. 24-4-1574.
23. DODONAEUS (1616), 439, 572.
24. Blotius aan Ant. Muretus d.d. 24-4-1577. Over Blotius' plannen voor een portrettenverzameling: BRUMMEL (1972), 64/5. Zie voor andere voorbeelden van de belangstelling bij geleerden voor het Dioscorides-handschrift bij: GERSTINGER (1968), 297-302; ID. (1970), 4 vlg., en PREMERSTEIN (1906), 15-20.
25. Bick telde met inbegrip van het Dioscorides-manuscript 263 handschriften: BICK (1912), 149. Hunger schreef bovendien Cod. Phil. Gr. 95 aan Busbequius toe: HUNGER (1952), 40. UNTERKIRCHER (1968), 119: hier is sprake van slechts 240 handschriften.
26. BICK (1912), 146-149; UNTERKIRCHER (1968), 121.

> en historische werken, zonder enige in het oog springende voorkeur[27.]. De voormalige eigenaars van de handschriften zijn slechts in enkele gevallen bekend[28.]. Het oude Dioscorides-handschrift behoorde toe aan de zoon van Süleymans lijfarts Hamon[29.], twee andere Dioscorides-handschriften, die Busbequius aan Matthioli had uitgeleend en waaraan de botanicus refereerde in het voorwoord van zijn Dioscorides-commentaar uit 1565, waren afkomstig uit de bibliotheek van Antonius Kantakuzen ('Catecuzenus'), een patriciër uit Constantinopel, en verder uit het bezit van een dragoman van de sultan[30.].

Busbequius liet zijn Griekse bibliotheek niet ongelezen, maar stelde haar voor anderen open. De Weense hoogleraar Paulus Fabricius vroeg in een gedicht aan Busbequius of 'de beroemde Camerarius' van zijn handschriften gebruik mocht maken. Blijkens een aantekening op dezelfde brief luidde het antwoord dat Busbequius dit niet alleen aangenaam, maar ook eervol zou vinden[31.]. Sambucus richtte zich rond 1572 tot Busbequius uit erkentelijkheid dat hij van diens privébibliotheek gebruik mocht maken. Dit gebeurde in een dedicatiebrief, die voorkomt in de uitgave door Hadrianus Iunius van Hesychius Milesius. Dit werk was afkomstig uit Sambucus' eigen bibliotheek. Sambucus sprak in de brief ook van Busbequius' 'zeldzame geestesgaven, zijn gezag en vriendschap' en stelde de publicatie van verschillende werken in het vooruitzicht, waaronder een van fouten gezuiverde Dioscorides-editie[32.]. Niettegenstaande deze onbaatzuchtige bereidheid om anderen te laten delen in zijn bibliotheek, liep Busbequius in deze jaren rond met plannen zijn handschriften te verkopen.

> Dit laatste lezen we in een brief die Busbequius op 13 augustus 1569 schreef aan Masius: om verschillende redenen had hij niet eerder op Masius' brief kunnen reageren: afgezien van zijn dagelijkse bezigheden was hij verscheidene dagen uit de stad weggeweest; na

27. BICK (1912), 146-149. Zie voor een beschrijving van de handschriften: *Katalog der Griech. Handschriften der österr. Nationalbibliothek (1961-1984)* (een laatste deel is in voorbereiding).
28. Cf. BICK (1912), 149-154.
29. B.373,(3/4). Over Hamon, Süleymans lijfarts: HEYD (1963).
30. Cf. ook H. XVIII, p. 442. Bick zocht vergeefs naar een bewijs dat Busbequius handschriften uit de bibliotheek van Antonius Kantakuzen had verworven. Dernschwam had uit deze bibliotheek zijn Zonaras-handschrift: BICK (1912), 153, DERNSCHWAM (1923), 293 (n. 407); zie over de Griekse familie Kantakuzen: ID., 145, 293 (n. 407).
31. Fabricius aan Busbequius d.d. ?-?-?. Het gaat hier vermoedelijk om de grote Duitse filoloog Joachim Camerarius de Oudere (1500-1574); in 1568 kwam hij, ontboden door Maximiliaan, enige tijd naar Wenen voor de regeling van religieuze kwesties. Het is evenwel ook goed mogelijk dat Fabricius doelde op Joachim Camerarius (1534-1598), de zoon van de vorige en zelf een beroemd botanicus, die ondermeer goed bevriend was met Clusius. Over deze twee Camerarii: GERSTINGER (1968), 21/2. Over de contacten tussen Camerarius de jongere en Clusius: HUNGER (1927-1948), passim.
32. IUNIUS (1572), 3-5: Sambucus aan Busbequius d.d. ?-?-{1572}. Over deze uitgave: VOET (1981), III, 1012/3 (nr. 1323).

zijn terugkeer was de koningin van Polen gekomen[33.], en haar was dát deel van het paleis toebedeeld, waar Busbequius gewoonlijk leefde; dus hadden niet alleen hijzelf, ook zijn boeken moeten plaatsmaken. 'Zo maar in een hoek geworpen, moesten die zich intussen schuilhouden'; maar nu deze belemmeringen waren opgeheven, stuurde hij in de bagage van kooplui de tekst van Ephrem[34.], en een fragment van dezelfde auteur in het Syrisch[35.]; bovendien ook een lijst van Griekse boeken uit het bezit van Johannes Sambucus, die gaarne bereid was hem een kopie van een of ander manuscript toe te zenden.
Vervolgens ging Busbequius in op zijn bibliotheek, die Masius had geroemd in de opdracht van 'De paradiso commentarius': 'Ik verheug me dat mijn bibliotheek door jou wordt geprezen, maar ik vrees dat sommige titels van de boeken je bedriegen omdat ze aan de buitenkant meer tonen dan ze in diepte hebben. Daartoe behoren Hermes Trismegistos ("Mercurius Trismegistus") over 12 planten, "Achmad Persa" over de gave van het voorspellen uit dromen[36.] en verscheidene andere. Als sommige toch aan jouw verwachting voldoen, zal ik ze graag aan jou lenen. Maar ik weet niet met zekerheid, hoe lang deze bibliotheek nog de mijne zal zijn, want er zijn vorsten, die er ambitie voor hebben, en ik wil haar wel verkopen, mits ik er goed voor word betaald, want, omdat ik door mijn leeftijd meer aandacht heb voor het materiële, en ik niet ervaren ben in de Griekse taal, meen ik wel niet dat de bibliotheek weggejaagd of eruit gegooid moet worden, maar toch, als iemand hevig aandringt, zal ik me niet erg verzetten'[37.].

33. De koningin van Polen was aartshertogin Katharina, dochter van Ferdinand I. Zij was ongelukkig getrouwd met de koning van Polen. Zij keerde op 25 oktober 1566 terug naar Wenen: TURBA (1895), 76, 306 (n. 6), 313, 358, 368 (n. 1).
34. Masius heeft voor het oud-Syrisch woordenboek, dat in 1574 Antwerpen verscheen als 'Syrorum Peculium hoc est vocabula apud Syros scriptores passim usurpata', ook teksten van Ephrem gebruikt: ROEY (1978), 157/8.
35. Van Roey spreekt hier om onduidelijke redenen van 'un livre (grec?) et un fragment syriaque de Saint Ephrem': ROEY (1978), 149.
36. Over Achmet, de auteur van het Griekse geschrift "Oneirokritikon" (zevende, achtste of begin negende eeuw): RIESS (1894). Busbequius had tenminste twee handschriften van deze Achmet verworven: Katalog der Griechischen Handschriften (..) (1961), I, p. 386 (Phil. Gr. 287,1) en p. 265 (Phil. Gr. 162,2). Voor het handschrift van Hermes Trismegistos: *Katalog der Griechischen Handschriften (..)* (1969), II, 67/8 (Med. Gr. 23,1); de Latijnse titel van dit handschrift luidt: "De plantis duodecim signis subiectis".
37. App. II, p. 507 vlg.: Busbequius aan Masius d.d. 13-8-1569. Het is niet geheel uitgesloten dat Busbequius' plannen om zijn bibliotheek van de hand te doen, in verband gebracht moeten worden met de volgende brief van Pighius aan Masius d.d. 11-1-1572: Pighius had Busbequius een brief van Masius overhandigd en ook de groeten overgebracht van Hendrik van Weze en Hendrik von der Recke maar had niet lang met Busbequius kunnen praten, die het zeer druk had. Busbequius zei dat hij Masius' komst verwachtte, maar Pighius had geantwoord dat hij daarover niets had gehoord en ook dat Masius' gezondheid en studies geen lange reizen toestonden. Pighius kon niet zeggen of Busbequius zou terugschrijven, maar hij zou Busbequius bij de eerste de beste gelegenheid vragen of hijzelf (Pighius) of dat Busbequius zou schrijven. Hij was eergisteren samen met Biesius bij Busbequius uitgenodigd voor het eten: '(..) Cum Augerio fui nudius tertius ad coenam invitatus cum dn. Biesio, nihil tamen adhuc librorum vel antiquitatum suorum. Is nunc occupatior non scribet hac vice' (zie LAMEY (1794), 389 en MASIUS (1886), 478). Zie over Hendrik von der Recke (1520-1580), een vriend van Masius MASIUS (1886), 111, en s.v. 'Recke'.

Verrassend is deze bereidheid om zijn handschriften tegen een goede prijs te verkopen wel! Het was immers rond diezelfde tijd dat Busbequius voor veel geld het Dioscorides-handschrift aankocht.

Het beheer van de keizerlijke bibliotheek door Busbequius.

In de periode, waarin Busbequius belast was met de opvoeding van de kinderen van de keizer, viel ook het beheer van de keizerlijke bibliotheek onder zijn toezicht.

Vooral de aantekeningen en correspondentie van Hugo Blotius (1534-1608), de eerste officiële prefect van de hofbibliotheek, lichten ons in over de vroegste periode van de bibliotheek.

> De bibliotheek was in deze jaren gevestigd in een bedompt en vochtig zaaltje van vijftien bij zes meter op de eerste verdieping van het goeddeels verlaten Minoritenklooster bij de Minoritenkerk. Het aantal afzonderlijke werken werd door Blotius in 1576 op 20.000 geschat: 7.379 verzamelbanden in een dertigtal kasten[38].
> Vóórdat de Nederlander Hugo Blotius door keizer Maximiliaan in 1575 officieel met de leiding van de bibliotheek werd belastte, hadden wellicht Johannes Cuspinianus, Wolfgang Lazius en Kaspar von Niedbruck, maar in ieder geval Busbequius zich met de bibliotheek bemoeid[39].
> Hugo Blotius, afkomstig uit Lier bij Delft, had te Leuven en Orléans gestudeerd[40] en leefde sinds 1570 in Italië als leraar ('praeceptor') van een zoon van Lazarus Schwendi, bevelhebber der keizerlijke troepen, en tevens van een zoon van Johan Listhius, bisschop van Veszprém (sedert 1572 van Raab) en tevens kanselier van de keizer in Hongarije[41].

Blotius en Busbequius leerden elkaar weldra kennen. Zij hadden het vaderland, de studie in Leuven, de liefde voor de schone letteren gemeen. Daarentegen was Blotius veel jonger en afhankelijk van zijn beschermheren in zijn streven naar een

38. Voor de geschiedenis, ligging en situatie van de bibliotheek: SMITAL (1926), 780-783, UNTERKIRCHER (1968), 72, 81, 103-108, BRUMMEL (1972), 49.
39. LAMBECIUS (1665), I, 32-39; cf. ook UNTERKIRCHER (1968), 61/2 en BRUMMEL (1972), 1-2.
40. Over Blotius' jeugd: BRUMMEL (1972), 4-27.
41. UNTERKIRCHER (1968), 83/4; BRUMMEL (1972), 27-38.

veilige maatschappelijke positie. Zijn karakter verschilde van dat van Busbequius: hij was onderhevig aan stemmingen van opgewektheid en neerslachtigheid. Zijn plannen bracht hij niet alle tot een goed einde.

Busbequius' vriendschap met Blotius had een vrij zakelijk karakter en verschilde daarin van die met zijn beide jeugdvrienden Masius en Micault.

> Mogelijk ontmoetten Blotius en Busbequius elkaar voor het eerst, toen Blotius tussen september en oktober 1572 logeerde bij Andreas Dadius. Deze was met Quackelbeen naar Wenen gekomen en had aan de universiteit van deze stad een betrekking als hoogleraar in de medicijnen[42.]. Er is echter niets bekend over de betrekkingen tussen Busbequius en Dadius. Dat is wel het geval met die tussen Busbequius en Johannes Crato, bij wie Blotius vanuit Venetië was aanbevolen[43.]. De eerste contacten tussen Busbequius en Blotius kunnen dus ook langs die weg zijn ontstaan.
>
> Blotius behartigde Busbequius' zaken in Italië en schreef brief op brief[44.], maar hij ontving slechts met tussenpozen

42. UNTERKIRCHER (1968), 84; BRUMMEL (1972), 33. Andreas Dadius stierf in 1583; cf. HARTL / SCHRAUF (1898), 347/8.
43. BRUMMEL (1972), 33.
44. Busbequius aan Blotius d.d. 2-1-1572: ‘Ternas a te literas accepi, una cum narratione rerum nouarum et picturis aliquot locorum et oratione Razarii {sic} (..)’. Busbequius aan Blotius d.d. 2-8-1572: ‘Accepi complures literas tuas et cum literis aliquot libellos, imagines siue tabulas insularum et locorum maritimorum, Insulanum, Guilandinum de Papyro. Item orationes aliquot et in his proxime Mureti et Riccaboni {sic}’. Busbequius aan Blotius d.d. 8-4-1573: ‘Aliquot iam epistolas tuas cum libellis accepi (..)’; Busbequius aan Blotius d.d. 6-5-1573: ‘Binas a te literas accepi (..)’, etc..
Bij deze citaten kan het volgende worden opgemerkt: Giambattista Rasario (1515-1578), hoogleraar en arts te Venetië en Pavia, schreef onder andere ‘De uictoria Christianorum ad Echinadas oratio’ (Venetië 1571); cf. ook PÖKEL (1882), 218. Melchior Guilandini (Koenigsberg - Padua 1589) werkte sinds 1561 als hoofd van de botanische tuin in Padua. Van zijn hand verscheen onder andere het door Busbequius gewenste geschrift ‘Papyrus, hoc est commentarius in tria Caii Plinii maioris de papyro capita’ (Venetië 1572): CHAUMETON (1871), GRAFTON (1979).
Het is niet zeker of ‘Insulanum’, dan wel ‘Insularium’ (van het zeldzame adiectief ‘insularis’) moet worden gelezen. Het gebruik van de hoofdletter lijkt op de eerste veronderstelling te wijzen; onder de (bij)naam Insulanus kennen we: (1.) Gualterus (Insulanus) ofwel Walter van Châtillon (laatste helft twaalfde eeuw), de auteur van het epos ‘Alexandreis’ (edities in 1541 en 1558; cf. JÖCHER (1751), IV, 1805/6, ROERSCH (1880-1883), 314-323; (2.) Alanus ab Insulis (circa 1120-1203), een in de zestiende eeuw nog veel gelezen auteur van geschriften in het kader van de ‘Artes liberales’. Gezien Busbequius' belangstelling voor de natuurhistorie en de medicijnen schijnt echter nog het meest in aanmerking te komen (3.) Guilielmius Menapius (Insulanus) (sterfjaar 1561), de schrijver van ondermeer ‘Aula, dialogus (..)’ (Keulen 1539), ‘De ratione victus salubris’ (Keulen 1540) en ‘Encomium febris quartanae’ (Bazel 1542). Marcus Antonius Muretus (1526-1585) was een beroemd Franse geleerde, die lange tijd in Rome werkte; cf. PÖKEL (1882), 185/6; cf. ook n. 54. Antonio Riccoboni (1541-1599), hoogleraar te Padua, schreef werken over retorische, literaire en historische onderwerpen: PÖKEL (1882), 225.

antwoord. Busbequius herinnerde eraan dat hij in het begin met hem was overeengekomen dat hij zelf niet altijd zou terugschrijven en dat dit hem niet zou worden aangerekend[45]. Vijf brieven[46] en een korte aantekening over een zesde brief, alle geschreven tussen 1571 en 1573[47], zijn bewaard gebleven.

Busbequius reageerde doorgaans kort, doelgericht en zonder lange beschouwingen over eigen doen en laten. Woorden van vriendschap en loftuitingen vormen het antwoord op Blotius' ijver[48]. Ook toonde hij medeleven, toen Blotius leed aan catarre en tandpijn[49] en hij was verheugd, toen Ursinus, een jonge arts die Blotius op zijn verzoek had aanbevolen, naar hem toe was gekomen met het bericht dat de zonen van Schwendi en Listhius onder hun leraar Blotius goede vorderingen maakten[50].

Busbequius gaf Blotius opdracht zijn rekeningen te voldoen[51], boeken te kopen in Venetië[52] en waarheidsgetrouwe afbeeldingen van plaatsen op de Griekse eilanden en het Griekse vasteland toe te

45. Busbequius aan Blotius d.d. 2-8-1572: ‘Et de quibus omnibus ualde te amo. Sed quod ad singulas literas tuas non respondeam, spero te non laturum aegre, nam initio mihi ita tecum conuenit, ne id mihi fraudi es[set], aut ne reus cessationis nomine fierem, quum etiam palam sum testatus me esse ad scribendum inertiorem et plerumque ab occupationibus distentiorem. De eo tamen minime dubitare debes, quin mihi tuae literae tuaque officia semper fuerint gratissima’.
46. Eén brief uit de correspondentie van Busbequius en Blotius is ongedateerd, maar moet in deze periode worden geplaatst, zoals uit de adressering blijkt: ‘Padoua (..) in casa Pesaro p. mezo ca Pisani in Portea’; ook andere brieven uit deze periode na 1571 dragen dit adres; cf. BRUMMEL (1972), 32, 34 vlg..
47. UNTERKIRCHER (1968), 84.
48. Busbequius aan Blotius d.d. 2-1-1572.
49. Busbequius aan Blotius d.d. 2-1-1572.
50. Busbequius aan Blotius d.d. 8-4-1573.
51. Busbequius aan Blotius d.d. 2-1-1572: ‘Quod ad rationes attinet, bene est; perges ex eo, quod est residuum, Fabro nostro mercedem soluere; ad tempus ne desit, erit mihi curae’. Busbequius aan Blotius d.d. 2-8-1572: ‘Quod ad scriptorem attinet, cui iam tres coronatos de tuo numerandos curaueris, in eo quoque mihi fecisti gratissimum. Sunt apud Dominicum de Gayani amicum nostrum coronati 16 aut 17 paulo plus minus, quos ei rei destinaui. Eos ab illo petes, cum uoles, uel potius petes primo quoque tempore. Nullam faciet moram, quin eos tibi continuo tradat. Ita enim ei scripsi et scio facturum. Eos dispensabis in istos usus, eodem prorsus modo, quo superiores’.
52. UNTERKIRCHER (1968), 84. Cf. n. 44. Zie ook Busbequius aan Blotius d.d. ?-?-?.

sturen[53]. Eens herinnerde hij zich dat Blotius hem de redevoering van Muretus over 'de overwinning van onze vloot' had gestuurd. Hij wilde een nieuw exemplaar, want zijn eigen was verloren gegaan[54]. Blotius stuurde boeken en nieuwtjes. Hij deed ook aanbevelingen voor geschikte jonge mannen, die Johannes Khevenhüller, de nieuwe Oostenrijkse gezant in Spanje, zouden kunnen begeleiden[55].

Het is uit Blotius' aantekeningen wel duidelijk dat deze niet nauwkeurig wist wat Busbequius in het verleden gedaan had en hoe de organisatie van de bibliotheek vóór zijn aanstelling precies was geregeld. Hij had natuurlijk wel gehoord over Busbequius' gezantschap naar het hof van de sultan, maar wist niet wanneer dit had plaatsgevonden. Dit blijkt uit een aantekening op een van zijn vele nagelaten snippers; Blotius herinnerde aan de stuitende aanblik, de stank en de verwaarlozing van de bibliotheek, toen hij zijn werk als bibliothecaris begon: '(..) en de reden van dit ongemak is dat "Augerius a Busbeke" te Constantinopel is geweest en de bibliotheek intussen is verwaarloosd'[56].

Van de andere kant weten we juist door Blotius dat Busbequius de verantwoordelijkheid had over de bibliotheek, toen hij ook de kinderen van Maximiliaan onder zijn hoede had[57]. Dat betekent dat Busbequius ongeveer vanaf 1567 met het beheer van de bibliotheek is belast geweest en niet al vanaf 1563, zoals Unterkircher veronderstelde: tot het voorjaar van 1566 verbleef Busbequius namelijk in Spanje[58].

53. Busbequius aan Blotius d.d. 2-1-1572: 'Quod ad illas descriptiones locorum et huiusmodi rerum attinet, eas mihi mitti gratum erit eo modo adhibito discrimine, ut mittantur, quae dignae uidebuntur, quae nihil falsi continebunt et ad ueritatem quam proxime accedent. Nominatim autem si exstabunt, mitti mihi uelim imaginem Rhodi, Euboeae, Mytilenes, siue Lesbi, Sesti, Abydi, Castelli noui Aulonis, [[Epiri]] totius Epiri et Peloponesi, et quicquid generis eiusdem tibi mittendum uidebitur'. Cf. n. 44.
54. Busbequius aan Blotius d.d. 2-8-1572 (zie n. 44). Bedoeld is de rede van Marcus Antonius Muretus over de zeeslag met de Turken bij Lepanto: 'Oratio mandatu S.P.Q.R. habita in reditu ad urbem M. Antonii Columnae post Turcas navali proelio victos' (Rome 1571).
55. Busbequius' brieven aan Blotius d.d. 8-4 en 6-5-1573. Cf. ook de brief van Blotius aan Joh. Khevenhüller d.d. 9-2-1573.
56. WNB Ser. Nov. 363 (ongenummerd klein los velletje, bovenaan: 'HEBDOMAS [[BIBLIOTH]] APOLOGIA): "(..) taeter aspectus et quam male affecta sit bibliotheca, quantus odor, quanta situs; et causa huius incommodi, quod Augerius a Busbeke Constantinopoli fuerit et neglecta interim fuerit Bibliotheca". Een soortgelijke notitie bij: CHMEL (1840), 180/1. In een brief aan Josias Simler d.d. 14-6-1576 schreef Blotius meer in algemene zin dat Busbequius' veelvuldige afwezigheid uit Wenen de oorzaak was van de verloedering van de bibliotheek.
57. UNTERKIRCHER (1968), 72: Blotius aan Josias Simler d.d. 14-6-1576.
58. UNTERKIRCHER (1968), 72, 75. Over Busbequius in Spanje: H. XI, p. 308 vlg..

Het vroegste bewijs voor Busbequius' bemoeienissen met de keizerlijke bibliotheek is een korte notitie in de 'Hofzahlamtsbücher' van maart 1568: Busbequius had 200 Rijnse Guldens ontvangen voor het laten inbinden van boeken[59].

De belangrijkste aanwinst voor de bibliotheek onder Busbequius was de aankoop van de 651 verzamelbanden van de overleden Hans Dernschwam[60]. Het ligt voor de hand dat Busbequius heeft bemiddeld bij de aankoop van deze bibliotheek van zijn oude reisgezel tijdens het Turkse gezantschap, maar absoluut zeker is dit niet: ook anderen verzamelden boeken voor de keizer, zoals bijvoorbeeld baron Strein, die in 1568 de beroemde 'Codex Argenteus', de Gotische Bijbelvertaling van Wulfila, voor de keizerlijke bibliotheek in Praag verwierf[61].

Ook speelde in deze jaren de aankoop van de bibliotheek van Johannes Sambucus, lijfarts en historiograaf van keizer Maximiliaan[62]. Gebukt onder zware schulden bood hij de keizer in 1570 360 Griekse en 140 Latijnse handschriften uit zijn bibliotheek aan[63]. Pas in 1573 beval Maximiliaan dat Busbequius en Dr. Martinus Gerstmann, op dat moment de leraar van de zonen van de keizer[64], Sambucus' bibliotheek moesten taxeren. Sambucus beschreef in een brief van 20 november 1573 aan zijn vriend Johannes Crato hoe de beide taxateurs op een avond te paard kwamen aanrijden. Sambucus bereidde zich namelijk op dat moment juist voor om naar het gerecht in Pressburg te gaan. De twee mannen zeiden dat zij, zoals Sambucus het uitdrukte 'op dit enige en onverwachte uur' zijn boeken wilden zien. Toen hij antwoordde dat dit niet in een uurtje kon worden geklaard, toonde Gerstmann begrip voor Sambucus' bezwaar, maar Busbequius zei dat hij niet altijd vrij was, hij zou kort nadat de boeken voor de monstering gereed waren gelegd, terugkeren. Sambucus was razend: 'Als zij menen dat er op geen andere wijze aan de opdracht van de keizer is voldaan dan dat zij even in het vage de boeken hebben bekeken, zouden zij mij minder voldoen. En ik zal het openlijk zeggen: ik zie dat "Busbecke" er geen voordeel van heeft, bovendien wil hij zijn eigen codices misschien liever aan de keizer verkopen dan de mijne aanbevelen. Laten ze terugkeren wanneer ze willen. Ik zal het billijk uitleggen, mits ik

59. UNTERKIRCHER (1968), 72: Zie ook: Maximiliaan aan David Hagen d.d. 12-4-1568.
60. Dernschwam is waarschijnlijk niet lang na 25 februari 1567 overleden. In februari 1569 werd aan zijn neef M. Dernschwam 500 gulden betaald voor de boeken van de overledene: DERNSCHWAM (1923), p. XXVI-XXX; UNTERKIRCHER (1968), 73-75; OBERDORFFER (1952), 242 vlg., ID. (1974), 392-393. Zie Dernschwams indrukwekkende bibliotheek-beschrijving: BERLASZ (1984). Zie over Dernschwam ook H. VII, p. 155/6.
61. UNTERKIRCHER (1968), 74. Dit handschrift werd in 1648 door de Zweden geroofd uit Praag. Zie voor Freiherr Richard Strein von Schwarzenau UNTERKIRCHER (1968), 74, 93 vlg..
62. Johannes Sambucus (1531-1584), een Hongaars, protestants humanist, was bevriend met onder andere Lipsius en Plantijn. Cf. GERSTINGER (1926) en ID. (1968), VANTUCH (1975) (Duitse samenvatting op p. 243-246), LIPSIUS (1978), 141.
63. UNTERKIRCHER (1968), 116; GERSTINGER (1926), 279, 281.
64. Over Gerstmann: H. XI p. 319.

> merk dat het de wil is van de keizer. Ik heb hen ook marmeren voorwerpen getoond, maar of zij zijn niets, of die lieden zien niets'[65].
> De twee taxateurs keerden niet terug. Op 3 december 1573 vroeg Sambucus aan Crato of deze bij Maximiliaan wilde regelen dat er mensen werden gestuurd om zijn bibliotheek naar waarde te schatten[66]. Het duurde nog tot 1578 eer de verkoop van Sambucus' bibliotheek - inmiddels ging het al om 530 handschriften - aan de keizer was geregeld. Zij brachten slechts 2.500 dukaten op en daarenboven enkele andere voordelen. Toen Sambucus in 1584 stierf, was hij nog niet volledig uitbetaald[67]!

Toen Busbequius in de zomer van 1574 Wenen plotseling, maar voor lange tijd verliet, bleef de bibliotheek zonder beheerder achter. We weten niet, of Busbequius zelf bij de keizer heeft aangedrongen op de aanstelling van een officiële bibliothecaris. In ieder geval was er niet lang daarna sprake van een vacature voor deze post en werd Blotius, gesteund door vrienden, onder wie ook Busbequius, op 15 juni 1575 benoemd tot prefect van de bibliotheek.

> Toen Blotius op 17 november 1574 met zijn leerlingen uit Italië terugkeerde, hoopte hij aan het hof een betrekking te vinden. Hij toonde ondermeer belangstelling voor de 'officiële' vacature voor bibliothecaris van de keizerlijke bibliotheek; het bestaan van deze vacature duidt erop dat men aan het hof een duidelijker beleid voorstond ten aanzien van de hofbibliotheek dan voorheen. Crato, maar vooral Listhius en Schwendi steunden Blotius' kandidatuur. Blotius zelf vroeg in de zomer van 1575 ook Busbequius om hem vanuit Parijs bij de keizer aan te bevelen. Op 7 juni antwoordde Busbequius dat hij de keizer en Trautson, de opperkamerheer, had geschreven. Bij zijn terugkeer in Wenen zou hij, indien nodig, zijn aanbeveling hernieuwen[68].
> De aanbevelingsbrief, die Busbequius op 7 juni aan de keizer richtte, was van het goede soort: vleiend voor de keizer, lovend over Blotius, maar tevens wenste Busbequius zelf, uitermate bescheiden, zijn oordeel niet op te dringen. Hij schreef ondermeer dat hij Blotius niet alleen als een geleerd en geletterd, maar ook als een eerlijk en braaf man kende. Bisschop Listhius en Schwendi konden uit meer ondervinding over zijn zeden oordelen: want zij hadden gedurende heel wat jaren hun kinderen ('liberos') aan hem toevertrouwd. Hij meende dat de keizer terecht zijn boeken ('libros') aan hem kon toevertrouwen[69].
> Op 15 juni nam Maximiliaan zijn besluit over de benoeming van Blotius. Welk gewicht Busbequius' recente brief daarbij in de

65. GERSTINGER (1968), 150: Sambucus aan Joh. Crato d.d. 20-11-1573. In deze brief is de regel: 'Si alter Caesaris mandato satisfactum nolunt quam per transennam aspexisse, mihi minus satisfacerent' door mij gelezen als: 'Si aliter (..)' etc..
66. GERSTINGER (1968), 151: Sambucus aan Crato d.d. 3-12-1573. Zie voor het vervolg van deze eindeloze geschiedenis: GERSTINGER (1968) 158, 167/8 etc., UNTERKIRCHER (1968), 117.
67. UNTERKIRCHER (1968), 117.
68. Busbequius aan Blotius d.d. 7-6-1575.
69. Busbequius aan Maximiliaan d.d. 7-6-1575.

schaal had gelegd, is onduidelijk. Blotius zelf schreef Busbequius tot twee keer toe dat diens brief hem van voordeel was geweest[70]. Elders gaf hij echter als zijn oordeel dat het vooral Schwendi en Listhius waren geweest die zijn benoeming tot stand hadden gebracht. Zinspelend op een aanbieding om de kinderen van de keizer op te voeden, gaf hij bij herhaling het woordgrapje van Busbequius ten beste: 'Nu heb ik in plaats van de kinderen van de keizer de boeken van de keizer onder handen'[71].
Blotius begon voortvarend aan de uitwerking van zijn plannen. Reeds aan het begin van zijn ambtsperiode informeerde hij bij Busbequius naar de regels die bij de uitlening werden gehanteerd. Het ergerde hem dat hierop geen antwoord kwam[72]. Nadat Busbequius naar Parijs was vertrokken, was er tussen beide mannen nog weinig contact[73].

De schenking van de Griekse bibliotheek aan de hofbibliotheek.

Misschien waren het slechts woorden, toen Busbequius tegenover Masius verklaarde dat koningen zijn Griekse handschriften wilden kopen, want er gebeurde niets van dien aard. Schottus getuigde in februari 1579 dat de handschriften door Busbequius in de keizerlijke bibliotheek waren achtergelaten als een 'eeuwige herinnering aan zijn goede gezindheid jegens de Republiek der letteren'[74].

Intussen werden de handschriften in Wenen in een slechte staat bewaard. Dit blijkt uit een brief die Busbequius op 8 november 1579 aan Blotius schreef als antwoord op een dringend schrijven van Blotius: 'Je hebt, hooggeachte Blotius,

70. Busbequius aan Blotius d.d. 2-8-1575. In deze brief is sprake van Blotius' brieven d.d. 26-6 en 4-7-1575 aan Busbequius. Zie over Busbequius' brief ook BRUMMEL (1972), 48.
71. UNTERKIRCHER (1968), 86: Blotius aan Elias de Bie: '(..) prae Caesaris namque liberis libros iam eius tracto'. In een brief van 22 oktober 1579 aan Th. Zwinger schreef Blotius met het vooruitzicht op een huwelijk en op het krijgen van kinderen: 'Tevoren spande ik me in voor boeken, nu zal ik me moeite geven voor kinderen'; cf. BRUMMEL (1972), 60: 'Antea itaque libris, nunc liberis operam dabo'. Zie ook H. XI, p. 319.
72. Blotius aan Engelhartus d.d. ?-? 1576; UNTERKIRCHER (1968), 97.
73. Blotius zag Busbequius terug tijdens diens korte verblijf in Oostenrijk in 1576: Blotius schreef op 25 december 1576 aan Adam von Dietrichstein dat Maximiliaan vóór zijn vertrek naar Regensburg hem via Busbequius had opgedragen een bepaald uitgeleend werk terug te vragen.
In een brief van 29 maart 1585 schreef Blotius aan Von Dietrichstein dat bepaalde boeken in Wenen niet voorhanden waren, en dat als hij bij bibliotheken in Oostenrijk niet kon slagen, hij daarnaar zou informeren bij drukkers in Frankfurt, bij Busbequius in Parijs, bij Aldus Manutius in Venetië en bij Marcus Antonius Muretus in Rome.
74. SCHOTTUS (1579), II, 6/7: Schottus aan Busbequius d.d. 16-2-1579.

me een genoegen gedaan, dat je me op de hoogte hebt gebracht van het gevaar en het ongeluk van die Griekse boeken. Waren ze dan daartoe aan de tand des tijds, de wildheid van de Turken en de barbaarsheid van de Grieken ontsnapt om weg te rotten in het binnenste van het keizerlijke paleis door verwaarlozing? Waren ze zoveel lotgevallen op een lange reis te land en te zee te boven gekomen, om in de haven schipbreuk te lijden? Grote goden! Spreek je me van verkopen? Wegschenken, van de hand doen wil ik ze[75]. Mijn schade tel ik niet, als zij maar behouden zijn. Men heeft medelijden met ze, vreemdelingen en daklozen als ze zijn, maar niemand neemt ze in zijn huis op. Ondanks mijn verontwaardiging ben ik jou toch dankbaar, dat je me dit, hoe dan ook, toch hebt willen laten weten. Ik heb opnieuw aan de keizer geschreven, eveneens aan de heren Adam von Dietrichstein en Rudolf Khuen, in de hoop dat deze situatie ("ea res") misschien een eind kan maken aan het ongeluk van die ongelukkigen. Vaarwel'[76].

> Uit een bewaarde notitie van 26 mei 1580 blijkt vervolgens dat Busbequius de keizer verzocht had een bedrag te noemen voor de handschriften en hij vroeg deze som met de inkomsten van koningin Elisabeth in Frankrijk te mogen verrekenen; er werd voorgesteld aan de keizer de handschriften door Blotius en Sambucus te laten taxeren; maar uit een andere notitie in de marge van hetzelfde document wordt duidelijk dat de keizer deze beslissing had uitgesteld tot zijn terugkeer in Wenen[77].

Nadat Busbequius op 8 juni 1583 Prosnack, Elisabeths secretaris in Wenen, had aangespoord de affaire van de Griekse boeken in herinnering te brengen bij de koningin en de heren Von Dietrichstein en Khuen[78], werd kort daarop de zaak verder afgewikkeld. Busbequius schreef namelijk op 9 oktober 1583 aan keizer Rudolf: 'Er wordt me door de raadgevers van de Kamer van uwe Keizerlijke Majesteit geschreven dat de boeken, die ik - als ik me niet vergis - zeven jaar geleden tijdens het leven van Maximiliaan zaliger gedachtenis aan zijn bibliotheek had gegund en gewijd, op duizend florijnen zijn geschat. Deze som acht ik inderdaad zeer ruim, als uwe keizerlijke majesteit hiermee heeft besloten

75. Ik volg hier Bick die meende dat het keizerlijke hof de codices niet als geschenk wilde aannemen, maar verlangde dat er een prijs werd genoemd: BICK (1912), 144 (n. 1). Toen Busbequius hierop niet inging, werden de codices geschat; cf. brief van Busbequius aan Rudolf van 9 okt. 1583: "(..) libros (..) mille florenis aestimatos"; cf. ook UNTERKIRCHER (1968), 119-120. Lambecius vatte de volgende woorden van Busbequius verkeerd op: "Venditionem mihi narras? Ego donatos, abiectos cupio; meum dispendium negligo, modo sint incolumes"; Lambecius meende namelijk dat het hof de handschriften die Busbequius had geschonken, uit een zucht naar geld had willen verkopen: LAMBECIUS / KOLLAR (1766), I, 118.
76. BICK (1921), 144: Busbequius aan Blotius d.d. 8-11-1579.
77. BICK (1912), 146; WHA, 'Reichsakten' 117 d.d.26 mei 1580.
78. Busbequius aan Prosnack d.d. 8-6-1583.

het geschenk te belonen en op die grond breng ik uwe keizerlijke majesteit op nederigste wijze grote dank. Maar als deze som wordt betaald en in rekening wordt gebracht als prijs van de geschatte waar, voor zoveel en zodanige boeken, die vanwege hun ouderdom tot eeuwige sier en gezag van uwe keizerlijke bibliotheek zullen zijn, kan ik niet nalaten, haar ver beneden de juiste prijs te stellen. Ik heb gemeend dat dit niet verzwegen moest worden overeenkomstig de waardigheid van de boeken, en deze eerbied, waarmee ik hen altijd heb vereerd. Want voor mij staat het vast elke prijs van uwe keizerlijke majesteit voor lief te nemen'[79].

De handschriften werden na de verrekening een jaar later[80] eigendom van de keizerlijke bibliotheek, later van de Nationale bibliotheek van Oostenrijk; twee handschriften bevinden zich sinds de Napoleontische tijd in de 'Bibliothèque Nationale' te Parijs[81].

Het probleem van Busbequius' waardering van zijn Griekse handschriften.

In zijn vierde Turkse brief oordeelde Busbequius dat 'een aantal van zijn handschriften niet te versmaden is, maar vele algemeen bekend'[82]. Deze waardebepaling was volgens Lambecius in tegenspraak met Busbequius' latere woorden aan keizer Rudolf dat hij de aangeboden prijs voor de handschriften te laag vond. Lambecius meende dat Busbequius zijn opmerking in de vierde Turkse brief had neergeschreven ten einde vrienden te temperen in hun verlangen van de handschriften gebruik te maken[83]. Deze onjuiste interpretatie van Lambecius is voor een deel terug te voeren op het feit dat hij geen onderscheid had gemaakt tussen de zogenaamde marktwaarde en de wetenschappelijke, of historische waarde van de manuscripten.

> Allereerst moeten we vaststellen dat Lambecius de Turkse brieven ten onrechte beschouwde als werkelijke, in de tijd van het gezantschap geschreven brieven. Verder was het niet zo dat Busbequius zijn omgeving afhield van het raadplegen van zijn handschriften.
> Een ander probleem betreft de datering van de passage in de vierde Turkse brief, die handelt over de waarde van de handschriften en de bestemming van de manuscripten voor de keizerlijke bibliotheek. Busbequius dacht aanvankelijk aan verkoop van zijn handschriften, zoals bleek uit de brief aan Masius en uit de brief van Sambucus aan Crato. Maar toen hij er niet de juiste prijs voor kon krijgen, gaf hij

79. BICK (1912), 145/6.
80. De boeken werden verrekend met inkomsten uit de goederen van koningin Elisabeth op 14 oktober 1584: UNTERKIRCHER (1968),120.
81. BICK (1912), 146-149.
82. B.372,(24/5).
83. LAMBECIUS / KOLLAR (1766), I, 78. Over deze discussie ook: BICK (1912), 146.

de voorkeur aan de veiligstelling ervan en stond hij ze af aan de keizerlijke bibliotheek, die hem zo vertrouwd was, én aan de keizer die hem zo dierbaar was.
Toen Busbequius in de vierde Turkse brief expliciet stelde dat de Griekse handschriften voor de keizerlijke bibliotheek waren bestemd, was dit dus niet zijn voornemen uit het jaar 1562, maar een beslissing van hem, die wij voor het eerst leren kennen uit omstreeks het jaar 1576[84].
Dat Busbequius bij het schrijven van de Turkse brief niet zozeer de marktwaarde van zijn handschriften in gedachte had, als wel hun wetenschappelijke en historische waarde, blijkt eveneens uit de brief aan Masius. En bovendien, toen hij de prijs van 1.000 florijnen een te lage vergoeding vond, zal hij daarbij opnieuw gedacht hebben aan hun historische en culturele waarde. Langs deze weg kunnen we ook zijn verontwaardiging over de slechte behandeling van de handschriften goed begrijpen.

Busbequius' bibliotheek in Parijs.

Ook in Parijs bezat Busbequius een bibliotheek, Daarin vond men naast boeken ook een verzameling munten, inscripties en uitheemse voorwerpen, die gedurende vele reizen bijeen waren gebracht. Schottus, die hier mocht werken, vermeldde dit in zijn dedicatiebrief aan Busbequius[85].

Van dit alles is echter niets over, behalve een exemplaar van Clusius ‘Rariorum aliquot Stirpium per Hispanias obseruatarum Historia’ uit 1576 (Antwerpen)[86], opgedragen door de auteur aan Busbequius, en bovendien vijf Latijnse handschriften, die voor het merendeel verzameld werden tussen 1574 en 1591. Het zijn teksten van Cicero, Terentius, Livius en Polycraticus[87]. Na Busbequius' dood kwamen deze handschriften in het bezit van zijn verwant Lucas Wijngaer[88].

84. Cf. p. 420.
85. SCHOTTUS (1579), II, 6: Schottus aan Busbequius d.d. 16-2-1579.
86. BKB, Sign. LP 6773; cf. VOET (1981), II, 670/1 (nr. 1006).
87. PRETE (1968), 126/7 (nr. 73) en 147-149 (nr. 83); WILMART (1964), 58-60; RUYSSCHAERT (1984), 128/9. Het handschrift waarin Busbequius' namen zijn geschreven voorin de handschriften RBV Barb. Lat. 73 en Barb. Lat. 83 verschilt van Busbequius' eigen handschrift en ook van dat voorin de Griekse handschriften in Wenen, cf. p. 410.
88. RUYSSCHAERT (1984), 128 vlg.; het artikel RUYSSCHAERT (1984), 95-98 heb ik niet kunnen inzien.

ITINERA
CONSTANTINOPOLITANVM
ET
AMASIANVM
AB
Augerio Giſlenio Busbequio
ad Solimannum Turcarum Imperatorem C. M. oratore confecta.
Eiuſdem Busbequij DE RE MILITARI CONTRA TVRCAM INSTITVENDA CONSILIVM.

ANTVERPIÆ,
Ex officina Chriſtophori Plantini,
Architypographi Regij,
cIↃ.IↃ. LXXXI.

Titelpagina van de eerste editie van Busbequius' geschriften (Antwerpen 1581).
Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, signatuur R19,6.
De verbeteringen (van Busbequius) zijn overgenomen in de tweede druk.
Zie p. 425. Cf. ook H. IV, p. 86 vlg. en p. 90.

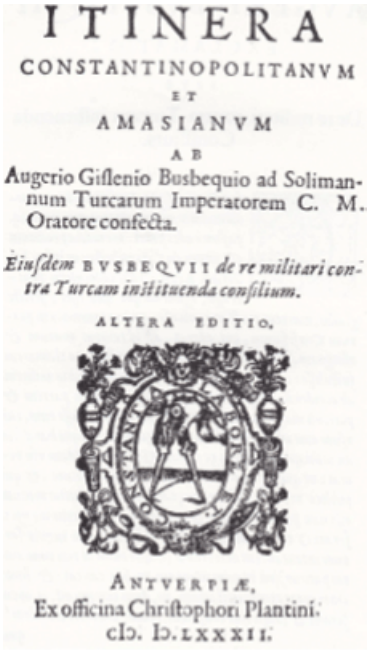

ITINERA
CONSTANTINOPOLITANVM
ET
AMASIANVM
AB
Augerio Giſlenio Busbequio ad Solimannum Turcarum Imperatorem C. M. Oratore confecta.

Eiuſdem BVSBEQVII *de re militari contra Turcam inſtituenda conſilium.*

ALTERA EDITIO.

ANTVERPIÆ,
Ex officina Chriſtophori Plantini.
cIↃ. Ↄ. LXXXII.

Titelpagina van de tweede editie van Busbequius' geschriften (Antwerpen 1582).
Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, signatuur A403.
Zie p. 424. Cf. ook H. IV, p. 6 vlg..

Titelpagina van de tweede editie van Busbequius' geschriften (Antwerpen 1582).
Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, signatuur A403.
Zie p. 424. Cf. ook H. IV, p. 6 vlg..

Hoofdstuk XVII: Interesse voor de volkstalen. Het Krimgotisch.

Interesse voor de volkstalen in het werk van de Latijnse auteurs uit de zestiende eeuw. Busbequius' gebruik van de Turkse taal[1].

Een toenemende belangstelling voor de levende volkstalen in de zestiende eeuw[2] blijkt ondermeer uit verwijzingen naar die volkstalen en het opnemen van voorbeelden daaruit. Dit zien we ook gebeuren in de Latijnse teksten Men beperkte zich daarbij niet tot de talen van het eigen land en van naburige volkeren. Citaten in die vreemde talen dienden ter verlevendiging van de tekst, maar tevens ter instructie of om een exotische sfeer te suggereren.

> André Thévet bijvoorbeeld nam in 1575 in zijn 'Cosmographie universelle' het 'Onze Vader' op in twaalf verschillende Aziatische talen[3]. Maar reeds in 1481 waren Turkse teksten gepubliceerd in een 'Tractatus de moribus, conditionibus et nequitia Turcorum' dat door een anonieme Zevenburger ('Anonymus Mühlbacensis / Captivus Septemcastrensis / Frater Georgius O.P.'; 1422-1502) was geschreven te Rome tussen 1475 en 1480 en in 1481 voor het eerst was gedrukt te Urach[4]. In 1544 had de Hongaar Bartholomaeus Georgiewitz na een lange Turkse gevangenschap andere voorbeelden van de Turkse taal gepubliceerd in zijn populaire 'De Turcarum ritu et caeremoniis'[5]. Ook Dernschwams 'Tagebuch' is rijk aan Turkse woorden en begrippen[6].

Busbequius nam zowel in zijn literaire werk als in zijn dagelijkse correspondentie regelmatig vreemde Turkse woorden en begrippen op. Hij maakte deze soms tot woorden van de eerste of tweede declinatie met de uitgangen '-a', '-us', '-um', enkele keren tot woorden van de derde uitgang, vaker nog beschouwde hij ze als onvervoegbare woorden[7]. In sommige

1. Dr. A.H. de Groot te Leiden was mij behulpzaam bij de samenstelling van onderstaande paragraaf over het Turks.
2. Over de belangstelling voor de volkstalen ook: H. V, p. 116.
3. JUYNBOLL (1931), 34.
4. Deze informatie dank ik aan Prof. Dr. J. IJsewijn.
5. ROUILLARD (1938), 189-195; HEFFENING (1942).
6. De Turkse woorden bij Dernschwam werden bestudeerd door KAKUK (1978); daar treft men dikwijls verwijzingen aan naar voorbeelden uit Busbequius' Turkse vocabulaire of soms ook worden er woorden behandeld die ook bij Busbequius voorkomen.
7. Bv. B.412,(22-26): 'alcangia' (= akindji / alcangi); B.90,(17): 'alcoranus' (= koran); B.79,(30): 'Arab sorbet' (= een met ijs gekoelde vruchtendrank); B.31,(26): 'asperi' (= aspers); B.56,(11): 'Auratbasar' (T. 'Avret Pazari' = 'Vrouwenmarkt'); B.61,(13): 'Caradenis' (T. 'Kara Deniz' = Zwarte Zee, cf. n. 9); B.174,(18): 'cardassi' (T. 'cardesj' = broeder); B.122,(22): 'Carestranum' (T. 'Büyük Karistiran', plaats gelegen tussen Çorlu en Lüleburgaz, ongeveer 130 kilometer van Istanboel); 'chiaussus' (= tsjausj); 'Hasna' (T. 'Hazine', cf. H. IX, p. 250); B.38,(17): 'imaret' (= eigenlijk armenkeuken); B.78,(6): 'Jugurtha' (T. 'yoghurt', cf. DERNSCHWAM (1923), 46: 'iugurt'; B.217,(17): 'mufti' (= moefti); B.29,(6): 'talismannus' (T. 'Danishmend'; B.72,(13): 'Zirtlan' (T. 'Sirtlan', = hyena). Cf. ook H. XVIII, p. 451 (n. 77).

gevallen vinden we bij Busbequius zelfs korte zinnetjes in het Turks. Het meest bekend is Süleymans reactie op Busbequius' rede in Amasya: ‘Guisel, Guisel’, ofwel ‘Mooi, mooi’ (‘Pulchre, pulchre’)[8]. Zijn Turkse woorden zijn in het algemeen goed thuis te brengen. Enkele Turkse begrippen doen echter vermoeden dat hij, of misschien ook de drukker zich vergiste[9].

Het verslag over de Krimgoten.

De informatie in de Turkse brieven over de bewoners van de Krim en hun taal[10] is in tegenstelling tot die over inscripties, planten, en handschriften zeer uitvoerig en gedetailleerd. De schrijver onderbrak alleen hier het lopende betoog voor enkele lijsten van voorbeelden uit de taal van de bewoners van

8. B.86,(26). Cf. H. VII, p. 175 (n. 160). Zie ook B.19,(30): ‘alaure’ (T. ‘Allah vere’ = ‘Moge god geven’; B.123,(10): ‘Corcoma oglan corcoma’ (T. ‘korkma oglan korkma’ = ‘Vrees niet mijn zoon, vrees niet’; B.72,(21): ‘Joctur Joctur ucala’; B.316,(14): ‘Vour chiopecklar vour’ (T. ‘Vur köpek vur’ = ‘Slaat hen honden, slaat’). Zie voor voorbeelden uit de Engelse conversatie de ‘Descriptio (..)’ d.d. 1554: H. V, p. 126 Ook bij Lubenau vinden we complete woordenlijsten van Turkse woorden, begrippen en namen: LUBENAU (1915), 57-66.
9. Zo zou men ‘Arslan’ (T.) verwachten in plaats van ‘Arsla’ (Lt.) (= leeuw, B.186,(16)), en ‘Sofi’ (T.) in plaats van ‘Softi’ (= soefi, B.221,13); het is mogelijk dat bij Busbequius het Turkse woord ‘softa’ (= theologische student) door het hoofd speelde). Op soortgelijke wijze schijnt de auteur ‘Kara Küle’ en ‘Kara Deniz’ te hebben verward, waar hij spreekt over de ‘Zwarte Toren’ (cf. H. VI, p. 134 (n. 29)). Zie voor het woord ‘fugacias’ H. IV, p. 88 (44). De etymologische betekenis van het woord ‘singiaccus’ (= sandjak) is niet die van ‘een (vergulde) bol’ (bovenop een lans als veldteken voor een legereenheid ruiters), maar van ‘vendel’ (cf. B.10,(7-10)). ‘Homajum patisach’, de titel van de sultan, komt doorgaans voor in de omgekeerde woordvolgorde: T. ‘Padishah Humayun’ (cf. B.246,(15)). Het eigenlijke Turkse woord voor tulp is ‘lâle’, en niet ‘tulipan’ zoals Busbequius meende. Het woord ‘lâle’ was niet lang daarna wel bekend aan CLUSIUS (1583), 169. Zie over de etymologie van het woord ‘tulp; ANONIEM (1952), cf. ook H. XVIII, p. 451 (n. 77).
10. B.303,(12)-309,(8).

de Krim. Iets dergelijks hadden Verantius en Dernschwam, naar de gewoonte van die tijd, in hun reisverslagen gedaan voor het weergeven van inscripties. De publicatie van het 'Krimgotisch' door Busbequius paste in het ontwakend nationaal bewustzijn in de Nederlanden[11].

> In de Duitstalige landen ontstond in de loop van de zestiende eeuw een nationaal bewustzijn: de geschiedverhalen over de machtige, oude Duitse stammen vonden veel lezers. Tacitus' 'Germania' werd keer op keer herdrukt, het werk van Jordanes 'Getica' kwam voor het eerst uit, en de beroemde 'Codex Argenteus', de Gotische Bijbelvertaling van bisschop Wulfila, werd opnieuw ontdekt; weinig verbazend dus dat Busbequius juist in deze tijd een ontmoeting arrangeerde met enkele bewoners van de Krim. De voorbeelden van de taal der Krimgoten en Wulfila's Bijbelvertaling zijn het weinige dat van het Gotisch behouden is gebleven.
>
> Door de eeuwen zijn er verschillende schriftelijke bewijzen voor het bestaan van de Krimgoten geleverd[12]. Men is het niet eens over hun oorsprong[13], maar het staat vast dat zij zich in de tweede helft van de derde eeuw vestigden op de Krim en daar hun eigen karakter en taal wisten te behouden, zelfs tijdens de langdurige overheersing door de Romeinen, de Byzantijnen, de Tataren en - na 1475 - de Turken[14]. Het Krimgotisch bleef tot in de zestiende en mogelijk zelfs tot in de achttiende eeuw gesproken[15].

De 'Vita van de Heilige Cyrillus' (850) wees voor het eerst op de opvallende overeenkomst van de taal en het uiterlijk van de Krimgoten met die van de Germaanse volkeren. Vele

11. Toen Busbequius de vierde Turkse brief schreef, zal hij dit als een laatste gelegenheid hebben beschouwd om zijn verhaal over de bewoners van de Krim tijdens zijn leven te publiceren; cf. H. III, p. 76 vlg.. Van zijn wetenschappelijke ontdekkingen was alleen dit verslag over de Krimgoten nog nooit beschreven, afgezien van de weinig nauwkeurige gegevens die Becanus had gepubliceerd.
12. LOEWE (1896), 125/6; SCHWARZ (1956), 96-99; Tischler keert zich tegen pogingen in de Sovjet Unie om het bestaan van een Gotisch volk op de Krim in twijfel te trekken; hij spreekt ook over Krimgotische plaats- en persoonsnamen in documenten en Krimgotische persoonsnamen op Griekse inscripties: TISCHLER (1978), 7/8 en 14-17.
13. Loewe wees de Westgermanen ('Herulen') aan als het volk waaruit de Krimgoten waren voortgekomen: LOEWE (1896), 165. Maar deze stelling is door verschillende geleerden verworpen. Nadien is er gedacht aan invloeden van de Noord-, Oost- en Westgermanen, zelfs aan een vermenging van invloeden. De eventuele relatie van het Krimgotisch met talen als het Turks, Tataars, Iraans, Sanskriet en niet in de laatste plaats ook het bijbel-Gotisch is met wisselend succes verdedigd: VAN DE VELDE (1964), 117; STEARNS (1978), 27-36, 119-120; GRØNVIK (1983), 50-55.
14. SCHWARZ (1956), 97; STEARNS (1978), 4.
15. SCHWARZ (1953), 156; VAN DE VELDE (1964), 119; STEARNS (1978), 17-20.

reizigers hadden nadien gewag gemaakt van dit geheimzinnige volk, maar niemand had ook werkelijk voorbeelden gegeven van hun taal. Toen echter in de eerste helft van de zestiende eeuw in Duitstalige landen de belangstelling voor dit 'Germaanse' volk en voor de 'Germaanse' talen in het algemeen toenam, was de tijd rijp voor Busbequius' verslag over zijn ontmoeting met de Krimgoten[16].

Busbequius heeft zijn ervaringen met de Krimgoten zorgvuldig geordend. Hij vertelde eerst over zijn ontmoeting met hen, hun voorkomen, optreden en hun gewoonten (zie beneden onder 1); in een tweede deel behandelde hij woorden en enkele zinnetjes uit hun taal (zie beneden onder 2); tenslotte gaf hij enkele verklaringen voor de herkomst van de Krimgoten, waarbij hij gebruik maakte van de kennis uit zijn tijd (zie beneden onder 3).

1. De schrijver begint zijn verslag met te vertellen dat hij reeds dikwijls had gehoord dat er op de 'Taurische Chersonesus' mensen leefden die door hun taal, gewoonten, ja zelfs door hun gelaatsvorm en hun lichaamsbouw een 'Germaanse' ('Germaniam') oorsprong verraadden. Het was een oude wens om een van hen te zien en als het kon iets op te sporen dat in hun taal geschreven was. Zijn tolken hadden hem twee afgevaardigden van de Krimgoten gebracht, overeenkomstig de opdracht hen, als de mogelijkheid zich zou voordoen, voor de maaltijd uit te nodigen. Deze twee afgevaardigden waren naar Constantinopel gekomen om namens de Krimgoten bij de sultan hun beklag te doen over bepaalde zaken[17].
Busbequius schrijft dat de ene Krimgoot nogal groot was; zijn hele gezicht straalde een onvervalste openhartigheid uit als bij een Vlaming of Hollander ('Flander aut Batavus'). De tweede, korter en gedrongener van lichaam, donker van kleur en van Griekse oorsprong, had door zijn veelvuldige omgang met de Krimgoten hun taal geleerd. De eerstgenoemde had wel het Grieks geleerd door een lange omgang met de Grieken, maar was zijn eigen taal vergeten. Busbequius stelde nu - vermoedelijk aan de Griek - vragen over de aard en gewoonten van 'die volkeren'[18]. Zijn antwoorden vormden

16. Zie voor een overzicht van de reizigers die berichtten van de Krimgoten en hun taal: LOEWE (1896), 113-204; STEARNS (1978), 4-26. Van enkele verwijzingen vóór de 'Vita van de heilige Cyrillus' is het onzeker of zij inderdaad op de Krimgoten betrekking hebben: TISCHLER (1978), 12, 14, 26/7.
17. Wanneer dit was, is onduidelijk. De plaatsing van het verhaal in de vierde Turkse brief geeft geen absolute zekerheid dat Busbequius de Krimgoten ontmoette na de zomer van 1560. Holter dacht aan een ontmoeting rond kerstmis 1559. Hij deed dit op grond van: 'Conto (...) de cinque anni' d.d. ?-11-1560: Al Natal del 1559: 'Ad un Turco della Tana: 3 ducati' (HOLTER (1935), 35). De Don ligt evenwel ver weg van de Krim en er kwamen juist in die jaren regelmatig gezantschappen uit de landen rond de Zwarte Zee in Constantinopel, zoals blijkt uit de brieven van Zernovitz.
18. Men zou verwachten dat Busbequius zijn vragen richtte tot de Griek die zich het Krimgotisch had eigen gemaakt, en niet tot de Krimgoot die zijn moedertaal vergeten was. Vanuit een grammaticaal standpunt echter moet men vaststellen dat Busbequius juist de vragen over de cultuur en de taal der Krimgoten aan de Krimgoot stelde. Stearns las de regel 'Nam superior (..) oblitus' (B.304,(5-8)) als een parenthetische opmerking, terwijl 'Interrogatus (..)' (vanaf B.304,(8)) bij hem betrekking heeft op de Griek: STEARNS (1978), 45-47. Onzekerheid over Busbequius' interviewtechniek en over zijn criteria bij de optekening van de woorden, leidde tot interpretatiemoeilijkheden van de Krimgotische woorden, cf. VAN DE VELDE (1964), 114-116 en STEARNS (1978), 68-70.

een samenhangend relaas.

2. Het tweede deel van het verhaal over de Krimgoten[19] geeft een selectie van de opgetekende Krimgotische woorden en zinnetjes: eerst 42 woorden, weinig verschillend van ‘de onze’, dan 28 woorden, waarvan de verwantschap met andere talen niet duidelijk was, vervolgens een aantal losse voorbeelden, vooral telwoorden, met een schertsende toespeling op de geadresseerde (Micault)[20], en tenslotte een drieregelig versje, waarvan bij uitzondering de Latijnse vertaling ontbreekt en waarvan de betekenis onzeker is[21].

De eerste woordenlijst bestaat achtereenvolgens uit een reeks zelfstandige naamwoorden en een kleiner aantal werkwoorden. Woorden met een verwante betekenis zijn bijeen geplaatst, zoals ‘Bruder’ en ‘Schwester’, ‘Silvir’ en ‘Golz’, ‘Kor’, ‘Salt’ en ‘Fisch’, en ‘Stein’ {bedoeld lijkt: ‘Stern’}, ‘Sune’ en ‘Mine’[22]. Woorden als ‘Bruder’, ‘Schwester’, ‘Wingart’, ‘Apel’ en ‘Schieten’ verraden Busbequius' kennis van het middel-Nederlands en het hoog-Duits: het ontbreken van een betrouwbaar fonetisch systeem voor de weergave van de klanken leidde bij Busbequius (onbewust) tot een teruggrijpen op zijn talenkennis[23].

De tweede lijst bevat woorden waarbij Busbequius geen verwantschap heeft kunnen constateren met de woorden uit zijn eigen taal. De lijst is op vergelijkbare wijze ingedeeld naar de Latijnse vertaling van deze woorden, maar minder strikt. Woorden als ‘ano’ (‘gallina’ = ‘hen, kip’; maar verwant met ‘haan’), ‘iel’ (‘sanus’, verwant met ‘heil’) werden door hem echter niet herkend als aan het Vlaams verwante woorden[24]!

Busbequius denkt dat het eigen karakter van het Krimgotisch, of ook een verwarring door zijn zegsman met andere talen redenen kunnen zijn voor de verschillen tussen de woorden. Wij weten niet of Busbequius gebruik gemaakt heeft van een tolk en in welke taal de vragen door hem gesteld zijn.

19. Vanaf B.305,(9).
20. Zie H. III, p. 65.
21. Er werden maar liefst negen pogingen ondernomen tot een vertaling van de ‘Cantilena’: STEARNS (1978), 121-124 en ook GRØNVIK (1983), 71-109.
22. LOEWE (1896), 135 en VAN DE VELDE (1964), 114-116. Vulcanius meende dat het woord ‘Schuualth’ (‘mors’) ten onrechte voorkwam na de werkwoorden; het woord wekte namelijk door zijn plaatsing in de woordenlijst de indruk een werkwoord te zijn. Thans verklaart men het voorkomen op deze plaats in de woordenlijst door de opvatting dat Busbequius in dit woord aan een ‘verbaal abstractum’ zou hebben gedacht van het Middelnederlandse ‘swelten’ (= ‘deficere’ of ‘languescere’): VAN DE VELDE (1964), 115/6.
23. VAN DE VELDE (1964), 116; STEARNS (1978), 71-86; GRØNVIK (1983), 14-19.
24. VAN DE VELDE (1964), 116; TISCHLER (1978), 10/1.

3. In het derde deel van het bericht over de Krimgoten[25.] worden twee mogelijke oplossingen gegeven voor de vraag naar hun herkomst. Busbequius oppert als eerste mogelijkheid dat deze Krimbewoners Saksen waren die door Karel de Grote naar verschillende streken waren verplaatst, onder andere naar Zevenburgen en de wildsten van hen misschien nog verder weg naar de Krim. Zijn andere gedachte is dat de Krimbewoners Goten waren die reeds vroeger hun woonplaatsen dicht bij de Geten hadden gehad. En misschien (zo meende hij) had diegene gelijk die meende dat '(..) het grootste deel van het gebied dat ligt tussen het "Goteneiland" ("Gothia insula") en het land dat tegenwoordig Perekop ("Procopia") heette, eens door de Goten bewoond werd. Hieraan ontleenden zij hun verschillende namen van Goten, Westgoten en Oostgoten. Van hier hebben zij de wereld doorkruist met hun overwinningen en dit is de uitgestrekte geboortegrond van hun barbaarse horde'.
De veronderstelling dat de Saksen door Karel de Grote zouden zijn overgeplaatst, komt men reeds tegen bij de Italiaanse humanist Antonius Bonfini (1427-1502/3) die heeft gewerkt aan het hof van Matthias Corvinus. Ook aan Melanchton was deze hypothese bekend maar deze geleerde hechtte er overigens geen geloof aan; hij meende dat de Duitssprekende bewoners van Zevenburgen afstammelingen waren van de oude Goten, die Dacië en Pannonië hadden overspoeld[26.].
Geten en Goten werden in de zestiende eeuw nog meestal verward en voor één volk aangezien. Het onderscheid dat Busbequius aanbracht tussen deze volkeren én zijn slotopmerking over de woongebieden van de Goten gaan beide vermoedelijk terug op Beatus Rhenanus. Deze had in de 'Dissertatio epistolica de originibus Gothicis ad Bonifacium iurisconsultum' - de uiteenzetting was in feite een korte dedicatiebrief bij de Procopius-editie uit 1531 - niet alleen het verschil tussen Geten en Goten benadrukt[27.], maar

25. Vanaf B.308,(17).
26. Zie het citaat uit de 'Historia Pannoniae' (1502) van Bonfini bij KLEIN (1946-1952), 96. Zie verder MELANCHTHON (1574), I, 193; Melanchthons tekst dateert al uit 1538; men vindt zijn woorden ook bij LOEWE (1896), 48 en KLEIN (1946-1952), 107. Er is een zekere overeenkomst van woordgebruik bij Bonfini ('deductae coloniae' sc. in de tijd van Karel de Grote), Melanchthon ('a Carolo deducti coloni') en Busbequius (B.308,(18/9): 'Arbitror eo deductos tempore Caroli Magni'); cf. ook Becanus' woorden hier beneden. Ook Beatus Rhenanus vermeldde de landverhuizing van de Saksen door Karel de Grote, maar sprak in dit verband niet expliciet over Zevenburgen: BEATUS RHENANUS (1531), 92. Becanus schreef: 'Errare autem eos qui hanc linguam {sc. het "Duits"} Saxonibus Caroli Magni iussu eo deductis inuectam putant, in Gotodanicis tradidi': BECANUS (1580), 'Gallica', 10.
27. BEATUS RHENANUS (1886), 402-405. Beatus Rhenanus herhaalde zijn standpunt over Goten en Geten nog eens in zijn 'Rerum Germanicarum libri tres' uit 1531: BEATUS RHENANUS (1531), 2, 120. Lazius nam de gehele passage uit Beatus' dedicatiebrief over de Goten en Geten over: LAZIUS (1557), 692/3. Becanus evenwel verzette zich tegen de zienswijze van Beatus Rhenanus en concudeerde dat Goten en Geten hetzelfde volk waren: BECANUS (1580), 'Gotodanica' p. 710/1. Zie voor de geschiedenis van de tweede druk van Lazius' boek 'De gentium aliquot transmigrationibus (..) libri XII' (1572): GERSTINGER (1968), 311/2.

ook uiteengezet hoe de Goten vanuit ‘Scandia Insula’ de ‘Ulmerugi’ van de noordkust hadden verdreven en de ‘Vandalen’ in Noord-Duitsland onderworpen, en hoe een deel van hen daarna was voortgetrokken tegen de Geten en de Scythen in het gebied van de beneden-Donau om vandaar de Romeinse provincies Moesië, Thracië en Griekenland te kunnen lastigvallen; verzet van andere volkeren hield de Goten tegen in het gebied van de ‘Vandalen’ en ‘Rugeri’, dat wil zeggen tussen Oceaan, Rijn, Weichsel en Donau: ‘Zowel uit verlangen naar buit als om land te bezetten zijn alle landverhuizingen voorgevallen. En daaruit vermoed ik dat de benamingen Oost- en Westgoten voor het eerst zijn geboren’[28].

Goropius Becanus.

Goropius Becanus is de eerste geweest die heeft geschreven over Busbequius' ontmoeting met de bewoners van de Krim[29]. Maar de geschriften van deze geleerde arts en gepassioneerde maar grillige taalkundige vonden weinig

28. Cf. deze laatste zin - ‘Hincque ego Ostrogotthorum et Vuestgotthorum appellationes primum natas suspicor’: BEATUS RHENANUS (1886), 403 - met Busbequius' woorden: ‘Hinc diversa Gothorum, Westgothorum et Ostrogothorum nomina (..)’: B.309,(2-4). Onopgehelderd blijft het begrip ‘Gothia insula’. Misschien gebruikte Busbequius dit woord als variant op ‘Scandia insula’ dat Jordanes bezigde: VAN DE VELDE (1964), 108/9; de teksten van Jordanes, kenner van de oude Germaanse stammen, werden door Beatus Rhenanus uitgegeven. Busbequius hoefde zich overigens voor het begrip ‘Scandia insula’ niet tot Jordanes te wenden. Het komt voor in de eerder genoemde dedicatiebrief van Beatus Rhenanus. Het begrip ‘Gothia insula’ is overigens geen neologisme van de schrijver van de Turkse brieven. We vinden het reeds eerder gebruikt door Sigismundus von Herberstein: HERBERSTEIN (1551), 118.
‘Procopia’, ‘Pr(a)ecopia’ en afleidingen van deze woorden komen door elkaar voor. Tischler meende dat het woord ‘Procopia’ op Busbequius teruggaat: TISCHLER (1978), 24 (n. 34). Inderdaad is het moeilijk een vroeger voorbeeld van het gebruik van dit woord te vinden. Maar de gedachte bestond dat het woord ‘Praecopia’ en de afgeleide vormen daarvan waren afgeleid van een zekere Procopius, die ten tijde van keizer Valentinianus I (vierde eeuw) op de Krim geregeerd had; Von Herberstein meende echter dat het woord een Slavische oorsprong had: ‘Praecop enim lingua Slauonica perfossum sonat’: HERBERSTEIN (1551), 106/7. Dr. K.H. Kruse en Dr. U. Keudel, beiden werkzaam aan de ‘Thesaurus Linguae Latinae’ (München), schreven me dat de woorden ‘Praecopia’, ‘Praecopiensis’, ‘Procopia’, ‘Procopiensis’ en ‘Westgothi’ niet voorkomen in de geschriften die voor de samenstelling van de Thesaurus worden geraadpleegd.
29. De contacten tussen Busbequius en Becanus worden vluchtig genoemd door MASSMANN (1841), 347.

serieuze lezers: afwijkend van het algemeen geaccepteerde standpunt dat het Hebreeuws, Grieks en Latijn de oudste talen waren, trachtte hij door middel van wilde etymologieën te bewijzen dat het Nederlands van nog vroegere datum was, ja zelfs, dat de eerste mens ook Vlaams gesproken zou hebben[30].

> Becanus beschrijft hoe Busbequius in 1570 in gezelschap van de jonge aartshertogen Albert en Wenceslaus Antwerpen had bezocht. Daar was plots de jongste van de prinsen ziek geworden. Niettegenstaande de aanwezigheid van Lomnius, een erudiet en geoefend arts, had de hertog van Alva bevolen dat ook Becanus aan het ziekbed werd geroepen. Sneller dan verwacht, was de zieke hersteld. Daar leerde Becanus ook Busbequius kennen en had een aantal plezierige gesprekken met hem over allerhande onderwerpen. Zo kwam het gesprek ook op Becanus' opvattingen over de zeer oude woonplaatsen van de Cimmeriërs in zijn boek 'Amazonica'. En toen Becanus zei dat hij van hen niet alleen de Amazonen maar ook de Franken afleidde, en beweerde dat deze Germanen door Herodotus vrije Scythen werden genoemd, toen gaf Busbequius in al zijn geleerdheid aan Becanus 'om zo te zeggen het sluitend bewijs'. Busbequius vertelde dat hij bij verschillende personen in Constantinopel met grote zorgvuldigheid veel navraag had gedaan over dingen die betrekking hadden op de inwoners van de Zwarte Zee. Zo had hij in het bijzonder met grote betrouwbaarheid vernomen dat op de 'Cimbrische Chersonesus' ook nu nog bewoners leefden die nog steeds de Vlaamse taal ('lingua nostra') gebruikten. Ook had hij dit met verschillende woorden onderzocht en hij had uiteindelijk degene die hij ondervroeg, bevolen in dezelfde taal de namen van de telwoorden in volgorde op te zeggen. Deze had dit bereidwillig gedaan: '(..) maar zó dat hij onderwezen scheen door een of andere Vlaming, vooral terwijl hij "Seuene" voor zeven en "Eleue" voor elf en "Twaleue" voor twaalf uitsprak. En', zo ging Becanus voort, 'deze dingen verhouden zich stellig zo, in overeenstemming met de getuigenis van een zeer ernstig man. Hoe dan? Zal iemand nog verder twijfelen dat de Franken vroeger in dat deel van de zee van Azof hebben gewoond'[31].

De overeenkomst tussen dit relaas van Becanus en Busbequius' weergave in de vierde Turkse brief springt in het oog: in beide gevallen nemen het verhaal dat de gezant de Krimgoot had laten tellen én de opmerking dat het Krimgotische woord 'sevene' grote gelijkenis vertoonde met het Vlaams, een prominente plaats in. Maar Becanus blijkt een bevooroordeeld, onnauwkeurig luisteraar, zeer vervuld van zijn eigen theorieën. Busbequius spreekt van 'thiinita' en 'thunetua', Becanus van 'eleve' en 'twaleve', woorden die door hem moeten zijn verzonnen naar analogie van het woord

30. Over het leven van Johannes Goropius Becanus (1518-1573): FREDERICKX (1971/2) en ID. (1973). Zie voor een vergeefse poging van Filips II om Becanus als lijfarts naar Spanje te halen: HOPPER (1802), 301: Hopper aan Viglius d.d. 1-2-1571 en 23-4-1571.
31. BECANUS (1580), 'Francica' p. 24/5; in ID. (1580), 'Gallica' p. 10 wordt verwezen naar de passage in Becanus' 'Francica'. Zie voor de Krimgotische telwoorden bij Busbequius H. III, p. 65.

‘sevene’ dat de kern vormde in Busbequius' grap.

In elk geval lijkt deze passage bij Becanus aan te geven dat Busbequius in 1570 zijn verhaal over de ontmoeting met de Krimgoten reeds in een vaste vorm had gegoten. Voor het probleem van de datering van de Turkse brieven biedt dit echter geen nieuwe argumenten.

De dadiaan uit Mingrelië

Becanus bevestigde nog eens Busbequius' belangstelling voor de volkeren rond de Zwarte Zee, voor de Tataren en voor de Mingreliërs uit ‘Colchis’. Hij sprak over hen in zijn derde Turkse brief[32]. Over de ‘Colchiërs’ hebben we ook opmerkelijke verhalen van Busbequius en zijn collega's uit het voorjaar van 1557. Het gaat om een uniek voorbeeld in de correspondentie van de gezanten met Ferdinand. Alleen hier wordt er ruimte gegeven voor cultureel-antropologische beschouwingen, zonder dat de vermelde feiten enige in het oog springende politieke betekenis hebben voor de ontvanger.

> Op 1 maart 1557 herhaalden Verantius, Zay en Busbequius een eerder bericht over de komst van ‘een zeker koninkje’ van de Mingreliërs, een volk in de ‘Colchis’[33]: op 17 februari was de dadiaan, de koning van de Mingreliërs, via Trebizonde naar Constantinopel gereisd. Zijn gevolg bestond uit een armzalige troep landlieden. In Constantinopel werd hij evenals de Oostenrijkse gezanten streng bewaakt, maar Verantius, Zay en Busbequius slaagden erin een van hun dienaren naar hem toe te sturen. Zo hoorden zij wonderlijke zaken over hem en zijn volk. Ferdinand werd uitvoerig geïnformeerd over het uitgestrekte land van de dadiaan, dat grensde aan dat van de ‘Georgiërs’ waarmee deze in oorlog was. Als de dadiaan niet de titel van koning zou dragen, meenden de gezanten, dan zou niemand geloven dat hij een koning was; hij werd, verstoken van fijne beschaving en een verheven houding, slechts gekenmerkt door een groot gemak van omgang jegens zijn omgeving. Aan de man die de gezanten op hem af hadden gestuurd, antwoordde de dadiaan dat hij een christen was en dat hij iemand van zijn gezelschap zou hebben gestuurd, of zelf naar de Oostenrijkse gezanten zou zijn gekomen, indien hem daartoe de gelegenheid zou zijn gegeven. Het is duidelijk dat de verschijning van de dadiaan uit een land waar slechts ruilhandel werd gedreven, de nieuwsgierigheid van de gezanten had gewekt, ook al bleef de politieke zin van zijn komst voor hen verborgen.

32. B.304,(17)-305,(9). Men vindt ook belangstelling voor deze volkeren bij DERNSCHWAM (1923), 130.
33. Het verblijf van de dadiaan van Mingrelië in Constantinopel speelde zich af tussen 11 februari 1557 en 10 juni 1557; cf. HOLTER (1935), 187 (n. 3). De eerste brief die bericht over de komst van dadiaan is die van Verantius, Zay en Busbequius aan Ferdinand d.d. 16-2-1557. Uitvoeriger schreven de gezanten over de dadiaan aan de koning in hun brief d.d. 1-3-1557: VERANTIUS (1859), 249-251; zie verder: H. VIII, p. 197. Zie voor de ligging en politieke wederwaardigheden van Mingrelië PITCHER (1972), p. xxxiii, xxx en xxxi.

Toen Busbequius in zijn derde Turkse brief over deze gebeurtenis vertelde, deed hij dit uitvoeriger dan in zijn gezantschapsbrief - geschreven samen met Verantius en Zay - aan Ferdinand[34]. In de Turkse brief is de woordkeus levendiger en afwisselender dan in de diplomatieke correspondentie, maar feitelijk stemmen beide bronnen in grote lijnen overeen. Als voorbeeld hiervan moge gelden een passage, waarin het geschenk wordt beschreven dat de dadiaan voor de sultan had meegebracht. De drie gezanten schreven aan Ferdinand:
'En daarom zegt men dat hij (de dadiaan) is gekomen om van deze vorst steun in de vorm van galeien te vragen, nadat hij aan hem een geschenk had gebracht: het is een drinkschaal, gesneden uit een bepaalde kostbare edelsteen, waarvan de naam nog niet geheel vaststaat. Want hij is pas onlangs in het bezit van de sultan gekomen. Maar als men de geruchten mag geloven, zegt men dat de schaal zo'n grote schittering heeft dat hij voldoende licht geeft voor het nachtelijke duister. We hadden deze dingen niet durven schrijven, maar omdat de zaak van dien aard is, waarover misschien door anderen melding gemaakt zal worden, hebben wij er ook niet aan durven voorbijgaan'[35].
Busbequius daarentegen schreef in zijn Turkse brief: 'Nu zal ik zeggen wat je met verbazing zult lezen: oosterse vorsten plegen niet zonder geschenk benaderd te worden; de dadiaan heeft voor Süleyman als geschenk een drinkschaal, gesneden uit een grote robijn, van zo'n grote schittering dat de mensen bij het licht ervan 's nachts niet minder dan overdag kunnen reizen. Ik geloof het niet, zeg je, ik evenmin, en ik verlang ook niet dat je het gelooft. Er zijn er voldoende, die het geloven. Verstandige mensen zeggen dat de platte offerschaal uit Karthaagse steen, ofwel granaat, gestolen is bij een schipbreuk van een bepaalde zoon van de koning van de Perzen, die een storm tijdens een vluchtpoging naar Constantinopel op de kunst van Colchis had geworpen'[36].

34. B.187,(15)-194,(30).
35. Verantius / Zay / Busbequius aan Ferdinand d.d. 1-3-1557: VERANTIUS (1859), 250: 'Quare opem triremium ab hoc principe petitum venisse dicitur, allato ei munere: patera, e pretiosa quadam gemma excisa, de cujus adhuc plane non constat nomine. Nam dudum redacta est sub sigillum hujus principis. Verum, si quae vulgo dicuntur, credi liceat, tanti splendoris eam esse ajunt, ut affatim praebeat lucem nocturnis tenebris. Scribere haec non fuissemus ausi, sed quia res est ejusmodi, de qua fiet {sic} fortassis etiam ab aliis mentio, nos quoque eam praeterire noluimus'.
36. B.194,(10-25): 'Nunc dicam quod attonitus legas: regnorum orientalium principes non solent adiri sine munere. Dadianus Suleimanno munus attulit tantae claritatis ex gemmae carbunculo cavatam patinam, ut ad ejus lumen ducendi homines noctu non minus quam meridie iter facere possent. Non credo (inquis), nec ego, neque, ut credas, postulo. Aliorum est affatim, qui credant. Cordatiores brevem capedunculam dicunt e lapide carchedonio sive granata naufragio interceptam, cujusdam filii regis Persarum, quem Constantinopolim transfugere conantem tempestas littus Colchicum ejecit'.

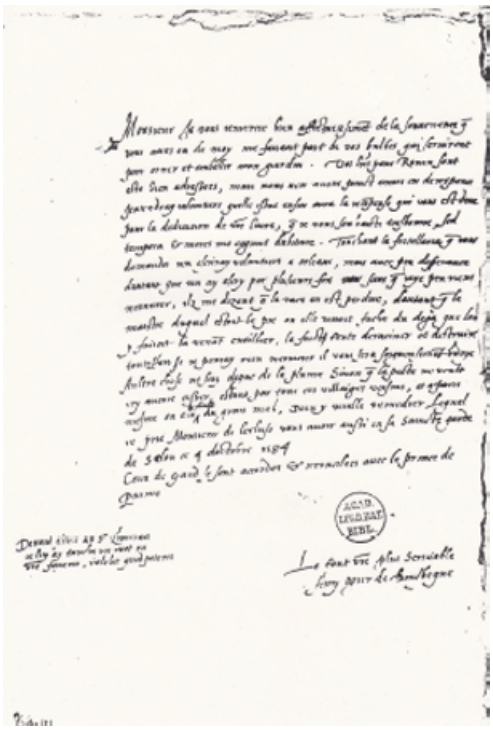

Brief van Augerius Busbequius aan Carolus Clusius d.d. 4-10-1584.
Leiden Universiteitsbibliotheek, signatuur Vulc. 101.

Hoofdstuk XVIII: Onderzoek naar planten en dieren.

De samenwerking tussen Matthioli, Busbequius, Quackelbeen en Lorck.

Busbequius had in Constantinopel slechts weinig mogelijkheden tot het kweken van planten. Gedurende een uiterst korte tijd had hij de beschikking over een eigen tuin, nadat hij een huis had gehuurd[1]. De karavanserai zelf was zonder planten en bomen. Toch hielden vooral de arts Willem Quackelbeen en Busbequius zich intensief met de studie van planten en dieren bezig. Zij werden bij dit werk geholpen door de tekenaar Melchior Lorck (Lorichs) die door de gezant bij zijn terugkeer naar Constantinopel, in de laatste maanden van het jaar 1555, in dienst was genomen. Pier Andrea Matthioli schijnt Lorck niet persoonlijk gekend te hebben en hij voelde zich niet verplicht om de naam van de tekenaar te vermelden in zijn grote Dioscorides-commentaar uit 1565; de plantentekeningen die aan Lorck moeten worden toegeschreven, zijn overigens ook moeilijk van de andere tekeningen in Matthioli's commentaar te onderscheiden als gevolg van het werk van de makers der houtsneden. Matthioli noemde echter wel Busbequius en soms ook Quackelbeen onder degenen die hem planten en afbeeldingen hadden gestuurd of meegenomen[2]. Hoewel Lorck hier niet onvermeld mocht blijven,

1. B.135,(30)-137,(8). Over het huurhuis H. XIX, p. 215.
2. Bij het vluchtig doornemen van Matthioli's enorme commentaar op Dioscorides uit 1565 vond ik de volgende verwijzingen naar Busbequius, Quackelbeen en indirect ook naar Lorck: MATTHIOLI (1565), 132-134: over de plataan (‘Platanus’), Quackelbeen stuurde een tak met vruchten; ID., 192-194: over de ‘Acacia altera’, Busbequius zorgde voor een afbeelding; ID., 210/1: over de ‘Castanea’ (paardekastanje), Quackelbeen stuurde een tak met vruchten; ID., 278/9: over de ‘Nuces Myristica’, Quackelbeen gaf inlichtingen over deze plant; ID., 422/3: over de ‘Faba Aegyptica’, Busbequius stuurde een afbeelding; ID., 671/2: over het ‘Acanthium’, Busbequius zorgde voor een plant; ID., 738: over de ‘Ruta Sylvestris Armola’, Quackelbeen stuurde een afbeelding; ID., 827: over het ‘Melissophyllon’, uit Constantinopel aangevoerd, zoals wel vaker ontbreekt hier de toewijzing aan een bepaalde persoon; ID., 1120: over het ‘Sempervivum arborescens’, waarvan Busbequius een afbeelding leverde; ID., 1262-1264: over ‘Scammonia’, Busbequius zorgde voor een afbeelding. Zie over de kalmoes, p. 447, de sering, p. 449, de Lemnische aarde, p. 452.

gaat de onderstaande beschouwing vooral in op de betrekking tussen Matthioli, Busbequius en Quackelbeen.

De belangstelling voor de flora en de natuurlijke historie in het algemeen was in de zestiende eeuw wijd verspreid. Er waren in en rond de steden, vooral in het rijke Vlaanderen, veel tuinen, soms met exotische planten, die waren aangevoerd uit de nieuw ontdekte werelddelen. De inheemse plant- en diersoorten kregen bijzondere aandacht. Snel bereikte men in deze eeuw de grenzen van de kennis, die in de oudheid was vergaard. Er verschenen vele studies over flora, fauna en mineralogie. De talrijke kruidenboeken kenden vele herdrukken[3].

Een verblijf in het verre Constantinopel bood op deze terreinen van onderzoek onverwachte mogelijkheden. Willem Quackelbeen roemde in zijn brief aan Andreas Matthioli de ligging van deze stad dichtbij de Pontus met zijn zeer vruchtbare bodem, geschikt voor alle planten, en tegelijk ook de nabijheid van Klein-Azië en de meest bekende eilanden van de Middellandse Zee. Bovendien was Constantinopel een stapelplaats van alle zeldzame en nieuwe dingen, die door kooplui daarheen werden gebracht ten einde de ambities van voorname mannen te stillen[4].

De verzamelaars van planten en drogerijen in Europa gingen veelal af op wat auteurs als Theophrastus, Plinius en Hippocrates hierover hadden geschreven, maar de ‘Materia Medica’ van Dioscorides gold wel als het belangrijkste handboek bij het zoeken naar planten.

> Dioscorides, een Romeins legerarts uit de eerste eeuw na Christus, had in zijn (oorspronkelijk in het Grieks geschreven) ‘Materia Medica’ een zeshonderdtal planten en drogerijen met hun medische eigenschappen beschreven. Nadien waren er bij de tekst van dit boek ook afbeeldingen geplaatst. Maar zowel tekst als afbeeldingen waren door het veelvuldig kopiëren op vele plaatsen verbasterd en onbegrijpelijk geworden. Aanvankelijk trachtte men door vergelijking van de bewaarde handschriften van de ‘Materia Medica’ duistere passages te begrijpen. Sedert het begin van de zestiende eeuw probeerde men door studie van de levende natuur verder te komen met de interpretatie van dit boek. Maar expedities naar Klein-Azië, waar Dioscorides zijn voorbeelden bijeen had gezocht, bleven lange tijd achterwege[5].
>
> Rond het midden van de zestiende eeuw verschenen veel nieuwe Dioscorides-uitgaven. Zeer bekend was de Latijnse vertaling van de Fransman Johannes Ruellius; Dernschwam placht deze vertaling te raadplegen[6].

3. MEYER (1857), 207 vlg.; THORNDIKE (1958), VIII, 59-81, 255-297; DELAUNEY (1962); BOAS (1962), 50-67; DEBUS (1974), 49 vlg..
4. MATTHIOLI (1561), 172: Quackelbeen aan Matthioli d.d. 26-7-1557 (regel 35-41); cf. ook LUBENAU (1912), 179.
5. MEYER (1857), 207-209; WELLMANN (1905).
6. MEYER (1857), 250/1. DERNSCHWAM (1923), 54.

Van alle Dioscorides-uitgaven heeft die van de Sienese arts Pier Andrea Matthioli de grootste verspreiding gekend. Sinds de eerste druk in 1548 in Venetië zouden er rond 35.000 exemplaren zijn verkocht. Matthioli was in 1554 door koning Ferdinand naar Praag geroepen als lijfarts voor zijn zoon, aartshertog Ferdinand. Aan het hof ontving hij alle mogelijke ondersteuning voor de nieuwe uitgave van zijn Latijnse commentaar op Dioscorides[7].

> Matthioli volgde de beproefde methode: hij raadpleegde nog niet geconsulteerde Dioscorides-handschriften, en zocht naar voorbeelden van de planten en drogerijen die Dioscorides had beschreven. Tekeningen, die meestal naar de gedroogde planten waren vervaardigd, dienden als voorbeeld voor de houtsneden, die echter niet in alle gevallen zo betrouwbaar zijn als Matthioli wilde doen geloven[8].

Belangrijker nog dan het streven de planten af te beelden waren Matthioli's inspanningen om onbekende planten te beschrijven. Hij riep hiervoor de steun van anderen in. Deze werkwijze werd een succes, vooral door de samenwerking met Busbequius en Quackelbeen.

De onderzoekingen op het gebied van de natuurlijke historie door Busbequius en Quackelbeen vinden we vooral beschreven in een brief van Quackelbeen aan Matthioli. Deze brief dateert van 26 juli 1557. Quackelbeen merkte op dat Busbequius minstens even bezeten was van de natuurlijke historie als hij zelf en hij vertelde hoe zij op weg naar Amasya naar zeldzame planten hadden gezocht met het boek van Dioscorides in de hand[9].

> Busbequius merkte op dat zij tijdens hun reis door Klein-Azië de plant ‘Amomum’ niet hadden kunnen vinden[10]. Deze plant met een grote geneeskrachtige werking groeide volgens Dioscorides in Armenië[11].

Het zou niet juist zijn om Busbequius vooral een belangstelling voor dieren toe te schrijven, en van de andere kant aan Quackelbeen vooral een interesse voor planten. Dit is ooit gebeurd met de bedoeling de verdiensten van de laatstgenoemde op het terrein van de plantkunde groter te doen lijken[12]. Busbequius' liefde voor planten was niet zichtbaar kleiner dan die voor dieren[13]. Hij ging

7. MEYER (1857), 366-378; FABIANI (1872); KÜHNEL (1962).
8. TREVIRANUS (1855), 22 vlg.; MEYER (1857), 372-375.
9. MATTHIOLI (1561), 171-176: Quackelbeen aan Matthioli d.d. 26-7-1557.
10. B.74,(4-12).
11. MATTHIOLI (1554), 21/2.
12. Over deze discussie: OPSOMER (1961), 117/8.
13. Hier is een overzicht van de plaatsen waar Busbequius schrijft over planten en drogerijen in zijn Turkse brieven. Vanaf B.36,(3): over tulpen, hyacinten en narcissen. Vanaf B.64,(10): over de planten in het binnenland van Klein-Azië. Vanaf B.71,(1) en B.74,(4): over het zoeken naar planten in Klein-Azië. Vanaf B.76,(26): over zoethout dat groeide aan de Halys. Vanaf B.284,(8) en B.287,(29): over het zoeken naar planten op de Prinseneilanden. B.371,(8-12): over de uit Constantinopel meegebrachte planten en in het bijzonder over de kalmoes. Vanaf B.372,(4): over de Lemnische aarde.
Busbequius' aantekeningen over dieren zijn de volgende. Vanaf B.52,(18): over de vissen in de Bosporus. Vanaf B.58,(2): over de menagerie van de sultan. Vanaf B.65,(25): over de jakhals. Vanaf B.68,(13): over bijzondere geiten, schapen en vogels in Klein-Azië. Vanaf B.71,(13): over de hyena. Vanaf B.77,1): over visvangst in de Halys. Vanaf B.138,(30): over ongedierte in de karavanserai. Vanaf B.140,(23)-167,(29): over de vele dieren die Busbequius hield in de karavanserai en over zijn dierobservaties. Vanaf B.284,(10): over het vissen bij

vriendschappelijk om met een aantal plantenkenners uit zijn tijd - het waren veelal artsen - en steunde hun onderzoek zoveel mogelijk: want wat voor hen een dagtaak was, was voor Busbequius liefhebberij.

> Quackelbeen zelf vertelde dat een brief van de keizer uit Innsbruck Busbequius had gesteund in zijn voornemen om een tekenaar onder zijn personeel op te nemen, zodat alles wat niet meegenomen kon worden, in tekening kon worden vastgelegd. Busbequius had namelijk bemerkt dat tijdens zijn eerste overhaaste en onvoorbereide reis naar Constantinopel de geschikte middelen ontbraken om zijn liefhebberijen uit te oefenen. Ferdinand had bovendien opgedragen tekeningen van uitheemse planten ‘in een boek mede te delen’. Na Busbequius' terugkeer in Constantinopel had de keizer hem via ‘Domenigo Gaztelu’[14.] in Venetië opgedragen om kalmoes te sturen. Omdat Busbequius begrepen had dat de keizer dit verzoek had gedaan ten behoeve van Matthioli, droeg hij zorg voor het opsturen van kalmoes en uitheemse bomen. Ook liet hij allerlei soorten zeldzame gewassen tekenen - met name die welke ontbraken in Matthioli's commentaar, of bij Dioscorides zelf - en dieren die in de eigen landstreken onbekend waren[15.]. Door de harde omstandigheden, waarin zij in Constantinopel leefden, waren zij weliswaar nog niet volledig geslaagd in hun opzet, maar zij hoopten dit in de toekomst te bereiken. Toen Busbequius ter gelegenheid van het vertrek van Verantius en Zay opdracht had gegeven voor de aankoop van voorwerpen die door aartshertog Ferdinand waren besteld[16.], stemde hij er ook in toe dat er een mandje werd meegegeven met daarin de geneesmiddelen, waarnaar Matthioli blijkens zijn commentaar op Dioscorides al lang had uitgezien[17.].

de Prinseneilanden en over de observaties van zeedieren. Vanaf B.270,(30): over de uit Constantinopel meegebrachte dieren.

14. In de brief is sprake van ‘Castalus Regius’.
15. Het is niet duidelijk wat er in Wenen, of Praag met deze tekeningen van dieren is gebeurd. Wel zijn er enkele tekeningen van dieren bewaard op naam van Lorck, ondermeer: van een giraffe d.d. 1559 (cf. p. 443), van een schildpad d.d. 1555 (cf. FISCHER (1962), 20-22), van verschillende kamelen: HARBECK (1911), 67/8. Over tekeningen van dieren bij Lorck in zijn algemeenheid: HARBECK (1911), 118/9.
16. Cf. H. XIV, p. 382.
17. Cf. de toespeling in de vierde Turkse brief: B.371, (11/2); Quackelbeen blijft hier echter onvermeld.

Quackelbeen legde Matthioli uit dat hij de namen en eigenschappen van de geneesmiddelen {in het mandje} - het waren samen negentien soorten - had toegevoegd. Vanwege de lengte van de brief kon hij niet ook de andere uitheemse planten en dieren beschrijven. Hij beloofde evenwel uitvoeriger te schrijven als hij zou zien dat zijn 'geklets' ('battologia') in goede aarde was gevallen[18]. Matthioli, enthousiast over de gestuurde geneesmiddelen, antwoordde Quackelbeen op 4 december 1557 met een commentaar op Quackelbeens uitleg en op enkele andere planten die zomaar waren meegezonden[19].
Het is niet bekend, of Quackelbeen nadien nog andere planten naar Praag heeft gestuurd[20]. Matthioli deelt elders mede dat hij meer dan een vijftigtal planten aan Busbequius - lees echter 'Busbequius en Quackelbeen' - te danken had[21]. Daartoe hoorde ondermeer een tak met de bladeren en vruchten van de paardekastanje ('Aesculus hippocastanum'), die Matthioli in 1565 beschreef. Pas in 1576 werd deze boom door Clusius in Wenen voor het eerst ook gezaaid[22].

Quackelbeen maakte intensief studie van het werk van Dioscorides. Met behulp van drie handschriften, die hij in Constantinopel had gevonden, bracht hij correcties aan, die Matthioli later in zijn brief aan Busbequius bijzonder heeft geprezen en die hij ook opnam in zijn Dioscorides-editie van 1565; hij verzweeg hierin echter dat hij deze aantekeningen aan Quackelbeen te danken had, hij liet Busbequius alle eer.

Matthioli schreef deze brief op 24 juni 1563. Busbequius had hem behalve een verslag van Albacar over het delven van de Lemnische aarde en plantentekeningen, ook een Dioscorides-tekst met aantekeningen van Quackelbeen toegestuurd. Matthioli beschouwde deze aantekeningen als belangrijk en hij had besloten ze in zijn nieuwe Dioscorides-uitgave op te nemen.
Matthioli schreef verder dat Quackelbeen in de noten drie auteurs had geciteerd, en wel 'Meus', 'Catacuzenus' en 'Dragomanus'; hij vroeg Busbequius of zij Griekse, Arabische of auteurs van andere herkomst waren, ook al had hij aan de aantekeningen gezien dat zij in het Grieks hadden geschreven en vermoedde hij dat het niet de namen van de auteurs, maar van de eigenaars van Dioscorides-handschriften waren, die Quackelbeen tot zijn beschikking had gehad; hij wilde graag elk Dioscorides-handschrift dat Busbequius in zijn bezit had, in bruikleen ontvangen[23].

18. MATTHIOLI (1561), 171-176: Quackelbeen aan Matthioli d.d. 26-7-1557.
19. MATTHIOLI (1561), 176-183: Matthioli aan Quackelbeen d.d. 4-12-1557. De naamswijzigingen die planten in de loop der eeuwen ondergingen, maken determinatie van Quackelbeens planten tot een ingewikkelde zaak. Cf. een poging tot determinatie door OPSOMER (1961) en ID. 'Notes complémentaires (..)' (1970).
20. Cf. OPSOMER (1961), 123.
21. MATTHIOLI (1565), 1010/1 (namelijk naar aanleiding van de 'Hermodactylus'; Busbequius had voor een afbeelding van deze plant gezorgd); cf. OPSOMER (1961), 117.
22. MATTHIOLI (1565), 210/1; PROOIJEN (1958), 91; HUUSSEN (1949), 299-300.
23. App. II, p. 501 vlg.: Matthioli aan Busbequius d.d. 24-6-1563.

Dat Matthioli's hypothesen juist waren, maken we op uit het voorwoord van zijn Dioscorides-editie van 1565: daar dankte hij Busbequius voor het ter beschikking stellen van twee Dioscorides-handschriften, die hem tot belangrijke verbeteringen in staat hadden gesteld. Het ene kwam uit het bezit van Antonius Kantakuzen ('Catecuzenus), een patriciër uit Constantinopel, het andere uit dat van de dragoman ('dragomanus') van de sultan[24].

Het is opmerkelijk dat Matthioli niet alleen de derde tekst, die hij in zijn brief aan Busbequius met 'De mijne' ('Meus') had aangeduid, niet vermeldde, ook Quackelbeen werd helemaal niet genoemd in dit verband. En terwijl Busbequius lof kreeg toegezwaaid voor zijn hulp, onthield Matthioli Quackelbeen zijn verdiende roem.

Ook noemde Matthioli Busbequius bij herhaling als de persoon die hem planten uit Klein-Azië had gezonden, Quackelbeen daarentegen beduidend minder vaak, hoewel deze, zoals de beschikbare gegevens doen vermoeden, de studie van de planten en drogerijen op zich had genomen, nadat Busbequius dit initiatief had goedgekeurd en gesteund. Overigens noemde Matthioli de arts Quackelbeen in brieven aan tijdgenoten een zeer geleerd man; over Busbequius sprak hij slechts in termen die pasten bij diens positie als gezant en als weldoener van de wetenschap[25].

Dit is ook de betekenis van de woorden, die Busbequius aan Quackelbeen wijdde naar aanleiding van diens ongelukkige dood door de pest: 'De republiek der letteren heeft niet minder schade door zijn dood geleden {namelijk: dan Busbequius zelf, die Quackelbeen graag als zijn opvolger had gezien}. Veel had hij gezien, geleerd en aangetekend, dat hij eens voor het algemene nut dacht uit te geven: de dood heeft zijn schitterende pogingen afgebroken'[26]. Met deze woorden deed Busbequius zijn vriend een groot recht.

Het is niet helemaal duidelijk waar de naam van Busbequius in Matthioli's Dioscorides-commentaar vervangen moet worden door Quackelbeen. Busbequius heeft namelijk ook na Quackelbeens dood nog een aantal planten verzameld, hoewel hij zelf in zijn vierde Turkse brief schreef dat dit er niet veel waren[27]. In een brief van 11 oktober 1561 had de keizer hem nog gevraagd om zaden van verschillende planten en noten (pitten) van vruchten die in het keizerrijk niet voorkwamen, of er van mindere kwaliteit waren, zo spoedig mogelijk toe te zenden, zodat zij nog in de komende maand maart geplant en gezaaid konden worden[28]. Matthioli deelt mee dat Busbequius bij zijn terugkeer een tekening van een sering had meegebracht uit Constantinopel. De mededelingen over de Lemnische aarde bereikten Matthioli pas na Busbequius' terugkeer. Over beide onderwerpen zal nog nader worden gesproken.

24. MATTHIOLI (1561), 'Epistola nuncupatoria'.
25. Voor andere voorbeelden waaruit blijkt dat Matthioli vakgenoten soms onheus bejegende: MEYER (1857), 357-378.
26. B.283,(14-23).
27. B.371,(8-12).
28. HARTL / SCHRAUF (1898), 344 en HOLTER (1935), 49: {Ferdinand aan Busbequius d.d. 10-11-1561}.

Lorcks giraffe-tekening.

Op Lorcks naam staat een intrigerende tekening van een giraffe. De afbeelding is voor het eerst in 1559 gedrukt te Neurenberg. Daarna nam Gesner haar over in zijn 'Icones animalium' (1560) en later overgenomen in zijn 'Historiae animalium'. In het bijschrift lezen we onder andere dat deze tekening door Lorck was opgestuurd naar een vriend in Duitsland[29.]. De tekening kan in verband worden gebracht met Busbequius' opgraving van een giraffe-skelet in Constantinopel.

> Er is twijfel geuit of de tekening met de giraffe wel door Lorck is gemaakt, en wel vanwege haar 'geringe kwaliteit'. Dit oordeel komt ongetwijfeld voort uit de onrealistische weergave van het beest: het dier mist op de tekening onder andere de vlekken en de kleur als bij een panter en heeft een nogal klein hoofd dat bovendien meer aan een paard doet denken. Het bijschrift merkt op dat het dier vijf keer groter dan een mens kan worden en op de tekening is het zelfs nog groter. Ook wezen J.B. Lloyd en E. Fischer reeds oudere tekeningen aan die ten grondslag gelegen moeten hebben aan Lorcks afbeelding. Fischer concludeert dan ook: 'Aber schliesslich war das Tier (..) eine so rare Gestalt, das selbst der so weit gereiste Lorck sie nie gesehen haben mag'[30.].
> Niettemin is de giraffe van Lorck waarheidsgetrouwer dan eerdere voorbeelden[31.]. Dat deze tekening toch aan Lorck moet worden toegeschreven, is waarschijnlijk. Lorck was op dat moment de enige bekende Europese tekenaar in Constantinopel. De 'geringe kwaliteit' van de giraffe-tekening kan nader worden verklaard door een passage uit de eerste Turkse brief, die gedateerd is in september {1555}. Busbequius schreef dat hij na aankomst in Constantinopel de botten ('ossa') van een giraffe had opgegraven[32.]. Het moet ditzelfde beest geweest zijn dat Dernschwam op 22 oktober {1553} nog levend en wel had gezien. Dernschwam gaf van de zogenaamde 'Serapha vnd auff turkisch surnapa' een gedetailleerde beschrijving[33.]. Volgens Busbequius was de giraffe van de sultan

29. STRAUSS (1975), III, 1273, 1290; GESNER (1560), 124-125; GESNER (1604), 149. Een tekening die sterk lijkt op die uit Neurenberg, bevindt zich in Berlijn; een kopie komt ook voor in het handschrift van Lambert Wyts, over zijn Turkse reis, cf. FISCHER (1974), 84-91. Cf. over de giraffe-tekening ook HARBECK (1911), 89-90.
30. FISCHER (1974), 89.
31. Voor de afbeeldingen van de giraffe: FISCHER (1974), 84-91; LLOYD (1971), 142 (s.v. 'Giraffe').
32. Over de giraffe: B.58,(26)-59,(7).
33. DERNSCHWAM (1923), 53: 'Ein frembdt thyr haben wyr gesehn adì 22 Oct., haist man Serapha vnd auff turkisch surnapa. Ist in der grosse hinden und hoche wie ein zartz ros, hot solche gespaltten klawen wie ein hirsch. Die hindern fusse seind im niderer als die fodern fusse. Hot ein langen dinnen hals vnd ein klainen kopff, gestalt wie ein jung rech ader hinde, vnd geht mit dem kopff auffgericht, also hoch vbersich, als ein lange hussarische copia ader spies. Ist nit auf der erden, sunder in aller hoch hot es sein futter gehapt. Hot ein falbe farbe vnd artlichte weisse, abgetayltte, schachtige strichlein, vnd durchaus von nidern haren wie ein schon ros, ein kurtzen schwancz vnd ein wenig zottig wie an eim satin. Hot zway klaine spiezige hernle vnd ein subtile klaine meine, vnd gar freuntlich vnd lieblich gestalt. Mag wol vorczeitten Satirus gewesen sein. Hot man in einem zerschlaifften schloss in eim hochen gewelb gehaltten, das vor dem turken der kaiserlich sicz gewest'.

kort voor zijn eigen komst naar Constantinopel gestorven. Toen Busbequius het dier op liet graven om het in ogenschouw te nemen, kunnen het ook echt niet veel meer dan ‘botten zijn geweest. De gezant was immers, in tegenstelling tot wat hij in zijn eerste Turkse brief schreef, tijdens zijn eerste korte verblijf in Constantinopel (januari tot maart 1555) niet in de gelegenheid tot zulk een - zeker voor die tijd en op die plaats - hoogst merkwaardige onderneming als het opgraven van een giraffe. De gezanten hadden in 1555 en de eerstvolgende jaren weinig bewegingsvrijheid en de Turken stonden het tekenen in het algemeen al nauwelijks toe. Pas na het vertrek van Verantius en Zay uit Constantinopel (augustus 1557) viel aan het opgraven van een giraffe te denken. Toen genoot Busbequius een volledige bewegingsvrijheid en de Turken waren hem bovendien welgezind. Ook in het voorjaar van 1559 leefde de gezant in dergelijke omstandigheden, zodat het dier ook toen kan zijn opgegraven en getekend. In datzelfde jaar werd de tekening overigens ook gedrukt zoals hierboven reeds is vermeld[34].

In ieder geval kan het tekenen van een giraffe aan de hand van een aantal “botten” niet eenvoudig zijn geweest. Hierdoor kunnen we beter begrijpen waarom Busbequius slechts een summiere aanduiding gaf van het uiterlijk van de giraffe en ook waarom zijn beschrijving bovendien zo sterk herinnerde aan hetgeen al eerder door klassieke auteurs als Isidorus, Plinius en anderen over de giraffe was gezegd[35].

Moeilijker te verklaren is de opmerking in het bijschrift van Lorck’ tekening dat ‘(..) {de giraffe} ist dem Türccischen Keisser daselbst verehert worden im 1559 Jar’[36]. Het zou kunnen dat de datering in deze zin slaat op de totstandkoming van de tekening in het jaar 1559, en dat de opmerking die voorafgaat, verwijst naar een gebeurtenis in het verleden. Over zulk een geschenk aan de sultan in het jaar 1559 is namelijk niets bekend. Wel is er enige jaren na Busbequius' vertrek uit Constantinopel opnieuw een giraffe in Constantinopel: ‘(..) so dem turkischen Kaiser aus India geschickt worden’[37]. En ook is het illustratief voor Maximiliaans grote belangstelling voor bijzondere dieren - hij bezat reeds een olifant - dat hij Verantius, Teuffenbach en De Wijs opdroeg om bij de onderhandelingen met de pasja's in 1568 kenbaar te maken dat de keizer graag een giraffe ontving als geschenk. De gezanten schreven echter terug dat het dier hun was geweigerd (‘Camelopardus, siue Gyraffa (ut nunc uocatur) negata est nobis’)[38].

Vriendschap met Clusius.

34. Zie H. VIII, p. 159 vlg.. Over het gevaar van het tekenen in Constantinopel: HARBECK (1911), 15; cf. ook H. XV, p. 392, 402.
35. Zie voor de verwijzingen van de klassieke auteurs naar de giraffe Thesaurus Linguae Latinae, II, Leipzig (1912), 201 s.v. “Cameloparda”; cf. ook de uiteenzetting over dit dier bij POLITIANUS (1553), 228/9; BELON (1605), 118/9.
36. FISCHER (1974), 90 (n. 24); STRAUSS (1975), 1290; hetzelfde bijschrift in het Latijn bij GESNER (1604), 149.
37. BETZEK (1979), 31.
38. VERANTIUS (1860), 262: Verantius / Teuffenbach / De Wijs aan Maximiliaan d.d. 20-3-1568.

Van Busbequius' contacten met botanici in zijn latere leven is vooral de duurzame vriendschap met zijn landgenoot Carolus Clusius interessant.

Clusius (1526-1619) was afkomstig uit Atrecht. Hij volgde een opleiding in de rechten en de medicijnen, maar legde zich in de eerste plaats toe op de plantkunde. Clusius had een brede intellectuele belangstelling. Hij verzamelde ondermeer inscripties en vertaalde belangrijke wetenschappelijke werken uit de landstalen in het Latijn, ondermeer 'Les observations de plusieurs singularitez et choses memorables (..) en Grece, Asie' (1553) van Belon[39].

Of Clusius en Busbequius elkaar reeds in de jaren zestig ergens hadden ontmoet, is onzeker. Wel vroeg de botanicus in een brief van 16 augustus 1569 zijn vriend Johannes Crato, lijfarts aan Maximiliaans hof, of Busbequius hem kon helpen aan bollen van tulpen en druifhyacinten[40]. Enkele jaren later, in 1573, wenste Maximiliaan een bekwaam plantkundige aan het hoofd van de toekomstige keizerlijke tuin. De Vlaming Nicolaus Biesius, één van Maximiliaans lijfartsen, schijnt een belangrijke rol te hebben gespeeld bij de aanstelling van Clusius[41]. Uit een autobiografische brief van Clusius weten we dat hij via Busbequius de keizer had laten weten graag gehoor te willen geven aan diens wens. Hij maakte zich echter zorgen dat zijn landgenoten hem zouden bespotten wanneer ze zouden zien dat aan hem een gelijke taak was toevertrouwd als aan hen, terwijl hij wel uit een edele maar niet uit een rijke familie afkomstig was. De keizer had geantwoord dat armoede geen schande was en dadelijk had hij bevolen dat Clusius' naam werd ingeschreven in de naamlijst ('album') van de edelen die zijn hof volgden en dat hij zou worden gelijkgesteld aan hen die vier paarden verdienden[42]. Clusius kon in Wenen niet alleen profiteren van de grote belangstelling voor de botanie aan het hof, de rijke flora in de nabije omgeving, maar ook van de contacten met Constantinopel en nog verder gelegen streken[43].

Busbequius en Clusius hadden grote waardering voor elkaars werk. De bewaarde brieven[44] handelen vooral over planten en kleine actuele gebeurtenissent[45]. Een gelijkgerichte interesse, die

39. ISTVÁNFFI DE CSÍK-MADÉFALVA (1900); HUNGER (1927-1943), I-II; BARB (1973); BELON (1605); LIPSIUS (1983), 104.
40. HUNGER (1927), 108; TREVIRANUS (1830), 47 en ook RAM (1847), 60/1: Clusius aan Crato d.d. 16-8-1569.
41. HUNGER (1943), 32, 296.
42. MOLHUYSEN (1913), 194: Clusius aan J. van Hoghelande d.d. 19-1-1592; dezelfde brief overgenomen bij HUNGER (1927), 126 (maar ten onrechte (?) d.d. 9-1-1592).
43. Cf. CLUSIUS (1583), 1, 8, 121, 129, 145 vlg. ('tulipa'), 169 vlg., 175 vlg., enz.; CLUSIUS (1605), 21/2 vlg., enz..
44. Er zijn zes brieven van Busbequius aan Clusius bewaard, nl. d.d. 29-10-1576, 24-9-1582, 4-10-1584, 18-7-1585, 28-4-1586, 16-1-1588. Een aantal brieven is echter verloren, zie HUNGER (1943), 344/5: Clusius aan Camerarius d.d. 8-7-1577, 16-7-1577, en ook opmerkingen in Busbequius' brieven aan Clusius: App. IV.
45. Busbequius aan Clusius d.d. 29-10-1576: Busbequius beloofde dat hij Clusius die bezorgd was om zijn aanstelling bij het hof, zou aanbevelen bij Von Dietrichstein. Busbequius aan Clusius d.d. 4-10-1584, 18-7-1585 en 28-4-1586: over de tegemoetkoming die Clusius verwachtte voor zijn in 1583 verschenen editie van 'Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam, Austriam et vicinas quasdam provincias observatarum historia' dat hij had opgedragen aan Rudolf II en de aartshertogen Ernst, Matthias en Maximiliaan (het werk wordt overigens niet met name vermeld in Busbequius' brieven). Busbequius meende dat Clusius meer verdiende dan hij had ontvangen. Hunger schreef ten onrechte dat Clusius zijn 'Stirpium nomenclator Pannonicus' (1583^1, 1584^2) aan de aartshertogen had opgedragen, cf. HUNGER (1927), 155, 159: op 13 februari 1584 had Clusius Von Dietrichstein gevraagd om een

zich zeker niet tot de botanie beperkte, en ook de trieste ontwikkelingen van de oorlog in hun vaderland verbonden hen nog nauwer.
Busbequius had Clusius in de korte tijd dat zij beiden in Wenen leefden verteld over de Turken: zo wist Clusius dat dit volk dol was op een uiachtige plant met de naam 'scordoprasum'[46]. Busbequius gaf of stuurde Clusius een grote reeks planten: een breedbladige iris, tulpenbollen, kalmoes en kievitsbloemen[47]. Clusius kreeg ook een gedroogd exemplaar van de 'Flos sanguineus' die Busbequius uit Spanje had meegenomen[48]. Verder nam Busbequius bij zijn terugkeer uit Parijs in 1576 twee 'Thuyas' mee afkomstig van Nicolaus Rassius, chirurg van de Franse koning; de planten waren echter door zorgeloosheid van de dienaren tijdens de drie maanden durende reis verdroogd[49]. In 1576 stuurde dezelfde Rassius ook een andere uiachtige plant, wellicht ook dit keer via Busbequius[50], die met Rassius goed bevriend was: na diens dood in 1582 liet Rassius' broer, eveneens een arts, Busbequius weten dat hij de vriendschap, die zijn broer met hem had gehad, graag wilde voortzetten[51]. Omgekeerd ontving Busbequius ook tulpen, hyacinten en andere bollen van Clusius zodat hij daarmee zijn tuin kon verfraaien[52].

gratificatie voor de opdracht. Zie over de 'Stirpium nomenclator Pannonicus'-editie uit 1584: VOET (1981), II, 672-674 (nr. 1007); het boekje is dikwijls ingebonden met CLUSIUS (1583).
Busbequius aan Clusius d.d. 16-1-1588: Busbequius had brieven van Clusius doorgestuurd aan diens broer in Rouen; iets dergelijks lezen we in de brief d.d. 4-10-1584, al is nu onzeker of de doorgestuurde brieven voor Clusius' broer bestemd waren.

46. CLUSIUS (1583), 209-210 (cf. ID., 220).
47. CLUSIUS (1583), p. 5 van ongenummerde 'Appendix'; CLUSIUS (1601), 143. Busbequius gaf zowel Micault als Clusius in 1573 een 'Iris latifolia maior': CLUSIUS (1583), 242 vlg., en CLUSIUS (1601), 218. In 1574 ontving Clusius kalmoes van hem: CLUSIUS (1576), 522, CLUSIUS (1583), 257 vlg., CLUSIUS (1601), 230, cf. p. 447 vlg.; hetzelfde geldt voor de Lemnische aarde: HUNGER (1943), 395/6, cf. 452 vlg.. Clusius ontving van zowel Busbequius als van De Vulcob, de Franse zaakgelastigde in Wenen, kievitsbloemen ('fritillaria'): CLUSIUS (1601), 153. Ook uit latere brieven blijkt dat er 'fritillaria' werd uitgewisseld tussen beide mannen: Busbequius aan Clusius d.d. 4-10-1584, 18-7-1585, 28-4-1586, 16-1-1588.
48. CLUSIUS (1605), 348.
49. HUNGER (1943), 322/3: brief van Clusius aan Camerarius d.d. 5-5-1576; cf. ook: ID., 54. Over Rassius: ID., 45 en s.v. 'Rassius'.
50. CLUSIUS (1583), 223: 'De Allio seu Moly Narcissinis foliis'.
51. Busbequius aan Clusius d.d. 24-9-1582.
52. Busbequius aan Clusius d.d. 4-10-1584, 28-4-1586, 16-1-1588.

De kalmoes.

Busbequius noemde in de vierde Turkse brief met name de kalmoes onder de planten die hij naar Wenen had gehaald[53]. Hij was zich blijkbaar bewust van de grote betekenis van deze plant, maar ook van zijn rol bij het invoeren ervan. Dat Quackelbeen als eerste de plant had beschreven, werd niet opnieuw door hem in herinnering gebracht.

> Kalmoes ('Acorus Calamus L.'), een plant uit de aronskelkfamilie, groeit aan oevers, met een dikke, vertakte, bitter smakende wortelstok, en zwaardvormige bladen, die aan de randen meestal gerimpeld zijn en aan hun voeten als in elkaar geschoven. De bloemen staan dicht opeen in een kolf, die zijdelings uit een blad schijnt te komen. Een vluchtige olie maakt alle delen van de plant sterk geurend. Kalmoes wordt in likeuren en bitters verwerkt, maar ook in parfum, zeep en bij het sauzen van tabak. Men was van oudsher het meest geïnteresseerd in de medicinale werking van de plant, vooral bij storingen van de spijsvertering. De geschiedenis van de kalmoes geeft een indruk van de problemen waarmee plantkundigen worstelden in gevallen, waarin zij niet over de plant zelf konden beschikken[54].
>
> De kalmoes is voor het eerst beschreven als plant en drogerij door Dioscorides. Deze gaf het Klein-Aziatische gebied aan de Zwarte Zee ('Pontus', 'Colchis' en 'Galatia') als herkomst aan[55]. Platearius Mathaeus, een geleerd arts uit de medische school van Salerno rond het midden van de twaalfde eeuw, had de kalmoes verward met de gele lis ('Iris pseudoacorus'), waarmee de kalmoes vooral door zijn bladvorm grote gelijkenis vertoont. De geleerde sprak echter niet van 'Iris pseudoacorus') maar van 'gladiolus'; latere botanici zouden weer andere namen bezigen[56]. Tegelijkertijd had Platearius Mathaeus de kalmoes ook met de 'calamus aromaticus' verward, die Dioscorides had beschreven als een rietgewas met medicinale werking uit Indië[57]. De moderne naamgeving van kalmoes als 'Acorus calamus' door Linnaeus gaat deels terug op dit 'calamus aromaticus'; ook het woord 'kalmoes' vindt hier zijn oorsprong. Maar deze naamgeving suggereert ten onrechte dat kalmoes met zijn platte, niet holle, stengel een riet zou zijn; het woord 'calamus' betekent namelijk 'riet'[58].
>
> Pas in de zestiende eeuw trachtte men eenheid te brengen in de tegenstrijdige beschrijvingen van de 'Acorus'. Hieronymus Boch trok de opvatting dat de 'Acorus' en 'gladiolus' dezelfde plant zijn, in twijfel. Euricius Cordus verklaarde vervolgens dat de plant die in apotheken onder de naam van 'calamus aromaticus' verkochten, niet de echte 'acorus' is, omdat de echte kalmoes in Europa niet voorkwam.
>
> Toen was men nog slechts een kleine stap van de oplossing verwijderd. Quackelbeen vertelde in zijn brief aan Matthioli het

53. B.371,(11/2).
54. De geschiedenis van de kalmoes bij: RÜEGG (1936), 133-207.
55. RÜEGG (1936), 203.
56. RÜEGG (1936), 204.
57. RÜEGG (1936), 199-203.
58. RÜEGG (1936), 196/7.

gehele verdere verloop van de ontdekkingsgeschiedenis[59]. Nadat namelijk het verzoek om kalmoes het gezantschap had bereikt, had Busbequius toestemming gegeven om een reukmaker uit Foligno, die een apotheek in Pera dreef, de plant te laten halen uit een uitgestrekt meer bij Izmid ('Nicomedia')[60]. Onder de planten die de man had meegebracht, bevond zich er een die overeenkwam met de beschrijving van kalmoes bij Dioscorides. Busbequius had het belang van deze zaak ingezien en liet de planten in zeer ruime vazen met water begieten. Op grond van zijn bloeiwijze stelde Quackelbeen vast dat de plant de Acorus was van Dioscorides.

Quackelbeen vertelde ook dat hij indertijd op weg naar Amasya een plant had gezien die overeenkwam met de beschrijving van de kalmoes bij Dioscorides. De plant groeide in ondergelopen land aan de Halys en bloeide naar zijn verwachting rond de eerste april. Hij had het meenemen van de plant uitgesteld tot de terugreis[61] om zo een verser exemplaar te hebben. De verzorging van de ernstig zieke gezant was echter de reden dat hij de groeiplaats was gepasseerd zonder er nog aan te denken[62].

Matthioli leerde dankzij de beschrijving van Quackelbeen ook de merkwaardige bloeiwijze van kalmoes kennen en hij publiceerde de beschrijving in 1565. Een afbeelding van een bloeiende kalmoesplant komen we voor het eerst tegen bij Clusius in 1583. Busbequius en Karel Rijm hadden hem naast nog vele andere planten ook kalmoesplanten verschaft. In 1577 en 1579 slaagde Clusius erin de kalmoes tot bloei te brengen[63]. Vooral door zijn bemoeienissen raakte kalmoes binnen zeer korte tijd in heel Europa verspreid[64].

Paradoxaal is het dat Busbequius kort voor zijn vertrek uit Oostenrijk in 1576 van Clusius een wortel van de kalmoes ontving; hij zou deze, schreef hij aan Clusius, behandelen zoals was voorgeschreven[65].

59. MATTHIOLI (1561), 172: Quackelbeen aan Matthioli d.d. 26-7-1557.
60. Rüegg spreekt ten onrechte van het huidige Meer van Apollonia, ten zuidwesten van Bursa, als de plaats waar de plant vandaan gehaald zou zijn: RÜEGG (1936), 177, 205. Cf. CLUSIUS (1576), 522 en HUNGER (1927), 339.
61. MATTHIOLI (1561), 173 (r.28): 'distulisset'. Elaut maakte in zijn vertaling van de correspondentie tussen Quackelbeen en Matthioli Busbequius het subject van 'distulisset': ELAUT (1955), 58. In dit verhaal over de 'acorus' bij de Halys komt Busbequius nergens voor als handelende persoon; het gaat slechts over de waarnemingen en handelingen van de auteur zelf. Ik lees daarom 'distulisset' als een verschrijving voor 'distulissem'.
62. MATTHIOLI (1561), 173: Quackelbeen aan Matthioli d.d. 26-7-1557.
63. CLUSIUS (1583), 257: hier vermeldde Clusius nog eens dat zijn eerdere beschrijving van de kalmoes was gebaseerd op grond van hetgeen Busbequius hem had verteld, cf. CLUSIUS (1576), 522. RÜEGG (1936), 179-181, 206/7.
64. RÜEGG (1936), 205/6.
65. Busbequius aan Clusius d.d. 29-10-1576.

De sering.

In deze eeuw wordt Busbequius steeds vaker gezien als de man aan wie Europa de invoer van de sering te danken heeft. Deze opvatting berust echter op onzorgvuldig lezen van een passage uit Matthioli's Dioscorides-commentaar. Busbequius had namelijk enkel een afbeelding van de sering meegenomen. Het vervoer van levende planten over grotere afstand leverde ongetwijfeld grote problemen op. Voorheen waren door het gezantschap ook reeds afbeeldingen, gedroogde takken en vruchten van de plataan, de paardekastanje en de kalmoes naar Wenen gebracht, maar niet de planten zelf. Dit geschiedde enkele jaren later.

> Matthioli spreekt over de sering bij zijn behandeling van de 'Glans unguentaria', een nootachtige plant die niet precies door Dioscorides was beschreven. Matthioli meende dat een plant met de naam 'Lilac' die door Busbequius was meegebracht uit Constantinopel, in feite Dioscorides' 'Glans unguentaria' was. Om de lezer tenslotte zelf te kunnen laten oordelen beeldde hij de 'Lilac' af en hij voegde toe dat hij geen levende plant had gezien, alleen een kunstig en zeer nauwkeurig vervaardigde tekening. Uit Matthioli's woorden kan verder - met enige voorzichtigheid - worden afgeleid dat Busbequius ook vruchten van de sering had meegebracht[66].

De tulp

De invoer van tulpen uit Klein-Azië laat zien dat het niet alleen de geneeskrachtige planten waren die de belangstelling van de zestiende-eeuwse plantkundigen genoten[67].

Talloze malen is de vraag gerezen welke rol Busbequius gespeeld heeft bij de invoer van de tulp in Europa en of hij nu wel de eerste was die deze bijzondere plant meebracht[68]? Dikwijls ging men ervan uit dat Busbequius de rood bloeiende tulpen - hiervan stammen de gekweekte tuintulpen af[69] - als eerste in de literatuur heeft genoemd, namelijk in

66. MATTHIOLI (1565), 1236: '(..) Hanc autem Plantam, cuius hic imaginem damus, Constantinopoli secum attulit Clarissimus uir Augerius de Busbeke, qui continuis septem annis Caesaris Ferdinandi primi apud Solimanum Turcarum imperatorem, oratorem egit. Sub hoc nomine LILAC. Eam cum inspexissem et fructus eius agnoscerem pistaceorum faciem per quam belle referre, illico in suspicionem ueni an haec fortasse Glans Vnguentaria dici posset. Qua propter, ut aliorum quoque sit iudicium, eam hic excudi uoluimus. Viuam plantam uidere non licuit, sed affabre et diligentissime pictam (..)'.
Clusius verwierp nadien Matthioli's gelijkstelling van de 'Glans unguentaria' en de sering: CLUSIUS (1576), 124-127 ('Syringa uulgaris').
67. Cf. MEYER (1857), 289.
68. Een overzicht over de gevoerde discussie ANONIEM (1952); cf. ook H. II, p. 25 (n. 15), H. VII, p. 152.
69. SOLMS-LAUBACH (1899), 37 vlg., 44; men onderscheidt ook nog een geelbloeiende, tulpensoort die in Europa als inheems kan worden beschouwd ('Tulipa silvestris'): SOLMS-LAUBACH (1899), 37.

zijn eerste Turkse brief (1555). Dat de eerste Turkse brief niet werkelijk in 1555 was geschreven, maar jaren later, is tot dusver in dit verband niet onderkend. Bovendien heeft men het feit over het hoofd gezien dat Busbequius in deze brief de tulpen in strijd met alle natuurwetten in december tot bloei liet komen. Dit paste nu eenmaal zo binnen de compositie van deze brief[70.]. Hiermee is echter niet alles gezegd.

De tulp was bij de Turken een geliefde bloem. En zij was dat ook lang voordat de tulpencultuur onder Ahmed III (1702-1720) leidde tot beroemde en kleurrijke festijnen; in die eeuw waren tot ver over de 1.000 variëteiten bekend[71.].

> We kennen reeds Turkse afbeeldingen van de tulp uit de vijftiende eeuw. Onder Süleyman werden de harem van Topkapi (1525) en ook de tombe van zijn zoon Mustafa in Bursa met tulpenmotieven versierd[72.]. Ook de Rüstem Pasja-moskee, gebouwd na Rüstems dood (1561), was vanbinnen gedecoreerd met tegels met daarop rode tulpjes[73.]. Vervaardigers van het Iznik-aardewerk maakten sinds het midden van de zestiende eeuw dikwijls gebruik van bloemmotieven, ondermeer van de tulp[74.]. Tenslotte, uit de regeringsperiode van Selim II (1566-1574) is een bevel bewaard gebleven aan de bestuurders van 'Aziz' om 50.000 bollen voor de tuinen van de sultan te zenden[75.].

De populariteit van de tulp bij de Turken kon reizigers en handelaren uit Europa dus moeilijk ontgaan. Het is dan ook aannemelijk dat heel wat tulpen lang voor de eerste vermelding in de literatuur naar Europa werden gebracht. Juist tussen 1560 en 1570 begon de belangstelling onder plantenliefhebbers in Europa voor tulpen te groeien.

> Afbeeldingen van tulpen zijn al te zien op enkele vijftiende-eeuwse Italiaanse schilderijen, bijvoorbeeld op Leonardo da Vinci's 'Annunciatie' in de 'Uffizi' te Florence en Domenico Ghirlandaio's 'Laatste avondmaal' in het 'Museo di S. Marco' in dezelfde stad[76.].
> In 1559 merkte de beroemde plantkundige Conrad Gesner in de

70. Zie H. VII, p. 152.
71. Dit blijkt uit handschriften die werden beschreven door BAKER (1931).
72. ARSEVEN (s.a.), 68, 72, 225/6, 257.
73. LEVEY (1975), 91.
74. LEVEY (1975), 61/2.
75. BAKER (1931), 238.
76. LEVI D'ANCONA (1977), 160. In dit boek wordt verder verwezen naar een 'Madonna met kind' van Giampietrino. Blunt schrijft dat La Chesnée Monstereuil in 'Le floriste françois' (1654) vertelt dat Lopez Sampago, vice-koning van Spaans-Indië, rond 1530 de tulp uit Ceylon zou hebben gebracht. Daar komt deze plant echter niet voor. Blunt opperde derhalve dat Lopez Sampago de tulp misschien uit Perzië had meegebracht: BLUNT (1950), 8.

tuin van de Augsburgse koopman Johannes Heinrich Herwart een zeer mooie rode tulp op, die hij twee jaar later met een afbeelding publiceerde. De plant zou afkomstig zijn uit Byzantium, volgens anderen uit Cappadocië; hij zou na drie jaar bloemen voortbrengen en volgens sommigen door de Turken 'tulipa' genoemd worden. Gesner voegde toe dat geleerde personen ook een andere plant met het Turkse woord 'tulipa'[77.] aanduidden. Van deze plant had (de Duitse, geleerde arts) Johann Kenntmann (1518-1574) hem een tekening gegeven: de plant telde drie bladeren, had een bloem gelijk aan een kleine lelie, was geel, en had een rode bol zoals een ui. Daarvan had Melchior Guilandini ('Guilandinus Borussus') hemzelf eens brede ('lata'), rode zaden toegestuurd, die gelijk waren aan de boslelie ('lilium sylvestre'), die de Italianen 'Martagon' noemden; Guilandini dacht dat het 'Satyrium triphyllum' was. Gesner opperde ondermeer dat zijn tulp een soort 'Satyrium' was. Kenntmann had gezegd dat de tulp volgens Turken zijn naam ontleende aan een bloem met de vorm van een 'Dalmatisch hoedje' ('pileoli Dalmatici')[78.].

Gesner heeft naar het schijnt vergeefse pogingen gedaan om zelf tulpen in handen te krijgen. Op 24 april 1564 schreef hij aan Theodorus Zwinger dat hij hoopte dat diens tulp spoedig nieuwe bijbollen zou krijgen zodat Zwinger hem erin zou kunnen laten delen. Zelf had hij tamelijk vaak zaden gezaaid die hem vanuit Italië waren toegezonden. Hij verzocht Zwinger om een tekening van de doorsnede van de zaaddoos van diens tulp[79.].

Clusius stelde in 1569 aan Johannes Crato de vraag of niet via Busbequius tulpen uit Constantinopel ingevoerd konden worden[80.]. Dodonaeus bracht voor het eerst in 1569 de tulp ter sprake in zijn 'Cruidtboeck' en merkte op dat de tulp uit Klein-Azië stamde en in Italië en de Nederlanden niet inheems was[81.].

Anders dan bij de kalmoes, noemde Busbequius zichzelf niet als degene die de tulp naar Europa had gebracht. Men moet aannemen dat zijn opmerkingen over deze plant in de eerste Turkse brief zijn geschreven nadat de tulp in Europa al furore had gemaakt[82.]. Wel heeft Busbequius een rol gespeeld in de

77. Bij Busbequius verschijnt ditzelfde woord 'tulipa' met de uitgangen van de derde declinatie: B.36,(6): 'tulipan' (accusatief neutrum) en B.36,(12): 'tulipanti' (datief). Het woord 'tulipan' is afgeleid van het Perzisch-Turkse woord 'dulband', 'dülbend' (= tulband), 'tülbent'; cf. ANONIEM (1952), 1702/3; zie ook H. XVII, p. 427 (n. 9).
78. GESNER (1561), 213/4. Er is op grond van deze verklaring van Gesner geopperd dat Kenntmann eerder dan Busbequius de tulp in Europa bekend maakte; Kenntmann was van 1549-1551 in Italië: ANONIEM (1952), 1702. Cf. GESNER (1577): Gesner aan Adolphus Occonus d.d. 38-9-1565: 'Vidi olim in horto summi uiri D. Io. Henrici Heruarti florem peregrinum elegantissimum, rubentem lili parvi forma. Unica tum erat planta, nunc forte multiplicata: fructum et semina an proferat, inquire (..)'.
79. GESNER (1577), 107. Zie ook over tulpen: ID., 80.
80. HUNGER (1927), 108; TREVIRANUS (1830), 47/8.
81. DODONAEUS (1569), 204.
82. Cf. H. III, p. 68 vlg., p. 76 vlg.. Zie over de vroege verspreiding van de tulp in Europa SOLMS-LAUBACH (1899), 54 vlg..

geschiedenis van de tulp doordat hij in de vroege jaren zeventig van de zestiende eeuw Clusius tulpebollen heeft gegeven die uit Constantinopel afkomstig waren.

> Clusius schreef dat hij in 1575 en 1576 een groot aantal tulpenzaden had uitgezaaid, die Busbequius drie jaar eerder in de winter samen met zeer veel bolgewassen uit Constantinopel waren toegezonden en die hij daarna bij zijn vertrek uit Wenen - dat wil zeggen in de zomer van 1574 - aan Clusius had gegeven. Hieruit was een geweldig aantal tulpen gegroeid waarvan sommige in het vijfde, zesde en zelfs de volgende jaren bloemen hadden gedragen, die door hun opvallende afwisseling van kleuren lof verdienden[83]. Vooral Clusius toonde een geweldige belangstelling voor tulpen en maakte van zijn lange verblijf in Wenen gebruik om steeds meer soorten van deze plant te beschrijven. Zijn publicaties over de tulpen en zijn uitwisseling van deze plant met andere liefhebbers in Europa droegen bij tot een snelle verspreiding onder het gretige publiek in Europa. Rond 1600 is de tulp in zijn vele variëteiten een alom bekende plant en niet veel later zouden voor deze plant astronomische bedragen worden betaald in de fameuze tulpenwindhandel[84].

De Lemnische aarde.

De geschiedenis van de Lemnische aarde laat de lezer van de Turkse brieven zien dat Busbequius, wilde hij de schijn van echtheid van deze brieven niet doorbreken, soms gedwongen was om onvolledig te zijn.

> Lemnische aarde[85] was een van de vele soorten geneeskrachtige poeders die door Plinius en Dioscorides waren beschreven[86]. Galenus had uitgebreid aandacht geschonken aan de ‘Terra Lemnia’ en reisde zelf twee keren naar Lemnos om de echte Lemnische aarde te leren kennen[87]. Het poeder was roodachtig, maar kon ook wit of vleeskleurig zijn[88]. Door het grote absorberende vermogen had het middel een gunstig uitwerking bij beten van giftige slangen en bij dysenterie[89]. Sedert de tweede helft van de zestiende eeuw werd het ook met succes aangewend als middel tegen de pest, zoals Quackel-

83. CLUSIUS (1583), p. 5 van de ongenummerde ‘Appendix’.
84. MURRAY (1909); KRELAGE (1942).
85. Zie voor de geschiedenis en het gebruik van Lemnische aarde: HASLUCK (1909), JOHNSSON (1921), WAAL (1924), 1046-1048, HUUSSEN (1949), 292 (n. 50), THORNDIKE (1951-1958), V-VIII, s.v. ‘Terra Lemnia’ en ‘Terra Sigillata’. De ‘Terra Lemnia’ komt ook uitgebreid aan de orde bij: LUBENAU (1915), 158-162.
86. Er waren verder poeders van Chios, Kimolos, Eretria, Melos, Sernos en Sinope: Plinius, *Nat. Hist.*, XXXV, 6.
87. MATTHIOLI (1565), 1360.
88. Dit leert ons het verslag van Stephanus Albacar: MATTHIOLI (1565), 1362 (25-28).
89. Zie de tekst van Dioscorides in: MATTHIOLI (1565), 1360 (1-10). Vanaf het midden van de zestiende eeuw werd Lemnische aarde ook gebruikt om aardewerk te bakken dat eenzelfde werking werd toegeschreven als de pastilles: JOHNSSON (1921), 286.

been op terugreis uit Constantinopel liet zien[90].
De mijnbouwkundige Georgius Agricola had in 1530 geschreven dat Lemnische aarde voor veel geld in Venetië te koop was[91]. Het geneesmiddel blijkt in de tijd hierna algemeen bekend[92]. Pierre Belon had tijdens zijn rondreis door de Levant niet de mogelijkheid gehad om bij het delven van de Lemnische aarde aanwezig te zijn[93]. Dit geschiedde volgens een oude, door de Turken in stand gehouden traditie op de feestdag van de transfiguratie van Christus (6 augustus). De Turkse autoriteiten hielden streng toezicht[94]. De Lemnische aarde werd bij deze gelegenheid in tabletten geperst en van zegels voorzien ('Terra Sigillata'). In de oudheid gebruikte men veelal het zegel van de geit ('Geitenzegel', 'Aegos Sfragida'), in de periode van de Turkse overheersing zegels met Arabische tekens. Daarvan heeft Belon in zijn 'Observations' enkele afbeeldingen gegeven[95].

Matthioli stelde aan Quackelbeen in zijn brief van 4 december 1557 de vraag, of door bemiddeling van kooplieden echte Lemnische aarde verkregen kon worden[96]. We lezen in de vierde Turkse brief dat Busbequius zelf van plan was geweest om naar Lemnos te reizen, maar hij had daarvoor geen toestemming gekregen. Ongeveer in dezelfde tijd, waarin hij naar Wenen vertrok, stuurde hij daarom Stephanus Albacar, een 'Spaanse' arts naar Lemnos[97].

Het antwoord van Albacar kwam pas aan in het voorjaar van 1563, terwijl Busbequius zijn laatste Turkse brief al dateerde

90. Zie B.96,(26)-98,(27); cf. H. VII, p. 181 (n. 201).
91. AGRICOLA (1530), 115; cf. HASLUCK (1909), 222.
92. MASIUS (1886), 143/4: Masius verzocht bijvoorbeeld in een brief van 9 december 1553 aan hertog Jülich om 'Terra Sigillata' uit Venetië; VERANTIUS (1859), V, 57: Verantius schreef op 1 juli 1555 aan de arts Josephus Salandus dat hij zich geen zorgen moest maken over de Armeense aarde en de 'Terra Sigillata', of liever de Lemnische aarde: 'Ik zal welvoorzien daarmee terugkeren, als ik al zal terugkeren'. Cf. HASLUCK (1909), 231.
93. BELON (1605), 33/4 (nl. in: Libr. I, Cap. XXVIII: 'Loci in Lemno unde terra sigillanda eruitur descriptio' en Liber I, Cap. xxix: 'Res uiles et paruae aestimationis celebriores fieri caerimoniis et exigui precii rebus auctoritatem conciliari, si superstitione nobilitentur').
94. BELON (1605), 33; B.199,(27)-200,(4): over het traditionele delven van Lemnische aarde op 6 augustus. Cf. ook HASLUCK (1909), 221-225.
95. HASLUCK (1909), 221/2. Over het handhaven van deze traditie door de Turken: B.199,(27)-200,(12).
96. MATTHIOLI (1561), 182: Matthioli aan Quackelbeen d.d. 4-12-1557.
97. B.372,(4-11); Forster en Daniell, en in navolging van hen ook Huussen, vertalen '(..) quod facturum {sc. "Albacarum"} non dubito, nisi quae vis major obstiterit' (B.372,(10/1)) onjuist, namelijk alsof Albacar zonder twijfel gegaan zou zijn, als hij niet verhinderd was door omstandigheden die buiten Busbequius' wil lagen; de vertaling moet zijn: '(..) en ik twijfel er niet aan dat Albacar het zal doen, als niet een of ander overmacht hem belemmert'; vgl: FD., I, 416 en HUUSSEN, (1949), 283. Zie voor de volledige naam van Albacar: MATTHIOLI (1565), 1361.

op 16 december 1562. Het is dan ook juist dat Busbequius de afloop van Albacars missie zelf niet heeft vermeld, al was hij daardoor gedwongen om de lezer van zijn werk in het onzekere te laten over het vervolg van de geschiedenis.

Hoe het verder afliep, is bekend. Nadat Busbequius in het voorjaar van 1563 de informatie van Albacar tegelijk met Quackelbeens aantekeningen over Dioscorides had doorgestuurd aan Matthioli[98.], nam deze Albacars verslag over het delven van de Lemnische aarde op in zijn Dioscorides-editie van 1565[99.]. Busbequius behield zelf een aantal meegebrachte monsters van de Lemnische aarde en deelde ze later vrijgevig rond.

> Clusius, bijvoorbeeld, stuurde Camerarius in 1583 tegelijk met een brief enkele monsters van Armeense en Lemnische aarde, en verder ook van rode oosterse bolus, want Camerarius had een werkje geschreven over de geneeskrachtige werking van Lemnische en Armeense aarde geschreven. Daarin had hij zijn twijfel geuit over de echtheid van de Armeense aarde. De monsters die Clusius hem toestuurde, had Busbequius aan Clusius gegeven. Clusius vermeldde ook dat Quackelbeen - hij vergiste zich met Albacar! - in opdracht van Busbequius de Lemnische aarde uit Lemnos had gehaald[100.].
> Busbequius beloofde bij zijn terugkeer uit Constantinopel aan Johannes Crato, lijfarts van Maximiliaan, dat hij hem enkele monsters van de Lemnische aarde zou sturen[101.]. Dat hij dit ook

98. App. II, p. 501 vlg.: Matthioli aan Busbequius d.d. 24-6-1563.
99. Zie voor Albacars verslag MATTHIOLI (1565), 1360-1363.
100. HUNGER (1943), 395: Clusius aan Camerarius d.d. 9-4-1583. Camerarius had over de Lemnische aarde geschreven in ‘Synopsis quorundam breuium sed perutilium Commentariorum de peste. Adjectae sub finem sunt eodem Camerario authori De bolo, Armeniae et terra Lemnia obseruationes’ (Neurenberg 1583); cf. HUNGER (1943), 127.
101. Het is mogelijk dat een ongedateerd en ongeadresseerd briefje van Busbequius in verband gebracht moet worden met de eerste dagen na zijn terugkeer uit Constantinopel. Dit briefje, waarvan een facsimile bewaard wordt in Dresden (DSL ms. e 92,5 p. 1), is ongetwijfeld een verloren gewaande brief van Busbequius aan Crato. Het origineel van de brief werd bewaard in de Rehdiger-collectie van de universiteitsbibliotheek te Breslau: WACHLER (1828) 74-80 en VOCHT (1954), III, 504; het is in de oorlog echter verloren gegaan: GERSTINGER (1968), 8. Het ‘incipit’ van het briefje uit Dresden luidt ‘Excell.me Domine Doctor. Quaesiui hodie (..)’; het ‘explicit’ luidt: ‘Mittam ubi uenerit supellex mea. [-] bene ualere iubeo. D.V. enim me commendo. Totus D.V. Aug. a Busbecke’. Dr. St. Kubów, directeur van de universiteitsbibliotheek te Breslau, deelde me het ‘incipit’ en het ‘explicit’ van het vernietigde origineel mede; beide zijn in bovenstaand citaat cursief geschreven.
Busbequius schrijft in het briefje onder andere dat hij gezocht had tussen zijn spullen naar ‘Terra Sigillata’, maar niets had kunnen vinden. Wel stuurde hij enkele andere planten op, waaronder wat takjes van de ‘Balsemboom’ (‘ramulos Balsami’). Hij zou de ‘Terra Sigillata’ sturen, zodra zijn bagage was aangekomen. Zie: Busbequius aan Crato d.d. {vóór 9-8-1563}; cf. n. 102.

werkelijk heeft gedaan, valt af te leiden uit het feit dat Crato enkele monsters Lemnische en Maltezer aarde ('terra Melitensis') ten geschenke gaf aan de beroemde natuurhistoricus Conrad Gesner. Die trok ten onrechte de conclusie dat de rode poeder de Maltezer zou zijn en de witte de Lemnische: op de Maltezer aarde stonden Arabische tekens, terwijl hij Italiaanse had verwacht. Dit zou naar zijn mening gedaan zijn om het voor Lemnische aarde te laten doorgaan. Gesner vroeg Crato hem zekerheid te verschaffen over de werkelijke identiteit van beide poeders[102.].

102. GESNER (1577), 14: Gesner aan Crato von Crafftheim d.d. 9-8-1563.

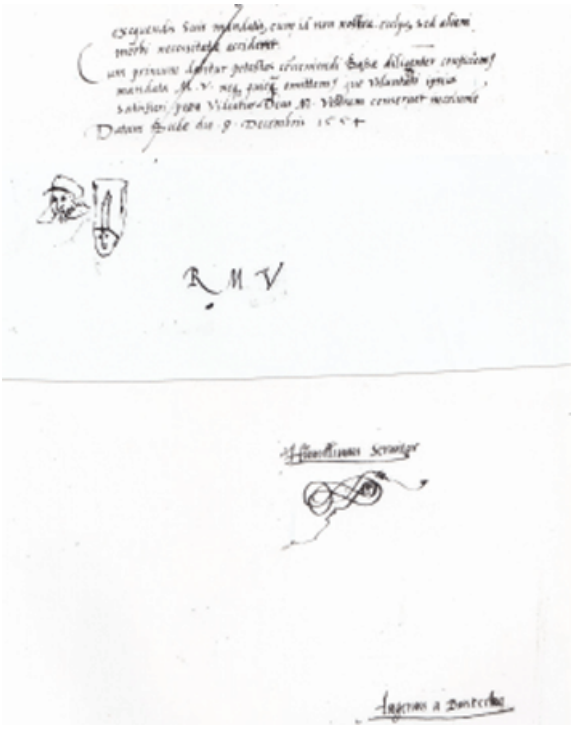

Fragment van Busbequius' brief aan Ferdinand d.d. 8-12-1554.
Koninklijke Bibliotheek Albert I, Brussel, signatuur III 1482, 1, p. 3.
De tekeningetjes zijn vermoedelijk van de ondertekenaar.
Cf. H. VII, p. 149 (n. 8).

Hoofdstuk XIX: De ‘Exclamatio, sive de re militari contra Turcam instituenda consilium’.

De ‘Oratio de bello Turcis inferendo’.

Een keten van versterkte dorpen, blokhutten, wachttorens en versperringen beschermde de zuidoostelijke grens van het rijk van Ferdinand en later dat van Maximiliaan tegen invallen vanuit het Ottomaanse rijk. Een brede strook land achter de grens was bevolkt door gewapende boeren. Het was een ruw volk dat er veelal eigen regels en rechten op na hield en geen gehoorzaamheid verschuldigd was aan de landheren maar rechtstreeks aan de regering in Wenen. Deze mannen en een klein garnizoen huurtroepen vormden een betrekkelijk goedkope verdediging, al was zij ontoereikend bij een werkelijke oorlog[1.]. In Wenen heerste daarom voortdurend bezorgdheid over de gevolgen van een werkelijk grote Turkse aanval.

Om de dreiging uit het zuidoosten het hoofd te bieden deed keizer Maximiliaan, gesteund door zijn Raad van Oorlog, op de rijksdag te Regensburg in 1576 een voorstel tot de invoering van een staand leger (‘exercitus perpetuus’) langs de grenzen van het rijk. Dit plan had echter van meet af aan weinig kans van slagen omdat de Duitse Standen zich tegen een concentratie van de militaire macht bij de keizer verzetten[2.].

In diezelfde tijd droeg Busbequius zijn ‘Oratio de bello Turcis inferendo’ - door latere edities bekend als ‘Exclamatio, sive de re militari contra Turcam instituenda’ - op aan ‘Rudolf, koning van Hongarije en aartshertog van Oostenrijk’[3.]. Dit geschrift viel aan het hof in goede aarde. De auteur, geïnspireerd door zowel het voorbeeld van de Romeinen als dat van de Turken, pleitte voor een staand leger.

> In de dedicatiebrief van 31 mei 1576 schreef Busbequius dat hij, bewogen door de tijden en de gevaren die de christelijke landen bedreigen, deze rede had samengesteld en aan Adam von Dietrichstein had getoond. Terstond na lezing had Von Dietrichstein haar

1. ROTHENBERG (1960), 2744.
2. SCHULZE (1978), 75 vlg, HEISCHMANN (1925), 85-96, VOCELKA ‘Die Begräbnisfeierlichkeiten (..)’ (1976), 105 vlg.. OBERLEITNER (1864), 14: in de jaren 1565-1567 en 1573-1606 waren grote sommen nodig voor vestingbouw en oorlogen.
3. ‘Sereniss.^{o} Regi Vngariae Rudolpho, Archiduci Austriae etc’; zie ook noot 6.

aan de koning willen mededelen. Maar zelf had hij zich aanvankelijk verzet, omdat hij het geschrift niet van die waarde achtte dat het in handen van de koning zou geraken. Maar hij was tenslotte gezwicht voor Von Dietrichsteins aandrang. Na enkele dagen was de opperhofmeester met het bericht gekomen dat Rudolf en zijn broer Ernst het werk hadden gelezen en 'dat het zeer zeker hun goedkeuring wegdroeg'. Vervolgens had Von Dietrichstein hem aangemoedigd het werk uit te geven, maar hij (Busbequius) zag hierin vooral een te grote toegevendheid van Von Dietrichstein jegens een vriend. Toch waren zijn ijver en het oordeel van de koning voor hem van zoveel waarde dat hij niet aarzelde het werk als een herinnering aan zijn plichtsgevoel jegens de koning achter te laten, juist nu hij op het punt stond naar zijn vaderland terug te keren met de bedoeling daar langere tijd te blijven[4].

De dedicatiebrief geeft geen antwoord op de vraag, wanneer de 'Exclamatio' precies geschreven is[5]. Op folio ii recto van het handschrift leest men weliswaar de woorden 'ORATIO AVGERII A BUSBECKE De bello Turcis inferendo, Scripta Anno Fortassis 1572'. Maar deze tekst is geen bewijs dat het geschrift werkelijk in 1572 tot stand is gekomen. De auteur van deze regels heeft wellicht een verband gelegd met de kroning van Rudolf tot koning van Hongarije in 1572[6]; maar een relatie met deze gebeurtenis blijkt nergens uit het geschrift zelf. Ook keerde de genoemde Adam von Dietrichstein pas in 1573 uit Spanje terug naar het hof. Busbequius zal derhalve het werk na Von Dietrichsteins terugkeer hebben geschreven, ofwel in de periode vóór het vertrek naar Parijs in augustus 1574, ofwel tijdens het verblijf in Oostenrijk in 1576. Voor de laatste datum pleit dat Von Dietrichstein sinds 1575 als opperhofmeester van Rudolf II in diens omgeving leefde[7].

Het handschrift rustte niet dadelijk in de keizerlijke bibliotheek, zoals blijkt uit een catalogus van Busbequius' vriend Blotius. Deze catalogus bevatte alle werken in de keizerlijke bibliotheek over het

4. App. II, p. 509: Busbequius aan Rudolf d.d. 31-5-1576.
5. WNB Cod. 8658: 'Oratio de bello Turcis inferendo'. Het handschrift in dit manuscript is niet dat van Busbequius zelf. Het watermerk op f. i, ii, 1-2, 4-9, 11-12, 15, 22 is een gekroonde dubbele adelaar met de K als initiaal in het wapen; het laat zich aan de hand van overeenkomstige watermerken uit Augsburg en Zwiefalten dateren tussen 1574-1580. Deze informatie is afkomstig van 'Wasserzeichenkartei Piccard, Hauptstaatsarchiv', Stuttgart. Zie ook UNTERKIRCHER (1976), IV/1, 76.
6. Holter merkte op dat Busbequius in zijn dedicatiebrief Rudolf niet heeft aangesproken als Rooms-Koning, een titel die Rudolf sinds 1575 droeg: HOLTER (1935), 26 (n. 1). Het is twijfelachtig of hieraan grote consequenties verbonden mogen worden: de dedicatiebrief is nu eenmaal op 31 mei 1576 gedateerd en Busbequius beperkt zijn opsomming van titels met 'etc.' (cf. n. 3).
7. Zie over Von Dietrichstein H. XI, p. 309 (n. 57).

Ottomaanse rijk en de oorlogvoering met de Turken[8]. Het aansporend karakter van het geschrift en ook de keizerlijke politiek van die dagen maken het veeleer aannemelijk dat het druk gelezen werd.

Oordeel over de Turken.

De 'Exclamatio' is wel het meest verspreide, maar niet het enige document waarin Busbequius zijn oordeel gaf over de Turken. In de Turkse brieven behandelde hij hun zeden, gewoonten, aard, godsdienst, maatschappelijk systeem, en militaire organisatie uitvoeriger. Maar zijn veelal lovende beschrijving van de verschillende aspecten van de Turkse maatschappij was in de tweede helft van de zestiende eeuw, met uitnemende kenners van de Turkse samenleving als Pierre Belon en Guillaume Postel, geen uitzondering[9].

Busbequius schimpt weliswaar op de bijgelovigheid van de Turken[10], spreekt met afschuw over hun vertier bij het stukslaan van antieke beelden[11], heeft weinig bewondering voor de Turkse bouwkunst[12] en als Rüstem Pasja hem bij wijze van gunst vraagt zich te bekeren tot Mohammedaan, wijst hij dit zonder aarzeling af[13].
Maar hij prijst daarentegen de sociale organisatie van dit volk. Hij ziet dat deugd en verdienste bij hen met de hoogste ambten worden beloond; afkomst speelt bij dit volk geen rol, behalve in de familie van de sultan. De hoogste plaatsen binnen het Turkse rijk kunnen worden ingenomen door de zonen van herders of koeherders[14]. Rüstem Pasja, de zoon van een zwijnenhoeder, was naar Busbequius' opvatting 'toch niet onwaardig aan deze hoge rang'[15].
Ook worden de discipline, rust, reinheid en soberheid van de Turkse soldaat geprezen, eigenschappen die Busbequius in het Turkse legerkamp heeft leren kennen[16], en hij acht de Turkse soldaat op deze punten het tegendeel van de soldaat uit de christelijke

8. WNB Cod. 8680*, p. 1-46: Hugo Blotius, 'Librorum et orationum de Turcis et contra Turcas scriptarum catalogus ordine alphabetico dispositus', d.d. 1-10-1576. Brummel spreekt van maar liefst 13.605 (sic) nummers in de catalogus: BRUMMEL (1972), 64.
9. Voor een vergelijking van de opvattingen bij de verschillende zestiende-eeuwse auteurs die over de Turken en hun rijk hebben geschreven: ROUILLARD (1938), 289-354, passim.
10. Cf. H. XIV, p. 380.
11. B.67,(5-15).
12. B.15,(27)-17,(7): over Boeda; B.55,(22-29): over Constantinopel; B.54,(30)-55,(5): over het Topkapi-paleis; B.59,(11-20): over de huizen en tuinen aan de Bosporus; Busbequius laat zich lovender uit over de Süleyman-moskee: B.365,(18-20).
13. B.175,(15-27).
14. B.86,(28)-88,(17).
15. B.42,(8-15).
16. B.233,(30)-241,(27); B.88,(17)-90,(9). Over het verblijf in het Turkse legerkamp H. IX, p. 236 vlg..

landen[17]. Hij is ervan overtuigd dat de oorlog met de Perzen de Turken weerhoudt met de keizer af te rekenen, maar hij beschouwt dit als uitstel, niet als redding[18].
De tirannie der Turken vervult Busbequius met afgrijzen: hij verhaalt van een man in Azië die op gruwelijke wijze werd gestraft, omdat hij zijn huis had gereinigd, nadat Süleyman er had overnacht[19]. Busbequius vergelijkt de Turkse veroveringen in Hongarije met rivieren, die, eenmaal door hun dijken gebroken, al het land erachter verwoesten[20]. De Turken zijn voor hem mensen van uitersten: overdreven toegeeflijk ten opzichte van vrienden, die ze willen behagen, bovenmatig bitter als zij vertoornd zijn[21]. Alleen zijn oordeel over Ali Pasja is door en door gunstig[22].
Keizer Ferdinand wordt uitvoerig geprezen, omdat hij volhardend - als een tweede Fabius Cunctator tegen Hannibal - elke grote veldslag vermijdt, de vijand afhoudt van grote veroveringen en het aanbrengen van schade, en hem tenslotte slechts afmat. Een offensieve politiek laat zijn militaire zwakte immers niet toe[23]: 'Het is eigen aan een onverstandige legeraanvoerder zich in het strijdgewoel te storten, zonder de krachten van zijn vijanden in te schatten, zoals men behoort te doen; en daaruit volgt dan te laat dat zwaar gebrandmerkte: Ik had het niet gedacht'[24].
De Turken en de Romeinen worden vergeleken; voor beiden is in de strijd de moed belangrijker dan de uitrusting[25].

Busbequius' opstelling tegenover de Turken leren we ook kennen door een ander Latijns geschrift van hem[26]. Het geschrift is zonder datum en draagt geen titel. Het is vermoedelijk bedoeld als een schets voor een redevoering. Het

17. B.160,(3)-161,(3). Ook wordt de geharde Turkse soldaat vergeleken met de verwende en verwekelijkte christelijke soldaat bij: DERNSCHWAM (1923), 222.
18. B.161,(3-9).
19. B.95,(20)-96,(6). Zie in verband met deze passage ook H. VII, p. 173 (n. 144).
20. B.22,(2-14) en B.364,(24-28).
21. B.5,(10-13).
22. Zie H. X, p. 275, 287.
23. B.360,(2)-367,(24).
24. B.362,(16-20). De uitspraak 'Non putaram' bij Cicero, *De officiis* I, 23, 81 (ed. Teubner).
25. B.163,(7)-164,(5).
26. Zie voor de tekst App. II, p. 510-513, waarbij dankbaar gebruik is gemaakt van de zeer nauwgezette transcriptie van het origineel door Prof. Dr. B. van de Walle. Deze informeerde mij in brieven (d.d. 7 en 20-1, 6-2 en 30-8-1983, en ook 8-8-1985) dat hij het origineel samen met zes brieven van en aan Busbequius in 1947 had geërfd van zijn oom, de numismatoloog Albert Visart de Bocarmé, (en niet van Comte G. d'Aspremont Lynden, zoals vermeld in WAELE, Bibliographia Busbequiana (1954), 113). Visart de Bocarmé had op zijn beurt de handschriften verworven op een veiling rond 1910. Deze zeven handschriften, die kort beschreven staan in WAELE, Bibliographia Busbequiana (1954), 113, werden in de jaren zeventig door Van de Walle als anonieme gift aan de Koninklijke Bibliotheek Albert I geschonken. Bij mijn bezoeken aan de handschriftenafdeling van de bibliotheek in 1983 en later bleek het origineel echter onvindbaar. Van de Walle merkte in zijn brief d.d. 8-8-1985 op dat het originele stuk 'ést écrite en une petite écriture particulièrement cursive et que le texte porte de nombreuses ratures et surcharges qu'en compliquent le déchiffrement'.

richt zich tot de bewoners van Oostenrijk en van de Duitse gebieden met de waarschuwing dat zij niet passief moeten aanzien hoe hun buren en in de eerste plaats de Hongaren door de Turken worden overweldigd; zelf zullen zij het volgende slachtoffer worden.

> Busbequius merkt allereerst op dat de Turken niet kunnen begrijpen dat de vlucht van Sigismundus[27]. en andere nederlagen - vooral die in Hongarije, de belangrijkste afweer tegen de Turken - door het 'Germaanse' volk ongewroken zijn gebleven. De Turken vatten dit op als lafheid, of onkrijgshaftigheid van de 'Germanen'. Het onrecht aan de gehele christenheid en de nederlagen bij de naburen zijn veronachtzaamd, waarna het 'Germaanse' land nu zelf aan de beurt is: het kwaad kruipt steeds dieper en pas als het in het binnenste van 'Germanië' rondwaart zullen we - maar dan vergeefs! - in actie komen. Dan zien we in, zo gaat Busbequius verder, dat ieder afzonderlijk zich niet kan handhaven, als niet ook de staat, het grote geheel, ongedeerd is. Niets bracht de ondergang van onze naburen en verder gelegen volkeren sneller nabij dan hun onvermogen om moed op te brengen bij de nederlagen van hún naburen en het verlies van de godsdienst; zij meenden dat die rampen hun niet aangingen en niet zouden deren. (p. 2:) Zo zijn ook de Grieken en andere volkeren, tenslotte ook de Hongaren, ten ondergegaan, omdat zij afwachtend toekeken, terwijl hun buren vernietigd werden.
> Als we over deze historische voorbeelden lezen, keuren we ze af, terwijl er toch een sterke gelijkenis is met onze eigen situatie. Het is een misleiding om te menen dat wij erg van hen verschillen, omdat wij denken een goede reden te hebben voor ons optreden. Dat meenden die andere volkeren voorheen ook!
> Er moet in de 'Germaanse' landen worden overwogen, of niet op onherstelbare wijze de weg tot de eigen ondergang wordt opengezet. (p. 3:) Nu, zo vervolgt Busbequius, terug naar ons zelf, die zeer dichtbij het vuur zitten en die dus des te meer voorbereid dienen te zijn. We kunnen weinig stellen tegenover deze onoverwinnelijke vijand. Onze vestingen bieden geen bescherming. Het buitenlandse voetvolk dat we soms van verre huren tegen hoge onkosten, is totaal niet voorbereid en bewapend tegen de goed geoefende Turkse ruiterij. De vijand waakt over de instandhouding van zijn leger, wij daarentegen hebben geen eigen troepen. De vorsten willen wel anders, maar hebben niet de noodzakelijke middelen. Tegenover de grootste rijkdom bij de burgers staat de opperste armoede van de staat. Terwijl het gezag van de vorsten taant door het gebrek aan middelen alom, groeit het gevaar, omdat de vijand hieruit moed put.
> Al met al, concludeert Busbequius, is het niet overdreven te stellen dat geen verschrikkelijker gevaar ooit enig volk heeft bedreigd. En

27. Sigismundus, die onder andere koning was van Hongarije (1387-1437) en tenslotte ook Duits keizer (1433-1437), leed als aanvoerder van een kruisvaardersleger op 25 september 1396 bij Nicopolis een verpletterende nederlaag tegen de Turken. Sigismundus vluchtte op avontuurlijke wijze via Constantinopel. Servië en Bulgarije vielen tijdens zijn regering in handen van de Turken. Zie over Sigismundus NEHRING (1981), IV, 122/3.

> bij deze oorlog gaat het uiteindelijk niet om het verlies van de waardigheid, of de vrijheid, of het geluk, of het vaderland - voor elk van deze dingen afzonderlijk zijn de mensen bereid hevig te strijden! -, maar om het feit dat tegelijk met dit alles juist de godsdienst, de enige troost in rampen, wordt vertrapt en voor de toekomst wordt vernietigd.

De oorsprong van al deze opvattingen ligt overigens niet bij Busbequius. Ook bij Verantius en Zay, bijvoorbeeld, ontmoeten we een dergelijke aanklacht tegen de verdeeldheid van de christelijke landen en in het bijzonder van de Duitse vorsten die onbekommerd toekeken terwijl Hongarije, dat zo lang als borstwering had gediend, langzaam maar zeker ten prooi viel aan de Turken; de andere landen zouden zo ongetwijfeld hetzelfde lot delen[28].

Het is veelzeggend, dat de anders zo weinig op de voorgrond tredende oud-gezant de pen heeft opgepakt om te waarschuwen tegen het gevaar van het Ottomaanse rijk. De vroege tekenen van verval van het trotse Ottomaanse rijk, die Von Ranke heeft waargenomen in de late regeringsjaren van Süleyman[29], ontgingen Busbequius en de meesten van zijn tijdgenoten geheel en al, ook al werden ze een generatie later wel waargenomen[30]. Vrede en rust aan de grenzen met het door de Turken veroverde gebied werden door Busbequius en zijn tijdgenoten met een uiterst wantrouwen gadegeslagen.

> En dat was ook de realiteit. Weliswaar leden de Turken op zee een grote nederlaag bij Lepanto (1571), maar niet veel later vochten zij opnieuw een gruwelijke, en uitputtende oorlog in Perzië. Een poging om een kanaal tussen Wolga en Don aan te leggen voor de verovering van de gebieden rond de Kaspische Zee mislukte. Vanaf 1592 woedde wederom een lange, treurige oorlog in Hongarije.
> De angst voor een nieuwe krachtmeting met de Turken keert regelmatig terug in Busbequius' correspondentie van na 1562. In

28. VERANTIUS (1859), 105/6: Verantius en Zay aan Singkhmoser d.d. 16-10-1555: '(..) a quibus {sc. "Augustana comitia", ofwel "de rijksdag in Augsburg"} (..) non Hungariae regnum modo, sed etiam tota respublica Christiana eam sane opem hac potissimum tempestate videtur sperare et exposcere (..). Quo magis exclamare libet: O Germaniarum principes praestantissimi et in toto fere orbe milites Christianae religionis soli tutelares, adhucne ejus defensionem, adhuc liberationem moramini? An ad vos pertinere nostram viciniam non putatis, vel parsurum vobis communem hostem arbitramini, quum effractis portis domus nostrae in vos ipsos irruperit? Erat olim Hungariae omnibus sane Christianis regnis (..) murus et antemurale propugnaculum (..). Non igitur tuebitur vobis porta domus vestrae? Qua si demum (quod absit) hostis potietur, quid spei, quid commodi aut opis, quum miserae ipsi Hungariae ab omnibus Christianis destitutae, quae omnes ante tuebatur, tum vobis ipsis in hoc ense, in hoc clypeo reliquum erit; ubi non per angulos modo regionum, sed per habitationum vestrarum singulos vestros furibundus persequetur? (..)'.
29. RANKE (1877), 50.
30. BACON (1921), 100 (xxix).

een brief van 12 juli 1567 aan Von Dietrichstein noemt hij het een onmogelijke opgave voor het gezantschap van Verantius en Teuffenbach om een duurzame vrede met de Turken tot stand te brengen. Het winnen van tijd acht hij erg moeilijk, maar het kan zijn dat de Turken zich voorstellen binnenkort de Pers totaal te vernietigen. Hij is bang dat de Pers zich als eerste zal verzoenen en zij zelf, terwijl de Turken snel hun zaken in orde hebben, des te meer moeite hebben om hun eigen zaken te regelen, terwijl ze er grotere behoefte aan hebben[31].
In een brief van 8 juni 1583 aan Elisabeths secretaris Prosnack schrijft Busbequius dat de oorlog van de Turken met de Perzen op het goede moment is gekomen, maar hij gelooft dat dit voor het westen slechts uitstel is van het kwaad[32].

'Exclamatio sive de re militari contra Turcam instituenda consilium'.

Het ligt voor de hand te denken dat het bovengenoemde, ongetitelde Latijnse document met een oproep tegen de Turken een vooroefening is geweest voor de 'Exclamatio, sive de re militari contra Turcam instituenda consilium'. Toch zijn beide geschriften verschillend van inhoud.

In het eerstgenoemde werk wordt namelijk gewaarschuwd tegen het passieve militaire optreden door de 'Germaanse' volkeren, dat bij de Turken een verkeerde indruk wekt; het geschrift is gericht tot de bewoners van de 'Germaanse' landen en Oostenrijk om hun bedreigde naburen te steunen in hun strijd tegen de Turkse overweldigers, opdat zij niet zelf als volgende overweldigd zullen worden, en hun vrijheid en godsdienst zullen verliezen.

In de 'Exclamatio' is de inertie van de christelijke landen eveneens een belangrijk thema, maar de schrijver richt zich hier minder expliciet tot de 'Duitse landen'. Hier worden de gedachten over de wijze waarop het christelijke kamp zich tegen de Turken moet wapenen en organiseren verder uitgewerkt door een verwijzing naar het voorbeeld van de Romeinen.

De 'Exclamatio' behoort tot het genre van de 'declamationes', oefenstukken over verschillende onderwerpen, in de oudheid geschreven door de jeugd om zich te oefenen in het spreken en argumenteren. De humanisten namen dit genre weer op in hun onderwijs, maar gebruikten het daarbuiten voor serieuzere zaken.
De titel 'Oratio de bello Turcis inferendo' die Busbequius de 'Exclamatio' in 1576 meegaf, was traditioneel voor werken die aanspoorden tot een oorlog met, of tot verdediging tegen de Turken[33]. Dat was anders met de wijziging in 1581 van de titel tot: 'Augerii Busbequii Exclamatio, Sive de acie contra Turcam instruenda consilium'[34], en die in 1582 en 1589 tot: 'Augerii

31. App. II, p. 503 vlg.: Busbequius aan Von Dietrichstein d.d. 12-7-1567.
32. Busbequius aan Prosnack d.d. 8-6-1583.
33. Cf. HEATH (1980), 993; een nog betere indruk geven de titels die Blotius verzamelde in zijn catalogus, cf. p. 459. Zie over de 'declamatio' in het algemeen: POEL (1987).
34. A^1.113,(1-5).

Busbequii Exclamatio: Siue De re militari contra Turcam instituenda Consilium'[35].

Met het begrip 'Exclamatio' in de titel grijpt Busbequius vooruit op de inleiding van de rede waarin hij zijn stem verheft vanwege de gevaarlijke situatie waarin het rijk zich bevond; hij gebruikt in dit verband de woorden 'vociferari' en 'exclamare'[36]. Tevens vormt het woord 'Exclamatio' natuurlijk een aardige woordspeling met 'Declamatio'; het woord 'declamare' hanteert Busbequius overigens ook verderop in zijn rede[37].

Misschien is de keuze van de titel in 1581 en 1589 ingegeven door voorbeelden uit de Spaanse literatuur. Daar komt de term 'Exclamación' enkele keren voor in oproepen om het heilige land te bevrijden, bijvoorbeeld in het derde boek van de beroemde Ridderroman 'Amadis de Gaula', waar de 'Exclamación' ook in de tekst een duidelijk op zich zelf staand geheel vormt, aangegeven met grote letters[38].

Busbequius sprak in de eerste versie van de 'Exclamatio' herhaaldelijk van 'Duitsland' ('Germania'); in 1581 schrapte hij al deze passages en handhaafde alleen een woordspeling, waarin hij het had over de ware en 'echte' ('germanis') voorschriften van het krijgsvak[39]. In het lange citaat uit Vegetius' 'Epitoma rei militaris' bracht Busbequius een kleine wijziging aan in de tekst, zodat hij de gelegenheid kreeg de koning persoonlijk toe te spreken[40].

De 'Exclamatio' opent met een korte episode uit het leven van Croesus die Rudolf zich waarschijnlijk wel herinnerd zal hebben uit zijn schooltijd in Spanje[41]. Busbequius neemt het beeld over van Croesus' doofstomme zoon die, toen een soldaat van koning Cyrus na de inname van Sardes zijn vader dreigde te doden, opeens de beheersing over zijn stem terugkreeg en zijn vader waarschuwde; de Turkse dreiging doet Busbequius op zijn beurt zijn stem verhef-

35. A^{2}*.75,(1-5).
36. B.375,(4); reeds in de editie van 1576 gebruikte Busbequius het woord 'exclamare'. Ook Verantius en Zay gebruikten het woord 'exclamare' in eenzelfde betekenis, zie noot 28.
37. B.379,(22).
38. MAS (1967), I, 49-51 en ID., II, 499-500. Het begrip 'Exclamación' komt reeds in werk van Juan del Encino uit 1519 voor: MAS (1967), I, 31/2.
39. B.384,(6-8): 'longe lateque tympana: ad eorum strepitum convenere, lucelli spe' = P.167r,(28/9); w.11,(16/7): 'tympana, tota Germania: ad eorum strepitum convenere'; A^{1}.123,(5): 'longe lateque tympana prae strepitum convenere'; A^{2}*.81,(28): 'longe lateque tympana strepitum convenere'// B.388,(4/5): 'veris et germanis disciplinae militaris praeceptis' = w.315,(8/9) = A^{1}.127,(2-3) = A^{2}.84,(16/7)) = P.169v,(12/3)// B.396,(17/8): 'nostro prorsus indigna' = A^{1}.135,(13) = A^{2}.90,(7) = P.172,(22/3); w.23,(5/6): 'Germanico indigna prorsus'// B.426,(17): 'labentemque' = A^{1}.165,(21) = A^{2}.111,(9) = P.186r,(12); w.47,(11): 'labentemque in Germania'.
40. B.402,(16/7): 'Nec moveatur Caes. tua Majestas (..)'.
41. Kort vóór Busbequius' vertrek uit Spanje schreef Rudolf zijn vader een brief over Solon en Croesus: Rudolf aan Maximiliaan d.d. 30-3-1566. De bron voor dit verhaal is Herodotus die er het verhaal over Croesus en Cyrus aan vastknoopte.

fen en een noodkreet slaken (‘exclamare’)[42]. Hierna beschrijft de auteur de omvang van de verschrikkingen die hen bedreigen, de zwakke verdediging en het ongefundeerde vertrouwen in de vredelievende houding van de Turken; hij schildert hun oorlogszuchtigheid en militaire successen; dit gevaar is niet van voorbijgaande aard zoals dat van de Goten, Vandalen, Hunnen en Alemannen[43].

Dan zegt Busbequius wat zijns inziens moet worden gedaan: wapens, alleen wapens zijn een afdoende bescherming tegen geweld[44]. In een uitvoerig betoog wordt deze stelling verder toegelicht[45]: men moet niet, werkeloos neerzittend, geheel en alleen op God vertrouwen; wapens en de wil om te overwinnen zijn onmisbaar; de natuur heeft ons rijkelijk van de noodzakelijke dingen voorzien. Men zal tegenwerpen dat wapens tot nu toe weinig tegen de Turken hebben kunnen uitrichten[46]. De oorzaak hiervan ligt in de ongeschiktheid van de legers. Wat voor een soldaat is er nodig[47]? De soldaat moet uit het eigen volk zijn, gekozen na strenge selectie. Daarna moet hij van jongs af aan in het militaire vak worden onderricht en worden opgeleid in de hoogste deugd, standvastigheid en eenvoud. Door een goed voorbeeld zal hij eerlijk en betrouwbaar zijn en zich niet schuldig maken aan het algemene bedrog van de schatkist. Hij moet voor langere tijd in legerdienst blijven.

Men brengt hier wel tegen in (zo gaat de schrijver verder) dat de huidige soldaten tot nu toe met succes hebben gestreden[48]; inderdaad, maar niet tegen de Turken. Tegen hen verloren ze tot nu toe. De Turken hebben een groot rijk veroverd. Maar wat staat ons nu te doen? Laten we, zoals keizer Probus zei, oorlog voeren[49]. La-

42. B.374,(6)-375(10) (‘Exordium’).
43. B.375,(10)-379,(19) (‘Narratio’).
44. B.379,(24/5): ‘Dicam et quidem paucis. Armis opus est (..)’.
45. B.379,(19)-426(18) (‘Argumentatio’).
46. Vanaf B.383,(15) (‘Refutatio’).
47. Vanaf B.385 (28): ‘Revertor (..)’.
48. Vanaf B.388,(26) (‘Refutatio’).
49. Vanaf B.397,(21): ‘Et ut Probus inquit: “Militemus”’.
In onderstaande tabel is een overzicht gegeven van Busbequius' ontleningen aan Vegetius' ‘Epitoma rei militaris’ (de pagina en regel verwijzen naar de Teubner-editie van C. Lang):
B.401,(10-12) uit Vegetius, ‘Epit.’, I, 0 (p. 2 r. 1-3),
B.401,(12)-402,(6) uit Vegetius, ‘Epit.’, I, 1 (geheel),
B.402,(6-26) uit Vegetius, ‘Epit.’, II, 18 (p. 52 r. 6-19),
B.402,(26-30) uit Vegetius, ‘Epit.’, II, 23 (p. 57 r. 3-5),
B.403,(1-8) uit Vegetius, ‘Epit.’, I, 3 (p. 7 r. 7-13),
B.403,(9-10) uit Vegetius, ‘Epit.’, I, 3 (p. 8 r. 5-7),
B.403,(11)-404,(10) uit Vegetius, ‘Epit.’, I, 4 (p. 8 r. 8 - p. 9 r. 13),
B.404,(10-16) uit Vegetius, ‘Epit.’, I, 6 (p. 10 r. 3-7),
B.404,(17)-406,(4) uit Vegetius, ‘Epit.’, I, 6-7 (p. 10 r. 13 - p. 12 r. 6),
B.406,(5-7) uit Vegetius, ‘Epit.’, I, 8 (p. 12 r. 19-20),
B.406,(7-19) uit Vegetius, ‘Epit.’, III, 0 (p. 64 r. 5-15),
B.406,(20)-407,(7) uit Vegetius, ‘Epit.’, III, 0 (p. 64 r. 18 - p. 65 r. 12),
B.407,(8-30) uit Vegetius, ‘Epit.’, II, 23 (p. 58 r. 14 - p. 59 r. 8),
B.408,(1-14) (intermezzo van Busbequius),
B.408,(15-21) uit Vegetius, ‘Epit.’, I, 28 (p. 29 r. 6-11),
B.408,(22)-409,(10) uit Vegetius, ‘Epit.’, I, 28 (p. 29 r 19 - p. 30 r. 13).

ten dus de Romeinen het voorbeeld geven[50].
Het betoog dat volgt, geeft negen pagina's lang een selectie van fragmenten uit de 'Epitoma rei militaris' van Flavius Vegetius. Er is slechts één enkele korte onderbreking. Busbequius haalt eerst Vegetius' uitspraak aan dat niet een menigte soldaten en dapperheid zonder kennis, maar vakbekwaamheid ('ars') en oefening ('exercitium') de overwinning verlenen[51]. Achtereenvolgens komen nu dezelfde thema's aan de orde als eerst[52]: de noodzaak tot exercitie, de selectie van de soldaten uit de landbevolking en niet uit de verwekelijkte stedelijke bevolking, het belang om van jongs af aan met de opleiding in de wapenen te beginnen en de noodzaak van discipline en voortdurende oefening.
In een korte onderbreking van de Vegetius-passages kondigt de schrijver aan dat hij niet dieper zal ingaan op de vraag hoe de soldaat moet worden geoefend[53]. In een laatste citaat uit Vegetius[54] benadrukt hij nog eens dat men het leger moet versterken naar het oude voorbeeld van deugdzaamheid. Jongeren moeten dus altijd worden gerekruteerd en geoefend. Het is goedkoper om eigen mannen met de wapens te leren omgaan dan vreemde soldaten met soldij te huren. Ook is de vaste soldaat uiteindelijk goedkoper dan de soldaat die tegen een hoger soldij voor korte tijd in dienst wordt genomen[55].
Nu gaat de auteur door met zijn eigen betoog[56]: Vegetius' opvatting wordt onderschreven door alle historici, zodat het vaststaat hoe de krijgskunst en het krijgsonderricht bij de Romeinen is geweest. En dit gold niet alleen voor de Romeinen maar ook voor de Perzen, Macedoniërs en andere volkeren die een grote naam hebben achtergelaten.
Sommigen zullen tegenwerpen dat deze wijze van oorlogvoeren is verouderd en niet van deze tijd is[57], ten onrechte. Het succes van de Turken moet worden verklaard uit de overeenkomst van hun organisatie met die van de Romeinen en ook met die van de Perzen. De schrijver belooft nu dat hij dit zal bewijzen aan de hand van wat hijzelf heeft gezien bij de Turken[58]. Zeven pagina's lang geeft hij een uiteenzetting over de voordelen van de selectie en opleiding van geroofde christelijke jongens voor de dienst van de sultan; Rouillard heeft opgemerkt dat hem geen positiever beschrijving van dit systeem uit de literatuur bekend was[59].

50. Vanaf B.400,(12).
51. B.401,(10-12).
52. Vanaf B.401,(12).
53. Vanaf B.408,(1).
54. Vanaf B.408,(15).
55. B.409,(8-10) en B.399,(25)-400,(3). Over de weinig rooskleurige financiële situatie van het rijk door de enorme onkosten van het militaire apparaat: OBERLEITNER (1864); HUBER (1893).
56. Vanaf B.409,(11).
57. Vanaf B.411,(16) ('Refutatio').
58. Vanaf B.412,(15) ('Digressio').
59. ROUILLARD (1938), 224/5. Zie ook: PAPOULIA (1963). Noch bij Rouillard, noch bij Papoulia vindt men verwijzingen naar Dernschwam, die een zeer informatieve beschrijving geeft: DERNSCHWAM (1923), 60 vlg..

> Het staat dus vast, zo concludeert Busbequius aan het einde van zijn 'Exclamatio' dat hij niets nieuws en ongehoords voorstelt[60.]. Er is derhalve een grote inzet nodig overeenkomstig hetgeen in het voorafgaande gezegd is ten einde een verandering in de oorlog tegen de Turken tot stand te brengen. Busbequius stelt een voetleger voor van 12.000 soldaten[61.]. Een reden geeft hij niet, maar in de eerste Turkse brief wordt het aantal Janitsaren op 12.000 man gesteld[62.], zodat duidelijk is dat een soort 'balance of terror' het gewenste doel is.
> In een kort slotwoord[63.] maant Busbequius de lezer nog eenmaal zijn woorden ter harte te nemen, of raadt hem aan anders te verhuizen naar een plaats, waar de Turken niet zijn.

Het Romeinse voorbeeld.

In de 'Exclamatio' beveelt Busbequius de Romeinse legers aan als model voor de moderne legers. Het gaat om een oude discussie. Busbequius zegt dan ook terecht dat hij niets nieuws verkondigt[64.].

> Machiavelli was de eerste, die een legerhervorming naar Romeins model had gepropageerd en ook werkelijk had doorgevoerd om Florence te beschermen tegen de Medici en hun bondgenoten. Dit experiment mislukte, onder andere door gebrek aan oefening in discipline van de Florentijnse burgers[65.]. Desondanks bleven degenen die thuis waren in de klassieken wijzen op de voordelen van de Romeinse legerorganisatie en een hele reeks boeken over dit onderwerp - niet in de laatste plaats de teksten van de klassieke auteurs zelf - kwam in de loop van de zestiende eeuw uit[66.].

Het opmerkelijke is dat Busbequius de Romeinse legerorganisatie aanbeveelt, niet de Turkse, terwijl hij toch de legerorganisatie van de Turken gelijkstelt aan die van de Romeinen. Deze gelijkstelling van Turken met Romeinen dient er in de eerste plaats toe de lezer te overtuigen van de geschiktheid van de Romeinse legerorganisatie voor moderne toepassingen. Overigens zag ook Busbequius zelf wel in dat er naast de gelijkenis tussen beide volkeren vele verschillen waren en dat hij het niet hoefde te wagen de Turkse oorlogsorganisatie voor christelijke landen aan te bevelen. De Janitsaren zijn ook nooit daadwerkelijk nagevolgd en evenmin enig ander belangrijk aspect van de Ottomaanse militaire organisatie, hoe groot ook de bewondering was in Europa voor de Turkse militaire organisatie en hoe schrijvers

60. Vanaf B.419,(11) (vervolg van de 'Argumentatio').
61. B.423,(30)-424,(5).
62. B.12,(27-29).
63. Vanaf B.426,(18) ('Peroratio').
64. Vanaf B.419,(11).
65. DELBRÜCK (1920), IV, 124/5.
66. HALE (1977), 30-32. Zie voor de situatie in Oostenrijk: HEISCHMANN (1925), 15.

ook vanaf de zestiende eeuw op imitatie aandrongen[67].

Lipsius brengt bijna twee decennia later de vergelijking tussen Turken en Romeinen opnieuw ter sprake in zijn boek ‘Over de Romeinse krijgskunst’ (‘De militia Romana’). Hier vindt men een schat aan informatie bijeen over de recrutering, opleiding, bewapening en de andere zaken, die de legerorganisatie betreffen. Niet Vegetius maar Polybius is Lipsius' inspiratiebron. Anders dan Busbequius is hij geen voorstander van een volksleger, al legt ook hij nadruk op recrutering en discipline. Lipsius keert zich tegen een vergelijking met de Romeinen wanneer hij zegt: ‘Gaat heen Turken met uw janitsaren, gij, die pretendeert een beeld op te roepen van de legers in de oudheid, maar een vals beeld! Als het beeld juist zou zijn, dan zouden wij niet meer bestaan. Want dat houd ik voor zeker dat als de oude legers verenigd zouden worden met die nieuwe van ons en tegelijkertijd de ordening (“ordo”) en de slaglinie (“acies”), dan zou de oude en de nieuwe wereld in korte tijd onder de wetten van één persoon komen’[68]. Deze woorden richt Lipsius niet zozeer tegen Busbequius als wel tegen Francesco Patrizio. Deze had in 1583 in zijn boek ‘De militia Romana di Polibio di Titio Livio e di Dionigi Alicarnasseo’ gesteld dat de Romeinse militie de enige was die met de Turken kon wedijveren[69]. Forster en Daniell suggereren een verband tussen de opvattingen in Busbequius' ‘Exclamatio’ en geslaagde pogingen van de prinsen van Oranje om in de tweede helft van de jaren tachtig van de zestiende eeuw hun legers te hervormen naar het voorbeeld van de klassieke legeraanvoerders. Langs die weg maakten zij de Nederlandse krijgsdienst tot voorbeeld voor de wereld[70]. Ook Lipsius' ‘De militia Romana’ speelde als handboek zeker een belangrijke rol bij deze aanpassingen in de krijgsdienst. De betekenis van de ‘Exclamatio’ is minder duidelijk; het werk ontbrak, voor zover wij weten, in de bibliotheek van prins Maurits[71].

In de Duitse landen zijn pas in de zeventiende eeuw aarzelend stappen gezet tot de vorming van een staand leger: men placht afzonderlijke legereenheden voor steeds langere perioden aan te houden[72].
De ‘Exclamatio’ heeft aldus geen rechtstreekse rol gespeeld bij deze legerhervormingen. Zij was geschreven om te overtuigen en niet zozeer om gedetailleerd te instrueren. Het werk kreeg een zeer grote verspreiding, vooral in het Duitse gebied, en zal ook velen mentaal hebben voorbereid op noodzakelijke veranderingen. De ‘Exclamatio’ is echter geen handboek voor de krijgsdienst, maar veeleer een aansporing tot verdere verdieping in de voorschriften uit de werken van de klassieke krijgskundigen.

67. VAUGHAN (1954), 286; HEISCHMANN (1925), 223; STURMBERGER (1965), 205-208).
68. LIPSIUS (1675), III, 400. Over Lipsius ‘De militia Romana’: MOMIGLIANO (1977), 76, 92/3; DELBRÜCK (1920), 179.
69. MOMIGLIANO (1977), 92.
70. FD., I, 48/9.
71. CHROUST (1897).
72. HEISCHMANN (1925), 222.

Appendices
Engelse samenvatting Bibliografie en registers

Appendix I: De inhoud van de Turkse brieven.

De eerste Turkse brief.

De eerste brief is gedateerd op 1 september {1555}[1], na Busbequius' terugkeer in Wenen. De schrijver opende met enkele vriendschappelijke woorden: hij herinnerde aan de belofte, gedaan bij het afscheid van zijn vriend, om de voortgang van de reis naar Constantinopel op te tekenen. Deze belofte zou nu dubbel en dwars worden ingelost: aan de beschrijving van de reis naar Constantinopel zou die van de reis naar Amasya worden toegevoegd[2].

Het reisverslag begint met Busbequius' reis van Vlaanderen naar Wenen, nadat Ferdinand hem in een brief van 3 november 1554 vanuit Rijssel (Lille) met spoed had ontboden[3]. De aankomst in Wenen, het onderhoud met de koning, de benoeming tot Oostenrijks gezant in het Ottomaanse rijk, de voorbereidingen voor de reis[4] en de lange en avontuurlijke reis naar Constantinopel zijn hierna behandeld[5]. Dan volgen de aankomst in Constantinopel (20 januari) en de ontvangst door zijn collega's Antonius Verantius en Frans Zay. Terwijl de drie gezanten wachtten op toestemming voor een reis naar het legerkamp van sultan Süleyman in Amasya, hemelsbreed bijna 300 kilometer ten noordoosten van Ankara, profiteerde Busbequius van de gelegenheid om Constantinopel te bezichtigen[6]. Begin maart vertrok het Oostenrijks gezantschap naar Amasya. Er volgt een beschrijving van de lange reis door de barre binnenlanden van Klein-Azië[7], de teleurstellende onderhandelingen met de pasja's en de sultan en ook van de belevenissen in Amasya[8], alsmede de terugreis naar Constantinopel en Wenen[9]. De brief eindigt met een beschrijving van de ontvangst in Wenen door Ferdinands zoon Maximiliaan en Busbequius' verwachtingen voor de toekomst[10]. Ook verontschuldigde de schrijver zich nog voor zijn stijl van schrijven[11].

De voortgang van de reis bepaalde de opbouw van deze brief. Niettemin zijn er lange uitweidingen over de politieke

1. Zie voor de datering H. III, p. 55 en IV, p. 92.
2. Vanaf B.1,(5).
3. Vanaf B.2,(6).
4. Vanaf B.3,(4).
5. Vanaf B.7,(22).
6. Vanaf B.40,(13).
7. Vanaf B.63,(25).
8. Vanaf B.83,(15).
9. Vanaf B.94,(15).
10. Vanaf B.106,(3).
11. Vanaf B.107,(7).

ontwikkelingen in het Ottomaanse rijk en Hongarije voorafgaand aan Busbequius' benoeming tot gezant. Daarnaast komen er ook vele geleerde observaties voor van munten, inscripties, planten, dieren, gewoonten van volkeren en van al hetgeen de gezant onderweg is opgevallen. Dit alles geeft de brief zijn lengte van 107 pagina's.

De tweede Turkse brief.

De tweede brief is met zijn 19 pagina's de kortste van de vier. Busbequius schreef dat hij zich nu niet opnieuw wilde laten verleiden tot verhalen die ver van zijn onderwerp aflagen. De brief is gedateerd op 14 juli {1556}[12.] te Constantinopel. Met zijn collega's Verantius en Zay verkeerde de gezant in grote onzekerheid door de vijandige houding die de Turken aannamen sinds hij in januari 1556 met een ongewenst antwoord van Ferdinand was teruggekeerd; de koning had geweigerd Zevenburgen aan de sultan af te staan en de pasja's waren hierover in grote woede ontstoken. De gezanten waren gedwongen om in hun streng bewaakte karavanserai af te wachten.

Met enkele inleidende woorden richtte de schrijver zich opnieuw tot zijn vriend: die had zich er in een brief over verbaasd dat Busbequius ten tweede male naar Constantinopel was gereisd en hij wilde nu zijn verhalen horen over het verloop van deze reis, over de omstandigheden die de gezant in het Ottomaanse rijk had aangetroffen, hoe hij ontvangen was en of het goed met hem ging, of alles naar wens verliep en of er hoop was op zijn spoedige terugkeer. Op grond van hun oude vriendschap diende Busbequius op deze vragen antwoord te geven[13.].

Bij de beantwoording van de vragen hield Busbequius de volgorde aan waarin hem de vragen waren gesteld. Weliswaar ging hij slechts kort in op de reden van zijn tweede reis en op de belevenissen gedurende de tocht[14.]. Hij besteedde eveneens weinig aandacht aan de dreigende houding die de Turken na zijn terugkeer hadden aangenomen[15.]. De jongste politieke ontwikkelingen werden echter uitgebreid ter sprake gebracht, evenals de opstand van Süleymans zoon Bayazid[16.] en de zelfmoord van grootvizier Ahmed pasja[17.]. Korte opmerkingen over zijn onzekerheid over een spoedige terugkeer, over de troost die hij vond in het lezen van boeken, en tenslotte een kort ‘vaarwel’ besluiten deze tweede brief[18.].

12. Zie voor de datering H. III, p. 55 en IV, p. 92.
13. Vanaf B.108,(5).
14. Vanaf B.108,(17).
15. Vanaf B.110,(5).
16. Vanaf B.112,(15).
17. Vanaf B.125,(3).
18. Vanaf B.126,(25)-127,(4) (‘Vale’).

De derde Turkse brief.

De derde brief is gedateerd op 1 juni 1560. Busbequius bevond zich nu, bijna vier jaar later, nog altijd in Constantinopel. Er waren geen gunstige vooruitzichten op succesvolle onderhandelingen. Deze brief telt 135 pagina's en is de langste van de vier brieven.

Uit de beginwoorden tot zijn wederom niet met name genoemde vriend blijkt dat Busbequius opnieuw een brief van hem had ontvangen: zijn vriend was ervan op de hoogte dat Verantius en Zay uit Constantinopel waren vertrokken en hij vroeg zich af wat Busbequius nog langer in deze stad vasthield. Waarom verliet hij dat barbaarse land niet? Wat had hij aan vermeldenswaardigs gezien of gehoord en wat waren zijn studies, bezigheden en troost in zijn eenzaamheid[19.]?

Na deze woorden komen de gebeurtenissen uit de jaren na 1556 aan de orde, allereerst hetgeen voorafgegaan was aan het vertrek van Verantius en Zay in de zomer van 1557[20.]. Daarna behandelde Busbequius zijn verblijf in Edirne waar Süleyman vaak de winter doorbracht[21.]. Hierna vertelde de schrijver van het nieuwe huis dat hij gedurende korte tijd had bewoond na zijn terugkeer uit Edirne in het voorjaar van 1558[22.]. Hij weidde uit over het ongedierte in de karavanserai die hem (opnieuw) als onderkomen was toegewezen. De grote verscheidenheid aan tamme diersoorten die in het huis van de gezant leefde, is weliswaar een hoofdthema van deze brief, maar tegelijk liet de schrijver zich verleiden tot anekdoten en beschouwingen op ander terrein[23.]. Pas na een groot aantal pagina's kondigde hij aan ‘op andere onderwerpen over te gaan’. Hij behandelde nu uiteenlopende onderwerpen: over Turkse vrouwen en de Turkse huwelijkswetgeving en -gewoonten[24.], over wat er geschiedde nadat de Turkse autoriteiten een brief aan hem hadden onderschept[25.], over de ontwikkelingen in Hongarije gedurende de zomer van 1556[26.] en over de schermutselingen in Kroatië en het gebruik van vuurwapens bij de Turken[27.]. Deze reeks vond zijn afsluiting in een lange beschouwing over de ‘Colchiërs’, ingeleid met de woorden: ‘Er rest me nog (aangezien je alles weten wilt) dat ik je zelfs niet de aankomst van de koning der Colchiërs onthoud’[28.].

Vervolgens beantwoordde Busbequius de andere vragen die

19. Vanaf B.127,(9).
20. Vanaf B.128,(13).
21. Vanaf B.132,(9).
22. Vanaf B.135,(27).
23. Vanaf B.138,(30).
24. Vanaf B.167,(29) (‘Transeo ad alia, ac volo tibi castimoniae mulieris Turcicae exemplum commemorare’).
25. Vanaf B.172,(23).
26. Vanaf B.176,(26).
27. Vanaf B.182,(2).
28. Vanaf B.187,(15) (‘Restat, ut quoniam omnia scire vis, ne adventu quidem in hanc urbem Colchorum regis te fraudem’).

zijn vriend hem had gesteld. Hij vertelde over zijn studies en andere levensgewoonten en ging in op de vraag of hij ooit zijn huis uitkwam[29.]. Ook gaf hij antwoord op de vraag over het verloop van Bayazids opstand[30.]. Deze geschiedenis bestrijkt een langere periode en het verhaal bood de schrijver, die nog slechts voornamelijk had gesproken over gebeurtenissen uit de tijd vóór 1559, nu ook gelegenheid te berichten over de ontwikkelingen in de jaren 1559 en 1560. Het begon met het avontuur dat Busbequius in de zomer van 1559 beleefde: tegen de zin van zijn bewaker had hij toegekeken hoe Süleyman, begeleid door zijn leger uitreed tegen zijn zoon[31.]. Hierna volgen Busbequius' herinneringen aan een langdurig verblijf in het Turkse legerkamp en zijn observaties van het Turkse leger[32.]. De vlucht van Bayazid, diens gevangenneming in Perzië[33.] en eventuele toekomstige gevolgen komen ter sprake[34.]. Aan het einde van zijn brief richtte de schrijver zich opnieuw uitvoerig tot zijn vriend: hij ging in op de afleiding en de troost die hij vond in het schrijven, en voegde enkele woorden toe over de aard, de bedoeling en de stijl van zijn brief[35.].

De vierde Turkse brief.

Busbequius schreef het vierde en laatste epistel in Frankfurt op 16 december 1562. In 112 pagina's worden de gebeurtenissen uit de laatste twee jaren van het gezantschap verteld.

In een summiere inleiding bedankte de schrijver zijn vriend voor de felicitaties met zijn terugkeer. Voor de laatste keer voelde hij zich gehouden aan de belofte om al zijn ervaringen van zijn gezantschap op te schrijven. Dus zou hij nu vertellen wat er gebeurd was: ‘(..) onbelangrijkheden, grappen, serieuze zaken, al hetgeen er in herinnering komt’[36.].

De catastrofale Spaanse nederlaag in de slag rond Djerba (mei 1560) en de hulp die Busbequius had geboden aan de gevangengenomen Spanjaarden, vormen het eerste onderwerp van deze brief[37.]. Daarna gaf de schrijver een overzicht van de gevolgen van de pest in Constantinopel. Hij beschreef hoe Süleyman om godsdienstige redenen het drinken van wijn had verboden en hoe daardoor de aanvoer van wijn was bemoeilijkt. Dan volgen er verhalen over Busbequius' drie maanden durende verblijf op de Prinseneilanden, ver van de

29. Vanaf B.194,(30).
30. Vanaf B.209,(5).
31. Vanaf B.226,(15).
32. Vanaf B.233,(22).
33. Vanaf B.245,(5).
34. Vanaf B.258,(15).
35. Vanaf B.260,(17).
36. Vanaf B,262,(5); B,262,(14-16): ‘Accipe ergo quae ab eo tempore sequuta sunt, nugas, joca, seria, quicquid in memoriam, ut alias (..)’.
37. Vanaf B.262,(18).

besmette gebieden. Het overlijden van zijn grote vriend en arts Willem Quackelbeen als gevolg van de pest is op roerende wijze beschreven[38].

De voorspoedige onderhandelingen met Ali pasja na het verblijf op de Prinseneilanden komen vervolgens aan de orde. De schrijver vergeleek de karakters van de vredelievende Ali pasja en van zijn voorganger, de korzelige en gierige Rüstem Pasja[39].

Zoals in zijn vorige brief onderbrak Busbequius ook nu de chronologische opbouw. Er volgen drie intermezzo's over de ontmoeting met de Krimgoten[40], over de avonturen van een reiziger naar China[41] en tenslotte over de gesprekken met een Turkse monnik[42].

Busbequius zette het chronologische verhaal voort met de vermelding dat hij kort vóór Rüstems dood (augustus 1561) onder minder strenge bewaking was gekomen[43]. Hij weidde uit over de nadelen die de grotere bewegingsvrijheid van zijn personeel hem opleverden en ging in op de vraag van zijn vriend over de invrijheidstelling van enkele Spaanse militaire leiders die tijdens de slag om Djerba gevangen waren genomen[44]. Vervolgens wordt er verteld over de tragische dood van Bayazid[45] en de gevolgen daarvan voor de vredesonderhandelingen die spoedig leidden tot een compromis[46]. De schrijver beëindigde het verslag van zijn acht jaren durende verblijf in het Ottomaanse rijk met enkele verhalen over het afscheid, het vertrek uit Constantinopel, de terugreis naar Wenen, de reis door Duitsland naar Frankfurt, waar keizer Ferdinand en zijn zoon Maximiliaan zich op dat moment bevonden, en tenslotte over de ontvangst in die stad[47].

Vervolgens gaf Busbequius te kennen dat hij het hof wilde ontvluchten, maar verwachtte dat de keizer hem zijn ontslag zou weigeren. Hij koesterde grote afschuw voor het hofleven, maar maakte een uitzondering voor het hof van keizer Ferdinand. Hij wilde zijn vriend daarom meer vertellen over het karakter, de politiek en de levenswijze van de keizer, vóórdat hij de brief besloot[48]. Aan het eind gekomen ging Busbequius nog kort in op de vraag welke kostbaarheden hij

38. Vanaf B.276,(18).
39. Vanaf B.290,(12).
40. Vanaf B.303,(12).
41. Vanaf B.309,(8).
42. Vanaf B.312,(22).
43. Vanaf B.314,(25).
44. Vanaf B.319,(8).
45. Vanaf B.325,(13).
46. Vanaf B.337,(6).
47. Vanaf B.339,(25).
48. Vanaf B.354,(4).

uit Constantinopel had meegebracht[49]. Daarna kondigde hij zijn vriend zijn spoedige terugkeer naar zijn eigen vaderland aan en spoorde hem aan voor een goed en erudiet gezelschap te zorgen, zodat hij zijn geest kon verkwikken na zoveel jaren samenleven met de Turken[50].

49. Vanaf B.370,(26).
50. Vanaf B.373,(13).

Appendix II: Documenten[1.]

Busbequius aan Masius d.d. 28-5-1556 (o: MSB Cd. Lt. 23736, (1) 3 p.)[2.]

(f. 1r.:) Credo equidem, iucundissime Masi, qua es humanitate [tibi iam accidisse][3.], ut longo interuallo in aliquem tuorum necessariorum inc[idens] [m]agno[4.] quodam uoluptatis afficerere sensu: hoc modo si me affectum fuisse dicam, cum praeter spem incidi in tuas literas, tibi motum animi mei uerissime significem. Ac sane maximum cepi[5.] fructum erroris communis amici nostri Hieronimi[6.], qui dum nouam inter nos gratiam conciliare studet, cum ueteris necessitudinis nostrae memoriam renouauit, tum me etiam literis auxit tuis. Quae uidelicet eo mihi fuerunt gratiores, quo minus hoc tempore a me expectabantur, et per se iucundissimos[7.] casus etiam amabiliores quodammodo efficiebat. Ego uero si scissem, quibus in terris mihi quaerendus esses, quando ad D<ominum> Walsaxensem[8.] literas dedi, non neglexissem ad te alteras dare. Sed si bene memini, apud eum fuisse dicebaris, ac iam alio te contulisse. Itaque desperans uel meas ad te peruenturas uel certe ad me tuas scribendi consilium omisi. Quod etiam in causa fuit, ut ad D<ominum> Walsaxiensem {sic} scribens breuior essem, quando iam aliquoties frustra

1. Zie met betrekking tot onderstaande Latijnse teksten: Inleiding p. 5. Zie voor de gebruikte tekens: Verwijzingen, behandeling van teksten, p. xviii. Er wordt voor de toelichting bij deze documenten als regel verwezen naar de verschillende hoofdstukken en appendices; er wordt hier alleen aanvullende informatie gegeven.
2. Deze brief werd voorheen afgedrukt door M.A. Lossen (= MASIUS (1886), 260-263). De conjecturen (= [..]) in deze brief komen met die van Lossen overeen tenzij anders is aangegeven. Indien de lezing van een woord minder zeker was, drukte Lossen het woord cursief af; bij nog grotere onzekerheid zette hij het woord, of een deel van het woord, tussen haken: [..].
   Busbequius schreef deze brief aan zijn oude vriend Masius (cf. H. VII, p. 183/4) nadat hij ongeveer een half jaar eerder was teruggekeerd in Constantinopel. De brief is een voorbeeld van een echte vriendenbrief ('epistola familiaris'): H. III, p. 61, en herinnert qua stijl sterk aan de Turkse brieven die voor Micault zouden zijn geschreven: H. III, p. 56. Zie verder over deze brief: H. XI, p. 306, H. XII, p. 353.
3. MASIUS (1886), 260: '[tibi jam accidi]sse'
4. MASIUS (1886), 260: 'magno'
5. ms.: 'coepi'
6. Cf. H. VII, p. 183/4.
7. ms. en ook MASIUS (1886), 260: 'iucundissimas'
8. Met 'Dominus Walsax(i)ensis' is Hendrik van Weze bedoeld, cf. H. V, p. 112.

scripsissem. Sic enim interpretor, cum uel literae meae non perferuntur uel ad me nullae redeunt. Sed non patiar in posterum me in eo genere haberi restrictum, si in eo studium meum requiretis, neque parcam operae uel potius indulgebo uoluptati (sic enim scribendi ad uos laborem appellare possum), modo a uobis paria referantur.

Ac de Henrico quidem nostro alias. Te uero, mi Masi, sic amo ut debeo et ut tui mores uirtusque et literae merentur. Neque aliter existimare debes quam altius mihi insedisse tui memoriam, quam ut ulla longioris temporis iniuria labefactari queat, nedum ut paucorum annorum spatium, quibus disiuncti fui[mus][9], ferre non potuerit. Te feram in oculis, te in intimis animi sensibus, quo[cunque] terrarum me sors tulerit, siue ad ultimos Indos siue ad eos populos, qui fixi[s][10] contra nos uestigiis ingrediuntur, neque antequam uiuere desiero, animi tui imaginem ex animo meo deponam unquam. Itaque non nihil molestum fuit illud in literis tuis, quod amorem memoriamque tui in me desiderare uid[ebaris], quae suspicio a te tantum abesse debet, quantum abest a re ipsa me[ns]. Sed fortasse non abhorret a querimoniis amor sollicitus, eoque fero leuiu[s][11]. Equidem cum tui nunquam obliuisci possum, tum multo minus in hi[s] locis, in quibus, cum maxima sit bonorum uirorum et amicorum penuri[a][12], necesse est me subinde suspirantem isthuc respicere tuamque et tui similium amicorum suauitatem, conuictum consuetudinemque desiderare.

Quae autem era[t][13] in iisdem literis contentio status tui cum Micaulti[14] et meo genere uitae, sane diu me habuit dubium, quam in partem acciperem: an quod iustam dubitationem res tibi habere uideretur, an quod potius insultares nobis. (f. 1v.:) [Mi]caultus[15] (inquis) onus, quod duo summi uiri sustinebant, humeris subiuit solus. Tu uersaris inter Turcas et es in ore omnium. Ego fruor literato otio. At ego, quid hic Micaultus responsurus sit, si intelligat, tametsi pro eius prudentia ne id quidem ualde obscurum sit, praetereo. Pro me tantum loquar. Nam mihi quidem ita uisus es dicere: Vos in alto mediis saeuissimae tempestatis fluctibus iactamini, ego me recepi in

9. MASIUS (1886), 261: ‘fuimus’
10. MASIUS (1886), 261: ‘fixis’
11. MASIUS (1886), 261: ‘leuius’
12. MASIUS (1886), 261: ‘penuria’
13. MASIUS (1886), 261: ‘erant’
14. Zie over Nicolaus Micault H. III, p. 57.
15. MASIUS (1886), 261: ‘Micaultus’

portum, ubi perfruor omnibus amoenitatibus ac sortem uestram miseror. Itaque tantum abest, ut hanc tuam uitae conditionem despiciam aut improbem, ut mihi tu beatus, nos contra tamdiu miseri futuri uideamur, donec nos in eundem portum atque ad idem ocium, in quo te uersari dicis, melior tempestas retulerit. Itaque neque contra tuam rationem dissero quicquam, neque (quod deprecaris) inuideo quieti tuae. Nam hoc a meis moribus abest, ut quod longissime. Opto certe, ut mihi aliquando similiter uiuere liceat. Nam mihi uehementer probatur similis ille tibi non incognitus, qui cum multorum annorum aetatem egisset, annis duntaxat 7 se uixisse testatus est, quod tantum sibi et Musis uixerat. Neque errore aliquo iudicii fieri existimabis, quod hoc genus uitae amplexi quietem literariam aspernari uideamur, sed imputabis necessitati, quae susceptam semel in Republica functionem non facile deponi patitur. Quanquam si te noui, neque tu reprehendes Reipublicae, cui tu studuisti semper et suis temporibus non defuisti, aliquid tribui operae, neque me paenitebit, dummodo mature uela colligere et (quemadmodum scripsisti) ad me mihi redire liceat. Te uero, o Musarum Amasie, ita delectabit [ot]ium[16.] tuum non iners sed literatissimum, ut tibi Reipublicae obliuio nunquam o[biiciatur], quae ex eo haud exiliores procul dubio fructus expectat, quam [ex meis] operosis laboribus.

De libris Syriacis et Ephrem[17.] quod scribis, erit [mihi] curae, sed tamen scire debes librorum Syriacorum in his locis magnam esse paucitatem. Fuerat hic ante paucos dies Guardianus[18.] Mo[nt]is Sio[n][19.] prope Hierosolimas, cui D<omini> Lucretii Austriaci Cancella[rii] [n]om[ine][20.] quorundam librorum quaerendorum negotium dedimus. Nam in ips[is][21.] Hierosolimis et locis uicinis reperiri aiunt huiusmodi libros, si qui extant. Si eo tempore scissem de tua uoluntate, commode eidem committere potuiss[em], sed tamen, quae prima dabitur ad eum scribendi occasio, non praeteribitur. Neque si quid aliunde erui aut inuestigari poterit, quicquam omi[ttam], q[uo][22.] uoluntati tuae satisfiat.

De reliquo nos hic ut inter Barbaros multaque rerum prosperitate caecos et insolentes ita uersamur. Die huius mensis 10. paulo ante exortum diei factus est hic horribilis

16. MASIUS (1886), 261: ‘otium’
17. Ephrem (?-379) was de belangrijkste Syrische kerkauteur, zijn geschriften zijn deels in het Grieks, deels in het Syrisch bewaard gebleven: MASIUS (1886), 263.
18. Over de gardiaan van de berg Sion H. XVI, p. 408.
19. MASIUS (1886), 261: ‘Montis Sion’
20. MASIUS (1886), 262: ‘Cancellarii nomine’; met Lucretius is bedoeld de geleerde Albrecht von Widmanstetter, cf. H. XVI, p. 407.
21. MASIUS (1886), 262: ‘ipsis’
22. MASIUS (1886), 262: ‘omi[ttam quo]’

terrae motus[23.] quo multa aedificia tum publica tum priuata non mediocre[24.] damnum fecerunt et quaedam penitus collapsa sunt. Multi etiam mortales (f. 2r.:) interierunt. Sed multo plus damni acceptum est in [....][25.] urbe. Nam quaedam oppida paene omnino deleta et aliq[uot hominum] m[illi]a eadem labe periisse dicuntur. Haec res cum superiore comete et aliis quibusdam prodigiolis uariam interpretantibus materiam suggerit. Mihi certissimum erit temporis oraculum, quod futuris euentis (si modo quid ista porten[dunt]) arcana fatorum recludet. Quod aliud in praesens scribam non oc[currit][26.]. Faxit Deus, ut post aliquod tempus et tu mihi incolumitatem gratu[lari][27.] possis et ego te sanum et ualentem complectar. Bene Vale. Constantinopoli 28 Maii.[28.] Natalem diem[29.] tuum, quo ad me literas dedisti[30.], semper tibi candidum semper felicem plurimis annis recurrere opto.

[31.] Plane tuus ut nosti Augerius a Busbecke.

Brieven van Busbequius aan Ferdinand.
Busbequius (Constantinopel) aan Ferdinand d.d. 5-10-1558 (k: WSA Tk. I,13,(4) f. 181-182r (fr), f. 182v)[32.]

(f. 181r) Cum iam aliquoties frustra institerim, ut mihi responsum daretur, expectare adhuc aliquandiu statui, dum huc nuncii adferantur (quemadmodum spero) de rebus in

23. In zijn Turkse brieven beschreef Busbequius een aardbeving die zou zijn voorgevallen in de tijd dat hij in Edirne verbleef (december 1557) (cf. H. IX, p. 211 vlg.); hij ging in diezelfde passage wat nader in op een aardbeving die hij daarna in Constantinopel beleefde: B.134,(24)-135,(27). Over de tektonische gevoeligheid van Constantinopel en omgeving: INALCIK (1978), IV, 237/8.
24. MASIUS (1886), 262: ‘mediocrem’
25. Een lacune van ongeveer 22 letters.
26. MASIUS (1886), 262: ‘occurrit’
27. MASIUS (1886), 262: ‘gratulari’
28. [[Ne quidem]]
29. [[meo]]
30. Hij was geboren op 30 november: MASIUS (1886), xvi.
31. Vanaf hier is de brief in Busbequius' handschrift.
32. Met de volgende Latijnse tekst begint een reeks fragmenten uit de brieven die Busbequius vanuit Constantinopel schreef aan keizer Ferdinand I. Al deze passages hebben betrekking op de spanningen binnen het Ottomaanse rijk, voor zover die althans veroorzaakt werden door de opstand van Bayazid. Deze zoon van Süleyman trachtte zijn broer Selim, de toekomstige troonopvolger, met een oorlog onschadelijk te maken (cf. voor de context van deze brief H. IX, p. 222 vlg.). Dezelfde geschiedenis vindt men ook in de Turkse brieven, maar in een andere bewoording en de stof is er anders gerangschikt (cf. H. III, p. 75). In de voetnoten wordt verwezen naar passages in de Turkse brieven die door inhoud of woordkeus enige overeenkomst vertonen met deze diplomatieke brieven. In enkele gevallen is de tekst uit de Turkse brieven ter illustratie gegeven.

Belgio prospere gestis[33], quibus istos earum expectatione hactenus suspensos magnopere permotum iri existimo, et tum demum aut optatum responsum aut meam dimissionem acriter flagitabo. Cum enim in eo plurimum sit situm, ut occasio urgeatur, id tempus rei ex sententia gerendae mihi uidetur fore oportunissimum, praesertim si rumores, qui de Sulthani Paiazithes[34] inceptis et contumacia hactenus increbuerunt, perdurarint. Nam ferunt nihil pacati contra fratrem cogitare et magnas habere paratas copias, quibus in illum faciat impetum. Plurimum autem ex eo fuisse offensum, quod pater quibusdam Sanziakis negocium dedisset, ut Sulthanum Selynum migrantem Iconium et sibi obtemperantem deducerent, nam Paiazethes pluribus in locis in itinere struxisse illi insidias dicebatur[35]. Hoc patris factum tanquam fratri quam sibi enixius fauentis Paiazethes grauiter accepit. Hic Chutayo, in quo nunc est, decedere neque Amasiam ex patris mandato se conferre statuit[36]. Fratris complures et patris etiam quosdam nuncios nonnulli eum dicunt interfecisse, ac plane uelle fortunam experiri et rem deducere ad extrema. Magnum ad ipsum hominum concursum fieri, quibus eius copiae magnopere in dies augeantur[37]. Consiliorum autem ipsius hanc esse summam, ut fratrem imprimis aggrediatur, atque ipsum, si posset, spe successionis cum uita priuet, deinde se per Siriam conferat in (f. 181v:) Egiptum Cairumque occupet, atque ibi dominetur, ac se defendat si quis oppugnatum uelit, quae si uera sunt (quae sane omnino nihil esse non possunt), non uidetur adeo fatuum in prauo incepto ipsius consilium. Nam Egiptus multis de causis meo iudicio plurimas opportunitates habebit[38].

Pater haec adhuc leuiter curare dicitur, ac iuueniles motus atque insaniam in Sulthano Paiazethe ridere, tametsi grauiter illi comminatus sit, ni dicto esset obediens. Sed puto illum ingentem dolorem corde premere, cum uideat ex iis iniciis se in acerbissimam necessitatem detrudi posse, ut alterius filii necem alterius caede uindicet, aut saltem contra rebellem

33. De Fransen hadden op 13 juli 1558 bij Grevelingen een zware nederlaag geleden tegen de Spaanse troepen (cf. H. XI, p. 300). Deze slag bevorderde de gunstige afloop van de vredesonderhandelingen die weldra weer werden opgenomen en bijna een jaar later resulteerden in de ondertekening van de vrede van Cateau-Cambrésis. Zie over deze vrede: BRAUDEL (1982), II, 944 vlg..
34. Deze en andere namen komen in voortdurend wisselende spelling voor; de oorspronkelijke spelling is gehandhaafd.
35. Cf. de passage '(..) praesertim si rumores (..) dicebatur' met: B.209,(27)-210,(8).
36. Cf. de passage 'Hoc patris factum (..) statuit' met: B.211,(21)-212,(17).
37. Cf. de passage 'Magnum ad ipsum (..) augeantur' met: B.214,(27-29).
38. Cf. de passage 'Consiliorum autem ipsius (..) habebit' met: B.218,(27)-219,(13); B.222,(19).

filium bellum gerere cogatur. Iter certe Adrianopolitanum, quod iam omnino statum et decretum erat sub finem huius mensis, dilatum est, dum hae turbae silescant; quae si tum maxime componantur, non uideo, quomodo iis editis pessimorum animorum signis hic Princeps uere proximo in Hungariam exire posset, cum tantum terroris ac suspicionis relinquet a tergo. Quo magis nullo modo mihi uidetur praetermittenda occasio summis uiribus responsum urgendi, postquam ad hunc rerum statum prosperi successus, qui sperantur ex Belgio, fuerint allati. Haec enim omnia, ut isti amicum responsum dare debeant, magnum mihi momentum habitura uidentur. (..)

Busbequius (Constantinopel) aan Ferdinand d.d. 19-11-1558 (k: WSA Tk. I,13,(4) f. 201-205r, f. 205v)[39.]

(f. 201r:) (..) Itineris Adrianopolitani nulla in praesens mentio. Habent enim isti aliud maius et magis ex se, quod curent meo iudicio quam de paranda in Hungariam expeditione. Is enim uidetur esse Solthani Paiazethis animus, ut nihil sit pacati ab eo in posterum expectandum, uideturque plane in ea sententia obfirmatus, ut malit ad extrema descendere quam dubia successionis spe ab armis discedere[40.].

Pater, ut nihil intentatum relinqueret, quo illum ad sanitatem reuocaret, amplissimam legationem ad ipsum et ad fratrem misit, utpote duos Passas, quibus negocium dedit, ut eos in concordiam reducerent: se quidem sanum et saluum esse; quo ruerent? parerent Imperio, arma deponerent, ad suas Praefecturas irent; quod ni fecissent, non inter ipsos eam rem agi, sed contra se arma sumpta iudicaturum, neque, si pergerent, futurum in posterum poenitentiae locum. Qui haec mandata ad Paiazethem perferenda suscepit, de salute uehementer sollicitus discessit. Etenim codicillos conscripsisse dicitur et reliqua domi constituisse, quae solent illi, qui exigua spe reditus aliquo proficiscuntur. Multis enim metuendum uidetur, ne Paiazethes, quo magis suis militibus fidem suam astringeret, ad gratiam patris omni spe reditus interclusa talem uirum interficeret. Quid autem hi legati, ut maxime incolumes redeant, profecturi sint, incertum, tametsi ualde probabile sit parum profecturos[41.]. Huiusmodi enim odia tragediis etiam celebrata uix unquam componuntur, (f. 201v:) praesertim ubi certa mors cum Imperii iactura proponitur. Nouit praeterea ingenium patris Paiazethes iracundum et uindictae cupidum, quem fratris caedes satis docere potest, quantum irato credendum sit. Itaque ego quidem in posterum alterum alteri semper suspectum futurum puto. Paiazethem quidem offenso patri nunquam se commissurum, et salutis

39. Zie voor de context van deze brief: H. IX, p. 223.
40. Cf. met de passage ‘Is enim uidetur (..) discedere’ met: B.209,(25-29).
41. Cf. de passage ‘Pater, ut nihil intentatum (..) profecturos’ met: B.215,(4)-216,(16).

suae causa uel eo inuito in armis permansurum, patrem uero illum ut contumacem uitaeque suae et Imperio inhiantem osurum et persequuturum. Quod si eum ui in ordinem redigere conabitur, tum Paiazethem Persarum auxilia aduocaturum puto, cum quibus consilia communicasse et occulte sentire existimatur, nam Regi Persarum promisisse dicitur quicquid illi pater eripuit se restituturum, si ipsius ope adiutus Imperio potiretur. Quid uero his temporibus, quibus clarissima contra Tartaros adepta uictoria maxime floret, Persarum Regi possit esse optatius quam filium a patre capitali odio distantem auxiliis fouere, praesertim tanto proposito praemio? Ego quidem sic cogito; neque enim uerisimile est Paiazetem nisi magnis in omnem euentum circumspectis praesidiis rem tantam aggressum esse. Quid tamen casurum sit, nouit solus Deus.

Haec cum scribebam, nunciatum est mihi Paiazethem Anchyram uersus Gallatiae Metropolim castra mouisse et in loco, cui nomen est Acchiupri comparato decem dierum commeatu consedisse, suum uero Gynaecium Anchyram cum ducentis equitibus praemisisse hoc animo, quod abire nolit longius neque eam urbem transire. Hic expectaturum opinor, quid acturus sit frater, ut ex illius consiliis sua consilia instituat. Nam ipse Selinus[42.], cum, ut proxime ad Caes.[am] (f. 202r:) V.[ram] Mai.[tem] scripsi, se ad suum Sanziakatum ire simulasset et iam aliquot dierum itinere processisset, intellectis fratris consiliis in locis Constantinopoli uicinioribus hyemare conantis illico mutato itinere deflexit a dextera, ac non procul a Brusa castra metatus est, ita ut ipse inter fratrem et Constantinopolim medius esset. Nam aliquanto supra eum erat Paiazetes; quibus in locis dum morantur, commisso inter extremas ipsorum excubias certamine aliquot utrinque ceciderunt. Demum Paiazetes, quod fortasse intelligeret fratrem longe opportuniore loco esse uel ad traiiciendum Constantinopolim, si qua necessitas urgeret, uel ad auxilia a patre accipienda, castra mouit Anchyram uersus hoc, ut opinor, consilio, ut fratri abeundi in Sancziackatum liberam potestatem faceret uacuo ab omni metu itinere, qui si insidias ueritus ire recusabit, non deerit Paiazetti causa, ut eum, non se, in patrem contumacem arguat, ac deinceps ea sequatur consilia, quae rebus suis commodiora uidebuntur[43.]. Verumenimuero cum mecum istorum rationem perpendo, etsi, ut supra dixi, maxime Gallos obstare arbitror, quominus pacis negocium ad exitum perducatur, tamen interdum uereor, ne fortasse ob id procrastinent, quod sperent, dum incerta expectatione responsi Caes.[am] V. Ma.[tem] disturbent, subito facto in Paiazethem impetu illum opprimant, atque hoc, quicquid est, extinguant, priusquam hac occasione usa Ma.[tas] V. ipsis aliquid damni inferre possit,

42. ms.: ‘ipsi Selino’
43. Cf. de passage ‘Nam ipse Selinus, cum (..) uidebuntur’ met: B.212,(26)-214,(20).

ut deinde hoc sublato impedimento aut bellum Ma.[ti] V. Caes.[ae] inferant, aut ex sua sententia pacem conficiant. Cui rei illud remedio esse possit, si magna bellici apparatus fama per Germaniam (f. 202v:) dissipetur atque omnia ita parata dicantur, ut singulis momentis finitimi Passae impetum in se factum iri metuant. Hoc enim timore illato necesse esset istos, si quid aggredi uellent, prius cum Ma.[te] V.[ra] de pace transigere; nam cum expedita habeant arma et persuasum sit eis Germaniae apparatus lentos esse ac tardos, et quod ipsi multo ante resciscere soleant, in capiendis consiliis huius quoque rationem habent. (..)

Busbequius (Constantinopel) aan Ferdinand d.d. 10-1-1559 (k: WSA Tk. I,14,(1) f. 4-7r, f. 7v)[44.]

(f. 6v:) (..) Quod ad istius Principis filios attinet, Sulthanus Paiazethes perstat in incepto atque in dies exercitum auget[45.], tametsi ab Amasia non longe absit. Sed puto illum opportunitatem expectare, quasi[46.] nihil aliud quam locum aliquem occupet, qui inter fratrem et Constantinopolim medius sit, ut ita in omnem occasionem arripiendi Imperii intentus fratrem praeueniat, nam in Iconium se contulit. Nec desunt, qui ita sentiant: quandoquidem Paiazethes rebus omnibus ad se defendendum paratior sit, quam ut ei nocere possit Selinus, tametsi innocentem tollendum e medio, et uel hac ratione Reipublicae consulendum potius, quam ut excitato intestino bello Imperii status conuellatur. Vtinam uero ita rerum status Christianitatis ferat, ut istos magnorum motuum et domestici belli timore impeditos bello hoc anno in Hungariam mouendo Ma.[tas] V. Caes.[a] magis impedire et perturbare possit. Dubium non est, quin ea res magnam ad ipsorum insignem calamitatem fenestram esset apertura: aut enim res Hungaricas cogerentur (f. 7r:) negligere, quod quidam arbitrantur, nam cum de summa Imperii propter consilia filiorum in dubium ueniant et de ipsius, ut ipsi loquuntur, capitis salute solliciti esse cogantur, quicunque sit rerum Hungaricarum status, eos magnopere curaturos negant, aut diuertendis in Hungaria uiribus hic longe infirmiores remanerent, quod magnam Paiazethi rei bene gerendae atque omnia turbandi facultatem praeberet. Ex quo non paucorum annorum apud nos quies et tranquillitas sperari possit, magis fortasse quam ex infida pace, cuius rei eo maior opportunitas datur, quod istis omnino uidetur persuasum, modo ipsi quiescant neque hic Princeps in Hungariam ueniat, Ma.[tem] V. Caes.[am] ultro nihil moturam; apparatus enim, quos faciat, non ad inferendum, sed ad sustinendum duntaxat bellum pertinere. Quae opinio, ut ad pacis conficiendae celeritatem uel plurimum nocet, sic ad inferendi belli commoditatem nonnihil fortasse prosit. Hoc meum uotum Maiestas V. pro

44. Zie voor de context van deze brief H. IX, p. 223.
45. Cf. de passage ‘Quod ad istius (..) auget’ met: B.214,(27)-215,(1).
46. ms.: ‘qua si’

sua Caes.[a] et innata clementia non inclementer accipere dignabitur. (..)

Busbequius (Constantinopel) aan Ferdinand d.d. 10-2-1559 (k: WSA Tk.I,14,(1) f. 33-35 enz.)

(f. 35r:) (..) Paiaxetis consilia in magna omnium sunt expectatione neque adhuc certum scitur, quo sint euasura, ueruntamen potissimum ab eo designari putant, quo se recipiat. Nam nemini dubium est, quin, ubi tempus anni aduenerit rebus gerendis idoneum, quod (f. 35v:) quidem procul abesse non potest, ille quieturus non sit. Isti, ut Aegyptum praeoccupent ac praesidiis muniant nouo Passa eo misso, quem ex Themiswaro euocarunt, classem triginta triremum instruere existimantur[47.].(..)

1559-2-21: Busbequius (Constantinopel) aan Ferdinand d.d. 21-2-1559 (k: Id. f. 61-64r, f. 64v)

(f. 63r:) (..) Filii huius Principis certatim conscriptis militibus sese muniunt. Paiaxethes Curtorum siue Gordicorum auxiliis nititur[48.]. Selinus uoluntate patris ex Graecia militem accersit[49.]. Sine notabili alterutrius clade non uidetur haec res exitum habitura, atque ut primum per tempus anni poterunt, concursuri existimantur. Quo magis rectum uidetur illud nihil omittere celeritatis in remittendo responso literisque confirmatoriis, antequam isti iis difficultatibus, quae praetenduntur, se relaxent. Ita enim minore negocio, quod superest, conficietur.(..)

(f. 63v:) (..) Postscripta. Nudiustertius publice edictum est, ut armis rebusque omnibus ad proximam expeditionem necessariis praetoriani parati instructique sint, ipsi quoque Beglerbego Graeciae mandatum, ut intra mensem cum omnibus Singiachis et Praefectis militaribus Acbbsella conueniat. Est is locus non procul a Callipoli. (f. 64r:) Fama est haec aduersum Georgianos parari, sed peritiores haec aut reuera aut certe ad terrorem contra Paiaxethem institui sentiunt. Ad eundem Paiaxethem aliquot Asiae loca publice acceptis armis defecisse dicuntur, suum quoque rectorem et nutritium consiliis suis aduersantem necasse quidam nunciant. Quantum illis credendum sit, adhuc certum non scio. Intra paucos dies quindecim triremes, quae Hally Passam Alexandriam uecturae sunt, hinc soluent. Id hactenus factum est nunquam uia maritima, ut eo praesides mitterentur. In uniuersum cum his quindecim non plures quam quadragintaquinque triremes hoc anno Turcas armaturos existimatur. (..)

47. Cf. voor het fragment uit deze brief: B.218,(27)-219,(13).
48. Cf. de passage ‘Paiaxethes Curtorum (..)nititur’ met: B.219,(22)-220,(12).
49. Cf. de passage ‘Selinus uoluntate (..) accersit’ met: B.216,(19-22).

Busbequius (Constantinopel) aan Ferdinand 20-3-1559 (k: WSA Tk.I,14,(1) f. 109, f. 110v)[50.]

(f. 109r:) Beglerbegus Graeciae nona huius mensis Adrianopolim, uel ut alii uolunt Philippopolim ad exercitum proficisci iussus est, tam celeriter discedendi necessitate imposita, ut nec aegroto nec podagrico parceretur, itaque curru deuectus est[51.]. Paucis diebus ante uenerat huc a Solthano Paiazethe quidam de praecipuis eius seruitoribus, qui huic principi nunciaret natum esse Solthano Paiazethi filium et simul eundem purgaret, quod contra ipsum aliquid moliri uelle falso insimularetur. Huius oratione principem hunc nonnihil mitigatum existimant. Vltra triduum tamen dicti Paiazethis seruitorem non est hic morari passus, ac paulo post, ut dixi, datum est negotium Beglerbego, ut ad exercitum proficisceretur, sed haec fere est multorum opinio istos potius daturos operam, ut armorum ostentatione Paiazethem in officio contineant, quam ipsi uim allaturos, cum utrumque ad successionis spem, si fieri possit, reseruari placeat. Adrianopoli aut Philippopoli ultimum, quo ducere debeat, ab hoc Principe mandatum expectaturum Beglerbegum aiunt, quod sua consilia quam diutissime latere ac nesciri sibi conducere existiment, aut interim a belli necessitate liberi a pluribus, a quibus metuunt, ipsi timeantur. Itaque allato demum a Caes.[a] V. Ma.[te] responso animum suum patefacturos arbitror.

Cum eo, quem huc nuper a Sulthano Paiazethe missum dixi, erat[52.] quidam, qui mihi aliquando pro Janitzero inseruiuit; qui cum me inuisisset, conatus sum (f. 109u:) ex eo intelligere, quo Domini sui consilia spectarent. Is Dominum suum contra patrem cogitare, sed hanc famam ab eius inimicis sparsam uideri uolebat. Ad decem tamen hominum millia habere Paiazethem in armis non diffitebatur. Et si uis ei fieret, petiturum Aegiptum, et postremo uel ad Christianos transiturum.

Classis ab istis paulatim instruitur, sed non magna, nec qua iudicantur usuri ad expeditionem, sed tantummodo sua ipsi littora tutaturi, nisi quod XV Triremes Algerium missuri dicuntur. (..)

Postscripta. Hodie incertum, qua de causa renovata sunt mandata, quae nuper Janitzeris fuerant data, ut omnibus rebus ad expeditionem instructi sint praeterquam equis, quos accepto demum ultimo mandato comparare debeant. (..)

Busbequius (Constantinopel) aan Ferdinand d.d. 13-5-1559 (k: WSA Tk.I,14,(2) f. 90/1r, f. 91v)[53.]

(f. 90v:) (..) Quod ad statum rerum in his locis pertinet, magna est perturbatio certo et, ut multi iudicant, periculosissimo bello proposito. Paiazethes non iam obscuris odiis a fratre

50. Zie voor de context van deze brief H. IX, p. 232.
51. Cf. de passage 'Beglerbegus Graeciae nona (..) deuectus est' met: B.216,(18-21).
52. ms.: 'du(?)xi, Erat'
53. Zie voor de context van deze brief H. IX, p. 232 vlg..

dissidet, sed aperto Marte rem gerit, in eum castra mouet. Itaque huius mensis octaua bellum publice proclamatum est, omnibusque edictum, ut armis, equis rebusque omnibus ad expeditionem parati sint. Beglerbego Graeciae datum est negotium, ut suas copias in Asiam traiiciat. Paiazethes res suas chariores in arcem Amasiensem cum toto Gynaecio ac liberis deposuit[54].

An ipse princeps in Asiam traiecturus incertum. Ita quidem uulgo existimari uideo, quod illum non putant cuiquam exercitum tuto credere posse. Rursus senectus infirmitas praesens periculum, ne ipse traiiciat, obstare uidentur. Sed uero propius est illum traiecturum, modo a M.te V. commodum responsum erit allatum. Sunt qui putant parum (f. 91r:) habiturum difficultatis in opprimendo filio. Multis e contra res ardua et periculosa uidetur. Nam tametsi non ea sit Baiazethis gratia apud omnes, quae fuit Mustaphae, tamen multos uiros acres et strenuos sectatores habet, in primis ex familiis ipsius Mustaphae et Ahmath Passae, deinde alios quam plurimos profugos, contumaces, facinorosos et rerum nouarum cupidos, quibus cum nulla nisi in uictoria spes salutis reliqua sit, summam ipsi fidem et uirtutem praestaturi existimantur. Ad haec non paucos cum eo clam sentire eiusque partibus studere existimant[55].

Totius exercitus eius summa, ut aiunt, constat XXV millibus hominum. Non tamen putant pacem futuram patri, si in Asiam transeat, sed fuga sibi consulturum, quae tamen facilis esse non poterit asperrimis montibus et mari undique clauso. Multi uiuum in potestatem patris uenturum augurantur, sed prudens futuri temporis caliginosa nube tegit deus. (..)

Busbequius aan Ferdinand d.d. 31-5-1559 (k: WSA Tk.I,14,(2) f. 122b-122d recto, f. 122a recto)[56]

(f. 122r:) (..) Quod ad istorum bellum intestinum attinet, ita se res habet. Cum nuper Princeps Turcarum dies aliquot ualetudine impeditus pro consuetudine in publicum non prodiisset, eaque res ad Sultanum Paiazethem perlata esset, ille non amplius cunctandum ratus ex loco, ubi tunc consederat, Anchyram uersus castra mouit, qua in urbe paucis diebus

54. Cf. de passage ‘Paiazethes res suas (..) deposuit’ met: B.220,(2-6); Busbequius spreekt in zijn Turkse brieven echter van Ankara in plaats van Amasia.
55. Cf. de passage ‘Nam tametsi non ea sit (..) existimant’ met: B.220,(12-24): ‘(..) Praeter familiam (quam numerosam alere solent Turcorum proceres) et quos dixi Chiurtos convenerant, qui matris, qui sororis, qui Rustani beneficia habebant. Item e reliquiis Mustaphae et Achomatis clientum plerique, viri acres et armorum periti, quibus dominorum indignam necem vel cum suo exitio ultum ire propositum. Nec deerat praesentis status pertaesa et novi cupida colluvies. Nonnullos attraxerat misericordia infortunati Bajazetis, cui nulla usquam nisi in armis spes reliqua’.
56. Zie voor de context van deze brief H. IX, p. 232 vlg..

commoratus dum pecunias a mercatoribus extorqueret, quas ipsis se redditurum polliceretur, si sua incepta prospere caderent[57], demum Iconium uersus, cui frater imperat, copias ducere coepit. Qua de re factus certior Princeps Turcarum suos arma expedire iussit, utque Selino filio se coniungerent, ad Asiae Sanziackos et Beglerbegos mandata misit, sed et Beglerbegum Graeciae cum suis equitibus traiicere uoluit, quem etiamnum traiecisse homines opinantur. Mehmet Passa cum parte Praetorianorum equitum trans mare transmisit atque ibidem se expectare iussit, nam contra Paiazethem se profecturum credi uult[58]. Itaque et Ianizari et equites Praetoriani magno numero in dies mare traiiciunt et in aduerso littore tentoria locant. Omnia feruent bellico apparatu. Nihil quidem intentatum Passae relinquunt, quo Imperatorem Thurcarum ab hac sententia dimoueant, ne ipsemet ad hoc bellum proficiscatur. At ille eos acerbe et conuiciose reiecisse dicitur. Ipsa tamen transmissio de triduo in triduum longius quotidie pertrahitur.

(f. 122v.:) Multa sunt, quae Passae metuant: suspicionem illis facit, quod omnes cunctanter ac fere inuiti ad signa conueniant, quod hoc bellum uulgo detestentur quodque minime necessarium existiment, quod contra haeredem Imperii non facile se duci patiantur: multos necessitas ipsaque Paiazethis ad arma compellit misericordia, nonnullos conciliat ipsa audacia; non pauci studio partium infecti aut nouitatis studiosi rebus illius fauere existimantur[59], neque magno periculo caret, siue per causam Imperatoris Turcarum morbi uel qua alia occasione occultum uulnus in castris detegatur et de improuiso milites ad defectionem spectare incipiant. Timetur, ne Paiazethes absente patre eoque decepto Constantinopolim aduolet et sedem Imperii uocatis ad arma

57. Cf. de passage ‘Anchyram uersus castra (..) caderent’ met: B.220,(7-12): ‘A mercatoribus quos opulentiores cognorat, pecuniam mutuabatur ea lege, ut, si quem optabat belli eventum Deus dedisset, cum foenore restitueret. Inde etiam, quae erant ad instruendos armandosque suos opus, desumebat’.
58. Cf. de passage ‘Qua de re factus certior (..) credi uult’ met: B.216,(18-26): ‘Nihilo secius adversus eum Suleimannus omnia comparabat. Bellerbegum Graeciae cum suo equitatu quamvis podagra tardum festinare et Selimo subsidio ire imperat; et reversum e legatione Mehemet Bassam cum fidissimis praetorianorum eadem de caussa in Asiam mittit; ipse quoque accinctus eodem properare videri volebat (..)’.
59. Cf. de passage ‘Multa sunt quae Passae metuant (..) existimantur’ met: B.216,(25)-217,(5): ‘(..) ipse {sc. “Suleimannus”} quoque accinctus eodem properare videri volebat, sed milites praetoriani detrectantes et inviti ad signa conveniebant, fraternum bellum ut sceleris plenum abominantes. Nam in quem stringerent ferrum? An non et ipsum imperii heredem? Posse supersederi hoc bello ut minime necessario, nec cogendos sociali sanguine maculare manus et piaculo se obstringere. Bajazetis conatus necessitate defendi’. Cf. voor het vervolg n. 63. Cf. ook: B.220,(22-24) (zie n. 55) en B.224,(26)-225,(5).

Agiamoglanis occupet[60].

Ipse Princeps Turcarum, quo magis (ut opinor) suorum animos in Paiazethem filium accenderet atque ipsum perterrefaceret, suum Muffti consuluit (is est supremus apud istos sacrorum antistes unde in rebus dubiis oracula petuntur)[61], quid de eo sentiendum esset, qui se uiuo atque incolume pecunias populis imperaret, manus cogeret, loca expugnaret, exercitum duceret, quo item supplicio dignus esset, qui talia conanti opem aut fauorem praestaret aut ei militaret; postremo, quid de eo iudicandum, qui huiusmodi hominem nihil peccare defenderet et contra ipsum duci {exercitum}[62] aut gladium stringere detrectaret. Muffti ita rescripsit, ut, qui huiusmodi hominem quacumque ratione iuuarent, graui supplicio dignos significaret; qui uero contra eum arma ferre nollent, ueluti prophanos ac fidei suae desertores execraretur. Rescriptum postmodum in uulgus dissipatum et per Chiauss Bassy ad Baiazethem (ut putant) missum[63]. Sed nudiustertius rediit huc Chiaussius quidam, quem ad Soltanum Selinum cum literis a patre missum Paiazethis milites interceperant. (f. 134r:) Is huiusmodi mandata Paiazethis referebat ad Principem: nihil sibi cum eo esse rei, neque contra ipsum hoc bellum suscepisse, neque eius dicto audientem esse recusare, cum fratre sibi negotium esse et de uita certamen, cuius gladio aut sibi cadendum sit aut illi suo pereundum. Cum enim utrumque superstitem esse non liceat, sibi statum esse non expectare diutius, sed hanc rem uiuo patre uelle definire[64]. Proinde recte facturum patrem, si se huic ipsorum contentioni non immisceat; alioqui statim ut eum contra se traiecisse audierit, se totam Asiam caedibus atque incendiis repleturum, tantam stragem editurum, quantam nec Tamerlanes edidisset, nec quisquam fidei ipsorum infestissimus[65] hostis edere posset; neque esse, quod pater speret se eum in potestatem redigere

60. Cf. de passage ‘Timetur, ne Paiazethes (..) occupet’ met: B.253,(27)-254,(5). ‘Agiamoglani’ zijn de ajem-oglans.
61. ms.: ‘)’ ontbreekt.
62. [[exercitum]]
63. Cf. de passage ‘(..) quid de eo sentiendum esset (..) missum’ met: B.217,(5-24): ‘Quae postquam ad Suleimannum perlata sunt, ad suum Mufti (quem supremum Turcarum sacris antistitem haud dubie memineris), a quo in rebus dubiis tanquam a quercu Dodonea responsa petuntur, refert. Quomodo habendus sit, qui se vivo pecunias et manus cogat, oppida expugnet, imperii quietem turbet. Quid item de iis censeat, qui castra ejus sequantur, et talia conanti auxilio sint; ac postremo de iis qui arma capere recusent, et nihil eum peccare defendant. Respondit Mufti eum hominem et qui ejus sectam sequantur, videri quovis supplicio dignos; qui vero contra eum arma ferre detrectarent, tanquam profanos et religionis desertores pro intestabilibus habendos. Hoc responsum in vulgus effertur atque opera praefecti Chiaussorum ad Bajazetum mittitur’. Zie voor de tekst die hieraan vooraf gaat n. 59.
64. ms.: ‘diffinire’
65. ms.: ‘infessiss<imu>s’

posse: sibi fugam exploratam esse et de certo loco, quo se recipiat, prouisum esse. His ille non leuem curam istis iniecisse uidetur.

Allatum est etiam his diebus Paiazethem oppidum, cui pro Sanziacho filius Selini praefuerat, maximis exactis pecuniis grauiter uexasse ac paene hostili more diripuisse[66]. Selinus potestatem non facit pugnandi, neque ab Iconii munitionibus discedit, ut qui patrem sibi opem laturum speret, malit ab[67] expectando certam uictoriam consequi quam intempestiue congrediendo ancipitis praelii discrimen subire[68]. Atque haec est rerum in locis constitutio. Quae deinceps sequentur, primis literis sacrae Caes. M.V.[rae] significabuntur[69]. (..)

Busbequius ('Ex castris Turcicis iuxta Chalcedon') aan Ferdinand d.d. 21-6-1559 (k: WSA Tk.I,14,(2) f. 146-149r, f. 149v)[70]

(f. 146r:) (..) Cum temporibus confisus M.[ttis] V. {sc. literas}, quibus pacis spacium ad octo annos restringebatur quibusque omnes pacis conditiones nominatim enumerabantur, Rustano Passae obtulissem, illud duntaxat consecutus sum, ut trans mare responsum mihi datum iri Rustanus diceret. Etenim eo tempore expeditio contra Sulthanum Paiazethem magno tumultu apparabatur, neque eius {sic} fere rebus nisi ad eam expeditionem necessariis Passae uacabant. Paucis post diebus utpote quinta Junii transmissum est in Asiam. Eo ipso die allatum est Paiazethem profligatum eumque uulneratum cum uno aut altero comite uix uiuum effugisse. Tertio die, quam huc uentum est, mihi datum est Diuanum et ad Principis

66. Cf. de passage 'Sed nudiustertius rediit huc Chiaussius (..) diripuisse' met: B.217,(24)-218,(22): 'Paucis post diebus rediit Constantinopolim quidam de corpore Chiaussorum, quem a Suleimanno ad Selimum ablegatum Bajazetes interceperat; per quem patri nunciabat sibi cum eo cuncta pietatis officia constare; nulla contra eum arma mota, neque recusare, quin ei in rebus omnibus dicto audiens sit. Cum fratre sibi negotium et de vita certamen, cujus ferro sibi necessario cadendum sit aut illi suo. Nefas superesse utrumque. Hoc dissidium eo vivo finire sibi certum esse; proinde ipsum rectius facturum, si se certamini eorum non interponat, neque alterutri auxilio sit. Quod si (ut ferebatur) mare trajiciat, ut Selimo suppetias eat, ne speret se facile in potestatem redactum iri. Exploratum habere perfugium. Sed eum non prius transiturum in Asiam quam ipse incendiis, caedibus, ruinis totam deformasset, nihilo mitius quam aut Tamerlanes aut alius quivis hostis importunissimus. Haec ita renunciata haud mediocrem Suleimanno curam attulerunt. Simul audiebatur Axuar oppidum, cui filius Selimi pro Singiacco praefuerat, a Baiazete captum, exactaque magna pecunia foedum in modum direptum'.
67. ms.: 'malita[.]'
68. Cf. de passage 'Selinus potestatem non (..) subit' met: B.219,(16-22).
69. ms.: 'significabantur'
70. Zie voor de context van deze brief H. IX, p. 233 vlg..

manum osculandum sum introductus (..).

(f. 148r:) Propter aduersae pugnae Paiazetis casum uidentur mihi isti insolentiores facti aut certe propter restrictum ad octennium pacis spacium alieniores, non tamen illis meo iudicio parum negocii superest, neque ita funditus euersae sunt res Paiazethis, ut illi nihil spei supersit, quemadmodum primis post conflictum diebus ferebatur, ac mihi plus paene acquisiuisse uidetur, quam amiserit. Amisit quidem de suo exercitu non paucos, sed longe plures ex fratris militibus ceciderunt. At famam fortitudinis magnamque admirationem omnium est consequutus, quod parua manu maximas fratris copias inuadere non dubitarit, quod acerrime impetum fecerit, quodque aduersos bombardarum ictus non curauerit, quominus intrepide subiret. Haec ei apud milites magnam gratiam magnumque fauorem conciliant. Itaque nihil est eius nomine illustrius. At Selinus contra ut timidior uituperatur. Quae res Principem Turcharum omnia suspectantem non mediocriter angunt, quemadmodum ex multis non obscuris significationibus iudicare licet[71].

Paiazethes hoc praelio facto in suum Zanziackatum se cum copiarum parte recepit, ubi restaurando exercitui operam dare dicitur. Patrem tamen missis nunciis ac literis mitigare et reconciliare studet, facta excusatione, conferendo in fratrem culpam[72]. Sed magnum opus mihi (f. 148v:) uidetur, ut uel pater ipsi uel ipse patri ex animo unquam credat, multumque adeo laboris superesse iudico. Quod si quae eum insidiae aut inopinatus casus sustulerint, non tamen non magnum damnum Princeps Turcharum accepit, omni exercitu suis sedibus maxima rerum omnium caritate euocato, quem quidem compluribus donatiuis mulcere, si procedendum fuerit, longius necesse erit. (..)

Busbequius aan Ferdinand d.d. 13-8-1559 (k: WSA Tk.I,14,(3) f. 20-24r (= 1))[73]

(f. 21r:) (..) Demum post aduentum IX Iulii Domini Alberti et mei Secretarii cum muneribus oblatis actionem instaurassem, illi aliquanto benigniores facti, ne nichil mihi concedere uiderentur, alteras illas literulas adiecerunt eo impensius, quod nuntiis de classe serenissimi Regis Philippi acceptis non modo nullam pacem respecturum Regem Philippum, quo minus, quae damna posset, illis inferret, uerum etiam plerasque triremes Gallicas, id est quae Gallis ante seruiuerunt, ad

71. Cf. de passage ‘Propter aduersae pugnae (..) licet’ met: B.225,(5)-226,(14).
72. Cf. de passage ‘Paiazethes hoc proelio (..) culpam’ met: B.245,(5-14).
73. Busbequius schreef op dezelfde dag een tweede brief aan Ferdinand (o: WSA Tk.I,14,(3) f26-29 (= 2, g), f. 37v). Deze brief verschilt vooral in het begin van de brief die hieronder wordt weergegeven; het verhaal over Bayazid komt in grote lijnen overeen. Zie voor de context van deze brief H. IX, p. 246-253.

eam classem accessisse intellexerunt. Sed hae literae rursus michi non satisfaciebant. Pecuniis enim duntaxat blanda uerborum esca insidiabantur. Quas ubi iam fuissent consecuti et in manibus tenerent, si quid Caes. Maiestas postulasset aut eidem iustum fuisset uisum, illi contra [id] sibi uideri iniustum respondissent et Caes. Maiestatis expectationem frustrati essent. Ego itaque omnem rem in praesentia definiri et transigi cupiebam, ut nullus in posterum locus dubitationi aut contentioni relinqueretur. Ideo literas certas et claras postulabam. Quod eo liberius faciebam, quod, quibus illi difficultatibus premerentur, non me praeteribat, ut eos astringendi et rem ex sententia Caesar. Maiestatis conficiendi opportunius nullum tempus sperare oporteret. Id tamen hactenus perficere non potui, neque quid michi postremo responsuri sint, si modo responsuri sunt, adhuc coniectura consequi possum. Ipsi quidem uideri iam uolunt cum Baiazete redituri in gratiam, deque ea re magna dissipata est (f. 21v:)[74.] fama[75.]. Haec res, quo michi insolentius responderent, efficere posset. Sed agant illi, ut uelint, et quantum uelint, pacificentur: nunquam mihi persuadebunt, quin, quicquid eius facturus sit Baiazetes, ea gratia non sit facturus, quo certius mortuo aut etiam uiuo patre ad Imperium perueniat, ipsi uero, hoc est iste Princeps et Selimus, non eo sint spectaturi, ut uel illum tollant de medio uel modis omnibus illius ad Imperium impetus frangant aut impediant, ita ut his consiliis atque animis, quae concordia futura sit aut quantum alter alteri sit crediturus, minime obscurum sit. Nunquam iste Princeps tanto superstite Imperii aemulo secure regnabit, neque se quoque mouere aut ab Imperii sede, nisi uehementer fallor, longius discedere audebit, cum huius insidiae et regni occupandi libido continuo uersabuntur ante oculos.

Quae sua incommoda non ipsi ignorant, sed ab aliis ignorari putant. Haec me inducunt, ut paulo liberius agam, neque magnopere metuendum putem, et iam si me rebus adhuc dubiis dimittant, id enim ipsorum longe magis quam Caes.[76.] Maiestatis rationibus aduersum esset: ea enim sunt tempora, ut illis pax, Caes[77.]. Maiestati bellum optatius esse debere uideatur. Ac nescio, an unquam pulchrior[78.] bene in Vngaria gerendi facultas se offerret. Sed id inquirere non est meum, tantum dico fortasse quodam ueluti fato aequissimis a Caesarea Maiestate conditionibus perscriptis subscribere recusaturos (..).

(f. 22r:) (..) Ratio belli intestini istorum ita se habet: ea die,

74. De kopiist heeft hier in strijd met zijn gewoonte aan het begin van een pagina het woord ‘est’ dat op de vorige pagina voorkwam, nog eens herhaald.
75. Cf. de passage ‘Ipsi quidem uideri (..) fama’ met: B.245,(15-24).
76. ms.: ‘Caesa.’
77. ms.: ‘Caesa.’
78. ms.: ‘pulchriorem’

qua hic Princeps in Asiam transmisit, quae fuit Iunii V, nuntiatum est Baiazetum commisso cum fratre proelio superatum fuga sibi consuluisse. Haec cum Baiazetis clades uanis rumoribus (f. 22v:) in maius efferebatur, et cum multa alia tum saucius ipse et paene solus effugisse iactabatur. Sed non multis post diebus cognitum est maius ipsum fratri damnum intulisse quam ipse accepisset, et tametsi pro ratione utriusque copiarum ipse maiorem iacturam fecisse iudicaretur, sed hoc rursus incommodum summa uirtutis opinione gratiaque militum ex conflictu parta egregie compensabat. Nam quod parua manu fratrem paternis studiis ac multorum Bellerbegorum auxiliis subnixum in castris non esset ueritus aggredi aduersusque ictus bombardarum summa constantia subiisset, nec multum abfuisset, si puluis de improuiso subortus prospectum non ademisset, quin fratrem profligasset, graciosum eius nomen apud omnes efficiebant. Ex eo praelio in Singiaccatum suum Amasiensem se recepit eo consilio, ut exercitum restauraret ac interim patris animum, si posset, recuperaret. Mox etiam insecutus est Selimus, cui se ex praescripto istius Principis adiunxerunt Mehmeth Bassa tertius Visirius et Beglerbeg Graeciae uterque cum magnis copiis[79]. Aiebat nihilominus de reconciliatione cum patre Baiazetes multaque tentabat, quibus se eius iram lenire posse speraret, imprimis fratris iniurias, quas diutius tollerare nequiuisset, allegans et commemoratione liberorum, quos ille complures habet, animum aui ad misericordiam adducere studens, quibus rebus Solimanus nonnihil interdum flecti uidebatur, tamen non eatenus ut illi se tuto credere posset Baiazetes, atque uterque tempori magis inseruire uidebatur, ut alterum deciperet, quam uere aut sincere sentire. Fecerat hoc etiam Baiazetes, ut de suis complures ad patrem mitteret, qui se ipsi purgarent. Sed (f. 23r:) eos hic Princeps illico, ut aduenerant, in uincula coniectos tormentis subiiciebat, deque iis quaestionem habebat, ut conscios consiliorum Baiazetis erueret, ipsumque Baiazetem insidiis intercipere conabatur[80].

Quibus rebus ab eo cognitis patris gratia desperata ad extrema descendere constituit[81]. Tenebatur propemodum ex omni parte circumsessus inimicorum copiis ac uix fugae locus relinquebatur[82], sed ille die ipso Baiorani, hoc est Turcorum paschatis, de improuiso iter ingressus alios, qui negligentius adseruabant, fefellit, alios inopinato adortus disiecit. Bassam Sebastopolitanum ita delusit, cum quosdam ueluti transfugos tumultuose nuntiatum misisset Baiazetem alia uia iam

79. Cf. de passage ‘Ratio belli intestini (..) copiis’ met: B.223,(30)-224,(26), B.253,(2-6), en B.253,(16-18).
80. Cf. de passage ‘Aiebat nihilominus de reconciliatione (..) conabatur’ met: B.245,(5)-246,(6).
81. Cf. de passage ‘Quibus rebus ab eo (..) constituit’ met: B.248,(11-17).
82. Cf. de passage ‘Tenebatur propemodum ex omni parte (..) relinquebatur’ met: B.245,(24)-246,(1).

praetergressum esse, ille ut eum persequeretur, subito stationem desereret liberamque transeundi potestatem Baiazeti faceret. Atque haec tanta dexteritate administrauit relicta ad speciem in castris inutili multitudine duobusque infantibus et pellicibus item duabus grauidis, ut uix triduo post Mehmeth Bassa et Belgerbeg Graeciae, qui illum obseruabant, discessisse cognoscerent. Illi tamen insequuntur[83.] grauissimis ab hoc Principe acceptis mandatis ac poena capitis proposita, ni illum sibi uiuum aut mortuum sistant, sed frustra, ut opinor, cum ille multo maiora itinera faciat fugiens cum expedito exercitu quam illi insequentes cum ingenti agmine et multis rebus impedito[84.]. Sunt, qui ad portas Caspias iter flexurum putent, sunt, qui Babiloniam aut Teredonem recta petiturum, ut iis locis de improuiso occupatis cum Lusitanis et quibusdam Arabiae populis feris et huic Imperio uehementer infestis belli consilia communicet ac fortasse etiam cum finitimis Persis. Nam ne se ad eos recipiat, pace impeditur, quae huic Principi cum Rege Persarum intercedit, quam se uiolare nolle idem Persarum Rex profitetur. Ideoque Baiazetem (f. 23v:) admonet, ne ad se ueniat, quod eum repetenti patri negare non posset.

Nihil omnino potuit huic Principi grauius accidere hac Baiazetis fuga, cum neque ipse deinceps sine suspicione regnare, neque Selimo, quemadmodum uellet, regnum stabile relinquere possit. Itaque furit illum sibi e manibus elapsum, ac persequi quidem eum uellet aut certe castra propius admouere, quo Selimo plus adderet authoritatis. Sed cum Bassae indignantem atque aegre ferentem retinent, neque quoquam[85.] exire patiuntur propter magna et uaria pericula, quae portenduntur, atque in iisdem castris, quae habet in opposito Constantinopoli littore, commorandum censent aut Constantinoppolim redeundum, longius ab Imperii sede discedere haud mediocriter suspecta militum fide nequaquam placet.

Quid capturi sint consilii, ubi Baiazetem alicubi constitisse audierint, aut quam belli gerendi rationem instituent, postquam ad id temporis uentum erit, scribam Regiae Celsitudini uestrae diligenter. Hoc interim boni consulere non dedignabitur. Nuntiatum est Baiazetem cum XV millibus hominum iam tandem constitisse loco tuto, cui nomen est Passinoua in confiniis Persiae. Transeunti prope Azirim Aias Bassa eius loci praefectus occurrit. Sed eum ipse ita repulit ac profligauit, ut, qui adhuc sequebantur, Mehmet Bassa, Selimus et Beglerbeggus Graeciae, huius praelii accepta fama optimum iudicauerint non progredi ulterius; itaque alii alibi, Mehmeth Bassa Aziri remansit. Incredibile damnum ex omnium rerum penuria huius Principis exercitus accepisse

83. ms.: ‘insequntur’
84. Cf. de passage ‘(..) sed ille die ipso Baiorani (..) impedito’ met: B.248,(30)-249,(15), en B.251,(15-21).
85. ms.: ‘quocquam’

dicitur. Baiazetes, quacunque iuit, omnibus ianuis, postibus atque arboribus scriptum et adfixum reliquit, quantum amplius, quam a patre acciperent, stipendii nomine Gianizeri[86.], Spahii ac reliqui praetoriani milites se Imperatore accepturi essent, ut a sequenti exercitu legeretur. Itaque iam in istius Principis Castris militum uoces audiri dicuntur ipsius imperium propemodum fastidientium[87.]. Persarum Rex magnum exercitum sub signis (f. 24r:) habet, ut Baiazeti eat obuiam. Nam ueretur, ne Regionem Sirianam, ex qua magnos fructus capit, sibi eripiat. Sunt, qui putent aut ficte haec agi aut facile inter Persam et Baiazetem conuenturum. Ad Baiazetem magni ex omnibus partibus concursus fiunt, praesertim ex Georgianis et Chiurtis, quos uocant, atque omnes certatim operam suam et auxilia deferunt et praecipue eum iuuant commeatu. Ille humaniter appellatos negat esse opus, sibi nunc satis superque copiarum esse. Si res ita ferat in posterum ipsorum opera libenter usurum. Iste Princeps quando aliud facere non potest, simulat se redire cum eo uelle in gratiam Trapezunti aut aliquo simili oblato singiaccatu. Sed non est credibile semel deceptum Baiazetem fidem illi adhibiturum. Neque tamen id multum refert. Viuat ille modo. Non deerit istis[88.], quod curent, neque erit, quod de longinqua expeditione multum cogitent, cum huius insidias et regnandi cupiditatem continuo suspicabuntur. (..)

Busbequius aan Ferdinand d.d. 24-8-1559 (k: WSA Tk.I,14,(3) f. 41a)[89.]

(f. 41a recto:) (..) Scripseram nuper Baiazetem in ea loca penetrasse, ubi iam ab istorum ui et insidiis tutus esset, nimirum ad confinia Persiae. Postea auditum est diu ipsum persequutos fuisse quatuor Beglerbegos: Marasiensem, Azirensem, Mosopotanum {sic} et Sebastonopolitanum {sic}. Quos dum ille rebus omnibus inferior efugere contendit, intra ipsius Sophi[90.] praesidia se recepit transmisso fluuio Araxe, qui imperium Persae ab huius Principis ditione diuidit; eo quoque quos dixi Belerbegos[91.]. Hi ne sui Principis mandato deessent, qui capitis poenam[92.] in eos constituerat, ni illum caperent aut interficerent, transmiserunt, sed, cum unius atque alterius diei itinere processissent[93.], obuiam habuerunt aliquot ductores,

86. [[s]]
87. Cf. de passage ‘Baiazetes, quacunque iuit (..) fastidientium’ met: B.254,(5-11): ‘Caeterum Bajazetes quacunque incesserat, aedium postibus inscriptum relinquebat: se duplex stipendium daturum militibus, qui ad se transissent. Quae res suspectos ducibus milites faciebat, et quod identidem voces audiebantur magnae in Bajazetem benevolentiae indices’.
88. ms.: ‘isti’; maar Busbequius aan Ferdinand d.d. 13-8-1559 (= 2): ‘istis’
89. Zie voor de context van deze brief: H. IX, p. 248-253.
90. Cf. H. XVII, p. 427 (n. 9).
91. ms.: ‘Belerbeg’
92. ms.: ‘penam’
93. ms.: ‘procesissent’

Persas quibus percunctantibus, quid in aliena ditione armati quaererent, Turcae responderunt se (f. 41a verso:) filium Principis sui rebellem persequi. Persae contra ibi cum Principe ipsorum pacem esse et amicitiam, proinde finibus suis abstinerent, ni uellent pro hostibus haberi. Quo responso accepto Turcae optimum iudicarunt non progredi longius, ac se ad suos receperunt. Sed aiunt non procul ab eo loco fuisse Persae filium cum decem millibus equitum, qui Baiazetem quam honorificentissime exceperat, ex quo multi putant Persae diu cum Paiazete clam negotium fuisse. Aiunt plerique Baiazetem octo aut decem millibus equitum Araxem traiecisse. Alii: cum paucioribus itinere unius dumtaxat diei insequentes cum multo maioribus copiis Belerbegos praecessit, tres secum una filios duxit, filias ac filiolum infantem Amasiae reliquit; extremum agmen cum suis, qui sibi eam prouinciam depoposcerant, ut Bellerbegos morarentur ac sustinerent, Turcae profligarunt, quo ex numero nonnulli captiui huc adducuntur[94]. Videntur isti magnam spem concepisse Sophi sibi traditurum Baiazethem. Alii contra existimant: cur enim Persa eum, per quem, quicquid ipse et pater amiserunt, recuperare possit, diuino beneficio sibi oblatum temere e manibus dimittat, praesertim[95] cum post confectam pacem non modo ipse nullis ab hoc Principe beneficiis affectus, sed contra contemptus ab eo uideri possit. Fecerunt omnino pacem cum Persa Turcae, qualem cum Caes.[a] M.[te] sua uidentur uoluisse facere, hoc est, in qua nihil esset certis conditionibus astrictum, sed a mutuis liberae uoluntatis officiis penderent omnia. De qua pace cum sibi Persae amplissima promitterent, liberaliter suo more, ut est uerisimile, pollicentibus[96] Turcis, missis aliquoties huc literis, nuntiis atque oratoribus, ne hoc quidem obtinere potuerunt, ut in posterum libera essent inter utramque gentem mercaturae commertia[97]. Cum etiam huc quidam Georgianus Persae subditus transfugisset, eumque Persa summis precibus repeteret, id ipsum obtinere non potuit. Idem Persa cum superioribus annis fratrem, qui huc profugerat, ad se remitti postularet, nihil est consequutus, quin potius isti contra eum fratrem armarunt. Rerum omnino memorem Persam futurum putant, et par pari, quod aiunt, relaturum[98]. Hic Princeps nuntios de his rebus ad eum misit, qui post mensem expectantur. Multum refert ad praesens Caes.[ae] M.[tis] suae negotium, quid ii nuntii sint relaturi, ac fere ex eo, quicquid est reliquum, pendere uidetur, nam si minus ex sententia istius

94. Cf. de passage ‘Quos dum ille rebus (..) reliquit’ met: B.249,(8-15), B.254,(11)-255,(22), B.256,(29)-257,(1).
95. ms.: ‘persertim’
96. ms.: ‘policentibus’
97. Cf. de passage ‘(..) sed a mutuis libere (..) commertia’ met: B.256,(10-13).
98. Cf. de passage ‘Idem Persa cum superioribus (..) relaturum’ met: B.248,(4-11).

Principis renuntiatum sit[99.], multi hunc Principem Alepi hiematurum existimant. Iam Aziris Mechmet Bassae, Carahemit Selimi, Orffa Bellerbegi Natoliae, Merchin Beglerbegi[100.] e Graecia hibernis destinari dicuntur[101.]. (..)

Busbequius (Prinseneilanden) aan Ferdinand d.d. 4-11-1561 (d: HAMMER (1828), III, 382)[102.]

Heri tandem venit exspectatus orator Persae, quem valde honorifice exceperunt. (...) {Princeps Turcharum} prope aedes, in quibus divertit Orator, transiturus, ut se Persis in equo ostendat, ut ea ratione si quam habent de ejus imbecillitate opinionem deponant; etenim videtur ipsi, quidquid tergiversatur Persa, quidquid ei refragatur M.V.C. ex hoc fonte manare, quod per morbum et aetatem invalidus et rebus gerendis inutilis aestimaretur.

Busbequius aan Ferdinand d.d. 21-1-1562 (m: WSA Tk.I,15,(2) f. 14/5 (sv)[103.]

(f. 14r:) De Persa fere omnium opinio est, quicquid optimates isti simulent, nulla {ratione} conduci eum posse, ut[104.] Turcharum Principi filium[105.] Paiazettem reddat[106.], et idem nunciant, qui ex illis confiniis ueniunt, sed et Persarum[107.] regis[108.] explorator quidam, qui hic ignotus obuersabatur, id ipsum constanter affirmauit.

Non est hoc loco praetereundum, quid[109.] [c..][110.] his diebus quidam amicus meus uir prudens et fide dignus[111.] cum hoc Persae exploratore egerit. Is cum forte incidisset in hominem Persam sub habitu mercatoris circumeuntem, et eum per

99. Cf. de passage 'Hic Princeps nuntios (..) sit' met: B.325,(17-18).
100. ms.: 'Beglerbeg'
101. Cf. de passage '(..) multi hunc Principem (..) dicuntur' met: B.329,(5)-330,(10).
102. Zie voor de context van deze brief H. IX, p. 258.
103. Deze tekst geeft informatie over een uitzonderlijke ontmoeting van Zernovitz met een Perzische spion (cf. H. X, p. 276). Dit is niet de oorspronkelijke brief die Busbequius daarover naar Wenen heeft gestuurd maar een samenvatting of bewerking. Niet alleen de vele doorhalingen wijzen erop dat de tekst een compositie was maar ook het bijschrift dat deze informatie getoond was aan de secretaris Gamez om naar Spanje verstuurd te worden vóór de 26 februari 1562. Gamez was keizerlijk secretaris van de Spaanse correspondentie, cf. FIRNHABER (1861), 16 ('Alphonso de Camess); TURBA (1895), 447 (n. 4) ('Gamez'); HOLTZMANN (1903), s.v. 'Gamez'.
104. [[P.]]
105. [[..]]
106. [[-]]
107. [[se.. quidam]]
108. [[exp quidam]]
109. Aanvankelijk geschreven als: 'quod'
110. Dit woord is toegevoegd boven de regel.
111. [[incidisset in Persicum illum exporatorem]]

causam aliquid ab eo mercandi ad se domum deduxisset, tandem longo sermone ultro citroque habito perfecit, quod Persa ei se totum patefaceret, fassusque est se Persarum Regis aulicum familiarem esse, ab eoque huc missum, ut, quid de Oratore suo factum esset, referret, idemque affirmabat Persarum Regi nihil minus esse in animo quam Paiazettem reddere. Cum uero amicus meus quaereret, cur ergo talem (f. 14v:) Oratorem huc misisset, respondebat Regem suum magni consilii hominem[112.] non tamen temere id fecisse, nec esse mirandum, si is Orator id muneris non detrectasset, quandoquidem ea esset Persarum in suos Reges charitas et obedientia, ut[113.] mortem appetere[114.] non dubitarent, cum eis ita expediret. Hunc oratorem esse inferiorem dignitate, quo aequiore animo hoc munus susciperet. Fuisse a Persa paulo ante profectionem relatum inter Sultanos et donatum[115.] luculentis[116.] prouentibus, quam dignitatem et quos prouentus Orator[117.] condito domi[118.] ante discessum testamento in filium adolescentem[119.] transtulisset, qui honos et[120.] redituum[121.] accessio filio acquisita patri, quicuncque casus incidisset, magno futurus esset solatio. Idem amicus meus deinde dictum exploratorem de expeditione classis Regis Catholici in[122.] Africam, de incertitudine atque infirmitate pacis nostrae, de tumultu[123.] Moldauico, deque plurimis, quae Persam non ignorare referret, docuit. Postremo uero magnopere fore ex usu eius domini, si cum Caes.[a] M.[tte] V. foedus et amicitiam iungeret, demonstrare coepit. Cui Persa respondit non esse dubium, quin hanc condicionem Dominus suus libentissime amplecteretur, modo certum esset, si Oratorem inde[124.] misisset (f. 15r:) ad Caes.[am] M.[tem125.], non passurum repulsam.[126.] Qua re[127.], cum amicus meus diceret non esse dubitandum de uoluntate Caes.[ae] V.M.[tis], Persa, qui ex his sermonibus magnam laetitiam perceperat, statim ultro pollicitus est[128.] se rediturum ad dominum suum atque haec omnia illi coram expositurum,[129.] acceptis literis fidei seu

112. [[nihil minus]]
113. [[-]]
114. [[pari causa]]
115. [[-]]
116. ms.: ‘lucu[[lenti]] lentis’
117. [[transt]]
118. [[p.]]
119. [[transt]]
120. [[-]]
121. ms.: ‘reddituum’
122. [[Affricam]]
123. [[Mol]]
124. [[..]]
125. De woorden ‘ad (..) M.[tem,] zijn toegevoegd in de marge.
126. [[Tunc amicus meus non esse addubitandum ---]]; Het woord ‘Tunc’ is toegevoegd boven de regel.
127. De woorden ‘Qua re’ zijn toegevoegd in de marge.
128. [[-]]
129. [[atque]]

credentialibus a domino suo ad M.tem Caesaream[130.] profecturum esse[131.], ut M.tis V.rae Caesareae animum cognosceret. Nunquam Caes.a V.ra M.tas[132.] promptam et inclinatam se[133.] declarauerit[134.] ad[135.] eiusmodi[136.] amicitiam et confoederationem acceptandam.[137.] Posse eius rei causa postmodum[138.] Oratores solemnes hinc inde per Portugalliam[139.] mitti, atque[140.] se plane credere, quod tunc Persarum Rex ad Caesaream V.ram M.tem unum uel duos ex filiis[141.] Solthani Paiazettis missurus esset, utpote[142.] quod non eo animo eundem Paiazethem et filios eius retineret, ut omnes in Imperium paternum reducat, sed ut iisdem pro commodo suo in omnem occasionem uti queat. Caeterum quo certiora de his rebus[143.] explorator ipse Persa[144.] ad dominum suum referre[145.] posset, conuenit[146.] utrinque, ut amicus meus rem omnem mecum conferret, prout mox[147.] factum est, ac uolebat amicus meus, ut ego plane promitterem M.tem V. Caesaream perpetuum foedus (f. 15v:) ac amicitiam cum Rege Persarum initurum, si mitteret Oratorem. Hoc promittere dicebam non esse officii mei, nisi prius de tota re cognouisset Caes.a M.tas V.. Posse hoc referre: me polliceri, si quis orator ueniret, eum liberaliter et honorifice exceptum iri et cum bono aliquo responso dimissum iri. Amicus meus negabat hoc Persae futurum satis, qui plane certus esse uellet, si ueniret Orator, perpetuum foedus et amicitiam stabilitum iri. Ego negabam me scire, quod de eo re futurus esset Caes.ae M.ttis V animus, ideoque nihil posse affirmare, ne, si quid esset impedimenti, minor esset in posterum Caes. M.tti V. apud eum Principem fides. Sed in eo tandem[148.] conuenimus, ut referret ei, si quis ad Caes. M.ttem V.am a suo domino mitteretur Orator, me sperare et credere impetraturum, quae uellet. Affirmare nihil posse, quod id esset praeter munus ac officium meum.

130. [[profectum]]
131. Het woord ‘esse’ is toegevoegd boven de regel.
132. [[M.tas]]
133. [[est]]
134. De woorden ‘M.tas (..) declarauerit’ zijn toegevoegd in de marge. Het woord ‘se’, dat op deze plaats in de tekst voorkomt, is niet opgenomen, omdat hetzelfde woord ook reeds in de toevoeging in de marge voorkomt.
135. [[hanc]]
136. Het woord ‘eiusmodi’ is in de marge toegevoegd.
137. [[promtam - declarauerit -]]
138. Het woord ‘postmodum’ is boven de marge toegevoegd.
139. [[ad.]]
140. [[sibi - p]]
141. [[Pai]]
142. [[quoque]]
143. [[Persicus]]
144. De woorden ‘ipse Persa’ zijn toegevoegd in de marge.
145. ms.: ‘refferre’
146. [[inter]]
147. [[-]]
148. [[in eo]]

Quae cum amicus meus renunciasset, ille hoc responso ualde laetus duodecima praesentis mensis Ianuarii discessit, pollicitus se intra quatuor menses ad summum rediturum cum literis credentialibus ad Caes. V.M.ttem. Hoc quicquid est, quod obesse nihil, prodesse autem Caes. V.M.ttis rebus uehementer possit, negligendum non est uisum, ne amissa occasio fortasse frustra requireretur. Quodsi nihil aliud ex huius hominis aduentu M.tas V. Caes.a consequeretur, quam ut de statu consiliisque Regis Persarum certa noua cognosceret, non esset contemnendus fructus, praesertim hoc tempore, quo reliquarum omnium momenta a rebus Persicis dependere uidentur. Tuto autem et non incommode poterit itinere[149.], quod mihi et amico meo[150.] uidebitur securius, ad Caes. V.M.ttem peruenire, quando istius rei praeter me et amicum nostrum nemo conscius est.

Busbequius aan Ferdinand d.d. 24-3-1562 (k: WSA Tk.I,15,(2) f. 69, f. 70v)[151.]

(f. 69r:) Redierunt Chiaussi quos ad Persam missos aliquando scripsi. Aiunt se liberaliter ab eo habitos, Paiazetem dedere atque omnia facere, quae uelit hic Princeps, paratum esse (quin etiam locum, ubi Paiazettem sistere uelit, designasse), modo sibi aliquis mittatur magna auctoritate uir, cui illum tradat. Quo nuncio multum se confidere magnaque laetitia affici Passae[152.] prae se ferunt, sed qui altius penetrant remque exactius perpendunt, hanc Passarum laetitiam temporis causa fingi putant, cum reuera nunc minus spei sit recuperandi Paiazettis, quam fuerit unquam. Non longissimum tempus certiora in alterutram partem indicia dabit, praesertim cum breui ab eodem Persa duo expectentur Oratores, quorum ad Selinum alter, alter ueniat ad ipsum Principem.

Solthanus Selinus his diebus patri dono misit equos duodecim cum pueris decem et septem. Ei pater concessit Cotyay praefecturam quam prius obtinuerat, ut propius adesset Constantinop<olim>, ut quidem interpretor, si quid sibi humanitus euenisset. Eiusdem Selini duae filiae nupturae huc traiecerunt. Sponsi eorum Mechmet Passa et Pihili classis praefectus. Toti sunt in apparandis nuptiis. Princeps subinde ualetudine conflictatur aduersa. Puto non diu futurum superstitem, non quod eum tam deprimant anni quam curae ob transfugium Paiazetis. (..)

Busbequius aan Ferdinand d.d. 14-4-1562 (k: WSA Tk.I,15,(2) f. 85-87r)

(f. 86v:) (..) Venit a Persa alter orator cum exiguo comitatu, ut quod magna celeritate huc aduolarit. Is die dominico ad Principem fuit introductus, cui ingentes domini sui literas

149. [[maritimo]]
150. De woorden ‘mihi (..) meo’ zijn toegevoegd in de marge.
151. Zie voor de context van deze brief: H. IX, p. 276.
152. ms.: ‘Passa’

obtulit. Interrogatus, num praeter literas ulla mandata haberet, negauit. Quid illis literis nominatim contineatur, scire non possum, nisi, quod fere suspicor quorundam sermonibus et coniecturis persuasus, in iis causas a Persa prolixe reddi, cur Paiazetem dedere non possit, tum postulari, ut illi pater Sanziakatum in confiniis suae ditionis concedat, utpote Babiloniam aut Erzrum, ubi medius inter (f. 87r:) utriusque Principis fines tuto uitam trahere possit. Q[uin] etiam audio huc descendere Persam, ut se de suo [-] aliquid adiecturum promittat, sed mihi non sit [ueri] simile, quicquid mihi Bassa denunciarit, huic conditioni assensurum Principem, nam id quidem esset meo iudicio ad magnam Regni spem Paiazetem reseruare, nec refert, quod aiunt, Paiazetis liberos pro obsidibus huc missum iri, siquidem nec omnes missurum Persam arbitror, et etiamsi mittat omnes, tamen cum ea aetate sit Paiazetes, ut alios liberos facile procreare possit. Non puto magnopere salutem liberorum respecturum, modo regnandi spes se offerret. Mihi quidem ista uidentur, de quibus paulo post certius iudicium fieri poterit. (..)

Busbequius aan Ferdinand d.d. 29-4-1562 (k: WSA Tk.I,15,(2) f. 123-129, f. 130v (= 2))

(f. 128v:) (..) Quod ad res Persicas et negocium Paiazethis attinet, isti uolunt uideri magnam habere spem processurum ex sententia. Petierat sibi Persa mitti quinquies centena ducatorum millia, quae in sumptus ob Paiazethem factos expensa ferebat, ea nunc ad eum mitti dicuntur. Conscripserant isti ad duo Ianitzerorum millia et totum ordinem Spahiarum, qui eas pecunias in Persiam deducerent. Ad hunc militum numerum complures (f. 129r:) Sanziaki et Beglerbeghii illorum confiniorum erant conuenturi, sic ut exercitus speciem efficerent. Sed Orator Persicus protestatus est, si cum tantis copiis irent, fore, ut nullo pacto Persa Paiazethem redderet, ne sibi ui extortus uideretur aut eum metu dedisse. Constituerunt ipsi Solthano Paiazethi dare Sanziakatum in iis confiniis, ubi uitam tuto degere possit, sed totum negocium meo iudicio anceps, lubricum et incertum est, quin etiam Persam audio conscribere exercitum. (..)

Busbequius aan Ferdinand 21-7-1562 (k: WSA Tk.I,16,(1) f. 27-30, 30v (ps), f. 31v)

(f. 30r:) (..) Princeps iam pluribus diebus abfuit. Adiit quaedam Balnea in sinu Astaceno, quae ualetudinini suae accommodata fore sperauerat. Nunc oberrat circa illa Asiae littora. Credo, quo occultius a Rege Persiae de Bayazethe responsum accipiat, nam id fere nunc tempus est, quo de toto illo negotio certi aliquid cognosci necesse sit. Vbi redierit, agam de impetrando ad Caes. M.^{tis} literas responso. (..)
(f. 30v:) (..) Heri rediit Turcarum Imperator. (..)

Matthioli aan Busbequius d.d. 24-6-1563 (o: BKB II,3012 f. 23)[153.]

Clarissime et molto Magnifico Signor.

Se io hauesse saputo doue inuiar le mie lettere alla S<erenità> V<estra>, non sarei stato fino hora a responderle et ringratiarla della informatione, che con assai longo processo me ha mandato intorno alla terra Lemnia. La quale m' è stata infinitamente chara per hauer ueduto quanto sia la terra Lemnia, che hora si caua in Lemno, lontana et dissimigliante da quella, che scriue Galeno hauer egli portata di quella Isola. Iuro che intendendo, che in luogo nerimo di quella Isola non se ritroua quel monte arido et sterile tutto rosso il qual descriue Galeno, mi farebbe dubitare, se Galeno non fusse di tanta autorità al mondo che ei non se fusse sognata l'historia della terra Lemnia. Io adonque la descriuerò secondo che la descriue il Sor Dottor Albacar, et ne darò il tutto a V.S. et sua Ecc<elen>tia, come meritamente pona il douer.

Hieri poi riceuei il Dioscoride postillato in margine dal pouero Dottor Cothornosio. La buona memoria del quale mai me uscirà del core, così perche io lo amaua cordialissimamente, come anchora, per saper io che se egli hauesse uiuuto, harebbe grandemente giouato alle mie fatiche. Onde ueggio che non ho fatto poca perdita a restar priuo de un così fatto amico.

Il libro m' è stato piu charo che se V.S. m'hauesse donato una collana di dugento scudi. Impero che douendo io mandare infra poche settimane il mio Dioscoride con le figure nuoue al prelo, son certo che ponendoli io in margine quelle postille lo illustraranno infinitamente et li daranno molto piu spaccio. Io nele porrò tutte. Et ne darò il nome alla Serenità Vestra, poscia che altrimenti io non so, come possa in qualche parte riconescere l'obligo, che le ho infinito. Harei ben charo saper se quelli tre Autori che cita il Cothornosio, cioè Meus, Catacuzeni et Dragomani, sieno Authori Greci, Arabici o d'altre nationi, benche hauendo scritto in Greco, come uedo per le postille segnate in margine; io mi presumo che fussero Greci, quantonque i nomi loro mi paino piu presto Arabici o Turchi. Io me uado imaginando, che sieno nomi di Turchi, et che essi non sieno authori di essi libri, ma che ciascun di costoro habbi hauto {sic} un testo di Dioscoride Greco, diuerso l'un dal altro, et che tutti sieno stati in mano del D. Cothornosio, et che con quelli habbi fatto le postille. Poi non sapendo io come la cosa se stia, prego V.S., che, come la se

153. Deze brief handelt over de Lemnische aarde en Quackelbeens aantekeningen uit verschillende Dioscorides-handschriften die Busbequius aan Matthioli had gegeven; zie de opmerkingen in H. XVI, p. 411, H. XVIII, 441 vlg. (over de Dioscorides-handschriften en over Quackelbeens aantekeningen) en H. XVIII, p. 452 (over de Lemnische aarde). Over Quackelbeen, alias 'Coturnossius': H. VII, p. 157. Dr. G.A.A. Kortekaas (Klassiek Instituut, Rijksuniversiteit Groningen) adviseerde mij bij de transcriptie van de tekst.

degnata per sua merce et innata cortesia di mandarmi tante belle figure di piante et questo Dioscoride, così uogli degnarsi di darmi sopra a ciò auuiso sopra a questa mia richiesta, quanto piu presto sia possibile, acciò che io possa tanto piu presto mandare il libro alla stampa. Io faccio adesso intagliare le figure donatemi da V.S. per metterle nel Dioscoride che se stamperà. Se V.S. hauesse qualche antico exemplar Greco di Dioscoride, la prego che mene uogli accomodare per tanto di tempo che io lo potesse collationare con uno altro: che cosa piu grata non me potrà fare.

Al Ser.mo Archiduca[154.] basciai la mano da parte di V.S. et li dissi ciò, che quella me ha imposto. Dimostrò esserli grato intendere che V.S. fusse gia a Vienna sana. Al S.or Conte da Lodron poi, et al S.or Riua[155.] detti le sue raccomandationi et offerte, et amendui ne la ringrationo et se le raccomandano all'incontro desiderandole ogni prosperità et allegrezza. Il che faccio anchor io tanto maggiormente, quanto me le retrouo infinitamente obligato. Et prego Iddio che conserui et feliciti la S.V. secondo i suoi desiderij. Di Praga alli 24. de Giugno 1563. D.V.S. Seruitor Pietro Andrea Matthioli.

Busbequius aan Adam von Dietrichstein d.d. 12-7-1567 (o: BSG ArchFD nr. 122/4, 5 p.c)[156.]

(r.:) Ill.mo Signor mio. Hauendomi fatto saper il lator di questa come era per partirsi in breue per Spagna, non m'è parso conuenir al debito mio lasciarlo andar senza alcuna lettera mia, quando non fosse per altro, almanco per supplica a V.S. che me facesse parte, come hora sta de la sanità et dispositione, essendo assay buon pezzo che non ne ho inteso niente da la sue letter[a]. Qui, lodato Iddio, tutti stiamo assay bene, sinon che questi giorni passati l'Imperator è stato un poco trauagliato de la sua podagria; pur intendo che ua megliorando. Et credo che il male non sera stato molto grande. Similmente la picola princessa donna Margarita ha passato una assay gran stretta di malatia, dapoi la partita di sue M.ta, et è stata in grandissimo pericolo di lasciarui la uita, pur, lodato Iddio, ha hora ricuperato perfetta sanità. Seria stato

154. Bedoeld is aartshertog Ferdinand, de zoon van keizer Ferdinand, die hof hield in Praag. Matthioli was in zijn dienst als lijfarts.
155. Er zijn verscheidene graven Da Lodron in deze periode (cf. TURBA (1895), s.v. 'Lodron'); het is niet duidelijk op wie van hen hier wordt gedoeld. De heer Riva is mij verder niet bekend.
156. De onderstaande brief is een voorbeeld uit de vriendschappelijke en vertrouwelijke correspondentie die Busbequius voerde met Adam von Dietrichstein, gezant van Maximiliaan in Spanje (cf. HXI, p. 309). Het valt op dat Busbequius met Von Dietrichstein in het Italiaans correspondeerde (cf. H. V, p. 108, 118). Over deze brief: H. XI, p. 3 13/4, 325. Dr. G.A.A. Kortekaas adviseerde bij de transcriptie van deze brief.

un gran danno di perderla, sì perche è come si dice ‘di la muy bonita’, sì perche è molto[157.] cara ala madre. Espetto con gran desiderio la uenuta del Sor Luys Vanegas[158.], dellaqual gia molto tempo V.S. ne ha dato speranza. Et non posso imaginarmi doue stia tanto, sinon che io penso che sera partito assay piu tardi di ciò si credeua, et li giorni se hauranno hauuto d'intendere per settimane secondo il calendario di costa. Spero che con luy riceuerò lettere da V.S. et intenderò particolarmente del suo essere et stato et principalmente, a che tempo la deuiamo espettar in queste parti con li Ser.[mi] Principi (v.:) mei Signori. Crederò pur che passando sua M.[ta] Cath.[ca] in Fiandra, come tutto il mondo discorre, che ancora detti signori saliranno di Spagna et conseguentemente V.S.. Et con questa occasion no sera restituita, pero, ut fieri solet in huiusmodi casibus, timeo omnia et se la cosa ua molto alla longa, non so in fine che farò di me. Bramo il riposo et la libertà et ne uiuo, se uiuo del tutto priuo. Vorrei ridurmi in qualche porto, ma non trouo doue. Veggio la patria inuolta fra mille mali, ridotta sotto un stretto et duro giogo et subiecta per l'auenire a uarij accidenti. Viuendum ergo posthac in exilio. Qua in parte autem exulare praestet, magnae quaestionis est. Hic esset opus communicatis consiliis. Et supplico a V.S. che, se intende niente de la sua breue tornata, che mene facia parte, se al riceuere di questa non l'hauera fatto, et se è cosa che si possa communicar non me par segno di presto ritorno, che mandono il lator di questa per seruitor di camera. Nec tamen intelligo, quid sit, cur isthic diutius moremini. Altro non so che scriuer a V.S.; de le cose publiq<ue> non manca chi ne tenga V.S. ragguagliata. Et io in uerità non so nulla. La corte non è qui. Et quando ben ci fosse, io mene uiuo con questi mei signori, senza curarmi molto de le cose del mondo, non andando molte di quelle come deuriano, almanco come me pare. Le mie scuse per non andar in Turchia me hanno ualuto. Sono iti il Vescouo di Agria et il Sor de Tueffenbach col quale ho mandato per ueder quelle parti quel giouane mio parente. Che effetto debba far questa ambasciata (r.:) incertum, di far una pace durabile l'ho per impossibile, di guadagnar molto tempo ancora l'ho per molto difficile, se non fosse che fra tanto i Turchi l'hauessero proposto di ruinar del tutto il Persiano, il che ancora [s..]a potrà proposito [suo][159.] delquale tengo gran paura che non sia il primo a riconciliarsi,

157. [[a l]]
158. Luys Vanegas de Figueroa kwam in 1567 als gezant van Filips II naar het hof van de keizer: TURBA (1895), s.v. ‘Vanegas’. Busbequius' verlangen naar de komst van Vanegas had ongetwijfeld te maken met zijn nog immer grote schulden uit de tijd van het Turkse gezantschap (cf. over deze kwestie: H. XI, p. 300 vlg. en ook het vervolg van deze brief).
159. De woorden ‘il (..) suo {?}’ zijn toegevoegd in de marge.

et che noi stiamo là per spettatori et che hauendo esso assettato le cose sue, tanto piu difficilmente potramo accommodar le nostre hauendone piu gran bisogno. Li detti ambasciatori debono al presente star in Buda, essendo gia partiti da Presbourg da 9 o 10 giorni. Per qualche giorni non se ha parlato altro in questa corte che del maritaggio de l'Ambasciator di sua M.ta appresso il Re di Polonia, il Vescouo di Cinque Chiese, il quale ha tolto moglie in Polonia essendo uescouo et ambasciatore. E tenuto huomo di buon giudicio et di gran speranza et molto sufficiente, hauendo fatto molto bona riuscita in tutte le cose, nelle quali è stato adoperato. Me dicono che ha tolto una sorella di Ebrahimo dragomanno del Turco che fu con meco ala dieta di Francofordia[160].

Il Duca di Saxonia prigioniero passò[161] qui questi di passati accompagnato circa da 100 ferraruoli et 300 fanti a pie, dinanti al suo carro se portauano suoi stendardi mal auenturati, et seguiuano otto belli pezzi d'artigliaria, che sono restati qui in Vienna, et egli è stato condutto a Neustat doue starà per castellano, quanto Iddio uorrà. Ha per tutto monstrato gran constantia[162], facendo allegro uolto, come se non si ricordasse del stato nel qual si ritrouaua, et dicendo che ora[163] ancora per far gran seruicio a sua M.ta., non so quando, sera.

(v.:) Come scriueua questa et ciò uenuto fin qui, me fu detto che sia arriuato il Ser. Luys Vanegas. Me allegrai molto di sua uenuta et subito mene fui a uederlo. Trouai che era gionto sano et ben disposto et me disse che in tal stato haueua lasciato V.S. et mi Sennora et tutti li loro figluoli di che riceuei il contento che io doueua. Di lettere non fece mentione. Credo che V.S. non me haueua scritto per non hauer riceuuto la mia ultima, che mandai per uia di Fiandra inanti la partita del detto Vanegas. Hora me dicono essere gionto un corrier che uien da costi et che è passato questa notte alla uolta di P<res>bourg[164]: potria esse che hauesse alcuna lettera di V.S. per me. Tuttauia non restarò di scriuer questa si per caso se spedisse il[165] Bernhauuer come egli crede et gia è[166] spedito da sua M.ta. Dicono che il Re sia per partirse tutto il mese di Augosto per Fiandra, il che si cosi è, si haurà piu de determinar che cosa habbia da essere di Ser. principi di V.S. Non uorrei dismentigarmi di supplicar a V.S., che uolesse

160. Deze bisschop van Fünfkirchen was niemand anders dan de humanist Andreas (Sbardellatus) Dudich (cf. H. III, p. 70); cf. TURBA (1895), s.v. 'Dudith'; NEHRING (1974).
161. Er is hier, aan het begin van een nieuwe regel, een kleine, ongebruikelijke inspringing van ongeveer twee letters. Misschien is er een woord weggevaagd.
162. [[uas....isa]]
163. [[p]]
164. De woorden 'et (..)P<res>bourg' zijn toegevoegd in de marge.
165. [[Bo.h]]
166. [[desp]]

farmi tanta gratia[167.] de impetrar da sua M.[ta] lettere in ottima forma al Vicere de Napoli per quei 2.000 scudi d'oro[168.] che sua M.[ta] m'ha concesso, altramente il tutto riuscirà inuano: che cosi mel scriue il Sor Guet, ancora che io habbia ottenuto lettere di sua M.[ta] Ces. al detto Vicere[169.]. Dubita il detto Guet che habbia da giouar poco, si per il fauor di V.S. non uien altro ordine da costi. Io farò tutto quello me sera possibile per seruir a V.S.. Il trauaglio che è in ciò, pigliarà per conto mio. Se io son importuno è contra la natura et usanza mia et l'ingratitudine del mondo ne è causa e la necessità nella qual me hanno posto quei [-] liquali ne ho cauato. Di piu (nam eum, qui semel uerecundiae fines sit transgressus, bene et nauiter oportet (v.:) esse impudentem) se sua M.[ta] è per passar per mar in Fiandra, come il uolgo dice, e se V.S. farà il medesimo uiaggio o pur se ne hauura {?} altramente commodità, le supplico che sia contenta di uoler far incamminar quelle mie 2 casse, che lasciai costi con la[170.] robba di V.S.[171.] alla uolta di detta Fiandra, raccomandandola in Anuersa ad alcuno che le parera, acciò sia indrizzata al S. or Juan Vanderaa[172.], Bruxelles. De precio uecturae satisfiet a me fide optima. Haurò hormay[173.] dato tanto fastidio a V.S., che serà tempo di finir questa. Ne altro si aggiongerò sinon che, essendo stati mei signori alquante uolte prouocati da sue Altezze con lettere, perche similmente si scriuesse loro. Subito che l'Archiduca Mathia ha un poco commenciato a scriuere, non ha uoluto mancar di suo debito et inuia a sue Altezze in nome di tutti quella, che sera congionta con questa. Il carattere de la lettera e di sua Altezza come d'un principiante. Il latino per la maggior parte è del praeceptore, il quale ha agiutato et tenuto la mano al negocio, perche sua Altezza ‘adhuc non nouit tantum nare sine cortice’[174.]. Scrissi di sopra, che nostri Ambasciatori per Turchia gia stauano in Buda, nimirum ex ratione temporis et itineris; hora non so[175.] chi me dice, che stanno ancora in Comaronio, per causa del romor del Transyluano: seria morto o molto amalato, il qual è nato da alquanti giorni in qua.

Così son le nostre cose co {sic} Turchi e dipende la pace o la guerra come d'un sottil filo. A V.S.[176.] e a mi Sennora

167. [[ch]]
168. Het woord ‘d'oro’ is later toegevoegd boven de regel.
169. [[po]]
170. [[-]]
171. De woorden ‘di V.S.’ zijn later toegevoegd boven de regel.
172. Johannes van der Aa, Ferdinands voormalige secretaris van de Bourgondische correspondentie, was een oude vriend van Busbequius, zie s.v. ‘Van der Aa’.
173. [[tanto]]
174. Cf. Horatius, *Satirae*, I, 4, 120.
175. Het woord ‘so’ is later toegevoegd boven de regel.
176. [[-]]

donna Margarita basciò[177.] mani per inifinite {sic} uolte pregando N.S. Iddio, che gli conserui e prosperi. Da Vienna adi 12 di Luglio 1567. Di V.S. ill.ma Perpetuo Seruitore Augerio da Busbecke.

Busbequius (Wenen) aan Masius d.d. 13-8-1569 (o: MSB Cd. Lt. 23736,(5) 2 p.)[178.]

(f. 5:) Amplissimo[179.] Viro D<omino> A[ndreae] Masio Augerius a Bus[becke][180.].

Variae causae fuerunt, quo minus binis a te [literis][181.] hactenus responderim. Nam praeter quotidianas occupationes abfui etiam[182.] ab Vrbe dies complures et cum essem reuersus, uenit Regina Poloniae, cui ea pars palacii pro hospitio fuit attributa, in qua nos habitare solebamus. Itaque et libris meis fuit cedendum loco et in angulum temere coniectis interea delitescendum, quo factum est, ne eius libri mittendi facultatem hab[ere]m, quem desiderabas, sed his omnibus sublatis impedimentis ni[hil n]on mihi postponendum putaui, dum promisso meo et uoluntati tuae [sa]tisfacerem. Sic tandem uenit ad te tuus Ephrem, non per [equos] dispositos, sed mercatoris inclusus sarcinae. Ita enim, ne grauis esset cu[pido][183.], hoc iter conficere maluit.

Mitto etiam cum eo fragmentum eius aliquot foliorum scriptum Lingua Syriaca, quod non ualde ad rem pertinere iudico. Sed tamen te libenter uisurum putaui. Habet eiusdem autoris opuscula quaedam Graeca uir non indoctus Io. Sambucus Caes. M.tis Historiographus[184.], quem tibi de nomine non ignotum puto; quae sint, ex indice, quem ad te mitto, cognoscere poteris. Is genus scribendi tuum et

177. [[ill.me]]
178. Deze brief geeft een indruk van Busbequius' doen en laten tijdens zijn verblijf in Wenen en zijn belangstelling voor zijn handschriften. Zie de opmerkingen in H. XI, p. 319, H. XVI, p. 412, 419, 421. De brief is voorheen gedeeltelijk afgedrukt door Lamey (= LAMEY (1794), 385-387); M.A. Lossen (= MASIUS (1886), 429) vulde de ontbrekende delen aan en gaf enige correcties. Verschillen tussen het handschrift en de gedrukte versies zijn aangegeven in de voetnoten.
179. Deze brief is voorheen voor een deel afgedrukt door Lamey (= LAMEY (1794), 385-387); Lossen (= MASIUS (1886), 429) vulde de ontbrekende delen aan en gaf enige correcties. De afwijkingen tussen het handschrift en de gedrukte versies staan vermeld in de voetnoten.
180. Bij Lamey ontbreekt deze aanhef. Lamey geeft daarentegen een citaat uit de adressering van de brief; deze luidt in zijn geheel: ‘Clarissimo Viro D. Andreae Masio Ill.mi Cliuiae Consiliario amico obser.mo’.
181. LAMEY (1794), 385: ‘[....]’; MASIUS (1886), 429: ‘literis’
182. LAMEY (1794), 385: ‘et’; MASIUS (1886), 429: ‘etiam’
183. LAMEY (1794), 385: ‘cum’
184. Een lijstje met zeven Griekse titels ondertekend door Sambucus wordt bewaard bij dezelfde brief (MSB Cod. Lat. 23736, f. 6r).

doctrinam admiratus, eorum se tibi copiam facturum (si placuerint[185.]) liberaliter est pollicitus.

Meam Bibliothecam laudari abs te gaudeo, sed uereor, ne tituli nonnulli librorum tibi imponant, qui plus fronte prae se ferant, quam habeant in recessu, cuius generis sunt Mercurius Trismegistus de 12 herbis et Achmad Persa de Diuinatione ex insomniis et alii complures. Si qui tamen erunt expectatione tua digni, a me tibi libenter communicabuntur. Sed quamdiu haec Bibliotheca mea futura sit, non habeo certum, nam non desunt Principes, qui ambiant, nec ego a mancipanda sum alienus, modo mihi bene rependatur; aetate e[n]im[186.] ad rem attentior et imperitus Linguae Graecae non quidem eam extrudendam aut eiiciendam puto, sed tamen si quis uehementius urgeat, non sum ualde repugnaturus.

De loco illo in praefatione emendando [feci qu]emadmodum[187.] iusseras[188.]. Caeterum amo te (f. 5v:) [...]hi[189.] tantum detuleris, ut amicitiam nostram tam praeclaro monument[o] [..]m[190.] et me relatum uelles in locum paradiso tuo proximum, ubi sempiternus fruerer immortalitate, quod sane beneficium multo maximum duco, et me tibi hoc nomine gratiam immortalem debere[191.] confiteor, quod quibuscunque officiis declarare potero, non sum praetermissurus[192.].

Tu uero, mi Masi, incumbe in ista pulcherrima studia, quae tibi maximam gloriam, summam amicis Voluptatem, et hominum generi summam Vtilitatem sint allatura. Ego Spartam, quam nactus sum, orno, addictus huic Aulicae Vitae. Et quatuor Dominorum adscriptus seruicio, non q[uide]m[193.] ualde grauium - nihil enim his pueris melius, neque amabilius -, sed tamen [non][194.] te fugit quantum habeat haec uita curarum et solicitudinis. Sed una me cons[olatur][195.] spes Libertatis, quam semel recuperatam nulla ratione mihi sum deinceps [eripi][196.] passurus.

Habes pro responso quicquid in buccam, neque enim expectare te p[uto][197.], ut tecum agam superstitiose. Ego

185. LAMEY (1794), 385: ‘placuerit’; MASIUS (1886), 429: ‘placuerint’
186. LAMEY (1794), 385: ‘enim’
187. LAMEY (1794), 385: ‘feci quemadmodum’
188. Lamey onderbreekt de tekst vanaf hier tot de woorden ‘Tu uero, mi Masi (..)’. Lossen vult de ontbrekende tekst aan vanaf ‘[- -] mihi tantum detuleris (..) Tu uero’.
189. Lacune van ongeveer zestien letters.
190. Een lacune van ongeveer vijftien letters.
191. [[-, et]]
192. Deze passage verwijst wellicht naar de dedicatiebrief van Masius aan Busbequius; cf. MASIUS (1886), 429.
193. LAMEY (1794), 387: ‘[..]’; MASIUS (1886), 429: ‘quidem’
194. LAMEY (1794), 387: ‘non’
195. LAMEY (1794), 387: ‘consolatur’
196. LAMEY (1794), 387: ‘eripi’
197. LAMEY (1794), 387: ‘puto’

uiros amplissimos mihique Charissimos utrunque Henricum[198.] meis uerbis honorifice atque amanter a te salutari uelim. Tu uero, mi Masi, bene uale. Vienna XIII Augusti MDLX[IX][199.].

Totus[200.] tuus Augerius a Busbecke. Ignosce literis aliena manu et perperam rescriptis, et occupationibus imputa.

Busbequius aan Rudolf II d.d. 31-5-1576 (k: WNB Cd.8658, p. 1-2)[201.]

(f. 1 r.:) SERENISSIMO REGI VNGARIAE RVDOLPHO ARCHIDVCI AVSTRIAE etc. AVGERIVS A BVSBECKE S.P.D..

Quum temporibus motus et periculis, in quibus uersamur, nescio quid non quidem orationis sed inconditi cuiusdam sermonis effudissem uerius quam scripsissem, idque amplissimo uiro Domino Adamo a Dietrichstain[202.] pro ea, quam mihi secum esse uoluit, familiaritate ostendissem, ille statim, ut legit, se cum Reg. Cel.[ne] V. communicare uelle dixit. In quo repugnaui quidem ei primo, quantum potui, haud dignum illud arbitratus, quod in Reg. Cel.[nis] V. manus perueniret. Sed ea uis eius fuit atque contentio, cedendum postremo obtemperandumque ut fuerit. Atque idem post aliquot dies renunciat a Reg. Cel.[ne] V. Ser.[moque] fratre Archiduce Ernesto[203.] lectum, haud dubia utriusque sententia probari. Quare autor etiam esse coepit, ut ederem. In quo perspicue quidem cognoui eum nimia erga amicum indulgentia peccare. Sed tamen hoc eius studium cum Reg. Cel.[nis] V. iudicio coniunctum tantum apud me ualuit, ut profecturus in patriam, atque ibidem (f. 1 v.:) aliquandiu abfuturus hoc, quidquid esset de communi[204.] temporum statu sententiae, tanquam aliquod meae erga Reg. Cel.[nem] V. pietatis monumentum apud eandem relinquere non dubitarem. Reg. Cel.[do] V. pro sua incredibili in patriam Remque publicam caritate hominis melius fortasse sentientis quam dicentis studium atque animum in meliorem partem accipere et interpretari dignabitur. Quod ut faciat meque ea, qua solet fidelissimos seruitores suos (quo in numero et esse et perhiberi uolo), beneuolentia complectatur, humillime[205.] etiam atque etiam oro. Eandem Reg. Cel.[nem] V. DEVS conseruet. Viennae

198. Bedoeld zijn hier Hendrik van Weze en Hendrik van der Recke; cf. MASIUS (1889), 429.
199. Hieronder toegevoegd in een vermoedelijk andere hand: 'MDLXIX'
200. Vanaf 'Totus' in het handschrift van Busbequius.
201. Deze dedicatiebrief staat voor in het handschrift van de 'Oratio de bello Turcis inferendo' (WNB Cd.8658; cf. App. III, p. 517; dit handschrift werd met kleine veranderingen in gedrukte vorm uiteindelijk bekend onder de naam 'Exclamatio sive de re militari contra Turcam instituenda consilium', cf. H. IV, p. 90/1, 95); zie met name ook de opmerkingen in H. XIX, p. 457 vlg..
202. Over Adam von Dietrichstein: H.308.
203. Zie s.v. 'Ernst'.
204. ms.: 'communium'
205. ms.: 'humilime'

Prid. Cal. Junii MDLXXVI. Eiusdem Reg. Cels.[nis] V.[rae] humillimus[206.] et fidelissimus seruitor Augerius a Busbecke.

Busbequius (zonder titel), s.d., s.a. (k: BKB, III 1482 (bis)[207.].

(p. 1:) Nam[208.] Sigismundi quidem fugae turpitudinem[209.] hactenus nullo praeclaro facinore a Germanis uindicatam [ia]m antea mirabantur. Tum uero, postquam multiplicatae sunt nostris temporibus clades atque ignominiae, tantum Barbaris animi accessit et inuasit animos eorum Germanici nominis contemptio et despicientia, ut uel, quae de Germanis fama celebrantur, impense non credant, uel nihil superesse in ipsis auitae uirtutis existiment; neque ulla hodie ignauior aut imbellior natio eorum opinione habeatur.

Neque illud in postremis ignauiae tribuunt, quod, cum Germanos scire non dubitent per Hungariae latus suam salutem peti, tamen hoc tam opportunum propugnaculum suis auxiliis indefensum peruie {sic} sinant et non minus salutis quam laudis immemores quiescant.

Quibus inertiae (ut ipsi putant) argumentis magnopere confirmantur, ut primo quoque tempore in Germaniam omnes uires conuertant, ubi praedae et honoris plurimum, negotii uero minimum fore sperent.

Ac sane auertat Deus, ne, qua Germania hactenus in sociorum uicinorumque calamitatibus negligentia fuit, eadem uti in suis rebus cum proprio periculo perseuerent.

Neglectae imprimis totius Christianitatis iniuriae, postmodum contempta etiam uicinorum mala. Ventum est ad ipsam[210.] Germaniam. Tentata ipsius membra, propriae clades acceptae. Nulla adhuc iusti doloris aut prouidentiae signa. Serpet ulterius malum, serpet, mihi credite, ulterius, nisi occurratur. Introrumpet, proripiet se in ipsam Germaniam[211.] et in ipsis Germaniae uisceribus grassabitur et hic fortasse quiescemus munitionibus oppidorum confisi, donec in singulorum tecta irrumpens hostis priuatorum fortunas ferat, agat liberos, coniuges a sinu nostro abducat. Hic credo, sed frustra, demum commouebimur.

Tunc intelligemus a publicis cladibus ad priuatam perniciem perueniri[212.], singulorum salutem sine publica incolumitate consistere non posse[213.], membrorum uulneribus totius corporis interitum quaeri, uicinorum ruinam nostrum fuisse

206. ms.: ‘humilimus’
207. In deze niet eerder gepubliceerde rede (?) spoort Busbequius de ‘Germaanse’ christenlanden aan tot een grotere waakzaamheid en inspanning ter verdediging van hun vrijheid, geluk en vaderland tegen de Turken. Zie voor de herkomst, inhoud, betekenis en geschiedenis van het handschrift: H. XIX, p. 460/1, met name n. 26.
208. ‘Nam’ staat in de marge; De ‘N’ is geschreven als een majuskel.
209. Over Sigismundus: H. XIX, p. 461 (n. 27).
210. ms.: ‘ipsa’
211. ‘Proripiet (..) Germaniam’ in de marge.
212. ms.: ‘peruenire’
213. ‘singulorum (..) posse’ in de marge.

periculum, sociorum clades nostras fuisse calamitates.

Neque ego alia de causa uel uicinorum nostrorum uel ulteriorum populorum perniciem magis acceleratam puto, quam quod non eum animum, quem debebant, in cladibus uicinorum et religionis iactura praestiterint, sed quod secundis rebus obcaecati suoque praesenti rerum statu contenti, postposita pietate et uicinorum studio neque eorum ad se mala pertinere existimarint neque, quod sibi paulo post euenturum esset, praecogitarint.

(p. 2:) Nimirum hanc iudicii peruersitatem, hanc sociorum negl[igentiam], hunc publicae salutis contemptum, hanc praeposteram re[rum] tantum priuatarum curam ipsi postmodum proprio exiti[o] tuere coacti sunt et in se sentire, quod in aliis tam negligenter acceperant.

Ita perierunt cum alii, tum[214.] Graeci, Mysii, Triballi et Dacae {sic}, ita postremo Hungari dum se spectatores finitimae cladi[s] exhibent; hic primus[215.] et potissimus semper gradus ad ipsorum[216.] perniciem fuit, ita patefactae[217.] ad propriam ruinam fores.

Neque enim postmodum ipsos uel inanis securitas uel intempestiua quies protexit, quin eandem quam finitimi calamitatem subirent, parque semper ad extremum uictorum et uicinorum eorum conditio.

Horum exempla cum legimus in historiis aut auditione accipimus, magnopere improbare solemus; quorum tamen non obscuram imaginem uidere licet in rebus nostris. Neque fallere nos debet, quod nos ab iis[218.] multum differre putamus, quod nos[219.] consiliorum nostrorum iustas habere causas existimemus. Nemo enim eorum qui spectando quiescendoque suam ruinam accelerarunt, non ea secutus est consilia, quin se rebus suis optime consulere existimaret.

Quamobrem Germaniae imprimis considerandum, ne, dum in alienis malis nimis se fortem praebet, imo ne, dum ad sociorum quoque fletus obdurescit neque mala, quae iam ipsam contingunt et praesentia sunt, uidere aut intelligere curat, nimium in se diuinam iram prouocet eamque ad perniciem suam uiam patefaciat, quam, cum uelit, nullo modo possit obstruere.[220.]

214. ms.: ‘tam’
215. [[semper]]
216. [[eorum propriam]]
217. ms.: ‘patefacta’
218. [[plurimum]]
219. [[iustas habemus causas]]
220. [[Nunc redeo ad nos, qui [[et]] iam aut in ipso uersamur incendio, aut ei proximi sumus, quos eo magis ad salutem euigilare, atque omnibus uiribus adniti decebat.
Nam cum nos ab eorum auxiliis relictos uideamus, a quibus tali tempore succurri Nobis aequum erat, uel in aliud tempus reiectos, postquam accepto mortifero [[calamitate]] uulnere [[accepto]] sera erit omnis medicina, eo magis omnem diligentiam, studium, operam neruosque omnes intendere oportebat, quo nobis debitis auxiliis destitutis periculum maius intendi resque nostras minore in spe sitas ac proinde hostibus opportuniores cognoscimus.
Ex nobis ipsis parata prouisaque omnia habere oportebat, quibus tanti hostis impetum sustinere, tantumque periculum amoliri possemus.]]. Boven ‘ad-’ van ‘adniti’ staat geschreven ‘en’.

(p. 3:) Nunc redeo ad nos, qui i[a]m aut in ipso uersamur incendio aut certe ei proximi sumus, quos eo magis ad salutem omnia parata prouisaque habere oportebat.

Sed nec hic quidem est quicquam, quod nos consoletur: quid enim nos parati habemus, ut [ei] hosti resistamus, cuius potentiae cessit, quidquid iacet inter nos et Persiam, cuius uim nec mare, nec montes, nec flumina, nec munitiones nec armati exercitus hactenus reprimere aut retardare potuerunt.

Auxilia quae maxima esse oportebat his temporibus aut nulla sunt aut exigua. Vires nostrae (ut nunc sunt res) debiles et infirmae. Nos ab omnibus rebus imparati. Praesidia, si qua sunt, ea tenuia sunt, nec digna quae tanto hosti opponantur.

Itaque uix nos paucarum a[r]cium munitionibus tuemur. Reliqua omnia nuda et aperta hostibus patent. Neque[221.] ullum est tempus, quo non de salute, de patria de libertate[222.], de fortunis omnibus uocemur in discrimen.

Vix aliquando militem externum ex longinquo magno sumptu conducimus, huius militiae inexpertem, quae magis uigilantiam, sobrietatem, cautionem, laborum alterantiam quam animorum ferociam requirit, armatum non ut hostis[223.] postulat, sed ut casus tulit, quem iniqua conditione peditem contra robustissimum equitem obiiciamus: magis materiam noui[224.] dedecoris quam salutis subsidium.

Cumque assiduae hostium copiae ad nostram perniciem alantur et excubent, nos contra nullas copias nostras, nullum proprium exsercitum ad salutis nostrae propugnationem[225.] in armis paratum habemus.

Neque aliter regiones nostrae propria militia destitutae hostibus ad[226.] iniuriam opportunae sunt, quam si qu[a]e ciuitates in mediis hostibus nullis moenibus cingantur.

(p. 4:) Principum quidem egregiae sunt uoluntates, sed necessarii [--][227.228.] destituuntur [--]bus sine quibus nihil praeclarum conari [--] laude dignum efficere possunt.

In maximis priuatorum opibus Respublica[229.] summa paupertate conflictatur, cumque priuati omnes in omni genere deliciarum et luxus uolutentur, Res publica sumptibus ad

221. [[itaque]]
222. [[uocemur]]
223. ms.: ‘nos’
224. [[alicuius]]
225. [[parat]]
226. [[omnes host]]
227. Hier is de hoek van het handschrift afgescheurd; het is niet zeker hoeveel woorden aan het einde van deze en de volgende twee regels ontbreken.
228. [[necessariis ad publicam salutem]]
229. [[indiges neque]]

[omnium] salutem necessariis omni ex parte destituitur. Ex his rebus in dies augentur hostium animi[230.] ac magis magisque ad iniuriam nobis inferendam prouocantur, nostra contra decrescit a[uc]toritas, minuuntur amici, desciscunt socii, nec quisquam auxilio iuuat ultro ta[n]quam de salute desperantes, itaque conduplicantur pericula, clades et dedecora multiplicantur.

Cum igitur ea belli causa sit, quam euitare non possimus[231.], ea hostis potentia, quam maxime formidare debeamus, apud nos nihil pro re tanta pacti aut apparati, quin imo ad cladem maxime simus opportuni, satis manifestum esse arbitror nos in grauissimo et maximo certissimoque periculo uersari omnesque mentes grauiter commoneri oportere, ut tantum a suis ceruicibus malum amoueant.

Audeo enim hoc dicere, quod (utinam iam uera non possent) siue belli causam, siue hostis potentiam, siue calamitatum magnitudinem, quae uictis impendent, aspiciamus, nulli genti ab orbe terrarum condito maius aut horri[di]us creatum fuisse periculum.

Plato cum disserebat, si sapientia formam induisset, quae corporeis oculis conspici posset, mirabilem amorem excitaturam sui, illud uero non minus uere dici p[o]test, si periculum, quod omnibus intenditur, corporeis oculis uideri posset, mirabilem sui terrorem daturum.

Neque id agitur, ut huius exitu belli aliquid tamen amittatur eorum, propter quae singula homines uehementer dimicare solent, utpote[232.] uel dignitas uel libertas uel[233.] fortuna uel patria, sed ut cum his simul omnibus ipsa Religio unicum in malis solatium conculcetur, obruatur, atque ex animis posteritatis deleatur.

230. [[nostra decrescit auctoritas]]
231. [[is hostis, quem]]
232. [[utpote]]
233. [[patria]]

Appendix III: Overzicht van de uitgaven van Busbequius' geschriften.

Inleiding.

De bibliotheken binnen en buiten Europa bewaren nog vele uitgaven van Busbequius' geschriften. Bijna al de grotere bibliotheken binnen Europa beschikken over verscheidene edities. De uitgaven in dit onderstaand overzicht werden door mij geraadpleegd tenzij anders is aangegeven.

F. Van der Haeghen nam een uitvoerige beschrijving van de uitgaven van Busbequius' geschriften op in het eerste deel van zijn 'Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas, par le bibliothécaire en chef et les conservateurs de la bibliothèque de l'université de Gand' (Première Série, III, Gent / Den Haag 1880-1890, B 45 - B 77)[1]. Deze studie is het uitgangspunt voor onderstaande lijst met edities van Busbequius' werk.

Het overzicht geeft van elke editie het jaar, de plaats van uitgave en tevens de geschriften van Busbequius die erin voorkomen; ook is vermeld wanneer een editie in een andere taal is uitgebracht dan de oorspronkelijke (het Latijn). Edities voorzien van een plusteken ($^{+}$) zijn beschreven door Van der Haeghen. Deze noemde in het algemeen bij elke editie ook enige bibliotheken die de uitgave in bezit hebben[2]. Van der Haeghen vermeldde niet de edities uit 1584 (Praag), 1594 (Praag), 1594 (Leipzig), 1595 (Leipzig), 1599 (Frankfurt), 1606 (Praag), 1744 (Londen), 1758 (Pest), 1761 (Pest), 1836 (Parijs), 1828-1831 (Neurenberg) en al de uitgaven na 1881 (Londen).

Het bestaan van de volgende edities wordt in de Busbequius-literatuur ten onrechte vermeld of kan althans niet met zekerheid worden aangetoond: 1580 (Antwerpen)[3],

1. Het deel dat handelt over Busbequius' werk, treft men aan in: Première série, Tome III, Gent / Den Haag 1880-1890, s.v. 'Busbecq'. Het stuk over Busbequius is overgenomen in het eerste deel van de heruitgave van de 'Bibliotheca Belgica' (ed. M.Th. Lenger) Brussel 1964, 394-407.
2. Zie daarvoor ook *Index Aureliensis (..)* (1976) en de andere bibliografische werken. Veel onbetrouwbare gegevens bij TERNAUX-COMPANS (1841), DUPUIS (1862), ID. (1870), 46/7, MESSIAEN (1892), III, 426-428 en DALLE (1975).
3. DUPUIS (1870), 46/7 en DALLE (1975), 229; het geschrift 'Acta pacificationis, quae coram Sac. Caes. Maiestatis Commissariis inter Seren. Regis Hispaniarum et Principis Mathias Archiducis Austriae, Gubernatoris, etc Ordinumque Belgii legatos Coloniae habita sunt in Linguam Latinam Translata' (Antwerpen 1580) staat abusievelijk vermeld onder Busbequius' naam in Bibliotheca Hulthemiana (..) (1836), II, 516 (nr. 13910).

1582 (Pamplona)[4.] 1590[5.], 1592[6.], 1594 (Rostock)[7.], 1595 (Antwerpen)[8.], 1598 (Frankfurt)[9.], 1604 (Hanau)[10.], 1604 (Eisleben)[11.], 1629 (Frankfurt)[12.], 1644 (Neurenberg)[13.], 1650 (Dordrecht)[14.], 1659 (Oxford)[15.], 1665 (Hanau)[16.], 1671 (Londen)[17.], 1688 (Leipzig)[18.], 1698 (Frankfurt)[19.], 1719 (Amsterdam)[20.], 1719 (Luxemburg)[21.], 1731 (Parijs)[22.], 1740 (Bazel)[23.], 1771 (Oxford)[24.], 1834 (Parijs)[25.], 1882 (Londen)[26.], 1887 (Londen)[27.]. Deze edities zijn dan ook niet in het overzicht opgenomen.

4. MESSIAEN (1892), III, 426; cf. ed. 1610 (Pamplona).
5. Zie ook VAN DER HAEGHEN (1964), I, 406; Een editie uit 1590 uit Frankfurt vermeld bij: DALLE (1975), 229.
6. Zie ook VAN DER HAEGHEN (1964), I, 406.
7. VAN DER HAEGHEN (1964), I, 407, 26; zie H. II, p. 29.
8. Zie ook VAN DER HAEGHEN (1964), I, 406.
9. DUPUIS (1870), 46/7; DALLE (1975), 229.
10. ARENHOLD (1746), 96.
11. VAN DER HAEGHEN (1964), I, 407: in ‘Consilia bellica (..) contra Turcam explicata’; een werk met deze titel kon echter niet worden opgespoord.
12. Zie ook VAN DER HAEGHEN (1964), I, 406.
13. MESSIAEN (1892), III, 426; cf. editie 1664.
14. MESSIAEN (1892), III, 426; cf. editie 1660.
15. VAN DER HAEGHEN (1964), I, 407. Dr. K. Jensen van de ‘Bodleian Library’ in Oxford wees op een vermelding van de editie van 1660 (Oxford) bij MADAN (1931), III, 124 (nr. 2486). Er wordt daar opgemerkt dat de uitgave was opgenomen in het register van het boekhandelsgilde (‘stationer's register’) op 14 november 1659. Hier zou de oorsprong van de zogenaamde 1659-editie kunnen liggen, waarvan mij geen exemplaren bekend zijn.
16. Zie ook VAN DER HAEGHEN (1964), I, 406.
17. Zie ook VAN DER HAEGHEN (1964), I, 406.
18. Zie ook VAN DER HAEGHEN (1964), I, 406.
19. Zie ook VAN DER HAEGHEN (1964), I, 407.
20. VAN DER HAEGHEN (1964), I, 402 (nr. B 65).
21. Zie ook VAN DER HAEGHEN (1964), I, 407.
22. DUPUIS (1870), 46/7; MESSIAEN (1892), III, 426; WAELE, ‘Bibliogr. Busb.’ (1954), 109.
23. Zie ook VAN DER HAEGHEN (1964), I, 407.
24. VAN DER HAEGHEN (1964), I, 405 (nr. B 72); deze tekent naar aanleiding van de editie van 1740 (Bazel) aan dat er exemplaren bestaan met op de titelpagina een klein strookje waarop de woorden: ‘Oxoniae impensis Academicis, 1771’; een werkelijke editie is echter niet bekend in Oxford (volgens informatie van Dr. K. Jensen van de ‘Bodleian Library’, Oxford).
25. DALLE (1975), 230.
26. MESSIAEN (1892), III, 428.
27. *Library of Congress (pre 1956 impr.*) (1970), LXXXVI, 609: een verwijzing naar de ‘Boston Public Library’; G. Bisaccia, handschriften-conservator aan deze bibliotheek, schreef me echter dat de bibliotheek de editie niet bezit.

Overzicht van de handschriften met Busbequius' geschriften.

Ook vijf handschriften met werk van Busbequius zijn niet in het overzicht opgenomen, namelijk:

1. 'Oratio de bello Turcis inferendo'[28.];
2. 'Exclamatio sive de acie contra Turcam instruenda consilium'[29.];
3. 'Epistolae ad Rudolphum'[30.];
4. 'Ex Augerio Busbequio observationes' (sc. 'ex epistolis legationis Turcicae')[31.];
5. een lange reeks fragmenten uit de 'Legationis Turcicae Epistolae quatuor' en 'Epistolae ad Rudolphum', opgenomen in deel VI van een zevendelig werk, dat voorkomt in de 'Bibliothèque Nationale' te Parijs, en gecatalogiseerd is onder de titel: 'Fabellarum Milesiacarum libri, cum erotica et jocosa, tum heroica et tragica continentes, e veteribus et recentioribus scriptoribus excerpti', door Franciscus Noël (Leropolis, 1809)[32.];

28. WNB Cd. 8658 f. i-ii, 1-25. Cf. UNTERKIRCHER (1976), 76, ADAM (1620), 318; cf. ook H. I, p. 17; H. III, p. 91; H. IV, p. 91; H. XIX, p. 457 vlg..
29. WNB Cd. 9630 f. 320-343; vergelijking van dit handschrift met de vroege edities van Busbequius' werk maakt duidelijk dat het een kopie is van de editie van 1582, maar de tekst is op onzorgvuldige wijze overgenomen.
30. BKB 3353 f. 1-30 (zeventiende-eeuwse kopie van de eerste 53 brieven aan Rudolf, zoals die in de edities te vinden zijn).
31. BSB ms. germ. fol. 143 f. 168r-170r: een reeks korte citaten uit en verwijzingen naar de Turkse brieven. Het handschrift maakt deel uit van een verzamelhandschrift van tekstfragmenten uit de zestiende en zeventiende eeuw; de teksten zijn vooral van historische aard; cf. DEGERING (1925), 18-21.
32. De zeven delen van deze 'Fabellarum Milesiacarum Libri (..)' bevinden zich in PBN Nouv. Acq. Lat. 745-751. Deel I: fragmenten van oude Latijnse en Griekse auteurs; deel II: Latijnse fragmenten van Italiaanse auteurs; deel III: id. van Franse auteurs; de delen IV-V: id. van Duitse auteurs; deel VII: id. van Engelse, Schotse en Spaanse auteurs. De delen IV en V zijn gedateerd, respectievelijk 1837 en 1838. Deel VI (Nouv. Acq. Lat. 750) bestaat uit één band, opgedeeld in twee anonieme delen: 'Pars prior: Batavi' (d.d. 12-2-1840); 'Pars altera: Belgae'. In dit tweede deel komen op 84 pagina's 18 fragmenten voor uit het werk van Busbequius, en ook zes fragmenten van andere Latijnse auteurs. De passages uit de 'Legationis Turcicae Epistolae quatuor' en uit de 'Epistolae ad Rudolphum' zijn ontleend aan de Leiden-editie van 1633. Een vast thema ontbreekt in deze bundeling van verhalende fragmenten. Het bovenstaande is een samenvatting van informatie die Dr. H.H. Kubbinga (Filosofisch Instituut, Rijksuniversiteit Groningen) voor mij bijeenbracht.

6.) een Duitse vertaling van de ‘Legationis Turcicae epistolae quatuor’, voorzien van aantekeningen door E.G. Vogel[33.].

Overzicht van de gedrukte edities van de geschriften van Busbequius.

Tekens:

+	besproken bij VAN DER HAEGHEN (1964)
Kolom A	‘Legationis Turcicae epistolae quatuor’ (Romeinse cijfers verwijzen naar de respectievelijke brieven)
Kolom B	‘Exclamatio sive de re militari contra Turcam instituenda consilium’
Kolom C	‘Epistolae ad Maximilianum’ (Arabische cijfers verwijzen naar de respectievelijke brieven)
Kolom D	‘Epistolae ad Rudolphum’ (id.)

Jaar uitgave	**Plaats van**	**A**	**B**	**C**	**D**
1581	Antwerpen[+34.]	I	Ecl.		
1582	Antwerpen[+35.]	I-II	Ecl.		
1584	Praag[36.] Tsj.		Ecl.		
1589	Parijs[+37.]	I-IV	Ecl.		
1594	Barth[+38.]		Ecl.		
1594	Leipzig[39.]		Ecl.		
1594	Leipzig[40.]	I fr	Ecl.		

33. VOGEL (19de eeuw); zie H. II, p. 36.
34. Zie H. I, p. 17; H. III en IV, passim.
35. Zie H. I, p. 17; H. III en IV, passim.
36. LAUTERBECK (1584), 283-326 (deze editie kon niet worden geraadpleegd); TOBOLKA (1947), 274 (nr. 4735). Zie H. II, p. 28.
37. Zie H. I, p. 17; H. II, p. 27; H. III en IV, passim.
38. BUSBEQUIUS (1594, Barth). Cf. *Index Aureliensis (..)* (1976), 50; *Verzeichnis (..) Drucke* (1984), 595. Een exemplaar in MSB. Zie ook H. II, p. 29.
39. Niet geraadpleegd. Cf. *Index Aureliensis (..)* (1976), 50.
40. FOGLIETTA (1594), f. C2-F3: ‘De re militari contra Turcam instituenda consilium’; hierin ook een kort fragment uit de eerste Turkse brief: ‘De nobilitate Turcica’: f. C; zie ook: *Index Aureliensis (..)* (1976), 50; *Verzeichnis (..) Drucke* (1984), 595. Zie H. II, p. 29.

1594 Praag[41.] Tsj.	I-II	Ecl.

41. De Tsjechische vertaling van de ‘Exclamatio’ was reeds in 1584 verschenen als onderdeel van een Tsjechische vertaling van werk van Georg Lauterbeck (zie n. 30); dit keer verscheen de ‘Exclamatio’ samen met de eerste en tweede Turkse brief in Tsjechische vertaling: LEUNCLAVIUS (1594), 225-328 (de eerste en tweede Turkse brief) en 329-385 (de ‘Exclamatio’). De vertaler was Jan Kocín z Kocinétu, de drukker en uitgever Daniel Adam z Veleslavína. Een exemplaar in de WNB. Zie TOBOLKA (1947), 294/5 (nr. 4823). Over Johannes Kocín (Cocinus) (1543-1610): HARRASSOWITZ (1958), 303/4 en *Biographisches Lexikon (..)*, II (1984), 204; over Veleslavína HARRASSOWITZ (1958), 745. Dr. M. Velinsky (Tsjechische Staatsbibliotheek, Praag) en Dr. H. Renner (Instituut voor Geschiedenis, Rijksuniversiteit Groningen) waren me behulpzaam bij het verzamelen en de vertaling van deze gegevens. Cf. H. II, p. 28.

Jaar	Plaats van uitgave	A	B	C	D
1595	Leipzig[42.]	I fr	Ecl.		
1595	Parijs[+43.]	I-IV	Ecl.		
1595	Frankfurt[+44.]	I-IV	Ecl.		
1596	Frankfurt[+45.] D.	I-IV	Ecl.		
1596	Leipzig[46.]	I fr	Ecl.		
1597	Wilno[47.] (Pools)	I-IV			
1597/8	Frankfurt[48.] D.		Ecl.		
1599	Frankfurt[49.]	IV fr			
1599	Leipzig[50.]	IV			
1605	Hanau[+51.]	I-IV	Ecl.		
1606	Praag[52.]		Ecl.		
1610	Pamplona[+53.] Sp.	I-II	Ecl.		
1620	München[+54.]	I-IV	Ecl.		

42. FOGLIETTA (1595), f. C: 'De nobilitate Turcica ex (..) itinere Amasyano' (fragment uit Epist. Turc. I); f. C2 sq.: 'De re militari contra Turcam instituenda consilium'. Cf. *Verzeichnis (..) Drucke* (1984), 595/6. Zie H. II, p. 29.
43. BUSBEQUIUS (1595*). Index Aureliensis (..)* (1976), 50. Zie H. II, p. 27; H. III, p. 99-100.
44. BUSBEQUIUS (1595). *Index Aureliensis (..)* (1976), 50; *Verzeichnis (..) Drucke* (1984), 595. Zie H. II, p. 27; H. III, p. 100.
45. BUSBEQUIUS (1596). *Index Aureliensis (..)* (1976), 51; *Verzeichnis (..) Drucke* (1984), 595. Zie H. II, p. 27, 29.
46. REUSNER (1596), IV/1, f. 17/8: 'Fragmentum Augerii Busbequii de nobilitate Turcica'; Id., IV/2, f. 18-53: 'De re militari contra Turcam instituenda consilium'. Een exemplaar in WNB. Zie H. II, p. 28. Zie H. II, p. 29.
47. Niet geraadpleegd. Cf. *Index Aureliensis (..)* (1976), 51.
48. REUSSNER VON LÖWENBERG (1597), I, 178-209: 'Exclamatum oder Ratschlag. Wie man einen Feldzug wider den Turcken anstellen sol. Geschrieben von Augerium Gislenium von Busbequo (..)'. Een exemplaar in WNB.
49. REUSNER (1599), Liber X, 98-101; en 101-104; cf. H. II, p. 28/9; H. III, p. 67. Een exemplaar in WNB.
50. FOGLIETTA (1599), f. C-F3. Een exemplaar in HKB. Zie H. II, p. 29.
51. BUSBEQUIUS (1605). Zie H. II, p. 27; H. III, p. 100.
52. Niet geraadpleegd. Herdruk van de editie van 1584. Zie TOBOLKA (1947), 275 (nr. 4736).
53. Een beschadigd exemplaar in WNB. Zie H. II, p. 29.
54. Zie H. I, p. 15; H. II, p. 47; H. III, p. 100.

1629 Hanau[+55.]	I-IV	Ecl.		
1630 Leiden[56.]	I-II fr			
1630 Leuven[+57.]				1-53
1631 Leuven[+58.]				1-53
1631 Brussel[+59.]				1-53
1632 Brussel[+60.]			1-37	1-58

55. Zie H. II, p. 27.
56. *Turcici Imperii Status (..)* (1630), 167-182: 'Ritus sepeliendi apud Servianos, itemque nubendi. Excerpta ex Busbequii V.C. Epistolis'. Een exemplaar in PBN.
57. Zie H. I, p. 21; H. II, p. 36.
58. Zie H. I, p. 21; H. II, 36.
59. Zie H. I, p. 21; H. II, 36.
60. BUSBEQUIUS (1632). H. II, p. 36/7.

Jaar uitgave	Plaats van	A	B	C	D
s.a.	Brussel[+]			1-37	1-58
1633	Leiden[+61.]	I-IV	Ecl.		1-53
1634	Leiden[62.]	I-II fr			
1636	Leiden[+63.]	I, IV fr			
1646	Parijs[+] Fr.	I-IV			
1652	Dordrecht[+64.] Nl.	I-IV	Ecl.		
1660	Dordrecht[+65.] Nl.	I-IV	Ecl.		
1660	Amsterdam[+66.]	I-IV	Ecl.		1-53
1660	Londen[+67.]	I-IV	Ecl.		1-53
1660	Oxford[+68.]	I-IV	Ecl.		1-53
1663	s.l.[+69.] D./Lt.		Ecl.		
1664	Helmstadt[+70.]		Ecl.		
1664	Neurenberg[+71.] D.	I-IV	Ecl.		
1689	Leipzig / Dresden[+72.]	I-IV	Ecl.		1-53
1694	Londen[+73.] E.	I-IV	Ecl.		

61. BUSBEQUIUS (1633). Zie H. I, p. 21; H. II, p. 27/8; H. III, p. 100.
62. *Turcici Imperii Status (..)* (1634), 163-178: 'Ritus sepeliendi apud Servianos, itemque nubendi. Excerpta ex Busbequii V.C. Epistolis'.
63. BEZA (1636).
64. De tekst is op enkele plaatsen ingekort. Zie H. II, p. 42.
65. De tekst is op enkele plaatsen ingekort. Zie H. II, p. 42.
66. Zie H. I, p. 21; H. II, p. 28.
67. Zie H. I, p. 21; H. II, p. 28.
68. MADAN (1931), III, 124 (nr. 2486); zie n. 15. Zie H. I, p. 21; H. II, p. 28.
69. Zie H. II, p. 31.
70. CONRINGIUS (1664), 323-360. Een exemplaar in WNB. Zie H. II, p. 28-31.
71. Zie H. I, p. 15; H. II, p. 28, 31.
72. Zie H. I, p. 21; H. II, p. 28, 31.
73. Zie voor een foto van de titelpagina SARTON (1942), 567.

1716 Utrecht[+74.] Fr.			1-53
1718 Amsterdam[+75.] Fr.			1-53
1730 Brunswijk[+76.]		Ecl.	
1740 Bazel[+77.]	I-IV	Ecl.	1-53
1744 Londen[78.] E.	I-IV	Ecl.	

74. BUSBEQUIUS (1716). Zie H. II, p. 37.
75. Zie H. II, p. 37.
76. CONRINGIUS (1730), V, 1018-1029. Een exemplaar in GUB. Zie H. II, p. 31.
77. BUSBEQUIUS (1740). Zie p. xvii; H. I, p. 21; H. II, p. 28. Zie ook het register op verwijsplaatsen naar Busbequius' geschriften, p. 585 vlg..
78. *Library of Congress (pre 1956 impr.)* (1970), 609. De editie bevat geen dedicatie, voorwoord of verantwoording. Het leven van de auteur door Bayle (fragment) volgt op de titelpagina, gevolgd door aankondigingen van door J. Robinson uitgegeven boeken. De vertaler wordt niet genoemd. Hetzelfde geldt voor de editie van 1761 (Glasgow). Deze informatie werd welwillend gegeven door P.K. Escreet, conservator van kostbare werken van de 'Glasgow University Library', waar zich kopieën van de editie uit 1744 en 1761 bevinden.
De vertalingen van de editie van 1694 en 1761 zijn (op enkele kleine verbeteringen na) identiek, cf. FD., II, 290. De vertalingen van de editie van 1744 en 1761 zijn eveneens identiek, afgezien van enkele kleine verschillen in spelling en typografie. Zo kan men verklaren dat de Glasgow editie als de derde Engelse editie is aangekondigd.

Jaar uitgave	Plaats van	A	B	C	D
1748	Parijs[+79.] Fr.	I-IV	Ecl.		1-53
1749	Parijs[80.]				1-53
1758	Pest[81.]	I-IV	Ecl.		1-53
1758	Pest[82.]	I-IV	Ecl.		1-53
1761	Pest[83.]	I-IV	Ecl.		1-53
1761	Glasgow[+84.] E.	I-IV			
1793	Freiberg / Annaberg[+85.] D.	I-IV	fr		
1795	Leipzig[86]	I-IV	fr		
1828/31	Neurenberg[87.] D.	I fr			
1836	Parijs[88.] Fr.				1-53
1881	Londen[+89.] E.	I-IV		1-37	1-58
1902/3	Ludwigshafen[90.] D.	I fr			

79. Zie H. II, p. 28.
80. VAN DER HAEGHEN (1964), I, 402 (nr. B.65) (een exemplaar in HKB). Zie H. II, p. 36.
81. *Library of Congress (pre 1956 impr.)* (1970), 609*; Magyarországy Bibliographiája (..)*, V, (1971), 82. Een exemplaar in BOS. Zie H. II, p. 28.
82. Deze editie verschilt door zijn formaat, titelpagina, en ook het werkje, waarmee het werd uitgegeven van de voorafgaande editie. De weergave van de tekst van Busbequius' geschriften is echter volstrekt identiek: *Magyarországy Bibliographiája (..)*, V, (1971), 82. Een exemplaar in BOS. Zie H. II, p. 28.
83. GÉZA (1888), 367. Een exemplaar in BOS. Zie H. II, p. 28.
84. *Library of Congress (pre 1956 impr.)* (1970), 609. Van der Haeghen gaat er ten onrechte vanuit dat deze editie ook een vertaling van de 'Exclamatio' bevat: VAN DER HAEGHEN (1964), I, 400 (nr. B 60) en 407. Zie n. 78.
85. Er zijn mij geen exemplaren van deze editie bekend. Cf. DERNSCHWAM (1923), p. xxxiii (n. 1).
86 KLOSE (1795), 5-6, 61-78. Zie ook p. 48 (n. 150).
87. JÄCK (1828/31), I, 236-312; ID., 236/7 (n.): een korte biografie van Busbequius. Een exemplaar in WNB.
88. CIMBER / DANJOU (1836); cf. VAN DER HAEGHEN (1964), 402 (no B.65.); *Library of Congress (pre 1956 impr.)* (1970), 609. Een exemplaar in PBN. H. II, p. 37.
89. FD., I-II; exemplaar in GUB. Zie H. II, p. 28, p. 36/7, p. 42. Zie ook het register op verwijsplaatsen naar Busbequius' geschriften, p. 585 vlg..
90. ZIMMERER (1902/3). Een exemplaar in MSB.

1902/3 Berlijn[91.] I fr
D.

1904 Utrecht[92.] I, III-IV fr

1926 Berlijn[93.] I-IV
D.

91. ZIMMERER (1902/3); cf. *Library of Congress (pre 1956 impr.)* (1970), 609.
92. Zie *Bloemlezing uit Latijnsche prozaschrijvers (..)* (1964), I, 94-103, en II, 95-103. Zie ook p. 48 (n. 150).
93. BUSBEQUIUS (1926) (verkorte uitgave). Cf. *Gesamtverzeichnis des Deutschsprachigen Schrifttums* 1911-1965, XXI, (1976), 269: 'aus d. Handel zurückgezogen'; cf. ook *Library of Congress (pre 1956 impr.)* (1970), 609. Een bespreking van dit boek door BJÖRKMAN (1928), 354, die als jaar van uitgave niet 1926 maar 1927 geeft! Het boek telt 146 pagina's. Een exemplaar in de Universiteitsbibliotheek Katholieke Universiteit Nijmegen.

Jaar	Plaats van uitgave	A	B	C	D
1926	Erlangen[94.] D.	I-IV			
1927	Oxford[95.] E.	I-IV			
1939	Istanbul[96.] Turks	inhoud onbekend			
1949	Leiden[97.] Nl.	I-IV			
1953	Ankara[98.] Turks	inhoud onbekend			
1961	New York[99.] E.			1-37	
1967	Wervik[100.] Fr.		Ecl.		
1968	Graz[101.]	I-IV	Ecl.		1-53
1968	Oxford[102.] E.	I-IV fr			
1968	Stuttgart[103.] D.	I-IV fr			
1971	Genève[104.] E.	I-IV		1-37	1-58

94. STEINEN (1926) (verkorte uitgave). Zie *Library of Congress (pre 1956 impr.)* (1970), 609. Ten onrechte wordt Frankfurt als plaats van uitgave aangegeven door DALLE (1975), 231. Een bespreking van dit boek door TAESCHNER (1926), 2005-2007. Een exemplaar in MSB. Zie H. II, p. 48 (n. 151).
95. FORSTER (1927) (verkorte uitgave). Zie *Library of Congress (pre 1956 impr.)* (1970), 609. Een bespreking van dit boek door BJÖRKMAN (1928), 117/8.
96. BUSBEQUIUS (1939), (318 pagina's), (de editie kon niet worden geraadpleegd); cf. *Library of Congress (pre 1956 impr.)* (1970), 609, EYICE (1970), 104.
97. HUUSSEN (1949). Een exemplaar in GUB. Zie H. II, p. 42 en s.v. 'Huussen'. Zie ook het register op verwijsplaatsen naar Busbequius' geschriften, p. 585 vlg..
98. BUSBEQUIUS (1953) (124 pagina's) (deze editie kon niet worden geraadpleegd). Zie *Library of Congress (pre 1956 impr.)* (1970), 609, EYICE (1970), 104.
99. JONES / WEBER (1961). Cf. *Library of Congress (1958-1962)* (1963), 318. Het boek bevat een korte introductie (p. 7-13), de vertaling van de brieven van Busbequius aan Maximiliaan (p. 17-167), een bibliografie (p. 168) en tenslotte noten bij de vertaling (p. 169-180). Een exemplaar in WNB.
100. FERRANT-DALLE, 'Projet de guerre (..)' (1967). Een exemplaar in LBM.
101. BUSBEQUIUS (1968). Zie de editie van 1740 en tevens p. xvii; H. I, p. 21.
102. FORSTER ((1968) (herdruk van editie uit 1927). Cf. *Library of Congress (1968-1972)* (1973), 388.
103. TEPLY (1968), passim.
104. Deze editie kon niet worden geraadpleegd. Zie *Library of Congress (1968-1972)* (1973), 387: herdruk van de editie uit 1881 (niet 1886, zoals bij DALLE (1975), 231). De heer S.M. Carrington, bibliothecaris van de 'Fondren Library, Rice University', Houston, stuurde me fotokopieën van de titelpagina's van de twee delen van deze herdruk.

1984 Groningen[105.]	IV fr
1984 s.l.[106.] E.	II-III fr

105. BLOK (1984), 24-30. Zie ook p. 48 (n. 150).
106. BUSBEQUIUS (1984).

Appendix IV: Overzicht van de correspondentie van busbequius en van de overige ongepubliceerde documenten[1].

De bewaard gebleven correspondentie van Busbequius.

Het overgrote deel van Busbequius' correspondentie ligt onuitgegeven in het 'Haus-, Hof- und Staatsarchiv' te Wenen. Von Hammer-Purgstall heeft een aantal stukken uit dit archief voor zijn 'Geschichte des Osmanischen Reiches' (1827-1835) geraadpleegd. Holter (1935) gaf een korte beschrijving van Busbequius' briefwisseling uit Constantinopel. Hij vermeldde echter niet de brieven die de gezant samen met Verantius en Zay had ondertekend, want hij ging ervan uit dat ze niet door Busbequius zelf waren geschreven[2].

Het valt op dat juist veel brieven die Busbequius na het vertrek van Verantius en Zay (augustus 1557) heeft samengesteld, zijn verdwenen. De correspondentie van voorgaande gezanten als Malvezzi, Verantius en Zay en van opvolgende gezanten als De Wijs en Rijm is wel bijna volledig aanwezig.

Sinds Holters overzicht uit 1935 zijn opnieuw brieven van Busbequius aan Ferdinand verloren gegaan. Holter kende uit het jaar 1560 de data van zeventien brieven. Hij vermeldde deze data ervan echter niet. Wij zijn nu niet meer in staat na te gaan welke brieven Holter bedoelde. Overigens was reeds in zijn tijd de samenvatting van de brief van 30 augustus 1560 de enige werkelijk bewaard gebleven brief uit datzelfde jaar. Holter wist bovendien van zeventien brieven uit het jaar 1561 de data; tien daarvan waren verloren gegaan, vier waren er in kopie bewaard gebleven en drie alleen in de vorm van een samenvatting[3]; thans hebben we niet meer dan enkele data van brieven uit dit jaar.

Op eenzelfde wijze zijn ook veel brieven uit de correspondenties tussen Zernovitz en Ferdinand en tussen Ferdinand en

1 Enkele brieven van Busbequius die in de literatuur staan vermeld, zijn thans spoorloos: 12 vertrouwelijke brieven uit de jaren 1577 en 1578, gewisseld tussen Busbequius en Rudolf, de meeste uit Parijs, in het Weense staatsarchief; aantekeningen van Busbequius in een bibliotheek te Bratislava (Pressburg): KRAUS (1876), 634/5.
Onwaarschijnlijk zijn de volgende vermeldingen: MESSIAEN (1892), III, 429: correspondentie van Busbequius met Erycius Puteanus in BKB. WAELE, (1954), 113: brieven uit Busbequius studententijd; hiervan enkele uit Padua.

2. HOLTER (1935), 21-26.
3. HOLTER (1935), 24.

Maximiliaan verloren gegaan[4]. De oorzaak van dit verlies is niet bekend.

De indeling van dit overzicht.

In deze appendix worden in drie rubrieken (on)uitgegeven handschriften beschreven, namelijk:

1. De volledige correspondentie van Busbequius voor zover bekend (zie p. 526 vlg.). Voor wat betreft de brieven die gewisseld zijn tussen Busbequius en Lipsius, wordt er alleen verwezen naar het handschrift, de eerste druk, en ook de plaats in de meest recente editie van Lipsius' brieven[5].
2. De overige, ongepubliceerde correspondentie die voor de samenstelling van dit boek is geraadpleegd (zie vanaf p. 537). Wel zijn enkele gepubliceerde brieven van Verantius en Zay en ook de meeste brieven van Zernovitz opgenomen.
3. De overige, ongepubliceerde documenten, voor zover ze in deze studie zijn gebruikt; het zijn oorkonden, rekeningen, kwitanties, overzichten van de hofhouding, notities, enz.. (zie vanaf p. 546). Een aantal van deze stukken werd door Busbequius zelf opgesteld, geannoteerd of ondertekend. Ook in deze rubriek zijn slechts onuitgegeven geschriften bijeengebracht, met uitzondering van enkele belangrijke documenten als de ‘Wettigingsakte’ (1540/9), de ‘Koopakte van de heerlijkheid Boesbeke’ (1587) en het ‘Vrijgeleide voor Boesbeke’ (1588). Handschriften van de ‘Exclamatio sive de re militari contra Turcas instituenda consilium’ (1576 en later) vindt men in het overzicht van edities van Busbequius' geschriften bijeen (App. III, 515 vlg.). Enkele ongedateerde handschriften die betrekking hebben op Busbequius worden aan het einde van deze rubriek opgesomd.

Ongepubliceerde geschriften in type- of handschrift die pas na de dood van Busbequius - in de meeste gevallen zelfs in deze of in de voorafgaande eeuw - tot stand zijn gekomen vindt men in de lijst van geraadpleegde literatuur.

Verantwoording van de verwijzingen.

De drie overzichten zijn chronologisch geordend. Indien bij meer versies van hetzelfde document de datering afwijkt, en de datum op grond van de inhoud niet kan worden vastgesteld, wordt als regel de vroegste datering gevolgd; de ‘afwijkende’ datering staat dan telkens vermeld tussen ronde haakjes achter de betreffende versie. Zijn er op eenzelfde dag meer brieven gewisseld tussen dezelfde correspondenten, dan

4. ŽONTAR (1971), 171, 199 (n. 200);
5. Zie voor de overige drukken: GERLO/VERVLIET (1968); LIPSIUS (1978) en LIPSIUS (1983).

zijn deze door letters geordend: (= 1), (= 2), (= 3), enz..

Bij elk document vindt men achtereenvolgens: de datering (jaar-maand-dag), de auteur, de plaats van schrijven tussen ronde haakjes, de geadresseerde; en vervolgens tussen ronde haakjes: een typering van het handschrift als origineel (o), minuut (m), kopie (k), of drukwerk (d), de vindplaats in het archief en het aantal beschreven pagina's of folio's; ook is aangegeven of het handschrift in cijferschrift is overgeleverd met erboven of ernaast de ontcijfering (g), of in het geheimschrift zonder de ontcijfering (g*). Alle documenten zijn in het Latijn, tenzij anders is aangegeven. Indien er sprake is van een fragment (fr), postscriptum (ps), bijlage (bl), of een samenvatting (sv), vindt men ook dit aangeduid. Pagina's (folio's), die geen tekst, maar adresseringen en marginalia bevatten, staan vetgedrukt. Zie voor dit alles ook de lijst met afkortingen op p. xiii vlg..

Het onderscheid tussen origineel, minuut, en kopie is soms moeilijk vast te stellen. Als origineel wordt beschouwd elk stuk, dat door de auteur is opgesteld of tenminste is ondertekend (bv. de brieven in cijferschrift uit Constantinopel); als minuut wordt opgevat elk stuk dat als concept diende voor een officiëel stuk (bijvoorbeeld de meeste brieven van de keizers Ferdinand, Maximiliaan en Rudolf); als kopie wordt beschouwd elk afschrift van een origineel (bv. de omzettingen van de cijferschriften). Een onzekere typering van een handschrift wordt aangegeven door accolades: {o},{m}, of {k}.

Ook verloren gegane brieven, waarvan slechts de datering bekend is (uit de latere literatuur of uit andere brieven), staan tussen accolades; ook treft men daar een verwijzing naar de bron: {..}. Indien de datering, de auteur en de geadresseerde niet uitdrukkelijk in het document staan aangegeven, maar op grond van de inhoud kunnen worden afgeleid, staan zij eveneens tussen accolades.

1. Overzicht van Busbequius' correspondentie.

-1554-11-23: Fe. (W) aan Bu. (m: WSA Tk.I,11,(4) f. 123 (fr), 124 (bl); k: Id. f. 125-140; k: Id. f. 143-163r; k: BOS F.L.379 f. 25-34; d: VERANTIUS (1858), 427-463)
-1554-11-23: Fe. (W) aan VeZBu. (k: WSA Tk.I,11,(4) f. 180r, **f. 180v**)
-1554-{11-30}: Bu. (K) aan Fe. (o: WSA Tk.I,11,(4) f. 189 (d.d. 1554-12-31), **f. 190v**)

{-1554-12-2: Fe. aan Bu. (zie Bu. aan Fe. d.d. 1554-12-12)}

-1554-12-8: Bu. (Boeda) aan Fe. (m: BKB III,1482,1, 3 p.; cf. Vijf jaar aanwinsten (..) (1975), 132 (nr. 66))
-1554-12-12: Bu. (Boeda) aan Fe. ({k}: WSA Tk.I,11,(4) f. 201-204)
-1555-1-20: VeZ. (C) aan Bu. (k: BOS F.L.1681/2 f. 207; d: VERANTIUS (1859), 5-6)
-1555-1-23: Bu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,11,(5) f. 20/1r, **f. 21v**; d: HOLTER (1935), 115-117)
-1555-1-25: VeZBu. (C) aan Ahmed Pasja (k: BOS F.L.1681/2 f. 208; d: VERANTIUS (1859), 6-7 (It.))
-1555-2-4: Fe. (Au) aan Bu. (m: WSA Tk.I,11,(5) f. 23r)
-1555-2-5: Bu. (C) aan Nadasdius Palatinus (k: BOS F.L.1657 f. 208; d: PRAY (1806), III, 40/1)
-1555-2-6: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,11,(5) f. 24 (= 1, g), **f. 25v**; k: BOS F.L.1681/2 f. 209-210r (= 1); d: VERANTIUS (1859), 10/1 (fr, Bu. wordt niet als auteur vermeld) (= 1); o: WSA Tk.I,11,(5) f. 26-29r (= 2, g), **f. 29v**)
-1555-2-6: VeZBu. (C) aan Nic. Olahus (k: BOS F.L.1681/2 f. 211-213; d: VERANTIUS (1859), 20)
-1555-2-8: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,11,(5) f. 30r (= 1, g), f. 31-34 (g*, bl), **f. 35v**; o: WSA Tk.I,11,(5) f. 36 (= 2, g), f. 37-40 (bl, g), **f. 48v**) (f. 31-34 en f. 37-40 = kopie van een brief van Petrovitsj aan Ibrahim Pasja)
-1555-2-21: Fe.(W) aan VeZBu. (o: BOS F.L.1660, p. 90-94 (g*), **95**; d: MILLER (1808), 74-79; m: WSA Tk.I,11,(5) f. 47-48r (d.d. 1555-2-20); d: VERANTIUS (1859), 27-30)
-1555-2-21: VeZBu. (C) aan Christ. Sigismundus Remerus (k: BOS F.L.1681/1 f. 500v-502r; d: VERANTIUS (1859), 30/1)
-1555-3-2: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,11,(5) f. 51-53 (g), **f. 54v**)
-1555-3-2: VeZBu. (C) aan Gazt. (k: BOS F.L.1681/1 f. 511v-513r (It.); d: VERANTIUS (1859), 32/3 (It.))
-1555-3-8: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,11,(5) f. 55-57r (g), **f. 57v**)
-1555-3-29: Fe. (W) aan VeZBu. (o: BOL F.L.1660 p. 96-101, **p. 102** (g*); m: WSA Tk.I,11,(5) f. 61/2; d: VERANTIUS (1859), 36-40; d: MILLER (1808), 129-138 (d.d. 1554-3-27))
-1555-4-26/9: VeZBu. (Am) aan Fe. (o: WSA Tk.I,11,(5) f. 63-66v (g), f. 66v-67 (ps, g), **f. 68v**)
-1555-5-3: VeZBu. (Am) aan Fe. (o: WSA Tk.I,11,(5) f. 69-70 (g), **f. 71v**)
-1555-5-19: VeZBu. (Am) aan Fe. (o: WSA Tk.I,11,(5) f. 75-80r (g), **f. 80v**)
-1555-5-28: VeZBu. (Am) aan Fe. (o: WSA Tk.I,11,(5) f. 73/4 (g*))
-1555-5-28: VeZBu. (Am) aan Gazt. (o: WSA Tk.I,11,(5) f. 81/2 (It.))
-1555-5/6: VeZBu. (Am) aan Fe. (o: WSA Tk.I,11,(5) f. 83-85r (g), **f. 85v**)
-1555-{5/6}: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(3) f. 218-259r (Lt./It.); k: WSA Tk.I,11,(5) f. 86-95r (fr = Tk.I,12,(3) f. 218-226); k: WSA Tk.I,12,(3) f. 282-314

(lt., fr = Tk.I,12,(3) f. 228-259r); m: Id. f. 264-269r (sv); k: BOL F.L.2380/1, f. 135-168 (= d: VERANTIUS (1859), 347-398 (fr)); k: WSA Tk.I,11,(5) f. 86-95r (fr = f. 218-226))
-1555-{5/6}: VeZBu. (C) aan Fe. (k: WSA Tk.I,12,(3) f. 272-280 (= 'Memoriale Oratoris Aug. a Busbecke Turcae exhibitum'))
-1555-8-14: Bu. (W) aan Fe. (k: WSA Tk.I,12,(1) f. 35-36r, **f. 36v**, f. 37-42r (bl); k: Id. f. 45 (d.d. 1555-8-16) f. 46-50 (bl); d: HOLTER (1935), 118 (d.d. 1562-12-2(?), fr))
-1555-8-19: Fe. (Au) aan Bu. (m: WSA Tk.I,12,(1) f. 64r)
-1555-9-13: Fe. (Au) aan Bu. (m: WSA Tk.I,12,(1) f. 104r, **f. 104v** (d.d. 1555-9-17); k: Id. f. 101r, **f. 101v**)
{-1555-9-22: Bu. aan Fe. (zie Fe. aan Bu. d.d. 1555-10-3)}

-1555-10-3: Fe. (I) aan Bu. (m: WSA Tk.I,12,(2) f. 116r)
-1555-10-21: H. Zarlanti (C) aan Bu. (m: WSA Tk.I,12,(2) f. 131 (lt.), **f. 132v**)
-1555-11-1: Toejgoen Pasja (Boeda) aan Bu. (k: WSA Tk.I,12,(2) f. 146r,

f. 146v)
-1555-11-14: Fe. (W) aan VeZBu. (m: WSA Tk.I,12,(2) f. 153-161r, **f. 164v**; k: BOL F.L.1660 p. 340-357; d: MILLER (1808), 89-109; d: VERANTIUS (1859), 130-146)
-1555-11-26: Bu. (Boeda) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(2) f. 173-176)
{-1555-11-30: Mas. aan Bu. (zie Bu. aan Mas. d.d. 28-5-1556}

-1556-1-12: Bu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(4) f. 1-2r (g), **f. 2v**)
-1556-1-20: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(4) f. 7-12 (g), **f. 13v**)
-1556-2-3: Fe. (W) aan VeZBu. (d: MILLER (1808), 110-114; d: VERANTIUS (1859), 178-180)
-1556-2-7: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(4) f. 16-20 (g), **f. 21v**)
-1556-2-8: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(4) f. 22/3r (g), **f. 23v**)
-1556-2-24: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(4) f. 24-27 (g), 28r (ps, g))
-1556-3-11: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(4) f. 31-34r (g); k: Id. f. 35-37r, **f. 37v**)
-1556-3-19: Fe. (W) aan VeZBu. (m: WSA Tk.I,12,(4) f. 38-41r; d: MILLER (1808), 114-123; d: VERANTIUS (1859), 180-186)
-1556-3-27: Fe. (W) aan VeZBu. (o: BOL F.L.1660 p. 296-298, **299** (= 1); d: VERANTIUS (1859), 187-190 en d: MILLER (1808), 124-128 (= 1); o: BOL F.L.1660 p. 299-307, **308** (= 2, g*); k: WSA Tk.I,12,(4) f. 45-48 en k: Id. f. 50-53 (= 2); d: MILLER (1808), 129-138 en d: VERANTIUS (1859), 190-197 (= 2))
-1556-3-27: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(4) f. 55-57 (g), **f. 58v**; k: Id. f. 59-60, **f. 61v**)
-1556-3-28: VeZBu. (C) aan Gazt. (o: WSA Tk.I,12,(4) f. 62r (It.))
-1556-4-9: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(4) f. 65-67 (= 1, g); o: Id. f. 68-70r (= 2, g), **f. 70v**)
-1556-4-17: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(4) f. 72/3r (g), **f. 73v**)
-1556-4-17: VeZBu. (C) aan Gazt. (o: WSA Tk.I,12,(4) f. 74r (It.), **f. 74v**)
-1556-4-28: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(4) f. 76 (= 1, g), f. 77-80r (= 2, g), f. 81-84 (= 3, g), f. 85-89 (= 4, g), **f. 90v, f. 91v**)
-1556-5-1: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(4) f. 92-94 (g), **f. 95v**)
-1556-4-9 t/m 5-1: VeZBu. (C) aan Fe. (m: WSA Tk.I,12,(4) f. 96-98r (sv), **f. 99v**)
-1556-5-13: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(4) f. 106-109r (= 1, g), f. 110-112r (= 2, g), f. 113-115r (= 3, g), f. 116/7r (= 4, g))
-1556-5-15: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(4) f. 119-123r (= 1, g), **f. 123v**; o: Id. f. 124-125r (= 2, g), **f. 125v**)
-1556-5-16: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(4) f. 126-128r (g), **128v**)
-1556-5-18: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(4) f. 129-130r (g), **130v**)
-1556-5-28: Bu. (C) aan Mas. (o: MSB Cd. Lt. 23736,(1) 3 p.; d: MASIUS (1886), 260-263; d: App. II, p. 477-480)
-1556-5-29: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(4) f. 131-133 (g), **f. 134v**)
-1556-6-13: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(5) f. 136-139 (= 1, g), f. 140-141r (= 2, g), **f. 141v, f. 142v**)
-1556-6-14: Fe. (W) aan VeZBu. (o: BUB CP.XXX, p. 139-148)
-1556-6-15: Fe. (W) aan VeZBu. (o: BOL F.L.1660 p. 309-316 (g*); MILLER (1808), 139-147; d: VERANTIUS (1859), 197-202)
-1556-6-20: Fe. (W) aan VeZBu. (o: BUB CP.XXX, p. 149-152 (g* voor een deel))
-1556-7-1: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(5) f. 164-166 (g))

-1556-7-15: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(5) f. 168-171r (g), f172v)
-1556-7-21 en 8-5: {VeZBu.} (C) aan Fe. (k: WSA Tk.I,12,(5) f. 175-179 (g), **f. 180v**)
-1556-8-2: VeZBu. (C) aan pasja's (k: WSA Tk.I,12,(5) f. 187r)
-1556-8-15: VeZBu. (C) aan pasja's (k: WSA Tk.I,12,(5) f. 187v)
-1556-8-15: Fe. (W) aan VeZBu. (o: BOL F.L.1660 p. 322-331 (g*), **332**; d: MILLER (1808), 148-160; VERANTIUS (1859), 203-212)
-1556-8-23: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(5) f. 183-186r (g), **f. 188v**)
-1556-9-14: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(5) f. 195-197 (g), **f. 198v**)
-1556-10-4: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(5) f. 203-205 (g) **f. 206v**; k: Id. f. 199-201r, **f. 202v**)
-1556-10-9: Fe. (W) aan VeZBu. (o: BOL F.L.1660 p. 317-320 (g*), **321**; d: MILLER (1808), 161-170; d: VERANTIUS (1859), 212-216)

{-1556-10-21: Gazt. aan VeZBu. (zie VeZBu. aan Gazt. d.d. 1557-1-8)}

-1556-10-23: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(5) f. 209-212r (g), **f. 212v**, f. 213 (ps, g); k: Id. f. 215-218, **f. 219v** en k: WSA Tk.I,13,(2) f. 148-149r (ps))
-1556-11-15: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(5) f. 228-230 (g), **f. 232v**)
-1556-11-15: VeZBu. (C) aan Gazt. (o: WSA Tk.I,12,(5) f. 231r (It., g), **f. 231v**)
-1556-11-22: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(5) f. 233-234r (g), **f. 235v**)
-1557-1-8: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(1) f. 5-9 (g), **f. 12v**; k: BOS F.L.1681/2 f. 336-339r; d: VERANTIUS (1859), 223-232 (tot 'Caeterum (...)')
-1557-1-8: VeZBu. (C) aan Gazt. (o: WSA Tk.I,13,(1) f. 10/1r (g, It.), **f. 11v**)
-1557-1-10: VeZBu. (C) aan Gazt. (o: WSA Tk.I,13,(1) f. 17r (g, It.), **f. 19v**)
-1557-1-16: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(1) f. 18-23r (g), **f. 23v**; k: BOS F.L.1681/2 f. 339-342v; d: VERANTIUS (1859), (vanaf 'Caeterum (...)') 232-241)
-1557-2-16: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(1) f. 27-30r (g), **f. 31v**; k: BOS F.L.1681/3 f. 195-196v; d: VERANTIUS (1859), 242-248)
-1557-3-1: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(1) f. 39-42 (g), f. 43r (g, ps), **f. 46v**; k: BOS F.L.1681/3 f. 206-208; d: VERANTIUS (1859), 249-257)
-1557-3-2: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(1) f. 44/5r (g), **f. 45v**)
-1557-3-3: Fe. (Re) aan VeZBu. (o: BOL F.L.1660 p. 334, 336 (g*), **335**; d: MILLER (1808), 171-174; d: VERANTIUS (1859), 259-260)

{-1557-4-1: Fe. (Pr) aan VeZBu. (zie VeZBu. aan Fe. d.d. 1557-5-26)}

-1557-4-9: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(1) f. 65-68r (g), **f. 68v**; k: BOS F.L.1681/3 f. 202-203; d: VERANTIUS (1859), 261-268)
-1557-5-22: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(1) f. 91-95r (g), **f. 95v**; k: BOS F.L.1681/4 f. 148-149; d: VERANTIUS (1859), 269-275)
-1557-5-26: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(1) f. 98-101r (= 1, g), **f. 101v**; Id. f. 102-105r (= 2, g), **f. 105v**)
-1557-6-8: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(1) f. 108-110r (g), **f. 111v**; k: BOS F.L.1681/3 f. 193-194r; d: VERANTIUS (1859), 275-280r (d.d. 1557-6-3))
-1557-6-8: VeZBu. (C) aan Roggiero de Tassis (k: BOS F.L.1681/3 f. 195v (It.); d: VERANTIUS (1859), 280/1 (It.))
-1557-7-1: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(2) f. 1-2r (g), **f. 2v**; k: BOS F.L.1681/3 f. 275; d: VERANTIUS (1859), 282-284)
-1557-7-8: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(2) f. 3-5r (g), **f. 5v**; k: BOS F.L.1681/3 f. 191-192r; d: VERANTIUS (1859), 284-288)
-1557-7-8: VeZBu. (C) aan Rogiero de Taxis (k: BOS F.L.1681/3 f. 192v (It.); d: VERANTIUS (1859), 288-289 (It.))
-1557-8-4: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(2) f. 29-31 (g), **f. 32v**; k: Id. f. 19-22r, **f. 23v**; k: BOS F.L.1681/3 f. 199-200v; d: VERANTIUS (1859), 289-295)
-1557-8-12: VeZBu. (C) aan Io. Lenkovitsj (k: BOS F.L.1681/4 f. 258; d: VERANTIUS (1859), 296-297)
-1557-8-17: VeZBu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(2) f. 40 (g), **f. 41v**; k: BOS F.L.1681/3 f. 201; d: VERANTIUS (1859), 297/8)
-1557-8-?: VeZBu. (C) aan Fe. (k: WSA Tk.I,13,(2) f. 43-74; k: BUB CP.XXX, p. 167-219; k: BOL F.L.2380/1 f. 39-72v; d: VERANTIUS (1859), 300-344)
-1557-8-17: Bu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(2) f. 111-112r (g), **f. 112v**, f. 113 (g; opgenomen in deze brief is ook: {Süleyman} aan {Fe.); d: HOLTER (1935), 117/8 (fr))

{-1558-1-7: Bu. aan Fe. (zie Fe. aan Bu. d.d. 1558-2-25 en 1558-6-19/20)}

{-1558-1-{7}: Bu. aan Fe. (zie Fe. aan Bu. d.d. 1558-2-25 en 1558-6-19/20)}
{-1558-1-18: Bu. aan Fe. (zie Fe. aan Bu. d.d. 1558-6-19/20)}
{-1558-2-5: Bu. aan Fe. (zie Fe. aan Bu. d.d. 1558-6-19/20)}
{-1558-2-18: Bu. aan Fe. (zie Fe. aan Bu. d.d. 1558-6-19/20)}

-1558-2-25: Fe. (Fm) aan Bu. (m: WSA Tk.I,13,(3) f. 39-40)
{-1558-3-30:: Bu. aan Fe. (zie Fe. aan Bu. d.d. 1558-6-19/20)}

-1558-4-9: Fe. (L) aan Bu. (m: WSA Tk.I,13,(3) f. 57-59r, f. 61r (ps, s.d., s.a.))
{-1558-4-15: Bu. aan Fe. (zie Fe. aan Bu. d.d. 1558-6-19/20)}

-1558-4-30: Fe. (W) aan Bu. (m: WSA Tk.I,13,(3) f. 83)
-1558-5-1: Fe. (W) aan Bu. (m: WSA Tk.I,13,(3) f. 96r)
-1558-5-11: Bu. (C) aan Fe. ({k}: WSA Tk.I,13,(3) f. 106/7r (sv), **f. 107v**)
{-1558-6-5: Bu. aan Fe. (zie Fe. aan Bu. d.d. 1559-3-8)}

-1558-6-19/20: Fe. (W) aan Bu. (m: WSA Tk.I,13,(4) f. 123)
{-1558-6-22: Bu. aan Fe. (zie Fe. aan Bu. d.d. 1559-3-8)}

-1558-6-23: Fe. (W) aan Bu. (m: WSA Tk.I,13,(4) f. 126-128r)
-1558-6-27: Fe. (W) aan Bu. (m: WSA Tk.I,13,(4) f. 135-141r; {m:} Id. f. 143-145 (sv))
-1558-6-29: Fe. (W) aan Bu. (m: WSA Tk.I 13(4) f. 157r)
{-1558-7-29: Bu. aan Fe. (zie Fe. aan Bu. d.d. 1559-3-8)}
{-1558-8-17: Bu. aan Fe. (zie Fe. aan Bu. d.d. 1559-3-8; HAMMER (1828), III, 369-370 spreekt eveneens van een brief in deze periode, maar geeft geen datum)}

-1558-8-30: Bu. (C) aan pasja (m: BKB III 1482,22 p.)
-1558-9-1: Ve. (W) aan Bu. (k: BOS F.L.1681/2 f. 537-540r; d: VERANTIUS (1865), 227-232)
-{1558-9-25: Bu. aan Fe. (zie Fe. aan Bu. d.d. 1559-3-8)}

-1558-10-5: Bu. (C) aan Fe. (k: WSA Tk.I,13,(4) f. 181-182r (fr), **f. 182v**; d: App. II, p. 480-482 (fr))
{-1558-11-6: Bu. (C) aan Fe. (zie Fe. aan Bu. d.d. 1559-3-8)}

-1558-11-19: Bu. (C) aan Fe. (k: WSA Tk.I,13,(4) f. 201-205r, **f. 205v**; d: App. II, p. 482-484 (fr); cf. HAMMER (1828), III, 361)
-{1558-12-18: Bu. aan Fe. (zie Fe. aan Bu. d.d. 1559-3-8)}

-1559-1-10: Bu. (C) aan Fe. (k: WSA Tk.I,14,(1) f. 4-7r, **f. 7v**; d: App. II, p. 484-485 (fr))
-1559-2-10: Bu. (C) aan Fe. (k: WSA Tk.I,14,(1) f. 33-35, f. 35v en f. 37-42r (bl, d.d. 1559-1-31), f. 36r (bl, s.d., s.a.), f. 42v-43 (= Bu. aan pasja's d.d. 1559-2-4), **f. 45v**; k: Id. f. 30v-32r, f. 26-29 (bl., d.d. 1559-1-31), f. 29v-30v (= Bu. aan pasja's d.d. 1559-2-4), **f. 32v**; d: App. II, p. 485 (fr))
-1559-2-21: Bu. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(1) f. 69-72r (g), **f. 72v**; k: Id. f. 61-64r, **f. 64v**; k: Id. f. 65-68r, **f. 68v**; d: App. II, p. 485 (fr))
-1559-3-8: Fe. (Au) aan Bu. (m: WSA Tk.I,14,(1) f. 99)
-1559-3-16: Fe. (Au) aan Bu. (m: WSA Tk.I,14,(2) f. 96-97)
{-1559-3-17: Bu. aan Fe. (zie Fe. aan Bu. d.d. 1559-7-10)}

-1559-3-20: Bu. (C) aan Fe. (k: WSA Tk.I,14,(1) f. 109, **f. 110v**; d: App. II, p. 486 (fr))
-1559-4-1: Ma. (W) aan Bu. (k: WSA Tk.I,14,(2) f. 1, **f. 1a verso**)
-1559-4-12: Ma. aan Bu. (m: WSA Tk.I,14,(2) f. 14, **f. 15v**)
{-1559-4-21: Bu. aan Fe. (zie Fe. aan Bu. d.d. 1559-7-10)}

-1559-4-29: Fe. (Au) aan Bu. (m: WSA Tk.I,14,(2) f. 43-46 (= 1); k: f. 48-51r (= 1, g), **f. 51v**; m: WSA Tk.I,14,(2) f. 52-54r (= 2); k: Id. f. 57-59 (= 2); k: Id. f.

60-61r (= 2), **f. 59v, f. 61v**; k: BOL Arch. Ungar. Hofkanzlei, Conc. Exped. A 357 p. (= 1))
-1559-5-2: Fe. aan Bu. (m: WSA Tk.I,14,(2) f. 75r (ps))
-1559-5-6: Fe. (Au) aan {Bu.} (m: WSA Tk.I,14,(2) f. 77 (ps); k: Id. f. 76r (ps))
-1559-5-13: Bu. (C) aan Fe. (k: WSA Tk.I,14,(2) f. 90/1r, **f. 91v**; d: App. II, p. 486/7 (fr))

{-1559-5-20: Bu. aan Fe. (zie HAMMER (1828), III, 740)}

-1559-5-31: Bu. (C) aan Fe. (k: WSA Tk.I,14,(2) f. 122b-122d recto, **f. 122a recto**; d: App. II, p. 487-490 (fr))

{-1559-6-19: Bu. aan Rüstem Pasja (zie Bu. aan Fe. d.d. 1559-6-21)}

-1559-6-21: Bu. ('Ex castris Turcicis iuxta Chalcedon') aan Fe. (k: WSA Tk.I,14,(2) f. 146-149r, **f. 149v**; d: App. II, p. 490/1 (fr))
-1559-7-10: Fe. (Au) aan Bu. (m: WSA Tk.I,14,(3) f. 8-9r, f. 10 (ps))
-1559-7-12: Fe. (Au) aan Bu. (m: WSA Tk.I,14,(3) f. 11r)
-1559-7-22: Bu. (C) aan pasja's (m: BKB III 1525,1 2 p.; k: WSA Tk.I,14,(3) f. 30 (g))
-1559-7-25: Bu. (C) aan pasja's (m: BKB III,1525,2 1 p.; k: WSA Tk.I,14,(3) f. 30v (g))
-1559-8-1: Bu. (C) aan Süleyman (m: BKB III,1544,2 1 p.; k: WSA Tk.I,14,(3) f. 30v-31r))

{-1559-8-6: Bu. aan Fe. (HAMMER (1828), III, 364)}

-1559-8-6: Bu. (C) aan pasja's (k: WSA Tk.I,14,(3) f. 31)
-1559-8-13: Bu. (C) aan Fe. (k: WSA Tk.I,14,(3) f. 20-24r (= 1); o: Id. f26-29

(= 2, g), **f. 37v**; d: App. II, p. 491-495 (= 1, fr))
-1559-8-24: Bu. (C) aan Fe. (k: WSA Tk.I,14,(3) f. 41a; d: App. II, p. 495-497 (fr))
{-1559-9-10: Bu. aan Fe. (zie Fe. aan Bu. d.d. 1559-10-23)}

-1559-10-3: Fe. (W) aan Bu. (m: WSA Tk.I,14,(3) f. 53-55 (ps)))
-1559-10-23: Fe. (W) aan Bu. (m: WSA Tk.I,14,(3) f. 60r)
-1559-11-11: Fe. (W) aan Bu. (m: WSA Tk.I,14,(3) f. 72-74r)
-1559-11-30: Bu. (C) aan Fe. (k: WSA Tk.I,14,(3) f. 79-108)
-1559-11-30 en 12-14: Bu. (C) aan Fe. ({m}: WSA Tk.I,14,(3) f. 120-124r (sv), **f. 125v**)
{-1559-12-14: Bu. aan Fe. (zie HOLTER (1935), 81 (n. 1))}

-1560-2-26: Fe. (W) aan Bu. (k: WSA Tk.I,14,(4) f. 42/3r, **f. 43v**; m: Id. f. 45/6r (d.d. 1560-2-27))
-1560-8-30: Bu. (C) aan Fe. ({m}: WSA Tk.I,14,(4) f. 106-112r (sv: 'Contractio literarum Aug. a Busbecke prout Consiliariis Hung. exhibita fuit'), **f. 113v**)
-1560-9-22: Bu. (C) aan Francisco della Torre (o: WSA Tk.I,14,(4) f. 120 (It., g*))
-1560-9-25: Fe. (W) aan Bu. (m: WSA Tk.I,14,(4) f. 121)
{-1560-9-27: Fe. aan Bu. (zie HOLTER (1935), 24)}

-1560-11-12: Fe. (W) aan Bu. (m: WSA Tk.I,14,(4) f. 141/2r)
-1560-11-13: Fe. (W) aan Bu. (m: WSA Tk.I,14,(4) f. 145 (= 1), f. 146/7r (= 2))
-1560-11-14: Fe. (W) aan Bu. (m: WSA Tk.I,14,(4) f. 151-154r)
-1560-11-25: Fe. (W) aan Bu. (m: WSA Tk.I,14,(4) f. 155r)
-1560-11-29: Fe. (W) aan Bu. (m: WSA Tk.I,14,(4) f. 156r (ps), f. 157/8)
-1561-2-4: Bu. (C) aan Dietr. (o: BSG ArchFD nr. 112, 2 p.)
-1561-2-4: {Bu.} aan? (k: WHA Ra.172 f. 13 (It.), f. 14r (Fr.))
-1561-3-5: Bu. (C) aan Dietr. (o: BSG ArchFD nr. 114, 2 p.)
{-1561-4-12: Bu. aan Fe. (zie HOLTER (1935), 24)}
{-1561-5-21: Fe. aan Bu. (zie Bu. aan Fe. d.d. 1562-3-24)}
{-1561-6-11: Fe. aan Bu. (zie HOLTER (1935), 34, 81)}
{-1561-7-5: Fe. aan Bu. (zie HOLTER (1935), 88)}
{-1561-7-25: Bu. (C) aan Fe. (zie HOLTER (1935), 86)} en Id. (k: WHA Ra.172 f. 11r (fr, Lt. en It.)
{-1561-7-26: Fe. aan Bu. (zie HOLTER (1935), 88/9)}
{-1561-8-25: Bu. aan Fe. (zie HARTL / SCHRAUF (1898), 344; HAMMER (1828), III, 375, 379; HOLTER (1935), 24, 88)} en Id. (k: WHA Ra.172 f. 11r (fr))
{-1561-8-27: Bu. aan Fe. (zie HAMMER (1828), III, 379; HOLTER (1935), 24, 34, 81)}
{-1561-9-9: Fe. aan Bu. (zie HOLTER (1935), 81 (n. 5), 110 (n. 10)}
{-1561-9-19: Bu. aan Fe. (zie HOLTER (1935), 24, 89)}

-1561-9-19: Bu. (Prinseneilanden) aan Dietr. (o: BSG ArchFD nr. 116, 2 p.)
{-1561-10-4: Bu. aan Fe. (zie Fe. aan Bu. d.d. 1562-1-11; HOLTER (1935), 24)}
{-1561-10-11: Fe. (Pr) aan Bu. (zie HARTL / SCHRAUF (1898), 344; HOLTER (1935), 34, 49)}

{-1561-11-3: Bu. aan Fe. (zie Fe. aan Bu. d.d. 1562-1-11; HAMMER (1828), III, 365; HOLTER (1935), 24)}
{-1561-11-4: Bu. (Prinseneilanden) aan Fe. (zie HAMMER (1828), III, 382); d: App. II, p. 497 (fr)}
{-1561-11-15: Fe. aan Bu. (zie Fe. aan Bu. d.d. 1562-1-11)}
{-1561-11-25: Bu. aan Fe. (zie Fe. aan Bu. d.d. 1562-1-11; HOLTER (1935), 24)}
{-1561-12-{25} ('Solemni natiuitatis dominicae festo'): Bu. aan Fe. (zie Fe. aan Bu. d.d. 1562-2-15)}

-1562-1-11: Fe. (Pr) aan Bu. (m: WSA Tk.I,15,(2) f. 2-4r, f. 5r (bl: 'Informatio de damnis ditioni Ferdinandi datis a Turcis'), **f. 5v**)
-1562-1-15: Bu. aan pasja's (k: WKA Feldakten 1562,2/1 p. 13)
-1562-1-16: Bu. aan Süleyman (k: WKA Feldakten 1562,2/1 p. 13)
-1562-1-21: Bu. (C) aan Fe. (m: WSA Tk.I,15,(2) f. 14/5 (sv); d: App. II, p. 497-500 (fr)); k: WKA Feldakten 15622/1 p. 4-12 (cf. HOLTER (1935), 21/2))
-1562-2-3: Fe. (Pr) aan Bu. (m: WSA Tk.I,15,(2) f. 21/2)
{-1562-2-12: Bu. aan Fe. (zie HOLTER (1935), 24)}

-1562-2-15: Fe. (Pr) aan Bu. (m: WSA Tk.I,15,(2) f. 28/9)
-1562-3-4: Bu. (C) aan Fe. (k: WSA Tk.I,15,(2) f. 99-100, **f. 101v**)
{-1562-3-6: Fe. aan Bu. (zie HOLTER (1935), 89)}

-1562-3-14: Fe. (Pr) aan Bu. (m: WSA Tk.I,15,(2) f. 60-62r)
-1562-3-24: Bu. (C) aan Fe. (k: WSA Tk.I,15,(2) f. 69, **f. 70v**; d: App. II, p. 500 (fr))
-1562-4-14: Bu. (C) aan Fe. (k: WSA Tk.I,15,(2) f. 85-87r; d: App. II, p. 500/1 (fr)))
-1562-?-?: Fe. (W) aan Bu. (m: WSA Tk.I,15,(2) f. 102-103r, f. 104 (ps), **f. 103v**)
{-1562-4-24: Bu. aan Fe. (zie HOLTER (1935), 25)}

-1562-4-24: {Bu.} (C) aan {Ali Pasja} (k: WSA Tk.I,15,(2) f. 106)
-1562-4-25: {Bu.} (C) aan {Ali Pasja} (k: WSA Tk.I,15,(2) f. 107r)
-1562-4-29: Bu. (C) aan Fe. (k: WSA Tk.I,15,(2) f. 119-122r (= 1); o: WSA Tk.I,15,(2) f. 114-117 (= 2, g en voor een deel g*), **f. 118v**; k: Id., f. 123-129 (= 2), **f. 130v**; k: WSA Turk.I,16,(4) f. 223-229; d: App. II, p. 501 (= 2, fr))
-1562-5-10: Fe. (Pr) aan Bu. (m: WSA Tk.I,15,(3) f. 138/9r)
-1562-5-31: {Bu.} aan pasja's ({k}: WSA Tk.I,15,(3) f. 171)
{-1562-5-31: Bu. aan Fe. (zie HOLTER (1935), 25)}

-1562-6-3: Fe. (Pr) aan Bu. (k: WSA Tk.I,15,(3) f. 186r (= 1); Id. f. 187-190r, **f. 191v** (= 2); Id. f. 193-198r, **f. 198v** (= 3))
-1562-6-10: Ma. (L) aan Bu. (k: WSA FA. Sammelbände I/1 f. 186r)
-1562-7-14: {Bu.} aan pasja's (k: WSA Tk.I,16,(1) f. 11r (It.), **f. 11v**; k: Id. f. 11a recto (It.), **f. 11a verso**)
-1562-7-14: {Bu.} aan Ali Pasja (k: WSA Tk.I,16,(1) f. 12r (It.), **f. 12v**)
{-1562-7-18: Bu. aan Ali Pasja (zie Bu. aan Fe. d.d. 1562-12-2)}

-1562-7-19: {Bu.} aan pasja's (k: WSA Tk.I,16,(1) f. 12a recto, **f. 12a verso**)
-1562-7-21: Bu. (C) aan Fe. (k: WSA Tk.I,16,(1) f. 27-30, 30v (ps), **f. 31v**; k: Id. f. 37-39 (d.d. 1562-7-20), 39v (ps, d.d. 1562-7-21), **f. 40v**; o: Id. f. 20-24 en f. 25r (g*), f. 24v (ps, g*), **f. 26v**; d: App. II, p. 501 (fr))
-1562-8-3: Fe. ('In arce nostra Paidebrott') aan Bu. (m: WSA Tk.I,16,(1) f. 41-43r)
{-1562-8-17: Bu. aan Fe. (zie HAMMER (1828), III, 393)}
{-1562-9-9: Fe. aan Bu. (zie HOLTER (1935), 81)}

-1562-9-14: Fe. aan Bu. (m: WSA Tk.I,16,(1) f. 66/7)
-1562-9-21: Bu. (Belgrado) aan Fe. (k: WSA Tk.I,16,(1) f. 71/2, **f. 73v**)
-1562-10-7: Fe. ('Saatz') aan Bu. (m: WSA Tk.I,16,(2) f. 108-109r; k: Id. f. 110, **f. 111v**)
-1562-10-11: Bu. (W) aan Fe. (o: WSA Tk.I,16,(2) f. 131r, **f. 132v**)
{-1562-10-12: Bu. aan Fe. (zie Bu. aan Fe. d.d. 1562-10-17)}
{-1562-10-15: Ka. aan Bu. (zie Bu. aan Ka. d.d. 1562-10-17)}

-1562-10-17: Bu. (W) aan Ka. (o: WSA Tk.I,16,(2) f. 145r, **f. 146v**)
-1562-10-17: Bu. (W) aan Fe. (k: WSA Tk.I,16,(2) f. 147/8)
-1562-10-21: Bu. (W) aan Ka. (o: WSA Tk.I,16,(2) f. 160r, **f. 161v**)
-1562-10-26: Fe. (Fm) aan Bu. (m: WSA Tk.I,16,(2) f. 170)
-1562-10-29: Bu. ('Burglitz') aan Fe. (o: WSA Tk.I,16,(2) f. 189, **f. 190v**)

-1562-11-4: Fe. (Fm) aan Bu. (m: WSA Tk.I,16,(2) f. 192r)
-1562-11-12: Bu. (Bamberg) aan Fe. (o: WSA Tk.I,16,(2) f. 195r, **f. 196v**)
-1562-12-2: Bu. aan Fe. (o: WSA Tk.I,16,(3) f. 19-28, **f. 29v**; o: Id. f. 31-41, **f. 44v**; k: Id. f. 44 (= 1, sv); m: Id. f. 45-47r (= 2, sv)0
-1563-2-15: Bu. (Rijssel) aan Fe. (o: WSA Tk.I,17,(1) f. 137r, f. 139r (bl, It.), **f. 139v**)
-1563-2-15: Bu. (Rijssel) aan Ma. (o: WSA Tk.I,17,(1) f. 140r, f. 141r (bl, It.), **f. 142v**)
-1563-2-15: Bu. (Rijssel) aan Granv. (o: SAG Estado 524,(75), 2 p. (Fr.), 1 p. (bl, It.) (cf. DURME (1964), I, 74))
-1563-2/3-?: Fe. aan Bu. (m: WSA Tk.I,17,(2) f. 139r)
{-1563-3-18: Fe. aan Bu. (zie Bu. aan Fe. d.d. 1563-4-4)}

-1563-3-20: Bu. (Br) aan M. de Guzman ('Martin de Housman') (o: particulier bezit: zie Reflets de la bibliophilie en Belgique (..) (1976), 22)
-1563-4-4: Bu. (Wiese) aan Fe. (o: WSA Tk.I,17,(2) f. 81r, **f. 82v**)
-{1563}-?-?: Bu. aan Hieronymus du Mortier (d: BUZELINUS (1625), I, 45; MORTIER (1620), 46)
{-1563-5-22: Bu. aan Ma. (zie Bu. aan Ma. d.d. 1563-6-3)}

-1563-6-3: Bu. aan {Fe.} (o: WHA Ra.190A f. 161/2 (It.))
-1563-6-24: P.A. Matthioli (Pr) aan Bu. (o: BKB II,3012 f. 23 (It.); d: App. II,

p. 502/3)
-{1563, vóór 9 augustus}: Bu. aan {Johannes Crato} (facsimile van het o: DSL ms.e 92,5 p. 1; cf. H. XVIII, p. 455/6)
-1563-11-22: Ibrahim Beg (C) aan Bu. (o: WSA Tk.I,17,(5) f. 127 (It.), **f. 128v**)
-1563-{11}-?: Bu. aan Ma. (o: WSA Tk.I,17,(5) f. 177-181, **f. 182v**)
-1563/4-?-?: {Bu.} aan Filips (SAG Estado 652,(148) 1 p. (Fr.))
-1564-3-21: Bu. (Barcelona) Ioh. Van der Aa (k: MSB Cd. Lt. 23736,(2) 2 p. (Fr.))
-1564-{vóór 4-3}: Bu. aan Fe. (o: WVA 3.IV.1564(P) f. 2r)
-1564-4-3: Fe. aan Bu. ('Militia pro Augerio a Busbeek') (o: Harvard College Library, The Houghton Library (Mass.) pf. Ms. Typ. 59; k: WVA 3.IV 1564.(P) f. 3-8r; WSA Reichsregister Fe.I, XII 465v; k: Id, XXIX 524 CLXX; d: BUZELINUS (1625), I, 65-67; d: ECCIUS (1768), p. XII-XV; d: DALLE (1880), 342-347; d: FD., II, 295-299)
-{1564}-9-10: Bu. (M) aan Granv. (o: BBM Ms. Granvelle 14 f. 52 (Fr.))
-1565-6-6: Ma. (W) aan Bu. (m: WSA Tk.I,19,(5) f. 109a recto)
-1565-9-15: Bu. (Segovia) aan Ma. (o: WSA Tk.I,20,(1) f. 83, **f. 84v**)
-1566-5-29: Bu. aan Ma. (o: WSA Tk.I,21,(2) f. 67/8r, **f. 69v**; d: App. II, p. 502/3)
-1566-10-18: Bu. (Raab) aan Dietr. (o: BSG ArchFD nr. 118, 2 p.(It.))
-1566-11-22: Bu. (W) aan Dietr. (o: BSG ArchFD nr. 120, 1 p. (It.))
-1567-4-13: Ma. (Pr) aan Bu. (m: WSA Tk.I,22,(3) f. 241/2r)
{-1567-4-{18}: Bu. aan Ma. (zie Bu. aan Ma. d.d. 1567-4-18)}

-1567-4-18: Bu. (W) aan Ma. (o: WSA Tk.I,22,(3) f. 251, **f. 252v**)
-1567-4-24: Ma. (Pr) aan Bu. (m: WSA Tk.I,22,(3) f. 285r)
-1567-6-30: Bu. aan {Hofkammer} (o: WHA Ra.190A f. 335/6; {k}: Id. f. 372/3r (D., sv) (fr))
-1567-7-12: Bu. (W) aan Dietr. (o: BSG ArchFD nr. 122/4, 5 p. (It.); d: App. II, p. 503-507)
-1567-8-9: Mas. (Zevenaar) aan Bu. (d: MASIUS (1569), 227-234)
-1567-10-13: Ma. (W) aan Bu. (k: WHA Gb.103 f. 247r)
-{1567/8}: Bu. aan Hofkammer (o: WHA Ra.190A f. 441/2r)
-{1568}-6-7: Bu. (Wiener Neustadt) aan Ma. (m: BKB III,1544,1, 2 p.)
-1568-6-14: Ma. aan Bu. (m: WSA Tk.I,24,(3) f. 169r, f. 170/1)
-1568-6-22: Bu. aan {Ma.} (o: WSA Tk.I,24,(2) f. 196r, **f. 196v**)
-1568-3-9: Ve. (Ed) aan Bu. (k: BOS F.L.1681/4 f. 15r; d: VERANTIUS (1860), 248)
-1569-2-?: Nic. Micault aan Bu. (k: WSA Tk.I,25,(2) f. 90/1 (fr, Fr. en Lt.))
-1569-8-13: Bu. (W) aan Mas. (o: MSB Cd. Lt. 23736,(5) 2 p.; d: LAMEY (1794), VII, 385-387 (fr), MASIUS (1886), 429 (fr), en App. II, p. 507-509)
-1569-9-25: Bu. (W) aan Ma. (o: WSA Tk.I,25,(3) f. 157, **f. 159v**, f. 158 (bl =? aan {Bu.}, It.), **f. 158v**)
{-1570-1-?: Ma. aan Bu. (zie Bu. aan Ma. d.d. 1570-1-28)}

-1570-1-28: Bu. (W) aan Ma. (o: WSA Tk.I,26,(1) f. 31/2r, **f. 32v**)
-1570-2-2: Bu. aan Baltasar Batthyany (k: BOL: P1314 / Gräfl. Batthyanysches Archiv Nr.7811 (3 p.))
-1570-7-23: Bu. (S) aan Mas. (o: MSB Cd. Lt. 23736,(3) 1 p.; d: MASIUS (1886),443 (fr))
{-{1570}-8-?: Mas. aan Bu. (zie Bu. aan Mas. d.d. {1570}-8-7)}

-{1570}-8-7: Bu. (Keulen) aan Mas. (o: MSB Cd. Lt. 23736,(4) 1 p.; d: MASIUS (1886), 443 (fr))
-1570-8-30: Johannes Stadius (An) aan Bu. (STADIUS (1570), f.*2-** (8 p.))
{-1570-9-12: Ma. aan Bu. (zie Bu. aan Ma. d.d. 1570-9-24)}
{-1570-9-13: Ma. aan Bu. (zie Bu. aan Ma. d.d. 1570-9-24)}
{-1570-9-16: Ma. aan Bu. (zie Bu. aan Ma. d.d. 1570-9-24)}

-1570-9-24: Bu. (Bergen op Zoom) aan Ma. (o: WSA SpDK.7 (Mappe 155) f. 1r, **f. 2v**)
-1570-9-26: Bu. (van zee) aan Ma. (o: WSA SpDK.7 (Mappe 155) f. 3r, **f. 4v**)
-1570-10-4: Bu. (Santander, 'E portu S. Andreae') aan Ma. (o: WSA SpDK.7 (Mappe 155) f. 5, **f. 5v**)
-1570-10-15: Bu. (Id.) aan Ma. (o: WSA SpDK.7 (Mappe 155) f. 7, **f. 8v**)
-1570-11-16: Bu. (Segovia) aan Ma. (o: WSA SpDK.7 (Mappe 155) f. 9, **f. 10v**)
-1570-12-18: Ma. (S) aan Bu. (m: WSA Tk.I,27,(1) f. 165)

{-1571-4-20: Bu. aan Ma. (zie Ma. aan Bu. d.d. 20-6-1571)}
{-1571-5-6: Bu. aan Ma. (zie Ma. aan Bu. d.d. 20-6-1571)}

-{1571-1573}-?-?: Bu. (W) aan Blot. (o: WNB Cd.9737,Z.171 p.; k: DSL)
-1571-3-14: Ma. (Pr) aan Bu. (m: WSA Familienakten 53 f. 63r)
-1571-6-20: Ma. (Pr) aan Bu. (k: WSA FA. Sammelbände I/2 f. 209v (Sp.))
-{1572}-?-?: Io. Sambucus aan Bu. (d: IUNIUS (1572), 3-5)
-{1572}-?-?: Bu. aan Ma. (o: WSA Primae Preces 15,(3) 1 p.)
-1572-1-2: Bu. (W) aan Blot. (o: WNB Cd.9737,Z.14, 2 p.; k: DSL)
-{1572 (na juli)}: Bu. aan Ma. (m: BKB II,3012 f. 4r)
-1572-8-2: Bu. (W) aan Blot. (o: WNB Cd.9737,Z.14, 1 p.; k: DSL)
-1572-9-17: Cqsv. (Br) aan Bu. (o: WSA SpDK.8 (Mappe 182) f. 1r (Fr.), **f. 1v**)
-1572-9-27: Cqsv. (Br) aan Bu. (o: WSA SpDK.8 (Mappe 182) f. 2r (Fr.), **f. 2v**)
-1573-4-8: Bu. (W) aan Blot. (o: WNB Cd.9737,Z.14, 3 p.; k: DSL)
-1573-5-6: Bu. (W) aan Blot. (o: WNB Cd.9737,Z.14, 1 p.; k: DSL)
-1574-1-17: Bu. (W) aan Dietr. (o: BSG ArchFD nr. 125, 4 p. (It.))
-1574-1-19: Stadius (Brugge) Bu. (d: Br.169-175)
-1574-8-8: Ma. (W) aan Bu. (m: WSA FrBW.22, 6 p.)
-1574-8-22: Bu. (S) aan Ma. (o: WSA FrBW.22 f. 2-3r, **f. 3v**; d: Br.1-3, als plaats van verzending: Augsburg (‘Augustae’))
-1574-9-8: Bu. (Pa) aan Ma. (o: WSA FrBW.22 f. 5, **f. 6v**; d: Br.3-6 (d.d. 1574-9-10))
-1574-9-17: Bu. (Pa) aan Ma. (o: WSA FrBW.22 f. 7r, **f. 8v**; d: Br.6-8)
-1574-9-26: Cqsv. (Me) aan Bu. (o: WSA Frankr. Varia 4,(17) f. 9 (Fr.), **f. 10v**)
-1574-9-28: Bu. (Pa) aan Ma. (o: WSA FrBW.22 f. 9, f. 10r, f. 11; d: Br.8-14)
-1574-10-3: Cqsv. (Me) aan Bu. (o: WSA Frankr. Varia 4,(17) f. 11 (Fr.), **f. 12v**)
-1574-10-20: Bu. (Pa) aan Ma. (o: WSA FrBW.22 f. 12, **f. 13v**; d: Br.14/5 (d.d. 1574-10-?))
{-1574-10-31: Ma. aan Bu. (= 1 en 2) (zie Bu. aan Ma. d.d. 1574-11-23)}

-1574-10-31: Bu. (Pa) aan Ma. (o: WSA FrBW.22 f. 14r, **f. 15v**; d: Br.16-18)
{-1574-11-2: Dietr. aan Bu. (zie Bu. aan Dietr. d.d. 1575-2-9)}

-1574-11-9: Bu. (Pa) aan Ma. (o: WSA FrBW.22 f. 16/7r, **f. 17v**; d: Br.18-23)
-1574-11-13: Bu. (Pa) aan Ma. (o: WSA FrBW.22 f. 18/9, **f. 20v**; d: Br.23-28 (d.d. 1574-11-11))
-1574-11-16: Bu. (Pa) aan Ma. (o: WSA FrBW.22 f. 21, **f. 22v**; d: Br.28-30)
-1574-11-29: Bu. (Pa) aan Ma. (o: WSA FrBW.22 f. 23-25, **f. 26v**; d: Br.31-39)
-1574-11-29: Bu. (Pa) aan Dietr. (o: BSG ArchFD, nr. 127, 1 p. (It.))
-1574-12-11: Ma. (Pa) aan Bu. (o: WSA FrBW.22, 2 p.)
-1574-12-16: Ma. (W) aan Bu. (o: WSA FrBW.22, 2 p.)
{-1574-12-18: Dietr. aan Bu. (zie Bu. aan Dietr. d.d. 1575-3-7)}
{-1574-12-25: Dietr. aan Bu. (zie Bu. aan Dietr. d.d. 1575-3-7)}

-1574-12-31: Ma. (W) aan Bu. (o: WSA FrBW.22, 3 p.)
-1575-1-16: Cqsv. (Me) aan Bu. (o: WSA Bg.D232 f. 317 (Fr.), **f. 318v**)
-1575-1-23: Cqsv. (Me) aan Bu. (o: WSA Bg.D232 f. 315 (Fr.), **f. 316v**)
-1575-1-24: Bu. (Lyon) aan Ma. (d: Br.39-51)
-1575-1-24: Bu. (Lyon) aan Ma. (d: Br.51-58)
-1575-1-30: Cqsv. (An) aan Bu. (o: WSA Bg.D232 f. 344r (Fr.), **f. 345v**)

-1575-2-9: Bu. (Pa) aan Ma. (d: Br.58-68 (= 1); d: Id., 68-77 (= 2))
-1575-2-19: Bu. (Pa) aan Dietr. (o: BSG ArchFD nr. 129, 2 p. (It.))
-1575-2-27: Cqsv. (Me) aan Bu. (o: WSA Bg.D232 f. 334r (Fr.), **f. 335v**)
-1575-3-7: Bu. (Br) aan Ma. (d: Br.77-79)
-1575-3-7: Bu. (Br) aan Dietr. (o: WSA SpDK. Kart.9,(11) f. 1-2 (It.))
-1575-3-27: Cqsv. (Me) aan Bu. (o: WSA Bg.D232 f. 332 (Fr.), **f. 333v**)
{-1575-{3/4}-?: Ma. aan Bu. (zie Bu. aan Ma. d.d. 1575-5-15)}

-1575-4-1: Bu. (Pa) aan Ma. (d: Br.80-83)
-1575-4-10: Cqsv. (Me) aan Bu. (o: WSA Bg.D232 f. 327 (Fr.), **f. 328v**)
-1575-4-17: Cqsv. (Me) aan Bu. (o: WSA Bg.D232 f. 331r (Fr.), **f. 331v**)
-1575-4-24: Cqsv. (Me) aan Bu. (o: WSA Bg.D232 f. 362 (Fr.), **f. 363v**)
-1575-5-8: Cqsv. (Me) aan Bu. (o: WSA Bg.D232 f. 342 (Fr.), **f. 343v**)
-1575-5-15: Bu. (Pa) aan Ma. (d: Br.83-91)
-1575-5-22: Cqsv. (Me) aan Bu. (o: WSA Bg.D232 f. 336r (Fr.), **f. 337v**)
-1575-5-29: Cqsv. (Me) aan Bu. (o: WSA Bg.D232 f. 350r (Fr.), **f. 350v**)

-1575-6-?: Bu. (Pa) aan Ma. (d: Br.91-96 (= 1); d: Br.97-106 (= 2))
-1575-6-13: Bu. (Pa) aan Ma. (d: Br.106-108) (Op inhoudelijke gronden moet worden vastgesteld dat deze brief eerder geschreven werd dan die d.d. 1575-6-7; zie ook JONES / WEBER (1961), 176/7)
-1575-6-7: Bu. (Pa) aan Ma. (d: Br.109-114)
-1575-6-7: Bu. (Pa) aan Blot. (o: WNB Cd.9737,Z.151 p.; d: KOLLAR (1761), 1031/2 (d.d. 1571-1-7))
-1575-6-26: Cqsv. (Me) aan Bu. (o: WSA Bg.D232 f. 346 (Fr.), **f. 347v**)
{-1575-6-26: Blot. aan Bu. (zie Bu. aan Blot. d.d. 1575-8-2)}
{-1575-7-4: Blot. aan Bu. (zie Bu. aan Blot. d.d. 1575-8-2)}

-1575-7-7: Bu. (Pa) aan Ma. (d: Br.115-118)
-1575-7-16: Bu. (Pa) aan Ma. (d: Br.118-120)
-1575-7-?: Bu. (Pa) aan Ma. (d: Br.120-131; k: WHA Ra.169A f. 378r (fr, d.d. 1575-6-7), f. 379r en f. 380v (sv, D.)) (= 1)
-1575-7-?: Bu. (Pa) aan Ma. (d: Br.131-135 (=2))
-1575-8-2: Bu. (Pa) aan Blot. (o: WNB Cd.9737,Z.151 p.; k: DSL; d: KOLLAR (1761), 1029-1031)
-1575-8-17: Bu. (Pa) aan Ma. (k: WHA Ra.117 f. 129 (fr), f. 130r (bl); d: Br.131-135 (d.d. 1575-7-?))
-1575-8-25: Bu. (Amboise) aan Ma. (d: Br.135/6)
-1575-8-28: Cqsv. (Me) aan Bu. (o: WSA Bg.D232 f. 403 (Fr.), **f. 404v**)
{-1575-9-4: Ma. (Pr) aan Bu. (zie Bu. aan Ma. d.d. 1575-10-23 (= 2))}

-1575-9-4: Cqsv. (Me) aan Bu. (o: WSA Bg.D232 f. 364 (Fr.), **f. 365v**)
-1575-10-2: Cqsv. (Me) aan Bu. (o: WSA Bg.D232 f. 358 (Fr.), **f. 359v**)
-1575-10-9: Cqsv. (An) aan Bu. (o: WSA Bg.D232 f. 360 (Fr.), **f. 361v**)
-1575-10-14: Bu. (Pa) aan Ma. (d: Br.137-144)
{-1575-{10}-?: Ma. aan Bu. (zie Bu. aan Ma. d.d. 1575-11-9)}

-1575-10-23: Bu. (Pa) aan Ma. (d: Br.145-152 (= 1); d: Id., 152-155 (= 2))
-1575-11-?: Bu. (Pa) aan Ma. (d: Br.156-158)
-1575-11-6: Cqsv. (Me) aan Bu. (o: WSA Bg.D232 f. 348/9 (Fr.), **f. 349v**)
-1575-11-9: Bu. (Pa) aan Ma. (d: Br.158-160 (= 1); d: Id., 161-166 (= 2))
-1575-12-4: Cqsv. aan Bu. (o: WSA Bg.D232 f. 329-330r (Fr.), **f. 330v**)
-1575-12-27: Bu. (Nancy) aan Ma. (d: Br.166-170)
{-1575/6-?-?: Bu. (Markirchen) aan Ma. (d: Br.170}

-1576-1-12: Bu. (Bazel) aan Ma. (d: Br.171)
-1576-1-29: Cqsv. (Me) aan Bu. (o: WSA Bg.D232 f. 446 (Fr.), **f. 447v**)
{-1576-1-31: Ma. aan Bu. (zie Bu. aan Ma. d.d. 1576-2-8)}

-1576-1-31: Bu. (Mü) aan Ma. (d: Br.171-174)
-1576-2-8: Bu. (Mü) aan Ma. (d: Br.174)
-1576-2-8: Bu. (Wasserburg) aan Ma. (d: Br.175/6)
-1576-5-31: Bu. (W) aan Ru. (k: WNB Cd.8658, f. 1; d: App. II, p. 509-510)
-1576-7-17: Bu. (Re) aan Ru. / Aartshertog Ernst (o: WSA FrBW.22, f. 1r, **f. 2v**)
-1576-8-1: Bu. aan Von Entzersdorff (o: Eigendom van Dr. E. Buschbeck te Salzburg, 2 p. (D.))

-1576-8-3: Bu. aan Ma. (o: WHA Ra.117 f. 159r)
{1576-10-19: Clus. aan Bu. (zie Bu. aan Clus. d.d. 1576-10-29)}

-1576-10-29: Bu. (Re) aan Clus. (o: LUB Vulc.1011 p. (Fr.))
-1576-10-30: Bu. ({Re}) aan Ru. (o: WHA Ra.117 f. 161r.; f. 162-163 (bl, D.), 164-165 (bl))
-{1577 of reeds eerder}: Lips. aan Bu. (d: LIPSIUS (1577), I, 16)
{-1577-2-18: Bu. aan Ru. (zie Bu. aan Ru. d.d. 1579-3-23)}

-1577-2-18: Bu. (Blois) aan Dietr. (o: BSG ArchFD nr. 1132 p. (It.))
-1577-10-28 en 11-2/14/16: Bu. (Pa) aan Ru. (o: WSA FrBW.22 f. 1-2r (d.d. 1577-11-14) (g), f. 2v (ps, g, d.d. 1577-11-16), f. 3r (ps, g, d.d. 1577-11-2) f. 3r en v (ps, g, d.d. 1577-10-28))
{-1578-?-?: Bu. aan Ru. (zie Ru. aan Bu. d.d. 1580-4-7)}

-1578-2-22: Bu. (Pa) aan Ru. (k: WHA Ra.117 f. 185r (fr))
{-1578-4-8: Bu. aan Ru. (zie Ru. aan Bu. d.d. 1578-6-9)}
{-1578-4-29: Bu. aan Ru. (zie Ru. aan Bu. d.d. 1578-6-9)}
{-1578-5-3: Bu. aan Ru. (zie Ru. aan Bu. d.d. 1578-6-9)}

-1578-6-9: Ru. (Pr) aan Bu. (m: WSA FrBW.221 p.)
{-1578-11-18: Bu. aan Ru. (zie Ru. aan Bu. d.d. 1579-1-26)}

-1578-12-20: Ru. (Pr) aan Bu. (k: WHA Gb.132 f. 557)
{-1578-12-23: Bu. aan Ru. (zie Ru. aan Bu. d.d. 1579-2-11)}

-1579-1-26: Ru. (Pr) aan Bu. (m: WSA FrBW.221 p.) (Rudolf bevestigde

de ontvangst van verschillende brieven die Busbequius had geschreven, maar gaf alleen de datum van de laatst ontvangen brief, namelijk d.d. 1578-11-18)
-1579-2-11: Ru. (Pr) aan Bu. (m: WSA FrBW.221 p.)
-1579-2-16: A. Schottus (Pa) aan Bu. (d: SCHOTTUS (1579), II, 3-7)
-1579-3-9: Bu. aan Ru. (k: WHA Ra.117 f. 209 (fr), f. 210-211 (sv, D.), **f. 212v**)
-1579-3-23: Bu. aan Ru. (k: WHA Ra.117 f. 213r (fr), f. 214 (sv, D.), **f. 215**)
-1579-5-6: Bu. aan Ru. (k: WHA Ra.117 f. 222r (fr), **f. 223v**) en {(zie Ru. aan Bu. d.d. 1579-6-17)}
{-1579-5-27: Bu. aan Ru. (zie Ru. aan Bu. d.d. 1579-6-17)}

-1579-6-17: Ru. (Pr) aan Bu. (o: BKB II,4477,12 p.; k: WSA FrBW.22, 1 p.) (In deze brief is sprake van 'meer brieven' van Busbequius; alleen van de twee laatst ontvangen brieven is de datum gegeven, namelijk d.d. 1579-5-27 en 1579-5-6)
-1579-11-8: Bu. aan Blot. (o: WNB Cd.9737,Z.16); d: LAMBECIUS / KOLLAR (1766), I, 118; d: BICK (1912), 144)
-1580-2-12: Bu. (Pa) Lips. (d: LIPSIUS (1586), I, 17; LIPSIUS (1978), 226)
{-1580-2-27: Bu. aan Ru. (zie Ru. aan Bu. d.d. 1580-4-7)}

-1580-3-7: Lips. (Leiden) aan Bu. (d: LIPSIUS (1586), I, 18; LIPSIUS (1978), 228)
{-1580-3-8: Bu. aan Ru. (zie Ru. aan Bu. d.d. 1580-6-25)}
{-1580-3-23: Bu. aan Ru. (zie Ru. aan Bu. d.d. 1580-6-25)}

-1580-4-7: Ru. (Pr) aan Bu. (m: WSA FrBW.22, 2 p.) (In deze brief is sprake van 'meer brieven' van Busbequius aan Rudolf, alleen een brief d.d. 1580-2-27 is met name genoemd)
{-1580-4-8: Bu. aan Ru. (zie Ru. aan Bu. d.d. 1580-6-25)}
{-1580-4-23: Bu. aan Ru. (zie Ru. aan Bu. d.d. 1580-6-25)}
{-1580-5-26: Bu. aan? (k: WHA Ra.117 f. 261v (omslag van een brief; f. 261r is onbeschreven)}

-1580-6-25: Ru. (Pr) aan Bu. (m: WSA FrBW.22, 2 p.)
-1580-6-30: Bu. (Pa) aan Ru. (k: WHA Ra.117 f. 263 (fr))
-1580-8-6: Hofkantzley (Pr) aan Bu. (k: WHA Ra.117 f. 295/6r (D.))
{-1580-?-?: Bu. aan Ru. (zie Ru. aan Bu. d.d. 1580-10-26)}

-1580-10-26: Ru. (Pr) aan Bu. (m: WSA Fam. Korr. A4, III f. 215r)
-1581-2-13: Elis. aan Bu. (BKB II,3012, f. 6 (Sp.))
{-1581-2-14: Bu. aan Aartshertog Ferdinand. (HIRN (1887), II, 428}. Hirn verwees naar een verslag van Jakob Schrenk von Notzing over Busbequius' verzamelactiviteiten ten behoeve van Ferdinand; Schrenk von Notzing was een tijdgenoot van hen beiden. Zijn verslag vermeldde brieven van Busbequius aan Ferdinand d.d. 14-2-1581 en 17-11-1582, De brieven zijn niet bewaard gebleven. Het verslag zelf is waarschijnlijk rond 1900 tijdens een reorganisatie van het archief in Innsbruck verloren gegaan. (Deze informatie is afkomstig van Dr. Hölzl van het Tiroler Landesarchiv te Innsbruck.)

-1581-4-1: A. Van den Bussche (Pa) aan Bu. (d: VAN DEN BUSSCHE (1581), f.áij)

-1581-9-6: Ru. aan Bu. (m: WHA Ra.191A f. 13 (D.))
-1581-10-6: Ru. aan Bu. (m: WHA Ra.191A f. 13 (D.))
-1582-1-?: Lips. (Leiden) aan Bu. (d: LIPSIUS (1582), f.*2-*3; LIPSIUS (1978), 325/6)
-1582-1-28: Bu. (Pa) aan Lips. (d: LIPSIUS (1586), I, 89/90; LIPSIUS (1978), 332/3)
-1582-3-25: Bu. ({Blois}) aan Ru. (d: Br.177/8)
-1582-5-30: Bu. aan Ru. (d: Br.179-180)
-1582-4-26: Bu. aan Ru. (d: Br.180)
-1582-6-12: Bu. aan Ru. (d: Br.181)
-1582-7-4: Bu. aan Ru. (d: Br.181/2)
{-1582-7-28: Clus. aan Bu. (zie Bu. aan Clus. d.d. 1582-9-24)}

-1582-8-15: Bu. aan Ru. (d: Br.182-184)
-1582-9-12: Bu. aan Ru. (d: Br.184/5)
-1582-9-24: Bu. (Pa) aan Clus. (k: HKB Coll. Blyenburgh 129/A26, 56/(245) 1 p. (Fr.))
-1582-10-1: Bu. aan Ru. (d: Br.185-189)
{-1582-11-17: Bu. aan Fe. (HIRN (1887), II, 428)} (zie de opmerking bij de brief van Bu. d.d. 1581-2-14)

-1577-11-25: Bu. aan Ru. (d: Br.189-190)
-1582-12-15: Bu. aan Ru. (d: Br.190-192)
-1582-12-18: Bu. aan Ru. (d: Br.192/3)
-1583-1-16: Bu. aan Ru. (d: Br.193-195)
-1583-1-19: Bu. aan Ru. (d: Br.196)
-1583-2-5: Bu. aan Ru. (d: Br.196-202)
-1583-3-20: Bu. aan Ru. (d: Br.202-205)
-1583-4-12: Bu. aan Ru. (d: Br.206)
-1583-5-2: Bu. aan Ru. (d: Br.207-212)
-1583-5-20: Bu. aan Ru. (d: Br.212/3)
-1583-6-1: Bu. aan Ru. (d: Br.213/4)
-1583-6-8: Bu. (Cc) aan Prosnack (o: WNB Autographen 387/2, f. 2 (Fr.); hierbij gevoegd is een Duitse samenvatting van deze brief uit latere tijd)
-1583-6-25: Bu. aan Ru. (d: Br.214-216)
-1583-7-3: Bu. aan Ru. (d: Br.216-218)
-1583-8-10: Bu. (Pa) aan Ru. (d: Br.218-223)
-1583-8-27: Bu. aan Ru. (d: Br.223-225)
-1582 {*sic*}-9-15: Bu. aan Ru. (d: Br.225-228)
-1583-9-30: Gulielmius aan Bu. (d: GULIELMIUS (1583), f.áij, áiij, áiiij en 3 ongemerkte folio's: 12 p.)
-1583-10-6: Bu. aan Ru. (d: Br.228/9)
-1583-10-9: Bu. aan Ru. (d: Br.229-230; d: LAMBECIUS / KOLLAR (1766), I, 118/9)
-1583-10-29: Bu. aan Ru. (d: Br.230-232)
-1583-11-11: Bu. aan Ru. (d: Br.232)
-1583-12-4: Bu. aan Ru. (d: Br.232-237)
-1583 {*sic*}-1-9: Bu. aan Ru. (d: Br.237/8)
-1583 {*sic*}-2-12/5: Bu. aan Ru. (d: Br.238-240)
-1584-3-10/6: Bu. (Cc) aan Ru. (o: WSA FrBW.22 f. 4-5r (= 1, g*), **f. 5** (= 2, ps, g*), **f. 5v**; k: Id. f. 7-8 (= 1), f. 8 (= 2, ps); d: Br.241-243 (= 1, d.d. 1584-5-20); d: Br.244 (= 2, d.d. 1584-5-24))
-1584-4-10: Bu. aan Ru. (d: Br.244-246)
-1584-4-29: Bu. aan Ru. (d: Br.246)
-1584-5-3: Bu. aan Ru. (d: Br.246/7)
-1584-6-5: Bu. aan Ru. (d: Br.247/8)
-1584-6-18: Bu. aan Ru. (d: Br.248-250)
-1584-6-10: Bu. aan Ru. (d: Br.250/1)
-1584-7-12: Bu. (Cc) aan Lips. (o: LUB ms. Lips. 4; d: BURMANNUS (1727), I, 213; LIPSIUS (1983), 134/5)
-1584-7-23: Bu. aan Ru. (d: Br.251/2)
-1584-8-18: Bu. aan Ru. (d: Br.252-254)
-1584-8-23: Lips. (Leiden) aan Bu. (o: LUB ms. Lips.3,(7) f. 8; d: LIPSIUS (1586), I, 63; d: LIPSIUS (1983), 140/1)
-1584-10-4: Bu. aan Clus. (o: LUB Vulc.1011 p. (Fr.))
-1584-10-4: Bu. aan Ru. (d: Br.254-256)
-1584-12-10: Bu. aan Ru. (d: Br.256/7)
-1584-12-15: Bu. aan Ru. (d: Br.258)
-1584-12-23: Bu. (Cc) aan Ru. (k: WSA FrBW.22, f. 6 (g*), **f. 9v**)
-1585-1-25: Bu. aan Ru. (o: WSA FrBW.22, f. 10 (g*), **f. 13v**; k: Id., f. 11; d: Br.258-260)
-1585-3-6: Bu. aan Ru. (d: Br.260-262)

-1585-3-7: Bu. aan Ru. (d: Br.262/3)
-1585-3-15: Bu. (Cc) aan Lips. (o: ARA Brussel, Autogr. Stassart 792, f..; d: KICKX (1840); d: LIPSIUS (1983), 204/5)
-1585-3-26: Bu. aan Ru. (d: Br.263-267)
-1585-4-25: Bu. aan Ru. (d: Br.267-271)
-1585-4-18: Bu. aan Ru. (d: Br.272)
-1585-5-03: Bu. aan Granv. (k: ITL Ms. Granvelle 14 f. 52 = p. 137-138 (D.))
-1585-7-18: Bu. (Pa) aan Clus. (o: LUB Vulc.1011 p. (Fr.); d: ISTVÁNFFI DE CSÍK-MADÉFALVA (1900), 278 (fr))
-1585-8-25: Bu. (Pa) aan Ru. (k: WSA FrBW.22, f. 14/5r)
-1585-11-15: Bu. (Pa) aan Ru. (d: Br.272-274)
-1585-12-6: Bu. aan Ru. (d: Br.274/5)
-1585-12-8: Bu. aan Ru. (d: Br.276)
-1586-1-28: Bu. aan Ru. (k: WSA FrBW.22, f. 16r)

-1586-2-24: Bu. (Pa) aan Ru. (k: WSA FrBW.22, f. 17r)
-1586-3-28: Bu. aan Ru. (k: WSA FrBW.22, f. 18)
-1586-4-28: Bu. (Cc) aan Clus. (o: LUB Vulc.1011 p. (Fr.))
-1586-5-2/6: Bu. (Pa en Cc.) aan Ru. (k: WSA FrBW.22, f. 19, f. 20 (ps))
-1586-6-9/12: Bu. (Cc) aan Ru. (k: WSA FrBW.22, f. 21, f. 21v (ps))
-1586-7-12/9: Bu. (Cc) aan Ru. (k: WSA FrBW.22, f. 22/3r, f. 23r (ps))
-1586-7-16: Bu. (Pa) aan Ru. (k: WSA FrBW.22, f. 24r, f. 24v (ps))
-1586-9-10/3: Bu. (Pa) aan Ru. (k: WSA FrBW.22, f. 25, f. 25v (ps))
-1586-10-16: Bu. (Cc) aan Ru. (k: WSA FrBW.22, f. 26)
-1586-11-20: Bu. (Cc) aan Ru. (k: WSA FrBW.22, f. 28-30r)
-1586-12-20: Bu. aan Ru. (k: WSA FrBW.22, f. 31)
-1587-5-?: Plantijn aan Bu. (m: AMP Arch. Plant., X, f. 142v; d: PLANTIJN (1918), VIII, 211 nr. 1248)
-1587-6-6: Bu. (Pa) aan Ru. (o: ZZB Ms.F42, Nr. 59 p. (g*))
-1587-8-13: Colvius aan Bu. (d: COLVIUS (1588), f.*2-*3 recto)
-1588-1-16: Bu. (Pa) aan Clus. (o: MSB Clm.10369,(7) 1 p. (Fr.))
-1588-4-9: Elis. aan Bu. (o: NLP John Dillon coll; Alfred Morrison coll; Ralegh Album II, 132 (Sp.))
-1588-5-14: Bu. (Cc) aan Ru. (k: WSA FrBW.22, f. 2-3)
-1588-5-23/9: Bu. (Cc) aan Ru. (k: WSA FrBW.22, f. 5-7, f. 8r (ps))
-1588-6-12/11(Sic)/15/24: Bu. (Cc) aan Ru. (k: WSA FrBW.22, f. 9-10r, f. 10r-11r (ps), f. 11r-12r (ps), f. 12r (ps))
-1588-7-25: Bu. (Cc) aan Ru. (k: WSA FrBW.22, f. 14/5)
-1588-8-7/10: Bu. (Cc) aan Ru. (k: WSA FrBW.22, f. 17, f. 18r (ps))
-1588-9-10/14: Bu. (Cc) aan Ru. (k: WSA FrBW.22, f. 20-21, f. 21v-22r (ps))
-1588-10-28 en 11-5: Bu. (Cc) aan Ru. (k: WSA FrBW.22, f. 23/4r, f. 24v (ps))
-1588-11-7: Bu. (Cc) aan Ru. (k: WSA FrBW.22, f. 25r)
{-1588-11-10: Ru. aan Bu. (zie Bu. aan Ru. d.d. 1588-12-23)}

-1588-11-24: Bu. (Cc) aan Ru. (k: WSA FrBW.22, f. 27/8r)
-1588-12-9/12: Bu. (Cc) aan Ru. (k: WSA FrBW.22, f. 30-31r, f. 31r-32r (ps))
-1588-12-23: Bu. (Cc) aan Ru. (k: WSA FrBW.22, f. 33)
-1589-11-13: Bu. aan Ru. (d: Br.276-278)
-1589-11-29: Bu. aan Ru. (d: Br.278)
-1589-12-14: Bu. aan Ru. (d: Br.279-281)
-?-?-?: Bu. aan Ru. (d: Br.281-283)
-1590-8-27: Bu. (Mantes) aan Ru. (d: Br.283-288)
-1590-2-12: Ru. (Pr) aan Bu. (k: WSA Handschriften W706, Bd. III, f. 114; d: PACE (1771), 181-182)
-1590-?-?: Ru. (?) aan Bu. (k: WSA Handschriften W706, Bd. III, f. 133; d: PACE (1771), 210)
-?-?-?: Bu. aan Blot. (WNB Cd. Ser. Nov. 2581 f. 2v (aantekening van brief))
-?-?-?: Paulus Fabricius (W) aan Bu. (o: EUB Briefsammlung Trew 2 p.)
-?-?-?: P. Melissus (Pa) aan Bu. (o: BKB II,3012 f. 25/6)

2. Overzicht van de ongepubliceerde correspondentie over Busbequius.

-1553-11-1: VeZ. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,10,(2) f. 82-86 (g), **f. 87**; d: VERANTIUS (1858), 123-128)
-1553-11-27: VeZ. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,10,(2) f. 126-130r (g), **f. 130v**; d: VERANTIUS (1858), 142-149)
-1554-10-10: Malv. (K) aan Fe. (o: WSA Tk.I,11,(3) f. 25 (It.), **f. 26v**)
-1554-10-31: Malv. (K) aan Fe. (o: WSA Tk.I,11,(3) f. 73/4r (It.), **f. 74v**)
-1554-11-9: Malv. (K) aan VeZ. (o: WSA Tk.I,11,(4) f. 94r (It.), **f. 95v**)
-1554-11-9: Malv. (K) aan Toejgoen Pasja (k: WSA Tk.I,11,(4) f. 98, **f. 99v**)
-1554-11-19: Malv. (K) aan Fe. (o: WSA Tk.I,11,(4) f. 117 (It.), **f. 118v**)
-1554-11-18: Malv. (K) aan Fe. (o: WSA Tk.I,11,(4) f. 115r (It.), **f. 116v**)
-1554-11-23: Fe. (W) aan Rüstem Pasja (k: WSA Tk.I,11,(4) f. 119, **f. 120v**)
-1554-11-23: Malv. (K) aan Fe. (o: WSA Tk.I,11,(4) f. 181r, **f. 182v**)
-1554-12-3: Paulus de Palyna (K) aan Fe. (o: WSA Tk.I,11,(4) f. 193r, **f. 193v**)

-1554-12-3: Ioh. Paxij (K) aan Fe. (o: WSA Tk.I,11,(4) f. 194r, **f. 194v**)
-1555-1-1: VeZ. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,11,(5) f. 9-11r (g), **f. 11v**)
-1555-1-5: VeZ. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,11,(5) f. 12 (g), **f. 13v**)
-1555-1-7: VeZ. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,11,(5) f. 14/5r (g), **f. 15v**; d: VERANTIUS (1859), 1-2)
-1555-1-23: Verz. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,11,(5) f. 17-19r (g), **f. 19v**)
-1555-2-4: Johannes Baptista Dragoman (C) aan Malvezzi (o: WSA Tk.I,11,(5) f. 22r, **f. 22v**)
-1555-2-8: Fe. (W) aan VeZ. (m: WSA Tk.I,11,(5) f. 42-43; o: BUB CP.XXX, p. 109-118 (g*))
-1555-6-?: Ve. (C) aan Gazt. (o: WSA Tk.I,11,(5) 102r (It.), **f. 102v**)
-1555-7-1: VeZ. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(1) f. 1r (g), **f. 2v**; d: VERANTIUS (1859), 48-49)
-1555-7-1: VeZ. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(1) f. 3-6 (g), **f. 7v**)
-1555-7-1: VeZ. (C) aan Gazt. (o: WSA Tk.I,12,(1) f. 10-11r (It.), **f. 11v**; d: VERANTIUS (1859), 66-69)
-1555-7-7: VeZ. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(1) f. 8 (g), **f. 9v**; d: VERANTIUS (1859), 64-66 (d.d. 1555-7-3))
-1555-7-25: VeZ. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(1) f. 12-22 (g), **f. 23v**)
-1555-7-26: VeZ. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(1) f. 24-26r (g), **f. 27v**; d: VERANTIUS (1859), 74-78)
-1555-8-1: VeZ. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(1) f. 28-30r (g), **f. 31v**)
-1555-8-7: Toejgoen Pasja (B) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(1) f. 32r, **f. 33v**)
-1555-8-17: VeZ. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(1) f. 53-60 (g), f. 61 (g, ps), **f. 62v**)
-1555-8-19: Fe. (Au) aan VeZ. (m: WSA Tk.I,12,(1) f. 63)
-1555-9-1: Fe. aan VeZ. (m: WSA Tk.I,12,(1) f. 65r)
-1555-9-2: VeZ. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(1) f. 68-74r (g), **f. 75v**)
-1555-9-3: Fe. (Au) aan Ma. (m: WSA Tk.I,12,(1) f. 92r)
-1555-9-17: Fe. (Au) aan Ma. (m: WSA Tk.I,12,(1) f. 102r)
-1555-9-17: Fe. (Au) aan VeZ. (o: BUB CP.XXX, p. 123-124, p. 129-131; m: WSA Tk.I,12,(1) f. 14)
-1555-9-17: Fe. (Au) aan Toejgoen Pasja (m: WSA Tk.I,12,(1) f. 105r)
-1555-9-17: Fe. (Au) aan Süleyman (m: WSA Tk.I,12,(1) f. 106)
-1555-9-18: Fe. (Au) aan VeZ. en aan Gazt. (m: WSA Tk.I,12,(1) f. 107r)
-1555-9-20: VeZ. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(1) f. 108-112 (g), **f. 113v**)
-1555-10-1: VeZ. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(2) f. 115 (g))
-1555-10-4: Fe. (I) aan VeZ. (m: WSA Tk.I,12,(2) f. 117; o: BUB CP.XXX, p. 119-20)
-1555-10-8: Fe. (I) aan Süleyman (m: WSA Tk.I,12,(2) f. 119-120r)
-1555-10-10: VeZ. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(2) f. 121-125 (g), f. 126-128r (ps) **f. 127v, f. 128v**; d: VERANTIUS (1859), 97-103)
-1555-10-11: Fe. (I) aan VeZ. (m: WSA Tk.I,12,(2) f. 129-130r)
-1555-10-25: Fe. (W) aan Toejgoen Pasja (m: WSA Tk.I,12,(2) f. 133/4r)
-1555-10-25: Fe. (W) aan VeZ. (m: WSA Tk.I,12,(2) f. 135r; d: VERANTIUS (1859), 126/7)
-1555-10-25: Fe. (W) aan Süleyman (m: WSA Tk.I,12,(2) f. 136r)
-1555-10-25: VeZ. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(2) f. 137-140 (g), **f. 141v**; d: VERANTIUS (1859), 120-126)
-1555-11-1: VeZ. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(2) f. 142-144 (g), **f. 145v**; d: VERANTIUS (1859), 127-130)

-1555-11-1: Toejgoen Pasja (B) aan Fe. (m: WSA Tk.I,12,(2) f. 148, **f. 149v**)
-1555-11-13: Fe. (W) aan Süleyman (m: WSA Tk.I,12,(2) f. 152)
-1555-11-16: VeZ. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(2) f. 166-169r (= 1, g), **f. 169v**; Id. f. 170-171 (= 2, g), **f. 172v**; d: VERANTIUS (1859), 147-154 (= 1))
-1555-11-29: VeZ. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(2) f. 179-183r (= 1, g), **f. 183v**; Id. f. 184 (= 2, ps, g); Id. f. 185-186r (= 3, g), **f. 186v**; d: VERANTIUS (1859), 154-156 (= 3); d: VERANTIUS (1859), 157-165 (= 1)
-1555-12-17: VeZ. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(2) f. 192-195 (= 1, g), f. 196/7 (= 1, g, lt., bl = VeZ. aan Süleyman) **f. 199v**; Id.f. 200-201r (= 2, g), **f. 201v**; d: VERANTIUS (1859), 165-171 (= 1, d.d. 1555-11-14))
-1555-12-19: VeZ. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(2) f. 208/9r (g), **f. 209v**)
-1555-12-29: VeZ. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(2) f. 210-213r (g), **f. 213v**)
-1556-1-12: VeZ. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(4) f. 3-5r (g), **f. 5v**)

-1556-3-11: Pasja van Boeda (B) bode van Fe. (o: WSA Tk.I,12,(4) f. 42r, **f. 42v**)
-1556-4-20: Fe. (Pr) aan Ma. (o: WSA Tk.I,12,(4) f. 75r, **f. 75v**)
-1556-5-4: Fe. (W) aan Ma. (o: WSA Tk.I,12,(4) f. 100r, **f. 100v**)
-1556-6-1: Ze. aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(5) f. 135r (It., g), **f. 135v**)
-1556-6-13: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(5) f. 143r (It., g), **f. 143v**)
-1556-6-15: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(5) f. 148-151r (It., g), **f. 151v**)
-1556-7-20: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(5) f. 173r (g*), **f. 173v**; k: Id. f. 174)
-1556-8-6: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(5) f. 181 (It., g), **f. 182v**)
-1556-8-27: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(5) f. 189-190r (It., g), **f. 190v**)
-1556-9-17: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(5) f. 193/4r (It., g), **f. 193v**)
-1556-10-25: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(5) f. 220r (It., g); k: ID. f. 222r (It.), **f. 223v**)
-1556-11-4: Ze. (C) aan Fe. (k: WSA Tk.I,12,(4) f. 224-225 (It.))
-1556-11-13: Ze. (Ed) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(5) f. 226/7 (It., g))
-1556-12-3: Ze. (Ed) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(5) f. 238r (bl), f. 239 (It., g), **f. 240v**)
-1556-12-19: Ze. (Ed) aan Fe. (o: WSA Tk.I,12,(5) f. 244/5r (It., g), **f. 245v**; k: Id. f. 246/7r (It.), **f. 247v**)
-1556-12-24: Fe. (Re) aan Ma. (o: WSA Tk.I,12,(5) f. 248r, **f. 248v**)
-1557-1-5: Ze. (Ed) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(1) f. 3-4r (It., g), **f. 4v**; k: Id. f. 1-2r (It.))
-1557-1-6: Fe. (Pr) aan Ma. (m: WSA Tk.I,13,(1) f. 4a recto)
-1557-1-10/20?: Ze. (Ed) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(1) 15 (It., g), **f. 16v**; k: Id. f. 13 (It.), **f. 14v**))
-1557-1-30: Ze. (Ed) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(1) f. 24/5r (It., g), **f. 25v**))
-1557-2-5: Fe. (Re) aan Ma. (o: WSA Tk.I,13,(1) f. 26r, **f. 26v**)
-1557-2-20: Ze. (Ed) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(1) f. 32 (It., g), **f. 33v**)
-1557-2-27: Fe. (Re) aan Ma. (o: WSA Tk.I,13.(1) f. 34r, **f. 34v**)
-1557-2-28: Ze. (Ed) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(1) f. 35 (It., g), **f. 36v**; o: Id. f. 37 (It., g), **f. 38v**)
-1557-3-3: Fe. (Re) aan Ma. (o: WSA Tk.I,13,(1) f. 47)
-1557-3-11: Ze. (Ed) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(1) f. 48 (It., g), **f. 51v**; o: Id. f. 49r (g*), **f. 50v**)
-1557-3-31: Ze. (Ed) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(1) f. 62/3r (It., g), **f. 63v**; o: Id. f. 60 (g*), **f. 61v**)
-1557-4-15: Ze. (Ed) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(1) f. 70, f,73/4r (g*), **f. 74v**; o: Id. f. 71/2r (It., g), **f. 72v**; k: Id. f. 75/6 (It.), **f. 77v**)
-1557-4-30: Ze. (Ed) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(1) f. 82 (It., g), **f. 83v**; o: Id. f. 84 (g*), **f. 85v**)
-1557-5-10: Ze. (Ed) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(1) f. 86r (It., g), **f. 87v**)
-1557-5-25: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(1) 96r (It., g), **f. 97v**)
-1557-6-8: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(1) f. 112/3r (It., g), **f. 113v**)
-1557-6-26: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(1) f. 116/7r (It., g), **f. 117v**)
-1557-6-30: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(1) f. 118r (It., g), **f. 118v**)
-1557-7-8: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(2) f. 6 (It., g), **f. 7v**)
-1557-7-16: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(2) f. 10 (g*), **f. 11v**; o: Id. f. 12 (It., g), **f. 13v**)
-1557-7-20: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(2) f. 14r (It., g), **f. 15v**)

-1557-8-4: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(2) f. 24 (It., g), **f. 25v**; k: Id. f. 26 (It.), **f. 27v**)
-1557-8-19: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(2) f. 114/5r (It., g), **f. 116v**)
-1557-9-?: Fe. (W) aan Ma. (o: WSA Tk.I,13,(2) f. 117r, **f. 117v**)
-1557-9-2: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(2) f. 118/9 (It., g), **f. 119v**)
-1557-9-21: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(2) f. 122 (It., g), **f. 123v**)
-1557-10-6: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(2) f. 124 (It., g), **f. 125v**)
-1557-9-28: Fe. aan VeZ. (d: VERANTIUS (1859), 298/9)
-1557-10-16: Fe. aan VeZ. (d: VERANTIUS (1859), 299-300)
-1557-10-18: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(2) f. 126r (It., g), **f. 127v**)
-1557-10-27: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(2) f. 128 (It., g), **f. 129v**)
-1557-11-20: Ze. (Ed) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(2) f. 132/3r (It., g), **f. 133v, f. 134v**)
-1557-12-2: Ze. (Ed) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(2) f. 139r (It., g), **f. 140v**)

-1557-12-15: Ze. (Ed) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(2) f. 141v (It., g), **f142v**)
-1557-12-23: Ze. (Ed) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(2) f. 143r (It., g), **f. 143v**)
-1557-12-24: Ze. (Ed) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(2) f. 144r (It., g), **f. 144v**)
-1557-12-30: Ze. (Ed) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(2) f. 145 (It., g), **f. 146v**)
-1558-1-5: Ze. (Ed) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(3) f. 3 (It., g), **f. 3v**)
-1558-1-18: Ze. (Ed) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(3) f. 6 (It., g), **f. 7v**)
-1558-2-4: Ze. (Ed) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(3) f. 17 (It., g), **f. 17v**)
-1558-2-13: Ze. (Ed) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(3) f. 30 (It., g), **f. 31v**)
-1558-2-20: Ze. (Ed) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(3) f. 36-38r (It., g), **f. 38v**)
-1558-2-25: Fe. (Pr) aan Ma. (m: WSA Tk.I,13,(3) f. 44-45r)
-1558-3-6: Ze. (Ed) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(3) f. 47 (It., g), **f. 48v**)
-1558-3-20: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(3) f. 50 (It., g), **f. 51v**)
-1558-4-1: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(3) f. 54/5 (It., g), **f56v**)
-1558-4-11: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(3) f. 62-64r (It., g), **f. 64v**)
-1558-4-15: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(3) f. 67 (It., g), **f. 67v**)
-1558-4-20: Martinus Zenthgotharty aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(3) f. 70, **f. 79v**)
-1558-4-22: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(3) f. 80/1r (It., g), **f. 81v**)
-1558-4-26: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(3) f. 82r (It., g), **f. 82v**)
-1558-5-1: Fe. (W.) aan Süleyman (m: WSA Tk.I,13,(3) f. 91)
-1558-5-1: Fe. (W) aan Rogerius de Taxis (k: WSA Tk.I,13,(3) f. 93; m: Id. f. 94)
-1558-5-10: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(3) f. 97-99 (It., g), **f. 100v**)
-1558-5-28: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(3) f. 108-109r (It., g), **f. 109v**)
-1558-6-12: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(4) f. 119-120r (It., g), **f. 120v**)
-1558-6-22: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(4) f. 124/5 (It., g), **f. 125v**)
-1558-6-27: Fe. aan Rogerio de Taxis (m: WSA Tk.I,13,(4) f. 134r)
-1558-6-29: Fe. (W) aan Philippus Baldus (m: WSA Tk.I,13,(4) f. 151-152r, f. 156)
-1558-7-6: Fe. (W) aan Philippus Baldus (m: WSA Tk.I,13,(4) f. 158)
-1558-7-12: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(4) f. 163-164r (It., g), **f. 164v**)
-1558-7-29: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(4) f. 165 (It., g), **f. 166v**)
-1558-8-17: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(4) f. 170 (It., g), **f. 171v**)
-1558-8-26: Fe. (W) aan Ze. (m: WSA Tk.I,13,(4) f. 172r (It.))
-1558-9-2: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(4) f. 173 (It., g), **f. 174v**)
-1558-9-11: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(4) f. 176/7 (It., g)
-1558-9-28: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(4) f. 178-179 (It., g), f. 180 (bl, It., g))
-1558-10-6: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(4) f. 183/4r (It., g), **f. 184v**)
-1558-10-23: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(4) f. 185 (It., g), **f. 186v**; k: Id. f. 187/8 (It.))
-1558-11-7: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(4) f. 193/4r (It., g), **f. 194v**)
-1558-11-21: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(4) f. 206/7r (It., g), **f. 207v**)
-1558-11-29: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(4) f. 209r (It., g), **f. 209v**)
-1558-11-29: Fe. (Pr) aan Ma. (m: WSA Tk.I,13,(4) f. 210/1r)
-1558-12-10: Fe. (Pr) aan Ma. (o: WSA Tk.I,13,(4) f. 212r, **f. 212v**)
-1558-12-20: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,13,(4) f. 213-215r (It., g), **f. 216v**)
-1559-1-3: Fe. (Au) aan Ma. (m: WSA Tk.I,14,(1) f. 1r)
-1559-1-9: Fe. (Au) aan Ma. (m: WSA Tk.I,14,(1) f. 3r, **f. 3v**)
-1559-1-10: Ze. (C) aan Fe. (k: WSA Tk.I,14,(1) f. 9-11 (It.), **f. 12v**; o: Id. f. 13-15 (It., g))
-1559-1-25: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(1) f. 20-22r (It., g), **f. 23v**)

-1559-2-1: Fe. (Au) aan Ma. (o: WSA Tk.I,14,(1) f. 24r)
-1559-2-11: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(1) f. 46/7r (It., g), **f. 47v**; k: Id. f. 48/9r (It.), **f. 49v**)
-1559-2-22: Fe. (Au) aan Ma. (m: WSA Tk.I,14,(1) f. 73)
-1559-3-1: Ze. (C) aan Fe. (k: WSA Tk.I,14,(1) f. 78-80 (It.), f. 85v; o: Id. f. 81-84r (It., g), **f. 84v**)
-1559-3-6: Fe. (Au) aan Ma. (m: WSA Tk.I,14,(1) f. 86-89r; o: Id. f. 91-95))
-1559-3-7: Fe. (Au) aan Ma. (o: WSA Tk.I,14,(1) f. 96/7r, **f. 97v**)
-1559-3-8: Fe. (Au) aan Ma. (m: WSA Tk.I,14,(1) f. 98r)
-1559-3-10: Fe. (Au) aan Ze. (m: WSA Tk.I,14,(1) f. 108 (It.))
-1559-3-21: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(1) f. 122-124r (It., g), f. 127v; o: Id. f. 125/6r (It., g), **f. 126v**)
-1559-3-21: Fe. (Au) aan Ma. (o: WSA Tk.I,14,(1) f. 128r)

-1559-3-24: Fe. (Au) aan Ma. (m: WSA Tk.I,14,(1) f. 129r; o: Id. f. 132r, **f. 132v**)
-1559-3-29: Fe. (Au) aan Ma. (m: WSA Tk.I,14,(1) f. 134-136r; o: Id. f. 138-140r, **f. 140v**)
-1559-4-4: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(2) f. 4-5 (It., g), **f. 5v**; k: Id. f. 6-7r (It.), **f. 7v**)
-1559-4-6: Fe. (Au) aan Ma. (m: WSA Tk.I,14,(2) f. 11r)
-1559-4-11: Fe. (Au) aan Ma. (o: WSA Tk.I,14,(2) f. 8, **f. 11v**; m: Id. f. 9r)
-1559-4-14: Fe. (Au) aan Ma. (o: WSA Tk.I,14,(2) f. 17-19, **f. 20v**; m: Id. f. 21-23r, f. 24r, f. 25r)
-1559-4-20: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(2) f. 28-30r (It., g), **f. 31v**)
-1559-4-24: Ma. (W) aan Fe. (k: WSA Tk.I,14,(2) f. 37-41, **f. 42v**)
-1559-4-28: Fe. aan Gaspar de Haze / Wijs (k: Gb.83 f. 97)
-1559-4-29: Fe. (Au) aan Rüstem (k: WSA Tk.I,14,(2) f. 65r, **f. 68v**; m: Id. f. 66; k: Id. 67r)
-1559-4-29: Fe. (Au) aan Ma. (o: WSA Tk.I,14,(2) f. 69-71)
-1559-5-6: Fe. (Au) aan Ma. (m: WSA Tk.I,14,(2) f. 78)
-1559-5-6: Fe. (Au) aan Ve. (m: WSA Tk.I,14,(2) f. 79r)
-1559-5-12: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(2) f. 85-88 (It., g), **f. 84r**; k: Id. f. 80-3r (It.), **f. 83v**)
-1559-5-13: Ma. aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(2) f. 92 (D.), **f. 93v**)
-1559-5-13: Fe. (Au) aan Ma. (m: WSA Tk.I,14,(2) f. 94r)
-1559-5-15: Fe. (Au) aan Ze. (m: WSA Tk.I,15,(2) f. 95 (It.))
-1559-5-20: Siccus aan Fe. (o: WSA Tk.I,13(3) f. 98-105)
-1559-5-24: Fe. Aan Siccus (m: WSA Tk.I,13(3) f. 110)
-1559-5-30: Fe. (Au) aan Ma. (o: WSA Tk.I,14,(2) f. 116r, **f. 118v**)
-1559-5-31: Ma. (W) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(2) f. 117r)
-1559-6-1: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(2) f. 123-127r (It., g), **f. 128v**)
-1559-6-9: Ze. ('Heraclia') aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(2) f. 133-135r (It., g), **f. 136v**)
-1559-6-10: Ma. aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(2) f. 139r, **f. 140v**)
-1559-6-13: Fe. aan Ma. (o: WSA Tk.I,14,(2) f. 142r)
-1559-6-19: Fe. (Au) aan Ma. (o: WSA Tk.I,14,(2) f. 145)
-1559-6-22: Ze. (Chalcedon) aan Fe. (k: WSA Tk.I,14,(2) f. 151/2 (It.), **f. 153v**; o: Id. f. 154-156r (It., g), **f. 157r**)
-1559-6-30: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(2) f. 162/3 (It., g))
-1559-7-1: Fe. (Au) aan Ma. (m: WSA Tk.I,14,(3) f. 1r)
-1559-7-14: Fe. (Au) aan Ma. (o: WSA Tk.I,14,(3) f. 12r)
-1559-7-19: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(3) f. 13-14r (It., g), **f. 14v**)
-1559-7-27: Fe. (Au) aan Ma. (o: WSA Tk.I,14,(3) f. 15r)
-1559-8-1: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(3) f. 16/7 (It., g), **f. 18v**)
-1559-8-13: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(3) f. 38-40 (It., g), **f. 41v**)
-1559-8-24: Zern (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(3) f. 43/4r (It., g), **f. 45v**)
-1559-9-11: Ze. (Skutari) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(3) f. 46-48r, f. 49r (It., g), **f. 50v**)
-1559-9-30: Ze. (Chalcedon) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(3) f. 51/2 (It., g))
-1559-10-19: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(3) f. 58-59r (It., g), **f. 59v**)
-1559-11-8: Wijs (C) aan Ma.(o: WSA Tk.I,14,(3) f. 64r, **f. 64v**)
-1559-11-15: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(3) f. 76 (It., g), **f. 77v**)
-1559-11-30: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(3) f. 118/9r (It., g), **f. 119v**)
-1559-12-13: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(3) f. 129-130r (It., g), **f. 130v**)
-1559-?: Ve. aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(3) f. 135-140r, **f. 140v**)

-1560-1-4: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(4) f. 7 (It., g), **f. 8v**)
-1560-1-26: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(4) f. 16 (It., g), **f. 17v**)
-1560-2-2: Fe. (W) aan Joh. Paxij (m: WSA Tk.I,14,(4) f. 44)
-1560-2-13: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(4) f. 23-25 (It., g), **f. 26v**)
-1560-2-16: Hieronymus Ferro (C) aan Senaat van Venetië (o: VAS Cospoli 2B, f. 335/6 (It.))
-1560-2-25: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(4) f. 38-39 (It., g), **f. 40v**)
-1560-3-17: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(4) f. 48-50r (It., g), **f. 51v**)
-1560-4-2: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(4) 63-65r (It., g), **f. 66v**)
-1560-4-9: Fe. (W) aan Ze. (o: WSA Tk.I,14,(4) f. 67-68r (It.), **f. 69r**)
-1560-5-9: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(4) f. 71-73 (It., g), **f. 74v**)
-1560-5-23: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(4) f. 81/2 (It., g), **f. 83v**)
-1560-5-31: Fe. (W) aan Ze. (o: WSA Tk.I,14,(4) f. 84 (It., g))

-1560-6-20: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(4) f. 94/5r (It., g), **f. 95v**)
-1560-7-12: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(4) f. 97/8r (It., g), **f. 98v**)
-1560-8-29: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(4) f. 102/3r (It.g), f. 104/5r (bl, It., g), **f. 103v**)
-1560-9-12: Wijs (C) aan Ma. (o: WSA Tk.I,14,(4) f. 114, **f. 115v**)
-1560-9-21: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(4) f. 116-118r (It., g), **f. 119v**)
-1560-10-10: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(4) f. 122/3 (It., g), **f. 124v**)
-1560-10-30: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(4) f. 128-132r (It., g), **f. 133v**)
-1560-11-11: Fe. (W) aan Ze. (o: WSA Tk.I,14,(4) f. 143-144r (It.), **f. 144v**)
-1560-11-13: Fe. (W) aan Zacharias en Leonardo Scaramelli (m: WSA Tk.I,14,(4) f. 148)
-1560-11-14: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(4) f. 149-150r (It., g), **f. 150v**)
-1560-11-29: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(4) f. 159-161 (It., g), **f. 162v**)
-1560-12-6: Scaramelli (Venetië) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(4) f. 163 (It.), **d. 164v**)
-1560-12-20: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,14,(4) f. 170/1 (It., g), f. 168 en f. 172 (bl, It., g))
-1561-1-13: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,15,(1) f. 3-6r (It., g), **f. 6v**)
{-1561-2-6: Ze. aan Fe. (zie HOLTER (1935), 85)}
{-1561-3-5: Ze. aan Fe. (zie HOLTER (1935), 85)}

-1561-3-18: Lu. (W) aan Fi. (d: CDHE 98(1891)202/3)
-1561-3-20: Hieronymus Ferro (C) aan Senaat van Venetië (o: VAS Cospoli 3C, f. 14 (It.))
-1561-4-19: Hieronymus Ferro (C) aan Senaat van Venetië (o: VAS Cospoli 3C, f. 55 (It.))
-1561-5-6: Hieronymus Ferro (C) aan Senaat van Venetië (o: VAS Cospoli 3C, f. 61 (It.))
{-1561-5-22: Ze. aan Fe. (zie HOLTER (1935), 85)}
{-1561-6-22: Ze. aan Fe. (zie HOLTER (1935), 82 (n. 2))}

-1561-7-25: Hieronymus Ferro (C) aan Senaat van Venetië (o: VAS Cospoli 3C, f. 121 (It.))
{-1561-8-29: Ze. aan Fe. (zie HOLTER (1935), 79 (n. 3))}
{-1561-9-9: Fe. aan Bu. (zie HOLTER (1935), 81)}
{-1561-9-20: Ze. aan Fe. (zie HOLTER (1935), 79 (n. 3))}
{-1561-10-9: Fe. aan Ma. (zie HOLTZMANN (1903), 402; HOLTER (1935), 81 (n. 4))}
{-1561-11-25: Ze. aan Fe. (zie HOLTER (1935), 86 (n. 1))}
{-1561-12-11: Ma. aan Fe. (zie HOLTZMANN (1903), 402 (n. 3))}
{-1561-12-18: Fe. aan Ma. (zie HOLTZMANN (1903), 402 (n. 3))}
{-1561-12-23: Ze. aan Fe. (zie Ze. aan Fe. d.d. 1562-1-15)}

-1562-1-9: Fe. (Pr) aan Ma. (m: WSA Tk.I,15,(2) f. 1)
-1562-1-15: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,15,(2) f. 7-9r (It., g), **f. 10v**)
-1562-1-21: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,15,(2) f. 12r (It., g), **f. 13v**)
-1562-1-22: Seld (W) aan Fi. (o: SAG Estado 652 (67) en (68) (bl))
-1562-2-13: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,15,(2) f. 24-26r (It., g), **f. 27v**)
-1562-2-16: Fe. (Pr) aan Rogerio de Taxis (m: WSA Tk.I,15,(2) f. 30r)
-1562-2-22: Fe. (Pr) aan Ma. (m: WSA Tk.I,15,(1) f. 33/5r, f. 36 (ps))
-1562-2-26: Fe. (Pr) aan Ma. (k: WKA FA.1562,2/1 p. 2-3)

-1562-3-3: Ma. (L) aan Fe. (o: WSA Tk.I,15,(2) f. 38-44r, **f. 44v**)
-1562-3-5: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,15,(2) f. 45-49 (It., g), f. 50 (bl, It., g), **f. 51v**); k: Id. f. 53-56 (It.), f. 57v)
-1562-3-12: Holzheimer aan Fe. (o: WVA Adelsarchiv, Ra.: Holzheimer (Holtzhaymer) Thomas 1562))
-1562-3-13: Fe. (Pr) aan Ze. (o: WSA Tk.I,15,(2) f. 58/9r (It.))
-1562-3-25: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,15,(2) f. 73-77 (It., g), **f. 78v**; k: Id. f. 79-82 (It.), **f. 83v**)
-1562-4-15: Ze. (C) aan Fe. (k: WSA Tk.I,15,(2) f. 89-91r (It.), **f. 91v**; o: Id. f. 92-95r (It., g), **f. 95v**)
-1562-4-21: Fe. ('Brandeis') Ma. (o: WSA Tk.I,15,(2) f. 96/7r, **f. 97v**)
-1562-4-28: Ma. (L) aan Fe. (m: WSA Tk.I,15,(2) f. 108, **f. 109v**)
-1562-4-28: Ze. (C) aan Fe. (k: WSA Tk.I,15,(2) f. 110; o: Id. f. 112 (It., g), **f. 113v**)
-1562-4-28: De Sande ('Gollette torre del mar negro') aan Ma. (o: WSA Tk.I,15,(2) f. 131 (Sp.), **f. 132v**)

-1562-5-5: De Sande ('Torre del mar negro') aan Ma. (o: WSA Tk.I,15,(3) f. 136 (Sp.), **f. 137v**)
-1562-5-12: Marcus Singkmoser (Pr) aan Ma. (o: WSA Tk.I,15,(3) f. 157, f. 159 (ps))
-1562-5-19: Fe. (Pr) aan Ma. (o: WSA Tk.I,15,(3) f. 143/4r, **f. 145v**)
-1562-5-19: Fe. (L) aan Süleyman (m: WSA Tk.I,15,(3) f. 146)
-1562-5-21: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,15,(3) f. 148-151r (It., g), f. 152-155r (bl, It., g), **f. 156v**)
-1562-5-23: Fe. (Pr) aan Ma. (o: WSA Tk.I,15,(3) f. 156a-, c**f. 156d verso**)
-1562-5-26: Ma. (L) aan Fe. (m: WSA Tk.I,15,(3) f. 160-164r, **f. 164v**; o: Id. f. 166-169, **f. 170v**)
-1562-6-1: {Fe. aan Süleyman} ('Exemplum declarationis et confirmationis pacis cum Turcharum imperatore ineundae') (k: WSA Tk.I,15,(3) f. 174-180r, **f. 182v**)
-1562-6-3: Fe. (Pr) aan Wijs (m: WSA Tk.I,15,(3) f. 204; k: Id. f. 203r, **f. 205v**)
-1562-6-4: Fe. (Pr) aan Ma. (o: WSA Tk.I,15,(3) f. 206, **f. 207v**)
-1562-6-5: Zay aan Ma. (o: WSA Tk.I,15,(3) f. 208/9r, f. 210r (ps), **f. 210v**)
-1562-6-8: De Sande aan Ma. (o: WSA Tk.I,15,(3) f. 214 (Sp.), **f. 215v**)
-1562-6-8: Ze. (C) aan Fe. (k: WSA Tk.I,15,(3) f. 216/7r (It.), **f. 217v**; o: Id. f. 218 (It., g), f. 220 (bl) **f. 219v**)
-1562-6-12: Ma. (L) aan Wijs (m: WSA Tk.I,15,(3) f. 227r, **f. 227v**; k: Id. f. 230r, **f. 230v**)
-1562-6-12: Marcus Singkhmoser (Pr) aan Ma. (o: WSA Tk.I,15,(3) f. 232/3, **f. 234v**)
-1562-6-14: Gasparus de Haze (W) aan Ma. (o: WSA Tk.I,15,(3) f. 235, **f. 236v**)
-1562-6-15: Ma. (L) aan Marcus Singkhmoser (o: WSA Tk.I,15,(3) f. 237r, **f. 237v**)
-1562-6-15: Ma. (L) aan Fe. (m: WSA Tk.I,15,(3) f. 238/9r, **f. 239v**; k: Id. f. 240/1r, **f. 241v**)
-1562-6-17: Gasparus de Haze (K) aan Ma. (o: WSA Tk.I,15,(3) f. 244, **f. 245v**)
-1562-6-18: Paxy (K) aan Ma. (o: WSA Tk.I,15,(3) f. 246, **f. 246v**)
-1562-6-18: Ze. (C) aan Fe. (k: WSA Tk.I,15,(3) f. 247/8r (It.), **f. 248v**; o: Id. f. 249-250r (It.g), **f. 250v**)
-1562-6-22: Ma. (L) aan Fe. (m: WSA Tk.I,15,(3) f. 251r, **f. 251v**; k: Id. f. 252r, **f. 252v**)
-1562-6-26: Fe. (Pr) aan Ma. (o: WSA Tk.I,15,(3) f. 254, **f. 255v**)
-1562-7-3: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,16,(1) f. 4r (It., g), **f. 5v**)
-1562-7-6: Ma. (W) aan Fe. (o: WSA Tk.I,16,(1) f. 8-9, **f. 10v**)
-1562-7-20: Wijs (C) aan Ma. (o: WSA Tk.I,16,(1) f. 13, **f. 14v**)
-1562-7-20: Wijs (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,16,(1) f. 15r, **f. 16v**)
-1562-7-20: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,16,(1) f. 17-18 (It., g), **f. 19v**; k: Id. f. 20-21r (It.))
-1562-7-29: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,16,(12) f. 33 (It., g), **f. 34v**)
-1562-7-29: Fe. (Clumnitz) aan Ma. (o: WSA Tk.I,16,(1) f. 35v, **f. 35r**)
-1562-8-5: Daniel Barbarigo (C) aan Senaat van Venetië (o: VAS Cospoli 3C, p. 218 (It.))
-1562-8-8: Fe. (Pr) aan Ze. (m: WSA Tk.I,16,(1) f. 48 (It.))
-1562-8-16: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,16,(1) f. 49r (It., g*), **f. 50v**)
-1562-8-17: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,16,(1) f. 51r (It., g), **f. 52v**)
-1562-8-22: Hans Crusitz (C) aan Ma. (o: WSA Tk.I,16.(1) f. 53/4r (D.))
-1562-8-23: Cicala (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,16,(1) f. 55 (It.), **f. 56v**)

-1562-8-24: Wijs (C) aan Fe. (WSA Tk.I,(16),(1) f. 57r (Sp.), **f. 58v**)
-1562-9-1: Daniel Barbarigo (C) aan Senaat van Venetië (o: VAS Cospoli 3C, f. 221 (It.))
-1562-9-13: Fe. (Pr) aan Wijs (m: WSA Tk.I,16,(1) f. 65r)
-1562-9-23: Wijs aan Fe. (o: WSA Tk.I,16,(1) f. 74-76 (g), **f. 77v**)
-1562-9-24: Ze. (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,16,(1) f. 78-80r (It., g), **f. 81v**, f. 82r (bl))
-1562-10-11: Fe. (W) aan Karel (o: WSA Tk.I,16,(2) f. 129, **f. 130v**)
-1562-10-14: Karel (I) aan Fe. (o: WSA Tk.I,16,(2) f. 134/5r (D.), **f. 135v**)
-1562-10-16: Karel (I) aan Fe. (o: WSA Tk.I,16,(2) f. 143r, **f. 144v**)
-1562-10-18: Fe. ('Hassfurt') aan Karel (o: WSA Tk.I,16,(1) f. 149, **f. 150v**)

-1562-10-19: Karel ('Enns') aan Fe. (o: WSA Tk.I,16,(1) f. 151, **f. 158v**, f. 152-154r (bl), f. 156 (bl))
-1562-10-23: Karel ('Enns') aan Fe. (o: WSA Tk.I,16,(1) f. 163, **f. 164v**)
-1562-10-24: Karel ('Enns') aan Fe. (o: WSA Tk.I,16,(1) f. 164r, **f. 165v**)
-1562-10-25: Aartshertog Fe. (Pr) aan Karel (o: WSA Tk.I,16,(1) f. 166 (D.), **f. 167v**)
-1562-10-26: Fe. (Fm) Karel (o: WSA Tk.I,16,(1) f. 168, **f. 169v**)
-1562-12-13: Fe. (S) aan Ibrahim Beg (m: WSA Tk.I,16,(3) f. 123; k: Id. f. 124, **f. 125v**, f. 126, **f. 127v**, f. 128, **f. 129v**)
-1562-12-13: Fe. (Sp.) aan Süleyman (m: WSA Tk.I,16,(3) f. 131/2; k: Id. f. 137/8, **f. 139v**)
-1562-12-13: Fe. (S) aan Ali Pasja (m: WSA Tk.I,16,(3) f. 140-141r; k: Id. f. 42; k: Id. f. 143/4r)
-1562-12-13: Fe. (S) aan Wijs (m: WSA Tk.I,16,(3) f. 146-148r; k: Id. f. 150-152, **f. 153v**; k: Id. f. 154/5)
-1562-12-26: Fe. (F) aan Fi. (o: SAG Estado 524,(67) 2 p.; k: MAH A.52 f. 221)
-1562-12-26: Fe. (F) aan M. de Guzman (o: SAG Estado 524,(67) 1 p. (Sp.) en ID.,(67 bis) 3 p. (bl, It., ondertekend door Bu.))
-1563-1-14: Fe. (Ko) aan Ibrahim Beg (k: WSA Tk.I,17,(1) f. 60r, **f. 60v**)
-1563-1-14: Fe. (Ko) aan Ma. (o: WSA Tk.I,17,(1) f. 61/2r, **f. 62v**)
-1563-1-17: Fe. (Ko) aan Ma. (o: WSA Tk.I,17,(1) f. 69), **f. 70v**)
-1563-3-20: Granv. (Br) aan Conçalo Perez (o: SAG E.523,(11) 16 p. (Sp.); cf.: GACHARD / LEFEVRE, I, 244)
-1563-5-11: Wijs (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,17,(3) f. 129-130 (g*), **f. 135v**; k: Id. f. 131-134r, **f. 134v**))
-1563-5-28: Fe. (I) aan Wijs (k: WSA Tk.I,17,(3) f. 171-175r, **f. 177/8r** (bl); m: Id. f. 198-202r)
-1563-7-21: Wijs (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,17,(4) f. 42/3r (g), **f. 43v**)
-1563-11-14: Wijs (C) aan Ma. (k: WSA Tk.I,17,(5) f. 106r (Sp.), **f. 107v**)
-1563-11-14: Wijs (C) aan Fe. (k: WSA Tk.I,17,(5) f. 112-117r, **f. 117v**)
-1563-11-24: Ma. (W) aan De Sande (k: WSA FA. Sammelbände I/1 f. 244v-245v (Sp.); k: Id. f. 256 (Sp.))
-1563-12-15: Ma. aan Hertogin van Parma (k: WSA FA. Sammelbände I/1 f. 200v (Sp.))
-1564-1-19: Fe. (W) aan Fi. (o: SAG Estado 652,(147) (Sp.); d: CDHE, deel CI, 63/4 (Sp.))
-1564-1-22: Seld (W) aan Fi. (k: SAG Estado 652,(67-69) 2 p., 5 p. (bl.), 3 p. (bl.: 'Memoriale ex cancellaria Caes. M.^{tis}'), 3 p. (bl, fr: Wijs aan Fe. d.d. 1563-11-14 en 1563-12-7; zie voor deze beide brieven ook: k: WSA SpDK. 7,(5) f. 1-2r (fr))
-1564-2-7: Ma. (Pr) aan Fi. (k: WSA FA. Sammelbände I/1 f. 246 (Sp.))
-1564-2-25: Granv. (Br) aan Conçalo Perez (o: SAG Estado 526,(11) 30 p. (Sp.); cf.: GACHARD / LEFEVRE, II, 291)
-1564-3-15: Wijs (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,18,(2) f. 118-120 (g), **f. 121v**)
-1564-5-23: Ze. aan Fe. (k: WSA Tk.I,18,(2) f. 226/7 (It.))
-1564-?-?: {Fe.} aan {Süleyman} (k: WSA Tk.I,18,(2) f. 228 (It.))
-1564-12-29: Wijs (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,19,(2) f. 207/8r (g), **f. 209v**)
-1564-12-31: Fi. (Aranjuez) aan Gouverneur van Milaan (k: SAG Estado 1261,(104) 2 p. (Sp.))
-1565-7-11: Wijs (C) aan Fe. (o: WSA Tk.I,20,(1) f. 5-7 (g), **f. 8v**)

-1566-2-3: Ma. (Au) aan ‘Mauthner zu Stain’ (k: WHA Gb.100 f. 17/8; k: Id. 101 f. 16/7)
-1566-3-30: Ru. (M) aan Ma. (WSA Fam. Korr. A2 f. 292, **f. 293v**)
-1566-4-1: Ru. (M) aan Ma. (WSA Fam. Korr. A2 f. 294r, **f. 295v**)
-1566-4-4: Ernst (M) aan Ma. (WSA Fam. Korr. A2 f. 19, **f. 20v**)
-1566-8-28: Ma. (‘Feldlager bei Raab’) aan Ka. (m: WSA Hung. 93; d: BIBL (1926), 10 (nr. 7))
-1567-5-31: Ma. (W) aan Don Garcia de Toledo (m: WSA FA Sammelbande I/2 f. 76v-77v (Sp.))
-1568-2-1: Ma. aan Hertog van Medina Celi (m: WSA FA Sammelbände I/2 f. 112 (Sp.))
-1568-4-12: Ma. (W) aan David Hagen (k: WHA Gb.104 f. 401v-402r; k: Id. 105 f. 134)

-1568-5-6: Ma. (W) aan Don Garcia de Toledo (m: WSA FA Sammelbände I/2 f. 124 (Sp.))
-1568-6-25: Joh. Trautson (W) aan Ibrahim Beg (m: WSA Tk.I,24,(3) f. 199-201)
-1568-10-7: Wijs (C) aan Ma. (o: WSA Tk.I,25,(1) f. 10/1r (g), **f. 12v**)
-1569-8-23: Ma. (W) aan Gouverneur van Milaan (m: WSA FA Sammelbände I/2 f. 167 (Sp.))
-1569-10-13: Anselmus Stoeckll en Georgius Saurer (C) aan Ma. (o: WSA Tk.I,25,(4) f. 9-12, **f. 13v**)
-1569-11-16: Ma. (W) aan Wijs (m: WSA Tk.I,25,(4) f. 52-56)
-1569-11-23: Hertog van Albuquerque (Milaan) aan Ma. (o: WSA Italien Kleine Staaten 2, f. 367 (Sp.))
-1570-1-31: Ma. aan Andr. Schnätterl (Kriegszahlmeister) (k: WHA Gb.111 f. 49v)
-1570-2-1: Ma. (Pr) aan Rijm (k: WSA W83 (Böhm 154) f. 193v-205v (g* voor een deel))
-1570-2-1: Ma. aan Rijm ('Memoriale ultra instructionem principalem') (k: WSA W83 (Böhm 154) f. 206-211)
-1570-?-?: Ma. aan Rijm (k: WSA Tk.I,26,(1) f. 55-57r (sv))
-1570-7-29: Ma. (Pr) aan David Hagen (k: WHA Gb.109 f. 652; k: Id. 111 f. 271v-272r)
-1571-3-14: Ma. aan Matthias von Otthen (m: WSA Familienakten 53 f. 62r)
-1573-9-2: Blot. (W) aan Ioh. Khevenhüller (o: WNB Ser. Nov. 363 f. 11/2v)
-1575-4-25: Ma. (Pr) aan Pettern Hägehl (k: WHA Gb.128 f. 93v-94r; k: Id. f. 68/9r)
-1576-2-9: Zay. (M) aan Mont. (m: SAG Estado 677,(136) 1 p. (Sp.); {k}: Id. 677,(63) 1 p. (Sp.))
-1576-3-17/24: Jo. Khevenhüller (M) aan Ma. (k: WSA SpDK.9 Transkription Khevenhüller Band I/2, n. 7, f. 238-245)
-1576-?-?: Blot. (W) aan Nic. Engelhartus (m: WNB Ser. Nov. 382 f. 4r)
-1576-2-9: Zay. (M) aan Mont. (m: SAG Estado 677,(136) 1 p. (Sp.); k: Id. 677,(63) 1 p. (Sp.))
-1576-4-13: Mont. (W) aan Zay. (k: SAG Estado 675,(19,2^{o}) 1 p. (sv, Sp.); o: Id. 675,(23) 3 p. (g, Sp.))
-1576-6-14: Blot. (W) aan Josias Simler (o: WNB Ser. Nov. 363 f. 198)
-1576-8-7: Ma. aan Pettern Hägehl (m: WHA Ra.117 f. 160 (D.))
-1576-11-7: Ru. (Pr) Pettern Hägehl (k: WHA Gb.128 f. 583v; k: Id. f. 468v)
-1576-12-25: Blot. (W) aan Dietr. (o: WNB Ser. Nov. 363 f. 212/3)
-1577-4-24: Blot. (W) aan Ant. Muretus (o: WNB Ser. Nov. 363 f. 221)
-1577-7-29: Ru. aan Elis. (k: WHA Gb.315 f. 539)
-1577-9-1: Ru. aan Elis. (k: WHA Gb.315 f. 562)
-1578-11-22: Elis. aan Ru. ('Memoriale') (o: WHA Ra.117 f. 191 (D.), 192-193v (bl, D.))
-1585-3-29: Blot. (W) aan Dietr. (o: WNB Ser. Nov. 382 f. 34v-35r)
-1598-11-28: Iamotius ('Anesiniano') aan Jacobus Cruquius (o: BKB II,3012 f. 21r)
-1600-1-1: Cruquius (Cassel) aan Wijngaerd (o: BKB II,3016 f. 110r, **f. 110v**)
-16{00}-11-2: Wijngaerd (Brugge) aan Hoius (o: BKB II,3012 f. 30, **f. 31v**)
-1600-11-22: De Vriendt (Gent) aan Wijngaerd (o: BKB II,3016 f. 117r, **f. 117v**)
-1600-11-30: Hoius (Douai) aan Wijngaerd (o: BKB II,3016 f. 72r, **f. 72v**)
-{Na 1600}: Wijngaerd aan Audeiantius (o: BKB II,3012 f. 32)
-1601-1-24: Audeiantius (Leuven) aan Wijngaerd (o: BKB II,3016 f. 4, **f. 5v**)

-1601-9-9: Sweertius (An) aan Wijngaerd (o: BKB II,3016 f. 112/3r, **f. 112v**)
-1602-9-1: Hoius aan Wijngaerd (o: BKB II,3016 f. 73r, **f. 73v**)
-1562-12-6: Audeiantius (Leuven) aan Wijngaerd (o: BKB II,3016 f. 6, **f. 7v**)
-1603 ('Pentecostis feriis'): Hoius (Douai) aan Wijngaerd (o: BKB II,3016 f. 74r, **f. 74v**)
-?-?-?: Audeiantius aan Wijngaerd (o: BKB II,3016 f. 2/3r, **f. 3v**)

3. Overige stukken betreffende Busbequius.

-Verloren zijn gegaan een geschrift 'De vera nobilitate' (ANDREAS (1623), 171) en een geschrift 'Historia Belgica III' dat door Sweertius gezien was bij Christophorus van Etten (SWEERTIUS (1628), 148. Zie ook H. I, p. 20/1.
-1540-11-24 / 1549-4-15: Wettigingsakte van Ogier Ghiselin (k: LAN Volume B.1620, folio II^{c} XVI recto en verso (216) 2 p.; d: ROUZIÈRE (1860), 50-53; d: DERVEAUX (1877), 229-231; d: DALLE (1880), 337-339; d: FD., II, 292-294)
-1553: 'Der Kaiserliche Hofstaat' (WSA OMEA 182,(32) f. 48)
-1553-1557: 'Cifra in litteris ad legatos Constantinopolim missos directis' (BUB CP.,30 p. 226-227)
-1554-?-?: Bu.: 'Descriptio nuptiarum inter regem Angliae Philippum et Mariam Reginam per Dominum Auger. a Busbeck' (WSA Engl. Varia 4,(1) 12 p.)
?? -1554-1556: {Overzicht van bestedingen in Constantinopel} (WSA I,14,(4) f. 175-183 (D.))
?? -1554-11-23: 'Vertzaichnus der Trinckhgeschier so dem herrn Augerio von Busbeckh Röm. Khun. Mt. Raht und Orator beij dem Turckhischen Khaiser uberandt wurdt sollen werden und er von der Khu. Mt. wegen weiter verehren soll' (WSA Tk. I,11,(4) f. 175-177r (D.), **f. 178v**; d: HOLTER (1935), 113-114)
-{1554-11-23}: 'Grauamina contra Turcas Augerio data' ({k:} WSA Tk.I,11,(4) f. 166-167r (= 1); {m:} Id. f. 168r (= 2, fr); {m:} Id. f. 171 (= 3, fr); {m:} Id. f. 172 (= 4, fr))
-{1554-11-23: 'Auszug was auf der a[...] vertigung geen wierdet' ({k:} WSA Tk.I,(11),(4) f. 176/7)
-1555 (?): 'Memoriale Orat. Caes. A. de Bu., Turcae exhibitum' (WSA Tk.I,12,(2) f. 272-280)
-1555: 'Der Kaiserliche Hofstaat' (WSA OMEA 182 (35) f. 42)
-1555-9-2: 'Extractus negocii Turcici usque ad 2 septembris anni 1555' ({m:} WSA Tk.I,12,(1) f. 77-80)
-{1555}-?-?: 'Danari spesi nela Porta del Gran Signore per il Signor Augerio con la volonta deli Signori Oratorie tutti insieme' (BUB CP.XXX, p. 229-232 (It.))
-1555-9-2: 'Extractus negocii Turcici usque ad 2 Sept. 1555' ({m:} WSA Tk.I,12,(1) f. 77-80, **f. 81v**)
-1555: 'Propositio pro consiliariis Viennam evocati 1555' (m: WSA Tk.I,12,(1) f. 83-90)
-1555-?-?: 'Consultatio consiliariorum Hungarorum in negotio Turcico' ({m:} WSA Tk.I,12,(1) f. 93-100r, **f. 100v**)
-1555-{11-?}: 'Articuli querelarum contra Turcas dati Domino Augerio' (k: WSA Tk.I,12,(2) f. 204-217r, **f. 217v**)
-1556: 'Extractus Turcicorum in Transsylvaniorum negociorum de anno 1556' (WSA Tk.I,12,(5) f. 250-262, **f. 264v**)
-1556-6-?: 'Scriptum negocii Turcici per Ladislaum Zabo allatum in mense junio 1556' ({k:} WSA Tk.I,12,(5) f. 152-154r, **f. 155v**)
-1556-6-?: 'Opinio consiliariorum' ({m:} WSA Tk.I,12,(5) f. 156-162, **f. 163v**)
-{1557-1559}: {Geheimschrift} (k: BOS F.L.4006/1 f. 171r)
-1557-10-?: VeZ.: 'Compendium relationis Verantii et Zay' (m: WSA Tk.I,13,(2) f. 75-82)
-1557-{12-1}: 'Opinio consiliariorum Hungarorum super propositione sacrae regiae Ma.^{ttis} de responso dando Principi Turcarum' ({k:} WSA I,13,(3) f. 92-95, **f. 97v**)

-1557-12-?: ‘Summarium consilii quod Rom Regiae M.^{ti} a nonnullis suis consiliariis datum est in mense decembri ab anno 1557’ ({k:} WSA Tk.I,13,(2) f. 150-157r)

¯1558-2-11: ‘Relatio Ladislai Zabo, tabellarii Sacrae Maiestatis Regiae qui a principe Turcarum, rediit. Excepta ab ore eius et fideliter descripta’ ({k:} WSA I,13,(3) f. 23-26r, **f. 26v**)
-1558-5-11: ‘Instructio Episc. de Aquila Oratoris Ser. Regis Hispan. in negocio Turcico’ (WSA Tk.I,13,(3) f. 101-104r, **f. 105v**)

-{1559-1562}: {Geheimschrift} (k: BOS F.L.4006/1 f. 166r-168v)
-1559-1562: 'Chiffrenschlüssel' (WSA Staatskanzlei Interiora 13 (alt 20) 2 p.)
-1559-4-23: 'Opinio consiliariorum Hungarorum de pace Turcica' ({k:} WSA Tk.I,14,(2) f. 34-36r)
-1559-{na aankomst van Busbequius' brief d.d. 1559-8-13}: 'Opinio consiliariorum Hungarorum super literis Augerii a Busbecke d.d. 13 aug. 1559' ({k:} WSA Tk.I,14,(3) f. 34-36, **f. 37v**)
-1559-11-10: 'Opinio consiliariorum Hungarorum' ({k:} WSA Tk.I,14,(3) f. 66-70r, **f. 71v**)
-1559-?-?: 'Opinio consiliariorum Hungarorum' ({k:} WSA Tk.I,14,(3) f. 126, **f. 127v**)
-1560: 'Auszug der Wechsel so der Kay. Mt. Botschaffter zu Constantinopel 54.
Jahr an bis zu end Februarij des 1560 Jars richtig gemacht sein worden' (WSA Tk.I,14,(4) f. 175-183r (D.), **f. 185v**; d: HOLTER (1935), 126-128)
-1560-11: 'Conto de i denari li quali Io Augerio da Busbecke seruitor della Sac. Caes. M.^{ta} ho riceuuto essendo Orator di detta M.^{ta} appresso il gran Turco per spese ordinarie et straordinarie de cinque anni' (WSA Tk.I,12,(2) f. 188-191 (It.); d: HOLTER (1935), 122-125 (fr)))
-1562-{12-?}: Bu.: 'Memoriale postulata oratoris Turcici et alia nonnulla conseruans' (o: WSA Tk.I,16,(3) f. 48 (= 1); Id. f. 71 (= 2); m: Id. f. 50 (= 2))
-{1562}: {Notities over Turken die gevangen zijn bij de keizer} ('Annotationes marginales sunt domini Augerii a Busbeck') (k: WSA Tk.I,14,(3) f. 62/3 (= 1); k: WSA Tk.I,16,(3) f. 74 (= 2)
-1562-12-1: 'Summarium negotii Turcici' (k: WSA Tk.I,16,(3) f. 79-81r, f. 82-84r)
-1562-12-6: 'Opinio Busbequii et Marci Singkhmoser de expeditione oratoris Turcici' (WSA Tk.I,16,(3) f. 77/8r, **f. 78v**)
-1562-12-13: 'Responsum pro Ebrahimo' (k: WSA Tk.I,16,(3) f. 101-106r, **f. 106v**; k: Id. f. 108-111, **f. 112v**; k: Id. f. 113-117r, **f. 118v**; m: Id. f. 119-20r (sv); k: Id. f. 121-122r (sv))
-1562-12-16: Bu.: 'Pro liberatione Cicalae' (WSA Tk. I,16,(2) f. 168r, **f. 171v**, f. 169 (bl, It.), **f. 170v**)
-1562-12-18: Bu. (o: WSA Tk.I,16,(5) f. 59)
-1563-1-5: {Bu.: Kwitantie} (o: ZZB Autographensammlung Ott 1 p. (D.))
-1563-10-30: {Bu.: Kwitantie} (o: Forli 'Biblioteca Communale', 'Autografo Augerius de Busbecke' 1 p.(D.))
-1566: 'Instruktionen Kaiser Maximilians II für den Hofstaat seiner Söhne' (WSA OMEA 73,(3))
-1566-10-?: {Bu.: Kwitantie} (o: WNB Autographen 451/201 p.(D.))
-1566-12-20: 'Ordnung vnd Hofstatt Vnsere (...) Süne Mathias, Maximilian, Albrecht vnd Wentzeslaus' (WSA OMEA 73, 15 p. (D.))
-1567: 'Ratio familiae et apparatus oratoris nunc in Turciam profiscentis' ({o:} WHA Ra.190A f. 327-328r)
-1568-1-27: {Verordening namens de Neder-Oostenrijkse regering, ondertekend door Busbequius} (o: BSB Sammlung Darmstädter 2,i,1554,(1), Busbecke 3 p. (D.))
-1569-1-23: 'Turkische Verehrung' ({m:} WHA Ra.190A f. 475-478v (D.))
-1570: 'Capita respicientia profectionem designata legati Constantinopolitani de quibus uidetur consultum ut Sacra Caes. M.^{tas} quam primum constituat, si

modo eam ipsam profectionem acceleratam ueit' (k: WSA Tk.I,26,(1) f. 60-68r, **f. 70v**)
-1570-1-1: 'Für Dür: etc. Hofstatt' (WSA OMEA 73, 54 p. (D.))
-1570-7-1: Bu.: Kwitantie (k: HKA Hofzahlamtsbuch 24 f. 415r)
-1570-9 tot 1571-9: 'Vogage de Lambert Wyts en Espagne 1570-1571' (WNB Cd.3325* f. 1-71 (Fr.))
-1574-?-?: 'Lo que el Rey de françia mando repartito a los criados del Emperador que le hauian seruido' (SAG Estado 671 (89), 1 p. (Sp.))
-1585-3-6: {over Busbequius} (WHA Ra.117 f. 418-425 (D.))
-1586-?-?: 'Album amicorum Valerii Colini' (o: PBN Lat. 11398)
-1587-12-18/31: 'Koopakte van de heerlijkheid Boesbeke' (d: 231/2; DALLE (1880), 339-342; d: FD., II, 300-302; eertijds in de archieven van de gemeente Boesbeke (Bousbecque), thans verloren)

-1588-10-15: ‘Vrijgeleide voor Boesbeke’ (d: ROUZIÈRE (1860), 56-58; d: DERVEAUX (1877), 231/2 (d.d. 1588-10-13); d: DALLE (1880), 348/9; d: FD., II, 303/4; eertijds in de archieven van de gemeente Boesbeke (Bousbecque), thans verloren)
-1588-8-21: {over Busbequius} (WHA Ra.117 f. 519-520 (D.))
-1588-10-24: {over Busbequius} (WHA Ra.117 f. 529 (D.))
-1588-11-14: {over Busbequius} (WHA Ra.117 f. 544 (D.))
-1592-7-17: {over Busbequius} (WHA Ra.117 f. 568/9 (D.))
-{1598 of later}: ‘Augerius Giselinus Busbequius’ {Vita} (PBN Coll. Dupuy 348 f. 178/9)

4. Ongedateerde stukken.

- ‘Monumentum Ancyranum’ (In: Dillingen, ‘Fürstl. und Gräfl. Fuggersches Familien- und Stiftungs-Archiv’, Hans Dernschwam, Tagebuch, f. 24-29r)
- ‘Monumentum Ancyranum’ (WNB Cd.8219 f. 94-101)
- ‘Monumentum Ancyranum’ (RBV Vat. Lat. 6217 f. 280 en 293-295)
- ‘Monumentum Ancyranum’ (k: Wolfenbüttel, Cd. Guelph. Aug., Vol.77)
- Lipsius' grafschrift voor Busbequius (k: RBV Vat. Lat. 9024, f. 121r)
-A. Busbequius, (schets voor een rede (?) tegen de Turken) (k: BKB III 1482 (bis); d: App. II, p. 510-513; cf. H. XIX, p. 460-462, in het bijzonder n. 26;)
-Iac. Strada, ‘Index sive catalogus librorum’ (WNB Cd. CV 10801 f. 2v)
-Blot.: ‘Hebdomas [[biblioth]] apologia’ (WNB Ser. Nov. 363 (ongenummerd velletje)

Summary

Introduction:

From the first part of the sixteenth century until the end of the Ottoman empire at the beginning of the present century successive Austrian emperors sent permanent ambassadors to the Sultan's court. The most famous and fascinating of these imperial envoys was Augerius Gislenius Busbequius. His reputation is due not only to his four intelligent, entertaining and elegantly written Latin letters but also to his many important scholarly discoveries. The four famous Latin letters which were printed almost forty times in eight languages deal with the eight years that Busbequius lived in the Ottoman empire. They are known as the ‘Turkish letters’, in fact an incorrect translation of ‘Legationis Turcicae epistolae quatuor’.

This dissertation is largely based upon the nearly 470, mostly unpublished and not well-known Latin, Italian, French and German letters of Busbequius' correspondence with the Austrian emperors, high officials and friends. Busbequius' published writings, the most trustworthy old biographies, and other manuscripts such as the letters of Ferdinand's secret agent Michael Zernovitz from the ‘Haus-, Hof- und Staatsarchiv’ in Vienna also play a major role in this description of his life and works. This study looks upon Busbequius as a diplomat, high imperial official, man of letters, maecenas, and as a scholar.

A survey of the abundant biographical literature made clear that my first task was to determine which biographies could serve as dependable historical sources. This review was also helpful in clarifying Busbequius' place in the intellectual and political history of the last four centuries (Part I). Other preliminary stages for the biographical chapters in Part III and the study of Busbequius' scholarly activities in Part IV are descriptions of the genesis of the Turkish letters and the history of the early editions of his writings (Part II).

Part I: The early biographies of Busbequius. His reputation during the last four centuries.

Setting aside the short biographical remarks by Pantaleon, Guicciardini, Thuanus and others, we have a first real biography in an unpublished, anonymous French life of Busbequius. It was probably written at the end of the sixteenth century and the precise description of Busbequius' life suggests that the author was someone from his circle of friends. A more influential and rather informative ‘vita’ was published by Aubertus Miraeus in 1602. In the first three

decades of the seventeenth century other Latin biographies were written by Adam, Andreas, Sanderus, Buzelinus and Sweertius. All except Adam were Flemish. All borrowed from each other but in some way had access to new biographical material. Miraeus and his successors leaned heavily on Lipsius and other early writers but they were not as well acquainted with history and the contents of the Turkish letters. A Latin biography in the first edition of Busbequius' letters to emperor Rudolph II (1630) made a dreary end to this especially Flemish tradition. It offers a mixture of the many vices of the earlier biographies; regrettably it was reprinted again and again in the Opera Omnia editions of Busbequius' writings.

The endless row of editions, the many biographies, and the large number of learned studies about his discoveries show that the history of Busbequius' fame is long and impressive. In the seventeenth century Busbequius was a much respected author in western and middle European countries. The Turkish letters were well-known and their influence can be traced in many writings of the period.

Pierre Bayle played a crucial role in the early scholarly biographical tradition on Busbequius. His critical biography deeply influenced later biographers. He had a keen knowledge of writings about Busbequius and those written by the ambassador himself. At the same time, however, he and subsequent biographers failed to describe the relationship of earlier biographies to each other. He was scornful of Moréri and other biographers who had used only secondary sources and had merely reiterated old ideas about Busbequius.

In modern scholarly literature the significance of the ‘Exclamatio, sive de re militari contra Turcam instituenda consilium’ has certainly been underestimated. From the end of the sixteenth to the eighteenth century this warning against Ottoman military supremacy was more often printed then any similar work. The Turkish letters also elaborate on the conviction that Christian armies were not prepared for a war against the Ottoman Empire. In recent years Belgian, Dutch and American political commentators have drawn explicit parallels with western strategy towards imagined threats posed by the Soviet Union.

Research on Busbequius' diplomatic work began only in the last century. Until the nineteenth century works on Busbequius' scholarly discoveries had little impact on new biographies. The biographical tradition of the seventeenth and eighteenth century had been closely linked with editions of Busbequius' writings. The decreasing number of editions and the slackening of public interest in the Ottoman empire from

the eighteenth century onwards contrasted with larger and more encompassing biographies in the nineteenth century. Patriotic feelings in Belgium during the nineteenth century gave stimulus to a wide range of smaller studies and biographies. In Germany, too, political concern with the Ottoman empire led to a revival of interest in Busbequius. From the nineteenth century onwards, however, the most important tendency was a growing scholarly interest in the work of Busbequius. Stimulated by new translations by Forster and Daniell, Huussen and others, scholars wrote many minor studies. After the Second World War it was evident that a thorough study of Busbequius' life and work had become necessary.

Part II: The genesis of the four Turkish letters and the history of the first editions.

Ludovicus Carrio, the editor of the first Turkish letter in the first edition of 1581, thought that Busbequius had written it to his friend Nicolaus Micault during his embassy in Constantinople. Until recently it was commonly accepted that the other three letters, as their dates suggest, were also composed in this period. Indeed, one passage in Busbequius' story about the Crimean Goths (in the fourth letter, which Carrio did not yet know) clearly points to Micault. But there are several other personal remarks which make these letters into real letters between friends (‘epistolae familiares’), the most popular literary genre in humanist culture.

Marcks and Holter gave sufficient proof that Busbequius in fact wrote the Turkish letters after his return from Constantinople: thus these letters are clearly fictional. Many passages are topical and genuine; others, however, affirm the suspicion of the modern reader that they were composed later; there are quotations in them which show that Busbequius overlooked the fact that he was introducing a foreign element, or he confused dates and names due to lapses in memory.

The Turkish letters were probably written between about 1581 (first partial edition) and 1589 (complete edition). This conclusion can be drawn from the order in which the four letters were published and from the title page of the second edition (1582), which does not announce the second letter attached to the first letter and the ‘Exclamatio’ as a loose gathering. There are other arguments as well: Lipsius' letter of 1584 urging Busbequius to send new complementary material to the printer Christopher Plantin, the long period between the second (1582) and the third edition (1589), which prints the four letters together for the first time, and finally the differences in length and structure of the four letters.

On the other hand, it must be noted that Busbequius, who in fact mislead his readers by the stylistic device of a fictional letter to his friend, also deluded his editor: in 1587 Plantin wrote that he wanted to edit the third letter together with the

fourth, which Busbequius had just ‘refound’.

The early printing history of the Turkish letters indicates that Busbequius himself was very much involved in their edition and that of the ‘Exclamatio’. Carrio makes clear that Busbequius was not aware of his intention of publishing the first Turkish letters and the ‘Exclamatio’. Carrio's bad reputation suggests that he possibly laid hands on them illegitimately. The first edition has many orthographical mistakes. But its success persuaded Plantin to print a second corrected version. Busbequius' corrections can still be seen in a first edition preserved in the Museum Plantin-Moretus, which the printer used as his example. The handwriting is Busbequius' and the nature of the corrections is such that only he could be the author. The same is true for the text of the ‘Exclamatio’, which dates back to 1576. In the editions of 1581 and of 1582 many alterations and corrections were made in the title and the text itself.

Other changes and corrections in the edition of 1589 and also remarks in the correspondence of Plantin show Busbequius' concern with the edition. The book was printed in Paris by Gilles Beys, Plantin's son-in-law. The bad economic situation in which Beys found himself was probably the reason that the book was printed quickly, as the many printing errors indicate. More or less intelligent printers often ‘corrected’ later editions but the general result was a steady deterioration of the Latin text. The Elzevier Opera Omnia edition of 1633 and as a consequence all the later Opera Omnia editions are part of this process.

Part III: The life of Augerius Gislenius Busbequius.

Augerius (Gislenius) Busbequius was born in Komen (Comines) between the last months of 1520 and before October 1521. Other names he uses are Ogier de Bousbecque (French), Augerius de Busbecke or Augerius a Busbecke (German), and Augerio da Busbecke (Italian). He was an illegitimate son of George Ghiselin II, seigneur de Boesbeke (Bousbecque), a small village near Komen (Comines), not far from Rijssel (Lille). Only his mother's name, Catherine Hespiel, is known. Early biographers say that the young Ogier, educated in the house of his father, went to school in Wervik (Wervicq) and Komen. On July 12, 1536 he matriculated at Louvain university, an important centre of humanist culture. There - or possibly later at the Italian universities of Bologna, Padua and Venice - he struck up a lifelong friendship with his compatriots Nicolaus Micault and Andreas Masius. We know the name of two of his Italian teachers: Giovanni Baptista Egnazio in Venice and Lazzaro Buonamico in Padua. He studied liberal arts, law and some medicine, and excelled in history; he became proficient in at least six or seven languages (French, Flemish, Latin, Italian, German, Spanish and possibly Croatian).

In 1540 Charles V issued a patent for Busbequius' legit-

imation, which became effective after payment of a tax in 1549, probably after his return from Italy.

Like his grandfather Gilles Ghiselin, great uncle George Ghiselin I and his friends Micault and Masius, Busbequius chose a public career. In 1552 or 1553 he entered the service of the Habsburg king (later emperor) Ferdinand I of Austria without a specified position. His erudition and especially his command of languages made him a valued man in the household of Ferdinand. In the summer of 1554 he joined the embassy of Don Pedro Lasso to the marriage of Mary Tudor, queen of England, and Philip II, king of Spain. Busbequius wrote a description of this event.

At Rijssel on November 3, 1554, Busbequius received Ferdinand's orders to proceed to Vienna. The king pressed him to become his new permanent ambassador to the Ottoman empire. The former ambassador, Andrea Maria Malvezzi, could not return to Constantinople because illness and fear of torture by the Ottoman authorities withheld him at the border. Busbequius' acceptance of this office changed his life fundamentally and made it more exciting than that of his many friends who often fulfilled high but more or less predictable posts at home. After his embassy Busbequius continued to be remembered by contemporaries as the imperial ambassador at the court of Süleyman. His most important works - the ‘Exclamatio’, the Turkish letters and also his scholarly discoveries - are linked with this stay in the Ottoman empire.

The diplomatic activities of the new ambassador can be divided into four periods. In the first period he travelled to Constantinople where he arrived on January 20, 1555. He joined two Hungarian colleagues Antonius Verantius and Franciscus Zay. On March 6 the three envoys travelled together to Amasya, 300 kilometers north-east of Ankara, where Süleyman and his court and army spent the winter. Many important discoveries were made during this Habsburg expedition; the famous ‘Monumentum Ancyranum’ and other inscriptions, coins, flora and fauna and native customs were transcribed, collected and observed. Politically the only tangible result was postponement of Süleyman's new campaign against Ferdinand. Ferdinand's occupation of Transylvania on the basis of an agreement with its queen Isabella, the central issue of the negotiations, was not resolved. This required Busbequius to travel back to Ferdinand's court for new instructions. Verantius and Zay were constrained to wait in Constantinople for his return.

Busbequius' arrival in the Ottoman capital at the beginning of January 1556 marks the second part of his ambassadorial activities. Ferdinand had not changed his mind with regard to Transylvania, so Rüstem Pasha, the prime vizier, refused to admit the ambassadors to any negotiations. They were isolated in the embassy, a vast caravansary, and even severely threatened. An armistice was not concluded before the summer of 1557. Meanwhile, queen Isabella had returned to

Transylvania and Ferdinand had given up his claims. The Ottoman empire, too, was compelled to sue for peace, not only due to the sultan's advanced age and the rivalry between his two sons, but also because of the dire economic situation after many years of war.

When Verantius and Zay departed in August 1557, Busbequius remained at Constantinople as the permanent ambassador, and a third, long period began. Until the death of Rüstem Pasha no treaty could be concluded, although short armistices were agreed upon in January 1558 (Edirne), and again in January of the following year. The rise of Bayezid, the younger son of Süleyman, in the autumn of 1558 threatened the unity of the Ottoman empire and raised Busbequius' serious hope that a treaty on very favorable conditions was within reach. But the defeat of Bayezid at the hands of his brother Selim and the strength of Süleyman's army (June 1, 1559) brought a speedy end to negotiations. Some hopes for a settlement still glimmered, because Bayezid had escaped to his powerful short term ally Persia. Since 1560, however, Bayezid and his sons were being held in Persian prisons and the shah was using them to bend Süleyman and his son Selim to his own will.

Until 1561 Busbequius imputed the failure of negotiations mainly to Rüstem Pasha, who turned down all attempts at bribery by Busbequius and was unwilling to admit much more then a short armistice. In the last period of his embassy, from the summer of 1561 onwards, Busbequius was on friendly terms with Rüstem's successor Ali Pasha, who thought peace necessary to the Ottoman empire. Thus his perseverance during his dealings with Rüstem was soon to be rewarded. Serious negotiations lasted until August 1562. The message that Bayezid and his sons had been murdered after Süleyman and Selim had payed the shah a high sum of money, compelled Busbequius to accept a treaty, which turned out to be favorable to Ferdinand. It was concluded on the very conditions which had been refused Busbequius by Rüstem Pasha some years before.

When Busbequius left Constantinople at the end of August 1562, Ali Pasha showed his esteem by giving him valuable presents. Busbequius accompanied Ibrahim dragoman, the Ottoman emissary, to Frankfurt, where at the end of November Maximilian was crowned king of the Romans. The emperor promised to observe the peace conditions which had been agreed upon but he procrastinated the dispatch of an annual tribute of 30.000 ducats for the Hungarian territories in his possession and 60.000 ducats of back tribute for two years. Part was sent to Constantinople in the summer of 1563, a second part not until November 1564.

Busbequius now asked dismissal from imperial service, but the emperor granted him only a temporary leave of absence for Flanders. At Constantinople he had spent a personal fortune in ransoming Spanish prisoners of war after the battle of Gerba (1560). He had not been repaid by many of them, and now his bankers were hot on his heels. Although in later

years some compensation was given Busbequius by Maximilian II and Philip II, his debts continued to dog him until at least 1568.

In November 1563 Busbequius gave up his new position of imperial court counsellor in order to join the entourage of Maximilian's elder sons Rudolph and Ernest, who were being sent to Spain for further education. Busbequius became their marshal of the hall (‘praefectus dapiferum’). There he probably expected to be able to collect some of the money owed him as well. But the hot Spanish summers seem to have been bad for his health: in the spring of 1566 he was given permission to return to Vienna.

Once again he became a court counsellor, this time in the service of Maximilian II, the new emperor since 1564. He followed his master to the military camp of Raab (Györ) for preparations against Süleyman's last Hungarian campaign in the summer of 1566. In January 1567 Busbequius became seneschal and chamberlain of the four younger sons of Maximilian. In these years he was also given responsibility for the imperial library; in 1576 he himself donated some 260 Greek manuscripts, which he had acquired in Constantinople. He also remained a valuable counsellor of Maximilian, and later of Rudolph II. In the early summer of 1567 Busbequius refused Maximilian's request to fill a second term as imperial ambassador in Constantinople. He preferred staying in the agreeable company of the four princes and learned friends such as Johannes Sambucus, Jacopo Strada, Johannes Crato von Crafftheim, Paulus Fabricius, Lazarus von Schwendi, Hugo Blotius, Justus Lipsius, Carolus Clusius, Nicolaus Biesius, Stephanus Pighius etc.. In these years he had a strong longing for Flanders but the civil war in his native country compelled him to live in exile. Moreover, the emperors Maximilian and Rudolph kept him at court.

In the summer of 1570 Busbequius was ordered to take the young princes Albert and Wenceslaus to Spain. The following summer he returned with Rudolph and Ernest. He remained in the imperial service of the emperor's sons Maximilian and Matthias. In this period he became friendly with Justus Lipsius and Carolus Clusius.

In August 1574 Busbequius was sent to Paris to negotiate the inheritance of Elizabeth, widow of the French king Charles VI and daughter of Maximilian. Busbequius accompanied the queen-widow on her return to Vienna at the end of 1575. But he left Vienna again at the end of the following year after the death of Maximilian II. He was appointed seneschal of Elizabeth in France and remained there until his death. At the same time he served as unofficial imperial agent in France. In this capacity he wrote many letters to Rudolph about political disturbances in France and the southern Netherlands.

More explicitly than before, Busbequius at Paris played a role as maecenas for young and ambitious scholars, above all for those who studied classical literature and history. It was

probably in this period that he wrote his Turkish letters. Contemporary evidence shows that as an elderly man he still kept his earlier spirit and broad interest, especially in history and literature.

The terrible civil war and the misery in France during the eighties of the sixteenth century made life in Paris or (La Celle) St. Cloud, where Busbequius lived most of the time, increasingly disagreeable and even dangerous.

In 1587 Busbequius had bought the seigniory of Bousbecque from his nephew Charles of Yedeghem, apparently wishing to spend his last days there. He asked permission to visit his native country in 1591. His intentions are not clear, but he probably had in mind to stay there only for a short period: Elizabeth was still alive and her possessions needed careful administration because of the war in France. Leaving from Mantes in September 1591 Busbequius arrived in Cailly, north of Rouen, at night. He was assaulted in his lodgings and then kidnapped on horseback by some rapacious soldiers. After his release the following day he was taken to St. Germain, the castle of Madame de Mallocy, lady of Cailly. Some weeks later, on October 27 or 28, 1591, he died here as a ‘a septuagenarian’. He was buried in the church of St. Germain. In 1598 a leaden box containing his heart was brought to Bousbecque and interred with his ancestors. He was sorely missed by his learned friends in Flanders. Among others, Lipsius composed an epitaph.

Busbequius' physiognomy is known from a short description by Sanderus. We also have a portrait of 1557, which was made by Busbequius' draughtsman in Constantinople, Melchior Lorck, and a second portrait by an unknown artist, which was published by Miraeus in 1604.

Part IV: Busbequius' scholarly activities.

The last section of this book deals with Busbequius' scholarly pursuits. After an introductory chapter five studies treat Busbequius' work on inscriptions, coins, manuscripts, plants and animals, Crimean Gothic and finally his thoughts about Ottoman civilization and the significance of his ‘Exclamatio’. Busbequius was endowed with a keen intelligence, a vast erudition, and he had many contacts with the world of leading scholars, among others with Matthioli, Lipsius, Clusius and Sambucus. His success in so many fields was stimulated especially by his embassy to the Ottoman empire, which stood on the place of the old Byzantine empire and which was not often visited by European scholars. Busbequius' learning is a rare example of the coherence of the different branches of scholarship and knowledge in the sixteenth century.

In many respects Busbequius was more of a maecenas and promotor of scholarly research than a scholar in his own right. However, as the many dedicatory letters to him prove, he thoroughly enjoyed intellectual conversation and study. For

example, we know that several other members of the embassy played a role in the discovery of the ‘Monumentum Ancyranum’: Antonius Verantius, Hans Dernschwam, Johannes Belsius and William Quackelbeen could all have been involved. But it was with the help of Busbequius that Andreas Schottus published its text. Matthioli benefitted from the many unknown plants sent to him by William Quackelbeen on the order, again, of Busbequius, and he specifically mentions Busbequius' help and not his use of Quackelbeen's many annotations given him by Busbequius. Here it is also important to note that Busbequius is incorrectly glorified as the first to have brought lilacs to Europe. Close reading of Matthioli's Commentary on Dioscorides reveals that he only took a drawing back to Vienna.

These final chapters show some clear examples of the importance of the conclusions of the second part of this book. A famous passage in the Turkish letters mentions tulips, which Busbequius saw near Edirne at the end of December 1554. As everyone knows, tulips do not usually flower in December. But the passage was born in the mind of an author who had to reassemble impressions from many years for a single itinerary. Busbequius does not claim to be the first who brought tulips to Europe (as he did more or less with regard to the ‘Acorus Calamus’), but this passage must be read as a remark after the triumphant introduction of this merry flower to Europe in the sixties and seventies of the sixteenth century. Similarly we read in the Turkish letters that Busbequius designated his Greek manuscripts for the imperial library. These words must be dated at the time of his departure from Vienna in 1576. Before this he had in mind to sell them to any monarch who was prepared to pay a fair price.

Busbequius' interest in Crimean Gothic demonstrates his wide-ranging fascination with cultures other than those based upon the Classical tradition and also his wide reading in contemporary learned literature.

Research into the history of the ‘Exclamatio’ led to the discovery of a fragment which deals with the same topic and, though different in many respects, was possibly meant as a first draft. The ‘Exclamatio’ must be regarded as an exhortation. The exhortative character makes it difficult to trace its influence, but the fact of more then 35 editions within two centuries is significant.

From the many aspects studied in this dissertation a picture of Busbequius emerges as a diplomat, courtier, writer, humanist, scholar, maecenas and friend. It is now clear that these facets of his personality were tightly intertwined and should not be torn apart.

Geraadpleegde literatuur

(In deze bibliografie zijn ook enkele ongepubliceerde werken in type- en handschrift opgenomen die na Busbequius' dood zijn vervaardigd)

-*Acta conciliorum oecumenicorum. II: Concilium universale Chalcedonense. 2/1: Versiones particulares. Collectio Novariensis de re Eutychis*, (ed. E. Schwartz), Berlijn / Leipzig 1932
-*Acta conciliorum oecumenicorum. II: Concilium universale Chalcedonense. 2/2: Rerum Chalcedonensium collectio Vaticana. Canones et Symbolum*, (ed. E. Schwartz), Berlijn / Leipzig 1936
-ADAM, M., *Vitae Germanorum jureconsultorum et politicorum, qui superiori seculo et quod excurrit floruerunt*, Heidelberg 1620
-AGRICOLA, G, *Bermannus, sive de re metallica dialogus*, Bazel 1530
-ALBA (1952): *Epistolario del III Duque de Alba, Don Fernando Alvarez de Toledo*, I-III, (ed. Duque de Alba) Madrid 1952
-ALBERI, E.(ed.), *Le relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato durante il secolo decimosesto*, I/3 Florence 1853
-ALBERI, E.(ed.), *Le relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato durante il secolo decimosesto*, III/3, Florence 1855
-ALBRECHT, E., Rüstem Pascha. *BLGS*, 4 (1981), 65-67
-*Album studiosorum Academiae Groninganae*, (ed. Historisch Genootschap te Groningen), Groningen 1915
-*Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*, (ed. U. Thieme / F. Becker), I-XXXVII, Leipzig 1907-1950
-ALTFAHRT, M., Die politische Propaganda Maximilians II.. *MIÖG*, 88 (1980), 283-312 en 89 (1981), 53-92
-ALTMEYER, J.J., *Les précurseurs de la Réforme aux Pays Bas*, I-II, Parijs / Brussel 1886
-AMAT, R. d', Gabriel de Luels, seigneur d'Aramon. *DBF*, 3 (1939), 219-222
-AMAT, R. d', Pierre Belon. *DBF*, 5 (1951), 1382/3
-AMAT, R. d', Jean Jacques de Cambrai. *DBF*, 7 (1956), 967/8
-AMAT, R. d', Michel (ou Jean) de Codignac. *DBF*, 9 (1961), 95/6
-ANDREAS, V., *Bibliotheca Belgica: de Belgis vita scriptisque claris*, Leuven 1623^1, 1643^2 (reprint: Nieuwkoop 1973)
-ANGLO, S., *Spectacle pageantry and early Tudor policy*, Oxford 1969
-ANONIEM (1630) en (1634): *Turcici imperii status seu discursus varii de rebus Turcarum*, Leiden 1630^1, 1634^2
-ANONIEM (na 1670): *Afforismi riflessi alle Pratiche delle Guerre prossime adietro nell' Vngaria (Libro II); Afforismi applicati alla Guerra possibile col Turco in Vngheria {sic} (Libro III)*, ms. in: MSB Cod. It. 576 (200 f.)
-ANONIEM (18de eeuw): *Vita Augerii Busbequii. Auteurs de Lille*, ms. in: LBM ms. 381, p. 451/2
-ANONIEM (1733): *Leven van Augerius Gislenius Busbequius. Levensbeschrijving van beroemde en geleerde mannen met hedendaagsche sterfgevallen*, VI, Amsterdam 1733, 329-404
-ANONIEM (1813): Oesterreichs Orientalisten. Auger Ghislin Busbek. *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat*, (1813), 17-20; 25-27

-ANONIEM (1825): {kort bericht over de onthulling van een Busbequius-beeld door Ch. van Hulthem}. *Messager des Sciences et des Arts*, (1825), 151/2
-ANONIEM (1844): Busbecq, un diplomate flamand du seizième siècle à la cour de Constantinople. *Revue Nationale de Belgique*, 12/I (1844), 203-212
-ANONIEM (1848): Busbecq, Ogier de. *Album Biographique des Belges Célèbres*, I-II, Brussel 1848
-ANONIEM (1855): Busbecq (Ogier de). *NBG*, 7 (1855), 878/9
-ANONIEM (1860): Mayenne (Charles de Lorraine, Duc de). *NBG*, 30 (1860), 527-535
-ANONIEM (1952): Tulpe. *Deutsches Wörterbuch*, (ed. J. Grimm / W. Grimm), XI, Leipzig 1952, 1702-1712
-ANONIEM (1955): Nog over de Frans-Vlaming Busbequius. *Wetenschappelijke Tijdingen*, 15 (1955), 376/7
-ANONIEM (1959): Herleving van Ogier de Busbecq. Tulpebollen van Rotterdam naar Turkije. *Nieuwe Rotterdamse Courant*, wekelijks bijvoegsel nr. 51 zaterdag 19 dec. 1959, 1

-ANONIEM (1960): Jubel um die Turkenkutsche. *Salzburger Nachrichten*, nr. 9625 april 1960
-ANONIEM (1968): Augier Busbeck. *World who's who in science. A biographical dictionary of notable scientists from antiquity to the present*, (ed. A.G. Debus) Chicago 1968, 281
-ANONIEM (1976): Ogier Ghislijn van Busbeke. *Koerdistan Informatie*, (ed. International Society Kurdistan, Amsterdam) nr. 1 (1976), 9
-ARENHOLD, S.J., *Conspectus bibliothecae universalis historico-literario-criticae epistolarum (..) illustrium omnis aevi et eruditissimorum auctorum (..) collectae*, Hannover 1746
-ARSEVEN, Celal Esad, *Les arts décoratifs turcs*, Istanboel s.a.
-ASCHBACH, J. von, *Geschichte der Wiener Universität im ersten Jahrhunderte ihres Bestehens (1365-1465). III: Die Wiener Universität und ihre Gelehrten, 1520 bis 1565*, Wenen 1888
-ATIENZA, J. de, *Diccionario nobiliario Español*, Madrid 1954
-ATKINSON, G., *La littérature géographique française de la Renaissance*, New York 1927
-ATKINSON, G., *Les nouveaux horizons de la Renaissance française*, Parijs 1935
-AULINGER, R., *Das Bild des Reichstages im 16. Jahrhundert*, Göttingen 1980 (Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 18)
-AVESANI, A., Lazzaro Bonamico. *DBI*, 11 (1969), 533-540
-BABINGER, F., *Drei Stadtansichten von Konstantinopel, Galata ('Pera') und Skutari aus dem Ende des 16. Jahrhunderts*, Wenen 1959 (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 77/3)
-BABINGER, F., *Mehmed der Eroberer und seine Zeit. Weltenstürmer einer Zeitenwende*, München 1953
-BABINGER, F., *Mehmed the conqueror and his time*, Princeton 1978
-BABINGER, F., Der flämische Staatsmann Karl Rijm (1533-1584) und sein verschollenes türkisches Tagebuch. *Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsbericht Jahrgang 1965, Heft 7*, München (1966), 17-25
-BACON, Fr., *The essays or counsels civil and moral*, (ed. A.S. Gaye) Oxford (1597^1, 1612^2) 1921
-BAELDE, M., *De Collaterale Raden onder Karel V en Filips II (1531-1578). Bijdrage tot de geschiedenis van de centrale instellingen in de zestiende eeuw*, Brussel 1965 (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, 27/60)
-BAKER, A., The cult of the tulip in Turkey. *Journal of the Royal Horticultural Society*, 56 (1931), 234-244
-BALBIN, B.A., *Miscellanea historica regni Bohemiae decas II*, I (i-viii) - II (i-ii), Praag, 1679-1688
-BALMAS, E., *Paul Melissus viaggiatore italiano*, Verona 1969
-BARB, A., *Clusius und die römische Inschriftenkunde. Festschrift anlässlich der 400 jahrigen Wiederkehr der wissenschaftlichten Tätigkeit von C. Clusius*, Eisenstadt 1973 (Bürgerländische Forschungen, Sonderheft, 5, 93-104)
-BARBER, N, *The lords of the Golden Horn*, Londen 1973
-BARTHUS, C., *Adversariorum commentariorum libri LX*, Frankfurt 1624

-BAUDIUS, D., *Poemata*, Amsterdam 1640
-BAYLE, P., *Dictionaire historique et critique*, (corrigée et augmenté par M. des Maizeaux), Amsterdam etc., I, (1697[1]) 1740[5]
-BEAUREPAIRE, M. de, Notices (..) sur la sépulture de Ghislen {sic} de Busbecq, à Saint-Germain-sur-Cailly. *Bulletin de la Commission des Antiquités de la Seine Inferieure*, 5 (1879-1881), 95 en 99-101
-BEATUS RHENANUS, *Rerum Germanicarum libri tres*, Bazel 1531
-BEATUS RHENANUS, *Briefwechsel Beatus Rhenanus*, (ed. A. Horawitz / K. Hartfelder), Hildesheim (1886[1]) 1966[2]
-BECANUS, J. *Goropius, Origines Antverpianae sive Cimmeriorum becceselana novem libros complexa*, Antwerpen 1579
-BECANUS, J. Goropius, *Opera hactenus in lucem non edita*, Antwerpen 1580
-BECKER, M.A., Die letzten Tage und der Tod Maximilians II.. *Blätter des Vereines für Landeskunde von Niederösterreich*, N.F., 9 (1877), 308-343
-BECKMANN, J., *Beiträge zur Geschichte der Erfindungen*, I-IV, Leipzig 1786-1799
-BELIN, M.A., *Histoire de la Latinité de Constantinople*, Parijs 1894[2]
-BELON, P., *La nature et diversité des poissons*, Parijs 1554
-BELON (1605): *Petri Bellonii Cenomani Plurimarum singularium et memorabilium rerum in Graecia, Asia, Aegypto, Iudaea, Arabia, aliisque exteris Provinciis ab ipso conspectarum observationes tribus libris expressae. Exoticorum Libri decem Caroli Clusii*, Leiden (eerste Franse editie in 1553) 1605
-BÉNÉZIT, E., Jan Baptist Huysmans. *Dictionnaire critique et documentaire des*

peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs, V, Parijs 1976, 686
-BERGERAC, Cyrano de, *Oeuvres comiques*, (ed. P.L. Jacobs) Parijs 1858[2]
-BERGMANN, J., *Medaillen auf berühmte und ausgezeichnete Männer des österreichischen Kaiserstaates vom XVI. bis zum XIX. Jahrhundert*, I-II, Wenen 1844
-BERGMANS, P., L'autobiographie de Juste Lipse. *Messager des sciences historiques ou archives des arts et de la bibliographie de Belgique*, (1889), 133-157, 318-340, 432-446
-BERLASZ, J., *Die Bibliothek Dernschwam. Bücherinventar eines Humanisten in Ungarn*, Szeged 1984
-BERNARDIN, N.M., *De Petro Monmauro Graecarum litterarum professore regio et ejus obtrectatoribus capita quattuor*, Parijs 1895
-BERNAYS, J., *Joseph Justus Scaliger*, Berlijn 1855
-BETZEK, J. von, *Gesandtschaftsreise nach Ungarn und in die Türkei im Jahre 1564/5*, (ed. K. Nehring), München 1979 (Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München, C: Misc./10)
-BEZA, Th. de, *De pestis contagio et fuga dissertatio*, Leiden 1636
-BIBL, V., Die Kulturblute Wiens und seiner Umgebung unter Kaiser Maximilian II.. *Monatsblatt des Vereins für Landeskunde von Niederösterreich*, 17 (1918), 139-152
-BIBL, V., *Die Korrespondenz Maximilians II.*, Wenen 1921 (VKNÖ, 16)
-BIBL, V., *Maximilian II. der rätselhafte Kaiser, ein Zeitbild*, Hellerau bei Dresden 1929
-*Bibliotheca Hulthemiana ou catalogue méthodique de la riche et précieuse collection de livres et des manuscrits délaissés par M. Ch. Van Hulthem*, I-VI, Gent 1836-1837
-BICK, J., Wanderungen griechischer Handschriften. *Wiener Studien. Zeitschrift für Klassische Philologie*, 34 (1912), 143-154
-BILLANOVICH, G., Petrarca e il Ventoso. *Italia Medioevale e Umanistica*, 9 (1966), 389-401
-*Biographisches Lexikon zur Geschichte der Böhmischen Länder*, (ed. H. Sturm) Wenen, I-? (1979-?), 251/2
-BIRK, E. von, Materalien zur Topographie der Stadt Wien in den Jahren 1563 bis 1587. *Berichte und Mitteilungen des Alterthumsvereines zu Wien*, 10 (1866), 83-164
-BIRK, E. von, ms. in: WSA Nachlass Ernst Ritter von Birk, Handschriftliche Nachlass, Schachtel 95/II
-BJÖRKMAN, W., The Turkish letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, imperial ambassador at Constantinople (1554-1562) by Edw. Seymour Forster. *Der Islam*, 17 (1928), 17/8
-BJÖRKMAN, W., Vier Sendschreiben über die Gesandschaft nach der Turkei (..) von Ogier Ghiselin von Busbeck (..). *Der Islam*, 17 (1928), 354
-*Bloemlezing uit Latijnsche prozaschrijvers van de middeleeuwen en de nieuweren tijd met inleidingen en aantekeningen*, (ed. P. Thomas, bewerkt en uitgebreid door E. Bessem) I-II, Utrecht 1904
-BLOK, F.F., *Nicolaas Heinsius*, Delft 1949
-BLOK, F.F., *Seventy seven Neo-Latin letters. An anthology*, Groningen 1984
-BLOMMAERT, Ph., Belgische Reizigers III. Augeer-Gisleen van Busbeke. *Kunst- en Letter-blad*, 2 (1841), 26-27, 29-30, 50/1, 74/5, 91/2

-BLOUNT, Th. P., *Censura celebriorum authorum sive tractatus in qua varia virorum doctorum de clarissimis utriusque seculi scriptoribus judicia traduntur*, Genève (1690[1]), 1710[3]
-BLUNT, W., *Tulipomania*, Harmondsworth 1950
-BOAS, M., *The scientific renaissance: 1450-1630*, New York 1962
-BODINUS, Io., *De republica libri sex*, Parijs 1586
-BOEHEIM, W., Urkunden und Regesten aus der K.K. Hofbibliothek. *JKSK*, VII/2 (1888), p. xci-cccxiii
-BOMBACI, A., Le fonti della battaglia delle Gerbe. *Rivista di studi orientali*, 19 (1941), 193-248
-BORCHGRAVE, Ém. de, Marie d'Autriche. *BNB*, 13 (1894/5), 674-685
-BRANDEN, L. van den, *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16de eeuw*, Arnhem (1956[1]) 1967 (Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal en Letterkunde. Reeks VI, 77)
-BRAUDEL, F., *The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of Philip II*, I-II, Londen (eerste Franse editie 1949) (Engelse editie: 1972-1973[1]) 1981-1982[4]
-BRIQUET, C.M., *Les filigranes*, I-IV, Amsterdam 1968
-BRODARICUS, St., *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima*, (ed. P. Kulcsár) Boedapest 1985 (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum series nova, VI)
-BRONZINO, G., *Notitia doctorum sive catalogus doctorum qui in collegiis philosophiae et medicinae Bononiae laureati fuerunt ab anno 1480 usque ad annum 1800*, Milaan 1962
-BROQUIERE, *Bertrandon de la, Le voyage d'Outremer*, (ed. Ch. Schefer) Parijs

1892
-BRUGI, B., *Per la storia della giurisprudenza e delle università italiane*, Turijn 1915
-BRUGMANS, Joachim Hopperus, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, VII, Leiden 1927, 622/3
-BRUMMEL, L., *Twee ballingen 's lands tijdens onze opstand tegen Spanje: Hugo Blotius / Emanuel van Meteren*, Den Haag 1972
-BRUNI ARETINO, L., *Le vite di Dante e di Petrarca. Humanistisch-philosophische Schriften mit einer Chronologie seiner Werke und Briefe*, (ed. H. Varon), Berlijn / Leipzig (Wiesbaden 1969[2]), 50-69
-BUCHOLTZ, F.B. von, *Geschichte der Regierung Ferdinand des Ersten*, I-IX, Wenen 1831-1838[1] (repr. Graz 1971; zie ook onder SUTTER)
-BUEZ, A., *Die Habsburgische Kandidatur für den polnischen Thron während des ersten Interregnums in Polen 1572/3*, Wenen 1984 (Dissertationen der Universität Wien, 163)
-BULLART, I., *Académie des Sciences et des Arts*, I-II, Brussel (1682[1]) 1695
-BURIAN, O., Interest of the English in Turkey. *Oriens*, 5 (1955), 212-229
-BURMANNUS, P. (ed.), *Petri Lotichii poemata omnia*, I-II, Amsterdam 1754
-BURMANNUS, P., *Sylloges epistolarum a viris illustribus scriptarum*, I-V, Leiden, 1727.
-BURTON, R., *The anatomy of melancholy*, I-III, Londen (1621)[1] 1920
-BURSIAN, C., *Geschichte der classischen Philologie von den Anfangen bis zur Gegenwart*, München / Leipzig 1883
-BUSBEQUIUS (1589, 1595): *Augerii Gislenii Busbequii D. Legationis Turcicae Epistolae quatuor (..). Eiusdem de re militari contra Turcam instituenda consilium*, Parijs 1589[1], 1595[2]
-BUSBEQUIUS (1594): *Augerii Gislenii a Busbequio (..) De re militari contra Turcam instituenda consilium*, Barth 1594
-BUSBEQUIUS (1595): *Augerii Gislenii Busbequii D. Legationis Turcicae Epistolae quatuor (..). Eiusdem de re militari contra Turcam instituenda consilium (..)*, Frankfurt 1595[1]
-BUSBEQUIUS (1596): *Reysen und Bottschafften welche auff gnedigsten Befelch beyder unüberwindlichsten allermächtigsten Keyser Ferdinandi und Maximiliani II. der gantzen Christenheit zu höchsten Nutzen glücklich vollendet hat (..) Augerius Gilenius Busbeck (..)*, Frankfurt 1596
-BUSBEQUIUS (1605): *Augerii Gislenii Busbequii D. Legationis Turcicae Epistolae quatuor (..). Eiusdem de re militari contra Turcam instituenda consilium* (..), Hanau 1605
-BUSBEQUIUS (1632): *Augerii Gisleni Busbequi Epistolarum Legationis Gallicae Libri II. Ad Maximilianum II et ad Rudolphum II (..)*, Brussel 1632
-BUSBEQUIUS (1633): *A. Gislenii Busbequii omnia quae extant*, Leiden 1933
-BUSBEQUIUS (1716): *Les lettres du baron de Busbeke, ambassadeur de l'empereur Rudolphe II en France*, (ed. N. Chevalier) Utrecht 1716
-BUSBEQUIUS (1740, 1968): *Omnia quae extant opera*, (Bazel, 1740[1]) (ed. Neck, R.) Graz 1968; hierin een korte inleiding van R. Neck op p. iii-xviii
-BUSBEQUIUS (1926): *Vier Sendschreiben über die Gesandschaft nach der Türkei*, Erlangen 1926 (Weltgeist Bücher)
-BUSBEQUIUS (1939): *Türk Mektuplari*, (ed. Hüseyin Cahit Yalçin), Istanboel 1939

-BUSBEQUIUS (1953): *Kanuni Devrinde bir Sefir in Hátirati*, Ankara 1953
-BUSBEQUIUS (1984): Ogier Ghiselin de Busbecq. Letters from Constantinople. *F.M.R.*, 1 (nr. 5) (1984), 102-108
-BUSCH, R. von, *Studien zur deutschen Antikensammlung des 16. Jahrhunderts*, Tübingen 1973 (diss.)
-BUZELINUS, J., *Annales Gallo-Flandriae*, Douai 1624
-BUZELINUS, J., *Gallo-Flandria sacra et profana*, I-II, Douai 1625
-*Calendar of State papers. Foreign series of the reign of Mary (1553-1558)*, (ed. W.B. Turnbull) Londen 1861
-*Calendar of letters, despatches and state papers relating to the negociations between England and Spain*, (ed. R. Tyler) Londen 1949
-CAMERARIUS, J., *Hortus medicus et philosophicus in quo plurimarum stirpium breves descriptiones (..) continentur*, Frankfurt 1588
-CAMERARIUS, Ph. *Les méditations historiques*, Lyon (1591[1]) 1610
-CAMERARIUS, Ph., *Historische Betrachtinghen*, Den Haag 1917
-*Canones apostolorum. Veterum conciliorum constitutiones. Decreta pontificum antiquiora. De primatu Romanae Ecclesiae*, Mainz 1525
-CARRIO, L. (ed.), *Censorinus ad Q. Caerellium de die natali*, Parijs 1583
-CARRIO, L., *Emendationum et observationum liber secundus*, Parijs 1583
-CARRIO, L. (ed.), *Aulus Gellius, Noctes Atticae*, Parijs 1585
-*Catalogus librorum manuscriptorum bibliothecae regiae scientiarum universitatis Budapestinensis*, II/1-4, Boedapest 1889-1910
-CASTELLI, P., *De hyaena odorifera zibettum gignente quae civetto vulgo apellatur*, Messina 1638

-CENCETTI, G., *Gli archivi dello studio Bolognese*, Bologna 1938 (Publicazioni del R. Archivio di Stato in Bologna, III)
-CHALMERS, A. (ed.), Augerius Busbequius. *The General Biographical Dictionary*, VII, Londen (1813), 436/7
-CHAMPION, P / FRANCOIS, M. (ed.), *Lettres de Henri III*, I-III, Parijs, 1959-1972
-CHARLIER, G. / HANSE, J., *Histoire illustrée des lettres françaises de Belgique*, Brussel 1958
-CHARRIERE, E., *Négociations de la France dans le Levant*, I-IV, Parijs 1848-1860
-CHARRIERE: zie H. II, p. 40 (n. 103).
-CHAUMETON, {initialen niet bekend}, Melchior Guilandini. *Biographie universelle ancienne et moderne*, XIX, Parijs 1817), 100/1
-CHAVIGNY, J.A. de, *Les Pléiades*, Lyon 1603
-CHAVIGNY, J.A. de, *Discours parenetique sur les choses turques*, Lyon 1606
-CHESNEAU (1887): *Le voyage de Monsieur d'Aramon, Ambassadeur pour le Roy en Levant escript par noble homme Jean Chesneau, l'un des secretaires dudict seigneur ambassadeur (..)*, (ed. M.Ch. Schefer) Parijs 1887
-CHEW, S.C., *The Crescent and the Rose: Islam and England during the Renaissance*, New York 1937
-CHMEL, J., *Die Handschriften der K.K. Hofbibliothek in Wien*, I, Wenen 1840
-CHRISTIAENS, J., Karel Rym. *NBW*, Brussel 10 (1983), 559-565
-CHROUST, A., Die Bibliothek des Prinzen Moritz von Oranien. *Oud Holland. Nieuwe bijdragen voor de geschiedenis der Nederlandse kunst, letterkunde, nijverheid, enz.*, 15 (1897), 11-23
-CHUDOBA, B., *Spain and the empire 1519-1643*, Chicago 1952
-CIMBER, M.L. / DANJOU, F, *Lettres de Busbecq à Rodolphe. Archives curieuses de l'histoire de France*, I/10 (1836), 54-138
-CLERCQ, C. de, Aubertus Miraeus. *NBW*, Brussel 9 (1981), 535-537
-CLUSIUS, C., *Rariorum aliquot stirpium per Hispanias observatarum historia*, Antwerpen 1576
-CLUSIUS, C., *Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam, Austriam et vicinas quasdam provincias observatarum historia*, Antwerpen 1583
-CLUSIUS, C., *Rariorum plantarum historia*, Antwerpen 1601
-CLUSIUS, C., *Exoticorum libri decem, quibus animalium, plantarum, aromatum aliorumque peregrinorum fructuum historia describuntur*, Antwerpen 1605
-COHEN, A., The expulsion of the Franciscans from Mount Zion. *Turcica*, 18 (1986), 47-157
-COLERUS, Chr., *C. Cornelii Taciti de situ moribus et populis Germaniae libellus. Eiusdem de studio politico ordinando epistola*, Hanau 1602
-COLLIVA, P., *Statuta nationis germanicae universitatis Bononiae 1292-1750. Acta Germanica I,* Bologna 1975
-COLVIUS, P., L. *Apulei Madaurensis opera omnia*, Leiden 1588
-*Commémoration du quatrième centenaire du départ d'Auger Ghiselin Busbecq à Constantinople où Ferdinand frère de Charles Quint l'avait envoyé comme ambassadeur auprès de Soliman le Magnifique*, (ed. Commune de Bousbecque) s.l., s.a. {= 1954} (met een inleiding getiteld 'Avant propos' van P. Ferrant-Dalle, p. 3-5) (exempl. in BKB)
-CONRINGIUS, H., *De bello contra Turcas prudenter gerendo libri varii*, Helmstadt 1664
-CONRINGIUS, H., *Opera omnia*, I-VI, Brunswijk 1730

-*Corpus Inscriptionum Graecarum*, (ed. A. Boeckhius / J. Franzius), I-IV, Berlijn 1827-1877
-COSTIL, P., Le mécénat humaniste des Fugger. *Bibliothéque d'humanisme et renaissance*, 7 (1939), 20-40, 154-178
-CROMBRUGGEN, H. van, *Janus Lernutius, een biografische studie*, Brussel 1955
-CYRIACUS ANCONITANUS, *Cyriaci Anconitani itinerarium*, (ed. L. Mehus), Florence 1742 (reprint: Bologna s.a.)
-CZIGANY, L., *The Oxford history of Hungarian literature*, Oxford 1984
-DALEN, J. van, Mr. Adriaan van Nispen. *Oud Holland*, 23 (1905), 222-237
-DALLE, J., *Histoire de Bousbecque*, Wervik 1880
-DALLE, R.A., *Auger Ghislain de Busbecq, humaniste et homme de la Renaissance, miroir de son siècle*, 1975 (Universiteit van Arizona, diss.)
-DARLEM, C., *Elizabeth d'Autriche*, Parijs 1847
-DEBUS, A.G., *Man and nature in the Renaissance*, Cambridge 1978
-DEGERING, H., *Kurzes Verzeichnis der germanischen Handschriften der Preusischen Staatsbibliothek*, I, Leipzig 1925
-DEKESEL, C.E., Hubert Goltzius in Douai (5-11-1560 - 14-11-1560). *Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie*, 127 (1981), 117-125
-DELAUNEY, P., *L'aventureuse existence de Pierre Belon du Mans*, Parijs 1926
-DELAUNEY, P., *La zoologie au seizième siècle*, Parijs 1962
-DELBRÜCK, H., *Geschichte der Kriegskunst*, IV, Berlijn (1920^1) 1962^2

-DELVENNE, M., *Biographie du royaume des Pays-Bas ancienne et moderne*, I, Mons 1829
-DEMAN, A., Survivance des lettres latines... Un humaniste belge de la renaissance: Ogier Ghislain de Busbecq. *Ludus Magistralis. Bulletin trimestriel du centre de Latin Félix Peeters*, 4 / nr. 16/7 (1968), 30-32
-DENGEL, I.Ph. *Nuntiaturberichte aus Deutschland (1560-1572). II/6: Nuntius Biglia 1566 (Juni) - 1569 (Dezember)*, Wenen 1939
-DERNSCHWAM, *Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553-1555)*, (ed. F. Babinger) München / Leipzig 1923 (Studien zur Fugger Geschichte, 7)
-DERVEAUX, C.H., Augier Ghisselin de Bousbecques, célébrité de Comines. *Annales Religieuses de la Ville de Commines*, (1856), 84/5
-DERVEAUX, C.H., Tombeau d'un seigneur de Bousbecques. *BCDN*, 5 (1857), 227-229
-DERVEAUX, C.H., Biographie d'Auger Ghisselin de Bousbecques. *BCDN*, 13 (1877), 177-245
-DESMET-GOETHALS, M.J., *La littérature Neo-Latine Ouest-Flamande. Acta conventus Neo-Latini Lovaniensis. Proceedings of the first international congress of Neo-Latin studies, Louvain 23-28 August 1971*, (ed. J. IJsewijn / E. Kessler) Leuven / München 1973, 199-206
-DÉTREZ, L., Auger de Bousbecque. Humaniste, archéologue, botaniste et diplomate. *Flamands de France (= Annales du Comité Flamand de France)*, 45 (1954), 281-289
-DHONDT, J., Ogier van Busbecq. *De Vlaamse gids*, 34 (1950), 252-256
-DIBNER, B., *Moving the obelisks*, s.l. 1970.
-DIEZ, H.F. von, *Denkwürdigkeiten von Asien*, II, Berlijn / Halle 1815
-DILGER, K., *Untersuchungen zur Geschichte des osmanischen Hofzeremoniells im 15. und 16. Jahrhundert*, München 1967 (Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients, 4)
-DOBBINS, F., Beaulieu, (Lambert de). *The new Grove dictionary of music and musicians,* (ed. S. Sadie), II, Londen 1980, 325/6
-DODDS, M., *Les récits de voyages. Sources de l'esprit des lois de Montesquieu*, Parijs 1929
-DODONAEUS, R., *Florum et coronariarum herbarum historiae*, Antwerpen 1569
-DODONAEUS, R., *Stirpium historiae pemptades sex sive libri XXX. Varie ab auctore paullo ante mortem, aucti et emendati*, Antwerpen 1616
-DOORSLAER, G. van, La vie et les oeuvres de Philippe de Monte. *Mémoires de l'Académie Royale de Belgique. Classe des Beaux-arts*, 1 (1921)
-DOPSCH, H., Karl V.. *BLGS*, 2 (1976), 353-356
-DOUSA, G., *De itinere suo Constantinopolitano epistola*, Leiden 1599
-DUMON, A., De betekenis van De Busbecq in de ontwikkeling van de plantkunde gedurende de XVIe eeuw. *BEGO*, 1954, 24-37
-DUPUIS, A., Études sur l'ambassade d'Auger de Bousbecque en Turquie. *Mémoires de la Société Impériale des Sciences, de l'Agriculture et des Arts de Lille*, 9 (1862) (pagina-nummers niet bekend) (ook in een afzonderlijke, ongedateerde druk)
-DUPUIS, A., Quelques notes bibliographiques pour servir à l'étude des ouvrages (..) d'Auger de Bousbecque. *Mémoires de la société impériale des sciences, de l'agriculture et des arts de Lille*, III/8 (1870), 40-47

-DURME, M. van, *Antoon Perrenot, bisschop van Atrecht, kardinaal van Granvelle, minister van Karel V en Filips II (1517-1586)*, Brussel 1953
-DURME, M. van, *Les archives générales de Simancas et l'histoire de la Belgique*, I-III, Brussel 1964
-DUVOSQUEL, J.M., L'emploi des langues à Comines et Warneton du moyen-âge à nos jours. *Mémoires de la Société d'Histoire de Comines et de la Région*, 3 (1973), 11-62
-DUVOSQUEL, J.M. / LEMOINE-ISABEAU, Cl., *La région de Comines-Warneton. Sept siècles de documents cartographiques et iconographiques*, Brussel 1980
-EBERSOLT, J., *Constantinople byzantine, et les voyageurs du Levant*, Parijs 1919
-ECCIUS, I.G: *De Augerio Gislenio Busbequio disserit et suas lectiones indicit Io. Georgius Eccius*, Leipzig 1768
-EDELMAYER, Fr., *Die Beziehungen zwischen Maximilian II. und Philipp II.*, 1982 (Diplomarbeit Univers. Wenen; exempl. in Univers. Bibl. Wenen)
-EDELMAYER, Fr., Habsburgische Gesandte in Wien und Madrid in der Zeit Maximilians II. Ein Vergleich der innerhabsburgischen Begegnung auf der Ebene der Diplomatie. Spanien und Österreich in der Renaissance. *Akten des Fünften Spanisch-Österreichischen Symposions 21.-25. September 1987 in Wien*, (ed. W. Krömer), Innsbruck 1989, 57-70
-EISENHART, {initialen niet bekend}, Nikolaus Reusner. *ADB*, 28 (1889), 299-303
-ELAUT, L., De briefwisseling tussen Willem Quackelbeen en Pierandrea Mattioli. *Biologisch jaarboek*, (ed. Koninklijk Natuurwetenschappelijk Genootschap

Dodonaea te Gent) 22 (1955), 50-74
-ELLINGER, G., *Geschichte der neulateinischen Literatur Deutschlands im sechzehnten Jahrhundert*, I-III, Berlin 1929-1933
-ENDERLEIN, V., Eine Bemerkung zu Busbecqs 'Türkischen Briefen'. *Staatliche Museen zu Berlin (Hauptstadt der DDR). XXV: Forschungen und Berichte. Kunsthistorische, numismatische, restauratorische und volkskundliche Beiträge*, (1985), 125-128
-ENDLICHER, S., *Prodromus florae Norfolkicae*, Wenen 1833
-ENGEL, J.Chr. von, *Geschichte des Ungrischen Reichs*, I-V, Wenen 1813/4
-ERASMUS, D., *Opus epistolarum D. Erasmi Roterodami*, (ed. H.M. Allen / H.W. Garrod), I-XII, Oxford 1906-1958
-ERNALSTEEN, J.A.V., *Johannes Stadius (Leonnouthesius), 1527-1579*, Brecht 1927
-ESPINOY, Ph. de l', *Recherche des antiquitez de noblesse de Flandres*, Douai 1631
-EVANS, R.J.W., Bohemia, the emperor and the Porte 1550-1600. *Oxford Slavonic papers*, N.S. 3 (1970), 85-106
-EVANS, R.J.W., *Rudolf II and his world. A study in intellectual history, 1576-1612*, Oxford 1973.
-EVANS, R.J.W., *The Wechel presses. Humanism and Calvinism in central Europe, 1572-1627*, Oxford 1975 (Past and present, supplement, 2)
-EVANS, R.J.W., *The making of the Habsburg monarchy 1550-1700*, Oxford 1979
-EVELYN, J., *The diary of John Evelyn*, (ed. E.S. Beer), I-VI, Londen 1955
-EVREUX, A., *Diversité fait ma devise,* (1774), Bibliothèque Arsenal (Parijs) ms. 7581, p. 295-297
-EYICE, S., Elçi Hani. *Tarih Dergisi*, 24 (1970), 93-129 en 8 ongenummerde pagina's met afbeeldingen
-FABIANI, G., *La vita di Pietro Andrea Mattioli*, (Livorno 1757[1]) Siena 1872[2]
-FABRI, J., Un ami de Juste Lipse: l'humaniste André Schott (1552-1629). *Les études classiques*, 21 (1953), 188-208
-FAROQHI, S., Rural society in Anatolia and the Balkans during the sixteenth century. *Turcica*, 9 (1977), 161-195
-FAROQHI, S., *Towns and townsmen of Ottoman Anatolia*, Cambridge 1984
-FASOLI, G., *Per la storia dell'università di Bologna nel medioevo*, Bologna 1970
-FEDERHOFER, H., Die Niederländer an den Habsburgerhöfen in Österreich. *Anzeiger der phil.-hist. Klasse der österreichischen Akademie der Wissenschaften*, 7 (1956), 102-120 (Mitteilungen der Kommission für Musikforschung, 6)
-FEHRMANN, C.N., Stephanus Winandus Pighius. Een vermaarde 16e eeuwse Kamper humanist. *Kamper Almanak*, (1975-1976), 171-203
-FEITH, H.O. / FEITH, J.A., Reisjournaal van Jr. Frederik Coenders van Helpen. *Bijdragen en mededelingen van het historisch genootschap te Utrecht*, 14 (1893), 114-226
-FEKETE, L., *Einführung in die Osmanisch-Türkische Diplomatik der türkischen Botmässigkeit in Ungarn*, Boedapest 1926 (Veröffentlichungen des Königlichen Ungarischen Staatsarchivs)
-FELLER, F.X. de, Ogier van Busbeeke. *Geschiedkundig woordenboek of beknopte levensbeschrijvingen*, Den Bosch 5 (1830), 601/2

-FELLNER, Th. / KRETSCHMAYR, H., *Die österreichische Zentralverwaltung. I. Abteilung. Von Maximilian I. bis zur Vereinigung der österreichischen und böhmischen Hofkanzlei (1749)*, I-III, Wenen 1907 (VKNÖ, 5-7)
-FERRANT-DALLE: zie *Commémoration du quatrième (..)*
-FERRANT-DALLE, P., Toespraak. *BEGO*, 1954, 57-59
-FERRANT-DALLE, P., *Discours. Paul Ferrant-Dalle*, (ed. Stedelijke Oudheidkundige Commissie) Wervik (1967), 109-112
-FERRANT-DALLE, P., *Ogier Ghiselin de Busbecq. Paul Ferrant-Dalle*, (ed. Stedelijke Oudheidkundige Commissie) Wervik (1967), 95-108
-FERRANT-DALLE, P., *Projet de Guerre de Busbecq contre les Turcs. Paul Ferrant-Dalle*, (ed. Stedelijke Oudheidkundinge Commissie) Wervik (1967), 113-138
-FESSLER, I.A., *Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen*, I-X, Leipzig 1814-1825
-FICHTNER, P.S., *Ferdinand I of Austria. The politics of dynasticism in the age of the Reformation*, New York 1982
-FICINO, M., De studiosorum sanitate tuenda, sive eorum qui literis operam navant, bona valetudine conservanda. *Opera omnia*, I, Parijs 1651, 483-497
-FIRNHABER, Fr., Die Krönung Kaiser Maximilian's zum Könige von Ungern (1563) aus einer Handschrift der wiener Hofbibliothek. *AÖG*, 22 (1860), 305-338
-FIRNHABER, Fr., Der Hofstaat König Ferdinand's I. im Jahre 1554. *Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen*, 26 (1861), 1-28
-FISCHER, A., Kaiser Ferdinand's Botschafter an die Pforte. *Österreichische Zeitschrift für Geschichte und Staatskunde*, 3 (1837), 197-198, 201-203
-FISCHER, E., *Melchior Lorck, drawings from the Evelyn collection*, Kopenhagen 1962

-FISCHER, E., Von weiteren Kopien nach Melchior Lorck nebst einem Exkurs über die Protoikonographie der Giraffe. *Nordelbingen*, 43 (1974), 81-92
-FISCHER, E., Melchior Lorck. *Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck*, VI, Neumünster 1982, 174-180
-FITZINGER, L.J., Versuch einer Geschichte der Menagerien des österreichisch-kaiserlichen Hofes. *Sitzungsberichte der mathematisch-naturwissenschaftlichte Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, 10 (1853), 300-403 en 626-710
-FITZINGER, L.J., Geschichte des Kais. Kön. Hof-Naturalien-Cabinettes zu Wien. *Sitzungsberichte der Mathematisch-naturwissenschaftlichte Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, 21 (1856), 433-469
-FOERSTEMANN, C.E. (ed.): *Album Academiae Vittebergensis*, Leipzig 1841
-FOGLIETTA (1594 / 1595): *De caussis magnitudinis imperii Turcici et virtutis ac felicitatis Turcarum in bellis perpetuae: Uberti Folietae lucubratio. De re militari adversus Turcas instituenda consilium: Augerii Busbequii (..)*, (ed. D. Chytraeus) Leipzig 1594[1], 1595[2]
-FOGLIETTA (1599): *Turcica, hoc est Uberti Folietae de causis magnitudinis Imperii Turcici, Augerii Busbequii consilium de re militari adversus Turcas (..)*, (ed. D. Chytraeus) Leipzig 1599
-FOPPENS, J.F., *Bibliotheca Belgica sive virorum in Belgio vita scriptisque illustrium catalogus, librorumque nomenclatura continens scriptores a clarissimis viris Valerio Andrea, Auberto Miraeo, Francisco Sweertio aliisque recensitos, usque ad annum MDCLXXX*, Brussel 1739
-FORRER, L., Jean Henri Simon. *Biographical Dictionary of Medaillists*, Londen 5 (1912), 514-517
-FORSTER, Ch. Th. / DANIELL, F.H. Bl., *The life and letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, seigneur of Bousbecque, knight, imperial ambassador*, I-II, Londen 1881 (reprint Genève 1971)
-FORSTER, E.S., *The Turkish letters of Ogier Ghislain de Busbecq*, Oxford 1927[1], 1968[2]
-FRAUENHOLZ, E. von, *Lazarus von Schwendi. Der erste deutsche Verkünder der allgemeinen Wehrpflicht*, Hamburg 1939
-FREDERICKX, E.D., Ioannes Goropius Becanus (1519-1573), Arts, Linguist, Graecus. *Hermeneus*, 43 (1971/2), 128-136
-FREDERICKX, E.D*., Ioannes Goropius Becanus (1519-1573) leven en werk*, I-II, (dissertatie in typeschrift, Universiteit Leuven) 1973 (exempl. in AMP)
-FREDERIKS, G. / VAN DEN BRANDEN, F. JOS., *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*, Amsterdam 1888-1891
-FREHER, P., *Theatrum virorum eruditione clarorum*, Neurenberg 1688
-FRIEDLAENDER, E. / MALAGOLA, C., *Acta nationis Germanicae universitatis Bononiensis ex archetypis tabularii Malvezziani*, Berlijn 1887
-FRIS, V., Antonius Sanderus. *BNB*, 21 (1911-1913), 317-367
-FRIS, V., François Sweertius. *BNB*, 23 (1921-1924), 362-370
-FUENSANTA DEL VALLE, Marqués de la / RAYON, José Sancho (ed.), *Correspondencia de los principes de Alemania con Felipe II, y de los embajadores de éste en la corte de Vienna (1556 à 1598)*, I, II, Madrid 1891 (Colección de documentos ineditos para la historia de España, 98, 101)
-FUENSANTA DEL VALLE, Marqués de la (ed.), *Correspondencia de los principes de Alemania con Felipe II, y de los embajadores de éste en la corte*

de Vienna (1556 à 1598), III, IV, V, Madrid 1892-1895 (Colección de documentos ineditos para la historia de España, 103, 110, 111)
-FUGLSANG, F., Melchior Lorck als Maler. Aus Schlesweg-Holsteins Geschichte und Gegenwart. *Eine Aufsatzsammlung als Festschrift für Volquardt Pauls*, Neumünster 1950, 62-74
-FUGLSANG, F., Konstantinopolitanische Miszellen zu Melchior Lorichs. *Nordelbingen*, 20 (1952), 52-62
-FUGLSANG, F., Einiges zu Melchior Lorichs. *Nordelbingen*, 28 (1960), 53-64
-GACHARD, L.P. / LEFEVRE, J. (ed.), *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas*, I-VI, Brussel 1848-1936
-GACHARD, L.P., Busbecq (Ogier Ghislain de). *BNB*, 3 (1872), 180-191
-GACHARD, L.P. / PIOT (ed.), *Collection des voyages des souverains des Pays-Bas,* III-IV, Brussel 1881-1882
-GAMS, P.B., *Series episcoporum Ecclesiae Catholicae*, Regensburg 1873
-GEANAKOPLOS, D.J., *Byzantium and the Renaissance. Greek scholars in Venice*, Connectitut (1962[1]) 1973
-GEHRLICH, W., Entzifferung von historischen Geheimschriften. MIÖS, 1 (1948), 445-469
-GELDER, H.A.E. van, Turkije in de 16e eeuw (Bespreking van: 'Het leven van O. Gh. de Busbecq' van A.H. Huussen). *TG*, 63 (1950), 130/1
-GEOFFROY, A., La colonne d'Arcadius à Constantinople. *Fondation Eugène Piot. Monuments et Mémoires*, Parijs 2 (1895), 99-130
-GERLO, A. / VERVLIET, H., *Inventaire de la correspondance de Juste Lipse*, Antwerpen 1968

-GERSTINGER, H., Joh. Sambucus als Handschriftensammler. *Festschrift der Nationalbibliothek in Wien. Herausgegeben zur Feier des 200jährigen Bestehens des Gebäudes*, Wenen 1926, 251-400
-GERSTINGER, H., *Die Briefe des Joh. Sambucus, 1554-1584*, Wenen 1968
-GERSTINGER, H. (ed.), *Dioscurides Codex Vindobonensis Med. Gr. 1 der österreichischen Nationalbibliothek. Kommentar zu der Faksimileausgabe*, Graz 1970
-*Gesamtverzeichnis des Deutschsprachigen Schrifttums: 1911-1965*, XXI, München 1976
-GESNER, C., *De raris et mirandis herbis*, Zürich 1555
-GESNER, C., *Icones animalium quadrupedum viviparorum et oviparorum*, Zürich 1560
-GESNER, C., *De hortis Germaniae liber recens una cum descriptione tulipae Turcarum. Annotationes in Pedacii Dioscoridis Anazarbei de medica materia libros V*, (ed. V. Cordus), Straatsburg 1561
-GESNER, C., *Epistolarum medicinalium libri III*, Zürich 1577
-GESNER, C., *Historia animalium liber I de quadrupedibus viviparis*, (Zürich 1551[1]) Frankfurt 1604
-GEVAY, A. von, *Versuch eines chronologischen Verzeichnisses der türkischen Statthalter von Ofen. Der österreichische Geschichtsforscher*, (ed. J. Chmel), 2 (1841), 56-90
-GEVAY, A. von, *Itinerar Kaiser Ferdinand's I. (1521-1564)*, Wenen 1843
-GÉZA, Petrik, *Bibliographia Hungariae: 1712-1860*, Boedapest 1888
-GIACOMO, S., Pier Andrea Mathioli medico e botanico del cinquecento. *Pagine di storia della medicina*, 14 / fasc.4 (1970), 20-25
-GIJSEN, J.M., Andreas Masius. *NBW*, 4 (1970), 545-550
-GILLET, J.J.V., *Crato von Crafftheim und seine Freunde*, I-II, Frankfurt 1860
-GÖLLNER, C., *Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts*, I-II, Boekarest / Berlijn 1961-1968
-GOETZ, H., Die geheimen Ratgeber Ferdinands I. (1503-1564). Ihre Persönlichkeit im Urteil der Nuntien und Gesandten. *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*, 42/3 (1963), 453-494
-GOETZ, H. (ed.), *Nuntiaturberichte aus Deutschland (1572-1585), nebst ergänzenden Aktenstücken. III/6: Nuntiatur Giovanni Delfinos (1572-1573)*, Tübingen 1982
-GOLA, G., *L'orto botanico. Quattro secoli di attività (1545-1945)*, Padua 1947
-GOLTZIUS, H., *Opera omnia: Romanae et Graecae antiquitatis monumenta e priscis numismatibus eruta*, Antwerpen 1645
-GOLTZIUS, *H., C. Julius Caesar sive historiae imperatorum caesarumque Romanorum ex antiquis numismatibus restitutae. Liber primus*, Brugge 1563
-GOULART, S., *Thrésors d'histoires admirables et mémorables de nostre temps*, I-II, Keulen 1610
-GRAFTON, A., Rhetoric, philology and Egyptomania in the 1570s: J.J. Scaliger's invective against M. Guilandinus' 'Papyrus'. *Journal Warburg Courtauld Institutes*, 42 (1979), 167-194
-*Grande fête historique, fête commémorative du 27 mai 1954. Programme*, (ed. Commune de Bousbecque) s.l., s.a. (= 1954) (exempl. in BKB)
-GRONOVIUS, J., *Memoria Cossoniana*, Leiden 1695
-GRØNVIK, O., *Die dialektgeographische Stellung des Krimgotischen und die krimgotische Cantilena*, Oslo 1983

-GROOTAERS, L., De verdiensten van Busbeck in verband met de taalstudie. *BEGO*, 1954, 17-23
-GROOTENS, P.L.M., *Dominicus Baudius, een levensschets uit het Leidse humanisten milieu (1561-1613)*, Utrecht 1942
-GROTIUS, H., *Parallelon rerumpublicarum liber tertius*, (ed. J. Meerman), I-III, Haarlem 1801-1802
-GRUART, L.L., Busbecq l'ambassadeur à la tulipe. *Miroir de l'histoire*, nr. 114 (1959), 777-782
-GRUART, L.L., Le souvenir à Bruxelles de Busbecq, l'ambassadeur à la tulipe. *La Revue de Bruxelles. Annales des hommes, des idées et des faits*, N.S. 12, nr. 74 (1966), 31-40
-GRUNEBAUM-BALLIN, P., *Joseph Naci, duc de Naxos*, Parijs / Den Haag 1968
-GRUTERUS, J., *Delitiae poetarum Belgicorum*, Frankfurt 1614
-GRUTERUS, J., *Inscriptiones antiquae totius orbis Romani (..)*, (ed. J.G. Graevius) II, Amsterdam (1602/3[1]) 1707[2]
-GRUTERUS, P., *Epistolarum centuria secunda*, Amsterdam 1629
-GSCHLIESSER, O. von, *Der Reichshofrat: Bedeutung und Verfassung, Schicksal und Besetzung einer obersten Reichsbehörde von 1559 bis 1806*, Wenen 1942 (VKNÖ, 33)
-GUICCIARDINI, L., *Descrittione di tutti i Paesi Bassi, altrimenti detti Germania Inferiore*, Antwerpen 1567
-GULIELMIUS, I. (ed.), *Plautinarum quaestionum commentarius*, Parijs 1583
-GYLLIUS, P., *De Bosphoro Thracio libri tres*, (1561[1]) Leiden 1632

-GYLLIUS, P., *De topographia Constantinopoleos et de illius antiquitatibus libri IV*, Lyon 1561
-HAAK, S.P., *Paullus Merula 1558-1607*, Zutphen 1901
-HAGEN, H., *Jacobus Bongarsius. Ein Beitrag zur Geschichte des gelehrten Studien des 16.-17. Jahrhunderts. Programm der Kantonsschule in Bern*, Bern 1874, v/1-76
-HALE, J.R., Printing and military culture of renaissance Venice. *Medievalia et Humanistica. Studies in Medieval and Renaissance Culture*, N.S. 8 (1977), 21-62
-HALLAM, H.H., *Introduction to the literature of Europe in the fifteenth, sixteenth and seventeenth century*, III, Londen 1876
-HALLER, A. von, *Bibliotheca Botanica*, I-II, Zurich 1771
-HALOINUS, G., G. *Haloinus. De restauratione linguae libri III*, (ed. C. Matheeussen) Leipzig 1978
-HAMANN, G., 400 Jahre belgisch-österreichische Beziehungen in der Geschichte der Naturwissenschaften, Technik und Industrie. *Österreich in Geschichte und Literatur* 6 (1962), 351-362
-HAMMER-PURGSTALL, J. von, *Constantinopolis und der Bosporos*, I-II, Pest 1822
-HAMMER-PURGSTALL, J. von, *Geschichte des osmanischen Reiches*, I-X, Pest 1827-1835
-HANSEN-LÖVE, Fr., Unser Mann in Istanbul. Die Abenteuer des Herrn Ogier Ghiselin de Busbecq. *Wiener Zeitung*, 6 juni (1985), 4 ('Extra zum Wochenende')
-HARBECK, H., *Melchior Lorichs. Ein Beitrag zur deutschen Kunstgeschichte des 16. Jahrhunderts*, Hamburg 1911
-HARRASSOWITZ, O., *Kleine Slavische Biographie*, Wiesbaden 1958
-HARTL, W. / SCHRAUF, K., *Nachträge zum dritten Bande von Joseph Ritter von Aschbach's Geschichte der Wiener Universität. Der Wiener Universität und ihre Gelehrten*, 1520-1565, I/1, Wenen 1898
-HASLUCK, F.W., Terra Lemnia. *Annual of the British School of Athens*, 16 (1909), 220-231
-HASPELS, C.H.E., Het binnenland van 'Klein Azië' en het verloop van zijn contact met het bovenmenselijke. *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde*, N.R. XIII, 7 (1980), 75-103
-HASSINGER, H., *Österreichs Anteil an der Erforschung der Erde*, Wenen 1949
-HAUSMANN, F.R., Francesco Petrarcas Briefe an Kaiser Karl IV als Kunstprosa. *Der Brief im Zeitalter der Renaissance*, (ed. F.J. Worstbrock), Weinheim 1983, 60-80
-HAYWARD, J.F. / RIDDER, W., Thomas Rücker's Iron Chair. *Waffen und Kostümkunde*, Dritte Folge 18 (1976), 85-104
-HEATH, M.J., Erasmus and war against the Turks. *Acta conventus Neo-Latini Turonensis*, II, Parijs (1980), 991-999
- HEERKENS, G.N., *Notabilium libri I-IV*, 2 dln., Groningen 1765-1770
-HEFFENER, L., Notice sur Auger Ghislain de Busbeck. *Bulletins de l'Académie Royale des Sciences des Lettres et des Beaux-arts de Belgique, Annexe aux bulletins* (1853/4), 123-146
-HEFFENING, W., Die türkischen Transkriptionstexte des Bartholomaeus Georgievits aus den Jahren 1544-1548. *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*, 27/2 (1942), p.I-VII, 1-124

-HEHN, V., *Kulturpflanzen und Hausthiere in ihrem üebergang aus Asien nach Griechenland und Italien, sowie in das übrige Europa*, Berlijn (1870^{1}) 1911^{8}
-HEIMANS, E. / HEINSIUS, H.W. / THIJSSE, J.P., *Geïllustreerde flora van Nederland*, Amsterdam / Antwerpen 1965^{21}
-HEINISCH, R.R., Maximilian II.. *BLGS*, 3 (1979), 132/3
-HEISCHMANN, E., *Die Anfänge des stehenden Heeres in Österreich*, Wenen 1925 (Deutsche Kultur Hist. Reihe, 3. Heft)
-HEISS, G., Ludwig II. *BLGS*, 3 (1979), 54-56
-HELDRING, J.L., Is Rusland Turkije en China Perzië? *N.R.C.-Handelsblad*, vrijdag 1 april (1977), 7
-HERBERSTEIN, S. von, *Rerum Moscoviticarum commentarii*, Bazel 1551
-HESSELS, J.H. (ed.), *Ecclesiae Londino-Batavae archivum. I: Abrahami Ortelii (..) et virorum eruditorum (..) epistulae*, Cambridge 1887
-HEUTERUS, Pontus, Tractatus de libera Hominis nativitate seu de liberis naturalibus. *Opera Historica omnia Burgundica, Austria, Belgica*, III, Leuven (1643), 119-144
-HEYD, U., Moses Hamon, chief Jewish physician to Sultan Suleyman the Magnificent. *Oriens*, 16 (1963), 152-170
-HIRN, J., *Erzherzog Ferdinand II. von Tirol. Geschichte seiner Regierung und seiner Länder*, I-II, Innsbruck, 1885-1887
-HIRN, J., *Erzherzog Maximilian der Deutschmeister, Regent von Tirol*, I-II, Innsbruck 1915-1936
-HIRSCH, A. (ed.), Giuseppe Salandus, *Biographisches Lexicon der hervorragenden Arzte aller Zeiten und Volker*, IV, Berlin / Wenen, 1932, 954/5
-HIRSCHFELD, G., Ein deutscher Gesandter bei Soliman dem Grossen. *Nord und*

Sud, 28 (1884), 348-363
-HIRSCHFELD, G., *Aus dem Orient*, Berlijn 1897[2]
-*Historicum Opus in quatuor tomos divisum. III: Historiarum, quae venerunt in gubernationem Ferdinandi I*, (ed. S. Schardius), Bazel 1574
-HOCQUETTE, M., *Histoire générale des jardins*, Rijssel 1951
-HOCQUETTE, M., Auger de Bousbecque: diplomate-botaniste. *Bulletin du Comité Flamand de France*, 16 (1957), 50-55
-HOLTER, K., *Ogier Ghiselin von Busbeck und seine vier Briefe aus der Tuerkei*, 1935 (Institutsarbeit Inst. für österr. Geschichtsforschung, Wenen; exempl. in Idem)
-HOLTZMANN, R., *Kaiser Maximilian II. bis zu seiner Thronbesteigung (1527-1564). Ein Beitrag zur Geschichte der Übergang von der Reformation zur Gegenreformation*, Berlijn 1903
-HOLZMAIR, E., Das wiedergefundene Inventar der Münzsammlung Ferdinands I.. *Numismatische Zeitschrift*, 79 (1961), 79-89 en Taf. VII-VIII
-HOPPER (1802): *Joachimi Hopperi Epistulae ad Viglium ab Aytta Zuichemum, Sanctioris Concilii Praesidem*, (ed. C.F. de Nélis) Utrecht 1802
-HOTMAN, F., *De la charge et dignité de l'ambassadeur*, Dusseldorp (1603[1]) 1613
-HOYNCK VAN PAPENDRECHT, C.P., *Analecta Belgica*, I-III, Den Haag 1743
-HUBER, A., Die Erwerbung Siebenbürgens durch Ferdinand I. im Jahre 1551. *AÖG*, 75 (1889), 483-545
-HUBER, A., Die Verhandlungen Ferdinands I. mit Isabella von Siebenburgen (1551-1555). *AÖG*, 78 (1892), 1-39
-HUBER, A., Studien über die finanziellen Verhältnisse Oesterreichs unter Ferdinand I.. *MIÖG*, 4 (1893), 181-247
-HÜBNER, A. (ed.), Inscriptiones Hispaniae Latinae. *Corpus Inscriptionum Latinarum*, II/1, Berlijn 1869
-HULTHEM, Ch. van, Discours prononcé à la distribution solennelle des prix de la société royale d'agriculture et de botanique de Gand le 29 Juin 1825. *Messager des sciences et des arts*, (1825), 207-216
-HUME, M.A.S., The visit of Philip II. *The English historical review*, 7 (1892), 253-280
-HUNGER, F.W.T., *Charles de l'Escluse*, I-II, Den Haag 1927-1943
-HUNGER, H., Neubeschreibung der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. *Biblos*, 1 (1952), 35-40
-HUNGER, H., *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. Supplementum Graecum*, 1957 (Biblos-Schriften, 15)
-HUNGER, H*., Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, II, München 1978 (Handbuch der Altertumwissenschaft, Zwölfte Abteilung, Fünft. Teil, Zweiter Band)
-HUSNER, F., Die Editio Princeps des 'Corpus Historiae Byzantinae'. Joannes Oporin, Hieronymus Wolf und die Fugger. *Festschrift Karl Schwarber*, Bazel 1949, 143-162
-HUUSSEN sr., A.H., *Het leven van Ogier Ghislain de Busbecq, en het verhaal van zijn avonturen als keizerlijk gezant in Turkije (1554-1562*), Leiden 1949
-HYNKOVÁ, H., *Europäische Reiseberichte aus dem 15. und 16. Jahrhundert als Quellen für die historische Geographie Bulgariens*, Sofia 1973

-IJSEWIJN, J., The coming of humanism to the Low Countries. *Itinerarium Italicum. The profile of the Italian renaissance in the mirror of its European transformations*, (ed. H.A. Oberman en Th.A. Brady) Leiden (1975), 193-301
-INALCIK, H., *The Ottoman empire, conquest, organization and economy*, Londen 1978
-INALCIK, H., Istanbul. *The encyclopaedia of Islam.* New edition, Leiden 4 (1978), 224-248
-*Index Aureliensis catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum prima pars*, VI, Baden Baden 1976
-IRIGOIN, J., Les ambassadeurs à Venise et le commerce des manuscrits grecs dans les années 1540-1550. *Venezia centro di mediazone fra oriente e occidente (secoli XV-XVI). Aspetti e problemi*, (ed. H.G. Beck, Manoussos Manoussacas, A. Pertusi) Florence 11 (1977), 399-415
-ISTVÁNFFI DE CSÍK-MADÉFALVA, Gy., *Études et commentaires sur le Code de l'Escluse*, Boedapest 1900
-ISTHUANFUS, N., *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*, Keulen 1622
-IUNIUS, H. (ed.), ΗΣΥΧΙΟΥ ΜΙΛΗΣΙΟΥ, ΠΕΡΙ του ἐν παιδείᾳ διαλαμψάντων σοφων (*Ex bibliotheca Ioannis Sambuci*), Antwerpen 1572
-JÄCK, J.H., *Taschen-bibliothek der wichtigsten und interessantesten Reisen in die Türkei*, I-IV, Neurenberg 1828-1831
-JÄHNS, M., *Geschichte der Kriegswissenschaften, vornehmlich in Deutschland*, München / Leipzig 1889
-JANSEN, D.J., Jacopo Strada (1515-1588): Antiquario della Sacra Cesarea Maestà. *Leids kunsthistorisch jaarboek*, 1 (1982), 57-69
-JIREČEK, C.J., *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe*, Praag 1877
-JÖCHER, C.G., *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, I-IV, Leipzig 1750-1751

-JOHNSON, Sam., *The rambler*, I-III, New York 1903
-JOHNSSON, J.W.S., Notice sur quelques objets de Terre Sigillée prétendus antitoxique. *Comptes rendus du deuxième congrès international d'histoire de la médecine*, Parijs 1921, 282-289
-JONES, R. Epes / WEBER, B. Clarke, *Letters of Ogier Ghislain de Busbecq to the Holy Roman Emperor Maximilian II*, New York 1961
-JONGKEES, J.H., Stephanus Winandus Pighius Campensis. *Mededelingen van het Nederlands historisch instituut te Rome*, Derde reeks, 8 (1954), 120-185
-JONGKEES, J.H., De brieven van Steph. Pighius. *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, 16 (1961), 228-243
-JORGA, N., *Geschichte des osmanischen Reiches nach dem Quellen dargestellt*, III, Gotha 1910
-JOURDAIN, {initialen niet bekend}, Busbecq. *Biographie Universelle ancienne et moderne*, VI, Parijs 1812, 354/6
-JUSTE, Th., Éléonore d'Autriche. *BNB*, 5 (1876), 526-530
-JUYNBOLL, W.M.C., *Zeventiende-eeuwsche beoefenaars van het Arabisch in Nederland*, Utrecht 1931
-KAFÉ, E., Le mythe turc et le voyage des Européens de la Renaissance. *Oriens*, 21/2 (1971), 159-195
-KAKUK, Z., Türkisches aus Hans Dernschwams Tagebuch I. *AOSH*, 32 (1978), 127-173, 321-351
-KÁLDY-NAGY, G., Suleimans Angriff auf Europa. *AOSH*, 28 (1974), 163-212
-KÁLDY-NAGY, G., Rural and urban life in the age of Sultan Suleiman. *AOSH*, 32 (1978), 285-319
-KALLBRUNNER, J., Zur Geschichte der Menagerien des Wiener Hofes. *Monatsblatt des Vereins für Geschichte der Stadt Wien*, 9 (1927), 183-186
-KAPPERT, P., *Die osmanischen Prinzen und ihre Residenz Amasya im 15. und 16. Jahrhundert*, Istanboel 1976
-*Katalog der Griechischen Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek*, I (ed. H. Hunger), II-III/1 (ed. H. Hunger / O. Kresten), III/2 (ed. H. Hunger / O. Kresten / Chr. Hannick), Wenen 1961-1984
-KATONA, A.S., *Historica critica regum Hungariae stirpis Austriacae*, III-IV, Boeda 1798/9
-KELCHNER, Melchior Adam. *ADB*, 1 (1875), 45/6
-KENNER, Fr., Die Porträtsammlung des Erzherzogs Ferdinand von Tirol. *JKSK*, XIV/1 (1893), 37-186; XV/1 (1894), 147-259; XIX (1898), 6-141
-KERNER VON MARILAUN, A.J., *Die Geschichte des Flieders*, Wenen 1893
-KESSEL, P.J. van, *Duitse studenten te Padua*, Assen 1963
-KHEVENHÜLLER (1971): *Hans Khevenhüller, Kaiserlicher Botschafter bei Philipp II., Geheimes Tagebuch (1548-1605)*, (ed. G. Khevenhüller-Metz) Graz 1971
-KICKX, J., Esquisses sur les ouvrages de quelques anciens naturalistes belges. *Bulletins de l'Académie Royale des Sciences et Belles Lettres de Bruxelles*, 5 (1838), 202-215
-KICKX, J., {Zonder titel: brief van Busbequius aan Lipsius}. *Messager des Sciences Historiques de Belgique*, (1840), 117-119
-KIEPERT, H., Beitrag zur inschriftlichen Topographie Klein-Asiens. *Monatsberichte der Königlichen Preuss. Akademie der Wissenschaften zu Berlin aus dem Jahre 1863*, (1864), 307-323

-KIEPERT, H., Hans Dernschwam's Orientalische Reise (1553-1555). *Globus. Illustrirte Zeitschrift für Länder- und Völkerkunde*, 52 (1887), 186-190, 202-205, 214-220, 230-235
-KINK, R., *Geschichte der kaiserlichen Universität zu Wien*, I/2, Wenen 1854
-KLANICZAY, T., *Zrínyi Miklos*, Boedapest 1964
-KLANICZAY, T. (ed.), *A history of Hungarian literature*, Boedapest 1982
-KLEIN, K.K., Die Goten-Geten-Daken-Sachsengleichung in der Sprachentwicklung der Deutschen Siebenburgens. *Südost-Forschungen*, 11 (1946-1952), 84-154
- KLOSE, E., *Neulateinische chrestomathie, enthaltend Anecdoten, Erzählungen, Briefe, Biographien und andre lateinische Aufsätze aus neuern Lateinern*, Leipzig 1795
-KLOTZIUS, C.A., *Acta litteraria*, V, Altenburg 1768
-KLUCKHOHN, A., Lazarus von Schwendi, *ADB*, 33 (1891), 281-401
-KNOD G.C., *Deutsche Studenten in Bologna (1289-1562)*, (s.l.) 1899
-KNOLLES, R., *The generall historie of the Turkes, from the first beginning of that nation to the rising of the Othoman familie*, Londen 1603[1]
-KOCH, M. (ed.), *Quellen zur Geschichte des Kaisers Maximilian II.*, I-II, Leipzig 1857-1861
-KOLLAR, A.F., *Analecta monumentorum omnis aevi Vindobonensia*, Wenen 1761
-KOOIMAN, K., Erasmus en de volkstaal. *De Nieuwe Taalgids*, 16 (1922), 161-167
-KORTEPETER, C.M., *Ottoman imperialism during the reformation. Europe and the Caucasus*, Londen / etc. (1972[1]) 1973 (New York University studies in Near

Eastern civilization, 5)
-KRCALOVA, J., Die Gärten Rudolfs II.. *Leids kunsthistorisch jaarboek*, 1 (1982), 149-160
-KRAUS, V. von, Augerius Ghislain von Busbeck. *ADB*, 3 (1876), 633-635
-KRELAGE, E.H., *Bloemenspeculatie in Nederland*, Amsterdam 1942
-KRENCKER, D. / SCHEDE, M., *Der Tempel in Ankara*, Berlijn / Leipzig 1936
-KRISTELLER, P.O., *Iter Italicum. III: Alia Itinera I: Australia to Germany*, Londen / Leiden 1983
-KÜHNEL, H., Pietro Andrea Matthioli. *MIÖS*, 15 (1962), 63-92
-KUNTZ, M.L., *Guillaume Postel. Prophet of the restitution of all things. His life and thought*, Den Haag 1981
-KURAL-SHAW, E., *The double veil: travelers' views of the Ottoman empire, sixteenth through eighteenth centuries. English and continental view of the Ottoman Empire: 1500-1800*, (ed. E. Kural-Shaw / C.J. Heywood) Los Angeles 1972
-KURUTLUOĞLU, Aysel, *Türkiye böyle gördüm*, Istanboel 1974
-LA CROIX DU MAINE, *Les bibliothèques françoises*, I, Parijs (1584^1) 1772
-LAMBECIUS, P., *Commentariorum de Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi libri VIII*, I-VIII, Wenen 1665^1
-LAMBECIUS, P. / KOLLAR, A.F., *Commentariorum de Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi libri VIII*, I-VIII, Wenen 1766-1782
-LAMBRECHTS, P., Busbecq als humanist. *BEGO*, (1954), 38-52
-LAMBRECHTS, P., L'oeuvre humaniste d'un diplomate belge en Turquie. *Synthèses*, nr. 206/6 (1963), 332-339
-LAMEY, A. (ed.), *Epistolae Palatinae. Acta Academiae Theodoro-Palatinae*, VII, Mannheim 1794
-LANGUETUS, H., *Epistolae politicae et historicae ad Philippum Sydnaeum*, Leiden 1646
-LANZ, K. (ed.), *Correspondenz des Kaisers Karls V.*, I-III, Leipzig 1846
-LARFELD, W., *Griechische Epigrafik*, München 1914
-LAUFER, B., The story of the Pinna and the Syrian Lamb. *The Journal of American Folk-Lore*, 28 (1915), 103-128
-LAUGHTON, J.K, Charles Howard, Lord of Effingham, Earl of Nottingham. *Dictionary of National biography*, (ed. S. Lee), XXVIII, Londen 1891, 1-6
-LAUSBERG, H., *Handbuch der literarischen Rhetorik*, I-II, München 1960
-LAUTERBECK, G., *Politia Historia o Wrchnostech a Správcych*, Praag 1584^1, 1606^2
-LAZIUS, Wolfgang, *De gentium aliquot migrationibus, sedibus fixis, reliquiis, linguarumque initiis et immutationibus ac dialectis libri XII*, Bazel 1557 (1572^2)
-LE LOUP, W., Hubertus Goltzius. *NBW*, 11 (1985), 317-322
-LESURE, M., Michel Cernovic 'Explorator secretus' à Constantinople (1556-1563). *Turcica. Revue d'Études Turques*, 15 (1983), 127-154
-LEUNCLAVIUS, J., *Kronyka Nowá. O Národu Tureckém*, Praag 1594
-LEUNCLAVIUS, J., *Annales sultanorum Othmanidarum (..)*, Frankfurt (1588^1) 1596^2
-LEURIDAN, M.Th., Statistique féodale du Département du Nord. *BCDN*, 17 (1886), 25-33
-LEVEY, M., *The world of Ottoman art*, New York 1975

-LEVI D'ANCONA, M., *The garden of the Renaissance. Botanical symbolism in Italian painting*, Florence 1977
-LEWIS, B., Cold war and 'Détente' in the 16th century. *Survey: a Journal of East and West Studies*, nr. 3/4 (1976), 95/6
-LEWIS, B., *The Muslim discovery of Europe*, New York / Londen 1982
-*Lexikon der Biologie*, VI, Freiburg / Bazel / Wien 1986
-LHOTSKY, A., *Die Geschichte der Sammlungen. I: Von den Anfängen bis zum Tode Kaiser Karls VI. 1740*, Wenen 1941-1945 (Festschrift des Kunsthistorischen Museums zur Feier des fünfzigjährigen Bestandes, 2)
-*Library of Congress (1958-1962)*, VII, London 1963
-*Library of Congress (pre 1956 impr.)*, LXXXVI, New York 1970
-*Library of Congress (1968-1972)*, XIV, Ann Arbor 1973
-LINDANUS (1708): *Davidis Lindani Gandavensis de Teneraemonda libri tres. Antiquitates illustrissimi comitatus Flandriae*, (ed. J.B. Grammaye), Leuven / Brussel 1708
-LIPSIUS, J., *Epistolicarum quaestionum libri V*, Antwerpen 1577
-LIPSIUS, J., *Saturnalium sermonum libri duo, qui de gladiatoribus*, Antwerpen 1582
-LIPSIUS, J., *Epistolarum selectarum centuria prima*, Leiden 1586
-LIPSIUS, J., *Inscriptionum antiquarum quae passim per Europam liber. Accessit auctarium a Justo Lipsio*, Leiden 1588
-LIPSIUS, J. (ed.), *Annales Cornelii Taciti. Liber Commentarius. C. Cornelii Taciti Opera quae exstant. (..) Additi commentarii meliores plenioresque cum curis secundis*, Antwerpen (1581[1]) 1589
-LIPSIUS, J., De militia Romana libri quinque commentarius ad Polybium. *Opera omnia*, IV, Antwerpen 1614

-LIPSIUS, J., *Opera omnia*, I-V, Wesel 1675
-LIPSIUS, J., *Justi Lipsi epistolae (pars I: 1564-1583)*, (ed. A. Gerlo / M.A. Nauwelaerts / H.D.L. Vervliet) Brussel 1978
-LIPSIUS, J., *Justi Lipsi epistolae (pars II: 1584-1587)*, (ed. M.A. Nauwelaerts / S. Sué) Brussel 1983
-LIPSIUS, J., *Justi Lipsi epistolae (pars III: 1588-1590)*, (ed. S. Sué / H. Peeters) Brussel 1987
-LLOYD, H.A., *The Rouen Campaign (1590-1592)*, Oxford 1973
-LLOYD, J.B., *African animals in renaissance literature and art*, Oxford 1971
-LOADES, D.M., *The reign of Mary Tudor*, Londen 1979
-LOEBL, A., *Zur Geschichte des Türkenkrieges von 1593-1606*, I-II, Praag 1899-1904
-LOEWE, R., *Die Reste der Germanen am Schwarzen Meere*, Halle 1896
-LOEWE, R., Die Krimgotenfrage. *Indogermanische Forschungen*, 13 (1902/3), 11-84
-LOMEIER, J., *De bibliothecis liber singularis*, Utrecht 1680[2]
-LONGEON, Cl., Le vocabulaire botanique au XVIe siècle. *Acta conventus Neo Latini Turonensis*, II, Parijs (1980), 751-766
-LOUIS, A., Over het leven en botanisch werk van Rembert Dodoens (1517-1585). Bij de viering van de 400ste verjaring van het verschijnen van Dodoens Cruydeboeck. *Biologisch jaarboek*, 21 (1954), 235-285
-LOUSSE, E., *Qui donc était l'empereur Mathias? Festschrift Nikolaus Grass zum 60. Geburtstag*, I, (ed. L. Carlen / Fr. Steinegger) Innsbruck 1974, 134-144
-LUBENAU, R., Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau. *Mitteilungen aus der Stadtbibliothek zu Königsberg,* (ed. W. Sahm) 4-5 (1912) en 6 (1915) en 6 {sic}-8 (1930)
-LUCHNER, L., *Denkmal eines Renaissance Fürsten. Versuch einer Rekonstruktion des Ambraser Museums von 1583*, Wenen 1958
-LYBYER, A.H., *The government of the Ottoman Empire in the time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge 1913 (Harvard historical studies, XVIII)
-MADAN, *Falconer, Oxford books, a bibliography of printed works relating to the university and city of Oxford or printed or published there*, I-III, Oxford 1895-1931
-MAES, L., Lettres inédites d'André Schott. *Le Muséon*, 7 (1906), 67 sqq. en 325 vlg.; 9 (1908), 368 vlg.; 11 (1910), 239 vlg.
-MAGIRUS, T., *Eponymologium criticum*, Frankfurt 1687
-*Magyar Életrajzi Lexikon*, I-II, Boedapest 1981/2
-*Magyar Irodalmi Lexikon*, I-III, Boedapest 1963-1965
-*Magyarorszáy Bibliographiája: 1712-1860, V Pótlasók*, Boedapest 1971-MAIANSIUS, G., *Epistolarum libri sex, ex musaeo Gottlob Augusti Ienichen*, Leipzig (1732[1]) 1737
-MALGIOGLIO, E., *I laureati in diritto civile e canonico dal 1501 al 1550 con appendice dei laureati in diritto canonico dal 1553 al 1562*, 1955/6 (ongepubl. diss.; exempl. in Archivio di Stato, Bologna)
-MARCHANTIUS, Iac., *Flandria commentariorum libris III descripta*, Antwerpen 1596
-MARCKS, Fr., Zur Chronologie von Busbeeks Legationis Turcicae Epistolae IV. *Jahresbericht über das königlige Pädagogium zu Putbus*, Putbus 1909, 3-11

-MARTELLOZZO FORIN, E., *Acta graduum academicorum ab anno 1538-1550*, Padua 1971 (Fonti per la storia dell'università di Padova, VII)
-MARTELS, Z.R.W.M. von, Verità e finzione nelle *Epistolae Turcicae* di Augerius Busbequius. *Res Publica Litterarum. Studies in the classical tradition*, 12 (1988), 115-121
-MARTINO, P., *L'orient dans la littérature française au XVIIème et au XVIIIème siècle*, Genève (1906[1]) 1970[2]
-MARTONNE, A. de, *Isabelle d'Autriche*, Parijs 1848
-MAS, A., *Les Turcs dans la littérature espagnole du siècle d'or. Recherches sur l'évolution d'un thème littéraire*, I-II, Parijs 1967
-MASIUS, A., *Moses Bar Kepha de paradiso commentarius (..). Adjecta est etiam Diui Basilii leitourgia sive anaphora*, Antwerpen 1569
-MASIUS, A., *Syrorum peculium hoc est vocabula apud Syros scriptores passim usurpata*, Antwerpen 1572
-MASIUS, A., *Briefe von Andreas Masius und seinen Freunden, 1538 bis 1573*, (ed. M.A. Lossen) Leipzig 1886 (Publikationen der Gesellschaft für rheinische Geschichtskunde, II)
-MASSMANN, H.G., Gothica minora. *Zeitschrift für deutsches Alterthum*, 1 (1841), 294-393
-MATHEEUSSEN, C., G. Haloinus. *NBW*, 7 (1977), 310-316
-MATTHIOLI, P.A., *In libros Dioscoridis commentarii*, Venetië (1554[1]) 1565
-MATTHIOLI, P.A., *Epistolarum medicinalium libri quinque*, Praag 1561
-MATTINGLY, G., *Renaissance diplomacy*, Londen 1925
-MATUZ, J., Ali Pascha, Hadim. *BLGS*, 1 (1974), 57/8
-MATUZ, J., Ali Pascha, Semiz. *BLGS*, 1 (1974), 60
-MATUZ, J., Die Pfortendolmetscher zur Herrschaftszeit Süleymans des

Prächtigen. *Sudost-Forschungen*, 34 (1975), 26-60
-MAYER, A., *Wiens Buchdruckergeschichte (1428-1882)*, I, Wenen 1883
-MAYER, A., *Geschichte der Stadt Wien*, IV, Wenen 1911
-MAYER-LÖWENSCHWERDT, E., Der Aufenthalt der Erzherzoge Rudolf und Ernst in Spanien (1564-1571). *Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte*, 206. Band, 5. Abhandlung, Wenen 1927, 1-64
-MELANCHTHON, Ph., De vocabulis regionum et gentium quae recensentur a Tacito. *Historicum opus in quatuor tomos divisum*, (ed. S. Schardius), I, Bazel 1574, 193-199
-MELISSUS, P., *Schediasmata poetica: secundo edita multo auctiora*, Parijs 1586
-MERRIMAN, R.B., *Suleiman the Magnificent: 1520-1566*, New York (1944[1]) 1966
-MERULA, P., Q. *Enni poetae cum primis censendi annalium lib. XIIX, quae apud varios auctores superant, fragmenta conlecta, composita, inlustrata*, Leiden 1595
-MESSIAEN, L.J., *Histoire chronologique, politique et religieuse des seigneurs et de la ville de Comines*, I-III, Kortrijk 1892
-MEYER, E.H.F., *Geschichte der Botanik*, IV, Königsberg 1857
-MICHIELS, G., Valerius Andreas Desselius. *NBW*, 7 (1977), 34-40
-MILICHIUS A FALCKENBURGK (1567): *Idyllion sacrum ad Nobilem et Magnificum Virum et Dom. D. Augerium de Bousbeck, Sacratiss. Caes. Maiestatis Consiliarium, eiusdemque filiorum, Illustriss. Principum Archiducum Austriae iuniorum, etc. Praefectum supremum Dominum et Patronum suum colendiss. et obseruantiae et commendationis ergo scriptum A Iacobo a Falckenburgk*, Wenen 1567 (Exempl. in Univ. bibl. Graz)
-MILLER, I.F. de (ed.), *Epistolae imperatorum et regum Hungariae Ferdinandi Primi et Maximiliani Secundi ad suos in Porta Ottomanica Oratores, Antonium Verantium, Franciscum Zay, Augerium Busbek, Albertum Wyss, et Christophorum Teuffenbach*, Pest 1808
-MIONI, E., Cipelli Giovanni Battista. *DBI*, 25 (1981), 698-702
-MIRAEUS, A., *Elogia Belgica sive illustrium Belgii scriptorum vitae*, Antwerpen (1602[1]) 1609[2]
-MIRAEUS, A., *Illustrium Galliae Belgicae scriptorum icones et elogia*, Antwerpen 1604
-MIRAEUS, A., *Vita Justi Lipsi sapientiae et litterarum antistitis*, Antwerpen 1609
-MIRAEUS, A., *De vita Alberti Pii sapientis prudentis Belgarum principis commentarius*, Antwerpen 1622
-MOLHUYSEN, P.C., *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit. Eerste deel: 1557-1610*, Den Haag 1913 (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, 20)
-MOMIGLIANO, A., *The historian's skin. Essays in ancient and modern historiography*, Oxford 1977, 67-78
-MOMIGLIANO, A., *Polybius' reappearance in Western Europe. Essays in ancient and modern historiography*, Oxford 1977, 79-98
-MOMMSEN, TH. (ed.), Inscriptiones Asiae Provinciae Europae Graecarum Illyrici Latinae. *Corpus inscriptionum Latinarum*, III/1-2, Berlijn 1873
-MOMMSEN, TH. (ed.), *Res gestae Divi Augusti*, Berlijn 1883

-MONCHICOURT, Ch., *L'expedition espagnole de 1560 contre l'île de Djerbe*, Parijs 1913
-MONMAURUS, P., *Opera in duos tomos diuisa (..). Iterum edita et notis nunc primum illustrata a Q. Ianuario Frontone*, Parijs 1643
-MORHOF, D.G., *Polyhistor, literarius, philosophicus et practicus*, I-III, Lübeck (1688-1692[1]) 1747[4] (Reprint: Darmstadt 1970)
-MORDTMANN, A., *Eine deutsche Botschaft in Konstantinopel (anno 1573-1578),* Berlijn 1895
-MORÉRI, L., *Le grand dictionaire historique ou le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane*, II, Amsterdam / etc. (1674[1]) 1740[18]
-MORTIER, Hieronymus du, *Poemata posthumata*, Atrecht 1620
-MOSEL, Fr. von, *Geschichte der kaiserl. königl. Hofbibliothek zu Wien*, Wenen 1835
-MOTLEY, J.L., *History of the United Netherlands from the death of William the Silent to the twelve years truce, 1609*, I-IV, New York (1860-1868[1]) 1888
-MOUT, M.E.H.N., *Bohemen en de Nederlanden in de zestiende eeuw*, Leiden 1975
-MRAZ, G., Die Rolle der Uhrwerke in der kaiserlichen Türkenverehrung im 16. Jahrhundert. *Die welt als Uhr*, München (1980), 39-54
-MÜLLER, M., *Johann Albrecht von Widmanstetter. Sein Leben und Wirken*, Bamberg 1907
-MURRAY, W.S., The introduction of the tulip, and the tulipomania. *Journal of the Royal Horticultural Society*, 35 (1909), 18-30
-NAUDAEUS, B., *Bibliographia politica*, Maagdenburg (1633[1]) 1712
-NAUWELAERTS, M.A., Busbecq (O.G. de). *NBW*, 1 (1964), 279-282
-NECK, R., zie: BUSBEQUIUS (1968)
-NÉGYESY, László, (Geen titel, s.a.: aantekeningen over beïnvloeding van Zrínyi door Busbequius), ms. 717/5 in: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára,

Boedapest, 6 p.
-NEHRING, K., *Iter Constantinopolitanum. Eine Ortsnamenverzeichnis zu den kaiserlichen Gesandschaftsreisen an die ottomanische Pforte: 1530-1618*, München 1984 (Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München, Serie C/17)
-NEHRING, K., Broderics, Stjepan. *BLGS*, 1 (1974), 260/1
-NEHRING, K., Andreas Dudich. *BLGS*, 1 (1974), 443/4
-NEHRING, K., Isabella. *BLGS*, 2 (1976), 240/1
-NEHRING, K., Mathias I. Corvinus. *BLGS*, 3 (1979), 117-119
-NEHRING, K., Sigismund. *BLGS*, 4 (1981), 122/3
-NEILREICH, A., Geschichte der Botanik in Nieder-Österreich. *Verhandlungen des zoölogischen-botanischen Vereins in Wien*, 5 (1855), 25-76
-NICÉRON, J.P., *Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres dans la république des lettres*, III, Genève (1727-1738[1]) 1971 (= reprint van de oorspronkelijke delen 16-22)
-NIEROP, H.F.K. van, *Van ridders tot regenten*, Den Haag 1984 (Hollandse Historische Reeks, 1)
-NOFLATSCHER, H., *Maximilian der Deutschmeister (1558-1618)*, Marburg 1987 (Quellen und Studien zur Geschichte des deutschen Ordens, 11)
-NOLHAC, P. de, *Un poète Rhénan, ami de la Pléiade: Paul Melissus*, Parijs 1923 (Bibliothèque littéraire de la Renaissance. N.S., 11)
-*Notitia dignitatum et administrationibus omnium tam civilium quam militarium in partibus Orientis et Occidentis*, (ed. E. Böcking), I-II, Bonn 1839
-OBERDORFFER, K., H. Dernschwamm. *Lebensbilder aus dem Bayerischen Schwaben*, München 1 (1952), 229-245
-OBERDORFFER, K., H. Dernschwamm. *BLGS*, 1 (1974), 392/3
-OBERHUMMER, E., *Konstantinopel unter Sultan Suleiman dem Grossen. Aufgenommen im Jahre 1559 durch M. Lorichs aus Flensburg*, München 1902
-OBERLEITNER, K., Die Finanzlage Nieder-Österreich im sechzehnten Jahrhundert. *Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen*, 30 (1864), 1-90
-OLBRECHTS, F.M., Over Vlaamse ambassadeurs van vroeger dagen en voornamelijk over Ogier Gisleen van Busbeek en zijn achtjarig verblijf aan het hof van Soliman de Prachtlievende (1554-1562). *Vlaanderen zendt zijn zonen uit!*, Antwerpen / etc. 1942[1], 138-164 en 282/3; na 1945[2]
-OLSCHKI, L., *Storia letteraria delle scoperte geografiche. Studi e ricerche*, Florence 1937
-OMAN, Ch., *A history of the art of war in the sixteenth century*, londen 1937
-OPSOMER, J.E., Un botaniste trop peu connu, Willem Quackelbeen (1527-1561). *BSBB*, 93 (1961), 113-130
-OPSOMER, J.E., Notes complémentaires sur les plantes envoyées de Turquie en 1557 par le botaniste Quackelbeen. *BSBB*, 103 (1970), 5-10
-OPSOMER, J.E., Over Willem Quackelbeen en Petrus à Rotis. *Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk*, 37 (1970), 151-155
-OPSOMER, J.E., Une présence Courtraisienne en Turquie en 1557. Guillaume Quackelbeen. *Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk*, 45 (1978), 187-189
-ORTELIUS, A., *Theatrum orbis terrarum*, Antwerpen 1971
-PACE, B. de, *Divi Rudolphi Imperatoris (..) epistolae ineditae*, Wenen 1771

-PALMER, R., *The studio of Venice and its graduates in the sixteenth century. Contributi alla Soria dell'Università di Padova*, Padua 1983, 71-92
-PALOMBINI, B. von, *Bündniswerben abendländischer Mächte um Persien: 1453-1600*, Wiesbaden 1968 (Freiburger Islamstudien, 1)
-PANTALEON, H., *Prosopographiae heroum atque illustrium virorum totius Germaniae*, Bazel 1565
-PAPADOPOLUS, N.C., *Historia gymnasii Patavini*, II, Venetië 1726
-PAPOULIA, B.D., *Ursprung und Wesen der 'Knabenlese' im osmanischen Reich*, München 1963 (Südosteuropäische Arbeiten, 59)
-PAQUOT, J.P., A. Masius. *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas etc*, IX, Leuven 1767, 107-215
-PARKER, G., *The Dutch revolt*, Londen 1977
-PARKER, G., *Philip II*, Londen 1978
-PARKER, G., *Spain and the Netherlands, 1559-1659*, Londen 1979
-PASCAL, L., Pierre Gilles. *DBG*, 19 (1857), 542-545
-PETRARCA, Fr., *Le familiari*, I, (ed. V. Rossi), Florence 1933 (Edizione Nationale delle Opere di F. Petrarca, X)
-PETRÉMOL, A. de, *Extraict du régistre des lettres escriptes par M. de Pétremol durant sa charge d'agent à la porte du Grand Seigneur*, Troyes 1623
-PETRITSCH, E.D., *Beiträge zur Diplomatie Ferdinands I. an der Hohen Pforte. Das Gesandtenwesen: 1545-1547*, 1977 (Diplomarbeit Univers. Wenen; exempl. in Inst. für österr. Geschichtsforschung, Wenen)
-PETRITSCH, E.D., *Die Ungarnpolitik Ferdinands I. bis zu seiner Tributpflichtigkeit an die Hohe Pforte*, 1979 (Ongedr. diss. Univers. Wenen;

exempl. in WNB)
-PETRITSCH, E.D., Der habsburgisch-osmanische Friedensvertrag des Jahres 1547. *MÖSTA*, 38 (1985), 49-80
-PEYTRAUD, L., *De legationibus Augerii Gislenii Busbequii in Turciam a Ferdinando I Austriaco ad Suleimannum missi (1554-1562)*, Parijs 1897
-PHALECQUE, de la / VERLY, {zonder titel: het grafschrift in de kerk van Bousbecque}. *BCDN*, 6 (1862), 3
-*The Philosophical transactions and collections to the end of the year MDCC. Abridged and disposed under general heads. II: Containing all the physiological papers*, (ed. J. Lowthorp), Londen 1731[4]
-PICK, B., *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands. I: Dacien und Moesien*, Berlijn 1893
-PIERER, H.A. (ed.), A. Busbeck. *Universal-Lexicon der Gegenwart und Vergangenheit*, VI, Altenburg 1841, 53
-PIGHIUS, St., *Hercules Prodicius*, Antwerpen 1587
-PIGHIUS, St., *Stephani Vinandi Pighii epistolarium*, (ed. H. de Vocht) Leuven 1959 (Humanistica Lovaniensia, 15)
-PIOT, Ch., Maximilien Morillon. *BNB*, 15 (1899), 267-272
-PIRENNE, H., *Histoire de Belgique*, III-IV, Brussel 1907
-PIRNÁT, A., Die Lateinische Literatur des Humanismus in Ungarn. *Acta conventus Neo-Latini Lovaniensis. Proceedings of the first international congress of Neo-Latin studies, Louvain 23-28 august 1971*, (ed. J. IJsewijn / E. Kessler) Leuven / München 1973, 475-490
-PITCHER, D.E., *An historical geography of the Ottoman Empire*, Leiden 1972
-PLANTIJN, Chr., *Correspondance de Chr. Plantin*, (ed. M. Rooses / J. Denucé), I-IX, Antwerpen 1883-1918
-PÖKEL, W., *Philologisches Schriftsteller-Lexikon*, Leipzig 1882
-POEL, G.M. van der, *De Declamatio bij de humanisten. Bijdrage tot de studie van de functies van de rhetorica in de renaissance*, Nieuwkoop 1987 (Bibliotheca Humanistica et Reformatorica, 39)
-POELHEKKE, J.J., Nederlandse leden van de Inclyta Natio Germanica Artistarum te Padua: 1553-1700. *Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome*, 31 (1961), 263-373
-POLET, A., *Une gloire de l'humanisme belge. Petrus Nannius (1500-1557)*, Leuven 1936 (Humanistica Lovaniensia, 5)
-POLITIANUS, A., Liber miscellaneorum. Centuria prima. *Opera omnia*, I, Bazel 1553
-POSTMA, F., *Viglius van Aytta als humanist en diplomaat*, Zutphen 1983
-POSTMA, F., Viglius van Aytta en Joachim Hopperus tegenover de Nederlandse opstand. *BMGV*, 102 (1987), 29-43
-POULLET, E. / PIOT, Ch., *Correspondance cardinal de Granvelle*, I-XII, Brussel 1877-1896
-PRAY, G., *Annales regum Hungariae ab anno 1516 ad annum 1564*, V, Wenen 1770
-PRAY, G., *Epistolae procerum regni Hungariae*, III, Pressburg 1806
-PREMERSTEIN, A., de, *De codicis (..) historia, forma, argumento. Dioscorides. Codex Aniciae Iulianae picturis illustratus, nunc Vindobonensis Med. Gr.1 prototypice editus*, (ed. J. de Karabacek) I, Leiden 1906, 1-134
-PRESCOTT, H.F.M., *Mary Tudor*, Londen 1952
-PRETE, S., *Bibliothecae Apostolicae Vaticanae codices manuscripti recensiti. Codices Barberiniani Latini. Codices 1-150*, Vaticaanstad 1968

-PROOIJEN, A.M. van, Pharmacohistorische Studieën: LXXXVI: Hippocastanum. *Pharmaceutisch tijdschrift voor België*, 35 (nr. 6) (1958), 89-94
-QUENSTEDT, J.A., *Dialogus de patriis illustrium doctrina et scriptis virorum, omnium ordinum et facultatum, qui ab initio mundi per universum terrarum orbem usque ad annum reparatae gratiae MDC. claruerunt (..)*, Wittenberg (1654^1) 1691^2
-RAADT, J.TH. / MUNCK, E. de, Les Micault Belges. Leurs portraits et leur histoire. *Annales de la société de l'archéologie de Bruxelles*, 3 (1889), 97-141
-RAM, P.F.X de, Caroli Clusi Atrebatis ad Thomam Redigerum et Joannem Cratonem epistulae (..). *Compte-rendu des Séances de la Commission Royale d'Histoire ou recueil de ses bulletins*, 12 (1847), 1-98
-RANKE, L. von, *Französische Geschichte*, I, Leipzig 1868
-RANKE, L. von, *Die Osmanen und die spanische Monarchie im 16. und 17. Jahrhundert*, Leipzig 1877
-RAZLÓ, G., Die Turkenpolitik Matthias Corvinus. *AOSH*, 32 (1986), 3-50
-*Reflets de la bibliophilie en Belgique. III. Exposition (..) des Bibliophiles et Iconophiles de Belgique*, (ed. Bibliothèque Royale Albert Ier Bruxelles) Brussel 1976
-REGELE, O., *Der österreichische Hofkriegsrat 1556-1848*, Wien 1949
-REGENSBURGER, Maria / REGENSBURGER, Reinhold, *Busbequius, Coleridge Road in the city of Cambridge*, s.a. {na 1958} (privédruk; exempl. in WNB Sign. 966988-C)
-REIFFENBERG, F. de, *De Justi Lipsii vita et scriptis commentarius*, Brussel 1821

-REIFFENBERG, F. de, Augier Gislain de Boussebecques. *Archives Philologiques*, 4 (1827), 105-109
-REIFFENBERG, F. de, Busbecq (Augier Ghislain de). *Dictionnaire de la Conversation et de la Lecture*, IX, Parijs / Brussel 1833, 256-258
-REIFFENBERG, F. de, Diverses lettres d'Hopperus au roi Philippe II sur les affaires des Pays-Bas. *Bulletin de la commission royale d'histoire. Compte rendu des séances de la commission royale d'histoire ou recueil de ses bulletins*, 9 (1844), 208-211, 230/1
-RENOUARD, Ph., *Imprimeurs et libraires parisiens du XVIe siècle*, III, Parijs 1973
-REUSNER, N., *Selectissimarum orationum et consultationum de bello Turcico variorum et diversorum auctorum volumina quatuor*, I-IV, Leipzig 1596
-REUSSNER VON LÖWENBERG, Jeremias, *Röm. Kay. Majestät auch Bäpstlicher vnd anderer Christlicher Potentaten, Könige und Fürsten, ansehentlicher Abgesandten, Bottschafften vnd Oratorn ausserlesene Christliche vnd vberauss schöne Ermanungen, Rahtschläge vnd Werbungen von dem Türckenkrieg*, I-II, Frankfurt 1597-1598
-REUSNER, N., *Epistolarum Turcicarum libri XIV*, VI-XIV, Frankfurt 1599
-RIBIER, G., *Lettres et mémoires d'estat des roys, princes, ambassadeurs et autres ministres sous les regnes de François Premier, Henri II et François II*, I-II, Parijs 1666
-RIDDER, M.B.C. de, Albert le Mire. Sa vie, ses écrits. *Mémoires couronnés publiés par l'Académie Royale des Sciences, des Lettres, et des Beaux-arts de Belgique*, 31 (1863), 1-112
-RIEGL, A., Aeltere orientalische Teppiche. *JKSK*, 13 (1892), 267-331
-RIESS, E., Achmet. *Real Encyclopädie der classischen Altertums Wissenschaft*, (ed. A. Pauly / G. Wissowa) 1 (1894), 247
-RILL, G., Humanismus und Diplomatie. Zur Geschichte des Gesandtenwesens unter Ferdinand I.. *MÖS*, 25 (1972), 565-580
-RITTER, C., *Die Erdkunde im Verhältnis zur Natur und zur Geschichte des Menschen. XVIII/3: Vergleichende Erdkunde des Halbinsellandes Klein-Asien*, I-II, Berlijn 1858/9
-ROERSCH, A., Pierre Meganck. *BNB*, 13 (1894/5), 292/3
-ROERSCH, A., L'humanisme belge à l'époque de la renaissance. *Études et portraits*, Brussel 1910
-ROERSCH, A., André Schottus. *BNB*, 22 (1914-1920), 1-14
-ROERSCH, A., *Correspondance de Nicolas Clénard*, I-II, Brussel 1940
-ROERSCH, L., Gautier de Lille (de Châtillon). *BNB*, 7 (1880-1883), 314-323
-ROERSCH, L., André van Hoye (Andreas Hoius). *BNB*, 9 (1886/7), 570-574
-ROEY, A. van, Les études syriaques d'Andreas Masius. *Orientalia Lovaniensia Periodica*, 9 (1978), 139-158
-ROEY, J. van, Jaspar de Haze, secretaris van Ogier Giselyn van Busbeke. De Schakel. *Tijdschrift van de Antwerpse Kring van Familiekunde*, 23 (1968), 11-14
-ROTHENBERG, G.E., *The Austrian military border in Croatia: 1522-1747*, Urbana 1960 (Illinois studies in the social sciences, 48)
-ROUILLARD, C.D., *The Turk in French history, thought and literature: 1520-1660*, Parijs 1938 (Études de litérature étrangère et comparée, 13)
-ROULEZ, J., Jacques de Crucque (Cruquius). *BNB*, 5 (1876), 48-51
-ROULEZ, J., H. Dumortier. *BNB*, 6 (1878), 308-310

-ROUZIÈRE ainé, *Notice sur Auger de Busbecq: ambassadeur du roi Ferdinand Ier en Turquie et de l'empereur Rodolphe II en France*, Rijssel 1860
-RÜEGG, K., *Beiträge zur Geschichte der offizinellen Drogen: Crocus, Acorus Calamus und Colchicum*, Stetten / Bazel 1936
-RUYSSCHAERT, J., *Juste Lipse et les Annales de Tacite*, Turnhout 1949 (Humanistica Lovaniensia, 8)
-RUYSSCHAERT, J., De la bibliothèque du roi Matthias Corvin à celle du Brugeois Olivier de Wree. *Liber Amicorum Herman Liebaers*, (ed. Fr. Vanwijngaerden e.a.) Brussel 1984, 121-129
-RUYSSCHAERT, J., Cinq manuscrits de la bibliothèque d'Ogier Ghislain de Busbecq à la bibliothèque Vaticane. *Mémoires de la Société d'Histoire de Comines - Warneton et de la région*, 14 (1984), 95-98
-RYCQUIUS, J., *Parcae, id est epitaphiorum a se conscriptorum libri tres*, Gent 1624
-SAINT-GENOIS, J.L.D. de, *Histoire des voyageurs belges du XIIIe au XIXe siècle*, I-II, Brussel 1847
-SAINT-GENOIS, J.L.D. de, Hubert Audejans (Oudejans). *BNB*, 1 (1860), 535
-SAINT-PIERRE, J.B., *Études de la nature*, I-III, Parijs 1804
-SANDERUS, A., *De scriptoribus Flandriae libri tres*, Antwerpen 1624
-SANDERUS, A., *Flandria illustrata*, I-II, Keulen 1641-1644
-SARTON, G., Brave Busbecq (1522-1592). *Isis*, 33 (1942), 557-574
-SAXL, F., The classical inscription in Renaissance art and politics. *Journal Warburg and Courtauld Institutes*, 4 (1940), 19-46
-SAXIUS, Chr.G., *Onomasticon literarium*, III, Utrecht 1780

-SCALIGER, J.J., *Isagogicorum chronologiae canorum libri tres*, Leiden 1606
-Scaligerana, *Thuana, Perroniana, Pithoeana et Colomesiana*, I-II, Amsterdam 1740
-SCHAAR, J. van der, *Woordenboek van voornamen*, Utrecht 1964
-SCHADELBAUER, K., Joh. Emerich Aicholz. *NDB*, 1 (1953), 117/8
-SCHAENDLINGER, A.C., *Die Schreiben Süleymans des Prächtigen an Karl V., Ferdinand I., und Maximilian II.*, Wenen 1983 (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Denkschriften, 163. Band)
-SCHAENDLINGER, A.C., *Die Schreiben Süleymans des Prächtigen an Vasallen, Militärbeamte, Beamte und Richter*, Wenen 1986 (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften, 183. Band)
-SCHAENDLINGER, A.C., Die osmanisch-habsburgische Diplomatie in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. *The journal of Ottoman studies*, 4 (1986), 181-196
-SCHEPPER, H., Nikolaus Micault. *NBW*, 6 (1974), 664-666
-SCHILLINGS, A. (ed.), *Matricule de l'université de Louvain. IV: Février 1528 - février 1569*, Brussel 1961
-SCHIMMER, C.E., *Alt und neu Wien*, I-II, Wenen / Leipzig 1904[2]
-SCHLOSSER, J. von, *Die Kunst- und Wunderkammern der Spätrenaissance, ein Beitrag zur Geschichte des Sammelwesens*, Leipzig 1908
-SCHMITT, Ch.B., Science in the Italian universities in the sixteenth and early seventeenth centuries. *The emergence of science in Western-Europe*, (ed. M.P. Crosland), Londen (1975[1]) 1976[2], 35-56
-SCHMITT, W.L. / McCAIN, J.C. / DAVIDSON E.S., Decapoda I, Brachyura I, Fam. Pinnotheridae. *Crustaceorum Catalogus*, (ed. H.E. Gruner, L.B. Holthuis), III, Den Haag 1973, 68-72
-SCHÖNHERR, D. von, Urkunden und Regesten aus dem k.k. Statthalterei Archiv in Innsbruck. *JKSK*, XIV/2 (1893), lxxi-ccxiii
-SCHOTTUS (1579), I: *Sex. Aurelii Victoris Historiae Romanae Breviarium (..). Ex bibliotheca Andreae Schotti, cuius notae adiectae sunt*, Antwerpen 1579
-SCHOTTUS (1579), II: *De vita et moribus Imperatorum Romanorum. Excerpta ex libris Sexti Aurelii Victoris a Caesare usque ad Theodosium Imperatorem. Andreas Schottus (..) emendabat (..). Quibus accesserunt et Eliae Vineti Notae*, Antwerpen 1579
-SCHOTTUS, A. (ed.), *De vita et moribus Imperatorum Romanorum. Excerpta ex libris Sexti Aurelii Victoris a Caesare usque ad Theodosium Imperatorem*, Leiden 1669
-SCHREVEL, A.C. de, *Discours. Annales du Comité Flamand de France*, 27 (1904), 57-397
- SCHREVEL, A.C. de, Jacques de Joigny de Pamele. *BNB*, 16 (1901), 528-542
-SCHRÖDER, E., Busbecqs krimgotisches Vokabular. *Nachrichten von der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*, (1910), 1-16
-SCHULZE, Winfried, Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. *Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äusseren Bedrohung*, München 1978
-SCHWARTZENTHALER, J.B., *Tractatus de pignoribus et hypothecis*, Frankfurt 1594
-SCHWARZ, E., Die Krimgoten. *Saeculum*, 4 (1953), 154-164

-SCHWARZ, E., *Germanische Stammeskunde*, Heidelberg 1956
-SCHWEIGGER, Salomon, *Eine newe Reyssbeschreibung auss Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem*, Neurenberg 1608 (repr. Graz 1964)
SCHWOEBEL, R., *The shadow of the crescent: the renaissance image of the Turk (1453-1517)*, Nieuwkoop 1967
-SENDLITZ, M. von, *Beschreibung der Wallfahrt zum h. Grab (..). Reyszbuch desz heyligens Lands (..)*, (ed. S. Feyerabend) Frankfurt 1584, f. 266v-273r
-SERRURE, C.P., *Notice sur le cabinet monétaire de S.A. le Prince de Ligne*, Gent 1847
-SEYLER, G.A., *Geschichte der Heraldik*, Neurenberg 1885-1889
-SEYN, E. de, *Dictionnaire des écrivains belges*, I-II, Brugge 1930-1931
-SICKINGE, Ioh., *Declamatio scholastica, qua ostenditur quanta sit in utramuis partem uis educationis atque disciplinae, quantaeque gratiae fidelibus morum et studiorum architectis debeantur. Habita in maximo scholae auditorio (..)*, Groningen 1619 {exemplaar in GUB, Sign. 'JOGI dl.1}
-SIMAR, Th., Lettres inédites d'humanistes belges du XVIe et du XVIIe siècle. Le Musée Belge, 12 (1908), 217-264
-SIMEONI, L. / SORBELLI, A., *Storia della università di Bologna*, I-II, Bologna 1940
-SLOT, B.J., *Archipelagus Turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane, c. 1500-1718*, I-II, Istanboel 1982
-SMET, G. de, Corneille-Duplicius de Schepper. *BNB*, 5 (1876), 709-718
-SMIJERS, A., Die Kaiserliche Hofmusikkapelle von 1543-1619. *Studien zur Musikwissenschaft*, 6 (1919), 139-186
-SMITAL, O., Miszellen zur Geschichte der wiener Palatina. *Festschift der Nationalbibliothek in Wien. Herausgegeben zur Feier des 200jährigen Bestehens*

des Gebäudes, Wenen 1926, 771-794
-SNOEP, D.P., *Praal en propaganda. Triumfalia in de Noordelijke Nederlanden in de 16de en 17de eeuw*, s.l. 1975 (diss. Utrecht)
-SOLMS-LAUBACH, H. zu, *Weizen und Tulpen*, Leipzig 1899
-SOTTILI, A., Notizie per il soggiorno in Italia di Rodolfo Agricola. *Rodolphus Agricola Phrisius 1444-1485. Proceedings of the International Conference at the University of Groningen 28-30 October 1985*, (ed. F. Akkerman / A.J. Vanderjagt) Leiden 1988, 79-95
-SPULER, B., Die europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739). *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slawen*, N.F. 11 (1935), 53-115, 171-222, 313-366
-STADIUS, Ioh., *Ephemerides nouae auctae et repurgatae ab anno 1554 usque ad annum 1600*, Keulen 1570
-STEARNS, Mac Donald, *Crimean Gothic. Analysis and etymology of the corpus*, Saratoga 1978 (Studia Linguistica et Philologica, 6)
-STEFFENHAGEN, {initialen niet bekend}, Philipp Camerarius. *ADB*, 3 (1876), 726
-STEINEN, W. von der, *Vier Briefe aus der Türkei von Ogier Ghiselin von Busbeck*, Erlangen 1926
-STEINHERZ, S., *Nuntiaturberichte aus Deutschland, 1560-1572. II/3: Nuntius Delfino (1562-1563)*, Wenen 1903
-STOY, M., Verancsics (Antun). *BLGS*, 4 (1981), 442-444
-STOY, M., Zrinski (Miklos). *BLGS*, 4 (1981), 504/5
-STRAKOSCH, M., *Materalien zu einer Biographie Elisabeths von Österreich, Königin von Frankreich*, 1965 (dissertatie in typeschrift, Universiteit Wenen)
-STRAUSS, W.L., *The German single-leaf woodcut, 1500-1600*, II-III, New York 1975
-STURMBERGER, M., Das Problem der Vorbildhaftigkeit des türkischen Staatswesens im 16. und 17. Jahrhundert und sein Einfluss auf den europäischen Absolutismus. *Actes et rapports du XVIIe congrès international des sciences historiques, rapports IV*, Horn-Wien 1965, 201-209
-SUTTER, B., Ferdinand I. (1503-1564). Der Versuch einer Würdigung. In: F.B. von Bucholtz, *Geschichte der Regierung Ferdinand des Ersten*, I, Graz 1971, 1*-266*
-*Sylloge nummorum Graecorum. Thrace, Part I: The Tauric Chersonese. Thrace: Mesembria*, Kopenhagen, 1942
-*Sylloge Nummorum Graecorum, Sammlung Von Aulock*, (ed. P.R. Franke et alii) Berlijn 1981
-SWEERTIUS, Fr., *Athenae Belgicae*, Antwerpen 1628 (Rijssel 1739^2)
-TAESCHNER, F., *Das anatolische Wegenetz nach osmanischen Quellen*, I-II, Leipzig 1924-1926
-TAESCHNER, F., Ogier Ghiselin von Busbeck, Vier Briefe aus der Türkei (1555-1562), von Wolfram von den Steinen. *Deutsche Literaturzeitung*, N.F., 3 (1926), 2005-2007
-TARDY, L. / MOSKOVSZKY, É., Zur Entdeckung des Monumentum Ancyranum. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 21 (1973), 375-401
-TEISSIER, A., *Les éloges des hommes scavans, tirez de l'histoire de M. de Tou. Avec des additions contenans l'abrégè de leur vie (..) et le catalogue de leur ouvrages*, Leiden (1683^1) 1715^3

-TEPLY, K., *Türkische Gesandschaften aus Goldene Horn*, Stuttgart 1968
-TEPLY, K., *Kaiserliche Gesandschaften nach Istanbul und ihre kulturgeschichtlichen Aspekte. Museum Perchtoldsdorf*, Perchtoldsdorf 1973, 122-152
-TEPLY, K., Türkische Gesandschaften nach Wien (1488-1792). *Österreich in Geschichte und literatur*, 20 (1976), 14-31
-TEPLY, K., *Türkische Sagen und Legenden um die Kaiserstadt Wien*, Wenen / etc. 1980
-TERLINDEN, Ch., Diplomates belges de la renaissance. *Revue Générale Belge*, augustus (1964), 1-7
-TERNAUX-COMPANS, H., *Bibliothèque asiatique et africaine ou catalogue des oeuvres relatifs à l'Asie et l'Afrique, qui ont paru depuis la découverte de l'imprimerie jusqu'en 1700*, Parijs 1841
-TESTA, I. de, *Recueil des traités de la Porte ottomane avec les puissances étrangères depuis 1536*, I, Parijs 1864
-TÉTRY, A., Pierre Gilles. *DBF*, 16 (1985), 45/6
-TEX, J. den, Nederlandse studenten in de rechten te Padua (1545-1700). *Mededelingen van het Nederlands historisch instituut te Rome*, Derde reeks, 10 (1959), 45-165
-TEX, J. den, Aanvullende verbeteringen op de lijst van Nederlandse studenten in de rechten te Padua (1545-1700). *Mededelingen van het Nederlands historisch instituut te Rome*, 32 (1963), vijfde aflevering: 1-25
-THALLÓCSZY, L., *Csömöri Zay Ferencz (1503-1570)*, Boedapest 1885
-THÉVENOT, J., *Voyage du Levant*, (ed. St. Yerasimos), Parijs (1727[1]) 1980

-THORNDIKE, L., *A history of magic and experimental science*, V-VIII, New York (1941[1]) 1951-1958
-THUANUS, J.A., *Historiarum sui temporis libri CXXV*, I-XI, Parijs (1604-1608[1]), 1609-1614
-TILMANS, K., *Aurelius en de Divisiekroniek van 1517. Historiografie en humanisme in de tijd van Erasmus*, Hilversum 1988 (Hollandse Studiën, 21)
-TISCHLER, J., *Neu- und wiederentdeckte Zeugnisse des Krimgotischen*, Innsbruck 1978 (Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft. Vorträge und Kleinere Schriften, 21)
-TOBOLKÁ, Z., *Knihopis českých a Slovenských tisků (1501-1800)*, II, Praag 1947
-TORJAI-SZABÓ, I, Johann Sigismund (1540-1570). *BLGS*, 2 (1976), 276-278
-TOURNEUR, V., IVème centenaire de l'ambassade en Turquie d'Auger Busbecq. *Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques de l'académie royale de Belgique*, 5e série, 40 (1954), 411-416
-TOURNEUX, M. (ed.), *Correspondance littéraire philosophique et critique par Grimm, Diderot, Raynat, Meister etc.*, I, Parijs 1877
-TOUWAIDE, R.H., Lodovico Guicciardini. *NBW*, 8 (1979), 361-366
-TRENKLER, E., Die Frühzeit der Hofbibliothek (1368-1519). *GÖN*, (1968), 1-58
-TRENKLER, E., War Kaiser Maximilian II. tatsächlich Gründer der Hofbibliothek? *Biblos*, 19 (1970), 1-11
-TREVIRANUS, L.C.(ed.), *C. Clusii Atrebatis et C. Gesneri Tigurini epistulae ineditae*, Leipzig 1830
-TREVIRANUS, L.C., *Die Anwendung des Holzschnittes zur bildlichen Darstellung von Pflanzen*, Leizig 1855
-TURBA, G. (ed.), *Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe (Dispacci di Germania)*, III, Wenen 1895
-*Turcici Imperii Status seu Discursus varii de rebus Turcarum*, Leiden 1630[1], 1634[2]
-*Uj Magyar Lexicon*, VI, Boedapest 1962
-UNTERKIRCHER, Fr., Vom Tode Maximilians I. bis zur Ernennung des Blotius (1519-1575). *GÖN*, (1968), 59-77
-UNTERKIRCHER, Fr., Hugo Blotius und seine ersten Nachfolger (1575-1663). *GÖN*, (1968), 79-162
-UNTERKIRCHER, Fr., *Die datierten Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek von 1601 bis 1600*, IV/1, Wenen 1976
-VAN ARENBERGH, E., Frédéric Jamot. *BNB*, 10 (1888/9), 95-97
-VAN DEN ABEELE, E., *Bijdrage tot de studie van de zestiende eeuwse humanist en philoloog Ludovicus Carrio Brugensis*, (Licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 1953/4; exempl. in Univers. Bibl. Gent)
-VAN DEN BUSSCHE, Alexandre, *Epitomes de cent histoires tragiques, partie extraittes des actes des Romains et autres. De l'invention de l'autheur avecq' les demandes, accusations et deffences sur la matiere d'icelles*, Parijs 1581
-VAN DEN DRIESSCHE, J.E., Augier de Bousbecque: humaniste et flamand. *Le Lion de Flandre*, 1 (1929), nr 1 en nr 5 (p. 27-31) {latere afleveringen zijn niet geraadpleegd}
-VAN DER HAEGHEN, F., *Bibliotheca Belgica: bibliographie générale des Pays Bas*, I-VII, (ed. M.Th. Lenger) Brussel, (1880-1890[1]) 1964-1975

-VANDERJAGT, A.J., *Qui sa vertu anoblist. The concepts of 'noblesse' and 'chose publicque' in Burgundian political thought*, Groningen 1981
-VAN DER LINDEN, H., Gérard van Veltwyck. *BNB*, 25 (1930-1932), 570-575
-VAN DER PUTTE, F., Ogier de Busbecq. *Biographie des hommes remarquables de la Flandre occidentale*, I, Brugge 1843, 50-53
-VAN DE VELDE, R., Het Krimgotisch. Berichtgeving en problematiek. *Leuvense bijdragen*, 53 (1964), 102-119
-VAN DE VELDE, R., Crimean Gothic. *Leuvense bijdragen*, 54 (1965), 63-71
-VAN DE VELDE, R., *De studie van het Gotisch in de Nederlanden*, Gent 1966
-VAN LAERE, J.E. / DELVA, A., Willem Quackelbeen. *NBW*, 12 (1987), 601-604
-VANTUCH, A., *Ján Sambucus*, Bratislava 1975
- VARENBERGH, E., Nicaise van Ellebaudt (Ellebodius), *BNB*, 6 (1878), 553/4
-VAUGHAN, D.M., *Europe and the Turk: a pattern of alliances, 1350-1700*, Liverpool 1954
-VERANTIUS, A., Iter Buda Hadrianopolim anno MDLIII. *Viaggio in Dalmazia*, (ed. A. Fortis) Venetië 1774 (repr. München 1974)
-VERANTIUS, A., *Összes Munkái*, (= Opera Omnia, III), (ed. L. Szalay) Pest 1858 (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores, 4)
-VERANTIUS, A., *Összes Munkái*, (= Opera Omnia, IV), (ed. L. Szalay) Pest 1859 (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores, 5)
-VERANTIUS, A., *Összes Munkái*, (= Opera omnia, V), (ed. L. Szalay) Pest 1860 (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores, 6)
-VERANTIUS, A., *Összes Munkái*, (= Opera omnia, VII), (ed. L. Szalay) Pest 1865 (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores, 10)
-VERANTIUS, A., *Összes Munkái*, (= Opera omnia, VIII), (ed. L. Szalay, Wenzel, G.) Pest 1868 (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores, 19)
-VERANTIUS, A., *Összes Munkái*, (= Opera omnia, XII), (ed. L. Szalay, Wenzel,

G.) Pest 1875 (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores, 32)
-VERDOORN, Fr., Ghiselin de Busbecq. *Chronica Botanica*, 8 (1944), 441-443
-*Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI Jahrhunderts: VD 16*, (Herausgegeben von der bayerischen Staatsbibliothek im München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel), I/3, Stuttgart 1984
-VIERTEL, A., Busbeeks Erlebnisse in der Türkei in den Jahren 1553-1562. Nach seinen Briefen dargestellt. *Beilage zum Jahresbericht der königl. Gymnasium zu Göttingen*, Göttingen 1902
-VIGLIUS: *Vigli Zwichemi ab Aytta Epistolae politicae et historicae ad Joachimum Hopperum*, (ed. S.A. Gabbema) Leeuwarden 1661
-VIGNEUL MARVILLE, M. de, *Mélanges d'histoire et de littérature*, I, Parijs 1700
-*Vijf jaar aanwinsten 1969-1973*, (ed. Bibliothèque royale Albert Ier Bruxelles) Brussel 1975
-VIN, J.P.A. van der, *Travellers to Greece and Constantinople*, I-II, Istanboel 1980
-VOCELKA, K., *Habsburgische Hochzeiten: 1550-1600. Kulturgeschichtliche Studien zum manieristischem Representationsfest*, Wenen 1976 (VKNÖ, 65)
-VOCELKA, R., Die Begräbnisfeierlichkeiten für Kaiser Maximilian II. (1576/7). *MIÖG*, 84 (1976), 105-136
-VOCHT, H. de, Maarten de Smet van Oostwinkel. *Miscellanea historica in honorem Alberti de Meyer*, Leuven / Brussel 1946, 825-835 (Université de Louvain. Recueil de travaux d'histoire et philologie, 3e série, 22, 23)
-VOCHT, H. de, *History of the foundation and the rise of the Collegium Trilingue Lovaniense (1517-1550)*, I-III, Leuven 1951-1954 (Humanistica Lovaniensia, 10-12)
-VOCHT, H. de, *Cornelii Valerii ab Auwater epistolae et carmina*, Leuven 1957 (Humanistica Lovaniensia, 14)
-VOET, L., *The Golden Compasses. A history and evaluation of the printing and publishing activities of the Officina Plantiniana at Antwerp*, I-II, Amsterdam / enz. 1969-1972
-VOET, L., *The Plantin Press (1555-1589). A bibliography of the works printed and published by Christopher Plantin at Antwerp and Leiden*, I-VI, Antwerpen 1980-1983
-VOET, L., Un humaniste et son éditeur au xvie siècle: Ogier Ghiselin de Busbecq et Christophe Plantin. *Mémoires de la Société d'Histoire de Comines - Warneton et de la Région*, 16 (1986), 27-46
-VOGEL, E.G., *Auger Gislen Baron von Busbek hauptsachlich aus seinen Schriften dargestellt* (19de eeuw), ms. in 4^0: DSL e92(5)
-VOGEL, W., *Der Reichsvizekanzler Georg Sigmund Seld. Sein Leben und Wirken*, Leipzig 1933
-VOOYS, C.G.N. de, *Geschiedenis van de Nederlanse Taal*, Groningen (1951^1), 1975
-VRIENDT, S. de (ed.), *'Reyse van Bruussele vut Brabant te Constantinopels in Thracyen' en 'Reyse van Weenen in Hoosteryc te Constantinopels in Thracyen'. Twee reisjournaals uit de jaren 1570-1585*, Gent 1971
-VRIENTIUS, M., *Epigrammatum libri IX*, Antwerpen 1603
-VRIES van HEEKELINGEN, H. de, *Correspondence de Bonaventura Vulcanius pendant son séjour à Cologne, Genève et Bâle*, Den Haag 1923

-VULCANIUS, B., *De literis et lingua Getarum sive Gothorum*, Leiden 1597
-WAAL, M. de, Steen en aarde in de Nederlandsche volksgeneeskunst. *Pharmaceutisch weekblad voor Nederland*, 61 (1924), 1010-1025, 1046-1057
-WACHLER, A.M.J., *Thomas Rehdiger und seine Büchersammlung in Breslau*, Breslau 1828
-WACHLER, L., *Geschichte der Künste und Wissenschaften*, I, Götingen 1812
-WACHLER, L., *Handbuch der Geschichte der Litteratur*, IV, Leipzig 1833
-WAELE, F.J., Bibliographia Busbequiana. *BEGO*, 1954, 105-116
-WAELE, F.J., Ogier Giselijn van Busbeke, de Nederlander. *BEGO*, 1954, 5-16, 89-97
-WAELE, F.J., In het voetspoor van Ogier van Busbeke te Konstantinopel en in Klein-Azië. *BEGO*, 1954, 63-82, 98-102
-WAELE, F.J., Ogier Giselijn van Busbeke. *Wetenschappelijke Tijdingen*, 14 (1954), 209-214
-WAELE, F.J., Busbequiana. *Wetenschappelijke Tijdingen*, 15 (1955), 41-46
-WAELE, F.J., Ogier Giselijn de Busbeke. *Twintig eeuwen Vlaanderen. XIII: Vlaamse figuren*, Hasselt 1976, 141-147
-WAEYENBERGH, H. van, Roem uit het verleden. *BEGO*, 1954, 53-59
-WAL, J. de, *Belgae studiosi in Italorum gymnasiis*, ms. in LUB Nr. Ltk 1155 deel I en II
-WAUTERS, A., Aubertus Miraeus. *BNB*, Brussel, 14 (1897), 882-895
-WEBER, B.C., A diplomat of the sixteenth century: Ogier Ghiselin de Busbecq (1522-1592). *Social science*, 28 (1953), 94-96
-WEILL, G., *De Gulielmi Postelli vita et indole*, Parijs 1892

-WEISS, R., *The renaissance discovery of classical antiquity*, Oxford 1973
-WELLMANN, M., Pedanius Dioskurides. *Real Encyclopädie der classischen Altertums Wissenschaft*, (ed. A. Pauly / G. Wissowa) 5 (1905), 1131-1142
-WERTHEIMER, E., Zur Geschichte des Türkenkrieges Maximilians II. (1565 und 1566). *AÖG*, 53 (1875), 45-102
-WHEAR, D., *Relectiones hyemales. De ratione et methodo legendi utrasque historias civiles et ecclesiasticas*, Londen (1623^{1}), 1684^{5}
-WHITE, R., Castellio against Calvin: the Turk in the toleration controversy of the sixteenth century. *Bibliothèque d'humanisme et renaissance*, 46 (1984), 575-586
-WIDORN, H., *Die spanischen Gemahlinnen der Kaiser Maximilian II., Ferdinand III. und Leopold II.*, 1959 (dissertatie in typeschrift, Universiteit Wenen)
-WILLEMS, A., *Les Elzevier: histoire et annales typographiques*, Brussel 1880
-WILMART, A., *Bibliothecae Apostolicae Vaticanae codices manuscripti recensiti. Codices Reginenses Latini, codices 251-500, II*, Vaticaanstad 1964
-WILS, K., *Le Musée de l'Université de Louvain incendié par les soldats allemands le 25 août 1914. Tableaux, aquarelles, portraits, bustes*, Leuven 1924
-WRATISLAW, W.W. von Mitrowitz, *Des Freyherrn von Wratislaw merkwürdige Gesandschaftsreise von Wien nach Konstantinopel (so gut als aus dem Englischen übersetzt)*, Leipzig 1787 (exemplaar in WNB)
-WULZINGER, K., Melchior Lorichs Ansicht von Konstantinopel als Topographische Quelle. *Festschrift Georg Jacob zum 70. Geburtstag 26-5-1932*, (ed. Th. Menzel) Leipzig 1932, 335-368
-WURZBACH, C. von (ed.), Franz Zay. *Biographisches Lexicon des Kaiserthums Oesterreich*, LIX, Wenen 1890, 225/6
-ZANETTI, A.M., *Della pittura Veneziana*, Venetië 1771
-ZEDLER, J.H. (ed.), Augerius Gislenius Busbequius. *Grosses vollständiges Universal Lexicon*, IV, Halle / Leipzig 1733, 2004-2006
-ZEISSBERG, H.R. von, Adam von Dietrichstein. *ADB*, 5 (1877), 197/8
-ZEKI, A., *Busbeck ve Osmanli Imperator luğu. The journal of Ottoman studies*, 4 (1986), 197-224
-ZIMMERER, H., *Eine Reise nach Amasia im Jahre 1555. Programm des k. Gymnasium Ludwigshafen am Rhein*, Ludwigshafen 1899 (Exempl. in WNB)
-ZIMMERER, H., *Augier Ghiselin von Busbeck. Vier türkische Sendschreiben (1554). Erstes Sendschreiben. Festgabe des kgl. humanistischen Gymnasiums Ludwigshafen am Rhein zur Fünfzigjahrfeier der Gemeinde Ludwigshafen am Rhein. Beilage zum Jahresbericht des kgl. Gymnasiums für das Schuljahr 1902/3*, Ludwigshafen 1902/3 (Exempl. in MSB) en in: Beiträge zur Kenntnis des Orients, 1 (1902/3), 98-139
-ZINKEISEN, J.W., *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*, II-III, Gotha 1854/5
-ŽONTAR, J., Michael Černovič, Geheimagent Ferdinands I. und Maximilians II., und seine Berichterstattung. *MIÖS*, 24 (1971), 164-222
-ŽONTAR, J., *Obveščevalna Služba in diplomacija Austrijskich Habsburžanov v Boju Proti Turkom v 16. Stoletju (Der Kundschaftendienst und die Diplomatie der österreichischen Habsburger in Kampf gegen die Türken im 16. Jahrhundert*, Ljubljana 1973 (p. 191-242 geeft een samenvatting in het Duits)

Register op verwijsplaatsen naar Busbequius' geschriften.

(Zie pagina 6 van dit boek (Inleiding); B. = BUSBEQUIUS (1740 en 1968); FD. = FORSTE / DANIELL (1880), I; Hu. = HUUSSEN (1949); p. verwijst naar de pagina's (kolommen) in dit boek; cf. ook p. xiii-xv, xvii).

B.	FD.	Hu.	p.
1,(5)	76	28	471
1,(5-14)	76	28	82
1,(16-18)	76	28	63
2,(6)	77	28	71, 471
2,(6/7)	77	28	61
2,(6-14)	77	28	123
2,(12)-3,(9)	77/8	28	128
2,(15)	77	28	55
3,(4)	78	29	471
3,(4/5)	78	29	66
3,(9)-3,(31)	78	29	128
3,(25-28)	78	29	129
3,(31)-7,(4)	78-81	29-31	135
4,(2-7)	79	29	133
4,(3)	79	29	101
4,(4)	79	29	66
4,(15)	79	29	134
4,(22)	79	29	101
4,(29)	79	29	97
5,(4-5)	79	30	19
5, (10-13)	79	30	460
5,(31)-6,(1)	80	30	174
6,(3-8)	80	30/1	66
6,(4/5)	80	31	69
6,(5-7)	80	31	155
7,(1-3)	81	31	137
7,(3-4)	81	31	18
7,(4-8)	81	31	129
7,(4-14)	81	31	128
7,(14)	81	31	101

7,(16)-8,(6)	82	31/2	147
7,(22)	82	32	471
8,(6-21)	82/3	32	147
8,(7)	82	32	88
8,(21)-9,(24)	83/4	32/3	148
9,(24)-11,(8)	83-85	33/4	148
10,(7-10)	84	33	427
10,(10)	84	33	101
10,(21)	84	33	102
11,(8)-18,(22)	85-92	34-39	148
11,(9-12)	85	34	62
11,(10)	85	34	88
11,(24)-12,(25)	85/6	34	148
12,(2)	85	34	102
12,(7-14)	86	35	158
12,(24)	86	35	97
12,(27-29)	86	35	467
13,(15)-14,(2)	87/8	35/6	152
14,(18)-15,(16)	88/93	6/7	380
15,(27)-17,(7)	88-90	37-	39459
15,(30)	89	37	98
16,(3)	89	37	100, 101
17,(3)	90	38	385

B.	FD.	Hu.	p.
17,(7-13)	90/1	39	26
17,(14)	91	38	55
17,(21)-18,(5)	91	38	150
18,(11-22)	91/2	39	385
18,(22)-20,(13)	92/3	39-40	151, 153
18,(22)-40,(13)	92-111	39-52	151
18,(5-8)	91	38/9	151
19,(3/4)	92	39	66
19,(14)-20,(5)	92/3	39-40	323
19,(18/9)	92	39	73
19,(30)	93	40	427
20,(12)	93	40	97
20,(13)-22,(16)	93-95	40/1	153
20,(14)	93	40	100
20,(30)-21,(3)	93/4	40	63, 386
20,(30)-21,(11)	93/4	40	379, 386, 388
21,(11)-22,(7)	94	41	130
21,(17/8)	94	41	130
22,(2-14)	94/5	41	460
22,(16)-40,(14)	95-111	41-53	153
22,(26)-24,(3)	95/6	42	379
23,(17)	96	42	98
24,(4-13)	96	42/3	375
24,(18/9)	97	43	88
27,(18/9)	99	44	100
27,(19-20)	99	44	101
27,(2)	99	44	385
27,(23)	99	45	98
28,(11-26)	100	45	361
28,(14)	100	45	98
28,(30)	100	45	98
29,(6)	101	45	427
29,(25)	101	46	98
31,(15)	103	47	88

31,(26)	103	47	426
33,(2/3)	104	48	71
33,(2-18)	104	48	306
33,(14/5)	105	48	98
33,(27-30)	105	48	66
34,(14)	105	49	71
34,(15-23)	105	49	378
34,(23)	105	49	71
34,(7)	104	49	88
35,(22)	107	49	88, 153
35,(6)	106	49	96, 451
35,(6-8)	106	49	152
35,(8-14)	107	49	181
35,(18-22)	107	49	379
35,(19)	107	49	88
36,(3)	107	50	439
36,(3-14)	107	50	152
36,(6)	107	50	451
36,(12)	107	50	451
36,(15-19)	108	50	152
36,(19)-37,(5)	108	50	139
37,(8)	108	50	97
37,(13-29)	108/9	51	384
38,(1/2)	109	51	34
38,(17)	109	51	427
38,(17)-40,(1)	109-111	51/2	380
38,(17)-40,(3)	109-111	51/2	97
38,(27)	110	52	97
38,(30)	110	52	97
39,(7)	110	52	97
39,(15)	110	52	97
39,(16/7)	110	52	97
39,(19)	110	52	97
39,(23)	110	52	97
39,(24)	110	52	97, 102
39,(26)	110	52	71
39,(30)	110	52	97

40,(1)	111	52	97

B.	FD.	Hu.	p.
40,(1-3)	111	52	380
40,(2)	111	52	97
40,(3)	111	52	97
40,(8-11)	111	52	380
40,(13)	111	53	471
40,(13/4)	111	53	55
40,(15/6)	111	53	66
40,(16-24)	111	53	165
40,(24)-48,(17)	111-119	53-58	135
40,(28)	111	53	71
41,(10)	112	53	97
41,(11)	112	53	97
42,(8-15)	113	54	459
42,(13)	113	54	62, 101
43,(1)	114	54	71
43,(6)	114	54	97
43,(9)	114	54	97
45,(11)	116	56	62
45,(17)	116	56	96, 100
46,(10)	117	57	97
46,(3)	117	56	97
47,(21)	118	57	96, 100
47,(24)	118	58	98
48,(17)-52,(7)	119-122	68-61	89, 135
52,(4-6)	122	61	89
52,(9)-61,(12)	122-131	61-66	69
52,(9)-63,(19)	122-133	61-68	384
52,(12-25)	122/3	61	384
52,(18)	123	61	440
53,(9-10)	123	61	379
53,(25)-54,(30)	124	62/3	380
54,(9-11)	124	62	157
54,(11)	124	62	98
54,(30)-55,(5)	124/5	624	59

55,(4/5)	125	62	69
55,(9-12)	125	63	71, 373
55,(17/8)	125	63	118
55,(22-29)	125	63	459
56,(5-7)	125	63	384
56,(7)	126	63	385
56,(8-19)	126	63	385
56,(9-10)	126	63	161
56,(9-19)	126	63	373
56,(11)	126	63	426
56,(19)-57,(7)	126/7	63/4	385
57,(7)-58,(2)	127	64	385
58,(2)	127	64	440
58,(11)	128	64	62
58,(13)	128	64	74
58,(13-15)	128	64/5	74
58,(19-22)	128	65	71
58,(26)-59,(7)	128	65	443
59,(11-20)	129	65	459
59,(20)-60,(2)	129	65/6	378
59,(20)-61,(12)	129-131	65/6	129
60,(4)	129	66	63
60,(27)-61,(8)	130/1	65/6	64
61,(12)-63,(19)	131-133	66-68	69, 208
61,(13)	131	66	426
61,(20-24)	131	67	376
61,(22-24)	131	67	74, 98
61,(23)	131	67	71
61,(24)	131	67	100
62,(13-18)	131	67	77
62,(18-27)	132	67	70, 373
62,(28)-63,(9)	132/3	67/8	379
63,(13)-69,(12)	133-138	68-72	173
63,(19)-64,(10)	133/4	68	169
63,(23/4)	133	68	388
63,(25)	133	68	471
63,(26)	133	68	55

64,(10)	134	68	439

B.	FD.	Hu.	p.
64,(16)	134	68/9	96, 100
64,(29)-65,(1)	134	69	170
65,(4-7)	135	69	379
65,(7-21)	135	69	171
65,(12-21)	135	69	384
65,(18-21)	136	69	379
65,(25)	136	69	440
66,(25)-67,(15)	136	69-70	172, 384
66,(26-28)	136	69	172, 373
66,(30)-67,(5)	136	69-70	172, 375
67,(5-15)	136	70	171/2, 459
67,(17-22)	136	70/1	173
68,(10-13)	137	71	172
68,(13)	137	71	440
70,(18-23)	139	72	173
70,(23)-71,(5)	139	72/3	375
71,(1)	139	72	439, 440
71,(13)	140	73	440
71,(22-30)	140	73	379
71,(22)-72,(10)	140	73	26
72,(1)	140	73	385
72,(8-10)	140	73	379
72,(13)	141	73	427
72,(21)	141	74	427
73,(7-20)	141	74	387
73,(20)-74,(4)	141/2	74	171, 387
74,(4)	142	74	440
74,(4-12)	142	74/5	439
74,(8/9)	142	74/5	88
74,(9)-75,(6)	142/3	75	384
74,(13)	142	75	55
74,(14-19)	142	75	379
74,(18)-75,(6)	142/3	75	375
74,(19)-75,(5)	142/3	75	392

74,(23/4)	143	75	394
75,(4-6)	143	75	393
75,(6-18)	143	75	106
75,(6-23)	143/4	75	66, 173
76,(21-26)	144/5	76	98
76,(26)	145	76	440
76,(26-30)	145	76	173
77,(1-13)	145	76	171
77,(13-15)	145	76	173
77,(23)	145	77	71
78,(4-17)	146	77	379
78,(6)	146	77	427
78,(16)	146	77	97
79,(7/8)	147	78	66
79,(23)	147	78	62
79,(30)	147	78	426
80,(15)	148	79	101
81,(5)	148	79	97, 173
81,(6)-83,(11)	148-150	79-80	173
81,(8)	148	79	88
82,(7)	149	80	98
83,(11-15)	150	80	175
83,(14-17)	150	80	170
83,(15)	150	80	471
83,(15/6)	150	80	55
83,(15-19)	150	80/1	173
83,(25)	150	81	471
83,(25/6)	150	81	173
84,(5-6)	151	81	166
84,(5-24)	151	81	166
84,(16)	151	81	71
83,(20-26)	150	81	379
85,(3-18)	152	82	312
85,(18-20)	152	82	385
85,(28)-86,(28)	152/3	82/3	175
86,(26)	153	83	96, 427
86,(28)-88,(17)	153-155	83/4	459

87,(2)	154	84	64

B.	FD.	Hu.	p.
87,(2)-88,(17)	154/5	83/4	306
87,(3-5)	154	83	306
88,(11-17)	155	84	64
88,(17)-90,(9)	155/6	84/5	459
90,(10)	156	85	177
90,(17)	157	85	426
90,(30)-91,(1)	157	86	97
90,(30)-92,(10)	157/8	86/7	177
91,(4)	157	86	96
91,(8-11)	157	86	73
92,(21)-93,(2)	158/9	87	179
93,(1)	159	87	97
93,(2/3)	159	87	97
93,(30)-94,(15)	159	87	179
94,(15)	160	88	471
94,(15/6)	160	88	55
94,(20)-95,(3)	160/1	88	179
95,(3-5)	161	88	63
95,(3-9)	161	88	179
95,(9-10)	161	88	179
95,(10)	161	88	55
95,(13)	161	89	179
95,(13-20)	161	89	179
95,(20)-96,(6)	161/2	89	173, 460
96,(7-8)	162	89	180
96,(9-24)	162	89	180
96,(24)-98,(26)	162-165	90-91	180
96,(26)	162	89	62
96,(26)-98,(27)	162-175	90-91	452
96,(26-29)	162	89	156
97,(11/2)	163	90	62
97,(27)-98,(27)	163-165	90/1	158
99,(13/4)	165	91	156
99,(27)	165	91	98

100,(8)	167	92	153
100,(11)-101,(11)	167/8	92	182
100,(16)	167	92	153
101,(11)	168	92	153
101,(11-22)	168	92/3	153, 130
101,(23)	168	93	153
101,(25)	168	93	153
101,(25-30)	168	93	157
101,(26/7)	168	93	55
101,(27)-103,(7)	168	93	182
101,(30)-102,(27)	168/9	93	182
103,(7-25)	169	94	182
103,(25)	169	94	98
103,(27)-105,(7)	169-170	94/5	182
105,(3)	170	95	153
105,(7-25)	170/1	95/6	182
105,(25)-106,(3)	171	96	183
106,(3)	171	96	471
106,(6/7)	171	96	183
106,(18-20)	172	96	71
106,(25-28)	172	96	174
106,(28-30)	172	96	69
107,(1-3)	172	96	157
107,(7)	172	97	471
107,(7/10)	172	97	63
107,(7-19)	172/3	97	116
107,(16-19)	173	97	53
107,(20/1)	173	97	55
108,(5)	174	98	472
108,(5/6)	174	98	61
108,(10-15)	174	98	61
108,(16)	174	98	63
108,(17)	174	98	472
108,(17)-109,(12)	174/5	98	183
109,(22/24)	175	99	62
109,(27)	175	99	55
109,(29)-110,(5)	175/6	99	63

110,(5)	176	99	186, 472

B.	FD.	Hu.	p.
110,(5/6)	176	99	55
110,(5-8)	176	99	157
110,(29)-111,(3)	176/7	99-100	187
112,(9-11)	178	101	69
112,(10)	178	101	55
112,(15)	178	101	472, 61
112,(21)-113,(14)	178/9	101	136
116,(23)	181/2	103	100
117,(17)	182	104	100
120,(9)	185	106	135
122,(22)	187	108	427
123,(10)	187	108	427
125,(3)	189	110	472
125,(3)-126,(25)	189-191	110/1	186
126,(25)	191	111	61
126,(25-28)	191	111	120
126,(25)-127,(2)	191	111	69, 473
126,(28)-127,(3)	191	111	406
127,(4)	191	111	5
127,(4)	191	112	55
127,(9)	193	112	61, 473
127,(15-17)	193	112	76
127,(15-22)	193	112	63
127,(22-24)	193	112	63, 76
127,(24)-128,(2)	193	112	61
128,(2-9)	193/4	112	62
128,(13)	194	112	473
128,(13-15)	194	112	62
128,(15)	194	112	55
130,(15)	195	114	101
131,(25)-132,(6)	196/7	115	207
132,(7-11)	198	115	55
132,(9)	198	115	473
132,(25)-133,(4)	198	116	214

133,(8)-134,(7)	198/9	116/7	209
133,(9-12)	199	116	211
134,(7-24)	199-200	117	212
134,(24)-135,(27)	199-201	117/8	480
135,(10)	200	117	71
135,(27)	201	118	473
135,(27-30)	201	118	215
135,(28/9)	201	118	213
135,(30)-136,(21)	201	118	215
135,(30)-137,(8)	201	118/9	437
136,(1-3)	201	118	62
136,(8-15)	201	118	161
136,(9-15)	201	118	139
136,(22)-137,(9)	201	118/9	218
136,(25-27)	201	118	62
137,(9)	201	119	218
138,(30)	203	120	440, 473
140,(1-23)	204	120/1	161
140,(23)-167,(29)	204-228	121-384	40
141,(12)-142,(10)	205	121/2	380
142,(15-24)	206	122	379
142,(22)-143,(21)	206/7	122/3	374
142,(24)-143,(9)	206	122/3	379
143,(10-12)	206	123	373
143,(21)-144,(22)	207	123	379
144,(22)-145,(23)	208	123/4	379
145,(18-20)	208	124	156
146,(30/1)	209	125	71
147,(11)-148,(16)	210/1	125/6	64, 125/6
148,(9-11)	210	126	378
149,(9)-150,(4)	211/2	126/7	121
150,(4)-151,(17)	212/3	127/8	374
150,(4)-151,(20)	212/3	127/8	379
150,(19/20)	212	127	62
151,(20)-152,(16)	213/4	128/9	380
153,(19)	215	129	62
156,(10-12)	218	131	373

156,(10-15)	218	131	374

B.	FD.	Hu.	p.
160,(3)-161,(3)	221	133/4	460
160,(28)	221	134	101
161,(3-9)	221/2	134	460
163,(7)-164,(5)	223/4	135/6	460
167,(27-29)	228	138	63
167,(29)	228	138	473
171,(6)	231	141	62
172,(23)	232	142	473
172,(23)-175,(13)	232-234	142-144	216
172,(25/6)	232	142	62
174,(17/8)	234	143	73
174,(18)	234	143	426
175,(13)-176,(13)	234/5	144/5	322
175,(15-27)	234/5	144/5	459
176,(26)	235	145	473
176,(26)-182,(2)	235-240	145-149	191
177,(15-19)	236	145	70
182,(2)	240	148	62, 473
182,(2-13)	240	148/9	54
182,(2)-184,(23)	240-242	149-150	72
182,(26/7)	240/1	149	62
183,(4)	241	149	xix
184,(23)-185,(29)	242/3	150/1	72
185,(27)-187,(15)	243-245	151/2	217
186,(16)	243	151	427
187,(15)	245	152	473
187,(15)-194,(30)	245-252	152-157	435
187,(16)	245	152	61
187,(24/5)	245	152	118
192,(21/2)	250	155	66
194,(10-25)	251/2	157	435
194,(28-30)	252	157	62
194,(30)	252	157	474
194,(30)-196,(2)	252/3	157/8	61

195,(24-26)	252	158	406
195,(27-29)	252	158	121
199,(27)-200,(4)	256	160	453
199,(27)-200,(12)	256	160/1	453
201,(2-4)	257	160	259
201,(2)-202,(9)	257/8	160-162	259
201,(18)-202,(9)	257/8	161/2361	
201,(29)	258	161	118
202,(9)-203,(1)	258	162	259
203,(2/3)	258	162	62
203,(3)-205,(1)	258-260	162-164	221
204,(30)-205,(29)	260/1	163/4	257
205,(29)-208,(2)	261-263	164-167	104
207,(26-28)	263	166	66
207,(26-30)	263	166	132
208,(15)	263	166	118
209,(5)	264	167	474
209,(5-7)	264	167	61
209,(7-9)	264	167	62
209,(25-29)	265	167	482
209,(27)-210,(8)	265	167	481
211,(21)-212,(17)	266/7	169	481
212,(26)-214,(20)	268/9	169-170	483
214,(27-29)	269	171	481
214,(27)-215,(1)	269-270	171	484
215,(4)-216,(16)	270/1	171/2	482
216,(15)-217,(5)	271	172/3	488
216,(18-21)	271	172	486
216,(18-26)	271	172	488
216,(19-22)	271	172	485
216,(26)-217,(5)	271	172/3	488
217,(5-24)	271/2	173	489
217,(6-8)	271/2	173	62
217,(17)	272	173	427
217,(24)-218,(18)	272/3	173/4	490
218,(27)-219,(13)	273/4	174	481, 485
219,(16-22)	275	174	490

219,(22)-220,(12)	274/5	174/5	485

B.	FD.	Hu.	p.
220,(2-6)	275	175	487
220,(7-12)	275	175	488
220,(12-24)	275	175	487
220,(22-24)	275	175	488
221,(13)	276	176	427
222,(19)	277	177	481
223,(30)-224,(26)	278	178	493
224,(26)-225,(5)	279	178	488
225,(5)-226,(14)	279-281	178-180	491
226,(15)	281	180	474
226,(15/6)	281	180	55
226,(15)-233,(22)	281-287	180-185	235
226,(19-22)	281	180	63
233,(22)	287	185	474
233,(22-24)	287	185	236
233,(30)-234,(1)	287	185	244
233,(30)-241,(27)	287-294	185-190	459
238,(1)	291	188	101
241,(11-13)	294	190	71
241,(17)-244,(13)	294-297	190-193	243
242,(1-13)	295/6	191/2	266
244,(22/3)	297	193	96
244,(22-25)	297	193	66
244,(22-30)	297	193	231
244,(27/8)	297	193	245
245,(5)	297	193	474
245,(5-14)	297/8	193	491
245,(5)-246,(6)	297/8	193/4	493
245,(15-24)	298	194	492
245,(24)-246,(1)	298	194	493
246,(15)	299	194	427
248,(4-11)	301	195/6	496
248,(11-17)	301	196	493
248,(30)-249,(15)	302	196	494

249,(8-15)	302	196	496
249,(17)-251,(12)	302-304	196-198	244
251,(12/3)	304	198	62
251,(12-15)	304	198	63, 494
251,(15-21)	304	198	494
253,(2-6)	305	199	493
253,(16-18)	305	199	493
253,(27)-254,(5)	306	199	489
254,(5-11)	306	199-200	495
254,(11)-255,(22)	306/7	200/1	496
255,(22)	308	201	101
255,(24)	308	201	101
256,(7)	308	201	101
256,(10)	309	201	101
256,(10-13)	309	201	496
256,(13-16)	309	201/2	101
256,(17-19)	309	202	102
256,(29)-257,(1)	310	202	496
257,(1)	310	202	102
257,(6)	310	202	102
257,(15)	310	203	102
258,(13/4)	311	203	61
258,(15)	311	204	474
259(15)-260(17)	312	204/5	246
260,(17)	313	205	63, 474
260,(17-20)	313	205	63
260,(20-22)	313/4	205	63
260,(24)-261,(15)	314	205/6	61
260,(24-28)	314	206	63
260,(28)-261,(1)	314	206	63
261,(1-5)	314	206	61
261,(4)	314	206	101
261,(15-18)	314	206	65
261,(30)	314	206	55
262,(5)	316	207	61, 474
262,(9)	316	207	101
262,(14-16)	316	207	71, 474

262,(18)	316	207	474

B.	FD.	Hu.	p.
262,(18)-266.(24)	316-321	207-210	267
266,(24)	321	210	267
266,(24)-276,(18)	321-331	210-217	267
268,(7-21)	322	211	267
268,(18-21)	323	211	267
270,(2-8)	325	212	269
270,(23/4)	326	213	134
270,(24)	326	213	100
270,(30)	326	213	440
274,(4)-275,(20)	329	215/6	30/1
274,(9/10)	329	215	62/3
275,(1)	329	216	71
276,(18)	331	217	474
276,(18-22)	331	217	157
276,(26)-277,(11)	331	217	273
277,(11)-279,(21)	331-333	217-219	273
279,(20)-280,(14)	333/4	219-220	272
280,(14-29)	334	220	273
280,(14-24)	334	220	274
280,(16-19)	334	220	73
280,(25)-281,(14)	334	220	274
281,(14-19)	334	220	274
281,(21-25)	335	220	157
281,(21)-283,(23)	335/6	220-222	158
283,(14-23)	336	221/2	442
283,(28)-288,(24)	337-341	222-225	275
284,(8)	337	222	439
284,(10)	337	222	440
286,(25)-287,(12)	339-340	224	381
287,(29)	340	225	440
288,(2-24)	340/1	225	162, 275
288,(24)-289,(3)	341	225	273
289,(17-26)	341/2	226	322
289,(26)-290,(15)	342	226	275

289,(26)	342	226	275
290,(12)	342	226	475
290,(17-23)	342/3	226/7	73
291,(3)-292,(28)	343/4	227/8	264
291,(16)	343	227	71
292,(5-8)	344	228	138
292,(28)-293,(28)	344/5	228/9	271
292,(28/9)	343	228	62
293,(1-4)	344	228	138
294,(8-10)	345	229	73
296,(13)-299,(17)	347-351	230-232	277
299,(17)-299,(19)	351	233	72, 92
299,(17)-301,(19)	351-353	233/4	72, 241
301,(8)-302,(3)	353/4	234	238
303,(12)	355	235	475
303,(12)-309,(8)	355-359	235-238	66, 427
304,(5-8)	356	236	430
304,(8)	356	236	430
304,(17)-305,(9)	356/7	236	434
305,(9)	356	236	430
305,(9-13)	356	236	66
308,(1-7)	358	238	65
308,(8)	358	238	100
308,(15)	359	238	100
308,(17)	359	238	431
308,(18/9)	359	238	431
309,(8)-312,(22)	359-362	239-241	379
309,(2-4)	359	239	432
309,(8)	359	239	475
309,(18)-312,(22)	360-362	239-241	379
312,(19-22)	362	241	158
312,(22)	362	241	475
313,(7)-314,(2)	363	242	26
314,(14-16)	364	242	62
314,(16-25)	364/5	242/3	26
314,(22)	365	243	71
314,(22-25)	365	243	113

314,(25)	365	243	475

B.	FD.	Hu.	p.
314,(25)-319,(8)	365-369	243-246	161
315,(5-9)	365	243	62
315,(9)-319,(8)	365-369	243-246	77
316,(14)	366	244	427
319,(8)	369	246	475
319,(8-9)	369	246	61
320,(3-22)	369-370	246/7	218
320,(3)-321,(16)	369-371	246/7	256
320,(22-25)	370	247	219
320,(26)-321,(10)	370	247	219
321,(12-29)	370/1	247/8	281
321,(30)-324,(6)	371-373	248/9	281
324,(9/10)	373	249	55
324,(9-11)	373	249	287
324,(16)-325,(1)	373	249-250	292
325,(13)	375	250	475
325,(13-15)	375	250	61
325,(17-18)	375	250	497
325,(25)	375	250	71
326,(1-6)	375	250	312
326,(4-6)	375	250	385
326,(15)	376	251	71
326,(17)	376	250	62
329,(5)-330,(10)	378/9	252/3	497
334,(2)-336,(22)	382-384	256-258	275, 324
337,(6)	385	258	475
337,(16)	385	258	101
339,(8-25)	387	260	289
339,(25)	387	260	475
339,(27)-340,(3)	387	260	289
340,(3)-341,(3)	387/8	260/1	290
341,(3-20)	388/9	262	290
341,(20-29)	389	261/2	290
341,(29)-342,(9)	389-390	262	290

342,(9-11)	390	262	292
342,(9-14)	390	262	298
342,(11-14)	390	262	299
342,(15)-343,(6)	390	262/3	292
343,(14-18)	391	263	121
344,(3)	391	263	62
344,(3-30)	391/2	263	360
344,(30)-349,(22)	392-396	264-267	159
347,(14)	394	265	159
349,(26)-350,(30)	396/7	267/8	36
350,(22-30)	396/7	268	36
351,(17)-352,(14)	397/8	268/9	294
352,(12)-353,(13)	398	269	295
352,(26-29)	398	269	55
353,(13-29)	399	269-270	296
353,(29)-354,(4)	399	270	296
354,(22-26)	400	271	112, 354
354,(4)	399	270	475
354,(4)-355,(11)	399-400	270/1	300
355,(19)-367,(29)	401-412	271-280	123, 307
356,(14/5)	401	272	62
357,(4)	402	272	62
357,(7-15)	402	272	307
359,(23)-360,(1)	404	274	116
359,(29)-360,(4)	404	274	296
360,(1)-367,(24)	405-412	274-280	460
360,(2)-367,(24)	405-412	274-280	460
361,(7/8)	406	275	101
362,(16)	407	276	153
362,(16-20)	407	276	440
364,(24-28)	409	278	460
364,(28-30)	409	278	69
365,(18-20)	410	279	459
365,(18-26)	410	279	312
366,(30)	411	280	101
367,(23/4)	412	280	53, 123
267,(24-29)	412	280	70

367,(26-28)	412	280	61

B.	FD.	Hu.	p.
367,(29/30)	412	280	62/3
370,(17/8)	414	282	63
370,(20-22)	414	282	62
370,(26-30)	414	282	373
370,(26)	414	282	476
370,(26-29)	414	282	61
370,(30)-371,(2)	414	282	373
371,(3-5)	414	282	374
371,(5-7)	415	283	373
371,(7-8)	415	283	373
371,(8-10)	415	283	373
371,(8-12)	415	283	98, 440, 442
371,(11/2)	415	283	374, 447
371,(12-23)	415/6	283	373
371,(24)-372,(4)	416	283	373
372,(4)	416	283	440
372,(10/1)	416	283	453
372,(14)	416	283	100
372,(16-18)	416	283/4	373, 387
372,(18-28)	416/7	284	409, 73
372,(24/5)	417	284	421
372,(28)-373,(13)	417	284	69, 409
372,(4)	416	284	439
372,(4-11)	416	284	453
373,(13)	418	284	476
373,(13-20)	418	284	300
373,(13-21)	418	284	64
373,(21/2)	418	284	55
374,(6)-375(10)			465
375,(4)			464
375,(10)-379,(19)			465
379,(19)-426,(18)			465
379,(22)			464
379,(24/5)			465

379,(24)-383,(14)	323, 465
381,(27)-382,(10)	307
383,(15)	465
384,(6-8)	464
385,(28)	465
388,(4/5)	464
388,(26)	465
396,(17/8)	464
397,(21)	465
399,(25)-400,(3)	466
401,(10-12)	465/6
400,(12)	466
401,(12)	466
401,(12)-402,(6)	465
402,(16/7)	464
402,(26-30)	465
403,(1-8)	465
403,(9-10)	465
403,(11)-404,(10)	465
403,(29/30)	100
404,(10-16)	465
404,(17)-406,(4)	473
406,(5-7)	465
406,(7-9)	465
406,(20)-407,(7)	465
407,(8-30)	465
408,(1)	466
408,(1-14)	465
408,(15)	466
408,(15-21)	466
409,(11)	466
411,(16)	466
412,(15)	466
412,(22-26)	426
418,(26)-419,(11)	30
419,(11)	467
423,(30)-424,(5)	467

426,(17) 464

B.	FD.	Hu.	p.
426,(18)			467
429,(19)-433,(6)			296
433-441			296
433-441			296
441,(27)-442,(31)			295

Register op persoonsnamen en Geografische aanduidingen.

(Dit register verwijst naar de belangrijkste persoonsnamen en geografische aanduidingen die in dit boek voorkomen; niet opgenomen zijn zeer veel voorkomende woorden als Turkije / Turks / Busbequius enz.. Enkele anonieme geschriften staan vermeld onder ‘Anoniem(e)’ en ‘Anonymus’. Zie App. III, p. 515 vlg. voor de verwijzingen naar de verschillende edities van Busbequius' geschriften).

Aarschot, hertog van 330
Abydus 416
Acchiupri, zie: Akköpru
‘Achmad Persa’ 412, 508
Achmet, zie: ‘Achmad Persa’
Acqs, zie: Dax
Adam, Melchior 12, 16, 17, 107, 364, 517, 550
Adorno, Hieronymus 132/3, 138, 142/3
Adriatische Zee 309
Adschi Su 173
Advena 334
Aelianus, Claudius 377, 379
Afrika 31, 130, 168, 498
Agria, zie: Erlau
Agricola, Georgius 453
Ahmed Pasja 55, 134, 135, 164/5, 174-177, 179, 186, 232, 450, 472, 487, 526
‘Aias’ Pasja 494
Aicholz, Johannes 327
Aken 105
Akkerman, F. v
Akköpru 223, 483
Alanus ab Insulis 414
Alba (duque de) 336; zie ook Alva
Albacar, Stephanus 69, 441, 452-454, 502
Alberi, E. 118, 291
Albert, aartshertog 12, 33, 318/9, 324, 331-334, 364, 368, 433, 547, 555
Albuquerque, hertog van (gouverneur van.. Milaan) 303, 544, 545
Aleppo xix, 133, 137, 166, 169, 253, 497
Alexander, despoot van Moldavië 277, 285
Alexandrië 485
Algiers (Algerium) 486
Ali Pasja (eerste vizier) 23/4, 55/6, 70, 72/3, 97, 145, 160, 165, 175, 177, 187, 196, 219, 245, 247, 250, 256, 264, 270, 273-282, 286-288, 290-292, 294, 297-299, 304, 312, 460, 474, 475, 485, 530, 531, 544, 554
Ali, pasja van Boeda 134, 191/2, 196, 198/9
Aloysio (of Aluigi, dragoman) 202
Altfahrt, M. 305

Altmannshausen, Moritz von 240
Alva, hertog van 316, 321, 336/7, 433
Amasya xiii, 18, 55/6, 72, 75, 135, 136, 144/5, 147, 156-158, 164, 166-168, 169-171, 173/4, 177, 179, 203, 218, 222/3, 232/3, 248, 252, 360, 384, 388, 390, 427, 439, 448, 471, 481, 484, 487, 493, 496, 526, 553
Amat, R. 168, 170
Amboise 347, 534
Ambras 325, 382
Amersfoort 66, 231
Amsterdam 21, 22, 27-29, 37, 40, 120, 516, 520
Anadolu Hissari 134
Anastasias (keizer) 384
Anatolië (Natolia) xix, 135, 196, 233, 236, 238, 243, 249
Ancona, Cyriacus van 53
Ancyra 390
Andreas, Valerius 12, 17/8, 36, 39, 70, 107, 110, 112/3, 115, 119, 362-365, 546, 550
Anglo, S. 126
Anguria 390
Anjou, François-Hercule de Valois, hertog van 347/8, 352
Ankara 66, 169-170, 173, 223, 233, 266, 375-376, 384, 390-394, 397, 399, 401-404, 471, 483, 487/8, 522, 553, 557
Anna (aartshertogin, gemalin van Filips II) 318, 331-334
Anna (gemalin van keizer Ferdinand I) 131
Anonieme auteur van ‘Vita’ van Busbequius (1598 of later) 13, 14, 107, 109, 113, 115, 116, 118, 123, 339, 362, 364, 548, 549
Anonieme auteur van ‘Vita’ van Busbequius (1630) 21, 550
Anoniem (na 1670) 31
Anoniem (18de eeuw) 39
Anoniem (1733) 11, 22, 32, 40, 366
Anoniem (1813) 44
Anoniem (1825) 41
Anoniem (1844) 24, 40
Anoniem (1848) 40
Anoniem (1855) 44
Anoniem (1860) 363
Anoniem (1952) 427, 449, 451
Anoniem (1955), 43
Anoniem (1959) 45
Anoniem (1960) 45
Anoniem (1968) 47
Anoniem (1976) 45
Anonymus Mulbacensis (..) Frater Georgius 426
Antoninus 172, 375
Antwerpen xiii, xvii, 3, 46, 87, 95/6, 110, 158, 302, 329, 332/3, 366, 395, 401, 403, 409, 412, 422, 433, 515, 516, 518, 532-534, 545
Apollonia, (meer van) 448
Apollonia 404
Apulië 167
Arabië / Arabisch 494, 502
Aramon, Gabriel d' 167/8, 170, 407

Aranjuez 310, 544
Aras (Araxes) 252, 495, 496
Araxes, zie Aras
Arcadius-zuil 373, 385
Arenhold, S.J. 516
Armenië / Armeniërs 130, 408, 439
Arnobius 393
Arseven, C.E. 450
Arslan Beg 198, 217/8, 427
Aschbach, J. von 44/5, 108, 325, 327/8
Aspremont Lynden, Comte G. d' 43, 460
Athenaeus 377, 381
Athos 407
Atienza, J. de 124
Atkinson, G. 34
Atrecht 444
Aubri, Jean 27
Audeiantius, Hubertus 366/7, 545
Augsburg xiii, 228/9, 332, 340, 348, 360, 396, 458, 462, 526, 529, 532, 537/8, 540/1, 544
Augustus (keizer) 25, 74, 374, 392-394, 399-400

Aulinger, R. 331
Aurelius Victor, Sextus 16, 356, 389, 399, 403
Aurispa, Giovanni 406
Avesani, A. 115
Avignon 343/4, 346
Avret Pazari, zie: Vrouwenmarkt
Aytta, zie: Viglius
Aziris, zie: Erzincan
'Aziz' 450
Azof, Zee van 433
Babinger, F. 74, 129, 134, 142, 160, 316, 389-390
Babócsa 143, 191/2, 220, 215-217
Babylonië 197
Bacchanten 89
Bacon, Fr. 34, 462
Baelde, M. 57-59, 132, 143, 155, 310, 335/6
Bagdad 130, 197
Baker, A. 450
Balassa, Melchior 188, 214, 234, 277, 280/1, 293
Balbin, Bohuslav A. 25
Baldus (Baldo), Philippus 220/1, 224-226, 228-230, 257, 540
Balkan 130, 132
Balmas, E. 328
Balzac, Jean Louis 39
Bamberg 295, 531
Barb, A. 445
Barbarigo, Daniel 287, 290-292, 543
Barber, N. 130
Barcelona 309-310, 335, 531
Baro 167
Barth 29, 518
Barthus, C. 34
Bathory, Nicolaus 277, 280-281
Batthyani, Baltasar 326
Baudius, Dominicus 67, 108, 307-308, 357
Bayazid II (sultan) 323
Bayazid (prins) 5, 52, 55, 61, 75, 101/2, 135/6, 145, 181, 207, 222/3, 226, 232-234, 236-238, 242, 244, 248/9, 251/2, 258, 261, 275/6, 279, 282/3, 288, 494-496, 298, 323/4, 472, 474/5, 480-501, 554
Bayle, Pierre 2, 10/1, 13, 16, 40, 92, 107, 520, 550
Bazel xiii, xvii, 21, 28, 67, 348, 415, 516, 520, 534
Beatus Rhenanus 53, 431/2
Beaulieu 382
Beaurepaire, M. de 363
Bebek, George 195, 197, 199, 213, 234, 280, 285, 292, 296
Becanus, J. Goropius 12, 26, 75/6, 333, 428, 431-434
Becker, M.A. 327, 349
Beckmann, J. 25-26
Behram 213/4
België 40, 43, 105, 550/1
Belgrado 35, 69, 73, 130, 151, 153, 180, 209, 213, 292-293, 386, 388, 531

Belin, M.A. 158, 162, 163, 271/2, 315-316
Belon, Pierre 22, 34, 152, 170, 307, 376, 379-381, 407, 444/5, 453, 459
Belsius, Johannes 154/5, 170, 376, 381, 391, 392-399, 402, 404, 557
Bembo, Pietro 40
Benedictijnen 162
Bénezit, E. 42
Bergamo 326
Bergen op Zoom 332, 532
Bergerac, Cyrano de 34
Bergmann, J. 44
Bergmans, P. 326, 358
Berlasz, J. 417
Bernays, J. 33
Bernhauuer, dhr. 505
Berry (hertogdom) 342-346
Bessarion (kardinaal) 406
Béthune 365
Betzek, Jakob von 74, 270, 312/3, 444
Beyoglu xx
Beys, Gilles 27, 94-96, 99, 100, 552
Beza, Th. de 520
Bibl, V. 40, 43/4, 313, 317, 319, 325, 544
Bick, J. 407, 409-411, 420/1, 535
Bie, Elias de 419

Biesius, Nicolaus 326, 358, 399, 413, 445, 555
Biglia, Melchior 320
Billanovich, G. 60
Birk, E. von 44, 319-320
Bithynië 171, 384
Björkman, W. 522
Blois 345/6, 534/5
Blok, F.F. 24, 522
Blommaert, Ph. 40
Blotius, Hugo xiii, 319, 326, 327, 377, 410, 413-416, 418-420, 458, 463, 532-535, 537, 545, 548, 555
Blount, Th.P. 33, 39
Blunt, W. 450
Boas, M. 438
Boccaccio, Giovanni 117
Boch, Hieronymus 447
Bodinus, Johannes 64
Boeda xiii-xiv, xviii, 30, 35/6, 70, 73, 88, 128, 132, 134, 137, 140-142, 147-149, 151-153, 180, 182, 186, 188, 191/2, 194, 196, 198/9, 201, 203, 209, 213-218, 223/4, 228, 230, 234, 244/5, 253, 257, 260, 266, 280, 293/4, 297, 326, 384/5, 459, 505/6, 526/7, 538
Boeda, pasja van, zie: Toejgoen, Ali, Kasim Boeheim, W. 382
Boesbeke 13, 19, 41-45, 47, 105/6, 108-110, 118, 128, 300, 308, 315, 317, 355, 362, 364/5, 368, 460, 524, 547, 548, 556
Bogaz-kesen, zie: Rumeli Hissari
Bohemen / Boheems 118, 121, 183, 210/1, 267, 284, 295
Boisot, Maria 58
Boisschot, Ferdinand 36
Boistaillé, de (Frans zaakgelastigde) 217, 270, 272, 274, 277/8, 292
Bologna 57, 111-114, 552
Bombaci, A. 267
Bona, koningin van Polen 190, 505
Bonelli, Michele 320
Bonfini, Antonius 431
Bongars, Jacobus 74, 355/6
Bonifacio ‘Guardian’ 408
Borchgrave, É. de 59
Bosnië 169, 192, 198, 216, 243, 260, 286, 297
Bosporus 55, 66, 69-71, 74, 77, 88, 98, 134, 152, 160, 169, 236, 246, 376, 384, 440, 459, 459
Bosque de Segovia 310
Bouillon, Godfried van 66
Boulonois, E. de 47
Bounin, G. 35
Bourbon, hertogdom 348
Bourges 56/7, 357
Bourgondië / Bourgondische 105, 114, 128, 140, 183, 216, 270, 306, 310, 506
Bourgondië, hertog van: Karel de Stoute
Bousbecque, zie: Boesbeke
Bozinck 390
Bozüyük 169, 170, 173

Brabant / Brabander(s) 65, 114
Brandeis 542
Branden, F. Jos. van den 21
Branden, L. van den 117
Brandenburg, keurvorst van 269, 360
Brantôme, Pierre de Bourdeille, heer van 341/2
Bratislava, zie: Pressburg
Braudel, F. 33, 129, 130, 166, 168, 221, 225, 230, 239, 267, 270/1, 304, 306, 312, 315, 481
Brecht 329
Breda 341
Brescia 133
Breslau 72, 241, 319, 454
Briquet, C.M. 13, 395-397
Brisson, Barnabé 359
Brodarics, István 130, 155
Brodaricus, zie: Brodarics
Bronzino, G. 113
Broquiere, Bertrandon de la 408
Brown, E. 26
Brugge / Bruggenaar 11, 15, 105, 329, 357, 366/7, 532, 545
Brugi, B. 113, 115
Brugmans 335, 390
Brulart, P. 350
Brummel, L. 410, 413-415, 459

Bruni Aretino, Leonardo 117
Brunswijk, hertog van 341
Brusa, zie: Bursa
Brussel xiii-xv, xvii, 3, 18, 21, 36, 57, 59, 66, 105, 112, 120/1, 128, 130, 300-302, 316, 335, 345, 460, 506, 515, 519, 520, 531-533, 536, 544
Bucareler 390
Bucholtz, F.B. von 29-30, 122/3, 139, 191, 296
Buda zie: Boeda
Budaeus, Guilielmus 24
Buez, A. 338
Bulgarije / Bulgaren / Bulgaars 26, 88, 153, 171, 181, 385, 461
Bullart, I. 25, 31, 47, 367
Buonamico, Lazzaro 114-115, 552
Burglitz 531
Burgos 334
Burmannus, Petrus 34, 84, 366/7, 536
Bursa 89, 135/6, 223, 448, 450, 483
Bursian, C. 25
Burton, Robert 34, 361
Busch, R. von 326, 386/7
Buschbeck, Dr. E. 534
Busleyden, Hieronymus 112
Büyük Karistiran 427
Buzási, J. 326
Buzelinus, Johannes 12, 19-20, 39, 106, 301, 531, 550
Byzantium / Byzantijnen 388/9, 428, 451, 556
Cabogus (Caboga), Lucianus 163/4
Caesar, Gaius Julius 181, 329, 377, 386, 401, 492
Cailly 20, 362-365, 556
Calais 333, 362
Calais, Nauw van 333
Cambrai, Jean-Jacques de 167-169
Cambrai, zie: Kamerijk
Camerarius, Henricus 28/9
Camerarius, Joachim (de jongere) 152, 180, 411, 445/6, 454
Camerarius, Joachim (de oudere) 411
Camerarius, Philippus 34, 367, 411
Camess, zie: Gamez
Cannat 348
Canter, Theodorus 80, 86-87
Capi Dervent, zie: Klisura
Cappadocië 451
Caradenis, zie: Kara Deniz
Caraler 390
‘Carahemit’ 497
Cardona, zie ook: Dietrichstein
Cardona, Don Juan di 267/8, 302, 308
Carrio, Ludovicus 12, 56-62, 65, 67/8, 75-76, 78-87, 91-95, 102, 109, 160, 308, 355-357, 377, 393, 401, 403/4, 551/2
Casaubonus, Isaac 393, 404
Cassel 545

Castelli, P. 26
Castellum noui Aulonis, zie: Castelnuovo 416
Castelnuovo (La Valona) 77, 416
Castrum Novum, zie Castelnuovo
Catacuzenus, zie: Kantakuzen
Cateau-Cambrésis 241, 481
Cato, Marcus Porcius (de oudere) 377
Cattaro 77
Caut, Michael 159
Cavalli, Marino de 241
Ceffo, zie: Zeffo
'Celluy que scavez vous' (geheim spion) 316, 532-534
Çemberlitas 161, 385
Cencetti, B. 113
Censorinus 93, 109, 356
Cervignero, Laurentius de 270
Ceylon 450
Chalcedon (Kadiköy) 171, 236, 240, 490, 529, 541
Chalmers, A. 44
Champion, P. 327
Chapelain, Jean 24
Charlier, G. 357
Charriere, E. 40, 46, 212, 217/8, 227, 236, 239, 259, 261, 267, 270, 272, 274, 277/8, 281, 292, 327
Châtillon, Walther van 414
Chaumeton 414
Chavigny, J.A. 29

Chazzetum, pasja van Temesvár 198
Chederle, zie: Hidrellez
Chesneau, Jean 170
Chevalier, Nicolaas 37, 119, 270
Chew, S.C. 34
Chilancyck 173
China 32, 158, 379, 475
Chios 268, 269, 374, 379, 452
Chiruon 390
Chiurti, zie: Koerden
Chmel, J. 416
Christiaens, J. 143
Chroust, A. 468
Chudoba, B. 129, 361, 308
Churoy 390
Chytraeus, David 29
Cicala, kapitein 270, 543
Cicero, Marcus Tullius 24, 116/7, 377, 422, 460
Cigalés 59
Cimber, M.L. 37, 521
Cimmeriërs 433
Cipelli, zie: Egnazio
Circassië/ Circassiërs 197
Clenardus, Nicolaus 40, 27
Clercq, C. de 14
Clumnitz 543
Clusius, Carolus xiv, 12, 25, 45, 58, 108-110, 117, 152, 326/7, 354/5, 363/4, 375, 377, 394, 399-402, 404, 409-411, 422, 427, 441, 444-446, 448/9, 451/2, 454, 534-536, 555/6
Clutius, Augerius 108
Co(l)linus, M.V. 109, 358
Cock, Hieronymus de (Cockius, Coccus) 183, 270, 303, 305, 317
Codignac, Michel de 167/8, 195, 218
Coenders van Helpen, Frederik 159
Cohen, A. 408
Colchis / Colchiërs, zie: Mingrelië
Colerus, Chr. 33
Colliva, P. 113/4
Colonna, Johannes 53
Colvius, Petrus 109, 357, 360/1, 377, 536
Comaronium, zie: Komorn
Comines, zie: Komen
Conring(ius), Herman 28, 30, 31, 520
Constantinopel xiv, xix, 1-3, 5-6, 16, 18, 23, 25, 35, 43, 45/6, 52/3, 55/6, 61, 63, 66, 69-75, 77/8, 101, 106, 110, 114, 118, 121/2, 128-133, 136-145, 150-170, 178-184, 186, 190, 193-195, 197, 199, 200/1, 204, 207/8, 210-213, 215-218, 220/1, 223-227, 229, 231/2, 234-248, 251-254, 256-260, 262-272, 274-280, 283-285, 287, 290-298, 301-305, 308/9, 312-316, 324, 326, 330, 332, 335, 356, 361, 373, 376, 382, 384, 387, 390, 399, 401, 406-411, 416, 429, 433-435, 437, 438, 440-445, 449, 451-454, 459, 461, 471-477, 480, 482-486, 488, 490, 494, 523, 525-531, 537-546, 551-555

Cophin, zie: Csepel
Cordus, Euricius 447
Coret, Nicolaus de 319
Corfu 194
Corinthe 354
Corum 170, 173
Corvinus, Matthias 130, 431
Costeda, Odoricus 265
Costil, P. 407
Coturnossius (Cothornosio), zie: Quackelbeen
Crato von Crafftheim, Johannes 326/7, 358, 409, 410, 414, 417/8, 421, 445, 451, 454-455, 531, 555
Creuger, Casparus 67
Croacia, zie: Kroatië
Croesus 98, 464
Crögen, Jobst 331
Croix, Daniel de 106
Croix, Madeleine de 106/7
Crombruggen, H. van 83, 308, 367
Cruquius, Jacobus 365/6, 545
Crusitz, Johannes 270, 280, 543
Csanak, D.F. 30
Csele 130
Csepel (Cophin) 153, 180
Cujas 84
Curaler 390

Cuspinianus, Johannes 413
Cyrillus (heilige) 428/9
Cyrus 464
Czaus Sadan 172
Czigany, L. 30
Dacië / Daciërs 431, 511
Dadiaan van Mingrelië xix, 75, 144, 197, 379, 434/5
Dadius, Andreas 157, 414, 326, 327
Dalen, L. van 42
Dalle, J. 41/2, 105/6, 108, 111, 364/5, 367, 531, 546, 548
Dalle, J.B. 368
Dalle, M.J. 41
Dalle, R.A. 34, 43/4, 60, 65, 67, 111, 300, 355, 367, 517, 522
Dalmatië / Dalmatisch 69, 73, 154, 192
Damhonderus, zie: Damhoudere
Damhoudere, Joost de 15
Daniell, H. Blackburne, zie: Forster, Charles Thornton
Dante Alighieri 117
Dantzig 361
Dargotte, Bartholomeus 270
Darlem, C. 46, 341
Davidson, E.S., zie: Schmitt, W.L.
Dax (Acqs), bisschop van 212, 218, 261
Debus, A.G. 438
Degering, H. 517
Dekesel, C.E. 386
Delauney, P. 376, 438
Delbrück, H. 28, 467/8
Delva, A. 157/8
Delvenne, M. 40
Deman, A. 43
Dembski, G. 388
Dengel, I.Ph. 320
Derez, M. 47
Dernschwam, Hans 45, 73/4, 79, 88, 109-110, 134-136, 139, 152-156, 160-162, 166, 169-183, 213, 266, 273, 322, 376, 380, 384, 387, 390-393, 395, 397/8, 400, 404, 407, 411, 417, 426-428 434, 438, 443, 460, 467, 521, 548, 557
Derveaux, C.H. 41/2, 44, 366, 546, 548
Dervisj Beg 245
Descartes, René 378
Desmedt, G. 365, 368, 43
Desmet-Goethals, M.J. 111
Despauterius, J. 111
Détrez, L. 32, 43/4, 47
Dhondt, J. 42, 48, 321
Diakowit, Georg 180
Dibner, B. 385
Dieppe 362, 15
Dietrichstein, Adam von xiii-xiv, 70, 108, 118, 263, 268/9, 272, 303, 308/9, 313/4, 325, 330/1, 338, 419-420, 445/6, 457/8, 463, 503, 509, 530-534, 545
Dietrichstein-De Cardona, Margarita 506

Diez, H.F. von 25
Dilger, K. 175, 178, 289-290, 385
Dionysius van Halicarnassus 468
Dioscorides 69, 88, 171, 173-374, 377/8, 409-411, 413, 437-442, 447-449, 452, 454, 502, 557
Djerba (Gerba) 56, 230, 266/7, 269, 324, 474/5, 554
Djihangir 136
Dobbins, F. 382
Dobo, Stefan 200, 226
Dodds, M. 41
Dodonaeus, Rembertus 41, 119, 152, 326, 409-410, 451
Doltsch, Wolfius 159
Dolu, Jean (Frans zaakgelastigde) 259, 261, 267, 272
Dominicanen 162
Don Juan, zie: Oostenrijk, Don Juan van
Donau xx, 73, 129-130, 147, 153, 155/6, 180, 182, 188, 192, 213/4, 277, 323/4, 395, 432
Donini, Marcantonio 291
Doornik 128
Doorslaer, G. van 329
Dopsch, H. 132
Dorat, Johannes 355
Doria, Andrea 335
Dornberg, Veit 317

Douai 365, 386, 545
Dousa, Georgius 35, 53
Dover 126
Dragoman, zie: Aloysio, Ferhad, Ibrahim, Johannes Baptista, Murad
Drapper, Jacopo 291, 301
Dresden xiv, 28, 36, 454, 520
Dubrovnik, zie: Ragusa
Dudich, Andreas (Sbardellatus) (bisschop van Fünfkirchen) 70, 505
Dudich, Sbardellatus (bisschop van Waitzen) 70, 134
Duitsland / Duits xiv, 13, 18, 31/2, 44/5, 84, 108, 113-118, 123, 132, 155, 191, 199, 243, 294, 311, 330, 332, 338, 376, 430-432, 443, 461, 466, 475, 550; zie ook: ‘Germanen’, ‘Germania’
Dumon, A. 25, 43
Dumortier, zie: Mortier
Dunaföldvár 153, 180
Dupuis, A. 33, 41/2, 46/7, 515/6
Dupuy, zie: Puteanus, Claudius / Petrus
Dürer, Albrecht 160
Durme, M. van 302, 336, 531
Duvosquel, J.M. 43, 105, 118
Ebersolt, J. 376
Ebrahim beg, zie: Ibrahim Beg
Eccius, I.G. 11, 25, 31, 36, 40, 531
Edelmayer, Fr. vi, 142, 321, 331
Eder, George 327
Edirne xiv, 35, 88, 152/3, 180/1, 192-195, 198, 200, 208/9, 211-215, 219, 292, 301, 384, 473, 480, 482, 486, 532, 538/9, 554, 557
Eger, zie: Erlau
Egmondus, Petrus 81, 83, 85, 94, 102, 357, 403
Egnazio Cipelli, Giovanni Battista 114, 386, 552
Egypte 130, 222, 232, 290, 380, 481, 484, 486
Eisenhart, dhr. 28
Elaut, L. 158, 448
Elba 168
Eleonora (aartshertogin) 318, 331
Eleonora, koningin-weduwe van Frankrijk en Portugal 58/9, 345, 352
Elisabeth (aartshertogin, koningin-weduwe van Frankrijk) xiv, 18, 24, 46, 59, 68, 106, 318, 328/9, 331, 338/9, 341-348, 350, 352-354, 356, 362, 364, 420/1, 535/6, 545, 555
Ellebodius 399
Ellinger, G. 327, 365-367
Elzevier, B. en A. 27/8, 101, 551
Elzevier, L. en D. 27/8
Enderlein, V. 97, 380
Endlicher, S. 44
Engeland / Engels xiv, 23, 32, 36/7, 39, 42, 44, 107, 118/9, 123-126, 333, 546
Engelhartus, Nicolaus 419, 545
Enns 316, 544
Entzersdorff, von 534
Eperjes 155
Ephrem 412, 479

Epirus 416
Erasmus, Desiderius 40, 53, 111/2, 117, 154, 322
Erdödy, Peter 201
Eregli 135
Eretria 452
Erlau (Eger, Agria) 69, 154, 196, 203, 216, 230, 504
Ernalsteen, J.A.V. 329, 367
Ern(e)st (aartshertog) 110, 308, 311, 318, 321, 330/1, 333-335, 349, 382, 445, 445, 458, 458, 509, 534, 544, 555
Erzincan (Aziris) 494/5, 497
Erzurum 167, 253
Eskisehir 169
Espinoy, Ph. de 368
Esseck 153, 180
Essen, Christophorus van 20/1
Estienne, zie: Stephanus
Esychius, Johannes 359
Esztergom, zie: Gran
Etten, Christophorus van 20, 546
Euboea 416
Eugenius IV 53
Europa / Europees xx, 1, 3, 22, 25, 27-29, 32, 34/5, 39, 44, 112, 122, 129, 131, 259, 299, 325, 328, 360,

406, 438, 467-1, 515, 550, 556/7
Eusebius 393
Evans, R.J.W. 27, 239, 325-327, 351
Evelyn, J. 34
Evreux 40
Eyice, S. 161, 522
Fabiani, G. 439
Fabius Cunctator 460
Fabri J. 357
Fabricius, Paulus 327, 411, 537, 555
Falckenburgk, zie: Milichius
Farnese, Alexander (hertog van Parma) 310
Farnese, Ottavio (hertog van Parma) 301/2
Farnham 124
Faro, Matthia del 291
Faroqhi, S. 152, 170
Fauchille, dhr. 43
Federhover, H. 328
Fehrmann, C.N. 399
Feith, H.O. / Feith, J.A. 159, 326
Fekete, L. 133, 137, 298
Felduar 153
Feller, F.X. de 44
Fellner, Th. 183, 304, 305, 310
Ferdinand I / koning en keizer xiv, 1, 3, 5, 13, 16/7, 19, 24/5, 28-30, 36, 53, 56, 68, 70, 72, 75, 78, 83, 88, 107, 110, 116, 118, 121-125, 128/9, 131-144, 147-151, 153-155, 156, 158, 161-170, 174-184, 186-209, 211-218, 220-297, 299, 301-310, 312, 315, 326-328, 360, 374, 381/2, 387, 391, 412, 434/5, 439-440, 442, 455, 457, 460, 471/2, 475, 480, 482, 484-487, 490, 492, 495-501, 503, 523, 525, 535, 526531, 537-544, 546/7, 553/4
Ferdinand (aartshertog) 191/2, 215, 295, 317, 325, 381/2, 439, 440, 503, 535
Ferdinand II 391
Ferhad (‘Verhat’) 266
Ferhad Pasja 245, 266
Ferhad (dragoman) 201, 205/6, 250
Ferrant-Dalle, P. 43, 522
Ferrara, hertog van 124
Ferrara 124, 397
Ferro, Hieronymus 272, 490, 541, 542
Fichtner, P.S. 122
Ficino, Marsilius 361
Fiesco, graaf van 340, 343, 350
Filips II, hertog van Stein, Pommeren enz.. 29
Filips II xiv, xviii, 58, 59, 112, 118, 121-126, 166, 212, 224, 230, 239, 267, 292, 301-304, 308-310, 316, 320, 325, 326, 331, 334-336, 342, 390, 433, 491, 498, 504, 531, 542, 544, 553, 555
Filips de Schone 105
Firnhaber, Fr. 122, 183, 305, 497
Fischamend 147
Fischer, E. 120, 159, 160, 332, 440, 443, 444
Fischer, A. 44

Fitzinger, L.J. 326
Flavius Josephus 393
Flensburg 70, 120, 160
Florence, hertog van 124, 167
Florence, bailo van 287, 288
Florence 124, 167, 242, 259, 450, 467
Foerstemann, C.E. 231
Fogaras 200
Foglietta, U. 29, 518/9
Foppens, J.F. 17, 39, 47
Forgacz, Frans 78
Forgacz, Frans 78
Fornerius 80, 356
Forrer, L. 41
Forster, Charles Thornton xiv, xx, 2, 6, 11/2, 23, 28, 34, 36/7, 42, 46, 54, 60, 70, 92, 105-111, 113, 119, 122, 124, 126, 180, 290, 300, 309, 340-342, 364, 384, 453, 468, 520/1, 531, 546, 548, 551, 585-588
Forster, E.S. 522,
Foy, Abbé de 37, 43
France, dhr. De 343
Franchis Tortorino (Turturinus), Francisco de 230, 315

Franciscanen 126, 162/3, 408
Franken 346, 348, 433, 342-344
Frankfurt xiv, 23, 27, 29, 33, 55, 100, 145, 214, 292/3, 295-297, 354, 373, 419, 474-475, 505, 515/6, 519, 522, 528, 531, 544, 554
Frankrijk / Franse xiv, 4, 14, 18, 20, 22, 24, 26/7, 31-34, 36-46, 58/9, 67, 72, 96, 105, 113, 123-126, 129, 133, 144, 154, 166, 168/9, 212, 217, 219, 221, 223, 225-227, 236, 238-240, 242/3, 249, 251-254, 257, 270, 281, 292, 299, 307/8, 317, 328, 331, 338-342, 344-346, 349/50, 352-354, 356/7, 360, 362/3, 376, 382, 386, 420, 446, 483, 491, 539, 550, 555
Frankrijk, koning van, zie: Karel VIII, Frans I, Frans II, Karel IX, Hendrik III
Frankrijk, koningin van, zie: Eleonora, Medici, Elisabeth
Frankrijk, gezant / zaakgelastigde van: Aramon, Cambrai, Codignac, Vigne, Dolu, Boistaillé, Petremol
Frans I 59, 129
Frans II 123-5, 259
Frauenholz, E. von 326
Frederickx, E.D. 433
Frederiks, J.G. 21
Freher, P. 39, 107
Freiburg 544
Friedlaender, E. 57, 113
Fris, V. 18, 21
Friuli 317
Frose, dhr. von 350
Fuensanta del Valle, Marqués de la 303/4, 331/2
Fugger (geslacht) 25, 155
Fugger, Johann, Jacob 407
Fuglsang, F. 159, 161
Fülek 70, 134, 182, 220, 231
Fünfkirchen (Pécs) 29, 70, 154, 192, 195, 199, 217, 505
Gachard. L.P. 24, 37, 40, 41, 106, 331/2, 336/7, 349, 350, 544
Galata 161/2, 166, 194, 279, 407
Galatië (Galatia) 392/3, 400/1, 447, 483
Galenus 377, 379, 452, 502
Galle, Philippus 46
Gallipoli 485
Galliërs 393
Gallus, Adamus 192
Gamboa, Don Hernando de 124
Gamez, Alphonso de 497
Gams, P.B. 29, 30
Gaztelu, Domenigo xv, 140-142, 194, 440, 526-528, 537/8
Geanakoplos, D.J. 407
Gebise, zie: Gebze
Gebze 171
Geesen, dhr. 47
Gehrlich, W. 141
Gelder, H.A.E. van 42
Gellius, Aulus 84, 87, 93
Gent, Bartholdus 159
Gent 41, 119, 326, 515, 545

Genua 144, 168, 259, 335
Geoffroy, A. 71, 159, 373
Georgië / Georgiërs 167, 196/7, 434, 485, 496
Georgiewitz, Bartholomeus 32, 426
Gerba, zie: Djerba
Gerlo, A. 58, 524
‘Germanen’ 99, 433, 461
‘Germania’ 23, 114, 428, 464, 484, 510/1
Gerstinger, H. 70, 327/8, 401, 409-411, 417/8, 432, 454
Gerstmann, Martin 319, 417
Gesner, Conrad 133, 388, 443/4, 450/1, 455
Geten 431, 432
Gevay, A. von 137, 184, 296
Gevise, zie: Gebze
Géza, P. 521
Gheysen, zie: Geesen
Ghirlandaio, Domenico 450
Ghiselin (geslacht) 108-110, 368
Ghiselin, George I 105, 111, 553
Ghiselin, George II 105-107, 119, 300, 552
Ghiselin, Gilles I 105
Ghiselin, Gilles II 105/6, 112, 553
Ghiselin, Jean 106
Ghiselin, Marguerite Jacqueline

106
Giaurinum, zie Raab
Gienger, Georgius 229
Gijsen, J.M. 112
Gillet, J.J.V 327
Gillius, Petrus 70, 74, 170, 376, 377, 384, 407
Giselinus, Victor 67, 109, 308, 548
Giulay, Michael 261
Goclenius, Conrad 112, 322
Goetz, H. 70, 316, 318
Gola, G. 337
Golazio 134, 208
Gollette 134, 543
Göllner, C. 28
Goltzius, Hubertus 67, 110, 160, 329, 338, 386-388
Gommer, Agnes 106, 112
Görz (Gorizia) 317
Goten 431, 432, 465
Goteneiland (Gothia insula) 431/2
Goulart, S. 34
Grønvik, O. 428, 430
Gradiska 202
Grafton, A.T. 395, 414
Gran (Esztergom, Strigonium) 26, 29, 132, 147, 148, 169, 180, 182, 192, 203, 503-505, 546
Granvelle, Antoine Perrenot de xv, 108, 117, 302, 337, 531, 531, 544
Gravell, R. 31
Graz xvii, xiii, 21, 522
Gregorius Literatus 196
Grevelingen 300, 481
Griekenland / Grieken / Grieks 16, 168, 243, 279, 432-433, 485, 502, 507/8, 511, 555, 557; zie ook Rumelië
Griekenland, beglerbeg van, zie: Rumelië
Groningen xv, 30, 48, 155, 159, 358, 502, 517, 518, 522
Groot, zie: Grotius
Groot, A.H. de v, 163, 426
Grootaers, L. 43, 65
Grootens, P.L.M. 308
Grosswardein 186, 198, 204-205, 211, 221
Grotius, Hugo 26
Gruart, L.L. 43
Grunebaum-Ballin, P. 269
Gruterus, Janus 58, 84, 365, 375, 389-390
Gschliesser, O. von 304, 305, 314
Gualterus Insulanus, zie: Châtillon
Guet, dhr. 506
Guicciardini, Ludovico 12-14, 18, 23-25, 58, 109, 111, 116, 118, 549
Guilandini, Melchior (Guilandinus Borussus) 414, 451
Guinegate 105
Guise, hertog van 382
Gulielmius, Ianus 85, 94, 95, 109, 357, 361, 377, 535

Guzman, Martin de 301, 382, 531, 544
Gyllius, zie: Gillius
Györ, zie: Raab
Gyula 198, 204, 206, 224, 228, 230/1, 236, 312
Haak, S.P. 84, 357
Habsburgse huis, zie: Maximiliaan I, Karel V, Ferdinand I, Maximiliaan II, Rudolf II, Ferdinand II, Anna, Maria; zie ook: Oostenrijk en Spanje
Haemus-gebergte 153
Hagen, David 417, 544/5
Hagen, H. 356
Haitzhofel, Hendrik Rudolf up ten, zie: Weze
Hale, J.R. 467, 467
Halewijn (Halluin) 105/6, 111
Hallam, H.H. 33
Haller, A. von 25
Halli Bassa, zie: Ali Pasja
Halluin (geslacht) 111 (zie ook: Halewijn / Haloinus)
Haloinus, George 46, 106, 110, 111, 386
Halys, zie: Kizil Irmak
Hammer-Purgstall, J. von 33, 45/6, 54, 77, 133, 135-137, 153, 159, 178, 181, 186, 191, 220, 277, 280, 289, 292, 298, 497, 523, 529-531
Hamon (Süleymans lijfarts) 411
Hamza Beg (Hamzabegus) 166,

220, 230
Hanau xv, 100, 516, 519
Hannibal 460
Hanse, J. 357
Hansen-Löve, Fr. 44
Harbeck, H. 46, 120, 159, 160, 204, 228, 440, 443/4
Harrach, Rudolf von 61, 70
Harrach, Leonard IV von 70
Harrassowitz, O. 35, 518
Hartl W. 45, 157/8, 274, 325-328, 360, 407, 414, 442, 530
Hasan, tsjausj 282
Hasluck, F.W. 452/3
Haspels, C.H.E. 44
Hassinger, H. 44
Hausmann, F.R. 60
Hayward, J.F. 270
Haze, Jasper de 157/8, 209, 215, 227-231, 244, 280, 282, 284/5, 491, 541, 543
Hazebrouck 42
Hägehl, Pettern 545
Heath, M.J. 463
Hebreeuws 17, 112, 433
Heerkens, Gerard Nicolaas 35
Heffener, L. 25, 40
Heffening, W. 426
Hehn, V. 25
Heidelberg 16, 358
Heimans, E., zie: Heinsius, H.W.
Heinsius, H.W. 1, 180
Heinsius, Nicolaus 24, 39, 395
Heischmann, E. 457, 467, 468
Heiss, G. 130
Heldring, J.L. 32
Hendrik III 328, 338, 339, 341/2, 345, 382
Henriques, Francesco 302/3
Heraclia 541
Heraklides, Basilikos 155, 277
Herberstein, S. von 432
Herodotus 71, 433, 464
Herr, Robertus 315
Herulen 428
Herwart, Johannes Heinrich 450/1
Hespiel, Catherine 107, 552
Hessels, J.H. 84, 110, 338, 363/4
Hesychius Milesius 411
Heuterus, Pontus 119
Heyd, U. 411
Hidrellez (Chederle) 173
Hildesheim, Franciscus 360
Hippocrates 438
Hirn, J. 45, 351, 382, 535

Hirsch, A. 326
Hirschfeld, G. 31/2, 44, 45, 72
Hivartus, zie: Howard
Hock, Theobald 380
Hocquette, M. 43, 355
Hoghelande, J. van 445
Hoius, Andreas 365, 545
Holter, K. 2, 5, 35, 45/6, 68, 70, 72/3, 76, 78/9, 83, 92, 138-141, 164, 216, 218, 231, 235, 258/9, 263-266, 268-274, 281, 284, 287, 429, 434, 442, 458, 523, 526, 528-531, 542, 546
Holtzmann, R. 137, 183, 265, 295/6, 305, 318, 409, 497, 542
Holzheimer, Thomas 267, 269-270, 542
Holzmair, E. 387
Hongarije / Hongaars vi, xviii, 13, 29, 31, 45, 58/9, 66, 121, 128, 130-134, 136, 147, 150, 155, 159, 168/9, 178, 187, 189-191, 192, 194-199, 201, 203-205, 207, 208-211, 212, 216/7, 222-224, 226, 243, 258, 260, 262, 268/9, 282-284, 294, 298, 305, 312, 317, 320, 328, 335, 387, 413, 457, 458, 460-462, 471, 473, 482, 492, 509-511, 553/4
Hongarije, koning van, zie: Corvinus, Lodewijk II, Ferdinand I, Zapolya, Maximiliaan II, Rudolf II
Hongarije, koningin van, zie: Maria
Hopper, Joachim 122, 332/3, 335, 337, 389-390, 433
Horatius Flaccus, Quintus 101, 366, 377, 506
Hotman, F. 33
Housman, Martin de, zie: Guzman
Houwaert, Johan Baptist 36, 340
Howard (Hivartus), Charles 333/4
Hoynck van Papendrecht, C.P. 57,

59, 333, 337
Huber, A. 131, 134, 188, 190, 466
Hübner, A. 389
Hulthem, Ch. van 41
Hume, M.A.S. 126
Hunger, F.W.T. 381, 410/1, 445, 446, 448, 451, 454
Hunger, H. 406/7, 410
Husner, F. 407
Huszt 204/5, 211, 221, 260, 261
Huussen A.H. sr. v, xv, xx, 2, 6, 54, 42, 62, 92, 116, 120, 180, 290, 321, 323, 384, 441, 452/3, 522, 551, 585-588
Huussen A.H. jr. v
Huysmans, Jan Baptist 12, 42, 47
Hüzrew, tsjausj 213
Hynková, H. 88, 153
Ibrahim Pasja 136, 164/5, 526
Ibrahim Pasja 132
Ibrahim Beg (dragoman) 23, 159, 178, 191, 193/4, 201, 204/5, 212-214, 216-219, 255/6, 261/2, 280-282, 286, 288, 292-297, 304, 313, 315, 505, 531, 544
Ieper 18
IJsewijn, J.A.M.K. v, 111, 426
Inalcik, H. 72, 480
Innsbruck 526, 538, 543/4
Irigoin, J. 406
Isabella (koningin van Zevenburgen) xiv, 132, 134, 143, 167-169, 174, 177, 178, 187, 188, 190, 191, 200, 213, 214, 217, 219, 221, 234, 247, 249, 250, 251, 253, 254, 256, 284, 299, 553
Isabella, gemalin van aartshertog Albert 12
Isthuanfus, Nicolaus 33, 296
Istvánffi de Csík-Madéfalva, Gy. 445, 536
Italië / Italianen / Italiaans vi, xv, 14, 31, 35, 57/8, 111-118, 122, 142, 154, 161/2, 168, 189, 195, 248, 266, 309-310, 317, 328, 356, 357, 360, 376, 386, 389, 398/9, 406, 413, 414, 418, 451, 503, 552/3
Iunius, Hadrianus 110, 411, 532
Ivretus, Christophorus 159
Izmid (Nicomedia) 171/2, 384, 448
Iznik (Nicea) 169-170, 172, 375/6, 384, 387, 390, 450
Jäck, J.H. 521
Jähns, M. 28
Jakob 323
Jalachich 173
Jalanschy Aly 173
Jambolu 199
Jamotius, Federicus 67, 365/6, 545
Janninius (Jeannin), Petrus 24
Janninus (Jeannin), Ludovicus 24
Jansen, D.J. vi, 326, 387
Jason 311
Jastrzebska, J. 30, 155
Jeannin, zie: Jannin(i)us

Jedi Kule, zie: Zeven Torens
Jehangir, zie: Djihangir
Jenisehir 169, 170
Jeruzalem 66, 163, 167, 408
Jireček, C.J. 88, 153
Johannes Baptista (dragoman) 537
Jöcher, C.G. 24, 39, 414
Joden 235, 268, 272/3, 408
Johanna de Waanzinnige 105
Johnson, Samuel 33/4
Johnsson, J.W.S. 33, 452
Jones, R. Epes 37, 522, 533
Jongkees, J.H. 389, 399, 401/2
Jordanes 428, 432
Jorga, N. 33
Josephus, Flavius 393, 404
Jourdain, dhr. 44
Julius (Giulio) 159, 229, 237
Juste, Th. 59
Justinianus 98, 377
Juynboll, W.M.C. 426
Kadiköy, zie: Chalcedon
Kairo 481
Kakuk, Z. 88, 170, 387, 426
Káldy Nagy, G. 135, 181
Kallbrunner, G. 326
Kamerijk (Cambrai) 19, 329-330
Kantakuzen, Antonius 411, 442, 502
Kaposvár 181, 182, 220
Kappert, P. 135, 136, 181, 258, 276

Kara Mustafa 268
Kara Deniz, zie: Zwarte Zee
Kara Kule, zie: Zwarte Toren
Karel V xviii, 1, 13, 19, 46, 57-59, 66, 101, 105/6, 110, 114, 119, 121-123, 125, 129, 131-133, 166, 168, 225, 267, 270, 552
Karel VIII 105
Karel IX 382, 281, 331, 338
Karel de Grote 101, 105, 108, 431
Karel de Stoute 105
Karel (aartshertog) xv, 293-295, 313, 317, 319, 531, 544
Kaschau 204, 206, 211
Kasim, pasja van Boeda 181, 216, 223/4
Kaspische Zee 462
Katharina (aartshertogin) 412
Katona, A.S. 33
Kelchner 16
Kendy, Frans 213
Kenner, Fr. 382
Kenntmann, Johann 451
Kerner von Marilaun, A.J. 319
Kessel, P.J. 113
Keudel, U. 432
Keulen 332, 414/5, 532
Khevenhüller, Moriz 332
Khevenhüller, Hans 319-320, 324, 331/2, 373, 416, 545
Khuen, Rudolf 420
Kickx, J. 25, 40/1, 536
Kiepert, H. 45, 169-170, 173
Kilianus, Cornelius 87
Kimolos 452
Kink, R. 158
Kizil Irmak (Halys) 98, 170/1, 173, 440, 448
Klaniczay, T. 30
Klein, K.K. 431
Klein-Azië (‘Asia’) xix, 3, 35, 45, 70, 88, 130, 170, 233, 235, 243, 245, 312, 376, 385/6, 390, 392, 403, 438-440, 442, 449, 451, 471, 485, 487-490, 493, 501
Aziatische provinciën, beglerbeg van 196
Klisura 88
Klose, Ernst 48, 521
Klotzius, C.A. 33
Kluckhohn, A. 326
Knod, G.C. 57, 59, 113
Knolles, R. 33
Koch, M. 309
Kocin z Kocinétu, Jan 28, 35, 518
Kock(h)(e), zie Cock, Hieronymus de
Koenigsberg 35, 414
Koenigsberg, Ehrenreich von 229
Koerdistan / Koerden 45, 196, 232, 485, 488, 495
Kollar, A.F. 420, 421, 533-536

Komárom, zie: Komorn
Komen, Philippus van 14, 38
Komen 12, 14, 19, 24, 38, 42, 46, 105-107, 110/1, 118, 552
Komorn (Komárom / Comaronium) xv, 128, 137, 138, 147, 148, 180, 182, 196, 200, 227, 229, 231, 235, 285, 296, 506, 525, 526, 537, 543
Konstanz xv, 114, 544
Konya 145, 222, 233, 481, 488
Kooiman, K. 117
Korothna 220
Korpona 270
Kortekaas, G.A.A. v, 328, 502/3
Kortepeter, C.M. 167
Kortrijk 66, 157, 326
Kosice 155
Kozthanicza 220
Krakau 130, 328
Kraus, V. von 44, 523
Krcalova, J. 25
Kreckwitz, Friedrich von 35, 144
Krelage, E.H. 25, 452
Krencker, D. 391, 392, 404
Krim (Taurische Chersonesus) 427-429, 431/2
Krimgoten / Krimgotisch 18, 25/6, 45, 65-67, 75/6, 98/9, 114, 116-118, 374, 379, 426-431, 433, 434, 475, 551, 556, 557
Kristeller, P.O. 358
Kroatië xx, 54, 72, 192, 216, 279, 473
Kruse, H.K. 393, 432

Kubbinga, H.H. 358, 517
Kubów, St. 454
Kühnel, H. 439
Kuntz, M.L. 356, 376, 407
Kural-Shaw, E. 46, 52, 53
Kurutluoğlu, A. 44
Kütahya 481, 500
Kyanische eilanden (Symplegaden) 70
La Croix du Maine, François Grudé, sieur de 11, 26, 27
La Mothe le Vayer, Abbé 39
La Marche 346, 348
La Celle St. Cloud, zie: St. Cloud
La Chesnée Monstereuil 450
Laimokopia, zie: Zwarte Toren
Lambecius, P. 25, 108, 413, 420/1, 535/6
Lambrechts, P. 43, 48, 116, 158
Lamey, A. 320, 413, 507/8, 532
Landor 155
Landus, Octavius 265
Languetus, Hubertus 327
Lascaris, Janus 406
Lasco / Lasko / Lasqueu (Lug) 153, 180-182
Lasso, Don Pedro 121, 123/4, 126, 128, 553
Laufer, B. 381
Laughton, J.K. 334
Lausberg, H. 10
Lautensacker, Hans 387
Lauterbeck, G. 518
Lazarus (‘ductor Epirota’) 77
Lazius, Wolfgang 74, 387, 413, 431/2
Le Loup, W. 329
Le Forez 344-346, 348
Leeuwius, Theodorus 403
Lefevre, J., zie: Gachard
Leiden xv, v, 3, 21, 27, 30, 41, 45, 67, 77, 100, 111, 144, 255, 313, 341, 345, 357, 388, 401, 426, 455, 517, 519, 520, 522, 535/6
Leie 105
Leipzig xiii, 11, 21, 28, 444, 515/6, 518-520
Lemnos / Lemnische 69, 181, 373, 437, 440/1, 443, 446, 452-455, 502
Lemoine-Isabeau, Cl. 105
Lenkowitsj, Hans 72, 528
Lennik 112
Leoninus, Gisbertus 329-330
Leoninus, Elbertus 329
Lepanto 416, 462
Lernutius, Janus 46, 67, 307/8, 366/7
Lesbos 268, 416
Lesure, M. 164, 202, 291/2, 297, 309-310
Leunclavius (Lewenklauw), Johannes 33, 35, 394, 402, 518
Leuridan, M.Th. 105, 111

Leuven 17/8, 21, 47, 57/8, 94, 108, 111-114, 118, 322, 326, 329, 367/8, 389, 406, 413, 414, 519, 545
Levant 167, 453
Levey, M. 159, 450
Levi d'Ancona, M. 450
Lewenklauw, zie: Leunclavius
Lewis, B. 32
Leyva, Don Sancho de 269-270, 284, 287, 292, 302-304
Lhotsky, A. 381
Licini, Pietro en Francesco 301-302
Lille, zie: Rijssel
Limoges, bisschop van 343
Lindanus, David 300
Lindell, R. vi, 330
Linnaeus, Carolus 447
Linz 293, 295, 528, 531, 542/3
Lippa 198, 204
Lippomano, Girolamo 350
Lipsius, Justus xv, 12, 15/6, 19, 24-26, 33, 36, 40, 58, 67/8, 71, 77, 80-87, 93/4, 102, 108/9, 116, 308, 325-328, 355-361, 365-367, 375, 381, 385, 388/9, 393/4, 396-400, 402-404, 417, 445, 468, 524, 534-536, 551, 555/6
Listhius, Johannes 413, 415, 418/9
Livius, Titus 359, 377, 401, 422
Lloyd, H.A. 363
Lloyd, J.B. 443
Loades, D.M. 123/4
Lodewijk II 59, 121, 130, 155

Lodewijk XIV 31
Lodron, graaf van 503
Loenhout 329
Loewe, R. 98/9, 428-431
Lomnius 433
Lopez Sampago 450
Lopez de Reta, Estebán 29
Lorck, Melchior 30, 46, 70/1, 119-121, 159-160, 204, 228, 373, 437, 440, 443/4, 556
Lorichs, zie: Lorck
Lossen, M.A. 313, 477, 507/8
Lotharingen, hertog van 341
Lotharingen, (kardinaal) van 267
Lotichius, Petrus 34
Louis, A. 119, 326
Lousse, E. 351
Louvers 362
Lübeck 357
Lubenau, Reinhold 35/6, 74, 134, 152, 374, 378, 380, 385, 427, 438, 452
Luchner, L. 382
Lucretius, Johannes Albertus, zie: Widmanstetter
Lug, zie: Lasco
Luna, Claudio Fernandez de Quinones, graaf De 303
Lund 114
Luther, Martin 40
Luxemburg 516
Lybyer, A.H. 243
Lyon 341-343, 346/7, 533
Macedonië 466
Machiavelli, N. 467
Madan, F. 516, 520
Madrid xv, 303, 310, 334/5, 373, 525, 531, 544/5
Maenaden 89
Maes, L. 356
Magirus, T. 33
Maiansius, G. 60
Malkotsj (sandjakbeg) 72
Mallocy, Madame de 363, 556
Malvetius, zie: Malvezzi
Malvezzi, Johan Maria xv, 18, 128, 133/4, 136-138, 139-140, 142/3, 147, 153/4, 170, 177, 191, 206, 209, 523, 537, 553
Malvezzi, Johannes Franciscus 133
Manndorfer (‘Hofzahlmeister’) 138/9
Mansfelt, Karel van 29
Mantes 15, 355, 362, 537
Manutius, Aldus 419
‘Marasiensis’ 495
Marchantius, Iacobus 12, 24, 25/6
Marcks, Fr. 46, 68, 69, 76, 92, 173, 393, 551
Marczali, Henrik 30
Margaretha, hertogin van Parma 310, 331, 544

Margaretha van Oostenrijk 105
Margaretha (aartshertogin) 318, 331, 503
Maria (gemalin van keizer Maximiliaan II) 308, 318, 321, 331
Maria van Hongarije 58/9, 131, 335/6, 345, 352
Markirchen 340, 534
Marmara, Zee van 134
Marne, Claude de 27
Martellozzo Forin, E. 113
Martels, Z.R.W.M. von 52
Martino, P. 34
Martinuzzi, George 132, 190
Martonne, A. de 341
Mas, A. 29, 34, 67, 74, 464
Masius, Andreas xv, 58/9, 112, 114, 118, 122/3, 183/4, 265, 306/7, 319/20, 325, 331/2, 354, 356, 377, 407-409, 412-414, 419, 421, 422, 453, 477-480, 507-509, 527, 532, 552/3
Massmann, H.G. 65, 432
Massone, John 124
Masthetoy 390
Matheeussen, C.G. 111
Matthias (aartshertog) 310, 318/9, 321, 324, 327, 331, 333, 335, 338, 340, 351, 506, 547, 555
Matthias, Ally 196
Matthioli, Pier Andrea 12, 16, 88, 98, 157/8, 160, 304, 374/5, 378, 381/2, 411, 437-443, 447-449, 452-454, 502/3, 531, 556

Mattingly, G. 145.
Matuz, J. 191, 218
Maurer, Laurentius 269
Maximiliaan I 105
Maximiliaan II (keizer) xvii, xv, 4, 5, 16, 18/9, 23/4, 27-29, 36/7, 56, 59, 110, 122, 124, 134, 140/1, 143, 145, 155, 174, 183, 214-216, 218, 224/5, 229-231, 234, 246, 258, 265, 270, 281-285, 292, 294-298, 301-306, 308, 311-321, 324-331, 333-335, 337-351, 360, 367, 373, 381/2, 399, 409, 411, 413, 416-420, 444/5, 454, 457, 464, 471, 475, 503, 506, 522, 525, 529, 531-534, 538-545, 554/5
Maximiliaan (aartshertog) 318/9, 321, 324, 331, 338, 445, 547, 555
Mayenne, Charles de Lorraine, hertog van 363/4
Mayer, A. 44, 319, 328
Mayer-Löwenschwerdt, E. 311, 318, 330, 331, 334/5, 308-310
Mazal, O. 406
McCain, J.C., zie: Schmitt, W.L.
Mechelen xv, 316, 332, 533/4
Medici, Caterina dei 272, 344, 338
Medici (geslacht) 467
Medina Celi, hertog van (vice-koning van Sicilië) 303, 544
Megang, Petrus 110/1
Mehmed de Veroveraar 129, 134, 389
Mehmed Pasja 175, 177, 195/6, 198, 200, 233, 237, 286, 312, 488, 488, 494, 497, 500
Melanchthon, Philippus 431
Melissus, Paulus 109, 328, 354, 357/8, 537
Melos 452
Menagius, Aegidius 39
Menander 84
Menapius, Guilielmius 415
Mendoza, Don Diego Hurtado de 25, 407
‘Merchin’ 497
Mercurius Trismegistus 412, 508
Mere 220
Merriman, R.B. 33, 130
Merula, Paullus 84, 357
Mesopotamië 130, 495/6
Messiaen, L.J. 18, 41/2, 47, 105/6, 110, 335, 366/7, 515/6, 523
Messina 269
Metrophanes (bisschop) 322
Meyer, E.H.F. 40, 377, 410, 438, 439, 442, 449
Meyere, J. de 111
Mezauilla, Balthasar de 302
Mezlegnew 220
Micault, Leonard (Lienard) 94, 95, 102
Micault, Nicolaus sr. 15, 56-62, 54, 56-62, 65, 68, 75/6, 79, 81, 83, 86, 92, 94/5, 99, 102, 112-114, 117, 122, 184, 316, 333, 336, 386, 389, 399, 413/4, 430, 446, 477/8, 532, 551-553
Micault, Nicolaus jr. 58
Michiels, G. 17
Middelburg 333

Middellandse Zee 130, 267, 438
Miguet, V. 364
Milaan 303, 309, 544, 545
Milete 304
Milichius a Falckenburgk, Jacobus 328
Milius, Abraham 26
Miller, L.F. de 526-528
Mingrelië / Mingreliërs (Colchis / Colchiërs) xix, 75, 144, 197, 379, 434/5, 447, 473
Minkwiz, Caspar von 159
Mioni, E. 114
Miques 269
Miraeus, Aubertus 12, 14-21, 24, 39, 46, 57, 107, 113-115, 120/1, 319, 331, 333, 358, 362-365, 367, 368, 391, 549/50, 556
Mitilene 268, 416
Moesië (Moesia) 388, 390, 432
Mohács (Mohacz, Mohacium) 121, 130/1, 153, 155, 180-182
Moldavië / Moldavisch 155, 277, 285, 286, 498
Molhuysen, P.C. 445
Molnar, Michael 200
Momigliano, A. 468

Mommsen, Th. 45, 74, 172, 390-402, 404
Monachus, Ioannes 407
Monchicourt, Ch. 267
Monluc, Jean de 344
Monmaurus, Petrus 38, 39
Monserrat 310
Mont Ventoux 60
Montaigne, Michel de 34
Monte, Philippe de 330
Monteagudo, graaf De xv, 116, 117, 321/2, 337, 377, 545
Montesquieu, Charles de 41
Monthelon, dhr. van 350
Montmoren, dhr. van 350
Moravië 191, 201
Mordtmann, A. 158
Moréri, L. 11, 39, 40, 107, 550
Moretus, Jan 95
Morhof, D.G. 33
Moritz Rumpf 318
Mortier, Hieronymus du 19, 300/1, 531
Morvilliers 347
Mosel, Fr. von 25, 44, 410
Moses Bar-Kepha 408,
Moskovszky, É., zie: Tardy
'Mosopotanum' 495
Motley, J.L. 37
Mout, M.E.H.N. 309, 328
Moutalub 390
Muhlberg 132
Müller, M. 408
München xiii, xv, 3, 15, 31, 47, 100, 120, 348, 393, 432, 519, 534
Munck, E. de, zie: Raadt
Munkács 211
Murad Beg (dragoman) 221, 234/5, 242, 246/7, 249-251, 253, 255/6, 262
Murat 348
Muretus, Marcus Antonius 71, 410, 415/6, 419, 545
Murray, W.S. 452
Mustafa (Mustapha) xviii, 46, 54/5, 88/9, 97, 135/6, 173, 197, 199, 222, 232, 268, 324, 358, 450, 487
Mustafa, zie ook: Pseudo-Mustafa
Mutalat 390
Mutalop 390
Mysii 511
Nadasd, Thomas a (Nadasdius Palatinus) 169, 526
Nancy 105, 341, 348, 534
Nannius, Petrus 112, 58
Napels 269, 303, 167, 506
Naudaeus, B. 33
Nauwelaerts, M.A. 43
Navagero, Bernardo 136
Neck, R. 44

Nederland(en) / Nederlands xv, xvii-xviii, 20/1, 24, 26, 29, 32, 35/6, 40, 42-44, 47/8, 59, 110, 113/4, 117/8, 140, 159, 189, 239, 304/5, 310, 316, 320, 335, 337, 340-342, 345, 351/2, 354-355, 360, 364, 386, 428, 430, 433, 451, 481/2, 550, 555
Negrette, kapitein 302
Négyesy, L. 30
Nehring, K. 70, 88, 130, 153, 155, 188, 461, 505
Neilreich, A. 326
Neuhausen 295
Neurenberg 15, 120, 269, 443, 454, 515/6, 520/1
Nicea, zie: Iznik
Nicéron, J.P. 40, 98
Nicomedia, zie: Izmid
Niedbruck, Kaspar von 407, 413
Nierop, H.F.K. 306
Ninove 110
Nisj 153
Nispen, Adriaan van 42
Noailles, François de 272
Noël, Franciscus 517
Noflatscher, H. 317, 325, 318-321
Nolhac, P. de 84, 328, 354, 357
Normandië 20, 364
Norwich 124
Novigrad 220
Oberdorffer, K.H. 417
Oberhummer, E. 120, 159-160
Oberleitner, K. 131, 457, 466
Ocampo, Balthasar de 302
Occonus, Adolphus 451
Oceaan 432
Octavianus, zie: Augustus

Ocuus 390
Odysseus 311
Olahus, Nicolaus 169, 526
Olbrechts, Fr. 42, 47
Olschki, L. 374
Oman, Ch. 28
Oostenrijk vi, 28, 44, 56, 59, 66/7, 105, 121, 131, 134, 142, 191, 201, 209-212, 223, 266, 296, 298, 312, 316, 335, 340, 351, 419, 421, 448, 457/8, 461, 463, 467, 547, 549; zie ook: Habsburgse huis
Oostenrijk, aartshertog van, zie: Ferdinand, Karel, Rudolf II, Ern(e)st, Matthias, Maximiliaan, Albert, Wenceslaus
Oostenrijk, aartshertoginnen van, zie: Katharina, Anna, Elisabeth, Maragaretha, Eleonora
Oostenrijk, Don Juan van 268/9, 302, 335, 351
Oostenrijk, gezant van, zie: Schepper, Veltwyck, Verantius, Zay, Rijm, Ungnad, Kreckwitz
Oppeln 134, 190
Oppersdorff, Wolfgang von 240
Opsomer, J.E. 157/8, 326, 439, 441
Oresta 88, 153
‘Orffa’ 497
Orléans 413, 328, 358
Orléans, bisschop van 344
Orpheus 89, 265
Ortelius, A. 110, 160, 170, 338, 363, 364, 366/7
Os, J.A. van v, 14
Otterstede, Christophorus 269
Otthen, Matthias 333, 545
Ottomaanse rijk v, xix-xx, 1, 3, 5, 10, 13, 22, 26-29, 31/2, 35/6, 40, 44/5, 52, 54-56, 61, 66, 118, 128-134, 139, 141, 143-145, 157, 161, 167, 169, 177, 183, 208, 212, 225, 236, 237, 240, 248, 251, 254, 266, 275, 279, 281, 293, 298/9, 305/6, 314, 356, 376, 379, 407, 457, 459, 462, 471/2, 475, 480, 549-551, 553/4, 556
Ottomaanse rijk, sultan van, zie: Mehmed, Bayazid II, Süleyman, Selim
Ottomaanse rijk, prins van, zie: Mustafa, Djihangir, Bayazid, Selim
Oxford 21, 28, 516, 520, 522
Oyseleur de Villiers, Peter l' 359
Pace, B. 382, 537
Paczod 220
‘Padre Commissario’ 163
Padua 45, 111, 113-115, 155, 326, 377, 414/5, 523, 552
Paiazethes, zie: Bayazid (prins)
Paidebrott 531
Pallavicini, Sforzia 70, 134
Palmer, R. 113
Palombini, B. von 130
Palota 185, 203
Palyna, Paulus de 88, 147-151, 297, 537
Pamele (Pamelius), Jacques de Joigny de 337
Pamelius, zie Pamele
Pamplona 29, 516, 519

Pannonië 431
Pantaleon, H. 12, 23, 25
Pantin, Petrus 356, 365
Papadopolus, N.C. 39, 45, 114-115
Papoulia, B.D. 466
Paquot, J.P. 123
Paracelsus, Theophrastus B. von Hohenheim 378
Parijs xiv-xvi, xvii, 3, 4, 6, 12, 18, 20, 26-31, 34/5, 37-39, 56, 67, 87, 94-96, 99-100, 109, 112/3, 115, 328, 338, 340-350, 353-360, 378, 387, 399, 418/9, 421, 422, 446, 458, 523, 515-521, 532-537, 551/2, 555/6
Parijs, bisschop van 343, 346, 350, 353
Parker, G. 326, 354
Parma, zie: Farnese / Margaretha
Parmentier, Philippe 41
Pascal, L. 170
Patrizio, Francesco 468
Pavia 129, 414
Paxi (Paxy), Johannes 260, 147, 285, 543
Pécs, zie: Fünfkirchen

Pélicier, Guilelmus 407
Peloponnesus 416
Pera xx, 160-164, 208, 259, 271/2, 275, 448
Perekop (Praecopia, Procopia) 431
Perez, Conçalo 302, 544
Pergamon 393
Pertau Pasja 245
Perugia 389, 58
Perzië / Perzen / Perzisch 32, 55, 101, 102, 130, 132-136, 154, 166/7, 173, 170, 177, 179, 193-197, 199, 203-205, 223, 232, 247, 252-254, 257/8, 275/6, 279, 282/3, 412, 435, 450, 460, 462, 463, 466, 474, 483, 494-501, 504, 508, 512, 554
Pest 28, 515, 521
Petervárad 74
Petrarca, Francesco 53, 60, 117
Petremol, A. de 270, 274, 277, 278, 281, 292
Petritsch, E.D. v, 131-134, 136, 138-140, 143, 270
Petrovitsj, George 132, 190, 526
Petrus Woiwode 234/5, 246, 258
Peytraud, L. 239, 46
Phaedrus 399
Phalecque, de la 42
Philippopolis, zie: Plovdiv
Piacenza 310
Pibrac, Guy de Faur, heer van 342
Pick, B. 388
Pierer, H.A. 44
Piermont, Henricus 159
Pighius, Stephanus 25, 58, 108, 110, 183, 320, 326, 328, 358, 389-391, 399-401, 412/3, 555
Pihili, zie: Piyale
Piombino 168
Piot, Ch. 332, 337
Pirenne, H. 122, 368
Pirnát, A. 326
Pisidia 404
Pitcher, D.E. 77, 130, 153, 170, 203, 434
Pithou, Franciscus 355
Pithou, Pierre 355/6
Pius II 129
Piyale Pasja 168, 267, 500
Planchon, Johannes 329
Plantijn, Christoffel xiii, 3, 27, 29, 57, 67, 77/8, 81, 85, 87, 92, 94-96, 102, 109, 359-360, 417, 536, 551/2
Plantin, zie: Plantijn
Platearius Mathaeus 447
Plato 514
Plautus, Titus Maccus 62/3, 377
Plinius Secundus, Gaius 74, 377, 381, 393, 438, 444, 452
Plonsen, zie: Planchon
Plovdiv 35, 96, 152, 153, 181, 292, 486

Po 335, 391, 486, 506
Poel, G.M, 463
Poelhekke, J.J. 113/4
Poggio Bracciolini 40
Pökel, W. 414/5
Pole, Reginald (kardinaal) 70
Polen 35, 129, 132, 144, 154, 167, 168/9, 187/8, 257, 261, 284, 333, 338, 344, 412, 505
Polen, koning van, zie: Sigismund, Hendrik III
Polen, koningin van, zie: Bona
Polet, A. 58, 112
Politianus, Angelo 444
Polybius 24, 377, 379, 468
Pompeius, Gnaeus (Magnus) 181
Pontus 88, 119, 198, 438, 447
Porret, Pierre 86, 359
Porto Ercole 168
Portsmouth 124
Portugal / Portugezen 59, 341, 494, 499
Postel, Guillaume 307, 355/6, 376, 407, 459
Postma, F. 335-336
Potughin 173
Poullet, E. 337
Praag xvi, 25, 28, 35, 150, 183, 269, 282, 286, 295, 316, 325, 349, 351, 417, 439-441, 503, 515, 518/9, 528, 530-532, 534/5, 537-540, 542-545
Praecopia, zie: Perekop
Pray, G. 33, 526
Préaux 362

Premerstein, A. de 409-410
Prescott, H.F.M. 124, 126
Pressburg 305, 417, 505, 523
Prete, S. 163, 422
Prinkipos ('Prinkipo'), zie: Prinseneilanden
Prinseneilanden 162, 271/2, 274, 322/3, 380, 440, 474/5, 497, 530
Priscianus Caesariensis 116
Priuli, Lorenzo 349
Probus 465
Procopius 431/2
Prooijen, A.M. van 441
Prosnack, dhr. 420, 463, 535
Pruskovsky, Georg 319
pseudo-Mustafa 46, 55, 181, 197, 222
Puteanus, Erycius 523
Puteanus, Petrus 356
Puteanus, Claudius 84, 355/6, 359
Puteanus, zie: Dupuy
Quackelbeen, Willem (arts) 16, 66, 73, 88, 148, 157/8, 160, 172, 179-182, 242, 245, 326, 376-378, 381, 386, 390/1, 407, 414, 437-442, 447/8, 452-454, 475, 502, 557
Quenstedt, J.A. 39
Raab (Györ, Giaurinum) 153, 182, 313/4, 413, 531, 544, 555
Raadt, J.Th. 94, 467
Radul (Radoul) 247
Raevardus, Iacobus 15
Ragusa (Dubrovnik) 6, 77, 129, 140/1, 163, 259, 292
Ram, P.F.X. de, 445
Ramus, Johannes 157
Ranke, L. von 462, 37
Raphelengius, Franciscus 359
Rasario, Giambattista 414
Rassius, Nicolaus 446
Ratibor 134, 190
Rauwolf, Leonhardt 380
Raynal, Abbé 37
Razló, G. 130
Recke, Hendrik von der 412, 508/9
Redenaeus (gezant) 403
Regele, O. 229
Regensburg xvi, 348/9, 419, 457, 528, 534, 538/9
Regensburger, Maria en Reinhold 44
Reiffenberg, F. de 24, 37, 40/1, 335
Reims 340/1
Remerus, Sigismundus 526
Remorantin 344-346, 348
Renner, H. 518
Renouard, Ph. 95
Requesens, Don Berenguer de 269, 270, 284, 287, 292, 303
Reusner, N. 27, 28, 29, 68, 519
Reussner von Löwenberg, J. 519

Rhaedesto 407
Rhijm, zie: Rijm
Rhodos 240, 415/6
Ribier, G. 239
Riccoboni, Antonio 414/5
Ridder, M.B.C. de 14
Riegl, A. 373
Riess, E. 412
Rijm, Karel 16, 24, 140, 142/3, 159, 305, 315-317, 332, 391, 399-401, 407, 448, 523, 545
Rijssel (Lille) xv, 19, 39, 42, 47, 106, 110, 119, 128, 300/1, 308, 368, 386, 471, 531, 552/3
Rill, G. 144
Rinya 191/2, 215
Ritter, C. 45
Riua, dhr. 503
Roersch, A. 27, 111, 356
Roersch, L. 365, 414
Roey, A. van 125, 408-409, 412
Roey, J. van 158
Rome / Romeins / Romeinen xiv, xvi, 43, 124/5, 171, 312, 318, 322, 330, 384, 387-389, 392, 394, 397, 401, 407, 414, 415-416, 419, 426, 428, 457, 460, 463, 465-468
Rostock xvi, 29, 516
Rothenberg, G.E. 457
Rotis, Petrus a 326/7
Rouen 20, 362-364, 446,
Rouillard, C.D. 29, 32, 34, 170, 307, 356, 376, 426, 459, 466
Roulez, J. 300, 366
Rouzière (ainé), dhr. 11, 41, 46/7,

546, 547
Roxelane 135/6, 181, 186, 199, 208, 222
Rudolf II xvi, xvii, 4, 5, 18, 20/1, 27, 31, 36/7, 110, 114, 270, 308, 310/11, 318, 320/1, 325, 327, 329-331, 333-335, 339/40, 349-353, 355/6, 360, 362, 381/2, 420/1, 445, 457/8, 464, 509, 517, 523, 525, 534-537, 544/5, 550
Rüegg, K. 447, 448
Ruellius, Johannes 438
Rugeri 432
Rumeli Hissari 134
Rumelië xx, 193, 195, 196, 199-200, 232-233, 244, 249, 253, 279
Rumelië, beglerbeg van 193, 195/6, 200, 233, 244, 253, 279, 485-488, 493
Rumpf, Moritz 318/9, 321
Rusland 27
Rustan(us), zie: Rüstem
Rüstem pasja 55, 72/3, 122, 134/5, 145, 160, 162, 164-166, 186-189, 191, 193/4, 199, 201-208, 210-219, 221/2, 224-229, 231/2, 234-238, 241-247, 249-250, 252-257, 259-261, 263-264, 268/9, 271-273, 275, 284, 287, 298, 306, 322, 450, 459, 475, 487, 490, 529, 537, 541, 553/4
Rüstem pasja van Boeda 244
Ruysschaert, J. 43, 71, 365, 422
Rycquius, Justus 367
Rycquius, Jacobus 367
Sadeler, Raphaël 15, 46/7, 100
Saint Germain 20, 363, 364, 556
Saint Germain en Laye 356
Saint Germain sur Cailly 363
Saint-Genois, J.L.D. 40/1, 366
Saint-Pierre, J.B. 180, 41
Sakarya 169, 173
Saksen 431
Saksen, hertog van 505
Sala, Alfonso di 309, 318
Salandus, Josephus 326, 382, 453
Salembier, Joseph 368
Salerno 447
Salgo 220
Salviati, Francesco 281, 280/1, 287, 291, 292
Salzburg 45, 360, 395, 534
Sambucus, Johannes 25, 110, 326/7, 358, 365, 377, 399, 401/2, 410-412, 417/8, 420/1, 507, 533, 555/6
San Jerónimo de Yuste 225
Sande, Don Alvaro de 121, 134, 267-270, 280/81, 284, 287, 291/2, 295, 297, 302-304, 360, 543/4
Sanderson, John 95
Sanderus, Antonius 12, 18/9, 21, 25-7, 107, 110, 112/3, 115, 117-119, 300, 310, 354/5, 360, 362-364, 386, 550, 556
Sannazzaro, Jacopo 40
Sansonus 114-115
Santa Cruz, Melchor de 74
Santander 333, 334, 532
Sapidus, Albertus 231

Sardes 464
Sarton, G. 47, 82, 96, 111, 321, 361, 374, 520
Saurer, Georgius 545
Saurer, Lorenz 316
Save 125, 202
Saxl, F. 388
Saxius, Chr.G. 33, 39
Sbardellatus, zie: Dudich
Scablos, Bartholomeus 159
Scaliger, Josephus Justus 26, 32/3, 84, 307, 355, 393, 395, 404
Scandia insula 432
Scaramelli, Leonardo en Zacharias 268, 542
Schaar, J. 108
Schadelbauer, K. 327
Schaendlinger, A.C. 183, 213, 252, 298
Schaik, R.W.M. van 30
Schede, M., zie: Krencker
Schede, zie ook: Melissus
Schepper, Cornelius Duplicius de 16, 24, 122, 407
Schepper, H. 57/8
Schillings, A. 108, 111
Schimmer, C.E. 319

Schlosser, J. von 378
Schmitt, Ch.B. 377
Schmitt, W.L. 381
Schnätterl, Andreas 545
Schönherr, D. von 382
Schottus, Andreas 16, 25, 87, 93, 109, 355/6, 358, 375, 377/8, 381, 387, 389, 391, 393-399, 402-404, 419, 422, 534
Schrauf, K., zie: Hartl
Schrenk von Notzing, Jakob 382, 535
Schreth, Stephanus 159
Schrevel, A.C. de 42, 336
Schröder, E. 46, 67, 83, 91/2, 95, 99-100
Schulze, W. 129, 457
Schwaben 266
Schwartzenburg, graaf von 348
Schwartzenthaler, J.B. 327
Schwarz, E. 428
Schweicker Michael 29
Schwendi, Lazarus von 326, 329, 348, 377, 413, 415, 418/9, 555
Scythen 432/3
Sebastopolis, zie: Sulusarai
Sebenico 154
Secco, Nicolaus 132, 133, 142/3, 230
Segovia 310, 334, 531, 532
Seidlitz, zie: Sendlitz
Seine 41, 354, 364, 400
Seld, Georg Sigmund 300, 304, 542, 544
Selim 52, 55, 97, 136, 145, 207, 222/3, 226, 232/3, 253, 275/6, 289, 298, 313, 323, 450, 480/1, 483-485 488-494, 497, 500, 554
Selymbria, zie: Silivri
Sendlitz, Melchior von 72, 239-240, 266
Seneca, Lucius Annaeus 74, 88, 377
Senj xx
Sernos 452
Serrure, C.P. 386
Servië / Servisch xx, 169, 181, 379, 461
Sestus 416
Sevilla 389
Seyler, G.A. 306
Seyn, E. de 18, 19
Siccus, zie: Secco
Sicilië 303
Sickinge, Johannes 30
Siena 39, 167/8
Sigismund, koning van Polen 132
Sigismund, keizer van Duitsland 461, 510
Silezië 134, 239, 240
Silivri 384
Simancas xvi, 3, 303, 336
Simeoni, L. 113
Simler, Josias 416, 545

Simon, Jean Henri 41
Sinan Pasja 165
Singkhmoser, Marcus 140/1, 270, 319, 462, 543, 547
Sion (Syon) 241, 408, 479
Sirmondes, Johannes 39
Sjah, zie: Tahmasp
Skutari, zie: Üsküdar
Slavonië 192
Slot, B.J. 269
Smet van Oostwinkel, Maarten de 397
Smet, G. de 16
Smijers, A. 329
Smital, O. 413
Snoep, D.P. 332
Sofia xx, 153, 180/1, 202, 384
Sokol (Socol) 247
Soliman(us), zie: Süleyman
Solms-Laubach, H. zu 449-450
Solon 464
Sottili, A. 114
Sovjetunie 32, 550
Spaans-Indië 450
Spanheim, Ezechiel 24
Spanje / Spaans xvi, vi, 4, 29, 34, 42, 59, 61, 105, 115-118, 122-124, 142, 167, 189, 212, 221, 223, 225-227, 230, 235/6, 239, 243/4, 251, 257, 266-270, 280/1, 284/5, 287, 289, 292, 294, 299-303, 305, 308-312, 314/5, 318-321, 324, 326,

330-337, 343, 349, 360, 368, 376, 377, 382, 389, 406, 416, 433, 446, 450, 453, 458, 464, 474/5, 481, 497, 503, 517, 555
Spanje, koning van, zie: Filips II; zie ook: Habsburgse huis
Sparta 300, 325, 508
Speyer, zie: Spiers
Spiegel, Johannes 229
Spiers xvi, 296/7, 320, 331, 333, 340, 532, 544
Spuler, B. 153, 330
St. Benedictus 162
St. Cloud (La Celle St. Cloud) 354/5, 535-537, 556
St. Franciscus 162
St. Joris, zie: Hidrellez
St. Petrus 162
Stadius, Johannes 36, 308, 329, 333, 367, 377, 532
Stadius, Catharina 367
Staeyens 329
Stearns, Mac Donald 99, 108, 116, 428-430
Steinen, W. von der 48, 116, 120, 321, 522
Steinherz, S. 270
Stephanus (Estienne), Henricus 355
Stiermarken 209, 210
Stoeckll, Anselmus 545
Stoy, M. 30, 69, 155
Strabo 174, 377, 393
Strada, Jacopo 326, 373, 387, 399, 548, 555
Strakosch, M. 318, 341, 350
Strauss, W.L. 443, 444
Strein von Schwarzenau, Richard 417
Strigonium, zie: Gran
Strotzingen, Rupert von 319
Stuhlweissenburg (Székesfehérvár) 132, 149, 195
Sturmberger, M. 468
Sudermann, H. 67
Suetonius 74, 393/4, 403/4, 399-401
Süleyman / sultan xviii, xix-xx, 1, 3, 6, 10, 17/8, 22, 24/5, 27, 29, 33, 42, 47, 52, 54-56, 69, 76, 88/9, 101, 128-141, 143-145, 149, 151, 154, 161, 164-171, 173-179, 180-183, 186-188, 190-215, 217/8, 220-264, 267/8, 272-290, 292-294, 296-300, 306, 309, 312/3, 322/3, 328, 358, 360, 373, 379, 386, 389, 411, 416, 427, 429, 435, 440, 442-444, 449/50, 459/60, 462, 466, 471-474, 480, 488/9, 540, 543/4, 312-316, 442-444, 480-484, 486-497, 500/1, 528-530, 538, 540, 543/4, 553-555
Suluserai (Sebastopolis) 493
Sutter, B. 131
Sweertius, Franciscus 12, 15, 18, 20, 39, 364, 545/6, 550
Sylvain, zie: Van den Bussche
Symplegaden, zie: Kyanische eilanden
Syrië / Syrisch xix, 112, 222, 239, 407, 412, 479, 481, 495
Szalay, L. 155
Szecsény 280
Székesfehérvár, zie: Stuhlweissenburg

Szigetvár 29, 181/2, 186, 189, 191/2, 196, 203-205, 209-212, 215/6, 220/1, 223/4, 226, 229/30, 245, 285, 299, 312, 326
Szolnok 203
Tacitus, Publius Cornelius 71, 116, 359, 377, 403/4, 428
Taeschner, F. 45, 160, 169/70, 522
Tahmasp (Sagthamas) / sjah 55, 101/2, 166/7, 196/7, 223, 253, 258, 275/6, 283, 483, 494-501, 504, 554
Talaveruelo 59
Tamerlanes, zie: Timoerlenk
Tanner, George 327-328
Tardy, L. 155, 170, 391, 394/5, 400-402
Tassis, zie: Taxis
Tata 148-150, 183, 220, 226, 231, 246, 285, 288
Tataren 195, 428, 434, 483
Taurische Chersonesus, zie: Krim
Taurunum 388
Taxis, Rogerio de 140/1, 220/1,

540, 542
Teche 390
Techier 390
Tectosagen 393
Teissier, A. 24, 33
Temesvár 181, 187, 192, 198, 204, 224, 234, 269, 270, 280, 485
Teply, K. 144, 161, 293, 320, 522
Terentius Afer, Publius 74, 88, 377, 422
Terlinden, Ch. 32, 43/4, 48
Ternaux-Compans, H. 515
Testa, I. de 240
Tétry, A. 170
Teuffenbach, Christof 313, 330, 444, 463, 504
Tex, den J. 113
Texeda, Franco Enriques de 303
Thallóczy, L. 155
Theiss, zie Tisza
Theke 173
Theodosius-zuil, zie: Verbrande Zuil
Theophrastus 438
Thévenot, J. 374, 380
Thévet, André 376, 426
Thijsse, J.P. 1, 180
Thorndike, L. 26, 438, 452
Thou, zie: Thuanus
Thracië 193, 199, 432
Thuanus, J.A. 12, 17, 25, 107, 341, 355, 362, 364, 549
Thurm, Frans Freiherr von 141, 241, 317, 530
Tibiscus, zie: Tisza
Tilmans, K. 67
Timoerlenk (‘Tamerlanes’) 489/90
Tirol 382
Tischler, J. 428-430, 432
Tisza 97, 186, 211, 283
Tobolka, Z. 518/9
Toejgoen, pasja van Boeda 137, 147/8, 198/9, 234/5, 223/4, 244, 526
Tograii / Togray 390
Tokaj 260/1
Tokat 169
Toledo, Don Garcia de 303, 506, 544
Tolna (Tulna) 159, 168, 180/1
Torjai-Szabo, I. 277
Torre, Francisco della Torre, zie: Thurm
Torres, Johannes de 269
Tourneur, V. 43, 48
Tourneux, M. 37
Touwaide, R.H. 23
Transsylvanië, zie: Zevenburgen
Trautson (Trautzen), Johannes 61, 70, 418, 545
Trebizonde 434, 495
Trenkler, E. 409

Trente 265, 319
Treviranus, L.C. 410, 439, 445, 451
Trezzo 303
Triballi 511
Tsjemberli Tasj 161, 385
Tudor, Maria 121, 123/4, 126, 553
Tuigon, zie: Toejgoen
Tulna, zie: Tolna
Turba, G. 309, 313, 317, 319, 338/9, 348, 412, 497, 503-505
Turcomanië 197
Turkije (Turchia) / Turken (Turcae) 62, 415/6, 459, 478, 485, 504, 506, 524, 526, 529/30, 543, 546/7
Turturinus, zie: Franchis
Ulmerugi 432
Ungnad Freiherr zu Sonneck, David 401
Unterkircher, Fr. 409/10, 413-421, 458, 517
Urach 426
Ursinus, Fulvius 401
Üsküdar (Skutari) 179, 169-171, 204, 541
Utrecht 520/21, 37, 48
Vácz, zie: Waitzen
Valence 344
Valencia 310
Valentinianus I 432
Valerius Flaccus, Gaius 34
Valesius, Hadrianus 38/9
Valladolid 334
Valverdius, Bartholomeus 87
Van Arenbergh, E. 365
Vandalen 465, 432
Van den Abeele, E. 57, 80/1, 83-84, 93, 356

Van den Bussche, Alexandre 357, 535
Van den Driessche, J.E. 42
Van der Aa, Johannes 19, 66, 117, 123, 128, 183, 310, 329, 338, 506, 531
Vanderanus, Nicolaus 19
Vanderanus, Johannes, zie: Van der Aa
Van der Haeghen, F. 15, 18, 21, 33, 36, 41, 47, 82, 87, 91, 97, 368, 515/6, 518, 521. 579
Vanderjagt, A.J. v, 14, 30, 306
Van der Linden, H. 132/3
Van der Putte, F. 40
Van de Velde, R. 26, 67, 428, 430, 432
Van de Walle, B. 460
Vanegas de Figueroa, Luys 504/5
Van Laere, J.E. 157/8
Van Noten, J. 47
Vantuch, A. 417
Varna 196
Varro, Marcus Terentius 377
Vassan, Nicolas de 32/3
Vaticaan 385, 402
Vaughan, D.M. 31, 129-130, 468
Vegetius Renatus, Flavius 84, 97, 464-466, 468
Veli Beg 217/8
Velinsky, M. 518
Velleius Paterculus, Gaius 403/4
Veltwyck, Gerard van 66, 122, 132/3, 142/3, 231, 407
Venetië / Venetiaanse xvii, 6, 111, 113/4, 129, 133, 136, 140/1, 145, 162, 164, 198, 216, 220, 225, 229, 234, 237, 241-243, 248/9, 251/2, 259, 268, 270-272, 287, 290-292, 299, 309, 317, 339, 373, 407, 419, 414/5, 439, 541-543, 552
Venetië, bailo van, zie: Cavalli, Ferro, Barbarigo
Verantius, Antonius (bisschop van Erlau) xvi, 4, 5, 7, 55/6, 66, 69, 73, 78, 109, 110, 118, 120, 127, 134-145, 147, 153-156, 160-170, 177-180, 174, 183, 186-208, 213, 275, 291, 298, 313-315, 326, 330, 358, 381/2, 390/1, 394/5, 398, 400, 402, 404/5, 407/8, 428, 434/5, 440, 444, 453, 462-464, 471-473, 504, 523/4, 526-529, 532, 537-539, 541, 546, 553/4, 557
Verantius, Faustus 394, 402
Verbrande Zuil 160/1, 385
Verdoorn, Fr. 25, 44, 47, 120
Vergilius Maro, Publius 120, 377
Verly 42
Veronese, Paolo 47
Vervliet, H., zie: Gerlo
Vesalius, Andreas 377/8
Veszprém 413
Viertel, A. 44/5, 48, 72, 239
Viglius van Aytta 40, 58/9, 122, 316, 332/3, 335/6, 433
Vigne, Jean de la 72/3, 77, 167, 195, 212, 217-219, 227, 236, 238-241, 254, 256, 277
Vigneul-Marville, M. de 37
Vilagosvár 231, 236
Villard (Villars), André de Brancas, Sieur de 363

Viminacium 388
Vin, J.P.A. van der 41, 170, 388
Vincelles, Bazin von 350
Vinci, Leonardo da 450
Virioviacum, zie: Wervik
Visart de Bocarmé, Albert 460
Vivianus, Johannes 67, 366
Vlaanderen / Vlaams / Vlaming xiii, 1, 12, 18/9, 21, 26, 37, 39, 41-43, 59, 66, 87, 99, 110/1, 115, 117-119, 123/4, 126, 166, 300, 302, 304, 329, 337, 339, 362, 376, 386, 430, 433, 438, 471, 504-506, 550, 554-556
Vlaanderen, Boudewijn IX van 66
Vlissingen 332/3
Vocelka, R. 349, 457
Vocelka, K. 331
Vocht, H. de 18, 43, 44, 57/8, 95, 108, 111/2, 114, 123, 328, 333, 397, 454
Voet, L. 29, 43, 46, 67, 74, 77/8, 81-83, 87-89, 91/2, 94-96, 98, 109, 121, 132, 193, 329, 335, 356, 359, 375,

408, 411, 422, 446
Vogel, W. 36, 518
Vogel, E.G. 300
Vooys, C.G.N. de 114
Vopiscus, Flavius 377, 379
Vos, Renatus de 15, 65, 76, 150, 362, 364, 462, 478
Vossius, zie: Vos
Vriendt (Vrientius), Maximiliaan de 367/8, 545
Vriendt, S. de 110, 159, 316/7, 332
Vries van Heekelingen, H. de 67
Vrouwenmarkt (Avret Pazari) 152, 385, 426
Vscada 88, 153
Vulcanius, Bonaventura 67
Vulcob, Jean de 327, 446
Waag 147
Wachler, L. 30
Wachler, A.M.J. 454
Waele, F.J. 32, 33, 40, 43/4, 46-48, 71, 87, 107/8, 111, 120, 158, 172, 307, 321, 365-368, 379, 460, 516, 523
Waeyenbergh, H. van 43
Waitzen (Vácz) 70, 134
Wal, J. de 57, 113
Wasserburg 534
Wauters, A. 14
Weber, Johannes 316
Weber, B.C. 37, 44
Weichsel 432
Weill, G. 356
Weiss, R. 386
Wenceslaus, aartshertog 318/9, 324, 331-334, 433, 547, 555
Wenen xvii, xviii, 16/7, 25, 31, 35, 36, 43/4, 55/6, 63, 69, 78/9, 117, 120, 127-131, 136-138, 140-143, 145, 147, 150-153, 156/7, 159, 164, 174, 176, 179/80, 183/4, 193, 196, 208-210, 213-215, 220/1, 224/5, 228-230, 234, 237, 243, 246-250, 253, 256-258, 260, 265, 270/1, 278, 282-284, 290-293, 295-297, 299/300, 304, 312-320, 324-328, 330-332, 334-343, 345-348, 350, 356, 358, 360, 406, 409-412, 414, 416, 418-420, 422, 471, 475, 497, 503, 505, 507, 509-510, 526-534, 537-546, 549, 553, 555, 557/8
Wengiger, Denis 159
Wertheimer, E. 312/3
Wervik (Wervicq, Viroviacum) 110/1, 386, 552
Weze, Johannes van 113
Weze, Hendrik van (Hendrik Rudolf up ten Haitzhofel) 113, 184, 412-413, 477/8, 508/9
Whear, D. 33
Widmanstetter, Albrecht von 382, 407/8, 479
Wiener Neustadt 320, 505, 532
Wiese 300, 531
Wijngaerd, Lucas 15, 20, 25, 329, 364-368, 422
Wijs, Albertus de 66, 138, 143, 231/2, 239, 270, 272, 274, 278/9, 283/4, 289, 291/2, 297, 304, 313-317, 409, 444, 491, 523, 541-545
Wilmart, A. 422

Wils, K. 47
Windischgraetz, Leopold-Jean Victorin, Comte de 37
Windsor (Wyntoniae) 125
Wittenberg 155
Wolfenbüttel 395, 548
Wolga 462
Wotton, Dr. 125, 126
Woverius, Johannes 358
Wrantzius, zie: Verantius
Wratislaw von Mitrowitz, Wenceslaus 35, 53, 152, 153
Wulfila (bisschop) 417, 428
Wulzinger, K. 159
Wurzbach, C. von 155
Würzburg 295
Wyngaerde (geslacht) 329
Wyts, Ioos 332
Wyts, Lambert 332-335, 443, 547
Xenophon 24
Yedeghem, Jacobus van 300
Yedeghem, Johannes van 19
Yedeghem, Karel van 19, 110, 300, 355, 368, 556
Yedeghem-Ghiselin, Agnes 106, 300

Zabatha 220
Zabo, Ladislaus 5, 141, 155, 213/4, 223, 258, 260, 546
Zaganos kulesi, zie: Zwarte Toren
Zancowits, Stephanus 159
Zanetti, A.M. 47
Zapolya, Johannes Sigismundus 132, 174, 178, 191, 203, 209, 211, 260-262, 277, 278, 279, 280, 284, 285, 286, 296, 297, 299, 312
Zapolya, Johannes 131/2, 191, 203, 209, 211
Zara, Orpheus de 265
Zarlanti, H. 526
Zay, Franciscus xvi, 4, 5, 55/6, 66, 73, 109/10, 118, 120, 134-141, 143-145, 147, 153-156, 160-170, 173, 174, 177-180, 183, 186-189, 191-208, 213, 214, 275, 298, 382, 434/35, 440, 444, 462, 464, 471-473, 523/4, 526-528, 537-539, 543, 546, 553/4
Zayas, Gabriel xvi, 117, 321, 337, 377, 545
Zedler, J.H. 39
Zeeland 333
Zeffo, Domenico (Zeffus, Zeffi, Zeffy) 163, 291
Zeissberg, H.R. 309
Zeki, A. 44
Zenthgotharty, Martinus 216, 540
Zernovitz, Michael xvi, 3, 5, 72, 141, 162, 164, 201/2, 208/9, 211/2, 215-220, 222/3, 225-229, 232-234, 236-238, 241/2, 243-246, 248-250, 250-257, 258-261, 264, 26/9, 273/4, 276/7, 279-281, 287, 291, 298, 309-310, 312, 420, 429, 497-500, 523, 524, 538-544, 549
Zeven torens (Jedi Kule) 134, 169, 217
Zevenaar 112, 532
Zevenburgen (Transsylvanië) xviii, 17, 56, 75, 129, 132, 134, 136, 143/4, 165-169, 174-178, 187-191, 195, 198, 200, 203, 205, 213, 219, 225, 227, 234, 247, 249-250, 252-255, 257, 260-262, 277-280, 284/5, 287/8, 292-294, 298/9, 312, 387, 431, 472, 506, 546, 553
Zevenburgen, koning(in) van, zie: Zapolya, Isabella
Zigeth, zie: Szigetvár
Zimmerer, H. 32, 44/5, 521
Zinkeisen, J.W. 33, 46, 133, 135
Zonaras 407, 411
Žontar, J. 5, 72, 141/2, 164, 195, 202, 216-218, 225/6, 245, 247/48, 251, 253/54, 256, 258, 259, 276, 277, 279-281, 298, 309/10, 524
Zrínyi, Miklós (1620-1664) 29/30
Zrínyi, Miklós (Nicolaus, gestorven in 1567) 29/30, 135, 279, 192, 312, 326
Zucarelli 309
Zugli 173
Zürich xvii
Zwarte Zee 69, 74, 100, 134, 194, 196, 208, 379, 426/7, 429, 433/, 447
Zwarte Toren (Zaganos Kulesi, Kara Kule) 134, 427
Zweden 417
Zwiefalten 458
Zwinger, Th, 419, 451